

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Վ. Հ. ՎԻՐԱԲՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ
ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
1918 - 1920 թթ.
(ՀԵՏԱԽՈՒԶՈՒԹՅՈՒՆ,
ԲԱՆԱԿ, ՆԳՆ)

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2015

**Հրատարակության է երաշխավորել
Երևանի Պետական Համապարանի
Հայագիտական հետազոտությունների
ինստիտուտի Գիտական խորհուրդը**

Պատ.խմբագիր և գրախոս՝ պ.դ.դ., պրոֆեսոր Է. Գ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Վիքարյան Վ. Հ.

Հայաստանի Հանրապետության Պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918 - 1920 թթ. (Հետախուզություն, քանակ և ՆԳՆ). Մենագրություն. - Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2015. - 746 էջ:

Սննագրությունում սկզբունքորեն նոր մոտեցում է ցուցաբերվող ըննարկվող հիմնահարցերին, պարզաբանվում է Հայաստանի Հանրապետությունում 1918-1920 թթ. ընթացած ազգային-պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման գործմքացներին, կառավարության դիրքորոշմանը և գործունեությունը պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն օղակների՝ հետախուզական և հակասետախուզական ծառայության, ՆԳՆ ուժային կառույցների, միջիցիայի և այլայլ մարմինների կազմակերպման ու ուղղողության գործում։ Մենագրությունում նորմի ենթաշահայտվում հետախուզության և քանակի փոփոխարքերության ու ռազմաքաղաքական ուժերի հայեցակարգերը։ Նախատեսված է պատմաբանների, միջազգայնագետների, քաղաքագետների և լայն հասարակության համար։

Virabyan V. H. The creation and activity of the state security system of the Republic of Armenia (1918 – 1920). Investigation, Army and MIA (Monography). -Yerevan, Er. State Univ. Press, 2015. - 746 p.

The monograph is devoted to the intelligence service and the army-creating policy, history of relations between these two structures from 1918 to 1920 in the First Republic of Armenia as well as to the processes of creating the national state security system. A principally new approach related to the issues of the Intelligence service and the Army is introduced in the monography. On the whole the monography also presents the attitude of the parties and the government to that important issue as well as the position of the military-political forces and various organizations to the major issues of the security system development. The monography is intended for historians, politicians and a wide range of readers.

**© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2015 թ.
© Վանիկ Վիքարյան, 2015 թ.**

**Նվիրում եմ տիկնոջ՝
ՀՀԱՆՆԱՅԻՆ**

Մի ոտնահարիր ինձ, ով իմ թշնամի, թէ զլորուեցի, առ-
րից կը կանգնեմ, քանի որ, եթէ խստարում նատեմ, Տէրն
է իմ լոյսը: Չանի որ մեղանչեցի Տիրոց դէմ, համբե-
րութեամբ կը տանեմ մրա բարկութինը, մինչեւ որ ան
արդարացնի իմ դատաստանը, իրաւունք տայ ինձ, ինձ
հանի դէպի լոյսը, եւ ես տեսնեմ նրա արդարութինը:
Ինձ կը տեսմի իմ թշնամին, եւ ամօրը կը պատի նրան,
որ ասում էր ինձ. «Ու՞ր է քո Տէր Ասուտածը»: Իմ
աշքերը կը տեսնեմ նրան: Արդ ճառ ոտքի կոխան կը
դառնայ, ինչպէս ճանապարհի կատ:

**Միքիայի մարգարէութիւնը, 7: 8, 10
Աստուածածունչ**

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Հայկական հետախուզությունը գործողության մեջ

(1918 - 1920 թթ.)

Պատմական փաստեր և իրողություններ

Վերջին տարիներին տեղի ունեցած արմատական հեղաքեկումները հա-
սարակական-քաղաքական հարաբերությունների և հանրության գիտակցու-
թյան մեջ գիտնականներին նոր խնդիրներ առաջարկեցին: Մասնավորագես,
օրվա հրամայականը դարձավ ուսումնասիրելու Հայոց նորագույն, և հաս-
կապես, Հայաստանի երեք հանրապետությունների պատմությունը, դրանց
պատմական փորձն ու դասերը: Հետևապես ներկայիս գործընթացների պայ-
մաններում բացառիկ նշանակություն է ձեռք բերում Հայաստանի Առաջին
Հանրապետության (1918 թ. մայիսի 28 - 1920 թ. դեկտեմբերի 2) պետական
անվտանգության համակարգի ու նրա առանձին կառույցների պատմության
խոր անաշառ ուսումնասիրումը: Պատմության փաստերը ակնբախորեն վկա-
յում են, որ Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համա-
կարգի ռազմաքաղաքական կարևոր կառույցներն են եղել բանակը, միլի-
ցիան (ռատիկանություն) և անշուշտ, հասուկ ծառայությունները: Նկատի
ունենալով, որ Հայաստանի Երկրորդ (1920 թ. դեկտեմբերի 2 - 1991 թ. սեպ-
տեմբերի 21, սոցիալիստական հանրապետության փուլը) և Երրորդ Հանրա-
պետության (1991 թ. սեպտեմբերի 21-ից առ այսօր) պետական անվտանգու-

թյան ուղղմաքաղաքական համակարգում ևս կարևոր տեղ են գրավել ու գրավում են այդ կառույցները, այստեղից էլ ինքնին հասկանալի է դառնում, թե որքան այժմեական ու հրատապ նշանակություն է ստանում Հայատանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության կառույցներից մեկի՝ Հատուկ ծառայությունների (Հետախուզության և Հակահետախուզության), ինչպես նաև ՆԳՆ ուժային կառույցների և Հայկական բանակի կազմակերպման անցյալի ողջ փորձի համարդմանի ուսումնասիրումը և ընդհանրացումը, որոնք ունեն գործնական և ճանաչողական նշանակություն այսօրվա պետաքաղաքական և հասարակական, Հատկապես աշխարհաքաղաքական ու անկախ պետականության գործընթացների տեսանկյունից: Ինքնին հասկանալի է, որ ներկա գործընթացների պայմաններում, երբ էական փոփոխություններ տեղի ունեցան և տեղի են ունենում նաև Հայ պատմագիտության մեջ, Հրամայական անհրաժեշտություն առաջացավ կրկին անդրադառնալ այդ կարևոր հարցին, բայցահայտելով նորանոր ուշադրավ էջեր հայկական հետախուզության և պետական անվտանգության այլ ուժային օղակների գործունեության պատմությունից, դրանով իսկ փորձելով ավելի ամբողջական, ընդհանրական դարձնել Առաջին Հանրապետության պատմությունը, վերհանելով նաև այդ տարիներին իշխանությունների և կուսակցությունների կողմից թույլ տրված բացթողումները և միավները: Քանզի ներկայումս զգալի չափով մեծացել է Հետաքրքրությունը պատմական անցյալի գեպերի ու իրադարձությունների նկատմամբ և, մասնավորապես, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պատմության նկատմամբ, ուստի փորձ է արվել վերհանել Հենց այդ շրջանի պատմական Հիշողությունները՝ անդրադառնալով Հատուկ ծառայությունների՝ Հետախուզության և Հակահետախուզության, ՆԳՆ ուժային մարմինների կազմակերպման ու գործունեության դժվարին ուղղու մի քանի չբացահայտված էջերի, ինչպես նաև ճշգրտել որոշ Հարցեր, ստուգելով փաստերը և շրջանառության մեջ դնելով նոր արխիվային և այլ գավերագրեր:

Միաժամանակ, կարևոր է նշել, որ սույն թեմայի ընտրությունը ամենեին էլ պատահականություն չէ, այն ուսումնասիրելու անհրաժեշտությունը համահունչ է ներկա այն գործընթացներին, երբ զանազան պատմաքաղաքական հանգամանքների բերումով ինքնուրույն և հիրավի անկախ պետություն դառնալու ուղին բռնած Հայաստանը որոշակի քայլեր է կատարում անհրաժեշտ պետաքաղաքական կառույցները ստեղծելու և դրանք կատարելագործելու ճանապարհին: Սակայն դրա հետ մեկտեղ իշխող մտայնություն են դարձել որոշ «գաղափարներ», որոնք հիմքից փուած են և չեն բխում ուժեղ ու լիարժեք պետություն դառնալու այն նպատակագրումների ոգուց, որ դրել են իրենց առաջ ազգային-քաղաքական լավագույն ուժերը և առավել հեռատես պետական-քաղաքական գործիչները: Խոսքը վերաբերում է նրան, որ կասկածելի և մեր կարծիքով, միանգամայն ոչ արդարացված և

Հիմնավորված անցումներ են կատարվել ու կատարվում պետաքաղաքական մի գործնթացից դեպի մյուսը: Օրինակ, Հիմնավորված և ճիշտ միջնորդավորված անցում կատարելով (որն իհարկե միայն բառախաղ չէ, այլ քաղաքականություն, այն էլ բավականին բարձր որակի) «Պետական Անվտանգության Կոմիտեից» դեպի «Ազգային Անվտանգության Վարչություն», այնուհետև բարձրակետ ընտրվեց «Ազգային Անվտանգության նախարարությունը», զրանից հետո շեշտակի անկում տեղի ունեցավ պետական-քաղաքական գործնթացների ընթացակարգում և անցում կատարվեց գործի կազմակերպման և պետաքաղաքական գործնթացների ըմբռնման այն «մակարդակին», համաձայն որի երկիրը պետք է բավարարվեր ընդամենը «Ազգային Անվտանգության Ծառայության» համակարգով: Բերվեցին զանազան ոչ լուրջ պատճառաբանություններ և քաղաքական հիմնավորումներ, որ Հայաստանը փոքր երկիր է, և ուժեղ ու մեծ անվտանգության համակարգի և էներգետիկ-տնտեսական հզրությունների կարիք չունի (ինչպես օրինակ առոմակայան), քանի Հայաստանի Հանրապետությունը ամենելին էլ չի պատրաստվում մեքենաշինություն և սարքաշինություն, ծանր արդյունաբերություն, էլ չենք ասում ինքնաթիւաշխնություն, և ասոված մի արագե, ասենք, լիարժեք ռազմական արդյունաբերություն ունենալ, այլ միանգամայն կարող է բավարարվել ծխախոտագործությամբ, Հյութերի և պաղպաղակի արտադրությամբ (և այն էլ բացառապես օտարերկրյա տեխնոլոգիաների վրա հենված): Մի շարք փաստարկներ բերվեցին, որ դա չի բխում տարածաշրջանային շահերից, որ Հայաստանը ոչ ոքի չի սպառնում և հարեան երկրների կողմից իրեն էլ վտանգ չի սպառնում, որ Եվրախորհուրդը կլուծի բոլոր տարածաշրջանային խնդիրները և կապահովի անվտանգության կայուն համակարգի ստեղծման ու գործունեության բոլոր խնդիրները, ինչից բխում էր ենթադրություն անել, որ մի խսոքով պարտադիր չի ունենալ, ասենք թե՝ «Ազգային Անվտանգության նախարարություն», այլ կարելի է բավարարվել միայն «ծառայությամբ»: Նմանակարգ քաղաքավաճանություն իրականացվեց նաև Ներքին Գործերի նախարարության նկատմամբ, որի հետեւանգով վերջինիս կարգավիճակը փոխվեց, նման այն բանին, որ ասենք, երբ անցում է կատարվում «Միութենական Հանրապետությունից ինքնավար հանրապետության» կարգավիճակին, այդտեղից էլ դեպի «ինքնավար մարզի» վիճակի և ոչ ընդհակառակը: Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնեց մի ուղղու վրա, որ մեկը մյուսի ետևից սկսեցին փլուզվել այն կարևոր պետական-քաղաքական համակարգերը, ինչպիսիք են ներքին գործերի և անվտանգության կառույցները (ՆԳՆ-ն «թեթևացվեց» և արդյունքում ստեղծվեց «Հայաստանի ոստիկանություն» կառույցը, ձեռքի հետ փոշիացնելով առկա կարգուժը), որոնց անհամեմատ թույլ նմանակումները ստեղծվեցին՝ ժամդարմերիա, Ազգային Անվտանգության Ծառայություն և այլն:

Այդ առումով էլ ստորև ներկայացվող աշխատանքը մի համեստ փորձ է՝ բացահայտելու և լրացնելու Առաջին Հանրապետության պատմության հենց այդ կարևոր «սպիտակ» էլը, չհավակնելով սպառիչ պատասխան տալ բոլոր տեսակի բայցերին և հարցականներին: Թեմայի ուսումնասիրությունը պայմանավորված է մի շարք պատճառներով: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վերաբերյալ լույս են տեսել բազմաթիվ գրքեր և մենագրություններ, որոնց հեղինակները անդրադարձել են քննարկվող հիմնահարցի այս կամ այն բնագավառին: Եվ այնուամենայնիվ, մենք եկել ենք այն եզրահանգման, որ նորովի ուսումնասիրման և վերագնահատման են ենթակա նույնիսկ այն հիմնախնդիրները, որոնք կարծես թե արդեն բավականաչափ համակողմանիորեն և լիարժեքորեն ուսումնասիրվել են նախկինում՝ թե խորհրդային կարգերի օրոք, և թե գրանից հետո ընկած ժամանակահատվածում: Էլ չենք ասում պարզապես Հայ պատմագիտության կողմից բացառապես չուսումնասիրված հիմնահարցերից մասին: Գործնականում այդպիսի չուսումնասիրված հիմնահարցերից են հենց Առաջին Հանրապետության հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունների, Ներքին Գործերի Նախարարության ուժային ստորաբաժանումների, իրավապահ մարմինների, և առհասարակ պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման պատմության նվիրված հիմնահարցերը: Եվ քանի որ **Հետախուզական ծառայությունը կամ Հետախուզական ու Հակահետախուզական բաժանմունքը** հանդիսանալով պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն ստորաբաժանումներից մեկը, ստեղծվել է հենց Առաջին Հանրապետության Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի կազմում և սերոտ համագործակցության մեջ է գտնվելիս եղել բանակային բոլոր կարևոր կառույցների հետ, բնականաբար և խիստ օրինաչափորեն անհրաժեշտություն առաջացած համալիր հարցաշարի մեջ որոշակի կտրվածքով քննարկել առկա հիմնախնդիրները, սակայն միշտամանակ ընդգծելով, որ այդ գժվարին և սովորյալ, տնտեսագործական լարված իրարկության պայմաններում ստեղծվող կործող հայկական հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունները չհացըքեցին դառնալ լիովին ինքնուրույն ծառայություն կամ ասենք վարչություն, առավել ևս՝ նախարարության տիպի կառույց և այլն, ինչպես դա մենք տեսնում ենք քիչ թե շատ լուրջ ու կենսունակ որևէ պետության օրինակով: Զնայած արխիվներում Հետախոսողները հանդիպել են որոշ թվական տվյալների ու մի շարք անունների, որոնք առնչվել են հետախուզական ծառայության գործունեության հետ, սակայն դա ամենևին էլ խթանիչ գործոնի դեր չի կատարել, որպեսզի արխիվներից օգտվող հետազոտող մասնագետները փորձեին քիչ թե շատ լուրջ ուշադրություն դարձնել այդ հանդամանքի վրա, և դրա ետևում տեսնեին հնարավոր թաքնված կամ անտեսանելի պատմությունը: Այդ տեսանկյունից կարևոր է արձանագրել, որ արխիվներում աչքի են զարնում մի շարք անուններ և զանազան գործա-

ոռույթների մասին վկայակոչումներ, որոնք համիրավի մոռացվել են կամ էլ պայմանավորված են եղել ժամանակաշրջանի առաջ բերած բարդույթներով։ Մեր կողմից կատարված աշխատանքի ընթացքում հնարավորինս ուշադրություն դարձվեց հենց այդ բնույթի արխիվային և այլ բազմաթիվ փաստերի վրա, որոնք անուղղակիորեն կամ տարբեր առիթներով անդրադառնում էին այդ հայ մարդկանց՝ հետախույզների գործունեությանը։ Եվ չնայած այս պահի տեսանկյունից ոչ ամբողջական, երբեմն էլ կցկուր, կիսասպառ և անուղղակի բնույթի արխիվային վավերագրերին ու տարաբնույթ նյութերին, մենք եկանք այն եղրահանգման, որ եթե 1918 - 1920 թթ. եղել են պետականություն, բանակ, բանկ և այլեւայլ կառույցներ, ուրեմն, բնականաբար, պետք է այդ պետության մեջ ճգնաժիշտ ունենալ նաև ոչ միայն ամեն մի պետության համար անհրաժեշտ Ներքին Գործերի մարմինների սկզբունքորեն լիարժեք ուժային համակարգ, միլիցիա և առհասարակ՝ իրավակահ մարմիններ, այլև ամեն մի լուրջ պետականության համար «աչք ու ականջի» դեր կատարող հասուլկ ծառայություններ՝ հետախուզության և հակահետախուզության համակարգ, ինչպես նաև այլ կառույցներ, մի խոսքով՝ պետական անվտանգության քիչ թե շատ ավարտուն և լիարժեք համակարգ, որը կծառայեր Հայաստանի Հանրապետության ներքին և արտաքին քաղաքականության տարբեր ինսդիրների լուծմանը։ Եվ այդ տեսանկյունից էլ մեր կողմից կատարված հետազոտությունը բերեց որոշակի արդյունքի։ Արխիվային նյութերից ակնհայտ դարձավ, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը ոչ միայն փորձել է ձեւադրման բարդ գործընթացներ ապրող անվտանգության համակարգի շրջանակներում ունենալ և ստեղծել ոչ միայն Ներքին Գործերի մարմինների բավականին ճյուղավորված համակարգ, որն ունեցել է բազմաթիվ գործառնություններ, այլև գործուն և աշխատող հետախուզություն և հակահետախուզություն, որոնք ստեղծվել և գործել են ՀՀ Զինվորական նախարարության համակարգում՝ ՀՀ գորքերի Գլխավոր Շտաբում, ճգնաժողով Հանուն որոշակի արդյունքների, որոնք ցավոք, ոչ միշտ կամ ավելի ճիշտ հազվագեպ են հաշվի առնվել ու իրատեսորեն գնահատություն 1918 - 1920 թվականների իշխանությունների կողմից, որն ընդհուպ մինչև 1920 թ. վերջը գտնվում էր Սևրյան խանդավառ շմորքի մեջ։ Խորանակով նյութերի ուսումնաաիրության մեջ, մեզ համար միանգամայն հասկանալի ու ակնհայտ դարձավ, որ Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ուսումնաաիրությունը պարզապես հանիրավի մոռացության է մասնվել հետազոտողների կողմից, այն տեղ չի գտել ինչպես խորհրդային, այնպես էլ Երրորդ Հանրապետության ինչպես նաև սիյուռքահայ և օտարազգի պատմագիտության մեջ, որն էլ մեզ դրդեց ձեռնամուխ լինել այս հույժ կարևոր և հետաքրքիր հիմնախնդրի հնարավորին չափ խոր ուսումնաաիրությանը։ Ավելին, կարևոր է ընդգծել, որ եթե նույնիսկ այն եղել է ընդամենը Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի մի բաժան

մունք, արդեն բավարար է, քանզի պարտադիր չէր, որ այն լիներ մի այնպիսի կառուցյաց, ինչպիսին ունեն մեծ տերությունները: Իսկ այն, որ ՀՀ Հետախուզական և Հակածառախուզական բաժանմունքը որոշակի չափով զբաղվել է «Հետախուզական բնույթի տեղեկություններ հավաքելով», ինչը հենց նրա առաջնահերթ գործառնություններից է, կարծում ենք, դա էլ է օգտաշատ գործունեություն, բավարար թե ոչ, դա արդեն այլ բնույթի հարց է, և կարծես թե որոշ դեպքերում դա էլ քիչ չէ:

Հետևաբար, մենագրության նպատակն է Հետազոտության ենթարկել ՀՀ պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման և գործունեության հիմնահարցերը, սկզբունքորեն վերհանել այն կազմող ստորաբաժանմների՝ հետախուզական և Հակածառախուզական ծառայությունների, ՆԳՆ ուժային կառույցների, միլիցիայի գերը և գործունեությունը որպես պետական անվտանգության համակարգի բաղկացուցիչների: Հետազոտության նպատակադրումների մեջ խնդիր է դրվել նաև հնարավորինս համակրթմանի վերլուծության ենթարկել Առաջին Հանրապետության այդ բացառապես չուսումնակիրված հիմնահարցերը և վերհանել այդ բնագավառում ՀՀ կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը, ինչպես նաև որոշակի տեղ հատկացնելով իշխանությունների մարտավարության վերհանմանը պետական անվտանգության համակարգի այս կամ այն օդակի ձևավորման բնագավառում՝ բացահայտելով նաև առկա բացիկումները և սիսանները, որոնք խիստ արդիական են այսօրվա պետաքաղաքական գործընթացների առումով: Միաժամանակ քննության են առնված ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբում ստեղծված հետախուզական բաժանմունքի, ՆԳՆ իրավապահ ստորաբաժանմունքների, միլիցիայի և այլ կառույցների ստեղծման ու գործունեության հետ առնչվող Փինանսական-տնտեսական, կադրային հիմնահարցերը, դրանք դիտարկելով ՀՀ կառավարության ու պառլամենտի ծալված մարտավարության ըրջանակներում: Այսպիսով, սույն մենագրության մեջ խնդիր է դրված ներկայացնել Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման կազմակերպական-քաղաքական գործընթացները, այդ համակարգի բաղկացուցիչ օդակները և ստորաբաժանմունքները, հետախուզական և ՆԳՆ ուժային կառույցների ծալված գործունեության արդյունքները:

Միաժամանակ կարեւոր է ընդգծել, որ այս արդիական թեմայի մասին առ այսօր քիչ թե շատ լուրջ և ամենաշական ուսումնաամարություններ չեն հրապարակել, բացառությամբ տողերիս հեղինակի մի շարք աշխատությունների¹, որոնք պատմագիտական առումով նորույթ են, քանզի դրանց

¹Տես Վ. Վիքարյան, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները 1918-1920 թթ. (Հայոց քաղաքական պատմության նորագոյն էջերից), Եր., ՀՊԾՀ, 1999, Յոյժի Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. ՀՀ կառավարության ուսումնագործական գործունեությունը և կուսակցությունները (Հայոց Քաղաքական պատմության

ուսումնասիրության առարկա են դարձել Հենց Առաջին Հանրապետության պատմության բացառակես չուսումնափրկած Հիմնահարցերը։ Ասվածից կարելի է եղրակացության գալ, որ սույն մենազրության գիտական նորութը Հենց նրանում է, որ գիտական շրջանառության մեջ դնելով մեծ քանակությամբ արխիվային փաստաթղթեր և այլեայլ նյութեր, հայ պատմագիտության մեջ առաջին անգամ՝ ժամանակակից պատմագիտության պահանջներին համահունչ չափանիշներով ու պահանջներով, փորձ է արվում ցույց տալ հայկական հետափուղական և հակահետափուղական ծառայության, պետական անվտանգության այլ ուժային կառույցների ու ստորաբաժանումների, մի խոսքով՝ պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման ու գործունեության արդյունքների պատմությունը։ Որպես գիտական նորույթ, մենագրության մեջ արված ընդհանրացումներն ու եղրահանգումները, անկասկած ունեն գիտագործնական կարևոր նշանակություն ՀՀ, և առհասարակ հայկական պետականության ներկա գործընթացների իմաստավորման ու ապագայի մարտավարության ուղղությունների որոշման, պատմագաղաքական գործընթացների դասերի հաշվառման տեսանկյունից։ Աշխատության հարուստ փաստական և տեսական եղրակացությունները կարելի է օգտագործել ոչ միայն Հայոց պատմության նորագույն ժամանակաշրջանի «սպիտակ» էջերը լրացնելու առումով, այլև ուազմաքաղաքական հարցերին նվիրված աշխատություններում։ Օգտագործված նյութերի Հիմնան վրա կարելի է կազմակերպել հատուկ դասընթացներ ու գործնական պարապմունքներ։ Աշխատանքը կարող է օգտակար լինել ՀՀ Ազգային անվտանգության ծառայության, Ներքին Գործերի և Զինվորական նախարարությունների, ուազմառումնական հաստատությունների համար։

Այս ամենի հետ մեկտեղ, սակայն, անհրաժեշտ է ընդգծել, որ Հետախուզության պատմության հետազոտման առումով գնահատումներում հրապարակի վրա առկա հրապարակումներում և գրականություննում տեղ են գտնել իրարամերժ գնահատումներ կամ ըստ էռլիյան թյուրլմբումներ, գիտականորեն չհիմնավորված և ոչ ամբողջական տեսակետներ։

Այս առումով ուշագրության արժանի է հայկական հետափուղության վետերան Պ. Ա. Պետրոսյանի² գիրք-հուշագրությունը, որը Խորհրդային Հայաստանի և Երրորդ Հանրապետության յուրահասուկ տարեգրություն է՝ հարուստ գիտարժան փաստերով և արժանահիշատակ իրադարձությունների մասին նկարագրություններով։ Հետափուղության վաստակաշատ վետերան

էջերից), Եր., 1999, էջ 22-27, **Առյ նի՝** Հայկական հետախուզությունը Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.), Եր., Ասողիկ, 2003, **Առյ նի՝** Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Միլիշիան և Ներքին Գործերի Նախարարությունը (1918-1920 թթ.), Եր., Ասողիկ, 2003, **Առյ նի՝** Հայաստանի Հանրապետության Պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918-1920 թթ.- Եր., «Լուսակ», 2006: **Առյ նի՝** Հետախուզությունը և բանակը 1918-1920 թթ., Եր., Լուսակ, 2009 և այլն։

²Տես Պ. Ա. Պետրոսյան, Էջեր հետախուզության կյանքից, Եր., Հեղ. հրատ., 2009:

Պ. Պետրոսյանը բերում է մի շարք Հետաքրքիր օրինակներ, սակայն չվկայակոչելով Հայտնի և արդեն վաղուց շրջանառության մեջ դրված սկզբնաղբյուրները (որը գուցե և ենում է իր Հեղինակած գրքի հուշագրային բնույթից, և ինչոր տեղ դա արդարացված է): Պ. Պետրոսյանը միանգամայն արդարացիորեն գնահատելով մի շարք պատմափաստեր, տեղին նկատել է, որ «Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական մարմինների համակարգում գործել է Հետախուզական ծառայություն»³, այնուհետև սավածին տեղին ավելացրել, որ «Հայաստանի Առաջին Հանրապետության գոյության օրոք Հետախուզությունը և Հակահետախուզությունն ընդգրկված են եղել ռազմական նախարարության համակարգում»⁴: Այդուհանդերձ, ըստ արժանվույն փաստագրելով Հայտնի իրողությունը Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգում հայկական հետախուզական ծառայության փաստացի գոյության պատմական իրողության մասին, Պ. Ա. Պետրոսյանը հականելով ինքն իրեն և իր կողմից բերված օրինակներում հակասականություն ստեղծելով, մի կողմից իրավացիորեն պնդում է, որ «լուրջ հետազոտություններ են կատարվել (ոչ մի օրինակ չի բերվում, սակայն կարելի էր և պետք էր նշել նման փաստերի մասին - Վ. Վ.)կատարվել Հայաստանի Առաջին Հանրապետության անվտանգության մարմինների կազմավորման և գործունեության վերաբերյալ»⁵, մյուս կողմից ժխտում է Առաջին Հանրապետության հետախուզության պատմության վերաբերյալ հրապարակի վրա առկա, այդ թվում առաջին հերթին տողերիս հեղինակի մի շարք գրքերի, մենագրությունների և բազմաթիվ գիտական հոդվածների գոյության փաստը, և պարզապես պնդում հետեւյալը: «Շատ ափսոս, որ բացակայում են մանրամասն տեղեկություններ նրա անձի [հեղինակը նկատի ունի Առաջին Հանրապետության փորձառու և տաղանդաշատ հետախույզներից մեկին՝ Տիգրան Թագեռոսի Դեվոյանցին], որի մասին դեռ 1999 թվականից սկսած և առ այսօր մեր կողմից հրապարակվել են մի շարք մենագրություններ և գիտական հոդվածներ, որոնցում գիտական շրջանառության մեջ դրված արմիվային և այլ պատմափաստերը հնարավորություն են տալիս հնարավորինս լիարժեք կերտելու տաղանդավոր Հայ հետախույզի քիչ թե շատ բազմագունեղ և ամբողջական կերպարը] և ընդհանրապես այն ժամանակված հետախուզական ծառայության գործունեության մասին»⁶: Վերն սավածն ամեննեին էլ նպառակ չունի ստվերելու Պ. Ա. Պետրոսյանի կողմից կատարված տքնաշնչն և միանգամայն դիտարժան աշխատումնքը, որը նվիրված է հայկական հետախուզության գործունեությանը, այլ այսեղ մենք ընդամենը կատարել ենք որոշ կարեւոր եզրահանգումներ քննարկվող հիմ-

³ Պ. Ա. Պետրոսյան, Էջեր հետախույզի կյանքից, էջ 386:

⁴ Նույն տեղում, էջ 387:

⁵ Նույն տեղում, էջ 386:

⁶ Նույն տեղում, էջ 387:

Նախնդրի վերաբերյալ, արել որոշ անհրաժեշտ դիտարկումներ, ճշգրտումներ և սկզբունքային առումով տեղին վերաբնահասումներ, որոնք, կարծում ենք, հարցի պատմաքննության տեսանկյունից՝ պարտադիր են:

Առհասարակ, հայկական հետափուղության պատմության, այդ թվում և Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության ձեւավորման և գործունեության ամեն մի հիշարժան դրվագ ու պատմափաստ խիստ կարևոր է, քանզի այն հնարավորություն է տալիս ավելի ամբողջական և ավարտուն դարձնելու հայկական պետականության պատմաքննությունը:

Անշուշտ, Հայաստանի Հանրապետության ծագման և գարգայցման պատմության հետագա ուսումնասիրության համար կարևոր ազգակ հանդիսացան 1988 թ. սկսված Արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարով պայմանագործած իրադարձությունները, որոնց պայմաններում էլ պատմաբանները ձեռնամուխ եղան մի շարք գործերի՝ փորձելով նորովի լուսաբանել Հայոց պատմության մի շարք «սպիտակ» էջեր: Արժեքավոր է մասնավորապես «Նախիջևան-Շարուրը 1918 - 1921 թթ.» փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուն, որում կան մի շարք արժեքավոր տվյալներ հայկական հետախուզական ծառայության գործունեության վերաբերյալ⁷: Կարևոր է նշել նաև «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 - 1920 թթ.» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուի մասին⁸: Այս շարքը լրացնում է Լեռնային Ղարաբաղի 1918 - 1923 թթ. տեղի ունեցած իրադարձություններին վերաբերող արժեքավոր փաստաթղթերի և զանազան կարևոր վակերագրերի ժողովածուն⁹, որում ևս կան մի շարք հետաքրքիր փաստեր, որոնք օգնում են ամբողջացնելու որոշ պատկերացումներ հայկական հետափուղական ծառայության, և թե նԳն մարմինների գործունեության վերաբերյալ:

Քննարկվող հիմնահարցի այս կամ այն նրբերանգի լուսաբանման տեսանկյունից որոշակի արժեք են ներկայացնում ՀՀ վարչակարգի ներկայացուցիչների թողած աշխատանքները (Հուշեր, զանազան օրագրեր, պատմագիտական աշխատանքի փորձեր և այլն) այդ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ, ինչպես նաև մի շարք արիստվային և 1918 - 1920 թվականների ՀՀ տարածքում հակառակորդի ծավալած քայքայիչ հակառակական և հակահայկական գործունեությունը մերկացնող փաստագրական բնույթի հասպարակումներ¹⁰, հոդվածներ, այդ թվում և տողերիս հեղինակի, որոնք քննարկվող

⁷ Տե՛ս «Նախիջևան-Շարուրը 1918 - 1921 թթ.», Փաստաթղթեր և նյութեր, «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», 1993. № 1-2, էջ 137-183:

⁸ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 - 1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, պրոֆ. Վլ. Ղազախնեցյանի ղեկ., Եր., «Գիտություն» հրատ., 2000:

⁹ Տե՛ս "Нагорный Карабах в 1918 - 1923 гг.", Сборник документов и материалов, отв. ред. В. А. Микаелян, Еր., Изд-во АН Армении, 1993:

¹⁰ Գաղտնի փաստաթղթեր: Աղբեջանի դավադրական գործունեության մի էջ, Եր., Գլխավոր Շտաբի տպ., 1920.- 56 էջ, N 1, («Ուազմիկի» տպարան, N 1):

Հիմնահարցի տեսանկյունից կարեռություն են ներկայացնում և առավել համընդգրկուն դարձնում Առաջին Հանրապետության Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակածետախուզական բաժանմունքի ծավալած գործունեության պատմությունը, ինչը պատմագիտական որոշակի արժեք և հետաքրքրություն է ներկայացնում¹¹: Մասնավորապես, ՀՀ պետական անվտանգության համակարգի այս կամ այն օղակի, սոորաբաժնման ձևակորման վերաբերյալ թեկողության չափազանց կցկոտուր, բայց հետաքրքրի մասնամասների ակնարկումներ ենք Հանդիպում ժամանակակիցների՝ ուղղմագրագրական, Հասարակական-կրոնական գործիչների՝ Ս. Վրացյանի, Ա. Խատիսյանի, Հովհ. Քաջազնունու, Կ. Սասունու, Ռ. Տեր-

¹¹Տե՛ս Ս. Միղօքանն, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզութեան պատմութիւնից, «Դոչշակ», թի 2 (1574), Ապրիլ, 2002, էջ 110-117, Վ. Վրաբյան, Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական և հակածետախուզական ծառայությունը փաստարդերում (1918-1920 թթ.), «Բանքեր Հայաստանի Արխիվների», № 2, 2004, էջ 30-36, Յովի Յի՛ Հայաստանի Հանրապետության Ներքին Գործերի նախարարությունը և միջիցիան (1918-1920 թթ.), Բանքեր Հայաստանի Արխիվների, 2005, № 1, էջ 92-98, Յովի Յի՛ Հայկական հետախուզության պատմության Եջերից՝ Անտոն Սարգսյանի գործը, «Բանքեր Հայաստանի Արխիվների», 2005, № 2 (106), էջ 243-248, Յովի Յի՛ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության անվտանգության համակարգը և հետախուզական ծառայության կազմակերպումը (1918-1920 թթ.), Բանքեր Երևանի Համալսարանի, № 1, 2005, էջ 181-187, Յովի Յի՛ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության գործունեության պատմությունից, «Պատմա-բանափրական հանդես», № 3, 2005, էջ 36-49, Յովի Յի՛ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը, «Հայկական բանակ», 2006, № 1, էջ 83-90, Յովի Յի՛ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության միջիցիայի և Ներքին Գործերի նախարարության ստեղծումը 1918-1920 թթ., «Կանելեն 1», Գիտական հոդվածների ժողովածու, գիր 1 (26), Եր., «Ասովիկ հրատ., 2006, էջ 201-209, Յովի Յի՛ Միջիցիան, ՆԳՆ մարմինները և հանցանդարները, պետական-պայտադաշտնական դիրքի շարաշահումների դեմ պայքարի հիմնախնդիրները 1918-1920 թթ., «Կանելեն 2», Գիտական հոդվածների ժողովածու, Եր., «Ասովիկ» հրատ., 2006, № 2 (27), էջ 125-134, Յովի Յի՛ Անդրադաշտ հայկական հետախուզական ծառայության գործունեությունը (1918-1920 թթ.), «Նորք», № 2, 2006, էջ 153-159, Յովի Յի՛ Էջեր Տիգրան Դեվոյանցի հետախուզական գործունեությունից, «Հայկական Բանակ», 2007, N 1 (51), էջ 82-88, Յովի Յի՛ Հայկական հետախուզական խմբի գործունեությունը Կ. Պոլսում Տիգրան Դեվոյանցի գլխավորությամբ 1919 թ. երկրորդ կեամս - 1920 թ. սկզբին, Տարեգիրք Բ., Պատմագիտական հանդես, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2010, էջ 134-150, Յովի Յի՛ Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական ծառայության գործունեությունը Երևանում Խան - Թերթնսկու դավադրության մերկացման գործում (1919-1920 թթ.), Պատմության և մշակույթ, Հայագիտական հանդես, Ա., Եր., ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 178-196, Յովի Յի՛ Տիգրան Դեվոյանցի հետախուզական գործունեության շորով, Լրաբեր Հասարակական գիտությունների, 2011, էջ 320-336, Յովի Յի՛ Հայկական հետախուզության փաստարքերը Թուրքիայում ռազմաքաղաքական իրադարձությունների մասին (1919 թ. օգոստոս - նոյեմբեր, ռուս.), Պատմաբանափրական հանդես, 2011, N 1, էջ 309-322, Յովի Յի՛ Օտարերկրյա գործականի ծավալած հակահայկական գործունեության կասեցումը Հայաստանի Հանրապետությունում (1918-1920 թթ.): Անտոն Սարգսյանի հետախուզության կեամս Տարականովի գործը, Պատմություն և մշակույթ, Հայագիտական հանդես, Բ., Եր., ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 26-44, Յովի Յի՛ Կ. Պոլսում հայկական հետախուզական խմբի դեկանար Տիգրան Դեվոյանցի գելոցագրերը Թուրքիայում և Հայաստանի Հանրապետության շորով տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական իրադարձությունների մասին, Պատմություն և մշակույթ. Հայագիտական հանդես. - Եր., ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 17-47 և այլն:

Մինասյանի, Վ. Արծրունու և այլոց մի շարք աշխատություններում¹², որոնք հնարավորություն են տալս ըմբռնելու, թե ինչպիսի աշխարհագաղաքական միջավայրում, սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իրավիճակում է փորձել կայանալ և գործունեություն ծավալել հայկական հետախուզական ժառայությունը:

Քննարկվող կարևոր հիմնավանդիրը մանրազնին և համակողմանիորեն ներկայացնելու տեսանկյունից հասկապես արժեքավոր են այն հրապարակումները, որոնց հեղինակները հայկական հատուկ ծառայությունների՝ հետախուզության և հակահետախուզության ներկայացուցիչներն են: Այդ առումով էլ շատ արժեքավոր են ՀՀ հետախուզական ծառայության կազմակերպիչներից ու ղեկավարներից մեկի՝ Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժնի պետերից մեկի՝ Տիգրան Թաղեռոսի Դեփոյանցի Հուշերը՝ տպագրված Փարիզի «Վէմ» և Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրերում¹³, հետախույզ, որն իր հետախուզական գործունեությունը սկսել էր դեռևս Առաջին աշխարհամարտի տարիներին: Ցայլոք սրտի, նմանակարգ հրապարակումները բացառություն են: Հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Իրազեկի գիտողությունները և քննադատական բնույթի փոքրիկ հուչագրության պատուիկները կապված Տիգրան Դեփոյանցի գործունեության հետ, ինչպես նաև Աքր. Գյուլիսանդայանի մի հրապարակում Առաջին Հանրապետության վերաբերյալ, որում փոքրիկ, սակայն կարևոր անդրադարձ կա հայկական հետախուզության գործունեության վերաբերյալ¹⁴:

¹²Տե՛ս **Ս. Վրացյան** Հայաստանի հանրապետություն, Եր., Հայաստան, 1993, նույնի՝ Հին թրեր նոր պատմության համար, Բեյրութ, տպ. «Համագգային», 1962, նույնի՝ Կեանիք ուղիներով, Դէպեշ, Դէմքեր, Ապրումներ, հ. Դ. Բեյրութ, տպ., «Մշակ», 1965, հ. Ե., տպ. «Համագգային», Բեյրութ, 1966, Ալ. Խառնիխյան, Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, Բ. տպագր., Համագգային, 1968, Հովիք Զաջագ նույնի, Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլնա, Վիեննա, Միսիքարենան տպ., 1923, նույնի՝ Հանրապետութիւն, Եր., Ս. Վարանցյան, 1993, Կարօ Սասունի, Հայ-թուրքական պատերազմը (1920-ին), Պէյրութ, 1969, նույնի՝ Տաճկահայաստանը ուսական տիրապետության տակ (1914-1918), Բոստոն, 1927, էջ 65-83, Ուորթեն, Հայ Յեղափոխական մըրիշատակները, Է հատոր, Արտասահման, Սաստեն և Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, Գ. իրաւություն, 1982, Վ. Արծրունի, Հայ-տաճկական պատերազմը, Հայ սպայութիւնը, Շատախ, Եր., «Սուունի» հրատ., 2002 և այլն:

¹³Տե՛ս **Տիգրան Դեյնեանց**, Հետախույզի մըրուշերը, «ՎԷՄ» (Փարիզ), 1938, Զ տարի, թիւ 2, Յունար-Մայիս, էջ 48-54, Թիվ 3, Յունիս-Սեպտեմբեր, էջ 58-72, **Տիգրան Դեյնեանց**, Կեանիքի դրասակներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, № 1 (246), Յուն. - Փետր., էջ 53-62, 1945, № 2 (247), Մարտ-Ապրիլ, էջ 79-81, 1945, № 3 (248), Մայիս-Յունիս, էջ 93-100, 1945, № 4 (249), Յուն-Օգոստոս, էջ 81-89, 1945, № 5 (250), Սեպտ. - Հոկտ., էջ 93-100, 1946, № 2 (253), Մարտ-Ապրիլ, էջ 103-110, 1947, № 2 (259), Մարտ-Ապրիլ, էջ 107-109, 1947, № 5 (262), Սեպտ. - Հոկտ., էջ 111-112:

¹⁴Տե՛ս **Բրազիլ Ֆլ**, Դիտողութիւններ և ճշդումներ, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, № 3 (248), Մայիս-Յունիս, էջ 109-111: Ա. Գիլխանըն Շաման, Անդրկովկասի Հանրապետութիւնները «Հայրենիք» (Բոստոն), 1967, № 3, էջ 9-17, № 4, էջ 70-80:

Պետք է կարևորել Մ. Կարապետյանի Առաջին Հանրապետության բանակին նվիրված աշխատությունը¹⁵, որում սակայն, ամենեւին հատուկ նպատակ չի դրվել ուսումնասիրության ենթարկելու բանակը որպես պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն օղակներից մեկը:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի հիմնախնդիրների մեջ խորամուխ լինելու և համընդգրկուն տեսնելու նկատառումներից ենելով կարող ենք նշել Ռ. Գ. Հովհաննիսյանի, Ստ. Ջոնսի գրքերն ու գիտահանրամասների առանձին հրապարակումները, որոնցում սակայն Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման և գործունեության հարցերը որևէ կերպ չեն քննվել, առավել ևս, որ այդպիսի նպատակ ամենեւին էլ չի դրվել¹⁶:

¹⁵Տե՛ս Մ. Կարապետյան, Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918 -1920 թթ.), Եր., ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1996; Մ. Լ. Կարապետյան, Գенերալ-լեյտենան Օվանես Ախվերճյան, Եր., „Հապետ“, 2003:

¹⁶Տե՛ս Ռ. Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր 1, Առաջին տարին, 1918-1919, Եր., «Տիգրան Սեն» հրատ., 2005, Richard G. Hovannissian, Armenia on the road to independence, 1918, Berkeley, Los Angeles: Univ. of California Press, 1967, The Republic of Armenia, Vol. I, Barkeley, Los Angelos, London, 1971, Vol. II, 1982, Vol. III, 1996, Vol. IV, 1996, Stephen F. Jones, Georgian-Armenian Relations in 1918-20 and 1991-94, A comparison, Armenian review, vol. 46, no 1-4 (181-184):

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱԾՈՒՄ 1918 - 1920 ԹԹ.

1. Հետախուզական ծառայության կայացման ուղղությամբ գործ-ընթացները: ՀՀ կառավարության, Զինվորական գերատեսչության և Արտաքին Գործերի նախարարության համագործակցությունը Հետախուզական և Հակածետախուզական բաժանմունքի ստեղծման ու գործունեության ուղղորդման բնագավառում

Հետախուզությունը մարդկության և առանձին ժողովուրդների զարգացման ողջ պատմաքաղաքական ընթացքում եղել է պետությունների գերակա ու ազգավարական առանձնահատուկ կարևորության շահերի կենտրոնակետում: Հետախույզը հանդիսացել է մի անձ, որն ամեն մի պետության բարձրագույն դեկավարության և զորքերի հրամանատարության կողմից կոչված է եղել զբաղվել ցանկացած իրադրությունում և ցանկացած ժամանակ գործող կամ հնարավոր հակառակորդի մասին տեղեկությունների ուսումնասիրնամբ և ընդհանրացմամբ, իսկ այնուհետև ժամանակին դրանց հադրումամբ՝ հակառակորդի դեմ անհրաժեշտ հակաքայերի ձեռնարկման համար: Հետախուզական գործընթացների գլխավոր դեմքը հետախույզն է, իսկ հակահետախույզն և ընդհանրապես պետության հատուկ ծառայություններին առաջարկվող ու ազգավարական նշանակության գլխավոր նպատակադրումը՝ հակառակորդի հետախուզության քայլայիշ գործունեությունը սեփական հայրենիքի դեմ կանխելն է:

Հարկ է ասել, որ դեռ Հին Հայաստանում կարևորվել են հետախուզական բնույթի գործառույթները, որոնց արդյունավետության հետևանքով հնարավոր է եղել ապահովել երկրի պետական անվտանգության համակարգի առջև ծառացած հիմնախնդիրների լուծումը: Պատմական փաստերը վկայում են, որ դեռ հայկական պետականության արշալույսին՝ Արարատյան պետականության ժամանակաշրջանում լուրջ քայլեր են արվել

հետախուզության կազմակերպման բնագավառում, ինչը հնարավոր է դարձնել արդյունավետորեն հակազդել Ասորեստանի և այլ երկրների հետախուզական կառույցների կողմից ծեռնարկված հակահայկական գործողություններին, ինչի մասին են փաստում առկա սեպագիր արձանագրությունները:

Ի դեպ, հարկ է նշել, որ չնայած ասորեստանյան գովերգված հետախուզության ծավալած գործունեությանը, դեռ Սարգսն Ա-ի ժամանակից հայտնի են փաստեր հետախույզների գործունեության վերաբերյալ, որոնք հայտնաբերվելու պահից իրենց վրա են թևեռնել մասնագետների ուշադրությունը: Դրանք ակնհայտորեն վկայում են, որ այդ ժամանակաշրջանում Արարատյան բազավորությունում ոչ միայն գոյություն է ունեցել հետախուզական ծառայության գործող և ակտիվ կառույց, այլև այն գործնականում կարողացել է հմտորեն հակազդել ասորեստանյան հետախույզներին, կանխարգելել նրանց հակաքայլերը և պատասխան գործողություններ ծեռնարկել: Սեպագիր արձանագրությունների պատմաքննական վերլուծությունը փաստում է, որ Ռուսա արքայի գլխավորած արարատյան հիմնական գործերի հետախույզների կողմից ծեռնարկված քայլերի մասին ասորեստանցիները տեղեկացել են այն ժամանակ, երբ հնարավոր չի եղել հակազդել դրանց: Ասորեստանյան և Արարատյան երկրների հետախույզների միջև պայքարը եղել է համառ, անզիջում, երկու կողմն էլ ճգտել են առավելություններ ծեռքեր, որը միշտ չէ, որ հաջողվել է: Արարատյան երկրի արքաները պատվով են դուրս եկել այդ մրցակցությունից, երբեմն ինչպես գերելով ասորեստանյան գործակալներին, այնպես էլ ժամանակին ծեռքերելով անհրաժեշտ կարևոր տեղեկատվություն հակառակորդի կողմից ծեռնարկվող հնարավոր ազրեսիվ գործողությունների, գործերի տեղաբաշխման և տեղաշարժերի մասին, ինչի մասին են վկայում տարբեր բանգարաններում, այդ թվում Արարատյան (Վանի) բազավորության ժամանակաշրջանին վերաբերող ՀՀ պատմության բանգարանում պահ տրված նյութերը, այդ թվում սեպագիր արձանագրությունները:

Հետախուզությունը ին արևելյան բանակներում առանցքային տեղ ու դեր ուներ: Դատելով ասորեստանյան և այլ երկրների համանման սկզբնաղբյուրներից, այն հանդիսացել է պետության և բանակի կարևորագույն բաղկացուցիչը, առանց որի անհնարին էր պատերազնել երկրի պետական անվտանգության հիմնախնդիրների լուծումը: Դրանց դիտարկումից ակնհայտ է դառնում, որ Արարատյան պետությանը հարևան երկրների հետ

սահմանամերձ շրջաններում, յուրաքանչյուր սահմանալից անցուղուն հարող խաչմերուկներում ասորեստանցիներն ունեն իրենց լրտեսներն ու իրազեկիչները, որոնք բավականին ակտիվ էին գործում՝ ձգտելով ձեռնարկել քայլայիշ գործողություններ Արարատյան-Վանի թագավորության դեմ: Առանց այս կամ այն երկրի դեմ ձեռնարկված, խնաճրով մշակված հետախուզական գործունեության և թշնամու մասին հիմնավորապես հավաքված ու մանրազնին կերպով ստուգված տեղեկատվության, մարտական գործողություններ չեն նախաձեռնվում, այդ բվում նաև Ասորեստանի դեմ:

Հետախուզական գործը լավ հիմքերի վրա էր դրված նաև Արարատյան երկրի դեմ մշտական թշնամական դիրքորոշում որդեգրած Ասորեստանում: Ասորեստանյան հետախուզության մասին լավ հայտնի է Նինվեում պահպանված արքայական արխիվի՝ Արարատի թագավորությունում տիրող իրադրության մասին հետախուզական հաղորդումից, որը վերաբերում է Սարգոն 2-րդի (մ.թ.ա. VIII դ. վերջ) կառավարման շրջանին: Հետախուզության կարևորության մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ այդ ժառայությունը հաճախ դեկավարում էր արքայազն-զահաժառանգը: Լավ կազմակերպված ու գործող հետախուզությունը օգնել է Ասորեստանի տիրակալներին՝ նվաճված երկրներում պահպանել իրենց կողմից պարտադրված «կարգերը» և ժամանակին ճնշել դիմադրության փորձերը:

Ինչպես երևում է ասորեստանյան հետախուզության տվյալներից, Արարատի [**Արարատյան**] թագավորության դեմ Ասորեստանի մ. թ. ա. 714 թ. ուազմական նախապատրաստությունների մասին ժամանակին հայտնի է դարձել արարատյան երկրի հետախույզներին: Իսկ ասորեստանցիները, իրենց հերթին, իմացել են արարատյան երկրի հակաքայլերի մասին: Սա, անկասկած, բնութագրում է արարատյան հետախուզական ժառայությունը, որի մասին, ասորեստանցիների բողած անուղղակի տեղեկություններից բացի, ցավոր, առաջմն, այլ տեղեկություններ չկան: Օրինակ, այդ նույն ասորեստանյան աղբյուրներից հայտնի է, որ արարատյան սահմանային ամրոցներից հայտնի ու նշանավոր է եղել Ուայախ ամրոցը, որտեղ, ըստ Սարգոնի հաղորդման, գտնվում էին արարատյանների խիզախ մարտիկները, լրտեսները, հետախույզները, որոնք նախանշված էին «շրջակա երկրների մտահղացումների մեջ ներքափանցելու համար»: Ուրեմն, արարատյան բանակը ևս ուներ հետախուզություն, որն, ըստ երևույթին, բաժնավում էր մարտավարականի ու ուազմավարականի: Առաջինի գործառույթներից էին տեղեկությունների ու հաղորդումների հավաքումը, արշավանքի հաջող իրա-

կանացման համար «լեզվի» և ուղեցույցների հայթայրումը, ինչպես նաև մարտական պահպանությունը: Նման կարգի խնդիրների լուծման համար մնե՞լ է եղել հեծելազորի դերը, որը բացի հակառակորդի շարքերը ցրելու և նահանջող թշնամուն հետապնդելու խնդիրներից, կարող էր զգալիորեն առաջ անցնել հիմնական ուժերից և անհրաժեշտ տեղեկություններ իմանալ հակառակորդի գորքերի քանակի ու գորախմբերի տեղաշարժման ուղղության մասին, իսկ հարկ եղած դեպքում կատարել նաև «հետախուզություն՝ մարտով»: Հեծյալ ստորաբաժանումները հետախուզություն էին կատարում՝ հատկապես երթի ժամանակ տեղաշարժմելով գորքի առաջնային (գլխային) մասում: Լայնորեն կիրառվում էր դիտարկմամբ հետախուզությունը մայրուղիներում գտնվող հատուկ պահակային աշտարակներից, որոնք իրար հետ կապ էին պահպանում վառվող խարույկների կրակի միջոցով, տալով պայմանական ազդանշաններ, որը հին աշխարհում տարածված կափի ապահովման տեսանկյունից արդյունավետ եղանակ էր: Վերոհիշյալ երկրորդ տիպի հետախուզության մասին կարելի է եզրակացնել դարձյալ ասորեստանյան սեպագիր տեքստերից: Ինչպես արդեն նշեցինք, ասորես-տանյան թագավորները հանուն իրենց բանակների հաջող գործողությունների, հարևան երկրները, այդ բվում և՝ Արարատյան երկիրը, հեղեղում էին իրենց լրտեսներով, որոնք հետևում էին արարատյան արքաների յուրաքանչյուր քայլին, գորքերի տեղաշարժերին, ճանապարհների, կամուրջների, ամրոցների շինարարությանը, ներքին խոռվություններին և, ընդհանրապես, ներքին կյանքին: Ցավոք, արարատյան տեքստերից հետախուզական հաղորդումներ առայժմ մեզ հայտնի չեն, բայց կասկածից դուրս է, որ արարատյան արխիվ հայտնաբերելու դեպքում սեպագրերի նշանակալի մասը կկազմեին արարատցի հետախույզների տեղեկությունները, որոնց մասին ուղղակի նշվում էր նոյն ասորեստանյան սեպաձև արձանագրություններում: Հետախույզներով համալրված Ուայախ ամրոցից բացի, հավանաբար, Արարատում կային նաև այլ կետեր, որտեղից գործակալները ճանապարհում էին հարևան երկրները ռազմավարական հետախուզության տեղեկություններ հավաքելու համար: Հետախուզության լավ դրվագի, Արարատյան երկրի գորքի մարտավարական առանձնահատկությունների մասին է խոսում այն հանգամանքը, որ համաձայն տարեգրությունների տեղեկությունների, արարատյան արքաների արշավանքները իրականացվում էին տարեկան երկու անգամ՝ գարնանը կամ աշնանը, ինչը պայմանագրված էր ոչ միայն եղանակային յուրահատկություններով, այլ նաև կիսա-

քոչվորական անասնապահության ձևով: Ասել է թե՝ արարատցիները հայտնվում էին կամ գարնանը՝ մինչև անասունը լեռները բարձրացնելը, կամ էլ աշնանը՝ քոչի վերադառնալու ժամանակ, ինչն ապահովել է նրանց հարուստ ուղղմավարով: Այս հանգամանքն, անշուշտ, պահանջում էր հետախուզության և պահպանության լավ կազմակերպում, այլապես զորքերի բացահայտ մոտեցման դեսպում տեղաբնիկները կարող էին անասունը քշել-փախցնել, եթե ոչ շատ հեռու՝ լեռները, ապա ավելի ապահով վայրեր: Հետախուզմերի կողմից վերահսկվում էր նաև հատկապես սահմանամերձ բնակավայրերում գտնվող կամուրջների և անցուղիների նկատմամբ թշնամու հնարավոր քայլայիշ դիտավորությունների մասին անհրաժեշտ տեղեկատվության ձեռքբերումը, որոնց պահպանությունը պետական կարևորության խնդիր էր և հակառակորդի կողմից դրանց ոչնչացումը հավասարազոր էր պատերազմի հայտարարման¹⁷: Հետախուզմերին կարևոր դեր էր հատկացվում այլ պետությունների դեմ ուղղմաքաղաքական ձեռնարկումներում:

Հետախուզության գործի կազմակերպումը կարևորվել է տարբեր ժամանակաշրջանների ազգային-հասարակական մտածողությունների, քաղաքական գործիքների կողմից, այդ թվում նաև Երվանդունիների, Արտաշեսյանների, Արշակունիների, Բագրատունիների օրոր, որով գրադարձել են ինչպես առանձին պետական մարմիններ, այնպես էլ արքայի կողմից նշանակվող առանձին պաշտոնյաններ, պետական զինվորական այրեր: Դեռևս միջնադարում հանրահայտ «Գատաստանագրք» հեղինակ **Մխիթար Գոշը** կարևորել է հետախուզության գործը պետության մեջ, շատ հստակ արձանագրելով այդ փաստը. «Վայել չէ քագավորի եւ իշխանի համար գողեր եւ ավագակներ ունենալ, այլ միայն լրտեսներ, որ հետախուզմերն են»¹⁸:

Հայ հասարակական-քաղաքական, իրավական մտքի մեկ այլ խոշորագույն ներկայացուցիչ՝ **Շ. Շահամիքյանը** արդեն XVIII դարի վերջին ևս շատ տեղին անդրադարձել է այդ խնդրին, հստակ կարևորելով պետության և բանակի մեջ հետախուզությունսապետի ունեցած դերակատարումը. «Տես-

¹⁷ Տե՛ս «Սարտիք», 2-9 հոկտեմբեր, թիվ 42 (595), էջ 4, 9-15 հոկտեմբեր, թիվ 43 (596), էջ 4, 16-23 հոկտեմբեր, թիվ 44 (597), էջ 4, 23-30 հոկտեմբեր, թիվ 45 (598), էջ 4, 2004 թ.:

¹⁸ **Մխիթար Գոշ**, Դատաստանագիրը, **Գ** խմբագր., Եր., «Իրավունք», 2008, էջ 46: «Գոյս և աւագակն ոչ վայել է քագաորի և իշխանի, քայց միայն լրտես, որ է ցաշուշ»... «Իսկ գոյս քագաորի և իշխանի ոչ վայել է, քայց միայն լրտես» // **Մխիթար Գոշ**, Գիրք Դատաստանի, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, էջ 31, 303:

նելով Բարձրահայք Արտաշատ գավառի¹⁹ ժողովրդի ընդունելությունն ու նրանց փոխանորդության բուլը քեզ և հայոց տանուտերի ատյանի առաջ քո երդմանը սրտանց համոզվելով Հայոց տանը քո հավատարիմ լինելու մեջ՝ քեզ՝ խորամիտ Պետրոսիդի այցոց Բարձրահայք աշխարհի սահմաններում, Նախիջևան քաղաքում և նրա շրջակա տարածքում, երեք տարի ժամանակով շարժեցինք լրտեսապետի պաշտոն, որ խորամիտ Պետրոսդ հաստատուն մնան իրեն լրտեսության պետ: Քեզ իշխանություն տվեցինք, որ Հայոց տան ծախսով խաղաղության ժամանակ՝ տասներկու, իսկ պատերազմի ժամանակ երեսունվեց խելամիտ ծառայողներ վերցնես՝ լրելյայն շրջեցնելով նրանց Հայաստանյաց երկրի երեսին և օտար աշխարհում՝ հայոց քշնամիների կամ դրացիների երկրում, ամենայն զգոշ ավորությամբ ձեռք բերելով ամեն տեսակ տեղեկություններ, ինչ կարգի էլ որ նրանք լինեն, յուրաքանչյուր շաբաթ երեք օրինակից մանրամասնորեն գրառելով բորի վրա՝ մեկը հաճան են Նախիջևան քաղաքի իշխանին, երկուսից մեկը շնորի անեն Հայոց տան պալատին, իսկ մյուսը՝ հայոց նախարարի խորհրդարանին: Եվ թող Հայոց տան կարգադրությամբ արգելք որվի քո ձեռքին ու բերանին, որպեսզի լոելյան և զատոնի ամեն բան, ինչ լուր էլ այն լինի, չսոսվի ու չզրվի որևէ մեկին, բացի երեք պալատներից, ինչպես քեզ հրամայեցինք վերևում: Զանք պիտի քափես և հավատարմորեն հոգատար լինեն Հայոց տան հանդեպ: Գրվեց բարձրագահ պալատում... և

¹⁹ Որոգայք Վատաց, Ծարադրեալ Յակոբայ Շահամբեանց, Եր., Հայաստան, 2002, էջ 101-102: Գրաբար այդ տեքստում ուսի հետևյալ տեսքը. «Տեսնելով մեր ընդունելութիւն ժողովրդեան աշխարհին բարձրայ հայոց ՚ի զամանէն պատաշատայ, և քոյթ վախաննորդութեան նոցայ ընդ քեզ, և երդմանեավ բոյ ասացի ասենին տանտակաց հայոց հաստատեցար պիտի մեր հաստարմինք ՚ի վերայ տանն հայր, տառա պաշտան լրտես պատարեան քեզ, երկայնամբ ամբան Ռաբորուի, ՚ի յերկայ բարձրայ հայոց վիճակի նորայ, ՚ի յերեսս երկրի աշխարհին բարձրահայրայ հայոց Պետրոսդ կացցեն և մնացնեն պետ լրտեսութեան, և տառա իշխանութիւն քեզ, որ ծախիւն տանն հայոց ամեն սպասարկու երկուսասամ ՚ի ժամանակ խաղաղութեան, և երեսուն և վեց ՚ի ժամանակն պատերազմի այրու երկայնն միտ, շրջեցուցան նեղոյ նորայ ՚ի յերես երկրի հայաստանաց, և ՚ի տառը յաշխարե երկրին քշնամնեաց և դրացեաց հայոց լրենան, և ամենայն զգուշութեամբ հսնելով ամենայն լուր զոր ինչ և իցէ ամենայն շաբաթու մամրամանսնաբար շաբեզով ՚ի վերայ եղիս բորս, մինմ յանձնեցնես իշխան քաղաքի նախիջևանու, երկուք ընծայեցնես վիմն ՚ի ծամուկ խորհրդարանն ն նախարարին հայոց, և ՚ի կարգադրութենմ տանն հայոց, փակակ լիցի ձեռ և բերամն բոյ, որ ամենայն զոր ինչ բոյ լրենամ և գալուզի մի խօսել և գրե յուներ բայց ՚ի եղիս լրտեսն որպէս երամայեցաք քեզ ՚ի վեր, և զանալով հոգացնես հաստապարնար տան հայոց, գրուեցաւ ՚ի դրուեն բարձրագահ և այլն» // տես Գիրք ամուսնակ ՈՐՈԳԱՅԹ ՓԱՍԱՅ, Թիֆլիս, Էլեքտրագագառ յր. Ն. Աղանեանի, Պօլից, 1913, էջ 192-193:

այլն»²⁰: Մեկ այլ տեղ խնդիր էր դրվամ պատերազմի ժամանակ թշնամուն վճարագերծելու և խստագույն պատժելու նասին. «Պատերազմի ժամանակ բռնված թշնամական ամեն մի լրտես անմիջապես մահապատժի պետք է ենթարկվի»²¹:

Հետախույզները բոլոր ժամանակներում եղել են պետության անտես աչքերը՝ հառված դեպի թշնամին: Հետախույզները պետության անտես սանելի, ամենահավատարիմ և պատրաստված զինվորներն են թշնամու մեջ: Այդ մասին դիպուկ է նկատել հանրահայտ հայ հետախույզ, բոլոր ժամանակների և մասնավորապես Երկրորդ աշխարհամարտի լեգենդար հետախույզներից մեկը՝ Գևորգ Վարդանյանը. «Հետախույզի մասնագիտությունը հեռու է ոռմանտիկ արկածախնդրությունից և իրականում նրա հիմքում դրված են ինքնամոռաց նվիրվածությունն ու քրտնաջան աշխատանքը: Հնուց ի վեր բոլոր ազգերի հետախույզները գրադկում են տեղեկույթի հայրայրմամբ, ընդ որում այնպիսի տեղեկույթի, որը հատկապես քարցվել և քարցվում է «օսար աչքերից»:

Հետախույզի աշխատանքը պահանջում է ստեղծագործական մոտեցում, ինչի շնորհիվ հնարավոր է դառնում «մանրություններից» և բոլորին հայտնի տվյալներից անել պետությունների համար երբեմն ճակատագրական նշանակություն ունեցող հետևողություն: Այդ իսկ պատճառով, հետախույզից պահանջվում է ոչ միայն մտավոր և հոգերանական գերազանցություն, այլև ֆիզիկական պատրաստվածություն, նպատակասալցություն, տոկունություն, աշխատափակություն և այլն:

Պատմությանն ուղղված հետադրք նկատելի է դարձնում, որ նշված հատկանիշները բնորոշ են մեր ազգի ներկայացուցիչներին: Մեզ այդպիսին են դարձրել անցած հազարամյակները՝ հայրենի երկրի պաշտպանության համար մղվող պայքարը, պետականության վերականգնման գոյամարտը, ռեսարսների սակավությունը... Հավանաբար, դա է պատճառը, որ հետախույզի մազակառությունը աչքի են ընկնում այնպիսի փայլում մասնագետներով, որոնց անմիջական մասնակցությամբ ու դեկա-

²⁰ Ըստ հեղինակների կողմից բերված ծանոթագրության Արտաշատը ոչ թե Բարձր Հայքի, այլ Այրարատ նահանգի մեջ է մտել // **Որոգայր Փառաց**, Եր., «Հայաստան», 2002, էջ 279:

²¹ Նույն տեղում, էջ 202:

Վարույթյամբ հիմնվել են հետախուզական կառույցներ, իսկ հետագայում՝ օպերատիվ գործունեության նոր ուղղություններ»²²:

Այստեղից ակնհայտ է դառնում, որ պետաքաղաքական գարգացման ցանկացած փուլում և ցանկացած հասարակարգում հատուկ ծառայությունները՝ հետախուզական և հակահետախուզական համակարգերը պետական կառույցի անքակտնի բարկացողից մասն են եղել և դեռ երկար ժամանակ կլինեն այդպիսին, առանց որի ոչ մի պետություն գործնականում չի կարող երկար գոյատևել: Այդ ծառայությունների գործունեությունը ըստ էության նպատակառուղղված է որոշակի հիմնախնդիրների լուծմանը, որոնց իրագործման զվարկոր դերակատարները հետախույզները և հակահետախույզներն են: Ընդ որում հարկ է նշել, որ իրենց գործելակերպում հետախուզական և հակահետախուզական ծառայությունները սերտորեն շահկապված են միմյանց հետ, և գործնականում չեն կարող արդյունավետորեն գործել առանց մեկը մյուսի: Ի դեպ, հարկ է նաև հատուկ ընդգծել, որ Հռոմեական Մեծ կայսրության մեծադրորդ հաղթարշավներում իրենց անգնահատելի և անորանալի վաստակն են ունեցել տերության հատուկ ծառայություններում ընդգրկված անձնավորությունները՝ հետախույզները, որոնք տեղին և անվեճական հայրացել են անհրաժեշտ տեղեկատվությունը հակառակորդի հնարավոր գործողությունների պլանների, զորքերի տեղաշարժերի, տեղաբաշխման, թվաքանակի և այլ կարևոր հարցերի վերաբերյալ: Հատուկ ծառայությունների պատմությունը վկայում է, որ Մեծ Բրիտանիան կայսերական զաղութային քաղաքականության իր զավթողական նպատակադրումներում կարևոր տեղ է հատկացրել հետախուզական կառույցներին, որոնց գործունեության արդյունավետ կազմակերպման համար հատկացվել են ֆինանսական-մարդկային ռեսուրսներ, որոնցից խնամքով և քաջանորությամբ առանձնացվել են արիեատակարժ կադրեր, ինչն էլ գործնականում և ըստ էտքյան ապահովել է բրիտանական իշխանությունների ավագակային-քաղաքական գաղութային ծրագրերի իրականացումը:

Եվ այսօր ևս, հետախուզական և հակահետախուզական կառույցները անխզելիորեն կապված են իրար հետ, իրողություն է դարձել նրանց կառուցվածքային միասնությունը, որի իրագործումը մենք փաստացիորեն տեսնում ենք նաև Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունների

²² Տե՛ս Ա. Ե. Սարգսյան, Հետախուզություն և հակահետախուզական կառույցները (Կենսագրական ակնարկներ հետախույզների և հակահետախույզների մասին), Եր., «Ամսարաքանակ», 2005, էջ 5-6:

գործունեությունում, որը դրսնորփում էր միասնական Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի ստեղծման մեջ, որը գործում էր Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտարին առընթեք:

❖

Առաջին համաշխարհային պատերազմի աշխարհաքաղաքական արդյունքները արմատական փոփոխություններ մտցրեցին Անդրկովկասյան տարածաշրջանի քաղաքական քարտեզի բովանդակությունում և դրսեորման ձևերում: Խուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղաշրջմամբ առաջ եկած ցնցումները և քաղաքական տեղասպառությունները երկարատև բնույթ ունեն և իրենց ոլորտի մեջ առան գրեթե ողջ աշխարհը, այդ թվում՝ Հայաստանը: Հայկական հարցի հանգուցազուծման բոլոր հնարավոր տարբերակները մեկը մյուսի ետևից փլուզվեցին, նախկին պայմանագրերը և պայմանավորվածությունները կորցրեցին իրենց երեխնի ուժն ու անկախ ազգային պետականությունների որոնման ձգտումների դժվարին ճանապարհին կանգնած ժողովուրդներին (Հայեր, մակեդոնացիներ, արաբներ, ալովեններ և այլն) կանգնեցրին ճակատագրական երկրնտրանագների և աշխարհաքաղաքական բարդույթների առաջ: Այդպիսի անբարենպաստ աշխարհաքաղաքական և դժվարագույն ռազմական կացության մեջ, երբ թուրք հրոսակները, իրականացնելով արևմտահայության նախճիրը, բախում էին Արևելահայաստանի գուները, 1918 թ. մայիսի 28-ին հռչակվեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, որի անդրանիկ կառավարության լիազորությունները ստանձնած Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդը ոչ միայն իրեն հռչակեց որպես Հայկական գալառների գերագույն իշխանություն, ապա նաև պետական իշխանություն ստեղծող, այլև իր առաջնավարդ ինսդիրներից մեկը համարեց ամեն մի պետության համար կենսականորեն անհրաժեշտ գործի՝ հետափուլության և հակահետախափուլության մարմինների կազմակերպումը որպես պետական անվտանգության համակարգի կարեռագույն հիմքի: Այդ ուղղությամբ ընթացող գործընթացները բարդ էին, հակասական և ոչ միանշանակի, որոնք պայմանավորված էին տարածաշրջանում գործող աշխարհաքաղաքական ուժերի դասավորվածությամբ և նրանց միջև մզկող պայքարի ուժգնությամբ: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կազմավորումը և կայացումը (1918 թ. մայիսի 28 -1920 թ. դեկտեմբերի 2) ընթանում էր ծանրագույն ռազմաքաղաքական և տնտեսական իրավիճակում: Անհրաժեշտ էր կարճատև պատոմական ժամանակամիջոցում ոչնչից ստեղծել պետական-քաղաքական ուժային անհրաժեշտ կառույցներ՝ բանակ, ոստիկանություն (միլիտյա), հատուկ ծառայություններ և այլ հանգույցներ, առանց որոնց անհնարին է անգամ պատկերացնել ցանկացած կազմակերպված պետության գոյությունը և ինքնուրույնությունը առհասարակ: Այս առումով կարևոր է հստակ ըմբռնել, որ պետությունն առհասարակ, նրա ինքնուրույնությունն ու քիչ թե շատ լիարժեք արտաքին քաղաքականությունը, և վերջին հաշ-

վով, ազգային-պետական անվտանգությունն անհնարին է պատկերացնել առանց այդ Համակարգի բաղկացուցիչը կազմող հետախուզական և Հակածետախուզական գործի Հիմնավոր կազմակերպման, և այդ տեսանկյունից շատ դիպուկ է նկատել Տիգրան Դեկոյանցը²³. «Հետախուզական բաժանմունքը խաղաղ ժամանակ կը պատրաստէ պատերազմի Համար եւ անդադար կուտամնահիք թշնամիի ուժերու գասառութիւնը, զօրաշափմի յատակագիծը, զօրքերու տեսակներն ու որակը, ամրութիւնները, հաղորդակցութեանց միջոցները, կապը, մթերքներն ու ռազմական մամթերքի պահեստները, բերքը, ժողովրդի տնտեսական եւ առողջապահական վիճակը, անոր տրամադրութիւնը, ազգութիւններու փոխյարարերութիւնը եւ անոնց վերաբերմունքը դէպի պետութիւնը, պահեստի զօրամասերը, հրամանատարներու բնաւորութիւնը, գետերու խորութիւնը տարւայ չորս եղանակներուն, անցնելիք տեղերը, նոր շինուող ճանապարհները, օդակայանները եւ այլն, եւ այլն: Հետախուզական բաժանմունքին կը վերաբերի նաեւ՝ աշխատիլ փշացնել թշնամիի հաղորդակցութեանց միջոցները, պայթեցնել ռազմամթերքի պահեստները, այրել պաշարները, հիւանդութիւններ տարածել մանրէներու միջոցաւ, ապստամբութիւններ, ներքին խովովութիւններ առաջ բերել թշնամիի երկրի ներսը, կապվիլ անոնց հեռախոսի եւ հեռագրի թելերու հետ, բանապ ծածկագրի հեռագրիները: Մի խօսքով, հմուտ հետախոյզը իր գործելակերպի եւ գործունեութեան մեջ ո եւ է սահման չունի, նա պետք է շարժի պահանջի և պայմաններու համեմատ»²⁴:

Այս աշխատանքն էլ հենց վերաբերվում է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզության և Հակածետախուզության, Հասունկ ծառայությունների ողջ Համակազմի աշխատանքի կազմակերպմանը, նպատակամդմանը ազգային-պետական անվտանգության բարդագույն խնդիրների լուծմանը: Սակայն այդ խնդիրի իրավործումը զգալիորեն դժվարանում է այն Հանրապետության որ այս Հարցի վերաբերյալ սուղ տվյալներ կամ արևիվներում կամ գրեթե չկամ: Հաճախ խարսխիկ տպալիրություն է ստեղծվում, թե այդպես էլ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը չի ունեցել ազգային անվտանգության այդ կարեւորագույն կառույցները, կամ էլ ի վիճակի չի եղել ստեղծել դրանք: Սակայն նույնիսկ առկա փաստերը, որոնք մենք հայթայթել ենք արխիվներից, հիմք են տալիս մեզ եղբակացնելու, որ դրանով զբաղվող մարդիկ եղել են, որ կառավարությունը փորձել է իր շատ հա-

²³ Դեկոյանց Տիգրան Թագավոր /<1890թ.>, Երևան - 02.09.1965թ., Բելգիա]- Սովորել է. Տոմսի համապատասխան լեռնային-ճարտարագիտական ֆակուլտետում, մանկավարժ: Հայտնի է. Գևո, Տիգր, Դեօ և այլ ծածկանուններով. - տես Հովհակիմյան Բ. Մ. Հայոց ծածկանունների բառարան, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2005, էջ 596. - Օգտագ. աղբյուրներ՝ «Հորիզոն» [Թիֆլիս], 1914, N 230, 233, «Արմենիական ամսագիր» [Մոսկվա], 1916, N 33, ստ. 24, «Կավակաչյան աշխատանք» [Տիֆլիս], 1914, N 28-30, 34-36, 1918, N 117:

²⁴ Տիգրան Դեկոյանց, Հետախոյզի մըյուշերը, «ՎԵՄ» (Փարիզ), 1938, Զ տարի, թիւ 3, Յունիս-Սեպտեմբեր, էջ 59:

մեստ բյուջեից գումարներ հատկացնել այդ գործի կազմակերպման համար, ուղիներ է որոնել, հաջողությունների է հասել և ցավալի սայթաքումներ ունեցել: Գործելով 1918 -1920 թվականների գժվարին պայմաններում, այդ կարեւոր կառույցը կամ ավելի ճիշտ ստորաբաժանումը, ցավոք սրտի, չհացրեց ժամանակի ընթացքում դառնալ լիովին ինքնուրույն ծառայություն կամ ասենք գարչություն, ինչպես դա կարելի է տեսնել այդ ժամանակաշրջանի քիչ թե շատ լուրջ ու հզոր, կենսունակ որևէ պետության օրինակով: Արևիվային բազմաբնույթ փաստաթղթերի ուսումնաաիրությունը բերում են այն եզրակացության, որ 1918 -1920 թթ. ՀՀ կառավարությունը ձգտում էր ունենալ ոչ միայն պետականության գաղափարի ըմբռնման և կայացման տեսանկյունից այնպիսի կարեւոր կառույցներ, ինչպիսիք էին բանակը, բանկը, խորհրդարանը և այլն, այլև բնականաբար՝ ամեն մի պետության ազգային անվտանգության ապահովումը երաշխավորող անհրաժեշտ կառույցներ՝ հառուկ ծառայություններ՝ թե հետափուզություն և հակահետափուզություն, և թե ներքին գործերի մարմինների սկզբունքորեն լիարժեք ուժային համակարգ, միլիցիա, այսինքն՝ անվտանգության քիչ թե շատ ավարտուն լիարժեք համակարգ, որը կծառայեր Հայաստանի Հանրապետության ներքին և արտաքին քաղաքականության տարրեր խնդիրների Հանգուցալուծմանը լուծմանը, անվտանգության տարրեր խնդիրների հանգուցալական մեքենայությունների ու սաղբանքների բացահայտմանը և կանխմանը: Հենց այդ կարգի նկատառումներից էլ ենելով, արդեն 1918 թ. երկրորդ կեսին առաջացած շատ բարդ աշխարհագործական իրավիճակում էլ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ձեռնամառիս եղավ պետական ազգային անվտանգության համակարգի մարմինների ձևակորմանը և գործունեության ուղղորդմանը: Կազմակերպական-ֆինանսական և կադրային խնդիրների լուծման տեսանկյունից առաջին խոկ քայլերը կառարկել են հանրապետության հռչակումից ամսիջապես հետո: Այսպիս, դեռ 1918 թ. օգոստոսի 13-ին Հայաստանի Հանրապետության նախարարների խորհուրդը լսում է ռազմական նախարարության՝ իրեն միջոցներ բաց թողնելու միջնորդության մասին՝ ծածկելու համար ավիացիայի, հետափուզության, ռազմական վրա ծախսված գումարները: Նախարարների խորհուրդը՝ քննարկելով Հարցը, որում է վանություն տալ ձեռնարկված քայլերին, ինչպես նաև կառավարության վարկի հաշվին բաց թողնել 6 միլիոն ռուբլի՝ ա) չնախատեսված ծախսերի համար հատկացնել 20 հազար ռուբլի, բ) հետափուզության համար՝ 20 հազար ռուբլի՝ և գ) հակահետափուզության համար ևս՝ 20 հազար ռուբլի՝ հետափուզական ծառայության կազմակերպական-քաղաքական հիմնախնդիրների լուծման համար (օրինակ, հարևան Վրաստանի Հանրապե-

տությունն իր հետափուղության կարիքների համար կարողանում էր հառկացնել ավելի պատկառելի գումարներ):²⁵ Իսկ արդեն Զինվորական գերատեսչության գծով 1919 թ. ապրիլի 14-ի հրամանագրից տեղեկանում ենք, որ ՀՀ ռազմական նախարարության Գլխավոր շտաբում ստեղծվել է ուսկել գործունեալություն ծավալել Հետախուզական և Հակահետախուզական բաժանմունքն իր փոքրաթիվ անձնակազմով:

Առ հասարակ, հայթայթված արխիվային տարաբնույթ վավերագրերը ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն վկայում են այն մասին, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարող գործադիր մարմնին՝ Նախարարների խորհրդին, մշտապես մտահոգել են ռազմական շինարարության և պետական անվտանգության համակարգի տարբեր օգակների ու ստորաբաժանումների ձևավորման հարցերը, այդ թվում և հետախուզական ու հակահետախուզական ծառայության կազմակերպման հարցերը, որոնց աշխատանքների ծավալման համար գործադրվել են իրական ջանքեր և հատկացվել են որոշակի գումարներ, թեկուցելու չափում մեծ: Այսպես, ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ի նիստը, որում նախագահել է մինիստր-նախագահ և Արտաքին Գործերի նախարար Ալ. Խատիսյանը, քննարկեց նաև Զինվորական նախարարի գեկուցումը հետախուզության և հակահետախուզության ծախսերի համար 535 հազար ռուբլի վարկ բաց անելու մասին: Նիստը միաձայն որոշում ընդունեց հավանություն տալ և խնդրել պառլամենտի զինվորական հանձնամտուովին բաց թողնել այդ գումարը, ինչը հետախուզական և հակահետախուզական գործի կազմակերպման առումով կարեւոր ազդակ հանդիսացված:²⁶ Հայկական պետության անվտանգության կարեւոր բաղկացուցիչներ հանդիսացող հետախուզական մարմինների ձևավորման խնդրով է զբաղվել նաև Նախարարների խորհրդի 1920 թ. մայիսի 8-ի նիստը (նիստ 254): Հ. Օ Հանջանշանի գլխավորությամբ, որը լսելով Զինվորական նախարարի գեկուցումը հետախուզության և հակահետախուզության բաժանմունքին մայիս ամսվա ծախսերի համար 657 հազար ռուբլի բաց թողնելու մասին հարցը, որոշում ընդունեց նշված գումարը բաց թողնել 40 միլիոնանոց հատուկ ֆոնդից:²⁷ Սակայն առկա փաստաթղթերի մանրապնին ուսումնախրությունը ցույց է տալիս, որ կազմակերպական-ֆինանսական խնդիրներն այդ բնագավառում հեշտությամբ չեն լուծվում, երեեմն էլ արհեստական խոչընդուներ էին հարուցվում, որոնք դժվարացնում էին հայկական հետախուզական ծառայությունների աշխատանքները, հաճախ վերջիններիս գործնականում կանգնեցնում փակուղու առաջ: Դա բավականաշատ հստակ է երեւում 1919 թ. մայիսի 2-ի Գլխավոր շտաբի պետին հացեագրված (№

²⁵Տե՛ս Հայաստանի Ազգային Արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱ), Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 484, թ. 9, Ֆ.Պ - 202, գ. 1, գ. 13, թ. 12, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 216, թ. 1:

²⁶Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 100 (85), թ. 194, գ. 229, թ. 1:

²⁷Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 146(149), թ. 82, Ֆ.Պ - 202, գ. 1, գ. 107, մաս II, թ. 87:

P07) զեկուցագրից, որում Հետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնակառապար Հովհանն Խան-Կոստուրսկին նշում էր, որ Հետախուզական բաժնի գործունեության ընդարձակման և Հարկան երկրներում նոր կետերի բացման հետ կապված անհրաժեշտ է հոգ տանել այն մասին, որպեսզի Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնվող Հետախուզության գործակալները ինչոր աջակցություն ունենային իրենց երկրի դիվանագիտական ներկայացուցիչների կողմից: Փաստաթղթում ասվում էր, որ Հետախուզության սպան «ձախողման» գեազբում պաշտոնապես չի օգտվում պաշտպանության իրավունքից և իր սեփական ոխոկի հաշվին է աշխատում: Այդ կազմակցությամբ շեշտվում էր, որ այդ ամենի հետ մեկտեղ Հետախուզի աշխատանքում էական աջակցություն (անշուշտ, ոչ պաշտոնապես) կարող են ցույց տալ դիվանագիտական ներկայացուցչությունները (միխանները), ինչը և գոյություն ունի բոլոր երկրներում, և ոչ մեկի Համար գաղտնիք չէ, որ Հետախուզության գլուխ միշտ էլ կանգնած են լինում դիվանագիտական ներկայացուցչությունների ղեկավարները: Զեկուցագրում միաժամանակ ափսոսանք էր արտահայտվում, որ Հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչությունները Հետախուզության գործակալների իրենց դիմելու դեպքում միանգամից վախենում են և մերժում վերջիններիս, բացատրելով, որ տագնապում են Հնարավոր «դիվանագիտական բարդացումներից», իսկ եթե երբեմն էլ որոշ օգնություն են ցուցաբերում, ապա ոչ այնքան հմուտ ձևով և Հետախուզության գործակալին գնում են ամենատափակու դրության մեջ, ավելացնելով, որ դա ինքն իր վրա է զգացել (Խ. Կոստուրսկին - ընդգծումը մերն է՝ Վ. Վ.): Խան-Կոստուրսկին վերը նշված զեկուցագրում նաև գտնում էր, որ անհրաժեշտ է Հարաբերության մեջ մտնել Արտաքին Գործերի նախարարության հետ և խնդրել, որպեսզի վերջինս կարգադրություններ անի բոլոր դիվանագիտական ներկայացուցիչներին ինչպես Անդրկովկասում, այնպես էլ Թուրքիայի շրջանակներում, և Համապատասխան ձևով նշել, որ աջակցությունը Հետախուզության գործակալներին նրանց աշխատանքում ուղղակի ներկայացուցչությունների պարտականությունն է: Զեկուցագրում նաև նշվում էր, որ այդ աջակցությունը պետք է զիսավորապես կայանա փաստաթղթերի փաթեթների ուղարկման և տարբեր շրջանները ուղերորդությունների ժամանակ անհրաժեշտ փաստաթղթերի ստացման համար աջակցության ցուցաբերման մեջ: Զեկուցագրի վերջնամասում նշվում էր, որ ներկայացուցչության աշխատանքներից բացի, պետք է բոլոր միջոցները ձեռնարկվեն, որպեսզի իրենց անզգույշ գործողություններով չձախողեն Հետախուզության գործակալներին: Զեկուցագրում նաև ասվում էր, որ մանրամասն Հրահանգները, թե ինչում պետք է արտահայտվի ներկայացուցչությունների օգնությունը, տեղում կարող են տրվել Հետախուզության սպայի կողմից²⁸: Այդ նույն զե-

²⁸ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 155, թ. 24:

կուցագրի վրա Խան-Կոտուրսկին նաև մակագրել է, որ ինքը միջնորդում է Ներկայացուցչությունների առաջ՝ օգնություն ցուցաբերել: Դիմումագիրը Հասցեագրված էր Ալ. Շնեուրին, որին և Հանձնարարվեց Հարցի պրակտիկ կողմի մշակումը²⁹: Եվ արդեն 1919 թ. մայիսի 21-ին Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետի ժամանակավոր պաշտոնակառարի պարտականությունները կատարող փոխգնդապետ Ալ. Շնեուրը Զինվորական նախարարին ուղղված դիմումագրում ինքրում էր վերջինիս միջնորդությունը Արտաքին Գործերի նախարարության միջոցով աջակցել հետախուզության աշխատակիցներին³⁰: Այս փաստաթղթի տակ ես կար Հ. Խան-Կոտուրսկու ստորագրությունը: Այդ նույն օրը Հայաստանի Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանը (Արարատյան Քրիստափոր Գերասիմի (18 հունիսի, 1876 թ. - 10 գետնեմբերի, 1937 թ.)³¹ գաղտնի գրությամբ դիմում է Արտաքին Գործերի նախարարին, կցելով նաև Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետի գեկուցագրեր՝ կապված Արտաքին Գործերի նախարարության աստիճանավորների և Զինվորական նախարարության գործողությունների ուղղորդման հետ: Դիմումագրում Զինվորական նախարարը ինքրում էր կարգագրություն անել ամենափեսնախվ օգնություն ցուցաբերելու հետախուզության աշխատակիցներին, որոնք դիմում էին Արտաքին Գործերի նախարարության ներկայացնելու համար: Գլխավոր պետը գերազանց աշխատակիցներին Հայաստանի սահմաններից դուրս: Գեներալ-մայոր Արարատյանը նշում էր, որ մամնաբան տվյալները, թե ինչում պետք է արտահայտվի հետախուզություններին ցուցաբեր-

²⁹ Նոյս տեղում:

³⁰ Նոյս տեղում:

³¹ Արարատյան (Արարատով) Խաչատոր Գերասիմի [18.06.1876 թ.- 10.12.1937 թ.] – Գեներալ-մայոր: Ակտիվութեն մասնակցել է 1918 թ. մայիսյան Բաշ-Ապարանի և Սարդարապատի ճակատամարտերին, այնուհետև հոկտեմբերին գլխավորել է Թուրքիայի և Հայաստանի Հանրապետության միջև սահմանների հաստատման հանձնաժողովը, 1919 թ. մարտից մինչև 1920 թ. սկիզբունելի է Հայաստանի գլխավորական նախարարը: Պաշտոնից հեռացվել է ՀՅԴ կուսակցության անդամ դաշնանուց հրաժարվելու համար: 1920 թ. աշխանը մասնակցել է բորբ-հայկական պատերազմին և դաշնանության հետևանորդ գերի ընկել: Հետաքրքի է նաև նշել, որ բորբական բանակի հրամանատար Քյազին Կարպերի փաշայի կողմից Ք. Արարատյանին առաջարկ է արվել բորբական ուազմական ակադեմիայում դասավանդելու հրետանային պատրաստության դասընթաց, սակայն վճռաբար մերժվել է վերջինին կողմից: Թորքական գերությունից ազատվել է Խորհրդային Հայաստանի հանրահայտ դեկավար և ականավոր պետական գործիչ Ալեքսանդր Մայամիկյանի համար շամբերի շնորհիվ, և նրա խոկ առաջարկով գեներալ-մայոր Քրիստափոր Արարատյանը 1923 թ. քրաղեցրել Հայկական հրածգային դիվիզիայի հրամանատարի տեղակալի պաշտոնը: Չորացրվելոց հետո գեներալ-մայոր Քրիստափոր (Խաչատոր) Արարատյանը եղել է Երևանի պետական համալսարանի և զյուղատեսական ինստիտուտի ուազմագիտության ամբիոնների վայիշ: – Տես Տիգրան Հայազն [Տիգրան Պետրոսյան], Գարեգին Ղազարյան, 1000 հայագի գեներալներ: Ըստ Արմեն Մերուժանյանի, Արմեն Մերուժանյան հանրագիտարան, Եր., Հետ. հրատ., 2009, էջ 120 - 121: **Маршалы, генералы и адмиралы армянского происхождения.** Биографический справочник. Изд. Второе, допол., // Составитель **Армен Меружанян**, Санкт-Петербург, Изд-во "Роза ветров", 2013, стр. 46 - 47:

վող աշակցությունը և գործողությունների ընդհանրությունը, անհրաժեշտ է պարզաբանել տեղում՝ հետախուզության բարձր աստիճանավորների բանակցություններում դիվանագիտական ներկայացուցչությունների ղեկավարների կամ անձնակազմի հետ³²:

Դեռ 1919 թ. ապրիլի մկրտին ևս մի կարևոր քայլ էր կատարվել Արտաքին Գործոց նախարարության և Հայաստանի հետախուզական ծառայությունների միջև աշխատանքներն ուղղորդելու ուղղությամբ մեկ այլ կարևոր բնագավառում: Այսպես, 1919 թ. ապրիլի 9-ի որոշմամբ Արտաքին Գործերի նախարարությանը կից ստեղծվում է Տեղեկատվական բյուրո: Սույն փաստաթղթում ասվում էր, որ Տեղեկատվական բյուրոյի գործունեությունը պիտք է նպատակամդվի հակահետախուզական բաժանմունքի առջև կանգնած խնդիրների իրագործմանը, և գտնվի Զինվորական նախարարության վերահսկողության ներքո: Տեղեկատվական բյուրոյի գործունեության շրջանակներին վերաբերող տեղեկությունների շարքին էին դասվում. 1) ռազմական բնույթի տվյալները, զորամասերի տեղաբաշխման, զինվածության և զինմատակարարման մասին և այլն, 2) հարեւան երկրների կառավարությունների կողմից ընդունվող քաղաքական բնույթի միջոցառումները, էմիսարական (գործակալական) շարժումը, մամուլի նկատմամբ հետաքննչական վերահսկողության ուժեղացումը: Այս կարևոր փաստաթղթում նաև շեշտվում էր, որ բյուրոն պետք է աշխատի ռազմական հակահետախուզական հետ սերտ առնչությունների պայմաններում, օգնելով և թեթևացնելով մեկը մյուսի աշխատանքը³³: Հարկ է այս կապակցությամբ մի շատ հետաքրքիր փաստաթղթի ևս անդրադառնալ, որպեսզի ավելի ամբողջականորեն և լիարժեք պատկերացնենք, թե ինչու հենց Արտաքին Գործերի նախարարությանը կից ստեղծվեց Տեղեկատվական բյուրոն: Այդ կարևոր խնդիրի բացահայտման վրա լույս է սփռում Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հատուկ բաժնմունքի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատար Ռ. Զալխուչյանի 1919 թ. ապրիլի 9-ով թվագրված գրությունը՝ հայցեաբրված Հետախուզության ղեկավարներին: Դրանում Ռ. Զալխուչյանը գրում էր, որ դեռ հին ցարական ռեժիմի ժամանակ հայկական ղեկավար շրջանները թույլ են կողմնորոշվել ինչպես նախկին կառավարության ձգտումների մեջ, այնպիս էլ Հարեւան ժողովուրդների վարքագծում: Զալխուչյանը գրում էր, որ տեղեկատվության բացակայությունը իրեն զգացնել տվեց 1917-1918 թթ., երբ Հայերը անընդհատ հայտնվում էին Հարեւան, ավելի ճարպիկ, ալելի քաղաքականապես նրբանկատ ժողովուրդների իշխանության տակ: Հետևաբար, ըստ Զալխուչյանի, Տեղեկատվական բյուրոյի կազմակերպման գաղափարը միանգամայն օրինաչափորեն առաջացավ 1917-1918 թթ., և կիրառվեց Թիֆլիսում, սակայն այնտեղ փաստորեն հանգեցվեց գերությունից փախածների

³² Տես ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 155, թ. 23:

³³ Նույն տեղում, թ. 9:

մեջ Հարցումներ անցկացնելուն, թերթերից պատառիկներ հանելուն, և այլն: Ըստ Զալիսուշյանի, սովորաբար տեղեկատվական գործունեությանը պետք է ծառայել Զինվորական նախարարության Հետախուզական բաժանմունքը, սակայն քանզի վերջինիս համար այն դժվար էր իր պետության սահմաններից դուրս տարածել, այդ իսկ պատճառով էլ նպատակահարմար գտնվեց տեղեկատվությունը կենտրոնացնել Արտաքին Գործերի նախարարությունում, որի ներկայացուցիչները օգտվում են Էքստերիտորիալության (անձեռնմխելություն) իրավունքից, փաստորեն նրա դերը հանգեցնելով Հետախուզական և Հայկահետախուզական բաժանմունքի դերին՝ սակայն Հայատանի սահմաններից դուրս, սկզբնապես Վրաստանում և Աղբբեջանում, ինչը կափած էր հայկական պետության փաստացի հնարավորություններից, և առաջին Հերթին՝ տնտեսական և կադրային-մարդկային գործուներից: Ըստ այդ մտահղացման, այդ բաժանմունքի ղեկավարությունը պետք է կենտրոնանար Արտաքին Գործերի նախարարությունում, թեկուզեւ այն գաղտնի բաժանմունք անվանելով, կամ ասենք՝ Տեղեկատվական բաժանմունք: Զինվորական և Արտաքին Գործերի նախարարությունների միջև կայացած համաձայնությամբ էլ Վրաստանում և Աղբբեջանում պետք է նշանակվեին զինվորական կցորդներ, որոնց ձեռքին էլ պետք է կենտրոնանար նշված երկրներում անհրաժեշտ տեղեկությունների հավաքումը, որոնց թվին առաջին Հերթին դասվում էին՝¹⁾ զորամասերի զինվածության, հանդերձանքի, զորքերի տեղաշարժերի և այլնի մասին ուղղմական տեղեկությունները, 2) Հարեւան պետության կողմից ընդունվող քաղաքական բնույթի գործողությունները, գործակալական շարժումը, մամուլի նկատմամբ հակողությունը, 3) տեղեկությունները, որոնք կարող էին հետաքրքրություն ներկայացնել նախարարության համար, Հարեւան երկրների կողմից Հպատակ Հայերի նկատմամբ ձեռնարկվող միջոցները: Ավարտելով այս չափանց Հետաքրքիր փաստաթղթում ներկայացված մտքերի ամփոփումը, վերջնամասում Զալիսուշյանը հասուլ ընդգծում էր, որ բյուրոն պետք է աշխատի և ուղղմական հայկահետախուզության հետ սերտ փոխհամագործակցության ու բազմակողմանի կապերի պայմաններում, փոխադարձարքար օգնելով միմյանց իրենց հայրենանվեր աշխատանքում³⁴⁾: Այդպես էլ տեղի ունեցավ, Թիֆլիսի Ազգային խորհրդի 1918 թ. հուլիսի 3-ի որոշմամբ բյուրոն հաստատվեց, որը տեղեկություններ ձեռք բերելով մամուլի և գաղտնի գործակալական ցանցի միջոցով, պետք է ՀՀ զինվորական գերատեսչությանը ներկայացներ օպերատիվ և քաղաքական բնույթի տեղեկատվություն: Հետագայում Ազգային խորհրդին իր 1918 թ. հուլիսի 16-ի նիստում գտնելով, որ Տեղեկատվական բյուրոն պատմականորեն անհրաժեշտ հաստատություն է, որոշեց այն վերցնել ՀՀ զինվորական գերատեսչության ենթակայու-

³⁴⁾ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 155, թ. 9, 9 հակ.:

թյունից և հանձնել ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարությանը՝ ի դեմս Թիֆլիսում գործող հայտնի դիվանագիտական ներկայացուցչության³⁵, որն էլ բնականաբար ինքնին հասկանալի է, քողարկված ձևերով իրականացնում էր հետափուղական գործառնություններ Վրաստանում և նրա շուրջ, հանդիսանալով կենտրոնական նշանակության կառույց, հանդուցակետ ինչպես Վրաստանի, այնպես էլ Ադրբեջանի, Հարավային Ռուսաստանի և այլ հարակից տարածքների նկատմամբ:

Սակայն իրական կյանքն ավելի բարդ էր և գործընթացներն էլ ոչ միանշանակ: Պրակտիկան ցույց տվեց, որ Արտաքին Գործերի նախարարության և Հայաստանի Հանրապետության հետափուղական ծառայության փոխհարաբերությունները ամենևին էլ այնքան հարթ չընթացան, ինչպես կարելի էր սպասել, այլ երբեմն էլ ընթացան փոխադարձ պահանջատիրության և տեղ-տեղ էլ՝ անհարկի քաշքշուկների մթնոլորտում: 1919 թ. հունիսի 18-ին Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված գրությամբ (№ 3833) Գլխավոր շտաբի պետ Ա. Շնեուրը ի պատասխան Զինվորական նախարարի հասցեին 1919 թ. հունիսի 18-ին արտգործնախարարության կողմից հղված դիմումագրում արծարծված ստուգիչ բնույթի հարցերի (№ 2210), խնդրում էր շտապ հաղորդել և առաջիկայում էլ տեղյակ պահել, թե հետափուղական բաժանմունքի կողմից ներկայացված տեղեկություններից որոնք են դուրս եկել ոչ ճիշտ, ինչպես նաև կատարել դիվանագիտական ներկայացուցիչներից ստացված տեղեկատվության փոխանցում³⁶:

Բյուրոկրատիան ամենուր և ցանկացած իրավիճակում մնում է բյուրոկրատիա, իսկ թղթային քաշքշուկը իրական գործի փոխարեն վերջին հաշվով վնասում էր թե հետափուղության և թե Արտաքին Գործերի նախարարության կողմից ձեռնարկվող գործերի կազմակերպմանը, և գրանց արդյունավետությանը: Արտաքին Գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղարը 1919 թ. հունիսի 19-ի գրության մեջ (№ Պօ 179)՝ ուղղված Գլխավոր շտաբի հետափուղական բաժանմունքի պետին՝ շեշտում էր, որ տվյալ պահման ինքը հնարավոր չի գտնում առանձին փաստերով հայտնել, թե հետախուզական բաժնի կողմից ներկայացված ո՞ր տեղեկությունները և ե՞րբ են ոչ ճիշտ դուրս եկել, սակայն հունիսի 8-ի հետափուղական բաժանմունքի կողմից ներկայացված ամփոփագրի վերջին տեղեկությունները (Թիֆլիսում կատարվող զորագավագի և Խորհրդային Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Վրաստանի, Բուլղարիայի և Թուրքիայի միջև Հարաբերությունների մասին) Թիֆլիսից իրենց կողմից ստացված Հայորդսաբությունների համաձայն չեն համապատասխանում իրականությանը³⁷: Ինչպես տեսնում ենք, վերը նշված երկու փաստաթղթերն էլ վկայում են նորաստեղծ հետափուղական և հակա-

³⁵ Նույն տեղում, գ. 81, թ. 2-3, 5-8, 11:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Նույն տեղում, թ. 32:

Հետափուղական ծառայությունների կայացման գործընթացների և նրանց կողմից ձեռնարկվող գործունեության առջև ծառացած դժվարությունների, երբեմն էլ թույլ տրված սխալների և բացթողումների, ինչու չէ՝ նաև ձախողումների մասին, որ բոլոր երկրների հասուկ ծառայությունների պրակտիկայում էլ պատահում է: Կայացման գործընթացները դժվար էին, ոչ միանշանակ, իսկ գործնական փոխհարաբերությունները արտգործնախարարության հետ հասակ չէին դասավորվում, որովհետև երբեմն էլ վերջինիս պաշտոնյանները իրենց հեռու էին պահում հետափուղական ծառայություններից, անհարկի չէին վստահում, երբեմն էլ կատածի էին ենթարկում վերջիններիս գործունեությունը, չնայած այն հանգամանքին, որ արտաքինքաղաքական գերատեսչությունը բոլոր երկրներում էլ մշտապես եղել է արտաքին հետափուղական ծառայության գլխավոր կազմակերպիչը և ղեկավարը, ինչը թերևս Հայաստանի պարագայում զայիս էր անփորձությունից և երկշուռությունից: Այս ամենը համգեցնում էր թյուրլմբոնումների և բացասական արդյունքների, վնաս հացանելով Հայաստանի Հանրապետության ազգային-պետական անվտանգությանը: Վերջ ի վերջո, ինչ-որ առաջընթաց կար, թեկուցել ոչ ներդաշնակ և ոչ շատ շշափելի: Կյանքի հրամայականն էր անհապաղ իրական կապեր ապահովել հետափուղական ծառայությունների և արտգործնախարարության համակարգի միջև, ծառայեցնելով նորաստեղծ հանրապետության գոյաւուման ապահովման աշխարհաքաղաքական խնդիրներին: 1920թ. մայիսի 8-ին Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Նախարարների խորհուրդը, լսելով Զինվորական նախարարի զեկուցումը արտասահմանում հետափուղ պահն և հակահետափուղական գործի մասին, որոշում է կայացնում այդ գործունեությունը ենթարկել Հայաստանի Հանրապետության դեսպանների հսկողությանը³⁸:

Ինչպես ակնառու կերպով տեսնում ենք, փուլ առ փուլ համառ ջանքեր էին գործադրվում Հետափուղության և Հակահետափուղության ծառայությունների աշխատամքների բովանդակությունը հնարավորին չափով ավարտուն և լիարժեք դարձնելու համար, հչգրտվում էին հիմնական օղակները և ստեղծվում նորերը: Այս ճանապարհին կարեոր քայլ էր արտասահմանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցություններին կից զինվորական ներկայացուցիչների (գործակալ, կցորդ, աստաշե) խստիտուտի ստեղծումը: Այս առումով, անկասակած, որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի գեներալ-մայոր Գ. Գ. Ղորդանյանի (Ղորդանով - Կորդանով) բագմաբերուն գործունեությունը³⁹, որը գտնվում էր Զինվորական նախարարի անմիջական ենթակա-

³⁸ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 489, թ. 62, Ֆ.Պ - 278, գ. 1, գ. 11, թ. 16:

³⁹ Գաբրիել Գրիգորի Ղորդանյան [3.05.1880 - 8.01.1954 թ]- ծնվել է 1880 թ. մայիսի 3-ին, ազնվականի ընտանիքում, հայրը գեներալ-մայոր Գ. Գ. Ղորդանյանն էր: Առաջին Հանրապետության հոչական պահից սկսած՝ Մորդանանը ներգրավվել է դիվանագիտական աշխա-

յության տակ: Դեռ 1918 թ. գելտեմբերի 3-ին Ղորղանյանը Զինվորական նախարարին է ներկայացնում մի ուշագրավ գեկուցում, որում հարց էր բարձրացնում և հիմնավորում այսպես կոչված «զինվորական աղենտների» համակարգի ստեղծման անհրաժեշտության մասին: Ղորղանյանը դա համա-

---

տանքների մեջ որպես ուազնական խորիրդատու: Նա 1918 թ. մայիսի վերջին - հունիսի սկզբին մասնակցել է Բարիմի կոնֆերանսի աշխատանքներին: 1918 թ. հունիսին Ա. Անարոնյանի, Մ. Պապաջանյանի, Ալ. Խատիսյանի հետ ուղարկվել Կ. Պոլիս, որը սպասվում էր կոնֆերանսի անցկացում կովկասյան հարցի վերաբերյալ: Դրանից հետո ՀՀ կառավարության կողմից Գ. Դորդանյանը ուղարկվել է Փարիզ որպես հայկական պատվիրակության խորհրդական, որ նա ժամանում է 1919 թ. հունիսի 1-ին: 1934 թ. Փարիզում իրատարակվող «ՎԵՍ» ամսագրում [1934, մայիս-հունիս, հոլիվո-օգոստոս] տպագրվել է վերջինին հոդվածաշարը Հայաստանի Հանրապետության և մեծ տերությունների հետ ունեցած հարաբերությունների մասին // **Պոլղանան Գ. Զօր,** Հայաստանի Հանրապետության պետության մերը, I. Թրեստ-Լիտովսկից մինչև Սեպ, Բ. տարի, 1934, թ. 3, մայիս-յունիս, Ե., էջ 29-41, II, Սեպհց-Լոզան, Բ. տարի, 1934, թ. 4, յոլիս-օգոստոս, Չ., էջ 54-72 // «ՎԵՍ» (Փարիզ): Տես նաև **Գ. Ա. Ավետիսին**, Գեներալ Գաբրիլ Գրիգորյևի Կօրգանյան. Վետնիկ общественных наук, 1997, N 1, стр. 155-158: «Դորդանյանը կատարել է զգաի աշխատանք ջանք ու եռանու շխճայելով, որպեսից հետախուզության գործը դրվիլավ իիրերի վրա: Գեներալ Գ. Դորդանյանը, որին ըստ էության կարել է համարել ոչ միայն Փարիզում ՀՀ կառավարության պատվիրակության ու ազգական խորհրդատու, այլև իրավագիր նաև ուսազմական կցորդը պարտականությունները կատարում գինուրական, 1919 թ. վերջերին - 1920 թ. սկզբներին սերտ կապերի և համագործակցության մեջ էր գտնվում Կ. Պոլտամ գործող Տիգրան Դեփյանցի կողմից գիտավորվությունների հետախուզական խճիքի հետ, որից մշտական ստանում էր նորորդիայի, նրա ուսազմական ուժերի և ուսագմարդարական անցուղացների, **Ստասաքան Քննակ Արարարիցի** կողմից գիտավորվությունը բարձրական ազգայինական, այսպես կոչված «Սլիլի» շարժման, Հայաստանի դեմ նախապատրաստվող պակասական արշավանքի, հայկական սահմանի ողջ երկայ նքով բոլորական զորքերի տեղաշարժեր և այլն մասին զգալի արժեք ներկայացնող տեղեկանությունները գանձանական ամփոփակերի և նաև մակարդակության սերպու: Դրանը հասցեազրված էին Փարիզում գտնվում ՀՀ պատվիրակության ուսազմական խորհրդատու և ներկայացուցիչ Գ. Դորդանյանին, և որոնց մեջ հայտնի թիվը հարյուրների է հասնած³⁹, դրանք վերջինին կողմից պարտաճանաչորն առարկում էին Հայաստան՝ ուսազմարարական դեկանար շրջաններին, ըստ այլ ակնկալելով համապատասխան արդյունավետքայիք: հարկ է սակայն արձանագրել այն փաստը, որ դրանք հարկ եղած արդյունավետությունը չունեցան, և որ դա տեղի ունեցավ թե՝ հետախուզական բնագավառի կամ վերջինիս հետ սերտորեն առնչվող զինվորական այրերի մերքով, և թե՝ իշխանությունների որդեգրած կրավորական հիյորդորշան և Սլրյան կողմնորոշան, Անտանտյան երկներին կոյր նվիրակության հետևանքով, եթև շատ հարցերի հանգույցածության պայմանավորվածության մեջ էին գտնվում մնել տերությունների կողմից հետախուզական երկատակ և նրբին խարդախանքներով ի քաղաքականության հետ, փոխանակ փորձելու ձեռնարկելի ինքնորոշում քայլեր հանրապետությունը տկար վիճակից դորս բերելու ուղղությամբ, շտկերպ վիճակը ինչպես բանակում, այնպես էլ հետախուզության կազմակերպման և ուղղորդման բնագավառում: Այս ամենը նաև վկայում է այն արգասաքեր համագործակցության մասին, որ կար Գ. Դորդանյանի և Կ. Պոլտամ գործող **S. Դեփյանցի** գիտավորած հետախուզական խմբի միջև: Մահացել է 1954 թ. հունվարի 8-ին Փարիզում և հուլիսի կավուրի Պեր-Լաշեզ գերեզմանոցում: Պարզւատրվել է Ֆրանսիական կառավարության կողմից Ֆրանսիայի բարձրագույն պետական պարգևով՝ Պատվու Լեզինի և ուսական Սր. Ստանիսլավ III աստիճանի շքանշաններով: Տես ա. **Մերջանին**, Մարշալы, գեներալы և адмиралы армянского происхождения в Санкт-Петербурге. Биографический справочник, **Корганов Г. Г.** Участие армян в мировой войне на Кавказском фронте (1914-1918) с 19-ю схемами / Пер. с фр. Пирумяна Ю. Л., Долбакяна Э. Е., М., 2011:

ըում էր ամեն մի պետության զինված ուժերը գլխավորող մարմնի՝ Զինվորական նախարարության գործակալը: Նորդանյանը նշում էր, որ ընդհանուր առմամբ զինվորական կցորդը պետք է հետևի այլ պետության զինված ուժերի զարգացմանը, ուր ինքը գործուղվել է և ձեռնամուս լինի այն հնարավոր ուժերի բացահայտմանը, որոնց հետ հնարավոր է բախումներ լինեն: Հետևաբար, Նորդանյանը գտնում էր, որ զինվորական կցորդը պետք է ձեռնամուս լինի հետևյալ խնդիրների իրազրծմանը. 1) զինվորական կցորդը (գործակալը) պետք է բացահայտի հակառակորդի բանակի կազմը խաղաղ ժամանակ, ինչպես նաև նրա հաստիքային և թվական կազմը, 2) զինվորական ծառայության անցած զինվորականների պահեստակազմը, զինվորական ծառայության գծով արտօնություններ ունեցող այն մարդկանց թիվը, որոնք ազատված են զինվորական ծառայությունից, և պատերազմի զեազում չէին կարող զենք կրողներ զատնալ: Անհրաժեշտ էր նաև պարզել պահեստի սպանների թիվը, 3) բացահայտել սպառագինության պաշարները, որոնք կարող էին օգտագործվել բանակի զորահավաքի ժամանակ, 4) զինվորական կցորդը կամ գործակալը պետք է պարզեր այն մարտիկների առավելագույն քանակը, որը տվյալ պետությունը կարող էր մարտի դաշտ դուրս բերել, 5) բանակի կազմակերպումը պատերազմի ժամանակ, դրա տեղաբաշխումը, 6) զինվորական խանութների տեղաբաշխվածությունը, դրանց իրական ունեցվածքը, 7) հրեատանային և ինժեներական պահեստների, արհեստանոցների տեղաբաշխումը, 8) երկաթուղիների բեռնաթողունակությունը, շարժակազմը, 9) երկաթգերի վիճակը, երթուղիները, 10) պաշտպանական կառույցների պատրաստվածության աստիճանը և տեղաբաշխումը, 11) տեղական ռազմական վարչության կառուցվածքը և զորահավաքի արագության մասին տվյալները, 12) զորքերի ուսուցման հարցերը, 13) զորքերի մարտական ուգու, կարգապահության վիճակը և այլն: Հետաքրքիր փաստաթուղթ է, որը վկայում է նաև որոշ հայ զինվորականների պրոֆեսիոնալ բարձր պատրաստվածության մասին:

Ահա այսպիս, շատ մանրագնին ներկայացնելով զինվորական կցորդգործականների առջև դրված խնդիրները, գեներալ-մայոր Գ. Նորդանյանը անում է կարեւոր եզրահանգումներ: Մասնավորապես նա հետևություն է անում, որ առանց զինվորական գործակալների միջոցով հետափուղության գործի ճիշտ կազմակերպման, ռազմական զինված պայքարի մասին հարցերի լուծումը միշտ հենված կլինի կասկածելի տվյալների վրա, և հնարավոր չի լինի ճիշտ հակամիջոցների ձեռնարկումը: Գեներալ-մայոր Ղորդանյանը այնուհետև եզրահանգում է, որ ներկա պահին անհրաժեշտ է ամեն տեղ, ի նկատի ունենալով ծավալվող իրադարձությունները, իսկույնեւթ ստեղծել զինվորական գործակալություն, այդ թվում և Վրաստանում, և Աղբբեջանում: Միաժամանակ Ղորդանյանը գտնում էր, որ զինվորական գործակալները, ինչպես դա կա բոլոր պետությունների պրակտիկայում, գտնվելով

դիվանագիտական ներկայացուցչություններին կից, նշանակվում են միանձնյա Զինվորական նախարարի կողմից, և միայն վերջինիս են ենթակա և հաշվետու: Զինվորական նախարարի կողմից ուղղմական կցորդների նշանակման պահից արդեն Արտաքին Գործերի նախարարությունը պետք է այդ մասին Համապատասխան ձևով իրագեկ դարձնի տվյալ երկրի Համապատասխան գերատեսչություններին, և նրանց հետ Համաձայնեցնի մանրամասնությունները և հարցի առանձին կողմեր⁴⁰: Բացի այդ, գեներալ Ղորդանյանը գտնում էր, որ զինվորական գործակալը պետք է իրականացնի արձակուրդի մեջ գտնվող սպաների և զինվորականների, ինչպես նաև պահեստի այն սպաների, բժիշկների, չինովնիկների հաշվառումը, որոնք տվյալ պահին գտնվում են այն երկրում, ուր գործուղված են եղել: Այդ իսկ պատճառով, ըստ Ղորդանյանի, զինվորական գործակալը պետք է ունենար ծանրակշիռ զինվորական պատրաստվածություն, և որոնց նշանակումը Զինվորական նախարարի կողմից յուրաքանչյուր առանձին գեաքում պետք է հասուլ քննարկվեր: Ըստ այդ պլանի, ոչ մեկն առանց Զինվորական նախարարի թույլտվության իրավունք չուներ գործուղվելու Համապատասխան ներկայացուցչություն: Ղորդանյանն առաջարկում էր զինվորական գործակալին նշանակել 1500 ռուբլի ռոճիկ, իսկ նրա օգնականին 800-ից 1000 ռուբլի՝ կախված սպայական կոչումից: Միաժամանակ գեներալ-մայոր Ղորդանյանը կարեւոր էր Համարում գաղտնի հետախուզության Համար ենթահաշվետվական ավանդի հասկացումը, ինչպես նաև զինվորական կցորդի գրասենյակի Համար նախատեսված սենյակի տրամադրումը ներկայացուցչության զբաղեցրած շինտարածքի շրջանակներում⁴¹:

Կատարվել էր զգալի աշխատանք, որի համար Ղորդանյանը ջանք ու եռանդ չէր խնայել, որպեսզի հետախուզության գործը դրվեր լավ հիմքերի վրա: Գեներալ-մայոր Ղորդանյանի այս տեղին և նպատակային հարցադրումներից հետո հաջորդ քայլը կատարվում է գեներալ-մայոր Արարատյանի կողմից, որը 1919 թ. մարտի 31-ին նորից անդրադառնում է Ղորդանյանի վերոհիշյալ զեկուցագրին Թիֆլիսում և Բաքվում զինվորական գործակալների «Համապատասխան ինստիտուտ» ստեղծելու անհրաժեշտության մասին, ներկայացնելով Համապատասխան տեղեկանքներ այդ գործի վերաբերյալ: Միաժամանակ գեներալ-մայոր Արարատյանը տվյալ ժամանակաշրջանի ուղղմաքաղաքական իրավիճակում զինվորական ներկայացուցիչների (ազնություն, կցորդ) Հաստատումը Համարում էր հրատապ անհրաժեշտություն, ընդ որում պատճառաբաներով, որ հենց այդ զինվորական ներկայացուցիչների վրա էլ կարելի է դնել զինվորական ներկայացուցչության պարտականությունները Դաշնակցային Հրամանատարությանը կից՝ Թիֆլիսում և Բաքվում: Արարատյանը գտնում էր, որ այդ պաշտոնյանների պահելու հոգ-

⁴⁰ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 27, թ. 27 (72), թ. 62, Ֆ.Պ - 278, գ. 1, գ. 11, թ. 16:

⁴¹ Նույն տեղում, թ. 143:

սը կարող է իրականացվել Զինվորական նախարարության ընդհանուր գար-կի Հաշվին, սակայն գրասենյակի և գաղտնի Հանձնարարությունների գծով սպաների ծախսերը անհրաժեշտ է վարկավորել՝ յուրաքանչյուր ներկայացուցչին ենթահաջուելու ավանս տալով ամսական 10 Հազար ռուբլի չափով: Վերջնամասում Արարատյանը խնդրում էր իր առաջարկները հաստատել և թույլ տալ վարկավորումը սկսած ապրիլի 1-ից՝ ամիսը Հազար ռուբլի, և ընդամենը 180 Հազար ռուբլի էլ բաց թողնել մինչև 1919 թ. հունվարի 1-ը ընկած ժամանակահատվածի համար⁴²:

1919 թ. մարտին թվագրվող Թիֆլիսի Հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչության փաստաթղթերից մեկում արդեն շարադրված են ռազմական գործակալների գործունեության ընդհանուր սկզբունքները, նրանց հետափուլության օբյեկտները և դիվանագիտական ներկայացուցչության հետ կապերի ձևերն ու եղանակները, որպես նրանց գործունեության պարտավիր պայմաններ, ինչի համար նախառաեւլում էր չորս մարդ՝ բարձր կոչումներով, երեք մարդ՝ ցածր սպայական կոչումներով⁴³: Այդ նույն փաստաթղթում նշվում էր, որ Թիֆլիսում պահանջվում է Գլխավոր շտաբի բարձր սպայական կոչում ունեցող սպա, որ ռազմական գծով պետք է լիներ դիվանագիտական ներկայացուցչության կազմում, և փաստորեն անհրաժեշտ ռազմաքաղաքական տվյալները պետք է Համարվեն և Հաղորդվեն նրա միջոցով: Այդ գործի համար միակ հնարավոր թեկնածուն համարվում էր գեներալ Գ. Ղորղանյանը, որը փայլուն տիրապետում էր Փրանսերեն լեզվին, անգլիացիներին գիտեր Պարսկաստանում իր գործունեությունից, որտեղ եղել էր գեներալ Ն. Ն. Բարաթովի (01. 02. 1865 թ. - 22. 03. 1932 թ.⁴⁴) էքսպեդիցիոն կորպուսի շտաբի կազմում, եղել էր Կովկասյան հեծելազորային դիվիզիայի պետ, և ի վերջո նաև ընդգրկվեց ՀՀ Զինվորական խորհրդի կազմում, որոշակի հեղինակություն էր վայելում Անդրկովկասում գտնվող Փրանսիական, անգլիական ռազմական ներկայացուցչությունների շրջանում: Հենց այս թեկնածության նկատմամբ էլ շատ բարեհաճ էր տրամադրված նաև Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավար Հեղորդիկի եվանգուլյանը (Եվանգուլով)⁴⁵, որը համարուն պաշտպանում էր գեներալ Գ. Ղորղանյանի թեկնածությունը զինվորական

⁴² Նույն տեղում, թ. 142:

⁴³ Նույն տեղում, Ֆ. Պ - 276, գ. 1, գ. 114, թ. 10 -12:

⁴⁴ Քարաքով Նիկոլայ Նիկոլայի [01.02.1865 թ.- 22.03. 1832 թ.] - գեներալ-լեյտենանտ.

Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ ուսական զորքերի հրամանատարը Պարսկաստանում, 1918 թ. Կամագիրական բանակի Ռուսաստանի Հարավի Զինված ուժերի հրամանատար Դենիկինի ներկայացուցիչը Անդրկովկասում, ապրել է Ֆրանսիայում - Տե՛ս Ա. Վ. Գանին, Կորпус օֆիцեր Գեներալոց աշխարհապատճեն 1917-1922 թթ., Սպառական մատերիալներ, Մ., Ռուսական պատճենահանում, 2009, ստորև 161, 584:

⁴⁵ Տե՛ս Ո. Գ. Հովհաննեսյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I, Առաջին Տարին, 1918 - 1919, էջ 379; R. G. Hovannisian, The Republic of Armenia, vol. II, p. 349:

կցորդի պաշտոնի Համար⁴⁶: Սակայն կային նաև այլ թեկնածություններ, այդ թվում դիվանագիտական ներկայացուցչության կազմում գտնվող գնդապետ Շահը աթովվը, նույնիսկ հետագայում հետախուզական աշխատանքից բավականին հայտնի երիտասարդ լեյտենանտ Հովհաննես Խան-Կռտուրսկին, որոնց դեմ Լ. Եվանդուլյանը կտրուկ առարկեց, գտնելով, որ այդպիսի պաշտոնում պետք է նշանակվեն Գլխավոր շտաբի ավելի բարձրաստիճան գինվորականներ, որոնք ունեին անհամեմատ ավելի մեծ փորձառություն և հեղինակություն⁴⁷: Այս թեկնածությունները, բնականաբար, չանցան, իսկ շուտով Լ. Եվանդուլյանին հասցեագրված ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարության 1919 թ. ապրիլի 10-ի հեռագրից տեղեկանում ենք, որ գեներալ Ղորդանյանը ևս բացառվում է այդ պաշտոնը գրալեցնելու առումով, քանզի նրան հրամայվում է շտապ մեկնել Փարիզ⁴⁸: Ստեղծված իրավիճակում Լ. Եվանդուլյանը ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված 1919 թ. ապրիլի 28-ի հեռագրում (№ 914) առաջարկում էր գեներալ-մայոր Հախվերդյանի թեկնածությունը, սակայն Զինվորական նախարար Արարատյանը վերջինիս ներկայությունը Թիֆլիսում գտավ աննպատակահարմար, քանզի նրա ներկայության անհարժեշտությունը խստ զգացվում էր Հենց Երևանում⁴⁹: Որոշ ժամանակ անց ՀՀ Զինվորական նախարարի կողմից Թիֆլիսում ՀՀ գինվորական կցորդի պաշտոնում առաջարկվում է ՀՀ գինվորական դաստիարանի նախագահ Հովհաննես Միշելի կամ Համբարձում էր Հանդիպության՝ առաջարկության ամենամասնաւոր գործառք, որ իր տրամադրության տակ առկա տեղեկությունների համաձայն՝ անտեղյակ է Հայկական կյանքին ու ավանդույթներին, Հայերեն չպահպանվում է Հայ չի Համարում⁵⁰: Լ. Եվանդուլյանը նույնպես աննպատակահարմար էր գտնում, որ որևէ մեկը, որը պաշտոնով ցածր էր և համեմատաբար անփորձ որպես գինվորական, նույնիսկ ժամանակավորապես կատարեր զինվորական կցորդի պարտականությունները Թիֆլիսում՝ մինչև Հարցի վերջնական լուծումը: Այդ կապակցությամբ նա առարկեց գեներալ Արսենի Սերգեյի Դոլուխանով (Արսեն Սարգսի Դոլուխանով, 21

⁴⁶ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 276, գ.1, գ. 114, թ.13: Ֆ.Պ - 121, գ. 1, գ.111, թ. 1, գ. 9, թ. 15:

⁴⁷ Նոյն տեղում, գ. 300, թ. 1-2:

⁴⁸ Նոյն տեղում, թ. 8-10:

⁴⁹ Նոյն տեղում, թ. 11-13:

⁵⁰ Տես Մ. Տումանյան, Дипломатическая история Республики Армения .1918-1920 гг. / - Ер.: Национальный архив Армении, 2012, стр. 448:

⁵¹ Տես R. G. Novannian, The Republic of Armenia, vol. II, p. 158, 160 -162, 195:

⁵² Տես ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 300, թ. 18-19, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 116, թ. 69-71:

Հունվարի, 1863 թ. - 1920 թ. հետո⁵³⁾ կողմից առաջադրված պողպորուչիկ Եղիազարովի թեկնածության դեմ որպես Թիֆլիսում ՀՀ ռազմական կցորդի ժամանակավոր պաշտոնակառարի⁵⁴⁾: Քաշքչուները շարունակվում էին, հարցի վերջնական լուծումը հետաձգվում է մինչև Հունիսի սկիզբը: Այդ ընթացքում իրերի նման վիճակը խիստ վիրավորական համարելով իր համար, գեներալ Քիշմիշյանը զեկուցագրով դիմում է ՀՀ Զինվորական նախարար Փ. Արարատյանին, խնդրելով ազատել իր զբաղեցրած պաշտոնից, միաժամանակ իրեն իրավունք վերապահելով պարզելու իր զբաղեցրած անձը և արժանապատվությունը վիրավորող հանդամանքները՝ անմիջական հաղորդակցության մեջ մտնելով Լ. Եվանգուլյանի հետ: Եվ սակայն քանի որ նման պաշտոնով զինվորականի առկայությունը խիստ հրատապ էր Թիֆլիսում ՀՀ շահերը ներկայացնելու տեսանկյունից, ՀՀ Զինվորական նախարարը Արտաքին Գործերի նախարարի հետ համատեղ բացառարական աշխատանքների հետ մեկնելու որոշակի ճնշում են գործադրում ՀՀ զիվանագիտական հավատարմատարի վրա, ի վերջո վերջինս էլ համոզվում է, որ ինքը անիրավացի է եղել գեներալ Հ. Քիշմիշյանի հետ կազմած իր եզրահանդումներում, որ նա ամենակին էլ հայկական ավանդույթներից հեռու մարդ չէ, ավելին, առաջին խակ նիստը քարում է հայերեն, և դրանով խակ զինվորական կցորդի պաշտոնում Քիշմիշյանի նշանակումը այլևս Եվանգուլյանի կողմից ոչ միայն դիմադրության չի հանդիպում, այլև վերջինս հայցում է գեներալ Հ. Ա. Քիշմիշյանի ներողամատությունը⁵⁵⁾: Խակ արդեն ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարի 1919 թ. հունիսի 15-ի հեռագրից (№ 2763)՝ ուղղված Թիֆլիսում ՀՀ զիվանագիտական հավատարմատարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Մ. Թումանյանին (իշխան Միքայել Թումանյան 28 նոյեմբերի, 1887 թ. - 1926 թ. հետո տեղեկություն չկա⁵⁶⁾), ակնհայտ է դառնում, որ Քիշմիշյանի նշանակման հարցը կարելի էր վերջնականապես լուծված համարել, և նրան առաջարկվում էր անցնել իր անմիջական պարտականությունների կատարմանը: Կարճ ժամանակ անց, ինչպես այդ ժաման վկայում է Հենց գեներալ Քիշմիշյանի գլխավոր ընդդիմախոսը, վերջինս դատնում է Հեղինակություն նաև Փրանսիական, բրիտանական, ամերիկյան և այլ երկրների ռազմական ներկայացուցչությունների շրջանում: Եվ շւտով, երևան ուղարկված 1919 թ. հունիսի 23-ի հեռագրում Լ. Եվանգուլյանը ՀՀ Զինվորական նախարա-

⁵³⁾ Տե՛ս **Маршалы, генералы и адмиралы армянского происхождения в Санкт-Петербурге.** Биографический справочник. стр. 111:

⁵⁴⁾ Տե՛ս **ՀԱԱ,** Ֆ.Պ - 200, գ.1, գ. 300, թ. 20 -21:

⁵⁵⁾ Նոյն տեղում, թ. 23-25, Ֆ.Պ -276, գ. 1, գ. 116, թ. 70-71:

⁵⁶⁾ Տե՛ս նրա աշխատությունը՝ **Микаэл Туманян.** Дипломатическая история Республики Армении, стр. 10, 38.

ըին Հայտնում էր, որ իր կողմից այլեւ ոչ մի առարկություն գեներալ Քիշ-միշյանի դեմ չկա⁵⁷:

Հետախուզական գործի արդյունավետ կազմակերպման տեսանկյունից զինվորական ներկայացուցչության համակարգի ստեղծումը Հայաստանի դիվանագիտական կորպուսի կազմում կարևոր քայլ էր և այդ ուղղությամբ Հերթական քայլը կատարվեց Նախարարների խորհրդի 1919 թ. ապրիլի 8-ի նիստում: Լսերվ Զինվորական նախարարի զեկուցումը Թիֆլիսում և Բաք-վում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչուններին կից զինվորական վարչություն հիմնելու մասին Հարցը, նիստը ընդունված որոշման մեջ կարևոր Համարեց Թիֆլիսի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական վարչություն հիմնելը: Որոշման մեջ նաև ասվում էր, որ զինվորական կցորդի նշանակումը պետք է կատարվի Զինվորական և Արտաքին Գործերի նախարարների փոխադարձ համաձայնությամբ, վերջինիս համարելով դիվանագիտական ներկայացուցչության անձնակազմի անդամ, գործելով ներկայացուցչության զեկավարի ցուցմունքների համաձայն: Որոշման մեջ նաև ասվում էր, որ զինվորական կցորդը՝ գործակալը իր ռոճիկը պետք է ստանա Զինվորական նախարարության վարկի հաշվին, որպես զինվորական: Միաժամանակ, Նախարարների խորհուրդը Արտաքին Գործերի նախարարին հանձնարարեց այն մտցնել իր նախահաջախի մեջ՝ 9 ամսվա հաշվարկով՝ 1919 թ. ապրիլի 1-ից սկսած մինչև տարվա վերջը 90 հազար ռուբլու չափով, այն հատկացնելով Թիֆլիսի զինվորական կցորդի գրասենյակային, ներկայացուցչության և այլ ծախսերի համար⁵⁸: Նշված որոշումը լրացվում է, կայունանում Նախարարների խորհրդի 1919 թվականի հունիսի 24-ի որոշումով, ըստ որի Վրաստանում և Արբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչություններին կից հաստատվում են զինվորական կցորդների պաշտոններ՝ մեկ համհարզով համդերձ յուրաքանչյուրին⁵⁹:

Երկար սպասված Հարցի հանգուցարուծումը վերջ ի վերջո գտնվեց: Արդեն 1919 թ. հուլիսի 2-ին Արտաքին Գործերի նախարարը Նախարարների խորհրդին ներկայացրած զեկուցագրում ուշադրությունը հրավիրում էր այն բանի վրա, որ տեղեկատվության նպատակով հրամայական անհրաժեշտություն է առաջացել Թիֆլիսում և Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչություններին և Բաթումում Հյուսատոսին կից զինվորական կցորդների նշանակման մասին Հարցի կազմակերպական հանգուցարուծումը: Միաժամանակ նշված փաստաթղթում ընդգծվում էր, որ դրա անհրաժեշտությունը բազմիցս շեշտվել է ինչպես Արտաքին Գործերի նախարարության, այնպես էլ Զինվորական նախարարության և Հայաստանի

⁵⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 300, թ. 23 -25, 32-34:

⁵⁸ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 96 (205), թ. 62:

⁵⁹ Նույն տեղում, գ. 118 (146), թ. 6:

դիվանագիտական ներկայացուցիչների կողմից: Արտաքին Գործերի նախարարը գտնում էր, որ զինվորական կցորդի նշանակումը ենում է Զինվորական նախարարի հետ կայացած Համաձայնությունից, միջնորդվելով Արտաքին Գործերի նախարարության և դիվանագիտական Հավատարմատարների հետ հարաբերությամբ: Փաստվում էր դրանց Համագործակցության կարևորության մասին: Դրա հետ մեկտեղ փաստաթղթում ասվում էր, որ արդեն կա Թիֆլիսում և Բաքվում դիվանագիտական ներկայացուցչություններին և Բաթումում Հյուպատոսին կից զինվորական կցորդների պաշտոնների հաստատման մասին նախարարների խորհրդի օրինագիծը և նախահաշիվը: Վերջապես, կարևոր փաստ էր արձանագրվում այն մասին, որ արդեն Համապատասխան փաստաթուղթը գործողության մեջ է դրվել⁶⁰: Այս ամենը միաժամանակ նշանակում էր Թիֆլիսում Հայկական Հետախուզական աշխատանքների կարգվորմանը և ուղղորդմանը նպատակառուղղված շատ իրական մի քայլ, այն ենթարկելով միասնական կենտրոնի անօրինությանը: Իսկ արդեն նախարարների խորհրդի 1919 թ. հուլիսի 8-ի նիստում գործին կից ընդունված ինստրուկցիայում (Հրահանգավորումում) ընդգծվում էր Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչության աշխատանքների կազմակերպման, ինչպես նաև զինվորական կցորդների (Հետեւաբար նաև Հետախուզական աշխատանքի կազմակերպման) գործունեության սկզբունքները: Հրահանգում ասվում էր, որ ողջ աշխատանքի գեկավարումը դիվանագիտական ներկայացուցչության Համակարգում փաստացի գտնվում է դիվանագիտական Հավատարմատարի ձեռքում, որին Հիվանդության կամ բացակայության պարագաներում իրավասու էր փոխարինել միայն ներկայացուցչության խորհրդականը: Բայց այդ, վերոնշյալ փաստաթղթում արձանագրվում էր, որ Թիֆլիսում առանձին Հայկական նախարարությունների ինչպես միանձնյա (Փինանսական, զինվորական և այլ գործականները), այնպես էլ կոլեգիալ (պարենային և այլ կոմիտեների) ներկայացուցչները այդ պահից Համարվում էին արդեն դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից Հաշվառված կառուցյի մեջ⁶¹:

Հետաքրքիր է նաև նշել Վրաստանում և Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչություններին, ինչպես նաև Բաթումիի Հյուպատոսին կից զինվորական կցորդների, նրանց Համագործների Համար սահմանված նախահաշվի օրինագիծի մասին, որն արդեն հուլիսի սկզբին հաստատված էր նախարարների խորհրդի կողմից: Թիֆլիսում և Բաքվում գտնվող զինվորական կցորդների Համար սահմանված էր ամսական 1700 ռուբլի, իսկ նրանց Համարդներին՝ 900 ռուբլի Հիմնական ռոճիկ, Բաթումիի Հյուպատոսին կից հանձնարարությունների գծով սպա-

⁶⁰ Նույն տեղում, գ. 20 (184), թ. 246:

⁶¹ Նույն տեղում, թ. 254:

յին՝ ամսական 1200 ռուբլի հիմնական ռոճիկ⁶²: 1919 թ. հունիսի 24-ին Նախարարների խորհրդի կողմից Վրաստանում և Աղքարեջանում դիվանագիտական ներկայացուցչուններին կից զինվորական կցորդների (աստաշե) պաշտոնի հաստատումից հետո, Զինվորական նախարարի 1919 թ. հուլիսի 13-ի Հրամանով (№ 10) Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական ներկայացուցիչ է նշանակվում Առանձին Հայկական կրօնոսի գառարանի, ինչպես նաև Հայաստանի Զինվորական դատարանի նախագահ գեներալ-մայոր Հովհաննեսի Արտեմի Քիշմիշյանը՝ Հայաստանի դիվանագիտական Հավատարմատարի և օտար պետությունների (մասնավորապես՝ Անտանտի) ներկայացուցիչների համաձայնությամբ⁶³: Զինվորական գերատեսչության գծով մի այլ փաստաթղթում, թվագրված 1919 թ. հուլիսի 25-ի վիճակով, արձանագրվում է, որ գեներալ Հ. Քիշմիշյանից ստացված հունիսի 18-ի գրությամբ (№ 1220) պարզ է դարձել, որ ինքն արդեն անցել է իր նոր պարտավանությունների կառարմանը⁶⁴, իսկ Աղքարեջանում ՀՀ զինվորական կցորդը Պ. Մելիք-Շահնազարյանն էր:

Հարկ է նորից ընդգծել, որ 1920 թ. հունվարի 21-ին ՀՀ մինիստր-նախագահը Նախարարների խորհրդին ուղղված իր գեկուցյում (№ 324), անդրադառնում է Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական Հավատարմատար Լ. Եվանդուլյանի կողմից ներկայացված հունվարի 10-ի գեկուցագրին, կապված այն բանի հետ, որ դեռ 1919 թ. նոյեմբերի 27-ին Հայաստանի պառլամենտի նիստում քննարկվել է Արտաքին Գործերի նախարարի կողմից այդ հարցի վերաբերյալ մտցված նախագիծը, ըստ որի զինվորական ներկայացուցչի կողմից ղեկավարվող վարչությունը պետք է տնօրինվեր գնդապետի կամ գեներալ-մայորի կոչում ունեցող անձի կողմից՝ 2 սպանների հետ միասին, սպասարկվելով 1 գործադարի, 5 զինվորի և այլնի կողմից, որի համար նախատեսված էր ամսական 15 հազար ռուբլի գումար: Սակայն Հարկ է մատունանշել նաև ՀՀ պառլամենտի կողմից տվյալ հարցի կապակցությամբ Հարուցված քաջշղուկի մասին՝ կապված պառլամենտի կողմից նշված օրինագիծը ետ վերադարձնելու մասին Արտաքին Գործերի նախարարությանը՝ պահանջելով նոր նախագիծ: Նշումը էր, որ պառլամենտը միավ կերպով ենթադրել է, որ զինվորական ներկայացուցչի վարչությունը պետք է լինի ինքնուրույն օրգան, և օգտվելով մինիստր-նախագահի բացակայությունից, նիստում քաղաքական իրադրությանը ոչ համապատասխան, Արտաքին Գործերի ու Զինվորական նախարարությունների շահերին վնասող որոշում է կայացրել: Ուշագրավ է, որ վերը բերված գեկուցագրում նաև նշվում էր այն մասին, որ 1920 թ. հունվարի 21-ի (№ 14) մինիստր-նախագահը իր գեկուցագ-

⁶² Նոյս տեղում, թ. 254 -255:

⁶³ Նոյս տեղում, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 40, թ. 71, գ. 132, թ. 104: Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 75, թ. 26, գ. 26, թ. 203, գ. 187, թ. 121:

⁶⁴ Նոյս տեղում, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 132, թ. 104:

բում՝ ուղղված Նախարարների խորհրդին, տալով քաղաքական կացության նկարագիրը զինվորական ներկայացուցչության վերակառուցման կամ վերացման կապակցությամբ և. Եվանգուլյանի առաջարկների հետ, ամուր համոզմունք է արտահայտել և ավել իր եղբակացությունը գործող զինվորական վարչության պահպանության անհրաժեշտության մասին, ընդգծելով միաժամանակ, որ տվյալ զինվորական վարչության նախահաշիվը միանգամայն չնչին է, որ զինվորական ներկայացուցչի աշխատանքը միանության մեջ է գտնվում դիվանագիտական ներկայացուցչության գործունեության հետ և հենց ինքը՝ զինվորական կցորդը, օգտում է մեծ հեղինակությունից Վրաստանի զինվորական իշխանությունների շրջաններում, հասուն կապերի համար մեջ է Հունաստանի և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ներկայացուցիչների հետ: Զեկուցագրի վերջնամասում մինիստր-նախագահը ընդգծում էր, որ ինքը լիովին բաժանում է և. Եվանգուլյանի տեսակետը, սկզբունքորեն համաձայնվելով հարցի դրվագի հետ, ելնելով զինվորական ներկայացուցչության կեստարյա աշխատանքից (1919 թ. երկրորդ կես): Ելնելով վերը շարադրվածից, մինիստր-նախագահը անհրաժեշտ էր համարում հանձնարարել Զինվորական նախարարին ներկայացնել մանրամասն նախահաշիվ և զինվորական ներկայացուցչի հաստիքավագմը այն տեսքով, ինչպիսի ձևով վարչությունը մինչ այդ գործել է, սկզբունքորեն հակադրվելով պառլամենտի անսկզբունքային, ոչ պրոֆեսիոնալ մոտեցմանը⁶⁵: Այդուհանդեռ, Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարը 1919 թ. դեկտեմբերի 16-ին ստանում է ՀՀ Զինվորական նախարարի գեկտեմբերի 11-ի գրությունը (№ 1088)՝ հասցեագրված նաև Արտաքին Գործերի նախարարին, որում Հայտնիում էր այն մասին, որ Հայաստանի պառլամենտի նոյեմբերի 27-ի նիստում որոշում է կայացվել վերացնել Զինվորական ներկայացուցչությունը Վրաստանում, բավարարվելով միայն մեկ սպա պահելով Թիֆլիսում որպես ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական կցորդ, որը կարող էր և գեներալի կրօւմ չունենալ, ինչպես նաև կիրար որոշվել էր: Հստ այդմ, տեղեկացվում էր այն մասին, որ զինվորական կցորդը պետք է աշխատի դիվանագիտական համակարգում նրա ղեկավարի անմիջական ղեկավարությամբ, իսկ գեներալ Քիշմիշյանին առաջարկվում էր նոր նշանակման կապակցությամբ անմիջապես դիմել Զինվորական նախարարին, այն բանից հետո, երբ 1920 թ. հունվարի 1-ից սկսած Թիֆլիսում գտնվող ՀՀ զինվորական վարչությունը կդադարեցներ իր գործունեությունը և կլուծարվեր⁶⁶: ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված 1920 թ. հունվարի 10-ի դիմումագրում (№ 14) այդ ամենի գեմ Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարը կտրուկ առարկում է, գտնելով, որ այն հակասում է իր իսկ Ղորղանյանի կողմից մշակված Հոյակապ

⁶⁵ Տես՝ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 118 (146), թ. 58 - 59:

⁶⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 196, թ. 98, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 300, թ. 42:

Նախագծի կանխադրույթներին, համարելով, որ զինվորական վարչության կազմալուծումը թուլացնում է իրենց դիրքերը, այն դեպքում, եթե ի դեմս գեներալ Կարալովի Վրաստանը շարունակում էր պահպանել նմանատիպ վարչությունը Երևանում, և բայց այդ, Հատկացվող գումարներն էլ զինվորական վարչությանը այնքան քիչ են, որ այդ պարագայում ՀՀ կառավարությունը կարող էր բոլորովին չափանակում՝ այն ավելորդ շքեղություն չհամարելով իր համար⁶⁷: Սակայն դիվանագիտական հավատարմասուրի առարկությունները ոչ մի աշակցություն չեն գտնում և Թիֆլիսում դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական վարչությունը վերջնականապես կազմացրվում է՝ դադարեցնելով իր օգտաշատ գործունեությունը: Դա, իհարկե, նկատելիորեն նեղացնում էր Հնարավորույւնները, իսկ դա հետափուղական գործի կազմակերպման տեսանկյունից բացասական հետևանքներ ուներ, քանզի Փինանսական Հատկացումները ևս պակասում են, ինչը հետափուղական գործի մեջ կարևոր գործոն է, կադրային թվակազմն էլ իր հերթին կրճատվում է, իսկ դա հանգեցնում էր ձեռնարկվող գործողությունների արդյունավետության թուլացմանը, դա այն դեպքում, եթե Թիֆլիսում հետախուզության անմիջական զեկալարությունն իրականացնում էր Հենց այդ զինվորական վարչությունը և նրա զեկավար կազմը, իսկ այդպիսի փոփոխության պայմաններում գործի ողջ ծանրությունը ընկնում էր զինվորական կցորդի և նրա խիստ կրճատվող հաստիքակազմի վրա:

Վերը բերված տարաբնույթ փաստերը ակնհայտորեն վկայում են, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները՝ հետափուղությունը և հակահետափուղությունը ստեղծվել են՝ անցնելով կազմակերպական-քաղաքական բարդ գործընթացների ուղիով, ինչի համար ՀՀ կառավարությունը որոշակի գործողություններ է ձեռնարկել, իրականացրել մի շարք գործառնություններ, պետականուրեն կարևոր այդ գործի նկատմամբ բևեռելով իր ուշադրությունը, հետափուղական գործի կազմակերպման հարցերը քննարկման առարկա դարձնելով կառավարության նիստերում, սույն խնդրի լուծումը դիտելով որպես պետական անվտանգության համակարգի ձևավորմանը նպատակառուղղված անհրաժեշտ և կենսականորեն կարևոր գործողություն, գործելով շատ խճճված և բարդ միջավայրում՝ չունենալով հուսալի և իրական դաշնակիցներ:

⁶⁷ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 300, թ. 45:

2. ՀՀ կառավարության ֆինանսա-տնտեսական միջոցառումները
Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի
Հետախուզական և հակածետախուզական բաժանմունքի
աշխատանքների կազմակերպման բնագավառում

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության կազմակերպման հիմնավորների լուծման բնագավառում ֆինանսատնտեսական գործունները երկրորդական չէին, երեմն էլ առաջնային էին, և դրանցից շատ դեպքերում կափակած էր բազմաթիվ ծրագրերի իրականացումը: Եվ այնուամենայնիվ, փորձեր արվում էին: 1918 -1919 թթ. վերաբերող որոշ փաստեր մենք արդեն վերը բերել ենք, դրանք առաջին անվարժ փորձերն էին, որ ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակածետախուզական բաժանմունքն ըստ էության գործնականում արդեն հասցրել էր քիչ թե շատ կազմակերպվել՝ ՀՀ Զինվորական նախարարի 1919 թ. ապրիլի 14-ի հայտնի հրամանագրի համաձայն, և առաջին ֆինանսական հատկացումները դրանով իսկ արդեն լիովին օրինականացան, դրվելով քիչ թե շատ լիարժեք օրենսդրական հիմքի վրա:

Հայաստանի Հանրապետության Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանը 1919 թ. հունիսի 19-ի գրությունում (№ 7469) նշելով թիֆլոսում և այլուր Հայաստանի զինվորական ներկայացուցչությունների վրա դրված խնդիրների լայնածավալության մասին, մասնավորապես ընդգծում էր, որ վերը բերված հաստիքակազմը միանգամայն անբավարար է և տվյալ զինվորական վարչության վրա դրված խնդիրների կատարումը այդպիսի հաստիքակազմով անհնարին կլինի: Ըստ այդմ, վերջինս միջնորդում էր իր կողմից ներկայացված հաստիքակազմի հաստատման մասին, որի մեջ մտնում էին զինվորական վարչության ղեկավարը 1700 ռուբի ոռնիկով, նրա օգնականը կամ օբերապան, սպասայակը, նամակատարները՝ 2 հոգի, ազատավարձու մեքենագրութին, և մեկ հոգի էլ՝ օժանդակ կազմից: Վարչության համար նախատեսվում էր ամսական 15 Հազար ռուբլի աշխատավարձ և ըստ օրենքի, զինվորական ներկայացուցիչը պետք է անմիջականորեն ենթարկվեր ՀՀ Զինվորական նախարարին, մտնելով զիվանագիտական ներկայացուցչության հաստիքակազմի մեջ՝ գործելով եղած հրահանգների համաձայն ու ներկայացուցչության ղեկավարի գլխավորությամբ⁶⁸:

Հետաքրքիր է այդ առումով Զինվորական նախարարի պարտականությունները կատարող գեներալ-լեյտենանտ Հ. Հախվերդյանի (Հախվերդյան Հովհաննես Բարսեղի՝ 29. 7. 1873 -1921 թ.) 1920 թ. մայիսի 20-ի գեկուցա-

⁶⁸ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ -199, գ. 1, գ. 118ա (146), թ. 20:

գիր՝ ուղղված Նախարարների խորհրդին (№ 8404): Զեկուցագրում վկայակոչելով Նախարարների խորհրդի 1919 թ. մայիսի 8-ի որոշումը, Համաձայն որի Վրաստանում դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական վարչություն էր ստեղծվում և այդ նպատակի համար Հանձնարարվել էր Արտաքին Գործերի նախարարության 1919 թ. նախահաշվի մեջ մտցնել 90 հազար ռուբլի գումար (1919 թ. ապրիլի 1-ից սկսած՝ 9 ամսվա ծախսերը հոգալու համար), գեներալ-լեյտենանոս Հախվերդյանը արձանագրում էր, որ դեռևս այդ գումարը բաց չի թողնված և այդ ընթացքում առկա ծախսերը փոխարինաբար տրամադրվել են Գլխավոր շտաբի կողմից, ինչը ՀՀ Զինվորական նախարարությանը կանգնեցրել է այնպիսի վիճակի առաջ, որ զինվորական վարչությունը իր գոյությունը ՀՀ սահմաններից գուրս պահպանում է միայն չնորհիվ Գլխավոր շտաբի փոխարինաբար տված գումարների: Միաժամանակ Հախվերդյանը իրավացիորեն նշում էր, որ զինվորական ներկայացուցչունը պահելու համար հատկացված գումարները ընդհանուր թանկության պայմաններում անբավարար են, ուստի ինքը խնդրում է. 1) հատկացնել վերը նշված 90 հազար ռուբլի գումարը, 2) ավելացնել ամենամյա վճարումները՝ դարձնելով ամսական 15 հազար ռուբլի գումարի չափով՝ վճարելով՝ 1920 թվականի հունվարի 1-ից սկսած⁶⁹:

Սակայն հետախուզական գործի կազմակերպման համար հատկացվելիք գումարների շուրջ ծագած բյուրոկրատական-գերատեսչական քաշքշուկը շարունակվում է, որին մասնակցում են տարբեր նախարարությունների զամապան օղակներ և պաշտոնյաներ, իսկ հետախուզական ծառայությունները շարունակում էին իրենց զժվարին «ողբանականը», խրթին խնդիրների առաջ կանգնում՝ նամանապանդ Վրաստանում և Աղբբեջանում, Թուրքիայում և այլուր, ուր գործ ունեին անհամեմատ ավելի մեծ նյութական-ֆինանսական ռեսուրսներ ունեցող վրացա-աղբբեջանա-թուրքական հատուկ ծառայությունների հետ, որոնք ավելի շահեկան վիճակում էին գտնվում և հաճախ պարզապես առատորեն վարձառորդվում էին տարբեր ոչ պիտույքական աղբյուրներից, որի չնորհիվ ավելի լիարժեք հնարավորություններ ունեին ագրեսիվ և արդյունավետ գործունեություն ծավալելու հայտնի աշխարհագաղաքական միջավայրում: Այդ իրավիճակը շատ պատկերավոր է բնութագրել հայտնի հայ հետախույզ Տիգրան Դեվոյանցը, որն իր «Կեանքիս դրուագներից» հուշաբարում ընդգծում է հետևյալը. «Իսկ բիւղճեն այնքան պատիկ էր, այնքան աննշան հայկական բուբլիներով, որ Հայաստանից դուրս համարեայ արժեք չունէր: Մինչդեռ այդ ճիւղերին պէտք է յառկացնէին շատ խոշոր գումարներ՝ երկրի ինքնապաշտպանութեան համար, որովհետեւ այդ երկու ճիւղերը պէտք է կազմէին Հայաստանի պղտիկ պե-

⁶⁹ Նոյն տեղում, գ. 112 (126), թ. 12:

տութեան աչքերը եւ ականջները, դիւանագիտական դիմումների հիմքը»⁷⁰: Այս ամենը լավ է երևում դարձյալ տարբեր արխիվային փաստաթղթերի մանրազնին ուսումնասիրությունից: Հետաքրքիր է նաև նշել, որ երբեմն երբեմն նույնիսկ Նախարարների խորհրդի որոշումները կարծես թե բավարար չէին լինում գործին ընթացք տալու համար, և տվյալ Փինանսական-տեխնիկական խնդրի լուծումը հաճախ շաբաթներ, նույնիսկ ամիսներ էր տևում, ինչը խիստ բացասական երևույթ էր 1918-1920 թվականների ռազմագաղաքական իրավիճակում: Եվ այնուամենայնիվ, Փինանսական միջոցները դժվարությամբ հատկացվում էին, երբեմն էլ գավառամասերում փորձելով այն նպատակամղել տեղերում հետափուզության գործի կազմակերպմանը: Այսպես, 1919 թ. օգոստոսի 25-ին, ՀՀ նախարարների խորհուրդը լսում է Կարսի նահանգապետի գեկուցումը հակածետախուզության համար ամսական 40 հազար ռուբլի հատկացնելու մասին Հարցը: Նախարարների խորհրդի նիստը որոշում է կայացնում Կարսի նահանգապետին տրամադրել 5 միլիոնանոց Փոնդից՝ ամսական 40000 ռ.⁷¹: Զինվորական նախարարության ղեկավարությունը ի դեմս գեներալ-լեյտենանտ Հ. Հախվերդյանի, Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչին ուղղված 1920 թ. մայիսի 10-ի գրությունում (№ 7988) խնդրում էր Գլխավոր շտաբի հետափուզական բաժանմունքի պետ կապիտան Դեվոյանցի տրամադրության տակ բաց թողնել 657 հազար ռուբլի գումար, շեշտելով, որ այդ գումարը ծայրահեղ անհրաժեշտություն է⁷²: Նշված գրության վրա Զինվորական նախարարը մակագրություն էր արել՝ խնդրելով արագացնել նշված խնդրի լուծումը համապատասխան վարկի հաշվին (№ 7629/2634)⁷³: Ի պատճիսամ՝ Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչի մայիսի 17-ին Զինվորական նախարարին հասցեագրված գրության մեջ (№ 2961) հայտնում է, որ հետափուզության համար 657 հազար ռուբլի գումարը հարկավոր է գուրս գրել Զինվորական նախարարության արտակարգ և չնախատեսված կարիքների համար նախատեսված վարկից, ավելացնելով նաև, որ Զինվորական նախարարության հին վարկից դեռևս մնում է մեկ միլիոն, և բացի այդ, առաջարկ է մտցնում ևս 5 միլիոն ռուբլու վարկ բացելու մասին⁷⁴: Այս գրության վրա Գլխավոր շտաբում մակագրություն է արվում՝ խնդրանքով, պարզաբանել 5 միլիոն վարկի հարցը (№ 7772, 18 մայիսի, 1920 թ.): Փոխանակ օպերատիվ կերպով լուծելու բաց թողնված գումարների առաջման հարցը և հարգելու նախարարների խորհրդի մայիսի 8-ի որոշումը, գործերի կառավարիչը (Գ. Խոջամիրյան) շա-

⁷⁰ Տիգրան Դեյվեանց, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, № 2 (247), Մարտ-Ապրիլ, էջ 84-85:

⁷¹ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ. - 202, գ. 1, գ. 42, մաս II, թ. 94:

⁷² Նույն տեղում, գ. 118^ա (146), թ. 33:

⁷³ Նույն տեղում, թ. 34:

⁷⁴ Նույն տեղում, թ. 35-36:

բունակում է գրություններ ուղարկել Զինվորական նախարարությանը (№ 2643) իր թե բաց թողնված գումարները ստանալու մասին, սակայն արված մակագրություններից մեկը վկայում է, որ դեռևս մայիսի 17-19-ին Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետ, կապիտան Դեվոյանցը երևանի գանձապետարանից չէր ստացել Հատկացված գումարը (№ 3585)⁷⁵, ինչը էապես դժվարացնում էր ՀՀ հետախուզության և Հակածետախուզության մարմինների գործունեությունը, նվազեցնելով կառարկող աշխատանքների արդյունավետության աստիճանը:

1920 թ. մայիսի 21-ին (№ 8814) գեներալ-լեյտենանտ Հախվերդյանը Զինվորական նախարարության անունից միջնորդում էր Նախարարների խորհրդի առաջ արտակարգ միջոցների հաշվին բաց թողնել զորքերի հրամանատարի շտաբի հունիս ամսվա հետախուզական և Հակածետախուզության կարիքների համար 657 հազար ռուբլի՝ ներկայացրած նախահաշվի համաձայն, որը գտնվում է Նախարարների խորհրդի գործերում: Այդ դիմումագրի մասին հունիսի 1-ին համապատասխան հարցում է արվում Ֆինանսների նախարարությանը⁷⁶: Դժվարությունները շարունակվում են: Հետախուզության և Հակածետախուզության կարիքների համար ամենամսյա գումարների հատկացումը դժվարությամբ էր կատարվում, չնայած թվում էր, թե Հանրապետության վիճակը ընդհանուր առմամբ կայունացել է և կարելի է լավ ակնկալիքներ ունենալ: 1920 թ. հունիսի 28-ին (№ 10643) Գլխավոր շտաբից գնդապետ Բ. Բաղրամյանը Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչին ուղղված գրությունում խնդրում էր (Զինվորական նախարարին գեկուցելու համար) հայտնել, թե ինչ կարգադրություն է արվել Զինվորական նախարարի մայիսի 19-ի գեկուցման հետ կապված (№ Պօ 437): Հետախուզության և Հակածետախուզության կարիքների համար հունիս ամսվա 657 հազար ռուբլին հատկացնելու ուղղությամբ⁷⁷: Սակայն փոխանակ հարցին լուծում տպակ, Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչը, իրեն երևակայելով ոչ թե սովորական կարգադրիչի գերում, այլ համարյա թե որպես վարչապետ, իր սեփական բյուրոկրատական սարդութայնն է հյուսում, նոտացիա կարդալով ՀՀ Զինվորական նախարարության գլխին: Այսպես, Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչը 1920 թ. հուլիսի 5-ի գրությամբ (№ 5323) պատասխանելով Գլխավոր շտաբի գրությանը (№ 10643/3552) Հաղորդում էր, որ կառավարության արտակարգ Փոնդը չի կարող ծառայել որպես մշտական վարկանորման աղբյուր Հետախուզության և Հակածետախուզության համար, եթե նույնիսկ նախկինում տրվել են այդ գումարները նշված Փոնդից: Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչը նշում էր, որ Հասուն վարկի բացմամբ Զինվորական նախարարությունը

⁷⁵ Նույն տեղում, թ. 30:

⁷⁶ Նույն տեղում:

⁷⁷ Նույն տեղում, թ. 126:

պետք է ժամանակին մտահոգվեր, միաժամանակ գանգատվելով, որ դեռևս կառավարությանը չեն ներկայացվել Հաշվետվություններ ստացված գումարների և դրանց ծախսման մասին։ Այդ առումով, զեկուցագրի ալարտամասում Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչը նպատակահարմար էր գտնում, որ ներկայացվի Հատուկ նախագիծ Համապատասխան վարկի բացման և կարգադրություն՝ ծախսված գումարների Հաշվետվության ներկայացման մասին⁷⁸: 1920 թ. հուլիսի 8-ին Գլխավոր շտաբի անունից գնդապետ Բաղդասարովը պատասխանում է վերը նշված Հարցապնդմանը (№ 11179): Գնդապետ Բաղդասարովը պարզաբանում էր, որ 1920 թ. հունիս ամսվա Հետախուզական և Հակածետախուզական ծառայությունների կարիքների Համար գումարների Հարցը Հարուցվել է այն բանի հիման վրա, որ Նախարարների խորհրդը Հենվելով Զինվորական նախարարի մայիսի 4-ի (1920թ., № РО 354) գեկուցագրի վրա, անհրաժեշտ է գտել բաց թողնել պահանջվող գումարները ապրիլ և մայիս ամիսների Համար՝ հենց արտակարգ Փոնդից, իսկ հունիս ամսվա Համար միջնորդության է ներկայացվում, սակայն ներկայացվելիք Հաշվետվության Հարցում իրենք ուշացել են, քանի որ դեռևս բաց թողնված գումարներն ամբողջությամբ չեն ծախսել⁷⁹: Ահա այսպես, Զինվորական նախարարության միջոցով ՀՀ Հետախուզական և Հակածետախուզական ծառայությունները ստանում էին անհրաժեշտ սուր միջոցներ, որոնք կենսական անհրաժեշտություն էին գործի արդյունավետ կազմակերպման համար։ 1920 թ. հուլիսի 12-ին Նախարարների խորհրդին է ներկայացվում Զինվորական նախարարության նախագծի օրինագիծը սպարապետի շտաբի ՀՀ Հետախուզական և Հակածետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. հունիս-հուլիս ամիսների կարիքները բավարարելու Համար 1.314.000 ռուբլի վարկ բանալու մասին։ Քննարկելով սույն նախագիծը, Նախարարների խորհրդը Հանձնարարում է Զինվորական նախարարությանը նշված գումարը տալ իր Հատուկ վարկերից⁸⁰: Հենց այսպիսի ձևերով Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը իր չափազանց համեստ միջոցներից գումարներ էր Հատկացնում այս կարևոր գործի կազմակերպման Համար, որն էական նշանակություն ուներ նաև Հետախուզական գործի կազմակերպման տեսանկյունից, առանց որի անհնարին է պատկերացնել ցանկացած կազմակերպված պետության գոյությունն առհասարակ։ Չնայած Հարկ է ասել, որ այդ գումարները կարելի էր բազմապատկել, եթե իհարկե չլինեին ներքին անարխիան, մահմեղական ընդվզումները և այսպես կոչված մառազերիստական «խմբերի» կամայականությունները, չինովնիկների բյուրո-կրատիան զավելու և ճնշելու անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև միլիցիայի և այլ օղակների կողմից իրականացվող բացահայտ կողոպւտի միանգամայն

⁷⁸ Նոյս տեղում, թ. 126, 140:

⁷⁹ Նոյս տեղում, թ. 154:

⁸⁰ Նոյս տեղում, գ. 146^ա (149), թ. 159, 172:

անթույլատրելի քաղաքականությունը: Արդարեն, հարկ է ընդգծել, որ սույն Հույժ կարևոր պետական գործի կազմակերպումը ընթանում էր Հենց վերը նշված և այլ պատճառներով զգալի, երբեմն պարզապես անհաղթահարելի դժվարություններով, երբ մի նախարարություն մյուսի վրա էր գցում պատասխանատվությունը, էլ ապելի խճճելով այդ բնագավառում ընթացող գործընթացները: Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք Նախարարների խորհրդին ներկայացված 1920 թ. Հունվարի 21-ի գեկուցագրից (№ 324), որի հեղինակը դատելով փաստաթղթի ուսումնասիրությունից, հավանաբար Հենց ինքը մինհատր-նախագահն էր: Այդ գեկուցագրում նշվում էր, որ 1919 թ. մայիսից Վրաստանում Հայաստանի գիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից գործող զինվորական ներկայացուցչի վարչությունը տնօրինելով ռազմական բոլոր գործերի ղեկավարությունը, ինչպես նաև դաշնակից երկրների հետ հարաբերությունները և ռազմական առնչությունները, միաժամանակ իրականացնում էր Հետախուզություն և Հայաստանի Հանրապետության Զինվորական նախարարությանը տեղեկատվություն ներկայացնում Վրաստանի, Ադրբեյջանի և Կամալորական բանակի կողմից ձեռնարկվող միջոցառումների մասին: Զեկուցագրում նշվում էր, որ ըստ գիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավար Լևոն Եվանգուլյանի մտահղացման, գեներալ Ղորղանյանի կողմից ներկայացված նախագիծը ենթադրում էր այդ կառույցի լրիվ ինքնուրույն գործունեություն պրոֆեսիոնալ հարցերում, սակայն պարտավորվելով Համաձայնեցված գործել գիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարի հետ՝ ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարի Համաձայնությամբ: Զեկուցագրում նշելով, որ այդ նախագիծը լրիվ հավանության է արժանացել ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. ապրիլի 8-ի նիստի կողմից, միաժամանակ նաև ընդգծվում էր այն մասին, որ Արտաքին Գործերի նախարարությանն էլ Հանձնարարվել է իր նախահաչվի մեջ մտցնել 9 ամսվա գումարը՝ 90 հազար ռուբրի գրասենյակային և այլ ծախսերի համար⁸¹:

Կազմակերպական-Փինանսական փնտրտուքները շարունակվում էին և 1920 թ. մարտի 17-ին Արտաքին Գործերի նախարար Ալ. Խառիսյանը կառավարությանը ներկայացնելով (№ 767) հանրապետության Տփղիսի (Թիֆլիս) և Բաթումի գինվորական ներկայացուցչությունների 1919թ. Հուլիս-գեկտեմբեր ամիսներին կատարված ծախսերի հաշիվները (№ 1604 գրությունը) և Հայտնելով, որ ծախսերը ծածկելու համար իր կողմից ղեկավարվող նախարարությունը չունի համապատասխան վարկ, հետևաբար ինքը խնդրում է Նախարարների խորհրդի համապատասխան որոշումը ծախսված գումարները վերադարձնելու մասին⁸²:

⁸¹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ -199, գ. 1, գ. 118, թ. 58; գ. 112, մաս I, թ. 17; գ. 96, թ. 62:

⁸² Նույն տեղում, գ. 112 (126), թ. 19:

Հարկ է ասել, որ Թիֆլիսում Հայաստանի գինվորական վարչության դժվարությունների մասին գեներալ-մայոր Քիշմիշյանը բազմից զեկուցել էր թե՛ դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարին, թ՛ե Հայաստանի քաղաքական ղեկավար շրջաններին՝ ակնկալելով հոգատար և օպերատիվ մոտեցում այս բնագավառի նկատմամբ, Հաճախ մանրամասն պարզաբանում-ներ տալով այն մասին, որ զինվորական վարչության գործընթացների խելամբու կազմակերպումից և տեխնիկա-ֆինանսական հարցերի լուծումից մեծապես կախված է Հայկական Հետախուզության օգտաշատ գործունեությունը և տարբեր աշխատանքների արդյունաբերությունը Թիֆլիսում, Հետևաբար նաև տարածաշրջանային Հիմնախնդիրների Հայաստանի օգտին լուծումը: Այսպես, գեներալ-մայոր Քիշմիշյանը 1920 թ. մայիսի 10-ի (№ 645) զեկուցագրում՝ ուղղված Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարին, նշելով, որ իր կողմից ղեկավարվող վարչությունը գործում է 1919 թ. ապրիլից սկսած, և այդ կապակցությամբ ինքը խնդրել է նախահաշվի մեջ մտցնել զինվորական ներկայացուցչության կարգների համար անհրաժեշտ 90 հազար ռուբլի գումար, որը ժամանակին չի վարկավորվել ՀՀ պառամենատի կողմից նշված վարչության հաստիքակազմի չհաստատման պատճառով: Գեներալ-մայոր Քիշմիշյանը նշելով, որ զեկուս հունվար ամսին Արտաքին Գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղար Հ. Տեր-Հակոբյանը առաջարկել է Արտաքին Գործերի նախարարություն ներկայացնել կառարկած ծափսերի մասին հաշիվները, հենվերլով այդ ժամանակ տվյալ նախարարությունը գլխավորած ԱԼ. Խատիսյանի թույլտվության հիման վրա՝ Նախարարների խորհուրդ ներկայացնելու առաջարկ՝ նշված գումարները կառավարության 10 միլիոնանոց ֆոնդից ստանալու համար, չնայած դրան, մինչև սույն զեկուցագրի պահը այդ գումարները չեն փոխանցվել և ծայրահեղ ծանր վիճակի մեջ է դրել իր կողմից ղեկավարվող վարչության աշխատանքները դրամի բացակայության պատճառով: Քիշմիշյանը նշում էր, որ իր կողմից ղեկավարվող վարչության 10 ամսյա գործունեության ընթացքում ոչ մի կոպեկ պետական գանձարանից չի ստացվել (և դա այն ժամանակ, երբ Հայաստանում զանազան կասկածելի նպատակներով էական գումարներ էին ծախսվում - Վ. Վ.): Գեներալ-մայոր Քիշմիշյանը նշելով, որ 1919 թ. Հոկտեմբեր ամսին իրեն հաջողվել է զինվորական շտաբից փոխադարձաբեր վերցնել 50 հազար ռուբլի, իսկ 1920 թ. հունվար-ապրիլ ամիսների համար Զինվորական նախարարությունը թույլատրել է իրեն ստանալ 60 հազար ռուբլի իր բարեկամ կոստանդնուպոլիսյան և եղիպատույան Հարուստ Հայերի կողմից Հայկական բանակի օգտին Հանգանակված 120 հազար ռուբլի գումարից, միաժամանակ շեշտելով, որ իրեն վստահված վարչությունը շարունակում է գոյատել պատահական մուտքերով, ինչպես նաև օգտագործելով իր սեփական խնայողությունները՝ շուրջ 40 հազար ռուբլի: Նույն զեկուցագրում գեներալ-մայոր Քիշմիշյանը արդարացիորեն

դժգոհում էր, որ այդ ամենը ընդամենն այն պատճառով է, որ զինվորական վարչության հաստիքակազմը դեռևս չի հաստատվել, ինչպես նաև այդ կապակցությամբ Զինվորական և Արտաքին Գործերի նախարարությունների միջև ընթացող վիճաբանության պատճառով, թե որ նախարարության նախահաշվի մեջ պետք է մտնեն նշված ծախսերը 15 հազար ռուբլու չափով, որը նախատեսված էր շենքի վարձակալության, տաքացման, լուսավորության, հեռախոսային, գրասենյակային և այլ ծախսերի համար, ինչպես նաև ագատավարձու ծառայողներին պահելու, քաղաքում երթևեկելու, նամակագրությունը Երևան ուղարկելու, Հիվանդությունների և բժշկական, չնախատեսված ծախսերի համար և այլն։ Շեշտելով այդ մասին՝ գեներալ՝ մայոր Քիչմիշյանը աջակցություն էր խնդրում դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարությունից⁸³: Բնականաբեար, վերջինս էլ իր հերթին դիմում է ՀՀ քաղաքական ղեկավար շրջաններին։ Երևանում տեղյակ էին գործերի վիճակին, և վեհերու փորձեր արվեցին շոկելու իրավիճակը։ Այդ մասին տեղեկանում ենք Արտաքին Գործերի նախարարի 1920 թ. մայիսի 13-ի գրությունից՝ հասցեագրված Նախարարների խորհրդին, որում վերջինիս քննությանն էր ներկայացվում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչի մայիսի 13-ի գրությունը (№ 1786) և դրան կից Զինվորական նախարարի համապատասխան գրության պատճենը (№ 645)⁸⁴: Թիֆլիսի ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավար Տիգրան Բեկզադյանը 1920 թ. մայիսի 13-ի գրությունում՝ ուղղված Արտաքին Գործերի նախարարին (№ 1786), վկայակոչելով գեներալ-մայոր Քիչմիշյանի մայիսի 10-ի գրության մասին, շեշտում էր, որ այդ կապակցությամբ ինքն իրեն թույլ է տալիս կարծիք արտահայտելու, որ կամ պետք է լուծարել զինվորական ներկայացուցչությունը Թիֆլիսում՝ կարեւոր չհամարելով այդ հիմնարկության գոյությունը, որի վերաբերյալ պառլամենտը չի ընդունել և հաստատել Համապատասխան նախահաշվի, կամ էլ, նկատի ունենալով դրա պահպանման նպատակահարմարությունը, կառավարությունը հօգում է նրա գոյության հարցը՝ մտադրություն ունենալով բավարարել վերջինիս դրամական ծախսերը որևէ Հաստուկ Փոնդի հաշվին, ժամանակին վակելով բոլոր դրամապարտքերը։ Եզրակացության մեջ Տ. Բեկզադյանը խնդրում էր շտապ փոխանցել այդ հիմնարկությանը Հասանելիք գումարները, միաժամանակ հաղորդելով, որ տվյալ գրության պատճենը ինքն ուղարկում է նաև Զինվորական նախարարին⁸⁵: 1920 թ. մայիսի 22-ին սույն գրության վրա արվում է Արտաքին Գործերի նախարարի համապատասխան մակարությունը, որում նշվում էր այն Նախարարների խորհրդին ներկայացնելու անհրաժեշտության մասին։

⁸³ Նույն տեղում, թ. 14:

⁸⁴ Նույն տեղում:

⁸⁵ Նույն տեղում, թ. 15:

Այնուամենայնիվ, որոշ քայլեր արվեցին ստեղծված փակուղուց դուրս գալու համար: 1920 թ. մայիսի 19-ի Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչի գրությունից (№ 313) տեղեկանում ենք, որ Նախարարների խորհրդը, Հաշվի առնելով գեներալ Քիչմիշյանի Հաշիվները Արտաքին Գործերի նախարարության հետ և Համապատասխան գրության առկայությունը, մայիսի 18-ին որոշեց այդ հարցը լուծել Զինվորական և Արտաքին Գործերի նախարարների փոխադարձ համաձայնությամբ: Այդ մասին Գլխավոր շտաբին տեղեկացվում է մայիսի 21-ին (№ 7955 գրություն), վերջինս էլ իր հերթին՝ Զինվորական նախարարին: Փաստաթղթի վրա կա Համապատասխան մակագրություն⁸⁶: Այդ կապակցությամբ ներկայացված օրինագծում նշվում է Թիֆլիսի գիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական ներկայացուցչության 1919 թ. ապրիլ 1-ից մինչև տարվա վերջ 1920 թ. հունվարի 1-ից մինչև Հուլիսի 1-ը կառարած ծախսերը ծածկելու համար 180 հազար ռուբլի բաց թողնելու մասին: Օրինագծի տակ ստորագրել են մինհատրնախագահը և Զինվորական նախարարը⁸⁷: Կարծես թե Հարցը, թեկուցե այսքան մեծ դժվարությամբ, լուծվեց, և գեներալ Քիչմիշյանը կարող էր մի փոքր շունչ քաշել դժվարություններից: Վերջապես ստացվեց բավականաշափ համեստ և կրնկրեա մի գումար: 1920 թ. հունիսի 9-ին դիմելով Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչին (№ 1966) և տեղեկացնելով, որ ինքը Գլխավոր շտաբի պետից ստացված հեռագրի միջոցով իմացել է ՀՀ Նախարարների խորհրդի որոշման մասին իրեն վստահված վարչության համար հատկացված գումարների վարկավորման մասին՝ 90 հազար ռուբլի գումարի չափով՝ 1920 թ. առաջին կեսի համար, և այդ կապակցությամբ ինքը ինսդրում է չմերժել Համապատասխան կարգադրություն անել նշված գումարը իր անունով Թիֆլիս փոխանցելու համար ՀՀ գիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից Փինանսական գործակալի միջոցով: Փաստաթղթի վրա արված է Համապատասխան մակագրություն նշված գումարը վարկավորելու մասին⁸⁸: Եվ այնուամենայնիվ, քաշքուկը չըստարեց, և նորանոր բարդություններ առաջացան:

Հետախուզության աշխատանքների կազմակերպման տեսանկյունից առավել մեծ Փինանսական բարդություններ առաջացան Կ.Պոլսում, որտեղ ավելի մեծ գումարներ էին անհրաժեշտ այնտեղ գործուղված Տ. Դեվոյանցի կոստանդնուպոլիսյան խմբի գործունեության համար: Ինչպես պարզվում է Փարիզ՝ գեներալ Գ. Գ. Ղորղանյանին (Ղորղանով, Ղորգանով) ուղարկած Տ. Դեվոյանցի 1919 թ. հոկտեմբերի 25-ի գեկուցագրից (№ 44), Կոստանդնուպոլիսում Հետախուզական աշխատանքներ կազմակերպելու համար նավարկավորվել էր սկզբում ամիսը 30.000 ռ., իսկ հետո՝ 50.000 ռ. կովկասյան

⁸⁶ Նոյս տեղում, թ. 18:

⁸⁷ Նոյս տեղում, թ. 17:

⁸⁸ Նոյս տեղում, գ. 118^ա (146), թ. 60:

բոներով: Հետախուզական գործունեության կազմակերպման համար Տ. Դեփոյանցը ավանս է ստանում մինչև 1919 թ. Հոկտեմբերի 1-ը: Դեփոյանցը նշում էր, որ նկատի ունենալով թանկությունը, աշխատանքներն ավելի լայն թափով ծավալելու համար գնդապետ Ա. Շնեռը իրեն խոստացել էր բյուջեն մեծացնել մինչև ամիսը 500 լիրա (50.000 ռ.) և ուղարկել 2-3 ամսավա համար ավանս: 1919 թ. սեպտեմբերի 9-ի նամակում Ա. Շնեռը հայտնում էր Տ. Դեփոյանցին, որ մոտ օրերին կուղարկի 100.000 ռ. հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսների ծախսերի համար (մոտ 1000 լիրա)⁸⁹: Սակայն դա տեղի չի ունենում, գումարի առաքումը ձգձգվում էր, իսկ Տ. Դեփոյանցն օգտագործելով իր բազմաթիվ կապերը, խրվում էր պարտքերի մեջ՝ աշխատանքները շարունակելու համար (հոկտեմբերի 20-ի վիճակով Տ. Դեփոյանցն ուներ 470 լիրա պարտք)⁹⁰:

Դժվարությունները շարունակվում են: Հոկտեմբերի 12-ին Դեփոյանցը Բաթումում Հայաստանի Հանրապետության զինվորական ներկայացուցիչ կապիտան Անիկելից նամակ է ստանում, որով վերջինս հայտնում էր, որ Հասանելիք գումարը դեռ ինքը չի ստացել⁹¹:

Պորդանյանին ուղարկված 1919 թ. հոկտեմբերի 25-ի գեկուցագրում Դեփոյանցը գրում էր, որ իր փողերը վերջացել են, այլևս ոչ մի տեղից ինքը չի կարող պարտք վերցնել, և ստեղծված իրավիճակում ինքը ստիպված է Հրաժարվել վարձված կոնսպիրատուլ բնակարանից, ետ կամչելով անհրաժեշտ մարդուն, ավելացնելով նաև, որ Անգորայում և այլ քաղաքներում գտնվող իր գործականներին չի կարող վճարել⁹²: Դեփոյանցը Պորդանյանից խորհուրդ էր խնդրում, թե այսուհետև ինքն ինչպես վարվի, ավելացնելով, որ այդ նույն խնդրով բազմիցս դիմել է Երևան, սակայն ոչ մի պատասխան չի ստացել, իսկ այդ իրավիճակում այլևս չի կարող այդպես ապրել Կ. Պոլսում⁹³ և մնում է թողնել գործերը և փախչել Սևաստոպոլ՝ Հարազատների մոտ⁹⁴: Տ. Դեփոյանցը ափսոսանք էր հայտնում այս կապակցությամբ, ասելով, որ հենց այս պահին ինքը կարողացել է Հրաշալի «Փոխհարաբերություններ» հաստատել ուղամական նախարարության որոշ օղակների (բնականաբար՝ Թուրքիայի - Վ. Վ.) հետ և ինքը հնարաբորություն ունի մշտապես ստանալ հայերին վերաբերող գաղտնագրված հեռագրերը, իսկ այդ ամենի համար՝ ապրելու հետ միասին անհրաժեշտ էր ընդամենը ամիսը 500 լիրա (4500[0]ռ.)⁹⁵:

⁸⁹ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Քոստոն), թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3:

⁹⁰ Նոյյն տեղում:

⁹¹ Նոյյն տեղում:

⁹² Նոյյն տեղում:

⁹³ Նոյյն տեղում:

⁹⁴ Նոյյն տեղում:

⁹⁵ Նոյյն տեղում:

Դեվոյանցը Ղորդանյանին հայտնում էր, որ ինքը գիտի, որ Երևանը ի վիճակի չի ամիսը 500 լիրա ուղարկել, նամանավանդ, որ ուղելու կուրսն էլ ընկել է, և ընդամենը ՀՀ հետափուղության կարիքների համար ամիսը բայց է թողնվում 189.400 ռուբլի, որ Հայաստանին հարեան պետություններում ևս իրենք ունեն կազմակերպություններ, գումարած դրան հակահետափուղությունը ՀՀ տարածքում, սակայն ստեղծված իրավիճակում ինքը կարևոր է համարում աշխատանքների շարունակելը Կ. Պոլտում՝ թեկողեւ ամիսը 400 լիրա աշխատավարձով, ավելացնելով, որ ինքը իրեն մի քիչ նեղություններ տալուց չի հրաժարվի: Միաժամանակ Դեվոյանցը գրում էր, որ աշխատանքի բնույթով իրեն անհրաժեշտ է ունենալ նաև հագուստ, քանզի ինքը համազգեստով է ման գալիս⁹⁶:

Գեներալ Ղորդանյանին ուղղված 1919 թ. նոյեմբերի 7-ի գեկուցագրում Դեվոյանցը նշելով, որ ինքն արդեն 105 նամակ է ուղարկել Երևան, ստանալով ընդամենը 3-ը (անպատճերի 3-ին, 20-ին և 26-ին), որոնցից առաջինին գնդապետ Շնեւըրը պատասխանել էր, որ մոտ օրերին կուղարկի 100.000 ռ., իսկ վերջին երկու նամակում այն մասին, որ մոտ օրերին կուղարկի 150.000 ռ., որ շատ բարձր է գնահատում իր աշխատանքը⁹⁷:

Դեվոյանցը նաև ավելացնում էր, որ այդ աշխատանքները դադարեցնել չի կարելի, քանզի կիսպվեն օգտակար կապերը, որի համար ուր ասես դիմել է՝ խնդրելով փոխարինաբար տալ 300-400 լիրա և բոլորը մերժել են: Դեվոյանցը գրում էր, որ այնուհանդերձ իրեն հաջողվել է այլ հասցեատերերից 20 օրով վերցնել 300 լիրա, սակայն ժամկետի ավարտից հետո ինքը հարկադրված պարտք է վերցրել Կամավորական բանակի ներկայացուցիչ գեներալ Աջապակեսից 4000 ֆրանկ, որի առաջին մասն արդեն վճարել է: Դեվոյանցը հայտնում էր, որ վաղն իրեն խոստացել են տալ ևս 3000 ֆրանկ՝ մինչև դեկտեմբերի 1-ը ժամկետով: Դեվոյանցը Փինանսավան այս դժվարությունների մասին հայտնելով Ղորդանյանին, նշում էր, որ մինչև դեկտեմբերի 1-ը իր աշխատանքները կշարունակվեն, իսկ այդ ընթացքում ինքը հույս ունի, որ կատանա անհրաժեշտ գումարները և կիֆակի պարտքերը: Դեվոյանցը գրում էր, որ ինքը վաղուց կթողներ գործերը և կհեռանար, սակայն ինքը մի կողմից ամոթ է գգում օտարների առաջ, իսկ մյուս կողմից այլոք, որոնք չնչին այլ աշխատանքների համար խելացնոր գումարներ են ծախսում (գեռ հոկտեմբերի 4-ի գեկուցագրում նա նշում էր, որ իր կողքին, գտնվող Կ. Պոլտում գտնվող Գլխավոր շտաբի մի քանի ուսւ գնդապետներ յուրաքանչյուր ամիս ծախսում են 20.000 ֆրանկ՝ իրավան արդյունք չառանալով) չստանալով գրա գիմաց փոխհատուցում 1/1000-ի չափով, ինչն ինքը ստանում է չնչին գումարներով, իրեն շատ վատ է գգում, որ որոշել է ամեն գնով դիմանալ և եթե մինչև դեկտեմբերի 1-ը գումարները չստանա, ինքը

⁹⁶ Նույն տեղում:

⁹⁷ Նույն տեղում:

այլ տեղերից կվերցնի ևս ինչ-ինչ գումարներ, կվճարի պարտքերը... և կշարունակի աշխատանքը: Ամեն դեպքում Դեվոյանցը փորձում էր հասկանալ բարդությունների իմաստը, լավ ըմբռնելով, որ Հայաստանը գտնվում է Փինանսա-տնտեսական ծանր իրավիճակում, սակայն միանգամայն արդարացիորեն կարեռում էր Հետախուզության աշխատանքների Հետագա շարունակումը և ծավալումը, և այն էլ՝ Կ. Պոլսում, ինչքան էլ որ դժվար չլիներ, նորանոր խնդրանքներով դիմելով երևան՝ ՀՀ Հետախուզական բաժանմունքի պետին՝ այլևայլ եղանակներով գումարներ փոխանցելու իրեն⁹⁸, իսկ եղած նամակները թողնել Կ.Պոլսի «Ճակատամարտ» թերթի խմբագրությունում: Վերջին տեղեկության համաձայն, Գինանսական ծախսերը գործակալության վրա հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսների համար (մինչև դեկտեմբերի 1-ը) կազմել են 285 լիրա (նոմինալ գնով 2400 ռ., իսկ ըստ կուրսի՝ 60.000 ռ.), փակելով նաև գրասենյակի, փոստի և ներկայացուցության և վարձված 2 սենյակների (1-ը՝ կոնսալտինգի) ծախսերը և այլն⁹⁹:

Հարկ է սակայն նորից հասուկ ուշագրություն դարձնել նաև այն հանգամանքին, որ Հետախուզությունը և Հակահետախուզությունը աշխատում էին՝ Հաղթահարելով սոսկալի Գինանսա-տնտեսական և կադրային դժվարություններ: Եվ այնուամենայնիվ, երիտասարդ հանրապետությունը իր սույլ Փինանսական միջոցներից որոշ գումարներ էլ Հասկացնում էր Վերջինիս, իսկ ուժային գերատեսչությունները՝ Ռազմական և Ներքին Գործերի նախարարությունները ժամանակ առ ժամանակ օժանդակում էին նրանց: Այդ մասին են վկայում ստորև բերված արխիվային կարեռոր փաստաթղթերը, որոնք զգալի արժեք են ներկայացնում: Այսպես, Գլխավոր շտաբի պետին ուղղված զեկուցագրում Գլխավոր շտաբի բաժնի պետ փոխնդապետ Շնեուրը 1919 թ. Հունիսի 8-ին Հայտնում է, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն Կարսի քաղաքացիական նահանգավետն իր տրամադրության տակ ունի 250 թուրքական ոսկյա լիրա, որ բոնագրավել են գերված ասկյարներից: Այնուհետև նշելով, որ Հետախուզական նպատակներով լիրաների ծայրահեղ անհրաժեշտության նկատուումով, ինչպես նաև շուկայում դրանց սակավության պատճառով խնդրիվ է միջնորդել այդ լիրաները իրեն վստահված բաժնի տնօրինությանը հանձնելու: Զեկուցագրի վերջնամասում Շնեուրը նշում էր, որ ասկյարներից լիրաների բռնագրավման պահին դրանք արժեին 350 ռուբլի, և որ այդ գնահատումով լիրաները մտել են մատոյան¹⁰⁰: Թե ինչքան դժվար էր այդ խնդիրը լուծել, երեսում է Հետազագեկուցագրերից, որոնցից ակնհայտ է դառնում բյուրոկրատական քաշչուկների հաղթահարման ողջ պատկերը: Իր հերթին, Գլխավոր շտաբի պետ

⁹⁸ Նոյս տեղում:

⁹⁹ Նոյս տեղում:

¹⁰⁰ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 202, գ. 1, գ. 37, թ. 58:

Մ. Մ. Զինկելչը¹⁰¹ դիմում է Զինվորական նախարարին (1919 թ. հունիսի 28): Զեկուցաբրում նա Հայտնում է, որ Հետախուզության բաժնի Համար ոսկյա լիրաների ծայրահեղ անհրաժեշտության պատճառով, ինքը միջնորդագրություն է Հարուցում Ներքին Գործերի նախարարի առաջ պատշաճ ձևով Կարսի նահանգապետին կարգադրություն անելու՝ նշված փողերը ըստ կուրսի Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնին փոխանցելու մասին¹⁰²: Հառուկ ծառայության սպաները առհասարակ գումարները և այդ մասին փոխանցումների տվյալները ճշտապահորեն գրանցում էին, և դա այդ բնագավառում ծածուկ չէր արվում: Ընդունված էր բոլոր «մանրուգները» խելամտորեն և ճշմարտացիորեն գրանցել և գնահատել: Եվ դա այդ բնագավառում չգրված սովորույթ է և արարողակարգ: Վերը նշված թուրքական ոսկյա լիրաները Հետախուզական բաժնին փոխանցելու մասին է Հայցում նաև գեներալ-մայոր Արարատյանը Ներքին գործոց նախարարի առաջ 1919 թ. հուլիսի 3-ի գրությունում¹⁰³: Դրա վրա Ներքին գործոց նախարարը մակագրում է, որ նշված փողերն արդեն գտնվում են Ֆինանսների նախարարության տրամադրության տակ¹⁰⁴: Ներքին Գործերի նախարարը գրությունը վերադարձնելով (1919 թ. հուլիսի 5) Զինվորական նախարարին, Հայտնում էր, որ նշված դրամներն արդեն գտնվում են Ֆինանսների նախարարությունում, և որ արվել են Համապատասխան կարգադրություններ¹⁰⁵: Սակայն քաշքուկները շարունակվում են, իսկ ոսկյա լիրաները ծայրահեղորեն անհրաժեշտ էին Հետախուզական բաժնին: Վերջինս էլ, ի գեմմ Գլխավոր շտաբի պետ Զինկելչի (փաստաթուղթը ստորագրել էր նաև բաժնի պետի պարտականությունները կատարող շտաբ-կապիտան Դեվոյանցը) այս ամգամ էլ դիմում է Փինանսների նախարարին՝ խնդրելով նրա կարգադրությունը ըստ կուրսի թուրքական լիրաները իրեն վստահված Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնին փոխանցելու Համար¹⁰⁶:

Այստեղից միանգամայն ակնհայտ է, թե ինչպիսի դժվարություններ էին սախաված լինում Հաղթահարելու Հայաստանի Հառուկ ծառայությունները, իրականացնելով անհրաժեշտ Հետախուզական աշխատանքները Թուրքիայի՝ Հայաստանին Հարող տարածքներում և այլուր: Վերջապես, մի ար-

¹⁰¹ Զինկելչ Միհայլ Միհայլի, գնդապետ /03.01.1883 թ. - 24.12.1944 թ./ - Մինչև 07.1918 թ. եղել է Անդրկովկաստմ Հայկական կորպուսի շտաբի պետ/: 09. 1918 թ. - 1920 թ. եղել է Կամավորական բանակում վիաստացի մշտական գործուղնան մեջ է եղել Հայաստանի Հանրապետությունում, հանդիսացել է հայկական բանակի շտաբի պետ, ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետ]: Տե՛ս Ա. Բ. Գանին, Կорпусօֆիցերօն Գեներալի աշխատանքները Թուրքիայի Հայաստանին Հարող տարածքներում, 1917-1922 ց, Տրամադրությունները և այլուր: Վերջապես, մի ար-

¹⁰² ՀԱԱ, Ֆ.Պ. - 202, գ. 1, գ. 37, թ. 58:

¹⁰³ Նույն տեղում, թ. 57:

¹⁰⁴ Նույն տեղում:

¹⁰⁵ Նույն տեղում:

¹⁰⁶ Նույն տեղում, թ. 56:

Խիվային փաստաթուղթ ևս, որն ավարտուն կդարձնի վերը բերված միտքը. այսպես, ֆինանսների նախարարին ուղղված 1919 թ. սեպտեմբերի 13-ի գրությունում Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնի պետ գնդապետ Շնեուրը և նրա օգնական, ծովակալության ("Ածմիրալթեյստվո") գծով պորուչիկ Խան-Կոտուրսկին հայտնում են, որ Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժինը արտասահմանյան դրամների խիստ կարիք է զգում, առանց որի անհնար է աշխատել: Վերջիններս ինսդրում էին հայտնել, թե չկա՞ արդյոք հնարավորություն իրենց համար որոյ գումար փոխանակել թուրքական լիրաների և ֆրանսիական ֆրանկների՝ Պողոս Նուբար փաշայի կողմից ուղարկված գումարների հաշվին, որոնք հնարավոր է, կան նախարարության տրամադրության տակ, և ի՞նչ կուրսով կարելի է իրականացնել փոխանակումը¹⁰⁷: Եվ առհասարակ, Հայաստանի հատուկ ծառայությունները տարադրամի (վալյուտայի) խիստ կարիք էին զգում, և դրանք անհրաժեշտ կարևոր միջոց էին նրանց աշխատանքների արդյունավետ կազմակերպման տեսանկյունից: Այսպես, Հասկանապի նկատառումներով Փինանսների նախարարությունը Երևանի գանձապետարանին ուղարկված հատուկ գրությամբ տեղեկացնում էր ուղարկված առբրեջնանական դրամներ պարունակող կաշվե կնքված պայուսակի մասին, և խնդրում էր այն պահպանության առնել մինչև Հատուկ կարգադրությունը¹⁰⁸:

Քանի որ Փինանսական Հարցերն իրենցից մեծ կարևորություն էին ներկայացնում և առանց դրանց հնարավոր չէր կազմակերպել ՀՀ Հետախուզությունը գործունեալությունը, ապա կարելի է փորձել ըմբռնել այն ուշադրությունը, որ ցուցաբերվում էր ամեն մի կոպեկի համար, առավել ևս պատասխանատվության էին ենթարկվում բոլորը, անգամ նրանք, ովքեր նախկինում աչքի էին ընկել իրենց անբարի ծառայություններով, սակայն դա ամենևին էլ չէր փրկում պատասխանատվությունից: Դրա մասին է վկայում Հայաստանի Զինվորական դատարանի Երևանյան տեղամասի գծով զինվորական քննիչի դիմումագիրը Արտաքին Գործերի նախարարին (այն ստացվել է 1919 թ. գետեմբերի 27-ին, № 7166), որում խնդրվում էր տեղեկացնել Ռուսաստանի հարավում զինված ուժերի գիխավոր հրամանատարի ներկայացնուցին (ասել է թե՝ գնդապետ Զինկեիչին -Վ.Վ.), որպեսզի կապիտան Շումովը (Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի ընդհանուր բաժնի նախակին պետերից մեկը) 1920 թ. հունվարի 2-ին ներկայանա քննիչի իր ընդունարան՝ հարցաքննության համար որպես վկա, կապված Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժանմունքից ուկե լիրաների գորության հետ: Գրության մեջ նաև ասվում էր, որ այդ մասին կուղարկվի

¹⁰⁷ Նույն տեղում, թ. 116:

¹⁰⁸ Նույն տեղում, թ. 100, թ. 37:

Հասոռվկ գրություն¹⁰⁹: Ուռւսաստանի Հարավի զինված ուժերի պլասմոր Հրամանաստարի ներկայացուցիչ գնդապետ Զինկեիչին ուղղված 1920 թ. հունվարի 6-ի գրությունում (№ 110-ելից՝ № 7161) Հայտնվում էր, որ կապված Հայաստանի Հանրապետության Զինվորական դատարանի քննիչի 1919 թ. դեկտեմբերի 26-ի գրության հետ (№ 4382) ինքը՝ գրասենյակի դիրեկտորը պատիվ ունի Հաղորդելու, որ կապիտան Շումովին խնդրվում է 1920 թ. հունվարի 2-ին ներկայանալ Զինվորական դատարանի բանտախուց Հարցաքննության համար որպես վկա՝ կապված Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժանմունքից ոսկե լիրաների կողոպուտի հետ¹¹⁰:

Հետագա փաստերը վկայում են, որ ըստ երկույթին կապիտան Նիկոլայ Ալեքսանդրի Շումովի պատվով է դուրս եկել այդ իրավիճակից, ժամանելով Հայաստան և այնուհետև Հնարավորություն ստացել 1920 թ. նոյեմբերի սկզբին անխոչընդուն հեռանալու Հայաստանից Վրաստան, այնտեղից էլ Ռուսաստան: 1920 թ. նոյեմբերի 9-ի գրության մեջ (№ 6302) Արտաքին Գործերի նախարարության Գլխավոր քարտուղար Հակոբ Տեր-Հակոբյանը խնդրում էր սահմանային զորամասերին պաշտոնական աշակցություն ցույց տալ նրան և նրա հետ մեկնող երկու այլ անձանց, նրանց ուղերեռը ազատելով մաքսային ստուգումից¹¹¹: Բերված փաստերը ակնբախորեն վկայում են այն մասին, թե՛ ինչքան կարեոր էր Փինանսական Հարցերի լուծումը, որից կախված էր թե՛ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ռազմական-քաղաքական ծառայության՝ Հետախուզական և Հակածետախուզական ծառայությունների ստեղծումն ու կազմակերպումը, և՛ ձեռնարկվող կանխարգելիչ գործողությունների Հաջողությունը, և՛ առհասարակ դրանց արդյունավետ գործունեության ապահովումը:

¹⁰⁹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 412, թ. 3:

¹¹⁰ Նույն տեղում, թ. 2:

¹¹¹ Նույն տեղում, թ. 47:

3. Հայկական հետախուզական ծառայության կադրերը:
ՀՀ Կառավարության գործունեությունը կադրային
Հիմնախնդիրների լուծման ուղղությամբ

Կադրային հիմնախնդիրները ամեն մի հարցի, ամեն մի քիչ թե շատ լուրջ պետական գործի արդյունավետ լուծման անլյունագրարն է, նրա աքի-լեսայան գարշապարը, դրանով են պայմանավորված բոլոր ձեռնարկվող գործողությունների ու ընթացող գործընթացների թե հաջողությունը, և թե ձախողումը, պետաքաղաքական բոլոր տեսակի ծրագրերի իրականացումը, ուրը ցանկացած պետության մեջ առաջնային հիմնախնդիրներից է, իշխանությունների կողմից տարբեր գործառույթների իրականացման հիմնաքարերը: Հայաստանի հատուկ ծառայությունների պատմության, նրա կադրային հիմնահարցերի ուսումնախրման ուղղությամբ որոշակի աշխատանք է կատարել **Ա. Մանուկյանը**, որն իր մի հոդվածում շրջանառության մեջ է դրել մեր հարցի քննարկման տեսանկյունից կարևոր Անդրկովկասյան երկրամասային ՌԱԿ(բ)Կ վերահսկողության հանձնաժողովի 1927 թ. հոկտեմբերի 20-ի նիստի հետ անմիջականորեն առնչվող քրեական գործի նյութերը, որոնք հարուցվել էին 1927 թ. հուլիսին Վահագն Մուրադյանի, Միքայել Դոդոխյանի, Գրիգորի Խաչատրյանի և Գրիգորի Երամովիկի նկատմամբ, ինչի շնորհիվ ընթերցողի սեփականությունն են դառնում մի շարք արժանահաշտակ փաստեր, որոնցով ակնհայտ է դառնում այն բոլոր մեղադրանքների ողջ մասնկությունը, որոնք ներկայացվել են Առաջին Հանրապետության հետախուզության և Հակահետախուզության կազմակերպիչների նկատմամբ¹¹²: Ինչպես պարզուոչ է դառնում արխիվային և այլ կարգի նյութերի և, մասնավորապես այդ տիրահաջոչակ հետաքննության արխիվային որոշ վավերագրերի մանրազնին վերլուծությունից, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները 1918-1920 թվականներին կայացման ոչ միանշանակ ու դժվարին գործընթացներում են գտնվել, Համառորեն որոնումներ են կատարվել այն ղեկավարող կադրային սպայակազմի ձևավորման և տեղերում գործնական աշխատանքների կազմակերպման ուղղությամբ: Վկանները, որոնք հանդես են եկել 1927 թ. նշված «գործով», ինչպես երեսում է նիստի արձանագրությունից, պարզապես «առաջարկանք» են կատարել վարկարեկելու Հայաստանի Հանրապետության այդ չափագանց օգտակար կառույցները և այն դեկավարող մարմինները, օգտագործելով միանգամայն սնամեջ և ոչնչով իրապես չհիմնավորված «փաստարկներ»: Միենանույն ժամանակ հենց այդ «շինծու փաստարկներն» էլ իրենց հերթին ա-

¹¹² Տե՛ս ԵՓ ՄΗՅՈՒ - XXI վեկ (газета-журнал), 1998, № 07-08, сентябрь - октябрь, стр. 8-10:

Նուղղակիորեն պատմության սեփականությունն են դարձնում որոշ արժանահիշատակ փաստագրություն այդ ժամանակաշրջանի հասողական ծառայության կառուցյաների գործունեությունից և կադրային Հիմնախնդիրների վերաբերյալ, նրա նվիրյալների ուսանելի կյանքից՝ նվիրված հայրենիքին և նրա ազգային-պետական անվտանգության համակարգի անհրաժեշտ օղակների ձևավորմանը և նպատակառողջմանը հակառակորդների դեմ: Ա. Մանուկյանի նշանակած հոգվածից և հայտնի գործի մասին ՌԿ(բ)կ Անդրկովկասյան երկրամասային վերածարողության հանձնաժողովի 1927 թ. հոկտեմբերի 20-ի նիստի արխիվային փաստաթղթերի համակողմանի հետագոտությունից բացահայտվում է, որ Հայկական բանակում Գլխավոր շտաբի ստեղծման գաղափարի համահեղինակներից մեկը եղել է ուսանական բանակի կադրային սպա, գնդապետ Միխայիլ Զենկովչյը¹¹³ (ի դեպ, որոշ փատաթղթերում նա ոչ թե գնդապետ է, այլ գեներալ¹¹⁴), որը նպատակաբորում ուներ ստեղծելու Դենիկինի Կամավորական բանակի ավտոնոմ՝ ինքնավար կառուցվածքը, որպեսզի ցանկացած պահի կատարի այդ բանակի բարձրագույն ղեկավարության ցուցումները և անմիջական հրահանգները, որի ոչ պաշտոնական ներկայացուցիչն էր նա սկզբնապես: Դենիկինի ներկայացուցչության դերն այն

¹¹³ Հարկ է նաև այստեղ նշել Գ. Պետրոսյանի տեսակետի մասին Ս. Մ. Զինկվիչի գործունեության դեռևս լիովին շբացահայտված մի էջի մասին ևս. Ըստ գիտականորեն իմնավորված տեսակետի, ինչն ապացուցելու համար Գ. Պետրոսյանի կողմից վկայակոչվում են առաջին անգամ պատճառի տրյան մեջ շրջանառվող շափազանց հետարքիր և գործնականում հավաստի արխիվային և այլ փաստեր, որոնք միանանակ վկայում են այն մասին, որ Հայկական բանակի Գլխավոր շտաբի պետ, զնապահն Ս. Զենկովչյը Երևանի Ռուսական Ազգային խորհրդի գործուն աշխարհայք Երևանում ստեղծել է զայտնի հետախուզական խումբ իր գործականերով, որն անմիջական կապի մեջ էր Կամավորական բանակին կից «Հատուկ խորհրդակցության» և Թիֆլիսում Անդրկովկասի Ռուսական Ազգային խորհրդի հետ: Այդ խումբը կանոնավակը տեղեկություններ էր հարդրում Կամավորական բանակին և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» հայկական բանակի, Հայաստանի Հանրապետության ներքին և արտաքին քաղաքական դրույթան տարարնույթ հարցերի, Անդրկովկասում Սեն Բրիտանիայի քաղաքականության մասին: Հանրապետության Ներքին Որդերի նախարարությունը կոնկրետ փաստեր ուներ ուսական հետախուզական խմբի գոյության և գործունեության մասին, սակայն Հայաստանի կառավարությունը դրսերեց զավաճույտուն, նաև այն պատճառով, որ մի կողմից՝ տվյալ պահին այն վտառակ չէր ներկայացնում երկրի անկախության համար, իսկ յոյս կողմից՝ շնարակելու համար ծևափառվող հայ-ռուսական հարաբերությունները: - տես Գ. Հ. Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները ուսական նախկին կայությունը չ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918 թ. հունիս - 1920 թ. ապրիլ) // Է. 00.01. «Հայոց պատմություն» մասնավորությամբ պատմական գիտությունների դրվագի գիտական աստիճան մի հայցման ատենախոսություն. Սեղմագիր-Երևան, ՎԱԱ Պատմության իմստիտուտ, 2005, էջ 15, 17, 22. Տես նաև Գ. Հ. Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918-1920 թթ.), Եր., Եր համապ. հրատ., 2006, էջ 20, 80, 83-84, 132, 137, 138-139, 189: Տես նաև Գ. Հ. Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918 - 1920 թթ.), Եր., Եր համապ. հրատ., 2011, էջ 72-101 և այլն:

¹¹⁴ ՀԱԱ, Ֆ. Պ. - 200, գ. 1, գ. 412, թ. 35: Տես նաև R. G. Hovannisian, The republic of Armenia, vol. II, p. 470, 474, 516 -517, 524:

Էր, որպեսզի Հայաստանում ապրող և գործող ռուսական բանակի կադրային սպաներին հավաքագրեն և Հայկական ձեսպրովող բանակի այլևայլ կառուցյներում տեղաբաշխելով, նրանց օգտագործեն Հեռուն գնացող ռազմավարական բազմաբնույթ խնդիրների լուծման գործում, ընդհուպ մինչև գուցե նաև Հայաստանում Դենիկինյան իշխանության Հաստատումը, Համատեղ պայքարը բոլշևիզմի վտանգի դեմ: Մ. Զինվորիչն էլ հենց այն մարդկանցից մեկն էր, որի առջև դրվեցին համապատասխան բնույթի առաջադրանքներ: Հարկ է նաև առանձնահատուկ նշել, որ դա այն Զինվորիչն էր, որը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ակամա ծնունդի անմիջական ականատեսներից էր, և նոր պետության ուժային կառուցյների ակտիվ ստեղծողների և կազմակերպիչների համաձեղինակներից մեկը (վերև ապահ Հայտնի վերապահումներով Հանդերձ):

Զինվորական նախարարի գինվորական գերատեսչության գծով Հերթական՝ 1919 թ. սպարիի 28-ի հրամանով Հայկական դիվիզիայի շտաբի պիտօն Մ. Զինվորիչը նշանակվում է Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար¹¹⁵: Զինվորիչն ամենուր էր: Նա հաճախ գործուղումների էր մեկնում, և նրան փոխարինում էին կադրային այնպիսի փորձառու սպաներ, ինչպես Ա.Լ. Շնեուրը և ուրիշներ: Այսպես, 1919 թ. սեպտեմբերի 9-ի զինվորական գերատեսչության գծով Հրամանագրում (№ 356) նշվում էր, որ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետ Զինվորիչին օգոստոսի 7-ից պետք է համարել արձակուրդի մեջ, իսկ Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնի ժամանակավորապես կատարումը դրվում էր նույն շտաբի ընդհանուր բաժնի պետի պաշտոնակատար Շումովի վրա, իսկ զորքերի Հրամանատարի շտաբի պետի պաշտոնում հաստատվում էր (ժամանակավորապես) Գլխավոր շտաբի օպերատիվ բաժնի պետի պաշտոնակատար կապիտան Մեղվեդելը: Հրամանը ստորագրել էր Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանը¹¹⁶: 1919 թ. սեպտեմբերի 27-ին Նախարարների խորհրդի նիստը լսելով մինհատը-նախագահ Ա.Լ. Խառիսյանի գեկուցումը գնդապետ Զինվորիչին Կամավորական բանակում Հայաստանի զինվորական ներկայացուցիչ նշանակելու մասին, որոշում է տալ կառավարության համաձայնությանը¹¹⁷: Զինվորիչը իր շնորհաշատ գործունեության համար կառավարության կողմից բազմից արժանացել է շնորհակալագրերի իր պարտականությունների անթերի կատարման համար, և Հաստիկապես Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնը վարած ժամանակահատվածում, հաճախ սերտ համագործակցության մեջ գտնվելով ՀՀ Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Համբերյանի հետ¹¹⁸: Դաբարեցնելով իր զինվորական, ռազմահետախուզական բազմապլան գործունեությունը

¹¹⁵ ՀԱԱ, Ֆ.Պ.- 200, գ. 1, գ. 131, թ. 24:

¹¹⁶ Նույն տեղում, թ. 31:

¹¹⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 100 (85), թ. 215:

¹¹⁸ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 91, թ. 65 և այլն:

Հայաստանում, Զինկեիչը 1920 թ. սկզբից սկսած Հարավային Ռուսաստանի՝ Կամավորական բանակի կառույցներում ևս ծավալում է օգտաշատ գործունեություն և հաճախ էլ՝ ի նպաստ Հայաստանի Հանրապետության: 1920 թ. նոր իրավիճակ է առաջանում և նոր Հարավարություններ են ստեղծվում Մ. Զինկեիչի գործունեության համար Հայաստան-Հարավային Ռուսաստան փոխհարաբերություններում: 1920 թ. Հունիսի 27-ի գրության մեջ (№ 5205) հասցեագրված Արտաքին Գործոց նախարարությանը, Նախարարների խորհրդի դիվանի վարիչը տեղեկացնում էր, որ 1920 թ. Հունիսի 25-ի նիստում Նախարարների խորհուրդը որոշել է գնդապետ Մ. Զինկեիչին ընդունել որպես Հարավային Ռուսաստանում իր ներկայացուցիչ¹¹⁹: Իսկ արդեն 1920 թ. Հունիսի 29-ի գրությամբ (№ 3922) ՀՀ Արտաքին Գործոց նախարարության գլխավոր քարտուղար Հակոբ Տեր-Հակոբյանը տեղեկացնում էր Զինկեիչին, որ Հայաստանի կառավարությունը ճանաչել է նրան որպես Հայաստանի կառավարությանը կից Հարավային Ռուսաստանի կառավարության ներկայացուցիչ¹²⁰: Այս նոր պաշտոնում ևս Զինկեիչը փորձում է օգտակար լինել Հայաստանի Հանրապետությանը: Հարկ է ասել, որ Հայաստանում նրան վստահում էին և հաճախ էին դիմում տարբեր հարցերով: Հայաստանի կառավարությանը կից Հարավային Ռուսաստանի գինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի գինվորական ներկայացուցիչ գնդապետ Զինկեիչին հասցեագրված 1920 թ. ապրիլի 11-ի գրության մեջ (№ 2313) ՀՀ մինիստր-նախագահ Ալ. Խատիսյանը տեղեկացնում էր, որ իրենց կողմից հայթայթված տվյալներից, ինչպես նաև Հայաստանի գիւղանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանի՝ գեներալ Դ. Պ. Դրացենկոյի¹²¹ հետ ունեցած գրույցից դատելով, պարզ է դարձել, որ Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարի ներկայացուցիչ գեներալ-մայոր Դ. Պ. Դրացենկոյի կողմից կամավոր սկզբունքով Բարձրության կառավարությանն է Հանձնվել ավելի քան 100 թնդանոթ, 200 գնդացիր, 40 հազար եռագիծ հրացան, հակայական քանակի ավան և փամփուշտ, 2 զրահամեքենա, ռազմանավ և այլն, ինչպես նաև այլ ռազմական ունեցվածք: Խատիսյանը գտնում էր, որ այդ ռազմական ունեցվածքը կամ պետք է ունենար այլ նշանակում, կամ էլ ջրասույզ արվեր ծովում, այլակերպ լուծումը դիտելով որպես թշնամական ակտ Հայաստանի նկատմամբ, որի գեմ վճռական բողոք էր արտահայտվում, ընդգծելով, որ դա առավել ևս անթույլատրելի է, քանի որ Հայաստանի վերաբերմունքը Ռուսաստանի նկառմամբ եղել է անփոփոխ բարեկամա-

¹¹⁹ Սույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 412, թ. 33:

¹²⁰ Սույն տեղում, թ. 33-34:

¹²¹ Դրացենկի Խամբիլի Պավելի [08.12.1876 թ. - 1945 թ.]- ցարական բանակի գեներալ, 1915-1918 թ. եղել է Անդրկովկաստան, 15.11.1918 թ. - 1920 թ. - սերտ առնչություններ է ունեցել Կամավորական բանակի հետ, լինելով նրա բարձրագույն սպասական կազմի ներկայացուցիչ - Տե՛ս A. B. Գանին, Կորпусօֆիցերով Գեներալինոց աշխատանքները, 1917 - 1922 ց., Սպառական մասին, 213, 458, 587, 725::

կան բոլոր ժամանակներում¹²²: Ակնհայտ էր, որ գնդապետ Զինկեիչից՝ որպես Հին բարեկամից, Հայկական կողմը իրավան աջակցություն էր սպասում, բացառություն կատարվածի Համար: ՀՀ մինիստր-նախագահին հացեազրված 1920 թ. ապրիլի 20-ի պատասխան ուղերձում (№ 2219) գնդապետ Զինկեիչը ընդգծում էր, որ Ազգբեջանին գենք ու հանդերձանք հանձնելու փաստը համապատասխանում է իրականությանը, չնայած դրա Համար ինքը ուղղակի ապացույցներ չունի, բայց և չի ժամանակ, որ դրա նկատմամբ ինքը միայն ընդգծված բացասական վերաբերմունք կարող է ունենալ, որ մեղավորները կլրեն Հարկ եղած պատիժը: Զինկեիչը ընդգծում էր, որ իր վերաբերմունքը Ազգբեջանի նկատմամբ անփոփոխ է, ավելացնելով, որ այն ձեւագորգել է դեռևս 1917 թ. Վերջին իրադարձություններից հետո, միաժամանակ բացառելով Հայաստանից հեռանալու իր պատճառները: Ուղերձի վերջնամասում Զինկեիչը հատուկ ընդգծում էր, որ ինքը անչափ ուրախ է, որ կարող է շարունակել իր աշխատանքը ծանր փորձություններով առողջված Հայաստանի, հայ և ուս ժողովուրդների միջև բարեկամական կապերի ամրապնդման ուղղությամբ, իսկ ներկայումս միջնորդությամբ մասնակցում է Հայաստանի կառավարության կողմից կազմակերպվող Հայ փախստականներին ցուցաբերվող օգնության գործին¹²³:

Միանգամայն ակնհայտ է, որ 1918-1920 թթ. դժվարին տնտեսա-ֆինանսական և ռազմաքաղաքական իրավիճակում հատուկ ծառայությունները աշխատում էին, չնաքեր էին գործադրում կայանալու որպես ինքնուրույն օրգանիզմ՝ դժվարությամբ հաղթահարելով կադրային սովոր և ձեւավորելով հետախուզական և հակահետախուզական գործի կազմակերպման Համար անհրաժեշտ կադրուժը: Վերը հիշված Զինկեիչը և նրա զինակիցները այդ գործի կազմակերպման պիոներներն էին Հայաստանում: Վերադառնալով Զինկեիչի դերակատարմանը՝ որպես բարձրաստիճան կադրային սպայի, որը 1918-1920 թթ. բազմաթիվ փոխառնչություններ ունեցավ Հայաստանի կառավարության հետ պետական ռազմաքաղաքական մեքենայի զանազան կառույցների ձեւավորման հարցում, Հարկ է ավելացնել, որ ձեւավորելով Գլխավոր շտաբը 1919 թ. սկզբին, նա որպես այդ կառույցի ղեկավար մնաց շատ կարծ ժամանակ, որից հետո մեկնեց Դենիկինի բանակի Գլխավոր շտաբ և այնտեղից վերադարձավ որպես նրա կողմից լիազորված դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հայաստանում: Նա իր շուրջը հավաքեց կադրեր, որոնք տեղում բարձրար գործունեություն ծավալեցին և շարունակեցին նրա կազմակերպման գործը, որը Հայաստանին շատ էր անհրաժեշտ գիտակրապես թշնամական պետությունների աշխարհաքաղաքական միջավայրում գոյատելու և զարգանալու Համար: Ինքնին հասկանալի է, որ Առաջին Հանրապետության հաստուկ ծառայությունը իր ենթակառույցներով ստեղծվել է հենց ռազմա-

¹²² ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 412, թ. 22:

¹²³ Սույն տեղում, թ. 23:

կան նախարարության կազմում, ինչը բնական է մի երկրի համար, որն անընդհատ գտնվելիս է եղել պատերազմական իրավիճակում:

Գլխավոր շտաբի կազմակերպման և Զինվորական նախարարության ղեկավարման մասին կանոնադրության մեջ (*Положение, 1919 №. ապրիլի 14*) շեշտվում էր, որ Գլխավոր շտաբը զբաղվում է գորքերի ռազմատևսումնական հաստատությունների պարագմունքների կազմակերպման գործառնություններով և լրտեսության դեմ պայքարի հարցերով, ինչպես նաև տալիս է գորքերի գորահավաքային խնդիրների մասին ընդհանուր առաջադրանքները¹²⁴:

Այս կարևոր փաստաթղթում ընդգծվում էր, որ Գլխավոր շտաբը անմիջականորեն զբաղվում է վերը նշված բոլոր հիմնահարցերի մշակմամբ: Բացի այդ, սույն փաստաթղթում հասուլ ընդգծվում էր, որ Գլխավոր շտաբը բարկացած է նաև Հետախուզական և Հակածետախուզական բաժանմունքից, որն զբաղվում է Հակառակորդի և տեղանքի մասին տեղեկությունների հավաքմամբ, այդ տվյալների մշակմամբ, Համակարգմամբ և դրանց դեպի գորքերը ժամանակին առաքմամբ, դեկավարում է բրիգադների շտաբների հետախուզական աշխատանքները, հսկում է Հետախուզության համար բաց թողնվող դրամական գումարների հաշվառումը, և վերջապես կազմակերպում է պայքար Հակառակորդի կողմից ծավալած լրտեսական գործունեության դեմ¹²⁵: Կարևոր է նաև առանձնահասուլ նշել Գլխավոր շտաբի կազմում գործող Հետախուզական բաժանմունքի հաստիքակազմի մասին: Հետախուզական և Հակածետախուզական բաժանմունքի (Հասուլ գաղտնի պլանով կազմակերպված) պետն ուներ 2 օգնական, որոնցից մեկը տնօրինում էր Հակածետախուզությունը, իրենց տրամադրության տակ ունենալով 2 գրադիր (մեկը՝ ավագ գրագիր, մյուսը՝ կրտսեր)¹²⁶: Հետաքրքիր է նշել նաև ևս մի Հանգամանքի մասին: Վերը բերված փաստաթղթի հավելվածում արձանագրվում էր այն մասին, որ օպերատիվ անհրաժեշտության դեպքում Հետախուզական, ինչպես նաև օպերատիվ և ընդհանուր բաժինները կարող էին ունենալ ևս 2 օգնական, ինչպես նաև 1 ավագ և 1 կրտսեր գրագիրներ, ավելացնելով, որ լրացուցիչ հաստիքները թույլատրվում է պահել մինչև 1919 թ. հունիսի 1-ը¹²⁷:

Չնայած Առաջին Համբաւետության կայացման գործընթացների դժվարություններին, կառավարության և մասնավորապես Զինվորական նախարարության կողմից որոշակի ջանքեր էին գործադրվում Հետախուզությունն ուժեղացնելու, այն գրագետ, բանիմաց և օտար լեզուների լավագիտակ մարդկանցով համալրելու առումով: 1919 թ. հունվարի 21-ի հրամանով

¹²⁴ Նույն տեղում, ֆ. Պ - 204, գ. 1, գ. 132, թ. 52 -54:

¹²⁵ Նույն տեղում, թ. 54:

¹²⁶ Նույն տեղում:

¹²⁷ Նույն տեղում, թ. 54 -55:

Զինվորական նախարարը կարգադրություն արեց՝ Գլխավոր շտաբ ներկայացնել տեղեկանք այն սպաների աստիճանակարգի և զինվորների մասին, որոնք Հնարավորինս լավ գիտեին Փրանսերէն, անգլերէն, կամ թուրքերէն լեզուները, ընդ որում թուրքերնին զուգահեռ անհրաժեշտ էր համարվում նաև Փրանսերէնի կամ անգլերէնի իմացությունը։ Զինվորական նախարարը պահանջում էր մատունանշել լեզվի իմացության մակարդակը, լեզուների սովորելու վայրը և հաստատությունը¹²⁸ (միանգամայն հականալի նկատառումներից ենելով - ընդգծումը մերն է՝ Վ.Վ.): Սույն հրամանագիրը ուղարկվել էր Զինվորական նախարարության շարային և մոբիլիզացիոն (զուգահավաքային) բաժինների շտաբներին։

Ա.Ն.Հետաքրքիր չէ նշել նաև մի այնպիսի էական փաստի մասին, որ այդ դժվար տարիներին նույնիսկ փորձ է արգել կազմակերպել հետափուղության և զինվորական գործի համար անհրաժեշտ կադրերի ուսուցման ու պատրաստման նման մի բան, ինչի մասին կամ անուղղակի վկայություններ։ Այսպես, 1920 թ. սեպտեմբերի 27-ին (№ 384/с) Զինվորական նախարարի օգնականին ուղարկված զեկուցագրում Թիֆլիսի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը կից զինվորական վարչության ղեկավար, ուազմական կցորդ Ք.Իշմիշյանը զինվորական գործում կատարելագործման նպատակով Հայկական բանակի մի շարք սպաների Ֆրանսիա գործուղման հետ կապված միջնորդություն էր հարուցում նախատեսվող թեկնածուների ցուցակի մեջ մտցնել նաև պրոտէչիկ Եղիազարովին՝ Գլխավոր շտաբի Ակադեմիա ընդունվելու համար, պրոտէչիկ Նանասովին՝ նույն տեղը, պոդպորուչիկ Ռւմիկյանին՝ ինժեներական գորքերի մեջ գործուղելու նպատակով, քանի որ վերջինս մեծ գիտելիքներ ուներ ուազմավտոմոբիլային գործի վերաբերյալ և որպես ալիացիոն ջոկատի սպա-դիտորդ։ Զեկուցագրում նաև նշվում էր, որ վերը նշված բոլոր սպաները լիովին և բոլոր առումներով արժանի են խրախուսանքի, լրջորեն են վերաբերվում իրենց վրա գրված պարտականությունների կատարմանը և պատրաստ կիրանեն արտասահմանում ձեռք բերված գիտելիքները մեծ օգտաշահությամբ¹²⁹։

Պետության, և տվյալ դեպքում հետափուղական և հակահետախուղական ծառայությունների համար կադրային հիմնախնդիրները համարվում էին առաջնային, ինչից կախված էր բոլոր տեսակի ծրագրերի մշակումը և իրականացումը։ Գլխավոր շտաբի կազմում ընդգրկվեցին փորձառու զինվորականներ՝ փոխգնդապետներ Ալեքսանդր Շնեուրը և Վլադիմիր Պրիտոմանովը, որոնց անունները բագմեց հայտնվում են պատերազմական և այլ արտակարգ իրավիճակների հետ կապված տեղեկագրերում, ինչի մասին բազմանշանակորեն վկայում են տարաբնույթ արիստակային փաստաթղթերը և մասնավորապես ՀՀ Ազգային Արխսիվի մի շարք Փոնդերի վավերագրերը,

¹²⁸ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 104, թ. 61:

¹²⁹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 154, թ. 222:

ինչպես նաև կապիտաններ Նիկոլայ Ալեքսանդրի Շումովը, Միխայիլ Ռադիոնի Մեղքեղեց և Հայկական դիվիզիայի շտաբի գորամասերի մի շարք սպաներ¹³⁰:

Գլխավոր շտաբն իր ստեղծման պահից ուներ մի շարք բաժիններ: Ընդհանուր բաժնի պետը ն. Ա. Շումովն էր, իսկ նրա օգնականը՝ պոդպորուչիկ Մենիկ (Միկենտի) Իվանի Դվերնիցին: Սակայն այդ պաշտոնները ցմահ և մշտական չէին, և հաճախ այս սպաների անունները կարելի է հանդիպել այլ բնագավառներում: Տանք մի քանի մանրամասներ: Զինվորական գերատեսչության գծով 1919 թ. մարտի 24-ի հրամանով (№ 96) շտաբս-կապիտան Շումովը ազատվում է Զինվորական դատարանի հատուկ պաշտոնատար անդամի պարտավանություններից: Կառավարության նախագահ Հովհան Քաջազնունու և Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանի ստորագրությամբ 1919 թ. ապրիլի 7-ի հրամանով շտաբս-կապիտան Նիկոլայ Շումովը ստանում է կապիտանի կոչում, իսկ 1919 թ. մայիսի 6-ի հրամանով Միխայիլ Դվերնիցին՝ պորուչիկի կոչում¹³¹: Հարկ է նշել նաև, որ ՀՀ Զինվորական նախարար Արարատյանի 1919 թ. մայիսի 30-ի հրամանով, ի փոխուումն զինվորական գերատեսչության գծով 1918 թ. № 176 և 1919 թ. № 98 և № 113 հրամանների և նախկին Կովկասյան ճակատի գորքերի Գլխավոր հրամանատարի Հրամանների վերանայման համար ստեղծված իրադրությունում պետական հանձնաժողովի նոր կազմ առաջարկվեց, որը պետք է զբաղվեր սպաների աստիճանակարգման և պարզեւարման հարցերով: Այդ հանձնաժողովի կազմում ընդգրկվեց Գլխավոր շտաբի ընդհանուր բաժնի պետի օգնական կապիտան Շումովը, իսկ նախագահը՝ Գլխավոր շտաբի Տեսչական բաժնի պետ գնդապետ Ա. Թաման էր¹³²: Իսկ արդեն Զինվորական գերատեսչության գծով 1919 թ. հոկտեմբերի 27-ի հրամանով Զինվորական նախարարի պարտականությունները կատարող գեներալ-մայոր Սիլիկյանը կապիտան Նիկոլայ Շումովին իր խնդրանքի համաձայն ազատում է Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի բաժնի պետի օգնականի պարտականություններից¹³³: Այս կարգի փոփոխություններ այն ժամանակ հաճախակի էին տեղի ունենում:

Օպերատիվ բաժնի պետը նրա ստեղծման պահից փորձառու Վլադիմիր Պրիտոմանովն էր, որի մարտական, հետախուզական կենսագրության զանազան էջերի լրջամիտ բացահայտումը գեռ իր հետազոտողներին է սպասում: Գլխավոր շտաբում հետախուզական բաժնմունքի պետը նրա ստեղծման առաջին օրերից սկսած բազմահմուտ փոխգնդապետ Ալեքսանդր Կոնստան-

¹³⁰ Սույն տեղում, Ֆ.Կ.-91, գ. 3, գ. 3594, թ. 2-20, Ֆ.Պ.-200, գ. 1, գ. 180, թ. 14, Ֆ.Պ.-368, գ. 1, գ. 4, թ. 4 և այլն:

¹³¹ ՀԱԱ, Ֆ.Պ.-204, գ. 1, գ. 132, թ. 42, 382-383, 386:

¹³² Սույն տեղում, թ. 78:

¹³³ Սույն տեղում, Ֆ.Պ.-204, գ. 1, գ. 131, թ. 77 :

տինի Շնեռւրն էր, որն իր տրամադրության տակ ուներ սակավ թվով աշխատավորացներ: Հետագա տարիներին այդ բաժանմունքը գլխավորեցին մի շարք սպաներ, որոնց անունները մեկընդիշտ կմնան այդ ծառայության կենսագրության ժաղքերում: 1919 թ. սեպտեմբերից սկսած մինչև 1920 թ. ապրիլը որպես Հետափառության բաժնի պետ աշխատել է ոչ անհայտ կապիտան **Վահագն Գալուստի Մուրադյանը**, որն անկուսակցական էր: 1920 թ. ապրիլից մինչև հունիսի վերջը Հետափառության բաժանմունքի գործունեությունը զեկավարում էր **Տիգրան Թագեռոսի Դեվոյանցը**, որը քաղաքական համոզմունքներով Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցության անդամ էր (Վերջինս, իր իսկ վկայությամբ՝ Դրոյի դասընկերն է եղել¹³⁴), 1920 թ. հուլիսից մինչև Հայաստանի Խորհրդայնացումը ընկած ժամանակահատվածում (դեկտեմբերի 2-ը) Հետափառության բաժնը որպես նրա պետ գլխավորել է **Միքայել Նիկիտայի Դոդոխյանը**:

Հետափառության բաժանմունքում և նրա ենթաճյուղերում աշխատում էին պողպորուչիկ **Լևոն Գեորգիի Բաշինջաղյանը** (Հանձնարարությունների գծով սպա, այնուհետև՝ Հետափառության ռեզիդենտ Վրաստանում): **Լևոն Գեորգիի Բաշինջաղյանը** (կեղծանուն՝ Լևոն Բաշ) համբաժանաչ Հայ նկարիչ և բանաստեղծ Գևորգ Զաքարի Բաշինջաղյանի չորս որդիներից ավագ որդին էր, որի մասին Խորհրդային Հայտնի Հետափառույզ **Կարեն Արմենի Խաչատրուրովը** չափազանց մեծ դրվագանքով է արտահայտվում¹³⁵:

Նա ծնվել է Թիֆլիսում 1893 թ. Հայտնի մտավորական և ամվանի Հայ նկարիչ Գևորգ Բաշինջաղյանի ընտանիքում, վախճանվել 1948 թվականին: Դատելով ժամանակակիցների մի շարք արժանահաջատավակ վկայություններից, Լևոն Բաշինջաղյանը ևս տաղանդավոր նկարիչ էր ու ինքնատիպ բանաստեղծ: Պահպանվել է Լ. Բաշինջաղյանի շատ Հետաքրքիր և տպագործություններով լի «Կովկասյան օրագիրը», որը վերաբերում է առաջին աշխարհամարտի 1918 թ. դեպքերին ու իրավարձություններին¹³⁶:

Խորհրդային կարգերի հաստատման և արդեն տիրապետության ընթացքում նա անցնում է կյանքի մեծ բովով, գտանալով ականավոր կովկասագետ և արևելագետ-լեզվաբան, պրոֆեսոր, ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի լեզվի և մտածողության ինստիտուտի գիտքարտուղար: Լ. Բաշինջաղյանը Ն. Յ. Մատի մերձակա կողմնակիցներից էր:

Լևոն Բաշինջաղյանի որպես հաստու մարդ կայացման առաջին իսկ քայլերը եղել են Հստակ և անպաճույն: Դեռևս 20-րդ դարակիցին՝ 1903-

¹³⁴ Տե՛ս **Տիգրան Դեվոյանց**, Հետափառության մը յուշերը (Պատասխան իմքննադասներուն), «ՎԵՄ» (Փարիզ), 1938, Յունար-Սայիս, թիւ 2, էջ 49:

¹³⁵ Տե՛ս **Ա. Ե. Սարգսյան**, Հետափառություն և հականատախտություն. Հայկական հետք կենսագրական ակնարկների հետափառույզների և հականատախտույզների մասին, Եր., «Ամառաս»՝ 2005, էջ 194-195:

¹³⁶ «Независимая газета», 1994, 8 мая.

1912 թթ. Լևոն Բաշխնջաղյանը ավարտել է Յ-րդ Թիֆլիսյան գիմնազիան, իսկ այնուհետև՝ 1913-1916 թթ. Հանդիսացել է Պետերբուրգի Համալսարանի պատոմաբանասիրական Փակուլտետի ուսանող:

Այսուհետև նա դարձել է Հայտնի Պավլովյան յունկերական ուսումնարանի սան: Առաջին աշխարհամարտը նոր և անակնկալներով, ինչպես նաև փորձություններով Հագեցած էջ բացեց նրա ճակատագրի ելեքջումների մեջ, և Լևոն Բաշխնջաղյանը զորակոչվում է ցարավան ոռուական բանակ: Իսկ արդեն 1917 թ. փետրվարից դառնում է ոռուական Կովկասյան բանակ մարտական սպա:

Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումից հետո Լևոն Բաշխնջաղյանը դառնում է նոր ոտքի կանգնող և իրավան կայացման ձգտող Հայկական պետության պետական անվտանգության Համակարգի՝ Հետափուղական ծառայության կարկառուն դեմքերից և նոր պետականության Համար կենսականորեն կարևոր, զործնականում խիստ անհրաժեշտ ուժային կառույցների ձևավորման մասնակիցներից և հիրավի երդվյալ նվիրյաններից մեկը: **Այդ կապակցությամբ պրոֆեսոր Կարեն Խաչատուրովը ջերմությամբ անդրադառնալով Լևոն Բաշխնջաղյանի կերպարին և Հիշատակումներ անելով նրա Կովկասյան ճեռագիր օրագրի մասին, փաստում է այն մասին, որ գրանում հետաքրքիր փաստեր կան 1918 թ. գարնանից մինչև 1920 թ. հունվար ամիսը տեղի ունեցած պատմաքաղաքական իրադարձությունների մասին՝ Առաջին հանրապետության հռչակումից մինչև ՀՀ դե-ֆակտո ճանաչումը դաշնակիցների կողմից:**

Եվ ինչպես ակնհայտ է դառնում Հայկական գիմնիպայի գծով ՀՀ Զինվորական նախարարի 1918 թ. օգոստոսի 26-ի հրամանագրից, Հայաստանի Հանրապետության Հակածետափուղության պետ Բաշխնջաղյանը վերագործությունների համար¹³⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, ՀՀ հռչակման պահից սկսած պողպորուչիկ Լևոն Գեորգիի Բաշխնջաղյանը Գլխավոր շտաբի Հետափուղական և Հակածետափուղական բաժանմունքի կազմում էր, նրա տարբեր ենթաճյուղերում: Եվ եթե Լ. Բաշխնջաղյանը 1918-1919 թթ. հանձնարարությունների գծով սպա էր, ապա 1920 թվականի՝ սկզբին՝ ՀՀ Զինվորական դատարանի քարտուղարի օգնական, իսկ այնուհետև՝ Հետափուղության ռեզիդենտ Վրաստանում, որտեղ՝ Հետափուղական ծառայությունը փաստացի ղեկավարում էր գեներալ-մայոր Հովսեփ Արտեմի Քիշմիշյանը¹³⁸, որը համակողմանի պատրաստված անձնավորություն էր և կիրթ, տիրապետում էր Փրանսերենի և մի շարք լեզուների, որը կարեօր էր այլ երկրների ուազմաքաղաքական ներկայացուցչությունների հետ հարաբերվելու տեսանկյունից:

¹³⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 42, թ. 52 -55:

¹³⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 131, թ. 24, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 75, թ. 35, գ. 26, թ. 203:

1920 թ. ապրիլի 5-ի N 108 գեկուցագրում Հ. Քիշմիջյանը հայտնում էր այն մասին, որ զինվորական գործի գլուխ կանգնած անձանց հերթափոխության խնդիրը իրեն մղում է անհապաղ զեկուցել, որ զինվորական գործակալի վրա դրված գլխավոր խնդիրներից մեկը հանդիսանում է հետափուղության կազմակերպումը, ընդգծելով, որ այդ նպատակով իր կողմից գրվել է մանրամասն հրահանգ, որն այնուհետև հաստատվել է Զինվորական նախարարի կողմից: Սակայն Քիշմիջյանը գեգահում էր, որ ոչ նյութական միջոցները, ոչ էլ այդ բնագավառում իրավասու անձինք իր մոտ չեն ուղարկվել, եթե նկատի չառնվի պողպարուչիկ Բաշինջաղյանի գործուղումը (իդեալ, զիվանագիտական հավատարմատարին կից զինվորական վարչության ղեկավարի կարգադրության տակ գտնվող պողպարուչիկ Լեռն Գեղրդի Բաշինջաղյանը որոշ ժամանակ անց նշանակվում է Բորչայուի գավառի «Զեղոք» գոտու ղեկավարությունը իրականացնող ամենիկյան սպային կից կապերի գծով սպա, ինչի մասին հաղորդվում էր ՀՀ զինվորական գերատեսչության 1920 թ. նոյեմբերի 13-ի հրամանում (N 467), հիմք ընդունելով զինվորական կցորդի N 284 գեկուցագրը¹³⁹: Քիշմիջյանը սակայն հայտնում էր վերջինիս, որ ժամանելով նոյեմբեր-հունվարին, պողպարուչիկ Բաշինջաղյանը հեռացել է անհայտ հասցեով՝ ոչ մեկին տեղյակ չպահելով (ակնհայտ է, որ այս հանգամանքը նյարդային վիճակի մեջ էր գցել գեներալ Քիշմիջյանին, և հետո ինքնին հասկանալի է, որ նա չէր էլ կարող ամեն ինչի մասին տեղյակ լինել և բոլոր օգակները չէ, որ պետք է ենթարկվեին իրեն, վերջին հաշվով, դա հատուկ ծառայություն էր, և ամեն մեկն ուներ իր իրավասությունների շրջանակը, գումարած այն հանգամանքը, որ հայկական հետափուղության կառուցվածքը նոր-նոր էր ձևավորվում, շատ բան դեռ հստակ չէր - Վ. Վ.): Վերոհիշյալ հանգամանքը հաստատում է նաև հենց Քիշմիջյանը, Բաշինջաղյանի վարքագծից եղանակելով, որ վերջինս գործուղվել է ինքնուրուցյան գործառնություններով: Այդ մասին գեներալ Քիշմիջյանը կարող էր տեղյակ չլինել, քանի լ. Գ. Բաշինջաղյանը Թիֆլիս էր գործուղվել գեռևս նախկին զիվանագիտական հավատարմատար լ. Գ. Եվանգուլյանի ժամանակ: Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք Սաշա (Ալեքսանդր) Խատիսյանի 1919 թ. հուլիսի 14-ի հեռագրից՝ ուղղված Լեոյին (Լեվոնին՝ լ. Եվանգուլյանին), որում խնդրվում էր հիշատակվող գրությամբ ներկայացնել լ. Գ. Բաշինջաղյանին լիովին վստահել մեր քաղաքականության բոլոր գաղտնիքներում, ընդգծելով, որ նա Գլխավոր շտաբի հետափուղական բաժանմունքից է: Ալ. Խատիսյանը սույն գրությամբ խնդրում էր լ. Բաշինջաղյանին հնարավորություն տալ հարաբերությունների մեջ մտնել բոլոր այն անձանց հետ, որոնց հետ ինքը նպատակահարմար կգտնի՝ ցան-

¹³⁹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 132, թ. 185, գ. 131, թ. 24:

կացած նրան հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ¹⁴⁰: Հենց այդ հանգամանքն էլ առաջ էր բերում գեներալ Հ. Քիչմիշյանի դժոխությունը, որը ցանկանում էր ըմբռնել իրավիճակի բոլոր նրբերանգները, տնօրինել կադրուժը: Այդպես շարունակվում է նրա գործունեությունը:

Լ. Բաշինջաղյանի հետախուզական-գինվորական կենսագրությունում բեկումնային են դառնում 1920 թ. նոյեմբեր- դեկտեմբերին տեղի ունեցած իրադարձությունները, որոնք հանգեցնում են խորհրդային կարգերի հաստատմանը: Այդ ժամանակաշրջանը բարդ էր և խճճված, ինչը անդրադառնում է նաև Լ. Բաշինջաղյանի կյանքի և հետախուզական կենսագրության հետագա ընթացքի բովանդակյալին մասի վրա:

1920 թ. դեկտեմբերին - 1921 թ. փետրվարին եղել է Երևանում Լուսժողովի արվեստի բաժնի քարտուղար: Սակայն մինչ ՀԽՍՀ Լուսժողովի տրամադրության տակ անցնելը, նա հայտնվում է խորհրդային իշխանությունների կողմից ձերբակալվածների ցուցակում, որպես նախկին դաշնակցական կառավարության ռազմական «կոնտրապզգեդկայի» պետերից մեկը, որն անբարեհույս էր համարվում, հայտնի իր սկզբունքային առումով ինքնատիպ և առողջ դիրքորոշումով ՀՀ կառավարության ռազմավարության հիմնախնդիրներում¹⁴¹: Սակայն այս գործի ընթացքին վճռական և համարձակ միջամտություն է ցուցաբերում ՀՀ լուսժողովը Աշուա Հովհաննիսյանը, որը 1921 թ. Հունվարի 26-ի գրությամբ՝ ուղղված ՀայՀեղկոմի նախագահ Ա. Կասյանին, խնդրում էր Լուսժողովի արվեստի բաժնի քարտուղար նախկին սպա Լեռն Բաշինջաղյանին իբրև անփոխարինելի և անհրաժեշտ աշխատակցի, դուրս բերել Ռուսաստան ուղարկվող նախկին սպաների ցուցակից և իր երաշխավորությամբ թողնել իր տրամադրության տակ¹⁴²:

Այնուհետև Լ. Բաշինջաղյանը 1921 -1923 թթ. թղթակցել է Լուսժողովի «Պլամյա» ամսագրին, հանդիսացել նրա առավել գործունյա թղթակիցներից մեկը:

1921 թ. մայիսից մինչև 1922 թ. նոյեմբերը աշխատել է Թավրիզում գեղարվեստական ստուդիայում որպես ուսուաց լեզվի դասախոս:

1922 թ. դեկտեմբերից Լ. Բաշինջաղյանը Թիֆլիսում, աշխատելով Վրաստանի Լուսժողովում, զբաղվել է նաև գրական գործունեությամբ: 1923 թ. Պետրոգրադում ալարտել է Լենինգրադի պետական համալսարանի հասարակագիտական գիտությունների Փակուլտետի հարեթական թեքման գծով Հին աշխարհի բաժանմունքները (Հայագիտություն և ընդհանուր լեզվաբանություն, 1923 -1927 թթ.):

1926 թ. Լ. Բաշինջաղյանը դառնում է ԽՍՀՄ-ի բնակչության ցեղային կազմի ուսումնասիրման գծով հանձնաժողովի պրակտիկանութեան 1929 թ. մար-

¹⁴⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 116, թ. 69:

¹⁴¹ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 113, գ. 3, գ. 3, թ. 40:

¹⁴² Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 113, գ. 3, գ. 3, թ. 53:

տին նա տեղափոխվում է ԳԱ. Հարեթական ինստիտուտ, և հաջողությամբ գլխավորում է արտադրական տերմինների խումբը, իսկ արդեն 1929-1937 թթ. ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հարեթական լեզվի և մտածողության ինստիտուտը, և այդ նպատակի իրագործման համար մեկնում է Անդրկովկաս՝ լեզվագիտական բնույթի նյութեր հավաքելու և դասախոսություններ կարդալու համար: Իր իսկ սաների վկայությամբ, և մասնավորապես Տ. Ա. Շումագիսկու հաստատագրմամբ, Լևոն Բաշինչաղյանը եղել է շատ հարգված և հեղինակություն վայելող դասախոս, փայլուն հուետոր, որին համեմատել են նոյնիսկ նշանավոր պատմաբան Ե. Վ. Տառլեի հետ, որը տիրապետում էր հղկված և տարողունակ դարձվածքների, որոնք դասավում էին մի հրաշալի և ավարտուն ամբողջության մեջ¹⁴³: Ա. Կրասնով-Լիտվինը ևս իր «Հիշողություններ» գրքում Լ. Բաշինչաղյանի մասին գրում է որպես փայլուն «էրուղիտի» մասին, որը եղանակ է ստեղծել լեզվաբանության մեջ¹⁴⁴: Լևոն Բաշինչաղյանի մասին ջերմությամբ է արտահայտվում հայտնի խորհրդային դերասան, գրող Գեորգի Ստեփանի ժամանովը¹⁴⁵:

Այդ ընթացքում նա հանդիսացել է նաև Ղազախստանի պատմահանգիտական ինստիտուտի արտահաստիքային թղթակից: Այդ նույն ժամանակահատվածում Լ. Բաշինչաղյանը ստանում է բանախրական գիտությունների թեկնածուի, իսկ 1934 թ. նրան չնորհվում է պրոֆեսորի գիտական կոչում: 1929 -1936 թթ. որպես պրոֆեսոր դասավանդել է Լենինգրադի պետական համալսարանում, իսկ արդեն 1930 թ. սեպտեմբերից նաև գրականության և պատության ինստիտուտի դոցենտ էր:

1935 թ. մայիսին Լևոն Բաշինչաղյանը ժամանակավորապես ազատվում է Հարեթական ինստիտուտի գիտքարտուղարի պարտականություններից (մինչև 1936 թ.) «Խոսքի պահենատողակայի փորձ բարկարակարաչելեցան լեքսիկայի հիման վրա» դոկտորական աստենախոսության վրա աշխատելու համար:

1937 թ. Հարեթական ինստիտուտի պլանի համաձայն նա աշխատել է «Կրասնոված բառեր (բառակազմության եղանակների հարցի շուրջ)» աշխատաիրության վրա:

1937 թ. գեկտեմբերից նա դառնում է ԽՍՀՄ Լեզվի և ժողովուրդների գրերի կենտրոնական ինստիտուտի Լենինգրադի բաժանմունքի գիրեկտոր, իսկ 1937 թ. նոյեմբերի 20-ից սեփական դիմումի համաձայն ազատվում է այդ պաշտոնից: Լևոն Բաշինչաղյանը եղել է Ն. Մարի առավել եռանդուն

¹⁴³ Տե՛ս Տ. Ա. Շումովսկի, Սևածունակ արաբական լեզվական պատմություններ, Մ., 1975. ս. 296.

¹⁴⁴ Տե՛ս Ա. Կրասնով-Լիտվին, Լիխие годы. Воспоминания, Париж, Имка-Пресс, 1977, с. 319:

¹⁴⁵ Տե՛ս Գ. Ս. Ջեռոն, Սանօքներ : Рассказы и повесть / предисл. Л. Филатова, М., 1997, с. 203:

Համափոքներից մեկը¹⁴⁶, որոնց թվում էին նաև Վ. Բ. Ապտեկարը և Ս. Ն. Բիկովսկին:

Սակայն Լևոն Բաշխնջաղյանի կյանքը կարճատե է լինում: Ինչպես սրբնթաց և փոթորկուն է լինում նրա վերելքը, նույնչափ է՝ անկումը: Շուտով նա դառնում է ստալինյան համակարգի անմեղ զոհերից մեկը: Ըստ մի վարկածի, 1938 թ. նա անհիմն ձերբակալվում է և գնդակահարվում 1938 թ. հոկտեմբերի 11-ին: Մեկ այլ վարկածի համաձայն, Լևոն Բաշխնջաղյանը ամենեին էլ չի գնդակահարվել, այլ զոհվել է 1948 թ. ԳՈՒՂԱԳ-ում, մադադանյան ճամբարներից մեկում, ինչը դեռ պետք է ճշգրտել: Ահա այսպիսի սրբնթաց ավարտ է ունենում Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության կայացման ակունքներում կանգնած լավագույն հետախույզներից մեկի՝ Լևոն Բաշխնջաղյանի բազմաբեղուն կյանքը, մարդ, որը խորհրդային կարգերի ժամանակ դառնում է խորհրդային լեզվաբանության, հարեթագիտության խոչորագույն դեմքերից մեկը, որի մասին ջերմ դրվատանքով են արտահայտվել ժամանակակիցները:

Վրաստանում և մասնավորապես մայրաքաղաք Թիֆլիսում հետախուզական ծառայությունը փաստացի ղեկավարում էր գեներալ-մայոր Հովսեփ Արտեմի Քիշմիշյանը¹⁴⁷, Մեյյոն Հովսեփի անը (գրասենյակի և Ղամարլուում հետախուզության վարիչ), որին հետապայում գրասենյակի վարիչի պաշտոնում փոխարինել է Միքայել Նազարբեկովը, ինչպես նաև Արշակ Մարգիսյանը (ուեզիբենատ Բաքվում), Գրիգորի Ստեփանի Երամովը (դիտորդ Վրաստանում), շտաբս-կապիտան Մարգար Մարգարի Մարգիսյանը, պորուչիկներ Արտեմի Նիկիտայի ԱՀարոնովը, Վենիամին Համբարձումի Ներսեսովը և ուրիշներ: Այդ գործում իր որոշակի մասնակցությունն է ունեցել նաև գեներալ Հակոբ [Թակով] Գերասիմի Բագրատունին (25. 08. 1879 թ. - 23. 12. 1943 թ.¹⁴⁸), որը 1919 թ. օգոստոս-նոյեմբերին գլխավորել է ԱՄՆ մեկնած ՀՀ ռազմական պատվիրակությունը, իսկ այնուհետև ներկայացրել է Հայաստանի Հանրապետությունը Լոնդոնում որպես դեսպան, անշուշտ, անհնշմարելի եղբեր ունենալով Հայկական հետախուզական ծառայության հետ, մասուցելով անհրաժեշտ թանկարժեք տեղեկատվություն ՀՀ իշխանություններին և բարձրագույն գինվորական այրերին, անկախ այն բանից, թե ձեռքբերված արժեքավոր տեղեկությունները ինչպես կգնահատվեին վերջիններիս կողմից և ինչ արդյունքի կարժանանային:

¹⁴⁶Տե՛ս Բ. Բ. Պիոտրոսկի, Страницы моей жизни, 2-е изд., испр. и доп. / отв. ред. Ю. Ю. Пиотровский, Л., Издательский дом “Руда и металлы”, 2009, стр. 44, 76, 149: Տե՛ս նաև Դյոնոս И.М., Книга воспоминаний, Санкт-Петербург, 1995, стр. 261, 309, 316, 745:

¹⁴⁷Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ.- 204, գ. 1, գ. 131, թ. 24, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 75, թ. 35, գ. 26, թ. 203:

¹⁴⁸Տե՛ս Տիգրան Հայազն, Գարեգին Դավարյան, 1000 հայազնի գեներալներ, ծովակալներ. Կենսագրական հանրագիտարան, էջ 114-115: Տե՛ս նաև Ով ով է. Կենսագրական հանրագիտարան, հ. 1, Եր., Հայկ, հանրագիտ. հրատ., 2005, էջ 187:

Գլխավոր շտաբի հակածետափուղության բաժանմունքը ղեկավարում էր Արտեմի Նիկոտայի Հովհաննեսովը՝ Հովհան Խան-Կոտուրսկին (կամ Խան-Ղոթուրի), որին փոխարինում և գործակալներին հետևում էր հանձնարարությունների գծով սպա Գրիգորի Խաչատրյանը: Հակածետափուղության բնագավառում էր աշխատում նաև պորուչիկ Բեկզադովը (Բեկզադյանը), որն ավելի շատ հայտնի է իր թիֆլիսյան գործունեությամբ՝ Հայաստանի գլխանադիտական ներկայացուցչության կազմում: Մի շատ ուշագրավ արխիվային փաստաթղթից, որի հեղինակը հենց նույն Բեկզադովն է, լույս է սփովում վերջինիս կողմից հակածետափուղության գործի կազմակերպման որոշ մանրամասների վրա: Հայաստանի Հանրապետության Զինվորական նախարարին ուղղված իր 1919 թ. ապրիլի 5-ի զեկուցագրում (№ 144) Կարսի մարզի Բրիտանական զինվորական նահանգապետին¹⁴⁹ կից հանձնարարությունների գծով սպա պորուչիկ Բեկզադովը դժուճելով, որ իր գերը մարզում շատ չնշն է, որ ինքը մինչև կոկրոցը գրավված է ամեն տեսակի մանր-մունք գործերով, ինչը նույնամսի հաջողությամբ կարող էլին կատարել անգլիական սպաները, միաժամանակ հասում էր, որ ոչինչ չի կարող անել իրենց համար (այսինքն՝ Հայաստանի համար - Վ. Վ.), իսկ հակածետափուղության առումով իր վիճակը փոխվել է (նախկինում բոլոր փատաթղթերը իր ձեռքով էլին անցնում, իսկ այնուհետև՝ մնում էր այդ մասին ընդամենը գլխի ընկնել) ակնարկելով, որ այդ բնագավառում գործերի ուղաղ վիճակի վրա իշխում են անգլիական սպաները (ի դեպ, այդ ժամանակ արդեն գնդապետ Կ. Է. Թեմապերլեյը պատրաստվում էր մեկնել Անգլիա և նրան փոխարինելու էր գալիս անգլիական բանակի մեկ այլ սպա): Բացի այդ, վերոհիշյալ փաստաթղթում Բեկզադովը արձանագրում էր մի շարք այլ հետաքրքիր փատեր. դրանում նշվում էր, որ Երզրում է մեկնել մի սպա հակածետափուղը, որը պետք է այնտեղ գործեր մինչև ապրիլի կեսերը, որի վերադառնալուց հետո նոր ինքը պետք է մեկներ Թիֆլիս: Բեկզադովը Զինվորական նախարարից խնդրում էր իր առջափախման հարցին դրավան լուծում տալ, շեշտելով, որ անգլիացիները շահագործում են իր աշխատանքը, որոնք ինչպես և մյուս դաշնակիցները ՀՀ կառավարությանը վերաբերում են ոչ ավելի լավ, քան Վրաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունների

¹⁴⁹ Կարսի մարզի բրիտանական ռազմական նահանգապետը 1919 թ. հունվարի 12-ից մինչև մարտի 2-րեղեկ է կապիտան, այնուհետև զնդսապետ դարձած Կ. Է. Թեմապերլեյը, մարտի 2-ից մինչև 26-ը՝ փոխազնդապետ Զ. Ա. Պրեսունը, իսկ արդեն մարտի 26-ից մինչև ապրիլի 4-ը՝ կապիտան Հ. Ռ. Պրոսսերը, որից հետո ապրիլի 19-ին մարզը հանձնվել է Հայաստանի Հանրապետության իշխանություններին, որից հետո ապրիլի 24-ին արդեն այնտեղ մտան հայկական զորքերը, իսկ անգլիացիները շահագործում են պահպանել իրենց ներկայությունը, այնտեղ՝ Կարստու ունենալով իրենց ուազնական ներկայացուցիչներին. Տե՛ս Գ. Մահմուրյան, «Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг.: Бремя белого человека», Ереван, изд-во «Лусаки», 2002, стр. 53-65, Գ. Գրիգորյան, Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային կառուցվածքը 1918-1920 թթ., Կանքեն, № 1 (22), էջ 91:

Նկատմամբ, քողածածկվելով արդարության «պահպանման և արյունահեղության կանխման» կարգախոսներով¹⁵⁰, այսինքն՝ պարզապես իրենց քիթը խոթում են Հայկական Հակահետափուղության գործերի մեջ: Այստեղից ակնհայտ է, թե ինչպիսի գժվարին պայմաններում էր ստեղծվում Հայկական Հակահետափուղությունը, որը փորձում էր ինքնուրույն լինել և ձերբագատվել զանազան ազդեցություններից, ինչը հետև խնդիր չէր: Եվ այնուամենայնիվ, թեկզարովի օրինակը վկայում է, որ լավագույն, մինչև վերջ Հայրենիքին նվիրված Հայ Հակահետափուղ սպաները ձգտում էին անգամ իրենց Անտանտյան «եղբայրակիցների Հետ» փոխարարերություններում պահպանել սեփական գեմքը, ապավինելով ազգային շահի գերակայության սկզբունքին:

Հետափուղական բաժանմունքի ընդհանուր մասը գլխավորում էր Պյոտր Պալիկեր¹⁵¹: Հատուկ ծառայության այդ գերատեսչությունը իր Հիմնադրման պահից իսկ զբաղվում էր ոչ միայն ռազմական բնույթի խնդիրներով, այլև քաղաքական-հետափուղիչ, հետաքննչական գործունեությամբ: Հարկ է ընդգծել նաև, որ Հատուկ ծառայության այդ մարմինները ստեղծվել էին դենիկինյան բանակի Համապատասխան օղակի նմանությամբ, իսկ վերջինս փաստորեն և ըստ էության ժառանգել էր ցարական Ռուսաստանի Հատուկ ծառայությունների կառուցվածքը: Ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակում Դենիկինյան պահանջվում էր Համապատասխան նմանօրինակ գործունեություն ընդհանուակյա բոլչեկիցան կազմակերպությունների նկատմամբ, որը օրակարգային հարց էր և նոր կազմակիրված Հայաստանի Առաջին Հանրապետության համար (այդ էին պահանջում նաև Երևանում գտնվող անզինական քաղաքական ներկայացուցչության ղեկավար կապիտան Զ. Ֆ. Գրեյսին և նրա ռազմական կցորդ կապիտան Գ. Դ. Կուրտը, որոնցից առաջինը Երևանում Հաստափել է բրիտանական զորքի մեկնելուց Հետո՝ սեպտեմբերի 24-ից, իսկ երկրորդը՝ 1920 թ Հունվարի 25-ից):¹⁵²

Հայաստանի Հանրապետության հետափուղական ստորաբաժանմումը գրադիւմ էր Հաղորդագրությունների հավաքմամբ և ընդհանուր տեղեկատվական բնույթի զեկուցագրերի, ամփոփագրերի կազմմամբ: Այստեղ նաև Հավաքվում էր տեղեկատվություն և կազմվում էին տեղեկագրեր Հայաստանի բոլչեկիցան կազմակերպությունների գործունեության մասին:

Հակահետափուղության բաժնի գործառնությունները ձեռքբերված տեղեկատվության հիմն վրա իրականացվող օպերատիվ-հետափնչական խնդիրներն էին: Բացի այդ, Հայաստանի Հանրապետության հետափուղական բաժնը որոշակի աշխատանք էր իրականացնում իր երկրի սահմաննե-

¹⁵⁰ ՀԱԱ, Ֆ. Կ. - 91, գ. 3, գ. 3594, թ. 2-20, ֆ. Թ. - 200, գ. 1, գ. 92, թ. 206:

¹⁵¹ Նույն տեղում, ֆ. Կ. - 91, գ. 3, գ. 3594, թ. 6 - 7, 8 - 13, ֆ. Թ. - 204, գ. 1, գ. 131, թ. 206:

¹⁵²Տես Գ. Մահմուրին, Политика Великобритании в Армении и Закавказье, стр. 45, 57, 62.- Գրեյսին լավ տիրապետում էր Խայերենին, քրիստոնեական Մ. Տումանյան, նշանակած, էջ 209:

բից այն կողմ: Բաժինն իր գործունեության դաշտի մեջ էր ներառել առաջին Հերթին Անդրկովկասը, ինչպես նաև Ռուսաստանի Հարավը և Հյուսիսային Կովկասը: Աշխատանքն իրականացվում էր Արտաքին Գործոց նախարարության միջոցով, որն ինչպես արդեն նշվել է վերը, իր ներկայացուցչություններին կլյ ուներ հետախուզական ապարատ և ռեգիդենտուրա՝ գործակալական ցանց:

Ամբողջապես հետախուզական ապարատն ուսումնասիրում էր Հայաստանի ռազմաքաղաքական գրությունը, իսկ մյուս կողմից, իր հաստատած ռեգիդենտների՝ ներկայացուցիչ-գործակալների միջոցով տեղեկություններ հաղորդում Անդրկովկասի Հանրապետությունների մակարդակով, Դենիկինի Կամավորական բանակի և, մասնավորապես Կարմիր բանակում իշխող իրավիճակի և զինվորական տրամադրությունների մասին: Այդ հետախուզական բաժինը անցկացնում էր նաև հետախուզական գործունեություն ընդդեմ Թուրքիայի և Իրանի, կապված թուրքական բանակի վիճակի, նրա տեղադրության, թվաքանակի, պլանների և տարածաշրջանային աշխարհաքաղաքական այլ Հարցերի մասին: Ի դեպ, Հարկ է Հատուկ նշել նաև այն մասին, որ Հայաստանի Հանրապետության հետախուզության և Հակահետախուզության գործունեության սկզբնական փուլը բնութագրվում է սպիտակգվարդիական Կամավորական բանակի ազդեցության գերիշխմամբ: Եվ դա այնքան շոշափելի ու զգալի էր, որ Հետազյայում նույնիսկ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության դաշնակցական կառավարությունը սկսեց միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի մեկուսացնի սպիտակգվարդիական սպաններին հետախուզական գործունեությունում անմիջական դերից, որը նրանք վարում էին միտումնավոր կերպով և Հարմարեցնելով զիսավորապես Դենիկինի Կամավորական Բանակի շահերին¹⁵³: Այդ վերջին իրողության հետ էլ հենց կապված կառավարությունը առաջ քաշեց հետախուզական բաժնի պետի և Գլխավոր շտաբի պետի տեղակալի պաշտոնում կապիտան Վահագն Գալուստի Մուրագյանին՝ նրան ցուցում տալով սպիտակգվարդիական միտումի Հնարավոր չեղոքացման ու մեկուսացման մասին, որը տարվում էր Հայաս-

¹⁵³ Այս, որ Դենիկինի Կամավորական բանակի հրամանաւարությունն ուներ նման նպատակարումներ, այդ մասին է վկայում այս հանգանաճը, որ այսպես կոչված «Հատուկ խորհրդակցությունը» 1918թ. նոյեմբերին Երևան գործությունը գնդապետ **Լեսլիին**, որը և այլ բարձրաստիճան սպաներ ծառայության անցան հայկական բանակի Գլխավոր շտաբում և զաղոտնի գործող ռուսական հետախուզական խմբում՝ նպատակադրությունուն ունենալով ամուր կապեր հաստատել ՀՀ-ի և Կամավորական բանակի միջև՝ հայկական հանրապետությունը դարձնելով իրենց պատվարը բոլշևիզմի դեմ պարարում, ինչպես նաև ծգտելով դարձնելիրենց զինակիցը Վրաստանը գրավելու ծրագրերում և այլն, որի համար առիր հանդիսացան 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմի շորոց ծավալքած դեպքերն ու իրադարձությունները, որոնց խայծը հայկական կողմը սակայն կով չտվեց, նամանավանդ որ ՀՀ հետախուզական ծառայությունները Ներքին Պորտերի նախարարությունը բավականաշափական պատկերացումներ ունենին Դենիկինի սպանների գործունեության գաղտնի մասին.- տե՛ս **Գ. Պետրոսյան**, նշված աշխատությունը, էջ 87-88:

տանի Հանրապետության տարածքում: Այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանն ապելի շատ քաղաքական առումով հակված էր գեալի արևմուտք՝ անզիացիները, քան Դենիկինը, չնայած վերջինիս հետ էլ ձգտում էին չփառացնել Հարաբերությունները, քանզի այդ բանակից երեխներն ձեռք էին բերում զենք ու զինամթերք, զինվորական հանդերձանք և այլն: Եվ այնուամենայնիվ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը փորձում էր սեփական ոտքերի վրա կանգնել բոլոր բնապալաներում, այդ թվում նաև ուժային կառույցների առումով, հասուկ ծառայության ցանց ստեղծելով ամենուր, ուր այն հնարավոր էր գործնական առումով:

Արիսիվային փաստաթղթերով և այլ վավերագրերով (չնայած և բավականին սուղ) հաստատվում է այն փաստը, որ Հայաստանի Հանրապետության հակածետափուլությունն իր կարութը և ներկայացուցիչներն ուներ Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Ավելին, հակածետափուլության մարմինները գործում էին նույնիսկ Լեռնային Հայաստանում (Սյունիք-Զանգեզուրում), որի ղեկավարը հայտնի Թապոնն էր (Արմենակ Հովհաննեսի Պարոնյանը), իսկ աշխատակիցն էր **Ավետիք Դադայանցը**¹⁵⁴:

Այդ տարիներին հասուկ ծառայության բնապալառում են աշխատել նաև մի շարք անձինք, ինչպիսիք են եղել Թիֆլիսում գործող հանձնարարությունների գծով սպա **Ալեքսանդր Սուլխանինովը**, Թուրքեստանում՝ **Ելենա Մոպկավեեան**, գործակալ-դիտորդ Ավո Հարությունյանը և ուրիշներ: Անհետաքրքիր չէ նշել նաև այլազդիների մասնակցությունը Հայաստանի հասուկ ծառայությունների աշխատանքին (**Հուսեյն Հաջիկ, Միրզաքափրիով** և ուրիշներ, սպայցն ինչպես երեսում է առկա նյութերից, որոշ անուններ ճշգրտման կարիք են զգում): Եվ վերջապես, նույնիսկ բոլշևիկների միջավայրում գոյություն է ունեցել գործակալական ցանց¹⁵⁵:

Անհրաժեշտ է առանձնահատուկ ընդգծել, որ Հայաստանի Հանրապետության հասուկ ծառայություններում ընդգրկված սպաները եղել են Հայրենիքին մինչև վերջ նվիրված անձնուրաց մարդիկ, որոնց գործունեության այս կամ այն կողմի վերհանելը մեծ կարևորություն է ներկայացնում Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի, և մասնավորապես Հայկական Հետափուլության պատմությունը, նրա կադրային հիմնախնդիրները ամբողջական ու լիարժեք ներկայացնելու տեսանկյունից: Անդրագաւռնանք նրանցից մի քանիսի կենսագրականներին, միաժամանակ վերհանելով պետական կարևորություն ներկայացնող նրանց գործունեության որոշ արժանահիշատակ կողմեր և բնութագրականներ:

Հայաստանի Հանրապետության հասուկ ծառայությունների, և մասնավորապես Հետափուլության վառ դեմքերից է եղել Գլխավոր շտաբի Հայկա-

¹⁵⁴ Տե՛ս ԵՓ ՄΗՅՈՒ - XXI վեկ. - 1998, № 07-08, սեպտեմբեր, ստր. 8 - 13, ՀԱԱ, Ֆ. Դ. - 204, գ. 1, գ. 131, թ. 24:

¹⁵⁵ ԵՓ ՄΗՅՈՒ-XXI վեկ., 1998, № 07-08, սեպտեմբեր, ստր. 8-10:

կան հետևեակային գիվիզիայի շտաբին կից հանձնարարությունների գծով սպա, փոխգնդապետ **Ալեքսանդր Կոնստանտինի Շնեուրը** (ազգանունը գործածական է եղել *Chneour ճեռվ, իսկ թերթերում և գրքերում 1917թ. և հետո տարածված են եղել Schneur, Schneour, Shneur ձևերը և անդամ կիրառական է եղել Schneour տարբերակը), որը ծագումով էլզաս-լոթարինցին էր, գերմանացի¹⁵⁶: Շնեուրների տոհմը Ռուսաստանում հայտնվել է XIX դարից սկսած, նրանք մեծամասմբ եղել են հայտնի իրավաբաններ և զինվորականներ: Ա. Կ. Շնեուրի նախնիներից մեկը Գլխավոր շտաբի գնդապետ **Նիկոլայ Յակովլեկի Շնեուրը (1848 -1894թ.)**, թուրքական Արդահան քաղաքամբոցի գրավման համար պարգևատրվել է Գերոգիկյան խաչով: Նիկոլայ Յակովլեկի Շնեուրի քեռին՝ Վլադիմիր Կոնստանտինի Շնեուրը, որը եղել է 1904 -1905 թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմի մասնակից, այնուհետև մասնակցել 1917 թ. փետրվարյան-Հոկտեմբերյան փոթորկալից իրադարձություններին, ծանոթ է եղել Լ. Գ. Տրոյչանի [Լ. Գ. Բրոնշտեյն] հետ, մեղադրվել գերմանացիների հետ լրտեսական կապերի մեջ և անդամ որոշակի հանդամանքներում համագործակցության մեջ մտնելով բոլշևիկյան ռեժիմի հետ, նրանց կողմից 1918 թ. գործուղվել է Ֆրանսիա՝ Հաստուկ հետափուղական առաջադրանքով և այն: Վլադիմիր Կոնստանտինի Շնեուրը ունեցել է երկու քույր և երկու եղբայր, որոնցից մեկը՝ Նիկոլայ Կոնստանտինովիչ Շնեուրն է եղել [մահացել է Ճապոնիայում 1934 թ.], իսկ մյուսը՝ ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի գնդապետ **Ալեքսանդր Կոնստանտինի Շնեուրը** (20. 08. 1884 թ. - 16. 09. 1977 թ.):*

Ա. Կ. Շնեուրը ծնվել է 1884 թ. օգոստոսի 20-ին Ս.Պետերբուրգում: Ա. Կ. Շնեուրը ավարտել է Գուրեկիչի գիմնազիայի ուժամյա դասընթացը, այնուհետև Միխայլովյան Հրետանային դպրոցը և 1916 թ. Նորին Մեծության կայսերական Նիկոլաևյան ռազմական ակադեմիան: Այդ ընթացքում նա ավարտել է նաև Ս.Պետերբուրգի Համալսարանի բնագիտական ֆակուլտետը: Այն ավարտելուց հետո մտել է Հեծյալ Հրետանային զորակազմի մեջ: Ակտիվորեն մասնակցել է Առաջին աշխարհամարտին, և պարգևատրվել 5 մարտական շքանշաններով: 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո նա հայտնվել է Ռուսաստանի հարավում, այնուհետև ծառայության անցել Կովկասում: Այդ ընթացքում Ա. Շնեուրը զբաղեցրել է պատասխանատու շտաբյին պաշտոններ, այդ թվում ՀՀ զորքերի Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակառքի պարտականությունները: Այդ օրերին Ա. Կ. Շնեուրը բանակցություններ է վարել անդիմացիների հետ՝ կապված Հայաստանի Հանրապետությունը գենքի առաքման ինսդիրների հետ:

Նաև որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև մի այլ փաստաթուղթ, որի բովանդակությունը իր մեջ հետափուղական խորհրդակու-

¹⁵⁶ Տե՛ս Հ. Ավետիսյան, Հայկական հարցը 1918 թվականին, էջ 223:

թյուն է պարունակում: 1919 թ. նոյեմբերի 13-ին թվագրվող փաստաթղթում նշվում է Գլխավոր շտաբի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատար գնդապետ Շնեուրի նոյեմբերի 4-ի գեկուցագրի (№ 02202) մասին, որում վերջինս հաղորդում էր, որ ինքն իրեն թույլատրված երկամսյա արձակուրդի ընթացքում մեկնել է Ռուսաստանի բոլոր քաղաքները և այդ կապակցությամբ Հրամայվում է նույն շտաբի հետախուզական բաժնի պետ կապիտան Մուրագյանին ճեռնամուխ լինել Գլխավոր շտաբի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատարի պարտականությունների կատարմանը¹⁵⁷: Այդուհանդերձ, հանրագումարի բերելով և համարելով առկա փաստերը, հանդում ենք այն կարևոր հետևողթյան, որ գործնականում 1918 թ. հունվարից մինչև 1919 թ. նոյեմբերի 8-ը գնդապետ Ա.Լ. Շնեուրը եղել և գործել է Հայաստանի Հանրապետության բանակի սպայական կազմում¹⁵⁸: Ուշագրավ փաստ է: Սակայն դրանից հետո, հանդամանքների բերումով, որոնք դեռ չեն բացահայտվել, նա հեռանում է Հայաստանից և ծառայության անցնում Դենիկինի բանակում¹⁵⁹:

Մի փոքրիկ փաստ սակայն օգնում է քիչ լույս ափոել այդ ամենի վրա: Ինչպես պարզվում է Տ. Դեվոյանցի կողմից Փարիզ՝ գեներալ Ղորղանյանին ուղարկած 1919 թ. նոյեմբերի 23-ի գեկուցագրից (№ 57), Դեվոյանցը 1919 թ. նոյեմբերի 11-ին նամակ է ստացած լինում գնդապետ Ա.Լ. Շնեուրից, որով վերջինս հայտնել էր, որ ինքը վերջնականապես մեկնում է Կամավորական բանակ, որտեղ նա ծառայում է մինչև 1920 թ.¹⁶⁰, իսկ այնուհետև նա հայտնվում է տարագրության մեջ, համալրելով ոռւս Էմիգրանտների շարքերը:

Այնուհետև որպես կամավոր Ա.Լ. Կ. Շնեուրը ծառայության է անցել Փրանսիական բանակի կազմում: Երկու անգամ վիրավորվել է և կրնտուզիա ստացել: Այդ ընթացքում Գալլիպոլում (Կ.Պոլս) և Բուլղարիայում եղել է դասավանդող սպա ու ազգական դպրոցում: Որոշակի փոթորկալից իրադարձություններից հետո տարբեր առիթներով եղել է Բուլղարիայում, Թունիսում [1934-1946 թթ.], Ֆրանսիայում, սակայն ի վերջո արտագաղթել է Ա.ՄՆ, հանդրվանել Սան-Ֆրանցիսկոյում: Այդ ընթացքում մտել է Մեծ պատերազմի ռուս վետերանների ընկերության մեջ որպես դրա իսկական անդամ, հրապարակել է հուշեր «Вестник» ամսագրում, հրատարակել է «Հայերը» հանրահայտ գիրքը: Հայտնի հետախույզ գնդապետ Ա. Կ. Շնե-

¹⁵⁷ Նոյեմբերում, թ. 185:

¹⁵⁸Տես Ա. Վ. Գանին, Կорпус офицеров Генерального штаба в годы гражданской войны, 1917 – 1922 гг., Справочные материалы, стр. 131, 381, 495, 599, 738:

¹⁵⁹Տես Հայաստանի Հանրապետության 1918 -1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), Փաստաթղթերի և Այլթերի ժողովածու, էջ 399:

¹⁶⁰Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Քոստոն), թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3, թ. 4:

ուրը փախճանվել է 1977 թ. սեպտեմբերի 16-ին, և հողին հանձնվել ԱՄՆ-ի Սան-Փրանցիսկո քաղաքի Սերբական գերեզմանոցում¹⁶¹:

Մի շաբթ փաստեր օգնում են ալելի ամբողջական և գունեղ դարձնելու այս ինքնատիպ և՝ հայկական պետականության, և՝ այն ուժային կառույցները մարմնավորող հետախուզական և հակած հետախուզական ծառայությունների կայացման ակունքներում կանգնած հետախույզ-սպայի՝ Ա. Կ. Շնեուրի կերպարը: Դեռ 1918 թ. մայիսյան հերոսական ոգեկոչման օրերին հայկական զորքերի Սարդարապատի խմբի շտաբի պետն էր, և այդ հերոսամարտի մասին հրատարակել է բարձրարժեք հուշեր¹⁶²: Հայկական դիվիզիայի գծով 1918 թ. օգոստոսի 21-ի (№ 12) հրամանում զորքերի հրամանատար Սիլիկյանը իրեն վստահված դիվիզիայի շտաբի հանձնարարությունների գծով շտաբային սպաների հաստիքային պաշտոնում է նշանակում որպես Գլխավոր շտաբի փոխնդապետներ Ա. Լ. Շնեուրին և Խվան [Հովհաննես] Դավիթի Վերիլյանին (Վերիլյով Խվան Դավիդրովի [6 գեկտեմբերի, 1894 թ. - 16 հունիսի 1953 թ.]¹⁶³, օգոստոսի 15-ի դրությամբ), միաժամանակ դիվիզիայի շտաբի ավագ համհարզների հաստիքային պաշտոնում նշանակելով պողպարուչիկ Ա. Հարունովին, պորուչիկ Մեդվեդեկին, պրապորշչիկ Սարգիսյանին, շտաբս-կապիտան Շումովին և պողպարուչիկ Դվերնիցկուն¹⁶⁴:

Հայաստանի Հանրապետության գինվորական գերատեսչության գծով գինվորական աստիճանների մասին 1918 թ. հոկտեմբերի 11-ի հրամանագրով (№ 21) Զինվորական նախարար Համբերոյանը իրենց գրաեցրած պաշտոններում հաստատում է մի շաբթ սպաների, այդ թվում և Շնեուրին: Այսպես, 2-րդ հատուկ հայկական հետևակային բրիգադի շտաբի նախկին պետ, փոխնդապետ Շնեուրը հաստատվում է որպես Հայկական հետևակային դիվիզիայի շտաբի հանձնարարությունների գծով սպա¹⁶⁵: Խակ արդեն Զինվորական նախարարի 1918 թ. գեկտեմբերի 5-ի (№ 42) Հայկական դիվիզիայի գծով հրամանագրում (№ 58/137) Գլխավոր շտաբի փոխնդապետ, դիվիզիայի շտաբի հանձնարարությունների գծով սպա Ա. Լ. Շնեուրը և նրա հետ միասին 1-ին հետևակային բրիգադի հրամանատար գեներալ-մայոր Փիրումյանը ստանում են հատուկ նշանակում, համարվելով մշտական գործողման մեջ սկսած դեկտեմբերի 3-ից, առանց իրավունքի զբաղեցնելու թափուր

¹⁶¹ Տե՛ս **Русские в Северной Америке**. Е. А. Александров. Хэмден (США)-Сан-Франциско (США)-Санкт-Петербург (Россия), 2005, стр. 576, **Архив Общества русских ветеранов Великой войны в Сан-Франциско. Генерального штаба полковник Александр Константинович Шнеур** // 1977. Сентябрь. Алльбом VI. 30-В. Некролог // Часовой (Брюссель). 1977. Декабрь. № 609. стр. 19.

¹⁶² Տե՛ս **Սարդարապատի հերոսամարտը, գրեց Գլխավոր Սպայակյոյի գնդապետ Ավերսանոր Կ. Շենոր**, Սամանկցողի Յուշեր. Թարգմանեց Ա. Ամորեան, Ասպարեզ տպարան, իրատպակությմ Հ. Կ. Դ. Կելլը. Կոմիտէի, 1967, Ֆրէզն, էջ 7:

¹⁶³ Տե՛ս **Մարշալы, генералы и адмиралы армянского происхождения**, стр. 99:

¹⁶⁴ Տե՛ս **ՀԱԱ**, Ֆ. Պ. - 204, գ. 1, գ. 42, թ. 19 - 20, 34-35:

¹⁶⁵ Մույն տեղում, գ. 40, թ. 55:

մնացած պաշտոնը և առանց պահպանելու ռոճիկը, որը նրանք պետք է ստանային իրենց ծառայության նոր վայրում: Դա Զոդի Հանրահայտ փայլուն օպերացիայի նախապատրաստական փուլն էր: 1918 թ. դեկտեմբերի 31-ից սկսած **Ա. Շնեուրը** արդեն Առանձին Ղարաբաղյան բրիգադի պետն էր¹⁶⁶: Անշուշտ, հետաքրքիր է նշել, որ Ալեքսանդր՝ Շնեուրը՝ որպես բարձրաստիճան կադրային սպա, բազմից կատարել է ամենաղժվարին Հանձնարարությունները, և գտնվելով գինորական և հետափուղական ծառայությունների վերին էջելոնում, հաճախակի փոխարինել է Գյումավոր շտաբի պետ Զինկեիչին զբաղեցրած պաշտոնում՝ վերջինիս բազմակի գործողությունների ժամանակ, որի մասին արխիվներում կան համապատասխան վկայություններ¹⁶⁷:

Ալեքսանդր Շնեուրը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության բանակի, նրա հատուկ ծառայությունների այն բացառիկ սպաներից էր, որն անուրանավի ներդրում ունի նրա կայացման համար մղված համառ և դժվարին պայքարի տարեգրությունում: Նրա վատակը մեծ էր 1919 թ. սկզբի Զոդի օպերացիայում, որին նա մասնակցեց որպես գեներալ-մայոր **Դանիել Բեկ-Փերումյանի** կողմից գլխավորած ջոկատի շտաբի պետ: Զոդի օպերացիան նաև Հայկական բանակի և հետափուղական ծառայության փոխհամագործակցության ուսանելի օրինակներից է: Ուշագրավ է, որ այդ ջոկատի գործողությունները Զոդ գյուղի շրջանում բարձր գնահատականի արժանացավ նույնիկ անգլիական ծառայության գնդապետ կ. **Թեմպերլեյխի** կողմից: Թաթարական գյուղերը մարտով գրավելու ժամանակ գործոնկատի գործողությունները կարգապահության և սպաների ու զինվորների խիզախության առումով այնքան գերազանց էին, որ գնդապետ Թեմպերլեյխը օպերացիայի ավարտից հետո ժամանելով Երևան, իրեն պարտավորված համարեց բարեխոսուել Հայաստանի կառավարության առաջ ջոկատի տոկուն և կարգապահ գործողությունների մասին: Նախարարների խորհուրդը ապրիլի 24-ին լսելով գնդապետ Թեմպերլեյխի կարծիքը, որոշում ընդունեց շնորհակալություն Հայտնել գեներալ-մայոր Փիրումյանին և բոլոր սպաներին ու զինվորներին մարտական փայլուն գործողությունների համար Զոդի շրջանում: Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանը իրեն երջանիկ էր համարությամբ և գեմս երիտասարդ Հայկական բանակի, շնորհակալություն Հայտնել գեներալ-մայոր Փիրումյանին և նրա շտաբի պետ Շնեուրին՝ որպես փառակոր մարտական փորձ ունեցող սպաների, որոնք ստեղծեցին և ոգեշնչեցին Զոդի ջոկատը և նրա կողմից իրավանացված հրաշալի ու անթերի ուսպանական օպերացիան, որն էլ առաջին անգամ բարեհունչ գնահատական ստացավ անգամ անգլիական բանակի ներկայացուցչի կողմից: Որոշման մեջ Զինվորական

¹⁶⁶ Տես՝ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 104, թ. 53, Հ. Ավետիսյան, Հայկական հարցը 1918 թվականին, էջ 223:

¹⁶⁷ Տես՝ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 129, թ. 6 -7:

Նախարարը կարգադրեց Հատկապես աչքի ընկած սպաներին ներկայացնել զինվորական կոչման Հերթական աստիճանի, իսկ զինվորների պարզեաւորման Համար շտաբի պետին (նկատի ունի Շնեռըին) իր տրամադրության տակ վերցնել Գեորգիկայն 4 խաչեր յուրաքանչյուր վաշտի, մարտկոցի՝ Հեծելավաշտի Համար առանձին-առանձին վերցրած¹⁶⁸: Այս օպերացիայի ավարտից Հետո արդեն, Զինվորական գերատեսչության գծով 1919 թ. ապրիլի 28-ի հրամանով (№ 64) Առանձին Ղարաբաղյան բրիգադի պետ Ալ.Շնեռը նշանակվում է Գլխավոր շտաբի բաժնի պետ¹⁶⁹:

Շնեռը բազմակողմանի գործունեություն էր ծավալում, նրա կարիքը զգացվում էր բոլոր բնագավառներում: Ալ. Շնեռը բազմիցս փոխարինել է Զինվորական նախարարության զորքերի Հրամանաստարի Գլխավոր շտաբի պետ Զինկեխչին նրա բազմաթիվ գործուղումների ժամանակ: Այսպես, օրինակ, 1919 թ. մայիսի 17-ին Զինկեխչը ծառայողական գործուղումով թիֆլիս և Բաթում է մեկնում, կապված Անդրկովկայան վեհաժողովի աշխատանքների հետ և այն: Թիֆլիս էր մեկնել նաև Հայաստանի զորքերի Հրամանաստար գեներալ-լեյտենանտ թ. Նազարենկյանը: Այդ իսկ կապակցությամբ Զինկեխչը որպես իրեն փոխարինող թողնում է Գլխավոր շտաբի փոխնախապետ Շնեռին¹⁷⁰: Մայիսի 23-ի գրությամբ (№ 94) փոխնախապետ Շնեռը զինվորական գերատեսչության ղեկավարին՝ Զինվորական նախարարին, տեղեկացնում էր, որ ինքը ձեռնամուխ է եղել իր պարտականությունների կատարմանը, այն է՝ Զինկեխչի բացակայության պայմաններում ժամանակավորապես ստանձնելով Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի և զորքերի Հրամանաստարի շտաբի պետի պաշտոնները (Տեղեկանք: Հիմք Զինվորական նախարարի № 183 Հրամանը և № 0578 զեկուցագիրը)¹⁷¹:

Ալ. Շնեռը մշտապես շարժման մեջ էր, նրան կարելի էր տեսնել Հայաստանի բոլոր շրջաններում, որոշակի նպաստակներով և տարբեր առուղմներով՝ մասնակցելով նաև ՀՀ զանազան զրարարակերում իշխող իրավիճակի ստուգմանը, տարաբնույթ բացթողումների և չարաշահումների բացահայտմանը:

Այս առումով չափազանց ուշագրավ է Գլխավոր շտաբի գնդապետ Ալ. Շնեռի 1919 թ. օգոստոսի կեսի մի զեկուցագիր-Հաղորդագրություն, ուղղված Փարիզում գտնվող Հայկական զինվորական ներկայացուցիչ գեներալ Ղորդանյանին՝ կապված փախստականների և էրգումի շրջանում իշխող ռազմաքաղաքական իրավիճակի որոշ հարցերի հետ: Ի լրացում իր ավելի վաղ ուղարկված մեկ այլ զեկուցագրի՝ Շնեռը դրանում նշելով այն մասին, որ իր ունեցած տեղեկատվության համաձայն Փրանսիական Հրամանա-

¹⁶⁸ Սույն տեղում, գ. 132, թ. 68:

¹⁶⁹ Սույն տեղում, գ. 131, թ. 24:

¹⁷⁰ Սույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 132, թ. 75, գ. 129, թ. 6:

¹⁷¹ Սույն տեղում, գ. 132, թ. 77:

տարության առաջարկությամբ խնդիր է գրվել կազմել փախստականների վերադարձի պլան, ինչի կապակցությամբ ստեղծված հանձնաժողովի կազմում ընդգրկվել է նաև ինքը՝ նպատակադրում ունենալով գրադեցնելու վայրի, Մուշի, Էրզրումի գավառները, ինչպես նաև Ալաշկերտի և Խնուռակի Հովհանները, ինչից էլ ենելով իր կողմից խնդիր է գրվում վերականգնել Մակի ճանապարհը, որով ինչպես և Էրզրումի նեղ երկաթուղագծով առավել հարմար կինդ տեղափոխել փախստականներին և բեռները: Շնեուրը տեղեկացնում էր, որ սույնին վերաբերող պլանները և սիսեմանները ներկայացվել են գեներալ Նազարբեկովին (Նազարբեկյան): Սակայն այս տեղեկատվության մեջ մեզ համար առավել կարևորն այն է, որ հետախուզական ծառայության ղեկավարներից մեկը՝ Շնեուրը, խիստ կարևորելով ժողովրդագրական առումով Արևմտահայաստանը հայերով վերաբնակեցման քաղաքականությունը, պարզապես խնդիր էր գրվում վերացնել Էրզրումի կառավարությունը, այնտեղից գուրս բերել թուրքական զորքերը և այդ տարածքը գրավել ամերիկյան զորքերի միջոցով, ամելացնելով, սակայն, որ լավ կինդ միաժամանակ կոստանդնուպոլիսյան-կիլիկյան և Բուլղարիայի հայերից կազմավորել զորքեր¹⁷²:

Ինչպիս Զինկեիչի պարագայում, որին նա հաճախ փոխարինում էր, Շնեուրին ևս հաճախակի փոխարինում էին Գլխավոր շտաբի իր գործընկերները: 1919 թ. սեպտեմբերի 9-ին Զինվորական նախարար Արարատյանի հրամանով ծառայությական գործուղումից վերադարձած Շնեուրը ձեռնամուխ է¹⁷³ լինում իր պարտականությունների կատարմանը որպես Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար, միաժամանակ այդ հրամանագրով կապիտաններ Շումովին և Մեղմեղեսին կարգադրվում էր անցնել իրենց անմիջական պարտականությունների կատարմանը:

Հարկ է ընդգծել, որ դեռ 1919 թ. սեպտեմբերին գեներալ-մայոր Արսենի Սերգեյի Դոլովսանյանի փոխարին, ՀՀ զինվորական շտաբի պետ է նշանակվել արդեն գնդապետ Ալեքսանդր Շնեուրը, որի մասին վերն արդեն ասել ենք¹⁷⁴: Ալեքսանդր Շնեուրը ամենուր էր, որտեղ դժվար էր և անհանգիստ: 1919 թ. հոկտեմբերի 25-ին Զինվորական նախարարին հասցեագրված գեկուցագրում (№ 02167) Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար գնդապետ Շնեուրը տեղեկացնում էր, որ նույն օրը ինքը մեկնել է գործուղման Կարս և Կաղզվան, ժամանակավորապես Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատարի պարտականությունները դնելով նույն շտաբի բաժնի պետ Վ. Մուրագյանի վրա¹⁷⁵:

¹⁷² Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Քոստռ), թիվ 9/9, պահ. 12, դ. 3:

¹⁷³ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 132, թ. 131:

¹⁷⁴ Նույն տեղում, գ. 131, թ. 27, 43, 46, 55-56, 61, 67:

¹⁷⁵ Նույն տեղում, գ. 132, թ. 174:

Հայկական հետախուզության պատմության մեջ իր վաստակն ունի Տիգրան Թագեռոսի Դեվոյանցը, որն այդ համակարգի կարկառուն դեմքերից է, նրա ոչ ստանդարտ կերպարներից և ունալ ղեկավարներից մեկը¹⁷⁶:

Տիգրան Թագեռոսի Դեվոյանցը ծնվել է Երևանում: Նրա ընտանիքը բազմանդամ է եղել. ունեցել է չորս եղբայր և երեք քույր: 1903 թ. արդեն ուսուական միջնակարգ դպրոցի սան էր: Այդ ընթացքում նա մասնակցում է ցարական իշխանությունների կողմից հայ եկեղեցու ունեցվածքի բոնագրավման և հայկական դպրոցների փակման հետ կապված աշակերտական հուզումներին, որի պատճառով հեռացվում է դպրոցի երրորդ դասարանից, և փախչում է Թիֆլիս: Նրա փոխարեն ձերբակալվում է եղբայրը՝ Հակոբը, որը 5-6 ամավագ բանտարկությունից հետո ոստիկանագետին 5000 ռ. կաշառք տալով ազատվում է բանտից: Ռուսական կայսրությունը Հեղափոխական Հուզումների մեջ էր: 1904-1905 թթ., երբ Ռուսաստանում սաստկացան հակամիականական արամադրությունները, ցարական իշխանությունները հեղափոխական խմբումների դեմն առնելու նպատակադրումով Բաքվում, Թիֆլիսում, Նախիջևանում և այլ հայաշատ վայրերում կազմակերպում են հայ-թաթարական բախումներ: Ինչպես իր մարտական դասընկերը՝ **Դրոն (Դրաստամատ Կանայան)**, Դեվոյանցը նույնպես հայտնվում է այն հայրենանվեր մարդկանց շարքում, որոնք փորձում էին սատար կանգնել հայ ազգաբնակչությանը Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում: Այդ նպատակով, Դեվոյանցը Թիֆլիսի մեջ կազմակերպում է մատզերներով զինված 12 հոգանոց թուուցիկ մի խումբ՝ Շեյթան բազարի շրջանում, գործելով **Դռստոմի (Զորյան Ստեփան Գրիգորի, 1867 - 1919 թթ.)** հրահանգներով:

Այդ ընթացքում՝ 1906 թ. վերաբացվեց Թիֆլիսի առևտրական դպրոցը, և ուսումնառությունը կիսատ թողած Տ. Դեվոյանցը փորձում է այն ավարտել, սակայն դպրոցական վարչության բացասական վերաբերմունքի պատճառով, վերցնելով բոլոր վկայականները, նա մեկնում է Երևան, որտեղ նույն տարում ընդունվում է Երևանի գիմնազիայի 8-րդ դասարան, և հաջողությամբ հանձնում ավարտական քննությունները՝ ավարտում այն: Զորս տարվա ուսման ընթացքում Երևանի գիմնազիայում նրա դասընկերը Դրոն էր: Նրանք համատեղ ջանքերով ստեղծում են աշակերտական մարտական խումբ, որին անդամակցում էին **Դրոն, Ա. Զալալյանը, Ղարիբյանը, Խոսրովը** և ուրիշներ՝ թվով 9-10 հոգի¹⁷⁷:

¹⁷⁶ Տե՛ս R. G. Hovannessian, The republic of Armenia, vol. II, From Versailles to London, 1919-1920, Berkeley, Los Angeles, 1982, pp. 68, 177, 489: Երևանի ռուսական գիմնազիայի նախկին սան, «Բորեա» մարտական խմբի նախկին անդամ, 1917-1918 թթ. Երգնկայի ճակատում տեղաբաշխված գեներալ Կախանին գլխավորա 2-րդ կորպուսի հետախուզական բաժնի աշխատավայրի. - տե՛ս Հ. Գևորգյան, Սերաստացի Մուրադ, Երևան, 2003, էջ 224:

¹⁷⁷ Տե՛ս Դեկիյանց Տիգրան, Դրաստամատ Կանայան (Դր), «Հայրենիք» (Բոստոն), 1957, N 9 (379), էջ 11, տե՛ս նաև Հ. Գևորգյան, Սերաստացի Մուրադ, Երևան, 2003, էջ 224:

Հավանաբար Երևանի գիմնազիայում ավարտական քննությունների ավարտից՝ 1906 թ. մայիսից հետո, որոշ ժամանակ անց, նա ընդունվում է Տոմսի Համալսարանի լեռնային ճարտարագիտական բաժինը, իսկ ծախսերը հոգում է նրա ընտանիքը: Այդուհանդեռ, Դեվոյանցը, մասնավոր դասեր տպով, փորձում է օգնել իր ընտանիքին՝ հոգալով չորս եղբայրների և երեք քույրերի կարիքները: Տոմսի Համալսարանում ուսանելու տարիներին Դեվոյանցը գործուն մասնակցություն է ունենում հեղափոխական շարժումներին՝ կապեր հաստատելով ՀՅ Դաշնակցության, Սոցիալիստ-Հեղափոխական կուսակցության, Հրեական Բունդի, լեհ հեղափոխականների հետ, աշակցել է նաև Սիբիրից մի շարք հայ հեղափոխականների փախուստի կազմակերպմանը:

Ռուսական պատմության մեջ հայտնի ռեակցիայի ժամանակաշրջանում (1907-1912 թթ.) Հետադիմականությունը հարձակման է անցնում հեղափոխության դեմ և կազմակերպում մեկը մյուսից անարդար դաստիարակություններ՝ բազմաթիվ հեղափոխականների նկատմամբ: Բանտարկվում է նաև S. Դեվոյանցը, սակայն որոշ ժամանակ անց հոր երաշխավորությամբ ազատ է արձակվում ու մեկնում Երևան, որտեղ ապրում է մեկուկես տարի՝ գիմնազիայի քննությունների համար նախապատրաստելով աշակերտներին՝ գտնվելով նոր ձերբակալման առևկա վտանգի ներքո:

Լիմինյան դաստիարակության ընթացքում (Լիմին՝ ցարական քննիչ, որը հայտնի է 1907-1912 թթ. Դաշնակցության նկատմամբ կազմակերպած անօրինական դաստիարակությամբ) Տոմսի Համալսարանի ուսանող S. Դեվոյանցը կրկին ձերբակալվում է: Նրա բանտային ընկերն է դառնում Բաֆֆու «Խենթի» հերոսի նախատիպ Սամսոնը (Տեր-Պողոսյան, ըստ Բաֆֆու՝ Վարդան-Խենթի¹⁷⁸⁾՝, որին Դեվոյանցը դասեր է տալիս՝ ունենալով դաստիարակությամբ: 1910 թ. նա փախչում է բանտից, և այդ գործում նրան օգնում է նաև հայ նշանավոր ահաբեկիչ, ազգային ազատամարտի նվիրյալ Յապոնը (Հովհաննես Պարոնյան):¹⁷⁹⁾ Դեվոյանցի փախուստին, իր իսկ վկայությամբ,

¹⁷⁸ Ըստ Բաֆֆու՝ Վարդան-Խենթի նախատիպը եղել է Սամսոն Տեր-Պողոսյանը (1846 - 1911 թթ.), ըստ պատմական իրուրուրան, բուրքական քանակ հազարանց բանակը պաշաճել էր Բայազետի բերդը, որտեղ ամրացել էր փոքրաթիվ՝ մոտ երկու հազարանց ոռուսական կայուրը, և ըստ փաստերի, պաշարում տևել է 23 օր, և կապն արտաքին աշխարհի հետ կորպած է եղել: Այդ իրավիճակում էլ, պաշարվածներից մի հանդուզն քաշ հայ երիտասարդ՝ Վարդան անունվ, հանձն է առնամ բերապահի նամակը հասցեի ուսգմանակատի հրամանաւոր գեներալ Արշակ Տեր-Դուկսոսին: Դա 1877 թ. հունիսին էր, և հենց այդ ժամանակաշրջանի փաստերն է իր հանրահայտ «Խենթ» գործի հիմք դարձել հանրահայտ վիպա սան Բաֆֆին, ստեղծելով Վարդան-Խանիսի կերպարը: Սամսոն Տեր-Պողոսյանի գերեզմանը գտնվում է Էջմիածնի քաղաքի գայան վանքի բակում՝ գրառությամբ // Տե՛ս Հայոց իերու և գրականությունը դպրոցում, Խոյնձեր՝ Դեկտեմբեր, N 6, 1985,էջ 19:

¹⁷⁹ Այլ կերպ՝ Պարոնյան Հովհաննես - Սարգսանյան Համբարձում (Յապոնացի Սարք): <3ԴՆՎիրյամերից>: 1903 թ. հայ եկեղեցու կալվածքները բանագույղ ցարական ոստիկաններին կողմանը դեմ կազմակերպում է զինվածդիմադրություն, իսկ արդեն 1905-1906

զգալի չափով աշակցում է Երևանի ՀՅ Դաշնակցության Կենտրոնական կոմիտեն, որը ոչ մի ջանք չի խնայում Դեվոյանցին ազատելու համար: Դեվոյանցը մեկ ամսի չափ Հյուրընկալվում է Դրոյի մոտ: Հենց Դրոյի գործուն աշակցությամբ էլ (Դրոյն Դեվոյանցին Թավրիզ տեղափոխող կառապանին հրահանդ է տալիս աչքի լույսի պես պահպանել վերջինիս) Դեվոյանցը ուղևորվում է դեպի Թավրիզ, որտեղ կար մեծ թվով հայություն¹⁸⁰: Բայազետից Թավրիզ տանող ճանապարհին նա մի շարք ծածկանուններ է փոխում՝ Հակոբ Հակոբյան, Աշոտ Հոփսեփյան և այլն: Թավրիզում նրան դիմավորում է Մարգիս Կուկունյանի նախկին զինակիցը՝ Նորքեցի Շերուկը՝ Բալաջանովը (Մտեփան Մտեփանյան), որը փախչելով Սախալինի տաժանակիր բանտից՝ հաստատվել էր Թավրիզում: Թավրիզում Դեվոյանցը ուղևորում էր Երևու, Երևանաչափություն և Հանրահաշիվ է դասավանդում Հայոց կեղրոնական դպրոցում: Ապրելով Նիկոլ Դումանի մոտ, նա մասնակցում է Դումանի խմբի աշխատանքներին: Միաժամանակ, Բաքվից Խ(Փ)րիստափոր Վերմիշեց առաջարկ ստանավով՝ Դեվոյանցը թղթակցում է «Բագու» և «Կալիկապսկի տելեգրաֆ» թերթերին: Համագործակցությունը այդ թերթերի հետ շարունակվում է շուրջ 9 տարի՝ մինչև այդ թերթերի փակվելը: Իր հեղինակած նոթերը նա ստորագրում էր «Տիգր Դեղո», «Օմեգա» և «Աշոտ» կեղծանուններով, իսկ «ԱլՓա» կեղծանունով թղթակցում էր ուսւասոցիալիստ-հեղափոխականների «Զնամյա տրուդա» և Թավրիզի «Առավոտ» թերթերին:

Շուտով Թավրիզում ևս դժվարություններ են առաջանում, և քանի որ առկա էր ձերբակալման վտանգը (Պարսկաստանը Հեղափոխական կոիվների մեջ էր, գահընկեց էր արվել Մահմեդ Ալի շահը, Թեհրանի ուղղությամբ շարժվում էր Հայապէի Հայտնի ուազմաքաղաքական և Հասարակական գործիչ Եփրեմ Խանը (Դավթյան Եփրեմ Դավթի, ծնված 1886 թ. Շամխորի շրջանի Բարսում Հայկական Հայտնի գյուղում), որը Թեհրանի գեմ գործող զորքերի զինվորական ընդհանուր հրամանառարն էր, և որին համարում էին Պարսկաստանի Նապոլեոն: Այդ իրագործությունները փոթորկում էին Պարսկաստանի Հասարակական-քաղաքական կյանքը, և Հայերը վճռական դեր էին կատարում Հեղափոխական իրադարձություններում), և Դեվոյանցը ձեռք էր բերել տաճկական Հյուպատոսարանի վկայական՝ Նիկոլ Դումանի (նա գոր-

թթ. հայ-բարերական կոիվների ժամանակ ահաբեկչական գործողությունների հետինակ է դառնում և Շուշիում իրագործում ցարական մի շարք պաշտոնյաների, այդ քում՝ քաղաքի գլխավոր ոստիկանավետ Սախարովի, պրիստավ Շումակիչին այլոց ահաբեկումները: 1918-1920 թթ. նա դառնում է Զանգեզուրում խորհրդային իշխանության դեմքինակած հականարարության կազմակերպիչներից մեկը: Սակայն Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելոց հետո Յապանը ձերբակալում է և 1920 թ. իր կումբերին զնդակահարվում Գորիսի բանտում:

¹⁸⁰ Տիգրան Ակոյեանց, Կենամքին դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1944, N 1 (240), Յունուար-Փետրուար, էջ 77-82:

ծում էր Թավրիզի շրջանում՝ Կարս-Բաբա անունով), Խշանի և այլոց հետ Դիմանի վրայով անցնում է Վանա լճի շրջան, որտեղ նրանց ընկերակցում է Դրոն, և բոլորը միասին այցելում են Ախթամարի վանք: Այնուհետև պայմանավորվում են մեկնել Բայազետ և Էրզրումի վրայով անցնել Կ.Պոլիս¹⁸¹: Դեվոյանցին Հաջողվում է ձեռք բերել տաճկական Հյուպատոսարանի վկայական իր Համար՝ Հակոբ Հակոբյան անունով Թավրիզից Դիման-Վան ուղևորվելու համար, իր հետ ընկերակցելով նաև երկու գինվորների և Սարգիս Օհանջանյանին, չնայած վերջինս մեկնելու պահին նախընտրում է մնալ Թավրիզում:

Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակն էր: Դեպի Կ.Պոլիս ճանապարհի մի մասը նրան ուղեկցում է Դրոն, որին քրդերը մեծ պատվով են ճանապարհում: Կ.Պոլիս ճանապարհին՝ Սամսունում S. Դեվոյանցը Հանդիպում է Խաժակին (Զագալյան Գարեգին, ծնված 1867 թ., 1915 թ. Մեծ եղեռնի դոհ), որին նույնականացնելով էր ձերբապատվել Լիթինյան դասավարության կապանքներից և բանտային կյանքի շղթաներից, և Հայտնվել Սև ծովի առափնյա Օրդու քաղաքում (Օրդու քաղաքում մեծ թվով Հայություն կար՝ մի մասը լուսավորչական, մյուսը՝ բողոքական դավանանքի պատկանող): Վերջինս S. Դեվոյանցին առաջարկում է այդ քաղաքի ազգային վարժարանների տեսուչի պաշտոնը՝ ամենի քան 20-25 դասառուների և 800-ի չափ աշակերտության նկատմամբ վերահսկողության իրավունքով: S. Դեվոյանցը միջնակարգ դպրոցի տեսուչի պաշտոնը ստանձնելու համար Համանում է Համապատասխան քննություն և ստանում «Մաթեմատիկայի մասնագետ» տիտղոս¹⁸²:

1913 թ. գարնանը S. Դեվոյանցը գտնվում էր Կ.Պոլսում, իսկ սեպտեմբերին արդեն Օրդու քաղաքում էր, ուր ստանձնում է ազգային երկու դպրոցների տնօրինությունը: Այդ ժամանակամիջոցում նա շարունակում էր աշխատակցել մի շարք ուսուական թերթերի. թղթակցություններում կային փաստեր և զանազան տվյալներ թուրքական զորքերի տեղաշարժերի մանրամասների մասին: Սակայն սկսվում է Առաջին աշխարհամարտը, և փորձելով խուսափել զորակոչից (1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Համապատասխան օրենքի համաձայն հայերին ևս սկսում են զորակոչի ենթարկել, մինչդեռ նախսկինում վերջիններս գինվորական տուրք էին վճարում դրա փոխարեն), քանզի թթահպատակի անձնագիր ուներ՝ Ղաջրաման Աբրահամյան անունով, նա հարցումով դիմում է Բաթումի և խնդրում իրեն ուղարկել պարսկահպատակի անձնագիր, որը շուտով ստանալով՝ դրանով ներկայանում է Կ.Պոլսի ուսուական փոխհյուպատոս Մաքսիմովին, որը նրան աշակցում է բոլոր զորքերում (ուսուական զորքերի կողմից Էրզրումը գրավելուց հետո ուսուական զորքերի կողմից Էրզրումի գրավման օպերա-

¹⁸¹ Նույն տեղում, էջ 90:

¹⁸² Նույն տեղում, Սարտ-Ապրիլ, 1944, 2 (241), էջ 88 -90:

ցիան տեղի է ունեցել 1915 թ. դեկտեմբերի 28 - 1916 թ. փետրվարի 18] Մաքսիմովը կովկասյան բանակի սպայակույտում էր: Տ. Դեվոյանցը մտերմանում է նրա հետ, և երբ Մաքսիմովը 1917 թ. փետրվարյան օրերին ձերբակալվում է բանակի գինվորների և բանվորների խորհրդի կողմից, Տ. Դեվոյանցի միջնորդությամբ նրան ազատում են կալանքից¹⁸³: Տ. Դեվոյանցը Բաթումիի ճանապարհին շարունակում է Հայթայթել տարածնույթ նյութեր թուրքական զորահավաքի, ինչպես նաև Սամսոնի, Օրդուի, Տրապիզոնի, Ռիզիի իրավարձությունների մասին՝ ոռուսական բանակի հետախուզական մարմիններին ներկայացնելու համար: Նա իր հետ վերցնում է Մակու-Թավրիզ-Վան-Բայազետ-Էրզրում-Տրապիզոն-Կ.Պոլիս ճամփորդության մասին նոթագրությունը՝ ոռուսական բանակի հետախուզական մարմիններին ներկայացնելու համար: Բաթումիում նրան սպասում էին, քանզի այդ մասին Մաքսիմովը տեղեկացրել էր Բաթումիի գինվորական իշխանություններին¹⁸⁴: Բաթումիում եղած ժամանակ, կապված Լիժինյան գառարանի կողմից դատապարտված լինելու և դեռևս օրինապես արդարացված չլինելու հանդամանքի հետ, նրան ներում չնորհելու միջնորդությամբ է հանդես գալիս Պետական Դումայի անդամ Միքայել Պապաջանյանը, և ըստ այդմ Տ. Դեվոյանցը արդեն կարող էր անարգել վերաբառնալ Ռուսաստան:

Այդ ամենից հետո Տ. Դեվոյանցը նորից փորձում է մտնել Թիֆլիսի գինվորական գպրոց¹⁸⁵, սակայն այդ մտադրությունը իրագործել չի հաջողվում: Դա 1914 թ. հոկտեմբերին էր՝ Կ.Պոլիսից վերաբառնալուց որոշ ժամանակ անց: Հանգամանքների բերումով նա կրկին հանդիպում է իր նախկին գաաընկերոջը՝ Դրոյին: Դրոյն Տ. Դեվոյանցին իր հետ տանում է Իգդիր, նրան է նվիրում մի ճերմակ ձի՝ Զեմլյակի¹⁸⁶ հեծյալ հարյուրյակում ժառայելու համար, և պատվիրում գրել այդ զորամասի կույների պատմությունը¹⁸⁷: Տ. Դեվոյանցը պաշտոնապես կցված էր Իգդիրում այդ ժամանակ հաստաված Զորբորդ կորպուսի սպայակույտին, բայց աշխատում էր Հայկական «շտաբում»: Այդ ժամանակից սկսած նա լիովին նվիրվում է հետախուզական գործունեությանը:

Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ, մասնավորապես այն բանից հետո, երբ կազմվում է զորավար Պ. Օգանովսկու (գեներալ Օգանովսկի Պյոտր

¹⁸³ Տե՛ս Տիգրան Դեյվեանց, Հետախոյզի մը յուշերը, «ՎԵՄ» (Փարիզ), 1938, թի 2, Յունար-Մայիս, էջ 48:

¹⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 49:

¹⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁸⁶ Կանոնյան Հարուրին. Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայտնի էր որպես հեծյալ հարյուրակի պետ, որի կազմում էր նաև Տ. Դեվոյանցը: Չեմյակը զոհվեց 1917 թ. : տե՛ս «Աշխատավոր», Թիֆլիս, 3. VI. 1919, N 108:

¹⁸⁷ Դեյվեանց Տիգրան, Հետախոյզի մը յուշերը, «ՎԵՄ» (Փարիզ), 1938, թի 2, Յունար-Մայիս, էջ 49, տե՛ս նաև Դեյվեանց Տիգրան, Կաննիքին դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1943, № 5, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, էջ 52:

**Խվանովիչ [Օհանով, Օհանյան Պետրոս Հովհաննեսի], 26 օգոստոսի, 1851թ.
[այլ աղբյուրների վկայությամբ՝ 1866թ.¹⁸⁸]- 1917թ.¹⁸⁹] գլխավորությամբ
գործող զորամասը, որի սպայակազմը հաստատվում է Խոդիրում, Ազգային
բյուրոյի կողմից ընտրվում է մի «Կարգադրիչ մարմին», որը պետք է զբաղ-
վեր կամավորական ջնշատների կազմակերպման և ուղղորդման գործերով:
Այդ մարմնի կարգադրությամբ Խոդիրում ստեղծվում է «Հայկական շտաբ»,
որտեղ Տ. Դեվոյանցը հանդիսանում էր ռուսական զինվորական իշխանու-
թյունների հետ հարաբերությունները կարգավորողը, կամ ավելի ճիշտ՝
ռուսական Զօրքորդ կորպուսի սպայակույտի հետ հարաբերությունների
ապահովման պատասխանառու էր: Տ. Դեվոյանցը թուրքական ուժերի մա-
սին Խոդիրի Հայկական շտաբի միջոցով ձեռքբերած արժեքավոր տեղեկու-
թյունները հաղորդում էին Պ. Օգանովսկու գլխավորած կորպուսի հետա-
խուզական բաժնի պետ գլխավետ (կապիտան) Վաղդիմիր Օզոլին՝ Հայերի և
Հայկական Հարցի Նկատմամբ շատ լավ տրամադրված մի անձնավորություն,
որի ջանքերով Քանաքեռում հիմնվել էր սպանների պատրաստման դպրոց
Հայ կամավորական խմբերի համար. այստեղ Օզոլը նաև դասախոսում էր:
Հաճախելով սպայական դասընթացներին, Դեվոյանցը գիտելիքներ էր ձեռք
բերում հետախուզական գործի կազմակերպման մասին: Միաժամանակ,
այստեղ ձեռքբերված տեղեկությունները, պայմանավորվածության համա-
ձայն, ուղղարկվում էին Ռուստոմին, որը Կամավորական խմբերի Կարգադրիչ
մարմնի անդամ էր¹⁹⁰:**

Միաժամանակ անց Տ. Դեվոյանցը Հայտնվում է Կովկասյան ռազմա-
ճակատի ընդհանուր սպայակույտի հետախուզական բաժանմունքի պետ
գնդապետ Պ. Պ. Դրացենկոյի ուշադրության կենտրոնում, որը սկզբում հայ
հետախուզի մասին Հարցում է անում Օզոլին, որից հետո դիմում է Ռուս-
տոմին՝ խնդրագրով Տ. Դեվոյանցին Խոդիրի Հայկական շտաբից գուրս բե-
րելու և իր տրամադրության տակ գնելու՝ հետախուզական հասուկ աշխա-
տանքների համար, մասնակիրապես Մանազկերտի շրջանում գործելու նպա-
տակով՝ ապահովելու համար կազը Մուշի և Բիթլիսի միջև: Դրամից Հետո
Դրացենկոյի պահանջով Տ. Դեվոյանցը և Ռուստոմը մեկնում են Կարս, որ-
տեղ գտնվում էր բանակի ողջ սպայակազմը: Որոշ ժամանակ անց Տ. Դեվոյ-
յանցը ուղևորվում է Մանազկերտ, որը նոր էին գրավել ռուսական զորքերը
(Բուլանուխ - Մանազկերտի ազատագրումին նախորդել էր Վանի գրավումը,
ինչը հույսներ էր առաջ բերել, որ շուտով կազատագրվի նաև Տարոնը), և

¹⁸⁸ Տես 1000 հայագի գեներալներ, ծովակալներ, Կենսագրական հանրագիտարան, էջ 321: **Տիգրան Հայազն, Հրաշյա Պետրոսյան**, 200 հայ զորավարներ, Եր., Հեղ. հրատ., 2011, էջ 104:

¹⁸⁹ Տես **Маршалы, генералы и адмиралы армянского происхождения в Санкт-Петербурге**. Биографический справочник, стр. 181:

¹⁹⁰ Տես **Գեղյանց Տիգրան**, Կենսագրական դրուսագիրից, «Հայրենիք» (Բուստոն), 1943. N 5, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, էջ 52-53:

ոռւսական հրամանատարության ու Հայ ազգային մարմինների փոխադարձ Համաձայնությամբ սկսում է զբաղվել Մուշի և Բիթլիսի միջև կապի Հաստատմամբ՝ փորձելով նաև տեղեկություններ հայթայթել Երգրումի ռազմաճականի վերաբերյալ (1915 թ. ամռանը)¹⁹¹. Նրան էր Հանձնարարվել Երգրումի Հետափառությունը: Պետք է նշենք, որ Երգրումը գրավելուց հետո՝ Երգնկա՝ տեղի հետափառությունը կազմակերպելու համար: Այդ ընթացքում Դեվոյանցին հաջողվում է Խնուրսի, Մուշի և Բիթլիսի շրջաններ ուղարկել 10-15 հետախույզներ՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Մանազկերտի (Վանա լճի) շրջանում գտնվում էին Հալեպից, Տիգրանակերտից, Խարբերդից, Մալաթիայից, Մուշից ու այլ Հայաբնակ վայրերից տարագրված տասնյակ հազարավոր Հայ փափստականներ, և այդ հանգամանքը խիստ կարևորել էր մշտական կապի ապահովումը Ռուբեն Տեր-Մինայանի և Վ. Փափազյանի (Կոմս) հետ՝ Մուշ-Սառուն տարածքի նկատմամբ վերահսկողության ապահովման նկատառումներից ելնելով¹⁹²: Այդ խնդրի իրադրժման համար Դեվոյանցին են տրամադրվում նաև Հինգ կամավոր¹⁹³: Ստացված արդյունքների մասին գեկուցագրերը ներկայացվում էին գնդապետ Դ. Դրացենկոյին, Ազգային բյուրոյին և ՀՅԴ բյուրոյին¹⁹⁴:

Որպես Հայ Հետափառությի՝ Տ. Դեվոյանցի կենսագրության մեջ հասուն տեղ է զբաղեցնում Հինգ 1915 թ. ապրիլ-մայիսի ժամանակահատվածը, երբ նա իր 5 զինակիցներով հայտնվում է Մանազկերտում՝ Մուշի և Բիթլիսի միջև կապ հաստատելու հեռահար նպատակով: Այնուհետև Կովկասյան բանակի Հրամանատարության կողմից Դեվոյանցը գործուղվում է Երգրում՝ հետափառության, իսկ արդեն Երգնկան գրավելուց հետո Հիմնավորվում է նաև այնտեղ: Սակայն շուտով, կապված Վան-Մանազկերտի շրջանից ոռուսական զորքերի հայտնի «անակնկայ»՝ «Մեծ նահանջ» հետ, Ռոստոմի և Արամի (Արամ Մանուկյան) առաջարկությամբ շտապ Մանազկերտ է գործուղվում Կ. Սասունին՝ իր կուսակցական ընկերների հետ՝ պարտականություն ունենալով քննել Տիգրան Դեվոյանցի գործը, որը տվյալ պահին լինելով զոր. Օգանովսկու գլխավորած 4-րդ կորպուսի հետափառական բաժնի վարիչ, իրը թե սխալ, անծիշտ գեկուցումներ էր ներկայացրել ռուսական Հրամանատարությանը և այդ կապակցությամբ էլ ամեն շանք չէր գործադրել, որպեսզի ռուսական զորքերը շարժվեին դեպի Մշո դաշտ՝ իրենց գործողությունները համաձայնեցնելով գեպի Դառվան և Բիթլիս առաջացող հայկական կամավորական գնդերի հետ: Այդ կապակցությամբ հարկ է նշել,

¹⁹¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Կենտրոնական արխիվ (Քոստան), Թղթածրար, ՍՎ. 78/8:

¹⁹² Տե՛ս Գեղեանց Տիգրան, Կեանքիս դրուագներից, էջ 54:

¹⁹³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

որ Հիմնովին սխալ են Կ. Սասունու մեղադրանքները Տ. Դեվոյանցի հասցեին, թե իբր վերջինիս հանձնարարված էր «ամեն ջանք թափել», որպեսզի «ռուսական բանակը տրամադրվեր առաջ գնալու», որը, սակայն չի հաջողվում¹⁹⁵: Իբր թե Տ.Դեվոյանցը չափազանցրել էր թուրքական հարձակողական ուժերի թիվը՝ 70000 զինվոր, այն իբր եղել է 30000-ի մոտ, և դա էլ իբր պատճառ է դարձել ռուսական զորքերի ընդհանուր նահանջի համար ամբողջ ճակատում¹⁹⁶: Սա, իհարկե, անլուրջ մոտեցում էր և չի կարող գիտվել որպես խորացես փաստարկված պատճառաբանվածություն: Տ. Դեվոյանցը՝ ինքն էլ հետեւղանորեն ու վճռականորեն տարբեր առիթներով հերքում էր դա¹⁹⁷: Նա բազմաթիվ ապացույցներ է բերում այն մասին, որ անկախ որևէ հանդամանքից, ռուսական բանակը միշտ էլ ամենաճիշտ և ստուգված տեղեկություններ ուներ թշնամու ուժերի գասավորման, քանակի և այլնի մասին իրենց զորամասերի NN-ով, մնում էր միայն հետևել թիկունքում թշնամու ուժերի փոփոխություններին, ինչով և մանրակրիստ կերպով զբաղվում էին հետափուղական գործի կազմակերպիչները: Ուստի Տ. Դեվոյանցը գալիս է հետեւյալ եղանակացության: «անկարելի էր սխալվել թշնամու ուժերի տեղավորման, դասավորման մասին, իսկ կրվի միջոցին միշտ ունեինք գերի կամ փախստականներ, որոնց միջոցով ճշտում էինք թշնամու նոր դասավորությունը»¹⁹⁸:

Առնվազն միամտություն է ռուսական զորքերի 1915 թ. հուլիսյան (20-23) նահանջը միակորմանիորեն կապել Տ. Դեվոյանցի հաղորդած տեղեկությունների և հենց նրա բուն հետափուղական գործունեության հետ: Կ. Սասունու անհիմն մեղադրանքների կապակցությամբ Գ. Լազյանը գրում է: «Կը կարծենք, թե այս մեղադրանքները չափազանցություն են. ռուս հրամանատարությունը այս կամ այն զինվորական կարեւոր շարժումը՝ նահանջ կամ հատաշխաղացում՝ չի կատարել միայն մեկ տեղեկության վրա հենվելով»¹⁹⁹: Անշուշտ, սխալ է նաև Վ. Փափազյանը, որը, մեղմ ասած, անլուրջ պատճառաբանությամբ, Տ. Դեվոյանցին մեղաբում է ռուսական զորքերի նահանջի մեջ՝ կարծելով, թե գեներալ Պ. Օգանովսկին և առահասարակ ռուսական բանակի հետափուղական ծառայությունը իրենց ողջ գործելակերպը կառուցել էին՝ հենվելով միմիայն Տ. Դեվոյանցի տեղեկությունների վրա, և ինչը հետաքայում վերը հիշյալ զորավարը փորձել է սովետ և անհեթեթ

¹⁹⁵ Տե՛ս Կ. Սասունի, Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ (1914-1918). Տաճկահայոց գաղթաշարժեն անոնց դերը Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութեան մեջ, Բոստոն, 1927, էջ 77:

¹⁹⁶ Տե՛ս Կ. Սասունի, Նշված տեղում, էջ 80-81:

¹⁹⁷ Տե՛ս Հայաստանի Համբավառության կենտրոնական արխիվ (Քոստոն), Թղթաձրար, ԱՎ. 78/8:

¹⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁹⁹ Գ. Լազյան, Հայաստան եւ Հայ դատը, Եր., 1991, էջ 182:

«արդարացումներով» Հերքել²⁰⁰: Բոլորովին էլ չի կարելի Համակարձիք լինել նաև այն տեսակետի հետ, որի համաձայն, գորավար Անդրանիկը ուսական զորքերի այդ հայտնի նահանջի ու իրադարձությունների զարգացման վրա ազդող վճռորոշ պատճառ է համարել Կովկասյան բանակի շտաբին կից հետախուզության աշխատավից, գեներալ Պ. Ի. Օգանովսկու գլխավորած 4-րդ կորպուսի հետախուզական բաժնի վարիչ, պրապորչիկ Տիգրան Դեվոյանցին: Առավել ևս, երբ ինքն՝ Անդրանիկը ևս Տ. Դեվոյանցին նաև իր կողմից ներկայացվող մեղադրանքների կապակցությամբ կարծում է, որ դա կարող է լինել ցարական կառավարության հերթական դավը հայ ժողովրդի դեմ²⁰¹: Հարկ է ասել, որ զորավար Անդրանիկը 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին տեղի ունեցած Հայոց Ազգային համախորհրդակցության (ՀԱՀ) նիստերի օրերին կրկին անդրադառնում է 1915 թ. Հուլիսին Վան-Մանազկերտ ուղղությամբ ուսական զորքերի նահանջի պատմությանը (Երբ Արքուլ Քերիմ փաշայի զորքերի հարվածների ներքո ուսական 4-րդ կորպուսը խուճապահար նահանջում էր), և այդ հարցի հետ կապված հին մեղադրանքներ նետում Տ. Դեվոյանցի հասցեին: Տ. Դեվոյանցը չի երկնչում մեղադրանքների տարափից և գրավոր դիմումագիր է ներկայացնում Ազգային համախորհրդակցության նիստի նախագահին՝ մեղադրանքների առնչությամբ հիմնավոր բացարություն տալու պահանջով. «Պ. նախագահ. որովհետև Վանի ընդհանուր նահանջի մասին պ. Անդրանիկի կողմից Հայտարարություն եղալ, իբր թե ես միայ տեղեկություն եմ տվել թշնամու ուժերի մասին (2-րդ դիվիզիա) և հետեւաբար նահանջի պատճառը ես եղել, կիսնդրեի կրկին բարեհածեիք ժողովի համաձայնությամբ թույլ տայիք ինձ, որպես բացառություն, տայի իմ բացարությունները այդ ընդհանուր նահանջի մասին»²⁰²: Բայց քանի որ Տ. Դեվոյանցը պատգամավոր չէր, ուստի այդ հարցի շուրջ պարզություն մտցնելու իրավունքը վերջինիս կողմից տրվում է, կամ ապելի ճշշո՛վերապահվում է նրա դասընկեր ու զինակից Դրաստամատ Կանայանին (ԴՐՈ), որից հետո Հայոց Ազգային համախորհրդակցությունը հարցը համարում է փակված: Զբավարարվելով խնդրի այդպիսի հանգուցալուծումով և իրեն մեղավոր զգալով, Տ. Դեվոյանցը «Հորիզոն» թերթի 1917 թ. նոյեմբերի 16-ի համարում համեստ է գալիս ծավալուն Հոդվածով, և առաջ քաշում այն տեսակետը, որ եթե գեներալ Պ. Օգանովսկին ժամանակին ուշադրություն դարձներ Հայ հետախուզակցների

²⁰⁰ Տե՛ս Վ. Փափազեան, Խմ յուշերը, հ. Երկրորդ, Պեյրութ, 1952, էջ 412-415:

²⁰¹ Տե՛ս Հր. Սիմոնյան, Անդրանիկի ժամանակը. Երկու գրքով. Գիրք Ա., Եր., 1996, էջ 464-465:

²⁰² Տե՛ս Հայոց ազգային հանախտքրդակցությունը, Թիֆլիս, 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, փաստաթրերու նյութեր, պրոֆ. Վ. Ն. Ղազախցյանի խմբագր.: (Բանբեր Հայաստանի Արխիվների, 1992, N 1-2, էջ 150): Տե՛սնաև Հանախայկան խորհրդակցություններ (1918-1920 թթ.), Փատարդերի և նյութերի ժողովածու: Կազմ. Ա. Վիրաբյան և ուրիշներ, Եր., Հայաստանի ազգային արխիվ, 2004, էջ 275:

տեղեկություններին և հարկ եղած միջոցները ձեռնարկեր, ապա չէին լինի ինչպես ողբերգական խուճապային նահանջը, այնպես էլ այդ օրերի հայ բնակչության կոտորածները: «Մանազկերտից առաջ շարժվելիս, - գրում է Տ. Դեփյանցը, - ամենակարեւորը՝ պետք է ապահովվեր մեր զորքերի աջ թեւ Մանազկերտ-Խնուռս գծի վրա, որպեսզի թույլ չարվեր թշնամուն Քյոփրիքյոյի ուղղությունից դուրս գալ մեր թիկունքը: Գեներալ Օգանովսկին և իր շտաբի նաշանիկ, կաթվածահար, բայց Յուդենիչի ցարական բանակի գեներալ Ն. Ն. Ցուբենիչ, 1862 թ. - 5 հոկտեմբերի 1933 թ.] բարեկամ գեներալ Ռյաբչինսկին այդ չարեցին: Նրանք մինչև անգամ Եփրատ գետի միւս ափում Կարաչաբանի ուղղութեամբ չիղողեցին փոքրիկ ձիավոր խուզարկու խմբեր, այլ մէկ բառալիոն հետեւակ դնելով Մանազկերտի մէջ, որպէս պահեստ, շարժւեցին Մշոյ վրայ՝ առանց կազմակերպելու մասունարարման գործը և առաջ անցան Մանազկերտից մօտ 200 վերստ»²⁰³, որից օգտվեցին Շուրքերը և համաշարձակման անցնելով՝ կրակի տակ առան հարկադիր նահանջի ճանապարհը բռնած ուստական գորքերին և գաղթականների սովալլուկ խմբերին: Հետեւանքն այն է լինում, որ ուստական բանակի գլխավոր հրամանատարությունը պաշտոնանկ է անում գեներալ Պ. Օգանովսկուն, որը այդ օրերին ուստական եկած Կ. Սասունու և Ռուբեն Տեր-Մինայանի հետ հանդիպման ժամանակ, որին ներկա է եղել նաև Դեփյանցը, ինչ-ինչ նկատառումներից ելնելով՝ «Ուստական բանակի նահանջի» խնդրում մատնացոյց է անում վերջինիս: Այդուհանդերձ, Տիգրան Դեփյանցը պարզեատրվում է Սբ. Աննայի անվան «Քաջության համար» շքանշամով, և Էրզրումը գրավելուց հետո նույն պաշտոնով տեղափոխվում է բանակի շտաբ: Այդ մասին «Հորիզոնի» 1917 թ. նոյեմբերի 17-ի համարում Դեփյանցը գրում է հետեւյալը. «Այստեղ պէտք է նկատի առնել մի այլ պարագայ: Ես՝ գտնելով խուզարկու գործի վարիչ պաշտոնով Մանազկերտում, ոչ մէկ կապ չունի Վանի շրջանի ուղղեղկայի հետ, միայն թէ պարտք էի համարում իմ առաջած լուրերի պատճէնները յայտնել Արարատեան գնդին (Վարդանին) ի գիտութիւն: Իսկ ինչ վերաբերում էր իմ պաշտոնին, ես ապրելով Մանազկերտում, անկախ էի իմ պաշտոնի մէջ և ստացւած լուրերը, եթէ կասկածելի էին, վերապահութեամբ հաղորդում էին կորպուսի շտաբին, որն ունէր իրեն խուզարկու գործերի վարիչները, որոնք ստուգում էին իմ լուրերը այլ աղբեւրներից, ապա հաղորդում զրաբաներին»²⁰⁴: Այնպես որ, զիմելով Համազգային խորհրդաժողովին՝ Դեփյանցը ներքին ամուր համոզմունք ուներ իր իրավացիության մէջ և վստահաբար մերժում էր ինչպես Կ. Սասունու, այնպես էլ այլոց առաջին հայացքից «անհերքելի և անխոցելի ապացույցները» Վան-Մանազկերտի 1917 թ. հուլիսյան իրողու-

²⁰³ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 17. XI. 1917, N 246 (ճշում. «Հորիզոնի» 17.11.1917թ. համարը պետք է լինի N 246-ը, իսկ N 247-ը վերաբերում է 18. XI. 1917-ի համարին):

²⁰⁴ Նույն տեղում:

թյունների ժամանակահատվածում թույլ տրված շահարկումների հարցում, այդ թվում իբր թե 20.000 հազար փութ ցորենի վատնման, դրամաշորթության, կողոպուտների և սպանությունների խնդրում՝ վկայակոչելով տարբեր փաստացի տվյալներ և ազգային գործիչների: Տիգրան Դեվոյանցը իր թողած վկայակոչումներում, որոնք պահվում են նաև Հայաստանի Ազգային արխիվի համապատասխան պահոցներում ձեռագիր վիճակում, հերքում է իրեն ներկայացված մեղադրանքը իբր թե թուրքական զորքերի մասին ուղացված տվյալներ (70 հազար գինվոր) ներկայացնելու խնդրում, ինչը ինքը երբեք ձեռքի տակ չի ունեցել, այլ ընդհակառակը, Ս. Վրացյանին, Ռ. ՏերՄինասյանին և Վ. Փափազյանին ներկայացվել են ընդամենը 25-35 հազարի չափով թուրքական զորքի մասին տվյալներ: Ինչ վերաբերում է Հայտնի նահանջի պատճառներին, Տ. Դեվոյանցը այդ չարաբաստիկ նահանջի պատճառներից ամենապլավը համարում է հենց այն, որ գեներալ Օգանովսկին առանց ապահովելու իր կորպուսի աշ թևը, առանց պատճեց դնելու Եփրատի մյուս ափին Մանագկերտի մոտ (Նուրբէդգին գիւղի ուղղութեամբ), թողնելով Մանագկերտի մեջ միայն մեկ գումարտակ գինվոր (600 հոգի), տեղաշարժվել է դեպի Մուշ և Բիթլիս²⁰⁵: Վերն ասվածի կապակցությամբ միանգամայն տրամաբանված է Տ. Դեվոյանցի եզրակացությունը. «...Որովհետեւ ես պատգամավոր չի, խորհրդաժողովը մերժեց ինձ ձայն տալ այդ մային բացատրություններ ներկայացնելու համար, իսկ նախագահը խոստացավ ձայն տալ ինձ հաջորդ նիստի ժամանակ, կրկին խոսք չտրվեց ինձ: Ընկ. Դրոն, ստանալով ինձանից այդ հարցի նկատմամբ իմ ունեցած փաստաթղթերը՝ հերքեց պ. Անդրանիկի ասածը, և խորհրդաժողովը հարցը համարեց փակված»²⁰⁶: Տ. Դեվոյանցը ցավով գրում է. «Բայց հարց է ծագում, կարելի՞ էր, արդյոք, այդպիս թեթև կերպով անցնել մի խնդրի վրայից, որ դարձավ այդքան մեծ դժբախտությանց պատճառ ամբողջ գրավված վայրերի ազատված հայերի համար: Կարծում եմ՝ ոչ, նամանավանդ, եթե նկատի ունենանք ժողովրդի մեջ մինչև օրս էլ շարունակվող շուկները, որ իբր թե այդ նահանջը եղել է նախօրոք կազմակերպված և մտածված: Կարծում եմ, որ ամենալավ եկերէց մեկը այն կլիներ, որ Ազգային խորհրդաժողովը կազմեր մեկ հանձնախումբ, որին հանձներ այս նահանջի պատճառներ մանրամասն կերպով քննել գեթ ապագա պատմության համար»²⁰⁷:

Վիճելի խնդրի կապակցությամբ Տ. Դեվոյանցի գործունեությունը քննելու համար ՀՅԴ Բյուրոյի կողմից կազմվում է հանձնախումբ, որը հե-

²⁰⁵ Տես ՀԱԱ, ֆ. Կ - 1457, ց. 2, գ. 28, թթ. 12-17 հակ.

²⁰⁶ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 17. XI. 1917, N 246:

²⁰⁷ Նոյն տեղում: Նշենք, որ ըստ Ա. Հարությունյանի, գեներալ Պ. Օգանովսկուն Վան-Մանագկերու նահանջի համար մեղադրական ներկայացնելը անհիմն է, չպատճառաբանված: Ա. Հարությունյան, Սարիղամիշի ճակատամարտի դերը Կովկասը բոլցական ներխուժման վտանգից փրկելու գործում (1914 թ. դեկտեմբեր): «Բանքեր Հայաստանի Արխիվների», 1967, N 2, էջ 102:

տապայում արդյունքները ներկայացնում է 1919 թ. նոյեմբերին Երևանի մեջ բացված ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովին²⁰⁸, որի կուսակցական դատական ասոյանը քննարկում է տվյալ գործը, սակայն այն անավարտ է մնում, ըստ Երևոյթին նաև ներկայացված փաստարկումների կիսատպության պատճառով²⁰⁹: Հատկանշական է, որ ժամանակակիցներից ոչ բոլորն են համաձայնվում Տ. Դեվոյանցին ներկայացված մեղադրանքներին: Այսպես, Ս. Վրայյանը պարզաբն գրում է. «Դէոյեանցը մեր Երևանի ընկերներից էր: Երեւ տարագիր, ապրել էր Թուրքիայում, ուր լայն ծանրթութիւններ ունէր: Այժմ սպայ էր, 4-րդ կորպուսի հետախուզական մասի վարիչ: Ճարապիկ եւ բանգէտ երիտասարդ էր: Մ.րագ լուրեր էր Հայթայթում թշնամու ուժերի, ծրագիրների եւ գործողութիւնների մասին, որոնց չուրջ երեսմն կասկածներ ու վէճեր էին ծագում: Հակառակ որ ինքը վճռական հերքումներ է Հարաբարակել, մինչեւ այժմ էլ նրան մեղադրում են, որ անծիշդ տեղեկութիւններով թրքական ուժերի եւ գործողութիւնների մասին՝ պատճառ է եղել Տարօնի շրջանի Հայութեան բնաջնջման: Ես անձնապես փաստ չունեմ նրան մեղադրելու այդ ուղղութեամբ»²¹⁰: Հարցի առնչությամբ բազմանշանակ և սպառիչ պարզաբնումներ է տալիս Տ. Դեվոյանցը՝ բերելով Հիմնավոր և Համոզիչ Հակաֆաստարկներ. «Ես...ուղարկւած էի բանակի հետախուզական բաժանմունքի պետ Դրացենկոյի, Ազգ. եւ Հ.Յ.Դ. Բիւրօններու կողմէն Մանազկերտ՝ կապւելու Մշոյ եւ Սահնոյ ուժերուն հետ, գիտակ պահելու զանոնք կատարած շարժումներուն եւ ամսնայմէ ստացած տեղեկութիւնները հաղորդելու յիշեալ մարմիններուն եւ Դրացենկոյին: Այդ չէր նշանակեր «լուելեայն կը հասկցւեր, որ Տ.Դ. ամէն ջանք պիտ թափէր, որ ուսական բանակը տրամադրէր յառաջ խաղալու»: Ո՞վ էի ես, ի՞նչ իրաւունքներ ունէի ձեռքս, որու՞ հետ կը տեսնէի Մանազկերտի մէջ - յառաջապահ բանակի սպաներու հետ միայն: Եթէ ես զօրք ունենայի, կամ իրաւունք, վստահ եղէք, ձեռքէս եղածը կը նէի բանակը յառաջ շարժելու համար, բայց ձեռքիս ոչ մէկ իրաւունք չկար: Մի մոռացէք, որ նոր էի սպայ եղած եւ նոր եկած Մանազկերտ, ուր մնացի ընդամենը երկու եւ կիս ամիս: Բանակը «առաջ խաղացնելու» պարտականութիւնը Կ. Սատունիներուն էր վերապահւած, թիկունքի գործիչներուն, ես միայն մէկ պարտականութիւն ունէի՝ ստացած լուրերս տեղեկագրել ուր հարկն է, մնացեալը կը մնար Ազգային եւ Հ. Դ. Բիւրօններուն, որոնք շատ առելի լաւ կապեր ունէին կեղրոնի սպայակոյտի հետ, քան թէ ես: Անոնք է, որ պէտք է ստացւած լուրերը ոչ թէ կարդային, որպէս լրագրական լուրեր, այլ կեղրոնի սպայակոյտի միջոցով օգտագործէին, որ «բա-

²⁰⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Կ - 1457, գ. 2, գ. 22, թթ. 1 - 2, 4- 9 հակ., գ. 28, թթ. 12 - 17 հակ.:

²⁰⁹ Գեյշանց Տիգրան, Հետախոյի մը յուշեր, «ՎԵՄ» (Փարիզ), 1938, Յունար-Մայիս, թիւ 2, էջ 48-55, թիվ 3, Յունիս-Սեպտեմբեր, էջ 58-73:

²¹⁰ Ս. Վրացեան, Կեսնիքի ոտիներով. Դէպեր. Դէմքեր. Ապրումներ. հ. Գ., Պէյրութ, 1963, էջ 96-97:

նակը տրամադրուէր առաջ խաղալու»²¹¹: Խսկ աշա թե ինչ է գրում Հովհ. Քաջազնունին. «Ռուսների ընթացքը (նահանջը - Վ. Վ.) բացարելու համար բնաւ անհրաժեշտ չէր ենթադրել, թէ նրանք ծրագիր ու դիտավորութիւն են ունեցել մեզ կոտորելու, այլ բաւական էր միայն ենթադրել, թէ նրանք չեն ունեցել նպատակ փրկել թուրքահայութիւնը ինչ գնով էլ լինի: Խսկ այդպիսի նպատակ նրանք չեր ցանկութիւնները, եւ երբ իրականացրած չենք տեսել այն՝ դաւագրութիւն ենք որոնել»²¹²: Կարծում ենք, սրանով ամեն ինչ ասված է, քանզի ակնհայտ է, որ եթև ոռուսները կարողանային իրադարձությունների դարգայցման այլ ռազմավարություն զարգացնել, նրանք դա, անկասկած, կանեին և դրանում հայ բնակչությունը խոչընդոտի կամ ավելորդ «բալաստի» դերում չէր լինի, առավել ևս, երբ նրանք լիովին համոզված էին հայերի հավատարմության խնդրում՝ գտնելով նաև, որ հայ բնակչության պահպանումը տվյալ տարածքում անհետաձգելի և էսակես անհրաժեշտ խնդիր է:

S. Դեվոյանցի եղբակացությունները ևս հիմնավոր են. «Մանազկերտի նահանջն յետոյ ևս այլեւս ու եւ է յանձնարարութիւն չունչի Ազգ. եւ Դաշն. Բիւրօններէն եւ անցայ 4-րդ կորպուսի սպայակոյտի մէջ: Եթէ այդպիսի սխալ արած լինէի, վստահ եղէք, որ ոչ թէ միայն զիս չէին պահեր որպէս հետափոյզ, այլ դատի կուտային կամ կը վունտէին հետախուզական բաժանմունքէն: Ընդհակառակը, վերջը՝ Էրզրումը գրաւելէ երեք ամիս առաջ, ինձ յանձնեցին միաժամանակ էրզրումի հետախուզութիւնը եւ աստիճանաբար ևս բարձրացյա մինչև Կովկասի ճակատի հակահետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտօնը»²¹³: S. Դեվոյանցը, որը միակ հայ սպան էր ոռուսկան հետախուզական ծառայության մեջ, և պատերազմի առաջին խսկ օրից մինչև վերջին օրը գտնվում էր այդ համակարգում, անդում էր, որ ոռուսկան բանակի նահանջը պայմանավորված է եղել զուտ ռազմագիտական նպատակով՝ անհրաժեշտաբար, իսկ ինքը դրա հետ որկիցն առնչություն չուներ: Ամեն զեպքում, տեղին է նաև նշել, որ ինքը՝ Դեվոյանցը շատ համանալի պատճառներով կարող էր ամեննեին էլ լիակատար տեղեկացված չլիներ ոռուսկան զորքի ողջ անց ու դարձից, ինչը կատարված իրադարձությունների հետևանքների գնահատման տեսանկյունից ամեննեին էլ նրան չի կարող դարձնել գլխավոր պատասխանառուն, առավել ևս մեղադրյալը:

Էրզրումում Դեվոյանցը օգտաշատ գործունեություն է ծավալում՝ տարածաշրջանի մասին հավաքելով մեծ արժեք ներկայացնող տեղեկություններ: Էրզրումում ստեղծվում է Հայ գինուրական խորհուրդ, որը պետք է

²¹¹ Տե՛ս Դեյվանց Տիգրան, Հետախոյզի մը յուշերը, «ՎԵՄ» (Փարիզ), 1938, թիւ 3, Յուլիս-Սեպտեմբեր, էջ 69-70:

²¹² Յովհ. Քաջազնունի, Հ. Յ. Դաշնակցության ներկայացնող տեղեկություններ: Էրզրումում ստեղծվում է Հայ գինուրական խորհուրդ, որը պետք է

²¹³ Դեյվանց Տիգրան, Հետախոյզի մը յուշերը, «ՎԵՄ» (Փարիզ), 1938, թիւ 3, Յուլիս-Սեպտեմբեր, էջ 72:

կառավարեր ամբողջ Կովկասյան ճակատը՝ սեփական, հայկական ուժերով: Իր հուշագրության մեջ Տ. Դեվոյանցը գրում է, որ ինքը կարգադրում է ձերբակալել էրզրումի 6 Հայտնի տաճիկ պարագլուխների, որոնք մեղադրվում էին Հայկական կոտորածների մեջ և համձնում է զինվորական դաշտային դատարանին, որի վճռով էլ նրանք կախաղան են բարձրացվում: Այն բանից հետո, երբ Դեվոյանցը դատնում է Կովկասյան բանակի սպայակույտի հակահետափուղական բաժանմունքի պետ, համապատասխան միջոցառումներ է ձեռնարկում՝ ձերբակալելով Երզնկայի շրջանի՝ հակառակորդի գրեթե բոլոր լրտեսներին, որոնց գործի քննությամբ Թիֆլիսում զբաղվում են 65 քննիչներ, սակայն հետագայում այդ գործակալները կասկածելի հանգամանքներում ազատ են արձակվում²¹⁴: Ըստ երևույթին՝ դա կապված էր վրացական կողմից ցանկության հետ՝ չլիւտանգելու վրաց-թուրքական բավականին շահավետ բարեկամական կապերը:

Տիգրան Դեվոյանցի գործունեության այդ փուլը ևս լի է հիշարժան փաստերով և իրադարձություններով: Երբ 1918 թ. ապրիլի 25-ին Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրի հիման վրա դատարկվում է Կարսի մարզը, ուազմաքաղաքական իրադրությունը սկսում է դասավորվել ոչ ի նպաստ Հայերի: Վրացիները այդ շրջանում սկսում են կատարել «տրոյական ձիու» գեր, որի մասին Հիշատակում է Տ. Դեվոյանցը. «Այստեղ շատ տիսուր դեր էին կատարել Զիսենկելին եւ զօր. Օդելելիդչեն (Օդիշելիձե Իլյա Զ. - Վ. Վ.)»²¹⁵: Վերջինս մեղադրում էր արդին լրտեսութեան մէջ ի նպաստ Գերմանիոյ արեւմտեան ճակատում: Իսկ երբ նա տեղափոխուեց որպես Հրամանաստար Կովկասեան ճակատը, ես բռնեցի նրա գաղտնի նամակները, ուղղուած Վէհիր փաշային, եւ յայտնեցի նրա սպայակոյտի պետ զօր. Վիլինս-կուն»²¹⁶:

Անդրկովկասյան հանրապետությունների անկախության շրջանում Տ. Դեվոյանցին նոր փորձություններ էին սպասում: Թիֆլիսում նա այցելում է Հայաստանի Հանրապետության զինվորական ներկայացուցիչ գեներալ Հովսեփ Արտեմի Քիչմիշյանին, որը, հայտնելով, թե շուտով պատերազմի մեջ են մտնելու վրացիների հետ, ուստի անհրաժեշտ է տեղեկություններ ձեռք բերել վրացական զորքերի դասավորության և զորահավաքի մասին,

²¹⁴ Տե՛ս Դեյխեանց Տիգրան, Կեսնիքս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1944, N 3, Մայիս-Յունիս, էջ 96:

²¹⁵ Նա դարձավ անկախ մենշևկյան Վրաստանի ուղմական նախարար, որի առաջին գործերից մեկը եղավ բանտից 600-700 տաճիկ լրտեսների ազատ արձակելը, բացի մեկ-երկու հոգուց, որոնց հետ Դեվոյանցը հանդիպում է 1919 թ.՝ Ստելսի բանտում եղած ժամանակ: Տ. Դեյխեանց, Կեսնիքս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1944, N 5 (244), Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, էջ 85-86, 1945, N 1 (246), Յունուար-Փետրվար, էջ 54, «Մշակ», Թիֆլիս, 29. XII. 1918, N 269, 7. I. 1919 թ., N 5, 31. I. 1919, «Կավկազու լուսադրություն», Տիֆլիս, 30. I. 1919, N 10:

²¹⁶ Դեյխեանց Տիգրան, Վրաստանաւ Կանայեան (Դրո), «Հայրենիք» (Բոստոն), 1957, N 9, Սեպտեմբեր, էջ 15:

ինչպես նաև վրացական ժողովրդական գվարդիայի քանակի և գործողությունների պլանի մասին: Դեվոյանցը արագ գործի է անցնում և օգտագործելով իր բոլոր կազերը Վրաստանի մայրաքաղաքում՝ շտապ ձեռք է բերում անհրաժեշտ տեղեկատվություն, որն էլ Քիշմիշյանը հույժ գաղտնի ծածկագրով ուղարկում է Երևան՝ ակնկալելով, որ այն, օգտակար կլինի վրաց-Հայկական բռնկված բախումների ժամանակ²¹⁷:

Այսհետև Տիգրան Դեվոյանցը հայտնվում է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ստեղծման գործընթացներում, և արդեն որպես փորձառու հետախույզ մասնակցում է Հայկական հետախուզական ծառայության ձևավորման բարդ, հակասական և չափազանց դժվարին գործառությներին՝ դառնալով նորաստեղծ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և Հակահետախուզական բաժնեմունքի պետերից մեկը և ծավալում օգտաշատ գործունեություն ի փառ հայրենիքի, հանուն սեփական երկրի պատվի ու արժանապատվության:

Հետաքրքիր է նշել, որ մինչև իր հայտնի ուղևորությունը Արևմտահայաստանի քաղաքները և Կ.Պոլիս, Տիգրան Դեվոյանցը շատ ծանր փորձության առաջ էր կանգնել Վրաստանում: Տ. Դեվոյանցը հետախուզական ծառայության հայտնի դեմքերից էր, կադրային մի սպա, որը եղել էր Կովկասյան բանակի սպայակույտի հակահետախուզական բաժնի կարևոր սպաներից, և բնականաբար վրացիները այդ հանգամանքը օգտագործելով, ինչպես նաև որոշ հին գործեր առիթ դարձնելով, էլ ավելի են շիկացնում իրավիճակը վերջինիս շուրջը: 1918 թ. մայիսյան անկախական գործընթացների օրերին Վրաստանի հանրապետության տարածքով գնացքով անցնելու ժամանակ, Սամտրեդիա կայարանում անակնկալ ձերբակալվում է վրաց միլիցիայի և հատուկ ծառայությունների կողմից՝ վրացական բանակի մատակարարման ճյուղի պետի մատությամբ, որը ժամանակին, Տ. Դեվոյանցը հատուկ հրամանով որպես տաճկական լրտես, մի շաբթ այլ անձանց հետ միասին ձերբակալվել էր Երզնկայում: Բանատ փոխարքվելու ճանապարհին Դեվոյանցը հասցնում է ոչնչացնել մի շաբթ կարևոր ծածկագրված թղթեր, որոնք կարող էին դիվանագիտական բարդությունների առաջ կանգնեցնել ՀՀ ուղղմաքաղաքական ղեկավար շրջաններին: Տ. Դեվոյանցի ձերբակալության օրը «վրաց հեռագրական գործակալութիւնը բաց էր թողել մի հեռագիր, որով Հաղորդում էր թէ կապիտան Տիգրան Դեւոյեանցը, կովկասեան բանակի սպայակոյտի հակահետախուզական բաժնմունքի նախկին պետը ձերբակալուել է Սամտրեդի կայարանի մէջ, մեղադրում է լրտեսութեան մէջ եւ պէտք է յանձնուի զինուրական դատարանի»²¹⁸: Նրան տանում են Մետեխի բանտ, որը լեփ-լեցուն էր հայերով: Այնտեղ էին գտնվում նաև մահվան

²¹⁷ Տե՛ս Գեղյեանց Տիգրան, Կեսանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Թոստոն), 1944, N 6 (245), Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, էջ 80-81:

²¹⁸ Տե՛ս նոյեմբերի 1945, № 1 (246), Յունուար-Փետրուար, էջ 54:

դատապարտված հետախույզ գնդապես Շմագալլովը և Միխոն (Միխայիլ Քուչարյանց, որն իբր թե «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության անդամ էր, Հետևաբար և ըստ վրացիների՝ ահարեկիչ»)²¹⁹: Նրանք անգլիացիների հրահանգով պայցթեցրել էին Մցիսեթի բանտի մերձակա Զեգվիթ կամուրջը՝ խոչընդոտելու համար գերմանացիների ակնկալվող մուտքը Թիֆլիս, որի համար ձերբակալվել էին վրաց իշխանությունների կողմից, և 1918 թ. դեկտեմբերին Վրաստանի Գերագույն դատարանի կողմից դատապարտվել 12 տարվա տաժանակիր աշխատանքի: Սակայն չուտով վերջիններս Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի կառավարությունների և Հատուկ ծառայությունների ջանքերով ազատվում են բանտից, իսկ Տիգրան Դեկոյանցի հարցն ավելի է լրջանում: Նրա մասին չուտով տեղեկացվում է Թիֆլիսում գտնվող՝ Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական հավատարմատար Լեռն Եվանգուլյանը, որը Տ. Դեկոյանցին Օրթածալայի բանտը տեղափոխելուց հետո որոշ ջանքեր է գործադրում, որ բանտում բժանվոր աիֆով վարակված հիվանդին այցելեն Հայ բժիշկներ, այդ մասին տեղեկացնում է Հայաստանի իշխանություններին, Զինվորական ու Արտաքին Գործերի նախարարներին, ինչպես նաև Տ. Դեկոյանցի Հարազատներին ու մտերիմներին, որոնք տեղափոխին քայլերի են դիմում՝ բանտից անհապաղ ազատելու նրան և տեղափոխելու Հայաստան²²⁰: Այսպես, Զինվորական նախարարին Հացեագրված Հայկական դիվիզիայի պետ, գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկյանի 1919 թ. մարտի 1-ի գեկուցագրից (№ 26/19) տեղեկանում ենք, որ Թիֆլիսում վրացական Հակածետախուզության կողմից ձերբակալվել է Հայկական գորամասերում ծառայող և տվյալ պահին Կամալորական բանակում ծառայության մեջ գտնվող Տ. Դեկոյանցը՝ կարևոր փաստաթղթերով հանդերձ, հանձնվել է դատի և դատապարտվել գնդակահարության: Սիլիկյանը Հայտնում էր, որ անգլիացիները բողոքել են դատարանի այդ որոշման դեմ, քանզի Հայկական իշխանությունները Դեկոյանցի գործի կապակցությամբ դիմել էին վերջիններիս, կարծելով, որ նրանք կարող են ազգել վրացիների վրա՝ Դեկոյանցի գործին տալով դրական հանդուցարուծում՝ ազատելով բանտից: Դատարանի որոշումը չի կիրառվել Տ. Դեկոյանցը Հիվանդության պատճառով, քանի որ բանտում գտնվելու ժամանակամիջոցում Տ. Դեկոյանցը Հիվանդացել է բժանվոր տիֆով, ինչի մասին ինքը՝ Տ. Դեկոյանցը վկայում է իր «Կեսանքիս դրուագներից» հուշագրությունում, նշելով նաև վրացական իշխանությունների բիրտ վերաբերմունքի մասին բանտախցում:

²¹⁹ Տե՛ս «Աշակ», 29. XII. 1918, № 269, 7.I. 1919, № 5, 31.I. 1919, № 23, «Աշխատավոր», Թիֆլիս, 3. V. 1919, № 85, «Կավկазское слово», Тифлис, 30. I. 1919, № 10, Տե՛ս Ա. Ի. Մենտешավիլի, Октябрьская революция национально-освободительное движение в Грузии, 1917-1921, Тбилиси, Изд-во "Ганатлеба", 1987, стр. 150::

²²⁰ Տե՛ս Դեկոյանց Տիգրան, Կեսանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, № 1 (246), Յունապար-Փետրոպար, էջ 54:

Եղած ժամանակից: Սիլիկյանը ցանկանում էր անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել Դեվոյանցի վիճակը թեթևացնելու համար²²¹: Նշված զեկուցագրի վրա մարտի 5-ին Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Հ. Հախվերդյանի և շտաբի պետ Մ. Զինվելչի ստորագրությամբ գրություն է ուղարկվում Արտաքին Գործերի նախարարին՝ նախարարին՝ խնդրելով հարաբերություններ հաստատել անգլիացիների հետ²²², տվյալ հարցի հանգուցալուծումը գտնելու նպատակով: Այդ ընթացքում, 1919 թ. մարտի 7-ին Հայաստանի Արտաքին Գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանը Վրաստանի արտգործնախարար Եվգենի Գեղեցիկին ուղղված հեռագրում խնդրում է կասեցնել դատավճիռը²²³: Սակայն վրացիները այդքան հեշտ մտադիր չեն ընդուածելու հայկական կողմին: Այսպես, ՀՀ արտգործնախարարին հասցեալբած 1919 թ. մարտի 25-ի հեռագրում (№ 1661) ի պատասխան № 485 դիմումագրի Վրաստանի Արտաքին Գործերի նախարարի օգնական Կ. Բ. Սաբախտարաշվիլին հայտնում էր, որ Դեվոյանցը մեղադրվում է ռազմական լրտեսության մեջ, հետաքննությունը չի ավարտվել, և գործը պիտք է լսվի դատարանի նիստում²²⁴: Վերջ ի վերջո, ինչպես պարզվում է Հենց իր իսկ Տիգրան Դեվոյանցի հուշերից, նա փախչում է Թիֆլիսի Մետեխի բանտից²²⁵: Մինչ այդ նա մի ընդարձակ նամակով դիմում է ՀՀ դիմանագիտական հավատարմատար Լ. Եվանգուլյանին՝ տեղյակ պահելով պատերազմական ասյանի զինվորական քննիչ Կեկելիձեի հարցաքննությունների մասին և խնդրելով, որ Եվանգուլյանը օգնի իրեն փախուստը կազմակերպելուն՝ այդ նպատակի համար խնդրելով 700 ռուբլի դրամ, ինչը վերջինս մերժում է՝ Դեվոյանցին համարելով խելագար, երեխ թե վախենալով հայ հետախույզի այդ հանդուցն նպատակադրումից և թերևս չհավատալով նմանակարգ ծրագրերի հաջողության մեջ: Սակայն վերջ ի վերջո նա էլ է աջակցում Դեվոյանցին նրա փախուստի իրավուրժման ժամանակից: Վրացական իշխանություններն, անշուշտ, հենվելով իրենց Հայտնի որոշ փախուստի վրա, չեն հավատում Տ. Դեվոյանցի հավատախայումներին, որ ինքն անմեղ է և Վրաստանի նկառմամբ վտանգավոր ձեռնարկումներ չունի, ինչն ավելի էր բարդացնում հետախույզի վիճակը և դրում տենդագին որոնումներ կատարել փախուստի ուղղությամբ: Ի վերջո, նրա փախուստի կազմակերպիչներից մեկը դառնում է Դեվոյանցի սիրեցյալներից մեկը՝ Ասյան: Օգտագործելով կեղծ փախուստի թղթեր, ինչպես նաև կաշառելով բանտի պաշտոնյաններին ու վերակացուներին, և վերջիններիս զգոնությունը բթացնելու համար նրանց հավաս-

²²¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ.1, թ. 64: Տե՛ս նաև Գեղյեանց Տիգրան, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, № 1 (246), Յունար-Փետրուար, էջ 54-56:

²²² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ.1, թ. 64 :

²²³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1, թ. 64, գ. 211, թ. 40:

²²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1, թ. 111:

²²⁵ Տե՛ս Գեղյեանց Տիգրան, Հետախոյզի մըյուշերը, «ՎԵՄ» (Փարիզ), 1938, Յունար - Մայիս, թի 2, էջ 71:

տիացնելով ինչ-ինչ հարցերում օգնելու իր պատրաստակամության մասին՝ վրացական իշխանություններին, Տ. Դեվոյանցը ժամանակ է շահում, շտապ իրականացնում է փախուստը, և Ասիայի հետ միասին՝ հայտնվում է Երևան ուղեկորվող գնացքում: Այդ մասին նաև շատ տպավորիչ գրում է իր Հռչերում. «Պատուտուած զգեստով, կէպին գլուխս անցկացրած, գոյնգոյն մեծ թաշկինակին մէջ կապոց շլնած, դուրսը ցցուած հացով, թեւերս անցկացրած եւ միւս ձեռքիս մէջ մի սղոց առած՝ Հաւլաբարից լրսաբացին շարժուեցինք Նավթլուզ: Թիֆլիս հասանք ճիշդ Երեւան մեկնող գնացքի գնալու ժամանակ:...Մէր դիւանագիտական ներկայացուցիչը Վրաստանում՝ Եւանգուլեանը, իրազեկ էր անցուղարձին: Առաջին կայարանից նրան ուղարկուեց պայմանաւորուած հեռագիրը: Ինձ ուղեկցողները, բացի Ասիայից, վերաբարձան Թիֆլիս...»:

Եւանգուլեանը ծածկագիր հեռագրել էր Երեւան, եւ Հայաստանի հեռապրական գործակալութիւնը իմ Երեւան հանճելուս միջոցին, արդէն բաց էր թողել Հետեւեալ հեռագիրը. «Կովկասեան բանակի սպայակոյտի հակա-Հետախուզական բաժանմունքի նախկին պետ՝ կապիտան Տիգրան Դեւոյեանցը, որը ձերբակալված էր վրացիների կողմից և մեղադրուում էր լրտեսութեան մէջ, յաջող կերպով փախչելով Մեղեկի բանտից, հասաւ Երեւան եւ նշանակուեց Հայաստանի բանակի հետախուզական եւ Հակա-Հետախուզական բաժնի պետի պաշտօնին»:

Այս հեռագիրը, երբ ստացուել էր Վրաստանում, սկսուել էր քննութիւն: Քննիչը, դատախանգը, պատերազմական նախարարութեան ներկայացուցիչները իսկոյն եւ եթ գնացել էին բանտ եւ քննել էին բոլոր թղթերը: Հետեւեանք եղած էր այն, որ հեռացրել էին պաշտօնից բանտապետին, քննիչն ու դատախանգին:

Այդ առթիւ Վրաստանի պաշտօնական թերթի՝ «Գրուգիա»-ի մէջ լոյս էր տեսան առաջնորդող մի յօդուած «Կեցցէ Դեւոյեանց» վերնագրով: Յօդուածագիրը յարձակում էր գործադրում բարձր իշխանութեանց վրայ, որ նրանք չէին կարողացել պահել մի կարեւոր բանտարկեալ: Այնքան իսկամ էր գրուած այդ առաջնորդողը, որ լոյս տեսնելուց յետոյ, ներքին գործոց նախարարութիւնը հրամայել էր Հաւաքել թերթի թիւերը կիոսկներից:

Երեւան հասնելուն պէս, ինձ կանչեց իր մօտ մեր պատերազմական նախարար զօր. Արարատեանը, որին ներկայացայ ալիւրի տոպրակից կարած ըլուզով: Այնտեղ էր նաեւ զօր. Կ., Հայաստանի զինուորական կցորդը Վրաստանում: Նա հանեց իր վրայի սուրը, համբուրեց ինձ եւ յանձնեց իրը նուեր»²²⁶: Հիրավի, ուազմահայրենախրական, դաստիարակչական լիցք պա-

²²⁶ Դեյնանց Տիգրան, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N° 1 (246), Յունուար-Փետրուար, էջ 59-60:

բունակող մի ուշագրավ իրադարձություն, որ կարող է զարդարել ցանկացած ժողովրդի պատմությունը²²⁷:

Առաջին Հանրապետության կայացման ոչ միանշանակ և բարդ գործընթացների պայմաններում, և մասնավորապես 1919 թ. երկրորդ կեսին - 1920 թ. սկզբին, **Տիգրան Դեվոյանց** հետախույզի կողմից իրականացվում են ակտիվ հետախուզական աշխատանքներ Վան-Մուշ-Բիթլիս շրջանում, և որից հետո նա ի վերջո 1919 թ. վերջում - 1920 թ. սկզբին հանդրվանում է **Կ.Պոլսում**²²⁸, որտեղ կազմակերպում է հետախուզական խումբ, որի ջանքերով էլ հայթայթում է Հայաստանի Հանրապետության ազգային-պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից արժեքավոր տեղեկություններ թուրքական գորուժի թվաքանակի և նախապատրաստությունների, ինչպես նաև Հայկական սահմանի ողջ երկայնքով թուրքական գորուժի տեղաբաշխման մասին: Տաղանդաշատ և իր սիրած գործին մինչև ուղն ու ծուծը նվիրված հետախույզի գործունեությունը ընդհանուր է Առաջին Հանրապետության մայրամուտով, և ի թիվս այլոց, անցնելով ծանր փորձությունների միջով, **Տ.Դեվոյանցը** ի վերջո հանդրվանում է հեռավոր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Բոստոն քաղաքում, և արդեն այստեղ հրապարակում բարձրարժեք հուշագրություն իր հետախուզական կենսագրության ողիսականի մասին:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզության և մասնավորապես հակածառափուղության կոհորտայում իր անգնահատելի տեղն ու անմար կերպարն ունի **Հովհան Խան-Կոտուրսկին** (Արտեմի Նիկիտայի Հովհաննեսով): Այս առումով ուշագրավ է Զինվորական նախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատարի (փաստաթղթի տակ ստորագրել էր նաև ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետ գեներալ-մայոր **Ա.Դոլուխանյանը**) 1918 թ. օգոստոսի 7-ի հրամանը զինվորական գերատեսչության

²²⁷ Հարկ է ավելացնել, որ տաղանդաշատայս հայ հետախույզի հետագա գործունեության էջերը դեռևս լիովին պարզաբնակ չեն, սակայն որոշ կցկուտր փաստեր երթեմն-երթեմն հաջողություն է գտնել, որոնք էլ ավելի ամբողջական են դարձնում նրա ոչ միանշանակ և տեղտեղ հակասական դիմանկարի և փորորդության հետախուզական կենսագրության ծավալքը: Դատելով որոշ փաստերոց, ակնհայտ է, որանում, որ Առաջին Հանրապետության անկումից և խորհրդայ հացումից հետո Տիգրան Դեվոյանից անոնք (ինչպես նաև հետախույզները) **Նազարեկանից**, **Դեմքենցից**, **Գրիգորի Խաչատորյանից** անոնքները հայտնվել է ազատված և ծառայության վայրերում բողնովաճայն սպաներից ցուցակում, որնք ենթակա էին ողարկման Բարո՛ւ հանճնվելով XI Կարմիր բանակի շտաբի տնօրինությանը և հետազարհանգներին, ինչից կախված էր նրանց հետազանակատագիրը: **ՏեսչԱԱ**, ֆ. Կ - 113, գ. 3, գ. 3, թթ. 40-47, 53, 68-70 և այլն:

²²⁸ Տես այդմասսին մանրանասսն: **Վ.Վիրաբյան**, Հայաստանի Հանրապետության Պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը, Եր., 2006, 119-130, 181-182: **Սոյմիք**՝ Հայաստանի Հանրապետության հետախուզությունը և բանակը 1918-1920 թթ., Եր., 2009, էջ 34-63: **Նույնիկ**՝ Հայկական հետախուզական խմբի գործունեությունը Կ.Պոլսում Տիգրան Դեվոյանից գլխավորությամբ 1919 թ. երկրորդ կեսին - 1920 թ. սկզբին: **Տես** Տարեգիրք. Բ. (պատմագիտական հանդես), Եր., 2010, էջ 134 -150 և այլն:

գծով, որում նշվում էր, որ Ռումինիական ռազմաճակատի գորակայանին կից Սևծովյան նախատորմի Հրամանատարի շտաբի Հետախուզական-Հակածետախուզական բաժնի նախակին պետ, ծովակալության գծով պորուչիկ Խան-Կոտուրսկին (Հովանեսով) գործուղվում է Գլխավոր շտաբ՝ Ռեզերվի համար նախատեսված հաստիքակազմի մեջ ընդգրկվելով՝ համապատասխան ռոճիկի նշանակումով, այն գործողության մեջ ընելով օգոստոսի 5-ից²²⁹: Այսպես սկսվում է տաղանդաշատ, փորձառու և շատ համարձակ մի հետախույզի գործունեությունը Հայկական հողում, որի վրա նա շատ շուտով աչքի է ընկնում Հայրենանվեր, անբասիր և ազնիվ գործունեությամբ: Սկզբնապես նա նշանակվում է Շարային և Զորահավաքային բաժնի պետի օգնական՝ 1918 թ. օգոստոսի 5-ից սկսած, հիմք ընդունելով կորպուսային դատարանի նախագահի 1918 թ. օգոստոսի 25-ի գեկույցը (№ 871), որն ամրագրվել էր գեներալ-մայոր Համբերդյանի կողմից²³⁰:

Հովհան Խան-Կոտուրսկին ՀՀ հասուկ ծառայությունների կողմից ձեռնարկվող գործողությունների ամենավճռական տեղամատերում էր, Հմտորեն գուգակցելով բազմահմուտ հակածետախույզի և Հետախույզի տաղանդները: Հաճախ նրան Երևանից գործուղում էին Հայաստանի թեժ կետերը: 1919 թ. մարտի սկզբներին գտնվելով Ալեքսանդրապոլում, Խան-Կոտուրսկին եռանդուն գործունեություն է ծավալում սահմանային այս գոտում ռազմաքաղաքական բնույթի մի շարք հարցերի պարզաբնան ուղղությամբ, որոնց մասին Հաղորդվում է նաև այդ շրջանում որոշակի ռազմաքաղաքական բնույթի վերահսկողական գործառնություններ իրազրծող անդիխական գնդապետ Կ. Թեմաբերլեյին, որը լայն լիազորություններ ուներ: Այդ մասին է վկայում Հովհան Խան-Կոտուրսկու կողմից Ալեքսանդրապոլից Գլխավոր շտաբի պետին ուղարկված 1919 թ. մարտի 11-ի Հեռագիրը (№ 0619): Դրանում վերջինիս Հայտնում էր, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն Արփաջայից այն կողմ գտնվող Հայկական գյուղերը զբաղեցրած թաֆարները Հրգեհում են Հայկական գյուղերը և Հեռանում Կարսի մարզի խորքերը: Սույն Հեռագրի վրա կար Զինվորական նախարարի համապատասխան մակագրությունը, համաձայն որի սույն Հաղորդագրությունը ուղարկվում էր նաև Արտաքին Գործերի նախարարին ի գիտություն: Փաստաթղթի տակ կամ Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար Զինկեիչի և Շարային ու Զորահավաքային բաժնի պետ Պինկովսկու ստորագրությունները: Մի այլ փաստաթղթից մենք տեղեկանում ենք նրա գործունեության մասին Նախիջևանի շրջանում²³¹: Այսպես, Նախիջևանի շրջանի նահանգապետը ՀՀ Ներքին Գործերի նախարարությանն ուղղված 1919 թ. Հունիսի 25-ի գեկուցագրում, կապված մահմեդականների կողմից խռովության նա-

²²⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 40, թ. 51, գ. 131, թ. 24:

²³⁰ Նույն տեղում, գ. 40, թ. 51, գ. 131, թ. 24:

²³¹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 92, թ. 177:

Խապատրաստման հետ, տեղեկացնում էր, որ Հունիսի կեսերին Երևանից այդ խոռվության հետ կապված Հարցերը պարզելու, այն ճնշելու նպատակադրումով՝ ժամանած «կոնտրօպազվեղչիկ» (Հակահետափույզ) Խան-Կոտուրսկին ձեռնամուխ է եղել մուսուլմանական գյուղերում խուզարկությունների կազմակերպմանը, փորձելով օգնել տեղական իշխանություններին գտնելու մահմեղական գյուղերում թաքցված զենքն ու զինամթերքը, ինչպես նաև թշնամու ծպոված գործակալներին: Միաժամանակ, փորձելով կանխել աղբեջանաթուրքական տարրերի հակաքայլերը, Խան-Կոտուրսկին օգնության խնդրով դիմում է գեներալ Գրիգորի Շելկովնիկովին (Գրիգորի Արտեմի Շելկովնիկով - Շելկովնիկյան [Մետաքսյան Գրիգոր Հարությունի], 28 Հուլիսի, 1867 թ. - 1921 թ.²³²⁾)՝ Համապատասխան պատժամիջոցներ ձեռնարկելու համար²³³:

Աստիճանաբար Խան-Կոտուրսկին Հարմարվում է միջավայրին և արագ դառնում յուրային, անցնելով մի պաշտոնից մյուսին: 1918 թ. սեպտեմբերի 13-ի Հրամանագրով, որն ստորագրել էր Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Հ. Հախվերդյանը, Հայկական Հետևակյային Դիվիզիայի Շարային և Զորահավաքային բաժնի պետի օգնական, ծովակալության գծով պորուչիկ Հովաննեսով Խան-Կոտուրսկին անցնում է Գյլիսավոր շտաբի պետի ենթակայության տակ, ազատվելով վերը նշված պաշտոնից՝ սկսած սեպտեմբերի 13-ից (1918 թ.)²³⁴:

Հովհանն Խան-Կոտուրսկու հետափուզական գործունեության լավագույն էջերից է նրա ուղերությունը Արդահան, Լաղիստան (Լաղ-Քողքիսին Հարեւան Գողերձականից վերև՝ Վիրք, ավելի հավանական է այն Համարել Քութայիսի նահանգի մեջ գտնվող տարածք, իսկ ներկայիս իմաստով՝ Աշարիային կից Երկրամաս՝ Հավանաբար՝ Բաթումիի մարզ) և Սև ծովի անտոլիական ափամերձ գոտով՝ 1919 թ. մայիս ամսվա նախօրյակին: Այդ մասին նա թողել է շատ ուշագրավ տեղեկապություն-ամփոփագրեր թվագրված 1919 թ. մայիսի 1-ով և 1919 թ. մայիսի 16-ով, որոնց տակ ստորագրել են նաև այդ ուղերությունների ընթացքում նրա օգնականների գերկատարած ոչ Հայտնի լեյտենանտ Վարանտովսկին՝ ուղերության սկզբում, և բավականաչափ Հայտնի՝ շտաբս-կապիտան Տիգրան Դիվրան Դիվոյանցը²³⁵: Հովհանն Խան-Կոտուրսկին այս ամփոփագրերում կարևոր տեղեկություններ է Հաղորդում տարածաշրջանային խնդիրների և ընդհանուր իրավիճակի մասին: Այսպես, Հովհանն Խան-Կոտուրսկին իր գեկուցագրերից առաջինում

²³² Маршалы, генералы и адмиралы армянского происхождения в Санкт-Петербурге. Биографический справочник, стр. 235-236:

²³³ Տես Նախիջևան-Շաքմար 1918 - 1920 թթ., Փաստաթրեր և Այլուր, «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», 1993, № 1-2, էջ 177-180:

²³⁴ Տես ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 40, թ. 49:

²³⁵ Մույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 73 (71), թ. 11-12, 17-18;

Հայտնում էր, որ տվյալ պահին ողջ Լազիստանում տենդագին պատրաստություններ են տեսնվում բնակչության կազմակերպման և զինման ուղղությամբ: Խան-Կոտուրսկին հայտնում էր, որ հայկական կոտրածներում մեղավոր «Իթթիհաթ[դ]» կուսակցության հին ռեժիմի գործիչները, որոնք փախել էին դատ ու դատաստանից և դաշնակիցների Հետապնդումից (Անտանտ), թագնվում են նաև Լազիստանում, միաժամանակ շարունակելով իրենց մոռայլ գործունեությունը: Հ. Խան-Կոտուրսկին հայտնում էր, որ դրանց վլում է կանգնել էնվեր փաշայի նախկին համհարզը՝ Նախը բեյը: Խան-Կոտուրսկին ընդգծում էր, որ Լազիստանի թուրքերը ցանկանում են մշտական սպառնալիք ստեղծել Հայաստանի և նրա դաշնակիցների համար: Ամփոփագրում խորիմաստ տեղեկատվություն էր Հաղորդվում այն մասին, որ Լազիստանում թուրքերի կազմակերպմանը մեծապես աջակցել և ծառայամտություն է դրսեւորել Սամսունում Հայերի ջարդերի կազմակերպիչ, նախկին թուրք սպա, խակ տվյալ պահին վրացական ծառայության (ըստ երեւոյթին նկատի ունի հասուլկ ծառայությունները, ինչը շատ ուշագրավ փաստ է-ընդգծում մերն է՝ Վ. Վ.) գնդապետ Ասլան բեյ Սանդղակ բեյ-զադե իշխան Աբաշիձեն, որը խոչըր կապեր ուներ Լազիստանում: Միաժամանակ Խան-Կոտուրսկին կարեւոր տեղեկություններ էր Հաղորդվում բոլցկիզմի մասին, նշելով, որ Լազիստանի և առհասարակ թուրքական գործիչների ձեռքում ընդհանրապես վերջին խաղաթուղթը հենց բոլցեիզմն է: Նա ամելացնում է, որ վերջին հանգամանքը պաշտպանվում է նույնիսկ պաշտոնական իշխանությունների և թուրք էմիսարների կողմից: Խան-Կոտուրսկին ընդգծում էր, որ թուրքիան իր փրկությունը Անտանտի դաշնակից պետություններից և հայերի ու հույների պահանջառիրությունից տեսնում է բոլցկիզմի և ուռւսական բոլցկիյան շարժման հետ միավորման մեջ: Փաստաթղթում ասվում էր, որ գեռևս կանոնավոր թուրքական գորքեր Լազիստանում չկան, սակայն էլեկտրականացված բնակչությունը լավ զինված է՝ մեծ սպառնալիք ներկայացնելով Հարեւանների համար²³⁶:

Վերոնշյալ ամփոփագրում Խան-Կոտուրսկին հետաքրքիր տեղեկություններ է Հաղորդվում Սամսունի շրջանում այն ժամանակ իշխող իրավիճակի մասին, նշելով, որ այնտեղ թուրքական գորքեր չկան, շատ են անգիրացիները, որոնց աջակցությամբ փախստականները խմբերով վերադառնում են, ասելով, որ Սամսունում կան 400 հայեր: Սույն ուշագրավ հետախուզական ամփոփագիրը ավարտվում է Հեղինակի կողմից ընդհանուր եզրափակիչ դրույթներով, որոնցում շեշտվում է անգլո-ֆրանսիացների, իտալացիների և հույների լավ վերաբերմունքի մասին հայերի նկատմամբ, որպես իրենց դաշնակիցների, որոնց իրենք շատ ժամանակ են հատկացնում: Միաժամանակ Խան-Կոտուրսկին եղրակացնում էր, որ թուրքերը հաշվի առ-

²³⁶ Նոյն տեղում, թ. 11:

ներով առկա դրությունը, արտաքնապես տրամադրված են «շատ խաղաղասիրաբար» և ձգտում են «մերձենալ» Հայերի հետ²³⁷: Սույն գեկուցագիր-ամփոփագիրը, ըստ երևոյթին ամենայն ուշագրությամբ ընթերցվել է Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պաշտոնակառար գնդապետ Զինկելչի կողմից, որը 1919 թ. մայիսի 4-ին այդ փաստաթղթի վրա արել է Համապատասխան մակագրություն (№ 0056/0201)՝ Հասցեագրելով այն մինհատր-նախագահին (Վարչապետին), իսկ պատճենը՝ Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանին²³⁸:

Սույն Հետախուզական ամփոփագիր-գեկուցագրին հաջորդող Խան-Կոտուրսկու մյուս ամփոփագիր-գեկուցագրը դարձյալ տվյալներ էր Հաղորդում ինչպես Լազիստանի և Սև ծովի անառողիշական ափամերձ շրջանի, այնպես էլ Արդահանի և Հարավից շրջանի մասին, Հենվելով նաև տեղերից ստացված գործակալական տեղեկատվության վրա: Դրանում ընդգծվում էր, որ Արդահան քաղաքի գրադեցումից հետո վրացական բանդամները և մուսուլմանները գնացել են երեք ուղղություններով՝ 1) Կաղզիան, 2) Աջարիայի խորքերը և Լազիստան, 3) Օլթի: Հովհան Խան-Կոտուրսկին սույն Հետախուզական ամփոփագրում նշում էր, որ Լազիստանի սահմանը անմիջապես կպած է ապագա Հայաստանին, որի նկատմամբ մեծ է թուրքերի հետաքրքրությունը, որպես փաստ բերելով Ռիփիի ժամանած 1000 ասկյարների ափ իջնելը՝ կանոնավոր բանակի գորամաների թվաքանակից: Խան-Կոտուրսկին նշում էր, որ վերջներս ուղարկվել են գյուղերը կամաց կերպական աշխատանքի համար, որի հետևանքով Լազիստանը վերածվել է Համատարած ուղմական ճամբարի՝ հագեցված ամեն ինչով²³⁹:

Միաժամանակ սույն ամփոփագրում Խան-Կոտուրսկին ուշագրավ միտք է արտահայտում այն մասին, որ եթե Հայկական զորքերը այդ ժամանակ հասնեն Երզնկա և Էրզրում, ապա թուրքական զորքերի ապակազմակերպվածությունը կհանդի իր ապօղեյին (գաղաթինակետ), որպես հետևանք ունենալով ողոր և էներգիայի անկումը (սակայն այլպես տեղի չունեցավ, որովհետև աշխարհաքաղաքական իրավիճակը Հայաստանի շուրջ չուտով կտրուկ փոխվեց, Հայերը սկսեցին գահավիժել Սևրյան «բարձրունքներից» և ջարդութչուր եղան, այդ ընթացքում ամերիկացիները մերժելով Հայաստանի մանդասը, Փրանսիացիները լքելով Կիլիկիան, ուուներն էլ ընկրմագելով Վ. Ի. Լենինի Հոկտեմբերյան Հեղափոխության մթին Հորձանուտներում՝ լքեցին Արևմտյան Հայաստանի գրավյալ տարածքները և Անդրկովկասը, գերմանացիներն էլ հովանավորելով իրենց բարեկամներին՝ թուրքերին և եզրեր գտնելով նոր ընկերների՝ Աղբեղջանի ու Վրաստանի հետ, Հայտնվեցին Հայժողովրդի նկատմամբ ոչ բարյացակամների շարքում):

²³⁷ Նույն տեղում:

²³⁸ Նույն տեղում, թ. 12:

²³⁹ Նույն տեղում, թ. 17:

Հաստ հետաքրքիր են Սամսունի մասին Հովհան Խան-Կոտուրսկու տեղեկությունները: Վերջինս փաստեր է Հաղորդում այն մասին, որ Հայկական կոտորածներում մեղավոր Սամսունի վալի Մուշտակ բեյը և քաղաքացիական տեսուչ Մուֆտի զարդ Շաքիր բեյը տարգիլ են Կոստանդնուպոլիսի՝ իբր թե զինվորական դատարանին հանձնելու համար: Հովհան Խան Կոտուրսկին շատ հետաքրքիր մի այլ փաստ է բերում այն մասին, որ Մուշտակ բեյը հանդիսանում է մի այլ «Գերօսի», այսպես կոչված վրացական ծառայության գնդապետ Ապան բեյի կամ իշխան Արշաճեկի մերձավորագույն կողմնակիցը և պետը: Այնուհետեւ Խան-Կոտուրսկին չափագանց արժեքավոր տեղեկատվություն է մեջբերում իր հետափուղական անչափ բովանդակալից ու նպատակալաց կենսագրությունից մինչեւ այդ դեպքերն ընկած ժամանակաշտվածի մասին, եթե նա դեռ գտնվում էր Սևծովյան նախատորմի հակահետափուղությունում: Ըստ այդ տեղեկատվության, դեռ 1917 թ. մայիսի 16-ին, կառապելով աղմիրալ Կոլչակի հրամանը, Սամսունի գնդակոծումից անմիջապես հետո, ինքը ափ է իջել (դեսանտ), որի ժամանակ նախամատույց է կանչվել Մուշտակ բեյը իր համհարզի հետ, և անձամբ հարցաքննվել Ապան բեյի գործունեության մասին: Խան-Կոտուրսկին նշում է, որ այդ ուշագրավ հարցաքննության ժամանակ Սամսունի նահանգապետը հերքել է իր մեղավորությունը Հայերի բնաջնջման մեջ և ողջ մեղքը գցել է Ապան բեյ Արշաճեկի վրա: Դրանից հետո, ինչպես վկայում է Խան-Կոտուրսկին, հարցաքննության արձանագրությունը Մուշտակ բեյի (վակի) և նրա համհարզի ստորագրությամբ ներկայացվել է աղմիրալ Կոլչակին: Վերջում Խան-Կոտուրսկին տեղեկացնում էր, որ այդ դեպքերից հետո Մուշտակ բեյը ձերբակալվել է իր կառավարության կողմից նախահանգատում ցուցաբերած ամոթալի վարքագծի և իրավիճակի համար, և միայն որոշ հանգամանքներ պարզելուց հետո, ըստ երեսույթին ամենի նպատակահարմար է գտնվել դադարեցնել հետագա պատժամիջոցները Մուշտակ բեյի նկատմամբ և վերջինս վերականգնվել է իր իրավունքներում²⁴⁰:

Ամփոփագիր-զեկուցագրի վերջնամասում Խան-Կոտուրսկին տվյալներ է բերում թուրքական զորքերի տեղաբաշխման մասին Բայբուրդում, Երզնկայում և Էրզրումում: Չնայած Խան-Կոտուրսկին հայտնում էր թուրքական զորքերի մեջ տիրող վատ տրամադրության, բարոյալքված վիճակի և դասավագության մասին, միաժամանակ փաստում էր, որ անհայտ նպատակներով մայրաքաղաքից Էրզրում է ժամանել գնդապետ Քյազիմ փաշան (ըստ երեսույթին թուրքական կենտրոնական իշխանությունները ձգուում էին կանխելու բանակի քայլքայման այդ գործընթացները, և իշխել իրավիճակի վրա)²⁴¹:

Ինչպես տեսնում ենք, վերը նշված երկու փաստաթղթերն էլ անհերքելիորեն վկայում են ոչ միայն հակահետափուլյան Խան-Կոտուրսկու թշնամու

²⁴⁰ Նույն տեղում:

²⁴¹ Նույն տեղում:

թիկունքում ծավալած Հայրենանվեր գործունեության մասին, այլև առհասսարակ Հայկական Հասոռոկ ծառայությունների կայացման և դժվարին, լարված գործունեության մասին Հայաստանին Հարակից շրջաններում:

Հայկական Հետախուզության վառ դեմքերից է կապիտան Վ. Գ. Մուշրադյանը, որը Հայրենիքի իսկական զինվոր էր: Կապիտան Վահագն Գալուստի Մուրադյանը Գիլասկոր շտաբի Հետախուզական բաժնի պետն էր 1919 թ. սեպտեմբերից մինչև 1920 թ. ապրիլը ընկած ժամանակահատվածում, այսինքն՝ մինչև 1920 թ. մայիսյան բոլցեկիցան ապստամբությունը: Հանդես գալով Հետախուզական բաժնի պետի պաշտոնում՝ Վ. Գ. Մուրադյանը «սպիտակվարդիական» Շնեուրի կողմից ներմուծված կազմակերպական սկզբունքները հմտորեն կիրառեց Հետախուզական գործում, Հետադայում ճշգրտելով և ընդլայնելով դրանց եղանակները: Վ. Գ. Մուրադյանի՝ որպես կաղըային սպահ-Հետախուզովի կենսագրությունը ուշագրավ է և ուսանելի: Վահագն Գալուստի Մուրադյանը ծնվել է 1896 թվականին: Նա ավարտել է Կարսի ուսումնարանը և որոշ ժամանակ անց պետական քննությունն է Հանձնել Պետրովսկ-Ռազումովյան գյուղատնտեսական ակադեմիայում: Սակայն առաջին աշխարհամարտը կարուկ փոփոխություններ է մտցնում նրա կենսագրությունում, և ստեղծված նոր իրավիճակիում ընդունվում է ռազմական ուսումնարանի արագացված դասընթացները, 4 ամիս անց ավարտելով այն: Այնուհետև որպես պրազի պրազորչիկ գործուղվում է Կովկասյան գործող բանակ: Պատերազմի ողջ ընթացքում եղել է Հարավային ճակատում (Պարկաստան-Թուրքիա): Ռուսական Կովկասյան բանակի քայլայումից հետո մնում է Հայկական զորամասում, լինելով Հրամանատարական պաշտոններում և ակտիվորեն մասնակցում թուրքերի դեմ ուղղված բոլոր ռազմական գործողություններին²⁴²:

Հայաստանի ռազմական գերատեսչության ղեկավար գեներալ-մայոր Արարատյանի 1919 թ. մայիսի 13-ի Հրամանը վերաբերում էր նաև զորքերի Երևանյան ջոկատի շտաբի պետի պաշտոնակատար Վահագն Գալուստի Մուրադյանին, որը 1919 թ. ապրիլի 27-ից նշանակվում է Առանձին միլիցիոն բրիգադի շտաբի պետի պաշտոնակատար²⁴³: Խոկ այնուհետև Հայաստանի կառավարության կողմից նա արդեն նշանակվում է Զորահավաքի և դասալքության դեմ պայքարի գծով կոմիսար: 1919 թ. օգոստոսի 20-ի զինվորական գերատեսչության Հրամաններից մեկով նրա կարիերայում փոփոխություն է կատարվում: Քանի որ Երևան քաղաքի պարետ կապիտան Ա. Շահնշահունին նշանակվում է Զորահավաքի և դասալքության դեմ պայքարի գծով կոմիսար, կապիտան Մուրադյանը ազատվում է գրադեցրած պաշտոնից: Որպես սույն Հրամանի Հիմք ընդունվում էր ներքին Գործերի նախարարի գիմումագիրը (№ 9129), որը ստորագրվել էր նաև Զինվորական

²⁴² Նույն տեղում, Ֆ. Կ - 91, գ. 3, գ. 3594, թ. 16-17:

²⁴³ Նույն տեղում, Ֆ. Պ - 204, գ. 1, գ. 131, թ. 26:

Նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանի կողմից²⁴⁴: Մեկ ամիս անց, Վ. Գ. Մուրադյանը նշանակում է ստանում Գլխավոր շտաբում, սկզբում որպես Հետախուզության և Հակահետախուզության պետ, իսկ այնուհետեւ՝ Գլխավոր շտաբի պետ: 1920 թ. մարտին ուսանում է Գլխավոր շտաբի դասընթացները Երևանում, իսկ 9 ամիս անց, թուրքերի դեմ ռազմական գործողությունների վերսկսման հետ կապված՝ նշանակվում գնդի Հրամանատարի օգնական: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո տեղափոխվում է Գլխավոր շտաբ՝ որպես Հանձնարարությունների գծով շտաբի պետին առընթեր աշխատակից: Այնուհետեւ, որպես Անդրկովկասի ռազմաքաղաքական իրադարձությունների լավագիտակ տեղափոխվում է արտգործնախարարություն և ավտիվորեն ձեռնամուխ լինում Մուսկայում թուրքերի հետ կայանալիք կոնֆերանսի (1921 թ.) համար նյութերի նախապատրաստմանը: 1920 թ. դեկտեմբերի վերջերին նշանակվում է ՀԽՍՀ պատվիրակության քարտուղար Մուսկայում Թուրքիայի հետ կայանալիք հաշտության բանակցություններում, ուր և մեկնում է Ա. Բեկպաղյանի հետ միահին: Դրանից հետո վերադարձնապահ Թիֆլիս, որպես քարտուղար առժամանակ աշխատում է Բեկպաղյանի մոտ՝ արտգործնախարարության գծով: 1921 թ. օգոստոսին «Միացարտա»-ը ("*Объединенная внешняя торговля'*) նրան գործուղում է Թավրիզ՝ որպես իր մաքսային գրասենյակի քարտուղար, և այդ կարգավիճակում մնում է մինչև 1925 թ. փետրվարը: Թավրիզում եղած ժամանակահատվածում Վ. Մուրադյանը աշխատում է մկրեպում որպես «Միացարտա»-ին կից, իսկ այնուհետեւ «Անդրաբատառ»-ին ("*Закавказская внешняя торговля'*) առընթեր, և վերջապես «Անդրաբետառ»-ին ("*Закавказская государственная торговля'*) կից գրասենյակի քարտուղար, որից հետո՝ որպես գրասենյակի քարտուղար և կառավարչի տեղակալ: 1922 թ. ապրիլին Վ. Մուրադյանը Թավրիզի գլխավոր հյուպատոսությանը կից կուսըջջի կողմից երաշխավորվում է և ընդունվում է Կոմունիստական կուսակցության շարքերը, որից հետո ընտրվում տեղկոմի քարտուղար, այնուհետեւ՝ սովակումբի և «Տրուդ» (*Աշխատանք*) կոոպերատիվի անդամ-կազմակերպիչ և այլն: Վ. Գ. Մուրադյանի բնակարանը դառնում է տարբեր կարգի գործակալների հանդիպատեղի: 1925 թ. փետրվարի վերջերին Վ. Գ. Մուրադյանը վերջնականապես թողնում է Պարսկաստանը: Վ. Գ. Մուրադյանին նշանակում են «Անդրաբետառ»-ի ("*Закгосторг*") թուրք-պարսկական գրասենյակի ղերեկտորի տեղակալ: Այդ ամենից հետո նա պատրաստվում է մեկնել Արդիլն, սակայն թուրքերը անցագիր չեն տալիս (ըստ երեսույթին թուրքական հետախուզությունը տեղեկություններ ուներ նրա գործունեության մասին հատուկ ծառայության համակարգում):

²⁴⁴ Նույն տեղում, գ. 132, թ. 117:

Վերջապես, 1926 թ. մարտին Անդրեյկրկոմի որոշմամբ նա նշանակվում է «Անդրաբետառ»-ի լիազորներկայացուցիչ Հյուսիս-արևեմտյան Պարսկաստանում, սակայն այն դառնում է նրա վերջին նշանակումը, քանի որ Վ. Գ. Մուրագյանը ազօրինաբար ձերբակալվում է, և դատապարտվում է 10 տարի ազատազրկման: Այսպես ավարտվում է Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունների շնորհաշատ կադրային սպայի հայրենանվեր գործունեությունը²⁴⁵:

Հարկ է ավելացնել նաև, որ մի շարք անձինք, որոնք վերոհիշյալ դատաքննչական մեղադրական ակտով դատապարտվել են Հանիբալի, 1918-1920 թթ. ժամանակահատվածում զբաղված են եղել հայրենանվեր աշխատանքով, և նրանց շարքում ամենևին էլ վերջիններից չի եղել 1895 թ. ծնված պորուչիկ **Միքայել Նիկիտայի Դոդոխյանը**, որն ավարտել էր Հոգեորս սեմինարիան: 1919 թ. հունիսին նա արդեն դաշնակցական հատուկ ծառայության հետափառության բաժնի աշխատակից էր, իսկ 1920 թ. հուլիսից մինչև Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումը՝ դեկտեմբերի 2-ը աշխատեց որպես այդ բաժնի պետ: Մ. Ն. Դոդոխյանը զեկավարում էր ստայված տեղեկատվության համակարգման և այլ աշխատանքների²⁴⁶: Միքայել Նիկիտայի Դոդոխյանը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետափառության վառ անհատականություններից մեկն էր, որը ժամանակ առ ժամանակ հմտորեն իրականացնում էր նաև հակածետախսություն բաժանմունքի ոլրատին վերաբերող գործառնություններ, այդ առումով ունենալով առանձին հատուկ հանձնարարություններ հակածետախսության պետ Խան-Կոտուրսկու կողմից, իրականացնելով ձերբակալություններ, խուզարկություններ և հետաքննություններ: Եղել են նաև դեպքեր ու իրադրություններ, երբ Մ. Դոդոխյանը օպերատիվ գործառնություններ է իրագործել հենց Վ. Մուրագյանի հանձնարարությամբ՝ ուղեկորվելով Հայաստանի տարբեր թեժ կետեր: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո որոշ ժամանակ թաքնվելով Ղրիմում (խուսափենավ խորհրդային բանակում ծառայելուց), բնակվում Սիմֆերոպոլի Հայկական նրբանցքում տեղափորվում է աշխատանքի հայկական մի ընկերությունում որպես հաշվապահ: Հետագայում Դոդոխյանը անցնում է քաղաքացիական աշխատանքի Փինանսների ժողկոմատում, միաժամանակ մտնում Հայկական ազգային ընկերության մեջ՝ իրականացնելով ակտումբային աշխատանքը²⁴⁷:

Բավականաշատ հետաքրքիր է նաև Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հակածետախսության աշխատակիցներից մեկի՝ **Մտեփան Գրիգորիի երամովի** կերպարը, որը զբաղվել է արտաքին դիտարկմամբ: Նա սկզ-

²⁴⁵ Տե՛ս **ΕΦ ΜΗΙΟΝ- XXI век.** 1998, N° 07-08, стр.8-10, ΞΑΣ, №.4 - 91, σ. 3594, σ. 16-17:

²⁴⁶ **ΞΑΣ**, σ. 12-14:

²⁴⁷ Խոյն տեղում, σ. 13-14:

բում աշխատել է Խաչատրյանի և Հետագայում՝ Խան-Կոտորսկու անմիջական դեկաֆարությամբ: Անտեղի չէ նշել նաև, որ Ս. Գ. Երամովը Հակահետափուլացություն է մտել Հայտնի դաշնակցական Արմենակ Կանավոզովի երաշխավորությամբ և այնտեղ աշխատել մեկ ու կես տարի: Այդ ընթացքում նա իրեն բավականին ակտիվ և նախաձեռնող է դրսերել, լինելով պրավող Հակահետափուլացի գերում, որի համար նա պաշտոնի բարձրացում է ստանում որպես դիտարկման գծով ավագ աշխատավից: Բացի այդ, կարճ ժամանակով (մոտ երեք ամիս) աշխատել է որպես շարքային միլիցիոներ՝ Ներքին Գործերի նախարարությանը կից Հեծյալ միլիցիայում: Ի դեպ, այդ ջոկատը գլխավորում էր ոչ անհայտ դաշնակցական **Հեռն Քալանթարովը** և այն հատկապես նախատեսված էր ներքին անկարգությունների և խոռվությունների ճնշման համար: Հայաստանի խորհրդայնացումից Հետո Ս. Գ. Երամովը աշխատում է Կարմիր բանակի շարքերում՝ Հետապայում դառնալով Անդրկովկայացած և Վրաստանի Գլխավոր Քաղաքական Վարչության (ԳՔՎ) (3ակ. և Գրզ. ՊՊԿ) հանրակացարանի պարետ և այլն: Որոշ ժամանակ այնտեղ աշխատելով Թիֆլիսում Արտգործնախարարության համակարգում, զեազվել է օտարահապտակների բնակարանատեղավորման թուլյտվության հարցերով, այնուհետև տեղափոխվել Բաքու, ուր աշխատել է որպես Բաքվի պարետատան հսկիչ և այլն: Սակայն ինչպես շատերը, ի վերջո ձերբակավել է և անարդարացի, կեղծ մեղադրանքների հրման վրա՝ դատապարտվել²⁴⁸:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև **Գրիգորի Խսահակի Խաչատրյանի** կերպարը, մարդ, որն ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Հետափուղական և Հակահետափուղական աշխատանքներում, եղել է Վահագն Գալուստի Մուրադյանի մերձավորագույն զինակիցներից: Գրիգորի Խսահակի Խաչատրյանը Հայաստանի Հանրապետության հետափուղական ծառայություն է մտել նրա կազմակերպման սկզբնական պահից սկսած՝ գնդապետ Շնեուրի հանձնարարական-երաշխավորագրի հրման վրա: Սկզբնական շրջանում նա կատարել է Հակահետափուղությանն առընթեր հանձնարարությունների գծով աշխատակցի պարտականությունները: Հետագայում, նրան հանձնարարվում է իրազեկությունը և արտաքին դիտարկումների խումբը: Գ. Խաչատրյանի գործունեությունը տարբեր փուլերում հետափուղության և Հակահետափուղական գծով գործունեությունը տարբեր փուլերում հետափուղության և Համականքությունը էր: Այդպիսի կազմակերպչական-քաղաքական աշխատանքի ոլորտում նա գործել է մինչև խորհրդայնացումը: Գ. Խաչատրյանը 1921 թ. փետրվարյան ապատամբության ձախողումից հետո ապատամբների հետ միասին տեղափոխվում է Պարսկաստան, ուր մնում է երկուս ու կես տարի: Պարսկաստանում գտնված ժամանակաշրջանում նա բացառապես շփումներ է ունենում դաշնակցական էմիգրանտների հետ, միաժամանակ ծառայության

²⁴⁸ Նույն տեղում, թ. 14-17:

մեջ լինելով խորհրդային կազմակերպությունում՝ «Անդրբետառ»-ում ("Закгосторг"), ուր նա տեղավորվում է իր նախկին պետ Վ.Գ.Մուրաջյանի ջանքերով: Վերաբառնավորվ Պարսկաստանից, նա տեղավորվում է մի գյուղացու տանը՝ պահպանելով իր բոլոր կապերը և փոխառնչությունները դաշնակցականների հետ:

Ի հավելումն վերն ասվածին՝ մի կարևոր մանրամասն ևս: Անդրժողկոմ-խորհրդին առընթեր Պետական Քաղաքավաճան Վարչության կողմից դասապարտման պահին (1927 թ. հոկտեմբեր) նրանցից կապիտան Վահագն Գալուստի Մուրաջյանը (Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետ) ընդամենը 31 տարեկան էր, պորուչիկ Գրիգորի Խսահակի Խաչատրյանը (Հասուկ հանձնարարությունների գծով Հակահետախուզության աշխատակից) 35 տարեկան էր, պորուչիկ Միքայել Նիկիտայի Դոդոխյանը (Հետախուզական բաժնմունքի պետ) 32 տարեկան էր, Գրիգորի Ստեփանի Երամովը (Հակահետախուզության աշխատակից) 30 տարեկան էր և այլն: Անդժողկոմի խորհրդին առընթեր Պետական Քաղաքավաճան Վարչության դասական կողեզիայի նիստի որոշմամբ նրանք բոլորը դասապարտվեցին 10 տարվա բանտարկության²⁴⁹: Այսքանը միանգամայն բավարար է պատկերացում կազմելու ուժերի ծաղկման շրջանում գտնվող այս տաղանդաշատ մարդկանց մասին, որոնք Առաջին Հանրապետության հետախուզության և Հակահետախուզության ընտրանին են եղել՝ իրենց կյանքը նվիրաբերելով սեփական Հայրենիքի ազգային անվտանգության ազգահովման չափանից պատվարին, որի ռահվիրաններն էին 1918 - 1920 թթ. ծանր, սովորական տարիներին: Հարկ է եղածին նաև ավելացնել, որ հատկապես վերը նշված Հայկական հետախուզական սպաներն են ղեկավարել հետախուզական և Հակահետախուզական գործունեությունը Առաջին Հանրապետության գժվարին տարիներին, հնարավորինս ապահովել երկրի պետական անվտանգությունը արտաքին և ներքին թշնամիներից Հակառակորդի հետ առձականման տարբեր տեղամասերում, ինչպես նաև նպաստել Հանրապետության ընդհանուր ուղղմամբարության մշակմանը: Աշխատելով բարդագույն ուազմաքաղաքական և աշխարհաքաղաքական իրադրության ոչ ստամբարտ պայմաններում, նրանք ամեն ինչ անում էին, իրենց ուժերի և առկա հնարավորությունների շրջանակներում, որպեսզի հասուկ ծառայությունները լիրածեքորեն կայանան և օգտակար լինեն Հայրենիքին՝ նրա ներքին և արտաքին անվտանգության հիմնախնդիրների ապահովման, Հանրապետության միջազգային-դիվանագիտական և տնտեսաքաղաքական դժվարությունների հաղթահարման, Հաղորդակցության ուղիների անխափան աշխատանքի ապահովման տեսանկյունից՝ մի խոսքով նպաստեն Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանունակության ապահովմանը, և առհասարակ՝ ազգային պետական անվտանգության կարևորագույն հիմնախնդիրների լուծմանը:

²⁴⁹ Նույն տեղում, թ. 2, 20:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918 - 1920 ԹԹ.

1. ՀՀ Հետախուզական ծառայության գործունեությունը
Հանրապետության տարածքում աղբյուջանա-վրացական
և թշնամական այլ ուժերի քայքայիչ գործունեության
բացահայտման ուղղությամբ
1918 - 1920 թթ.

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայությունն իր առաջին քայլերը կատարել է 1918 թ. կեսերին:

Արխիվային փաստաթղթերն ակնհայտորեն վկայում են, անառարկելիութեն փաստում այն մասին, որ ՀՀ հետախուզական ծառայությունը ոչ միայն աշխատել է Հայթայթել արժեքավոր տեղեկատվությունն թշնամական ուժերի կողմից նախապատրաստվող ու ծրագրավորվող սադրանքների մասին, որը ևս փոքր ծավալի և կարևորության աշխատանք չէր, այլև ծառայությունը ձեռք բերելով կարևոր տեղեկատվություն, որոշակի քայլեր էլ ձեռնարկել՝ հակագդելու ՀՀ նկատմամբ թշնամական գործողություններին՝ մերկացնելով և կանխելով հակառակորդի լրտեսների ծավալած գործունեությունը Հանրապետության տարածքում:

Անդրկովկասի և, մասնավորապես, Հայաստանի Հանրապետության շուրջ ստեղծված աշխարհաքաղաքական բարդ իրազրության պայմաններում Հայկական հետախուզական ծառայությունը փորձում էր ոչ միայն սեփական ուժերի վրա կանգնել, լուծել Հանրապետության պետական անվտանգության ապահովման խնդիրները, այլև Հնարավորինս արժեքավոր տեղեկություններ ձեռք բերել թուրքիայի, Աղքարեջանի, Վրաստանի, Ռուսաստանի և այլ երկրների մասին՝ որոշակի պատկերացումներ կազմելով վերջիններիս ռազմաքաղաքական պատրաստությունների, սադրանքների, գործերի թվաքանակի, տեղաբաշխման, զինվածության մասին՝ արդյունավետորեն հակագդելու երիտասարդ Հանրապետության նկատմամբ նրանց մեքենայություններին: Եվ քանի որ Հնարավորություն չկա անդրադարձնալ Հարցի բոլոր նրերանգներին ու մանրամասներին, փորձենք ընդհանուր գծերով պատկերացում տալ ծառայության գործունեության մասին:

Այն, որ ՀՀ հատուկ ծառայությունները իրենց ընձեռված հնարավորությունների և առկա կադրային ռեսուրսների պայմաններում հնարավորինս ձգտել են աշխատել, լավագույն կողմերից դրաւորիկ, երեսում է մի շարք փաստաթղթերի մանրազնին ուսումնասիրությունից: Այլ բան է ասել, որ նրանք ի վիճակի չեղան քիչ թե շատ շոշափելի առավելության հասնել, հենց թեկուզ թուրքական հատուկ ծառայությունների դեմ պայքարում: Մի կողմից՝ աշխարհակալ կայսրության դարավոր փորձը, կադրերի ու ռեսուրսների առկայությունը, իսկ մյուս կողմից՝ նոր կազմավորվող պետության՝ Հայաստանի Հանրապետության դերում գտնվելը, կադրային սովոր, եղածն էլ անչափ երիտասարդ, չժրծված և օպերատիվ աշխատանքի փորձ չունեցող: Այդ ծառայությունների կայացման վրա բացասաբար էին ազդում իշխող բացառապես արևմտամետ կողմնորոշումները: Այդուհանդերձ, հատուկ ծառայությունները ստեղծված իրավիճակում էլ փորձեցին կանխել թշնամու գործականերին, հայրենիքի համար ծայրահեղ լարված պահերին զորավիզ լինել Հայաստանի Հանրապետության անվտանգությանը (Բոյութ-Վեդի և Զանգիբարասար, 1918 թ. դեկտեմբերյան Հայ-վրացական պատերազմ Լոռու և Հարակից շրջանների համար և այլն):

Թշնամական գործակաների գործունեության աշխարհագրությունը լյայն էր, և Հայաստանն իր հետախուզական ծառայությունների համեստ հնարավորություններով հարկադրված էր լուրջ կոիվ մղել հակառակորդի զգալի ուժերի դեմ: Կառավարության 1919 թ. մարտի 26-ի մի գրությունից տեղեկանում ենք, որ օգտվելով ՀՀ Խճճված իրավիճակից, աղբբեջանաթուրքական գործակաները ծավալել են վտանգավոր գործունեություն ինչպես սահմանի ողջ երկայնքով, այնպես էլ բուն ՀՀ տարածքում՝ մահմեղական բնակչությանը զինելով, կազմակերպելով ռազմական ուսուցում, ձեավորելով ինքնուրույն մահմեղական կառավարություններ Ախացիսայում, Կարսում, Արավիտսում (Սուրբալուի գավառ) և Նախիջևանում, և այդպիսով Զանգիբուր-Ղարաբաղի միջոցով կապվելով Աղբբեջանի հետ, գործակալական ցանցով օղակելով Հայաստանը՝ աղետաբեր սպառնալիք դառնալով նրա ժողովրդի խաղաղ, ստեղծաբար աշխատանքի համար²⁵⁰:

Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի ընդհանուր մասի պետ Պյոտր Պալիկել 1919 թ. մի հաղորդագրության մեջ՝ ուղղված ՀՀ Տարածքի, վարչակարգի և միլիցիայի կոմիսարին, գրում էր, որ գործակալական տեղեկությունների համաձայն Բոյութ-Վեդիից էջմիածնի շրջանի Խաչափարախ գյուղն է ժամանել ոմն Իրքա Ալի օղլի՝ բոյութվելիցիների համար փամփուշտներ ստանալու, ըստ այդմ էջմիածնի գավառական կոմիսարից պահանջելով անհապաղ ձերբակալել նրան և հանձնել իրեն վտանգած բաժան-

²⁵⁰ Нагорный Карабах в 1918 -1923 гг.. Сборник документов и материалов, стр. 139:

մունքի տրամադրությանը²⁵¹: 1919 թ. սեպտեմբերի 7-ին կապիտան Շումագլը հեռագրում է Թիֆլիս՝ ուղամական կցորդ գեներալ Հ. Քիչմիշյանին, որում տեղեկություն էր տալիս օգոստոսի 26-ից մինչև սեպտեմբերի 4-ը ընկած ժամանակահատվածում՝ մահմեղական բնակչության նախապատրաստությունների ու տեղաշարժերի մասին Բասարգեչար-Թազաքենդ-Դարալազյաղնոր Բայազետ-Ղամարլու գծի վրա, ուր տեղի էին ունեցել բախումներ քրդական փոքրաթիվ խմբերի հետ: Հաղորդվում էր նաև Մերգենեկի ուղղությամբ քրդերի ակտիվացման, նրանց և Հայկական կողմի կորուստների մասին²⁵²: ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված 1920 թ. մայիսի 26-ի գեկուցագրում Գլխավոր շտաբի պետ փոխնախապետ Ալ. Շնեւելը և Հետափուղական բաժանմունքի պետի պաշտոնակառար, Ծովակալության գծով պորուչիկ Հ. Խան-Կոտուրսկին տեղեկացնում էին Թիֆլիսում ստեղծված Մուսուլմանական կոմիտեի («Վաթանականնկար»), որի գլուխ կանգնած էր Խալիլ բեկ-Քասումբեկովը, որը Երևանում Հայտնի էր իր նախկին լրտեսական գործունեությամբ) մասին, որի գլխավոր նպատակը, պայքարն էր վերածնվող և ամրապնդվող Հայաստանի դեմ, քարոզչական և գործնական-լրտեսական գործունեությունը Բաքվի, Ելիզավետպոլի, Թիֆլիսի երիտասարդության շրջանում՝ աշխատելով իր գործակալական ցանցը ունենալ նաև Երևանի նահանգի մուսուլմանների շրջանում, դրամական և այլ տեսակի օգնություն ստանալով Աղբբեջանի իշխանություններից: Ուշադրությունը բևեռելով այն հանդամանքի վրա, որ նշված Մուսուլմանական կոմիտեի անդամները մահմեղականներին թունավորելով ՀՀ իշխանությունների վայրագությունների մասին Հորինվածքներով, կոչ անելով Հայաստանի իրենց Հայրենակիցներին զենքը թաքցնել և չհանձնել օրինական իշխանություններին՝ աշխատելով իրենց կողմը գրավել վրացիներին, եղրակացնում էին, որ Հակահայկական գործողությունների վերջնական նպատակաբումը Հայաստանի տարածքային անդամահատումն է, չթաքցնելով իրենց մտադրությունները Ղարաբաղի և այլ տարածքների նկատմամբ²⁵³: ՀՀ կառավարությանը, այս բնույթի հագեցած տեղեկույթ ստանալուց հետո, մնում էր անհրաժեշտ եղրահանդումների գաղ և իրավան քայլեր ձեռնարկել՝ ապահովելու համար երկրի ու հայ ժողովրդի անվտանգությունը, ինչը իրականում կամ չարթեց, կամ էլ կիսատ-պուտ՝ անորոշ հայացքն ուղղած Արևմուտքի երկրներին: Հետախուզությունը աշխատում էր ձեռք բերել անհրաժեշտ տեղեկությունները, իսկ այդ գործի կարևոր օղակներից էին Հյուպատոսարանները. 1920 թ. մայիսի 22-ի տեղեկատվությամբ Բաթումի ընդհանուր Հյուպատոսությունը հաղորդում էր ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարին աղբեջանական կառավարության և նրա դիվանագիտական ներկայացու-

²⁵¹ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 201, գ.1, գ. 168, թ. 4:

²⁵² Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 177, թ. 119:

²⁵³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 155, թ. 13, հակ.:

ցիչների միջև փոխանակված գաղտնի գրությունների մասին, որոնք վերաբերում էին Ադրբեջանի կառավարության, նրա ներկայացուցիչների ու գաղտնի գործակալների Հայաստանում ծավալած հակապետական գործունեությանը²⁵⁴:

Առհասարակ, Հայաստանի տարածքում ապրող մահմեդական տարրերը լրյալ վերաբերմունք չէին դրսերորում օրինական իշխանությունների նկատմամբ, հաճախակի ապատամբում էին, և իրենց խռովահույզ տրամադրություններով լարված վիճակում պահում իշխանություններին: Ստեղծված վտանգավից իրավիճակում հասուլ ծառայությունները հարկադրված գրադարձում էին այս կամ այն վայրում (Զանգիբասար, Կարս, Բասարգեչար և այլուր) հակառակորդի ծպտված գործականներին, հետախույզներին ու լրտեսներին մերկացնելով, դրանով իսկ կանխելով նրանց հակահայկական գործողությունները: 1919 թ. հուլիսի 26-ի Հեռագրում (N 097/BX N 2657)՝ ուղղված ՆԳ նախարարին, Դրոյին և գնդապետ Շնեուրին, Նոր Բայազետի գավառի կոմիսար Խոսրու Հայտնում էր, որ հետախույզ «Քուրդը» (Ալի Ալաջվերդի) Շիշկայա գյուղում 2 թաթարներից տեղեկացել է, որ թաթարները պատրաստվում են վերցնել Բասարգեչարը, Հայերին քշելով, ակնկալելով Հաջողության դեպքում Հայերին վոնդել նաև Ղարաբաղից և Ելիզավետպոլից՝ այստեղ տեղաբաշխելով թաթարներին²⁵⁵: Նոր Բայազետի գավառային կոմիսար Խոսրու 1919 թ. հուլիսի 30-ին գնդապետ Շնեուրին ուղղված մեկ այլ հեռագրում տեղեկացնում է, որ «Քուրդ» անունով հետախույզը հաղորդում է, որ թաթարները պահանջագիր են ուղարկել Ելիզավետպոլ՝ խնդրելով ուղարկել զորքեր, սպառնալով Հակառակ դեպքում՝ ենթարկվելու Հայաստանի իշխանությանը²⁵⁶: Դրոյին և ՀՀ նախարարին ուղարկված 1919 թ. օգոստոսի 7-ի Հեռագրում (N 88) Համագասալը շեշտում էր Դալլար-Զարդարակալու-Գետաբեկ-Ղալաքենդ գծի վրա տեղաբաշխված աղբքեջանական գորգերի կողմից Զող-Շիշկայա շրջանին սպառնացող վտանգի մասին, խնդրելով միլիցիոներներով և այլ ուժերով շտապ ամրացնել նշված տարածքը, ձերբազառվելով թշնամու Հետախույզական մասերի քայլայիչ գործողություններից²⁵⁷: Բնականաբար, Հայկական Հասուլ ծառայությունները տեղական իշխանությունների հետ Համագործակցությամբ ձգտում էին խափանել և չեղոքացնել թշնամու Հակահայ գործողությունները, նրա գործակալական ցանցը Հայաստանի տարածքում: Երբեմն էլ ՀՀ Հասուլ ծառայությունները բախվում էին «տեղական» բնույթի խնդիրների հետ՝ կանխելով գավառական հայ իշխանավորների օրինագանցությունները, կաշառակերության փաստերը: ՆԳ նախարարին ուղղված տեղեկառվության մեջ (1919 թ.)

²⁵⁴ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 368, գ. 1, գ. 4, թ. 56:

²⁵⁵ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 73 (71), թ. 75:

²⁵⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 168, թ. 12:

²⁵⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 1, թ. 311:

Գլխավոր շտաբի մի գնդապետ գրում էր, որ Յ-րդ հետևակային բրիգադի պետի ունեցած տեղեկությունների համաձայն՝ Քարվանսարայի կոմիսարը ազատ բայց է թողնում զինված մարդկանց Աղբբեջանից Հայաստան քոչի համար (բնականաբար՝ կաշառքի դիմաց), որից ելնելով պահանջվում էր անհապաղ ձեռնարկել միջոցառումներ՝ դադարեցնելու զինված մարդկանց ազօրինի անցումը սահմանով²⁵⁸:

1918 թ. հոկտեմբերի 20-ի գնդապետ Շնեուրի և դիվիզիայի Գլխավոր շտաբի հետախուզության գծով ավագ համհարզ պողպարուչիկ Սարգիսովի ներկայացրած տեղեկագրում ասվում էր՝ 1918 թ. հոկտեմբերի 14-ին Բաքու-Բաթումի-Թիֆլիս երթուղով Ալեքսանդրապոլ ժամանած թուրքական զորքերի էջելոնի մասին, որն այնուհետև նպատակադրված էր ուղղություն վերցնել դեպի Կարս²⁵⁹:

Նարկ է անդրադառնալ նաև Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետի օգնական պրապորչիկ Հովսեփյանի գրության մասին՝ հականետախուզական բաժնին՝ կապված աղբբեջանա-թուրքական նկրտումների հետ Կարսի մարզի մի շարք բնակավայրերում (ինչը Հաստառվում է նաև Հայաստանի Հանրապետությունում գտնվող Փրանսիական ռազմական ներկայացուցության սպա Ա. Պուադեբարի²⁶⁰ տվյալներով, որը պնդում է 1918 թ. վերջերին -1919 թ. սկզբներին թուրք գործակալների քարոզչության փաստի մասին վերը նշյալ տարածքում)²⁶¹: Հետախուզական ամփոփագրում Հաղորդվում էր, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն, «Շուրայի» (այսպես կոչված «Միլլի Շուրա», Կարսի մարզում գտնվող մահմեդական «ինքնավարությունը») նախկին «փոխպեղիղենտ» Ալի Ռիզան փախչելով Բաթումիի բանախց, Թիֆլիսով անցել է Ղարաճախ, այնտեղից էլ՝ Աղբարայի շրջան, որից հետո՝ Զարուշաստով Օլթիի շրջան (1919 թ. հուլիս), ավելացնելով, որ կասկածներ չկան, որ Աղբբեջանը ձգտում է Աղբարայի, Զարուշաստի, Արդաշանի և Օլթիի շրջանում ստեղծել «Երկրորդ Ղարաճախ», որ նկատվում է նաև Վրայ-աղբբեջանական համարաշնակցություն, որ Ախալքալաքի գավառի սահմանամերձ Գորլովկա և Տրոիցկ գյուղերն են ժամանել ավելի քան 300 վրացական զինվորներ: Պրապորչիկ Հովսեփյանը տվյալներ էր բերում թաթարների՝ քրդերի հետ համագործակցության մասին, որ այդ կապակցությամբ զրույց է ունեցել էրզրումում գտնվող անզիական շտաբի գնդապետ Ա. Ռառուշենսոնի հետ²⁶²: 1919 թ. մայիսի 24-ի օպերատիվ հետախուզական ամփոփագրում փոխգնդապետ Շնեուրը քուրդ-թաթարական և թուրք-

²⁵⁸ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 168, թ. 32:

²⁵⁹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 222, գ. 1, գ. 24, մաս III, թ. 413:

²⁶⁰ Պուադեբար Ամսուան (1878 -1955 թթ.) – հնագետ, պատմաբան, ոդարու, քարտեզագիր, մինիսիներ, որը լավ հայերեն գիտեր. -Տե՛ս Մ. Տյմանյան, նշվ. աշխ., էջ 402:

²⁶¹ Տե՛ս Ա. Տեր-Միմայան, Ամսուան Պուադեբարի հայաստանը// «Բանքեր Հայաստանի Արխիվների», 2004, N 2, էջ 97:

²⁶² ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 168, թ. 38:

վրացական ուսնագությունների մասին Հաղորդում է Կաղզվանում, Մերդենեկում և Արդահանի շրջաններում, ավելացնելով, որ Արդահանի ուղղությամբ ուղարկվել է Հայկական գորամաս²⁶³: Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորդանյանը 1919 թ. օգոստոսի 22-ի (N 1134) գեկույցում՝ ուղղված ՀՀ ՆԳ նախարարին, Հաղորդում է Արդահանի շրջանում վրացական գորամասերի լրտեսական-Հարահըիչ գործողությունների մասին²⁶⁴: Իրավիճակին արմատական փոփոխության չենթարկվեց նաև 1919 թ. երկրորդ կեսին, վրացիները շարունակեցին իրենց քայքայիչ-քարոզչական աշխատանքները Արդահանի շրջանում, այդ մասին տեղեկանում ենք ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարության գլխավոր քարտողարի 1919 թ. սեպտեմբերին թիֆլիս՝ ՀՀ դիվանագիտական Հավատարմատարին ուղղված հեռագրից, որում Հայտնվում էր, որ Հայկական Հակահետափուլության ձեռքն է ընկել Արդահանի վրացական ջոկատի պետ Կիտուաշվիլու ձեռքով գրված կոչը, որից ակնհայտ է դառնում, որ Արդահանի շրջանի բնակիչների ցանկությունը Վրաստանին միանալու աղմուկը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ վրաց պաշտոնական անձանց կողմից նախապարատված սարդիչ գործողություն, որի մասին բողոք Հայտնվեց Երևանում Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մախարաձեին, և դա այն դեպքում, երբ Հայաստանը խաղաղամիրաբար էր մոտենում բոլոր վիճելի Համարվող Հարցերի նկատմամբ²⁶⁵: Վրացական կողմն իր Հակահայկական դիրքորոշումը Արդահանի Հիմնախնդրում շարունակեց պահպանել նաև 1920 թվականին: Հետափուլական բաժանմունքի 1920 թ. սեպտեմբերի 3-ի (N 21) գաղտնի ամփոփագիրը վկայում է Վրաստանի օգտին քարոզչության, նրանց զորքերի տեղաբաշխման մասին Արդահանից Արդվին ընկած միջակայքում (9-րդ և 12-րդ գումարտակները, հեծյալ մուսուլմանական դիվիզիոնը, 2 հրետանային մարտկոցները և այլն): Դրանում նաև նշվում էր, որ Արդահանը Վրաստանին միացնելու համար Ախալքալաքից Արդահան է ուղարկվել 3-րդ լեռնային մարտկոցը և 400-500 հեծյալներից բաղկացած 2-րդ հրետանային գումար, ինչպես նաև Ախալքալաքում պատրաստի վիճակում է գտնվում ժողովրդական գվարդիան, 531 գինվոր ունեցող 12-րդ գումարտակը, սպասվում է Ախալցխայից նոր զորուժի ժամանումը՝ բաղկացած 7 սպաններից և 800 գինվորներից, ավելացնելով, որ Ախալքալաքում կա 180-200 արկղ փամփուշտ, իսկ Եկատերինֆելդում տեղաբաշխված են մոտ 200 Հոգանոց ժողովրդական գվարդիա և Հրետանային պահեստները²⁶⁶: Վրացիները օգտվելով Հայաստանի Համար ստեղծված անբարենպաստ ռազմաքաղաքական իրավիճակից, 1920 թ. հոկտեմբերի վեցերին՝ կապված թուրքական սպառնալիքի հետ, էլ ավելի ակտիվացրեցին իրենց գործողությունները՝

²⁶³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ. - 199, գ. 1, գ. 73 (71), թ. 21:

²⁶⁴ Նույն տեղում, թ. 126:

²⁶⁵ Նույն տեղում, Ֆ.Պ. - 200, գ. 1, գ. 353, թ. 80:

²⁶⁶ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Քոստոն), թիվ 25 / 25:

Բաթումից զորքեր տեղափոխելով Արդահանի և Արդվիսի մարզ, ինչի մասին վկայում են 11-րդ Կարմիր Բանակի օպերատիվ բաժանմունքի պետը, կոմիսարը և Հետափուղական բաժանմունքի պետը Անդրկովկասի վերաբերյալ իրենց բացատրական գրության մեջ²⁶⁷: Այս հանգամանքն շատ խորաթափանցորեն է նկատել Հովհաննեսից՝ Թաղաղ նոռնին. «Վրացիները շատ վարպետուննեն (աւելացնեմ՝ նաև ցինիկաբար) օգտուում էին Հայ-թուրքական ու Հայթաթարական հակառակութիւններից՝ իրանց արտօնեալ դիրքը ամբացնելու համար: Յենւելով թուրքերի ու թաթարների վրայ կամ՝ սպառնալով, թէ այն ուղղութեամբ կը շիտկեն իրանց ճակատը, անելանելի կացութեան մէջ էին դնում մեզ ու Հարկապրում՝ իրանց ցանկութիւններին յարմարւելու: Ապա՝ երեսները մեր կողմը դարձնելով, մեզ մերձենալով (կամ մերձենալու մտադրութիւն ցուցաբեկով), կաշկանդում էին ու որոշ չափով ահաբեկում նաև ազրբեյջանցիներին:

Քաղաքական շամստած էր սա, որ մեծ առավելութիւն էր տալիս վրացիներին ու ապահովեցնում նրանց գերիշխանութիւնը»²⁶⁸:

Հետեւաբար, վրացիներն օգտվելով Հայաստանի համար ստեղծված անսպաստ քաղաքական կացությունից, ակտիվացնում էին իրենց ուղղմաքառական գործունեությունը և Հետափուղությունը սահմանակից բոլոր շրջաններում՝ Հավակնություններ ներկայացնելով Արդահանի և Կարսի շրջանների տարածքների նկատմամբ՝ Համագործակցելով ադրբեյջանական իշխանությունների հետ, չսայած Տ. Դեվոյանցը այդ մտքի հետ համաձայն չէ, ասելով, որ «վրացիները այստեղ չէնքոք էին, եվ Կարսի նահանգի մէջ չունէին իրենց գործակալները»²⁶⁹, ինչը սակայն չի համապատասխանում իրականությանը: Արդահանի շրջանում վրացիների կողմից սերմանվող խուճապային տրամադրությունների մասին է վկայում Հետափուղական բաժնի պետի պաշտոնակատար Հ. Խան-Կոտուրսկու 1919 թ. սեպտեմբերի 13-ի (№ 496) գեկուցագիրը: Հենվելով գործակալական տվյալների վրա, Հ. Խան-Կոտուրսկին հայտնում էր Արդահանից անգիտական ներկայացուցչությունների հեռացման և մարզի քրիստոնեական բնակչության շրջանում տարածված խուճապայի մասին, նշելով, որ օրենքոր աճող տագնապի պայմաններում վրացիները չեն հեռանում Արդահան քաղաքից և շրջակայքից, սպասելով վրաց գեներալի ժամանմանը՝ կապված Արդահանի մարզի հյուսիսային մասի զբաղեցման հետ, զորքեր կենտրոնացնելով Աշարիայում, Ախալքալաքի գալաքարում²⁷⁰:

²⁶⁷ Տե՛ս Հայութ Կարախ 1918-1923 թ., Сборник документов и материалов, стр. 595 -596:

²⁶⁸ Յովիկ. Քաջազնունի, Հ. Յ. Պաշնակցությանը անելիք չունի այլ եւս, էջ 17:

²⁶⁹ Տիգրան Դեյնեանց, Կեանքիս դրուագներից // «Հայրենիք» (Բոստոն), 1946, N 2 (253), Մարտ-Ապրիլ, էջ 106:

²⁷⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 73 (71), թ. 148:

1919 թ. հոկտեմբերի 20-ի Հետափառքական ամփոփագրում կապիտան Մուրադյանը և Դոդոխյանը նշում են, որ Աղբաբյախ, Շորագյափի և Զարուշատի շրջաններում թափարները շարունակում են կազմակերպվել՝ քայլեր ձեռնարկելով իրեր թե պաշտպանվելու համար հայերի հնարավոր հարձակումից: Դրանում ընդգծվում էր, որ Թուրքիայից, Աղբեղանից և Վրաստանից եկած էմիսարների կողմից թափարական բնակչությունը հրահրվում է ընդդեմ Հայաստանի ապստամբական գործողությունների, ինչի մասին տեղին է նկատում Տ. Դեղոյանցը. «Ինչպէս եւ միշտ, նրանք գերազառում էին գործել ոչ կանոնաւոր գօրքով՝ եւ այդ դէպքում նրանք կարող էին վատահ լինիլ յաջողութեան մէջ: Յաջող ապստամբութիւնը կը ստեղծէր «Հարաւային Աղերբէջան» կամ Թուրքիա սահման կունենար Արփաչայի հետ: Իսկ անյաջողութեան դէպքում իրենց թոյլ կը տրուեր մեղադրելու հայերին ամէն տեսակ վայրագութիւնների ու բռնութիւնների մէջ, որոնցից ոչ ամէն անգամ կարելի է խուսափել ապստամբութիւնները ճնշելու ժամանակ:

Հայաստանի դէմ ապստամբութեան լաւագոյն ժամանակը թուրքերը նկատում էին ձմեռը, երբ Հայկական կանոնաւոր գօրամասերի գործողութիւնները խիստ ծանր եւ դժուար պիտի լինէին ցրտի եւ մանաւանդ Կարսի դաշտի անսանցանելի ձիւների պատճառով: Ա.Հա թէ ինչու յայտնի աւազակ քիւրդ Սելմը եւ Քերպալյ Հաջի Աբաս օղլին Տաճկաստանի եւ Աղերբէջանի գործականների Հետ յունուար 12-ին (1920) Գեգիրչին եւ Զարուշադ գիւղերի մէջ ընդհանուր ժողով էին հրամիրել Զարուշադի եւ Աղբաբյախի շրջանների թափարներին: Այդ ժողովը որոշում է, որ Զարուշադի եւ Աղբաբյախի թափարները շատ կարճ ժամանակի մէջ պիտի հրաժարուին Հայաստանի հանրապետութեան ճանաչելուց եւ բռնի ուժով պիտի հեռացնեն Հայկական պաշտօնէութիւնը այնտեղից²⁷¹:

Աղբեղանի կողմից ՀՀ գեմ ձեռնարկվող գաղտնի ուազմական նախապարաստությունների, աղբը էջանսա-թուրքական գործականների քայլաբայիչ Հավահայկական գրքունեության մասին է վկայում Աղբեղանի ուղղականագուած ՀՀ դիմագիտական ներկայացուցիչը Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղականագուած 1919 թ. սեպտեմբերի 22-ի (N 932) հաղորդագրության մէջ. «Համարյա ամէն օր Բագրում հրատարակվող ուռւսերէն և թափարերէն «Աղբէջան» թերթում լույս են տեսնում Երեւանի, Նախիջևանի, Շարուրի, Օրգուբաղի, Սուրմալուի շրջաններում բնակւող թուրքերի կողմից յիշաստակագրեր, յայտարարութիւններ, դիմումներ թէ Աղբեղանի կառավարութեան և թէ Դաշնակից պետութիւնների ներկայացուցիչների, որոնցով աշխատում են վարկարեեկել Հայաստանի Կառավարութիւնը ու նորա վարչական պաշտօնէութիւնը, նկարագրելով բազմատեսակ բռնութիւնների, հալածանքի և կողո-

²⁷¹ Տիգրան Դեմյանց, Կեանքիս դրուագներից//«Հայրենիք» (Ըստոն), 1946, N 2 (253), Մարտ-Ապրիլ, էջ 106-107:

պուտի դէպքեր, ուղղված թուրքերի դէմ»²⁷², որոնք կազմակերպված էին տաճկա-աբրեջանական գործակալների կողմից՝ ՀՀ դեմ ավագակյախն Հարձակումների համար²⁷³, նպատակ ունենալով խարիսխելու հայկական պետականությունը, նրա անվտանգության ապահովման հիմքերը:

Հետափուղական բաժանմունքի 1919 թ. նոյեմբերի 9-ի ամփոփագիրը տեղեկություններ էր պարունակում ինչպես Զարուշատի շրջանի քրտերի զինվածության, նրանց առաջնորդ Սելիմ մոլլա Բրո-օղլիի համագործակցության մասին թաթարների և առկա կապերի մասին Աղբաբեյի շրջանի թաթարների առաջնորդ Քերբալյա Մահմեդ Հաջի Աբբաս օղլու հետ, վրացիների աջակցության մասին վերջիններիս՝ նրանց հակահայկական գործողություններում²⁷⁴: Նմանատիպ տեղեկատվություն է Հաղորդվում նաև 1919 թ. նոյեմբերի 23-ի Հետափուղական ամփոփագրում (N 7), որի տակ ստորագրել են այդ ժամանակ Հետափուղական բաժնի պետի պարտականությունները կատարող պողպարուչիկ Խաչատուրյանը և բաժնի պետի օգնական պողպարուչիկ Դոդիխյանը: Դրանում նշվում էր, որ նոյեմբերի 21-ին վրացական զորագումարտակը Արդահանից մեկնել է Խանախ գյուղը՝ Ախացիսառ ուղեկորվելու նպատակով, որի հրամանատարը՝ կապիտան Կվիտաշվիլին մնացել է՝ իր տրամադրության տակ ունենալով 80 ավինանոց գումարտակ²⁷⁵: Հետափուղությունը Հայթյաթելով տեղեկատվություն, փորձում էր դրանք ժամանակին հրամցնել իշխանություններին՝ կամխարգելիչ քայլեր ձեռնարկելու համար: 1919 թ. գեկտեմբերի 17-ին վերաբերող փաստաթղթում Հետափուղական բաժանմունքի պետի օգնական պրապորչիկ Հովսեփյանը Հայտնում էր Զալգիրի (Չըլգըր), Աղբաբեյի, Զարուշատի և Շորագյալի շրջանի Հյուսիսային մասում թաթարների նախապատրաստությունների, գորահավաքի մասին 16-ից 40 տարեկանների մեջ, այդ շրջաններում Հայտնված աղբեկանական հմիսարների մասին, որոնք բերել էին մեծ քանակությամբ զրամ և զինհամերձանակ: Նշվում էր, որ Ախալքալաքից եկած ամերիկյան մայոր Պայոսոնը անձամբ Կանարվել գյուղի մոտ տեսել է զորախաղեր ադրբեջանական բանակի սպա Ուսուբովի գլխավորությամբ, որը գործուղել էր Կարսի մարզ՝ ապստամբություն կազմակերպելու համար: Ամերիկյան մայորի այն հարցին, թե ինչու՞ են ՀՀ տարածքում թաթարները զորախաղեր անցկացնում, Ուսուբովը պատասխանել է, որ այն պատկանում է Աղբեկանին, սպատակառով, որ շուտով գրավելու են այդ տարածքը՝ քշելով վարչակարգին: Ընդգծվում էր, որ թաթարները զինված են «Լյուիս», «Մաքամ-1» գնդացիրներով, ունեն 3 թնդանոթ, որոնցից 2-ը գտնվում են Գրենադերնայից արևմուտք գտնվող Ղըզըլ-Քիլիսայ գյու-

²⁷² Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), թիվ 69ա / 1ա, պահ.12, դ. 5:

²⁷³ Նոյեմբերում:

²⁷⁴Տես ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, գ.1, գ.133, թ. 31:

²⁷⁵ Նոյեմբերում, թ. 35:

դում, իսկ մյուսը՝ Գրենապէքենայից Հարավ՝ Կարավլյալ գյուղում։ Տեղեկագիրն ուղարկվում է Արտաքին Գործերի և Զինվորական նախարարներին, և Անդրկովկասում դաշնակիցների գերազույն կոմիսար գնդապետ Վ. Ն. Հասկելին (1878 - 1952 թթ.²⁷⁶) ի գիտություն²⁷⁷:

Հետափուղությունը ձգտում էր Հնարավորինս իր կողմից ձեռք բերվող տեղեկատվությունը ավելի ճշգրիտ դարձնել, քանզի այն դրվում էր վարչապետի, Զինվորական և Արտաքին Գործերի նախարարների սեղանին, երբեմն էլ՝ այն հաշվառելու պարագայում՝ դատնում գործողությունների ծրագիր ՀՀ իշխանությունների Համար։ 1919 թ. նոյեմբերի 11-ին վարչապետը Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին ուղարկած հեռագրում (N 643), հենվելով Հետափուղական և Հակահետափուղական բաժնանունքի Հայթայթած տեղեկատվության վրա, վերջինիս Հայտնում էր աղբբեջանաթուրքական գործականների նախաձեռնությամբ Հունվարի կեսերին տեղի ունեցած Զարուշատի և Աղքաբայի շրջանի թաթարների հորհրդակցության մասին, որում բանաձեռնությունները հայկական վարչակարգի հետ, Հայտարարելով 18-ից 40 տարեկան մահմադականների զորահավաք, Ղըզըլ-Զախչախի երկաթգծի վրա դնելով սեփական պահակագործ և հետափուղությունը։ Հայտնվում էր նաև, որ Հունվարի 24-ին Զարուշատի և Աղքաբայից վոնդվել են Հայկական միլիցիան և վարչակարգը, որից Հետո չափերյան թաթարները Համերաշխվելով զարուշառոցիների հետ, Զուրզունացի մոտ դիրքեր են գրավել, 500 հեծյալներ են ուղարկել Արդաշան, այդ ընթացքում անկարգություններ ու կողոպուտներ են Հրահրվել Բալախմլի և Ղոնջալի գյուղերում, որի ընթացքում սպանվել է 8 հայ։ Գեներալ Հովսեփյանցի բոլոր ջանքերը՝ Համոզելով Զարուշատի թաթարներին զերծ մնալ Հնարավոր սարքանքներից և ենթարկվելու օրինական իշխանություններին՝ անհետևանք են անցել։ Ավելին, թաթարները հակառաջարկներ են անում՝ Հայկական կողմից պահանջելով մաքրել Զարդիրի և Արբահանի շրջանները։ Ի վերջո, Համոզվելով կոնֆլիկտը խաղաղ միջոցներով հանգուցալուծելու ապարդյունության մեջ, Հայկական իշխանությունները հրահանգ են տալիս փոխգնդապետ Մազմանովին և Շահբուլամովին՝ ցըելու խռովարաններին, որից Հետո Հայկական զորքերը գրավում են Նովոպելովկան և Կոչարուրը, ավելի քան 3000-ոց քրդաթաթարաթուրքական հեծելագորը նահանջում է լեռները, Հայկական կողմը տալիս է 2 գոհ, 12 վիրավոր, որից Հետո Կարսի մարզի Զարուշատի և այլ շրջանների թաթարական բնակչությունը հանդարտվում է, խռովարանները իրենց պատգամախոսներին ուղարկում են Կարս, որպես միջնորդ ընտրելով գնդապետ Կաղիմովին։ Թաթարները ՀՀ կառավարությանը Հայ-

²⁷⁶ Հասկել Վկիյամ Նեֆյու – 1919 թ. հունիսի 5-ից մինչև 1920 թ. օգոստոսի 17-ը՝ Դաշնակիցների Գերազույն կոմիսար Հայաստանում։

²⁷⁷ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ.1, գ. 353, թ. 108-109:

տարարություն են տալիս իրենց օրինապաշտության մասին, խնդրելով իրենց համարել ՀՀ քաղաքացիներ²⁷⁸: Այսպես, ոչ առանց հետափուզական մարմինների կողմից գործադրված ջանքերի, զինվորական իշխանությունները Կարսի մարզում վերահաստառում են քաղաքացիական վարչակարգը՝ որպես ՀՀ անբաժանելի մաս, իսկ լրտեսական-հետափուզական կրթերը դեռևս երկար ժամանակ չեն հանդարտվում, և թաթարները քողարկված ձևով շարունակում են փորձել լարվածության մեջ պահել մարզը և հարակից շրջանները:

1920 թ. հունիսի 17-ի հետափուզական բաժանմունքի գաղտնի ամփոփագիրը (N 19) տեղեկատվություն էր պարունակում ոչ միայն թուրքիայում, Վրաստանում և Աղրբեջանում տեղի ունեցած վերջին կարևոր իրադարձությունների մասին, այլև ՀՀ տարածքի մահմեդական բնակչության շրջանում տեղի ունեցող խմբումների մասին: Ամփոփագրում հետափուզական բաժանմունքի պետի պարտականությունները կատարող Հ. Խան Կոտուրսկին և նրա օգնական՝ պողպարուչիկ Նազարենիյանը տեղեկացնում էին ոչ միայն Կարսի մարզում ընթացող դեպքերի, այլև Ղամարլուի շրջանում աղրբեջանա-թուրքական գործակալների քայլայիչ աշխատանքների մասին, որոնք բուղանլու գյուղը վերածել էին ապստամբների բացահայտ խարդավանքների հենակետի՝ ծավալելով Հակահայկական քարոզչություն, փորձելով իրենց կողմը գրավել Զելալիի քրտերին, և վատայնել Հայ-պարսկական Հարաբերությունները, որոնք սակայն Թալիբիդի մոշեկիդի ջանքերով և Հորդորներով կամնավել են, իսկ լարվածությունը, որ թուրք-աղրբեջանական գործակալների գործունեության հետևանքով առաջացել էր Հայ-պարսկական սահմանագծում՝ վերացվել, որում որոշակի լումա ունեցան հետափուզները՝ իրենց խորհրդատվությունը ներկայացնելով ՀՀ կառավարությանը²⁷⁹: Աղրբեջանի ակտիվացման մասին ընդդեմ Հայաստանի Հստակ վկայում է Հետափուզական բաժանմունքի 1919 թ. նոյեմբերի 23-ի ամփոփագիրը. Աղրբեջանի Զինվորական նախարարը կարգադրել էր զինվորական Հրամանասարքներին ՀՀ սահմանամերձ վայրերում կազմակերպել պարտիզանական ջոկատներ՝ նպաստակ հետամտելով պարզել Հակառակորդի առկա ուժերի թվաքանակը և մարտավարությունը, իրականացնելով հանկարծակի հարձակումներ առանձին զորամասերի վրա: Ամփոփագրում նշվում էր, որ Աղրբեջանի Զինվորական նախարարի Հրամանի Համաձայն անցկացվել է 20-ից 25 տարեկան նորակոչիկների զորահավաք, ձգտելով Հավաքել 10.000 մարդ, նշելով սակայն, որ այն տվել է ընդամենը 2000 նորակոչիկ, ինչը Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետ Սուլթանովը բացատրել է Հայերի քառողջությամբ, որոնք խաղաղ գոյակցության կոչ են արել երկու ժողովուրդ-

²⁷⁸ Նույն տեղում, գ. 249, մաս I, թ. 79, 117:

²⁷⁹ Ս. Միքոյեան, Հայաստանի Հանրապետութեան հետախուզութեան պատմութիւնից // «Կրօշակ», Պաշտօնարերք Հ. Յ. Դաշնակցութեան, թի 2 (1574), Ապրիլ, 2002, էջ 113-114:

Ների միջն, դրա հետ մեկտեղ ավելացնելով նաև, որ Ադրբեջանի Զինվորական նախարար գեներալ **Սամեդ բեկ Մեհմանդարովը** [16 Հոկտեմբերի, 1855 թ. - փետրվար, 1931 թ.] հրաման է արձակել Ղարաբաղի լեռնային մասի զինաթշափման մասին²⁸⁰: Իսկ Հետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. հունվարի 22-ի ամփոփագիրը (N 10 - այն ստորագրված է Հետախուզական բաժնի պետ կապիտան Վ. Մուրադյանի և պրապորչչիկ Մ. Դոգոյիանի կողմից) տեղեկություններ է պարունակում աղբբեջանական գործակալների ու լրտեսների քայլայիշ գործունեության մասին Կարսի մարզում, փաստեր բերելով նրանց գործունեության մասին Օլթի մարզում, որտեղ հակա-հայկական քայլայիշ գործունեության համար Նազարիկը ամսական 100 հազար ռ. կովկասյան բոներով գումար էր հատկացրել քուրդ առաջնորդ Զի-յա բեկ Հաչիմբեկովին: Ամփոփագրում նշվում էր թաթարական ուղղեկալների մասին Զարուշատի Նովոպոկրովկա, Խորոչևկա, Գրենադերսկայա բնակա-վայրերում, ինչպես նաև թաթարների որոշման մասին՝ իրենց գյուղերից վոնդել Հայերի դեմ մղված պայքարին չմասնակցած ուսւ մոլոկան-դուխո-բորներին, մեղադեկով նրանց ՀՀ կառավարության հետ վարած բանակցությունների համար²⁸¹: 1919 թ. դեկտեմբերի 11-ի Հետախուզական ամփոփա-գրում (N 8) նշվում է թուրք-թաթարական ձգտման մասին «Հուրաներ» ստեղծել ոչ միայն Զարուշատում և Աղբարայում, այլև ուր որ Հնարավոր է, և միավորել դրանց գործունեությունը Եզրորումի կոմիտեի գլխավորությամբ²⁸²: Ադրբեջանա-թուրքական ազգենիման հաճախ էլ եզրվում էր վրացա-կան Հատուկ ծառայությունների քայլայիշ գործունեության հետ, ինչի մասին է վկայում Հայկական բանակի Երևանյան Խմբի շտաբի օպերատիվ Հե-տախուզական ամփոփագիրը, որը վերաբերում է 1919 թ. օգոստոսի 20-ից մինչև սեպտեմբերի 20-ը ընկած դեպքերին. Համաձայն շտաբս-ուսումնաշար Մարտիրոսովի Հաղորդագրության, Կավկիջարից թաթարները պատրաստվում են Հարձակվել Բասարգեչարի վրա՝ Հալաբեկով շուրջ 2000 Հոգիանոց ջոկա-Ասկեր բեկի գլխավորությամբ²⁸³: Ադրբեջանա-թուրքական այդ ազգենիմի նկրտումների մասին է վկայում Տ. Դեվոյանցը. «Ազերբէջանի թաթարների յարձակումները Սեւանայ լճի Հարաւ-արեւելենան շրջանների վրա, նույնականացնելու համար կողմից եւ Արեւելքից՝ Զանգեզուրի վրայ, միայն լրացնում են այդ ուղղութեամբ մահմեդականների աշխատանքը: Այս ենթադրութիւնը Հաստատում է նաև մեր գործակալների լուրերով Երզրումում կայացած գաղտնի ժողովի մասին, որ որոշել է ամբողջ ուժով Հակառակուել Հայերի մուտքին Տաճկա-Հայկական նահանգները, նոյնիսկ եթէ պէտք լինի պատե-

²⁸⁰ Նոյն տեղում:

²⁸¹ Նոյն տեղում, թ. 41:

²⁸² Նոյն տեղում, թ. 37:

²⁸³ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 155, թ. 126:

բազմիլ մեծ պետութիւնների, Դաշնակիցների հետ»²⁸⁴: Ուշագրավ է ևս մի փաստ վրացական կողմի երկիրմի վերաբերմունքի մասին Հայաստանի նկառմամբ, այն մշտական անկայուն քաղաքական կուրսի մասին, որ վարում էր «եղբայրական» Վրաստանը բլոկադայի մեջ գտնվող և թշնամիներով շրջապատված Հայաստանի նկառմամբ՝ քողածածկված եղբեր փնտրելով արքեթշանական կողմի հետ: Այսպես, ՀՀ գորքերի գլխավոր Հրամանաստարի շտաբի Հետափուղական բաժնի 1920 թ. հունիսի 3-ի ամփոփագիրը (N 18) արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում այն մասին, որ դեռևս 1918 թ. վրաց-Հայկական պատերազմի ժամանակ Բորչալուում վրացական իշխանությունների կողմից կազմակերպվել է ժողովրդական գվարդիա՝ շուրջ 1000-1500 թաթարներից կազմված, որն էլ 1920 թ. կեսերին մտցվել է արքեթշանական գորամասերի մեջ²⁸⁵: Ակնհայտ է վրաց-արքեթշանական մերձեցումը, փոխհամաձայնեցած գործողությունները ընդհանուր շահերի տեսանկյունից²⁸⁶: Դա հաստատվում է նաև այլ փաստերով. Կամավորական բանակից ձեռք բերված տվյալների համաձայն, որի մասին մենք տեղեկանում ենք Հետափուղական բաժնի 1919 թ. հոկտեմբերի 16-ի ամփոփագրից (N 2), հոկտեմբերի 4-ին Վրաստանի կառավարության կողմից Աղքադան է ուղարկվել 5000 հատ երեք դյույմանոց արկ, հրացան և փամփուշը²⁸⁷: Իսկ արդեն 1919 թ. նոյեմբերի 13-ի Հետափուղական ամփոփագրի (N 5) տվյալների համաձայն, վրացական կառավարությունը Աղքադանին վճառել է 3,5 միլիոն եռազիթ փամփուշ և 3 վագրն երեք դյույմանոց արկ, որոնց մի մասը թողնվել է Լյակում, իսկ մի մասն ուղարկվել է Բաքու²⁸⁸: Իսկ արդեն Հետափուղական բաժնի 1919 թ. դեկտեմբերի 11-ի ամփոփագրի համաձայն, Վրաստանի կողմից Աղքադանին ուղարկվել է մեկ գումարտակ՝ 8 գնդացիրներով 48 սպաների ուղեկցությամբ²⁸⁹: Վրաստանը կովկասյան տան մասին պատկերացումները կառուցում էր սեփական էգորդմի վրա, համագոր-

²⁸⁴ **Տիգրան Դեղյանց**, Կեանքիս դրուագներից // «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N 5 (250), Սեպտ. - Ծոկտ., էջ 95:

²⁸⁵ Նոյեմբերում, գ. 33, թ. 33:

²⁸⁶ Դա երևում է մի շարք փառարթերից, որոնք առնչվում են Ռուսաստանի հարավում գործող Կանաչփորձական բանակի ռազմաքաղաքական գործունեության հետ: **Գ. Պատռայան** նշում է այդ կապակցույամբ, որ 1919 թ. հոկտեմբերի վերջին Անդրկովկասի ռուսական հետախուզությունը Կանաչփորձական բանակի վաշչորդյան պետին ուղղված զեկուցագրում հաղորդում է, որ վրացիների և մահմեդվահանների հարաբերությունները ամրապնդվել են Աղքադանի հետ կնքված երկորդ ռազմաքաղաքական բնույթի զադունականությունով (1919 թ. սեպտեմբեր), որն ուղղված է Ռուսաստանի հարավի, ինչպես նաև Հայաստանի դեմ, որը լրացվեց թուրքարքեթանական ռազմական գաղտնի դաշինքով (1919 թ. հոկտեմբերի 29), որն իր սուր ծայրերով դարձյա ուղղված էր հայերի դեմ: - Տե՛ս **Գ. Պատռայան**, Հայաստանի Հանրապետության դիրքորոշումը Անդրկովներացիայի ստեղծման հարցում (1919 թ. օգոստոս - 1920 թ. ապրիլ) // «Բանքեր Երևանի Համալսարանի», 2006, N 1 (118), էջ 34:

²⁸⁷ **ՀԱԱ**, Փ. Պ - 204, գ. 1, գ. 133, թ. 30:

²⁸⁸ Նոյեմբերում, թ. 33:

²⁸⁹ Նոյեմբերում, թ. 38:

ծակցելով բոլոր այն ուժերի հետ, որոնք իրեն ձեռնտու էին՝ թե աղբբեշանական, և թե թուրքական կողմերի հետ, ինչը Հաստատվում է նաև Հետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. Հունիսի 17-ի տեղեկագրով (N 19), որում փաստեր են բերվում ինչպես Կաղզվանի շրջանի Օրթա-Կալա վայրում տեղաբաշխված թուրքական ասկյարների ջոկատների և նրանց Համագործակցության մասին Դիլսերանսկի ու Զեմալինսկի քրդերի հետ, այնպես էլ Արդահանից դեպի Հարավ-արևմուտք գտնվող Կաղնախսարչի Զամալ, Զաքի և Եբրահիմ բեկերի և Վրացիների միջև՝ ի դեմս մահմեղական դիվիզիոնի պետ Բախչի բեկի, միլիցիայի պետի օգնական Սեբիդ բեկի և Դարբիգուլմիկի ավագի²⁹⁰: Հետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար Հ. Խան-Կոտուրսկին և պողպորուչիկ Մ. Դոդոյիանը փաստեր են բերում Խոփի շրջանում կազմակերպված «Բաթումիի մուսուլմանական ընակչության միլիցիոն ջոկատի» մասին, որի պետը՝ Օսման բեյը դրանում մեծամասամբ ընդդրկել էր Վրացի-մուսուլմանների՝ նրանց մատակարարելով զենք, ուղղմամթերք և պարեն²⁹¹, որն էլ հենց աղբբեշանա-վրացա-թուրքական Համագործակցության մասին է վկայում:

Այդ տարիներին թշնամին ակտիվ գործունեություն էր ծավալել նաև Շարուր - Նախիջևանում, ուր ինչպես ընդգծում է Ռ. Հովհաննիսյանը, գեռ 1918 թ. թուրքերը, ստիպված լինելով գուրս գալ Երևանի նահանգից, այդուհանդեռձ, թողել էին որոշ թվով սպանների՝ մահմեղական ազգաբնակչությանը օգնելու համար, իսկ 1919 թ. ամռանը նաև ուղարկելով գործակալներ XV կորպուսից, ժխտելով, սակայն, որեւցե կապ նրանց հետ և մտցնելով վերջիններիս զաաալիքների ցուցակի մեջ²⁹²: Հայկական Հետախուզական ծառայությունները ստիպված էին հակազդելու հակառակորդին՝ ձեռնարկելով համապատասխան գործողություններ: Այսպիսս, 1919 թ. Հունվարի 8-ին Դավալությունը Երևան՝ դիվիզիայի հրամանատարի Հասցեով ուղարկված հեռագրում (N 116) ջոկատի պետ գնդապետ Դոլուխանովը տեղեկացնում էր պորուչիկ Բաղդայանցի և Յապոնի միջոցով իրեն հասած գործակալական հետախուզական տվյալների մասին՝ Պարսկաստանից, Օրգուբադից և Նախիջևանից Շարուր ներթափանցող թաթարական ուժերի, ավելի քան 700 թուրքական ասկյարների մասին, որոնք Խալիլ-բեկի և Յուսուլ-բեկի դիվանությամբ հակահայկական գործողություններ էին ձեռնարկում²⁹³:

1919 թ. մարտի 1-ին ՀՀ գորքերի Գլսավոր շտաբի Հաստուկ բաժանմունքի կողմից պատրաստված Հույժ գաղտնի գեկուցագրում (N 127), որն արժանանում է Զինվորական նախարարի ուշաբիությանը, Հաստուկ նշվում էր նոր ձեսալորված «Նախիջևան-Արագածան» Հանրապետության մասին,

²⁹⁰ Նոյն տեղում, Ֆ.Դ.-200, գ.1, գ. 33, թ. 48:

²⁹¹ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Թոստոն), թիվ 25/25:

²⁹² Ռ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I, էջ 469:

²⁹³ ՀԱԱ, Ֆ.Դ.-200, գ. 1, գ. 212, թ. 13:

Նշելով, որ դրա առաջացման գիլսավոր պատճառը գառնիբասարյան իրադարձություններն են՝ իբր թե Հայկական ներխուժման դեմն առնելու և մահմեղականների կյանքն ու գույքը պահպանելու Համար։ Դրանում ասվում էր, որ այդ Հանրապետության գեներալ-նահանգապետը Զաֆար Ղուլի խան Նախիջևանսկին է, օգնականն՝ Կալաբեկ Թափրովը, զորքերի Հրամանաստարը՝ Քերերալայ Ալի խան Նախիջևանսկին (Զաֆար Ղուլի խանի որդին), իսկ Հայաստանի սահմանին մոտ գործող ջոկատի պետը՝ Բագրամ խան Նախիջևանսկին։ Փաստեր էին բերվում զինուժի մասին, նշելով, որ կա մոտ 100 հզգանոց սպայություն և 2000 զինվոր, որոնք պատշաճ զինվածություն ունեն՝ զինամթերքի որոշ պակասառություն զգալով։ Զեկուցագրում ընդգծվում էր, որ նպատակաբումը Արագդայանի Հանրապետությունը Աղբբեջանին միացնելն է, ինչը Համար բանակցությունների նպատակով փետրվարի 28-ին անգլիական գնացքով Կարսի «Շուրայի» անդամ Արքաս-Ղուլ-բեյի ղեկավարությամբ պատուավորություն է ուղարկվում Թիֆլիս-Բաքու-Ելիզավետպոլ՝ Աղբբեջանից ստացվելիք օգնության ակնկալիքով։ Խան-Կոտուրսկու կազմած կարեւոր այս զեկուցագիրը արժանանում է ՀՀ Զինվորական նախարարի ուշադրությանը²⁹⁴։ Նախիջևանում Հակառակորդի Հականայիկական գործողությունների, գործակալական ցանցի մասին Հետաքրքիր փաստեր են պարունակվում Հասոուկ բաժնի պետի 1919 թ. մարտի 13-ի զեկուցագրում (N 136), որի տակ ստորագրել է Հանձնարարությունների գծով սպա պոդապուչիկ Բաշինջայանը։ Փաստեր էին բերվում «Նախիջևանյան Հանրապետության» մասին, նշելով, որ այդ նպատակով Թիֆլիս-Ելիզավետպոլ-Բաքու է ուղարկվել Բագրամ խանը, ընդգծելով, որ անգլիացիները նրան շատ սիրալիր են ընդունել սկզբունքորեն ընդունելով Նախիջևանյան այդ կառավարության նպատակները։ Ասվում էր, որ Բագրամ խանը արժանացել էր ընդունելության Վրաստանի վարչապետի և Արտաքին Գործերի նախարարի կողմից, որոնք շնորհավորել են վերջնիս նախիջևանյան կառավարության Հաշողությունների կազմակցությամբ։ Հայաստանի դեմ պայքարում, խնդրելով ողջունել փառապանծ թաթարական զորքերին։ Նշվում էր, որ Բագրամ խանի նպատակներից մեկն էլ Ելիզավետպոլից և Բաքվից օգնության ձեռքբերումն է փողով և գենք ու զինամթերքով, որ խոռվարաներն ունեն Պարսկաստանից բերված մեծ քանակությամբ փամփուշտներ, զինվորական Հրահանգավորումը անցկացվում է թուրքական և աղբբեջանական սպաների կողմից, որոնց ղեկավարում էր Խալիլ բեյը։ Այդ կազմակցությամբ նաև նշվում էր, որ ձերբակալվել է Նախիջևանյան կառավարության Հրահանգով Երևան ժամանած Հաջի Ռիզա Քասումբեկովը՝ լրտեսության մեղադրանքով, որից պահանջվել է վճարել 100 Հազար ռուբլի տուգանք և Հեռանալ Թավրիզ, նշելով, որ Նախիջևանի և Բաքվի միջև պահպանվում է

²⁹⁴ Նույն տեղում, թ. 61:

կայուն հեռագրակապ՝ Թավրիզ-Թեհրան գծով։ Տեղեկատվության մեջ նշվում էր նաև, որ ապստամբների համար անհրաժեշտ հաղորդակցությունը իրականացվում է Մակու-Բայազետ-Ղարաբ իլիսա գծով²⁹⁵:

Ուշագրավ տեղեկատվություն է պարունակում հետախուզական բաժանմունքի 1919 թ. դեկտեմբերի 11-ի ամփոփագիրը (N 8), որում ասվում է Քուլալի շրջանում Աղրբեջանի ակտիվության մասին, նշելով, որ գրության տերը Շամիլ-բեյ Արդինակին է՝ Պատնասուտ գյուղից, որն իր տրամադրության տակ ուներ 3 օգնական և 400 հեծյալ, որոնցից 80-ը թուրք ակյարներ էին²⁹⁶, ալելացնելով, որ Աղրբեջանից մեծ քանակությամբ դրամ և 50 ասկյար՝ սպայի գլխավորությամբ ուղարկվել է քարոզչության և ջոկատների կազմակերպման համար՝ խոչընդոտելու Քուլալի գրավմանը²⁹⁷: Հետախուզական բաժնի պետ փոխնողապետ Ալ. Շնեուրը Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված 1919 թ. Հունիսի 21-ի դիմումագրում շեշտում էր թուրքերի քայլքայիչ աշխատանքի մասին Նախիջևանի շրջանում, և մասնավորապես թուրքական «Միություն և առաջարիմություն» կազմակերպության կոմիտեի ագիտատորների ծավալած գործունեության մասին՝ խոչընդոտելու հայերի վերաբարձր հարազատ բնակավայրերը²⁹⁸: Հետաքրքրություն է ներկայացնում զորքերի երևանյան խմբի պետ Դրոյի 1919 թ. Հուլիսի 2-ի գաղտնի գեկուցագիրը (N 00156)՝ ուղղված ՀՀ զորքերի հրամանատարին, որից պարզվում է, որ բրիտանական զինվորական ներկայացուցիչ գեներալ Զ. Պ. Պլառուգենի Նախիջևանում եղած ժամանակ թաթարները բողոքել են հայկական իշխանությունների անօրինական գործողություններից, և մասնավորապես հայկական հակածետախուզության կարգադրությամբ ձեռնարկված իբր թե «ոչ մի պատճառ» չունեցող ձերբակալություններից, որոնք մահմեդականների վրա ճնշող տպավորություն են թողել, որոնցից շատերը սկսել են դուրս գալ Նախիջևանից²⁹⁹: Հենց այդ Հանգամանքն էլ վկայում է Հայկական Հասուուկ ծառայությունների նախաձեռնողական գործողությունների մասին Նախիջևանի շրջանում։ 1919 թ. Հուլիսի 8-ի հետախուզական օպերատորիվ տեղեկատվության մեջ Զինկերչը Հայտնում էր, որ իրավիճակը շատ տագնապալի է Զանգեզուրում, և Համաձայն Շահթափի շրջանի պետի Հաղորդագրության, նկատվել է մահմեդական հեծյալ հարյուրյակի տեղաշարժ լեռներում՝ Հյուսիսային ուղղությամբ, թուրքերի և քրդերի մի ջոկատ՝ մոտ 8000 հոգի նախապատրաստվել է Հարձակվել իգդիրի վրա, և այդ նպատակով Հուլիսի 6-ին Հակառակորդի կողմից ուժեղ հրացանաձգություն է կատարվել (Ալի-Մամեդ գյուղի տարածքից) հայկական

²⁹⁵ Նոյն տեղում, թ. 75:

²⁹⁶ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 133, թ. 37:

²⁹⁷ Նոյն տեղում, թ. 38:

²⁹⁸ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 155, թ. 41:

²⁹⁹ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 73 (71), թ. 67:

դիրքերի աջ կողմի վրա, որին հայկական զորամասը հակահարված է տվել։ Հաղորդվում էր, որ Սագարակից մոտ 500 զինյալներ հուլիսի 5-6-ին Մեշաղի Ալասկեր Գամգաևի գլխավորությամբ Ենգիջայից ժամանել են Բոյոյք-Վեդի, սակայն Ենգիջայի ներկայացուցիչները զգուշաբար դիմել են Յըրդ գնդի Հրամանատարին՝ ինդրանքով իրենց ակսակալներին ուղարկել Բոյոյք-Վեդի՝ Համոզելու համար ենթարկվել օրինական իշխանություններին³⁰⁰։ Դա վկայում է հայկական իշխանությունների կողմից ձեռք բերած որոշ Հաջողությունների մասին մահմադական բնակչության հնագանդեցմանն ուղղված քաղաքականությունում, որին նպաստել են նաև հետափուղական ծառայություններն իրենց արդյունավետ աշխատանքով։

1920 թ. հունվարի 3-ին Հետափուղական բաժանմունքի պետ Մուրադյանի և նրա օգնական պողպարուչիկ Խաչարյանի կողմից ՀՀ վարչապետին ներկայացված տեղեկագրում ասվում էր Նախիջևանի շրջանում թաթարների խռովության, դրանում թուրքական ռազմական ուժերի մասնակցության, Խալիլ Փաշայի նախաձեռնությամբ Նախիջևանում հրավիրված Արալիսի, Վեդիքասարի և Միլիստանի ներկայացուցիչների (Թուրքիա) համագումարի մասին³⁰¹։ Իսկ 1920 թ. հունվարի 22-ի ամփոփագիրը (N 10) վկայում է Ադրբեյջանի քայլքայիչ գործունենության մասին ոչ միայն Նախիջևան-Շարուրում, այնաևս Էլ գաղտնի Զանգեզուր ուղարկած թուրք սպանների և ասկյարների մասին՝ ապատամբության կազմակերպման համար. ավելին, աղբեցանական կառավարությունը զինվորական հարկից ապառել էր քրդական գյուղական համայնքները, որի դիմաց վերջիններս պարտավորվում էին տալ հրածիգներ՝ Հանդերձանքով, զենքով ու ձիով, քանի որ նախատեսվում էր քրդական զորամասերի կազմակերպում Սուլթանովի զինվորությամբ³⁰²։ Կապիտան Մուրադյանի և նրա օգնական պողպարուչիկ Դոդոյիանի 1920 թ. փետրվարի 7-ի Հաղորդագրության մեջ նշվում էր Շարուր-Նախիջևանի շրջանում տիրող իրազրության, Բոյոյք-Վեդիում թաթարների կենտրոնացման մասին³⁰³։

1920 թ. որոշ հետափուղական տեղեկագրեր ու զեկուցագրեր հետաքրքիր տվյալներ են Հաղորդում աղբեցանա-թուրքական փոխհամաձայնեցված գործողությունների մասին Շարուր-Նախիջևանում, Սուրմալույում, Կարսի մարզում, Զանգիբերապում, որի մասին վկայում է նաև Տ. Դեվոյանցը. «Մեր գործակալների տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ Հայաստանի մահմեդական բնակչութիւնը մասնառապես Կարսի նահանգի մէջ եւ Շարուր-Նախիջևանի շրջաններում չէր ուղղում Հաշտուիլ Հայկական իշխանու-

³⁰⁰ Նոյեմ տեղում, գ. 27, թ. 293:

³⁰¹ Նոյեմ տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ.1, գ. 441, թ. 41, Նախիջևան-Շարուր 1918-1921 թթ., էջ 165:

³⁰² ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, գ.1, գ.133, թ. 42:

³⁰³ Տե՛ս Նախիջևան-Շարուր 1918 -1921 թթ., էջ 166-167:

Ցետան ենթարկուելու մտքի հետ եւ տեղի վրայ մնացած ու նոր եկող տաճ-կական սպաների ու զինուորների օդնութեամբ կազմակերպում էր զինուած խմբեր ու պատրաստում ապստամբուել Հայաստանի դէմ»³⁰⁴: Հետափուզական բաժանմունքի պետ կապիտան Վ. Մուրադյանը և նրա օգնական կապիտան Տ. Դեվոյանցը 1920 թ. մարտի 20-ի տեղեկագրում փաստեր են բերում մահմեղական շարժման ակտիվացման, թուրք-աղբեղանական գործակալների գործունեության, Շահմախթից Դավալու ժամանած 300 ասլյարների մասին: Հաղորդում էր, որ թաթարները շահագրգուված լինելով քրդերի հետ բարեկամության մեջ, նրանց առաջնորդներին պարզեատրում են մեծ գումարներով և նվերներով՝ ֆաթթի բեկ Շամշատղինսկուն ուղարկելով 60 հազար ռուբլի, որ Նախիջևանյան ուժերի գլխավոր հրամանաստարը դարձել է Քերբարայ Խան Նախիջևանսկին, որը սկսել է զբաղվել քրդական ջոկատների կազմակերպմամբ՝ սպասելով 500-600 հոգիանոց հեծյալ ջոկատի, բազմաթիվ սպա-հրահանգիչների ժամանմանը³⁰⁵:

1920 թ. մարտի 20-ի այդ տեղեկագրում հայտնվում էր Սուրմալուում մահմեղականների ակտիվության մասին, արձանագրելով, որ Քուլպում Շամիլ-բեկ Այրումլինսկու մոտ, բացի տեղական ավագակասմբերից, կան նաև 200 թուրք ասկյարներ և 2 թնդանոթ, ավելացնելով, որ Բայազետից 7 ուղտերով Քուլպ է ուղարկվել զինամթերք³⁰⁶: 1920 թ. ապրիլի 5-ի հետախուզական ամփոփագիրը վկայում է Բայազետի սանջակից Նախիջևան ժամանած թուրք ասլյարների մասին, որոնց գլխավորում էին Զափար Ղուլի Խանը և Քերբարայ Խան Նախիջևանսկին³⁰⁷: Ամփոփագրում կապիտան Դեվոյանցը և պողպորուչիկ Դոդոսյանը հայտնում էին, որ Նախիջևանի շրջանի թաթարները գլխովին զինվում են, սովորում հրացանաձգության արվեստը, ինչպես նաև Բաքվից ստանում գնդացիրները³⁰⁸: 1920 թ. ապրիլի 23-ի ամփոփագրում (N 15) պարունակվում են փաստեր Նախիջևանում գտնվող 300 թուրքական և 550 աղբեղանական ասլյարների ու 15 սպաների ժամանման մասին, որոնց իրենց հետ բերել էին 17 միլիոն ռուբլի³⁰⁹:

Հետափուզական բաժանմունքի 1920 թ. մայիսի 7-ի ամփոփագիրը (N 16) տվյալներ էր Հաղորդում շարուրյան ուժերի Բաշ-Նորաշենյան շտաբի մասին, որը գլխավորում էր թուրք սպա Օսման փաշան, որը Զանգիբարի հետ կապեր Հաստատելու համար ուղիներ էր որոնում³¹⁰: 1920 թ. մայիսի 23-ի ամփոփագրում (N 17) տագնապ էր արտահայտում շրջանում տիրող

³⁰⁴ Տիգրան Դեյնեանց, Կեանքիս դրուագներից // «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N 4 (249), Յուլիս-Օգոստոս, էջ 84:

³⁰⁵ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ.1, գ. 33, թ. 11-12:

³⁰⁶ Նոյն տեղում:

³⁰⁷ Նոյն տեղում, գ. 427, մաս II, թ. 252:

³⁰⁸ Նոյն տեղում:

³⁰⁹ Նոյն տեղում, թ. 262:

³¹⁰ Նոյն տեղում, թ. 279:

ռազմաքաղաքական իրավիճակի վերաբերյալ, Հայտնելով, որ դրամը և փամփուշտը Նախիջևան է մտնում Ադրբեջանից Պարսկաստանի վրայով՝ մաքսաննեղային ուղիղով³¹¹, իսկ 1920 թ. հունիսի 6-ի ամփոփագրում (N 20) Հայտնվում էր Մակվից Յայջի և Վ. Ազա (Զուլֆա կայարանից 10 վերատ հեռու) ժամանած սուվարիի մասին՝ 125 մարդով և երկու թուրք սպաների ուղեկցությամբ, Էդիֆ բեյի կողմից ակնկալվող Հարձակման մասին Ցղղինալի (Զանանար) և Գողթանի վրա³¹²: Եվ վերջապես, ՀՀ զորքերի Գլխավոր շտաբի 1920 թ. սեպտեմբերի 25-ի հետափուղական ամփոփագրի արդեն վկայում է Կարմիր Խորհրդային զորքերի ուսալ ակտիվացման մասին Նախիջևանի շրջանում, ընդգծելով Կարմիր զորքերի գրեթե կեսի անմարտունակության մասին³¹³, ինչը հետագա փաստերով չհաստառվեց:

Հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Կարսի շրջանում թուրքերի ակտիվացման մասին տվյալները, թեկուզեկ 1920 թ. թուրք-Հայկական պատերազմի նախապատմության տեսանկյունից. բալականաշափ Հետաքրքիր է Գլխավոր շտաբի հետափուղական մի ամփոփագրի (N 8), որը վերաբերում է մինչև 1919 թ. Հունվարի 5-ը ընկած ժամանակահատվածում Կարսի մարզում ծալաված իրադարձություններին ու զանազան անցքերին: Ամփոփագրի Հեղինակը՝ Հանձնարարությունների գծով սպա Լ. Բաշինջալյանը անդրադառնում է Կարսի մարզի որոշ զորամասերում իշխող կարգուկանոնին, շեշտելով, որ չնայած ձեռնարկված միջոցառումներին, դասավլքությունը շարունակվում է, գուգահեռաբար անդրադառնապով նաև մնացած ոչ մեծաթիվ թուրքական զորամասերում իշխող իրավիճակին, թուրք սպաների լայն քարոզչության մասին Կարսի մարզի բնակչության, և մասնավորապես քրդերի մեջ՝ ընդդեմ Հայերի: Տեղեկագրում նշվում էր, որ մարզի թուրքական բնակչությունը լավ գիրնարած է, փաստելով, որ Կաղզգանի օկրուգի Նախիջևանի շրջանում, Դիգորում և այլ գյուղերում, ինչպես նաև Կիզիլ-Զավշախի (կամ Ղըզըլ-Զավշախ) կայարանում թուրքերի կողմից միերքի մեծ պաշարներ են կուտակվել: Վերջնամասառում նշվում էր Շահթամթի թաթարների ակտիվության, ինչպես նաև քրդերի եռանդուն կուտակումների մասին Արալիսի շրջանում (Բաշքենդ, Օրթաքենդ, Շախլեր և այլ գյուղերում)³¹⁴: Հետաքրքիր է նաև ՀՀ զորքերի հրամանատարի օպերատիվ-Հետախուղական ամփոփագրը, որում տվյալներ են բերվում մինչև օգոստոսի 23-ը ընկած ժամանակահատվածում Կարսի մարզում տիրող զրության մասին: Դրանում Հաղորդվում էր, որ էրզրումում կազմավորված ժամանակավոր կառավարությունը որոշել է գրավել Կարսի մարզը՝ ընդհուպ մինչև Արփաչայ, նշելով Հետափուղության նպաստակով թուրք սպաների կողմից:

³¹¹ Սույն տեղում, գ. 441, թ. 122:

³¹² Սույն տեղում, գ. 33, թ. 40:

³¹³ Սույն տեղում, գ. 427, նաև II, թ. 383:

³¹⁴ Սույն տեղում, գ. 92, թ. 60:

Հայկական սահմանի խախտման մասին: Եզրահանգում էր արվում այն մասին, որ Հայաստանի տարածքում մահմեղականների բոլոր ապստամբությունները տեղի են ունենում թուրքական գործակալների ցուցումներով, որոնք Հայաստանի Հանրապետությունում կազմակերպել էին Համատարած լրտեսություն, հենվելով տեղական մահմեղական բնակչության վրա: Նշվում էր, որ Հայկական գորամասերի կողմից դուրս շպրտվելով Նախշեանի և Շարուրի շրջաններից, թաթարական բանդաների լիդերները իրենց գործունեությունը տեղափոխել են Կարսի մարզ: Ամփոփագիրն ուղարկվում է Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին՝ Անդրկովկասում Դաշնակիցների գերազույն կոմիսար Վ. Հասկելին հանձնելու համար³¹⁵: Կարսի մարզին վերաբերող արժեքավոր տեղեկատվություն կա Հետափուղական բաժանմունքի 1920 թ. ապրիլի 5-ի ամփոփագրում (N 14), որում Տ. Դեվոյանցը և Մ. Դողոյանը հայտնում էին, որ Զալդիրյան ապստամբության նախօրյակին մի թուրքական գունդ՝ 700 հոգի, ուղարկվել է Մերդենեկի ուղղությամբ, որից 300-ը մեկնել են Օլթի, սակայն Դերսիմում տեղի ունեցած դեպքերի հետևանքով Հարկադրված են եղել դրանց ուղարկել Երզնկայի ուղղությամբ, որ իրը թե Զալդիրյան [չըլդըրյան] շարժման նախօրեին էյութ փաշան կանչել է Երզրում, ուր նրան առաջարկել են կազմակերպել չեթնիկների խումբ և գործել Սարիղամիշի ուղղությամբ, դրա հետ մեկտեղ հայտնելով, որ 3-րդ Կովկասյան Հրածգային դիվիզիայի նախկին պետ Խալիլ բեյը մի քանի թուրք սպաների ու ասկյառների հետ 18-ից 40 տարեկանների գորահավաք է անցկացնում Օլթի մարզում, այն ուղեկցելով վարժանքներով և դրանից հետո կազմակերպված խմբերին ուղարկում սահմանամերձ զյուղերը³¹⁶: 1920 թ. ապրիլի 14-ին գեներալ-մայոր Հովսեփյանցը գլխավոր հրամանատարին և ՆԳ նախարարին Կարսից ուղարկված հեռագրում (N 00322) հայտնում էր, որ Զալդիրյան մարտերից հետո իր կողմից ձերբակալվել են ապստամբության առաջնորդները՝ Քյամիլ Աբդուլլա Օղլին, Վեյսալ Յուսուլ օղլին, որոնք նաև անդապետի խնդրանքով հանձնվել են վերջինիս, ավելացնելով, որ ձերբակալվածները գտնելին արժեքավոր տեղեկություններ ապստամբության կազմակերպման մեջ աղբեջանական և թուրքական գործակալների մասնակցության մասին, շեշտելով, որ ինքը ձերբակալվածներին համարում է կարևոր հանցագործներ և երկրամասի բարորության համար անհրաժեշտ է գտնում դրանց խիստ դատական պատճի ենթարկելը: Սույն կարևոր հաղորդագրությունը 1920 թ. ապրիլի 15-ին (N P 0269) կապիտան Դեվոյանցը ուղարկում է մինիստր-նախագահին ի գիտություն³¹⁷: 1920 թ. հունիսի 3-ի հետափուղական տեղեկագիրը վկայում էր Կարսի մարզի տեղական մահմեղականների, և

³¹⁵ Նույն տեղում, թ. 387:

³¹⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 427, մաս II, թ. 249:

³¹⁷ Նույն տեղում, գ. 271, թ. 172-173:

նույնիսկ մոլոկանների համաձայնեցված գործողությունների մասին թուրքական Քյամիլ փաշայի բանակի հետ, ինչի համար էլ Բաշքեյ և Բեքքեյ էին ժամանել 4 թուրք սպա և 15 ասկյար, իսկ նոր Սելիմում խորհրդակցություն էր տեղի ունեցել Կարսի մարզի մոլոկանների ներկայացուցիչների հետ³¹⁸: Այս հանգամանքը, որ ՀՀ կառավարությունը համեմատաբար լավ տեղեկացված էր Կարսի մարզում ընթացող իրադարձություններին (1919 թ. հունիս-հուլիս), այդ թվում նաև Դենիկինի Կամավորական բանակը ներկայացնող գնդապետ Գ. Դ. Լեսլիի³¹⁹ ծավալած հետախուզիչ, քաղաքական ուղղվածություն ունեցող գործունեության մասին՝ կազմած մարզում ուղարկան Կամավորական բանակի ազգեցության ամրագրման հետ, անշուշտ, ակնհայտորեն վկայում է Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և Հակածետախուզական բաժանմունքի և տեղում նրա համապատասխան ստորաբաժանման կողմից ծավալած բավարար գործունեության մասին, ինչքան էլ որ Լեսլին քողածածկված էր գործում, որպես զինվորական հետախուզ պահպանելով գաղտնապահության կանոնները: Հայկական կողմին պարզ է դառնում, որ Կամավորական բանակին կից այսպես կոչված «Հատուկ խորհրդակցության» հանձնարարականով ՀՀ կառավարությունում վերջինիս զինվորական և քաղաքական ներկայացուցիչ Լեսլին Կարսում բանակցություններ է վարում մահմեդական ներկայացուցիչների և թուրքական 12-րդ բանակի Հրամանաստարության հետ, որպեսզի նրանց հեռանալուց հետո մարզը հանձնվեր ռուսներին, փաստեր բերելով նրա ցուցաբերած հետաքրքրության մասին հայերի, անդիմացիների և ռուսների միջև իշխող հարաբերությունների մասին³²⁰, ինչը կարծում ենք, շատ լուրջ չպետք է ընդունել, քանզի արդեն այդ ժամանակ ակնհայտ էր ինչպես Մեծ բոլշևիկյան Ռուսաստանի գրադապությունը ներքին խնդիրներով, և թե այն, որ Կամավորական բանակը, Վրանդելը և բոլորը միասին վերցված ի վիճակի չէին Հաղթող դուրս գալ այդ հակամարտությունից: Ինչեւ գնդապետ Լեսլիի 1919 թ. հունվարի կեսերի հանդիպումը «Շուրայի» և թուրքական Հրամանաստարության հետ, ինչից ՀՀ գինվորական իշխանությունները և կառավարությունը, հետախուզական մարմինները դարձյալ տեղեկացված էին, առաջ բերեց հայ հասարակական-քաղաքական շրջանների գժգհությունը, և այդ կապակցությամբ հունվարի 21-ին Ս. Տիգրանյանը գնդապետ Լեսլիին ուղղված գրությամբ պահանջեց բացարություն տալ Կարսի անդիմական նահանգապետ Կ. Թեմպերլյանի հետ ունեցած բանակցությունների մասին,

³¹⁸ Սույն տեղում, գ. 33, թ. 33:

³¹⁹ Լեսլի Գեորգի [Թորի] Դմիտրիի [01.04.1887 թ. - 02.02.1957 թ.] - (01.12.1917 թ. - 1920 թ. - Կամավորական բանակ): Ա. Վ. Գանին, Կорпус офицеров Генерального штаба в годы гражданской войны, 1917-1922 гг., Справочные материалы, стр. 266, 481, 537, 595, 730:

³²⁰ Տես գ. Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորությունների հետ, էջ 156:

թե արդյոք եղե՞լ է մտադրություն «Հաստատել ոչ թե հայկական, այլ մուսուլմանական կառավարում ուսւան նահանգապետի գլխավորությամբ»³²¹ Դրան Լեսլին հունվարի 22-ին պատասխանում է, որ «Կարում պաշտոնական խոսակցություն քաղաքական խնդիրների շուրջ չեմ ունեցել, սակայն անգլիական գինվորական նահանգապետ գնդապետ կ. Թեմպերլեյխին խորհուրդ եմ տվել, որ այդ ծանր վիճակից դուրս գալու համար անհրաժեշտ է նահանգապետ նշանափել ազգությամբ ուսւափ, որն անմիջապես կապի մեջ կլինի Հայաստանի կառավարութեան հետ: Իմ կողմից երբեք չի պահանջվել նահանգում հաստատել մուսուլմանական կառավարում»³²²: Այս ամենը սակայն Լեսլիի գործունեության նկատմամբ դժգոհությունը խորացնում է, իսկ երեանի «Ժողովուրդ» թերթը 1919 թ. N 10-ում պարզապես գրում է, որ «գեներալ Դենիկինի ներկայացուցիչ գնդապետ Լեսլին ինքնազլուխ բանակցությունների մեջ է մտել անգլիական գնդապետ կ. Թեմպերլեյխի Հետ և Հայկահայկական պրոպագանդա է վարել երևանում, էջմիածնում և ձգուում է անգլիացիներին Հակագրել մեզ հետ: Նրա նպատակն է Կարսի նահանգում ստեղծել ուսւաթարական վարչակազմ»³²³: Բայց այդմ ՀՀ պատրամենտի ժողովրդական խմբակցությունը պահանջում է ՀՀ խորհրդի նախագահությանը՝ Հարցում անել Արտաքին Գործերի և Զինվորական նախարարներին, թե Հայտնի³ է արդյոք իրենց, որ «Կամավորական բանակի ներկայացուցիչ գնդ. Լեսլին բացարձակ կերպով ագիտացիա է մղում Հայ ժողովրդի և Հայաստանի Համբարձութեան դէմ և ճիշտ է արգեօք, որ գնդ. Լեսլին առնում է Զինվորական մինիստրութիւնից 1000 ուուրլի ամսական և եթե առնում է, ապա ինչ գումարներից»³²⁴: Բնականաբար, ՀՀ պատրամենտի 1919 թ. փետրվարի 11-ի նիստը անդրադառնում է այդ խնդրին և արտահայտում իր վերաբերմունքը, բերելով փաստեր, փորձելով բացահայտել, թե ով է Լեսլին, ում է ներկայացնում, ինչ պաշտոն ունի³²⁵, սակայն շատ Հարցեր էլ չեն Հրապարակվում: Թե ինչու, զա ակնհայտվում է ՀՀ կառավարության և գինվորական իշխանությունների գործունեության խորքային ծալքերում կուտակված նստվածքներից: Ակնհայտորեն Հասկանալի էր, որ ՀՀ կառավարությունը, ուսպմական գերատեսչությունը և Համապատասխան կառույցները, այդ թվում և հետախուզական ծառայությունը փորձում էին գաղտնի կապեր պահել Ռուսաստանի Հարավի ոչ խորհրդային պետական և այլ կազմավորումների հետ, որոնք կարող էին խորհրդարանական, քաղաքական տարբեր շահարկումների, թյուրլմբունման տեղիք տալ: Դրանից ենելով, ՀՀ Արտաքին Գործերի և գինվորական գերատեսչությունների ղեկավարները

³²¹ ՀԱԱ, Ֆ.Պ-200, գ. 1, գ. 164, թ. 4, 10:

³²² Սույն տեղում, թ. 5, 11:

³²³ Սույն տեղում, թ. 6, 14:

³²⁴ Սույն տեղում, թ. 17:

³²⁵ Սույն տեղում, Ֆ.Պ - 198, գ. 1, գ. 15, թ. 133;

Հավասարիացրին, որ Կամավորական բանակի գնդապետը չի չարաշահել իր դիրքը, և որոշակի Հակահայկական գործունեություն չի ծավաել: Այսուեղից ակնհայտ երևում է երիտ կողմերի հատուկ ծառայությունների միջև համագործակցության փաստը, սակայն այլ բան է պարզել, թե ինչ անփութության հետևանքով է այդ կարևոր տեղեկատվությունը սպառել մամուլ և խորհրդարանական բամբասանքի ոլորտը՝ տեղիք տալով կրքերի բորբոքմանը, և նորանոր բարդույթների ատեղծմանը կայացման գործընթացներ ապրող ՀՀ շուրջը:

Հետախուզությունը որոշակի տեղեկատվություն ուներ գրեթե բոլոր սահմանակից շրջանների, Վրաստանի և Աղբբեջանի հետ վիճարկելի համարվող տարածքներում տիրող իրադրության, դրանցում ընթացող տեղաշարժերի, և ռազմագաղաքական բնույթի լուրջ փոփոխությունների մասին: Իսկ 1919 թ. մայիսի 2-ին ՀՀ մինիստր-Նախագահին հասցեազգված հեռագրում (N 45) գնդապետ Զինվեհը հայտնում էր, որ միլիցիոն գնդի հրամանատարի տվյալներով ապրիլի 23-ին Յաղություղ դեպի Ֆլի են ուղերցվել առբբեջանական զորքերը, միաժամանակ սպասվում է դրանց ժամանումը Նովոսարատովկա և Նովոիլանովկա, շնչտելով, որ այդ մասին Զինվորական նախարարը հրամայել է տեղյակ պահել վարչապետին³²⁶: Հետախուզական բաժանմունքը 1919 թ. նոյեմբերի 9-ի իր ամփոփագրում կոնկրետ փաստեր է բերում Աղբբեջանի քաղաքականության մասին Բաքվի և Ելիզավետպոլի հայերի նկատմամբ, ձգտելով նշված գավառներում ատեղծել համահավաք և միատարր էթնիկական գանգված³²⁷: Ամփոփագրերը հավաստում էր Աղբբեջանի կառավարության ցուցումով Ղազախ-Օքյուզլիի և Գետաբեկի շրջանները գործուղված հետախույզների մասին, որոնց առաջ խնդիր է դրվել 1) վարչակազմի հետ միասին պարզել, թե ինչ ժամկետում և ինչքան հետևակ ու հեծյալ պարտիզան կարող է տալ բնակչությունը, որպես հավաքակայաններ նշելով Ղազախ-Օքյուզլին և Գետաբեկը, 2) պարզեցնել պարտիզանական ջոկատների կազմակերպման համակարգը, 3) պարզել, թե ինչքան գենքու զինամթերք, փամփուշտներ, կապի միջոցներ (հեռախոս, հեռագրաթել) կա բնակչության մոտ³²⁸: Հենվելով հետախուզությունից ստացված գործակալական տեղեկությունների վրա, գեներալ-մայոր Հախվերդյանը Զանգեզուրյան կեզուրյամ իրողությունների հետ կապված, փաստեր էր բերում Աղբբեջանի կողմից ձեռնարկվող հատուկ միջոցառումների մասին Հայաստանի հետ սահմանամերձ գոտում Օքյուզլիում և Գետաբեկում, Ղազախում գտնվող Աղբբեջանի ՆԳ նախարարության միլիցիոն գումարտակի մասին՝ 112 մարդուց բաղկացած, որն ուներ 3 գնդացիր և սահմանապահ ջոկատ 80 հեծյալներով և 50 հետևակով: Այնուհետև ասվում էր, որ գորքերի հրամանատարը

³²⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 73 (71), թ. 10:

³²⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ.133, թ. 31:

³²⁸ Նույն տեղում:

Հրամայել է Դիլիջանի և Նոր Բայազետի ջոկատների պետերին մշտական գործակալական հետախուզագությամբ ստուգել իրադրությունը՝ Ղազախի և Գյանջայի (Գանձակ) գավառների տարածքներում, նշելով այն մասին, որ կասկած չկա, որ Հայաստանի և Աղբբեջանի միջև ռազմական գործողությունների պաշտոնապես սկսվելու դեպքում Ղազախի և Գետաբեկի շրջաններում կկենտրոնացվեն կանոնավոր զորքեր Դիլիջանի կամ Ղարաքիլիսայի և Բասարգեչարի վրա հարձակվելու համար³²⁹:

Հետախուզական բաժանմունքի 1919 թ. նոյեմբերի մեկ այլ ամփոփագրում տվյալներ են Հաղորդվում Աղբբեջանի իշխանությունների մեքենայությունների մասին Հայաբնակ տարածքների բնակչության նկատմամբ, որից Հատկապես տուժել են Ելիզավետպոլցիները, իսկ Արեշի, Նուխու և Շեմախու գավառներում Հայերի թիվը երկու անգամ պակասել է, որ նախապատրիարքություններ է տեսնվում Զանգեզուրի վրա Հարձակվելու Համար, ինչի համար դոկտոր Սուլթանովը ձգտելով «խաղաղ» ճանապարհով նվաճել Զանգեզուրը, երեք լեզուներով թուուցիկներ է տարածել՝ կոչ անելով միանալ Ղարաբաղին³³⁰: 1920 թ. մարտի 20-ի ամփոփագիրը դարձյալ փաստում է Աղբբեջանի կողմից իրականացվող Հակահայկական քաղաքականական մասին Ելիզավետպոլի նահանգի լեռնային մասի նկատմամբ, նշելով, որ այդ արշավանքը գլխավորում են Խայիլ և Նուրի փաշանները, խնդիր դնելով զինաթափել Հայերին, միաժամանակ գեներալ-մայոր Նովրուզովի գլխավորությամբ Էջմանի կողմից կորպուս ուղարկելով Զանգեզուր՝ մոտ 5000 հոգի (երեք զորատեսակի)՝ ունենալով 6 դաշտային, 8 լեռնային թնդանոթներ³³¹: Աղբբեջանը համառոքեն ձգտում էր տիրել նաև Զանգեզուրին, ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառնելով, կաշառելով տեղական թափարական լիգերներին, երբեմն էլ՝ դիմելով Թուրքիային: Այսպես, 1919 թ. Հօկտեմբերի 20-ին Հետախուզական բաժանմունքը Հաղորդում է, որ սեպտեմբերի վերջերին աղբբեջանական զորքերի և տեղական ավազակախմբերի կողմից Հարձակում է ձեռնարկվել Զանգեզուրի վրա՝ Կարսաքար, Աղարավ, Եղվարդ և Ուշանիս գյուղերի ուղղությամբ, սակայն աղբբեջանական զորքերը ետ են շվրտվել, որի հետևանքով սկսվել է դասալքություն, ուստի Աղբբեջանի կառավարությունը որոշում է կայացրել նոր զորահավաք անցկացնել³³²:

1919 թ. նոյեմբերի 9-ի Հետախուզական ամփոփագիրն էլ ավելի ցայտունորեն է ներկայացնում Աղբբեջանի մեքենայությունները Զանգեզուրում, որն այնտեղ է ուղարկում նոր մեծաքանակ ուժեր՝ 1 հետևակյային դիվիզիա (3 գունդ՝ ամեն մեկում՝ մոտ 3-5 հազար մարդ), 2 հեծյալ գունդ (800-ական սվին), 8 թեթև, 4 հառւբիցային թնդանոթ և 400 հեծյալ քուրդ,

³²⁹ Նոյեմբերի տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 73 (71), թ. 190:

³³⁰ Նոյեմբերի տեղում, թ. 168:

³³¹ Նոյեմբերի տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 33, թ. 12:

³³² Նոյեմբերի տեղում, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 133, թ. 29:

գորքերին գլխավորում էր գեներալ Ալի աղա հսմայիլ օղլի Շիխինսկին [23 ապրիլի, 1865 թ. - 18 օգոստոսի, 1943 թ.], իսկ հեծելազորը՝ գեներալ Եղիշ գարովը, իսկ քրութին՝ դոկտոր Սուլթանովի նղբայրը՝ Սուլթան բեկ Սուլթանովը, հայտնելով, որ ասկարների թիվը հասնում է 400-ի՝ 3 գնդացիրներով և 2 լեռնային թնդանոթներով³³³: 1919 թ. նոյեմբերի 4-ի ամփոփագիրը դարձյալ փաստում է Աղրբեջանի հետամտած նպատակների մասին Զանգեզուրի շրջանում, ընդհանուր եզրեր ձեռք բերելով Թուրքիայի հետ իրենց համատեղ ռազմավարության իրականացման խնդրում³³⁴: Կապիտան Մուրադյանը նշում էր, որ ձգտելով հարձակվել Զանգեզուրի վրա, դոկտոր Սուլթանովը զանգեզուրյան գործողությունների ղեկավարությունը վատահել է էնվեր և նուրի փաշաներին՝ փորձելով կապ հաստատել Աղրբեջանի և Թուրքիայի միջև³³⁵: Ահա այսպիսի պատկառելի ուժեր էր օգտագործում Աղրբեջանը Զանգեզուրին տիրելու համար, որը ՀՀ տարածքային ամբողջականության և աշխարհաքաղաքական միջանցքի, հետևապես ազգային-պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից կարեւոր ռազմավարական նշանակություն ուներ: Կապիտան Վ. Մուրադյանը 1920 թ. մայիսի 20-ի գաղտնի ամփոփագրում հայտնում էր, որ Աղրբեջանի գործողությունները ուղղորդվում են Բայազետից եկած թուրք գործականների կողմից, որոնք ձգտում են ՀՀ տարածքում ապրող մահմեդականներին դրդել ընդհանուր ապատամբության³³⁶:

Թուրք-աղրբեջանական մեքենայությունները Հայաստանի նկատմամբ բավականաչափ հստակ դրսերգվում էին Երևանից ոչ հեռու գտնվող Զանգիբերապում, Բոյուք-Վելիում՝ մահմեդական բնակչության խռովարարական գործողությունների մեջ³³⁷: Ստեղծված իրավիճակը ճիշտ է ներկայացնում Տ. Դեվոյանցը. «Բայց թիկունքում, Զանգիբերապի մէջ՝ Իգդիրի շրջանի, Ղամարլուի եւ Շարուր-Նախիջևանի սահմանների մօտ, դրութիւնը աւելի լուրջ կերպարանք ստացա: Զանգիբերապի մէջ միշտ կը գտնուէին տաճկական եւ Աղրբեջանի գործականներ եւ ղեկավարներ, որոնք կը կազմակերպէին ժողովուրդը, կը հայթայթէին նրանց Շարուր-Նախիջևանի շրջա-

³³³ Նոյեմբերում, թ. 31:

³³⁴ ՀԱԱ, Փ.Պ - 276, գ.1, գ.183, թ. 53. «Յառաջ», 10 դեկտեմբերի, 1919 թ., «Ազերբայջան», 6 դեկտեմբերի, 1919 թ.

³³⁵ «Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.», Сборник документов и материалов, стр. 350:

³³⁶ Նոյեմբերում, էջ 386:

³³⁷ Այդ նպատակով Աղրբեջանի առաջնորդները բացահայտ օգտվում էին Թուրքիայի պաշտոնական աջակցությունից, երբեմն էլ այցելելով Վ. Պոլիս, ինչի մասին, օրինակ, վկայում է Տ. Դեվոյանցը Փայիզ գեներալ Գ. Մորդանյանին ուղարկված 1919 թ. հոկտեմբերի 28-ի զեկուցագրում (№ 46): Դանում ասկիմ էր, որ Կ. Պոլիս է ծանանել Աղրբեջանի վարչապետ Յոսայի Վեզիրովը, որը հանդիպումներ է ունեցել հայունի բուրդ գործի մեջի հետ, ինչպես նաև պայմանավորվածություն ճենք բերել հետախուզության ղեկավարների՝ Բիզոս բեյի և Զինգուն Կարա Վասիլի փառագիրը, և մասնակիրապես Զինգունի բեյի հետ. Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Քոստն), թիվ 17/ 17, պահ. 12, դ. 3, թ. 75:

Նից Արաքսի վրայով գէնք եւ փամփուշտ: Այս նոյն գործակալները բնակչութեան այն մասի վրայ, որ կ'ուզէր յայտնել իր հաւատարմութիւնը Հայաստանի կառավարութեան, ճնշում գործ կը դնէին, դիմելով ձերքակալութեանց եւ այլ բռնի միջոցների: Այս թշնամական բոյնը, որի մէջ էին համախմբում միշտ Հարաւից եկող տաճկական եւ Ազրբէջանի մարզիչները, գաղտնի կերպով զեկավարուում էին Հայաստանի ազրբէջանական ներկայացուցչի կողմից եւ իրենից ներկայացնուում էր մի տեսակ ամրոց, որը պետք է խաղար մեծ էէր այն դէպքում, երբ սկսուէր ընդհանուր պատերազմ մահմեղականների կողմից Հայերի դէմ, որովհետեւ նա կը գտնուէր պետութեան մայրաքաղաքի քթի տակ, շատ մօտիկ»³³⁸: Այդ իրադարձությունների սաղմնավորման հենց սկզբից Հայկական Հետափառական ծառայությունը բավականաչափ տեղեկացված է եղել թաթարների նախապատրաստությունների մասին, զրա մասին է վկայում պողպարուչիկ Մ. Դողովյանի կողմից վերծանված ծածկադրի զեկուցագիրը (1919 թ. մայիսի 23)³³⁹ Գեղենակը Զանդիքասարի բաժանման հրամանի պետ կապիտան Հարությունյանն է. տեղեկություններ են Հաղորդվում թաթարական զորուժի տեղաշարժերի, զինվածության, Զանդիքասարի Ազգային խորհրդի կողմից իրենց օժանդակելու համար այնտեղ Հրավիրված 467 ասկյարների, Նախիջևան-Դավալու-Տաշքենդ-Իլիխ-Ղորուղի-Քերմեքլու հետափառագծի մասին³⁴⁰: Այդ փաստաթուղթն ուղարկվում է վարչապետին ի գիտություն: Գնդապետ Ա.Լ. Շնեուը մինչև 1919 թ. մայիսի 24-ը ընդգրկող ժամանակահատվածին վերաբերող Հետափառական ամփոփագրում նշում է Բոյուք-Վեդիի և Կարաբաղյարսկի (նաև՝ Կարաբաղյար) թաթարների հաճախակի հարձակումների մասին Հայկական զորամասերի վրա, որի մասին տեղեկացվում է անգլիական Հրամանատարությանը³⁴⁰: ՀՀ Հետափառական բաժնի 1919 թ. հունիսի 16-ի ամփոփագրում (N P 0309) Շնեուը և Դեվոյանցը Հաղորդում են Քյալբալյա Ասկյար Հաջի Ա.քիյար օղլու Թուրքիա մեկնելու մտադրության մասին՝ 10-15 հրետանագորներ բերելու համար, որ Բոյուք-Վեդիում կենարոնացել են 5000 զինյալներ, այդ թվում 15 թուրք ասկյարներ և 2 հրահանգիչներ, ինչպես նաև 30 աղբեջանական սպաններ, որ ամեն օր Ազրբէջանից ստանում են դրամ, ավելացնելով, որ Հաջի Ա.քիյարը ուղարկել է 500 Հազար ռուբլի. դա հավաստում էր, որ այդ ամենի նպառակը Հայաստանի կառավարությանը չենթարկվելն է, հրահրողը Ազրբէջանն էր³⁴¹:

Գլանալոր շտաբի 1919 թ. սեպտեմբերի 20-ի ամփոփագիրը տվյալներ էր բերում մահմեղական տեղաշարժերի մասին Բոյուք-Վեդիում, ինչպես նաև

³³⁸ Տիգրան Դեյեանց, Կեանքիսդրուագներից // «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N 5 (250), Սեպտ.- Հոկտ., էջ 97:

³³⁹ Տես ՀԱԱ, Ֆ.Պ -290, գ. 2, գ. 30, թ. 1:

³⁴⁰ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ.1, գ. 73 (71) , թ. 29:

³⁴¹ Սույն տեղում, թ. 99:

այդ շրջանում հայ հետափուլյաների գործունեության մասին³⁴²: 1919 թ. Հոկտեմբերի 20-ի ամփոփագիրը արձանագրում է, որ Խալիլ փաշան հրամայել է շարային ծառայության ընդունակ զանգիբասարցիներին զինվել, հրամանը խախտողները լքեն Զանգիբասարը, ինչպես նաև ուլուխանլեցիներին միանալ իրենց, քանի որ թուրք ասկյարների թիվը համարում է 20-ի, իսկ զինված ապստամբների թիվը՝ 2000-ի³⁴³: 1919 թ. Հոկտեմբերի 29-ի զեկուցագրում (N KP 71)՝ ուղղված վարչապետին, կապիտան Մուրագյանը հայտնում էր, որ Նախիջևանից Խալիլ-բեյը Զանգիբասարի շրջանի Իլիխ-Կորուգի (նաև Իլսի-Ղորուղի) բնակավայրը ոմն Մամեդ բեյի ծանուցագիր է ուղարկել, ըստ որի շրջանի մի մասը միանում է Հայաստանին, կոչ անելով ցանկացողներին տեղափոխվել այդ շրջանից, հակառակ դեպքում հրաժարվում է օգնության ցուցաբերումից: Զեկուցագրի վրա Խատիսյանը մակագրել էր՝ պարզել մանրամասները³⁴⁴: Վարչապետին ուղղված 1919 թ. նոյեմբերի 16-ի գելուցագրում (N KP106) կապիտան Մուրագյանը հայտնում էր, որ գործակալական տվյալների համաձայն թաթարները իրենց շտաբը Իլիխ-Կորուգից տեղափոխել են Շոռլու-Դեմուրչի, որ թաթարների ձերբակալությունները (վերջինս ընդուռմ էր, որ իր կողմից անձանք ձերբակալվել են 7 հոգի) ուժեղ խմբումներ՝ կապված ՀՀ իշխանությունը ճանաչելու հարցի հետ³⁴⁵: Զանգիբասարի շրջանի տագնապալից իրադարձությունների մասին է վկայում ՀՀ Գլխավոր շտաբի հետափուլական բաժանմունքի 1919 թ. նոյեմբերի 20-ի ամփոփագիրը (N 6), որում կապիտան Մուրագյանը և պողպարուչիկ Դոդոսյանը հաղորդում են տարրեր վայրերում տեղի ունեցած հավաքների մասին՝ կապված ՀՀ օրինական իշխանություններին ենթարկվելու կամ չենթարկվելու հարցի հետ, նշելով սակայն, որ ապստամբների դեկավարներից մեկը՝ Ասատ Հաջի Մանաֆը, նոյեմբերի 15-ին մեկնել է Շարուր՝ այնտեղից զինվորներ և մոտ 60 թուրք ասկյարներ բերելու համար: Վ. Մուրագյանը նշում էր, որ վերջիններիս վերադարձի դեպքում ապստամբական տրամադրությունը կարող է ուժեղանալ և արդեն անհրաժեշտ կլինի այն ճնշել զինված եղանակով³⁴⁶: Խակ արդեն 1919 թ. գեկտեմբերի 11-ի ամփոփագիրը (N 8) վկայում է, որ Ենգիջա վայրն են ժամանել (Մակվի վրայով) 11-րդ թուրքական դիվիզիայի զորամասերը՝ 1800 ասկյար, սպաներ՝ Խալիլ փաշայի գլխավորությամբ՝ ունենալով 6 թնդանոթ, մեկը՝ դաշտային, 5-ը՝ լեռնային³⁴⁷:

³⁴² Նոյեմբերի ամփոփագիրը, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 155, թ. 125:

³⁴³ Նոյեմբերի ամփոփագիրը, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 133, թ. 29:

³⁴⁴ Նոյեմբերի ամփոփագիրը, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 73 (71), թ. 182:

³⁴⁵ Նոյեմբերի ամփոփագիրը, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 271, թ. 37:

³⁴⁶ Նոյեմբերի ամփոփագիրը, Ֆ.Պ - 203, գ. 1, գ. 133, թ. 34-35:

³⁴⁷ Նոյեմբերի ամփոփագիրը, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 133, թ. 37-38:

Հետախուզության հավաքած տեղեկատվությունը հնարավորություն
էր տապիս գործողությունների ծրագրի մշակել թշնամու նկատմամբ: Հետա-
խուզական բաժանմունքի 1920 թ. հունվարի 2-ի ամփոփագիրը կարևոր
տեղեկություններ էր հաղորդում գեկտեմբերի 24-ին Իլիսի-Կորուգիում
(Զանգիբասար) Մամեդ բեյի մոտ կայացած խորհրդակցության մասին, որին
ներկա են եղել Զանգիբասարի բոլոր գյուղերի, ինչպես նաև քրդերի ներ-
կայացուցիչները Սուրմալուի գավառուի՝ Քյարիմ բեկ Շամշատղինովը (Օր-
գով գյուղից) և Ալի Միրզոն (Խիթիրլու գյուղից): Ամփոփագրում նշվում
էր, որ Մամեդ բեյը առաջարկել էր քրդերին միանալ իրենց, սակայն վեր-
ջիններս պայման են դրել, ուղամական գործողությունների սկսվելու դեպ-
քում զինվորական ծառայության մեջ գտնվող բոլոր քրդերը անցնելով
Զանգիբասար՝ տեղում վարձատրվեն, ստանան պարեն և փամփուշտ, ինչի
հետ Մամեդ բեյը չի համաձայնվել: Խորհրդակցությունը եզրակացնում է՝
հանձնվել Հետևյալ պայմաններով. 1) տեղական և գավառային կոմիսար-
ները, ինչպես նաև միլիցիոներները պետք է ընտրվեն մահմեդականներից,
2) ասկյարները չպետք է զենքը հանձնեն, 3) Հայերին չթողնել զինված
վիճակում, 4) վճարել Հարկեր, անհրաժեշտության դեպքում հավաքել դրամ
և Երևանում ձեռք բերել պահանջվող ձիասայերի քանակը: Սակայն ինչպես
արձանագրվում է ամփոփագրում, դրանից հետո թուրքական սպանները շա-
րունակել են թաթարներին Համոզել, որ Բայազետից 11-րդ թուրքական դի-
վիզիան շուտով կժամանի Զանգիբասար³⁴⁸: Հետախուզական բաժնի 1920 թ.
հունվարի 22-ի ամփոփագրում նշվում էր, որ Հայկական կառավարության
կողմից նշանակված Զանգիբասարի շրջանի պետ Թարմարզ բեկը շրջանի
ներքին կյանքում ոչ մի էական փոփոխության չհասավ, այլ ընդհակառակը՝
դրանով իսկ կարծես թե Հեշտացվեցին աղբեկանական էմիսարների աշխա-
տանքի պայմանները, նրանք ունենալով խոշոր գումարներ, և օգտվելով
Հայկական կառավարության կողմից Զանգիբասարի ճանաչվելու փաստից՝
ամփոփացան³⁴⁹: Հետախուզական բաժնմունքի 1920 թ. մայիսի 7-ի ամփո-
փագրի տվյալներով, Բյոյուք-Վեդիում գտնվող 350 զինված տեղական
թաթարներ, 50 թուրքական ասկյարներ Նուրի էֆենդու գլխավորությամբ
Հեռացել են Նախիջևան, միաժամանակ նշելով Նախիջևանից Զանգիբասար
ժամանած 11-րդ դիվիզիայի 10 թուրքական ասկյարների մասին, որոնք
սկսել են քարոզություն ծավալել Իգդիրի վրա ենթադրվող Հարձակման և
Հայերին Սուրմալուից քչելու մտադրության հետ կապված³⁵⁰:

Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնի 1920 թ. մարտի 20-ի ամ-
փոփագիրը (N 13) վկայում է թաթարների խմորումները գլխավորելու հա-
մար Բայազետից ժամանած ոմն էկսամ փաշայի կողմից լիազորված մի

³⁴⁸ Նույն տեղում, թ. 40:

³⁴⁹ Նույն տեղում, թ. 41:

³⁵⁰ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 184, թ. 140:

թուրք սպայի մասին՝ խնդիր ունենալով կապեր հաստատել Շարուր-Նախիշեանի և Զանգիբասարի միջև՝ խոստանալով Բայազետում գտնվող 1000-ից ավելի ասկարների աջակցությունը³⁵¹:

ՀՀ Հետափառական բաժանմունքի 1920 թ. ապրիլի 5-ի ամփոփագրում (N 14) կապիտան Տ. Դեվոյանցը և պողպորուչիկ Մ. Դոդոխյանը տեղեկացնում էին, որ մարտի 23-ին Շարուրից Սաղարավ է ժամանել Խալիլ բեյը և զորահավաք է անցկացնում, միաժամանակ Արալիս ուղարկում գործակալների, այնտեղի քրդական ջոկատները «Հրավիրում» Բոյուք-Վեդի, Նշելով Քյազիմ բեկ Շամշատինովի 300 քրերի, ինչպես նաև տեղական թաթարների 400 հոգիանոց հեծելազորի և Հետևակի, ինչպես նաև Վ. և Ն. Նեջերլուներից Սարվանյար ժամանող զենք ու զինամթերքի քարավանների մասին³⁵²:

Բավականաչափ մանրամասն է Զանգիբասարի և Բոյուք-Վեդիի վերաբերյալ Գիւսավոր շտաբի Հետափառական բաժնի 1920 թ. հունիսի 17-ի ամփոփագրիը (N 19), որում նշվում է Թուրքիայից գրեթե անընդմեջ ժամանող ուղտաքարավանների մասին՝ զենքով և զանազան ապրանքներով լի, փաստելով նաև Արալիս - Բաշքենդի և Բոյուք-Վեդիի միջև մշտական կապի վերաբերյալ: Ամփոփագրի Համաձայն Բոյուք-Վեդիում ապստամբների տրամադրության տակ կար 1 լեռնային թնդանոթ, 4 գնդացիր՝ 3-ը՝ ձեռքի, 1 «Մաքսիմ», որ ապստամբներին գնդացրային գործ ուսուցանելու նպատակով Թուրքիայից ժամանել են 9 գնդացրորդներ, որ Բոյուք-Վեդի-Սալարակի շրջանում կենտրոնացված են 500 զինված թաթարներ և 1 գումարտակ ասկյարներ: Մանրամասն տվյալներ էին Հաղորդվում Զանգիբասարի Ազգային խորհրդի ցուցակների մեջ Հաշվառված 467 ասկյարների մասին: Ավելացվում էր, որ Հունիսի 9-ին Բուլաղ-Բաշիկց ժամանել են 100 զինված տեղական թաթարներ՝ թուրք սպանների ուղեկցությամբ, որ Զաֆարաբադի և Փարագարի ճակատներում 10-15 օր առաջ եղել են մոտ 200 - 300 թաթարներ, որոնք փորձել են խոչընդոտել ցորենի բերքահավաքը: Ամփոփագրի վերջում արձանագրվում էր Հարուսա զանգիբասարցիների տեղափոխման մասին Պարսկաստան³⁵³, ինչը վկայում էր որոշ ձախողումների մասին նրանց հակահայկական պլաններում, ինչպես նաև 1920 թ. սկզբներին ՀՀ ռազմաքաղաքական իրավիճակի ժամանակավոր կայունացման մասին: Զանգիբասարյան իրավարձությունների, դրանցում աղբեկանա-թուրքական գործակալների ու լրտեսների քայլայիշ գործունեության վերաբերյալ որոշ վկայակոչումների ենք Հանգիպում նաև ՀՀ տարածքում 1920 թ. ապրիլի 1-ից մինչև սեպտեմբերի 1-ը ընկած ժամանակահատվածում տեղի ունեցած ռազմական գործողությունների մասին ակնարկաշարում, որում զենք

³⁵¹ Նոյեմ տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 33, թ. 11:

³⁵² Նոյեմ տեղում, գ. 427, մաս II, թ. 250:

³⁵³ Նոյեմ տեղում, թ. 49:

Համագործակցությունը հայտնում էր, որ Զամփիբասարի մահմեդական բնակչությունը Շարուրի միջոցով ամուր կազեր հաստատելով Նախիջևանի և Բայազետի հետ, և այնտեղից ստանալով զենք, զինամթերք ու հանդերձանք, թուրքական գործակալների ու սպաների գլխավորությամբ կազմակերպվելով՝ դարձել է ծանրակշիռ ռազմական ուժ, բավականաչափ վարժեցված և կարդապահ, իսկ 700-800 ասկարների առկայությունն էր ավելի մեծ վստահություն է ներշնչել նրանց՝ ապատամբելու Հայաստանի օրինական իշխանությունների դեմ: Ամփոփագրում նաև Հայտնվում էր, որ Նախիջևան-Շարուրի և Վեդիբասարի շրջանների աշակցության շնորհիվ Բոյութ-Վեդին դարձավ ապատամբական գլխավոր կենտրոնատեղի, որը նաև Աղբեղանից և Թուրքիայից ժամանած գործակալների կողմից անընդհատ հրահրվեց հակապետական քայլերի ՀՀ իշխանությունների դեմ, անընդմեջ ստանալով դրամական և ռազմաքաղաքական աշխակցություն: Դա երկար հնարավոր չէր հանդուրժել, այդ իսկ պատճառով 1920 թ. սկզբին ՀՀ կառավարությունը որոշեց ուժի միջոցով ճնշելով խոռվարական շարժումները Կարսի մարզի Զարուշատ, Աղբաբեկ և Շայնալյար բնակավայրերում՝ ստիպելով ճանաչել ՀՀ իշխանությունը, սկզբնապես սակայն փորձարկելով բախումնային իրավիճակը հանգուցալութելու խաղաղ տարբերակը, այդ նպատակով դիմելով Ամերիկյան կոմիտեի ներկայացուցիչների միջնորդությանը, որից հետո այդ շրջանում որպես փոխգլխում նշանակվեց մահմեդական կոմիտար, սակայն վերջինս օգտվեց Երևանում գտնվող Աղբեղանի գիվանապետական ներկայացուցչության բացահայտ աշխակցությունից, ապավինեց ավելի քան 3000-ոց զինված հրոսակամբերն, որը թուրք հրահանգիչների օգնությամբ վարժեցվել էր, ըստ այդմ իրական սպառնալիք ներկայացնելով Հայաստանի և մայրաքաղաքի՝ Երևանի համար, ստիպելով Հայկական գորքերը մշտավես պատրաստ վիճակում պահել: Վերջ ի վերջո, ինչպես նշվում է այդ հետաքրքիր փաստաթղթում, ՀՀ կառավարության համբերությունը սպառվեց, և նա վճռեց հունիսի կեսերին (Հունիսի 18 - 25) զորքի միջոցով գրավել և հնագանդեցնել Հայ բոլշևիկների մայիսյան խոռվարությունից ոգեսրված Զանգիբրաքասարի բնակչությանը. զորքերը գրավեցին Վեդիբասարը, այնուհետև՝ Շարուրը՝ մինչեւ Շահթափիթի կայարանը՝ ապահովելով հանրապետության անվտանգությունը³⁵⁴: 15-ից ավելի թաթարական գյուղերի հակահայկական խռովությունը ճնշվում է, և հունիսի 20-ին վերջնականապես գրավելով Զանգիբրաքասարը, Հայկական զորքերը վերցրեցին 2 թնդանոթ, 3 գնդացիր, 40 հազար փամփուշտ և բազմաթիվ հրայաններ³⁵⁵: Հետափուլգությունը մշտապես տեղեկացված լինելով իրադարձությունների մասին, ձգտում էր վերահսկել իրագրությունը: Հետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. հունիսի 6-ի

³⁵⁴ Նույն տեղում, թ. 180-183: Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 -1920 թթ., էջ 270-276:

³⁵⁵ «Թառաց», 24 հունիսի, 1920, N 131, «Ա-զմիկ» .Երևան, 20 հունիսի, 1920, N 1:

ամփոփագրում նշվում էր Արքաս Ղուլի բեկի հրամանի մասին սպաների և զինված բանդաների ղեկավարների գործուղման մասին խրամատներ, ուր պետք է մնային շուրջօրյա, իսկ Բոյուք-Վեդիում այդպիսի զինված թաթարների թիվը հասել էր 700-ի (յուրաքանչյուրն ուներ 200 փամփուշտ), իրենց տրամադրության տակ ունենալով 2 լեռնային թնդանոթ, 3 «Մաքսիմ» և «Լյուիս» գնդացիր, 40 գնդացրորդ (որից 20-ը՝ թուրք), 11 թնդանոթաձիգ (որոնցից 1-ը՝ սպա) և այլն, իսկ ձիավորների թիվը հասել է 300 մարդու, որոնք զինված են եղել մի մասը՝ թրով, մյուս մասը՝ «Մառուզեր» տիպի առոճանակով, ընդ որում հեծելազորին սպասարկում էր 6 սպա, որից 4-ը՝ թուրք³⁵⁶: Ինչպես տեսնում ենք, հետափուղությունը բավականաչափ տեղեկացված էր Հարավային շրջաններում տիրող ռազմաքաղաքական իրավիճակի, թաթարների տեղաբաշխման, զինվածության մասին, որը կարևոր դեր խաղաց Հակակատավարական, Հակահայկական ելույթների ճնշման գործում, որն էական էր ՀՀ անվտանգության ապահովման տեսանկյունից:

Ուշադրության արժանի են Սուրբմալուի շրջանի մասին Գլխավոր շտաբի Հետափուղական բաժանմունքի Հաղորդած տեղեկությունները. 1919 թ. Հունվարի 27-ի ամփոփագրում (N 12) նշվում է, որ Սուրբմալուից թուրքերի հեռանալուց անմիջապես հետո՝ աղբեջանաւթուրքական գործակաների կողմից ձեռնարկվեց Հայկական զորամասերին դիմագրություն ցույց տալու գործը, նշելով, որ տեղական մահմեդականության կազմակերպման գործով Խզիրում զբաղվել են զինվորական նահանգապետ Մամեդ-բեկը, իսկ Ղամարլուում՝ Սուլեյման բեկը: Հայտնվում էր, որ Արալիս է ժամանել Մակվի սարդարի (Հավակնում էր Շարուր-Նախիջևանի շրջանը միացնել իր խանությանը) ներկայացուցիչ Սաֆո Ալի բեկը 30 սարբազների հետ, որոնցից 15-ը քրդեր էին: Ասվում էր, որ նրանց կողմից Հավաքվել է 100 խավար ցորեն և 100 Հազար ռուբլի, և յուրաքանչյուր տան պարտավորեցրել են տալ 1 ասկար կամ էլ վճարել 5000 ռուբլի: Ամփոփագրում նշվում էր, որ քրդերը կենտրոնացած են Արալիսում (2000 հոգի՝ Ալի Միրզայի գլխավորությամբ), Դաշբուռունում և Արարատյան բարձրավանդակում՝ 1500 հեծյալ Սաֆո Ալիի Հրամանատարությամբ, Պառնատուում՝ 500 մարդ՝ 3 թնդանութով (թուրք Հրետանավորներով): Օմար Աղայի և Շամիլ բեկի գլխավորությամբ, Պառնատու-Կաղզվանում՝ 1000 մարդ Քերիմ բեկի, Ֆեթա բեկի և Համիդ բեկի առաջնորդությամբ, Գյուլուշա-Մուլամահսարում՝ 1500 հոգի (կեսը՝ հեծյալ) Յուտուֆ բեկի գլխավորությամբ: Հայտնվում էր, որ 11 և 12 զորամիավորումները թուրքերի կողմից չեն կազմացրվել, այլ թողնվել են Շարուրի, Նախիջևանի, Կարսի, Արալիսի, Ալշկերտի և այլ շրջաններում՝ Հայերի դեմ մղվող պայքարում տեղական մահմեդական բնակչությանը

³⁵⁶ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 33, թ. 44:

օժանդակելու համար³⁵⁷: 2-րդ Հայկական Հետևակային գնդի գնդապետ Մելիք-Մուրադովը Հայկական դիվիզիայի Հրամանաստարին ուղղված 1919 թ. մարտի 19-ի գեկուցագրում (N 151) նշում էր, որ Սուրմալու-Շախ[Հ]վուրդ - Հաջի Բայրամ-Պատնասուտի շրջանում մահմեդականների կազմակերպմամբ զբաղվում է տեղական թաթար Շամիլ-բեյը, որն իրեն անվանում էր 1-ին մուսուլմանական գնդի Հրամանաստար, ալելացներով՝ որ վերջիններս լավ են զինված և հետափուղության տվյալներով՝ ենթարկվում են Կաղզվանի թաթարական «Շուրայի» Հարավ-արևելյան կոմիտեին: Ի հավելումն, Մելիք-Մուրադովը նշում էր Սուրմալու-Պատնասուտի շրջանում թուրքական Հրահանգիչների գործունեությունը հաստատող փաստերի մասին³⁵⁸: Իսկ արդեն Արտաքին Գործերի նախարարին Հասցեագրված 1919 թ. ապրիլի 5-ի (N 91) գրությունում Գլխավոր շտաբի պետ գեներալ-մայոր Դոլուխանյանը և բաժանմունքի պետի պաշտոնակառար պողպորուչիկ Բաշինջաղյանը տեղեկացնում էին, որ Արագիսի շրջանում (Բաշքենդ) կենտրոնացած են 3000 թաթարներ ու քրդեր, որոնցից 1000-ը ոչ վաղուց եկել են Մակվից³⁵⁹:

ՀՀ Հառուկ ծառայությունները որոշակի տեղեկատվություն ունեին նաև տարածաշրջանում ընթացող հասարակական-քաղաքական գործընթացների և մասնավորապես, քաղաքական այնպիսի մի ուժի շուրջը ծավալված անց ու դարձի մասին, ինչպիսին բոլշևիզմն էր: Առանձին փաստաթղթեր թույլ են տալիս եզրահանգելու, որ նրանք տեղեկատվություն ունեին Հայաստանում գործող բոլշևիկների մասին, չնայած այն ոչ միշտ էր լիարժեք և ամբողջական, և որը հնարավորություն չէր տալիս իրատեսական ցուցումներ տալ բոլշևիզմի ու բոլշևիկյան շարժման կանխարգելման հնարավորությունների մասին: Այսպես, Գլխավոր շտաբի Հետափուղական բաժնի պետի օգնական պրոռուչիկ **Պ. Պալիկը** հաղորդում է 3-րդ առանձին Հետևակային բրիգադի պետ գեներալ-մայոր **Բ. Բաղդասարովիչից** ստացված Հեռագրի մասին, ուր նա տեղեկացնում էր Ղարաքիլիսայում, այնուհետև Դիլիջանում բոլշևիկների գործունեության մասին³⁶⁰: Մեկ այլ հաղորդագրության մեջ տեղեկացվում էր Ալեքսանդրապոլում ուժեղացող բոլշևիկյան խմբումների մասին և այն³⁶¹: Գլխավոր շտաբի 1919 թ. Հոկտեմբերի Հետափուղական ամփոփագիրը վկայում է բոլշևիկների ժամանման մասին Անդրկովկաս՝ Հոկտեմբերի սկզբներին³⁶²: Հետափուղական բաժնի 1920 թ. հունիսի 3-ի ամփոփագիրը (N 18) հաղորդում էր 11-րդ Կարմիր բանակի առաջխաղացման

³⁵⁷ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 252, թ. 2:

³⁵⁸ Նոյն տեղում, թ. 43:

³⁵⁹ Նոյն տեղում, թ. 47:

³⁶⁰ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 168, թ. 55-56:

³⁶¹ Նոյն տեղում, թ. 66:

³⁶² Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 133, թ. 29:

մասին, նշելով, որ վերջիններիս թիվը հասնում է 6-8 հազարի³⁶³: Հաղորդած տեղեկատվությունը գուցե և զերծ չէր թերություններից, ամբողջական չէր, և ճշգրտման կարիք էր զգում, այնուամենայնիվ արժեք ուներ: Ավելին, ՀՀ գորքերի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի 1920 թ. հունիսի 17-ի ամփոփագիրը (N 19) փաստում էր խորհրդային գորքերի ժամանման մասին Բաքու, վերջիններիս փոխարարերությունների մասին թափարների հետ, նշելով նաև հայերի նկատմամբ լավ վերաբերմունքի մասին³⁶⁴: Իսկ արդեն 1920 թ. հունիսի 6-ի ամփոփագիրը (N 20) որոշակի տեղեկություններ էր Հաղորդում Ադրբեջանում սովետական գորքերի տեղաբաշխման մասին, փաստեր բերելով 11-րդ բանակի մասին, որի շտաբը գտնվում էր Բաքվում (Հրամանատար՝ Լևանդովսկի Մ. Կ. [1890 - 1938 թթ.]), խորհրդային գորքերի վատ հանդերձավորման մասին, ընդգծելով, որ շատ կարմիր բանակայիններ ուտարորիկ են և քրջերի մեջ, գերազուում են պատանյակները, շատերն էլ առանց զենքի են, իսկ եղած զենքն էլ իբր թե շատ վատն էր, ժանդուած, սվինները ծումոված, և հաճախ էլ լիովին բացակայում էին³⁶⁵: Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին կից զինվորական վարչության ներկայացուցչի 1920 թ. հունիսի 19-ի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնմունքի պետին հասցեադրյած գրության մեջ (N 325) նշվում էր, որ գործակալական տվյալների համաձայն հունիսի կեսերին կարմիր ադրբեջանցինների և ոռունների նշանակալից ուժեր եվլափ կայարանից խճուղիով ուղարկվել են Ղարաբաղի ուղղությամբ: Փաստաթղթի կազմուները՝ պորուչիկ Նանսասովը և հետախուզական գծով վարիչ, պորուչիկ Բեկվադյանը, Հենվելով Վրաստանի գորքերի Գլխավոր շտաբի տեղեկությունների վրա, հայտնում էին, որ կարմիր գորքերը՝ թվով մոտ 4000 սին, երեք զրահագնացքների ուղեկցությամբ կենտրոնացել են Թովուզ կայարանի շրջանում՝ Հայաստանի վրա հարձակվելու նպատակով: Փաստաթղթը, որի տակ կանանք ՀՀ հետախուզական բաժնում պետի օգնական պորուչիկ Նազարեկյանի ստորագրությունը, ուղարկվում է վարչապետին ի գիտություն, արժանանապով նաև գեներալ-մայոր Թ. Նազարեեկյանի և Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար գնդապետ Վ. Պրիտոմանովի ուշադրությանը³⁶⁶: 1920 թ. սեպտեմբերի 3-ի (N 21) ամփոփագրում Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնմունքի պետի պաշտոնակատար Հ. Խան-Կոտուրսկին և պորպարուչիկ Դոդոսյանը փաստեր են բերում Ղազախի շրջանում բոլշեվիկների ակտիվացման մասին, նշելով այնտեղ կենտրոնացած հետեակի մասին՝ 5 հրեանախով և Կուրիշկինի 4 էսլաղրոնով, որոնցից 3 գումարտակ և 2 մարտկոց ուղղություն են վերցրել դեպի Ուզունթալա, ուեզերվում պահելով

³⁶³ Նոյյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 33, թ. 33:

³⁶⁴ Նոյյն տեղում, թ. 48:

³⁶⁵ Նոյյն տեղում:

³⁶⁶ Նոյյն տեղում, գ. 581, թ. 210:

Հ հեծելագունդ (600 սպին), փաստելով նաև Գյանջայի շրջանում տեղաբաշխված 20-րդ և 28-րդ դիվիզիաների, Զախմախչում կանգնած 400 հոգանոց հեծելագունդի մասին: Փաստաթղթում տեղեկատվություն էր տրվում նաև բոլցեկիների գործունեության, նրանց կողմից զանգեզուրցիների զինաթափան, պարենի և անասունների բռնագրավումների, Սիսիանում տեղաբաշխված 300 հոգանոց հետևագորի և այլնի մասին³⁶⁷: 1920 թ. հոկտեմբերի 7-ին ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկգալյանը թիֆլիսից գաղտնի հեռագրում է Հ. Օհանջանյանին. «Դիլիջանի, նոր Բայազետի ուղղությամբ կենտրոնանում են կարմիր զորքեր՝ նպատակ ունենալով գրավել մեր ուշադրությունը եւ մեր ուժերը թուլացնել Ղարսի շրջանում»³⁶⁸: Խակ արդեն Հայկական բանակի շտաբի հետախուզական ծառայության 1920 թ. հոկտեմբերի 28-ի գաղտնի ամփոփագրից տեղեկանում ենք Ղազախում կենտրոնացված Կարմիր Բանակի զինվորականության մեջ տարածված լուրերի մասին՝ Հայաստանի վրա շուտափույթ Հարձակման վերաբերյալ³⁶⁹, ինչը վկայում էր, որ բոլցեկիները լրջորեն տրամադրված էին ներխուժել տարածաշրջան և մնալ այնտեղ՝ սեփական աշխարհաքաղաքական կնճռոտ խնդիրների լուծումները գտնելու նպատակադրումով: Չնայած իր մեջ պարունակող փաստերի որոշ Հավասարականությանը Հաղորդած տեղեկությունների լիարժեք Հավաստիության տեսանկյունից, վերոնշյալ փաստաթղթերն, անկասկած, արժեք ունեն: Սակայն Հարկ է Հատուկ ընդգծել, որ ոչ բարձր կամ ավելի ճիշտ բացասական կարծիք արտօնայտելով խորհրդային զորքերի հանդերձագործան և մարտական հնարավորությունների մասին, հետախուզական ծառայությունների սպաները առաջին հերթին իրենք շփոթմունքի մեջ ընկան և երկրորդ՝ ապակողմնորոշեցին քաղաքական շրջաններին, որոնք առանց այդ էլ Հակաբոլցեկիյան կեցվածք ունեին, և չհավատապով Վ. Լենինի կառավարության հնարավորություններին, հետափայում ճաշակեցին դրա դառը պատուղները, այդ թվում թերահավաստությամբ վերաբերվելով Կարմիր բանակին, որի կարմիր կոմունարկաներ կրող ցնցութիւնիր զինվորները ջարդ ու փշուր արեցին թե՛ Դենիկինի, թե՛ Կոլչակի, թե՛ Վրանգելի լավ զինված, ռազմամթերքով հագեցած բանակները: Դա ցավալի վրիպում էր, խակ դա գալիս էր նաև հետախուզական ծառայությունների բացթողումներից, մի շարք սիսակներից և, անշուշտ՝ ակնհայտ անփորձությունից:

Դատողով Հայկական հետախուզական ծառայության գործունեության մասին տարաբնույթ նյութերից, կարելի է եզրակացնել, որ ինչքան էլ որ դժվարին և խրթին են եղել նրա առջև կանգնած խնդիրները, դա ամենևին խոչընդուն չի հանդիսացել, որպեսզի վերջիններս ուժերի ներածին չափով պայքարեն աղբբեջանական և վրաց-աղբբեջանական մեքենայություններից:

³⁶⁷ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Քոստոն), թիվ 25/ 25:

³⁶⁸ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 486, թ. 309:

³⁶⁹ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 184, թ. 132:

ու խարդավանքների գեմ, կառարել կառավարության համձնարարությունները՝ դրանով իսկ իրենց լուման ներդնելով ՀՀ անվտանգության ապահովմանը նսպատակատւղղված ծրագրերի իրականացման գործում։ Ստացված արդյունքները գույց և առաջին հայացքից այնքան էլ արդյունավետ չեն, եղան ցավալի վրիպումներ և բայթողողումներ, սայթաքումներ, սակայն հաշվի առնելով այն հանդամանքը, որ մեկ օրում հետախուզություն չի ծնվում, որ զրա համար անհրաժեշտ են երկար ու ճիգ տարիներ, պետականության գոյությամբ պայմանավորված անհրաժեշտ փորձ և արմատավորված սովորույթներ, ապա միանգամայն պարզ կդառնա, որ կառարվածն ստեղծված իրադրությունում առավելագույն հնարավորն էր, ինչն էլ փորձեցին իրագործել ոչ փորձառու, սակայն բավականաչափ ազնիվ ու խիզախ հայ հետախույզները։

**2. Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի
գործունեությունը աղբբեջանական գործակալների
սադրանքների կանխման ուղղությամբ:
Խան-Թեքինսկու դավադրության մերկացումը**

Հայկական բանակի և հետախուզության³⁷⁰ Հիմնախնդիրներին վերաբերող Հիմնարարար աշխատություններ Հրապարակի վրա գրեթե չկան, առավել ևս, բանակի և ՀՀ հետախուզական ծառայության հետ ունեցած ռազմականացած աղբային փոխառունական հարցումը՝ մերժությունը կատարված է աղբային գործունքում Մ. Կարապետյանի աշխատությունը³⁷¹, որում Հեղինակը անդրադարձել է Հայկական բանակի ձևավորման և զարգացման որոշ հարցերի: Տեղին է նշել նաև Սփյուռքում Հրապարակված մի շարք գրքեր³⁷², որով սակայն քննարկվող Հիմնահարցը իր որոշ չբացահայտված էջերով իր վրա է բեենել մեր ուշադրությունը: Ընդհանուր առմամբ, դրանք, անկանակած, որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում, սակայն դրանցում մեզ Հետաքրքրող Հիմնախնդիրները քննության են առնվել մեկնակետ ընտրելով կառավարող կուսակցության՝ ՀՅ Դաշնակցության գործունեությունը, ուշադրությունը գլխավորապես բեենելով բոլշևիկների կողմից իրականացվող ռազմավարության վերլուծության վրա, Հայկական բանակի սայթաքումների և սխալների մեղքը բարդելով գլխավորապես բոլշևիկների վրա, ստվերում թողնելով ավելի խորքային բնույթի պատճառականացային վերհանումները, առանց խորամուխ լինելու ՀՀ կառավարության կողմից իրականացվող ներքադարձական ռազմավարության բացթողումների և խոտորումների վրա: Քննարկվող Հիմնահարցը ուսումնասիրությունը մասնավորապես կարեռվում է Հայաստանի Հանրապետության Պետական Անվտանգության համակարգի ձևավորման Հայեցակարգի տեսանկյունից, և ըստ այդմ Հետաքրքրության կիզակետում են Հայտնվում նաև այն Հարցերը, որոնք առնչվում են 1918-1920 թթ. Հանրապետության համար ստեղծված ճգնաժամային-բախումնային իրավիճակների և դրանց հաղթահարման թե՛ Հաջող, և թե՛ անհաջող փորձերի հետ, նկատի ունենալով ինչպես, օրինակ, 1918 թ. գեկտեմբերյան երկարաժյա՞ Հայերի

³⁷⁰ «Բանակ» բառը առաջացել է լատիներեն **armare** բառից և բառացի նշանակում է զինել կամ էլ պետության որց զինվածութերի ամբողջություն: Տե՛ս **Յօհնոսի энциклопедический словарь**, Մ., Յօհնոս իշդ-Յօ, 1986, ստ. 45:

³⁷¹ Տե՛ս **Մ. Կարապետյան**, Հայաստանի Հանրապետության բանակը 1918-1920 թթ., Եր., ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1996 և այլն.

³⁷² Տե՛ս **Յովի Սահակյան**, Երկու տարի հայկական բանակին մեջ, Փարիզ, Հրատ. Հայկամատրիկներու և մարտիկներու Միութեան, 1937:

Համար հաղթական վրաց-հայկական պատերազմը³⁷³, այնպես էլ 1920 թ. աղետավի Հայաստանի Հանրապետության համար կորսարեր թուրք-հայկական պատերազմը, և մասնավորապես Կարսի անփառունակ անկումը Հոկտեմբերի 30-ին, որի շուրջն այսօր իրարամերժ տեսակետներ են բախվում, առաջադրելով ինչպես առողջ մոտեցումներ, այնպես էլ պատեհածամ, էգուստական մղումներից թելադրված տեսակետներ: Այստեղից տպավորություն է առաջանում, որ կարծես թե Կարսը համաշխարհային ռազմաքաղաքական ուժերի առճականում պիտի հանգուցապես պայմանավորվածության մեջ է դրվում Հայերի վճռական կամքի, ոգու ուժի և այլնի հետ, դրանք կտրված դիտելով տարածաշրջանային բարդ իրողություններից: Քննարկվող Հիմնախնդիրների լուսաբանման անհրադեշտությունը բխում է նաև նրանից, որ այսօր որոշ Հեղինակներ անդրադառնապով Հայկական բանակի Հիմնախնդիրներին, առանց Հարցի մեջ իրապես խորամուխ լինելու և խնդրին համարիր մոտեցում ցուցաբերելու փոխարեն, առանց իրական հիմքերի փորձում են Հայկական գիտուժի անհաջողությունների և սայթաքումների պատճառները որոնել այլ հարթություններում, մասնավորապես մեղքերի առյուծի բաժինը բարդելով Հայկական հետախուզության վրա, ինչը արվում է միակողմանիութեն և գլխավորապես հենվելով Հուշագրային բնույթի գրականության վրա, դրանց նկատմամբ չցուցաբերելով քննական և քննադատական մոտեցում, գրեթե բոլորովին չենվելով արխիվային տվյալների վրա, կարծես թե դրանք բոլորովին էլ գոյություն չունեն, կամ էլ այնքան էլ պիտանի կամ հարմար չեն գործածության համար, Հակասության մեջ մտնելով նեղ անձնական բնույթի նպատակադրումների հետ: Կարելի է ասել, որ այդ խնդրում, որոշ վերապահումներով հանդերձ, մի առումով շատ տեղին է նկատել գնդ. Տ. Բաղդասարյանը. «Հայ բանակի պարտութեան պատճառներուն մասին գրելը իմ ուժերէս դուրս է բացարձակապես: Հում նիւթ մը, որուն մասին կրնան գրել ռազմագետ, հմուտ զինուորականները: Իմ գրածներս անձնական յուշերս են, խիստ սահմանափակ, իբրեւ համեստ առաղձ մը»³⁷⁴:

Այսպես, կրկին անդրադարձ կասուարելով այն հեղինակների հարապարումներին, որոնցում մեծ հենք է կասուարել որոշակի առումով քննադատական վերաբերմունք պահանջող հուշագրային բնույթի գրականության վրա, որոնց հեղինակները հայկական բանակի կրտսեր հրամկազմի ներկայացուցիչներ են, և շարքային ու ռազմական գերառեսչությունների հետ ան-

³⁷³ Տե՛ս այդմասին մանրամասն Վ. Վիրաբյան, 1918թ. վրաց-հայկական պատերազմը, ՀՀ կառավարության ռազմաքաղական գործունեությունը և կուսակցությունները, Եր., «Ասողիկ» հրատ., 2003, Ո. Գ. Հովհաննեսյան, Հայաստանի Հանրապետությունն: Հասոր 1. Սովորին Տարին, 1918-1919, Եր., «Տիգրան Սնձ», 2005, էջ 99-135: Տե՛ս նաև Հ. Գևորգյան, Դրույտ (Կյանքը և գործունեությունը), Եր., Հեղ. հրատ., 2007, էջ 269-316 և այլն:

³⁷⁴ Տե՛ս Յովհ. Սահակեան, Երկու տարի հայկական բանակին մեջ, էջ 130-131:

միջական առնչություններ չունեցող (ինքնին հասկանալի է, որ նրանք պետք է ավելի վաստակած լինեն ընթացող իրադարձությունների վերաբերյալ, առավել ևս այդ անձերի դերում հանդես են գալիս քաղաքացիական, թեկուղեւ բարձրաստիճան չինովնիկներ) ոչ բարձրաստիճան պաշտոնյաններ են (Հայկական բանակի զոր. Սեպուհի գլխավորությամբ գործող 8-րդ գնդի առաջին գումարտակի հրամանատար հարցուրապետ Հայ Գնդունի (Համբարձում Թօփճեան)՝³⁷⁵, խնամատարութեան նախարար Արտաշես Բաբալեան՝³⁷⁶, որոնց վկայակոչումներին պետք է վերապահումներով վերաբերվել. դրանցում տեղ են գտել լիովին չստուգված, միակողմանի, հաճախ անստույգ և թերի փաստեր, որոնց թիրախը այլ նապատակադրումների հետ մեկտեղ, նաև ՀՀ հետախուզական ծառայության ծավալած գործունեությունն է 1918 -1920 թթ. և ըստ այդմ՝ Հայ հետախույզները՝ շարքայինից մինչև սպայական կազմի ներկայացուցիչները: Հարկ է ընդգծել, որ միանգամայն անընդունելի են և ապացուցողական առումով թույլ, ոչ ճշգրիտ և միակողմանի այն պնդումները, որոնք հանգում են նրան, որ մերկապարանոց ժիստեն ՀՀ հասուլի ծառայությունների գոյությունը և ծավալած որոշակի գործունեությունը, չնայած մեր իսկ կողմից նշված ՀՀ հետախուզական բաժանմունքի սիալներին և սայդաբումներին, որոնք բնորոշ պետք է լինեն կայացման գործընթացներ ապրող Հայկական պետության ամբողջությամբ վերցված, և դրանք սքողելու կամ առավել ևս մերկապարանոց ժիստելու մտադրություն ամենևին էլ չկա: Հետևապես, ամփոփելով ասվածը, մենք մերժելի ենք Համբարում «պնդումները» Հայկական հետախուզական ծառայության ինչպես չգոյության, միանշանակ գորշության և բացարձակ անգործության վերաբերյալ, այնպես էլ, վերջիններիս լիովին անհասու լինելու մասին «թշնամի Թուրքիայի ծրագիրներուն և Հաշիվներուն», թուրքական զորութիւն քանակական կազմի և պլանների վերաբերյալ, որ Թուրքիայում Հայաստանի Հանրապետությունը գործականներ չուներ, և այլն, ինչը միանշանակ և բազմաթիվ փաստերի անառարկելի ճնշման տակ ժիստվում է մեր կողմից Հրապարակված մենագրություններում: Չնայած արտահայտված տեսակետների որոշ ռացիոնալ հատիկներին, դրանք երբեմն այնքան հակասական են և նպատակային առումով անորոշ, որ կարող են շփոթության մեջ գցել ոչ փորձառու ընթերցողներին, և թյուր կարծիք ստեղծել Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի, և մասնավորապես Հետախուզական ծառայության պատմության վերաբերյալ, բերելով սիսալ եղբահանգման հայկական պետականության չգոյության վերաբերյալ: Անտեսելով Ադրբեյջանի, Վրաստանի հանրապետությունների և այլ ուժերի

³⁷⁵ Տե՛ս «Մարտկոց», (Փարիզ), 29 հոկտեմբերի, 1932, № 16, 1, 3, 5, 8, 10 նոյեմբերի, 1932, № 17, 18, 19, 20, 21:

³⁷⁶ Տե՛ս Արտ. Քարահեան, Կարսի անկումը //«Հայրենիք» (Բոստոն), 1923, № 12, հոկտեմբեր, էջ 53:

դեմ երիտասարդ Հայկական Հետախուզության գործունեության վերաբերյալ առկա փաստերը, և Հաստկապես բանակաշինության բնագավառում ան-Հաջողությունների և սայթաքումների, Հայկական բանակի պարտությունների պատճառահետեանքային արմատները, փնտրելով միմիայն ՀՀ Հետախուզական ծառայության գործունեության ծալքերում, ինչը չի կարելի անել՝ Հենվելով գրեթե բացառապես Հուշագրային բնույթ կրող և այլ լիովին չառողպատ աղբյուրների վրա: Ըստ այդմ անելով կամայական եղրահանգումներ բանակային Հիմնախնդիրների և Հետախուզության գործունեության վերաբերյալ, ինչպես կարելի է անտեսել այն Հանգամանքը և ակներև պատճափառատը, որ, ինչքան էլ չկազմակեալված և թույլ լիներ Հայկական Հետախուզությունը, ինչպես պնդում են ՀՀ Հետախուզական ծառայությունների չգոյության որոշ «կողմնակիցներ» և պարզապես «պոլիտիկան ժխտարարներ», հենց կայացման բարդ և ոչ միանշանակ գործընթացներ ապրող, սովոր և քայլքայման գործուների ոժվարին պայմաններում ծնվող և համառորեն կայանալու ձգտող Հայկական Հետախուզական ծառայության ջանքերով է որոշակիորեն, գործնականում Հաջողվել կանխել Աղբեկջանի Հանրապետության ազգային Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ 1919 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներից սկսած մինչև 1920 թ. ապրիլ ընկած ժամանակակատվածում տեղի ունեցած տևական և համար մարտերում³⁷⁷ (նշված Հիմնախնդիրը Հայ պատմագիտության բոլորովին, բացար-

³⁷⁷ 1919 թ. վերջին աղբեջանական 2 գորաբանակ՝ գեներալներ Ավի աղա Խմայիլ Աղա օդի Շիխինսկով (23 ապրիլ, 1865 թ. - 18 օգոստոսի, 1943 թ.) և Սամեր թեկ Սադիկի թեկ օդի Մեհմանբարովի (16 հոկտեմբերի, 1855 թ. - փետրվար, 1931 թ.) հարամանատարությամբ [Ա. Ռաշլինսկի, *Мои воспоминания. Баку, Азербейшер, 1984, 209 стр.: Д. Ибрагимов, Генерал Ага Ага Шихлинский, Баку, Азер, 1975, 138 стр.*], ներխուժեցին Զանգեզոր: Գ. Նժեկի Դորիշի տակ կազմակերպեց հակագրող, ...թշնամին խուճապահար փախստի դիմեց դեպի Ավդալար [այժմ Լայն]: Այս պարագայումնից հետո աղբեկանցիները վիճակ 1920 թ. ապրիլ շխամարձակվեցին հարձակվել Զանգեզորի վրա: Աղբեկանը օգտագործեց նաև բուրքական ուժերը, որոնք 1920 թ. ապրիլին Նուրի փաշայի գիլիափորտյամբ փորձեցին գրավել Կապանը, սակայն ջախչախիչ պարտություն կրեցին Որոտանի կիրճում: Ապրիլի վերջերին Նժեկի ոչ միայն են նղեաց թշնամությունը գրոհները, այս գրույի հետ անցավ Արցախ և օգնույթուն հասցեց հերթական արցախահայրածանք/Տես Ա. Մելքոնյան, Հայոց պատմությունների ձեռնապկ, Եր., «Հայագիտակ», 1998, էջ 217. Տես Է. Լ. Դանիելյան, Ա. Ա. Մելքոնյան, Հայոց պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, «Զանգսկ-97», 2008, էջ 297-299. - Հետո այս իրադարձությունների կապակցությամբ և Զանգեզորում 1919 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներից սկսած մինչև 1920 թ. ապրիլի ընկած ժամանակահատվածում տեղի ունեցած տևական և համար մարտերի ընթացքում Արևեն Շահնազարի, Գարեգին Նժեկի և այլ ազգային նվիրյալների, անվանի ուազմական գործիքների ծավալած հերթական գործունեության կապակցությամբ վերն արձարձվում է հայ պատճագիտության բացառապես չուսարանված և անհայտ էջերից մենքը՝ կապ ված հայկական հետախուզության, և առաջին հերթին այն ուղղորդող ՀՀ Զինվրական նախարարության Գլխավոր Շտաբը Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմների դերակատարման հետ Հայաստանի Հանրապետության համար շափազանց կարևոր այդ իրողություններում, ինչն ամենամեծ էլ սովոր չի գոյն նշանավոր գորավար Գարեգին Նժեկի ուազմարտարական գործունեության վրա. - Վ. Վ.

ձականքես չուսումնասիրված հարցերից է), ինչի շնորհիվ նաև հայկական գիշեռության ժամանակին նժամեւ կարեւոր և վճռորոշ հաղթանակ տարապ և դրանով իսկ ապահովագրեց ՀՀ տարածքային անձեռնմխելիությունը Հայաստանի ռազմավարական տեսանկյունից այդ կարեւոր տարածքային սահմանահատվածում: Ինչպես պարզ է դառնում հայտնի հայ Հետախույզ Տ. Դեկոյանցի հուշագրությունից, որը հալած յուղի տեղ չենք ընդունում, սակայն ամստեսել էլ չենք կարող, քանզի այն բացահայտորեն վկայում է հայկական Հետախուզության օգտաշատ գործունեության մի չափազանց կարեւոր փաստի՝ պատմաբրվագի մասին, որն ըստ էության ուղղակիորեն և գործնական առումով որոշակիորեն նպաստել է Գ. Նժեկի (Գարեգին Եղիշեի Տեր-Հարությունյան, 1. 01. 1886 - 21. 12. 1955 թ.) գլխավորությամբ խիզանող Հայոց զինուժին ջարեկ և վտարել Ադրբեյջանի ազգեսոր բանակին Զանգեզուրից, ինչպես զա ժամանակին արել է անկոտրում հայրենակեր զինուժը Դավիթ Բեկի գլխավորությամբ: Այս կապակցությամբ Տ. Դեկոյանցը շատ հստակ պնդում է. «Հայաստանի Հետախուզական բաժանմունքը 200,000 բուրքիով կաշառեց Նժեկի դէմքտնուող Ազրբէջանի բանակի սպայակոյտի պետին, որը դասաւորեց իր զօրքերը, թնդանօթները եւ գնդացիրները մեր ուղած ձեւով եւ, երբ կուիր սկսուեց, Նժեկի ուժերը ջախջախեցին Ազրբէջանեան շատ աւելի ուժեղ բանակը, գրաւեցին կամ ոչնչացրին թշնամու ուժեղ հրետանին եւ գնդացիրները»:

Ազրբէջանի այդ շրջանի զօրքերի սպայակոյտի պետը ազգութեամբ վրացի էր:

Դրանից յետոյ էր, որ Գարեգին Նժեկը դարձաւ սպարապետ... »³⁷⁸:

Որպեսզի տպավորություն չառաջանա, որ մենք մի կողմից պահանջում ենք քննադրատական վերաբերմունք հուշագրական գրականության նկատմամբ, իսկ մյուս կողմից ինքներս ենք վկայակոչում միայն հենց այդ բնույթի աղբյուրները, վերոնշյալ վկայությունները հաստատելու համար դիմենք նաև արխիվային փաստերի օգնությանը: Արխիվային մի շարք կարեւոր փաստաթղթեր օգնում են լույս սփռել ամենհայտորեն անբավարար կամ ավելի ճիշտ բոլորովին չուսումնասիրված հիմնախնդիրների վրա, դրանով իսկ հարթահարելով մի շարք քարացած կաղապարամտքեր, կաղապարացված եղբահանգումներ ու դասողություններ: Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական կցորդի, ասել է թե՝ «Հետախուզության գծով գործերի կոորդինատորի և ղեկավարի՝ գեներալ-մայոր Հովսեփ Արտեմի Քիշմիշյանի հետ կապված առաջին իսկ փաստաթղթերը որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում հենց վերը ներկայացված հարցադրումների տեսանկյունից, չնայած իրենց մեջ պարունակած տեղեկատվության որոշ հակասականությամբ: Հարկ է հաշվի առնել նաև

³⁷⁸ Տիգրան Դեյնեանց, Կեսմբիս դրուագներից // «Հայրենիք» (Բոստոն), 1944, N° 6 (245), Նոյ.-Դեկտ., էջ 75:

այն հանգամանքը, որ չնայած հայկական հետախուզությունը դեռևս բավականաչափ երիտասարդ էր, անփորձ, ընդամեն էլ առաջին քայլերն էր անում լուրջ ծառայություն դառնապու ճանապարհին, սակայն դա բարոյագրադարձական առումով խոչընդուռ հանդիսացավ նրա կողմից հայթայթվող տեղեկատվության օգտակարության գործակցի տեսանկյունից: Ստորև բերվող փաստաթուղթը դրա լավագույն և անառարկելի ապացույցներից մեկն է, ինչը հաստատում է Տ. Դեվոյանցի վերոնշյալ պնդումը հայ հետաքրքրություն է արդարաբեր գործունեության մի հիրավի շատ հետաքրքրի պատմաժի մասին, փաստելով նաև այն մասին, որ նրա գործունեությունն ամենեւեին էլ այնքան գդգույն չի եղել, ինչպես այդ մասին «փորձում են վկայել» որոշ ականատես և ժամանակակից հեղինակներ: Այսպես, Թիֆլիսում Հայաստանի հաստոկ ծառայության ղեկավարը՝ Հ. Քիշմիշյանը, 1920թ. հունվարի 17-ի իր գեկուցագրում (№ 33) ուղղված ՀՀ Զինվորական նախարարին, տեղեկացնում էր, որ լիովին վատահության արժանի անձը՝ **Բողդան Դավիթովիչ Ավան-Յուզբաշի Խան Սագնախսկին** (որին Թիֆլիսում Հայաստանի գինվորական ներկայացուցչության ըրջանում համարում էին իրենց հավատարիմ մարդ) իր կողմից ղեկավարվող վարչության հանձնարարությամբ համաձայնության գտնվում էր Զանգեզուրում գործելու «իրավունք» ստացած աղբբեջանական գորքերի ջոկատի շտաբի պես փոխգնդապետ իշխան Երիստովի հետ, վերջինից խոստում է ստացել 200-300 հազար ռուբլու դիմաց իրենց տրամադրել աղբբեջանական քանակի շիֆրը (ծածկագիրը, գաղտնագիրը), ողջ գաղտնի գրաբությունը, աղբբեջանական գորքերի դիալոկացիան (տեղաբաշխումը) և Զանգեզուրի վրա ենթագրվող Հարձակման պլանը, պարտավորվելով նաև մարտական հրամանը կազմել իրենց համար ցանկալի իմաստով և մշակել օպերացիայի ողջ պլանը՝ համաձայն հայկական կողմի ցուցումների, միաժամանակ պահպանելով մշտական կազմ, տեղյակ պահելով Աղբբեջանի բոլոր ռազմական գործողությունների մասին: Ինչպես տեսնում ենք, շատ հետաքրքիր տեղեկատվություն է, որն անշուշտ, միանշանակ չի կարելի ընդունել, չի կարելի անտեսել նաև աղբբեջանական հետախուզության նմանատիպ մտաբրությունները և նախապատրաստվող ձեռնարկումները, չնայած գեներալ Քիշմիշյանը տեղեկատվության մեջ վստահութեան ավելացնում էր, որ Խան Սագնախսկին իրենց վատահեցրել էր Հաղորդած տեղեկությունների հավատիություններն մեջ, ավելացնելով, որ այն տեղ կհասցվի փոխգնդապետ Երիստովի միջոցով, ընդ որում դրամը կվճարվի միայն վերջինյալ փաստաթղթերի ստուգումից հետո: Ըստ երևոյթին, գրեթե լիովին համոզվածություն արտահայտելով, որ աղբբեջանական այս սպաներն արդեն լիովին կարելի է կաշառված կամ իրենց կողմը գրաված համարել, գեներալ Քիշմիշյանը այս խիստ հետաքրքիր գեկուցագրում նաև նշում էր, որ իր կարծիքով անհրաժեշտ է անհապաղ Թիֆլիս գործուղել կապիտան Վ. Գ. Մուրադյանին դրամի հետ միասին, որպեսզի վերջինս անմի-

Հական հարաբերության մեջ մտնի հիշյալ փոխպնդապետ էրիստովի հետ բոլոր հանգամանքների մանրազնին պարզաբանման համար։ Քիչմիշյանը հայտնում էր, որ կապիտան Մուրադյանի գործուղման նախօրյակին անհրաժշտ է հարցում անել զորքերի շտաբի պետին այն հարցերի մասին, որոնք անհրաժշտ է տեղյակ պահել փոխպնդապետ էրիստովին՝¹ 1) զորքերի թվաքանակի, 2) դրանց խմբագրումների, 3) ռազմական գործողությունների ուղղությունների, 4) օժանդակ օախրացիաների մասին։ Այս հետաքրքիր գեկուցագրի վերջնամասում գեներալ Քիչմիշյանը հայտնում էր, որ կապիտան Մուրադյանը պետք է տեղեկացվի իր աշխատանքի համար անհրաժշտ մանրամասն և սպառիչ հրահանգով, որի մեջ և կմտնի բոլոր տեղեկությունների ստուգումը։ Բացի այդ, Քիչմիշյանը տեղեկացնում էր, որ բանավոր գեկուցյի համար այդ նպատակով իր կողմից Երևան է գործուղվել Թիֆլիսի Հետախուզական ցանցի լավագույն աշխատավիճներից մեկը՝ պորուչիկ Եղիազարովը։ Փաստաթղթի վրա կա նաև համապատասխան գրառում (№ 34) Զինվորական նախարարի անունով այն մասին, որ 200-300 հազար ռուբլով կարելի է ձեռք բերել շիֆրը, և աղբեկշանական զորքերի տեղաբաշխման ողջ գաղտնի գրագրությունը³⁷⁹։ Վերջին հաշվով, այստեղ կարևոր այն է, որ չնայած կարելի է մտածել, որ Հայկական հետախուզությունը միամտություն ուներ Հավատալու աղբեկշանական բանակի սպաներին նման կարևոր հարցերում, այնուամենայնիվ, Հարկ է Հասոռու արձանագրել, որ Հայ հետախուզությունը այս պարագայում պարզապես հաջող գործեցին և ձեռք բերեցին կարեւորագույն տեղեկատվություն, որ կարող էր ծառայել Հայաստանի անվտանգության և պաշտպանունակության ապահովման հարցերին [նման օրինակների կարելի է հանդիպել նաև այլ երկրների պրակտիկայում], դիմելով անգամ կաշառքի և կարևոր տեղեկատվություն ձեռք բերելու այլ միջոցների ու եղանակների՝ գործնականում ծառայեց Գ. Նժդեհի կողմից գլխավորվող զորամասերի Աղբեկշանի գեմ տարած վճռորոշ հաղթանակին։ Հարկ է կրկին Հավատել, վկայակոչելով Տ. Դեվոյանցին, որ երբ Աղբեկշանը խոչը քանակությամբ զորքեր էր կենտրոնացնում Զանգեզուրի գեմ, ի դեմս Հայկական հետախուզական ծառայության, ՀՀ կառավարությունը կարողացավ ձեռք բերել ռազմավարական մեծ արժեք ներկայացնող տեղեկատվություն, ինչն օգնեց Հակառակորդի հետ ռազմաքաղաքական հակամարտությունում Հանրական ծառարակչիու արդյունքների։ Այդ մասին Տ. Դեվոյանցը ուղղակի շեշտում է հետևյալը. «Հայաստանի կառավարութիւնը կարողացաւ կաշառել Ատերբէյճանի զօրքերի սպայակոյտի պետին, որ մի վրացի գնդապետ էր։ Վերջինս ոչ միայն առւեց մեզ Ատերբէյճանի զօրքերի գասաւորութիւնը, այլեւ դասաւորեց թաթարական զօրամասերը այնպիսի ձեւով, որ մեր բանակը շատ հեշտութեամբ ջարդեց նրանց եւ գրաւեց նրանց թնդանօթնե-

³⁷⁹ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 184, թ. 3-4:

բը, գնդացիրները եւ բաւական ռազմամթերք»³⁸⁰: Կարծում ենք, լրացուցիչ և հավելյալ բնույթի մեկաբանություններն այստեղ ավելորդ են և անտեղի:

Այս, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հասուկ ծառայությունները իրենց ընձեռնված Հնարավորությունների և առկա ուժերի, կազմային ու եսուրսների պայմաններում Հնարավորինս ձգտել են աշխատել, ձգտել են լավագույն կողմերից դրսերզվել, դա երևում է մի շարք այլ փաստաթղթերի փաթեթի մանրազնին ուսումնաաիրությունից: Այլ բան է, որ նրանք ի վիճակի չեղան քիչ թե շատ շոշափելի առավելության հասնել, հենց թեկուզ թուրքական հասուկ ծառայությունների (մասնավորապես հակահետափուլության դեմ) դեմ պայքարում, որոնք իրենց ավելի վստահ ու ապահով էին զգում, և որոշ իրավիճակներում ավելի նախաձեռնող ու համարձակ էին: Մի կողմից՝ Հզոր աշխարհակալ կայսրության դարավոր փորձը (թեկուզ ասիական տարբերակի, վայրագ ու նենգ), կաղրերի ու ուսուրսների առկայությունը, իսկ մյուս կողմից՝ Հայաստանի նոր կազմավորվող պետության դերում գտնվելը, կադրային սովոր, որը նա զգում էր, եղածն էլ անշափերիտասարդ, չթրծված և օպերատիվ աշխատանքի մեծ փորձ չունեցող: Այդ ծառայությունների կայացման վրա բացասաբար էր ազգում նաև կտրվածությունը Ռուսաստանից, նրա ուսումնական ու ռազմաօժանդակ կառույցներից, աշխարհաքարագական մեկուսացվածությունը, ինչպես նաև իշխող արևմտամետ տրամադրությունները, որոնք հետո բումերանգի նման հարգածեցին՝ մերկացնելով թեկունքը: Եվ այնուամենայնիվ, գոյություն ունեցող Հայկական հասուկ ծառայությունները ստեղծված իրավիճակում էլ փորձում էին կանխել թշնամու գործակալներին, Հայրենիքի համար ծայրահեղ լարված պահերին զորավիր լինել հանրապետության անվտանգությանը (Բոյուք-Վեդի և Զանգիբար, 1918 թ. դեկտեմբերյան Հայ-Վրացական պատերազմ Լոռու և Հարակից շրջանների համար և այլն):

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետափուզական ծառայության պատմության քիչ թե շատ լիարժեք և ամբողջական բացահայտման տեսանկյունից կարեւոր է նշել Հայկական հետափուզական ծառայության գործունեության մի կարեւոր էջի մասին՝ կապված Աղքբեջանի հասուկ ծառայությունների մեքենայությունների հետ հենց երեանում ի դեմս նրանց գործունեության կենտրոնատեղի հանդիսացող Հայաստանում Աղքբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության և գործակալական ցանցի, որի մասին բազմանշանակ նկատում է Ա. Խատիսյանը. «ՀՀ կառավարութիւնը ամէն օր կը ստանար իր խուզարկու մարմիններու միջոցով տեղեկութիւններ այս կամ այն շրջանի մէջ տեղի ունեցող պատրաստութիւններու մասին»³⁸¹, ինչն ինքնին հենց ժխտում են Վ. Արծրունու և այլոց կողմից բեր-

³⁸⁰ Տիգրան Դեյնեանց, Կեանքիս դրուագներից // «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N° 4 (249), Յուլիս-Օգոստոս, էջ 83:

³⁸¹ Ա. Խատիսյան, Հայաստանի հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, էջ 205:

ված այն փաստերը, համաձայն որոնց իրը թե Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին գործած «Հայկական Հետախուզությունն իր ավանդական ապիկարությունը ցույց կտար նաև Հայ-առքբեջանական ճակատի վրա»։ Գործնականում այդպես չէր. և արդեն 1919թ. հուլիսի 31-ին ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարար Ալ. Խատիսյանը Բոյուք-Վեդիի դեպքերի կապակցությամբ վճռական բողոք է ներկայացնում Ադրբեջանի կառավարությանը նրա կողմից ծավալած դավադրական բնույթի լրտեսական-հետախուզական քայլայիշ գործունեության առնչությամբ, ընդգծելով իր լավ տեղեկացվածության մասին. «Հայաստանի կառավարութիւնը ունի ճշտած, անհերքելի փաստաթղթերի վրայ Հիմնւած տւեաներ ոչ միայն Բէյլուք Վեդիցիների զինման և դրայց դրամական օժանդակութիւն ստանալու մասին, այլ նաև այն մասին, որ բոլոր յետագայ ապստամբական բռնկումները մի կազմակերպութեան գործ են, որ Հետապնդում է մի նպատակ՝ արհեստական կերպով գրգռել մահմեդական ազգաբնակչութիւնը Հայաստանի կառավարութեան դէմ և բռնի կերպով փաթաթել այդ գրգռումը մահմեդական ազգաբնակչութեան զին գրամագիրը գործակաների միջոցով, առանց որոնց մահմեդական ազգաբնակչութիւնը Հայաստանի յիշեալ գաւառներում մինչև այժմ էլ կը շարունակէր ապրել խաղաղ կուլտուրական կեանքով, ինչպէս որ այդ տեղի ունի Հայաստանի միւս վայրերում։ Այս սպառող բացատրութիւններից յետոյ ըստ Հարցի հութեան, Հայաստանի կառավարութիւնը անհրաժեշտ է գտնում, Գիմնւած հաստատ տւեաների վրա ցաւ ի միրտ յայտարարել, որ իր գործողութիւններով Պ. Թեքինսկին անձամբ, նպաստել է Հայաստանի Հանրապետութեան և երկրի անդորրութեան դէմ ուղղած շարժումներին»³⁸²: Հենց այդ մասին շատ հստակ փաստում է Տ. Դեվոյանցը իր նշանավոր «Կեանքիս դրուագներից» հուշարձում. «Երեւանի մէջ Ազգբէյճանը շատ լաւ լրտեսակ ան ցանց ունէր կազմակերպւած»³⁸³: Այնուհետև նա, մի այլ կապակցությամբ ավելացնում էր Հետևյալը. «Երեւանում գտնուող Ատերբէյճանի գիւմանափառական միսիան ոչ միայն անսովոր արագութեամբ յայտնում էր Թիֆլիս եւ Բագու Հայաստանի զօրքերի դասաւորութեան եւ զօրքերի ու ռազմամթերքի փոխադրութեանց մասին, այլեւ իր ձեռքի տակ ունեցած էր Հայաստանի գաղտնի հրամանագրերն ու հրահանգները»:

Հայաստանը իր Խորհրդարանի մէջ տեղ էր տուել եւ մահմեդականներին, որոնց պատգամաւորների ընտրութեան համար Ատերբէյճանի կառավարութիւնը բաց էր թողել 40,000 բուբել: Նրանց բազմաթիւ լրտեսները ամէն օր անարգել կերպով Երեւանի թաթարական թաղի ետեւի կողմից անցնում էին Թոփխմախեան Գեօլը եւ նրա մոտից գնում Շարուր-Նախիջեւան, Բէ-

³⁸² Տե՛ս «Հայաստանի աշխատավոր», Երևան, 19 օգոստոսի, 1919, N 123:

³⁸³ Տիգրան Դեղյեանց, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N° 2 (247), Մարտ-Ապրիլ, էջ 88:

յուկ[ք] Վէդի, Զանգիբրասար՝ Երեւանից փոխագրելով այնտեղ ռազմամթերք, Հրահանգներ, լուրեր, ուտեստեղեն: Դրանք գնում էին զինուած ամէն տեսակի վկայականներով, արուած ոստիկանութեան, Հայաստանի խորհրդարանի այս կամ այն անդամի կամ նախարարի կողմից»³⁸⁴: Միաժամանակ, Տիգրան Դեվոյանցը ի պատիվ Հայկական Հետախուզական ծառայության կողմից ծավալած գործունեության և ձեռնարկված Հակամիջոցների, ընդգծում է Հետևյալը. «Բարեբախտաբար, Հայաստանի կառավարութիւնը օրը օրին այս Հեռագիրների միջոցով իրազեկ էր պահւում թշնամու ծրագիրներին եւ ըստ այնմ միջոցների դիմում: Եթե Ատերբէյճանի դիւտանագիտական ներկայացուցիչը չէղոք գոտիի վրայ չթալանուէր «աւազակների» կողմից, Թիֆլիսի վրայով Բագրուից ուղարկուած գումարով միայն Շարուրնախիջեւանի շրջանի թաթարական բանակի թիւը պետք է հասնէր 10,000-ի. Նոյն Համեմատութեամբ պէտք է աւելանար կոռուող թաթարների թիւը Բէյուկ-Վիզիի, Զանգիբրասարի եւ այլ շրջանների մէջ, եւ ամբողջ Հայաստանի Հայութիւնը պիտի գտնուեր բնաշնջման սպաննալիքի տակ»³⁸⁵: Այս տեսակետն է պաշտպանում նաև Ս. Վրացյանը. «Խան-Թեքինսկիի Երևան հասնելու առաջին իսկ օրից Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարությունը ծանոթ էր նրա ծածկագիրն. Խան-Թեքինսկիի ուղարկած և ստացած բոլոր Հեռագրերը, նախքան իրեն հասնելը, Հայտնի էին դառնում Հայաստանի կառավարությանը: 1920 թ. մայիսին, Ազրբէջանի խորհրդայնացումից հետո, այդ հեռագրերը հրատարակեցին առանձին գրքույկով՝ «Գաղտնի փաստաթղթեր» (Ազրբէջանի դպրականական գործունեության մի էջ), 1920 թ., Երևան, Հրատ. «Խազմիկի»³⁸⁶: Մեկ այլ տեղ Ս. Վրացյանը ավելացնում է. «Անկախութիւնների հենց առաջին օրերից, Ազրբէջանը հանդիսա չթողեց Հայաստանը: Թուրքերի աջակցութեամբ, ազրբէջանցիները աշխատում էին գրգռել Հայաստանի թուրք-թաթարական բնակչութիւնը Հայկական իշխանութեան դէմ: Ազրբէջանեան դէսպան՝ Խան Թեքինսկին գլխաւոր գերակատարն էր այդ գործում: Երկիր զանազան կողմերում նա պահում էր գործականներ, առատ դրամ էր ստանում Բագրուից եւ գաղտնի տեղեկութիւններ էր Հաղորդում իր կառավարութեան: Հայաստանի Արտաքին գործոց նախարարութեան պաշտոնեայ Եակուլեանը (Պ. Յակովլյան - Վ. Վ.), շուտով բացեց շիֆրը, որով Խան-Թեքինսկին հեռագրիներ էր փոխանակում իր կառա-

³⁸⁴ Նոյն տեղում, 1945, № 4 (249), Ցովիս-Օգոստոս, էջ 81:

³⁸⁵ Նոյն տեղում:

³⁸⁶ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 310: Ուորեն, Հայ հեղափոխականի մը յիշատակները, Է. հաստր, Գ. իրատ, էջ 193: Ս. Վրացյան, Կեանիք ուժիներով. Դէպքեր. Դէմքեր. Ապրումներ, Ե. հաստր. - Պէյորտ, 1966, էջ 102. Զարկէ ավելացնել, որ այս խնդրում կարևոր մասնակցություն է ունեցել Տ. Դեմքյանը, որին առաջինն է հաջողվել բացահայտել դրանց բանալին, գաղտնապետել դրանք և կանխարգելել բայրայիշ ձեռնարկումները Հայաստանի, նրա իշխանությունների դեմ. - Տիգրան Դեյնեանց, Կեանքիս դրուագներից// «Հայրենիք» (Բուստոն), 1945, № 2 (247), Սարտ-Ապրիլ, էջ 87:

վարութեան Հետ»³⁸⁷: Այդ մասին է գրում նաև Ա. բ. Գյուլիսանդանյանը. «Թէեւ արտաքնապես պահվում էին բարեկամական յարաբերութիւններ եւ այդ երկու երկիրները միմեանց մօտ ներկայացուցիչներ ունէին, սակայն Ադրբէջանի կառավարութիւնը ամէն ճիզ էր գործադրում, որպէսզի Հայաստանի մէջ եղած մահմետական տարրերը չենթարկուեն Հայկական կառավարութեան: Եւ այդ նպատակով Ադրբէջանը աջակցում էր նրանց զէնքով, զինուորական զեկավարներով, մանաւանդ զրամով: Այդ մասին հատակ հաստատագրում է նաև Ռ. Հովհաննիսյանը, նշելով դրանում Հայկական Հետախուզության քաջատեղյակության մասին. «Հայկական Հետախուզական ծառայությունը շուտապ սովորեց վերծանել ճեպագրերը և կառավարությանն ու սպայակույտի պետին մատուցեց գաղտնազերծված տեքստերը»³⁸⁸:

Հայաստանի Հանրապետությունում նստած Ադրբէջանի ներկայացուցիչը, օգտուելովիր դիրքից, ծածկագիր Հեռագիրներով անդադար Հաղորդում էր իր կառավարութեան իր կատարած աշխատանքների մասին եւ Հրահանգներ էր ստանում...

Հայաստանի կառավարութիւնը, որը առաջին օրուանից տեղեակ էր այդ բոլոր հեռագիրների բովանդակութեան, ստիպուած եղավ վերջի ի վերջոյ փաստացիօրեն մերկացնելու այդ ինք նատիպ պետական դեսպանի իրական պատկերը եվ պահանջնելու, որ Ադրբէջանի կառավարութիւնը յետ կանչի նրան: Ու թէեւ այդ ներկայացուցիչը փոխարինուեց մի ուրիշով, սակայն նա եւս շարունակեց իր նախորդի սկսած գործը»³⁸⁹:

Ադրբեջանի ներկայացուցիչը Երևանում՝ Մամեդ Խան-Թեքինսկին, անդադրում աշխատում էր արգելել Հայաստանին միացնելու Շարուրը և Նախիջևանը, և սկսած իր ժամանման օրից նա ծածկագրված Հաղորդագրությունների միջոցով իր կառավարությանը իրագեկ էր պահում Հարավային և այլ շրջաններում տիրող ուազմաքաղաքական իրավակին: Եվ այդ նպատակների իրագործման համար Խան-Թեքինսկին Ադրբէջանի կառավարությունից անընդհատ խոշոր գումարներ էր պահանջում՝ միաժամանակ պահանջնելով ուժ գործադրել ՀՀ կառավարության վրա»³⁹⁰:

³⁸⁷ Ա. Վաղաքեան, Կյանքի ուժիներով, Ե. հատոր, էջ 102: Հարկ է այս կապակցությամբ հատուի նշել, որ այս կապակցությամբ հայտնի հետախուզոյ Տեղյանցը հայտնում է, որ ինըն է զատունագերեն բոլոր հայտնի 75 զատունագիր -հետազրերը, որոնք ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարությունն ապօրինաբար իրեն է վերագրել. - Տ. Գեղեանց, Կեանըին դրուզներից/«Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, № 2 (247), Մարտ - Ապրիլ, էջ 87-90, 1945, N 4 (249), Հոլիս-Օգոստոս, էջ 82-83:

³⁸⁸ ՀԱԱ, Ֆ. Պ. - 200, գ. 1, գ. 299, թ. 9, թիվ 150: Ֆ. Պ. - 206, գ. 1, գ. 84, թ. 27, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 - 1920 թթ., էջ 110:

³⁸⁹ Ռ. Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I, էջ 213:

³⁹⁰ Ա. Գիլիսաննանան, Անդրկովկասի Հանրապետութիւնները, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1967, № 4, էջ 76:

³⁹¹ Ռ. Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I, Առաջին տարին, 1918-1919, էջ 263-264:

Հետևաբար, միանգամայն օրինաչափ է, որ այդ տարիներին հայկական հասուկ ծառայությունները ոչ միայն որոշակի հետաքրքրություն, այլև վերահսկողություն ունեին նաև Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաք Երևանում Աղբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցության գործունեության նկատմամբ (այն բացվել էր 1919 թ. մարտին և դարձել հակահայկական գործողությունների մշակման և ուղղորդման լրտեսական-հետախուզական կենտրոնատեղի, որում կենտրոնացած լրտեսական ուժերը տեղեկություններ էին հավաքում Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի, գորաշարժերի մասին, քաղաքական դիտարկումներ կատարում, տվյալներ հավաքում ՀՀ ֆինանսական հնարավորությունների վերաբերյալ և հրահանգներ ու խորհրդատվություն տալիս սեփական կառավարությանը, թե ինչպես և ինչ ձեռվ է հնարավոր Հայաստանի Հանրապետության ազգային-պետական անվտանգությանը վնաս հասցնել), և այդ առումով վերջիններիս կողմից Բաքու ուղարկված մի շարք ծածկագրված հեռագրերի գաղտնազերծումը հնարավորություն է տվել բացահայտել թշնամական գործունեության որոշ կարևոր կողմեր: Եվ դեռ ավելին, հակառակորդի նպատակների մեջ մտնում էր Երկրի ներսի թշնամական ու ապատամբ տարրերին դրամական-ֆինանսական ու ոպեմական աջակցություն ցույց տալը, ինչպես նաև պետաքաղաքական շինարարության տարբեր Հիմնախնդիրների իրագործման ձևինողումը: Որպեսզի պարզորոշվի, թե Աղբեջանը ինչ քայլացիչ-վնասարարական, լրտեսական-հետախուզիչ հետևողական աշխատանք է ծավալել Հայաստանի Հանրապետության դեմ ի դեմս Երևանում իր դիվանագիտական ներկայացուցիչների, բերենք մի շարք փաստական տվյալներ, գաղտնի գրագրություններից վկայակոչումներ: Այդ մասին է առաջին գաղտնի ծածկագիր հեռագիրը, որը Երևան ուղարկելուց անմիջապես հետո Հայաստանում Աղբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Թեգինսկին 1919 թ. մարտի 22-ին ուղարկեց Բաքու: Դրանում ասվում էր. «Մարտի 14-ին Հայաստանը Թիֆլիսից ստացաւ 14 միլիոն բօն, բայց եթէ Փինանսական տեսակից դժւարութիւններ յարուցանեք, շուտով ծանր գրութեան մէջ կընկնի: Եկամուտների բացակայութեան պատճառով, Հայաստանը չի կարող ինքնուրոյն կեանք վարել»³⁹¹:

1919 թ. ապրիլի 10-ին, Երևան ժամանելուց մի քանի օր Հետո, Խանթեքինսկին ճեպագրով տեղեկացնում էր Աղբեջանի կառավարության նախագահին և Արտաքին Գործերի նախարարին. «Հայաստանը ունի 6 հետևակ գունդ, յուրաքանչյուրը բաղկացած 3 գումարտակից, բայց այդ, կազմավորվում է Ղարաբաղյան 6 գումարտակ և Երևանյան մի գումարտակ: Կազմավորվում են խմբագետական զորամասեր: Ամբողջ հետևակը 10 հազարից չի անցնում: Գնդերը համալրելու համար հայտարարվել է զորակոչ: Հեծելազո-

³⁹¹ Գ-ադտնի փաստարքութերը. Աղբեջանի դաստիարական գործունեութիւնից մի էջ. էջ 18:

ըը բարկացած է 3 դիվիզիոններից՝ յուրաքանչյուրում 3 էսկադրոն։ Զիերով ապահովված է միայն մեկ էսկադրոն։ Կա 2 դաշտային, 5 լեռնային և 1 հեծյալ մարտկոց, 3 գրահագնացք, որը գրավել են վրացիներից»³⁹²։ Հասուկ ու շաղրություն դարձնելով Նախիջևանի շրջանի իրադարձություններին ու դեպքերին՝ Խան-Թեքինսկին ապրիլի 18-ին իր կառավարությանը տեղեկացնում էր Զող-Բասարգեչարի շրջանում մահմեղականների ցուցաբերած դիմագրության, Հայկական գորամասերի հետ սկսած մարտերի մասին³⁹³։ Ապրիլի 29-ին Խան-Թեքինսկին ցանկանում էր պարզել, թե ինչպիսի օգնություն ցույց կտա կառավարությունը Նախիջևանի մահմեղականներին՝ Հայկական զորքերի այնտեղ մտնելու ժամանակ դիմագրություն ցույց տալու դեպքում։ «Կուղարկի^o արդյոք զորք, թեկուզ կամավորների անվան տակ»³⁹⁴ Խան-Թեքինսկու Հակացայկական դավերի ու սադրանքների մասին Ս. Վրացյանը վկայում է. «Ապրիլի 30-ին, Հետները մեծ գումարներով, Երևան են հասնում Աղբբեջանի գործակալներ Նախիջևանսկին և Մակինսկին՝ Նախիջևան Հասնելու Համար... սկսվեց աղբբեջանյան գործակալների դավերի մի նոր շրջան»³⁹⁵։ Այդ մասին անմիջական վկայություն կա Հենց Աղբբեջանի նախարարակետին ուղղված Երևանում այդ երկրի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Թեքինսկու 1919 թ. մայիսի 1-ի հեռագրում, որում ապօռմ էր. «Ապրիլի 30-ին ժամանեցին Մակինսկին (Գանիզալե) և Նախիջևանսկին։ Տօմսօնը Երևանում արգելեց Մակինսկուն անցնել Նախիջևան, այն պատճառապատճենամբ, թէ այդ շրջանը գտնուում է Հայաստանի կառավարութեան վարչութեան ներքոյ։ Մակինսկին դրամները յանձնեցինձ. սպասում եմ ցուցմունքների, թէ ինչպես գործադրեմ Նախիջևանին յատկացւած գումարները. Նախիջևանսկին հարկադրւած է վերադառնալ։ Անգլիացիները Մակինսկու վագոնը վերցրին»³⁹⁶: 1919 թ. մայիսի 4-ին, խնդրելով շտապ պատասխանել ապրիլի 29-ի իր հեռագրին, Խան-Թեքինսկին ավելացնում էր. «Ինձ նախիջևանցիները Հարցնում են. ինչպես վարվել. կգա^o արդյոք նրանց օգնության Աղբբեջանը, եթե նախիջևանցիները Հայերին ցույց տան դիմագրություն»³⁹⁷։ Նույն օրվա մեկ այլ հեռագրում Խան-Թեքինսկին հայտնում էր Աղբբեջանի կառավարությանը. «Դեպի Նախիջևան շարժվեցին Հայկական գնդերը. որպեսզի գործադրվի ճնշում Հայաստանի վրա, անհրաժեշտ եմ Համարում մեր գնդերը անհապաղ կենտրոնացնել Հայաստանի սահմանների վրա։ Նախիջևանի շրջանի բնակչությունը պատրաստ է ցույց տալ դիմագրություն։ Դիլիջանում կանգնած է Հայկական 4-

³⁹² ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 299, թ. 3, թիվ 41:

³⁹³ Նոյն տեղում, թ. 4, թիվ 60:

³⁹⁴ Նոյն տեղում, թիվ 72:

³⁹⁵ Տես Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 311, 312:

³⁹⁶ Գաղտնի փաստարդերը Աղբբեջանի դաստիական գործունեությունից մի էջ, էջ 21:

³⁹⁷ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 299, թ. 5, թիվ 83:

ըդ գունդը ոչ լրիվ կազմով: Շարունակվում է Հայկական զորքերի կուտակումը՝ Դավալուռում, Սաղարակ գյուղի մոտ՝ Գայլի Դուռքի շրջանում, կանգնած են մուսուլմանները»³⁹⁸: Խան-Թեքինսկին Աղբբեջանի կառավարությունից պահանջում էր դիվանագիտական ներկայացուցչությանը տրամադրել մեծ քանակությամբ դրամ՝ գինված ուժեր կազմակերպելու, Հայաստանի դեմ այն օգտագործելու համար: «Ենորհիվ իմ ձեռնարկած միջոցառումների, Շարուրը, Նախիջևանը, Օրբուրալը միավորվել են ի գեմս Նախիջևանի (մուսուլմանական) Ազգային խորհրդի, որը ինձ հետ մշտապես պահպանում է կապ»³⁹⁹, - տեղեկացնում էր Խան-Թեքինսկին: Ահա և Արտաքին Գործերի նախարար Զափարովի պատասխանը վերջին՝ թիվ 130 հեռագրին. «Հավանություն եմ տալիս Շարուր-Նախիջևանի հետ կապի ստեղծման միջոցառումներին. Համաձայն եմ բայց թողնել Փինանսական միջոցներ՝ գինվորական կազմակերպությունների համար: Հայտնեցեք նշված պլանի իրականացման և կազմակերպման ձևերը»⁴⁰⁰: Արտաքին Գործերի նախարար Զափարովը 1919 թ. հուլիսի 24-ի հեռագրով Խան-Թեքինսկուն տեղեկացնում էր նաև Աղբբեջանի կառավարության պաշտպանության կոմիտեի որոշման մասին՝ Հայաստանին նավթ տալը մերժելու վերաբերյալ. «Այդ մասին հայտնում եմ Ձեզ, Հայերին չանք»⁴⁰¹:

Հայաստանի Հանրապետությունում մուսավաթական Աղբբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Խան-Թեքինսկին, օգտվելով դիվանագետի անձեռնմխելության քողածածկույթից, փաստորեն զբաղվում էր բացահայտ լրտեսությամբ արժեքափոր տեղեկություններ Հաղորդում շատ հարցերի վերաբերյալ, այդ թվում Հայկական բանակի կառուցվածքի և գինվածության մասին: Խան-Թեքինսկին Բաքու՝ նախարարապետին ուղարկած 1919 թ. մայիսի 10-ի թիվ 94 գաղանի հեռագրում գրում է. «Բնոշեկինսկի կողմից Բաքվին վտանգ սպառնալը պատճառ բերեցեք և խնդրեցեք անգլիացիներին, որ Կարսի թնդանոթները փոխադրեն Բաքու»⁴⁰², ինչը հետագայում ձեռք է բերում Աղբբեջանը, որի մասին էլ տեղեկանում ենք ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահ ԱԼ. Խատիսյանի՝ 1920 թ. ապրիլի 14-ի նամակից՝ ուղղված Ռուսաստանի Հարավի գինված ուժերի գլխավոր հրամանատարության գինվորական ներկայացուցիչ գնդապետ Մ. Զինկելիչին, որի մասին մենք ունենք անդրադարձ: Այս և նման 75 այլ գաղտնի ու ծածկագրված հեռագրեր ժամանակին հետափուզության ջանքերով անցել է ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարության ձեռքը, որը դրանք հրատարակել է:

³⁹⁸ Նոյն տեղում, թիվ 82:

³⁹⁹ Նոյն տեղում, թ. 8-9, թիվ 129, 130, 151:

⁴⁰⁰ Նոյն տեղում, թ. 9, թիվ 1599:

⁴⁰¹ Նոյն տեղում, թ. 13, թիվ 54:

⁴⁰²Տե՛ս Կ. Հայոքյանյան, Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918-1945 թ., էջ 61-62:

Մի քանի օրինակ ևս. այսպես, ի պատահաւան Արտաքին Գործերի նախարարի 1919 թ. հունիսի 5-ի թիվ 1599 հեռագրի, Խան-Թեքինսկին Հայտնում էր, որ Շարուր-Նախիջևանի շրջանը ունի կիսականոնավոր զորք՝ մինչեւ 6000 զինվոր, հեծելազորով, թնդանոթով, գնդացիրներով, «մարտական հատկանիշներով նրանք Հայերին չեն զիջում», պատերազմական գործողությունների ժամանակ կարող են հասցնել մինչեւ 10.000-ի: «Կարծում եմ,- Հայտնում էր Խան-Թեքինսկին,- մենք պետք է ծախսեր անենք 6000 զինվորի համար, հին հրամանատարական կազմով, զորքը տեղաբաշխել այն տեղերում, որտեղ գտնվել են մինչեւ Հայերի գաղը, մեկ զորամաս կենտրոնացնել Զանգեզուրի լեռներում: Դրամի ճիշտ ծախսումը լրիվ երաշխավորել ոժվարէ, զործի կարևորությունը ստիպում է Հաշտվել նույնիսկ ոչ մեծ չարաշահումների հետ»⁴⁰³: Աղբբեջանի կառավարության պահանջին՝ շտապ Հայտնել Նախիջևանի, Շարուրի, Վեդիքասարի, Գողթնի, Օրդուբաղի, Ջուլֆայի վիճակի մասին, Հունիսի 26-ին Խան-Թեքինսկին գեկուցում էր. «Նախիջևանի, Շարուրի, Վեդիքասարի, Շահթափի շրջանները գրավված են Հայկական զորքերի կողմից, Հաստատված է Հայկական վարչություն: Ջուլֆան Հայերի ձեռքին է, մուսուլմանական զորքերը ցրված են: Կա ընդամենը 300 չեթնիկ»⁴⁰⁴: «Բարիդրացիական Հարաբերություններ Հաստատելու Համար» Հայաստան ժամանած Աղբբեջանի դիվանագիտական Հավատարմատարը, ծավալելով լրտեսական-հետախուզական ակտիվ և սպրիչ գործունեություն, 1919 թ. հունիսի 22-ին խիստ թշնամաբար տրամադրված գրում է. «Աղբբեջանը բացի Հայաստանից, կարծում եմ, այժմ չունի այլ թշնամի, Հայաստանի վրա պետք է դարձնել հասուլ ուշադրություն. քուրդ Սմկոյին Հարկավոր է գրավել մեր կողմը»⁴⁰⁵: 1919 թ. հուլիսի 16-ին նրա կողմից թիֆլիսում Աղբբեջանի զինվորական կցորդ գնդապետ Մահմեդ բեկ Ալիկին ուղարկած գաղտնագրված հեռագրում Հայտնիվում էր. «Հայաստանն ունի 3 հետևակ բրիգադ՝ յուրաքանչյուրը բաղկացած 2 գնդից: Գունդն ունի 3 հետևակ գումարտակ: Երեք ձիավոր գունդ՝ յուրաքանչյուրը բաղկացած 6 էսկադրոնից, բայց բոլոր էսկադրոնների կազմակերպումը գեռ չի վերջացել. 12 մարտկոց՝ յուրաքանչյուրը 4 թնդանոթով: Բացի բրանից, կա մեկ Ղարաբաղի ջոկատ՝ բաղկացած մեկ հետևակ գումարտակից, 3 էսկադրոնից և 4 թնդանոթից: Կարսում մոտավոր Հաշտվով կա 500-ից ավելի թնդանոթ՝ 8-դյույմանոցից մինչեւ դաշտային, որոնց վրա սպաներ և ծառայողներ կան: Երեք զրահապատ գնացք: Ներկայումս ուժեղ զորահավաք կա: Կարծում եմ, որ միայն զորահավաքով կարող են լրացվել մասնանշված գնդերի քանակը,

⁴⁰³ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 299, թիվ 9, թիվ 150, Ֆ.Պ - 206, գ. 1, գ. 84, թիվ 27, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 - 1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), էջ 110:

⁴⁰⁴ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 299, թիվ 10, թիվ 184, 1695; Փ.Պ - 206, գ. 1, գ. 84, թիվ 28, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 - 1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), էջ 114:

⁴⁰⁵ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 10, թիվ 202:

որովհետև դասալքություն շատ կա: Խնդրում եմ այս ամենը Հաղորդեք Զինվորական նախարարին»⁴⁰⁶: Երկու օր անց, Հուլիսի 19-ին նույն Հասցեատիրոջը ուղղված մի այլ հեռագրով Հայաստանի Հանրապետության դեմ լրտեսական գործունեությամբ զբաղվող ադրբեջանցի դիվանագետը շտապում էր կատարել Հետեւյալ լրացումը. «Բացի վեց հետեւակային գնդերից գոյություն ունի յոթերորդը...: Կա նաև սահմանապահ բրիգադ և զինվորական շտարի զորամասը: Զանգեգուրում կան Հայաստանի զորամասեր, բայց դրանց թվաքանակը հայտնի չէ»: Այնուհետև նա ավելացնում է. «Հինգերորդ գունդը կանգնած է Կարսում: Չորրորդը՝ Դիլիջանի և Սուրմալուի գավառի շրջաններում: Վեղիբասարի, Շարուրի և Նախիջևանի շրջանում են գտնվում 7-րդ գնդի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ զորամասերը, ինչպես նաև սահմանապահ բրիգադի մեկ բաժին, զինվորական շտարի վաշտը, ականանետային զորամասը, երկու զրահազնացք, Հեծելազորի և լեռնային ձիավոր մարտկոցի փոքրաթիվ զորամասերը: Երևանում են ուսումնական զորախումբը և Երևանյան առանձին գումարտակը: Ամբողջ Ղարաբաղյան ջոկատը, գնդապետ Կաֆիկի Հրամանատարությամբ, Հավանաբար տեղաշարժվել է Զանգեգուրը: Հեծելազորը կանգնած էր Ալեքսանդրապոլում, իսկ թե ուր է հիմա, դժվար է ճշտել, քանի որ միայն երեք էսկադրոններ են ձիերով, մնացածը առանց ձիերի: Տեղի ունեցած մարտական գործողությունների պատճառով զորամասերի տեղակայման վայրերը ենթարկվում են փոփոխության: Գնդերի Հրամանատարներին ուղղված գեներալ Շեկովնիկովի գաղտնի Հրամանների պատճենները ուղարկված են ի գիտություն Շարուր-Նախիջևանի մահմեդականներին, որի մասին Հայկական իշխանությունները Հավանաբար չգիտեն»⁴⁰⁷:

Ինչպես պարզ է դառնում Ադրբեջանի գործակաների ծավալած դավագրական գործունեության մասին գրագրության նյութերից, Հայաստանի Հանրապետությունում ներքին խլրտումներ կազմակերպելուց բացի, Ադրբեջանը ջանք ու միջոցներ չէր խնայում այն տնտեսական կազմալուծելու համար, որպես Հենակետ ընտրելով իր ձեռքին կենտրոնացած նավթի, մազութի և բենզինի պաշարները: Ինչպես ակնհայտ է դառնում Հայտնի գրագրությունից, Ադրբեջանը առանձնահատուկ ուշագրություն է դարձել նաև երկաթուղուն՝ որպես Հայկական պետության առևտրա-արդյունաբերական Համակարգի գործունեությունը ապահովող գլխավոր զարկերակի, ապրանքների ու զորքերի տեղափոխման արագ միջոցի: Այդ առանձնվունից Ադրբեջանի ուսամաքաղաքական շրջանները, հետախուզիչ մարմինները և ՀՀ տարածքում գործող գործականները մշտապես իրենց կառավարությանը Հրահանգներ ու ցուցմունքներ են տվել, որպեսզի վերջինս դեպի Հայաստան նավթի ու մազութի տարանցման պարագայում լինի շատ հաշվենկատ և

⁴⁰⁶ Տե՛ս «Յառաջ», 6 հունիսի, 1920, № 117:

⁴⁰⁷ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 299, մաս I, թ. 6:

զգուշավոր՝ խուսափելով ավելորդ «առատաձեռնությունից»: Այսպես, Թեքինսկին Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված 1919 թ. հունիսի 4-ի Հեռագրում ընդգծում է Հետևյալը. «Որեւէցէ պատճառ բռնելով յետաձգեք Հայաստանի երկաթուղիների համար մազութ ուղարկելը, որոհետեւ Նախանչեանի շրջանում դէպքեր են սպասում»⁴⁰⁸: Իսկ Արտաքին Գործերի նախարար Զաֆարովի 1919 թ. հուլիսի 24-ի Հեռագրում Խան-Թեքինսկուն հրահանդ է տրվում, թե ինչպես վարդի ստեղծված իրավիճակում. «500,000 փութ նավթ ուղարկելու մասին թէկզարեանի արած միջնորդութեան (մասին - Վ. Վ.)... Ապահովութեան խորհուրդը որոշել է նաև բաց չթողնել մինչեւ Ադրբէջանի կառավարութիւնը փոփոխութեան կենթարկէ դաշնագրի հաստատման երկու պայմանները»⁴⁰⁹: Ադրբէջանցի դիվանագետ լրտեսները խորապես համոզված էին, որ Ֆինանսական դժվարություններ հարուցելով Հայաստանի առաջ, իրենց կէաջողի նաև առաջ բերել ուղղմագրադաշտական բարդացումներ ու անլուծելի դժվարություններ: Ավելին, ադրբէջանական գործականները Հայաստանի դեմ ուղղված իրենց խարդավանքների մեջ որոշակի տեղ էին հատկացնում նաև արտաքին ուժերին, փորձելով գտնել նրանց վրա ազդելու առավել արդյունավետ ուղիներ և միջոցներ, համապատասխան հրահանդներ ու խորհուրդներ տալով սեփական կառավարությանը: Այսպես, Խան-Թեքինսկին Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված 1919 թ. ապրիլի 16-ի Հեռագրում է Հետևյալի մասին. «անհրաժեշտ է բողոքել Հնդկաստանի, Թուլքեստանի, Աւղանսխատանի, Մալյանան կղզիների և Կովկասի ողջ մահմեդականների, նոյնպես և Հաշտութեան Վեհածողովի առաջ անգլիացիների այն ցանկութեան դէմ, որով նրանք մի քանի միլիոն մահմեդականներին ենթարկում են թւով կէս միլիոն հայերին»⁴¹⁰: Ադրբէջանական գործականները գտնում էին, որ իրենց կառավարությունը պետք է որոշ նախազգուշական միջոցներ ձեռնարկի հաղորդակցության ուղիներում իր շահերն ապահովելու համար, այդ կապակցությամբ խնդրելով նաև իրավանացնել գործողություններ, որպեսզի անգլիացիները չփնտեն իրենց և չխոչնդուեն ձեռնարկելու համապատասխան միջոցառումներ: Այդ տեսակետն է պաշտպանվում Խան-Թեքինսկու 1919 թ. հուլիսի 28-ի Հեռագրում՝ ուղղված նախարարապետին. «Կարծում եմ, որ մեր կառավարութիւնը պէտք է վճռական առաջարկ անէ անգլիացիներին, մեզ յանձնելու Ձուլֆաւ Շահշամիթի երկաթուղին, Ալեաթ -Ձուլֆա գծով, Պարսկաստանի հետ առևտուր սկսելու համար: Յանձնման ենթակայ այդ գիծը պէտք է երկարի մինչև Դաւալյու գիւղը: Անգլիացիներին այդ առաջարկն անելու հետ միաժամանակ, մատնանշեցէք Հայաստանի անընդունակութիւնը, գնացքների երթևեկութեան յաճախակի ընդհատումը. ընդ սմին, խոս-

⁴⁰⁸ Քաղաքնի փաստարքելու Ադրբէջանի դասադրական գործունեությանց մի էջ, էջ 26:

⁴⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 37:

⁴¹⁰ Նույն տեղում, էջ 19:

տացեք Շարուր Նախնականում նոր կարգ հաստատել: Կարծում եմ, անդիմացիք կհամաձայնեն»⁴¹¹: Վերջապես, երբ-որ խոսքը գնում է Ձուլֆա-Երևան երկաթուղագծի գործարկման մասին՝ առևտրական դիտումների տեսանկյունից, առանց որևէց պետության գերիշխանությունը նկատի առնելու, Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված 1920 թ. փետրվարի 10-ի Հեռագրում Ադրբեյջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը բացահայտ հակահայկական դիրքորոշում ընդունելով, բառացիորեն ընդգծում է Հետևյալի մասին. «Նախքան մեր փոխարարերութիւնների կարգաւորումը և սահմանների որոշումը, Երևան-Ձուլֆա ճանապարհի բանալը համարում եմ աննպատճայարմար: Տնտեսական տեսակէտից այդ նպաստառը է միայն Հայաստանին: Մեզ համար ճանապարհի բացումը գեռ ևս տնտեսական շահ չի ներկայացնում, իսկ քաղաքական շահերը թէ՝ Նախիջանում և թէ՝ պարսկական Ադրբէջանում մենք կարող ենք Հետապնդել առանց այդ ճանապարհի»⁴¹²:

Դեռ 1919 թ. Հուլիսի 21-ին Խան-Թեքինսկին իր կառավարությունից պահանջում էր ադրբեյջանական գորքերը կենտրոնացնել Հայաստանի սահմանների վրա, ահազանգում, որ Հայկական գորքերը շարունակում են շարժվել Շարուր, որտեղ ծավալվում են խոշոր իրադարձություններ, գնում են մարտեր. «Հայաստանը լարում է իր բոլոր ոյթերը:... Սահմանների վրայ մեր գորքերի երևալը խուճապ կձգե Հայերի մեջ, կուժեղացնէ դասալքութիւնը և կը բանձրացնե մահմեղականների ոգին: Հայաստանի գորքերի քանակի մասին արդէն հաղորդել եմ Թիֆլիս, գինուրական կցորդ Ալիևին, խնդրելով, որ այդ մասին տեղեկացնէ գօրական նախարարին: Եթե ուզում էք օգտւել բոպէից, ձեռք առէք շտապ և վճռական միջոցներ»⁴¹³: «Մենք պետք է անհապաղ պատերազմ Հայտարարենք Հայաստանին»⁴¹⁴ և «Երկու շաբաթվա ընթացքում վերջ տանք Զանգեզուրին, գորքերը շարժենք Ղամարլու», գրում է Խան-Թեքինսկին Ադրբեյջանի կառավարության նախագահին 1919 թ. օգոստոսի 1-ին և 3-ին. «Այժմ ամենահարմար ժամանակն է. Հայաստանի կոմիսար ամերիկյան գնդապետ Հասկելի գալուց հետո կլինի ուշ: Հարձակումը կազմակերպեցեք առանց պատերազմ Հայտարարելու: Շատ եմ խնդրում օգտագործել պահը և չկորցնել ժամանակ»⁴¹⁵: 1919 թ. օգոստոսի 3-ին Ադրբեյջանի կառավարությանը զեկուցելով դեպի Դիլիջան, նոր Բայազետ ու Բասրգեչար 8 բեռնատար մեքենաներով հրետանի ու արկեր ուղարկելու և այդ շրջաններում 4-րդ գնդի գտնվելու մասին, «դիվանագիտական ներկայացուցիչ-Հետապնդույզը» եղակացնում էր, որ «որ Հայերը այդ նախապատ-

⁴¹¹ Նոյն տեղում, էջ 38- 39:

⁴¹² Նոյն տեղում, էջ 51:

⁴¹³ Նոյն տեղում, էջ 36:

⁴¹⁴ ՀԱԱ, Ֆ.Պ-200, գ.1, գ. 299, մաս I, թ. 14, թիվ 601; Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), էջ 116:

⁴¹⁵ ՀԱԱ, Ֆ.Պ-200, գ. 1, գ. 299, մաս I, թ. 14-15, թիվ 601, 606:

րաստում են մուսուլմանների դեմ» և կառավարությունից պահանջում՝ «ձեռք առնել հարկ եղած միջոցները»⁴¹⁶: Աղբեկշանի դիվանագիտական ներկայացուցչի հակահայկական սաղբիչ և քայքայիչ գործունեությունը, Հայաստանի Հանրապետության ողջ տարածքում լրտեսական-հետափուղական ցանցի և գործակալական խմբերի ստեղծումը ոգեսորում էր մահմեդական զանգվածին, որոնց առաջնորդները նրանց դրդում էին զանազան մեքենայությունների, նպատակամդրում ապատամբական գործողությունների ՀՀ օրինական իշխանությունների և Հայ ժողովրդի դեմ: Եվ այդ հանգամանքից ոգեսորիկելով՝ Զանգիբրասարում, Զող-Բասարգեչարում, Կարսի մարզում և այլուր Հակապետական խոռովության դրոշ բարձրացրած մահմեդական հրոսակախմբերը՝ թուրք սպանների և հատուկ ծառայությունների գործակալների գլխավորությամբ և զինվորականների, ասկարների մասնակցությամբ Հայկական զորքերին և տեղական իշխանություններին Համառդիմագրություն էին ցույց տալիս: Այս առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում Հայկական Հատուկ ծառայությունների կողմից Հայթայթված այն տվյալները, որոնք վերաբերում են Զանգիբրասարի նկատմամբ բարբեցանական նկրտումներին: Այդ մասին էլ հենց բազմանշանակ վկայում են Բաքու՝ Արտաքին Գործերի նախարարին ուղարկված հեռագրերը. այսպիս, Աղբեկշանի Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված 1919 թ. գեկտեմբերի 20-ի հեռագրում Երևանում Աղբեկշանի դիվանագիտական Հավաքարմասուրի պաշտոնակառար Միջբարակել ուղարկի գրում է հետևյալը. ...եթե զանգիբրասարցիք անձնատուր լինեն, ապա մենք քաղաքական, բարոյական և նիւթական տեսակէտից շատ բան կը կորցնենք: Խնդրում եմ ամեն ջանք գործ դնել, որպէսզի Հայերի յարձակումը՝ զանգիբրասարցիների վրայ՝ յետ շպրտվի: Նրանց կողմից բոլոր Հնարաւոր միջոցները ձեռնարկւած են»⁴¹⁷: Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ Աղբեկշանի հատուկ ծառայությունների ծավալած զավարական-կազմալուծիչ գործունեության բացահայտման տեսանկյունից հետաքրքրություն է ներկայացնում Զանգիբրասարին և Նախիջևանին վերաբերող Երևանում Աղբեկշանի դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավարի պարտականությունները կատարող Մուսակեի 1920 թ. մարտի 4-ի հեռագիրը՝ ուղղված Արտաքին Գործերի նախարարին. «Մինչև այսօր փող չստանալը Նախիջևանի Համար ոչինչ է դարձնում գեներալ նահանգապետի աշխատանքը և էական վնաս է պատճառում Հանրապետութեան: Զանգիբրասարը նոյնպէս սոսկալի կացութեան մէջ է առանց մեր դրամական օժանդակութեան, ինչ ձեռնոտու է Հայաստանին: Երկու շրջանները ես պաշտպանում եմ նրանով, որ փողերը արդէն թիֆլոսումն են և Երևանում ստացւելուց յետոյ, առանց դանդաղելու պիտի ուղարկւեն ըստ պատկանելոյն: Դանդաղեցման իւրաքանչիւր մի բոպէն ուժեղ

⁴¹⁶ Նույն տեղում, թ. 15, թիվ 616:

⁴¹⁷ Գ-աղտնի փաստարորերը Աղբեկշանի դաստիարական գործունեութիւնից մի էջ. էջ 47:

կերպով անդրադառնում է մեր շահերի վրայ. խնդրում եմ ձեր կարգադրութիւնը, քանի դեռ ուշ չէ»⁴¹⁸: Բնականաբար, այդ մասին արդեն ասել ենք, Հայկական Հետախուզությունը լավ տեղեկացված էր այս բոլոր նախապառաստությունների մասին, քանզի ուշի-ուշի հետևում էր այդ ամենին: Հայկական Հասոռու ծառայությունների կողմից Հայաստանում Ադրբեջանի գործակալական ցանցի վնասազերծումից հետո ակնհայտ է դառնում, որ ադրբեջանցիները լուրջ հավակնություններ են ներկայացրել նաև Բոյուք-Վեդիի և Կարսի շրջանների նկատմամբ՝ սատարելով տեղական անշատողականներին: Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք Ադրբեջանի նախարարավետ Խան-Խոյսկու 1919 թ. մայիսի 6-ի հեռագրից՝ ուղղված Երևանում Ադրբեջանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացրուցիչ Խան-Թեքինսկուն. «Անյապաղ կապ Հաստատեցեք Ղարսի կառավարութեան հետ: Ցույց տվէք նրան ամէն տեսակ աշակցութիւն, իմացէք ինչ կարիքներ ունի, Հեռագրեցէք մեզ՝ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնելու»⁴¹⁹: Իսկ 1919 թ. Հուլիսի 14-ի հեռագրում՝ ուղղված Արտաքին Գործերի նախարարին, Խան-Թեքինսկուն անդրադառնում էր Բոյուք-Վեդիի խնդրին. «Բէիւք-Վէդիի դրութիւնը լուրջ է, Հայաստանը կենտրոնացնում է իր բոլոր ոյժերը: Յայտարարած է զօրահավաք... Մուսուլմաններին կարող է ազատել Ադրբեջանի զինւած միջամտութիւնը... Կոիւը շարունակում է: Առանց մի օր կորցնելու ուղարկեցէք խոշոր գումար՝ զինւորական կազմակերպութիւնների համար»⁴²⁰: Այդ դիրքորոշումը պատճառավում է կառավարության կողմից, ինչի մասին Ադրբեջանի Արտաքին Գործերի նախարար Զաֆարովը 1919 թ. Հուլիսի 19-ին հեռագրով տեղեկացնում է Խան-Թեքինսկուն. «Հետևեցէք Բէիւք-Վէդիում և միւս դիվերում կատարուող դէպքերին. եթէ հնարաւոր է, ուղարկեցէք պատճառական ներկայացրուցիչ, Համառական պարագային նշանակեցէք գաղտնի գործակալ: Դէպքերի մասին Հաղորդեցէք»⁴²¹: Վերջապես, այդ նույն մտայնությունն է իշխում նաև Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված Խան-Թեքինսկու 1919 թ. Հուլիսի 22-ի հեռագրում. «Ես այն տպաւորութիւնն ստացայ, որ Հայկական զօրքերը Բէիւք-Վէդիից չեն հեռանայ, այլ, կանգնելով միայն դիրքերի վրայ, կը նդհատեն պատերազմական գործողութիւնները: Միջոցներ ձեռք առէք, որ Հայկական զօրքերը հեռանան, ապա թէ ոչ Բէիւք-Վէդիի մահմեդականների դրութիւնը կդառնայ ծանր և, նոյնիսկ, վտանգաւոր»⁴²²:

Խնչափես պարզ է դառնում Հայաստանում Ադրբեջանի գործակալների ծավալած դավադրական գործունեության մասին գրագրության նյութերից,

⁴¹⁸ Նոյն տեղում, էջ 55:

⁴¹⁹ Նոյն տեղում, էջ 23:

⁴²⁰ Նոյն տեղում, էջ 31-32:

⁴²¹ Նոյն տեղում, էջ 33-34:

⁴²² Նոյն տեղում, էջ 36-37:

Հայաստանի Հանրապետությունում ներքին խլրտումներ կազմվելով կաց բաց բացի Աղքադանը ջանք ու միջոցներ չէր խնայում ՀՀ-ն տնտեսապես կազմավուծելու համար, որպես հենակետ ընտրելով իր ձեռքին կենտրոնացած նավթի, մազութի և բենզինի պաշարները՝ որպես ուժեղ միջոց հարեւանի վրա ազդելու համար։ Դրա հետ մեկտեղ, ինչպես ակնհայտ է դառնում Հայտնի գրագրությունից, Աղքադանը առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել նաև երկաթուղուն՝ որպես հայկական պետության առևտուրա-արդյունաբերական համակարգի գործունեությունը ապահավոր գլխավոր զարկերակի, ապրանքների ու զորքերի տեղափոխման արագ միջոց։

Հայաստանում **Մամեդ Խան-Թեքինսկի** ծավալած դավագրական-լրտեսական հետափուղիչ գործունեության «արդյունքն» այն է լինում, որ փաստորեն վերջինս Հայտարարվում է *persona non grata*, ինչի մասին ընդգծվում է Ալ. Խատիսյանի նոտայում՝ ուղղված Աղքադանի կառավարությանը. «Հայաստանի կառավարութիւնն անհրաժեշտ է գտնում հիմնած Հաստատ տւեալների վրա, ցա ի սիրտ յայտարարել, որ իր գործողութիւններով պ. **Թեքինսկին** անձամբ նպաստել է Հայաստանի Հանրապետութեան և երկրի անդրութեան դեմ ուղղված շարժումներին»։ Ալ. Խատիսյանը Աղքադանի կառավարությանը խորհուրդ էր տալիս այդ տեղեկությունները ստանալուց հետո Համապատասխան հետևող անել Խան-Թեքինսկի կու գործունեության վերաբերյալ⁴²³, սակայն վերջինս իր մատուցած ծառայությունների համար նշանակվում է Աղքադանի Արտաքին Գործերի նախարարի օգնական և «Հաջողությամբ» շարունակում իր Հայադավ գործունեությունը, իսկ նրա տեղը զբաղեցնում է «ազգային բանաստեղծ» նախկինում Լեռնականների Հանրապետությունում Աղքադանի ներկայացուցիչ Աբգուռախման բեկ Հախվերդովը, որին էլ 1920 թ. մարտից հետո փոխարինում է Մակինսկին (համաձայն Աղքադանի վարչապետ Ն. [Յուսուֆեկիլ] Բեկ-Ռասուլբեկովի 1920 թ. փետրվարի 25-ի որոշման)⁴²⁴, որոնք և շարունակում են Թեքինսկի արատավոր պրակտիկան, ինչի մասին Հայկական հետախուզությունը և կառավարությունը տեղյակ էր։ Աղքադանական գործակալների անփութության հետևանքով հայկական կողմը հեշտությամբ ձեռք բերեց կողի համարը, որի մասին որոշակի ուշացումով Աղքադանում գլխի ընկան⁴²⁵, բայց դա նրանց էական արդյունք չտվեց, ինչն էլ վկայում է Հաստուկ ծառայությունների ոչ վատ աշխատանքի մասին ՀՀ նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված Աղքադանի հետախուզիչքայքայիչ գործունեությամբ զբաղվող գործակալների կանխարգելման և վնասապերծման խնդրում։

⁴²³Տե՛ս Է. Ա. Զնիրաբյան, Նախիջևանյան հիմնահարցը և Հայաստանի դաշնակիցները, էջ 179-181։

⁴²⁴Տե՛ս “Слово” (Тифлис), 25 февраля, 18 марта, 1920։

⁴²⁵Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, մաս II, գ. 299, թ. 105։

Որպեսզի պարզ լինի, որ խակապես Աղբբեջանը դրամական խոչըր օգնություն է Հասցեել Շարուր-Նախիջևանին ու Զանդիբասարին, որի շնորհիվ էլ կազմակերպվել են այդ շրջանների ապատամբությունները, բայլական է մատնանշել այն մասին, որ 1919 թ. Նախիջևանի նահանգապետին է ուղարկվում մոտ 5 միլիոն դրամ՝ բռներով ու չեկերով, որոնք «Զեզոք» զոնայով անցման ժամանակ կրողատվում են գնացքի վրա Հարձակված «ավագակների» կողմից, որոնք Աղբբեջանի գլխամագիստական ներկայացուցիչ Համբարդովից խլում են ողջ դրամական գումարը⁴²⁶, ինչի մասին վերը դրում է Տ. Դեկոյանցը: Այդ մասին փաստում են նաև Կ. Սասունին, Թ. Տեր-Մինասյանը, Ալ. Խատիսյանը⁴²⁷, Հավաստելով, որ դրանք նախատեսված էին Հայաստանի իշխանությունների ղեմ Զանդիբասարում, Շարուրում և այլուր խոռվարաբական-անշատողական տրամադրությունները ուժեղացնելու համար՝ հայտնի տարածքները Հայաստանի Հանրապետությունից անդամակատերու և Աղբբեջանին կցելու նապատակագրումով: «Մի օր, հեռագիր ստացուեց. Աղբբեջանի նոր դեսպան Համբարդովը եւ ժողովրդական կուսակցութեան պարագլուխ Ս. Յարութիւնեանը, նոյն գնացքով, Թիֆլիսից մեկնում էին Երեւան: Իսուբէնի հետ անմիջապէս Համապատասխան կարգադրութիւններ արինք եւ մարտի 8-ի լուսաբացին, Լոռիի չէզոք գտտիում, Սանահին-Քոբեր կայարանների միջնեւ, մի խումբ դիմակաւոր ու զինուած երիտասարդներ կամոցնեցրին գնացքը եւ Համբարդովից ու Յարութիւնեանից խեցին նրանց գոյքը: Համբարդովի մօտից առել էին 3.400.000 ռուբլի աղբբեջանեան եւ 2 միլիոն ռուբլի անդրկովկասեան բռներ, իսկ Յարութիւնեանից 296.000 անդրկովկասեան բռներ, որ նա տանում էր իրենց կուսակցութեան Երեւանի «Ժողովուրդ» թերթին: Այս դէպքը ահագին իրարանցում առաջ բերեց: Աղբբեջանեան կառավարութեան կողմից բողոքներ տեղացին Երեւան: Վրացիք ծիծաղում էին աղբբեջանցի իրենց բարեկամների վրայ: Հայաստանի կառավարութիւնը ցաւակցութիւն յայտնեց Ս. Յարութիւնեանին: Վերաբարձրեց նրանից խուած դրամը եւ ոսկէ ժամացույցը, թէեւ Յարութիւնեանի բերած դրամը «Ժողովուրդ» թերթին՝ պիտի ծախսուէր պայքարելու համար կառավարութեան դէմ»⁴²⁸: Այդ մասին հետաքրքիր վկայակոչում և դիտարկում կա «Նեմեսիսախ» ակունքներում կանգնած հայ վրիժառու Միսաք Թոռլաքյանի⁴²⁹ (1915-1918 թթ. ծառայել է ոու-

⁴²⁶ Տե՛ս Գաղտնի փաստաթրերը. Արքշանի դաստիական գործունեութիւնից մի էջ, էջ 9:

⁴²⁷ Տե՛ս Կ. Սասունի, Մայիսեան խոռվութիւնները և բարեկամ ապստամբ շրջանները: /Հայաստան 1920-ին/. - Բնայութ, տպ. «Մշակ», 1968; էջ 173, Առոքեն, Հայ հեղափոխականի իշխատակները, է. հ., էջ 246, Ալ. Խատիսյան, նշան աշխատուրյունը, էջ 205:

⁴²⁸ Ս. Վրացիք, Կյանքի ոլովներով, Ե. հատոր, էջ 103;

⁴²⁹ Միսաք Թոռլաքյանը նեղել է ՀՀ Դաշնակցության ակտիվ անդամներից: 1910 թվականին, ինչպես և Օսմանյան կայսրության բազմաթիվ հայեր, Ս. Թոռլաքյանը զորակուչեց բանակ: Առաջինհանաշխարհային պատերազմի ժամանակ Մ. Թոռլաքյանը

սական բանակի հետախուզությունում: Հետազայտում անցել է Քարում, Կ. Պոլիս, որտեղ 1921 թվականի հուլիսի 18-ին սպանել է Քարվի հայոց ջարդարար Քեներության համար Զիվանշիրին: 1921 թ. հոկտեմբերի 6-ին անգլիական

գտնվում էր Էրգրումուն Օսմանյան կայսրության 12-րդ բանակի 4-րդ գնդի կազմում: Զգալով բանակում հայ զինվորների ոչչացման հմարավորությունը, Մ. Թոռաքյանը զալունի փախչում եւ միանում է Էրգրում-Տրավական ուղղության գործությունների խմբին: **1915 թ.**

Թոռաքյանն անցնում է Թիֆլիս, այճանելից է Երևան: Այնուհետև Սիսար Թոռաքյանը սկզբան դրան կամավորական 6-րդ զոկուսի, իսկ հետո նորասունեղծ Հայկական կորպուսի (Երանանառար գեներալ Թ. Նազարեալյան) կազմում մասնակցել է մի շարք մարտերի, այդ թվում՝ Բաշ-Ազարանի ճակատանարարին (1918 թ. մայիսին): Կնտեղ նա մտնում է Իշխան ան ի (Հովսեփ Արդրության-Երկայնաբազմական) Արդրությանը) կամավորական գնդի մեջ, մասնակցում է մի քանի կարճադր մարտերի, որից հետո կոտակցորդյան ողջշամբ իր զոկասով Սովորության մասնակցում է Տրավական: Ծովով նա դարձավ Տրավակոնի շրջանի ներճապահատպանական ուսանունը: 1915 թ. դեկտեմբերին հայութի դրա ձավ, որ Սարիղուանիշի ճակատանարար պարունակություն կրելու հետո մոնի հայատայա են վեր փաշան մտադիր է Տրավակոնի վրայով անցնել Ստամբուլ: Գաղտնա ժողովով որոշվեց նրան ահարեւել Տրավակոնում: Սակայն վերջին պահին է նվերին հաջողվեց խուափել արժանի պատժից: Տրավակոնում հայերի 1915 թ. կրտսերների ժամանակ Ս. Թոռաքյանը և մնացած հայունվերը կազմակերպեցին հայերի ինքնապահանությունը՝ դրանով նաև իր վերով շատ հայերի: **1916 թ. ոստական գրքերի ազատազրեցին Տրավակոնը:** Թոռաքյանը իր հուշերում հայտնել է այն մասին, որ Տրավակոնում իր առաջին գրքը եղել է Տրավակոնի տասկան բանակում հետախուզական ծառայության անցնելը, դրանով եւ հետավորություն ստանալով մտնել քուրքական գյուղերը, խոզարկությաներ կառապել և գտնել այնտեղ բարենաված հայերին, լավ հետավորություն ձեռք բերելով նաև վրեսին ների լինել բուրք հանցազործներից և զարդարաներից: Ուստական բանակում ծառայելու համար Ս. Թոռաքյանը պարզաւարք է Մարտական խառնվագ:

1918 թ. հունվարին սկսվեց բորբական զորքերի արշավանքը Անդրբայլա: Հայունության իրավունքային խոնմքը միանում է **Դրաստամատ Կանայանի (Դրա)** իրանանատարությամբ գործող զորքերին: Մինչ այդ Տրավակոնյան զոկատը տեղայնացվել էր Կարսում, որտեղ հսկում էր հայկական զորքերի և խաղաղ հայ բնակչության նահանջը մինչև Արարու գտնությունը: Մայիսի վերջին շոկատը մասնակցեց Բաշ-Ազարանի ճակատանարարին: Այդ աշխատանքում մձ հերում օգնում էր բազում մարտերում կոփիված Սիսար Թոռաքյանը: Նա գտնվում էր այն առաջապահ շոկատում, որը Դրոյի հրամանով Բաշ-Ազարանի ճակատանարար էր Վարսում և այսպիսի կազմում է «Նեմեսիս» գործողության նաև անգլիաների Կ. Պոլսի խմբի կազմում է «Նեմեսիս» գործողության մասնակիցներից մեկը:

Երկրորդ աշխարհամարտ ժամանակաշրջաքը առաջի և Նժենեի հետ Թոռաքյանը մասնակցեց հայ զրահամափրամերի ծանակարների կազմում: Անկավարում էր Հայկական լեգոնն իրուժակալական և դիվիզիոն-հետախուզական ստորաբաժանումները: Անձամբ դեկավարե է պանուրքիզմ տարածմանը և Կովկասի նվաճմանը վերաբերող բորբական դեկավարության գաղտնի փաստաթղթերի զավթման գործողությունը: Թուրքիայում ձեռքբերված փաստաթղթերը, որոնք ներկայացվեցին Ռուսական պարտիզաններին, պատճառ հանդի սացան Ուեյխին դեկավարությունը հրաժարվեց օգտագործել բորբական բանակը Կովկասում: Փայլուն անցկացված գործության համար կապիտուն Սիսար Թոռաքյանը բազում բազում այլ հետախուզներ պարզաբանվեցին և բարձրագույն կոչումներ ստացան / **Տե՛ս Ովով է. Հայեր, կենսագրական համբազիտարան, հաստոք Ս. Երևան, 2005, էջ 435, Թոռաքյան Սիսար, Օրերուս հետ,** Գ. Իրաստարակութիւն, **Պէյրութ, 2001, էջ 357-490:**

դատարանը Միսաք Թոռլաքյանին անմեղսունակ է ճանաչել և ազատ արձակել՝ մոտ, որը լրացնում է և ամբողջացնում վերն ասվածը Հայաստանի Հանրապետությունում Աղքաղջանի քայլայիշ գործունեության վերաբերյալ. «..Հայաստանի մէջ Հ. Յ. Բյիթօն կը յանձնարարէ Վրաստանի Կեդր. Կոմիտէին, թալանել չէզօք գոտիի մէջ. Ատրպեճանին դեսպան Հախվերտովի շոգեկառքը եւ ձեռք բերել պէտք եղած փաստաթուղթերը: 1920 թուի Մարտի վերջերը, երբ Հախվերտովը Պաքու տուած իր հերթական այցելութենէն կը վերադառնար, չէզոք գոտիի մէջ, դիշեր ժամանակ, խումբ մը զինուած երիտասարդներ, վրացական Հագուստ հագած, կը յարձակին շոգեկառքին վրայ: Յարութիւն Յարութիւննեան զէնքը ձեռքին կը հրամայէ վարիչին կեցնել շոգեկառքը: Տղայքը կը խուժեն Հախվերտովի վակրնը, կը թաղանքն մէջը գտնուողներուն ունեցած-չունեցածը: Եւ որպեսզի ձեռնարկին զուտ աւագակային բնույթ տան, չեն խնայեր նոյնիսկ հայ Հասարակական գործիչ Սամսոն Յարութիւննեանին, որ կը գտնուէր վակրնին մէջ եւ կ'երթար Երեւան:

Ձեռք բերած փաստաթուղթերը որեւէ կասկած չէին թողուր Հայաստանը ներսէն պայթեցնելու Ատրպեճանի եւ Տաճկաստանի նպատակներու մասին: Այդ փաստաթուղթերէն մաս մը տպուեցան Ռուբէնի յուշերու եօթներորդ հատորին մէջ⁴³⁰: «Նման հանդունգն ձեռնարկումը, որը պատիվ էր բերում այն իրագործողներին, ունեցալ անցանկափ եկեղումներ, ինչի մասին մենք տեղեկանում ենք Մ. Թոռլաքյանի հուշերից: Իսկ Մ. Թոռլաքյանը ուղղակի փաստում է հետյալը.«Զեռնարկին մասնակցողներէն խումբ մը հետապային չուզեց այդ գումարը տալ Կեդր. Կոմիտէին: Այդ իսկ պատճառով Կեդր. Կոմիտէն որոշեց անոնց գլխաւորները ահարեկիւ:»

Այս ձեռնարկը կատարողներուն մէկ մասը մնացեր էր չէզոք գոտիի մէջ, ուր եւ տեղի ունեցաւ անոնց գլխաւորներէն Գաարմ Ռուբէնի ահարեկումը՝ Յարութիւն Յարութիւննեանի ձեռքով: Այս ահարեկումէն ետք, մնացեալները կու գան Թիֆլիս իրենց ընկերոջ վրէժը լուծելու Կեդր. Կոմիտէէն:

Նկատի ունենալով այս լարուած դրութիւնը, Վրաստանի Կեդր. Կոմիտէն ինծի եւ ընկերներուս Պաթումչն կանչեց Թիֆլիս:

Սպաննուածին ընկերներն ու գործակիցները, սաստիկ զայրացած, կու գան Թիֆլիս թէ՝ Յարութիւնը եւ թէ՝ անոր ետին կեցող Կեդր. Կոմիտէի անդամները ահարեկելու համար:

Մեր Թիֆլիս հասնեէն հազիւ շաբաթ մը անցած՝ Երեւանսկի Հրապարակին վրայ կը սպաննուի երկրորդ լիտ[ե]րը Հիդերը՝ Ռուբէն Սաֆարեան,

⁴³⁰ Թոռլաքյան Միսաք. Օրերուս հետ, Գ. հրատարակութիւն, Պէյութ, 2001, էջ 455-456:

Երուանդ Ֆունտուքեանի ձեռքով: Այս ահաբեկումէն ետք միւսները կը փախչին եւ հարցը կը փակուի»⁴³¹:

Հետախուզությունը բացահայտել էր, որ Հայաստանում Աղբբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության քարտուղար և փոխարքնող Միքայել 1919 թ. սեպտեմբերի 18-ի (№ 736) և սեպտեմբերի 21-ի (№ 757) հետազրերում՝ ուղարկված Աղբբեջանի Արտաքին Գործերի նախարարին, պարունակվում են հետաքրքիր մանրամասներ Աղբբեջանի կողմից Հայաստանի տարածքում խոռվարական-Հայկապետական շարժումներին ցույց տրված ֆինանսական-դրամական աջակցության, ինչպես նաև քայլայիշ լրտեսական-Հետախուզիչ գործունեության մասին: Այսպես, 1919 թ. սեպտեմբերի 18-ի հետազրում Աղբբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը Երևանում տեղեկացնում էր Արտաքին Գործերի նախարարին, որ Բաքվի Հայկական գործակալը հաղորդել է Հայկական Հակածետախուզության պետին, որ ներկայացուցչությանը կից հասուլ հանձնարարությունների գծով սպա կապիտան Քառումբեկովը (Հետաքրքիր է նշել, որ նոյեմբերի 5-ին Հայմառումբեկովը կողմից կողոպտված Աղբբեջանի ներկայացուցչությանը կից հասուլ հանձնարարությունների գծով սպա Քառումբեկովի բնակարանից տարվել էր մոտ կես միլիոն ռուբլի, ինչի մասին 1919 թ. նոյեմբերի 21-ին (№ 1455) Հաղորդում է նաև Համակերպովը Աղբբեջանի վարչապետին, միաժամանակ ավելացնելով, որ կասորվածի գեմ Հայաստանի կառավարությունը անուժ է, ոչնչ չի կարող ճեռնարկել (Հայկանալի է, որ այդպիսի խոչը գումարը անձնական գումար չէր, և որոշակիորեն կարելի է ասել, հենց հետախուզական նպատակների համար էր), և կոռնետ Ալի խան Մակինսկին հաշվառման մեջ են գտնվում Աղբբեջանի Հակածետախուզությունում և իր կարծիքով Հայերը ամեն կերպ փորձում են գանազան պատրվակներով աղատվել դրանցից: Միիր Բաքաւը Հաղորդելով, որ Հայկական Հասուլ ծառայությունները բացահայտել են իրենց գործունեությունը Երևանում, խնդրում էր Արտաքին Գործերի նախարարից, որպեսզի Քառումբեկովին և Մակինսկուն տրվի գինվորական համագետստ, և նրանք մտցվեն Աղբբեջանի բանակի կազմի մեջ և դրանով իսկ նրանց կարողանան ազատել զանազան պատահականություններից, զնելով ներկայացուցչության հովանու տակ, դրանով իսկ ազատվելով նաև Հայկական Հակածետախուզությունից⁴³²:

Իսկ Միիր Բաքաւի 1919 թ. սեպտեմբերի 21-ի հետաքրի գաղտնապեճումից ակնհայտ է դառնուում Հետևյալի մասին: Աղբբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը տեղեկություններ էր Հաղորդում այն մասին, որ Հայաստանում ընթանում է 19-ից 30 տարեկանների գորահավաք, որ Երևանի քաղաքապետ Ա. Շախհաթունին մեկնել է Դիլիջան՝ դիրքերն անձամբ դիտարկելու համար: Միիր Բաքաւը նշում էր նաև, որ Հապճեպ զենք ու զինամթերք

⁴³¹ Թորլաքեան Սիսաք, Օրերու հետ, էջ 456-457:

⁴³² ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 73 (71), թ. 155:

Է մոտեցվում⁴³³: Ասել է, թե Միր Բաբակը Երևանում լրտեսությամբ էր զբաղվում, իսկ երիտասարդ Հայկական Հակահետախուզությունը ուղար ականջում քնած չէր, և ուշիւռշով հետևում էր թշնամուն և վնասազերծում վերջինիս մեքենայությունները և խարդախ գործարքները: Որպես այս ամենի հետևանք, Երևանում Հայկական հետախուզական և Հակահետախուզական ծառայությունների աշխատանքը թշնամական գործակալների մերկացման և Հայաստանի դեմ ուղղված նրանց դավադրությունը կամիսելու առումով տվեց իր ցանկալի արդյունքները:

Այս ամենի հետևանքով 1920 թ. մայիսի կեսերին (մայիսի 19 -22) ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարության Տեղեկատվական բաժինը ՀՅԴ Բյուրոյին, ՀՀ Արդարադատության, Ներքին Գործերի և Զինվորական նախարարություններին, բանակի սպարապետ գեներալ Նազարենկյանին, պառլամենտի նախագահին, ինչպես նաև Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական Հալատարմատարին, Բաթումիի ընդհանուր հյուպատոսին, Հայաստանի պատվիրակության Փարիզում, Հայաստանի Հանրապետության դեսպաններին Խտալիայում, Լոնդոնում, Վաշինգտոնում և այլուր՝ Հղեց մի Հեռագիր-Հաղորդագրություն, որում Հայտնվում էր, որ ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարության կողմէց Հարատարակվել է Աղբբեշանի Հանրապետության Երևանում գտնվող դիվանագիտական ներկայացուցչության ներկայացուցիչների ու նրանց գործակալների միջև փոխանակված գաղտնի ողջ գրագրությունը: Դրանում ասվում էր, որ այն վերաբերում է Աղբբեշանի կառավարության ու նրա ներկայացուցչի Հայաստանում ունեցած հակավետական, Հակահայկական ազգեսիվ գործունեությանը, որը նպառակառղղված է եղել Հայաստանի շրջաններում Հակավետական հոսանքների և ելույթների կազմակերպմանը, և նրան, որ ամեն կերպ խարիսվեն պիտօքանության հիմքերը Հայկական հանրապետությունում, իսկ վերջին հաշվով և գործնականում՝ Զանգիբարում ապստամբական դրության խորացմանը, ՀՀ իշխանությունների հեղինակության խարիսմանը, դրանց տապալմանը և ՀՀ տարածքի օրինական ու անբաժանելի մասը կազմող Զանգիբարարի շրջանի բռնակցմանը Աղբբեշանին⁴³⁴: Բացի դրանից, Արտաքին Գործերի նախարարությունը դիմելով «Յառաջ»⁴³⁵, «Ժողովուրդ», «Խաղմիկ», «Սոցիալիստ-Հեղափոխական» (միայն վերջին պահին «Սոցիալիստ-Հեղափոխական» թերթի կառավարության Հրահանգով վակվելու պատճառով այդ կարևոր նյութը չհրապարակվեց, թեկուզև նախատեսվել էր) և այլ թերթերի, վերջիններիս առաջարկեց տպագրել Աղբբեշանի գործակալների գաղտնի Հակավետական

⁴³³ Նոյն տեղում, թ. 156:

⁴³⁴ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 427, մաս II, թ. 284, 288, 290, գ. 461, թ. 24-27, 28-31, 40:

⁴³⁵ Տե՛ս օրինակ, «Յառաջ», 5 հունիսի 1920, № 116, 6 հունիսի 1920, № 117, 8 հունիսի 1920, № 118, 14 հունիսի 1920, № 121:

գործունեության մասին Հայտնի գրագրությունը՝ Հենվելով այդ գործի ամբողջական տարբերակի վրա, այն տպագրելով նաև անվերեն լեզվով:

Վերջապես, 1920 թ. հունիսի 3-ին ՀՀ գինվորական դատարանի կողմից լսվեց Երևանում Աղքարեջանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչության նախկին աշխատակիցների (այսպես կոչված կավանների, պահակազորի աշխատակիցների՝ Մաշաղի Մամեդով, Մաշաղի Հուսեյն օղլի, Հուսեյն Վալի օղլի, Մուսա Մաշաղի Մամեդ օղլի, ինչպես նաև այդ ցուցակում Հայտնված դիվանագիտական ներկայացուցչության վարորդ Խվանենկոն) դատը, որոնք մեղադրվում էին տարբեր քրեական-քաղաքական հանցանքների մեջ, մասնավորապես Զանգիբարարյան խռովարաններին աջակցելու և այնտեղ անկարգություններ հրահրելու մեջ, որոնք կատարվել էին Երևանում Աղքարեջանի դիվանագիտական Հավատարմատար Թեմուր Բեկ Մակինսկու անմիջական Հանձնարարությամբ և վերջինիս Հետ պայմանագործածություն ձեռք բերելով ձեռնարկվող գործողությունների վերաբերյալ, ինչպես նաև խոստանապով Զանգիբարարյան տեղափոխել խռովարաններին Հասցեագրված ավելի քան 600.000 ռուբլի աղքարեջանական և կովկասյան բոներով (ավելի ճշգրիտ՝ 449.750 ռ. աղքարեջանական բոներով և 117.050 ռ. անդրկովկասյան բոներով) և այն Հանձննել Զանգիբարարյան «կառավարության» ղեկավար մոլլա Քասումին, սակայն Զաֆարաբեադ գյուղում [ներկայում՝ Արգավանդ - Վ. Վ.] կալանվում են էջմիածնի գալատական միլիցիայի՝ Զաֆարաբեադի ուղեկալի ավագ հեծյալ միլիցիոններ Համբարձում Հակոբյանի կողմից, որին 100.000 ռուբլի կաշառք է առաջարկվում, վերջինս վճռականապես Հրաժարվում է վերցնել, ձերբակալում է նրանց և գործին օրինական ընթացք տալու համար առողջապահ դրամի Հետ միասին Հանձնում իրավապահ մարմիններին: Ծառայողական պարտականություններին բարեխաղճորեն և ազնվորեն վերաբերվելու համար ավագ միլիցիոններ Համբարձում Հակոբյանին ՆԳ նախարար Ա. Գյուլինիանդայանի կողմից Հայտարարվում է չնորհակալություն⁴³⁶: ՀՀ գինվորական դատարանը ընդունված որոշման մեջ կայացնում է դատավճիռ, ըստ որի մեղադրյաններից մեկը՝ Հուսեյն Վալի օղլին դատապարտվում է անժամկետ աքսորի, մյուս երկուսը՝ Մաշաղի Մամեդ Հուսեյն օղլին և Մուսա Մաշաղի Մամեդ օղլին [առեւերևանում Աղքարեջանի դիվանագիտական առաքելության երեք դաշտաների՝ պահճնորդների մասին 1920 թ. հունիսի 3-ի դատական գործի նյութերը] տաժանակիր աշխատանքների՝ 10 տարի ժամկետով յուրաքանչյուրին⁴³⁷: Գործն այսքանով չի ավարտվում, քանզի Աղքարեջանը դիմում է պատասխան

⁴³⁶ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 - 1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթրերի և նյութերի ժողովածու, էջ 181:

⁴³⁷ ՀԱԱ, Ֆ. Պ - 200, գ. 1, գ. 249, մաս II, թ. 415, 427, գ. 461, թ. 31, 40, գ. 427, մաս II, թ. 322-327: Տե՛ս նաև Գաղտնի փաստաքննիր. Աղբեջանի դատադրական գործունեութիւնից մի էջ, էջ 56:

քայլերի, ձերբակալելով Աղբբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության մի քանի աշխատակիցների, ինչի մասին մենք տեղեկանում ենք Արտաքին Գործերի նախարարության Հեռագրից՝ ուղղված ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին: Ի վերջո աղբբեջանցիները համաձայնվում են կալանքից ազատել Աղբբեջանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության աշխատակիցներին՝ ի պատասխան Հայաստանի կառավարության կողմից Երևանում ձերբակալված և դատապարտված Աղբբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության գաղտնի գործակալների ազատազրման, չնայած լիովին ակնհայտ էր նրանց մեղսակցությունը ՀՀ դեմ ուղղված հակապետական և լրտեսական-հետափական քայլայիշ գործունեությունում^{438:}

Մի բան լիովին ակնհայտ է, որ ՀՀ կառավարությունը հենվելով Երևանում Աղբբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչիներ Խան-Թեքինսկու, Հափվերդովի, Մակինսկու Բաքու ուղարկված գաղտնի հեռագրերի ու գրությունների, ինչպես նաև այլ աղբյուրների վրա, «Հայաստանի հակահետախուզությունը կարողանում էր գաղտնագերծել, չէր հավատում լուրերին»⁴³⁹, այսինքն՝ փորձում էր լիարժեքորեն ու արդյունավետ աշխատել, և ձեռք բերել ՀՀ անվտանգության ապահովման տեսանկյունից արժեքավոր տեղեկույթ՝ նպատակաւողված երկրի ներքին անդորրության ապահովմանը, ՀՀ տարածքում մահմեդական ընդվզումների չեղոքացմանը և ընդհանրապես անվտանգության կարևորագույն հիմնախնդիրների լուծմանը, և վերջին հաշվով՝ Հայաստանի Հանրապետության որպես պետության կայացման գործընթացներին:

⁴³⁸ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 249, մաս II, թ. 431:

⁴³⁹ Ե. Ա. Զոհրաբյան, Նախարարական հիմնահարցը Հայաստանի դաշնակիցները, էջ 233:

3. Հետախուզական բաժանմունքի ձեռնարկած միջոցառումները
Թուրքիայի և այլ երկրների կողմից Հայաստանի
Հանրապետության նկատմամբ սադրիչ գործողությունների
կանխարգելման ուղղությամբ

1918-1920 թթ. ստեղծված բարդ իրադրությունում էլ հայկական հետախուզական ծառայությունը փորձում էր ոչ միայն սեփական ոտքերի վրա կանգնել, այլև հնարավորինս արդյունավետ հակագրել թուրքական մեքենայություններին Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ, որի կուսակցական-քաղաքական ու ռազմական առաջնորդների պատկերացումները և ընդհանուր մարտավարությունը գտնվում էին Սևրյան ոգորումների շրջանակներում, որի պայմաններում էլ հայ հետախուզական կողմից հայթայթված տեղեկատվությունը նրանց կողմից հաշվի էր առնվում այնքանով, որքանով նրանք պատկերացնում և նապատակահարմար էին գտնում, և նման իրավիճակում հաճախ քաղաքական հեռատեսությունը և խելամիտ ռազմավարությունը իր տեղում գիշում էր կարճառես հանգուցալուծումներին Հեռուն տեսնելու անկարողունակությանը: Այնպես, որ պետք չէ անտեղի միակողմանիորեն սխալներ և բացասական որակներ որոնել միայն այնտեղ, որտեղ, իհարկե, սայթաքումներ և սխալներ կան, սակայն բավարարվել դրանցով կամ դրանք հրամցնել որպես բարձրագույն կարգի ճշմարտություն, անտեղի զբաղմունք է և որոշակի առումով հերքվում է նաև Թուրքիայի վերաբերյալ հայկական հետախուզության հայթայթած տվյալներով, որոնք պարզապես անհարկի կերպով հարկ եղած ուշադրությանը չեն արժանացնելու պատասխանատու քաղաքական-պետական մարմինների կողմից: Դրանով իսկ էլ ավելի են բարդացրել և խճել հայկական բանակի գործերը, էապես ազդելով նրա մարտունակության գործակիցների և, առհասարակ՝ գործունեության վրա, պատճառ դառնալով՝ նրա ցավալի սայթաքումների և անթաքույց սխալների, մթագնելով նաև այն հաջողությունները, որոնք նախիննում եղել էին: Եվ այն, որ այդ դժվարին օրերին ՀՀ հետախուզական ծառայությունն իր գործակալն ունեցավ Թուրքիայում, դա էլ արդեն քիչ չէ, և անտեսել այդ փաստը, անտրամաբանական է, քանզի հենց Կ.Պոլսից ձեռք բերվող փաստերը կարող էին օգտակար լինել՝ նպաստելով Հայկական բանակի հաջողություններին, ինչը խելամտորեն լիովին և իրապես չհաշվառեց պետաքաղաքական, զինվորական այբերի վերին «Հարկերի» կողմից, երբեմն էլ նույնիսկ հեղնական վերաբերմունքի արժանացնելով հայ հետախուզական քրտնաշան աշխատանքը՝ ավելի շատ վստահելով օտար սպաների «ազնիվ խոսքերին և շաղակրատական բնույթի դատարկ ու սնա-

մեջ Հայլատիացումներին»՝ դավառական քաղաքական մտածելակերպի մեջ պարփակվելով:

Հայտնի է, որ Հաղթահարելով զգալի Փինանսական, տեխնիկական-տնտեսական և կազմակերպչական-կադրային դժվարություններ, չչ հետախուզական և Հայկածետախուզական ծառայությունը Հնաբանիորինս ձգտում էր լուծել անվտանգության ապահովման հիմնախնդիրները, ձեռք բերել անհրաժեշտ տեղեկատվություն ռազմաքաղաքական կացության և Անդրկովկասում ու նրա շուրջ աշխարհաքաղաքական ուժերի դասավորվածությունների ու մեքենայությունների մասին: Ակներև է սակայն, որ Հատուկ ծառայությունների թուլությունն արտահայտվեց նրանում, որ նրանք մասնավորապես 1920 թ. աշնանը բռնկված թուրք-Հայկական պատերազմի նախօրյակին, համեմատաբար աղոտ պատկերացումներ ունեին Հենց այդ թուրքական բանակի թե՛ թվաքանակի, թե՛ պլանների և թե՛ առհասարակ շատ հարցերի վերաբերյալ: Արդյունքն այն եղավ, որ չկարողացան պատճենչվել թուրքական զավթողական պլաններից, և արդյունավետորեն Հայկագետել Ք. Կարաբեքիրի բանակի հետախուզական մարմինների գործունեությանը: Այդ փաստը որոշ հիմք ունի, այն էլ որոշակի կարվածքով, միայն խիստ մասնակիորեն հաստատվում է թեկուզ նրանով, որ տարբեր հեղինակներ հակասական տվյալներ են բերում այդ ժամանակաշրջանի մասին, մասնավորապես թուրքական բանակի թե՛ ռեալ կազմի, և թե՛ թվաքանակի մասին: «Տաճիկները լուռ ու անաղմուկ պատրաստվում էին Հայաստանի վրա արշավելու: Հայկական կառավարությունը շատ ուշ իմացավ նրանց այդ դիտավորության մասին», - գրում է ժամանակակիցը⁴⁴⁰: Յեկ այլ ժամանակակից՝ Կ. Սասունին, ևս անդրագառնալով այդ հարցին, գրում է, որ այն ժամանակ, երբ թուրքական բանակը Հայաստանի սահմանների վրա, Նախիջևանի և Կարսի նահանգներում նախապատրաստություններ էր տեսնում և ուներ ճյուղավորված լրտեսական ցանց, որի միջոցով ստանում էր անհրաժեշտ և տեղին տեղեկատվություն, ապա Հայկական բանակի թիկունքն այդ ժամանակ անսապահով վիճակի մեջ էր, և մանավանդ գրեթե «անգոյ էր Հայկական հետախուզությունը թուրքական գործում», որը «զինուրական հետախուզութիւնը շատ ողբաշի վիճակ մը՝ ունէր: Ոչ մէկ հայ կար Արեւելեան նահանգներու մէջ, որպէս զի կողմնակի ճանապարհով հայ զինուրականութիւնը հաւաստի լուրեր ստանար»⁴⁴¹, որը միայն մասամբ է Համապատասխանում իրականությանը և որոշակի իմաստով ժխտվում է ինպես մեր կողմից նախկինում հրատարակված, այնպես էլ ներկա հետազոտության

⁴⁴⁰ Տե՛ս Յ. Իրազեկ, Մատիկանցեալից: Պատմական դէպքեր, ապրումներ, 1917-1922, Պէյրութ, Տպ. «Համազգայնին», 1956, էջ 67:

⁴⁴¹ Տե՛ս Կ. Սասունի, Հայ-թուրքական պատերազմը // «Հայրենիք» (Բոստոն), 1926, № 5 (41), էջ 75:

արդյունքներով, որոնցում շրջանառվում են չափազանց էական և նորահայտ մի շարք արխիվային կարեւոր վավերագրեր: Այդուհանդերձ, կրկին դիմենք Կ. Սասունուն. եզրափակելով իր ասելիքը, Կ. Սասունին ավելացնում է. «Մենք զուրկ կը մնայինք շարք մը ճշգրիտ տեղեկութիւններէ, որոնց չպոյութեան պատճառով՝ բավական վնասներ կրեցինք⁴⁴², մինչդեռ թրքական Արեւելեան բանակի Հրամանատարութիւնը, օրը օրին, ճշգրիտ տեղեկութիւններ կը ստանար մեր զինուորական եւ քաղաքական վիճակի մասին: Անոնց լրտեսական ցանցը շատ լաւ կազմակերպուած էր, օժանդակ ունենալով Հայաստանի ամէն կողմ ցրուած թուրք-թաթար ազգաբնակչութիւնը»⁴⁴³:

Այս հեղինակների հետ համերաշխվում է նաև մեկ այլ ժամանակակից՝ Վ. Արծրունին, գտնելով, որ Հայկական հետախուզությունը մասնագիտորեն թույլ էր, և նրա կողմից կատարված աշխատանքներն անբավարար էին, նկատելով, որ «շնորհիվ մեր հետախուզական բաժնի անփութութեան, հակառակորդի յաջորդ քայլերուն մասին կը տիրէր ընդհանուր անորոշութիւն», ընդհանուր առմամբ ճիշտ կերպով նկատելով, որ «ներքին գործոց եւ ուղղմական նախարարութեանց ու ճակատի հրամանատարութեան պարտականութիւնն էր ի գործ դնել իրենց բոլոր միջոցները՝ թոյլ չտալու, որ մեր երկիրը յանկարծակի գար»⁴⁴⁴, թեև տեղ-տեղ վերջինս ընդունում է, որ հետախուզները հնարապորինս ձգուում էին, որպեսզի Հայթայթեն արժեքավոր տեղեկատվություն թշնամու ձեռնարկած և նրա կողմից ձեռնարկվելիք գործողությունների մասին, ավելացնելով, օրինակ, որ «այսինչ» զինվորականը «լայն տեղեկութիւններ է Հաղորդեր թուրքերու շարժումներուն մասին», միաժամանակ ընդգծելով, որ «թշնամին անիրազեկ չէր Կարսի խուճապին: Հայկական հրամանատարութիւնը գոհ էր իր հետախուզական աշխատանքէն եւ կու՛զէր Հավատացնել, որ ինքը գիտէր տաճիկ հրամանատարութեան ուազմազիտական յաջորդ խաղը», միաժամանակ ընդգծելով, որ իշխող ալան-թալանի, իշխանությունների մահմերական ընդգումները ճնշելու անկարողունակության «պայմաններուն մէջ պատմութիւնն արձանագրող մեծապէս անզօր կ'զգայ մեղադրել հետախուզական բաժանմունքները»⁴⁴⁵: Իհարկե, հենվելով Հայ Գնդունու (Համբարձում Թօփճեան) տվյալների վրա, արդարացիորեն բնականոն երևույթ չի կարելի համարել նաև այն Հանգամանքը, որ 1920 թ. պատերազմի անմիջական նախօրյակին «Արդահանի և Կարսի բնիկ թուրք երևելիններէն ոմանք Երեւանի կառաւարութեան ապշեցուցիչ աշառութեամբ ու ծանծաղամտութեամբ, պաշտօնա-

⁴⁴² Տե՛ս Նույն տեղում:

⁴⁴³ Տե՛ս Կ. Սասունին, Հայ-քորրական պատերազմը (1920-ին), Պէյրուք, 1969, էջ 21, 71:

⁴⁴⁴ Տե՛ս Վ. Արծրունին, Հայ-սաճկական պատերազմը, Հայ սպայութիւնը, Շատախ, Եր., «Մուլդի» հրատ., 2002, էջ 71, 165:

⁴⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 32, 72, 73, 159, :

կան պատերազմը չսկսած» նույնիսկ հաճախակի այցելություններ են կատարել սահմանային շրջանի բնակավայրերը, այցելել են «սահմանագլուխը պաշտպանելու կոչված մեր գնդերը», այսպիսով գիտակ պահվելով «մեր բոլոր պետական-զինվորական բնույթ կրող» խսդիրներին⁴⁴⁶, այսինքն ըստ էության առանց որևէից գժվարությունների հայթայթելով անհրաժեշտ տեղեկատվությունը սահմանային շրջանի անց ու դարձի մասին, մեկ այլ կապակցությամբ բոլորովին հակառակ օրինակն է բերում: Սակայն միաժամանակ չի կարելի ողջունել նաև Կարսի նահանգապետի (Ստ. Ղորդանյան-Վ. Վ.) այն գործողությունները և բոնած դիրքորոշումը, որն իրեն անհրաժեշտ «կարեւոր» տեղեկատվությունը ձեռք էր բերում Արդահանի գավառապետ, Կաղիմովի և այլ քուրդ երեկիների միջոցով (ինչը տեսականութեն չի բացառվում, և այնուամենայնիվ), և այն հրամցնում ՀՀ իշխանություններին որպես «բարձրագույն, անսարքինի ճշմարտություն» ընթացող իրադարձությունների ու գեղքերի մասին, ինչը նույնքան կակածելի է և վատահություն չներչնչող, որքան և բերված առաջին օրինակի պարագայում: Ավելին, եթե նույնիսկ ճշմարտության հատիկներ կան նրանում, երեւանի Հետախուզական բաժնումունքի կողմից ձեռքբերված տեղեկությունները իբր թե անբավարար էին հերքելու Կարսի նահանգապետի հաղորդած ավելի կարեւոր տեղեկությունները, դրանով իսկ պրոֆեսիոնալներին ալելի ցածր դասելով, քան քաղաքացիական անձին, այդուհանդերձ չի կարելի լիովին համերաշխվել Հայ Գնդունու այն անդրումների հետ, թե «Երեւանը ձեռք չէր առած եւ չէր առնէր ոչ մէկ ազդու գենք՝ թափանցելու թշնամի թուրքիայի ծրագիրներուն եւ հաշիւներուն», որ «Հետախուզութեան, թշնամին ուսումնափերելու, անոր մտածումներն ու ծրագիրները հրապարակ հանելու, առած քայլերը կշռելու եւ ըստ այնմ գործելու տարրական գիտելիքը պարզապէս մոռցուած, անտեսուած էին հայկ. բանակին իրաւասու եւ պատասխանասոու պետերէն»⁴⁴⁷, ինչը նշանակում էր պարզապես չուեմնել նույնիսկ այն, ինչ որ առկա էր, իսկ այն, որ հայ հետախուզուները այդ ծանր տարիներին համառ, գժվարին ջանքեր են գործադրել թշնամուն հակառվելու և արժեքավոր տեղեկույթ ձեռք բերելու, որ կծառայեր ՀՀ անվտանգության ապահովմանը, դա հաստատվում է բերված բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթերի, այլ վավերագրերի շրջանառմամբ, որոնք տեղ են գտել մեր կողմից հրատարակված մի շարք աշխատանքներում⁴⁴⁸: Ժամանա-

⁴⁴⁶ Տե՛ս «Մարտկոց» (Փարիզ), 3 նոյեմբերի, 1932, № 18:

⁴⁴⁷ Նույն տեղում:

⁴⁴⁸ Տե՛ս Վ. Վիլայյան Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները 1918-1920 թթ., Եր., «ՀՊԾՀ» հրատ., 1999, Առյօն՝ Հայկական հետախուզությունը Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.), Եր., «Աստղիկ», 2003, Առյօն՝ Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918-1920 թթ., Եր., «Լուսակն» հրատ., 2006, Հայաստանի Հանրապետության բանակը և հետախուզությունը 1918-1920 թթ., Եր., «Լուսակն» հրատ., 2009 և այլն:

կակից այն Հեղինակները, որոնք փորձել են անդրադառնալ թեմային, նշում են Հետախուզական ծառայության թուլության կամ նույնիսկ դրա անգործության մասին: Այդ տեսակետն են պաշտպանում պատմաբաններ է. Զոհրաբյանը, Մ. Կարապետյանը⁴⁴⁹: Կ. Սարդարյանը ևս այդ տեսակետի կողմնակից է. մանավորապես, վերջինս չըերելով կոնկրետ փաստեր, գրում է. «Քանի որ չկար կանոնավոր Հետախուզական ծառայություն, ուստի Հայկական գորքերի հրամանատարությունը տեղեկություն չուներ, թե ինչ է կատարվում սահմանից այն կողմ»⁴⁵⁰, ինչը ժխտող փաստեր վերն արգեն բերվել են, սակայն ստորև կրերենք այդ տեսակետն ամբազնդող այլ օրինակներ ևս, թեկուզե դրանք կարելի է գտնել Հենց մեր կողմից 2006, 2009 թթ. Հրատարակված մենագրություններում⁴⁵¹: Արխիվային փաստաթիթերն, ակնհայտորեն վկայում են, որ գործնականում, իրոք, դա այնքան էլ այդպես չէր. ՀՀ Հետախուզական ծառայությունը ոչ միայն աշխատել է Հայթայթել արժեքավոր տեղեկատվություն թշնամական ուժերի կողմից նախապառաստավոր ու ծրագրավորվող սաղբանքների մասին, որը ևս փոքր ծավալի և կարերության աշխատանք չէր, այլև, ինչպես ստորև կտևսնենք, ծառայություն՝ ձեռք բերելով թանկարժեք և լուրջ տեղեկատվություն, որոշակի քայլեր էլ ձեռնարկել հակագեղելու ՀՀ նկատմամբ թշնամական գործողություններին՝ մերկացնելով և կանխելով հակառակորդի լրտեսների ծավալած գործունեությունը ՀՀ տարածքում, ինչպես նաև Հնարավորինս արդյունավետ և գործուն միջոցներ ձեռնարկելով բանակը զորեղացնելու ուղղությամբ՝ փորձելով շտկել նրանում տեղ գտած թերությունները: Այդ մասին վկայակոչում կա Ա. Գյուլխանդանյանի մոտ. «Միաժամանակ Հայատանի գինուրական Հետախուզական գեկոյցները ցոյց էին տալիս, որ թուրք կանոնաւոր գօրամասեր են շարժում Օլթիի, Սարըղամիջի եւ Ալաշկերտի ուղղութեամբ եւ Արդահան Օլթիի շրջաններում կազմակերպել էին գնդակացիրներով զինուորած քրտական հրոսակախմբեր: Նոյնը կատարւում էր նաև Կաղղուան-Սարիդամիշ տարածութեան վրայ»⁴⁵²: Հետախուզական ծառայության կողմից Հայթայթված տեղեկատվության արժեքավորությունը

⁴⁴⁹ Տե՛ս Է. Զոհրաբյան, 1920 թ. բոլոր-հայկական պատերազմը և տերությունները, Եր., «Ուսկան Երևանցի», 1997, էջ 85-86, 167-171, 174-176, 348, նույնի՝ Հայաստանի Հանրապետության աղքածանաբանակա ապահով շրջանների հնազանդեցումը 1920 թ. հոմիս-հովիսին// «Բանիքեր Երևանի Համալսարանի», 2006, № 1 (118), էջ 11-12, 16-17: Մ. Կարապետյան, Հայատանի Հանրապետության բանակը (1918 -1920), էջ 98 -99:

⁴⁵⁰ Կ. Սարդարյան, Հայաստանի համաշխարհային հեղափոխության արևելյան խաչմերուկում (ինչպես սկրծանվեց Հայաստանի Հանրապետությունը), Եր., «Նախիք» հրատ., 2007, էջ 110:

⁴⁵¹ Տե՛ս Վ. Վրաբյան Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործումներությունը, էջ 124-182, նոյնի՝ Հայաստանի Հանրապետության բանակը և հետախուզությունը 1918-1920 թք., և այլն:

⁴⁵² Ս. Գիլխանդանյան, Անդրկովկասի Հանրապետությունները // «Հայքնիք» (Բուստոն), 1967, № 4, Ապրիլ, էջ 77:

Հաստառում է նաև **Ս. Վրացյանը**. «Հունիս ամսից մկան, Հայկական հետագոտությունը (ասել է թե՝ Հետախուզությունը. - Վ. Վ.) նկատում էր թուրքերի կողմից զինվորական շտապ պատրաստություններ Հայաստանի ուղղությամբ: «Թուրքահայաստան ուղարկված գործականները, կարդում ենք Հայաստանի Գլխավոր սպայակույտի Հունիսի 17 գաղտնի զեկուցման մեջ, վկայում են թուրք կանոնավոր զորամասերի ներկայությունը Օլթիի և Սարիղամիշի ուղղությամբ և Ալաշկերտի շրջանում: Կատարելապես ստույգ կերպով հաստատված է, որ թուրքական 12-րդ դիվիզիան գտնվում է Խորասան-Զիվինում, կենտրոն ունենալով Խորասանում: Քարոզչությունը թուրքիայի և Անդրկովկասի շրջաններում ուժեղանում է: Այդ նպատակով մեծ քանակությամբ թուրք գործականներ են ուղարկված Հայաստանի ներսերը, մահմետական գյուղերը, և ամեն տեղ Հայտնաբերվում են մեր վարչության և Հայկահետախուզության կողմից: Մասնավորապես զորավոր է թուրք գործականների ազդեցությունը Արգահան-Օլթիի և Բարգուսի շրջաններում, ուր նրանք կազմակերպել են գնդացիրներով զինված քրդական հրոսակախմբեր: Նույն պատրաստությունը կատարվում է և՛ Սարիղամիշ-Կաղզվան տարածության վրա, և՛ ավելի հեռուները՝ Բարթողյան լեռնաշղթայի քրդաբնակ մասերում՝ մինչև Արարատ»⁴⁵³:

Ավելին, **Ռ. Հովհաննիսյանը**, բերելով վկայակոչումներ թուրքական նախապատրաստությունների և այն մասին, որ դեռ 1918 թ. Թուրքիայի ռազմական նախարարը արտօնել էր Անդրկովկասում գտնվող բանակային սպաններին ծառայության մտնել Հյուսիսային Կովկասի և Աղբքեջանի հանրապետությունում, իսկ նոյեմբերին թույլատրեց ի դեմս նույրի փաշայի վերջինիս հետ պայմանագիր կնքել, որով թույլատրվում էր օսմանյան բանակի սպաններին ու զինվորներին Հոժարակամ ծառայության մտնել աղբքեջանական բանակում, որոնք հետապյում գործուն դեր խաղացին Հայ-աղբքեջանական սահմանային կրիվներում⁴⁵⁴, ինչպես նաև Երևանի նահանգում հրահրված խռովություններում, միաժամանակ հաստատապես փաստում է Հայկական հետախուզության տեղեկացվածության մասին այդ խարդավանքների նախապատրաստության մեջ. «Այն ժամանակ, երբ Կարաքեքիրը բազմաթիվ չափազանցված լուրեր էր տարածում, Հայկական բանակի հետախուզության սպանները և զինավոր սպայակույտը հաղորդում էին Ալաշկերտում, Օլթիում և Սարիղամիշում թուրքական կանոնավոր զորքերի առկայության մասին (1919 թ. կեսերի տվյալներով - Վ. Վ.): Կարսի մարզում նկատվել էին նաև թուրքական գործականներ, որոնք մահմեդական գյուղերին կոչ էին անում մարտահրավեր նետել Երևանի կառավարությանը և Հայտնում էին, որ Կարմիր բանակը մասնակցում է Հայերի դեմ ուղղված

⁴⁵³ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., «Հայաստան», 1993, էջ 314:

⁴⁵⁴Տես Ո. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I, 1918-1919, էջ 61-

արշավանքին»⁴⁵⁵: Այնուհետև այդ կապակցությամբ Ռ. Հռվհանիսիսյանը նկատում է, որ Հենց դրանում էր իրավացի Ք. Կարաբեքիրը, գտնելով, որ Հայերը երբեք չէին կարող այնքան պարենամթերք ու պաշարներ ձեռք դցել, որ պահեին 30.000-անոց զորք, և որ առավել ևս Անդրանիկի Համար (Ք. Կարաբեքիրը վկայակոչում էր նշանավոր Հայդուկավետ և քաջազույն զրապետ Անդրանիկին, քանզի վերջինս մահմեղականների ահութաբախն էր) անհնարին կինի նույնիսկ 10.000 «մուրացկան Հայեր» հավաքելի», որ Հենց այդ պատճառով էլ «Հայաստանը չի կարողանա իրականացնել արևելյան վիլայեթների միացումը առանց Դաշնակից տերությունների գործուն մասնակցության, որի համար հզված անվերջ խնդրանքները մնում էին անպատախան»⁴⁵⁶. Հենց այդ հանգամանքից «տագնապած» Ա. Ահարոնյանը ահազանգում է Փարիզի Հաշտության Վեհաժողովին, ասկայն անարդյունք և անարձագանք, դա որևէից կերպ ազգեցություն չթողեց Խորհրդային Ռուսաստանի և ազգայնական Թուրքիայի միջև հաստատվելիք վերահսկապերի վրա⁴⁵⁷:

Ինչպես արդեն կարելի է նկատել, Առաջին Հանրապետության վերը բերված ժամանակակիցների «դասողություններում» ակնհայտորեն արձարձված մտքերի ու եզրահանգումների որոշակի շփոթ է նկատվում, և մեր կարծիքով, չի կարելի միանշանակ, իրադարձությունների ժամանակակիցի կողմից արտահայտված ամեն մի միտք Հայլած յուղի տեղ ընդունել, քանզի վերջիններս հանդիսանարկ այդ դեպքերի անմիջական մասնակիցները, այդ թվում նաև Վ. Արծրունին և այլոք, Հոգեբանորեն փորձելով ազատվել որոշակի բարդություններից, փորձել են իրական պատճառահետևանքային կապերը, այդ թվում նաև Հայկական բանակի 1918-1920 թթ. սայթագումների և ձախողումների բոլոր Հնարավոր և անհնարին թվացող պատճառները որոնել որոնել այլ տեղ և այլ չափումների մեջ դիտարկել պատճառքադարձական Հայտնի իրողությունները, որը, մեր կարծիքով, անբավարար է խորքային և ճշգրիտ եզրակացությունների հանգելու տեսամյուսնից: Այդուհանդերձ, արտահայտած տեսակետներում կան նրբերանգներ, որոնք, իրապես օգտակար են և ինչ-որ բաներ անուղղակիրեն հուչում են մեզ: Այսպես, Հենց նույն Վ. Արծրունին գրում է. «Մեր երկրի *de facto* ճանաչումը յառաջ բերաւ մասայական հոգեկան արբեցում... բիւրօ-կառավարութիւնը, ամբողջապէս տարրուած ներքին մաքրագործումի եւ մեր սահմանները մեր իսկ ուժերով ուղղելու ինքնավատահ խանդավառութիւննեն, անկարող էր կշռել ահաւորութիւնը ստեղծուած վիճակին: Ծորհչիկ այս դժբախտ հանգամանքին տաճիկները հնարաւորութիւն ունեցան հանդարտ եւ աննկատ ինքնինքնին կազմ ու պատրաստ վիճակի մէջ զնելէ յետոյ միայն պարզել իրենց վերջ-

⁴⁵⁵ Ռ. Հռվհանիսյան, նշանակած աշխատությունը, էջ 490:

⁴⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 469:

⁴⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 457:

նավան մտադրութիւնը»⁴⁵⁸: Ինչպես տեսնում ենք, չափազանցությունը ևս լրա զբաղմունք չէ, մանավանդ, երբ գործի մասին դատում են և դատավորի դեր են ստանձնում ոչ պրոֆեսիոնալներ, հետախուզական գործից հեռու այնպիսի մարդիկ, ինչպիսիք հանդիսանում են Կ. Սասունին, Վ. Արծրունին և այլք, չնայած ասվածի ուայինապ հատիկներին: Եվ դեռ ավելին: Այդ նույն հեղինակների տեսակետների մանրազնին ուսումնասիրությունից ակնհայտ է դատում որոշակի շփոթ և հավասարականություն: Այսպես, Վ. Արծրունու կողմից բերած մի կարևոր փաստ ինքնին ժիմող դեր է կատարում նրա հայտնի աշխատության մեջ բերված բազմաթիվ այլ պնդումների նկատմամբ, ինչը շատ կարևոր է պատմական իրողությունները ճիշտ ներկայացնելու տեսանկյունից: Այսպես, Վ. Արծրունին, նշելով, որ «ողբակի էր նաեւ Հայկական հետախուզական բաժնի կատարած գործը», որ «Հայկական հետախուզութիւնը երբ էք մասնագիտութեան տպաւորութիւն թողուցած չէր», դրան զուգահեռ մեկ այլ տեղ գալիս է շատ ուշագրավ և կարևոր եղանգանգման. «Քանից մեր հետախուզական բաժնները զանազան տեղերէ Հաղորդեցին, թէ Մոսկուայի եւ Անգորայի միջեւ կապեր կը հաստատուին զինուորական օժմն դակութեան: Քանի, քանի ան դամ սահմանագլխին վրայ գործող մեր հետախուզները փաստերով արձանագրեցին թուրքերու ուազմական նախապատրաստութիւնները, բայց ի՞նչ ըրին մեր կառավարութիւնը եւ զինուորական իշխանութիւնը. երկուքն ալ հաւասարապէս ոչինչ ըրին: Շնորհիվ այս դատապարտելի անտարբերութեանը չէ՞ր, միթէ, որ օգոստոս 21-ին, թուրքերը գիծերով Պարտուսի ուղղութեամբ առաջանալով, յարձակեցան մեր պահակներուն վրայ, լաւ դաս մը տուին եւ ապահով կերպով քաշուեցան իրենց տեղեր»⁴⁵⁹:

Ավելին, որոշ փաստաթղթերի, ուազմահետախուզական ամփոփագրերի մանրազնին վերլուծությունը հիմք է տալիս եղբակացնել, որ չնայած հետախուզական ծառայությունների կողմից հաղորդած տեղեկատվության որոշակի հակասականությամբ և աղոտությանը, Հայաստանի քաղաքական և կուսակցական ղեկավար շրջանները հարկ եղած ուշադրությամբ չեն վերաբերվում ստացված տեղեկատվությանը, և ավելի շուտ կողմնորոշվել են աշխարհաքաղաքական կոնյուկտուրայի թելադրանքով և մեծ տերությունների քաղաքական շահերին Հարմարվելով, քան թե իրատեսական և իմաստուն որոշումներ կայացնելով՝ Հարգելով սեփական հասուլ ծառայությունների տքնածն աշխատանքը: Դա է հաստատում Ա.լ. Խատիսյանը. «Առաջին տեղեկութիւնները պատրաստուող յարձակման մասին Հայկական կառավարութեան խուզարկու մարմինները սկսան ստանալ Օգոստոսին: Անոնք այս տեղեկութիւնները հաղորդեցին Դաշնակիցներու ներկայացուցիչներուն՝

⁴⁵⁸ Տե՛ս Վ. Արծրունի. Հայ-տամական պատերազմը, Հայ սպայութիւնը, Ծատախ, Էջ 103:

⁴⁵⁹ Տե՛ս Վ. Արծրունի, նշված աշխատությունը, Էջ 33-34, 70, 185, 330:

պատրաստուող գէպքերը կանիելու նպատակով: *Այս տեղեկութիւնները հասան մինչեւ Փարիզ, բայց անոնց առանձին նշանակութիւն չտրուեցավ»⁴⁶⁰:* Այս առումով մի շարք փաստաթղթեր ևս իրենց վրա ուշադրություն են հրավիրում, պահանջելով վերաբմաստավորել և վերագնահատել, նորովի դիտարկել և արժեքափորել պատմական անցյալի քաղաքական իրողությունները, դեպքերն ու զանազան անցքերը: Դրանցից ակնհայտ է դատում, որ հայկական հետափուղությունը որոշակի ջանքեր էր գործադրում քիչ թե շատ արժեքավոր տեղեկություն ձեռք բերելու համար, որը կծառայեր ՀՀ ազգային պետական անվտանգության շահերի ապահովմանը տարածաշրջանում: Գլխավոր շտաբի հետափուղական բաժինն իր հնարավորությունների շրջանակներում տեղեկություններ է հայթայթել և՝ 1919 թվականին, եթե արդեն կարծես թե կազմակերպվել էր նրա տարբեր օդակների աշխատանքը, թե՝ 1920 թվականին, որը բարենպաստ էր նրա գործունեության համար՝ ընդհուպ մինչև 1920 թ. Աւրյան օգոստոսյան խանդավառության օրերը, և թե՝ կազմակերպվել էր 1920 թվականի երկրորդ կեսին, եթե բունկվեց թուրք-հայկան պատերազմը, և Անտանտի դաշնակից երկրները մեկը մյուսի հետևից լքեցին Անդրկովկասը, տեղը զիջելով տարբեր բևեռներից մոտեցող քեմալականներին և բոլցեկիններին, որոնք էլ Հայաստանը բաժանեցին ազդեցության ոլորտների: Ազգերի Լիգան, որ պարզապես **Պիդատոսի** պես ձեռքերը լվաց և երես դարձրեց Հայերից, ի դեմս մեծ տերությունների, լուս մնաց և գեթ մեկ զինվոր չուղարկեց Հայաստան: Ոչինչ չովեց նաև Թուրքիայի և Հայաստանի միջև միջնորդի դերի ստանձնումը ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի կողմից, իսկ ԱՄՆ-ի սենատը դեռևս հունիսի 1-ին հրաժարվել էր Հայաստանի նկատմամբ կարծեցյալ խնամակալությունից: Հայաստանը լքվեց Անտանտի երկրների համամերի, Ազգերի Լիգայի կեղծ բարեկամների կողմից, և թողնվեց թուրք գիշատչի դեմ միայնակ և անօնական, այն թուրքին դեմ առ զեմ, որին «թրքատյացի» համբավ ունեցող Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Լորյալ Ջորջը համարում էր ժանտախտ և այն վայրերի անեծք, որտեղ նա փռում էր քոչվորի իր վրանը, և որն ի տարբերություն լեգենդից Հայտնի վայրի գագանի, նույնիսկ երախտագիտության զգացում չուներ այն մարդու նկատմամբ, որը բռնժեկ էր նրա վիրավոր ձեռքը⁴⁶¹:

Ասվածից ակնհայտ է, որ այդ տարիներին ռազմական և կուսակցական-քաղաքական շրջանները ըմբռնեցին կատարված և կատարվող փոփոխությունների խորքային իմաստները, չընկալեցին ու հաշվի չառան, որ Մեծ Բրիտանիայի մեկնումից հետո, հետևաբար, հենց Խորհրդային Ռուսաստանը

⁴⁶⁰ **Ալ. Խափիսյան**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բ. տպ., Թէյրոր, տպ. «Համազգայինի», 1968, էջ 254:

⁴⁶¹ Տես **Լլոյդ Ջորջ**, Եվրոպայի խաօս, М; 1924 // **Տէ՛ս Մուսաֆա Կեմալ**, Путь новой Турции, 1919-1927, Т. I. Первые шаги национально-освободительного движения, 1919, М., Гос. изд-во “Лениздат” Н.К.И. Д, 1929, стр. XXIII.

և վերակենդանացող Թուրքիան էին այն երկու պետությունները, որոնք Կովկասյան այդ դաստիրկությունը պետք է լցնեին: Բայց, իրերի բերումովի, Հայաստանը չկարողացավ համաձայնության գալ այդ պետություններից որևէցե մեկի հետ: Հայաստանի և Թուրքիայի միջև Սկզբի դաշնապետի ուրվականն էր, իսկ Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև կախվել էր Հայաստանի Հանրապետության խարուսիկ Հույսը՝ դաշնակիցների օժանդակության հետ կապված, դաշնակիցներ, որոնք ինչպես շատ դիպուկ նկատում են անդիմացի հետազոտողներ, Կովկասի պատմության գծով մասնագետներ Դ. Մ. Լանգը և Գ. Զ. Ռուֆը, Հայերին և Հայ ժողովրդի քաղաքական լիդերներին հմտորեն կերակրում էին «Սև ծովից մինչև Միջերկրական ծով տարածվող Հայաստան ստեղծելու երազային գաղափարով»⁴⁶²: Կար իրավիճակի անորոշության զգացողություն: ՀՀ հետախուզական ծառայության որոշ ներկայացուցիչներ, բարձրագույն սպայական-Հրամանատարական և կուսակցական-քաղաքական որոշ շրջաններ ավելի զգուշավոր էին այս կամ այն երկրին նախապատվություն տալու հարցում, նույնիսկ աղոտ կամածներ կային, թե ով է իրականում ավելի ուժեղ՝ բոլշևիկյան Ռուսաստանը, Կոլչակը, թե՞ Դենիկինը (ինչը երևաց 1919 թ. կեսերին Կամացորական բանակի կողմից երևան գործուղած գնդապետ Լեսլիին հայկական կառավարական շրջանների կողմից ցուցաբերված սառն ընդունելության ժամանակ)⁴⁶³, անդիմացները, ամերիկացները թե՞ այլ ուժեր: Այդ մասին էր Հենց զգուշացնում գեներալ Գ. Ղորղանյանը 1919 թ. հունվարի 20-ին Թիֆլիսից Մ. Տիգրանյանին ուղղված գաղափար: «Մեր արտաքին քաղաքականությունը պետք է լինի չափազանց զգուշավոր: Մենք չենք կարող և չպետք է վարենք բացառապես անդիմանության կամ ուռւամենություն: Մենք պատերազմի Հենց սկզբից մեր ճակատագիրը կապել ենք Համաձայնության երկրների հետ և դրանից չենք հրաժարվել մինչև վերջին օրը: Այժմ մենք բոլորին պիտի հասկացնենք, որ մեր հարցերի լուծումը սպասում ենք ոչ թե Անդիմացից, Ֆրանսիայից, Ռուսաստանից կամ Ամերիկայից առանձին-առանձին, այլ Համաձայնության երկրներից: Մեր ճակատագիրը պետք է որոշի Դաշնակիցների խորհրդաժողովը Փարիզում: Իսկ մինչ այդ որոշումը սխալ կիրակ էր մեր բարեկեցությունը կապել Համաձայնության անդամ այս կամ այն երկրի հետ, քանի որ Հնարավոր չէ կանխատեսել այդ երկրի գիրքորոշումը ապագա խորհրդաժողովում: Հնարավոր է, որ մենք ժամանակավոր հաջողություն ունենանք, սակայն, Հնարավոր է

⁴⁶² Տե՛ս Գեյլի Մարշալ Լանգ, Քրիստին Ջեյմս Ուոքը, Հայերը (Հայ ժողովրդի պատմություն), Խմբ. Վ. Մ. Խորավերյանի, Երևան, Հայկ. հանր. գլխ. խմբ., 1992, էջ 31:

⁴⁶³ Տե՛ս Գ. Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմակորումների հետ (1918 - 1920 թթ.), Երևան, «Եր. Համապ. հրատ.», 2005, էջ 88:

նաև, շատ բան կրցնենք»⁴⁶⁴: Այդ հույսերը տարան ՀՀ ճակատագրական մեկուսացման և անկման: Երբեք էլ էական օգնություն դաշնակիցների կողմից չեղավ, եղան սնամեջ Հայտարարություններ ու խրախուսանքներ: Իսկ Հարեւանների հետ այդպես էլ տարեր պատճառներով հնարավոր չեղավ լեզու գտնել: Եվ սակայն Դենիկինի բանակի բոլշևիկներից պարտություն կրելուց հետո էր միայն, որ 1920 թ. հունվարին, Դաշնակիցները Անդրկովկայան հանրապետություններին իրեն անկախ պետություններ ճանաչեցին, նպատակադրելով Կովկասը և Պարսկաստանը հետ պահել բոլշևիկյան ազգեցությունից, որի պայմաններում գործնական քայլերի ձեռնարկումը ու դրանց ապահովման ռազմավարությունը հայտնվեցին փակուղում. իշխող տրամադրությունների մասին պատկերավոր մեջերում է անում Ռ. Հովհաննիսյանը՝ վկայակոչելով Ա. Գյուլխանդանյանի ելութը Կառավարական տանը, կապված ՀՀ դեմքակտո ճանաչման շուրջ առաջացած ոգևորության հետ: ՆԳ նախարարը իր երույթում նշել էր, որ Հայաստանը նման է մի հսկայի, որի սիրտը երևանում է, ձեռքերը՝ Ալեքսանդրապոլում, գլուխը՝ Ղարաբաղում, իսկ ոտքերը՝ Դիարբեքիրում և Սև ծովում. շարունակելով ասելիքը, նա նկատում է, որ այժմ հսկան արթնանում է դարերի քնից և զարմանում, որ դեռ ինքը ողջ է: Բայց մենք գիտենք, որ սիրտը երբեք չի դարպարել բարախելուց, շարունակել է ասելիքը Ա. Գյուլխանդանյանը, որ այսօր Դաշնակիցները իրավանացրել են այդ երազանքը, և մենք համոզված ենք, որ շուտով տիտանը կշարժի գլուխը, ոտքերը կուղղի, և ուղիղ կկանգնի, և այդ ժամանակ նորից կհամարվենք ու կնշենք Միացյալ, Անկախ և Ազատ Հայաստանի ճանաչումը⁴⁶⁵: Ռ. Հովհաննիսյանը իրառեսական է գնահատում այդ պատմափաստը, գրելով, որ Արևմտյան կողմնորոշումը ուխակ էր, քանզի այն Հայաստանը ետ էր շպրտում Ռուսաստանին իր նկատմամբ «կախվածությունից» դեպի «ավելի հուսալի, ավելի հզոր» երկրները, որոնք այդքան շատ բան էին «ներդրել» Հայկական ողբերգության մեջ՝ վերջին հիսուն տարվա մեջ⁴⁶⁶: Քաղաքական-ռազմական և կրտսեղական-

⁴⁶⁴ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 193, մաս I, թ. 35- 36:

⁴⁶⁵ Տե՛ս «Յանապահ», Երևան, Ցունվար, 28/1-2, 29 // 2. 1920, Ռ. Դարդիմյամ, Հայաստանի Հանրապետության օրերեն // «Հայրենիք» (Բուստոն), հատոր 28, N 6 (293), 1950, հման, էջ 24-25, R. G. Hovannianian, The republic of Armenia, vol. II, p. 513:

⁴⁶⁶ R. G. Hovannianian, The republic of Armenia, From London to Sevres, February - August, 1920.- Berkeley, Los Angeles, London, 1996, vol. III, p.1: Ավելին, Ռ. Հովհաննիսյանը գտնում է, որ հակառակ իրենց հաստատուն արևելումին, Դաշնակցությունը և հայկական կառավարությունը մնացին առանձին լրված Արևմտյանի կողմից, որը Արևմտյան Հայաստանը գծել էր բղբի վրա, երկիրը ուժապատ եղավ, օժման դարպարյան չեղավ, և հավելյալուշացումը անհրաժեշտություն դարձեց ոչ միայն բոլշևիլյան Ռուսաստանի և Թուրքիայի գործակցությունը, այլև առիթ տվեց բոլորին Հայաստանը բնա ջնշելու և ճնշող պայմաններ պարտադիրությունը. - Ռ. Հովհաննիսյան, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության դերը Հայաստանի մեջ // «Իրօշակ», թի 19 (1402), 13 յունվարի, 1993, էջ 32-33: Թեկուզու քիչ թե շատ ուշացումով, հենց այդ ժամանակ քաղաքական որոշ գործիչների մոտ արդեն կար ոչ

կառավարող շրջանները չին ցանկանում այդ տարիներին, և հատկապես 1920 թ. սահմանագծում նկատել այն, ինչ արդեն տեսանելի էր, կաչուն հույսեր էին փայտայում, որ Հանկարծ Դաշնակցութերը կերպարանափոխվեն և Հանուն Անտառակի գծով իրենց կրտսեր եղայրակցի և պատերազմում ծանր կրուստներ ունեցած Հայաստանի ու Հայ ժողովրդի կտրուկ և արդյունավետ քայլեր կձեռնարկեն, և Հողմացրի կանեն Կարմիր-բոլշևիկյան ցնցոտիվալոր բանակներին, որոնք սակայն իրենք ջարդուիչուր արեցին թե՛ Կոյչակի, թե՛ Դենիկինի, թե՛ Վրանգելի, թե՛ Անդրեյի կաղմակերպած այսպես կոչված «14 երկրների» և թե՛ առ հասարակ մնացյալ բոլոր սպիտակ և ոչ սպիտակ բանակները, և այդ տեսանկյունից տեղին է նկատվել, որ քանզի «արտաքին քաղաքական տէսակետէն, միացեալ Հայաստան մը՝ ունենալու խնդիրը գրեթէ լուծուած էր և դիւանագիտութիւնն էր, որ խելացեղ վագքով մը իր ետեւէն կը քաշէր Հայ ղեկավար միտքը», Գետեաթար էլ «Անդրկովկասի և Տաճկաստանի Հակամարտութիւնները ժամանակառոր երեւոյթներ կը նկատուէին»⁴⁶⁷: Դա դիպուէ է նկատել հետախույզ Տ. Դեվոյանցը. «Բայց Տրոցկիներն եւ Զիշերինները չկան այլեւս: Նրանց փոխարինել է Սովետական մի նոր դիւանագիտութիւն, որ այժմ զբաղւուած է իր նախորդների զիշած հողամասերը Հաւաքելով եւ կցելով Խորհրդային Ռուսաստանին: Այսպէս, նա վարուեց Լատվիայի, Լիտուանիայի, Էստոնիայի, Ֆինլանդիայի, Բեսարաբիայի ու Բուլղարիայի հետ: Այդպէս պիտի վարուի նաեւ իր կորցրած միւս Հողերի հետ»⁴⁶⁸: Աշխարհաքաղաքական իրավիճակի և դաշնակիցների վերաբերմունքի էական փոփոխությունները Հայաստանի նկատմամբ դիպուէ նկատել են Դ. Մ. Լանգը և Ք. Զ. Ուոքը ը. «1920-ի ընթացքում աշխարհի իրավիճակը այնպիսի դրամատիկ փոփոխություններ կրեց, որ այլ ևս իմաստագրկվեցին դաշնակից տերությունների Հայաստանին տված խոստումները, բուռն վիճաբանություններից հետո դաշնակցական կառավարությունը որոշեց խաղաղ կերպով իշխանությունը Հանձնել բոլշևիկ-

---

շատ հաստատում, սակայն աստիճանաբար որոշակիացող համոզունք բոլշևիզմի հնարավոր հաստատունուրյան և համաշխարհային նոր ռեալ ուժ դառնալու տեսանկյունից: Դա նորորեն նկատել է Ալ. Խառխաչյանը Հայութի արդեն 1920 թ. ապրիլի 30-ի նիստում (№ 86) ունեցած ելույթում. «այնուամենայնիվ, չպետք է անտեսել, որ բոլշևիկներն են համդիսանում Ռուսաստանի իրական ուժը, այդ փաստը մատնանշվում է մասնավորապես Եվրոպայում, ուր նկատվուի դեպի Ռուսաստան ունեցած քաղաքականուրյան բեկում. ֆրանսիայան պառլամենտը հանձնարարել է կառավարության՝ բանակցություններ վարել Ռուսաստանի հետ: Նոյն տեսակետին է Խոտայսն, Ամերիկայի դիրքութայտնի է ծեզ, այն ինչ հնարավոր չէր հունվարին, այն հնարավոր է դառնում, և մնան տերությունները մտածում են կամ գուցե սկսել են բանակցություններ վարել Ռուսաստանի հետ թե՛ տնտեսական, և թե՛ քաղաքական հարցերի վերաբերյալ» // «Յառաջ», 15 մայիսի, 1920, № 91:

⁴⁶⁷ Կ. Սամանի, Հայ-բրդական պատերազմը//«Հայենիք» (Բոստոն), 1926, N 4 (40), էջ 57, 58:

⁴⁶⁸ Տիգրան Դեյնեանց, Կեսամքիս դրուագներից//«Հայենիք» (Բոստոն), 1945, N 4 (249), Յուլիս-Օգոստոս, էջ 82:

ներին և ինչպես առածն է ասում, նրանք գերադասեցին «կարմիր լինել, քան մեռած»⁴⁶⁹: Դա հրաշալի են հակացել թուրք քաղաքական գործիչները՝ իրենց մարտավարությունը կառուցելով ՀՀ Անտանտյան Դաշնակիցների անվճռականության և բոլշևիկների հետ փաստացի բարեկամության վրա, որից ովելորդելով թուրքերը լավագույն դեպքում դեմ չէին Հայաստանի կազմակորմանը Անդրկովկասի Հաշվին, իսկ Թուրքահայաստանի ճակատագիրը պետք է որոշվեր միայն հենվելով Մ. Քեմալի կողմից հռչակված այսպես կոչված «ազգային սահմանների» և «ազգային սուվերենիտետի» գաղափարների վրա⁴⁷⁰, որպես Հիմնական նպատակադրում ունենալով «բոլոր ուժերով, մինչև արյան վերջին կաթիլը համաստեղ պաշտպանել հայրենիքը ցանկացած ներխուժությունից և Հատկապես գաղտնի մտադրությունից նրա տարածքում ստեղծել հունական կամ հայկական պետություն», օգտագործելով բոլոր Հնարավոր միջոցները, այդ թվում գիմելով և՝ զենքի, և՝ քարոյական կարգի զանազան միջոցների օգնությանը: Եվ դեռ Ավելին, Մ. Քեմալը գտնում էր, որ անգամ դաշնակիցների միջամտության պարագայում նրանք ես կդասվեն իրենց հակառակորդների շարքում, ովքեր կփորձեն ոտնձգություն կատարել իրենց իրավունքների նկատ մամբ⁴⁷¹: Դեռ 1919 թ. Հոկտեմբերի 13-ին Վելիդ բեյին հասցեագրված հեռագրում Մուստաֆա Քեմալ փաշան Հասուկը ընդգծում է, որ ազգը ոչ մի գեղքում չի կարող համաձայնվել, որ իրենց երկրի սահմանների մեջ գտնվող թեկուզ մեկ թիզ հող միանա Հայաստանին⁴⁷²: Դա լավ է նկատել Տ. Դեվոյանցը գեներալ Գ. Ղորդանյանին ուղարկված 1919 թ. Հոկտեմբերի 15-ի գեկուցագրում⁴⁷³, գտնելով, որ այդ նպատակի իրավորձման համար նրանք հարմար են գտնում կողոպտել անգամ սեփական հարուստներին՝ հավաքելով անհրաժեշտ դրամաքանակը: Դրանից հետո, գրում է Տ. Դեվոյանցը, թուրքերը լուրջ և տենդագին պատրաստություններ տեսան, որի արդյունքում 1919 թ. նոյեմբերին նոր ազգային ուժերի քանակը հունական ճակատի վրա հասավ շուրջ 30 հազարի, որից հետո Ֆրանսիայի անհաջորդությունները 1920 թ. Մարտի շրջանում և Հայերի կոտորածը խրախուսեցին «Միլի» ուժերին, և նրանք գրոհներով գրավեցին Համարյա ողջ Կիլիկիան, սկսեցին Հաջող ռազմական գործողություններ անվլիացիների դեմ Միջազգետքում: Դեռ 1920 թ. մայիսին Դեվոյանցը եկել էր այն եղրակացության, որ նկատի ունենալով ստեղծված պայմանները, ինքն անհավանական չի համարում, որ

⁴⁶⁹ Տե՛ս Դ. Ա. Լանգ, Ջ. Ջ. Ուոքը, Հայերը (Հայ ժողովրդի պատմություն), էջ 32:

⁴⁷⁰ Տե՛ս Կեմալ Ատատյուրկ, Избранные речи и выступления, М., "Прогресс", 1966, стр. 47-

48, 76 и т. п.

⁴⁷¹ Տե՛ս Մустафа Կեմаль, Путь новой Турции, Т. I, М.: Гос. Изд-во Литиздат Н.К.И.Д., 1929, стр. 414:

⁴⁷² Տե՛ս Մустафа Կեմаль, Путь новой Турции, Т. II, М.: Гос. Изд-во Литиздат Н.К.И.Д., 1932, стр. 10-11, 208:

⁴⁷³ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բուսոռն), թիվ 17/17 պահ., 12, դ. 3, թ. 52:

թուրքերը կսկսեն ռազմական գործողություններ Հայաստանի դեմ՝ խորտակելու համար Հայկական պետականությունը⁴⁷⁴:

S. Դեվոյանցը վերլուծության ենթարկելով այդ տարիների բարդ աշխարհաքաղաքական իրադարձություններին վերաբերող հետախուզական միշտ տեղեկագրեր, նույնիսկ պնդում է, որ «Հայաստանի Պատուիրակութիւնը դեռ 1920 թ. ապրիլին գիտէին տաճիկ-մեծամասնական յարձակումների մասին»⁴⁷⁵: Դրան Տ. Դեվոյանցը խիստ բազմանշանակ ավելացնում է հետևյալը. «Հայաստանի հետախուզական բաժանմունքի ստացած գաղտնի գեկուցումների մէջ շատ անգամնէր շեշտում էր, որ Տաճկաստանի ազգային ուժեղը Մուստափա Քէմպա փաշայի ղեկավարութեամբ շտապ վերակազմուում, կազմակերպում են: Եւ, հակառակ Դաշնակիցների կտրուկ հրահանգներին, երիտասարդ թուրքերը՝ Հայան իրենց նպատակին, այն է՝ կազմեցին ֆերիզ Ռիզա փաշայի նոր գահէլիքը, բացառապար իրենց կուսակիցներից, եւ այդպիսով «Միլլի Թաշկիլաթի» դրութիւնը դարձավ օրինական»⁴⁷⁶: Իսկ Սովետական Ռուսաստանի բոնած դիրքորոշման վերաբերյալ S. Դեվոյանցը գալիս է աքսիոմ ատիկ եղանակացության. «Եվրոպական պետութիւններից ամէնից շատ Անգլիան էր օգնում ուսական ճերմակ բանակներին, ուստի սովետները որոշ շարժում առաջ բերին Անգլիոյ դէմ մահմեդական երկրների մէջ եւ Հովհանաւորեցին էնվեր եւ Նուրի փաշաներին ու Նրանց նմաններին: Ի Հարկե, Սովետական Ռուսաստանի այս քայլը վնասում էր Հայաստանին, բայց նկատի ունեցէք, որ դիւտանագիտութիւնը գութ չունի: Այստեղ պէտք է աւելացնեմ իմ համոզումը, որ Սովետական Ռուսաստանը թէեւ այդ շրջանին Հովհանաւորում էր Քիեմալին, բայց «շան հետ բարեկամանալով՝ փայտը միշտ իր ճեռքին էր պահում ու հետեւում նրա բոլոր քայլերին»:

Եւ այժմ մենք՝ Հայերս, մնացել ենք մեն մենակ Դաշնակիցների թշնամիներով շրջապատուած, որոնք սպառնում են փոքրիկ Հայաստանի վերջին ծուխը մարել: Օգնութիւն ենք խնդրում Ֆրանսիայից, Անգլիայից, Ամերիկայից՝ բոլորն էլ խուլ են ձեւանում եւ իրար վրայ են նետում մեր գործը: Ապերախտ աշխարհ. մէկ տարի առաջ նրանք մեզ պէտք ունէին, քաշալերում էին մեր դիմ ադրբութիւնը Բագուկի տակ, իսկ այդժմ...ի հաշիւ Հայաստանի Ազգայիշանը շարունակում էր ամէն միջոցներով միշտ իր սահմանները ընդարձակել, գրաւել զուտ Հայաբնակ հողամասերը եւ այդ իր քայլերը ոչ միայն չէին կասեցւում մեր երեկուայ Դաշնակիցների կողմից, այլ եր-

⁴⁷⁴ «Ռազմիկ», Ա. տարի, 1920, N 1, 15 մայիսի, Երևան, Զորական շաբաթաթերթ, էջ 9:

⁴⁷⁵ Տիգրան Դեղնանց. Կեանքիս դրուագներից//«Հայունիք» (Բոստոն), 1947, N 2 (259), Մարտ-Ապրիլ, էջ 107:

⁴⁷⁶ Նոյն տեղում, 1946, N 2 (253), էջ 103:

բեմն խրախուսւում էին, որովհետեւ իրենց համար ձեռնտու էր տկարացնել Ռուսաստանը, ուժեղացնելով Ազգայիշանը»⁴⁷⁷:

Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ բոլշևիզմը, որպես ռազմաքաղաքական ուժ Ռուսաստանում ամրապնդման գործընթաց էր ապրում, սակայն առաջին պահին ոչ ըմբռնելի, որի հետևանքով Հայկական կուսակցական-քաղաքական և դիվանագիտական-ուղղմաքաղաքական շրջանները ավելի շատ հենվում էին Պ. Վրանգելի, Ա. Կոյշակի, Ա. Դենիկինի և այլոց վրա՝ կորցնելով թանկարժեք ժամանակը և ռազմավարական հնարավորությունների օգտագործման բոլոր հույսերը՝ ապամինելով եվրոպական մեծ տերությունների վերացական հավատիացումներին, բացարձակապես չփորձելով կուաչել, թե իրադարձությունների ու գեպքերի մոտակա սրընթաց զարգացումները ինչպիսի աղետաբեր աշխարհաքաղաքական դրություն են ստեղծելու առաջին հերթին հենց Հայաստանի Հանրապետության համար։ Շատերը չեն ցանկանում ըմբռնել, որ ժամանակավոր շահերը, ժամանակավոր հաշիվները հարկադրում էին պատմականորեն իրար թշնամի երկու պետություններին՝ Վ. Ի. Լենինի Ռուսաստանին և Մ. Քեմարի Թուրքիային «եղբայրական» ձեռք մեկնելու իրար և մի ճակատ կազմելու՝ ընդդանուր թշնամու՝ «դրամատիրական» Եվրոպայի, ինչի նրբերանգները հետադարձ հայացքով ընդհանուր առմամբ ճիշտ է նկատել Ա. Խատիսյանը. «Միւս կողմէ, Փարիզի Վեհաժողովը չափազանց կ'ուշացնէր Թուրքիոյ ինդիրներով զրադուիլը եւ քեմալականներուն ժամանակ տուալ ուժեղանալու համար։ Իսկ յետոյ, երբ Ռուսաստանը վերջացուց իր ներքին քաղաքացիական կուրտները, Դաշնակիցները վախցան բարդութիւններէն եւ հեռացան՝ բախտի բերմունքին ճգելով նորակազմ հանրապետութիւնները»⁴⁷⁸: Եվրոպայի հակածուրքական թղթային բնույթ կրող որոշումները Թուրքիային մղեցին դեպի բոլշևիկների հետ մերձեցման, թեկուզել իրենք՝ «միլիական» շարժման թուրք քաղաքական գործիչները, իհարկե, կնախընտրելին շփման ամուր եզրեր ունենալ ու լուրջ բարեկամություն ամել Բրիտանական կայսրության հետ, քանզի նրանք թուրքի և ոռուսի միջև երկարատև համաձայնությունը, լինի դա բոլշևիկ թե ոչ, միշտ էլ համարել են ոչ հարատե բնույթի քաղաքական քայլ, որն անհարիր էր նրանց ռազմավարական ձգտումներին։ Այդուհանդերձ, թե բոլշևիկները և թե քեմալականները ստեղծված իրավությունը գնահատացնեցին շատ իրատեսորեն, և արեցին անհրաժեշտ քաղաքական եզրակացություններ, որոնք բխում էին իրենց շահերի խորքային ըմբռնումից, ինչը գրեթե լիովին անստեղից հայկական կողմից։ Այդ մասին են վկայում մի շարք փաստեր, որոնց ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ թե՛ բոլշևիկները և թե՛ թուրքերը դատարկախսությամբ չեն

⁴⁷⁷ Նույն տեղում, 1945, N 2 (247), Մարտ-Ապրիլ, էջ 79, 1945, N 5 (250), Սեպտ.-Հոկտ., էջ 100:

⁴⁷⁸ Ա. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 193:

գրալվել, և ավելին՝ վերջիններիս Կարմիր Խուսաստանի կողմից ցուցաբերվել է ռազմաքաղաքական աշակցություն։ Այսպես, ինչպես երեսում է գեներալ Գ. Ղորջանյանին հասցեադրված Տ. Դեվոյանցի 1919 թ. Հոկտեմբերի 22-ի հեռագրից (№ 42), դեռ 1919 թ. վերջերին անզամ, Սև ծովով մոտորանավակով թուրքիա է հասցվել անհրաժեշտ քանակի զենք ու զինամթերք, հանդերձանք (Համանաբար՝ հենց իտալացիների օգնությամբ), որոնք ուղարկվել են գավառները՝ «Միլլի» շարժման գրոհայիններին զինելու համար⁴⁷⁹։ Դա հաստատվում է նաև ՀՀ բանակի շտաբի հետախուզական բաժանմունքի կապիտան Տ. Դեվոյանցի կողմից՝ 1920 թ. ապրիլի 23-ի գաղտնի ամփոփագրի (№ 15) տվյալներով, որտեղ հաստատվում է, որ զենքն ու զինամթերքը գեղորայքի և այլ իրերի անվան տակ, քողարկվելով Կարմիր Խաչի դրոշը քողածածկություն ներքո, մասնավորապես փոխադրվել է Սվագ ու Մալթիա, իսկ այնտեղից էլ բաշխվել հունական ու հայկական ռազմաճականներին⁴⁸⁰։

Հաղթահարելով գգալի Փինանսական, տեխնիկական-տնտեսական և կազմակերպչական-կազմային դժվարություններ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հասուլ ծառայությունները հնարավորին չափ աշխատում էին՝ ձգտելով լուծել համրապետության անվտանգության ապահովման խնդիրները, ձեռք բերել անհրաժեշտ տեղեկատվություն ռազմաքաղաքական կացության և Անդրկովկասում ու նրա շուրջ աշխարհաքաղաքական ուժերի զասավորվածության, ինչպես նաև Թուրքիայի կողմից ձեռնարկվող ռազմաքաղաքական պատրաստությունների ու մեքենայությունների մասին։

ՀՀ գորքերի հրամանատարի շտաբի 1920 թ. պաշտոնական հաղորդագրության մեջ շատ կարեւոր եղակացություն է արվում արդեն կայացած հայկական հետախուզական ծառայության ծավալած գործունեության մասին։ «Անցյալ տարվա դեկտեմբերի վերջերից սկսած (1919 թ. - Վ. Վ.) մենք ունեցել ենք մշտական գործակալական կապ Թուրքիայի և Ադրբեջանի բոլոր քաղաքների հետ, սիստեմատիկ կերպով ստանալով ամենատույզ ինֆորմացիա Արևելյան Անստոլիայի ազգայնական շարժման մասին, որի գլուխ կանգնած է Մուստաֆա Քեմալ փաշան, որն իրեն նպատակ է դրել միանալով բոլշևիկների և թրքական Ադրբեջանի հետ՝ ոչնչացնելու համար ատելի հայ ժողովուրդը, որը խանգարում է իրենց ձգտումները իրականացնելուն, այն է՝ միացնել թուրքական ցեղերը, որոնք զինվելով և կազմակերպվելով, պետք է սկսեն պայքար Անտանտի լուծը թոթափելու համար։

Այն ժամանակ, երբ Մուստաֆա Քեմալ փաշան կազմակերպում է ամբողջ կորպուսներ, որոնք իրը թե չեն հպատակվում Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական իշխանությանը և մի կողմից այդ գորքերը կենտրոնացնում

⁴⁷⁹ Հայաստանի Հանրապետության արքիմիլ (Բռնողն), թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3, թ. 17:

⁴⁸⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 427, մաս I, թ. 176, գ. 441, թ. 111:

Է Հայկական սահմանի վրա, իսկ մյուս կողմից պատրաստվում է Հարձակման Փրանսիացիների և անգլիացիների վրա, այդ ժամանակ Խալիլ և Նուրի փաշաները բազմաթիվ թուրքական գործակալ սպաներով գործում են Ադրբեջանում և Դաղստանում, որտեղ նրանք պատրաստում են զինված ուժ թուրքիայի հետ միանալու և աշխատում են միաժամանակ ներ օդակով շրջապատել Հայաստանը՝ մուսուլմանների ապստամբություններ յարուցանելով Նախիջևանում, Զանգեզուրում, Վեդիքասարում և Ղարսի շրջանում (Աղբաբյան)»⁴⁸¹:

Ինչպես տեսնում ենք, ամեն ինչ չափավանցնելը ևս լավ գրադմունք չէ, մասավանդ, երբ գործի մասին դատում են և դատավորի գեր ստանձնում ոչ պրոֆեսիոնալներ, հետախուզական գործից հեռու այնպիսի մարդիկ, ինչպիսիք հանդիսանում են Կ. Սասունին, Վ. Արծրունին և այլք, չնայած ապավածի ուղղունապ հատիկներին: Միաժամանակ պետք է հատուկ նշել ևս մի կարևոր հանգամանք: Որոշ փաստաթղթերի, ուղղմահետախուզական ամփոփագրերի մանրագնին վերլուծությունը հիմք է տալիս եզրակացնել, որ չնայած հետախուզական ծառայությունների կողմից հաղորդած տեղեկատվության որոշակի հակասականությանը և աղոտությանը, Հայաստանի քաղաքական և կուսակցական ղեկավար շրջանները հարկ եղած ուշադրությամբ չէին վերաբերյում ստացված տեղեկատվությանը, երբեմն էլ նույնիսկ այն դնում էին դազգաձի մամլիչի տակ, և ավելի շուտ կողմնորոշվում էին աշխարհաքաղաքական կոնյուկտուրայի թելաբրանքով և մեծ տերությունների քաղաքական շահերին հարմարվելով, քան թե իրատեսական և իմաստուն որոշումներ կայացնելով՝ հարգելով սեփական հատուկ ծառայությունների տքնածան աշխատանքը, որը հաճախ ընթանում էր Փինանսառտնտեսական կադրային սովի դժոխային պայմաններում: Այս, որ Հայկական հետախուզությունը ձգտել է Հնարավորինս չափով կայանալ և տեղին գործունեություն ծավալել՝ Հայթայթելով արժեքավոր տեղեկատվություն, որը միշտ չէ, որ խելամտորեն հաշվի է առնվել և գնահատվել՝ համապատասխան ուղղմաքաղաքական եզրակացություններով հանդերձ և մասնավորապես կապված թուրքական կողմից Հայաստանի Հանրապետությանը սպառնացող վտանգի հետ, դա բազմից հաստատվել է հենց կուսակցական-քաղաքական քարձր այրերի՝ Ա. Խատիսյանի, Ս. Վրացյանի և այլոց կողմից: Այս առումով մի շարք փաստաթղթեր իրենց վրա ուշադրություն են Հարավիրում, պահանջելով վերամաստավորել և վերագնահատել պատմական անցյալի քաղաքական իրողությունները, գեազերն ու զանազան անցքերը: Դրանցից ակնհայտ է դառնում, որ Հայկական հետախուզությունը ամեն ջանք գործադրում էր քիչ թե շատ արժեքավոր տեղեկատվություն ձեռք բերելու համար, որը կծա-

⁴⁸¹ «Թառաջ», Երեւան, 9 մայիսի, 1920, № 95:

ռայեր Հայաստանի Հանրապետության ազգային պետական անվտանգության շահերի ապահովմանը:

Արդյունքում, 1920 թ. օգոստոսի 24-ի խորհրդա-թուրքական համաձայնությունը, պայմանավորվածությունը թուրքիային 5 մլն ռուբլի ոսկու օգնություն ցույց տալու վերաբերյալ, որից 1 միլիոնը Մոսկվա մեկնած թուրքական պատվիրակության ղեկավար **Թուսուլֆ Քեմալը** տարավ իր հետ Անսատովիա⁴⁸²: Դրամից հետո 1920 թ. ամռան վերջերին **Ա. Օրջոնիկիձեի** հրահանգով թուրքիա ուղարկվեց 6000 հրացան, ավելի քան 5 մլն փամփուշտ, 17600 արկ, իսկ սեպտեմբերին Երզրումում՝ թուրքական կառավարության ներկայացուցչներին և զինվորական հրամանատարությանը հանձնվեց 200 կտ ձուլածո ոսկի⁴⁸³:

Դատելով հետափուղական բաժանմունքի 1920թ. սեպտեմբերի 25-ի (№ 22) ամփոփագրից, մինչև թուրք-հայկական պատերազմի սկսվելը, օգոստոսի 16-ին **Փ. Կարաբեքիրը** հայտարարություն է արել այն մասին, որ իրենց դաշնակիցները՝ բոլշևիկները, մշտական իրենց մատակարարել են զենք ու զինամթերք, որի չնորհիվ իրենց դժվար օրերը մնացել են ետևում⁴⁸⁴: Հետևաբար, հարկ է արձանագրել, որ ՀՀ կուսակցական-քաղաքական ղեկավար շրջաններում լուրջ չի ընդունվում քեմալպատուրքական-բոլշևիկյան համագործակցության հնարավոր և գործնական հեռանկարը, որովհետև անսթափ հաշվարկներ կային, որոնց համաձայն եվրոպական երկրների հաղթանակած Անտանտյան Դաշինքը մոտ ապագայում վճռականորեն ու անվերապահորեն կայացնելու էր «Հիվանդ մարդու»՝ թուրքիայի դաստիարակությունը, որի հետևանքով էլ իրականացվելու էին Սկրյան հույսերը և խոստումները: **Միաժամանակ**, կարծում ենք, չի կարելի կատեգորիկ ձևով պնդել, թե իր քեմալականների համար ծանր 1919 թ. ՀՀ «Ճեկական» համարվող կառավարությունը հույսը դրած Փարիզի վեհաժողովի վրա, փորձ անդամ չարեց լսելու «թուրքերին», թե նրանք ինչ են առաջարկում, և համոզված հաստատել, թե «Հայաստանին ման դիրքորոշումը զգալի, եթե չասենք վճռորոշ դեր խաղաց քեմալա-բոլշևիկյան դաշինքի ստեղծման գործում»⁴⁸⁵: Կարծում ենք, որ դժվար թե դա համապատասխանում է տարածաշրջանի և նրա շուրջ ստեղծված աշխարհաքաղաքական իրողությունների խորքային, ոչ թվայցյալ զարգացումներին, առավել ևս որ մենք արդեն փաստել ենք, որ անդամ թուրքիայի նկատմամբ հաղթական 1919 թ. Անտանտի երկրները քողածածկված եղենք էին պահպանում ղեպերի և իրադարձությունների անկանխա-

⁴⁸² **Ю. А. Багиров,** Из истории советско-турецких отношений в 1918-1920 гг.: По материалам Аз. ССР, Баку, Изд-во АН Аз. ССР, 1965, стр. 40, 120.

⁴⁸³ **Документы внешней политики СССР**, т. 3, подред. А. А. Громыко, М., "Госполитиздат", 1954, стр. 675.

⁴⁸⁴ **ՀԱԱ**, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 427, մաս II, թ. 351:

⁴⁸⁵ **Տես Կ. Սարդարյան**, Հայաստանի համաշխարհային հեղափոխության արևելյան խաշմերուկում (ինչպես կործանվեց Հայաստանի Հանրապետությունը), էջ 40-41:

տեսելի և իրենց համար ոչ հեռանկարային, ոչ շահավետ գարգայումների պարագաներում թուրքիայի քեմալական առաջնորդների հետ Հնարավոր Համաձայնության դպրու համար։ Այս ամենն էլ մեզ թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ ամեն դեպքում ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կառավարությանը, զինվորական-քաղաքական առաջնորդներին ավելի շուտ պետք է մտահոգեին Հայկական բանակի և առհասարակ երկրի և պետության ամրապնդման խնդիրները, բանակում տեղ գտած անսառողջ և բացասական երևույթների հաղթահարման ու Հայ ազգային բանակի կազդուրման հարցերը, քան արտերկրի ուժերի վրա հույսեր կառուցելը։ Անշուշտ, Հայաստանի Հանրապետության 1918 -1920 թթ. կառավարությունը բավականաչափ տեղեկացված էր քեմալականների մտադրություններին⁴⁸⁶, սակայն կառավարական շրջանները դա կարծես թե չէին ցանկանում լուրջ ըմբռնել, նրանց բոլոր Հաչվարկները կառուցված էին այսպես կոչված «դրամատիրական» Եվրոպայից ավելի վորոշ օգնության և ցուցաբերվելիք Հնարավոր աջակցության վրա, ըստ այդմ կանխավ հակադրվելով բոլշևիկյան Ռուսաստանին, գործնական նշանակություն չտապով և ըստ էության չկարևորելով վերջինիս ռազմավարական նկրտումները Հարավային Կովկասում, և առհասարակ Անդրկովկասի շուրջ։ Հավանաբար Հենց դա է այն գլխավոր պատճառներից և առկա գործոններից մեկը, որ ՀՀ կառավարությունը և ղեկավար ռազմաքաղաքական մարմինները լրջությամբ չէին վերաբերվում Հայկական հետախուզության կողմից իրենց ներկայացվող տեղեկատվությանը, ինչը բավարար էր իրատեսական եղբակացությունների դպրու համար և Հնարավորինս ճիշտ քայլեր ձեռնարկելու Հայաստանի Հանրապետության ռազմաքաղաքական մեքենան, գործող ազգային բանակը կարգի գցելու, լրջորեն նորոգելու Համար՝ առավելագույնս խնամքով շտկելով սեփական սխալները, Հաղթահարելով անհարկի վայրիվերումները, խմբագետական-էգոխատական տրամադրությունները և բոլշևիկյան խոտորումները, անկանոն զորամասերի կամայականությունները, վախն ու ամոթը, փորձելով արժանապատիվ ու վեհ կեցվածքով դիմակայել քեմալական վայրենաբարո Հորդաների անհագուրդ բնագդներին։ Հենց այդ պատճառով էլ ժամանակակիցների, և մասնավորապես՝ կուսակցական-քաղաքական դեկավար այրերի կողմից նկատվում է ակնհայտ ձգտում կոծկելու սեփական սխալները, գործած և չգործած սխալների ու այթաքրումների պատասխանատվությունը բարդելով մասնավորապես հետախուզական մարմինների անկազմակերպվածության վրա, ստվերում թողնելով քաղաքացիական և ռազմական ղեկավար մարմիններին ու այրերին, ինչն իրավես խիստ մասամբ է արդարացված։ Բանակաշինության խնդիրները պետք է լինեին առաջնային, և ըստ այդմ պետք է կարևորվեին բանակում տեղ գտած բացասական լիցքե-

⁴⁸⁶Տե՛ս Կ. Սարդարյան, նշված աշխատությունը, էջ 57:

ըը և բացասական բարդույթները (գարերով արմատավորված և հոգեբանութեն պարտադրված անսանական վախ, հոգեբանական ընկճվածություն, դասալքություն, կանոնավոր և անկանոն զինախմբերի հակադրվածություն և այլն) հաղթահարելու հիմնախնդիրները, քան թե անտեղի տեղը դրսից ստացվելիք ռազմաքաղաքական աշխացության վրա օդեղեն ամրոցներ կառուցելը:

Հայկական հետախուզությունը ամցնելով ձևավորման և կայունացման գործնթացների ոչ միանշանակ և դժվարին ուղիով, զգալի ջանքեր էր գործադրում ձեռքբերելու անհրաժեշտ տեղեկատվությունը հարևան թշնամական պետությունների, և առաջին հերթին թուրքիայի, Աղբյուջանի և այլ ուժերի քայլայիշ-լրտեսական գործունեության, Հայկական սահմանի ողջ երկայնքով թուրք-աղբյուջանական զորքերի կենտրոնացման, Հակառակորդի ուժերի տեղբաշխման և այլ կարևոր խնդիրների վերաբերյալ, ինչն անչափ կարևոր էր նորաստեղծ հայկական պետականության կայացման և վերջինիս աղբյային-պետական անվտանգության ապահովման հիմնախնդիրների լուծման տեսանկյունից:

Այս առումով շատ ուշագրավ է 1919 թ. ապրիլի 22-ի տեղեկատվությունը, որը հենված էր գործակալական տվյալների վրա (№ 2452): Տեղեկագրի հեղինակը թիֆլոսում ՀՀ դիմանագիտական ներկայացուցչությանը կից Խնֆորմացիոն բյուրոյի պետ Ա. Մելիք-Քարամյանն էր: Սույն տեղեկատվության մեջ կարևոր հետախուզական տվյալներ էին բերվում երիտթուրքերի գործունեության մասին: Փաստաթիթում նշվում էր, որ պատերազմից հետո տեղի ունեցած կառավարական հեղաքեկումից հետո երիտթուրքական կոմիտեները ոչ միայն չեն դադարեցրել իրենց գործունեությունը, այլ ընդհակառակը, ուժեղացրել են իրենց աշխատանքները և ազիտացիան (քարոզչություն), կենտրոնատեղի ընտրելով Կոստանդնուպոլիսը, որտեղից երկրի խորքերն էին ուղարկում իրենց էմիսարներին և գործակալներին: Տեղեկատվության մեջ կարևոր նշում էր արգում նաև այն մասին, որ երիտթուրքերը ողջ հույսը դրել են ներպետական բարդությունների և բոլշևիզմի զարգացման վրա, երբ դաշնակիցները ստիպված կլինեն լքել Կոստանդնուպոլիսը: Բացի այդ, ինֆորմացիոն տեղեկագրում նշվում էր, որ դրան զուգահեռ թուրքերը զինում են ժողովրդին: Այնուհետև շատ հետաքրքիր փաստ էր բերվում, ըստ որի Հայկական «մասնավոր հակահետափուլությունը» երիտթուրքերի հանցավոր գործունեությունը հաստատող փաստեր էր ձեռք բերել, ինչի մասին տեղեկացրել էր անդիմական հրամանատարությանը, որը սակայն դրանց ոչ մի ուշագրաւթյուն չէր դարձել: Ի հավելումն դրան, շուտով Հայկական «մասնավոր հակահետափուլությանը» այս տեղեկատվությունը հաստատող երկու նոր փաստեր է ձեռք բերում, ինչն արդեն անզիւցիներին հարկադրում է համոզվել դրանց հավաստիության մեջ. Կոստանդնուպոլսում Հայտնաբերված երիտթուրքական ընդհատակյա կենտ-

ըոնակայանները Դաշնակցային Հրամանատարության կարգադրությամբ կնքվում են, երիտթուրքերի գործունեությունը արգելվում է, սակայն վերջիններս իրենց դավագրության ձախողումից հետո տեղափոխվում են պրովինցիա, կենտրոնանալով Քոնիայում, որտեղ սկսեցին կուտակել զինհանդերձանքի և զինամթերքի, պարենի մեծ պաշարներ, գրանք ցրելով բոլոր ծայրամասերում: Վերջապես, այս հույժ հետաքրքիր տեղեկատվության մեջ փաստեր էին բերվում այն մասին, որ զենքի մեծ քանակներ էին ուղարկվում նաև Անդրկովկաս և Թուրքահայաստան: Փաստաթղթում կարևոր տվյալ էր բերվում այն մասին, որ համաձայն գործակալական հետախուզական հաղորդագրությունների, էրգորմում գտնվում են հոյակապ զինված երեք դիվիզիաներ: Բացի այդ, նշվում էր, որ երիտթուրքերը ուժեղ նախապատրաստություններ էին տեսնում Սվագի, Անկարայի, Սեբաստիայի և այլ վայրերի քրդերի մեջ՝ նրանց նապատակամղելով հայերի դեմ: Հետախուզական տեղեկացի վերջնամասում կարևոր եզրահանգում էր արվում այն մասին, որ միանգամայն հավանական է, որ մոտ ժամանակներում, հենց որ դաշնակիցները ձեռնամուխ լինեն Թուրքահայաստանի տարածքի մաքրագործմանը, ապա այնտեղ կծագեն նախիջևանյան կամ կարսյան տիպի խնդիրներ, նկատի ունենալով Քոնիայից այս շրջանների մահմեդական ընակչության ապստամբական, խոռվարարական տրամադրությունների ղեկավարումը, և ցուցումներ տալը տեղական առաջնորդներին⁴⁸⁷:

Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնականար փոխնախապետ **Ա. Շնեուլը** 1919 թ. մայիսի 24-ի օպերատիվ ամփոփագրում, որի տվյալները վերաբերում էին մինչև մայիսի 23-ը ընկած ժամանակահատվածին, ընդունված էր, որ թուրքական զորքերի մնացորդները կուտակվում են Կաղզվանից Հարավ՝ նապատակ հետապնդելով Հարձակվել Կաղզվանի շրջանի վրա, միաժամանակ նշելով քուրդ ավագակախմբի գործողությունների մասին Մերդենեկի շրջանում⁴⁸⁸:

1919 թ. հունիսի 9-ի օպերատիվ ամփոփագրում գնդապետ **Զինկեիչը** տեղեկություններ է հաղորդում գեներալ Սիլվյանի զորքերի Ալեքսանդրապոլյան խմբի մասին: Այդ կապակցությամբ նշվում էր, որ 1919 թ. հունիսի 9-ի տվյալներով էյութ փաշայի քրդական ավագակախմբերը թուրքերի հետ համատեղ ուղարկվել են Բարդուսի ուղղությամբ՝ կենտրոնանալով Բարդուս, Ղըզըլ-Քիլսա, Զերմուկ (Զերմուկ), Վերիտան բնակավայրերի շրջանում: Զինկեիչը հայտնում էր, որ հունիսի 6-ին հետախուզական նապատակով Սարիղամիշից Բարդուս ուղարկված գումարտակը Ղըզըլ-Քիլսա գյուղի կողմից ենթարկվել է հրացանային գնդակոծման, և դրանից ելելով ձեռնարկվել են միջոցառումներ այդ բանդայի լիկիդացման ուղ-

⁴⁸⁷ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 92, թ. 212:

⁴⁸⁸ Սույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 73 (71), թ. 41:

դությամբ⁴⁸⁹: Իսկ արդեն 1919 թ. հունիսի 12-ի օպերատիվ ամփոփագրում նշվում է, որ Հունիսի 8-ին Էյուք փաշայի ավագակախումբը, աջակցություն ստանալով թուրքական կանոնավոր զորամասերի կողմից Զիլսերես գյուղի շրջանում՝ Բարդուսի Հարավարևմտյան սահմանագծում, ուժեղ դիմադրություն է ցույց տվել Հայկական զորամասերին: Նշվում է, որ ավագակախմբում հաշվում են 500 հետևակ և 100 հեծյալ: Ամփոփագրի վերջնամասում արձանագրվում է, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն, Հունիսի 12-ին քրդա-թուրքական ուժերը դուրս են մղվել գրաված դիրքերից և Հայկական զորամասը ետ է վերցրել կորցրած մատուցյները⁴⁹⁰:

Բավականաչափ ուշագրավ է Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված Գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Զինկեիչի և Հետախուզական բաժանմունքի պետ, փոխգնդապետ Շնեռուրի ստորագրությամբ Հայտնի 1919 թ. Հունիսի 17-ի գրությունը (№ P 0175), որն ըստ երևույթին տեղեկատվական նկատուումներով ուղարկվել է նաև Թիֆլիսի, Փարիզի, Բաքվի Համապատասխան Հասցեատերերին: Արտաքին Գործերի նախարարությունում, Հունիսի 21-ին, կասված այդ գրության հետ, Համապատասխան մակագրություններ են արգել (№ 230, 2308, 2309): Հետախուզական բաժանմունքի վերոնշյալ գրությունում պարունակվում էին տագնապալից տեղեկություններ մահմեդական շրջանների մասին: Դրանում Հստակ նշվում էր, որ թուրքահայատան ուղարկված գործականները հաստատել են թուրքական կանոնավոր զորամասերի անվերապահ ներկայությունը Օլթիի և Սարիղամիշի ուղղություններում, ինչպես նաև Ալաշկերտի շրջանում: Հետախուզական բաժանմունքի սույն գրությունում նշվում էր, որ զորամասերի համարները դեռևս պարզված չեն, սակայն բավականաչափ հավաստի պարզվել է 12-րդ թուրքական դիվիզիայի տեղադրությունը Խորասան-Զիվինի շրջանում, ընդգծելով, որ շտաբը գտնվում է Խորասանում: Զինկեիչը և Շնեռուրը նաև նշում էին, որ թուրքական զորամասերը էշելոնացված են դեպի երկրի խորքը և զրանց կորպուսային շտաբները, ըստ Հայթայթված տվյալների, գտնվում են Էրզրումում և Վանում: Հայտնվում էր նաև մի դիվիզիայի առկայության մասին Սղերթ[դ]ում (Վանա լից Հարավ): Հայաստանի գլխավոր Հետախույզները Արտաքին Գործերի նախարարին նաև կարեւոր տեղեկատվություն էին հայտնում այն մասին, որ թուրքիայում և Անդրկովկասի մահմեդական շրջաններում հակահայկական ագլուստիան ուժեղանում է, այդ նպատակով մեծ քանակությամբ թուրքական էմիսարներ են ուղարկվել Հայաստանի խորքերը՝ մահմեդական գյուղերը, սակայն ամենուր հայտնաբերվել են տեղական Հայկական վարչակազմի և Հակահետախուզության կողմից: Նշվում էր, որ թուրքական էմիսարների ազդեցությունը հասուապես ուժեղացել է Արդահան-Օլթիի և Բարդուսի շրջաններում, ուր վերջիններիս կողմից կազ-

⁴⁸⁹ Նույն տեղում, թ. 34:

⁴⁹⁰ Նույն տեղում, թ. 39:

մակերպվել են գնդացիրներով հագեցված քրդական բանդաներ: Փաստաթղթում նշվում էր, որ նույն նախապատրաստությունները ընթանում են նաև Սարիղամիշի և Կաղզվանի շրջաններում, քրդերով բնակեցված Ազրիդալի լեռնագագաթներից մինչև Արարատ ներառյալ: Զինկերչը և Շնեռուրը եզրահանգում էին, որ այդպիսով ստացվել է ապստամբության ագիտացիայի և նախապատրաստման գոնա ընդդեմ Հայաստանի՝ Արդահանից սկսած, իր մեջ ներառնելով Հարավից Կարսի մարզը՝ ընդհուպ մինչև Մակու: Ուշագրավ միտք էր արծարծվում այն մասին, որ պանխալամիզմի գաղափարները թեթևորեն յուրացվում են բնակչության կողմից՝ նկատի ունենալով համառորեն տարածվող լուրերը՝ կապված անգլիացիների հեռացման հետ, ինչպես նաև ուսւ բոլշևիկների հետ դաշինքի և թուրքական զորամասերի ենթադրվող Հարձակման մասին, որոնք երկրի խորքերում համարման գործընթացներ էին ապրում, ձգտելով դեպի Հյուսիս: Զինկերչը և Շնեռուրը Արտաքին Գործերի նախարարին տեղեկացնում էին, որ արևելքի ուղղությամբ Մակվի շրջանը կապող գեր է կատարում Ազրբեջանի և Թուրքիայի միջև, իսկ Մակվի սարդարը լիովին օգտագործում է իր խանության աշխարհագրական դիրքը պանխալամիստական գաղափարների իրականացման համար, խրախուսելով՝ Շարուրի, Նախիչևնանի, Հարավյային Զանգեզուրի, արաքսյան թաթարների քայլայիչ գործողությունները ընդեմ Հայաստանի և ընդհանրապես քրիստոնյաների (վկայակրչվել են 1917-1918 թթ. Մուղանի իրադարձությունները), ինչպես նաև Զանգեզուրի և Ղարաբաղի հարցը, Շուշլա իրադարձությունները, որոնք համընկնում էին Թուրքիայում ընթացող մահմեդականների կազմակերպման գործընթացների հետ: Վերջապես, կարեւոր եզրահանգում էր արվում այն մասին, որ Ազրբեջանի ողջ քաղաքականությունը պլանաշափորեն դեկապարվում և կազմակերպվում է ինչ-որ մի մոլություն կողմից՝ հետամտելով Հեռուն գնացող պանխալամիստական նպատակներ⁴⁹¹: Հետախուզական ծառայության կողմից Հայթայշխած այս տեղեկատվության արժեքափորությունը հաստատող վկայակրչման ենք համփառում **Ա. Վրացյանի** մոտ, որն ընդգծում է ծավալած գործունեության կարեւորության մասին՝ ենելով թուրքական ոտնձգություններից պատնեշվելու ռազմակարությունից. «Հունիս ամսից սկսած, Հայկական հետազոտությունը (ասել է թե՝ Հետախուզությունը - Վ. Վ.) նկատում էր թուրքերի կողմից զինվորական շտապ պատրաստություններ Հայաստանի ուղղությամբ: «Թուրքահայաստան ուղարկված գործակալները, կարգում ենք Հայաստանի Գիլաավոր սպայակույտի հունիսի 17 գաղտնի գեկուցման մեջ, վկայում են թուրք կանոնավոր զորամասերի ներկայությունը Օլթի և Սարիղամիշի ուղղությամբ և Ալաշկերտի շրջանում: Կատարելապես ստույգ կերպով հաստատված է, որ թուրքական 12-րդ դիվիզիան գտնվում է Խորասան-Զիվինում՝ կեն-

⁴⁹¹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 158, թ. 102:

տրոն ունենալով Խորասանում: Քարոզչությունը Թուրքիայի և Անգրկով-կասի շրջաններում ուժեղանում է: Այդ նպատակով մեծ քանակությամբ թուրք գործակալներ են ուղարկվում Հայաստանի ներսերը, մահմեղական գյուղերը, և ամեն տեղ հայտնաբերվում են տեղական վարչության և հակա-հետափուղության կողմից: Մասնավորապես զորավոր է թուրք գործակալների ազգեցությունը Արդաշան-Օլթիի և Բարդուսի շրջաններում, ուր նրանք կազմակերպել են գնացացիրներով զինված քրդական հրոսակախմբեր: Նույն պատրաստությունը կատարվում է և՛ Սարիղամիշ-Կաղզվան տարածության վրա, և՝ ավելի հեռուները՝ Բարթողյան լեռնաշղթայի քրդաբնակ մասերում՝ մինչև Արարատ»⁴⁹²:

ՀՀ զորքերի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի 1919 թ. հունիսի 26-ի ամփոփագրում փոխգնդապետ Շնեուրը նշելով քրդերի հարձակման մասին Մերգենեկի շրջանի հայկական, հունական և մահմեղական բնակչության վրա, միաժամանակ վկայում էր, որ տեղեկություններ են ստացվել թուրքերի առկայության մասին Ալաշկերտ-Բայազետի շրջանում, ինչպես նաև Իգդիր-Քուլպի ուղղությամբ: Դրա հետ մեկտեղ փաստեր էին բերվում թաթարների տեղաշարժի մասին Նախիջևանի շրջանում (մոտ 400 հոգի), հայտնելով նաև, որ վերջիններիս մոտ եղել է մի գնացացիր, որը գնված է եղել Երևանում՝ հայերից⁴⁹³: Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետի օգնականի պարտականությունները կատարող պրապորչիկ Հովսեփյանի ստորագրությամբ առկա փաստաթղթում՝ 1919 թ. օգոստոսի 7-ի թվագրությամբ հեռագրում (№ 376) գեներալ-մայոր Փիրումյանի կողմից Գլխավոր հրամանատարին տեղեկացվում էր, որ Թուրքիայում ընթանում է զորահավաք⁴⁹⁴:

Հայկական հետախուզական ծառայության գործունեության քիչ թե շատ լիարժեք լուսաբանման տեսանկյունից կարեոր է նաև գեներալ-մայոր Հախվերդյանի 1919 թ. օգոստոսի 16-ի Հեռագիրը (N 0414)՝ ուղղված Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական կցորդ գեներալ-մայոր Հ. Քիշմիշյանին, որի հիմքում ընկած է օգոստոսի 15-ի հետախուզական ամփոփագրը: Դրանում մասնավորապես նշվում էր այն մասին, որ Էրզրումում կազմակերպվել է ինքնուրույն կառավարություն «Շուրա», որն իբր թե չի ընդունում կենտրոնական թուրքական պետության իշխանությունը, սակայն Հայանաբար գործում է նրա ցուցումների համաձայն, և նրա հետ լուրին գտնվում է փոխհամագործակցության պայմաններում: Հեռագրում ասվում էր, որ «Շուրայի» կառավարությունը կազմակերպվել է կենտրոնական թուրքական կառավարության հրահանգի համաձայն՝ նպատակ ունենալով իր վրայից գցել պատասխանատվությունը

⁴⁹² Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 314:

⁴⁹³ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 155, թ. 60^{աւ}:

⁴⁹⁴ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 73 (71), թ. 118:

Դաշնակից պետությունների առաջ՝ Հայերին թուրքահայաստանի 6 վիլայեթները մուտքի թուրլտվություն չտալու համար, որի իրականացումը դրվում էր «Շուրայի» կատավարության վրա: Այդ իսկ նպատակով էլ «Շուրայի» տրամադրության տակ դրվել էին ու կային կանոնավոր թուրքական գորամասեր՝ Կարասուրդան-Երզրում-Երզնկա գծի վրա, իսկ Ալաշկերտի Հովտում տեղաբաշխվել էին 3-րդ, 7-րդ, 9-րդ, 11-րդ, 12-րդ և 36-րդ դիվիզիաները, մերձծովյան հատվածում՝ Տրասիզոնի շրջանում՝ 31-րդ դիվիզիան, ընդ որում հավանաբար Երևանի ուղղությամբ հայտնվել է 2 հազարանոց չեթեյական հրոսակախումբը՝ զինված 4 թնդանոթներով և 8 գնդացիրներով: Հեռագրում նաև հայտնվում էր, որ Երզրումում նիստեր է գումարում «Շուրայի» խորհրդակցությունը, որոնց ներկա էին պատգամավորներ Ադրբեջանից, Վրաստանից, Լազիստանից և Աջարիայից, և ընդունված որոշման մեջ կարևոր տեղ էր հատկացվել ողջ տղամարդ բնակչության զինմանը: Հեռագրում նշվում էր, որ կոնֆերանսն արդեն օգոստոսին ավարտվել է, նախագահել է Մուստաֆա Քեմալը: Հեռագրում մասնավորապես կարեւորվում էր այն հանգամանքը, որ կոնֆերանսի կողմից ընդունված կոչում մահմեդականներին սրբազն պատերազմի էին ուղղում, հրահանգ տալով 6 վիլայեթները պաշտպանել Հայերի ոտնձգություններից, Հաշվի չնատել նույնիսկ Կ.Պոլսից եկած հրահանգների հետ, եթե նույնիսկ Դաշնակիցները իրականացնեին թուրքական տարածքների զբաղեցում: Առավել Հետաքրքրություն է ներկայացնում այս հեռագիր վերջնամասը, որում հայտնվում էր, որ Երզրումից Սարիղամիչ ուղարկված զենքը, զինամթերքն ու հանդերձանքը, ինչ-որ մութ ուժերի հրահանգով նորից ետ է վերադարձվել Երզրում: Հեռագրում հայտնվում էր նաև Ադրբեջանում հայտարարված 18-ից 45 տարեկանների գորահավաքի մասին⁴⁹⁵:

Հետափողական ծառայության (կամ բաժանմունքի) գործունեության մասին Հետաքրքիր տվյալներ են պարունակվում Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Շնեռլրի և օպերատիվ բաժնի պետ կապիտան Մեդվեդեկի կողմից կազմված ուազմական ակնարկներում, որոնք վերաբերում են Հայաստանի Հանրապետության ուազմական դրությանը՝ մինչև 1919 թ. սեպտեմբերի 20-ը ընկած ժամանակահատվածում: № 1 ակնարկում վերոհիշյալ Հեղինակները նշում են Շարուր-Նախիջևանում, ինչպես նաև Կարսի մարզում և այլուր (որոնք մարտին միացան Հայաստանի Հանրապետությանը) նկատելիորեն ուժեղացած թուրքական գործակալսպանների և առևտնաբանների գործունեության մասին, նպատակ հետապնդելով կազմակերպել զինված ուժեր և պրոպագանդելով ապստամբություն բարձրացնել Հայկական կառավարության դեմ⁴⁹⁶: Հենվելով Հետափողության տվյալների վրա, նշվում էր, որ Հակահայկական գործողությունների կազ-

⁴⁹⁵ Սույն տեղում, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 133, թ. 166:

⁴⁹⁶ Սույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 133, թ. 2:

մակերպման ուղղությամբ եռանդուն գործունեություն է ծավալել Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Խան-Թեքինսկին, որը գաղտնի հարաբերություններ էր պահպանել Շարուր-Նախիջևանի շրջանի թաթարների հետ՝ նրանց դրբելով ապստամբության, մատակարարելով փող և այլն: Ակնարկում նշվում էր, որ Հակահայկական տրամադրությունների պայմաններում ոչ մեծաթիվ Հայկական պահպանորի դրությունը լավ զինված և բարձրականացն կազմակերպված մահմեդական բնակչության միջավայրում դարձել է վտանգավոր: Ռազմական ակնարկի հեղինակները նաև նշում էին, որ նկատի ունենալով թուրք-քրդաթաթարական վերսկված հարձակումները Սուրբմալուի շրջանի և Կարսի մարզի վրա, ինչպես նաև Հաշվի առնելով ստայված գործակալական հետախուզական տվյալները մահմեդականների կողմից նախապատրաստվող ընդհանուր հարձակման մասին՝ ողջ հարավային տարածքում և Հայաստանի արևմուտքում, որոշվեց Հայկական զորքերը ետք քաշել Վեղիբասարից (Բոյուք-Վեղի) ինչքան հնարավոր է դեպի Հյուսիս, որպեսզի նրանց հանգստանալու հնարավորություն տրվի՝ հատկացնելով նաև հնարավոր ռեզերվներ⁴⁹⁷: Ռազմական ակնարկում անդրադառնալով Իգդիր-Քուլպի շրջանի (Սուրբմալուի գավառ) գրության մասին, Շնեռուը և Մեղքեղեւ նշում էին, որ վերոնշյալ տարածքը մայիսի 2-ից սկսած զբաղեցվել է Հայկական զորքերի կողմից, սակայն արդեն մայիսի վերջերին սկսել է նկատվել թուրք-թաթարական ագիտատորների գործունեությունը, ուղեկցվելով զինված ուժերի ավելի նկատելի զորահավաքով: Վերոհիշյալ հեղինակները նաև արձանագրում էին, որ Ալաշկերտի հովտից սկսել են ներթափառությունը թուրք սպաներ, գլխավորապես կենտրոնանալով Քուլպ գյուղից հարավ-արևմուտք ընկած շրջանում, մշտական կապ պահպանելով քրդական և թաթարական գյուղերի հետ, որոնք տեղաբաշխված էին Քուլպից հարավ, Հայկական զորքերի թիկունքում, որոնք առաջ էին քաշված զեպի հարավ՝ Աբաս-գել լեռնանցքի ուղղությամբ: Նշվում էր, որ նման տեղեկությունները ստացվել են Հայկական հետախուզական ծառայության գործակալներից, սակայն դրանով չեն բավարարվել, այլ վտանգից ապահովագրվելու համար Հարկ եղավ Հայկական թիկունքում գտնվող գյուղերը մաքրել մահմեդական զանգվածից⁴⁹⁸: Շնեռուը և Մեղքեղեւ նշում էին, որ մահմեդական տարրերի այդ Հակահայկական գործողությունների ողջ ընթացքում հետախուզությունը ծավալել է որոշակի գործունեություն՝ զսպելու համար թշնամական գործակալների եռանդը թե Զանգիբարապում, թե՛ Բոյուք-Վեղիում, թե՛ Քուլպում, թե՛ Շարուր-Նախիջևանում⁴⁹⁹: Հենվելով Հայ գործակալների հաղորդագրությունների վրա, նշվում էր, որ թուրքական զորքերի հեռացումից հետո մնացած բազմաթիվ թուրքական գործա

⁴⁹⁷ Նույն տեղում, թ. 4:

⁴⁹⁸ Նույն տեղում, թ. 5:

⁴⁹⁹ Նույն տեղում, թ. 6:

կալ-սպաները և զինվորները, որոնք հեղեղել էին Կարսի մարզը իրենց եռանդուն ագիտացիայով, առաջ էին բերում թաթարական բնակչության այն-պիսի անգուստ թշնամական վերաբերմունք Հայկական իշխանությունների նկատմամբ, որ բրիտանական իշխանությունների աշակցությամբ նույնիսկ ձերբակալվեց տեղական «Շուրա» կառավարությունը, սակայն բրիտանացիների հեռանալուց հետո թաթարական և թուրք գործակալները վերսկսեցին իրենց հակակառավարական և հակահայկական գործողությունները⁵⁰⁰: Շնեռը և Մեդվեդիկը նշում էին, որ իրենք տեղեկություններ ունեն (մինչև սեպտեմբերի 20-ը ընկած ժամանակահատվածին վերաբերող) թուրք-թաթարական գործակալների գործունեության մասին Սարիղամիշի, Մերգենեկի և Կաղզկանի շրջանում, փաստեր բերելով նաև Զաֆար բեյի ջոկատի գործունեության մասին Օլթիի, ինչպես նաև Էյուք փաշայի Սարիղամիշի շրջանում ծալպած գործողությունների մասին, փաստելով, որ վերջիններս զինված են եղել գնդացիններով ու հրետանիով, և որոնց ուղեկցում էին քրդական բանդաները⁵⁰¹: Ռազմական այս ակնարկում նշվում էր վերջիններիս կապերի մասին Օլթիի մարզում և Սարիղամիշի ուղղությամբ գտնվող թուրքական գործերի հետ: Սույն ռազմական ակնարկ-ամփոփում նշվում էր վերջիններիս կապերի մասին Օլթիի մարզում և Սարիղամիշի ուղղությամբ գտնվող թուրքական գործերի հետ: Սույն ռազմական ակնարկ-ամփոփում նշվում էր նաև սեպտեմբերի 1-ին քուրդ-թաթարների փորձի մասին Կաղզկանը գրավելու և ստիպելու Մերգենեկի հայկական ջոկատի պետին անհապաղ մաքրելու Մերգենեկի շրջանը և զորքը ետ քաշել դեպի Կարս, ինչպես նաև հայկական կողմի պատասխանի, թշնամու ջախջախման և Էյուք փաշայի փախուստի մասին Օլթիի մարզի խորքերը: Դրա հետ մեկտեղ Շնեռը և Մեդվեդիկը հենվելով վերջին գործակալական հետախուզական տվյալների վրա, նշում էին, որ այդ ամենից դաս չքաղելով, թշնամու գործակալները վերսկսել են իրենց հանցագործ գործունեությունը, նախապատրաստելով մահմերդականների նոր խոռվություններ հայկական տարածքներում: Փաստեր էին բերվում քրդերի կուտակման մասին Կաղզկանի շրջանում և դրանց դեռնարկվող միջոցառումների մասին: Այսուհետո Շնեռը և Մեդվեդիկը հայտնում էին, որ հետախուզության տվյալների համաձայն էրզրումում հրավիրված խորհրդակցությունը որոշում է ընդունել գրավել Կարսի մարզը մինչև Արփաչայ, բոլոր ուժերով խոչընդոտելով և հակառակվելով հայերի վերաբերմին թուրքական վիլայեթները, եթե նույնիսկ դրա համար հարկ լինի պայքարի մեջ մտնել տերությունների դեմ⁵⁰²:

Շնեռը և Մեդվեդիկ կողմից 1919 թ. սեպտեմբերի 20-ից մինչև գեկտեմբերի 25-ը ընկած ժամանակահատվածին վերաբերող ռազմական գրության մասին կազմված № 2 ակնարկը, որը հենված էր գլխավորակես հետախոռվությունից ստացված տվյալների վրա, դարձյալ փաստում էր թշնամա-

⁵⁰⁰ Նույն տեղում, թ. 7:

⁵⁰¹ Նույն տեղում, թ. 8:

⁵⁰² Նույն տեղում, թ. 10-11:

կան գործակալների գործունեության մասին Կարսի, Շարուր-Նախիջևանի, Զանգեզուրի և այլ շրջաններում⁵⁰³: Կարեւոր է նշել, որ Շնեուը և Մեղ-վեդեր Հենվելով հետախուզական և այլ կարգի տվյալների վրա, հետաքրքիր եղակացության էին գալիս Հայաստանի ռազմական դրության վերաբերյալ, նշելով, որ այն ընդհանուր պլանով մնում է բավականին տագնապալից, չնայած սկսված Հայ-ադրբեջանական կոնֆերանսին, որի նպատակն էր խա-ղաղ ճամսապարհով լուծել բոլոր վիճելի հարցերը, միաժամանակ արձանագրե-լով, որ համաձայնության գալու հնարավորություններ չկան՝ նկատի ունե-նալով Ադրբեջանի մահմեդականների ձգտումը՝ միավորվելու թուրքիայի հետ, ինչպես նաև Ադրբեջանի համոզմունքը, որ առանց իրենց ուժեղ դաշ-նակիցների Հայկական ուժերը կցրվեն ողջ սահմանի երկայնքով և հնարա-վոր կլինի Հաղթաշարել վերջններիս դիմադրությունը: Անհրաժեշտ է նշել նաև Շնեուը և Մեղվեդեր ևս մի եղրակացության մասին Հայաստանի ռազմական դրության վերաբերյալ 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ից մինչև դեկ-տեմբերի 25-ը ընկած ժամանակահատվածում. այսպես, նրանք նշում էին (անշուշտ, Հենվելով գործակապական հետախուզական տվյալների վրա), որ իր սահմանների պաշտպանության համար Հայաստանը պետք է գենքի տակ պահի տղամարդ բնակչության չափազանց մեծ տոկոս (12 տարիք), որին ի վիճակի չէ Հյուծված ժողովուրդը, և եթե մինչև գարուն հնարավորություն չառաջանա փոքրացնել բանակը մինչև խաղաղ ժամանակների վիճակը, ապա դա, ըստ երևույթին, բացի գանձարանի համար ուժից վեր ծախսերից, կհան-գեցնի վերջնական տնտեսական փլուզման և սովոր քանի որ այն դաշտերը, որոնք լիովին անբավարար են ժողովրդին կերակրելու համար, կմնան չմշակված: Իսպամական ակնարկի հեղինակները նշում էին ավագի վրա կա-ռուցված Հայ քաղաքական շրջանների այն մոլորյալ, անհեռատես մտայ-նության մասին, որն իշխում էր այդ ժամանակաշրջանում՝ անվերապահ Հույսը և հավատը Արևմուտքից ցուցաբերվող օգնության հետ կապված. այսպես, զինվորական այս ակնարկում նշվում էր, որ անհրաժեշտ է իրական օգնություն ի դեմս չեզոք զորքերի, որոնք իրենց ներկայությամբ կդադա-րեցնեին մահմեդականների ոտնձգությունները Հայ ժողովրդի գոյության իրավունքի նկատմամբ և հնարավորություն կտային նրան ազատ չնչել⁵⁰⁴:

Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի 1919 թ. հոկտեմբերի 4-ի ամփոփագիրը (№ 1) հետաքրքիր տվյալներ է Հաղորդում Տրավիզոնի շրջանում թուրքական ձեռնարկումների մասին, որն առնչություններ ու-ներ Հայաստանի հետ: Այսպես, հետախուզական ամփոփագրում նշելով ռազմական գործողությունների դադարեցման մասին, միաժամանակ Հենվե-լով գործակալների Հաղորդածի վրա, Հայտնվում էր, որ նախատեսվում է անցկացնել 19-21 տարեկանների զորահավաք, ինչպես նաև տեղեկացվում էր

⁵⁰³ Նույն տեղում, թ. 13-16, 21:

⁵⁰⁴ Նույն տեղում, թ. 22:

առըբեջանական գործակալների ժամանման մասին նշված շրջան, նպատակ հետապնդելով իրենց մոտ ծառայության վերցնել ցանկացող սպաներին և առկարներին՝ սույն խնդրի լուծման համար էրզրում ուղարկելով 2 սպա: Բայց այդ, հետախուզական ամփոփագրում ասվում էր այն մասին, որ երիտթուրքերը Հազիստանից և Օլթիից Ա. Զարիա և Նալչեթիա էին ուղարկել գործակալների՝ տեղական մահմեդական բնակչության զինելու համար⁵⁰⁵: Ավելին, հայկական հետախուզության կողմից հայթայթված տվյալները փաստում են, որ թուրքական ռազմաքաղաքական շրջանները և հատուկ ծառայությունները Հայաստանի դեմ իրենց ագրեսիվ գործողություններում ձգտում էին հնարավորինս ներգրավել հայերի դարավոր հարևաններին՝ վրացիներին և կովկասյան մյուս ժողովուրդներին: Կապիտան Դեվոյանցը կ. Պոլսից Փարիզ՝ գեներալ Ղորդանյանին ուղարկված 1919 թ. Հոկտեմբերի 7-ի գեկուցագրում (№ 33) ընդգծում է Գերմանիայում պատերազմի տարիներին սպայական զպրոցն ավարտած ոմն «Հասան» անունով վրացի սպայի մասին, որ իգմիթի շրջանում կազմակերպված աշխատանք էր ծավալել լազերի, չերքեզների և թուրքերի մեջ՝ լայն կապեր պահպանելով Վրաստանի Հետ⁵⁰⁶:

Հայկական հետախուզությունը աշխատում էր օբյեկտիվ, հավաստի տեղեկատվություն հավաքել՝ ի նպաստ Հանրապետության անվտանգության խնդիրների լուծմանը: Այդ հարցերի լուծմանն էր ծառայում նաև 1919 թ. նոյեմբերի 9-ի հետախուզական ամփոփագիրը, որը կցված էր № 21 գործին: Դրանում Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետ, կապիտան Վ. Մուրադյանը և նրա օգնական, պողպորուչիկ Միքայել Դոդոխյանը արժեքավոր տվյալներ էին հաղորդում Մալաթիայում և Խարբութում երիտթուրքերի, Ալշկերո-Ղարաբիլսայի շրջանում թուրքական 11-րդ գվիգիայի գործունեության մասին, որի շտաբը գտնվում էր Բայազետում: Հետաքրքիր է նշել, որ այս հետախուզական հաղորդագրության Հեղինակները նաև ուշագրավ տվյալ էին ներկայացնում այն մասին, որ իրը թե Անդրկովկասում գտնվող էնվեր փաշան իր ծառայություններն է առաջարկել Մուստաֆա Քեմալին՝ պատրաստակամություն հայտնելով վերջինիս տրամադրել 18 հազար զինված մարդ (հետաքրքիր է նշել, որ ինչպես գրում է այդ օրերին Կ. Պոլսում հայկական հետախուզական ծառայության գործունեության կազմակերպիչ Տ. Դեվոյանցը Փարիզ՝ գեներալ Ղորդանյանին ուղարկված 1919 թ. նոյեմբերի 23-ի գեկուցագրում, էնվեր փաշան Մ. Քեմալին նաև խոստացել է գրամ՝ ոսկով)⁵⁰⁷, նաև նշելով, որ Բրուտում աղքային բանակի կազմակերպմանը զբաղվում է Հայտնի երիտթուրք, Բաղդադի նախկին ոստիկանապետ Նուրի Ա. Հմեդ Նուրի փաշան: Սակայն առավել հետաքրքիրն այս ամ-

⁵⁰⁵ Նույն տեղում, թ. 28:

⁵⁰⁶ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Թոստոն), թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3:

⁵⁰⁷ Նույն տեղում:

փոփազրի մի այլ տվյալ է. դրանում ապկում էր ծովային մինիստր Սալիկ փաշայի հեռազրի մասին Զինվորական մինիստրին, որում «Միլլի» շարժման զինվորականներին, զինվորներին խորհուրդ էր տրվում արտաքնազեսցույց տալ իրենց պատրաստակամությունը Անտանտի առաջ՝ ցրելու ազգային զինված ուժերը, իսկ իրականում գաղտնապես չդադարեցնել զինված ուժերի ձևավորման գործընթացները, նախատեսելով բացահայտ հանդես գալ միայն այն ժամանակ, եթե դրա անհրաժեշտությունը և պատեհ առիթը կիենի: Թատերական ներկայացում կազմակերպելով, թուրք քաղաքական-զինվորական առաջնորդները օրենքով, իբր թե ասենք վերացված էին համարում 17-րդ կորպուսը, որպեսզի Հնարավորություն ունենային ուժեղացնելու 14-րդ կորպուսը հույների գեմ հանդես գալու համար (իրավանում 17-րդ կորպուսի բոլոր զինվորները և սպաները մտան 14-րդ կորպուսի մեջ): Հետախուզական ամփոփագրում նշվում էր այն մասին, որ Տրապիզոն-Երզրումի շրջանում գտնվող 3-րդ դիվիզիայում հաշվում է 1750 ավին, Վան-Ալաշկերտ, Բայազետի շրջանում գտնվող 11-րդ դիվիզիայում՝ 3300 մարդ, իսկ Խորասան-Հասան Կալայի շրջանում գտնվող 12-րդ թուրքական դիվիզիայի կազմում՝ 2000 զինվոր⁵⁰⁸: Իհարկե, սրանք շատ ամբողջական և հավաքական տվյալներ չեն, պակասող օղակները քիչ չեն, սակայն եղածն էլ վկայում է այն մասին, որ Հայկական Հետախուզությունը փորձում էր լավ պատկերացումներ ունենալ թուրքական ուժերի մասին, ինչը տարբեր պատճառներով ոչ միշտ էր հաջողվում: Եվ այնուհանդերձ, փորձեր արվում էին ոտքի կանգնելու, կայանալու և իրավես հակազդելու թշնամուն, իսկ հավաքված տեղեկատվությունը բավարար էր թշնամուց իրավես զգուշանալու և պատասխան ռազմաքաղաքական լուրջ նախապատրաստություններ տեսնելու համար:

Որշակիորեն հետաքրիր է նշել նաև Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի 1919 թ. գեկտեմբերի 1-ի ամփոփագիրը (№ 8), որը թեկուզե առաջին հայացքից այնքան էլ կարեոր տեղեկատվություն չի պարունակում, և այնուամենայնիվ, դրանում կա մոտեցում, որն արժանի է ուշաբրության: Այսպես, ամփոփագիրը կազմողները՝ կապիտան Մուրադյանը և պողպորուչիկ Դոդոխյանը նշում էին, որ Մուստաֆա Քեմալը կանգնած է այն տեսակետի վրա, որ Փարիզի վեհաժողովից հետո, եթե պարզ կրառնա թուրքիայի ճակատագիրը, իրենք ձեռնամուխ կլինեն վճռական գործողությունների⁵⁰⁹: Այստեղ կարեորն այն է, որ ամփոփագիրը բացահայտում է հետախուզության վերին հշելունի սպաների տեղեկացվածությունը տարածաշրջանային քաղաքականությունից, և այն հնարավոր ու ռեալ քայլերից, որ կարող էին ձեռնարկել թուրքիայի նոր ղեկավարները իրենց հակահայկական քաղաքականությունում:

⁵⁰⁸ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 73 (71), թ. 187-188:

⁵⁰⁹ Սույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 133, թ. 25, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 271, թ. 85:

Միաժամանակ, ինչպես շատ տեղին նշվում է **Տեղոյանցի** 1919 թ. օգոստոսի 13-ի գելուցագրում (№ 3) ուղղված Փարիզում գտնվող գեներալ Դորդանյանին, չնայած այն հանգամանքին, որ Էրդրումում գտնվող Դաշնակցային ռազմականական միսիայի ներկայացուցիչները թուրքերի նախապատրաստությունների մասին տեղյակ են պահում Կոստանդնուպոլսում գտնվող Դաշնակցային Հրամանատարությանը խնդրանքով՝ զինված ուժ գործադրել՝ աղետից խուսափելու համար, վերջիններս դրակորում են հենց Ռատուֆ բեյի և մյուսների մատնանշած անվճռականությունը, ինչն էլ, ինչպես վկայում է Դեվոյանցը, Համարձակություն է տալիս թուրք առաջնորդներին գնալու դեպի 5-6 նոր դիվիզիաների կազմավորմանը՝ գլխավոր նպատակ գնելով Կարսի և Բիթլիսի ուղղությամբ ռազմականական առաջխաղացումը, ընդ որում 36-րդ դիվիզիան կենտրոնացնելով Օլթիի (3-րդ, 7-րդ, 11-րդ գնդերը), 9-րդ և 36-րդ դիվիզիաները Էրդրում-Հասան Կալայի շրջանում, 12-րդը՝ Խորասան-Քեթալի ուղղությամբ, 11-րդը՝ Վան-Բայազետի հովտում (33-րդ, 126-րդ և 127-րդ գնդերը, որոնք մտնում էին Մ. Քեմալի գլխավորած 15-րդ կորպուսի կազմի մեջ): Դեվոյանցը նաև ավելացնում էր, որ միլիարդները օգտվելով այդ բարենպատ վիճակից, գնացին դեպի շարքային թուրքերի զինումը՝ Էրդրումի մարզում, բայց վերոհիշյալից բնակչությանը բաժանեցին մոտ 60.000 հրացան, դրան գուգահեռ կազմակերպելով չեթնիկների խմբեր, և դա այն դեպքում, երբ անգիտացները բավարարվում էին խաղաղ գործացումներով, ինչը բնականաբար ազդեցություն չէր գործում թուրքերի վրա⁵¹⁰:

Տարածաշրջանային, այդ թվում և Հայաստանի շուրջ կառարվող իրադարձությունների մասին կարևոր հետախուզական փաստեր են պարունակվում նաև Գլխավոր շտաբի պետի 1919 թ. գեկտեմբերի 21-ի գելուցագրում՝ ուղղված Զինվորական նախարարին՝ կապված մինչև գեկտեմբերի 21-ը ընկած ժամանակահատվածի ռազմական անցքերի ու իրավարձությունների հետ: Դրանում նշվում էր, որ թուրքերի շարժման և իրավանացվող տենտագին աշխատանքի մեջ զգացվում է ինչ-որ Հիստերիկություն, որը ճգնաժամի նախանշան է, սակայն կապիտան Մուրադյանը դրա հետ մեկտեղ տեղին գդուշացնում էր, որ այդ խաղը պետք է միանգամայն լուրջ, նույնիսկ վտանգավոր Համարել Հայերի Համար:

Հենքելով Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի ամփոփագրի վրա, Գլխավոր շտաբի պետը նշում էր, որ վերջինիս կողմից բազմիցս փաստեր են բերվել Մուստաֆա Քեմալի կողմից գլխավորվող ազգային ուժերի հապճեպ կազմակերպման մասին թուրքիայում, որը դիտվում էր շատ վտանգավոր Հայաստանի Համար, ինչը անհեռատեսորեն անտեսվում և բոլորովին հաշվի չէր առնվում Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական-

⁵¹⁰ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Թոստոն), թիվ 9/9, պահ. 12, դ. 3:

կուսակցական ղեկավարը շրջանների, կառավարական օդակների, առանձին կուսակցությունների և այլ ուժերի կողմից, որոնք 1919 թ. մայիսի 28-ի Միացյալ Անկախ Հայաստանի մասին Հայտարարության և Դաշնակիցների կողմից տրված խախուտ խոստումների մագնիսական դաշտի ազդեցության տակ էին: 1919 թ. դեկտեմբերի 21-ի վիճակով Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակառարը հաղորդում էր (նկատի ունենալով Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնի № 8 տեղեկագիրը), որ չնայած թուրքական ազգային շրջանների ղեկավարների միջև առկա որոշ տարածայնություններին, Հենց ինքը՝ Քյազիմ Կարաքեքիր փաշան և Ռատուֆ բեյը, Հույս դնելով Անտանտի «Պաշնակից» երկրների անվճռականության վրա, ի դեմս նրանց ձեռքի տակ առկա բավարար ուժերի բացակայության (սա վկայում է այն մասին, որ վերջիններս ավելի լավ էին տեղեկացված, և լավ էին պատկերացնում համաշխարհային իրավիճակը, և տարածաշրջանային խնդիրներն ու անելիքները - վ. վ.) ցանկանում էին խկույն և եթև սեփական ուժերով գրավել Սմիռնան (Իզմիր, Զմյուռնիա) և մինչև Արքաչայ ընկած տարածքի Հյուսիսային մասը, համարելով դա որպես ամենաբարենպաստ պահը խանդավառության համար՝ և համախոհների միջև ընդհանուր տրամադրությունների ստեղծման համար՝ ի նկատի ունենալով նշված գաղափարների իրավանացման հարավորության նկատմամբ հավատը, և երկրորդ, որպեսզի Փարիզի վեհածողովին կանգնեցնեն կատարված փաստի առաջ, իրավես ազգային ուժերով գրավելով թուրքիայի տարածքը և ուժեղացնելով թուրքիայի անընդունվության մասին սկզբունքների քարոզչությունը, իրականացնելով Հայկական Հարցի վերացումը: Նշված փաստաթղթում նաև ասվում էր, որ հավատի հետախուզական աղբյուրներից հայտնի է դարձել, որ 1919 թ. նոյեմբերի վերջերին Երգրումում պետք է կայանար թուրքական կորպուսների հրամանատարների համագումարը քրդերի, աջարների, Աղքարեջանի զինվորական ներկայացուցիչների և ուսւ բոլշևիկների մասնակցությամբ (ուշագրավ փաստ է, չնայած որոշ «Եթենների» Հարցագամների - վ. վ.)՝ նպաստակ հետամտելով հանդես գալ ընդդեմ Հայաստանի կազմակորման և Դաշնակիցների ուժեղացման, խոչընդոտելով թուրքիայի տարածքի անդամակառմանը, և վերջին հաշվով մշակելով գործողությունների ընդհանուր ծրագիր ընդդեմ թուրքիայի թշնամիների: Միաժամանակ դարձյալ հենվելով հետախուզական գործակալական տվյալների վրա, նշվում էր, որ երկրորդ այդպիսի համագումար նախատեսվում է անցկացնել Սվազում, (Կ.Պոլսում գտնվող Տ. Դեկոյանցը գեներալ Ղորղանյանին ուղղված 1919 թ. Հոկտեմբերի 6-ի զեկուցագրում (№ 32) հետևյալ հետաքրքիր նշում է անում այն մասին, որ Սվազում Մուստաֆա Քեմալ փաշային կից գտնվելիս են եղել երեք վրացական և երկու աղբյուրների ապաներ, որոնք էլ հենց մասնակցել են Սվազի

կոնգրեսին⁵¹¹), քննարկելու համար թուրքական սահմանների պաշտպանության հարցը մեծ մասշտաբով, վերջապես բոլոր միջոցները ձեռնարկելով ուժեղացնելու համար բանակային զորամասերը և քրդա-թաթարական բանդաները հայկական սահմանի ողջ երկայնքի եզրերով, վկայակոչելով 15-րդ թուրքական կորպուսի հրամանատարի՝ Էրզրումից Կոստանդնուպոլիս՝ Զինվորական նախարարի հասցեով ուղարկված հեռագիրը, որում շեշտվում էր, որ մոտեցող իրադարձությունների կապակցությամբ հայկական սահմանադիր վրա ձեռնարկում են նախապատրաստական միջոցառումներ: Զեկուցագրում ընդգծվում էր, որ այդ նախապատրաստությունները իրականում էլ իրենց սպասեցնել չտվեցին, արագ արտահայտվելով կոնկրետ գործնթացներում: Որպես ապացույց հայկական սահմանին հարող տարածքներում թուրքական ուժերի աշխատացման, գեկուցագրում նշվում էր Հետախուզագական տվյալներով Հաստատվող թուրքական զորամասերի մանևրումների մասին, և մասնավորապես 9-րդ թուրքական դիվիզիայի շարժման մասին Օլթի շրջանի ուղղությամբ, 11-րդ դիվիզիոնի գործողությունների մասին Շարուր-Նախարարի շրջաննախարարի շրջաններին հարող տարածքներում, և 3-րդ ու 12-րդ դիվիզիաների վերաբմբավորումների մասին Տրավիդոնի և էրզրումի շրջաններում, որոնք հաստատվում էին նաև այլ աղբյուրներով: Սույն փաստաթիթում արձանագրվում էր, որ Երգնակայի և Շինիս-Գարանհիսարի շրջաններից էրզրումի վրայով Կովկաս էին ուղեկորդվում չեթրնիկների մասն խմբեր: Բացի այդ, ասկում էր, որ «Միլի» կազմակերպությունը ավելի հաջող ձեռով ծավալվում է Թորթումի շրջանում, որոնցից առանձին ջոկատներ ուղեկորդվում են Օլթի, Ալաշկերտի հովիտները, Սարիդամիշի, Կաղզգանի, Քուլպի, Շարուր-Նախարարի շրջանները⁵¹²: Զեկուցագրում նաև կարեոր եղրաշանգում էր արվում այն մասին, որ բոլշևիկների հաջողություններին զուգընթաց Թուրքիայում ողեկորդել են և շտապում են այն օգտագործել իրենց պանխալմիստական նպատակների ուժեղացման համար՝ Հայկական հարցի ոչնչացման նպատակով: Դրա հետ մեկտեղ կապիտան Մուրադյանը տագնապ էր արտահայտում դաշնակիցների՝ իրենց նկատմամբ Հնարավոր անտարբեր վերաբերմունքի դրսեորման Հնարավորության կապակցությամբ, նշելով, որ անցած տարվա մղձավանջը կարող է ավելի ասրասրելի ձևերով կրկնվել: Ելնելով դրանից, Հայաստանի գլխավոր հետախուզակցներից մեկը՝ կապիտան Մուրադյանը եղրակացնում էր, որ անհրաժեշտ է իսկույն և եթ ամեն ինչի մասին տեղեկացնել Դաշնակիցներին (իբր թե վերջիններս անտեղյակ էին անցուղաքածից, քաղաքական գործընթացների իրական ընթացքից- Վ. Վ.), որպեսզի նրանք ձեռնարկեին պատեհածամ միջոցներ հայերի ֆիզիկական գոյության ապահովման համար: Այնուհետև Մուրադյանը անդրադառնում էր ևս մի կարեոր Հանգամանքի:

⁵¹¹ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Քոստոն), թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3, թ. 40:

⁵¹² ՀԱԱ, Ֆ.Պ- 200, գ. 1, գ. 271, թ. 85-86:

Վերջինս նշում էր, որ թուրքերը օգտվելով այն բանից, որ իրենք Գերագույն կոմիսար Համկելի առաջարկի համաձայն ձեռնպահ են մնացել բոլոր տեսակի ռեպրեսիաներից (պատճիչ միջոցներից) ապստամբած թաթարների նկատմամբ, որոնք օրինական Հայկական տարածքի վրա Հակաբրավական գործողությունների են դիմում, անսընդմեջ ապստամբներին մատակարարում են զենք, զինամթերք, նույնիսկ հրետանի, կազմակերպելով թաթարներին և Զանգիբրասարի, Վեղիբրասարի, Շարուրի ու Նախիջևանի բոլոր գյուղերում: Մուրաղյանը անդրադառնում է նաև Խալիլ փաշայի Հակահայկական գործողություններին Նախիջևանում, ուր վերջինս իր ելույթներում կոչ էր անում միավորվել Թուրքիայի հետ: Միաժամանակ նշվում էին այլ կոնկրետ փաստերի մասին. զեկուեմբերի սկզբեջներին Աղբբեջանի ներկայացուցի կողմից Կոստանդնուպոլսից Բաքու է ուղարկվել մոտ 100 թուրք սպա, իսկ Թուրքերի մոտ՝ որպես պղղմբեյստեր (ոստիկամնապետ) աշխատած Միրալյա Ռիզա բեյը Նուրի փաշայի կողմից նորից ուղարկվել է Աղբբեջան՝ իր հին պաշտոնը զբաղեցնելու համար և այլն: Սույն հույժ կարևոր զեկուցագրի վրա կա գեներալ-մայոր Հախվերդյանի մակագրությունը, որում վերջինս ընդգծում էր իր լիակատար համաձայնության մասին կապիտան Մուրաղյանի զեկուցագրում ներկայացված փաստերի և արտահայտված տեսակետների հետ⁵¹³:

Ի դեպ, Հարկի է ասել, որ Դաշնակիցների համարակի անտարբերության և կասկածների մասին Անստանտի գծով իրենց փոքր դաշնակցի՝ Հայաստանի նկատմամբ, և այդ առումով Թուրքիայի կողմից ձեռնարկվող ագրեսիվ գործողությունների կապակցությամբ ուշադրավ տեսակետ է արտահայտում Տ. Դեվոյանցը՝ համերաշխվելով նաև Վ. Մուրաղյանի վերը բերված մի շարք մտքերի հետ: «Թէեւ իրենց պահանջները առաջ քաշելու համար քէմալականները բաւականաչափ ուժն չուն էին, բայց իրենց յոյսը դրած էին Դաշնակիցների անվճռական լինելու վրայ: Կ'ուզէին իրենց ունեցած ուժերով առ այժմ գրաւել իզմիրը եւ Անդրկովկասի մասը մինչեւ Արփաչայ, որովհետեւ կը խորհէին թե այս անելու ժամանակը ամենանպաստարոն էր: Այդ կերպով կարող էին իրենց ազգակիցների մէջ ստեղծել ոգեւորութիւն և վատահութիւն իրենց հետապնդած գաղափարների գործադրութեան համար: Միաժամանակ նրանք ուզում էին Փարիզի Խորհրդաժողովը դնել կատարուած իրողութեան առջեւ:

Հայ ժողովրդի Հողային արդար պահանջների տաճիկների համար անընդունելի էին, եւ այդ պատճառով նրանք գիմում էին քայլերի՝ ընդմիշտ հաշուերդարդարի ենթարկելու համար Հայկական Հարցը»⁵¹⁴: Սակայն նա նաև ապելացնում էր, որ Ռուսաստանի վրա էլ չէին կարող հույս դնել, և այդ ա-

⁵¹³ Սույն տեղուա, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 133, թ. 26-27, Ֆ.Պ- 200, գ. 1, գ. 271, թ. 86:

⁵¹⁴ Տիգրան Աղյանց, Կեսանքիս Դրուսպմերից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1946, № 2 (253), Մարտ -Ապրիլ, էջ 104:

ոռումով շատ հետաքրքիր ձևով նկատում է. «Տաճիկ-թաթար պատրաստութիւնների մասին Հայաստանի կառավարութիւնը իրազեկ էր պահում մեր արտասահմանի պատուիրակութիւնը, որը զուր ծեծում էր եվրոպական դիւնագետների դռները...Մեզ կարող էր փրկել միայն մեզ մօտ գտնուող ռուսը, եւ Հայերից շատերը իրենց աշխերը յառելէին դէպի Հիւսիս՝ Սովետների կողմը: Բայց նա հեռու էր մեզանից եւ զբաղուած իր ներքին քաղաքացիական կունենալով, թեւ հետզհետէ մօտենում էր Անդրկովկասին»⁵¹⁵:

Հետափուղության միջոցով ձեռք բերված այս և այլ կարգի փաստերով զեկուցագրի հեղինակները Հիմնավորում էին կոնկրետ գործողությունների ձեռնարկման անհրաժեշտությունը: Գլխավոր շտաբի 1920 թ. հունվարի 2 ի հետափուղական ամփոփագիրը (№ 9) դարձյալ վկայում է թուրք-թաթարական ձեռնարկումների մասին ընդդեմ Հայաստանի, Կոստանդնուպոլիսում Աղբեջանի ներկայացուցիչ Ռիզականի քայլերի մասին պանխալամիզմի գաղափարներին նվիրված սպաների հավաքագրման և դրանց Աղբեջան ուղարկելու ուղղությամբ և այլն⁵¹⁶:

Թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունների, ինչպես նաև թուրքական նկրտումների մասին Հայաստանին սահմանամերձ շրջաններում, և առհասարակ տարածաշրջանում ցուցաբերվող ակտիվության մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում Գլխավոր շտաբի հետափուղական բաժնի 1920 թ. հունվարի 2-ի ամփոփագիրը: Դրանում նշվում է Հայկական սահմանի վրա ձեռնարկվող միջոցառումների մասին՝ կապված վերահաս իրադարձությունների հետ, ինչպես նաև «Միլլի» կազմակերպության ձեռնարկումների մասին թորթումի շրջանում, որտեղից նորակոչիները շարժվում էին գեղագիտ Օլթիի շրջան, ձգտելով ամրապնդվել Սարիդամիշի, Կաղզվանի, Քուլպի, Խգդիրի և Նախիջևանի ուղղությամբ: Դրա հետ միասին հետափուղական ամփոփագրում նշվում է թուրքական գործակալների պանխալամիստական քարոզչության մասին Բաթումի մարզում, որոնց շնորհիվ նորից գուրս է լողացել Բաթումի, Արդահանի և Կարսի մարզերից միասնական մահմեդական Հանրապետության ստեղծման հին պլանը՝ թուրքիայի հովանավորության ներքո, օգտագործելով նաև տեղական մահմեդական մամուլի քարոզչական Հնարավորությունները: Ամփոփագրում ասվում էր նաև, որ թուրքական այդ քայլերին և ագիտացիային անգլիական իշխանությունը ոչ մի կերպ չի հակագրվել⁵¹⁷:

Գլխավոր շտաբի հետափուղական բաժնմունքի 1920 թ. փետրվարի 7-ի ամփոփագրում (N 11) կապիտան Վ. Մուրագյանը և նրա օգնական, պոդպորուչիկ Մ. Դոգոնյանը հայտնում են, որ թուրքական 15-րդ կորպուսը առգրավելով կազմայրված 4-րդ բանակի զինանոցները, պատրաստվում է

⁵¹⁵ Նույն տեղում, էջ 105:

⁵¹⁶ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 133, թ. 39:

⁵¹⁷ Նույն տեղում:

դուրս գալ Հայկական սահմանի վրա, միաժամանակ ուժեղացվում են 12-րդ, 13-րդ, 14-րդ և 20-րդ կորպուսները: Ամփոփագրում Հատուկ նշվում էր, որ Հենց այդ կորպուսների գործողությունների հետ էլ պետք է համաձայնեցնի իր գործողությունները Աղբեջանի բանակը, և մշակի Համատեղ պլան, ինչի Համար Աղբեջանի բանակ են Հրամիրվել թուրք սպա Հրահանգիչներ⁵¹⁸: Շատ ավելի մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ՀՀ զորքերի Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժանմունքի 1920 թ. ապրիլի 5-ի ամփոփագիրը (N 14), որը կարևոր, թեկուզե տեղեւեղ այսօրվա մոտեցումների տեսանկյունից վիճարկելի տեղեկատվություն է հաղորդում թուրքիայում տեղի ունեցած իրադարձությունների ու դեպքերի մասին: Դրանում ասվում էր, որ թուրքական բանակի թիվը կազմում է 51.476 մարդ, իսկ էրզրումում գտնվող 15-րդ կորպուսինը՝ 13.338 մարդ: Ամփոփագրում Հայտնվում էր, որ 15-րդ կորպուսի դիվիզիաներից 12-րդի շտաբը գտնվում է Խորասանում, 35-րդ գնդինը՝ Քեփրի-Քեյում, 36-րդ գնդինը՝ Զիվինում, Հասան-Կալայում գտնվում է Հրետանային մարտկոց՝⁴ 4 Հրանոթներով: Գործակալական այդ տվյալների համաձայն, 15-րդ կորպուսը պատրաստվում էր գործողությունների հայկական սահմանի վրա՝ նպատակ հետապնդելով հայերին ետ շրպտել Կարսի նահանգից և վերականգնել այսպես կոչված Հարավարեմույան մահմեդական հանրապետությունը, դրանով իսկ կապ հաստատելով Աղբեջանի հետ: Ամփոփագրում նաև ասվում էր այն մասին, որ Կ.Պոլսի կառավարությունը առաջարկել է կորպուսի հրամանատար Քյազիմ փաշային մինչև թուրքական Հարցի լուծումը, առաջիկայում ձեռնպահ մնալ գործողություններից, որպեսզի չխանգարեն թուրքական խնդրի լուծմանը թուրքիայում, սակայն մշտապես պատրաստ լինելով հնարավոր ակտիվ գործողությունների: Դրանում նաև ասվում էր, որ կորպուսի գորամասերի առջե դրված են որոշակի նպատակներ, այդ թվում Խալիլ բեյի գորամասին Հրահանգ՝ է տրվել ամրապնդվել Մերգենեկ-Արդաշան ուղղությամբ՝ Արդաշանի և Կարսի մարզերը գրավելու համար, իսկ մյուս գիվիզիաները պիտք է գործեին Սարիղամիշի ուղղությամբ, որի համար Զարաբեսանյան Շուրային Հաստիացմել է 700 բերդանկա, 4400 փամփուշտ⁵¹⁹, ինչը գրեթե այնքան էր, ինչքան ըստ Դեվոյանցի թուրքիային թուրքարդում էր ունենալ ըստ Դաշնակիցների հետ ունեցած համաձայնության, չնայած թուրքերը դատելով այդ փաստերից, դիմում էին քողածածկված քայլերի, իրավան իրենց գործողությունները ի ցույց չդնելով իրենց Հակառակորդներին, ինչպես նաև Փարիզի քաղաքաբետներին՝ աշխարհի ճակատագիրը սնօրինող եվրոպական լիգերներին, չնայած դրա կարիքը չկար, քանզի եվրոպական Դաշնակիցները, և մասնավորապես բրիտանացիները ներքուստ հակված էին սերտ եզրեր ունենալու քեմպալական առաջնորդների և Մ. Քեմալի հետ՝ ընդգեմ բոլշևիկ-

⁵¹⁸Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 441, թ. 33:

⁵¹⁹Նոյն տեղում, գ. 427, մաս II, թ. 249:

յան Ռուսաստանի կայսերապաշտական ծրագրերի իրավանացման և նոր ռուսաստանյան «իմպերիալի» ստեղծման: **Գեներալ Գ. Ղորդանյանին ուղղված 1919թ. նոյեմբերի 7-ի գեկուցագրում** (№ 51) Տ. Դեվոյանցը կ. Պոլսից գրում էր, որ Թուրքիան պետք է ունենար 9 կորպուս՝ 20 դիվիզիաներով, ուրոնց մեջ պետք է ունենային ընդամենը 54503 մարդ, այսինքն՝ ամեն մի դիվիզիան՝ 2020 զինվոր, և քանի որ 12-րդ և 9-րդ դիվիզիաների թվակազմն այդ պահին ավելին է եղել՝ 2296 մարդ, իսկ զենքի տակ են եղել 39947-ը, դաշնակիցների կողմից թույլատրվել է զորակոչել ևս 12260-ը⁵²⁰: Սա, իհարկե, հետո խախտվել է, սակայն այս և 1920թ. ապրիլի 5-ի տվյալները գրեթե համընկնում են, ինչը վկայում է, որ Թուրքական բանակի թվակազմը եղել է ընդհանուր առմամբ կայուն՝ տատանվելով 51-54 հազարի միջակայքում:

Թուրքական զորքերի տեղաբաշխման մասին պատկերացումների ամբողջականացման, ճշգրտման տեսանկյունից օրոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև ՀՀ զորքերի Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակածետախուզական բաժանմունքի պետ կապիտան Դեվոյանցի գեներալ Ղորդանյանին ուղարկված 1919 թ. ապրիլի 29-ի գաղտնի ամփոփագրի (№ 33) տվյալները, որում նշված էր, որ Ալաշկերտից Բայազետ ընկած տարածքում տեղաբաշխված են 1000 կանոնավոր ասկյարներ, իսկ Ալաշկերտի Հովտում և բարձունքներում՝ շուրջ 6000 ոչ կանոնավոր քուրդ կամավորական զորամասեր, որոնք մտնում են Քյազիմ Կարաքեքիր փաշայի գլխավորած 15-րդ կորպուսի մեջ: Հայտնվում էր նաև, որ Քուրլի շրջանում (Սուրմալու) Շամիլ բեկի տրամադրության տակ կան 250 թուրք կարգապահ ասկյարներ, իսկ սպա Յուղեաշի Քեմալ Էֆենդու գլխավորությամբ գործում են մինչև 3000 զինված տեղական թաթարներ և քրիեր՝ որպես պարտիզաններ՝ ձեռքի տակ ունենալով 4 հրանոթ (2-ը՝ լեռնային) և 4 գնդացիր: Ավելացվում էր, որ Շամիլ բեկը ուղարկվել է Բայազետ, Ալաշկերտ և Ղարաքիլիսա՝ 25 ուղտերի քարավանի ուղեկցությամբ՝ զենք ու զինամթերք ստանալու համար, իսկ Սարիղամիշի շրջանում՝ գործում է այսպես կոչված «թուրք կոմունիստների» բանդան⁵²¹:

Առաջապահ, փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հայ հետախուզյաները իրենց կողմից հաղորդվող տեղեկատվության հարցում նախանձախնդիր էին, շահագրգուված էին դրանց հավաստիության և գաղտնիության ապահովման մեջ, մանավանդ, երբ դա վերաբերում էր թուրքագրեթանական մեքենայություններին, և դրանց շուտափույթ բացահայտմանը: Այսպես, 1920 թ. մարտի 13-ին ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարությանը կից Տեղեկատվական բաժնի պետին ուղղված դիմումագրում (РО 4030) ՀՀ զորքերի հրամանատարի Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնի

⁵²⁰ Հայատանի Հանրապետության արխիվ (Թոստոն), թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3:

⁵²¹ Մույլ տեղում:

պետ Տիգրան Դեկոյանցը տեղեկացնում էր Արտաքին Գործերի նախարարությանը իր վրդովմունքի մասին՝ կապված Հետախուզական ամփոփագրերից մեկի անթույլատրելի ապագաղտնագերձման հետ, որի հետևանքով էլ մամուլ էր սպրդել գաղտնի տեղեկատվություն Կիլիկիայում տեղի ունեցած իրադարձությունների, և որ շատ ավելի կարևոր էր՝ հայկական սահմանի վրա թուրքական նախապատրաստությունների մասին, որոնք էլ կասկածելի հանգամանքներում ընկել էին «Յառաջ» թերթի խմբագրություն և տպագրվել մայիսի 13-ի համարում⁵²²: **Տիգրանցը** խիստ դժգոհում էր այդ փաստից և պահանջում ոչ միայն գտնել մեղագորներին, այլև՝ պատժել դրանց՝ հանցագոր անփութության համար: Այդ կապակցությամբ ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարության Տեղեկատվական բաժինը հայտնում էր, որ ինքը ոչ մի մեղք չունի դրանում, և չգիտի, թե ինչպես է տեղի ունեցել տեղեկատվության արտահոսք և որտեղից, ինչ ճանապարհներով: Իր հերթին իր վրայից պատասխանառվությունը գցում էր նաև «Յառաջ» թերթը, տեղի տաղով ամիսներ տևող նոր քաջըսուկների⁵²³: Այս ամենը անթաքույց ցույց է տալիս, թե ինչպիսի պայմաններում էր աշխատում հայկական հետախուզությունը, դժվարությամբ հայթայթելով Հայաստանին վերաբերող թուրքական պլանների ու գործողությունների, թշնամական մեքենայությունների մասին փաստեր ու վկայակոչումներ, որոնք չափազանց կարևոր էին ՀՀ-պետական անվտանգության պահպաման տեսանկյունից, հաղթահարելով սեփական մամուլի միջոցների երթեմն կրավորական, անպատասխանառու և անգույց վերաբերմունքից առաջացած խոչընդուները:

1920 թ. մայիսի 7-ի ամփոփագրում Հայաստանի գորքերի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժինը տեղեկացնում էր, որ Օլթի է գործուղվել Խալիս բեյը մոտ 150 ասկարներով, որպեսզի այսպես կոչված հայկական գաղանությունների մասին լուրերի հաստատման դեպքում կազմակերպի տեղական մաշնադականներին: Հայտնվում էր նաև, որ Մերդենների շրջանում աստիճանաբար ավելանում է այնտեղ ժամանող ասկարների և կամավոր քրդերի քանակը: Ավելին, վերոհիշյալ ամփոփագրում միաժամանակ տեղեկացվում էր թուրքական գործակալների գործունեության մասին հայկական որոշ սահմանային շրջաններում: Այսպես, հայտնվում էր Շարուրյան ուժերի կենտրոնացման մասին Բաշ-Նորաշենում, որը նրանց շտաբատելին էր դարձել, և որտեղ առկա ուժերին գլխավորում էր թուրքական սպա Օսման փաշան, իսկ տեղական դպրոցի բակում 42 թուրքական ասկարներ Մաշտի Ալեքպեր Զամանխանովի գլխավորությամբ անցկացնում էին տեղական թաթարների ուղղմական ուսուցում՝ իրենց տրամադրության տակ ունենալով 260 մարդ⁵²⁴:

⁵²² ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 427, մաս II, թ. 300-301:

⁵²³ Նույն տեղում, մաս II, թ. 299, 303, 304:

⁵²⁴ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 184, թ. 140:

Հաստ հետաքրքիր և ուշագրավ է Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և Հակահետախուզական բաժնամունքի 1920 թ. հուլիսի 3-ի ամփոփագիրը (թիվ 18): Դրանում հաղորդվում էր, որ գործակալական տվյալների համաձայն թուրքերը Կոստանդնուպոլսում կազմակերպել են Հետախուզական բյուրո, որի գործակալները պետք է աշխատեին Վրաստանի սահմաններում և Հետեւեին Հայաստանի իրադարձություններին: Հայտնվում էր, որ այդ նպատակով հավաքագրվել են հայերեն լեզվին տիրապետող բազմաթիվ վրացիներ և ռուսներ, որոնք մոտ ժամանակներում պետք է ժամանեն Հայաստան: Բայց այդ, Հետախուզական ամփոփագրում հասուլ շեշտվում էր, որ ստուգված տվյալների համաձայն Գերմանիայում տպագրվել են մեկ միլիոն կեղծ թուրքական լիրաներ, որոնք պետք է ուղարկվեին Կովկաս: Այնուհետև ավելացվում էր, որ Ադրբեյջանին օգնելու նպատակով այդ փողերը պետք է գլխավորապես ծախսվեին Հայաստանում՝ նպատակ հետապնդելով վերջնականապես գցել Հայկական չեմերի կուրսը: Հետախուզական տեղեկագրում նաև ընդգծվում էր, որ վերոնշյալ «Հետախուզական բյուրոյի» գործակալների թվում կան նաև հայեր, որոնք պետք է մասնակցեին Հայաստանում, և մասնավորապես մայրաքաղաքում՝ Երևանում նշված կեղծ փողերի տարածման գործին⁵²⁵:

Ակնհայտ է, որ Հայկական Հետախուզությունն աշխատում էր և փորձում է արդյունավետ լինել՝ նպաստելով Հայրենիքի պաշտպանության արդար գործին: Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնի 1920 թ. հուլիսի 6-ի ամփոփագիրը տեղեկություններ էր հաղորդում թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին, և ուշագրավ է որոշակի տեսանկյունից՝ բոլշևիկների կողմից տարվող քարոզչության մասին թուրքիայի մահմեդականների շրջանում՝ Հանուն այսպես կոչված «Համաշխարհային հեղափոխության իրագործման»⁵²⁶, որի քողածածկութիւն տակ կատարվում էին միանգամայն այլ բաներ, և ընթանում էին շատ բարդ քաղաքական գործընթացներ, որոնք ամենևին էլ չէին Համապատասխանում մի շարք փոքր ժողովուրդների և առանձնապես՝ Հայերի շահերին:

Արխիվներում որոշ Հետաքրքիր տեղեկություններ կան նաև Հայկական Հետախուզության գործունեության մասին Պարսկաստանի հետ կապված տեղեկատվություն Հավաքելու ուղղությամբ: 1920 թ. հուլիսի 6-ի Հետախուզական ամփոփագրում այդ ժամանակ Հետախուզական բաժնի պետի պարտականությունները կատարող Գլխավոր շտաբի ծովակալության գծով պորուչիկ Հովհաննես Խոտուրսկին և նրա օգնական պողպորուչիկ Մ. Դուռգոխյանը փաստեր են բերում Հայ-պարսկական առևտրական փոխհարաբերությունների, Մեղրիում տեղի ունեցող առևտրի, ինչպես նաև այն մասին, որ նախիջևանյան խաները և օրդուքացիները բողոքել էին պարսկական

⁵²⁵ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 33, թ. 32:

⁵²⁶ Նույն տեղում, թ. 40:

սահմանապահներին և իշխանություններին, որ պարսիկները Ղափանի և Զանգեզուրի Հայերին զենք ու զինամթերք են մատուկարարում: Ամփոփագրում նշվում էր, որ քանի որ պարսկական խաները ազգակցական կապերով կապված են Օրբուբաղի և Նախշեանի խաների հետ, ապա այդ պատճառով վերջիններս գնացին այն քայլին, որ առևտուրը երկու ամսով դադարեց, այդ ընթացքում Աղբբեջանի գործակալների կողմից Թավրիզում ընթանում էր որոշակի Հակաճայկական ագիտացիա՝ նպատակ հետապնդելով առաջ բերել Հայերի ջարդ: Սակայն միաժամանակ ապիւմ էր, որ Թավրիզի Մուշտի միջամտությունից հետո, երբ վերջինս կոչով դիմեց բնակչությանը լոյալ վերաբերմունք դրսերել Հայերի նկատմամբ, իրադրությունը որոշ չափով հստակվեց ու խաղաղվեց, և մայիսի 10-ից սկսած Մեղրիում առևտրական Հարաբերությունները Պարսկաստանի հետ վերականգնվեցին⁵²⁷:

Սակայն Հայկական Հետախուզական ծառայություններն ավելի շատ խնդիրներ ունեին Թուրքիայի հետ, և հետևաբար Հայթայթված տեղեկությունները ավելի շատ վերաբերում էին Հայ-թուրքական Հարաբերություններին, տարբեր ռազմական և քաղաքական բնույթի տարածաշրջանային գործընթացներին: Այսպես, 1920 թ. հուլիսի 6-ի հետախուզական ամփոփագիրը Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժանմունքը գլխավորապես նվիրել էր Թուրքիայի հետ կապված իրադարձություններին, ինչպես նաև բոլշևիկների քարոզչությանը մահմեղական շրջաններում: Բացի այդ, նշված ամփոփագիրը հետաքրքիր տեղեկություններ էր Հայորդում Հայաստանի սահմաների մոտ թուրքական ուժերի գիւղուկացիայի մասին: 1920 թ. հուլիսի 6-ի այս ամփոփագիրը փաստում էր, որ Հայաստանի սահմաների մոտ տեղաբաշխված են **Քյազիմ Կարաքեքիր փաշայի** 15-րդ թուրքական կորպուսը, ընդ որում նշելով, որ էրզրումում է գտնվում Ռուսական բեյի գլխավորած 9-րդ գիվիզիայի շտաբը, 17-րդ հետևակային գունդը, Հասան-Կալայում՝ 28-րդ հետևակային գունդը (ինչպես նաև շտաբը), մի մարտկոց, 4 լեռնային թնդանոթ: Տեղեկագիրը հաղորդում էր, որ Թորթումում են գտնվում 28-րդ գնդի երկու գումարտակ, Բարդուսում՝ 28-րդ գնդի մի գումարտակ և 29-րդ հետևակային գնդի զորամասերը, Խորասանում՝ Խալիլ բեյի գլխավորած 12-րդ գիվիզիան իր շտաբով, Զիվինում՝ 34-րդ հետևակային գունդը, Քեփրիկեյում՝ (նաև՝ Քյոփրիկյոյ) 35-րդ հետևակային գունդը, Ալաշկերտի Ղարաքիլիսայում՝ 36-րդ հետևակային գունդը: Սույն փաստաթղթի ծանոթագրության մեջ նշվում էր, որ 36-րդ հետևակային գնդի գորամասերը նկատվել են Օլթիի շրջանում, ինչպես նաև Խալիլ բեյի 3-րդ գիվիզիան, 7-րդ, 8 -րդ, և 11-րդ հետևակային գնդերը: Նշվում էր, որ թուրքական ամեն մի գիվիզիա ուներ 1100-1500 ավին: Ուշագրավ է, որ հետախուզական ամփոփագրում նշվում էր, որ ասկարները վաս են Հագնված, սակայն շատ լավ են զինված: Այնուհետև շեշտվում էր, որ

⁵²⁷ Նոյն տեղում:

Տրապիզոնի և Երգրումի միջակյաքում նշմարվել են 31-րդ դիվիզիայի զորամասերը, որոնք չարժվելիս են եղել Բայազետի ուղղությամբ, ավելացնելով, որ 11-րդ հետևակային դիվիզիան և շտաբը գտնվում են Բայազետում, այդ թվում Բայազետում՝ 18-րդ հետևակային դիվիզիան, Վանում՝ 32-րդ հետևակային գունդը, Բայազետ-Արշայում՝ 53-րդ հետևակային գունդը:⁵²⁸ Երկրորդ ծանօթագրության մեջ նշվում էր, որ սահմանի վրա խմբավորված գնդերում ավինների թիվը գերազանցում էր 400-ը: Հիշյալ ուշաբրավ փաստաթղթում տվյալներ էին բերվում ոչ կանոնավոր զորամասերի մասին: Այդ կապակցությամբ նշվում էր, որ Մերդենեի ուղղությամբ կան 1200 հոգի՝ ոչ կանոնավոր ուժեր, Օլթիում՝ Երգրումյան ժամանամերիայի գումարտակը՝ 350 հոգի, Օլթի-Բանքայից Հյուսիս՝ 1500 հոգիանոց խումբ, իսկ Օլթիի և Տրապիզոնի (գլխավորաբեն Հասան-Կալյայում) միջակյաքում՝ 1600 հոգի ոչ կանոնավոր հեծելակ: Այնուհետև արձանագրվել էր, որ Տրապիզոնում է գտնվում ժամանակամերիայի 300 հոգիանոց գումարտակը: Երրորդ ծանօթագրության մեջ ավելացվում էր, որ անհրաժեշտության դեպքում Լազիստանը կարող է դուրս բերել 15000 ձիավոր: Ավելորդ չի նշել, որ վերոնշյալ հետախուզական ամփոփագրի տակ ստորագրողներն էին զորքերի հրամանատարի շտաբի հետախուզական բաժնամունքի պետի պաշտոնակառար, ծովակալության գծով պորուչիկ Հովհանն Խան-Կոտուրսկին և նրա օգնական, պոդապուչիկ Նազարենկյանը^{529:}

Ուշագրավ է նաև Հայաստանի զորքերի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետին փոխարինած *Մամիկոնյանի* և գնդապետ *Բաղդասարովի* ստորագրությամբ թիֆլիս՝ գեներալ *Քիշմիշյանին* ուղարկված 1920 թ. նոյեմբերի 14-ի հաղորդագրությունը (№ 11010), որն ուղարկվել էր վերջինիս ի գիտություն: Դրանում հետախուզության վերոհիշյալ սպաները նշում էին, որ գերված մի թուրք սպայի վկայությամբ ողջ ճակատի վրա Հայերի դեմ գործում են 3-րդ, 9-րդ, 11-րդ և 12-րդ թուրքական և մեկ միացյալ-Համահավաք դիվիզիաները, մեկ հեծյալ բրիգադ, մոտ 1000 հեծյալ, 2 աշխրեթյան գունդ՝ մոտ 1500 հոգուց բարկացած, աղբեկջանական հարյուրյակը, հեծյալ լեզգիները՝ 350 հոգի: Նաև նշվում էր, որ դիվիզիաները բարկացած են երեքական գնդերից, իսկ յուրաքանչյուր գունդ՝ կազմված է 1500 սպինից: Հայտնվում էր, որ 9-րդ դիվիզիան գործում է Զաջուռի ուղղությամբ, 12-րդը՝ Երևանի, 11-րդը՝ Շարուրի և Խզդիրի ուղղություններում, իսկ 3-րդ դիվիզիան նորոնոր Տրապիզոնից տեղափոխվում էր ճակատ: Բացի այդ, Հայտնվում էր, որ Կաղզվանի շրջանում գործում է առանձին քրդական զորամաս: Այնուհետև ասվում էր, որ յուրաքանչյուր դիվիզիա ուներ մի հետևակային մեքենա, իսկ 12-րդ դիվիզիան ունի հաւոքիցային մարտկոց^{529:} Չնայած իրենց որոշ կիսատ-պրատությանը, այս տեղեկությունները արժե-

⁵²⁸ Նույն տեղում, թ. 40-42:

⁵²⁹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 184, թ. 138:

քափոր էին, և հարկ եղած դեպքում, կարող էին զգաստացնել քաղաքական ու զինվորական առաջնորդներին, եթե նրանք իրավիճակի ողջ լրջությունը ամբողջովին և խորությամբ պատկերացնեին, դուրս գային իրենց կարինեոների նեղ շրջանավներից և զգաստամիտ հետևություններ անեին, և ոչ թե հույս դնեին Ազգերի Լիգայից սպասվող թղթային օգնության, Սկրյան մեծ Հայաստան ստեղծելու մասին ավազի վրա գրված խոստումների, Անտանտի իրենց մեծ եղբայրներից ակնկալվող ուղմական և քաղաքական հնարավոր աշխացության վրա, որոնք կառուցված էին մշուշապատ հիմքի վրա, իրատեսական չէին, և լրջորեն հաշվի չէին առնում աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակի սրբնթաց գահավիժումները և նորօրյա ընթացքը, հնարավոր միտումները և երանգները:

Եվ այնուամենայնիվ, դժվարությամբ և հերոսաբար դիմակայելով այդ դժվարություններին, հետափուղության աշխատակիցների համար ջանքերով հայթայթվում էին ուշագրավ տեղեկություններ, որոնց միջոցով հնարավոր էր դառնում պարզել Անգլիայի, Ֆրանսիայի և այլ երկրների դիրքորոշումը տարածաշրջանային հարցերում, թուրքերի նկատմամբ, նրանց գործողությունների որոշ անհասկանապի շարժառիթները: Այս առումով ուշագրավ է գեներալ-մայոր Հ. Թիշմիշյանի 1920 թ. հունիսի 18-ի հեռագիրը (№ 277) Գլխավոր շտաբի Հետախուղական բաժնին, որում հայտնվում էր, որ Փոքր Ասիայում Փրանսիական գորքերի կողմից գերի վերցված թուրքական զինվորների մոտ հայտնաբերվել են նոր անգլիական հրացաններ անգլիական փամփուշների մեծ պաշարով: Հեռագրում ասվում էր, որ այդ գենքով թուրքերն անմիջականորեն մատակարարվել են անգլիացիների կողմից⁵³⁰: Այս փաստաթուղթը վկայում է, որ անգլիացիների համար իրենց մերձավորակելյան քաղաքականությունում ոչնչ հաստատուն և մաքուր բան չկար, որ նույնիսկ մինչև Սկըր, Մեծ Բրիտանիան քողածածկված եղբեր էր փնտրում թուրքիայի հետ, փորձելով ենել 1917 թ. Հոկտեմբերյան բոլշևիկյան ռուսական հեղաքաղաքներից բնույթի հեղափոխությունից հետո աշխարհում ստեղծված աշխարհաքաղաքական նոր ռեալությունների հաշվառումից: Միաժամանակ, պետք է ընդգծել, որ այս կարգի հետափուղական տվյալները ոչ մի լուրջ տպավորություն հայկական քաղաքական և կուսակցական շրջանների վրա չէին թողնում, 1920 թ. կեսերին դեռևս զգալի էր Անտանտի դաշնակիցների նկատմամբ խանդավառ վերաբերմունքը՝ սնահավատ, ոչնչով իրացես չհիմնավորված նվիրվածությունը: Աշխարհաքաղաքական վիճակի ամբողջական պատկերացման տեսանկյունից հետաքրքիր է նաև անդրկովկայան տարածաշրջանում ստեղծված իրադրության որոշ կողմերի վերհանումը: Այս առումով մեր կողմից արխիվներում կատարված հետազոտությունը ցույց տվեց, որ այդուհաներձ, ընդամենը մասամբ են իրավացի

⁵³⁰ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 184, թ. 65:

այն հեղինակները, որոնք ՀՀ հետախուզական ծառայություններին մեղադրում են խստ թուլության կամ անգործության մեջ, թշնամուն հակագդելու անկարողունակության, և առավել ևս՝ մատուցված տեղեկատվության արժեքավորության և օգտակարության առումով։ Այլ բան է եզրակացության գալ, ինչի մասին արդեն վերը մասամբ նկատել ենք, որ հետախուզական գործունեության հաջողությունները և սայթաքումները շատ դեպքերում պայմանավորված եին ոչ միայն նրանով, որ այդ հետախուզությունը կադրային-ֆինանսական առումով գտնվում էր սովոր ճիրաններում, այլև նրանով և թերևս առաջին հերթին նրանով, որ այդ ժամանակաշրջանի ռազմաքաղաքան այրերը կլանված լինելով 1919 թ. Փարիզում բացված Մեծ տերությունների վեհաժողովով և այնուհետև 1920 թ. օգոստոսյան Սերով ծնված խանդավառությամբ, որ վերջապես արդարությունը կհալթանակի, և ամեն ինչ իր տեղը կդանի, գործնականում, «բնականաբար» լուրջ չէին ընդունում [այն էլ նորելուկ հայկական հետախուզության գործունեությունը], կասկածամիտ վերաբերմունք դրսեռելով նրա կողմից մատուցված տեղեկատվության, նրանց կողմից պատրաստված փաստաթղթերի նկատմամբ, դրանք ամուր փակելով իրենց կաբինետների գգրոցներում։ Իսկ իրավիճակը 1918-1920 թթ. շատ խճճված էր և տագնապալից։ 1920 թ. ապրիլի 25-ին պողպարուտչիկ Մ. Դոդոխյանը մի շատ հետաքրքիր զեկուցագիր է ուղարկում իր վերաբանին՝ Հետախուզական բաժնի պետ, կապիտան Տ. Դեփոյանցին, որն այն անմիջապես ուղարկում է ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարին։ Դրանում ասվում էր, որ առկա տեղեկությունների համաձայն, որոնք հենվում են թուրքական աղբյուրների վրա, Կոստոր Օլթիի, Իդի և այնուհետև Էրզրումի հետ կապված են մեկ միասնական հեռագրակապով, որտեղից էլ կապված են Կ.Պոլսի հետ։ Հենց Կ. Պոլսից էլ թելաղրվում է, թե ինչ վարդագիծ պետք է որդեգրեն Էրզրումյան միլիականները։ Տեղեկատվության ևս շատ կարևոր մի մանրամասն ներկայացնենք. ըստ դրա, իբր թե Էրզրումում գտնվող 15-րդ կորպուսը պատրաստվում է իրեն հայտարարել բոլշևիկյան և շարժվել Հայաստանի վրա, որպեսզի իբր թե պահանջի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիր իրագործումը, և ըստ այդմ զբաղեցնի դրանով նախատեսված տարածքները։ Մ. Դոդոխյանը հենվելով դարձյալ նույն աղբյուրների վրա, տեղեկացնում էր, որ իբր թե 15-րդ կորպուսի հրամանաւոները գտնվում են կապերի մեջ անզիւցիների հետ, որոնք համաձայնվել են այդ տարածքների զբաղեցման հետ, սակայն պայմանով, որ թուրքերը խաղաղ բնակչությանը ձեռք չեն տա (այս հանգամանքը զարմացնում է Հայ հետախույզին, քանզի Հայերը և Հայաստանը մեծ ակնկալիքներ ունեին Դաշնակիցներից, սակայն խորքային փաստերը այլ բաների մասին էին վկայում - Վ. Վ.): Մ. Դոդոխյանը նաև տեղեկացնում էր, որ Օլթիում գտնվող թուրքական գնդապետ Զաֆար բեկը հույներին ուղարկված նամակում շնորհակալություն էր հայտնում այն բանի համար, որ վերջիններս բացա-

սաբար են վերաբերվել Հայաստանի կառավարության կողմից Հայտարարված գորահավաքին: Զեկուցագրում նաև նշվում էր Օլթիում կենտրոնացած շուրջ 2000-ոց թուրքական կանոնավոր գորքի մասին, դրան Հավելով նաև այն, որ թուրքերի մեջ այդ կապակցությամբ քարոզչություն է տարվում այն մասին, որ թող Հայերը ինչ ուզում են՝ անեն, շուտով թուրքերը գալու են: Զեկուցագրում փաստեր կան նաև Նախիջևանում տեղի ունեցած շարժումների, և այստեղ գտնվող 200 հոգանոց չեմինիկական խմբի մասին⁵³¹:

Թիֆլիսում գտնվող Հայ հետախույզները ևս օգտակար աշխատանքներ էին ծավալում պարզելու համար աղբենջանական, խորհրդային և թուրքական գորքերի տեղաբաշխումը Հայաստանի սահմանների շուրջ, զենքի ու զինամթերքի առաքումների, աղբենջանական գործակաբների քայլայիչ գործունեության և այլնի մասին: Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնի պետին Հասցեագրված Քիշմիշյանի 1920 թ. Հունիսի 23-ի Հեռագրով տեղեկացվում էր խորհրդային գորքերի տեղաբաշխման մասին Կովկասում, որը ձեռք էր բերվել պրապորչիկ Յարլոկովի միջոցով անգլիական ծառայության կապիտան Կորդից (Կուրտ), որը մայոր Տ. Դ. Դելիի տեղակալն էր: Հեռագրում հայտնվում էր, որ սովետական գորքերի կազմում Աղբենջանում գտնվում են 11-րդ բանակը և 4 զրահազնացքներ, իսկ Ընդհանուր առմամբ, ուստամբ, սովետական գորքերի թիվը Աղբենջանում հազվում էր 18-20 հազար սկզբին, 3000-3500 թուր, 120-160 գնդացիր, 36 թեթև թնդանոթ, 8 հատեից և այլն⁵³²:

Առավել հետաքրքրություն է ներկայացնում Հայաստանի սահմանների շուրջ թուրքական գորքերի տեղաբաշխման մասին տեղեկատվությունը: Քիշմիշյանը Հայտնում էր թուրքական 4-րդ և 15-րդ կորպուսների մասին, որոնց գլխավորում էր Քյազիմ Կարաբեկիրը, ինչպես նաև 9-րդ դիվիզիայի մասին, որի շտաբը գտնվում էր Էրզրումում, իսկ Հրամանատարը Ռուշակ բեյն էր: Տեղեկեագրում նշվում էր 12-րդ դիվիզիայի մասին, որի շտաբը գտնվում էր Խորասանում, Հրամանատարը Խալիլ բեյն էր: Բացի այդ, նշվում էր, որ Խալիլ բեյի գլխավորած 3-րդ դիվիզիան շարժվում է Օլթի ուղղությամբ, իր կազմում ունենալով 7-րդ, 8-րդ և 11-րդ գնդերը, սկինների թիվը կազմում էր 1100-1800: Քիշմիշյանը նաև Հայտնում էր, որ ասկյարները վատ էին Հազնված, սակայն լավ էին զինված և ունեին շատ զինամթերք: Նշվում էր, որ 31-րդ դիվիզիան շարժվում է Բայազետի ուղղությամբ: Հետաքրքիր տեղեկություններ էին Հաղորդվում ոչ կանոնավոր զորամասերի մասին, որոնցից Մերգենելի ուղղությամբ գտնվում էին 1200, Օլթիում՝ 350 հոգիանոց Էրզրումյան ժանդարմերիայի գումարտակները, Տրավերնում՝ 300 հոգիանոց ժանդարմերիայի գումարտակը, Օլթից Հյուսիս գտնվում էր 1500 մարդուց բաղկացած մի բանդա, իսկ Օլթի և Տրավերնի միջև (գլխավորապես Հասան-Կալայում) 1600 հոգիանոց ոչ կանոնա-

⁵³¹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 441, թ. 116:

⁵³² Նույն տեղում, թ. 74:

վոր բանակի Հեծելազորը: Ամփոփագիրն ավարտվում էր տեղեկատվությամբ այն մասին, որ ոչ կանոնավոր Հետևակի թիվը հասնում է 17 հազարի (մինչև 15 հազար Հեծյալ, Խալիլ-բեյի գլխավորությամբ գործում էր 1600 հոգիանոց Հեծելազոր), ժամանակաշրջանում՝ 650 հոգի էր, գլխաված բանդաների մեջ ընդգրկվածների թիվը կազմում էր 3000 մարդ⁵³³:

Գլխավոր շտաբի Հետափառական բաժանմունքի 1920 թ. սեպտեմբերի 3-ի (№ 21) գաղտնի ամփոփագիրը թեև տառապում է որոշ թերություններով, այնտեղ ի տարբերություն նախորդ ամփոփագրերի, կա միլլիական-քեմալական շարժման որոշ թերագնահատում, ուստի ամփոփագրերի, կա միլլիական շարժման որոշ թերությունների գլխաված գորքերի էջիրների վրա հաջող հարձակման և այլ իրողությունների դիտարկման առումով, սակայն դարձյալ Հետաքրքրություն է ներկայացնում, քանզի նրանում ակնարկներ կան բոլշևիկա-թուրքական համագործակցության, Մոսկվայի կողմից ցուցաբերվող դրամական-ֆինանսական օժանդակության, Էրզրումի շրջանում թուրքական ուժերի տեղաշարժերի և այլնի մասին⁵³⁴:

Ամփոփագրում ասվում է **Քյազիմ Կարաքեքիր** փաշայի հաճախակի ուազմաճակատ կատարած այցելությունների և բոլշևիկների Հետ նրա հանդիպումների մասին Էրզրումում: Տեղեկություններ են Հաղորդվում Վանի շրջանում կազմակերպված պահեստի 2 գնդերի, Էրզրում ժամանած Հեծյալ գնդի, Թաղակերտի տեղամասում 2000 մարդուց բաղկացած կանոնավոր զորքի (2 Հրետանինիվ) առկայության մասին և այլն: Ամփոփագրում տեղեկություն է տրվում Աղբեջանից Թուրքիա ներթափանցած բոլշևիկների խմբերի, Օլթի շրջանում 400 հոգանոց կարմիր ոռուների հայտնվելու և թուրքական զորքերի մեջ բոլշևիկ-պրոպագանդիստների գործունեության վերաբերյալ⁵³⁵:

Անշուշտ, Հասկանալի է, որ այս տեղեկատվությունները չեն հավակնում լիարժեք լինել, դա ընդամենը կատարված Հնարավոր աշխատանքի արտաքոլումն էր, որոշ թվական տվյալներ գուցե ծշգրտման և հավելման կարիք ունեին, սակայն եղածն էլ բավական էր, որոնք Հաղորդվում էին Հետախուզական ծառայության կենտրոնին թուրք-հայկական 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին սկսված պատերազմից⁵³⁶, ուղղիղ երեք ամիս առաջ, հունիսի 23-ին և կարող էին լուրջ նախազգուշացում հանդիսանալ քաղաքական շրջաններին ակնկալվող և նախապարաստվող փոթորկալից իրադարձությունների

⁵³³ Նոյն տեղում, թ. 74 -75:

⁵³⁴ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Թոստոն), թիվ 25/25:

⁵³⁵ Նոյն տեղում:

⁵³⁶ Կան մի շաբթ տարբերակներ, այդ թվում նաև պատերազմը սեպտեմբերի 28-ին սկսված լինելու վերաբերյալ, սակայն առավել ընդունելի տարբերակը պատմական գիտությունների դրսությունը, պյուֆեստը է. Ա. Զոհրաբյանին է, որը գիտականորուն հիմնավորված է և փաստարկված, բայց որի բուրք-հայկական 1920 թ. պատերազմի սկիզբը պետք է համարել հենց սեպտեմբերի 23-ը. - Ե. Ա. Զոհրաբյան, 1920 թ. բուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, էջ 159-166:

նախօրյակինն: Ինչևիցե, Հարկ է եղրակացնել, որ ինչպես այս, այնպես էլ մի շարք հետախուզական տեղեկագրեր, ոչ միայն թիֆլիսից ստացվող, գուցե և այլ աղբյուրներից, այդպես էլ իրենց նպատակին չհասան, և դրա մեջ ամեն- ևին էլ միայն հետախուզական ծառայությունները չեն մեղավոր, և որոշ ի- մաստով մենք պետք է ճշգրտենք 1999 թ. մեր կողմից Հրապարակված գրքույներում⁵³⁷ արտահայտված որոշ մտքեր՝ կապված թուրք-հայկական պատերազմում հայկական հետախուզության գորչության մասին արտա- հայտված տեսակետների հետ: Հետախուզությունը գուցե և ուներ իր մեղքի բաժինը, տվյալները հակասական էին, ոչ ամբողջական, երբեմն էլ ճշգրտ- ման կարիք զգացող, բայց որ դրանք վկայում էին թուրքական զորքերի ռեալ տեղաշարժերի մասին, պետք էր դրանց ուշաբրություն դարձնել, սա- կայն զգուշավորության բոլոր ազդանշանները խացվեցին աշխարհապահ- քական հետագա գործընթացների մամլիչին տակ, և կրկնում ենք՝ մասնավո- րապես Սևերյան ողբորիչ և «Գեղձուցիչ» մթնոլորտում, որը շատ դիմուկ է նկատել ՀՀ առաջին վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին. «Մեւրի դաշնագիրը շլաշրել էր բոլորին աչքերը, կաշկանդել միտքը, մթնացրել իրականութեան գիտակցութիւնը»⁵³⁸:

Որոշ փաստեր ուղղակիորեն և անուղղակիորեն վկայում են, որ Հայ ժողովրդի Անտանտի գծով մեծ «եղբայրները» հաճախ պարզապես քողարկ- վելով հայ ժողովրդին անշահախնդիր օգնելու խսուտումներով և Անդրկով- կասում ժողովուրդների միջև կայտն խաղաղություն ապահովելու կարգա- խոսներով, հաճախ էլ այդ ամենին հալատարիմ չէին մնում և հակառակն էին անում: Դա մասնավորապես արտահայտվեց նրանում, որ անգլիացիներն իրենց քողարկված պլրումահմեղական դիրքորոշման մեջ այնքան առաջ գնա- ցին, որ օգտվելով իրենց ուազմավարական դիրքային առավելություններից մեծ քաղաքականության բնագավառում, երբեմն էլ շատ քողարկված եղա- նակներով հովանավորում էին Հայաստան ներթափանցող աղբեկջնանա- թուրքական հետախուզության գործակալներին, կամ էլ թե լավագույն գեայ- քում ձգտում էին թե՛ Հայերին, թե՛ աղբեկջնանցիներին, և թե՛ Վրացիներին պահել իրենց հսկողության տակ և ստացված կամ առևկա հետախուզական տեղեկատվությունը օգտագործել այնպես, ինչպես իրենք էին նպատակա- հարմար գտնում՝ հարմարեցնելով իրենց աշխարհապահական նպատակնե- րին: Այսպես, դեռևս 1918 թ. մարտի 4-ին Ղարաբիլսայից զինվորական շտաբի անունով գեներալ-մայոր Թաղդասարովի կողմից ուղարկված հեռագ- րում նշվում էր, որ Ղարաբիլսայի գավառում բռնվել է թուրքական բանա-

⁵³⁷ Տե՛ս **Վ. Վրաքյան**, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. Կառավա- րության ուղղաքարական գործունեությունը կոսակցությունները (Հայոց քաղաքական պատմության էջերից), էջ 22-27, նոյնից՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները 1918-1920 թթ. (Հայոց քաղաքական պատմության նորագույն էջերից):

⁵³⁸ Տե՛ս **Յովհ. Քաջազնունի**, Հ. Յ. Դաշնակցության անելիք չունի այլ եւս, էջ 43:

կի զինվոր Ա.միք Բաբեա Խալիլ Օղին, որին ուղեկցել են Ալավերդի՝ գնդապետ Ա. Ս. Զ. Դուգլասի տրամադրության տակ: Խնդիրն Հականալի է, որ խոսքը գնում էր թուրքական հետախուզական տեղեկագրից ակնհայտ է դառնում, որ մարտի 28-ին Քերիմ խան էրիվանսկին (սախկին Արագոյան-Նախչևանյան Հանրապետության Զինվորական մինիստր) այցելությամբ գտնվել է անզինական շտաբի մայոր Մանղերսի մոտ⁵³⁹: Նույն ձեռագիրը շարունակվեց նաև Հայաստանի Առաջին Հանրապետության օրոք:

Մի այլ փաստաթղթից, որ ուղարկվել է գեներալ-մայոր Սիլիկյանի և Գլխավոր շտաբի, նրա հետախուզական և Հակածետախուզական ծառայության կազմակերպիչ գնդապետ Զինկեչի կողմից ուղամական նախարարին, ակնհայտ է դառնում անզինային գիրքորոշումը որոշ կարևոր իրադարձությունների կապակցությամբ, մասնավորապես Հայաստան-Աղրբեջան և Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների որոշ եկամտային խնդիրների առումով: 1919 թ. մարտի 2-ին թվագրված այդ գրությունում վերոհիշյալ անձինք կարևոր տեղեկատվություն են Հաղորդում այն մասին, որ մեր կառավարության կողմից Հայաստանում սովի մասին Հայտարարությունից հետո, Բաքվում գտնվող անզինական հրամանատարությունը չեղյալ էր Հայտարարել իր իսկ որոշումը Բաքվից Հայաստան մի էշելոն Հայ զինվորներ ուղարկելու մասին, որոնց հետ ենթադրվում էր առաքել ուղամամթերք և որոշ քանակությամբ ուժենակելն: Այնուհետև, այդ նույն ազգյուրից պարզվում էր, որ Համաձայն որոշ ստուգված տեղեկությունների Բաքվում պատրաստված են դեպի Հայաստան առաքման (անզինային երը ձգձգում էին տարբեր պատրվակներով) 2 վագոն ալյուր, 6 վագոն ցորեն, 350 հատ եռագիծ հրացան դրանց համար նախատեսված 400 հազար փամփուշտով, 2-ական «Կոլտ» և «Մաքսիմ» սիստեմի գնդացիրներ: Ավարտում էին այս կարևոր տեղեկությունը Սիլիկյանը և Զինկեչիը, ուղամական նախարարից խնդրելով, ծայրահեղորեն անհրաժեշտ այդ ամենը Հայաստան տեղափոխելու համար Համապատասխան միջնորդությամբ հանդես գալ Բրիտանական Հրամանատարության առաջ, կարևորելով այդ խնդրի լուծումը ՀՀ ազգային պետական անվտանգության տեսանկյունից, որպես կարևոր նախապայման թուրքական ագրեսիվ նկրտումներից անջրաբետվելու համար և ՀՀ պահանջմունքները զենք ու զինամթերքի պաշարների լրացման առումով⁵⁴¹: Հասկանալի է, որ այդ հիմնախնդիրների լուծման մեջ շահագրգուված էին նաև Հայկական հետախուզակության աշխատակիցները, ինչի համար գործադրվում էին ոեալ շանգեր:

⁵³⁹ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 155, թ. 3:

⁵⁴⁰ Նույն տեղում, թ. 4:

⁵⁴¹ Նույն տեղում, գ. 180, թ. 14:

Հայտնի է, որ այդ օրերին Երևանում էին գտնվում անզիւական ռազմաքաղաքական ներկայացուցչությունը ներկայացնող Զ. Գրեյսին և նրա ռազմական կցորդ կապիտան Գ. Կուրտը և ուրիշներ: Երեսմն էլ անզիւական ռազմական կապիտանուզական գործակալները իրենց այնքան վտահ էին զգում, որ ինքնակամ ձերբակալություններ էին իրականացնում, հետաքննության ողջ ընթացքը գաղտնի պահելով: 1919 թ. Հոկտեմբերի 17-ին ՀՀ Նախարար Ա. Գյուլիսանդանյանը Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված դիմումագրում (N 6145) հայտնում էր, որ իրենց անհայտ հանգամանքներում, անզիւական զինվորական իշխանությունների կողմից ձերբակալվել է Սուբրմալուի գավառային կոմիսար, պրապորչիկ Արտաշես Մտեփանյանը, և ուղարկվել Բաղդադ և գտնվում է Հոկտեմբերի համաձայն, անզիւացիները համոզվել են նրանում, որ Արտաշես Մտեփանյանը թյուրիմացարար է ձերբակալվել (որը քիչ է հավանական, ուղղակի անզիւացիները թերևս չեին կարողացել իրենց ձեռքը գցել այն, ինչ-որ ուղում էին, հնարավոր է՝ որևից ի վաստաթուղթ, որը կհաստատեր նրանց կամածները, և կարելի է ենթադրել, որ լինելով գավառային կոմիսար, Արտաշես Մտեփանյանը կարող էր զբաղվել նաև հետախուզական բնույթի գործերով, ինչը կարող էր նաև շոշափել բրիտանական ռազմաքաղաքական շահերը՝ Վ. Վ.): ՆԳ նախարարը խնդրում էր Արտաքին Գործերի նախարարության միջոցով անզիւացիներին հարցում կատարել և պարզել Արտաշես Մտեփանյանի ձերբակալության պատճառները, և միջնորդել՝ վերջինիս ազատել կալանքից⁵⁴²: Ենելով դրանից, ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը հարցանդումով (N 4407) հոկտեմբերի 20-ին դիմում է Անդրկովկասում անզիւական բարձր կոմիսար Գրեյսիին, ինչպես նաև Թիֆլիսում գտնվող ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին՝ գործին ընթացք տալու նպատակադրումով⁵⁴³: 1919 թ. դեկտեմբերի 12-ին ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղարը Բաքվում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Բեկզադյանին ուղղված հեռագրում այդ փաստի մասին է շեշտում, ասելով, որ 1919 թ. սկզբին անզիւացիների կողմից Երևանում ձերբակալվել է Հայ սպա Արտաշես Մտեփանյանը և տարվել Բաղդադ: Գլխավոր քարտուղարը նշում էր, որ անզիւական կապիտան Գրեյսիից ստացված գրության համաձայն Մտեփանյանը հանցանանների բացակայության պատճառով ազատվել է կալանքից և գտնվում է Համադանում: ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղարը խնդրում էր Բեկզադյանից պարական Հյուպառուսի միջոցով կամ էլ այլ ճանապարհով ու ձեռվ Ստեփանյանին դուրս բերել Համադանից և բերել Երևան, ուր վերջինիս սպասում էր սեփական ընտանիքը, ինչը և կատար-

⁵⁴² ՀԱԱ, Ֆ.Պ -200, գ.1, գ. 242, մաս II, թ. 268-269:

⁵⁴³ Սույն տեղում:

վում է⁵⁴⁴: Ակնհայտ է, որ Հայկական Հետափուղական ծառայությունները փորձում էին կայացման գործընթացներն ավարտել, լիարժեքորեն կանգնել սեփական ոտքերի վրա, ձերբազավելով տարբեր ազդեցություններից, Հաղթահարելով զմնազան մոլորություններ և դուրս գալ կազուսային վիճակներից, ամեն ինչ նպատակամղելով Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության հրասապ խնդիրների լուծմանը, կուտակելով նաև այդ գործի համար կարևոր տեղեկատվություն:

Չնայած դժվարություններին, օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին Հետախուզությունը և՛ Երևանում, և՛ Թիֆլիսում աշխատում էր գերարումով, ձեռք բերելով կարևոր տեղեկատվություն Հայաստանում և նրա շուրջը տիրող, Թուրքիայում, Աղրբեջանում և Վրաստանում առևկա քաղաքական տրամադրությունների և այլնի մասին: Այսպես, ուշացումով (որն անհասկանալի է, թե ինչու է այդպես պատահել, կարծես թե դրանում դիտավորություն կար - Վ. Վ.) 1920 թ. հոկտեմբերի 6-ին Թիֆլիսում Հայաստանի զինվրաբան կցորդ (ինչպես նաև Հետափուղական գործերի ղեկավար) **Քիշմիշյանի ստորագրությամբ Հայաստանի գորքերի Գլխավոր շտաբ է ուղարկվում բավականին արժեքավոր մի տեղեկատվություն,** որն ստացվել էր Էրզրումից Հայաստանի վրայով Թիֆլիս կերպարձած Վրաստանի զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի մի սպայի միջոցով: Այդ տեղեկատվական բնույթի փաստաթղթում տվյալներ էին բերվում Քեմալ փաշայի ուժերի դասավորման մասին Կովկասյան ճակառում՝ սեպտեմբերի 3-ի գրությամբ: Սույն տեղեկագրում նշվում էր, որ 1) Յուրքական 3-րդ կովկասյան դիվիզիան (6 հազար սպին) ժանդարմական գումարտակի Հետ միասին տեղաբաշխված է Սև ծովի ափին, իսկ շտաբը՝ Տրավեզոնից 18 վերստ հեռավորության վրա, դեպի Բայրութի կողմն՝ ըստ այդ տեղեկատվության, 2) 9-րդ դիվիզիան, որի պետը Խալիտ բեյն էր, ուներ մոտ 5 հազար զինվոր իր գլխավորած գորամիսավորման կազմում և մեկ Հրետանային գունդ, իսկ շտաբն ըստ մի վարկածի գտնվում էր Օլիմպում, մյուս տարբերակի Համաձայն՝ Կոսորում, 3) 12-րդ դիվիզիան, որը տեղաբաշխված էր Կարսի մարզում՝ մինչև Արոս, իր կազմում ուներ 6 հազար սպին՝ գումարած Հրետանային գունդը, իրեն կից ունենալով 15-րդ Հեծելագունդը, 4) 11-րդ դիվիզիայի շտաբը գտնվում էր Բայազետում, պետը՝ Զավադ-բեյն էր, շտաբին կից կար մեկ պահակային գումարտակ և սակրավորների վաշտ՝ 250 հոգուց բաղկացած, իսկ դիվիզիայի ընդհանուր թվաքանակը Հասնում էր 5000-ի և նախատեսված էր Իգդիրի ուղղությամբ օպերացիայի համար: Տեղեկատվության մեջ նաև Հայտնվում էր, որ 15-րդ կորպուսի շտաբը գտնվում է Էրզրումում, և որի հրամանատարը Գլխավոր շտաբի գնդապետ Քյազիմ բեյն էր, կորպուսի շտաբի պետը՝ Գլխավոր շտաբի մայոր Մուսթաֆա բեյը: Բացի դրանից, սեպտեմբերի 3-ի Հաղորդագրության մեջ նշվում էր,

⁵⁴⁴ Սույն տեղում, գ. 211, թ. 392, գ. 242, մաս II, թ. 268:

որ Երզրումում է գտնվում արբեջանական բանակի թաթարական հեծյալ գունդը՝ 250 մարդ թվաքանակով և պահակային 200 հոգինոց գումարտակը և հրետանավորների գնդի մարտկոցը (2 հրետանիով): Հետախուզական սույն ամփոփագրի ամփոփիչ հատվածում ասվում էր, որ Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբը գտնվում է Երզրումում, իսկ Հրամանատարը՝ թուրքական զորքերի Գլխավոր շտաբի գեներալ Քյազիմ Կարաքեքիր փաշան է, իսկ Գլխավոր շտաբի պետը՝ գնդապետ Քյազիմ Բյեյը (Ենվեր փաշայի փեսան): Փաստաթղթում ասվում էր, որ իբր թե զորամասերը հանդերձանք չունեն, որ այն չկա և համբարակապետական պահեստներում: Նշվում էր պարենամթերքի սակավության մասին (ինչը թուրքական զորամասերի զինվորները (ավելի շուտ ասկյարները) վայրագաբար հայթայթեցին հայկական տարածքներում, որոնցով նրանք անցան ավերակների վերածելով գյուղերը, իսկ մարդկանց գազանաբար ոչնչացրին - Վ.Վ.): Ինչևից, սույն շատ հետաքըդիր փաստաթղթում արձանագրված էր, որ մարտական փամփուշտները քիչ են, իսկ հրետանային արկերը մոտ 20 հազար արկլ (ինչն ամենակին էլ քիչ չէր - Վ. Վ.): Այնուհետև ասվում էր, որ դրամի բացակայության պատճառով, սպաներին և զինվորներին 6 ամսվա ընթացքում ոչ մի անգամ ոռօճիկ չի վճարվել, որի հետևանքով աճել են դժգոհությունները և խարումները զորամասերում (այդ դժգոհությունները վերջիններս պարագեցին խաղաղ հայ բնակչության վրա, անխիճաբար կողոպտելով քաղաքներն ու գյուղերը - Վ. Վ.): Ըստ այդ տեղեկատվության, թուրքերը հեռազբագիծ ունեին Երզրումից մինչև Նախիջևան (Մակի խանության վրայով), չնայած այն հանգամանքին, որ Մակի խանը, ըստ եղած տվյալների, չէր էլ համակրում անստոլիականներին: Վերջապես ասվում էր, որ ներկայումս, ըստ Վրաստանի Գլխավոր շտաբի տվյալների, թուրքական կանոնավոր զորամասեր չկան Թափտականում, ուր մնացել էին ընդամենը մի քանի հարյուր չեթնիկներ, իսկ Մերգեննեկում՝ մի վաշտ և չեթնիկներ: Վերջնամասում շատ կարևոր տեղեկություն էր հաղորդվում, որ վրացինները, կանխատեսելով բարդացումները Արբահանում, մոտ օրերին ենթադրում են իրականացնել տեղական բնակչության զորահավաք՝ ժողովրդական գվարդիայի ուժեղացման համար, որը տեղաբաշխված էր Բաթումիի մարզում⁵⁴⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, սույն տեղեկատվությունը որոշակի արժեք ունի, քանզի կարևոր տվյալներ էր հաղորդում թուրքական զորքերի տեղաշարժերի և թվաքանակի մասին, մանավանդ, որ այն թվագրված է հենց սեպտեմբերի 3-ի վիճակով, այսինքն մինչև թուրք-հայկական պատերազմի սկսվելը, որին դեռ երկու շաբաթից ավելի ժամանակ կար, իսկ այդ ընթացքում կարելի էր շատ լուրջ նախապատրաստություններ տեսնել: Միաժամանակ պետք է նշել, որ այն տառապում էր որոշ թերություններով, որոնցից են թուրքական բանակի թվաքանակի, մարտական հնարավորությունների և

⁵⁴⁵ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 154, թ. 118:

բարոյահոգեցանական պատրաստվածության ու ոգու, ինչպես նաև նյութատեխնիկական բազայի որոշ կողմերի թերագնահատումը, գուցե և անտեղյակությունը որոշ այլ հարցերից: Մյուս կողմից էլ հնարավոր է, որ վրացական գորքերի Գլխավոր շտաբը միտումնավոր էր այդպիսի տեղեկատվություն տվել, որոշ տվյալներ աղճատելով, միտումնավոր ձգտելով Հայկական կողմին գցել շփոթության մեջ, խճճել վերջինիս, ենելով թուրքերի հետ իրենց ընդհանուր շահերից հայտնի տարածքներում (Կարս, Բաթումի, Արդահան և այլն): Այնուհանդերձ, հարկավոր է հատուկ նշել, որ պլխավոր խնդիրը նրանում էր, որ սույն տեղեկատվությունը, որն անկասկած իր բոլոր թերություններով հանդերձ, որոշակի արժեք ուներ, անհասկանալի պատճառներով բավականին ուշ հասավ Երևան՝ Հոկտեմբերի սկզբին, երբ թուրք-հայկական պատերազմը իր սրմանն էր գնում, ակնհայտորեն Հայաստանի համար դժվարին իրավիճակում և վճռական դեր չկատարեց ռազմաքաղաքական ուժերի վերադասավորման տեսանկյունից: Այն որոշ չափով հետաքրքրեց Զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանին, որն էլ որոշ հարցերի պարզաբանման նպատակով 1920 թ. Հոկտեմբերի 7-ին հեռագրով (№ 331), դիմեց գեներալ Քիշմիշյանին: Նա հայտնում էր Զինվորական նախարարության բանաձևի մասին № 397 հեռազրի կապակցությամբ, որին ստորև կանդրադառնանք: Գլխավորը, որ նշվում էր այդ հեռագրում, կայանում էր հետեւյալում. վերջինս հայտնում էր, որ հաղորդած տվյալները համընկնում են իրենց ունեցածի հետ, սակայն սահմանադրության № 397 հեռազրի մասին № 397 հեռազրի կապակցությամբ, որին ստորև կանդրադառնանք: Գլխավորը, որ նշվում էր այդ հեռագրում, կայանում էր հետեւյալում. վերջինս հայտնում էր, որ հաղորդած տվյալները համընկնում են ներկայացնել ուղարկած մեջնական մարզում վերաբերյալ, ընթացք տալ այդ սպաների գործերին, ընդգծելով, որ Հայաստանում դրանց կարիքը խիստ զգացվում է, 4) որ ուսանողներին կարող են տեղաբաշխել: Հեռագրի ամփոփիչ մասում Ռ. Տեր-Մինասյանը խնդրում էր պարզել, թե որտե՞ղ են գտնվում 12-րդ գիլիգիան, 35-րդ և 36-րդ գնդերը⁵⁴⁶:

Հետափառությունը անում էր հնարավորին ամեն ինչ, ձգտելով՝ հայթայթել արժեքալիքը և Հայաստանի հանրապետության պետական անվտանգության տեսանկյունից կարելոր տեղեկատվություն, գործելով չափազանց լարված աշխարհագրաքական իրավիճակում, դեմ առ դեմ անհամեմատ ավելի հզոր հետափազական կարողություններ ունեցող երկրների՝ Անդիխայի, Թրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Թուրքիայի և այլ երկրների հետ, որոնք իրենց հատուկ ծառայություններն ունեին տարածաշրջանում, իսկ միքանիսն էլ իրենց պաշտոնական ռազմաքաղաքական ներկայացուցչությունները՝ Անդրկովկասի կարևորագույն քաղաքներում՝ Բաքվում, Թիֆլիսում, Բաթումիում, Երևանում և այլուր:

⁵⁴⁶ Նույն տեղում, թ. 119:

4. Տիգրան Դեվոյանցի խմբի հետախուզական գործունեությունը Կ.Պոլսում

Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական ծառայությունը, ինչպես նկատել է Տ. Դեվոյանցը, դառնալով «ամէն ...պետութեան աչքերն եւ ականջները», «իսաղաղ ժամանակի պատրաստել է պատերազմի համար. ուսումնաարել է ամենապատիկ մանրամասնութեամբ տուեալ պետութեան ջղային բոլոր գծերը, որպէսզի ապագայ պատերազմի պարագային դիւրացնի իր պետութեան ռազմագիրտական ժրագիրների գործադրումը»⁵⁴⁷: Այն դարձավ քիչ թե շատ ավարտուն կառույց, որի անմիջական խնդիրների մեջ մտավ հակառակորդի և տեղանքի մասին փաստերի հավաքումը, այդ տվյալների մշակումը և դրանց մասին ժամանակին տեղեկատվության հաղորդումը, բրիգադների շտաբների կողմից հետախուզական աշխատանքի ղեկավարումը, հետախուզության համար տրամադրվող գումարների հաշվառումը, լրտեսության դեմ պայքարի կազմակերպումը⁵⁴⁸:

1919 -1920 թթ. գոյություն ունեցող բարդ իրադրություննում էլ Հայկական հետախուզական ծառայությունը փորձում էր ոչ միայն սեփական ուղքերի վրա կանգնել, այլև Հնարավորինս արդյունավետ հակագրել Հայաստանի նկատմամբ թուրքական մեքենայություններին, որի կուսակցականքաղաքական առաջնորդների պատերազմումները և ընդհանուր մարտավարությունը գտնվում էին Սևրյան սովորումների շրջանակներում, և Հայ հետախույզների Հայթայթած տեղեկատվությունը հաշվի էր առնվում այն չափով, որքան նրանք պատկերացնում և նպատակահարմար էին գտնում: Այդուհանդեռձ, 1919 թ. վերջին և 1920 թ. սկզբին (կամ առաջին կեսում) այդ հետախուզությունը բավականաշատ գործուն աշխատում էր տեղեկատվություն հավաքելով թուրքիայի, Ադրբեջանի, Վրաստանի, բոլշևիկյան Ռուսաստանի և այլ երկների մասին և, որոշակի պատկերացում կազմելով վերջիններիս զորքերի թվաքանակի, տեղաբաշխման, զինվածության և այլնի մասին, ինչպես նաև վերջիններիս դեմ ձեռնարկելով որոշ հակամիջոցներ: ՀՀ զորքերի հրամանատարի շտաբի 1920 թ. պաշտոնական հաղորդագրության մեջ շատ կարևոր եղանակայի տեղաբաշխման, զինվածության մասին. «Անցյալ տարվա դեկտեմբերի կերպերից սկսած (1919 թ. - Վ. Վ.) մենք ունեցել ենք մշտական գործակալական կապ թուրքիայի և Ադրբեջանի բոլոր քաղաքների հետ, սիստեմատիկ կերպով ստանալով ամենաստույգ ինֆորմացիա Արևելյան Անսատովիայի ազգայնական շարժման մասին, որի գլուխ կանգնած է

⁵⁴⁷ Դեվոյանց Տիգրան, Զինուորական հետախուզությին եւ հակա-հետախուզությին, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1943, N 3 (236), Սայիս-Յունիս, էջ 91:

⁵⁴⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 132, թ. 54- 55:

Մուստաֆա Քեմալ փաշան⁵⁴⁹, որն իրեն նպատակ է դրել միանալով բոլշևիկների և թրքական Աղբյուջանի հետ՝ ոչնչացնելու համար ատելի հայ ժողովուրդը, որը խանգարում է իրենց ձգտումները իրականացնելուն, այն է՝ միացնել թուրքական ցեղերը, որոնք զինվելով և կազմակերպվելով, պետք է սկսեն պայքար Անտանտի լուծը թոթափելու համար: Այն ժամանակ, երբ Մ. Քեմալ փաշան կազմակերպում է ամրող կորպուսներ, որոնք իրը թե չեն հպատակվում Կոստանդնուպոլիսի կենտրոնական իշխանությանը և մի կողմից այդ զօրքերը կենտրոնացնում է Հայկական սահմանի վրա, իսկ մյուս կողմից պատրաստվում է Հարձակման ֆրանսիացիների և անգլիացիների վրա, այդ ժամանակ Խալիլ և Նուրի փաշաները բազմաթիվ թուրքական գործակալ սպաներով գործում են Աղբյուջանում և Դաղստանում, որտեղ նրանք պատրաստում են զինված ուժ թուրքիայի հետ միանալու և աշխատում են միաժամանակ նեղ օդակով շրջապատել Հայաստանը՝ մուսուլմանների ապստամբություններ յարուցաներով նախիջևանում, Զանգեզուրում, Վեդիքասարում և Ղարսի շրջանում (Աղբարա)»⁵⁵⁰:

ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված 1919 թ. մայիսի 24-ի գաղտնի գրությամբ (N 0084) Գլխավոր շտաբի պետի և Հետախուզական բաժնի պետի պաշտոնակատարներ Ալ. Շնեուրը և Հ. Խան-Կոտուրսկին Հայտնում էին, որ Գլխավոր շտաբի կողմից շտապ Էրզրում, Մուշ, Վան և Թուրքահայաստանի մյուս քաղաքներն է գործուղվել շտաբս-կապիտան Դեփոյանցը (Զինվորական գերատեսչության գծով 1919 թ. հուլիսի 18-ի հրամանով, որն ատորագրել էին կառավարության նախագահ Ալ. Խանույանը և Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանը, «Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի բաժնի պետի օգնական շտաբս-կապիտան Տիգրան Դիվոյանցը ստանում է կապիտանի կոչում»)⁵⁵¹: Գրության մեջ ասվում էր, որ միաժամանակ նրա կողմից կարող են կատարվել Արտաքին Գործերի նախարարության կողմից առաջարկված խնդիրները, եթե այդպիսիք նրան առաջիկայում կհանձնարարքեն, խնդրելով այդ մասին շտապ հաղորդել Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնամունք⁵⁵²: Ուղևորության վերջնական նպատակը Կ.Պոլիս Հանուն էր և այնտեղ հետախուզական գործը կազմակերպելը: Իր «Կեանքիս դրուագներից» հուշագրությունում Տ.

⁵⁴⁹ Հարկ է ի դեպ նշել, որ մաքենաստիկայի բնագավառում իր հաջողությունների համար նա ստացել է «Թեմաք» անվանումը, ինչը նշանակում է որևէ բնագավառում «կատարելություն»: Տե՛ս Մայկլ Լի Լեհինից, 100 ամերիկական պոլկովուց, Մ., «Վեճ», 1998, ստ. 323: Ինչ ինչ վերաբերում է «Աքաքյոր» անվանմանը, ապա Մաստաֆա Քեմապային որպես իր ազգանուն ընտրել է իր խորհրդական, հայտնի հայ լեզվական Հակոբ Մարքայանի խորհրդով՝ 1935 թ. վեցինիս առաջարկությամբ հրավիրված խորհրդակցության ժամանակ, Ս. Քեմալի առաջարկով ազգանուններ մշակելով պետական գործիչների և լեզվաբանների համար: Տե՛ս Ծ. Աղայան, Հայերը Թողքիայում, Եր., «Հայաստան», 1994, էջ 61:

⁵⁵⁰ «Թառաջ», Երևան, 9 մայիսի, 1920, N 95:

⁵⁵¹ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ. Պ - 204, գ. 1, գ. 132, թ. 392, 394:

⁵⁵² Նույն տեղում, Ֆ. Պ - 200, գ. 1, գ. 155, թ. 10:

Դեվոյանցը պատմում է այդ մասին, բերում որոշ մանրամասներ, որոնք, անշուշտ, միանշանակ չի կարելի ընդունել՝ անհրաժեշտ քննադատական մուտքում ցուցաբերելով։ Դրանք չափազանց հետաքրքիր են և հնարավորություն են տալիս ամբողջականացնել շատ պատմագրագրական դրվագներ։ Տ.
Դեվոյանցը գրում է. «Ես գնդապետ Շնձուրի (Հարկ է ասել, որ «Շնձուրը» Սարդարապատյան ճակատամարտաշարքից հանրահայտ Ալեքսանդր Շնձուրի աղավաղված ազգանունն է - Վ. Վ.) հետ պէտք է ուղեւորուէի Պոլիս եւ Կիլիկիա որոշ զինուորական միահյուզ։ Վերջը Շնձուրը պէտք է վերադառնար Հայաստան, իսկ ես պէտք է մնայի Պոլիս՝ հետախուզական գործը կազմակերպելու համար։ Պոլիս եւ մնացի Պոլիս։ Կարճ ժամանակուայ մէջ կապ հաստատեցի Դաշնակից պետութեանց ինդելիջենս սերվիսների հետ։ Հայաստանի կողմից թէ՝ ապրելու եւ թէ՝ հետախուզական գործը վարելու համար ամսական ինձ տալիս էին ընդամենը 20 լիրա (այս տվյալը չի հաստատվում իր իսկ՝ Տ. Դեվոյանցի վկայությամբ, քանզի Փարիզ՝ Կորդանովին ուղարկված 1919 թ. սեպտեմբերի 29-ի գեկուցագրում (այս ուղարկվում է նաև ՀՀ հետախուզական բաժանմունքի հացեով - № 26) այլ տվյալի ենք համովապում, այնտեղ վերջինս փաստում է, որ ինքը օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսների համար գնդապետ Շնձուրից ընակվելու և աշխատանքների կատարման համար ստացել է 60.000 ռուբլի՝ կովկասյան բոներով, որը կազմում էր 450 թղթյա լիրա, այսինքն ամիսը՝ 225 լիրա)՝⁵⁵³։ Ցուսահասուած՝ առաջին շաբաթն իսկ ուզում էի հեռագրել Հայաստան, որ ինձ յետ կանչեն։ Բայց այդ միջոցին ինձ այցելեց Դաշնակիցների հետախուզական բաժանմունքի մի ներկայացուցիչը ու առաջարկեց իրենց հաշուկն կազմակերպել ամբողջ Արեւելքի հետախուզական գործը։ Համաձայնուեցի մի պայմանով, որ իմ բոլոր ստացած տեղեկութիւնները ուղարկեմ նաև Հայաստան։ Համաձայնուեցին»⁵⁵⁴։ Կ.Պոլսում Տ. Դեվոյանցը Համագործակցելով մի շաբք հետախույզների, և մասնավորապես հետազայում Բոստոնում Հրատարակվող «Հայրենիք» ամսագրի աշխատակից Հայկազ Հազարյանի հետ, որը այդ ժամանակ անգլիական զինվորական ծառայության մեջ էր գտնվում, սկսում են միասին Հայթայթել և զանազան եղանակներով Հայաստան ուղարկել արժեքավոր տեղեկատվությունն թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունների, տարածաշրջանային այլևայլ քաղաքական փոփոխությունների ու շրջադարձերի մասին։ «Տեղեկատուութ-

⁵⁵³ Այս տվյալը չի հաստատվում իր իսկ Տ. Դեվոյանցի վկայությամբ, քանզի գեներալ Գ. Նորդանյամին ուղարկված 1919 թ. սեպտեմբերի 29-ի գեկուցագրում (N 26) այլ փաստի ենք հանդիպում։ Դեվոյանցը այնուեւ գրում է, որ ինք օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսների համար զննապետ Շնձուրից աշխատանքների կատարման և բնակվելու համար ստացել է 60.000 ռուբլի կովկասյան բոներով, որը կազմում էր 450 թղթյա լիրա, այսինքն՝ ամիսը 225 լիրա։ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Թոստոն), թիվ 17/ 17, պահ. 12, դ. 3)։

⁵⁵⁴ Տիգրան Դեյնեանց, Կեսանքին դրուագներից, «Հայրենիք» (Թոստոն), 1945, N 1 (246), Յուն-Փետր, էջ 60-61։

եան տեսակէտով շատ արժէքաւոր էին Ե. Թ.-ի⁵⁵⁵ ամեն օր ինձ տուած լուրերը: Ամէն օր նա տալիս էր ինձ պատճէնները Թուրքիոյ բոլոր նախարարութիւնների գաղտնի նամակների, Հրահանգների, Հեռագիրների, ստացուած ու ուղարկուած: Այդ միջոցին ակուել էր Միլլի շարժումը, եւ Պոլսոյ Կեղրոնական կառավարութիւնը աչքակապուկ էր խաղում Դաշնակիցների հետ, Հակառակ այն բանին, որ նա էլ ուժ էր տալիս գաղտնի կերպով այդ շարժումին»⁵⁵⁶: Սակայն ամեն ինչ հարթ չէր ընթանում, երբեմն էլ առաջանում էին քաշքշուկներ ու նույնիսկ ընդհարման հասցնող լարված իրավիճակներ, առավել ևս երբ զա տեղի էր ունենում բուն Հետախուզական աշխատանքներն իրականացնող խմբի ներսում, որի ղեկավարներից մեկը Կ.Պոլսում Տ. Դեվոյանցն էր՝ իր 2 օգնականներով, թարգմանչով՝ անդլերեն, Փրանսերեն, թուրքերեն լեզուների իմացությամբ⁵⁵⁷: Տ. Դեվոյանցի մի Հաղորդագրությունից ակնհայտ է զառնում, որ տարածայնություններ կային Կ.Պոլսում ՀՀ ղեկանագիտական ներկայացուցիչ Ֆեռնանդ Թափթաջյանի հետ, որն այդ Հետախուզական ամփոփագրերն ուղարկում էր Երևան: Ըստ Տ. Դեվոյանցի, զա Հետևանք էր այն բանի, որ Երևան ուղարկած տեղեկատվությունն ավելի արժեքալոր էր, քան այն, ինչ Թ. Թափթաջյանը ներկայացում էր ՀՀ ղեկավար ռազմաքաղաքական մարմիններին: Դա էլ Հանգեցնում էր նախանձու, կասկած ամիստ վերաբերմունքի միմյանց փոխհարաբերություններում, որն էլ, անկասկած, վնասում էր Հետախուզական գործին: Թ. Թափթաջյանը բագմից զիմել էր Երևան՝ Տ. Դեվոյանցին Կ.Պոլսից ես կամչելու պահանջագրով⁵⁵⁸, որն էլ բացառական երևույթ էր Հետախուզական գործի առօրյայում, քանզի ավելորդ քաշքշուկները ընդամենը անդամալուծում էին պետականորեն կարևոր գործի՝ Հետախուզության կազմակերպումը և նրա Հետափա ուղղորդումը՝ ի օգուտ Հայրենիքի:

Տ. Դեվոյանցը այդ ժամանակ շատ մեծ կարևորություն էր տալիս տեղեկատվության օգտագործման ճիշտ կազմակերպմանը, և ամեն ջանք գործադրում էր, որ այն լինի նպաստակային ու կարողանա ծառայել Հիմնական նպատակին, այն է՝ Հայաստանի Հանրապետության պետականության և ազգային-պետական անվտանգության ամրապնդմանը և Հայկական պետության սահմանների ընդարձակմանը մինչև իր բնապատմական սահմաններին. «Կարեւոր լուրերի առաքումը միայն այն ժամանակ արժէք կունենայ, երբ

⁵⁵⁵ Հավանաբար, խոսքը վերաբերում է Կ.Պոլսում Հայաստանի Հանրապետության ղիվանագիտական ներկայացուցիչ Թ. Թափթաջյանին կամ էլերեմն որոշ փաստաթղթերում նշվող Թախտաջանին: Դրանք նոյն անձնափորության ազգանվան քիչ այլափոխված տարրերակներն են. - Վ. Վ.:

⁵⁵⁶ Նոյն տեղում:

⁵⁵⁷ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3:

⁵⁵⁸ Տիգրան Դեյնեանց, Կեսանքին դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N 1 (246), Յուն-Փետր, էջ 61:

այդ լուրերը լաւ կը գասառորուին եւ օգտակար կը գարձւին նրանց, որոնք կազմում են պետութեան աչքերն ու ականջները»⁵⁵⁹:

Այս առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում Կ.Պոլսից Փարիզ՝ գեներալ Գ. Ղորղանյանին ուղարկված մի շարք տեղեկատվական ծրաբներ, որոնցում կարևոր փաստեր են բերվում թուրքական զորքերի տեղաշարժերի, նրանց ձեռնարկումների և նախապատրաստությունների մասին, որոնք ընդգծված հակահայկական միտվածություն ունեին, և կարող էին օգտակար լինել ուազմաքաղաքական ղեկավար շրջանների համար: Գ. Ղորղանյանին ուղղված 1919 թ. օգոստոսի 18-ի գեկուցագրում Տ. Դեվոյանցը փաստեր էր բերում Վանի շրջանում 11-րդ դիվիզիայի գործունեության (4 մարտկոցների հետ միասին), ինչպես նաև 2-3 զինամթերքի պահեստների կազմակերպման, Դիլմանի և Ուրմիայի շրջանում քուրդ Սմկոյի և Խսմայիլ-աղայի մասին (1500 զինված քուրդ և այլն)⁵⁶⁰:

1919 թ. օգոստոսի 19-ին գեներալ Զորգանյանին ուղղված գեկուցագրում նշում է, որ Բրուսով (Պրուս - մասնագիտական զրականության մեջ այս պատմական տեղանվան առավել կիրաւական տարբերակը «Բուրսա» անվանումն է - Վ. Վ.) իշխանությունը աստիճանաբար հանձնվում է Երիտրությունին, որոնք գաղտնի կազմակերպում են չեթնիկների խմբեր, Տ. Դեվոյանցը ավելացնում է, որ Բրուսի երիտրությունից դաշնակիցների համար իրենց գործողություններով հատկապես վտանգավոր են իրավաբան Օսման Նուրին, «Էրթողրուլ» թերթի խմբագիր Զիյա Շաքիրը, հայտնի չեթնիկ Դավիուրը, որոնք եղիպատոսյան հայտնի հեղափոխական Արդուլ-Կարիրի հետ միասին ձգտում են շարժում առաջ բերել անզինացիների դեմ, նրանք բազմիցս հայտարարել են, որ Մ. Քեմալը իրենց լիսպորել և հանձնարարել է կազմակերպել աշխրեթական խմբեր, որ իրենք համագործակցում են նաև Արդբեշանի հետ, ուր ապաստան են գտնել շատ թուրք և արաբ «Հեղափոխականներ»՝ տեղեկություն տալով նաև Վան-Ալաշկերտի շրջանում Ք[Գ]ոնիայից տեղափոխված չեթնիկների մասին՝ Հուսեյն փաշայի գլխավորությամբ, որոնք կառավարությունից խոչըր գումարներ են ստացել⁵⁶¹:

Ինչպես պարզում է կապիտան Տ. Դեվոյանցի 1919 թ. օգոստոսի 19-ի գեկուցագրից (8a/ 8a-6)՝ ուղղված գեներալ Ղորղանյանին, Կ. Պոլսում հետախուզական գործերը կապված էին մեծ բարդությունների հետ, և դրանցից Հնարաբորինս ապահովագրվելու նպատակով նա դիմում փորձում է ապավինել վերջինիս օգնությանը: Զեկուցագրում նշվում էր, որ Կ. Պոլսի է գործուղի ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի կողմից, և նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Հայաստանը գեռևս ընդունված չէ Դաշնակիցների կողմից, զանազան պատահականություններից ապահովագր-

⁵⁵⁹ Նույն տեղում:

⁵⁶⁰ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Թոստոն), թիվ 9/ 9, պահ. 12, դ. 3:

⁵⁶¹ Նույն տեղում:

վելու նպատակով՝ (մասնավորապես՝ թուրքիայից), ինքը թափանձագին խնդրում է, որ եթե Հնարավոր է՝ ուղարկել որևէից վկայական Դաշնակցային Հրամանատարության կողմից (լինի դա անգիտական, Փրամնիտական, խտալական, հունական), որպեսզի ինքը լեզար ձեռով ապրի և Հարաբերություններ Հաստատի անգիտական հետախուզության հետ Համարելով ոչ բավարար: Դեկոյանցը գտնում է, որ վկայականը ուղարկվի Կ.Պոլիս ժամանող եկող Հայկական պատվիրակության միջոցով կապի անհրաժեշտ ապահովման նկատառումներից ելնելով⁵⁶²:

Կապիտան Դեկոյանցը Ղորղանյանին Կոստանդնուպոլսից ուղարկած 1919 թ. օգոստոսի 23-ի գաղտնի զեկուցագրում (8a/ 8a-5) տեղեկացնում էր, որ Տրապիզոնի վիլայեթում բոլոր թուրքական կուսակցությունները միավորվել են ու գործում են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հրահանգների համաձայն, իսկ էրգրումի համագումարից հետո խնդիր է դրվել Հակառարվել թուրքական տարածքները գրավելու բոլոր փորձերին՝ ընդգծելով, որ Տրապիզոնում, Ռիզիեում, Ունիայում և ընդհանրապես Լազիստանում բնակչությունը հոյակազ կազմակերպված է, և կապեր ունի Ա.ջարիայի ու Ա.գրբեջանի հետ: Դեկոյանցը փաստում էր վրացիների Հակահայկական գործունեության մասին և նըրանկատության աստիճանի ուշագրավ վկայակոչումներ բերում Կ.Պոլսում Վրաստանի ներկայացուցիչ Ռիխցանձեի գործունեության մասին, որը հաճախակի հանդիպումներ էր ունենում ստամբուլյան Զուրուկ Սուլի Մահմուդ փաշայի հետ՝ բանակցություններ վարելով երիտրուրքերի հետ Հայերի դեմ համատեղ գործողությունների վերաբերյալ: Ասվածին Դեկոյանցը հավելում էր, որ իբր թե ընդառաջ գնալով տեղական թուրք բնակչության խնդրանքին՝ խոչընդոտելու Հայկական պետության կազմավորման գործին, կառավարությունում որոշվել է Գոնիայի և Անկարայի շրջաններում գտնվող 50.000 և 40.000 փախստական թուրքերին ու քրդերին համապատասխանաբար տեղափոխել Վանի, Մուշի և Բիթլիսի շրջանները: Դեկոյանցը հետաքրքիր փաստեր էր բերում թուրքական զորքերի տեղաշարժման մասին, որոնք Վանից նետվել են Բայազետի հովիտ (33-րդ, 126-րդ, 127-րդ գնդերը), իսկ 9-րդ դիվիզիայի 34-րդ, 50-րդ, 51-րդ գնդերը (յուրաքանչյուրում 2000-2500 պին) տեղաբաշխվել էին էրգրում-Հասան-Կալայի շրջանում, 3 դիվիզիա Օլթի ուղղությամբ և այլն, 36-րդ դիվիզիայի 106-րդ, 107-րդ և 108-րդ գնդերը 15-րդ կորպուսի կազմի մեջ չեն մտել, 36-րդ դիվիզիան ապրիլի վերջերին էրգրումի վրայով անցել է Սվագ և դրանից այն կողմ՝ այդ ընթացքում Հարկադրելով տեղական հարուստներին դրամ հավաքել զորքի համար⁵⁶³:

⁵⁶² Նույն տեղում:

⁵⁶³ Նույն տեղում:

Գ. Ղորղանյանին ուղարկված 1919 թ. օգոստոսի 24-ին Տ. Դեվոյանցը զեկուցագրում (N 10-8a/8a-4) փաստեր է բերում «Միլլի Թաշկիլաթ» շարժման կազմակերպման մասին Դիարքեքիրում, Սղերթ[դ]ում, Նարզանում և Բիթլիսում, որտեղ Աթար Հաքքի բեյը, Շեվքի բեյը, Սմիռնայի ժամանակարմերի նախկին պետ գնդապետ Ազիզ Փիրինջի Սիթքին և այլոք Հայաստանի կազմակորմանը հակառակելու համար դրամ են հավաքել, կազմակերպել չեթնիկների խմբեր, իսկ Մուշի շրջանի քրտերի առաջնորդ Մուսա բեկը Մ. Քեմալի կողմից նշանակվել է Մուշի հովտում գտնվող բոլոր քրդական ուժերի հրամանատար: Դեվոյանցը միաժամանակ տվյալներ էր բերում 11-րդ կովկասյան դիվիզիայի և 18-րդ, 33-րդ, 34-րդ գնդերի, 3-րդ կորպուսի 5-րդ դիվիզիայի, 15-րդ կորպուսի մասին և այլն,⁵⁶⁴ որոնք չնայած ունեին որոշ կիսատ-պուստություն, և լրացման, ճշգրտման կարիք էին գգում, սակայն միանգամայն բավարար էին, որ սթափեցնող դեր կատարեին և ազդակ հանդիսանային ՀՀ զինվորական-քաղաքավան Խշամսությունների համար լուրջ նախապատրաստություններ տեսնելու:

Որոնումները շարունակվում էին, հետախուզությունը Կ.Պոլսում փորձում էր լիարժեք կայանալ, ինչքանով որ դա հաջողվում էր առկա հնարավորությունների շրջանակներում, որոնք շատ սահմանափակ էին, հատկապես ֆինանսական: Այդ մասին կարելի է դատել Տ. Դեվոյանցի 1919 թ. նոյեմբերի 3-ի մի գրառումից, որում նա նշում է, որ ինքը սեպտեմբերի 26-ին գնդապետ Շնեուրից նամակ է ստացել, ուր վերջինս հայտնում էր, որ շուտով կուղարկի 150.000 ռ.։ Տ. Դեվոյանցը հայտնում էր, որ մինչև դրամի հասնելը ինքը ուսուական դիվանագիտական միսիայից պարտք է վերցը 4000 ֆրանկ, որպեսզի աշխատանքները չդադարեն:⁵⁶⁵ Դեվոյանցը ջանադրությամբ լծվում է գործի, և շուտով արդյունքները երևում են: Ինչպես ակնհայտ է դառնում Դեվոյանցի՝ գեներալ Ղորղանյանին Փարիզ ուղարկված 1919 թ. Հոկտեմբերի 25-ի գեներալից, այդ ժամանակ արդեն հաջողվել էր Հրաշալի փոխարքերություններ հաստատել անգլիացիների հետ, որոնցից նաև փաստաթուղթ էր ստանում, որ ինքը ծառայում է Գերագույն կոմիսարիատին կից, հայտնելով, որ գավառներում սեփական գործակալների միջոցով իր անունից կազմված ամփոփագրերը հանձնվում էին անգլիական ներկայացուցչին, որը հեռագրով գրանք հայտնում էր Կ.Պոլիսի շտաբ, որտեղից էլ Հաղորդագրությունների պատճենները փոխանցվում էին իրեն, և ինքը չէր ցանկանա այս ամենը թողնել Փինանսական բարդությունների պատճառով:⁵⁶⁶ Կ.Պոլսում հետախուզական աշխատանքների կազմակերպումն ընթանում էր բարդություններով, քանզի Դեվոյանցի գործունեության համար անհրաժեշտ փաստաթղթային ապահովվածությունը բավարար

⁵⁶⁴ Սույն տեղում:

⁵⁶⁵ Սույն տեղում, թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3, թ. 87:

⁵⁶⁶ Սույն տեղում:

չէր: Դա երեւում է Տ. Դեփոյանցի՝ գեներալ Գ. Ղորղանյանին ուղարկված 1919 թ. նոյեմբերի 7-ի գեկուցագրից (N 53), որում վերջինիս հայտնում էր, որ ձեռքի տակ ունի միայն Զինվորական նախարարությունից ստացված միայն մեկ փաստաթուղթ և այն էլ կազմված այնպես, որ անհարմար է ցույց տալ, քանզի այնտեղ գրված է, որ «գործուղիքում է Կ.Պոլիս՝ դիվանագիտական ներկայացուցչություն, և Կիլիկիա՝ Հայկական զորքերի գլխավոր Հրամանաստարի մոտ»⁵⁶⁷: Վերը նշվածից ենելով՝ Դեփոյանցը գեներալ Ղորղանյանից խնդրում էր Հայկական պատվիրակության անունից կամ իր կողմից իրեն արամագրել անհրաժեշտ փաստաթուղթ, որը Հնարավորություն կտա ապահովել ավելի լավ կապ⁵⁶⁸:

1919 թ. դեկտեմբերի մոտերքը **Տ. Դեփոյանցը** ՀՀ Զինվորական նախարարության ղեկավարության պահանջապրով ետ է կանչվում Կ.Պոլսում իր կարեւոր առաքելությունից, ուր նա պետք է մնար մինչև 1920 թ. մայիսը, սակայն հանգամանքներն ավելի զորեղ են գտնվում: Այս խնդրի վերաբերյալ որոշ կարեւոր փաստերի ենք մենք հանդիպում Դեփոյանցի Հերթական՝ 1919 թ. նոյեմբերի 11-ին գեներալ Ղորղանյանին ուղարկված գեկուցագրից, որում վերջինս հայտնում էր, որ Կ.Պոլիս է ժամանել պորուչիկ Խան-Կոտոռքսկին, որը հայտնել է, որ իրենց մոտ տեղի է ունենում ազգայնացում (նկատի ունի երեխ Հայացման գործընթացը, որի պատճառով շատ ռուսական սպաներ զրացրվեցին Հայկական բանակից), և գնդապետ Շնեուրը, գեներալ Նազարբեկովը և Հախվերդովը զեկուցագրեր են ներկայացրել պաշտոնաթողության մասին, որ Գլխավոր շտաբը իբր թե լուծարվում է և այդ իսկ պատճառով էլ որոշել են լուծարել Հետախուզական ծառայությունը Թուրքիայում, բավարարվելով միայն «դիվանագիտական Հետախուզությամբ», որի համար 15 օր հետո Երևանից կուղարկեն 300 լիրա՝ հրահանգավորումով՝ մեկնել Երևան: Դեփոյանցը այդ կապակցությամբ սրտնեղություն է արտահայտում, ասելով, որ դեռ պարտքեր ունի, որ քանի դեռ պաշտոնական գրություն չի ստացել, ինքը մինչև զեկուեմբերի 5-ը ստիպված կլինի մնալ Կ.Պոլսում⁵⁶⁹: Այնուամենայնիվ, Տ. Դեփոյանցը շարունակում է դժվարություններով լի աշխատանքը՝ հետեղականորեն և նախանձախնդրորեն ձեռնարկելով հարկ եղած հետախուզական միջոցառումների իրականացումը, փորձում նաև հետևել, թե ինչ չափով են իր կողմից կատարված աշխատանքները իրականություն դառնում: Ինչպես պարզ է զաւոնում Դեփոյանցի գեներալ Ղորղանյանին Փարիզ ուղարկված 1919 թ. նոյեմբերի 17-ի գեկուցագրից (N - 55), ինքը կրկնակի հանդիպում է ունեցել գնդապետ Շնեուրի օգնական պորուչիկ Խան-Կոտոռքսկու հետ, և պարզել է, որ իր կողմից Երևան ուղարկված նյութը չի մշակվում, չի հաղորդվում Արտաքին

⁵⁶⁷ Նույն տեղում:

⁵⁶⁸ Նույն տեղում:

⁵⁶⁹ Նույն տեղում:

Գործերի նախարարին, այլ ընդամենը զորամասերի համարները մտցվում են ամփոփագրերի մեջ և շաբաթը մեկ հաղորդվում զորամասերին: Դեվոյանցը բողոքում է դրա դեմ՝ ասելով, որ Երևանում չկան գործը հասկացող մարդիկ, և ել ինչ խոսք կարող է լինել աշխատանքի գնահատման մասին, և դա այն դեպքում, երբ ինքը շարունակում է չքափորանալ՝ վախենալով մարդկանց աչքերին նայել, Հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսների բնակվելու ու աշխատանքի համար ծախսելով ընդամենը 735 լիրա, որի մասին արդարացնող փաստաթղթերը «Դաշնակցություն» կուսակցության վկայականի, կատարված բոլոր ծախսաթղթերի հետ միասին՝ անհրաժեշտ ստորագրություններով, նոյեմբերի 1-8-ը ուղարկվել են Երևան՝ վավերացված տեղական ռազմական միության սպաների, ՀՀԴ կուսակցության կողմից:

Եվ այնուհանդերձ, Հետափուղական աշխատանքները փակուղի են մտնում, ու ինչպես պարզվում է գնդապետ Ա. Շնեւուրի՝ կապիտան Տ. Դեվոյանցին ուղարկած Հոկտեմբերի 28-ի նամակից, Փինանսավորումը, որ անընդհատ ուշանում էր, լավագույն դեպքում կատարվել է միայն Հոկտեմբեր ամսվա համար, Հետևաբար նրան մնում էր մտածել ետ գնալու մասին⁵⁷⁰: Ստեղծված իրավիճակում Տ. Դեվոյանցը նախապատրաստվում էր դեկտեմբերի 1-5-ը ընկած ժամանակահատվածում մեկնել Բաթումի, որպեսզի նոր պարտքերի և կազմակերպական բնույթի դժվարությունների առաջ չկանգնի՝ որպես պահեստային տարեերակ ունենալով Աւաստուպող մեկնելու հնարավորությունը (Աւաստուպող, Բագրանյայ Հրապարակ, N 1)⁵⁷¹: Իսկ գեներալ Գ. Ղորղանյանին ուղարկած 1919 թ. նոյեմբերի 23-ի գեկուցագրում՝ Տ. Դեվոյանցը, Կ.Պոլսից դեպի Երևան իր կանչելու կապակցությամբ դժկամություն արտահայտելով՝ միաժամանակ վրդովկում էր, որ Փինանսական Հարցերի խնդրում ինքը աջակցություն չստացավ Կ.Պոլսի ոչ մի հայկական հաստատությունից, այդ թվում նաև Թափմաշյանից, չստացավ անհրաժեշտ ջերմություն իր համար ողբերգական այդ օրերին, և այդ իրավիճակում ինքը խնդրում է Նորին Գերազանցությունից վարփել իր հետ, ինչպես նպատակահարմար կտտնի⁵⁷²: Ահա այսպես լուծարվեց հայկական Հետափուղական խումբը Կոստանդնուպոլսում, դադարեցվեց վերջինիս օգտաշատ գործունեությունը:

Ուստի Հետաքրքիր է նշել, որ Կ.Պոլսից մեկնելուց առաջ, ինչպես այդ մասին պատմում է իր Հուշերում Տ. Դեվոյանցը, Դաշնակց պետություններից մեկը դիմում է նրան իրենց մոտ ծառայության անցնելու առաջարկով, սակայն հայ Հետափույզը չի համաձայնվում՝ նախընտրելով աշխատել հայկական Հետափուղական ծառայությունում և վերաբառ մարմինների կարգադրությունները կատարել, հավատարիմ մնալ իրեն հանձնարարված գործի

⁵⁷⁰ Նույն տեղում:

⁵⁷¹ Նույն տեղում:

⁵⁷² Նույն տեղում:

և Հայրենիքի գաղափարին. «Պոլսից մեկնելուց առաջ, մի Դաշնակից պետութեան պատասխանատու ներկայացուցիչը ինձ փորձեց համոզել, որ Հրաժարուեմ իմ Հայաստանի պաշտօնից, մնամ իրենց մօտ շատ լաւ ամսականով՝ ամբողջ Արեւելքի հետախուզական գործը կազմակերպելու համար իրենց Հաշուին: Առաջարկում էր 10,000 տողար ամսական բիւճէ: Ես կտրուկ կերպով մերժեցի: Երեւանը, իմ Հայրենիք, ինձ կանչում էր, պէտք է մեկնէի»⁵⁷³: Ճանապարհն անցնում էր Բաթումիով, այնուհետև Թիֆլիսի վրայով նոր պետք է գար Երեւան, ուր նրան լավ հիշում էին, և դեռևս թարմ էին Մետեխի բանտից փախչելու հիշողությունները⁵⁷⁴: Զնայած Տ. Դեվոյանցը զինված էր ամեն տեսակի հանձնարարականներով անգլիական, ֆրանսիական սպայակույտի և մասնավորապես անգլիական հետախուզական ծառայությունների կողմից, որոնք նրան աջակցում էին Վրաստանի վրայով անցնելու և այլքայլ Հարցերում, և ըստ այդմ էլ նա Համագործակցության մեջ էր գտնվում վերջիններին հետ, այդուհանդերձ, այդ միջոցին նրանք այդքան օգտակար չեղան, մասնավանդ անգլիացիները, որոնք պատրաստվում էին հեռանալ Բաթումից և Անդրկովկասից: Տ. Դեվոյանցին դեպի Երևան իր ուղևորության հաջող ավարտի իրավանացման հարցում օգտակար է լինում Բաթումի ֆրանսիական հյուպասոսը և մասնավորապես Հայաստանում գտնվող ֆրանսիական ռազմական ներկայացուցչության աշխատակից կապիտան Ա. Պուադեբարը, որը նաև հետախուզական բաժանմունքի վարիչ էր: Նա Բաթումում ընդունում է Տ. Դեվոյանցին, և զեպի Երևան նրա ուղևորության ընթացքում իր սպառն-վագոնով կազմակերպում անցումը վրաց-հայկական սահմանով: Դեվոյանցը հայտնվում է Երևանում և սպասում հերթական ծառայողական նշանակմանը: Նա Երևանում ներկայանում է ընդհանուր սպայակույտի հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի պետ, կապիտան Վահագն Գալուստի Մուրադյանին, որին համարում էր կանոնավոր կրթություն չստացած մեկը, և լավ կարծիքի չէր նրա մասին⁵⁷⁵, որը չէր համապատասխանում իրականությանը, և ամենեին էլ չի հաստատվում համապատասխան փաստերով: Հետախուզական և հակահետախուզական բաժնի պետ Վ. Գ. Մուրադյանը նրան ուղարկում է Կարս՝ այնտեղի զորամասերի հետախուզությունը վարելու: Ինչպես նշում է Տ. Դեվոյանցը, ինքն այդ վերաբերմունքից շատ հուսափաբ էր, որովհետև մինչև

⁵⁷³ Տիգրան Դեյնեանց, Կեանքին դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N 2 (247), Մարտ-Ապրիլ, էջ 83:

⁵⁷⁴ Այդ կապակցությամբ նա 1919 թ. նոյեմբերի 11-ին Գ. Դորդանյանին ուղած գեկուցագրում նշում էր, որ Աշուղիսայով և Արդսահանով գնացոց խոսափերու համար ավելի լավ կիրակի պաշտոնարդ լինի և նեկան Սևաստոպոլ՝ հարազատների մոտ, որ իրեն կզորակոցն Կամավորական բանակ: Հայաստանի Հանրապետության արիշի (Բոստոն), թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3:

⁵⁷⁵ Տիգրան Դեյնեանց, Կեանքին դրուագներից, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, N 1 (246), Յուն-Փետր. էջ 53, 61, 1945, N 2 (247), Մարտ-Ապրիլ, էջ 83-84:

Կ.Պոլիս ուղևորությունը վարել էր ՀՀ պատերազմական նախարարության Հետախուզական և հակածետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնը և իր համար վիրավորական էր համարում նման նշանակումը, որը, մեր կարծիքով, շատ էլ կարեօր էր, քանզի նրան էր վստահվում Կարսի անկյունաքարյին նշանակություն ունեցող հանգույցը, իսկ այդ հանգամանքը չէր կարելի անկարեօր համարել և անտեսել: Թերեւս այսուեղ Տ. Դեվոյանցը չափն անցնում էր՝ գտնելով որ Վ. Մուրավյանը «չունէր եւ ոչ մի հետախուզական գործակալ, իսկ հակածետախուզական ճիւղի մէջ արձանագրուած էին 15-ի չափ գործակալներ, որոնք մտել էին այդտեղ միայն գինուրագրութիւնից ազատուելու համար ու միանգամայն անպէտք էին այդ գործի համար»⁵⁷⁶:

Այդուհանդերձ, հայկական հետախուզական ծառայությունը ի դեմս Տ. Դեվոյանցի՝ ունեցալ իր հենակետը թուրքիայի սրառում՝ Կ. Պոլսում, որտեղից Հայաստան էր ուղարկվում կարեօր տեղեկատվություն քաղաքական տարրեր փոփոխությունների, քեմալական ուժերի ձեռնարկումների և Դաշնակիցների վերաբերմունքի ու դիրքորոշման հնարավոր վայրիվերումների մասին. «Լաւ էր, որ Պոլսից մեկնելուս միջոցին (1919 թ. վերջերին) այնտեղ թողեցի մի կորիգ (Ժ. Ա.-ի գ[Հ]լիսաւորութեամբ, որը Կ.Պոլսից հունական «Աւերով» զրահաւորի ուղարկույթ կայանի միջոցով եւ «Աւերովի» ծածկագրով զեռագրեր էր հաղորդում Երևան գնդապետ Խօլթիին⁵⁷⁷), որ խոստացաւ պարբերաբար, առանց վարձառորութեան, Հայաստանի սիրոյն համար, ուղարկել ինձ կարեւոր հետախուզական լուրեր, առնչութիւն ունեցող Հայաստանի հետ: Այդ կորիգը Հին, փորձուած հայ հետախոյզներից էր բաղկացած: Նրանք ծախսում էին ամսական տանեակ հազար տողարներ՝ աշխատելով Դաշնակից պետութիւնների համար:

Երեւանում ստացայ այդ մարմնից առաջին ծրաբը, վաւերական հեռագայութեան պատճէններով, ծածկագիր, Էրզրումից Պոլիս Կարարէքիր Քեազիմ փաշայի ուղարկւած պատերազմական նախարարին: Ամփոփեցի եւ տպագրելով *N 14*, սեպտեմբերին խիստ գաղտնի ուղարկեցի իմ նախարարին, զօրամասերի պետերին եւ մի օրինակ էլ տուի կապ. Մ.-ին՝ մեր սպայակոյտի «պետին»: Այդ հեռագիրները ցոյց էին տալիս, թէ ինչ՝ դասաւորութեամբ (*N N գնդերի եւ դիվիզիաների*), ինչ՝ ուղղութեամբ եւ երբ թիքական ույժերը պէտի յարձակուէն Հայաստանի վրայ ու գրաւեն Կարսը, Օլթին, Սարիդամիշը, Արդահանը, Խոգիրը եվ այլն: Այդ ամփոփումն ունեմ այսօր ձեռքիս տակ:

⁵⁷⁶ Նոյն տեղում, 1945, N 2 (247), Սարտ-Ապրիլ, էջ 83- 84:

⁵⁷⁷ Տե՛ս Տիգրան Ակյանց, Կեսնքիս դրուագմներից // «Հայրենիք» (Բուստն), 1946, N° 6 (257), Նոյ.-Դեկտ., էջ 109-110. - հավանաբար դա վերաբերում է Երևանում հավատարմագրված բրիտանական ուսումնական ներկայացուցչության զինվորական կցորդ Կուրտահ, որի հետ կային բազմակողմանի կապեր, ինչը բխում էր առկա իրավիճակից. - Վ. Վ.

Մաթեմատիկական ճշգութեամբ հետագային գործադրուեց այդ հեռագիրների բովանդակութիւնը Հայաստանի նկատմամբ: Բայց ինչպէս՞ ընդունուեց լուրը մէր պաշտօնական իշխանութեան կողմից: Լսեցի, որ մերքաջ սպայակոյտի պետը անուանել էր ինձ խելագար, իսկ նախարարներից մեկը ասել էր. «Այդ Դեւոյեանցի ցնդպանութիւններն չն»⁵⁷⁸: Զափազանց կարևոր է արձանագրել, որ գեռւես 1919 թ. հոկտեմբերի 6-ին գեներալ Ղորդանյանին ուղարկված գեկուցագրում (N 3) Տ. Դեվոյանցը հենց Երևան ուղարկված այդ փաստաթղթի մասին է խոսում՝ ընդգծելով, որ կից ուղարկում է Զինվորական մինիստրությունից [Թուրքիա] ձեռք բերված զորքերի տեղաշարժերի և այնի մասին մի շարք հեռագրեր, որոնք ծածկագրված վեճակում փոխանակվել են Ցուրքական 15-րդ կորպուսի հրամանատար Ք. Կարաբեքիր փաշայի և ուազմական նախարարի միջև⁵⁷⁹:

1919 -1920 թթ. աշուն-ձմեռ ժամանակահատվածում Տ. Դեվոյանցի կողմից Կ.Պոլսից ուղարկված և նրա բացախառության ժամանակ այստեղից ստացված վերը Հիշյալ բնույթի հեռագրերի, գեկուցագրերի և ամփոփագրերի նշանակության կարեռության մասին Հաստատագրում է նաև Ռ. Հովհաննիսյանը⁵⁸⁰: Կարծում ենք՝ այս առումով լրացուցիչ մեկնաբանությունները միանգամայն ավելորդ են և անտեղին, այստեղ են ասում՝ ասողին լող է պետք և այն էլ նման բարդ և վտանգավից իրավիճակում, երբ խաղաքարտի վրա էր դրված ՀՀ պետական անվտանգության, ժողովրդի Փիզիկական գոյության հարցը:

Ինչպես տեսնում ենք, Տ. Դեվոյանցի կենսագրությունը լի է իրադարձություններով, ծառայողական հետաքրքիր գործուղումներով և մասնավորապես կոստանդնուպոլսյան Հայկական հետախուզական խմբի ղեկավարման արժանահիշատակ փատերով, վերելքներով և թվայշալ վայրեջքներով, որոց վրիպումներով, որոնք նրա դիմանկարն ավելի գունեղ և ամբողջական են զարձնում. 1919 թ. մայիսին Տ. Դեվոյանցը ձեռնամուխ է լինում իր հայտնի ուղևորությանը Արևեմտահայաստանի կարևոր քաղաքները՝ Երզրում, Մուշ, Վան, Կ.Պոլիս և այլուր, իսկ այնուհետև՝ 1920 թ. ապրիլից, գլխավորում է Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքը որպես պետ, ինչն էլ ուղղակի վկայում է նրա բարձր աստիճանակարգի մասին հետախուզական ծառայության համաստեղությունում, հրաշալի պրոֆեսիոնալ որակի մասին: Հայկական հետախուզությունն աշխատում էր, և այս առումով Դեվոյանցը բացառություն չէր:

⁵⁷⁸ **Տիգրան Դեյնեանց**, Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք» (Բուստոն), 1945, N 2 (247), Մարտ-Ապրիլի, էջ 85:

⁵⁷⁹ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Թոստոն), թիվ 17/17 պահ. 12, դ. 3:

⁵⁸⁰ See R. G. Hovannian, The republic of Armenia, vol. II, p. 68, 177-178, 489:

5. Օտարերկրյա գործակալների ծավալած հակահայկական գործունեության կասեցումը: Անտոն Մարոկուտտիի գործը (1919 - 1920 թթ.)

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայությունն իր առաջին քայլերը կատարել է 1918 թ. Կեսերին. օգոստոսի 13 -ին Նախարարների խորհրդի նիստի որոշմամբ կատարվում է չուրջ 40 հազար ռուբլու դրամական հատկացում հետախուզական և հակահետախուզական գործի կազմակերպման համար⁵⁸¹: Ծառայության կայացման ճանապարհին կարևոր էր ՀՀ Զինվորական նախարարի 1919 թ. ապրիլի 14-ի հրամանագիրը, որով Հիմնականում ավարտվեցին հետախուզական ծառայության ձևավորման գործի կազմակերպման համար⁵⁸²: Ծառայության կայացման ճանապարհին կարևոր էր ՀՀ Զինվորական նախարարի 1919 թ. ապրիլի 14-ի հրամանագիրը, որով Հիմնականում ավարտվեցին հետախուզական ծառայության ձևավորման ուղղությամբ ընթացող կազմակերպչական գործընթացները, և ստեղծվեց Գլխավոր շտաբի հետախուզական ու հակահետախուզական բաժնմունք, որը, ինչպես նկատել է Տ. Դեփոյանցը, դառնալով «ամէն մէկ պիտութեան աշքերն եւ ականջները»՝ «խաղաղ ժամանակ պատրաստում է պատերազմի համար. ուսումնասիրում է ամենապատիկ մանրամասնութեամբ տուեալ պիտութեան ջղային քոլոր գծերը, որպէսզի ապագայ պատերազմի պարագային դիւրացնի իր պիտութեան ռազմակիտական ծրագիրների գործադրումը»⁵⁸³: Այն դարձավ քիչ թե շատ ավարտուն կառույց, որի անմիջական խնդիրներն էին՝ Հակառակորդի և տեղանքի մասին փաստերի հավաքումը, այդ տվյալների մշակումը և դրանց մասին ժամանակին տեղեկատվության հաղորդումը, բրիգադների շտաբների հետախուզական աշխատանքի ղեկավարումը, հետախուզության համար տրամադրվող գումարների հաշվառումը, լրտեսության դեմ պայքարի կազմակերպումը⁵⁸⁴:

Արիսիվային փաստաթղթերն ակնհայտորեն վկայում են հակառակը. ՀՀ հետախուզական ծառայությունը ոչ միայն ձգտել է հայթայթել արթեքավոր տեղեկատվություն թշնամական ուժերի կողմից նախապատրաստվող ու ծրագրավորվող սաղբանքների մասին, որը նույնպես քիչ աշխատանք չէր, այլև, ինչպես ստորև կտևենք, ծառայությունը, ձեռք բերելով կարևոր տեղեկատվություն՝ որոշակի քայլեր էլ ձեռնարկել՝ հակազդելու ՀՀ նկառմամբ թշնամական գործողություններին՝ մերկացնելու և կանխելու հակառակորդի լրտեսների գործունեությունը համրապետության տարածքում:

⁵⁸¹ ՀԱՍ, Ֆ. Պ - 201, գ. 1, գ. 484, թ. 9, Ֆ. Պ - 202, գ. 1, գ. 13, թ. 12, Ֆ. Պ - 204, գ. 1, գ. 216, թ. 1:

⁵⁸² Տիգրան Դեմյանց, Զինուորական հետախուզությին եւ հակա-հետախուզությին, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1943, N 3 (236), էջ 91;

⁵⁸³ ՀԱՍ, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 132, թ. 54 - 55:

Վերջապես, Հայկական Հետախուզական ծառայությունների գործունեության պատմությունը քիչ թե շատ ամբողջականացնելու և թշնամական գործականներին մերկացնելու ու նրանց խարդավանքները կանխելու տեսանկյունից կարեոր է նշել այսպես կոչված, **Անտոն Մալոյրոկուտտիի** գործը: Այսպես, 1919 թ. դեկտեմբերի 19-ին հենվելով Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհրդի Հուլիսի 29-ի որոշման և զինվորական գերատեսչության 1919 թ. հուլիսի 26-ի հրամանի վրա՝ Երևանի զինվորական դաստիարանում լսվեց ավատարիական ծառայության նախկին սպա, տվյալ պահին վրացահպատակ Անտոն Մարոկուտտիի մեղադրանքին վերաբերող գործը⁵⁸⁴, որին դասում էին Քրեական օրենսգրքի 198, 119 հոդվածների համաձայն: Քաղաքային գումայի շենքում ընթացող այդ դասավարությանը ներկա են եղել պաւլամենտի պատգամավորներ, Հասարակական գործիչներ, զինվորականներ և այլք: Փաստաթղթերից մեկում նշվում է, որ 32 տարեկան այդ անձնավորությունը Հարավայսիայի Հարավային Ստիրիա շրջանի Ցելի քաղաքի ծնունդ է: Այնուհետև տեղեկանում ենք, որ սույն կարեոր դասավարության ընթացքում որպես վկաներ հանդես են եկել Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար, Հայկական Հետախուզական ծառայության ղեկավարներից կապիտան Վահագն Մուրադյանը, Արտաքին Գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղար Հակոբ Տեր-Հակոբյանը և Արտաքին Գործերի նախարարության քաղաքական բաժնի վարիչ Պ. Յակովլովը⁵⁸⁵: Իսկ ամեն ինչ մկանից նրանից, որ 1919 թ. դեկտեմբերի 8-ին Ներքին Գործերի նախարարության աշխատավիցները բոնեցին Թիֆլիսից եկած մի գաղտնագրված Հեռագիր, որի հեղինակը Վրաստանում Ադրբեջանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչի տեղակալ Վեքիլովն էր: Նա Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչի տեղակալ իր գործընկերոջից՝ Համբարձումից, խնդրում էր աջակցել Անտոն Մարոկուտտին Երևան մեկնելու: 1919 թ. դեկտեմբերի 5-ի հեռագրում (№ 120) ապօտ էր հետևյալը. «Մոտ օրերին Երևան է մեկնում ավատրիական կապիտան Հրետանավոր Անտոն Մարոկուտտին: Նա մտադիր է անցնել Խալիլ բեյի բանակ: Յույց տվեք նրան աջակցություն, եթե հարկ լինի»⁵⁸⁶: 1919 թ. դեկտեմբերի 12-ին Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչին ուղարկված Հեռագրում (№ 202/с.օ) Արտաքին Գործերի նախարարը Հայտնելով այն մասին, որ դեկտեմբերի 5-ին Արտաքին Գործերի նախարարության քաղաքական բաժնի կողմից գաղտնագրվել է Վեքիլովի՝ Համբերդովին Հասցեագրած Հեռագիրը, որի հիման վրա արվել է Համապատասխան կարգադրություն, և դեկտեմբերի 8-ին Երևան-Ալեքսանդրապոլ գնացքում ձերբա-

⁵⁸⁴ Տե՛ս նաև Գալումի փաստաքրթեր: Արքեջանի դասադրական գրքումէորիխմիջ մի էջ, Եր., Գլխավոր շտաբի տպ., 1920. N 1, («Ուազմիկի» տպարան, N 1), էջ 45-46:

⁵⁸⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ. Պ - 200, գ. 1, գ. 212, թ. 162:

⁵⁸⁶ Տե՛ս Նույն տեղում, թ. 175:

կալվել է Մարոկուտտին: Միաժամանակ տեղեկացնում էր, որ ձերբակալվածի մոտ գտնվել է 7000 ռուբլի նիկոլաևյան փող, Շարուրի և Նախիջևանի շրջաններին վերաբերող քարտեզներ, որոնք հանձնվել են Հասոռու կարևոր գործերի գծով քննիչն: Արտաքին Գործերի նախարարը նաև տեղեկացնում էր, որ Անտոն Մարոկուտտի մոտ Հայտնաբերվել է վրացական անձնագիր, որը նշագրվել է Դենիկինի ներկայացուցչի մոտ Հայտնաբերվել է վրացական անձնագիր, որը նշագրվել է Դենիկինի ներկայացուցչի մոտ Հայտնաբերվել է վրացական անձնագիր, որը նշագրվել է Արտաքին Գործերի նախարարը ինդուստրիալ ճյուղու վատաշենը և գործի հանգամանքները ներկայացուցչության և Ազգերեանի Հանրապետության թիվա-նագիտական ներկայացուցչության և Ազգերեանի Հանրապետության թիվա-նագիտական ներկայացուցչության կողմից: Հեռագրում ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը ինդուստրիալ ճյուղու վատաշենը պատճենը և գործի հանգամանքները ներկայացնող մյուս փաստաթղթերը կոնֆիդենցիալ կերպով՝ խորհրդապահորեն հալորդել գնդապետ Վ. Հասկելին՝ մատոնանշելով, որ չնայած կայացած համաձայնությանը՝ Ազգերեանը դեռ շարունակում է աշխացել նախիջևանյան անջատողականներին և Հայաստանի նկատմամբ շարունակում է վարել ոչ անկեղծ քաղաքականություն⁵⁸⁷: Մեղադրյալի հարցաքննությունը և պաշտոնական դատապահնության հրապարակային գործընթացը պարզեցին մի շարք Հետաքրքիր մանրամասներ, որոնք էլ հնարավորություն տվեցին Հայկական Հետախուզությանը այդ խճճված օրերին գլուխ հանել ստեղծված իրավիճակից, պարզել աշխարհագրադարձական տվյալ միջավայրում որոշ անհայտ ուժերի գործողությունները, ինչ-ինչ Հակաքայլեր ձեռնարկել: Դատարանի նախագահի հարցին, թե արդյո՞ք ինքն իրեն մեղավոր ճանաչում է, թե ոչ, մեղադրյալը տախիս է բացասական պատուխան: Այնուհետև դատարանը հետեւողականորեն փորձում է պարզել, թե մեղադրյալը կոնկրետ ու՞մ մոտ է ցանկացել Հյուրենկալվել՝ ձեռնարկելով իր ուղևորությունը Թավրիզ: Մեղադրյալը պատասխանում է, որ ինքը մտադրություն է ունեցել կանգ առնել իրեն ծանոթ ինժեներ Էկարտի մոտ, որն ավտորիհաջապատակ էր և 10 տարուց ավելի ապրել էր Թավրիզում, որի հետ ինքը ծանոթացել էր զեր այն ժամանակ, երբ այնտեղ թուրքերն էին, հյուրենկալվելով 4 օր: Այս կապակցությամբ մեղադրյալին ուղղված հարցապնդումով հանդս է գալիս կապիտան Մուրադյանը: Նշելով այն մասին, որ 1915 թ. մարտին, երբ ուղևական զորքերը մտել են Թավրիզ, ինքը ծառայության մեջ է եղել Կովկասյան հրածգային գնդերից մեկում և տեղյալ է, որ այդ պահին գերմանական բոլոր լրտեսները փախել էին: Սակայն կապիտան Մուրադյանը կարևոր նշում է անում, որ հենց այդ ժամանակ ուղևական Հակահետախուզության կողմից հայտնաբերվել են այդ լրտեսների ցուցակները, որոնց մեջ էին նաև ինժեներ Էկարտի և գերմանական գվարդիայի սպա Էլմանի անունները: Կապիտան Մուրադյանը այնուհետև նշում է, որ Թավրիզում եղած ժամանակ ինքը հաճախ այցելել է Ամերիկյան ներկայացուցչություն, որոնց աշխատակիցների հետ մոտ հարաբերու-

⁵⁸⁷ Տե՛ս Նույն տեղում, Ֆ. Պ - 276, գ. 1, գ.196, թ. 91, 95, 96, 97:

թյունների մեջ էր: Ըստ Մուրադյանի Հենց այդտեղ էլ ծանօթացել է Ելմանի կնոջ հետ, որից էլ Հավասարի տեղեկություններ է ստացել, որ Եկարտը լրտես է և ոռւսների գալով թափնվել է: Սակայն մեղադրյալը՝ Անտոն Մարտուստին, Ժխտում է այսչափ կարեւոր վկայի փաստակները մերկապարանոց պնդելով, որ ինքը տեղյակ չի եղել, թե երբեկիցն իրեն Եկարտը ասած լինի, որ ինքը լրտես է, ընդհակառակը, նա ասել է, որ ինքը 10 տարուց ավելի ապրում է Թավրիզում և զբաղվում առևտրով: Կապիտան Մուրադյանից հետո ելույթով հանդես է գալիս Թավրիզում ապրած իր վեց տարիների գործունեության ժամանակ իրեն հայտնի որոշ փաստերի մասին՝ հիշատակելով նաև ոչ անհայտ ինժեներ Եկարտի մասին: Տեր-Հակոբյանը նշում է, որ գերմանական Հյուպատոսի ձերբակալությունից և աքսորից հետո Եկարտը թաքնվել է և Թավրիզում ուսաման զորքերի ներկայության ժամանակահատվածում ջորիգոնում չի եղել: Տեր-Հակոբյանը տեղեկացնում է, որ թուրքերի գալով Եկարտը նորից հայտնվում է: Իր ելույթի վերջնամասում Հ. Տեր-Հակոբյանը հայտնում է, որ Թավրիզում Եկարտին գիտեին որպես մեծ պետությունների քաղաքական գործակալ: Մեղադրյալ Ա. Մարտուստինը դարձյալ սկսում է Հերքել իրեն ներկայացված մեղադրանքը՝ պնդելով, որ ինքը Թավրիզ է ուղեւորվել առևտրական նպատակներով, իր հետ տանելով անհրաժեշտ փաստաթղթեր: Սակայն Մարտուստինը չժխտեց, որ Նախշնեանի վրայով Պարսկաստան մեկնելու մտաբությունը իրավանացնելու համար ինքը դիմել է ադրբեջանական դիվանագիտական ներկայացուցչությանը՝ աջակցության խնդրանքով: Մարտուստինը արդարանալով նաև անապացույց պնդում է, որ ինքը տեղյակ չի եղել Խալիլ-բեյի ուղղվածությունը - Վ. Վ.): Մարտուստինը իր մոտ հայտնաբերված տեղագրական քարտեզների կապակցությամբ պնդում է, որ դրանք պարզապես աշխարհագրական բնույթի են, ուազմաշխարհագրական նշանակություն չունեն և իբր թե իր մոտ մնացել են ավտորիական ներկայացուցչության վերացումից հետո ու վերցրել է տեղանքում կողմնորոշվելու նկատառումներով⁵⁸⁸: Հ. Տեր-Հակոբյանից հետո կրկին ելույթով հանդես է գալիս կապիտան Վ. Մուրադյանը: Վերջինս ընդգծում է, որ իրեն՝ որպես «կոնտրուազվելվայի» պետի, հավաստի հայտնի է, որ Ադրբեջանը բազմիցս նախիջեան է ուղարկել իր Հրահանգիչներին, տեղական մահմեդական բնակչության կազմակերպման համար՝ ծափսելով 3 միլիոն ռուբլի, հետևաբար, ժխտելով Ա. Մարտուստինի այն ստահոգ փաստարկը, որ ինքը տեղյակ չէր, թե ինչ է կատարվում Նախիջեանում, որի տարածքով ինքը պետք է անցներ Պարսկաստան, ով է

⁵⁸⁸ Տե՛ս նոյն տեղում, թ. 163-165:

Խալի-բեյը և ինչ տրամադրվածություն ուներ Հայկական պէտականության նկատմամբ:

Այս և այլ կարգի փաստարկները չեն օգնում Մարոկուտտիին՝ ձերբազառվելու Հայաստանի դեմ կատարված լրտեսական գործունեության մեղադրանքից: Վերջին խոսքում Անտոն Մարոկուտտին համառորեն պնդում է, որ ինքն ընկել է Աղքաբեջանի քաղաքական խարդավանքների ցանցի մեջ, և եթե ինքը ցանկանար զբաղվել այդպիսի գործերով (լրտեսական - Վ. Վ.), ապա ծառայության մեջ կմտներ ում մոտ ասես, միայն ոչ մահմեղականների: Ա. Մարոկուտտին պնդում էր, որ ինքը Թիֆլիսում գտնվող ավտորիական միավայի վերացումից հետո, որտեղ ծառայության մեջ էր, մնացել է Կովկասում, քանի որ այդ ժամանակ իր Հայրենիքում բոնկվել էր հեղափոխություն, որպես կաբայիշն սպա մնացել է Վրաստանում՝ զբաղվել առեւտրական գործերով և ընդդեմ Հայաստանի ոչինչ չի ունեցել և չունի: Խնդրում է Հավատալ իր խոսքերի անկեղծությանը՝ արդարացնել իրեն: Այդ խնդրանքը, իհարկե, հիմնազուրկ էր⁵⁸⁹: Ներքին Գործերի նախարարության աշխատակիցների կողմից դեկտեմբերի 8-ին Երևանում ձերբակավելու պահին Մարոկուտտիի մոտ Հայտնաբերվել էին մի շարք փաստաթղթեր և քարտեզներ, որոնք անհերքելիորեն ապացուցում էին նրա մեղսակցությունը: Այդ փաստաթղթերի թվում որոշակի Հետաքրքրություն էին ներկայացնում՝ 1) Վրաստանի ՆԳՄ վարչական բաժնի կողմից տրված անձնագիրը, 2) Կովկասի լեռնականների անկախության և առաջընթացի, միանության լիգայի կողմից Մարոկուտտիի անունով տրված վկայականը, 3) Վերջինիս վրացական քաղաքացիությունը Հաստատող Թիֆլիսի Հաշտարար դաստիարանի 1-ին բաժնումունքի կողմից տրված վկայականը, 4) Մերձավոր Արևելքին, Արևմտյան Պարսկաստանին, Կովկասին և Թուրքեատանին, Հայաստանին վերաբերող 5 ռազմատեղագրական քարտեզները: Վերջին քարտեզը տեղագրական առումով վերաբերում էր Սևանա լճի ավազանին և դրան Հարող տարածքներին: Կապիտան Մուրագյանի կարծիքով, այդ քարտեզներից մեկը ռազմաքաղաքական տեղագրական արժեք ուներ և դրա Հայտնվելը Մարոկուտտիի ձեռքին, նրա կարծիքով, ամենակին էլ պատահականություն չէր⁵⁹⁰: Անտոն Մարոկուտտիի մոտ եղած մյուս փաստաթղթերը՝ նամակները և հետաքրքրության հետ կապված մյուս նյութերը լուրջ արժեք չէին ներկայացնում, այդ իսկ պատճառով էլ դատարանը դրանց Համբամանորեն չանդրադատ, իսկ եթե քննարկեց էլ, ապա հետաքննչական կարևոր փաստեր չգտավ: Ինչ վերաբերում է տեղագրական քարտեզներին, ապա դրանց առկայությունը իր մոտ Մարոկուտտին բացատրեց նրանով, որ ինքը որպես կրթված մարդ և ճանապարհորդ պետք է հետաքրքրություն ցուցաբերել

⁵⁸⁹ Տե՛ս նոյն տեղում, թ. 131, 165, 167:

⁵⁹⁰ Տե՛ս նոյն տեղում, թ. 172:

այն տեղանքի նկատմամբ, որով պետք է անցներ⁵⁹¹, ինչն, իհարկե, դատարանը լուրջ ընդունեց: Մեղադրական գործի տեսանկյունից թերևս կարեռություն է ներկայացնում այն հանգամանքը, որ ձերքակալման պահին Ա. Մարոկուտտից առգրավվել են Երևանում բնակվող ոմն Մելիք-Շահնաղարովին և Գլխավոր Համբարակապետության վարչության չինովնիկ Տարականովին Հասցեագրված նամակները, հեղինակը՝ Դրեյեր անունով ոմն մեկն էր, որ բնակվում էր Թիֆլիսում (հավանաբար Գևնց այն նույն Դրեյերն է, որ Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատար Լ. Եվանդույանի միջոցով փորձում է օգտակար լինել Ա. Մարոկուտտին և ազատել կալանքից, անշուշտ, որոշակի շահերից ու նկատառումներից ենելով): Նախնդրում էր սույն նամակով ներկայացված Ա. Մարոկուտտին Հյուրընկալել⁵⁹²: Մեղադրական ակտի գերջնամասում ներկայացված է դատարանի որոշումը, ըստ որի Անտոն Մարոկուտտին մեղադրվում էր նրանում, որ 1919 թ. դեկտեմբեր ամսին, նախապես ստանակով Վարատանում Աղբբեջանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչին աշակցությունում Աղբբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչին ուղարկված հեռագրով, պատրաստվել էր մեկնել Խալիլ-բեյի բանակը, որը գտնվում էր Հայաստանի Հանրապետությունում նկատմամբ թշնամական և ռազմական գործողությունների մեջ: Մեղադրական ակտում նշվում էր, որ այդ նպատակով Անտոն Մարոկուտտին իր ձեռքի տակ ունենակով Հայաստանի և դրան սահմանակից պետական կազմավորումների տարածքների ռազմաքաղաքական քարտեզներ, ինչպես նաև ռազմական բնույթի այլ տեղեկություններ՝ դեկտեմբերի 8-ին Թիֆլիսից դուրս գալով՝ ժամանել է Հայաստանի տարածք, որպեսզի նախիջևան քաղաքում գտնվող Խալիլ-բեյի շտաբ ուղեկորվի, Գևնց այդ պահին էլ կալանքի է միլիցիայի ռեզերվի աշխատակիցների կողմից, ինչը նախատեսված է քրեական օրենսգրքի 108 և 109 Հոդվածներով: Վերջնամասում ասվում է, որ վերը նշված հանցագործ գործողությունների համար ավստրիական ծառայության նախմին սպա, այդ պահին վրացահասատակ Անտոն Մարոկուտտին Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհրդի 1919 թ. հունիսի 29 -ի որոշման հիման վրա (№ 279) հանձնվում է ՀՀ գինվորական դատարանին: Սույն փաստաթղթի տակ 1919 թ. դեկտեմբերի 14-ին ստորագրել են զինվորական դատարանի անդամները⁵⁹³: Եվ, այդուհանդերձ, զինվորական դատարանը երկարատև խորհրդակցությունից հետո չի արդարացնում Ա. Մարոկուտտիին, ներկայացնելով դատասպարտող վճիռ: Եվ այսպես, 1919 թ. դեկտեմբերի 19-ին Հայաստանի Հանրապետության Զինվորական դատարանի Հաստուկ ատյանը բաց դատական նիստում գեներալ-մայոր Խորոմանսկու

⁵⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁹² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1 հակ.:

⁵⁹³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 173:

Նախագահությամբ և ի դեմս ժամանակավոր անդամներ Հայկական Հետեւակային 5-րդ գնդի փոխգնդապետ Ամբարդանովի, Երևանյան ինժեներական գումարտակի փոխգնդապետ Կեդամովի, Երևանի պահակային գումարտակի շտաբս-կապիտաններ Տեր-Օգանեզովի և Բուռնուսուղյանի, Գլխավոր դատավորի օգնական պլանորչչիկ Լազարեի և զինվորական ժամանակի չինովնիկի քարտուղարի օգնական Տեր-Աբրամովի, լսելով ավտորիական ծառայության նախկին սպա, տվյալ պահին վրացահապառակ (32 տարեկան) Անտոն Անտոնի Մարոկուտտիի գործը՝ վերջինիս ճանաչեց մեղավոր ընդդեմ Հայաստանի՝ Հակառակորդի ձեռնարկած գործողություններին նպաստելու և օժանդակելու մեջ, հետեւաբար հենվելով Քերեական օրենսգրքի 108 և 119 հոդվածների վրա որոշեց՝⁵⁹⁴ 1) մեղադրյալ, ավտորիական ծառայության նախկին սպա Անտոն Մարոկուտտիին զրկել բոլոր իրավունքներից և ուղարկել տաժանակիր աշխատանքների 15 տարի ժամանակով, 2) դատական ծախսերը փոխհատուցել մեղադրյալի ունեցվածքի հաշվին, վերջինիս անվճարունակության գեպքում՝ գանձարանի հաշվին: Սույն դատավճիռը վավերացվեց Հայաստանի Հանրապետության գորքերի գլխավոր Հրամանատարի կողմից: Մեղադրյալ Մարոկուտտին դրանից անմիջապես հետո ներման խնդրանքով դիմեց Հայաստանի պատլանենարին: Մեղադրական բանաձևի բնօրինակի տակ կան Զինվորական դատարանի նախագահ գեներալ-մայոր Խորումանսկու, փոխգնդապետ Ամբարդանովի և Կեդամովի, շտաբս-կապիտաններ Տեր-Օգանեզովի և Բուռնուսուղյանի ստորագրությունները⁵⁹⁴:

Սակայն գործն այսքանով չի ավարտվում: Դատաքննչական գործընթացին միջամտելու փորձ են կատարում Թիֆլիսից: Այդ մասին տեղեկանում ենք ՀՀ Արտաքին Գործերի և Արդարադատության նախարարներին ուղղված Թիֆլիսում Հայաստանի դիմանագիտական հավատարմատար Լեռնեպանգուլյանի 1919 թ. դեկտեմբերի 20-ի հեռագրից (№ 280): Լ. Եվանգուլյանը նշում է, որ դեկտեմբերի 19-ին պարսկական Հյուպատոսության թարգման Գերման Դրեյյերը և ավտորիական ծառայության սպա Վորեցկան դիմել են իրեն՝ խնդրելով կալանքից ազատել Երևանում գտնվող և հօգուտ Ավստրիայի լրտեսության մեջ մեղադրվող Ավստրիայի նախկին հպատակ և սպա, տվյալ պահին Վրաստանի հպատակ քաղաքացի Ա. Մարոկուտտին: Հեռագրում Լ. Եվանգուլյանը հայտնում էր, որ խնդրաբկուների հայտարարության համաձայն Մարոկուտտին ցանկացել է մեկնել Պարսկաստան՝ Թավրիզ քաղաք Երևանի վրայով, որտեղից մտադիր է եղել շարժիչով (ավտոմեքենայով) գնալ մինչև Ձուլֆա, սակայն ինչոր մեկի մասնության կամ կասկածանքի պատճառով ձերբակալվել է և պահվում է կալանքի տակ՝ չափազանց ծանր պայմաններում: Լ. Եվանգուլյանը հայտնում էր, որ Դրեյյերը և Վորեցկան իրեն խնդրել են ամեն միջոց ձեռնարկել Մարոկուտտին:

⁵⁹⁴ Տե՛ս նոյն տեղում, թ. 170, 174:

կպանքից ազատելու համար և այդ մասին իրենց տեղեկացնել: Այնուհետև Լ. Եվանգուլյանը Արտաքին Գործերի և Արդարադատության նախարարներին տեղեկացնում էր, որ նույն օրը իր մոտ եղել է վրացական ծառայության գնդապետ Տուլակը (առ արդեն շատ հետաքրքիր է, հավանաբար այս փաստից կարելի է կուահել, թե ինչու էր վրացական հասուկ ծառայության սպան շահագրգուված Մարոկուտտիի խնդրում - Վ. Վ.), որը նույնպես դիմել է Մարոկուտտիին կալանքից ազատելու խնդրանքով՝ միաժամանակ հայտարարելով, որ ինքը վերջինիս գիտի ամենալավագույն կողմից, որ նրան գիտեն նաև նախարարությունում, որ նա Երևան է մեկնել, հավանաբար, առեւտրական գործերով (առաջին հայացքից ստացվում է, որ իբր վրացական հասուկ ծառայությունում տեղյակ չին իրենց հպատակ քաղաքացու մտադրությունների մասին - Վ. Վ.): Ենթերով այդ ամենից՝ Լ. Եվանգուլյանը խնդրում էր իրեն շտապ Հրահանգներ ու ցուցումներ տալ, թե ինչպես պետք է վարդել Դիեյքերի և այլոց միջնորդագրերի հետ, թե ինչում է մեղադրվում Մարոկուտտին, ընդ որում հարկ եղած ձևով մատնանշելով մեղադրանքի ճիշտ բնույթը (դատական քննիչի որոշումը ցույց տալով) և համապատասխանությունը Քրեական օրենսդրքի հոդվածին, և թե խափանման ինչ միջոցներ են ձեռնարկվել մեղադրյալի նկատմամբ հետաքննությունից և դատարանից խուսափելու առումով։ Հեռագրի վերջնամասում Լ. Եվանգուլյանը պարզաբանում էր, որ այդ մանրամասն տվյալները իրեն անհրաժեշտ են, քանի որ հնարավոր է, որ Վրաստանի Արտաքին Գործերի նախարարությունը որպես Վրաստանի հպատակի՝ Մարոկուտտիի ձերբակալության առիթով հարցապնդում կատարի⁵⁹⁵: Կա ևս մի փոքր փաստաթուղթ, որում Հայաստանի Զինվորական դատարանի նախագահ գեներալ-մայոր Խորոմանսկին հայտնում էր, որ Արտաքին Գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղարի Հասցեով ուղարկվում է Անտոն Մարոկուտտիի գործի կապակցությամբ ընդունված մեղադրական ակտի պատճենը և դատարանի դեկտեմբերի 19-ի բանաձեկի պատճենը։ Հայաստանի գինվորական դատարանի 1919 թ. դեկտեմբերի 21-ի այս փաստաթղթի տակ (№ 2633) կա գեներալ-մայոր Խորոմանսկու ստորագրությունը, որով և վերջինս տեղեկացնում էր վերոնշյալ դատաքնչական նյութերի առաքման մասին Արտաքին Գործերի նախարարության հասցեով⁵⁹⁶: Որպես հետգրություն նշենք, որ դեկտեմբերի 23-ին Թիֆլիսում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական հավատարմատար Լ. Եվանգուլյանին ուղղված հեռագրում՝ ի պատասխան վերջինիս կողմից Երևան առաքված № 280 հեռագրի, ապօռմ էր, որ Մարոկուտտիի նկատմամբ ներկայացվել է մեղադրանք քրեական օրենսդրության 108 և 109 հոդվածներով, այսինքն՝ Հայաստանի դեմ թշնամական գործողությունների, դրանց կրողներին աջակցելու և նպաստելու մեջ, որի հիման

⁵⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 177:

⁵⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 176:

Վրա էլ ՀՀ Զինվորական դատարանը Նրան դեկտեմբերի 19-ին դատապարտել է 15 տարվա տաժանակիր աշխատանքների, որից հետո Մարոկուտտին դիմել է ՀՀ պառլամենտին խնդրագրով⁵⁹⁷: Դեկտեմբերի 24-ին ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին ուղարկելով Մարոկուտտիի գործի հետ կապված մի փաթեթ գրագրություն՝ վերջինից խնդրեց կազմակերպել դրա հնարավորինս ամբողջական հրապարակումը թիֆլիսան ոռուսական և Հայկական թերթերում⁵⁹⁸: Այս դատավարության հետ կապված՝ հարկ է նշել օգտաշատ այն գործունեությունը, որ իրականացրել են Հայկական հետախուզական ծառայությունները՝ Ներքին Գործերի մարմինների հետ համագործակցելով և մերկացնելով թշնամական գործակալներին Հայաստանի դեմ վերջիններիս ձեռնարկած Հակահայկական գործողություններում: Սակայն կարեորը միայն դա չէ, այլ և այն, որ Հատուկ ծառայությունները, որոնք իրենց չխնայելով մինչև վերջ ծառայեցին Հայրենիքին՝ ամեն ինչ անելով թշնամական գործակալներին մերկացնելու և գաղտնազերծելու ուղղությամբ, որը ճնշող տպագործություն է թողնում ադրբեջանցիների վրա, որի կապակցությամբ Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական Հավատարմատարի պաշտոնակառապ Միքրաբառը հեռագրով Հայտնում է Արտաքին Գործերի նախարարին. «Խնդրում եմ Հաղորդէք Թիֆլիս՝ Վեքիլովին, որ նրա Երևան ուղարկած № 120 ծածկագիր հեռագիրը Հայերի կողմից բացւած է: Աւստրիացի սպան ձերբակալւած է: Եթէկ Հաղորդեցին, որ Զինվորական դատարանը Նրան դատապարտել է 15 տարւայ տաժանակիր աշխատանքների: Անհրաժեշտ է, որ Վեքիլովը պարզէ, թե Հայերին ինչպէս է յաջողւել ծածկագիրը բանալ և ուղարկէլ մեզ մօտ ծածկագիր: Խատիսովը այդ մասին յայտնել էր Հավաքերդովին, բայց նա, ինչպէս երեւում է, մոռացել է Թիֆլիսում Վէքիլովին նախազգուշացնել, ընդհակառակը, Հինգ ինքը նոյն ծածկագրով հեռագիր է խփել Երևան»⁵⁹⁹:

Այդուհանդեռձ, Հայկական հետախուզական ծառայության գործունեության այս չափազանց հետաքրիի էջը՝ կապված Հայաստանի Հանրապետության դեմ սարբանքներ և մեքենայություններ ձեռնարկած թշնամական լրտեսների մերկացման ու կանխարգելիչ քայլերի հետ, ունեցավ դրամատիկ շարունակություն: Այսպես, ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարության ընդհանուր քարտուղարի 1920 թ. մարտի 13-ի գրությունից (№ 1508, 1509, 1510)` ուղղված Հայաստանի պառլամենտի օրենսդրական-վարչական հանձնաժողովին, տեղեկանում ենք, որ Մարոկուտտիի գործը հետաքրքրել է նաև Անդրկովկասում գտնվող բըիտանական հետախուզական բաժնին, որն իր գործակալ կապիտան Կուրդին (ավելի ճիշտ՝ Ք. Կուրդ) մի փաստաթղթով

⁵⁹⁷ Տե՛ս նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 357, մաս II, թ. 70:

⁵⁹⁸ Տե՛ս նոյն տեղում, թ. 79:

⁵⁹⁹ Գաղտնի փաստաքրթերը Ադրբեջանի դատադրական գործունեությանց մի էջ, էջ 47-

Հանգերձ ուղարկում է Երևան: Ընդհանուր քարտուղարն այն կարծիքն էր արտահայտում, որ իբր Կուրտի մոտի փաստաթղթերով անհերքելիորեն հաստառվում է, որ Թիֆլիսում Անտոն Մարոկուտտիի՝ վրացական հետախուզական ծառայության ներկայացուցչի և Թիֆլիսում Աղըբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչի մասնակցությամբ Մարոկուտտիի Երևան ժամանելուց 2 շաբաթ առաջ կայացել է գաղտնի խորհրդակցություն, որտեղ էլ որոշվել էր վերոհիշյալ լրտեսին ուղարկել Հայաստան և Նախիջևան՝ որոշակի լրտեսական-հետախուզական նպատակով: Սակայն, ըստ ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարության ընդհանուր քարտուղարի, Գ. Կուրտը բավարարվում է միայն նախարարության կարինենում Հայկական բանակի կապիտան Խնձորյանի ներկայությամբ իր ձեռքի տակ առկա փաստաթուղթը կարդալով և հրաժարվել է կատարել Խնձորյանի խնդրանքը՝ այն հանձնել իրենց՝ Մարոկուտտիի գործին կցելու համար: Սակայն Կուրտը հրաժարվում է բավարարել այդ խնդրանքը, ասելով, որ ինքն իր պետից նման հրաման չի ստացել: Գրության վերջնամասում արդեն պարզ ընդգծվում էր, որ Թիֆլիսում բրիտանական հետախուզական բաժանմունքի կապիտան Կուրտին թույլտվություն չէին տվել այդ կարեոր փաստաթուղթը հանձնել Հայաստանի կառավարությանը⁶⁰⁰: Եվ ըստ Երևույթին գուցե հենց այն պատճառով, որ իրենք էլ իրենց շահերն ու հետաքրքրություններն ունեին, որոնք չէին համընկնում Հայկական կողմի դիրքորոշման և ունեցած տեսակետի հետ: Սույն փաստաթուղթը ևս ուղարկվում է Արդարադառնության նախարարին, որտեղ կուտակվում է 18 թերթից բարկացած գրագրություն Անտոն Մարոկուտտիի մասին, այդ թվում վերջինիս նամակը՝ ուղղված Հայաստանի կառավարությանը՝ ներում շնորհելու խնդրանքով⁶⁰¹: Ավելացնենք, որ դրան հաջորդում է նախարարների խորհրդի տեսուչի 1920 թ. նոյեմբերի 24-ի գրությունը (№ 3909)՝ ուղղված Հայաստանի Հանրապետության Արդարադառնության նախարարությանը՝ կապված Երևանի Կենտրոնական բանախ բանտարկյալ Անտոն Մարոկուտտիի խնդրի հետ, որի վրա կա համապատասխան մակագրություն, ըստ որի հրահանգ էր տրվում վարվել նրա հետ ըստ հարկի, որն էլ կառավարությունում ստացվում է նոյեմբերի 25-ին⁶⁰²: Գործն այսքանով կարճվում է, և Հայաստանի իշխանությունները բավականին մարդասիրական վերաբերմունք են դրանքում Անտոն Մարոկուտտի նկատմամբ, որի մեղքն ապացուցված էր, իսկ ներկայացված մեղադրանքը՝ Հիմնավորված: 1920 թ. նոյեմբերի 26-ին այս մասին զեկուցվում է նաև Արտաքին Գործերի նախարարին, որից եղրակացնում ենք, որ գործին ընթացք էր տրվել՝ հօգուտ Ա. Մարոկուտտիի: Ի վերջո, երկար, սակայն ոչ տանջակից վերլուծությունից հետո Հայաստանի իշխանությունները խորապես հա-

⁶⁰⁰ ՀԱԱ, Ֆ. Պ - 200, գ. 1, գ. 216, թ. 50, 51, 52, 56:

⁶⁰¹ Տե՛ս նոյեմբերի ապացուցված մեղադրանքը՝

⁶⁰² Տե՛ս նոյեմբերի ապացուցված մեղադրանքը՝

մողված լինելով Անտոն Մարոկուտտիի կողմից ձեռնարկված հակահայկական գործողությունների ակնհայտ իրողության մեջ Հօգուտ Աղքաբեշանի և Վրաստանի քայլայիչ Հետախուզական-լրտեսական գործունեության, այնուշանդերձ որոշում են մարդասիրաբար վարվել, և ըստ այդմ վերջինիս վտարել Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս: Դա հստակ երևում է ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարար Ս. Վրացյանի նախարարների խորհրդին ուղղված 1920 թ. նոյեմբերի 27-ի գրությունից (№ 6740), որում ընդգծելով, որ գրության հետ միասին ներկայացվում է նաև Անտոն Մարոկուտտիի խնդրագիրը իրեն ներում շնորհելու մասին, Ս.Վրացյանը հարկ էր համարում հայտնել, որ իր ժամանակին այդ գործընթացը ունեցել է իր ցանկալի նշանակությունը, և ըստ այդմ Մարոկուտտիի բանտում մնալը այլև անհրաժեշտություն չէ, ուստի և առաջարկում էր վերջինիս ներում շնորհել՝ աքտորելով Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս^{603:} Իսկ ՀՀ Նախարարների խորհրդի դիվանապետի պարտականությունները կատարող Մ. Խոջամիրյանի 1920 թ. գեկտեմբերի 1-ի գրությունից (№ 6797)՝ ուղղված Արդարադատության նախարարությանը, մենք տեղեկանում ենք, որ Անտոն Մարոկուտտին ազատված է բանտից, և կառավարության որոշմամբ նրան են հանձնվել երկու ծրաբ^{604:} Որպես Հետգրություն ավելացնենք, որ 1921 թ. փետրվարյան քաղաքացիական կրիվներից հետո Հայաստանի Փրկության կոմիտեի նախագահ Ս. Վրացյանի կարգադրությամբ Ա. Մարոկուտտին ազատ արձակվեց բանտից. այնուհետև Երևանի նախկին քաղաքագլուխ Արշալույս Աստվածատորյանի կարգադրությամբ, որը ժամանակավորես պաշտոնավարում է քաղաքային ինքնավարության մեջ, որից հետո Ս. Վրացյանի հանձնարարականի հիման վրա անցագիր է ստանում թուրքական կառավարության ներկայացուցչից և Թուրքիայի վրայով մեկնում Եվրոպա^{605:}

Հետախուզական գործերի մասին գրելիս չի կարելի շրջանցել նաև, այսպես կոչված, իշխան Տարականովի գործը, որը Մարոկուտտիի գործի հետ անմիջական եղբեր ունի, և վկայում է այն մասին, որ Հայ Հետախուզները լուրջ ծանքեր են գործադրել Հայաստանի Հանրապետության տարածքում Հակառակորդի քայլայիչ լրտեսական գործունեության կասեցման ուղղությամբ: Այսպիս, 1920 թ. մարտի 4-ին, Մարոկուտտիի գործին զուգահեռ, Երևանի քաղաքային ինքնավարության դահլիճում տեղի ունեցած Ռուսաստանի Օռլովի նահանգի Վոլխովի քաղաքի բնակիչ, Ռուսաստանի քաղաքացի, Հայաստանի Հանրապետության գինվորական գլխավոր Հայթայթիչ գրասենյակի նախկին վարիչ Խվան Ալեքսեևիչ Տարականովի (կամ Տարականո-

⁶⁰³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 113:

⁶⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 114 հակ., 115:

⁶⁰⁵ Ս. Վրացեան, Կասմի ուղիներով, Դէպեր. Դէմքեր. Ապրումներ. Զ. հատոր, Պէյրութ. տպ. «Համազգային», 1967, էջ 210-211:

վիչի)՝ դատը⁶⁰⁶: Տարականովը մեղադրվեց դավաճանության և զինվորական գաղտնիքները թշնամուն հայտնելու մեջ: Արդեն վերն ասվել է, որ դեռ 1919 թ. գեկտեմբերին ձերբակալված Անտոն Մարոկուտիի մոտ խուզաք-կության ժամանակ հայտնաբերվել էր Խվան Տարականովի անունով մի նամակ՝ գրված Թիֆլիսաբնակ սերբուհի տիկին Խովանովիչի կողմից: Հարցաքննության ժամանակ Մարոկուտին պատասխանել էր, որ ինքն այդ նամակը Խովանովիչից ստացել է Դրեյեր եղբայրների միջոցով, որոնցից մեկը պաշտոնավարում էր Թիֆլիսի պարսից գլխավոր Հյուպատոսարանում և աշակցություն էր ցույց տվել վերջինիս՝ Երևան և Պարսկաստան ուղևորության ժամանակ⁶⁰⁷:

Որոշակի կամածանքներ ունենալով՝ Հասուկ մարմինները Տարականովին ենթարկում են խուզաք-կության և հայտնաբերում գաղտնի հեռագրերի ծածկատակեր ու տիկին Խովանովիչից ստացված նամակներ: Նամակներից պարզվում է, որ Խվան Տարականովը շատ մտերիմ հարագերություններ է ունեցել սերբուհի տ. Խովանովիչի հետ և ծանոթ է եղել Դրեյեր եղբայրներին, որոնք ապրելիս են եղել ոմն Մեյերի տանը, և նրանց միջև գաղտնի կապ է եղել: Մանրազնին հետաքննությունից նաև պարզվում է, որ Դրեյերը աշակցել է Ա. Մարոկուտիին՝ մասնակցելով Թիֆլիսում մի ինչ-որ գաղտնի խորհրդակցության⁶⁰⁸:

Ի. Տարականովը դատավարության ժամանակ փորձում է հերքել իրեն ներկայացված մեղադրանքը, սակայն գործի կապակցությամբ որպես վկաներ հանդես եկած գիննվորական հայթայթիչ վարչության պետը, նրա օգնականը և աշխատակիցները, գրասենյակի վարիչը և մի շարք այլ անձինք նշելով, որ Տարականովը ուժեղ կամքի տեր, ճշտապահ պաշտոնյա է եղել, միաժամանակ պնդում են, որ գաղտնի ծածկագրերի բանադին, անշուշտ, մշտապես եղել է Հայթայթիչ վարչության պետի օգնականի մոտ, այսինքն՝ այն հաճախ գործածվել է Տարականովի կողմից: Գործի կապակցությամբ արվում է նաև մասնագիտական եղբակացություն, որը լիովին հերքում է Տարականովի անմեղսակցությունը կատարված հանցանքում, ինչի համար Հրապարակվում են մի շարք գաղտնի հեռագրեր⁶⁰⁹: Մեղադրյալը ժխտելով, որ ճանաչում է Ա. Մարոկուտիին, դրա հետ մեկտեղ չի հերքում տիկին Խովանովիչի, Դրեյերը եղբայրների և Մեյերի հետ իր ծանոթ լինելու հանգամանքը՝ ասելով, որ իբր թե ինքը նրանց հետ ոչ մի ընդհանուր բան չունի, որ իր մոտ գտնված ծածկագրերը և նրանց կանոնները ինքն արտադրել է, որպեսզի, իբր թե

⁶⁰⁶ «Յառաջ», 9 նարտի, 1920, N° 2:

⁶⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

ապելի լավ ուսումնասիրի դրանք՝ իր համար դեռևս ոչ պարզ, անծանոթ այդ ժամկագրերը⁶¹⁰:

Վերջ ի վերջո, դատախազը ի մի բերելով ձեռքի տակ եղած բոլոր փաստերը, հենվելով առկա նամակների, գաղտնի հեռագրերի և վկաների ցուցմունքների վրա՝ գտնում է, որ Իվան Տարականովը, Դրեյեր եղբայրները, տանտեր Մեյերը և տիկին Խովանովիչը ունեցել են մի ընդհանուր կապ՝ գաղտնի հանցագործ նպատակաբրումով Հայաստանի Հանրապետության ու Նրա կառավարության դեմ, և որ հենց դրա համար էլ Տարականովը գաղտնի ժամկագրերը և դրանց կանոնները շատ մանրամասնորեն ու ճշգրիտ արտադրել է և ուսումնասիրել՝ որոշակի հանցավոր գործունեության շահերից ելնելով⁶¹¹: Այդ ամենից ելնելով՝ դատախազը եղբահանգում է, որ Տարականովին որպես Հայրենիքի դավաճանի և ռազմական գաղտնիքները թշնամուն Հանձնող անձի պետք է դատել զինվորական օրենսգրքի 273 Հոդվածով ու ենթարկել Համապատասխան գատավճռի⁶¹²:

Մեղադրյալ Տարականովի պաշտպան իրավաբան Նաջարյանը աշխատում է ապացուցել, որ վերջինս որևէ կապ չունի ո՛չ Մարոկուտտիի, ո՛չ Դրեյերի, և ո՛չ էլ Մեյերի հետ, որ նա ընդամենը մտերմական-սիրային կապ է ունեցել տիկին Խովանովիչի հետ, նրան Փինանսական օժանդակություն է ցույց տվել: Միաժամանակ դատապաշտպանը մեղադրյալի մոտ գտնված ժամկագրերի հետ կապված՝ մերկապարանոց պնդում է, որ իբր Տարականովը դրանք արտագրել է՝ ավելի լավ ուսումնասիրելու նպատակով: Դրանից էլ ելնելով նա դատավորներին խնդրում է Տարականովի նկառմամբ կայացնել արդարացնող դատավճռի⁶¹³:

Վերջապես, մեղադրյալը ևս հանդես է դավիս ելույթով. փորձում է բացարել, թե ինչպես է ինքը ընդունվել Հայկական պետական ժառայության: Այդ կապակցությամբ նա Հայտնում է, որ մինչ այդ ժառայել է ռուսական բանակում, սակայն բոլշևիկյան շարժումների հետ կապված՝ չկամենալով ժառայել նրանց, եկել է Հայաստան՝ Հաստատ Հավասարացած լինելով, որ Կովկասում Ռուսաստանի ամենալավ բարեկամը Հայաստանն է: Փորձել է իբր ուժերը ներածին չափով ժառայել Հայաստանի Հանրապետությանը, որ ինքը հետևաբար չէր կարող ռազմական գաղտնիքները դավադրաբար Հայտնել թշնամուն⁶¹⁴: Այս ամենը ոչ մի վճռորոշ դեր չեն կատարում, և դատարանի դատավճռով Խվան Տարականովը ճանաչվում է հանցավոր և դատապարտ-

⁶¹⁰ Տե՛ս նոյն տեղում:

⁶¹¹ Տե՛ս նոյն տեղում:

⁶¹² Տե՛ս նոյն տեղում:

⁶¹³ Տե՛ս նոյն տեղում:

⁶¹⁴ Տե՛ս նոյն տեղում:

վում 10 տարվա տաժանակիր աշխատանքների՝ զրկվելով բոլոր իրավունքներից, կոչումից և ստացվածքներից⁶¹⁵:

Հարկ է, սակայն, այս կապակցությամբ անդրադառնալ այս խիստ ուշագրավ գործի մեկ այլ մանրամասնի հետ՝ կապված Անտոն Մարոկուտափի և Իվան Տարականովի գործի նկատմամբ արդեն խորհրդային իշխանության վերաբերմունքի դրսերման մի շատ ուշագրավ պատմափաստի հետ։ Ինչպես հայտնի է դարձել մի շարք նորահայտ հետափուղական բնույթի փաստաթղթերից, Անտոն Մարոկուտափի և Իվան Տարականովի հետաքննչական գործի հետագա ընթացքը այլ սցենարով է սկսում զարգանալ, նոր բովանդակություն ձեռք բերում։ Այդ գործի կապակցությամբ խորհրդային իշխանության հաստատման պահին ստեղծված, այսպես կոչված, ՀԽՍՀ Կենտրոնական լիկիդագիրն-Հետաքննչական Հանձնաժողովի 1921 թ. Հունվարի 12-ի եղրակացությունից հայտնի է դառնում, որ այս վերաքննման ոչ ենթակա գործը, այդուհանդերձ, փորձ է արվել տանել այլ ուղղությամբ, և գտնվել են Հայաստանի նկատմամբ թշնամական-լրտեսական գործողությունների մեջ արդարացիորեն մեղադրվող Ա. Մարոկուտափի և ի. Տարականովի գործերի ազօրինի վերանայման կողմնակիցներ⁶¹⁶։ Սակայն աշա թե ինչ է այնուհետ պարզվում։ Հայաստանի նկատմամբ հետափուղական-քայլայքայիշ և դավադրական գործողությունների կապակցությամբ ձերբակաված անձերի հետաքննչական այս հետաքրքիր գործի նմանառիպ հանգուցալուծման և կայացրած վճռին իր վճռական անհամաձայնությունն է հայտնում անգամ Հայհեղկոմը ի գեմս նրա նախագահ Սարգս Կայանի՝ գտնելով, որ Խորհրդային Հայաստանի Արտակարգ Հանձնաժողովի (Զեկայի) կողմից արված համապատասխան հրահանդի համաձայն անհրաժեշտ էր կալանված վիճակում պահել նշված անձանց և հարցում անել ժողկոմխորհին այն մասին, թե ինչու են նրանք ազատ արձակվել՝ առանց նախօրոք Հայհեղկոմի թույլտվությունը և կարգադրագիրը ստանալու⁶¹⁷։ Իսկ ամենակարևորը, որ պարզվում է գործի հանգամանքների վերլուծությունից, դա այն է, որ համաձայն ՀԽՍՀ Կենտրոնական լիկիդագիրն-Հետաքննչական Հանձնաժողովի Հունվարի 18-ի դիմումագրի՝ ուղղված Հայաստանի կառավարությանը, մեղադրյալներ Անտոն Մարոկուտափին և Իվան Տարականովը Երևանի Կենտրոնական բանտից ազատ էին արձակվել Խորհրդային Հայաստանի Արդարադատության ժողկոմ, ազգությամբ թուրք Սուլեյման Նուրիի և փոխժողկոմ Զուբարյանի կարգադրության համաձայն⁶¹⁸, ինչը վկայում է որոշակի դիտավորության, միտումնավորության և հետաքնննվող գործի նման ընթացքի նկատմամբ քաղաքական-կուսակցական շահագրգիռ մոտեցման մասին, որի

⁶¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում։

⁶¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ. Պ - 113, գ. 3, գ. 3, թ. 78։

⁶¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 79։

⁶¹⁸ Տե՛ս Նույն տեղում, թ. 76։

Համար որպես քողածահկույթ ծառայում էր պրոետարական ինտերնացիոնալիզմի գաղափարագրույթը, որը հմտորեն օգտագործվում էր՝ սքողելու ազգամիջան հարաբերություններում առկա ողջ բարդույթը և հայտնի տարածքային-քաղաքական, գաղափարախոսական հակասությունները Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև՝ անկախ զանազան «իզմերից» ու սոցիալական կողմնորոշումներից և քաղաքական-կառավարման համակարգի կառուցվածքի ընտրության նկատմամբ այս կամ այն հակվածությունից:

Սրանք ուշադրավ փաստաթղթեր են, որ անհերքելիորեն ապացուցում են, որ չնայած հայ ժողովրդի և Հայաստանի Հանրապետության ծննդի, գոյության ծանր ու անտանելի պայմաններին, 1918-1920 թվականներին որոշակի քայլեր են արվել ոչ միայն կազմակերպելու հատուկ ծառայություններ՝ Հետափուզություն և Հակածետափուզություն, որոնք աշխատել, համառորեն ձգտել են կայանալ և ծավալել օգտաշատ գործունեություն՝ կանխարգելելով Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ զավադրական-լրտեսական և Հակածայկական գործողությունները, վնասազերծելով և ձերբակալելով Հանրապետության տարածք ներխուժած դավադրական տարրերին, նաև դիմելով պատասխան Հակագայլերի, ու վերջին հաջվով՝ ապահովելով Հայաստանի ազգային-պետական անվտանգությունը:

**6. Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի
գործունեությունը թշնամական գործակալների
ներթափանցումը ՀՀ տարածք կանխարգելելու ուղղությամբ**

Հետախուզական աշխատանքները չեն դադարեցվել ընդհուպ մինչև Առաջին Հանրապետության մայրամուտը: Նույնիսկ 1919 թ. ավալները վկայում են, որ Հայկական հետախուզական շրջաններում ոչ վաստ պատկերացումներ ունեին թուրքական ուազմաքաղաքական նախապարաստությունների մասին, և չէին կորցրել զգուշավորությունը հնարավոր անակնկալ քայլերի նկատմամբ: Կան հետաքրքրական ևս մի շարք փաստաթղթեր, որոնցից ակնհայտ է դաւանում, որ ուազմական նախարարությունը իր ուժերի և հնարավորությունների շրջանակներում զբաղվել է հետախուզական գործի կազմակերպմամբ, տարել է որոշակի գործնական աշխատանք թշնամուլտեանների հայտնաբերման ուղղությամբ: Այսպես, Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարի խորհրդական Մ. Թումանովի [Մ. Թումանյան] Երևան՝ Արտաքին Գործերի նախարարին ուղարկված 1918 թ. սեպտեմբերի 7-ի հեռագրից (Թիւ № 6421) մենք տեղեկանում ենք, որ պատրաստվում է Երևան մեկնել վրացական քաղաքական և զինվորական խուզարկու բաժանմունքի՝ հակահետախուզական բաժանմունքի պետի օգնական սպա Դորբովլեանսկին, որը իբր թե գնում էր այցելության իր հորը, որը աշխատում էր ՀՀ Արդարադատության նախարարությունում: Թումանովը հայտնում էր, որ այն բանից հետո, եթե դիվանագիտական ներկայացուցչության արամագրության տակ հայտնվեցին փաստեր, որոնք ապացուցում էին, որ Դորբովլեանսկին Երևան է մեկնում իր պաշտոնի հետ կապված գործերով, իրենք նախատակահարմար գտան շտապ նախազգուշացնել ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարությանը՝ Հսկորություն սահմանելու վերջինիս նկատմամբ: Ստանալով այս գրությունը, ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը կարգադրում է այն շտապ ուղարկել Ներքին Գործերի և Ռազմական նախարարներին՝ ի գիտություն, ինչի մասին մենք տեղեկանում ենք փաստաթղթի վրա արված համապատասխան մակագրությունից⁶¹⁹:

1919 թ. հունիսի 2-ին Գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Զինկեիչի և Հետախուզական բաժնի պետ Շնուրու ստորագրությամբ գրություն է ուղարկվել (№ 97) Արտաքին Գործերի նախարարության հացեով, որում հայտնվում էր Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի հեռագիր-Հաղորդագրության մասին: Համաձայն վերջինիս հաղորդագրության, որը հենվում էր հետախուզության գործականների կողմից հավաքված տեղեկանում ենք փաստաթղթի

⁶¹⁹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 155, թ. 2:

վրա, թուրքերը և քրդերը Բայրամի տոնից 2 շաբաթ անց մտադրություն ունեն Հարձակվելու Սուրմալուի շրջանի վրա: Այնուհետև ավելացվում էր, որ այդ տվյալները մի շաբաթ առաջ ստացվել են Արարիսի շրջանի հետափուղական գործակալական ցանցի միջոցով⁶²⁰:

1919 թ. հունիսի 8-ի հետախուզական ամփոփագրի տակ ստորագրած հետախուզական բաժնի պետ, փոխնդապետ **Շնեուրը** արձանագրում էր թուրք ավագարների և գործակալների գործողությունների մասին Զիվինի և Խորասանի մոտակայքում (Արգոսի մոտ), ուր նրանք կուտակել էին մարտական լիցքի և ուտելիքի պաշարներ, ինչպես նաև կիրառված բռնությունների մասին հույնների և հայերի նկատմամբ, հատկապես ներքին նահանգներում: Նեռուրը սույն հետախուզական ամփոփագրում նշում էր գինվորների կուտակման մասին Արդաշանում, միաժամանակ բացահայտելով թուրք սպանների Հակահայկական քարոզչությունը Հայաստանի դեմ⁶²¹:

Հայաստանի գորքերին ուղղված 1919 թ. հունիսի 14-ի հրամանում գեներալ-լեյտենանտ Նազարենյանը արձանագրում էր հետեւյալը. տեղեկացվում էր, որ Էջմիածնի գավառի գյուղերում բնակչության շրջանում հայտնաբերվել են թուրքական էմիսար-սպաններ և ավագարներ: Զինվորական նախարարի պաշտոնակատարի հրամանով պահանջվում էր թուրքական գործականներին թաքցնող գյուղերին ենթարկել էկզեկուցիայի, իսկ այն տների բնակիչներին, որոնցում կապրեն այդպիսիք, գյուղից վոնդել: Հրամանի վերջնամասում համձնարարվում էր այդ մասին անհապաղ տեղեկացնել նաև գավառական վարչակազմին⁶²²:

Ներքին Գործերի նախարարին հասցեագրված 1919 թ. հունիսի 21-ի գրությունում գեներալ-լեյտենանտ **Սիլիկյանը** հաղորդում է, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն Ա. Զարիայից, Վրաստանից և Ա. դրբեջանից լրտեսական նպատակներով Հայաստան է ուղարկվել լրտեսների մեծ թիվ, որոնք ցանկություն են հայտնել զանազան մանր պաշտոններով ծառայության մտնելու Հայաստանում, օրինակ, բուժետասպաններ երկաթուղում և այլն: Այնուհետև Ներքին Գործերի նախարարից խնդրվում էր հաղորդել, թե կա՞ն արդյոք այդպիսի անձնավորություններ, որոնք ցանկություն են դրսերել որոշակիանալու աշխատանքի և ծառայության մեջ: Պահանջվում էր նրանց ազգանունները և եթե նրանցից ոմանք ընդունվել էին աշխատանքի, ապա դրանց անհապաղ հեռացման իրավանացումը՝ Ղարաբիլսայի, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Երևանի շրջաններից, մի խոսքով՝ սահմանային շրջաններից⁶²³: 1919 թ. հուլիսի 17-ին Ղամարլուից Երևանյան խմբի պետ Դրոն և նրա օգնական, Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի հե-

⁶²⁰ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 155, թ. 53:

⁶²¹ Նույն տեղում, թ. 22:

⁶²² Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 129, թ. 10:

⁶²³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 167, թ. 147:

տափուղական բաժանմունքի պետ կապիտան Տ. Դեկոյանցը Երևան՝ բանակի Հրամանատարին ուղղված հեռագրում (№ 016) նշում են, որ տեղամասում հանդիստ է, ինչպես նաև հայտնում, որ Ագուլիսի կոմիսարը հաստատում է այնտեղ անցած աղբբեջանական սպաների և ասկյարների ժամանման մասին փաստը: Միաժամանակ Հայտնվում էր, որ Նորաշենից ստացված հաղորդագրության համաձայն, ժամանած սպաները և ասկյարները ձեռնամուխ են եղել մահմեղականների շրջանում ու ազմական ուսուցման անցկացմանը, քարոզելով չընդունել Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունը և ապստամբել⁶²⁴:

Մեկ այլ փաստաթղթում ՀՀ գորքերի Գլխավոր շտաբի Հետափուղական և Հակածետափուղական բաժանմունքի պետ Վահագն Մուրադյանը և նրա օգնական Տիգրան Դեկոյանցը ՀՀ իշխանությունների, և մասնավորապես ՆԳՆ-ի առաջ լուրջ Հիմնախնդիրներ են առաջադրում: Այսպես, Ներքին Գործերի նախարարին ուղղված 1920 թ. մարտի 15-ի գալանի գրությունում (N Po1511), որն արդեն մարտի 25-ին գտնվում էր ՆԳՆ Վարչության և Միլիցիայի բաժանմունքում, Հետափուղության սպաները հայտնում էին, որ մինչև այդ պահը լրտեսության և Հակածետափուղին աջակցության մեջ մեղադրվող բոլոր անձնները մշտապես հանձնվել են Հակածետափուղության ձեռք-ը, ուստի ենելով գրանից, ՆԳՆ նախարարից խնդրում էին վարչակարգի բոլոր աստիճանավորներին կարգադրություն անել բոլոր գործերը, ինչպես նաև լրտեսության և Հակածետափուղին աջակցելու մեջ մեղադրվող և կասկածվող, կարանքի մեջ գտնվող անձանց հանձնել Հետափուղական բաժանմունքին: Այսինքն, այստեղ ակնհայտ երևում է Հետափուղական ծառայության ձգտում՝ համագործակցության եղբեր գտնել և համատեղ աշխատել մեկ այլ ուժային կառույցի՝ ՆԳՆ ներկայացուցիչների հետ: Հաշվի առնելով գործի կարևորությունը, ՆԳՆ նախարարը գործի վրա մակարություն է անում՝ անհապաղ ձեռնամուխ լինել խնդրի իրազործմանը, և այդ նպաստակարումով էլ կարգադրում է իր մոտ Հրավիրել կապիտան Վ. Մուրադյանին: Ի վերջո, սկզբունքային համաձայնությունը կայացվում է, և ՆԳՆ նախարարը կարգադրում է առավել շահագրգուված կողմին՝ Հետափուղական բաժանմունքին հանձնել ու ազմական գործողությունների և լրտեսության հետ կապված բոլոր գործերը⁶²⁵:

1918 -1920 թթ. վերաբերող տեղեկատվության մեջ հանդիպում են Հետափրքիր տվյալներ՝ կապված թշնամու կողմից լրտեսական գործունեության բացահայտման և նրանց գործակալների ձերբակալման հետ, որոնք ցույց են տալիս Հետափուղական ծառայությունը գործունեության մեջ, և երբեմն՝ շահավետ արդյունքներով: Այսպես, Աղբբեջանում ՀՀ դիվանագի-

⁶²⁴ Սույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 254, թ. 133-134:

⁶²⁵ Սույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 26, թ. 61:

⁶²⁶ Սույն տեղում:

տական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը 1920 թ. ապրիլի 23-ի իր գրության մեջ՝ հասցեագրված Ներքին Գործերի նախարարությանը և Հետախուզական բաժանմունքին, հայտնում էր, որ ամսի 20-ին Բաքվից Երևան են ճանապարհվել երկու աղբբեջանցի թուրքեր, որոնցից մեկի ազգանունն է Ա. բդուլլաւ կամ Ա. բդուլլա օղլի: Դիվանագիտական հավատարմատարը տեղեկացնում էր, որ աղբբեջանական լրտեսների գործնական նպատակն է անպատճառ 1920 թ. ապրիլի 4-ին Զաֆարաբադ գյուղի մոտ տեսնվել Երևանում Աղբբեջանի ներկայացուցչության կազմավորված գործակալների հետ, և խորհուրդ էր տալիս, որ եթե դա նրանց չհաջողվի, բոլոր միջոցները ձեռք առնել նրանց «օգնելու», և մեկնումնեկին կամ էլ երկուսին ազատելու, որպեսզի նրանք կարողանան նախատեաված գործակալական հանդիպումին ներկա լինեն՝ իրենց հետ տարված գումարով, ինչն էլ Հնարավորություն կտա օպերացիան Հաջողությամբ ավարտել և կանխել թշնամական գործակալների գործունեությունը Հայաստանում⁶²⁷: Այս բովանդակությամբ գրությունը շտապ ուղարկվում է ՀՀ ՆԳ նախարարություն, որտեղ այն մայիսի 12-ին արդեն մուտքագրված էր: Միաժամանակ, կարգադրություն է արվում բանտապետին զգուշացնել, որպեսզի նա շատ ուշադիր լինի և ձգտի կապերի մեջ մտնել Աղբբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության ձերբակալված գործակալների հետ, նրանց նկատմամբ հաստատելով խիստ հսկողություն, ինչին ներգրավում են նաև հետախուզական բաժանմունքի աշխատակիցներին: Դրան գուպահեռ, ՀՀ ՆԳՆ Վարչակարգի և Միլիցիայի բաժնին 1920 թ. մայիսի 14-ին կարգադրություն (N 414) է արվում ձեռնամուխ լինել՝ շտապ և ամենակտրուկ ձեռվ գործողությունների՝ Աղբբեջանից Հայաստան ժամանած լրտեսների ձերբակալությունը կազմակերպելու համար⁶²⁸:

Եվս մեկ ուշագրավ օրինակ: 1920 թ. մայիսի 8-ին ՆԳ նախարարության կողմից փոստ-Հեռագրատան պետին գրություն է ուղարկվում, որում հայտնվում էր այն մասին, որ Ղարաքիլիսայից Երևան է ժամանել ոմն գնդակետ Սամոյլենկո, որը կասկածվում է լրտեսության մեջ: Գրության մեջ իննդրվում էր անհապաղ կարգադրություն անել առ այն, որ վերջինիս հասցեով ստացվող բոլոր նամակները կամ գրությունները առգրավվեն ու ստուգվեն, խիստ հսկողության պայմաններում, առանց գրաքննության ոչ մի գեացում վերջնիս չհանձնել ստացվող նամակները: Վերջնամասում խնդրվում էր կարևոր և ակներև փաստերի Հայտնաբերման պարագայում անհապաղ զեկուցել ՆԳՆ համապատասխան բաժին⁶²⁹:

Ֆինանսական առումով խախուտ վիճակում գտնվող Հայկական Հետախուզական ծառայությունները ուժերի ներածին չափով աշխատում էին՝

⁶²⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 2011, գ. 1, գ. 26, թ. 186:

⁶²⁸ Նույն տեղում, թ. 184-185:

⁶²⁹ Նույն տեղում, թ. 177:

ձգտելով ամեն կերպ կանխել թշնամական գործակալների հնարավորինս քայլքայիչ գործողությունները՝ ուղղված Հայաստանի Հանրապետության դեմ՝ Համագործակցելով՝ ՆԳՆ և զինվորական իշխանությունների այլևայլ օղակների հետ։ 1920 թ. Հունիսի 1-ին ՀՀ երկաթուղային միլիցիային գգուշացվում է այն մասին, որ գործակալական տվյալների համաձայն Վրաստանից Հայաստան է ուղարկվել ոմն Օրլով՝ «Թարոն Ռոզեն», «Պոսէքէկին» մականուններով, ավելացնելով նաև, որ վերջինս իբր թե նաև Լենգորանում եղել է բոլշևիկյան ջոկատի հրամանատար։ Բայց այդ, տեղեկացվում էր, որ վերջինս փորձված կադր է, կատարելապես տիրապետում է բազմաթիվ եվրոպական լեզուների, և Հատկապես՝ գերմաներենի։ Գրության վերջնամասում ընդգծվում էր, որ Օրլովը կամ Օռլովը մեղադրվում է լրտեսության մեջ, և ըստ այդմ առաջարկվում էր երկաթուղով վերջինիս ուղևորության ժամանակ իրականացնել խուզաքարելովուն, այսինքն՝ ձեռնարկելով անհրաժեշտ կանխարգելիչ գործողություններ՝ լրտեսական գործունեությունը կանխելու համար⁶³⁰։

Եվս մեկ խոսուն փաստ Հայկական Հետախուզության կայացման կենսագրությունից։ Դատելով արխիվային կցկոտուր որոշ տվյալներից, Հետախուզությունը միշտ չէ, որ Հաջողակ է եղել, սակայն դրանք վկայում են, որ անսպամ Առաջին Հանրապետության դժվարին տարիներին Հայ Հետախույզների կողմից իրական և զգալի ջանքեր են գործադրվել ձեռք բերելու կարևոր և նպատակային տեղեկատվություն տարածաշրջանային զանազան ռազմաքաղաքական իրողությունների, և Հատկապես Խուզքիայի վերաբերյալ։ Այսպես, դատելով Տ. Դեվոյանցի 1919 թ. Հոկտեմբերի 29-ի գեկուցագրից՝ ուղղված գեներալ Ղորդանյանին, Հոկտեմբերի 28-ին էրզրումում գտնվող Ք. Կարաքեքիր Փաշայի կողմից հրաման է ստորագրվել մի Հայի գնդակահարության մասին, որը գործացել էր զորային շիֆրը (ծածկագիրը), և այդ կապակցությամբ Կ.Պոլիս ուղարկված Հեռությունը Կարաքեքիրը ռազմական նախարարից պահանջում էր հոկտեմբերի 29-ին անհապաղ կորպուսների հրամանատարներին ուղարկել նոր՝ ավելի բարդ շիֆր⁶³¹։ Դա վկայում է Հայ Հետախույզների դժվարին «ողիսականի» և այն մասին, որ Հետախուզությունը այդ տարիներին ոչ միայն պարզապես գործում էր, այլև փորձում խիզախել՝ գործելով շատ ավելի փորձված և նենդ թշնամու դեմ, կանխարգելելով թշնամու գործակալների գործունեությունն ընդդեմ Հայաստանի Հանրապետության։

⁶³⁰ Նույն տեղում, թ. 87։

⁶³¹ Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բոստոն), թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3, թ. 81։

7. Հայկական հետախուզության ծավալած գործունեությունը Վրաստանում

Հայկական հետախուզության կայացման դժվարությունները և հաջողությունները հստակ երևում են նրա ծավալած գործունեությունից Անդրկովկասի ամենահայաշատ քաղաքում՝ Թիֆլիսում և առհասարակ Վրաստանում։ Այն ըստ էռթյան գլխավորվում էր Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության, և մասնավորապես ուղղորդվում գիւղորական կցորդ գեներալ-մայոր Հ. Ա. Քիչմիչյանի կողմից։ Այդ գործունեությունը առավել ամբողջական ծավալվեց 1919 թ. երկրորդ կեսին՝ 1920 թվականին։ Թիֆլիսից կարևոր տեղեկություններ էին ստացվում Վրաստանին և Հայաստանին հարող տարածքներում տիրող ռազմաքաղաքական իրավիճակի, վրացական զորքերի տեղաշարժերի, Հայկացայկական որոշ տրամադրությունների, աղբբեջանա-վրացա-թուրքական մերձեցման և այլնի մասին, որոնք կարևոր նշանակություն ունեին Հայաստանի ազգային-պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից։ Արևիվային կցկտուր տվյալների մանրազնին ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Հայկական հետախուզական ծառայությունները բավականին նախաձեռնող են եղել Հայ-վրացական առնչություններում, և առանձնապես 1918 թ. գեկտեմբերյան պատերազմում։ Հետախուզությունը բավականաչափ տեղեկացված էր Լոռու և Վրաստանի Հայաբնակ տարածքներում ընթացող գործընթացներին, ինչի մասին Հայտնվում է ոչ միայն Զինվորական նախարարին, այլև վարչապետին, որն էլ առկա փատերը ներկայացնում է 1918 թ. գեկտեմբերի 12-ի Հայաստանի պառլամենտի նիստի քննարկմանը, տեղեկատվություն տալով Լոռվա շրջանում մկաված ընդհարումների մասին վրաց զորքի և Հայ ազգաբնակչության միջև, Ուզունլար և Շամեր գյուղերի վրացիների կողմից Հրետանակոծման ու զնդացրային կրակի ենթարկման մասին⁶³²։ Քաջատեղյակությունը Լոռվա շրջանում ընթացող իրադարձություններին հնարավորություն տվեց Դրոյի գլխավորությամբ գործող Հայկական զորամիավորումներին վճռականորեն հաղթահարելու Վրաստանի Հանրապետության մեծաթիվ բանակի դիմադրությունը՝ էապես ազդելու պատերազմի ընդհանուր ելքի վրա։ Որոշ բաներ, այնուամենայնիվ, Հայկական Հատուկ ծառայություններին հաջողվում էր, և դա երևում է նաև նրանց գործունեությունից Արդահանի շրջանում, և որտեղ Հայերն ստիպված էին միայնակ պայքարել աղբբեջանա-թուրքական-վրացական միացյալ ունաձնությունների դեմ Հայկական տարածքների և ազգաբնակչության նկատմամբ։ Գլխավոր

⁶³² ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 198, գ. 1, գ.15, թ. 34, 38-39:

շտաբի հակածետախուզության բաժնի պետ պորուչիկ Հ. Խան-Կոտուրսկին և նրա օգնական պոդպորուչիկ Մ. Դոդիխյանը 1920 թ. սեպտեմբերի 20-ին գորքերի հրամանառարին ներկայացված համահավաք տվյալներում արձանագրում էին, որ Արդահանի շրջանի մահմեղական բնակչության շրջանում լուրեր են տարածվում, որ մոտ ապագայում մարզը պետք է անցնի Վրաստանին, տեղեկացնելով Արդահանից Արդվին ընկած տարածքում զենքի տեղափոխման ու Նիկոլաևկայում վրաց զորքերի, հեծյալ մահմեղական դիվիզիոնի տեղաբաշխման մասին⁶³³:

Իր կազմավորման օրից ՀՀ կառավարությունը գործնական քայլեր ձեռնարկեց Թիֆլիսում և հարակից վայրերում հետախուզական գործի կազմակերպման ուղղությամբ: Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար Տ. Խելոյանը 1920 թ. մարտի 14-ին (N 10150) դիմելով Քիչմիշյանին, հայտնում էր, որ գործակալական տվյալների համաձայն վրացիները օգնում են չափերցիներին զինամթերքով, որ Զուրգունու են ժամանել Բախչի բեկը, 3 վրացի և 3 աղբբեջանցի սպաներ, դոկտոր Հաջիել, որոնք դիմելով մահմեղականներին, տեղեկացրել են, որ մոտ ապագայում տեղի է ունենալու ընդհանուր հարձակում Օլթից մինչև Զալդիր (Չըլդըր): Տ. Խելոյանը սույն դիմումագրով ի կատարումն գլխավոր հրամանաստարի հրամանի, խնդրում էր կարգադրություն անել այդ տեղեկությունների ստուգման համար, ինչի մասին հեռազրով շտապ հաղորդել իրեն վստահված բաժանմունք: Սակայն ենթերով ստեղծված Փինամսաւ-տնտեսական ծանրագույն իրավիճակից, Քիչմիշյանը մարտի 22-ին սույն փաստաթղթի վրա մակագրություն է անում այն մասին, որ դրամի բացակայության հետևանքով ինքը զրկված է հանձնարարությունը կատարելու հնարավորությունից, և մարտի 23-ին համապատասխան բովանդակությամբ հեռագիր է ուղարկում Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետի Հասցեով (N 69, ք. Թիֆլիս, N P 0150)⁶³⁴: Հետախուզությունը աշխատում էր աննկարագրելի դժվարին պայմաններում, և այնուամենայնիվ, նվիրվածությամբ մաքառում էր՝ փորձելով դուրս գալ այդ ոչ ստանդարտ իրավիճակներից: Որոշ հապաղումից հետո, այնուամենայնիվ, Թիֆլիսի հետախուզական ռեզիդենտուրայի ղեկավար Քիչմիշյանը ինչ-որ միջոցներ է գտնում որոշ չափով բավարարելու համար վերը նշված հարցապնդումը՝ կապված վրացիների գործողությունների հետ Զալդիրի մերձակայքում: Արդյունքում, 1920 թ. ապրիլի 1-ին (N 92) ի պատասխան N P 0150 հեռագրի Քիչմիշյանը հաղորդում է ՀՀ հետախուզական բաժնի պետին, որ Վրաստանի Զինվորական նախարարի օգնական Ա. Կ. Գեղեցանովը [Գեղեցանիշչիլի] մասնավոր զրույցում իրեն վստահեցրել է (վրացիներին հատուկ գործելած-Վ.Վ.), որ վրացական սպա-

⁶³³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ.1, գ. 607, թ. 40:

⁶³⁴ Նույն տեղում, թ. 10, 11: Տե՛ս նաև Ս. Ե Սեփ, “Демократическое правительство”

Грузии и английское командование, Тифлис: “Заккнига”, 1928, с. 28, 34-35, 41, 43.

Ները Զուրգունու են ժամանել բացառապես **Սերվեր-թեյի** (**Սերվեր (թեյ)** թեկ Աթաքեկով - թուրքական էմիսար - Վ.Վ.) պլաններին հակադրվելու նպատակով, որը Ախաղյայի գավառում տիրում էր մի քանի հազար դեսյատին հողի և որին վրացական կառավարությունը փնտրում է և մտադիր էր հանձնել դատի⁶³⁵: Այս հանգամանքը հայկական հետախուզությունը հրաշալի ըմբռնում էր, և աշխատում էր զուր տեղը զոհ չգնալ և դյուրահավատի նման չընդունել եղբայրության մասին վրացիների մեղրածոր արտահայտությունները: Նույն օրը, Քիշմիշյանը հեռագրով (N 93)՝ ուղղված Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետին, տեղեկացնում է, որ իրեն արժանահավատ աղբյուրներից հաջողվել է պարզել, որ իրը թե Վրաստանի և Ադրբեյջանի միջև կնքված է լրացուցիչ գաղտնի պայմանագիր այն մասին, որ Ադրբեյջանի և Հայաստանի միջև գինված կրնֆլիկտի ծագման պարագայում, բոլոր վրացի սպանները ետ են կանչվելու այդ ճակատից⁶³⁶:

Վրացական իշխանությունները խոչընդունել էին հարուցում հայկական հետախուզական ծառայությունների առաջ, որոնց իրենք այնքան էլ վաստիտելին, երբեմն էլ ուղղակի կասեցնում առանձին հայ զինվորականների գործունեությունը: Քիշմիշյանին հասցեագրված 1920 թ. ապրիլի 3-ի գրությունում (N 533) Գլխավոր շտաբի տեսչական բաժնի պետի պաշտոնակատար գնդապետ **Բ. Բաղդասարովիլը** տեղեկացնում էր այն մասին, որ վրացական իշխանությունների կարգադրությամբ Թիֆլիսում ձերբակալվել է հայ սպա **Միհնաս Գեորգիի Շապոշնիկովը**, որը ծառայության մեջ գտնվելով Կամավորական բանակում, ոչ քիչ ծառայություններ է մատուցել և հայկական հետախուզությանը: Բաղդասարովը Քիշմիշյանի առաջ խնդիր էր դնում դիվանագիտական ներկայացուցչության դեկալարի աշակեցությամբ ազատել կալանքից և տեղափոխել Հայաստան՝ Զինվորական նախարարի տրամադրության տակ, քանի որ այդ նա կարող էր միանգամայն օգտակար լինել Հայկական կողմի համար: Բաղդասարովը Հայտնում էր, որ այդ մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ գեներալ-մայորը կարող է ստումալ պլոփեսոր **Հ. Զավրիկից** (**Զավրիյան**):⁶³⁷ Ստանալով այս հրահանգը, Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարը անմիջապես գործի է անցնում: Գշխավոր շտաբի պետին հասցեագրված 1920 թ. ապրիլի 8-ի հեռագրում (N 114) Քիշմիշյանը հայտնում էր **Մ. Շապոշնիկովի** ազատման հետ կապված խոսակցության մասին Վրաստանի ուղղմական նախարարի օգնական գեներալ **Ա. Կ. Գեղեանովի** (**Գեղեանիշվիլի**) հետ, որը Հաղորդել էր, որ նշված սպան մեղադրվում է պետական հանցագործության մեջ և ողջ հավաքված փաստերը հանձնվել են Արդարադատության նախարարությանը: Քիշմիշյանին նաև տեղեկացրել էին, որ խափանման միջոցը կարող է փոխ-

⁶³⁵ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 184, թ. 12:

⁶³⁶ Նույն տեղում, թ. 13:

⁶³⁷ Նույն տեղում, գ. 154, թ. 62:

վել միայն դատախազի եզրակացությունից հետո⁶³⁸: Համագրելով այս բոլոր փաստերը, 1919 թ. հուլիսի 17-ին Վրաստանի Արտաքին Գործերի նախարարին հասցեագրված հեռագրում Քիչմիշյանը խնդրում էր չմերժել՝ իրենց հայտնել պրապորչիկ Շապոշնիկովի ձերբակալության պատճառները, տեղեկացնելով նաև, թե ինչ պայմաններում է պահպում, և ներկայացվել է արդյո՞ք մեղադրանք⁶³⁹: Ի պատասխան, Վրաստանի Հանրապետության Արտաքին Գործերի նախարարի գրասենյալի փոխդիրեկտորը հայտնում էր Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարին, որ պրապորչիկ Շապոշնիկովը ներկա պահին գտնվում է Սուխումի բանտում, և ենթարկվում է պատասխանատվության որպես Կամավորական բանակի լրտես⁶⁴⁰: Սույն գրության վրա կա Քիչմիշյանի մակագրությունը, որում վերջինս խնդրում էր պարզել, թե ինչ հողվածի հիման վրա է կալանավորված Շապոշնիկովը, և Հնաբանություն չի արդյոք կիրառել խափանման միջոց, և ըստ այդմ՝ բավարարվել վտարելով Վրաստանի սահմաններից դուրս⁶⁴¹: Վրաստանի Արտաքին Գործերի նախարարության ընդհանուր բաժնի պետի 1919 թ. հուլիսի 21-ի գրությունից պարզ է դառնում, որ Շապոշնիկովի գործն ուղարկվել է ՆԳ նախարարություն⁶⁴²: Ի պատասխան, Հայկական կողմը 1919 թ. հուլիսի 21-ին նոր գրություն է ուղարկում Վրաստանի Արտաքին Գործերի նախարարությանը՝ խնդրելով արագացնել գործի քննությունը: Վրաստանի Արտաքին Գործերի նախարարությանը Հասցեագրված 1919 թ. հոկտեմբերի 13-ի գրությունում (N 2339) ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին փոխարինող **Մ. Թումանովը** խնդրում էր չմերժել հայտնել, թե չի ներկայացվել արդյո՞ք մեղադրական եզրակացություն Շապոշնիկովին, և ի՞նչ հողվածի հիման վրա է նա գտնվում վարչական կապանքի մեջ: Թումանովը խնդրում էր հայտնել, թե Հնաբանվոր չի արդյոք Շապոշնիկովի ձերբակալությունը փոխարինել նրան արտաքսելով Վրաստանի սահմաններից դուրս⁶⁴³: Դիվանագիտական-գրասենյակային քաջքուկներից հետո, Վրաստանի Արտաքին Գործերի նախարարության ընդհանուր բաժնի պետը տեղեկացնում էր, որ Համաձայն Աբխազիայի Ռազմական արտակարգ դատարանի նախագահի պաշտոնագրի՝ ուղղված Վրաստանի ՆԳ նախարարին, Մ. Շապոշնիկովի գործը Հանձնվել է Վրաստանի Հանրապետության Ռազմական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հակածետախուզական բաժնի պետին, իսկ ինքը՝ Շապոշնիկովը փոխագրվել է Թիֆլիսի Մետեխի բերդը⁶⁴⁴: 1920 թ. մարտի 1-ին Վրաստանի Արտաքին Գործերի նախարարությանը հերթական գրությունը

⁶³⁸ Սույն տեղում, գ. 154, թ. 60:

⁶³⁹ Սույն տեղում, թ. 1:

⁶⁴⁰ Սույն տեղում, թ. 2:

⁶⁴¹ Սույն տեղում:

⁶⁴² Սույն տեղում, թ. 5:

⁶⁴³ Սույն տեղում, թ. 7:

⁶⁴⁴ Սույն տեղում, թ. 10:

Հանձնելով, ՀՀ դիմանագիտական ներկայացուցչության գործերի կառավարչը խնդրում էր հայտնել, թե ինչ նոր տեղեկություններ կան Մ. Շապոշնիկովի գործի վիճակի մասին, և լսվել է թե ոչ նրա գործը դատարանի կողմից, և ինչպես է այն ավարտվել⁶⁴⁵:

Գլխավոր խնդիրը, որ Հարուցում էր Քիշմիշյանը, դա հետափուզության կազմակերպման գործն էր, ասելով, որ բազմաթիվ զրույցները ինչպես գնդապետ Մ. Զինվուլիչը հետ (օգոստոս ամսին), որն այդ ժամանակ դեռ գտնվում էր իրենց ծառայության մեջ, այնպես էլ գեներալ Սիլիկյանի և կապիտան Մուրադյանի հետ (1919 թ. սեպտեմբերին և 1920 թ. հունվարին) ավարտվել են այդ անձնավորությունների կողմից կատեգորիկ հավաստիացմամբ, որ մոտ ժամանակներում Թիֆլիսում հետափուզության մասին հարցը կրպի ունեալ Հիմքի վրա՝ այդ գործի համար բաց թողնելով ամսական 15 հազար ռուբլի, նաև գործուղելով Հատուկ սպա: Սակայն ի հիանալիություն իրեն, Քիշմիշյանը արձանագրում էր, որ հետափուզության գծով գրեթե տեղեկություններ չունի, ինչպես մարդկանց բացակայության պատճառով, որոնց կարելի էր մանրամասն հանձնարարություններ տալ, այնպես էլ գանձարանից համապատասխան դրամական միջոցների լրիվ բացակայության պատճառով, գալով լուրջ եղրահանգման, որ Վրաստանը և Աղրեհշամը դրամ չինայելով, լրտեսության ընդարձակ ցանց են ստեղծել և անընդհատ գտնվում են իրենց Հարեւանների քաղաքականության և ուղղմական Հզորության մասին հարցերի կուրսում, բոլոր բնագավառների մասին տեղեկացվելով, իսկ իրենք՝ ոչ: Վերջնամասում Քիշմիշյանը շեշտում էր, որ անհրաժեշտ է Թիֆլիս գործուղել անհրաժեշտ ընդունակություններ ունեցող սպայի այնպիսի բարդ և պատասխանառու աշխատանքի կատարման համար, ինչպիսին է հետափուզությունը: Եվ այդ առումով էլ հետաքրքիր մեջբերում է կատարում Դյուրգեմից: «Բավարար չէ փողերը վասնե, անհրաժեշտ են ջանքեր, հետևողականություն և փորձառություն», գտնելով, որ այդ սպան պետք է գտնվի իր անմիշական ենթակայության տակ և նրա առաջին իսկ ինդիրը պետք է լինի Վրաստանի և Աղրեհշամի գաղտնագրի ձեռքբերումը, ծածկագրված հեռագրերի պատճենների, այլ երկրների զորքերի թվաքանակի ու տեղաբաշխման մասին, զինվորական գերատեսչության գծով հրամանների ձեռքբերումը⁶⁴⁶: Ինչպես տեսնում ենք, Թիֆլիսի հայկական հետափուզական ցանցի գործունեությունը ամեն ինչում չէ, որ Հարթ էր ստացվում, խնդիրները ծնվում էին մեկը մյուսի հետևից, իսկ հնարավորությունները մնում էին շատ սահմանափակ: Երբեմն էլ ինդիրները առաջանում էին ոչ միայն դրամական ռեսուրսների սղության հետևանքով, այլև կաղային Հողի վրա: Կաղը բարերի միջև փոխհարաբերությունների անհարթության, ինչպես նաև գործի դրվագքի անհասկացողության, թյուրըմբռնո-

⁶⁴⁵ Նույն տեղում:

⁶⁴⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 184, թ. 14:

դության կամ էլ պարզապես անձնական դրդապատճառներով հետախուզությունում խճճված իրավիճակներ էին ստեղծվում, որոնք այդպես էլ գործնական լուծում չէին ստանում և էլ ավելի էին խճճում իրադրությունը, անհերդաշնակություն ստեղծելով հետախուզության տարբեր օղակների միջև ուղղորդված աշխատանքի կազմակերպման առումով:

Զինվորական նախարարին ուղղված 1920 թ. ապրիլի 5-ի գեկուցագրում (N 111) Հ. Քիշմիշյանը նշում էր, որ N 14 հրահանգի համաձայն ինքը պարտավոր է ղեկավարել Արտաքին Գործերի նախարարության դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից կազի գծով բոլոր սպաների գործունեությունը, ընդգծելով, որ այդ համբամանքի հետ կապված ինքն իրեն պարտավորված է համարում զեկուցել, որ եթե շտաբս-կապիտան **Ե.** Եղիշեգարովը, հրաշալի կատարելով իր վրա դրված պարտականությունները՝ օգտվում է մեծ ազդեցությունից Փրամսափական ներկայացուցչությունում և արժանի է ամեն մի գովասանքի, ապա նույն բանը չի կարելի ասել պարուչիկ Բեկզադովի մասին, որ համարվում է գնդապետ Հասկելին կից կազի գծով սպա: Քիշմիշյանը հայտնում էր, որ պորուչիկ Բեկզադովը բացարձակապես չի տեղեկացնում իր աշխատանքի մասին, այնպես որ իրեն անհայտ է վերջինիս գործունեությունը, որը ուղեկորվելով Թիֆլիսից և վերադարձալով գործուղումից, տեղեկատվություն չի ուղարկել այդ մասին: Քիշմիշյանը լուրջ դժգոհություն էր արտահայտում Բեկզադովից և կարծես թե՝ ոչ անհիմն, հայտնելով, որ Բեկզադովը, հրաշալի իմանալով վրացական կառավարության կողմից դեպի Հայաստան զինվորական բեռների արտահանման դեմ հարուցվող արգելքների մասին, ոչ մի անգամ չի աշխատել դրանց Հաղթահարման ուղղությամբ և չի առաջարկել իր ծառայությունները այդ բնագավառում զինվորական վարչությանը այն դեպքում, եթե շտաբս-կապիտան Եղիշեգարի վագոնն է մտցըել մաքսանենդ բեռներ, Հաճախ վրացական կառավարության կողմից մերկացված լինելու վտանգին ենթարկվելով՝ ոչ լոյարության մեջ այն առավելությունների առումով, որոնցից օգտվում էին Դաշնակիցների կուպեները: Քիշմիշյանը իր վրգովմունքն էր արտահայտում, որ Բեկզադովը անհրաժեշտ հետաքրքրություն և ուշադրություն չէր ցուցաբերում այն դեպքերում, եթե իր ծառայողական դիրքով կարող էր գալ օգնության: Օրինակ, եթե Երևանի հետ փետրվար ամսին երկաթուղային Հաղորդակցության ընդհանուր ժամանակ շամանք չի գործադրել ամերիկյան վագոնում տեղափոխություն գնդապետ **Ստ.** Ղորղանյանին, որը մեկնում էր Ճիկը գնելու իր տրամադրության տակ ունենալով կես միլիոն ռուբլի: Քիշմիշյանը անհականալի էր համարում, հետեւաբար այն համբամանքը, որ Բեկզադովը չգիտես ինչու, դրամական աշխատավճարը ստանում էր Գլխավոր շտաբից, իսկ նրա ծախսերը դիվանագիտական ներկայացուցչության գծով վճարվում էին Արտաքին Գործերի նախարարության գումարներից, սակայն ինչ չափով և ինչ հաշիվներով, իրեն հայտնի

չի դարձել: Հինվորական նախարարությանը հաղորդելով այդ մասին, Քիշմիշյանը խնդրում էր նախարարի կարգադրությունը պորուչիկ Բեկզադովին կատարել հրահանգի պահանջները՝ տալով մանրամասն հաշվետվություն զինվորական վարչության ղեկավարին և աշխատավճարի մասին վկայականը փոխանցել Գլխավոր շտաբից իրեն վստահված վարչությանը, իսկ գնդապետ Հասկելին կից շտաբում համանարարությունները կատարել աշխատանքից ազատ ժամանակ⁶⁴⁷: Այս փաստաթղթերը ակնհայտորեն վկայում են հայկական հետախուզական ծառայությունների կայացման ոչ միանշանակ գործընթացների, հիասթափությունների և անհաջողությունների, ներպաշտոնական փոխհարաբերությունների խճճվածության ու լարվածության, գուցե նաև օտարերկրյա գործակալությունների միջամտության մասին: Հետախուզական ծառայության ղեկավարները ջանքեր էին գործադրում գործակալական ցանցը արդյունավետորեն կազմակերպելու և օտար ազդեցություններից զերծ պահելու ուղղությամբ (ինչև միշտ չէ, որ հաջողվում էր), հաղթահարելով ահռելի կազմակերպական-կադրային և ֆինանսական բարդություններ:

1920 թ. ապրիլի 6-ի հեռագրով (N 236) **Տեղյանցը Քիշմիշյանից** խնդրում էր Հրամայել լեյտենանտ Մաքսին մեկնել Աղբեկշան⁶⁴⁸ (մեզ հաջողվեց պարզել, թե ով է Մաքսը իրականում, և այդ հարցի իրական բացահայտումը մնում է օրակարգում - Վ. Վ.): 1920 թ. մայիսի 20-ին Բաթումի գլխավոր հյուպատոսը Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին է ուղարկում Հաղորդագրություն, որին կցված էր լեյտենանտ Մաքսի խիստ գաղտնի ծածկագրով հեռագիրը, որում վերջինս տեղեկացնում էր Տրավիզոնի, Օլթի և Օպայի շրջաններում թուրքական կանոնավոր բանակի գորամասերի կենտրոնացման և աջարների հետ վերջիններիս կապերի մասին, կարևորելով էրզրումի շրջանում թուրքերի կողմից ձեռնարկվող նախապատրաստությունները, ավելացնելով, որ զորքերի կենտրոնացումը տեղի է ունենում Բայրութի, Մամավաթունի և Կապիթի միջև ընկած միջանցքում, միաժամանակ նշելով նաև Ռեշիդ բեկի Հրամանաստարությամբ գործող զորամասերի տեղաբաշխման մասին Հասան-Կալայի և Քեփրի-Քյոյի միջև ընկած տարածքում: Հայտնելով թուրքական զորքերի տեղաշարժերի մասին, Մաքսը նաև տեղեկացնում էր, որ թուրքական մարտկոցները զինված են Շնայդերի միասնական կամացին և դաշտային հրետանիով, շեշտելով, որ վերը նշված ուժերի նպատակն է շարժվել Ենի-Քեյի, Օլթի և Արդահանի ուղղությամբ, եթե թուրքական հարցի վերաբերյալ Դաշնակցինների Գերագույն խորհրդի վճիռը աննպաստ լինի թուրքիայի համար: Ստանալով սույն արժեքավոր տեղեկատվությունը, Քիշմիշյանը Բաթումի Հյուպատոսի միջոցով իրեն հասած լեյտենանտ Մաքսի հաղորդագրությունը թուր-

⁶⁴⁷ Նույն տեղում, թ. 15-16:

⁶⁴⁸ Նույն տեղում, թ. 18:

քական զորքերի տեղաբաշխման և գործունեության մասին անհապաղ ուղարկում է ՀՀ Զինվորական նախարարությանը⁶⁴⁹:

1920 թ. ապրիլի 13-ին (N 0931) Թիֆլիսի Գանովսկայա 22 հասցեով՝ գեներալ Քիշմիշյանի անունով ուղարկվում է մի հեռագիր, որում Տ. Դեվոյանցը խնդրում էր Հնարավորին չափով շտապ արտաքին դիտարկում սահմանել կապիտան Մեդվեդեկի նկատմամբ, որը մեկնել էր Թիֆլիս, խնդրելով նաև պարզել նրա կապերը և ծանոթությունները վրացիների ու թաթարների հետ, միաժամանակ Հաղորդելով, որ տոներից հետո ավանսով հետախուզության համար դրամ է ուղարկվում մի քանի ամիսների համար: Ստացման վերաբերյալ փաստաթղթի վրա արված է համապատասխան մակագրություն (14 ապրիլի, 1920 թ., N 113) Քիշմիշյանի կողմից⁶⁵⁰: Սակայն ՀՀ հետախուզական ծառայության պետի հասցեով 1920 թ. ապրիլի 17-ին ուղարկված հեռագրում (N 149) Հ. Քիշմիշյանը հայտնում էր, որ դրամ չստանալու հետևանքով չկարողանալով պարզեատրել փորձառու և հուսալի հետախուզության գծով մասնագետի, ինքը չի կարողացել կատարել իր վրա դրված հանձնարարությունը, խնդրելով գործուղել հետախուզական բաժնի մի գործակալի կամ էլ շտապել դրամ ուղարկել, կամ էլ նշել տվյալ պահին Թիֆլիսում գտնվող Համբարձումանագետի հասցե⁶⁵¹: Ի պատասխան սույն հեռագիր, 1920 թ. ապրիլի 17-ին կապիտան Դեվոյանցը հայտնում էր իր համաձայնության մասին գեներալ-մայորի հետ, և տեղեկացնում, որ բանակի հրամանատարի հրամանով համբարձականության միջոցով ուղարկում է 70 հազար ռուբլի, իսկ Թիֆլիսում հետախուզության կազմակերպումը դրվում է վերջինիս վստահված ներկայացուցչության վրա, հայտնելով, որ հետախուզության իրականացման համար անհրաժեշտ անձանց ընտրությունը հանձնվում է գեներալի Հայեցողությանը, գտնելով նաև, որ այդ պատասխանատու աշխատանքի համար բոլոր տվյալներն ունի պողպարուչիկ Ումիկյանը, և իր կողմից խնդրում էր, եթե Հնարավոր է՝ վերջինիս վրա դնել գործի վարույթը և կազմակերպումը⁶⁵²: Այսքանը բավական էր, որ Քիշմիշյանը շտապ և ոգեստությամբ գործի անցներ, իր ձեռքի տակ ունենալով բավականաչափ համեստ գումար: Անցնելով գործի, 1920 թ. ապրիլի 19-ին Քիշմիշյանը Գլխավոր շտաբի հետախուզական ծառայության պետին է ուղարկում հերթական հեռագիրը (N 156), որում Հայտնվում էր, որ բավականին վստահելի առլեյուրի համաձայն 1200 հեծյալ զինված քրոքեր Շահթափթի շրջանից շարժվել են դեպի Նախիջևան, Հաղորդելով, որ Թավրիզի աղբքեջնավական հյուպատոսը Թեհրանից ստանալով 40 հազար թուժան, դրանք ուղարկել է Նախիջևան, կեսը փոխանակելով անդրկովկայացան բոների հետ: Տեղեկաց-

⁶⁴⁹ Նոյն տեղում, գ. 184, թ. 46:

⁶⁵⁰ Նոյն տեղում, թ. 19:

⁶⁵¹ Նոյն տեղում, թ. 20:

⁶⁵² Նոյն տեղում, թ. 22:

վում էր, որ մոտ օրերին մի անձի միջոցով, որը կապեր ունի Կամավորական բանակի հետ, Նախիջևանի համար մոտ 80 միլիոն ռուբլի անդրկովկասյան բոներով գումար է փոխանցվում՝ Երևանով: Հետագրում Քիշմիշյանը եղրահանգում էր, որ հիշյալ տեղեկությունները, անկասկած, կարիք ունեն ստուգման⁶⁵³: Հետախուզությունը ձգտում էր Հնարավորին չափով օբյեկտիվ լինել և հայթայթած տվյալները Հայաստանի համար ունենային որոշակի արժեք: Հ. Քիշմիշյանի 1920 թ. մարտի կեսերին Զալդիրի մասին հաղորդած տեղեկատվության մեջ հավելումներ են մտցվում: 1920 թ. ապրիլի 19-ին Երևանում ՀՀ բանակի հրամանատարը գեներալ-մայոր Հովսեփյանցի և պողպարուչիկ Դոդոխյանի կողմից գրություն է ստանում (N 00343), որում վերջիններս հայտնում էին, որ Զալդիրի ապստամբության գլխավոր կազմակերպիչը՝ գոկտոր Հաջիեր տվյալ պահին գտնվում է Ախալքալաքի գավառի Սաղայլու գյուղում, որ Աջարիայում նախապատրաստվում է ապստամբություն: Հարց էին բարձրացնում, թե Հնարավորություն չկա՞ արդյոք վրացական իշխանությունների միջոցով ձերբակալել Հաջիերին և տեղափոխել Հայաստան՝ դատի համար⁶⁵⁴:

Վրաստանը հայկական հետախուզության համար կարեոր հենակետ էր, տեղեկատվության խաչմերուկ, արտաքին աշխարհի հետ կապի հանգուցակետ, այդ իսկ պատճառով Հայաստանը իր սույն միջոցներից ձգտում էր գոնե ինչ-որ բաժին հատկացնել հայ հետախույզների գործունեության կազմակերպման համար: 1920 թ. ապրիլի 28-ին Հ. Քիշմիշյանին հասցեազգված հեռագրով (N P 0325) **S. Դեկոյանցը և Մ. Դոդոխյանը** տեղեկացնում էին, որ Վրաստանում հետախուզության կազմակերպման համար հատկացված է ամսական 15 հազար ռուբլի, միաժամանակ շեշտելով, որ այդ գումարը ոչ հեռու ապագայում պետք է ավելացվի, որի պատճառով կարելի է խստորեն չհետեւել այդ գումարին և անհրաժեշտության դեպքում փոխանցված ավանսը կարելի է ծախսել, նաև Հրահանգելով պահել հատուկ մուտքի և ելքի (ելքմտից) տեսոր, իսկ ամենամայա հաշվետվությունները՝ ուղարկել ամսի 1-ի գրությամբ⁶⁵⁵: Ի պատասխան, **Քիշմիշյանը** 1920 թ. ապրիլի 29-ին հետախուզական բաժնին ուղղված հեռագրում (N 169) խնդրում էր տեղեկացնել, թե ի՞նչ հաշվարկով է անհրաժեշտ ծախսել վերը նշված գումարը, ինչպիսի՞ հաշվետվություն վարել և ի՞նչ հաստատության առաջ, և հավասարապես, ի՞նչ ժամկետներում ուղարկել⁶⁵⁶: Ինչպես տեսնում ենք, հետախույզները բժախնդիր և օրինապահ ժողովուրդ էին, որոնց մոտ ամեն ինչ հաշվարկված էր, ապելորդ շքեղություն չէր թույլատրվում, իսկ հետախուզությունը պետք է ցանկացած իրադրությունում աշխատեր: Հետախուզությունը աշ-

⁶⁵³ Նույն տեղում, թ. 21:

⁶⁵⁴ Նույն տեղում, թ. 25:

⁶⁵⁵ Նույն տեղում, թ. 26:

⁶⁵⁶ Նույն տեղում, թ. 23:

խասում էր, ձգտելով արդյունքների, իսկ ապացույցները դրսեռովում էին երեան ուղարկված Հաղորդագրությունների, հեռագրերի, դիմումագրերի տեսքով: Շատապ Թիֆլիս ուղարկված 1920 թ. ապրիլի 30-ի հեռագրով Փիւնանսների նախարար Արարատյանը Քիշմիշյանից և Նվանգուլյանից խնդրում էր Ազգբեջանում տեղի ունեցած իրադարձությունների կապակցությամբ տեղեկատվություն Հաղորդել, անդրադառնալով նաև Բաթումիում տիրող իրավիճակներ, անգիտացիների արամագրություններին և քաղաքականառության շրջաններում իշխող խուժապային վիճակն⁶⁵⁷: Հասկանալի էր ՀՀ Փիւնանսների նախարարի տագնապը, քանի որ Բաթումը արտաքին աշխարհի հետ կապող կարևորագույն առևտրական-տնտեսական մայրուղիներից էր, դրանից էր կափակաց վատելիքի, զինամթերքի, ցորենի և այլնի մատակարարումը: Այստեղից էլ քաղաքացիական իշխանությունների համագործակցությունը հետախուզության հետ:

1920 թ. մայիսի 4-ին Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետին ուղղված հեռագրում (N 175/c) Հ. Քիշմիշյանը նշում էր, որ Հայաստի աղբյուրներից Հայտնի է դարձել, որ վրացական կառավարությունը դիմել է Անգլիայի ներկայացուցչին՝ խնդրանքով Վրաստանին օգնություն ցուցաբերել՝ մատակարարելով զինամթերք ու Հանդերձանք ինքնապաշտպանության կազմակերպման համար, նաև Հաղորդելով վրացիների ակտիվացման մասին Բաթումիի մարզում և ընթացող զորահավաքի մասին⁶⁵⁸:

Հայաստանում տագնապը էին հետևում Վրաստանում և դրա շուրջ ընթացող իրադարձություններին: Հայկական կողմին խորապես հետաքրքրում էին թե՛ տնտեսական, թե՛ ուղղմական բնույթի փոփոխություններն ու տեղաշրժերը Վրաստանում, վրացական զորքերի վիճակը, տեղաբաշխումը, վրաց-աղբյուղանական փոխհարաբերությունների վիճակը, վերաբերմունքը Թուրքիայի նկատմամբ և այլն: Տ. Դեկոյանը 1920 թ. մայիսի 4-ի հեռագրով (N 166. «Արագած» ծածկագրով)` ուղղված Քիշմիշյանին, վերջինից խնդրում էր տեղեկություններ Հաղորդել Ազգբեջանի սահմանների մոտ վրացական զորքերի վերախմբավորումների մասին, որի վրա գեներալը մակարել էր, Հանձնարարելով Ումիկյանին նախապատրաստել անհրաժեշտ տեղեկանքը⁶⁵⁹: Որոշ բարգություններից խուսափելու համար, կապված պողպարուչիկ Ումիկյանի շուրջ վրացական հետախուզության ավելորդ հետաքրքրության հետ, Քիշմիշյանը 1920 թ. մայիսի 8-ին հետախուզական բաժնի պետին ուղղված հեռագրում խնդրում էր առաջիկայում բոլոր գաղտնագրված ճեղագրերը, դիմանագիտական կամ ուղղմական շտապ Հաղորդումները ուղարկել բացառապես իր Հացեով, որպեսզի պողպարուչիկ Ումիկյանը չընկնի վրացական հակահետախուզության ձեռքը, քանի որ վերջինս

⁶⁵⁷ Նույն տեղում, թ. 24:

⁶⁵⁸ Նույն տեղում, թ. 27:

⁶⁵⁹ Նույն տեղում, թ. 28:

վարում էր գիվանագիտական կրպուսին կից հետախուզական վարչության որոշակի ճյուղի աշխատանքները⁶⁶⁰: Մրանով փորձ էր արվում կարգավորել առկա խնդիրները, և դա ստացվում էր, ինչից հետախուզությունը շահում էր՝ պահպանելով իր լավագույն կառերին: Ումբկյանը հենց այդ դասին էր պատկանում և բազմիցս բարեխղճությամբ ու ծշտորեն կատարել ու կատարում էր զինվորական բնույթի մի շարք առաջարանքներ, զերպելով ՀՀ համար կարեւոր նշանակություն ունեցող գենքի ու զինամթերքի առաքման հարցերով, հաճախակի ուղեւորություններ կատարելով դեպի Բաթումի և Ռուսաստանի քաղաքներ, կապերի մեջ մտնելով նաև Կամավորական բանակի զինվորական-հետախուզական ծառայությունների հետ:

Այդ ընթացքում փորձ էր արվում կարգավորել ֆինանսական հարցերը. 1920 թ. մայիսի 8-ի Հեռագրում (N 191/c)՝ ուղղված հետախուզական բաժնի պետին, **Քիշմիշյանը** Հայտնում էր, որ գեռևս ոչ միայն չի ստացել 70 հազար ռուբլի խոստացված գումարը, այլև չի ուղարկվել փոխանցման տոմսը, որի հետեանքով ինքը ում էր շտապ կարգավրություն անել գումարի անհապաղ առաքման մասին, քանի որ առանց դրա անհնարին է կարգավորել հետախուզական աշխատանքները⁶⁶¹: Հետախույզները զգալի խոչնդուններ հաղթահարելով, արժեքավոր տեղեկություններ էին ուղարկում Երևան, որտեղ այդ ամենը հանձնվում էր քաղաքական-կուսակցական լիդերների տնօրինությանը: 1920 թ. մայիսի 10-ին Քիշմիշյանի կողմից ուղարկվում է Հերթական Գնուագիրը (N 193/c), որում արժեքավոր տեղեկություններ էին հաղորդվում Ախալքալաքի փախստականների օգնության ամերիկյան կոմիտեի տեղափոխման, Աղքաբեջանում բոլշևիկների գործողությունների և նրանց ձեռնարկումների մասին «Զեզոք» գոտում, վերջիններիս կողմից նախապատրաստվող Բաթումից Հայաստան տեղափոխվող զինամթերքի առաքման նկատմամբ ենթադրվելիք կանխարգելիչ քայլերի, Վրաստանի Պաշտպանության Խորհրդում մտցված Հայաստանի Հետ ուղղորդված ռազմական գործողությունների նախագծի, ժողովրդական գվարդիայի շտաբի պետ **Վ. Զուղելու** գլխավորած զորքերի Բորչարդի գավառ ժամանման⁶⁶², որոնք Հայաստանի համար ուղղվածարական արժեք ունեին:

Վերջապես, Թիֆլիսում գտնվող Հայկական հետախուզական ծառայության կարիքների համար անհրաժեշտ գումարները ստացվում են, ինչի մասին 1920 թ. մայիսի 14-ի գրությամբ (N P^o 406) **S. Դեվոյանցը** տեղեկացնում է Քիշմիշյանին, որ ուղարկվել է ևս 59 Հազար ռուբլի, ավելացնելով, որ մնացյալ փողերը (ավանսի լրացումը) կուղարկվեն առաջիկա ամսին, հունիս ամսվա վրա վարկ բացելով, խնդրելով կապիտան **Անիկեն** հանձնել 35 հազար ռուբլի գումար՝ մարտ, ապրիլ, մայիս և հունիս ամիսների համար:

⁶⁶⁰ Նույն տեղում, թ. 31:

⁶⁶¹ Նույն տեղում, թ. 32:

⁶⁶² Նույն տեղում, թ. 33-35:

Վերջում Դեպյանցը հայտնում էր, որ ըստ գանձարանում արված տեղեկանքների՝ արդեն 70 հազար ռուբլի փոխանցվել է⁶⁶³: Այս համեստ գումարները հնարավորություն էին տալիս Հետափուղությանը գործել և պայքարել, երբեմն էլ նաև իրենց անմիջական դրկիցների՝ «եղբայրական Վրաստանի» Հետափուղության դեմ: Այդ մասին է վկայում Քիշմիշյանի 1920 թ. մայիսի 18-ի Հեռագիրը (N 207)՝ ուղղված Գլխավոր շտաբի Հետափուղական բաժնի պետին, արժեքավոր տեղեկատվություն էր հայտնվում այն մասին, որ մայիսի 7-ին Բաքու են մտել Կարմիր բանակի զորամասերը՝ 20 հազար հոգի, որոնց մի մասը տեղափոխվել է Գյանջա, որ Վրաստանի հակահետախուզության կողմից Հայաստան են ուղարկվել գործակալներ, ավելացնելով, որ Քերչիներիս ազգանունները կհաղորդվեն լրացուցիչ: Տեղեկատվությունը ամփոփում էր Վրաստանում սկսված 1888 և 1889 թթ. ծնվածների զորահալաքի մասին տեղեկության հաղորդմամբ⁶⁶⁴:

Հարկ է ընդգծել, որ 1920 թ. Հայաստանի համար շատ հավեցած տարի էր իրադարձությունների ու գեղքերի գլխապտույտ զարգացման տեսանկյունից: Օրերն անգամ նշանակություն ունեին, և Հայկական Հետափուղական ծառայությունը Թիֆլիսում ստիպված էր գործել քաղաքական շրջաններում սատիճանաբար ուժինացող ցայտնոտի պայմաններում, փորձելով հայթյաթել ստուգված, ոչ խարուսիկ տեղեկատվություն ընթացող աշխարհագալական լուրջ գործընթացների, սահմանների շուրջ թշնամական գործերի տեղաշարժերի, զենքի ու զինամթերքի առաքումների մասին, ամեն կերպ խուսափելով հնարավոր ապառեղեկառվությունից: Այսպես, Հետախուզական բաժնում պետին ուղղված 1920 թ. մայիսի 21-ի Հեռագրում (N 216/c) Քիշմիշյանը տեղեկացնում էր Վրաստանի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի շտաբում այսպես կոչված լեյտենանտ Մաքսի Հետ հանդիպման մասին, որը զրուցելով շտաբի պետ Զախարիաձեի Հետ, Հայտարարել էր, որ այժմ ինքը ծառայում է անգլիացիների մոտ, որոնց հանձնարարությամբ մեկնել է Օլիմի և Սոչի, իսկ Աղբեկչան չի կարողացել մեկնել միջոցներ չունենալու հետևանքով, քանի որ Հայկական Հետափուղական ծառայությունից ստացել է ընդամենը 5 հազար ռուբլի՝ Հայկական չեկերով: Քիշմիշյանը Հայտնում էր, որ լեյտենանտ Մաքսից ստացել է տեղեկություններ, որոնք, նրա կարծիքով, արժեքավոր են (իՀարկե, չպետք է անտեսել անգլիացիների սեփական պլանները, որոնք պարտադիր չեր, որ բոլոր մանրամասներում, երբեմն էլ կարեւոր «մանրամասներում» համընկնելն Հայկական պլանների Հետ, քանի որ անգլիացիները մշտապես ձգուում էին իրենցից ունեցած կախվածությունը պահպանել, ազդելով նաև Հայկական Հետափուղական ծառայությունների գործելակերպի վրա - Վ. Վ.): Քիշմիշյանը Հայտնում էր, որ Մաքսից ստացված տեղեկությունների համաձայն (և

⁶⁶³ Նույն տեղում, թ. 43:

⁶⁶⁴ Նույն տեղում, թ. 39:

սա դեռ 1920 թ. մայիսի տվյալներով - Վ. Վ.) Տրասպիզոնի շրջանում կենտրոնանում են զորուժեր, ընդ որում զորքերի վերախմբավորումներ են կատարվում Օպայի և Օլթի շրջաններում, որ նշված թուրքական ուժերը մտադիր են Դաշնակիցների կողմից թուրքական հարցի ոչ բարենպաստ լուծման դեպքում հարձակում ձեռնարկել ենիքեյի, Օլթի և Արդահանի ուղղությամբ⁶⁶⁵: Ուշագրավ փաստ, որը հաստատվեց: Հետևաբար, Հետափուղությունը քնած էր, և ոչ էլ շատ աղոստ պատկերացումներ ուներ, ինչպես այդ մասին նշում են Կ. Մասունիքն և ուրիշները, այլ ինչպես պարզվում է փաստերի վերլուծությունից, Հետախուզական ծառայության կողմից կատարված քրտնաշամ աշխատանքը պարզապես ջուրն է գցվել կամ էլ շատ անլուրջ է ընդունվել քաղաքական-զինվորական վերնախավի կողմից: Հարկ է նաև մասնավորապես այս կապակցությամբ ամենայն լրջությամբ հաստատագրել, որ դժվարությամբ հայթայթվող այս տեղեկությունները անհրաժեշտ ազգեցությունը չէին թողնում քաղաքական դեկալար շրջանների կողմից ընդունվող բոլոր կարևոր որոշումների վրա, դեռևս խիստ զգալի էին Դաշնակիցների կողմից բարենպաստ քաղաքական լուծումների առումով ակնկալիքները: Զայայած աշխարհաքաղաքական իրավիճակի մեջ կատարվող տագնապալի խմբումներին և սրբնթաց գահավիժումներին, որոնք հաստատվում էին թեկուզե ոչ ամբողջական, կիսաստ-պրատ, որոշ չափով աղոստ Հետախուզական տվյալներով, անհրաժեշտ եզրահանգումներ, այնուամենայնիվ, չէին կատարվում, թեկուզե կարող էին կատարվել և պետք է կատարվեին, ինչն ավելի խորացակ 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրյան շայումից հետո, որը երրորդ պլան մեջ զգուշավորությունը և տագնապալի բոլոր տեղեկատվությունները տարածաշրջանի ու Հայաստանի սահմանների շուրջ կատարվող իրավարձությունների մասին, իսկ արդյունքում՝ 1920 թ. վերջի աղետը՝ պատերազմը Թուրքիայի հետ և Ալեքսանդրապոլի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի պայմանագիրը, որը չափազանց ծանր հետևանքներ ունեցավ ՀՀ համար, ինչին հետևեց հապճեպ կատարված «զգեստափոխությունը»՝ բոլշևիկացումը և սովետական կարգերի հաստատումը:

Հետախուզական ծառայությունը Վրաստանում, անկախ որևէ բանից աշխատում էր և բախվում որոշ խնդիրների, անկազմակերպվածության երեսությունների հետ, որոնց մասին նշում է Հ. Քիշմիշյանը Զինվորական նախարարին ուղղված 1920 թ. մայիսի 21-ի գեկուցագրում (N 217/c): Կապված Գլխավոր համբարակապետության վարչության մայիսի 13-ի գրության հետ (N 5824), զեկուցագրում տեղեկացվում էր, որ այն իրեն ուղարկվել է փոստով, առանց գաղտնապահության տարրական նորմերը պահպանելու այն հարցերում, որոնք վերաբերում են Հետախուզականին: Քիշմիշյանը գրում էր, որ Վրաստանում ռազմական գրաքննության հաստատման հետևանքով

⁶⁶⁵ Նույն տեղում, թ. 46-47:

թղթակցությունը հավասարապես ենթարկվեց հսկողության, շեշտելով պետական գաղտնիքները բացահայտ, բացեիրաց հրազդարակելու և առաքելու ամթույլառելիության մասին, գտնելով, որ դրանով հարթանի ձեռքն են ընկնում թվային տվյալներ հետախուզության վերաբերյալ ծախսերի մասին, եզրահանգելով, որ նման թափթափածությունը, ավելի շուտ հանցագործ և թեթևամիտ վերաբերմունքը այնպիսի կարեւոր հարցի նկատմամբ, ինչպիսին է հետափուզությունը, իրեն և իր ղեկավարած վարչության աշխատակիցներին դնում է ծայրահեղ ոչ շահավետ և ոչ բարենպաստ դրության մեջ վրացական իշխանությունների, և մասնավորապես վրացական հակածետափուզության առաջ, և կարող էր անդամապույժ անել կատարվող աշխատանքներն այդ բնագավառում: Քիչմիշյանը Զինվորական նախարարից խնդրում էր, որ վերջինս կարգադրություն անի, որ այսուհետ Թիֆլիս ուղարկվող ողջ գաղտնի և հասարակ թղթակցությունը ուղարկվի Արտաքին Գործերի նախարարության նամակատարների, թղթատարների (կուրյեր) միջոցով⁶⁶⁶: Սույն փաստաթուղթը վկայում է, որ Թիֆլիսում ՀՀ հետախուզական ծառայությունը ձգտում էր կարգավորել իր գործունեությունը, ձերբագատվել անկազմակերպվածությունից, ուժեղացնել գաղտնիությունը, զերծ մնալով վրացական հակածետափուզության քայլերից, լուծել կադրային խնդիրները: Կազմերը չին բավարարում և քանակական, և որակական տեսանկյունից: Զինվորական նախարարին ուղղված 1920 թ. մայիսի 24-ի գեկուցագրում (N 229/с) Քիչմիշյանը նշելով, որ պողպարուչիկ Ումիկյանը մեկնում է Ղրիմ, և ընդ որում նրա գործուղումը տեսելու է մոտ վեց շաբաթ, նշում էր, որ նրա բացակայության ժամանակ հետախուզությունը, որը սկսել էր կարգավորվել, կամգնել է ձախողվելու խնդրի առաջ, քանի որ նրան փոխարինող հարմար կադրեր չկայի: Քիչմիշյանը նշում էր, որ աշխատանքներն անընդհատ ավելանում են, և այդ պայմաններում իրավասու աշխատակիցների բացակայությունը գգացնել է տալիս, խնդրելով անհապաղ կարգադրություն անել հետախուզական բաժանմունքի սպաներից մեկին գործուղելու մասին, առանձնացնելով պողպարուչիկ Պ. Բեկզադյանին⁶⁶⁷: Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, այդ ընթացքում խնդիրները ըլուծվեցին, ընդհակառակը, ավելի բարդացան: Այդ մասին է վկայում Քիչմիշյանի 1920 թ. մայիսի վերջի մի հեռագիր և (N 240), որում վերջինս տեղեկացնում էր ՀՀ հետախուզական բաժանմունքի պետին, որ «Արագածին» (ասել է, թե՝ Քիչմիշյանին հասցեագրված) ուղարկված հեռագրերի (N 461, N 473) պահանջները, համաձայն որոնց Դեվոյանը խնդրում էր ավելի լիարժեք տեղեկառվություն հաղորդել Ադրբեջանում խորհրդային Կարմիր զորքերի առկայության, նրանց տեղաբաշխման մասին Աղստափ-

⁶⁶⁶ Սույն տեղում, գ. 154, թ. 121:

⁶⁶⁷ Սույն տեղում, գ. 184, թ. 48:

այում և Ղապախում⁶⁶⁸, ինչպես նաև Պոյլինսկի ուղղությամբ, չեն կարող կատարվել պողպորուչիկ Ումիլյանի Բաթումի և Փոթի մեկնելու, նրա վրա դրված հատուկ գաղտնի բնույթի հանձնարարության կապակցությամբ, հիշեցնելով Զինվորական նախարարին ուղղված մայիսի 24-ի իր զեկուցագրի մասին (N 229), որում խնդրում էր Թիֆլիս գործուղել վերջինիս տրամադրության տակ գտնվող սպաներից մեկին, ցանկալի համարելով Պ. Բեկպադյանին, որը պետք է ժամանակավորապես փոխարիներ Ումիլյանին՝ մինչև վերջինիս գործուղումից վերադառնալը: Քիշմիշյանը շեշտում էր, որ ինքը շատ է խնդրում շտապել այդ հարցում և Թիֆլիս գործուղել մի սպայի, քանի որ ինքը իր տրամադրության տակ չունի որևէ մեկը, որին կարելի լիներ հանձնարարել Հետափառուղության վարումը⁶⁶⁹: Քիշմիշյանը համառորեն ձգտում էր Հետափառուղական ապարատը Թիֆլիսում պահպանել և ուժեղացնել, հենվելով խելամիտ և փորձառու սպայական կադրերի վրա: Երբեմն առաջացած խնդիրները ավելի էին ընդգծում կադրերի անհրաժեշտությունը: Թիֆլիս ուղարկված 1920 թ. մայիսի 25-ի հեռագրում (N 468) Դեվոյանցը տեղեկացնում էր անգլիական թարգմանիչ Օկուեի մասին, որը եղել է իրենց մոտ՝ անցագիր վերցնելու համար և երկար զրուցել է իր օգնական Խաչառուրյանի հետ, ըստ երեւույթին ձգտելով ծառայության մեջ մտնել Հայերի մոտ: Դեվոյանցը պահանջում էր ձերբակալել Օկուեին և ուղարկել Երևան⁶⁷⁰: Հուլիսի 5-ի Հեռագրով Դեվոյանցը Քիշմիշյանից խնդրում էր անգլիական թարգմանիչ Օկուեի (կամ Ակուե) կողմից Դոդոսյանին հասցեագրված նամակ լինելու դեպքում այն ուղարկել իրեն⁶⁷¹: Հայաստանում Հետեւում էին Թիֆլիսից ստացվող տեղեկատվությանը, և Հաճախ էլ՝ անհրաժեշտության դեպքում, այս կամ այն փաստը ստուգելու, կադրերի հետ կապված որոշ խնդիրներ պարզաբանելու համար դիմում էին Քիշմիշյանին: 1920 թ. մայիսի 24-ի հեռագրով (N KP 320) Դեվոյանցը Քիշմիշյանից խնդրում էր Հայտնել, թե Թիֆլիսում է գտնվում արդյոք Զեմալ-բեյ Նակաշիձեն (Գյուրանց «Օրիենտ»), շարունակում է արդյոք իր գոյությունը պահպանել Բեկրութովի փողոցի վրա գտնվող (տուն N 22) Մուսուլմանական ակումբը, խնդրելով դրական պատասխանի պարագայում Հատորդել որոշակի տվյալներ նրա գործունեության մասին՝ զինավորապես՝ ընդգեմ Հայաստանի⁶⁷²: 1920 թ. Հունիսի 4-ին ուղարկված պատասխան հեռագրում (N 256/c) Քիշմիշյանը Հայտնում էր, որ Զեմալ-բեյ Նակաշիձեին ինքն անձամբ գիտի, ավելացնելով, որ նա մասնակցել է Մուսուլմանական ակումբի ավագների խորհրդի աշխատանքներին, շահագրգուված լինելով գործի ձեռ-

⁶⁶⁸ Սույն տեղում, թ. 50-51:

⁶⁶⁹ Սույն տեղում, թ. 48:

⁶⁷⁰ Սույն տեղում, թ. 52:

⁶⁷¹ Սույն տեղում, թ. 61:

⁶⁷² Սույն տեղում, թ. 58:

Նարկման նյութական կողմով, սակայն ակրումը վրացական կառավարության կարգաբարությամբ 1919 թ. գեկտեմբերին փակվել է և այլևս չի վերակսել իր գործունեությունը: Քիշմիշյանը նշում էր, որ տարբեր լուրերի համաձայն՝ Նակաշիձեն Թուրքիայի գալուսի գործակալ է, և Կ.Պոլսում ոստիկանությունում պաշտոն է զբաղեցրել, եզրակացնելով, որ Զեմալ-բեյի վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ անորոշ է, և վերջինս դրսեռում է ակտիվ գործողություն, թե ոչ՝ անհայտ է, ավելացնելով, որ ամեն զեպքում Զեմալ-բեյ Նակաշիձեն կակածելի տիպ է⁶⁷³: Սակայն արդեն 1920 թ. Հունիսի 7-ի Հեռագրում (N 260) որոշակիորեն ճշգրտելով նախորդ տեղեկատվությունը, Քիշմիշյանը ՀՀ Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնին տեղեկացնում էր, որ Զեմալ-բեյ Նակաշիձելի նկատմամբ իր կողմից ձեռնարկվել են քայլեր, միաժամանակ Հաղորդվել է ՀՀԴ կուսակցությանը, և ըստ այդմ՝ նպաստակահարմար է գտնվել Հակողություն սահմանել նրա նկատմամբ՝ կապված ընդդեմ Հայաստանի նրա ծավալած գործունեության⁶⁷⁴:

Թիֆլիսի Հետախուզական գործակալությունը երեմն էլ առիթներ էր ունենում Հարաբերվելու Անդրկովկասում անզիւական, ամերիկյան, Փրանսիական զինված ուժերի սպասների. 1920 թ. մայիսի 7-ին ՀՀ Հետախուզական բաժնի պետին ուղղված Հեռագրում (N 235) Քիշմիշյանը Հայտնում էր այն մասին, որ Ֆրանսիայի զինվորական ներկայացուցիչ գնդապետ գե-Կորբեյլը խնդրել է թույլ տալ իրեն ծանոթանալու բոլցեկիների Մ. Քեմալի համաձայնության մասին ապացույցների հետ: Այդ կապակցությամբ Քիշմիշյանը խնդրում էր ուղարկել այդ պայմանագրի վերաբերյալ առկա գրավոր ապացույցների և ամփոփագրերի բոլոր պատճենները⁶⁷⁵: Հունիսի 4-ին ստացվում է պատասխան Հեռագիրը (N P0517) կապիտան Դեվոյանցի և նրա օգնական, պրապարչչիկ Նազարբեկյանի ստորագրությամբ, որում վերջիններս Քիշմիշյանին լիազորում էին գե-Կորբեյլին ծանոթացնել բոլցեկիների Հետ Մ. Քեմալի համաձայնության մասին բոլոր տեղեկություններին՝ նյութերը վերցնելով Հետախուզական ամփոփագրերից, սկսած N 14-ից, որոնցում տեղեկությունները քաղված էին միանգամայն արժանահավատ աղբյուրներից թուրքական 15-րդ կորպուսի հրամանատարի և Զինվորական նախարարի՝ միշյանց Հասցեագրված ծածկագրված Հեռագրերից: Հենց դա էլ Քիշմիշյանը հունիսի 18-ին կարգադրում է Հաղորդել գե-Կորբեյլին, ասելով, որ ուղարկվում է թուրք-ադրբեջանական ռազմական միության պայմանագրի պատճենը, միաժամանակ սույն փաստաթղթի Հավելվածին կցելով աղբբեջանա-թուրքական պայմանագրի պատճենը, որն այդ երկրների միջև առողջագրվել էր 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ին, որում թուրքական կողմը պարտավորվում էր կազմակերպել աղբբեջանական բանակը, պատրաստել Հրահանգիչ-

⁶⁷³ Նույն տեղում, թ. 59:

⁶⁷⁴ Նույն տեղում, թ. 60:

⁶⁷⁵ Նույն տեղում, թ. 53:

ներ, սպաներ, մատակարարել զենք ու զինամթերք, չնաքել որևիցե պայմանագիր այն պետությունների հետ, որոնք կլինեին Աղբեկջանի հետ թշնամական Հարաբերություններում⁶⁷⁶:

1920 թ. մայիսի վերջերին-հունիսի սկզբներին Հայտնվելով Փինանսական դժվարությունների մեջ, Քիշմիշյանը ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր Համբարակապետին ուղղված Հեռագրում (N 261) տեղեկացնում է, որ դեռևս մայիսի 18-ի դիմումագրի և ավանսային օրենքի համաձայն (N 2790) Թիֆլիսում Հայաստանի Փինանսական գործակալի միջոցով պետք է իրեն հանձնվեր Հետափուզության համար նախատեսված 100 հազար ռուբլուց 59 հազարը, ընդգծում էր, որ ոչ մի փոխանցում, ոչ էլ որևիցե գումար չի առացվել⁶⁷⁷: Ավելի տաքնապալի է Քիշմիշյանի 1920 թ. հունիսի 9-ի դիմումագրին՝ ուղղված ՀՀ Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարչին: Քիշմիշյանը իր վարչությանը Հասանելիք 180 հազար ռուբլի գումարի առաքման կասեցման հետ կապված դժգոհություն էր հայտնում, խնդրելով աջակցել շտապ փոխանցելու նշված գումարը, քանի որ իր վարչության աշխատավիցները և ինքն անձամբ գտնվում են ծայրահեղ նեղ նյութական պայմաններում, ստիպված լինելով ապրել պարտքով վեցցված գումարների կամ տնային իրերի վաճառքի հաշվին, արդարացիոնն նշելով, որ նման պայմանները ջլասում են զինվորական ներկայացուցչությունը, Հույս հայտնելով, որ վերջ ի վերջո Երևանում խորամուխ կլինեն իրենց դժվարությունների ու կարիքների մեջ, աջակցելով նշված խնդրում⁶⁷⁸: Անկախ որևիցե բանից, Հետափուզությունը 1920 թ. կեսերին դեռ շարունակում էր իր գործունեությունը Վրաստանում, իսկ թե քաղաքական շրջանները ուղաղրությամբ կհետևեին իրենց Հաղորդագրություններին, թե ոչ, միևնույն է, նրանք ամենօրյա աշխատանքային եռուզեռի մեջ էին, չնայած կադրային ներուժը մեծաթիվ չէր, պաշեստի նստարանը դատարկ էր, համարման հույսերն էլ զրոյավան էին:

Այդուհանդեմ, Թիֆլիսի հայ Հետափուզական ջոկատի մտահոգության կենտրոնում էին գտնվում նաև բոլշևիզմի նկատմամբ վերաբերմունքի հարցերը. 1920 թ. հունիսի վերջի մի հեռագրում (N 298)` ուղղված Գլխավոր շտաբի պետին, Քիշմիշյանը հայտնում էր, որ Աղստաֆայից քարոզության համար բոլշևիկների կողմից ուղարկված է 32 միլիոն նիկոլաևյան ռուբլի, և խնդրվում էր այդ մասին հայտնել ՆԳ նախարարությանը: Բավականին ուշագրավ է նաև Թիֆլիսի հայկական հետափուզության գործունեության մի էջ ևս, որը վկայում է վերջինիս ձգտման մասին վերահսկել իրադրության նկատմամբ, որը փորձում էր հաճախ անվերահսկելի դառնալ, ինչին երբեմն կարող էր նպաստել մամուլի դիրքորոշումը: Քիշ-

⁶⁷⁶ Նույն տեղում, թ. 66-67:

⁶⁷⁷ Նույն տեղում, գ. 154, թ. 149:

⁶⁷⁸ Նույն տեղում, Ֆ.Դ. 199, գ. 1, գ. 111 (98), թ. 134:

միշյանին Հասցեագրված 1920 թ. հունիսի 28-ի հեռագրում (N ԿР 414) Հետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար պորուչիկ Հ. Խան-Կոտուրսկին Հայտնում էր, որ իրենց կողմից բազմից արվել են Հայտարարություններ, որ շատ հաճախ թերթերն են ընկնում, և մասնավորապես "Сюэсо" թերթը միշյանգամայն գաղտնի տեղեկություններ Հայկական բանակի առանձին զորամասերի կանգառեղերի, նրանց Համարագրման և գենքի, նույնիսկ ավինների և թրերի մասին: Քամի որ բոյոր այդ Հայտարարությունները մինչ չէին հասել իրենց նախառակին, Խան-Կոտուրսկին խնդրում էր չմերժել, և եթե կարելի է, մասնավոր ձեռով խնդրել թերթի հրատարակչության գլուխ կանգնած անձանցից չըրապարակել տեղեկություններ, որոնք կարող էին վնասել Հայաստանին: Ենեղով այդ հանգամանքներից, Քիչմիշյանը 1920 թ. հունիսի 5-ին հանձնարարական է տվել զրուցել այդ թերթի խմբագրության աշխատակիցների հետ⁶⁷⁹:

1920 թ. Հետախուզյաները փորձում էին պարզել ուազմաքաղաքական բնույթի ցանկացած Հարց, կապված զորքերի տեղաբաշխման, զենքի ու զինամթերքի թվաքանակի, տարբեր երկրների գործակալական ցանցի և այլնի մասին: 1920 թ. հունիսի 26-ի հեռագրով (N 591) Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնի պետի պարտականությունները կասարող Խան-Կոտուրսկին Հ. Քիչմիշյանից խնդրում էր, որպեսզի թեկզագյանը հաղորդի, թե ինչքանով արգասարեր է Բախչիկեի աշխատանքը, ինչումն է կայանում նրա թիֆլատը մնալու անհրաժեշտությունը: Միաժամանակ սույն հեռագրում խնդրվում էր Հայտնել, թե արդյոք կազ կազ Բաքվի գործակաների հետ⁶⁸⁰:

1920 թ. հունիսի 28-ի հեռագրում (N 302) գեներալ Քիչմիշյանը Հայտնում էր Հայկական բանակի շտաբի պետին, որ Հնարավոր է 10 Հազար ուություն ձեռքել վրացական զինվորական զորային նոր գաղտնագիրը, և խնդրում էր այդ մասին հաղորդել Խան-Կոտուրսկուն⁶⁸¹: 1920 թ. հունիսի 29-ի հեռագրում՝ ուղղված ՀՀ զորքերի Գլխավոր շտաբի պետին, Քիչմիշյանը բավարարում էր 1920 թ. հունիսի 26-ի Հարցապնդմանը՝ կապված Մ. Ա. Բախչիկեի անվան Հետ, Հայտնելով, որ Հետախուզության նպատակով գործուղարկած պորուչիկ Միխայիլ Ալեքսանդրի Բախչիկեը թիֆլատը վրացական Հեռագրատանը ընդունվել է աշխատանքի: Նշված Հեռագրում առաջին հերթին խնդրվում էր ջանքեր գործադրել ձեռք բերելու առաջարկվող նոր վրացական զորական շիֆրը՝ ծածկագրված Հեռագրերի խսկությունը ստուգելու և բովանդակությունը պարզելու համար⁶⁸²: Իսկ արդեն 1920 թ. հունիսի 1-ին (N 587) Երևանից Խան-Կոտուրսկին Քիչմիշյանից խնդրում էր տեղեկություններ Հաղորդել վրացական զորքերի տեղաբաշխման մասին Արդահան-

⁶⁷⁹ Նույն տեղորում, Ֆ.Պ.-276, գ. 1, գ. 154, թ. 157:

⁶⁸⁰ Նույն տեղորում, թ. 79:

⁶⁸¹ Նույն տեղորում, թ. 77:

⁶⁸² Նույն տեղորում, թ. 78:

Արդինի շրջանում⁶⁸³: 1920 թ. հուլիսի 11-ին ՀՀ գորքերի հրամանատարի շտաբի պետի հասցեով Թիֆլիսից ուղարկվում է Քիչմիշյանի գրությունը (N 320/с), որում տրվում էր 1920 թ. հունիսի 26-ի Խան-Կոստուրակու հարցապնդումի քիչ թե շատ լիարժեք պատասխանը՝ կապված Բաքվի հայ գործակալների գործունեության հետ, տեղյակ էր պահպում պորուչիկ Բեկպադյանի զեկուցագրի մասին՝ կապված Վրաստանում հետախուզության կազմակերպման և այդ նպատակի համար դրամական հատկացումների մասին: Հայտնելով պորուչիկ Բեկպադյանի նկատառումների մասին, Քիչմիշյանը միաժամանակ տեղեկացնում էր, որ ինքը բոլոր առումներով համաձայն է նրա նկատառումների հետ, եղանակներով, որ կարելի է բացել հասուկ վարկ Վրաստանի և Արդբեջանի սահմաններում հետախուզության կազմակերպման համար, կենտրոնացնելով ողջ աշխատանքը իրեն վստահված վարչության ենթակայության ներքո⁶⁸⁴: Հայկական հետախուզությունը փորձում էր Անդրկովկասի շրջանակներում կոորդինացնել իր ջանքերը, այն ավելի նպատակալայ դարձնել, և ուժեղացնել կադրային ներուժը: 1920 թ. հուլիսի կեսերին Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարին կից գինվորական վարչության աշխատակից պորուչիկ Եղիսաբերովի կողմից հեռագիր է ուղարկվում Երևան՝ պորուչիկ Սաֆարյանին, խնդրելով շտապ Թիֆլիս գործուղել Նիկոլայ Նադիրովին, շեշտելով, որ դա ծայրահեղորին անհրաժեշտ է⁶⁸⁵:

1920 թ. հուլիսի կեսերին նկատվում են ռազմաքաղաքական իրավիճակի որոշակի լուրջ փոփոխություններ հայ-արքբեջանական սահմանագծի ողջ երկայնքով, որն էլ իր արտացոլումն է գտնում Թիֆլիսից Երևան ուղարկվող հետախուզական հաղորդագրություններում, վկայելով նաև այն մասին, որ իրաբրությունը սկսել էր անընդհատ նրբերանգները փոփել: 1920 թ. հուլիսի 19-ին **եղիսաբերովը** ՀՀ Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետին Հայտնում էր, որ գործակալական տվյալների համաձայն հուլիսի կեսերին կարմիր գվարդիսականների և ռուսների նշանավալից ուժեր ուղարկվել են Եվլախ կայարանից Խճուղիով դեպի Ղարաբաղ: Եղիսաբերովը հայտնում էր, որ Կարմիր զորքերը (4 Հազար ամիս) երեք զրահագնացքների ուղեկցությամբ կենտրոնանում են Թովուզ կայարանի շրջանում՝ Հայաստանի վրա հարձակվելու նպատակով⁶⁸⁶: 1920 թ. հուլիսի 23-ին Եղիսաբերովի ստորագրությամբ նոր հետախուզական ամփոփագիր է ուղարկվում ՀՀ Հետախուզական բաժնի պետի հասցեով, որում Հաղորդվում էր այն մասին, որ Հայաստանի սահմանում, Զահմախիլի գյուղում կանգնած հայկական զորամասերը (2 էշերն - 1200 թվաքանակով) փոխարինվել են ռուսական Կարմիր

⁶⁸³ Նոյն տեղում, թ. 80:

⁶⁸⁴ Նոյն տեղում, թ. 81:

⁶⁸⁵ Նոյն տեղում, թ. 84:

⁶⁸⁶ Նոյն տեղում, թ. 83, 85:

զորքերով, իսկ հանգած հայկական զորամասերը որոշ տեղեկությունների համաձայն ուղարկվել են լեհական ռազմակառ, որ Աղստաֆայի և Բաքվի միջև երթեւեկում են երեք զրահագնացքներ, տեղական վարչությունը գտնվում է Հեղկոմի ձեռքում, որի կազմում են Ա. Նուրիշանյանը, Ա. Վարդանյանը, Հ. Յաղուբյանը և Մարտիրոսյանը: Վերջում նշվում էր, որ Զանգեզուրի ուղղությամբ ուղարկված է 28-րդ սովետական հետեւակային դիվիզիան⁶⁸⁷:

Հայ-ադրբեջանական լարվածությանը զուգահեռ որոշակի լարվածություն է ստեղծվում նաև վրացիների կողմից՝ Օլթիում, որի մասին տեղեկանում ենք զորքերի շտաբի պետ գնդապետ Ի. Վեգիլովի 1920 թ. հուլիսի 30-ի հետագից (N 715): Ուղղված Քիչմիշյանին: Դրանում հայտնվում էր օլթեցիների հետ վրացիների բանակցությունների մասին՝ նպատակ հետամտելով խաղաղ ճանապարհով զավթել շրջանը և նախապատրաստել նոր ուժերի ժամանումը՝ Արդահանի և Օլթիի շրջանները զբավելու համար: Վեգիլովը Քիչմիշյանին հայտնելով Զինվորական նախարարի առաջարկի մասին՝ ծանոթանալ վրացիների խական նպատակագրումներին Օլթիի և Արդահանի շրջանների մասին⁶⁸⁸:

Տաքնապը հայ-ադրբեջանական և հայ-վրացական սահմանագծում օր օրի խորանում էր և հայկական հետախուզության Վրաստանի ջոկատը փորձում էր հակագղել հակահայկական այդ քայլերին, չնայած ամեն ինչ չէ, որ լավ էր ստացվում: Եղիազարովը 1920 թ. օգոստոսի 4-ին հայտնում է Երևան՝ Զինվորական նախարարին, որ համաձայն Վրաստանի զորքերի Գլխավոր շտաբի հաղորդագրության, Աղստաֆայում կինտրոնացվում են սովետական զորքեր՝ Այս հաղորդագրություններում մտահոգիչն այն էր, որ հայկական հետախուզության տվյալները հաճախ հենվում էին Վրաստանի Գլխավոր շտաբի աղբյուրների վրա, որոնք հնարավոր է մասուցված լինեին: Քանի որ այլ ելք չկար, մնամ էր որոշակի տեղ տալ նմանակարգ տեղեկատվությանը: Այնուհանդերձ, 1920 թ. օգոստոսի 6-ին Թիֆլիսում ՀՀ զինվորական կցորդի պարտականությունները ժամանակավորացիս կատարող պորուչիկ Եղիազարովը Զինվորական նախարարին ուղղված զեկուցագրում հաղորդում էր, որ Վրաստանի զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի կողմից ձեռք բերված հավասար տվյալների հիման վրա, Ղազախի շրջանում կենտրոնացված են Կուրիշկինի ուժերը՝ բաղկացած 8 գումարտակ հետեւակից, 5 մարտկոցից և 4 հեծելակաչտից, որոնցից 3 գումարտակ և 2 մարտկոց ուղղություն էին վերցրել դեպի Ռուսական թագավորությունը իրենց ռեզերվում ունեն 2 հեծելագունդ (600 սվին՝ յուրաքանչյուրում), իսկ Գյան-

⁶⁸⁷ Նույն տեղում, թ. 89:

⁶⁸⁸ Նույն տեղում, թ. 91:

⁶⁸⁹ Նույն տեղում, թ. 92:

Հայի շրջանում՝ 20-րդ և 28-րդ դիվիզիաների զորամասերը⁶⁹⁰: Այսպես թե այնպես, Հայկական Հետախուզությունը Վրաստանում որոշակի պատկերացումներ ուներ Անդրկովկասի և Հայաստանի շուրջ նոր ռազմաքաղաքական ուժերի տեղաբաշխման, զորքերի թվաքանակի ու այլնի մասին: Վերը նշված տեղեկատվության մեջ Հաղորդվում էր նաև, որ «կարմիրները» գլխավոր Հարվածը նախապարաստում են Ղազախի ուղղությամբ, քեմալականների հետ միացման հնարավոր կարճատև ելքի ապահովման նպատակով, Հետեւը ար շահավետ համարելով նաև ապահովագրվել Գոկչայից Հյուսիս գտնվող շրջանի թաթարներից, նրանց տրամադրվածությունը շահելով՝ վերջիններիս զանազան խոստումներ տալու միջոցով: Միաժամանակ Եղիազարովը Հայտնում էր, որ գեներալ Զախարիաձեն առայժմ աննապատակահարմար է գտել Հետափա առաջխաղացումը Նախիջևանի վրա, ինչպես նաև այն մասին, որ Վրաստանի Զինվորական նախարար Գ. Ս. Լորիկիապանիձեն գեներալ Զախարիաձեի հետ նախատեսում է այցելություն կատարել Երևան, սակայն Լորդիկիապանիձեի հիվանդության պատճառով, այդ այցելությունը հետաձգվել է⁶⁹¹:

Վերը նշված Հաղորդագրությունները՝ Սորճադային ուժերի առաջխաղացման մասին, Հաստատվում է նաև պորուչիկ Եղիազարովի 1920 թ. օգոստոսի 7-ի Հեռագրով՝ ուղղված Զինվորական նախարարին, որում նշվում էր նաև Քերպիլիի շրջանում ընթացող նախապարաստությունների մասին⁶⁹²: Սակայն արդեն դրանից հետո ընկած ժամանակաշառվածի ամփոփագրերի ընդհանուր ոգին և բովանդակությունը փոխվում է, և մասնավորապես սկսում են տագնապալի լուրեր ստացվել Զանգեզուրից: Գնդապետ Վ. Պրետոմանովի ստորագրությամբ 1920 թ. օգոստոսի 9-ի ռազմական բնույթի Հայտնի ամփոփագրում նշվում էր, որ Հայկական զորամասերը նշանակվեց չափով գերազանցող Կարմիր ուժերի ճնշման տակ (որոնց նաև աջակցում էին թաթարական ուժերը) ստիպված են եղել թողնել Գերյուսին (Գորիս) և նահանջել Զանգեզուրի գալառի սահմանները⁶⁹³: Իսկ 1920 թ. օգոստոսի 24-ի Հետախուզական ամփոփագրում գեներալ Քիչմիշյանը, Հենվելով բոլշևիկյան զինվորական շրջաններում ունեցած իրենց «մարդու» տվյալների վրա, պնդում էր, որ ինտենսիվ քայլեր են ձեռնարկվում XI Կարմիր բանակի ուժեղացման համար՝ Հայաստանի, սակայն գործնականում առաջին հերթին Վրաստանի վրա Հարձակվելու նպատակագրումով⁶⁹⁴, որը, ինչպես ցույց տվեց կյանքը, հիմքից զուրկ պնդում չէր:

⁶⁹⁰ Սույն տեղում, թ. 93:

⁶⁹¹ Սույն տեղում:

⁶⁹² Սույն տեղում, թ. 94:

⁶⁹³ Սույն տեղում, թ. 96:

⁶⁹⁴ Սույն տեղում, գ. 184, թ. 103:

Հայաստանի վիճակն օր օրի բարդանում էր, տագնապը խորանում, թեկուղեւ արտաքուստ իշխում էր Սերով ծնված ովեռությունը։ Դա հաստափում է այդ ժամանակաշրջանի որոշ այլ տեղեկություններով, որոնք ձեռք էր բերում զինվորական հետախուզությունը։ Գեներալ Քիչմիշյանը 1920 թ. օգոստոսի 20-ին ՀՀ զորքերի հրամանատարի շտաբի պետին հաղորդում էր (N 352/с), որ համաձայն ստուգված և միանգամայն հավատի գործակալական տվյալների, Վրաստանի Հանրապետության կառավարությունն իրականացնում է ուժեղ քարոզչություն՝ նպատակ հետապնդելով խաղաղ ճանապարհով տիրել Արդահանի, Օլթիի մարզերին և Զալգիրին։ Դրա հետ մեկտեղ, Հ. Քիչմիշյանը նշում էր, որ ինչ վերաբերում է Օլթիի շրջանը զինված եղանակով գրավելու մասին տեղեկություններին, որի համար վրացիները հավաքում են զորքերը, ապա իր թե դրանք չեն համապատասխանում իրականությանը, քանի որ կայազորները հինն են, չեն փոխվել, հայտնելով, որ Վրաստանի կառավարությունը կենտրոնացել է երկու գլխավոր կետերում՝ Ախալցիխայում և Ախալքալքաբում, ուժեղացնելով գեներալ Զիկվահճեի սահմանապահ ջոկատը, հենվելով նաև մի շարք մահմեղական գործիչների՝ ինչպես օրինակ, Զալգալ բեկ Մաշաբելայի վրա, որը գործողվել էր Օլթի՝ մեծ լիազորություններով և գումարներով, սակայն մնացել էր Ախալցիխայում, որտեղ գտնվում էր նաև Օմար Էֆենդիի՝ Ախալցիխայի կառավարության նախկին նախագահի շտաբը։ Սույն ամփոփագրում Քիչմիշյանը նաև տեղեկացնում էր, որ Օլթիի շրջանում քարոզչական աշխատանքները տարվել են Սերվեր բեկ Աթաբեկովի միջոցով, իսկ Արդահանի շրջանում այն իրականացրել է գավառապետ Կաղդիմովը, որը մեծ գումարներով կաշառվել էր և աշխատանքներ էր տանում հօգուտ Վրաստանի, որ Ախալքալքի շրջանից մի շարք մահմեղական սահմանային գյուղերի միջոցով վրացիները կապեր են հաստատել Զալգիրի և Աղբարայի հետ և օգոստոսի 6-ին Զալգիրից Թիֆլիս են ժամանել մահմեղական բնակչության ներկայացուցիչները՝ Վրաստանի ՆԳ նախարար Ն. Վ. Ռամիշվիլու հետ տեսակցելու։ Ամփոփագիրն ավարտվում էր եղանակացությամբ այն մասին, որ վրացական կառավարության մարտավարությունն Արդահանի և Օլթիի մարզերի, «Զեղոք գոտու» նկատմամբ, արտահայտվում է ուժեղ քարոզչությունում՝ առանց զինված ուժերի կուտակման և կառավարության կողմից մի շարք գաղտնի որոշումների ընդունումով՝ բնակչությանը խաղաղ ճանապարհով իրենց ազդեցության տակ գցելու համար, հենվելով բնակչության ազատ կամքի արտահայտման վրա⁶⁹⁵։

Առհասարակ, իրավիճակը 1920 թ. աշնան մատուցներին սկսել էր շիկանալ, որն էլ երևում է հետագա հետախուզական հեռագրերի և տեղեկագրերի բովանդակության վերլուծությունից։ Դրան նորից գումարվեց

⁶⁹⁵ Սույն տեղում, գ. 184, թ. 101։

Հելիկյան գործունը, որը 1920 թ. կեսերին ունալ ակտիվացման նշաններ էր ցույց տալիս, դատնալով տարածաշրջանային գործեղ գործոն, իր համար հաջող քաղաքական ելքի կոնկրետ ակնկալիքներով: 1920 թ. սեպտեմբերի 14-ի տեղեկագիր-ամփոփագրում՝ ուղղված ՀՀ Զինվորական նախարարին, դիվանագիտական Հավատարմատարին, Արտաքին Գործերի և ՆԳ նախարարներին, Կենտրոնին (այսինքն Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժանմունքին) և ՀՅ Դաշնակցության Կենտրոնական Կոմիտեին (N 370/с), Քիչմիշյանը Վրաստանից հաղորդում էր, որ գործակալական տվյալների վկայությամբ Բաքվից Ախալքալաքի վրայով Հայաստան է ուղերձվել այսպես կոչված մեծամասնականների՝ կոմունիստների մի խումբ (փորձնական նպատակով), և մեծ գումար փողով, Հայաստանում խաղաղ ճանապարհով հեղաշրջում իրագործելու համար, որի գլուխ կանգնած է պարսկահայատակ Սինաքերիմը, որը պետք է Թիֆլիսի, Բորժոմի և Բակուրիանի վրայով անցնի Երևանի նահանգ, որպես իր գործունեության կենտրոնաստեղի ընտրելով Քանաքեռը կամ Ղամարլուն⁶⁹⁶: Վրաստանում գործող Հայկական Հետախուզությունը սեպտեմբերյան այս օրերին, բացի բոլշևիկյան խնդրի հետ ավելի իրատեսորեն բախվելուց, կանգնեց նաև որոշ կադրային և իրավիճակային խնդիրների առաջ, երբեմն Հարկադրված լինելով դեմ Հանդիման կանգնել որոշ Հետախուզուների գործունեության կասեցման կամ պարզաբանման փաստի առաջ, կապված վերջիններին պրակտիկ գործունեության արդյունավետության կամ անորոշության հետ: Այսպես, օրինակ, 1920 թ. սեպտեմբերի 13-ին ՀՀ գորքերի Գլխավոր շտաբի Հետախուզական բաժնի պետի պարտականությունները կատարող Խամս-Կոտուրսկին հատուկ Հեռագրով (N 795) Քիչմիշյանից խնդրում էր կարգադրություն անել պ. Բախչիլիս ծառայության վայր՝ Երևան ետ կանչելու մասին՝ կապված նրա աշխատանքի անարտադրողականության հետ⁶⁹⁷: Հեռագրի վրա կա Քիչմիշյանի հատուկ մակագրությունը այն մասին, որ սույն փաստի կապակցությամբ պորուչիկ Բախչիլը զեկուցագրեր է ներկայացրել: Սակայն իրաբաժնությունները զարգանում են անհասականապի սցենարով: Ըստ Երևույթին, ինչ-որ Հարցերից տագնապելով (կարելի է ենթադրել, որ Երևանում Հետախուզական կենտրոնը որոշ կասկածներ կամ լուրջ խնդիրներ ուներ նրա գործնական հատկանիշների և գործունեության վերաբերյալ, և ետ էին կանչում (փաստերը ստուգելու համար - Վ. Վ.), Հետախուզության զեկավարությունը նախահարձակ էր լինում: Այս վերջին հանգամանքը հաստատվում է նրանով, որ պորուչիկ Բախչիլը Բաթումի մեկնելուց հետո, որը տևում է 2 ամիս, դադարում է իր մասին տեղեկատվություն հաղորդելուց, իսկ դա արդեն ներքին կանոնակարգի խախտում էր, որն էլ առաջ բերեց Հետախուզության Երևանյան կենտրոնի ղեկավարության արդարացի դժգոհությունը: Սեպտեմբերի

⁶⁹⁶ Նույն տեղում, թ. 107-108, 110:

⁶⁹⁷ Նույն տեղում, թ. 109:

24-ին Հետափուզական բաժնի պետին ուղղված հեռագրում (N 383/с)` ի պատասխան սեպտեմբերի 13-ի Հեռագրի (N 795), Հայտնվում էր, որ ուղարկվում է պորուչիկ Բախչիկը գեկուցագիրը՝ Բաթումիում՝ իր գործունեության բացատրականով (սույն փաստաթուղթը մակագրված է ՀՀ Գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Բաղդասարովի կողմից): Ինչ-ինչ պատճառներով Բախչիկը խուսափում էր Երևան գնալուց, և ըստ Երևույթին, այդ Հանգամանքը նկատի ունենալով, Քիչմիշյանը հայտնում էր, որ անկախ դրանից, իր կողմից պորուչիկ Բախչիկին հրահանգ է տրվել ուղևորվել Երևան՝ ՀՀ Գլխավոր շտաբի տրամադրության տակ⁶⁹⁸:

Խարիսկած ուղղմաքաղաքական իրավիճակը Հայ-թուրքական սահմանադի ողջ երկայնքով մեծ տագնապ էր առաջ բերել: ՀՀ գորքերի Գլխավոր շտաբի Հետափուզական բաժնի պետին ուղղված 1920 թ. օգոստոսի 27-ի գեկուցագրում (N 687), որն ստորագրվել է պորուչիկ Բեկզադյանի կողմից, նշվում էր, որ գետ Հովհանի 10-ին գեկուցագրի (N 657) է ուղարկվել Հայաստան, որում ներկայացվել է գործերի վիճակը, Հետափուզության բնագավառում տիրող դրությունը, ինչպես նաև խնդրանք էր հարուցվել՝ Հաղորդել գործի կազմակերպման և վարման համար բաց թողնվելիք գումարի չափի մասին: Օգոստոսի 27-ի գեկուցագրում նշվում էր, որ իրենք գետ չեն ստացել Հովհանի 10-ի գեկուցագրի պատասխանը, չնայած գրավոր խոստմանը՝ ուղարկել հրահանգներ, նշելով նաև, որ ոչինչ հայտնի չէ նաև բաց թողնված գումարների մասին, որ զինվորական ներկայացուցչի տրամադրության տակ եղած Հետափուզական ցանցի հաստատման և տեղեկությունների ստացման համար մինչ այդ ծախսվել է 45 հազար ռուբլի, մնացել է 13 հազար ռուբլի, որի մասին հաղորդվել է Երևան⁶⁹⁹: Զեկուցագրի վերջնամասում Բեկզադյանը ընդգծում էր, որ ինքը ևս մեկ անգամ կրկնում է, որ գործի հաստատման և Հաջող զարգացման համար շատ անհրաժեշտ է դրամ, և խնդրում էր չմերժել իրեն և Հաղորդել ուղարկված գեկուցագրի ճակատագրի մասին, ինչպես նաև անել համապատասխան կարգագրություն աշխատանքի շարունակման և Հետափուզական ցանցի ընդլայնման, և միանգամայն հուսալի գործակալ-աշխատակիցների ցանցի հաստատման մասին Հետաքրքրություն ներկայացնող բոլոր շրջաններում⁷⁰⁰: Սույն կարեւոր փաստաթղթի վրա պորուչիկ Բեկզադյանը հասուն մակագրություն էր արել, որը ներկայացվել է զինվորական կցորդ Քիչմիշյանին, Հավելելով, որ դրամի բացակայության դեպքում միանգամայն անպատճերացնելի է աշխատանքը և աննպատճակարմար է Թիֆլիսում Հետափուզության գծով հատուկ սպայի ներկայու-

⁶⁹⁸ Նույն տեղում, թ. 114:

⁶⁹⁹ Նույն տեղում, թ. 105, 112:

⁷⁰⁰ Նույն տեղում, թ. 112:

թյունը⁷⁰¹: Որոշ ժամանակ անց, այս կապակցությամբ ՀՀ զորքերի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետը Հրահանգում է Քիչմիշյանին կարգադրել պորուչիկ Բեկպալյանին տալ հետախուզական բաժնի համար նախատեսված գումարը⁷⁰²: Դրամական գումարները շատ դժվար էին հայթայթվում, իսկ Հանրապետության վերջին ամիսներին այն ավելի դժվարացավ: 1920 թ. սեպտեմբերի 4-ին Երևանից հետախուզության գծով պատասխանառու գանձապահը հատուկ հեռագրով (N KP 627) հայտնում էր Քիչմիշյանին, որ ուղարկվում է փոխանցման տոմար (N 5141), որով կարելի էր ստանալ օգոստոսի 18-ին ուղարկված 50 հազար ռուբլին, տեղեկացնելով նաև, որ սույն օրգեքով անհրաժեշտ է գումարը ստանալ և տալ կապիտան Եղիազարովին՝ Վերջինիս հայտնի նպատակների համար⁷⁰³:

Այդ ընթացքում իրադարձությունները թուրք-հայկական ռազմաճակատում ծախվվում էին ողջ թափով: Դեռ 1920 թ. Հոկտեմբերի 2-ին գեներալ Հախվերդյանը Երևանից հեռագրում է Թիֆլիս՝ Քիչմիշյանին, հաղորդելով այն մասին, որ Սարիղամիշից ետքաշվելուց հետո Կարսի մարզում բոլոր զորքերը կենտրոնացած են Նոր-Սելիմի և Բեղլի Ահմեդի դիրքերի մոտ, միաժամանակ հայտնում, որ թուրքերը ձգտել են իրականացնել մասնակի հարձակում՝ շրջանցելով հայկական աջ թեր, սակայն ետ են մղվել: Հախվերդյանը հայտնում էր, որ թուրքերը սեպտեմբերի 30-ի գիշերը գրավել են Արդահանը և շարժվել Զաղդիր, այն ժամանակ, երբ Արդահանի հյուսիսային մասում էլ գտնվում են վրայական զորքերը: Հախվերդյանը հայտնում էր, որ իրենց կողմից հաշվի են առնված հարձակման կանխման միջոցները, Հրահանգուելով արձակուրդ մեկնածներին ետ կանչել իրենց զորամասերը, իսկ գործուղվածներին՝ կախված հանձնարարությունների կարևորությունից՝ թույլատրել մնալ, միաժամանակ խնդրելով ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ հեռագրակապի 7 օր ընդհատումը՝ ակնհայտորեն ամենամահարաժեշտ ժամանակ, հավանաբար սարգվել է Հակառակորդի գործակալների կողմից «Զեզոք գոտում»⁷⁰⁴: Հոկտեմբերի 5-ի գեկուցագրում, հենվելով գործակալական տվյալների վրա, Քիչմիշյանը ՀՀ զորքերի հրամանատարի շտաբի պետին հայտնում էր թշնամու մտադրության մասին պայթեցնելու Շահալիի կամուրջը և Զաջուռի թունելը⁷⁰⁵:

Այս ժամանակահատվածն արդեն Հայաստանի Հանրապետության գոյապայքարի այն վճռական պահն էր, երբ ստեղծված ռազմաքաղաքական կացությունում հայկական բանակը դժվարությամբ էր դիմակայում թուրքական ավելի լավ զինված, ուստուրսներով անհամեմատ ավելի հարուստ բա-

⁷⁰¹ Նոյն տեղում:

⁷⁰² Նոյն տեղում, թ. 113:

⁷⁰³ Նոյն տեղում, թ. 111:

⁷⁰⁴ Նոյն տեղում, թ. 125:

⁷⁰⁵ Նոյն տեղում, թ. 117:

նակին, զգացվում էր սպաների, զենքի ու զինամթերքի մեծ կարիք, զինվորական կազմը համարման հարցում մեծ բարդություններ ուներ: Ստեղծված արտակարգ իրավիճակը հարկադրեց նույնիսկ ՀՀ հետափուզական ծառայության սպաներին վճռական որոշում կայացնել (հասկանալի է, որ դա հարցի լուծում չէր, և այնուամենայնիվ՝ Վ. Վ.) իրենց գործուղել ուղմանակաս, ուր նրանք ուզում էին գործող զորքերի կազմում կռվել թուրքերի դեմ: Այն բխում էր ստեղծված իրավիճակի հուսահատականությունից, որին լուծում չտրվեց, որպէս անգամ այդ իրավիճակում Զինվորական նախարարը իր համաձայնությունը չտվեց հետափուզության լավագույն սպաներին ուղարկել ուղմանակաս, ապելի կարեոր համարելով նրանց թողնել այստեղ, որտեղ նրանք կային: Եվ այնուամենայնիվ, 1920 թ. հոկտեմբերի 7-ին գեներալ Քիչմիշյանը Զինվորական նախարարին ուղղված հեռագրում (N 307) հայտնում էր, որ իրեն վստահված վարչության սպաները՝ պորուչիկ Եղիազարովը, Նանասովը, Ռմիկյանը, Բաղրամյանը և զինվորներ Գասպարյանցը, Փաշլավունին, Աբուլյանցը և կամավոր վարորդ Դավիթովը իրեն են հանձնել անձնագրերը և զեկուցագրեր՝ խնդրանքով՝ իրենց ժամանակավորապես ուղարկել գործող բանակի: Զեկուցելով այդ մասին, Քիչմիշյանը ևս խնդրում էր իրեն գործուղել բանակի հրամանատարի տրամադրության տակ, իսկ վարչության գործերը ժամանակավորապես հանձնել դիվանագիտական ներկայացուցչության տնօրինությանը⁷⁰⁶: Սակայն Զինվորական նախարարն ըստ Էռլիյան այս քայլի հետ էլ չհամաձայնվեց, հարցին միայն մասնակի լուծում տրվեց, որովհետեւ վերջին հաշվով դեռ հույսերը չեն մարել, ինչ-ինչ հույսեր դեռ պահպանվում էին, քանի դեռ հանրապետությունը մաքառում էր գոյատեման համար, իսկ հոգեբանական պահը շատ վճռական էր: Հետափուզությունը, որ կանգնած էր լուծարման եղին, շարունակեց իր գոյությունը և գործունեությունը, ձեռք բերելով արժեքավոր տեղեկատվություն, որի օգտակարության գործակիցը՝ ոչ իր մեղքով, մեծ չէր: Շուտով Հայաստանի զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի հետափուզական բաժնամունքը արժեքավոր տեղեկություններ ստացավ Կարմիր խորհրդային զորքերի նոր ակտիվացման մասին աղբեկջանա-հայկական սահմանագում, որն էլ ավելի խճճեց իրավիճակը, ցայտնոտային իրավիճակ առաջ բերեց, որի պայմաններում կողմնորոշվելը դարձավ խրթին գործ: 1920 թ. հոկտեմբերի 14-ի հեռագրով (N 403/C) Քիչմիշյանը ՀՀ հետափուզական բաժնամունքի պետին հայտնում էր, որ խորհրդային 28-րդ դիվիզիան բեռնաթափում է Եվլախ կայարանում, միաժամանակ նշելով, որ Բաքվում զինվորական շրջաններում ուժեղ կերպով լուրեր են տարածվում, որ 1-ին սովետական բանակը թուրքեստանից տեղափոխվում է Աղբեկջան, ընդ որում իբր թե արդեն պահանջվել են նավեր՝ Կրասնովորսկում, նշելով, որ

⁷⁰⁶ Նույն տեղում, թ. 118, 120:

աղբյուրների համաձայն, Հյուսիսային Կովկասից Աղքաբեջան է տեղափոխվում ոչ թե 9-րդ, այլ 8-րդ բանակը, որը գտնվում էր Գրոզնու շրջանում⁷⁰⁷: Հոկտեմբերի 16-ին Քիչմիշյանը Երևան է ուղարկում մի ամփոփագիր (N 409), որում նշվում էր Աղքաբեջանում խորհրդային զորքերի տեղաբաշխման, նրանց թվաքանակի մասին՝ Հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ: Այսպես, ամփոփագրում արձանագրված էր, որ 1) Ղազախում են գտնվում 60-րդ բրիգադը (2 հեծյալ գունդ), 1 սակրավորական վաշտ, 1 վաշտ մոտոցիլավարներ, 2 հեծյալ-լեռնային մարտկոցներ և 20-րդ հրետանային բրիգադը, 2) Աղստավայում՝ հասուլ բաժնի վաշտը, 3) Ելիզավետպոլում՝ 20-րդ դիվիզիայի 58-րդ և 59-րդ բրիգադները, դիվիզիայի շտաբը, ձևավորվող պահակային գունդը, ինչպես նաև քաղաքում են գտնվում 4 աերոպլան, 2 ինժեներական վաշտ, 2 հեծյալ-լեռնային մարտկոց, 1 ավտոմոբիլային վաշտ, համբարակային 20-րդ դիվիզիոնը: Նշվում էր, որ Ելենդորֆում, Զուռնաբաղում են գտնվում 2 հեծյալ բրիգադներ և այլն, ինչպես նաև 32-րդ դիվիզիայի 1 գումարտակ՝ բաղկացած 2000 մարդուց, կից ունենալով 4 զրահամեքենա, 4) Եվլախում՝ 2 աերոպլան, 28-րդ դիվիզիայի 2 վաշտ, 28-րդ դիվիզիայի որոշ զորամասեր գտնվում են Բարդայում, Խանքենդում, Աղդամում, Տերտերում, Շուշիում և Գերյուսիում (Գորիս): Հայտնվում էր, որ վաշտերն ունեն 50-ից մինչև 100 մարդ: Տեղեկատվություն էր տրվում 3 հեծյալ բրիգադների (ամեն գնդում՝ 1000 մարդ), 2 հեծյալ-լեռնային մարտկոցների, 1 բրիգադի մասին: Նշվում էր, որ 28-րդ դիվիզիայի շտաբը գտնվում է Աղդամում, ավելացնելով նաև, որ Եվլախի կամուրջը պահպանվում է գնդացրային դասակի միջոցով, տեղեկացնելով նաև, որ 1) Նուխիում է գտնվում հեծյալ կորպուսի շտաբը, 18-րդ հեծյալ դիվիզիան, 7-րդ հեծյալ դիվիզիան օգոստոսի 22-ին մեկնել էր Կովկասյան ճակատ, 2) Բաքվում՝ 11-րդ բանակի շտաբը, զենիթային մարտկոցը (4 թնդանոթ), 32-րդ հրաձգային դիվիզիայի շտաբը, 3 հեծյալ գնդեր (յուրաքանչյուրում հաջվում էին 300-ից 800 մարդ), 32-րդ հրետանային բրիգադը, 3) Ապշերոնի թերակղզում՝ 2 հեծյալ գնդեր՝ կազմված կարմիր ասկյարներից⁷⁰⁸: Ստանալով այս փաստերը, Երևանում դրանք միանշանակ չէին ընդունում, երբեմն էլ տարբեր ալբյուրներով ու միջոցներով դրանք վերստուգվում էին, կամ էլ թիֆլիսի զինվորական կցորդ Քիչմիշյանից պահանջում էին ճշգրտել ուղարկված տեղեկատվության մեջ պարունակվող զանազան փաստեր: 1920 թ. Հոկտեմբերի 18-ին Քիչմիշյանին Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար Պրիտոմանովի և Հետախուզական բաժնի պետի պաշտոնակատար պոդպորուչիկ Մ. Դոդոսյանի ստորագրությամբ հեռագիր է ուղարկվում (N P 0924), որում հենվելով փախստակների և լրտեսների հարցաքննությամբ ձեռք բերված փաստերի վրա, հաստատվում էր, որ 28-րդ դիվիզիան ի սկզբանե գտնվելիս է եղել

⁷⁰⁷ Նույն տեղում, թ. 124:

⁷⁰⁸ Նույն տեղում, թ. 127:

Զանգեղուրում, ուր և կանգնած էր մինչ այդ: Նկատի ունենալով այս վերջին հանգամանքը, Երևանից Թիֆլիսի իրենց գործընկերներից Պրիտոմանովը և Դոգոյանը խնդրում էին ուշադրություն դարձնել գործակալական ցանցի միջոցով Հաղորդվող տեղեկությունների ճշգրտության վրա⁷⁰⁹: Չնայած այս խնդիրներին, և երբեմն էլ, ոչ միշտ արդյունավետ աշխատանքին, Հետափուղական ծառայությունը Վրաստանում չէր հուսահատվում: Դատելով փաստաթղթերի վերլուծությունից, հայ հետափույզները շարունակել են նույնիսկ 1920 թ. նոյեմբերի տարնապալի, սկսվող ռազմաքաղաքական փլուզման, խորհրդաքեմապական գորքերի ակտիվացման պայմաններում աշխատել, և համառորեն պայքարել պահպանել իրենց դեմքն ու արժանապատվությունը, պրոֆեսիոնալ պատիվն ու ճգուտմը ձախողելու թշնամական մեքենայությունները՝ ձեռք բերելով արժեքավոր և անհրաժեշտ տեղեկություններ տարածաշրջանում իշխող իրավիճակի մասին:

Գեներալ Քիչմիշյանի կողմից 1920 թ. հոկտեմբերի կեսերին Զինվորական նախարարին ուղարկված մի այլ հեռագրի (N 410) մեջ տվյալներ են բերվում ՀՀ սահմանների շուրջ թե՛ թուրքական և թե՛ բոլշևիկյան ռազմական ուժերի տեղաբաշխման ու թվաքանակի մասին, որոնք դարձյալ հենված էին վրացական աղբյուրների վրա, հենց այդ պատճառով էլ դրանց հարկավոր էր որոշ վերապահումներով մոտենալ: Եվ այնուամենայնիվ, Քիչմիշյանը դրանում հայտնում էր, որ 9-րդ թուրքական դիվիզիան կենտրոնանում է Մերքենելի շրջանում, ուր հայտնաբերվել է 3 հազար ավին կանոնավոր բանակի զորամաս, որի հետ միասին Տաճկաստանից տեղափոխվել է վերջինիս շտաբը: Հայտնվում էր նաև, որ Աղստաֆայում տեղաբաշխված է բոլշևիկների 6 հելլոն⁷¹⁰: Զինվորական նախարարին ուղարկված հոկտեմբերի 21-ի հեռագրում (N 412) Քիչմիշյանը հայտնում էր, որ Ղազախի շրջանում են գտնվում 1-ին դիվիզիայի 2-րդ բրիգադը, 2 հեծելազորային գնդեր, սակավվորների գումարտակը, մոտոցիկլավարների դասակը, Հայաստանի սահմանի վրա՝ 600 ավին և լեռնային-հեծյալ դիվիզիոնը, Գրետանին, իսկ Գյանջայում՝ 12-րդ դիվիզիայի 1-ին և 3-րդ բրիգադները հրետանու հետ միասին⁷¹¹: 1920 թ. հոկտեմբերի 23-ին Քիչմիշյանը ՀՀ Զինվորական նախարարին ուղարկված զեկուցագրում (N 415) նոր տվյալներ է հաղորդում բոլշևիկյան զորքերի տեղաբաշխման մասին պարսկական ճակատում և Աղքաբեշանում⁷¹²: Հետափա հետափուղական ամփոփագրերը, որոնք վերաբերում են Հոկտեմբերի երկրորդ տասնամյակին և նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, վկայում են բոլշևիկների ուժերի աշխատացման մասին Հայաստանի սահմանների շուրջ, նրանց կողմից նախապատրաստվող և իրակա-

⁷⁰⁹ Նոյեմբերում, թ. 133:

⁷¹⁰ Նոյեմբերում, թ. 128:

⁷¹¹ Նոյեմբերում, թ. 129:

⁷¹² Նոյեմբերում, թ. 130:

Նացվող ռազմաքաղաքական գործողությունների մասին: 1920 թ. Հոկտեմբերի 25-ի տեղեկագրում Քիշմիշյանը հետաքրքիր տվյալներ էր ներկայացնում Հայկական բանակի վերաբերյալ, որոնք ձեռք էին բերվել Բաթումի խորհրդային ներկայացուցիչ Զվերևի տրամադրության տակ գտնվող փաստաթղթերի ցուցակից: Դրանում Կարմիր բանակի բարձրաստիճան սպայի կողմից արված են հետաքրքիր եզրահանգումներ, որոնք հնարավորություն են տավիս ավելի ամբողջական, գինամիկ պատկերացում կազմելու Հայկական բանակի, նրա թվաքանակի, մարտական կարողությունների, հրամանատարական կազմի և այլնի մասին: Դրանում նշվում էր, որ Հայկական բանակն ունի 5 բրիգադ, որոնք իրենց մեջ ներառնում էին 10 հետևակային գնդեր, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ 1500 մարդ, այդ թվում յուրաքանչյուր գնդում՝ 1000 ալին: Նշվում էր գնդացրային հրամկազմի, հետափուղական Հեծյալ անձնակազմի մասին, Հաղորդելով նաև Դրոյի ջոկատի մասին: Սույն փաստաթղթում նշվում էր նաև, որ Երևանյան գնդի կազմում կար 2000 մարդ, սպայն մասնակցելով Զանգեզուրի մարտերին, այն կորցրել է մարտիկների մի մասը, որի հետևանքով թվաքանակն իջել է մինչև 800-ի: Տեղեկություններ էին Հաղորդվում հատուկ հետևակային և Ալեքսանդրապոլի պահակային գումարտակների և այլնի մասին: Սակայն Քիշմիշյանի Հաղորդած տեղեկատվության մեջ առավել հետաքրքրականը Հայկական բանակի մասին Զվերևի կատարած եզրահանգումներն են: Սույն ամփոփագրի ծանոթությունում նշվում էր, որ Հայկական հետևակի վատ մարտունակության մասին ընդհանուր կարծիքը հաստատվում է: Բայց Զվերևի մոտ առկա վերոնշյալ ամփոփագրի, Հայկական բանակի մարտունակությունը էլ ավելի նվազել է ոռուսական սպաների հեռացումից հետո (ազգայնացում), իսկ բոլցեկիյան քարոզչության հետ կապված՝ նաև ուժեղացալ դասավագրությունը: Միաժամանակ ասվում էր լավագույն զորամասերի մասին, որոնց թվում էին Երևանյան հետևակային գունդը (Դրոյի), 1-ին հետևակային գումարտակը, շեշտերով, որ հեծելագորի մարտունակությունը ցածր է միջինից, բայց եզրիների գիվիղինից: Մանոթության վերջնամասում արձանագրվում էր, որ հրամանատարական կազմը գերազանց է: Ամփոփագիրը ալարտվում էր նշումով, որ քեմպականների հարձակման և զորահավաքի հետ կապված զորքերի քանակը և նրանց տեղաբաշխումը էական փոփոխություններ չեն կրել⁷¹³: ՀՀ ռազմաքաղաքական մեկնաբացումը օր օրի խորանում էր, էլ ավելի դժվարացնելով վերջինիս գոյատելումը և պայքարը արտաքին թշնամու դեմ: Տաքնազը քաղաքական-զինվորական շրջաններում ուժեղանում էր. 1920 թ. Հոկտեմբերի 27-ին, ժամը 12-ին, Կարսի անկման ոչ հեռու նախօրյակին, Հայաստանի զորքերի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետի՝ պորուչիկ Դոդոխյանի ստորագրությամբ հեռագիր (N 951) է:

⁷¹³ Սույն տեղում, թ. 131:

ուղարկվում Քիշմիջյանին, որում Զինվորական նախարարի անունից խնդրվում էր տեղեկացնել Վրաստանի կառավարությանը, որ Ղազախում՝ ղեկավար բոլշևիկյան շրջաններում լուրեր են պտտվում, որ մոտ ապագայում սպավում է Հարձակում Վրաստանի և Հայաստանի վրա, որ իր թե միայն Կենտրոնից հրամանի են սպասում, և որ սահմանային շրջաններում տեղի է ունենում սովետական զորքերի կենտրոնացում: Նույն բովանդակությամբ հեռագիր (N 426/ շ) ուղարկվեց նաև նոյեմբերի 2-ին⁷¹⁴:

Սակայն խուսափել վերջնական փլուզումից՝ չհաջողվեց: Շատ սպաների մեկնումով Թիֆլիսից գործող բանակ, հետախուզությունը զգալի չափով թուլացավ և անգործունյա դարձավ: Դա ցայտուն երևում է Հ. Քիշմիջյանի վերջին գեկուցագրերից մեկից, ուղղված Զինվորական նախարարի օգնականին: 1920 թ. նոյեմբերի 6-ի իր գեկուցագրում (N 424, 441) գեներալ Քիշմիջյանը նշում էր, որ պորուչիկ Բեկզադյանի մեկնումով և պոդապուչիկ Ումիկյանի գործուղումով հետախուզական ապարատի գրությունը զգալիորեն վատացել է, շեշտելով, որ գործականները չեն համարձակվում անմիջապես իրեն հաղորդել տեղեկությունները, իսկ ինքն իր տրամադրության տակ չունի միջնորդներ, որոնց կարող էր լիովին վատահել: Այդ իսկ պատճառով, Քիշմիջյանը պահանջում էր հետախուզության նկատմամբ ամենառոշական վերաբերմունք, առավել ևս, որ վրացիների հետ բանակցությունների նպատակով Թիֆլիս է ժամանել քեմալականների գործակալը, ծայրահեղ անհրաժեշտություն է առաջացել նրա նկատմամբ սահմանել մանրագնին դիտարկում գործին նվիրված, վճռական և հավատարիմ մարդկանց միջոցով, որոնք պատրաստ կլինեն ցանկացած միջոց գործադրել անհրաժեշտ տեղեկությունների ձեռքբերման համար: Գեներալ Քիշմիջյանը, շեշտելով Թիֆլիսում հետախուզական գործունեության համար անհրաժեշտ պայմանների ապահովման, այն ամրապնդելու կարեւորության մասին Հայաստանի Համար դժվարին պայմաններում, վերահիշյալ զեկուցագրի վերջնամասում խնդրում էր կարգադրություն անել Թիֆլիս՝ իր տրամադրության տակ հետախուզության գծով մասնագետի կամ էլ ծայրահեղ գեպքում՝ այդ գործին լավ ծանոթ մի սպայի գործուղման մասին, միաժամանակ տեղեկացնելով, որ այդ նպատակի համար պ. դիվանագիտական ներկայացուցիչը խոստացել է դրամ բաց թողնել՝ նվիրաբերված գումարներից⁷¹⁵: Ակնհայտ է Թիֆլիսում ՀՀ զինվորական ներկայացուցչությանը կից գործող հետախուզական վարչության ղեկավարի մտահոգությունը՝ Վրաստանում գործակալական ցանցի պահպանման առումով, հետախուզական աշխատանքների արդյունավետության բարձրացման, թշնամական մեքենայություններն ու խարդախությունները ձախողելու ուղղությամբ քայլերի ձեռնարկման անհրաժեշտության մասին:

⁷¹⁴ Նույն տեղում, թ. 132, 134:

⁷¹⁵ Նույն տեղում, թ. 134, 137:

Հետագա իրադարձությունները, և առաջին հերթին՝ 1920 թ. վերջի թուրք-հայկական պատերազմը, ինչպես նաև թուրք-բոլշևիկյան առաջիսաղացումը Անդրկովկասում, ազդեցության նոր աշխարհաքաղաքական ոլորտների և իրողությունների ձևավորումը Հանգեցրին հայկական հետափուգության աշխատանքների վերջնական ձախողմանը, որին հետեւց պետական այդ կարևորագույն ծառայության կազմալուծումը։ Արևիվային փաստաթղթերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հետափուգական ծառայությունը Վրաստանում, և մասնավորապես Թիֆլիսում, գործեց մինչև նոյեմբերի վերջերը, ընդհուպ մինչև ՀՀ անկումը՝ պահպանելով արժանապատիվ կեցվածքը և նվիրվածությունը հայ ժողովրդի նվիրական գաղափարներին և ձգտումներին, իր արժանի ներդրումն ունենալով հանրապետության անվտանգության ապահովման այս կամ այն խնդրում։ Եղան և հաջողություններ, և սայթաքումներ, սակայն անբարենպաստ իրավիճակը հարկադրեց հայ հետափույզներին 1920 թ. նոյեմբերի վերջերին, դեկտեմբերի սկզբներին դադարեցնել իրենց գործունեությունը Վրաստանում և վերջինիս մայրաքաղաքում։

ԳԼՈՒԽ ԵՐԻՌՈՐԴ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱԿԱՐԳԻ
ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ: ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԶԵՌՆԱՐԿԱԾ ՔԱՅԼԵՐԸ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ, ՄԻԼԻՑԻԱՅԻ
ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ
1918 - 1920 ԹԹ.

ՀՀ միլիցիայի, Ներքին Գործերի նախարարության
ուժային ստորաբաժանումների ստեղծումը

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի կարևոր օդակներից էին միլիցիան և Ներքին Գործերի նախարարության ուժային ստորաբաժանումները, որոնց ստեղծման ու աշխատանքների կազմակերպման ուղղությամբ 1918 - 1920 թվականներին որոշակի ջանքեր գործադրվեցին ՀՀ կառավարության և իշխանության այլ մարմինների կողմից: Այդ գործընթացներին ակտիվորեն մասնակցեցին թե՛ Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը, և թե՛ Նախարարների խորհուրդը: Հնարավոր թյուրիմացությունից խուսափելու համար հարկ է հենց սկզբից հատակ արձանագրել, որ սկզբնական, և հատկապես Արամ Մանուկյանի «դիկտատորության»՝ Ներքին Գործերի նախարար եղած ժամանակահատվածում Ներքին Գործերի նախարարությունն իրենից ներկայացնում էր մի ճյուղավորված համակարգ, որի մեջ մտնում էին և՛ ՆԳՆ-ին հատուկ ուժային ու միլիցիոն կառույցներ, և՛ տարաբնույթ այլ գործառնություններ ու նեցող վարչական հաստատություններ, որոնք իրականացնում էին զեմստվային-քաղաքային, նահանգապահն ու գավառային կառավարման գործառնություններ: Այդ ամենը ըմբռնելու համար ամենանպատակահարմարը **Ռուբեն Տեր-Մինասյանին** դիմելն է, որն էլ պարզապես գրում է հետեւյալը (ինչն ընդհանուր առմամբ, կարելի է ընդունել որպես Հիմք). «Ներքին Գործոց Նախարարութիւնը, այնպէս ինչպէս Արամի ժամանակը կը ներկայանար՝ նրանից յետոյ մինչեւ Հանրապետութեան անկումը այլեւս գոյութիւն չունեցաւ: Արամի մահուանից յետոյ Ներքին գործոց Նախարարութիւնը մեռաւ եւ դարձաւ մի պարզ վարչութիւն:

Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումից առաջ, Արամը Երեւանի նահանգի գլխավորորն էր ընտրուած եւ յանձինս նրան՝ փաստական Հայկական իշխանութիւն էր ստեղծուած դեռ 1917-ից: 1918-ին, երբ Հայաստանի օրինական կառավարութեան՝ Քաջազնունու դաշլիճն էր կազմված, փաստորէն կառավարութիւնը մնում էր Արամը, թէեւ նա ներքին գործոց նախարար էր միայն: Նրա ձեռքն էին, այն ժամանակները, եւ լուսառութեան, եւ Խնամառարութեան, Պարենավորման եւ Հասորդակցութեան բաժինները, որոնք Հետագային բաժանուեցին առանձին նախարարութիւնների: Բայց էականը գործերի բարդութիւնը չէր, այլ նրանց ուղղութիւնը: Արամի ժամանակ, Ներքին գործոց նախարարութիւն ասելով պետք էր Հասկանալ պետութեան Փիգիքական ոյժը եւ կառավարական վարչամեքենան, մարմնացումը պէտական եւ կուսակցական բարոյական հասկացողութեանց, օրենքների գործադրման եւ պարտադրման միակ խողովակն ու միջոցը, կերպոնը, որտեղ ամփոփում էին Հայաստանը կազմակերպելու բոլոր ձգումներն ու ճիգերը: Արամի ատեն, Ներքին գործոց նախարարութիւնը կը ներկայացնէր ամէն ինչ»⁷¹⁶: Այդուհանդեռձ, այդ ճյուղավորված համակարգի շրջանակներում էլ կատարվում են առաջին քայլերը միլիցիա և ՆԳՆ համակարգին հատուկ ուժային մյուս մարմինների կազմակերպելու ուղղությամբ, և ամեն դեպքում, ինչպես այդ մասին գրում է Ռ. Հովհաննիսյանը, Արամ Մանուկյանի ՆԳՆ-ն մնում էր որպես ՀՀ կարինետի «անկյունափարը»՝ մինչև դրա մի շարք դեպարտամենտների, առանձին մինիստրությունների վերածվելը 1919 թ. կեսերին⁷¹⁷: Եվ որպեսզի այն դառնար լիարժեք ու գործուն օրգանիզմ, որի արգասարեր գործունեությունից էր կախված երկրի ներքին անվտանգության ապահովումը և բարօրությունը, Առաջին Հանրապետության ՆԳ նախարարներից մեկը՝ Արքահամ Գյուլիշանդանյանը, կարծես թե ի մի բերելով որոշակի մի փորձ, եղրահանգում է. «Իմ ցանկութիւն էր այդ կենտրոնական օրգանը (Վարչութիւն և Միլիցիայի բաժին) դնել այնպիսի պայմանների մեջ, որ Համարեա ամբողջ Դիւնանը բաղկացած լինէր Համարապանական կրթութեամբ մարդկանցից, որպէս զի ապագայում նրանցից մշակուէին երկրիս վարիչներ: Այդ որոշ չափով կծառայեր նրանց իբր եւ վարչական մի վարժութիւն, որը փորձառութիւն կտար նրանց»⁷¹⁸:

Առաջին իսկ քայլերն արվում են արդեն 1918 թ. երկրորդ կեսին, երբ իրավիճակը Հայաստանում ու նրա շուրջ դեռ բավականաչափ խճճված էր և լի անորոշությամբ: Եվ չնայած այդ հանդամանքին, 1918 թ. նոյեմբերի 18-ին Նախարարների խորհուրդը լսելով Զինվորական նախարարի գեկուցումը Անդրանիկյան (Գոկչայի շրջան) զորական միլիցիա կազմակերպելու մասին,

⁷¹⁶ Ոռորէն, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, Է հասոր, Գ իրատ., էջ 312:

⁷¹⁷ Ռ. Գ. Հովհաննեսյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, էջ 47-49, 159; R. G. Hovannisian, The Republic of Armenia, vol. II, p. 287:

⁷¹⁸ ՀՍՍ, Ֆ.Պ - 202, գ. 1, գ. 523, մաս I, թ. 95, 95 հակ.:

որոշում է զեկուցումը Հաստատել և ուղարկել ՀՀ պառամենտի զորական հանձնաժողովին ի Հաստատում⁷¹⁹, 1918 թ. գետեմբերի 6-ին ՀՀ խորհուրդը ընդունում է օրենք՝ զինվորական միլիցիա կազմակերպելու մասին: Տվյալ Հարցի վերաբերյալ Հաստատված փաստաթիրում ասվում էր. «Դիլիջանի շրջանի արեւելյան մասի անվտանգությունը ապահովելու Համար կազմակերպել առանձին զորական միլիցիա՝ Զինվորական մինիստրի հչխանության տակ. 2) զինվորական միլիցիայի պահուստի Համար մինչև 1919 թվականի հունվարի 1-ը բանալ վարկ Զինվորական մինիստրի անունով՝ 96.406 ոռուբլի 40 կոպեկ»⁷²⁰, իսկ 1920 թ. Նախարարների խորհրդի փետրվարի 10-ի նիստը, լսելով ՆԳՆ զեկուցումը Դիլիջանի շրջանում 100 հոգուց բաղկացած սահմանապահ ձիավոր զորամաս կազմակերպելու Համար մոտ 4,5 միլիոն ռուբլի Հաստացնելու մասին, Հավանություն է տալիս, ինդրելով միայն Համաձայնության գալ ֆինանսների Հարցի շուրջ⁷²¹:

Անհրաժեշտ քայլեր են արվում նաև ՀՀ քաղաքներում և տարբեր գավառամաերում անվտանգության Համակարգի այդ կարևոր օղակները ձևավորելու և դրանց աշխատանքներին նպատակավացություն Հաղորդելու ուղղությամբ: Այսպես, դեռ 1918 թ. գետեմբերի 19-ի նիստում ՀՀ Նախարարների խորհուրդը լսում է Ներքին Գործերի նախարարի գրության մասին, որով ներկայացվում էր Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչության ներկայացուցիչների դիմումագիրը՝ Ալեքսանդրապոլում քաղաքային միլիցիա կազմակերպելու և նրա պահպանության ամբողջ ծավասերը պետության Հաշվին անելու մասին՝ ի նկատի ունենալով քաղաքի նյութական վիճակը⁷²²:

1918 թվականի երկրորդ կեսին անհրաժեշտ Հաջորդ քայլերն են արվում այդ ուղղությամբ, որին ակտիվորեն փորձում են մասնակցել պետական երկու կարեւորագույն կառույցներ՝ ՀՀ Խորհրդարանը և Նախարարների խորհուրդը: Հարկ է ասել, որոշ սահմանամերձ շրջաններում Հայկական միլիցիան կազմակերպվում էր բացի քաղաքացիական մասից, այլ նաև զինվորական կացությունը և սկզբունքները Հաշվառելով: Սույն Հարցի կապակցությամբ Նախարարների խորհուրդը գալիս է այն եզրահանգման, որ քաղաքային միլիցիայի ծախքերն ըստ օրենքի հոգալու են իրենք՝ քաղաքները, իսկ միջոցների պակասության դեպքում՝ պետությունը օգնության է գալիս քաղաքներին, իր վրա վերցնելով ծախսերի մի մասը, սակայն ոչ ամբողջը: Ընդ որում Նախարարների խորհուրդը նշում է, որ այդպիսի օգնություն ցուցաբերելու Համար կառավարությունը պետք է ունենա քաղաքային դու-

⁷¹⁹ Նոյն տեղում, գ. 13, թ. 87, 91:

⁷²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 202, գ. 1, գ. 1249, թ. 54: Տե՛ս նաև Հայաստանի Հանրապետության պատվանդանի գրենցները Երևան, ՀՀ ազգային ժողով, ՀՀ Պատմ. Կենտր. Պատմ. Արխիվ, 1998, էջ 25:

⁷²¹ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 491, թ. 304:

⁷²² Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 6, թ. 32:

մայի համապատասխան որոշումը և տեղյակ լինի քաղաքի Փինանսավակն գրությանը, ուստի որոշվում է. ա) առկա գրությունը վերադարձնել, թողնելով, որ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչությունը նոր դիմում ներկայացնի կառավարությանը, եթե քաղաքային դուման այդ հարկ համարի և համապատասխան որոշում ընդունի, բ) եթե այդպիսի դիմում լինի, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ինքնավարությանը տալ միլիցիա պահելու համար պիտակն գանձարանից նպաստ՝ երկու ամսվա ծախսերի (հունվար-փետրվար) չափով, պայմանով, որ ըստ նախաճաշվի ծրագրվի 200 միլիցիոներների թվի կրծառումը մինչև 150 հոգի, և որ միաժամանակ ներկայացվի կառավարությանը քաղաքային նախաճաշիվը, գ) միլիցիայի աշխատանքը թեթևացնելու համար խորհուրդ տալ քաղաքային ինքնավարությանը խնդիրքով դիմել տեղական զինվորական Հրամանաստարությանը՝ քաղաքի պահակային ծառայությունը զինվորների միջոցով կառարելու համար⁷²³:

Հետագա գործընթացներում շարունակվեցին որոնումները միլիցիան պիտակն անվտանգության համակարգի քիչ թե շատ լիարժեք ու ավարտուն օղակ դարձնելու ուղղությամբ, այն նպատակամդելով Հայաստանի Հանրապետության ներքին քաղաքականության տարաբնույթ խնդիրների լուծմանը: Հայկական միլիցիայի պատոմության լիարժեք լուսաբանման տեսանկյունից կարեւոր է ՀՀ կառավարության կողմից ձեռնարկված յուրաքանչյուր քայլի վերլուծություն, ամեն մի առաջին հայացքից անկարևոր թվացող փաստ: Միլիցիայի մարմիններ ստեղծելու նպատակադրում կար նաև Հայաստանի նորաստեղծ Հանրապետությանը միացվող այս կամ այն պատճուղ անցնող տարածքներում, որոնք Դաշնակցիների Գերագույն մարմինների որոշմամբ պիտք է դառնային ձևավորման գործընթացներ ապրող և ընդարձակվող Հայաստանի նորաստեղծ Հանրապետության բաղկացուցիչ մասը: Այսպես, 1919 թ. Հունվարի 10-ին Նախարարների խորհրդի նիստը լսում է Արտաքին Գործերի նախարարի զեկուցումը դաշնակից երկրների ռազմաքաղաքական ներկայացնեցիների հետ դեպի Ալեքսանդրապոլ կառարած ուղևորության և արևմտյան Անդրկովկասի անգլիական ներկայացնեցիչ գեներալ Զ. Թ. Յորքստյերի (1866 - 1939 թթ.) հետ Կարսի նահանգը ժամանակավորապես Հայաստանին միացնելու վերաբերյալ կայացրած գրավոր Համաձայնության մասին, ըստ որի ի թիվս մի շարք այլ հիմնավանդիրների, Հայաստանին նոր անցնող տարածքներում ենթադրվում էր ստեղծել նաև տեղական քաղաքայիշական վարչություն և կազմակերպել միլիցիայի մարմիններ: Ընդունված որոշման մեջ ներքին Գործերի նախարարին Հանձնարարվեց սկզբից համար նշանակել միայն քաղաքացիական մասի բարձր պաշտոնեռությանը, այսինքն՝ նահանգային կոմիսարին և նրա օգնականներին, վերջիններիս թողնելով նրանց գավառամասերի և գյուղական

⁷²³ Նույն տեղում:

վարչության կազմակերպումը: Այս հարցի կապակցությամբ ընդունված ուրոշման մեջ հանձնարարվեց Ներքին Գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ա. Խատիսյանին իսկույն և եթ անձամբ գնալ Ալեքսանդրապոլ և պայմանափորվածություն ձեռք բերել Կարսի հանձնման հետ կապված բոլոր խնդիրներն անմիջապես կարգավորելու համար, և այդ թվում որոշել ա) Կարսի նահանգում քաղաքացիական վարչություն և միլիցիայի մարմիններ ու ժանդարմերին կազմակերպելու մասին, բ) Կարսի նահանգում ժանդարմերին միլիցիա կազմակերպելու համար հանձնարարի Զինվորական նախարարին Ալեքսանդրապոլի և Ղարաքիլիսայի գորամասերից Հատկացնել անհրաժեշտ մարդկանց քանակը, տարով նաև վերջինիս պետական պահեստներից Հարկավոր հանդերձանք, գենք և ուղարկել պատշաճ սպայական կազմով Կարսի նահանգ, դնել կազմակերպված քաղաքացիական վարչության տրամադրության տակ՝ միլիցիոներական և ժանդարմերիական պարտականություններ կատարելու և այլը⁷²⁴: Ավելին, շուտով հաջորդում է սույն հույյ կարևոր պետական խնդրի լուծմանը նպատակառողդված մեկ այլ որոշում ևս: 1919 թ. հունվարի 14-ին ՀՀ կառավարությունը ընդունեց Կարսի նահանգը հանրապետությանը միացնելու մասին որոշումը: Ներքին Գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ա. Խատիսյանի կարգավորությամբ կազմակերպվեց նաև ոչ միայն, «ա) նահանգի և շրջանների քաղաքացիական վարչություն, բ) այլ նահանգի և շրջանների միլիցիա և ժանդարմերիա 400 հոգուց՝ համապատասխան սպայական կազմով»⁷²⁵: Հունվարի 16-ին Հայաստանի համրապետության կառավարությունը ընդունեց Կարսի նահանգում քաղաքացիական իշխանություն հաստատելու մասին որոշումը: Կարսի քաղաքացիական իշխանությունը կազմված էր 41 պաշտոնյայից: Պետ նշանակվեց Մար. Ղորդանյանը, իսկ ընդհանուր ոստիկանության պետ՝ Շահբարյանը: 1919 թ. հունվարի 17-ին Ա. Խատիսյանը Հայաստանի խորհրդում հայտնեց, որ Հունվարի 25-ին Կարսը հանձնելու են Հայաստանին, և իշխանությունը պատրաստ է ընդունել այն. «Մենք վճռել ենք մտցնել 2 էսկարոն զինւորութիւն ընտիր մասերից և 400 պահակ իբրև միլիցիա՝ յոյս ենք տեիր, որ ոչ մի անպատականատու խումբ մուտք չպիտի ունենայ Կարսի նահանգը, թէս դրութիւնը բաւական լարված է, բայց կամաց-կամաց լաւանում է»⁷²⁶:

Ակնհայտ է, որ կենտրոնական իշխանությունները այս և այլ քայլերով, ձեռնարկված միջոցառումներով գգոտում էին կոնկրետացնել միլիցիայի կազմակերպման հարցը ինչպես կենտրոնում, այնպես էլ տեղերում: ՀՀ Կառավարության քաղաքական գործունեությունը նպատակառողդված էր ողջ երկրով մեկ ՆԳՆ ճյուղավորված համակարգի ստեղծմանը: Միլիցիայի և

⁷²⁴ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 100 (43), թ. 6, 9:

⁷²⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և Այութերի ժողովածու, էջ 84:

⁷²⁶ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 198, գ. 1, գ. 15, թ. 71:

ՆԳՆ մարմինների ստեղծման ու կազմակերպման պատմության տեսանկյունից որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև միլիցիայի հաստիքակազմը՝ Հանրապետության որոշ կարևոր քաղաքացիական միլիցիան ուներ 176 հոգիանոց կազմ, այդ թվում ձիավոր կրտսեր միլիցիոներների թիվը կազմում էր 10, հետևակ ավագ միլիցիոներներինը՝ 15, հետևակ կրտսեր միլիցիոներներինը՝ 126 հոգի, իսկ նույն քաղաքի քրեական միլիցիան ուներ 28 հոգիանոց կազմ⁷²⁷: Կարսի շրջանում միլիցիա կազմակերպելու մասին վերն ասվածը լրացնելու և ամբողջացնելու տեսանկյունից Հարկ է նաև նշել, որ 1920 թ. փետրվարի 10-ին Նախարարների խորհուրդը նիստ հրավիրեց, որում որոշում ընդունվեց՝ Հենվելով Ներքին Գործերի նախարարի գեկուցագրի վրա՝ Կարսի նահանգի Հայ-Վրացական սահմանագծում սահմանապահակ կազմակերպելու անհրաժեշտության մասին: Նիստը ընդունված որոշումով գործին ընթացք տվեց⁷²⁸, վերը նշված սահմանապահակի վրա գնելով նաև յուրահատուկ միլիցիոներական պարտականություններ: Այդ նույն ժամանակ Հանրապետության գլխավոր քաղաքը՝ Երևանը, ուներ 329 հոգիանոց միլիցիակազմ, որից հետափույզ միլիցիոներներ էին 25-ը, հետևակ պահակային ծառայության կրտսեր միլիցիոներներ՝ 230-ը, ձիավոր կրտսեր միլիցիոներներ՝ 10 և այլն⁷²⁹:

Ներքին Գործերի նախարարության և նրան ծառայող օժմանդակ մասի մարդկանց թիվը կազմում էր 13, որից 2-ը՝ ՆԳՆ նախարարի օնտականներ էին, իսկ Ներքին Գործերի գեպարտամենտում աշխատում էր 25 մարդ⁷³⁰: Միլիցիայի հաստիքակազմի, զանազան այլ մանրամասների ուսումնաբրությունը ևս հետաքրքիր է, քանզի դրանցից պարզ է դառնում, որ ՀՀ ՆԳՆ-ն ձգտել է ունենալ և ստեղծել այդ ժամանակաշրջանի պահանջներին Համապատասխան ՆԳՆ բոլոր տեսակի կառույցները և անդամ փորձել կազմակերպելու միլիցիոների ուսուցում:

Դժվարին 1918 -1920 թվականներին հայկական պետությունը ձգտելով լիարժեքորեն և անվերապահչորեն կայանալ, փորձում էր իր գիրքերն ամրապնդել ոչ միայն Երևանում, Ալեքսանդրապոլում և այլուր, այլև անկայուն, թշնամիներով շրջապատված Ղարաբաղում (Արցախ), այնտեղ ևս փորձելով ստեղծել Ներքին Գործերի մարմիններ, միլիցիա: Այդ մասին է վկայում ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. մարտի 4-ի նիստը, որում լսվում է Ներքին Գործերի նախարարի գեկուցումը Ղարաբաղի Զրաբերդի շրջանում միլիցիա և աղբյնիստրացիա (վարչակազմ) կազմակերպելու համար 120 հազար ռուբլի վարկ բանալու մասին: Նախարարների խորհրդի այս նիստում որոշ-

⁷²⁷ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 114, թ. 36, 39:

⁷²⁸ Նույն տեղում, գ. 146, թ. 30:

⁷²⁹ Նույն տեղում, թ. 32-33, 38:

⁷³⁰ Նույն տեղում, գ. 114, թ. 14, 16; ֆ.Պ - 200, գ. 2, գ. 3, թ. 65-67:

գում է Հարցին տալ դրական լուծում՝ բաց թողնելով Ներքին Գործերի նախարարությանը 150.000-ական ռուբլի Ղարաբաղի և Զանգեզուրի Հայրենակցական միություններին տալու համար՝ այդ շրջաններում միլիցիա և առմինստրացիա կազմակերպելու, ինչպես նաև Ղարաբաղի դպրոցներին 8 միլիոն ռուբլի վարկեց գումար հատկացնելով, որը բաց էր թողնված Զինվորական նախարարությանը՝ Ղարաբաղի առանձին բրիգադ կազմակերպելու համար⁷³¹:

Այս առումով որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև ստորև բերվող փաստաթուղթը, որի հեղինակը ՀՀ Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Հ. Հախվերդյանն է: Այսպես, 1919 թ. հունվարի 28-ով թվադրված ռազմական գերատեսչության գծով հայտնի այդ Հրամանագրում, ելնելով հանրապետության կառավարության որոշումից, Զինվորական նախարարը Հրամայում էր Զանգեզուրում կազմավորել մեկ երեք գումարտականոց միլիցիոն գունդ՝ համապատասխան հաստիքավագմով, գնդի ձևավորումը մասամբ իրականացնելով տեղական Զանգեզուրյան զինվագմավորումների հաշվին, սակայն դրա հետ մեկտեղ՝ մեկ գումարտակի չափով զորամաս պահել մշտական զորահավաքի վիճակում: Հրամանագրում շեշտվում էր, որ այդ գնդի կազմավորումը պետք է իրականացնել վաղ հասակի զինապարտների հաշվին՝ սկսած 20 տարեկանից և ոչ մեծ՝ մինչև 25 տարեկանը: Հրամանագրի վերջնամասում ընդգծվում էր, որ Զանգեզուրի միլիցիոն գունդը պետք է գոտնվի կառավարական կոմիսարի տրամադրության տակ, իսկ այդ գնդի պետք է նշանավում փոխգնդապետ Կոնդախչյանը⁷³²: Այդ նույն օրը ներկայացվեց Միլիցիոն գնդի կազմավորման մասին Կանոնագրությունը, որի տակ կա Հայկական զորքերի զինավոր շտաբի պետ գեներալ-մայոր Ա. Դոլուխանյանի ստորագրությունը: Ըստ այդ կանոնագրության, Միլիցիոն գունդը կազմակերպվում էր կոնկրետ և որոշակի հիմունքների հիման վրա. գնդի Հրամանաստարը, սպաները, զինվորական չինովնիկները և այլոք իրենց պաշտոնում նշանավում էին Հայկական զորքի կադրային ներուժի կազմից: Զինվորների կադրուժը հավաքագրվում էր տեղերում պահեստի զինվորներից, որոնք հաշվվում էին իսկական զինվորական ծառայության մեջ, շարքայինները՝ տեղական բնակչությունից, սակայն զուտ միլիցիոներական կարգավիճակի իրավունքներով: Ըստ այդ կանոնագրության, միլիցիոն գունդը պետք է ունենար տարածքային կազմակերպվածություն, պետք է գործեր տարածքային սկզբունքին համաձայն, ընդ որում միլիցիոներները պետք է ապրենա իրենց տներում, և սեփական միջոցների հաշվին հոգային իրենց կարիքները, հավաքվեին միայն զինուսուցման և ծառայողական պարտականությունների կատարման համար: Զինհավաքներին չներկայանալու պարագայում, ինչպես նաև ծառայողական պարտականությունների կա-

⁷³¹ Նույն տեղում, գ. 100 (43), թ. 35:

⁷³² Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 132, թ. 15:

տարման ժամանակ թույլ տված զանցանքների համար միլիցիոներները պատասխանատվության էին ենթարկվում որպես զինվորականներ: Միլիցիոն գնդի պահուստի ծախսերը արտահայտվում էին սպաների, զինվորական աստիճանավորների և կադրային զինվորների դրամական ռոճիկի, և վերջիններիս պարենավորման ցուցաներում, քանի որ նրանք պետք է մշտապես գտնվեին իրենց պարտականությունների կատարման մեջ և իրենց գյուղերի տարածքից գուրս: Բացի այդ, առևյու կարևոր փաստաթղթում արձանագրվում էր, որ միլիցիոներները պետության կողմից ոռօճիկով պետք է ապահովված լինեին նաև այն դեպքում, եթե կատարում են պահակագորի դեր, որի համար պետք է օգտագործվեր գնդի առկա կադրութիւնների մեջ քառորդից ոչ ավելին: Զինվորական հանդերձանքի պարագայում միլիցիոներները պետք է ունենային սեփականը, փամփուշտների հարցում՝ նույնպես: Վերջապես, ըստ ռազմական նախարարության կողմից հաստատված հաստիքացուցակի, երեք գումարտակներից բաղկացած հայկական միլիցիոն գունդը պետք է ունենար 33 սպա, 2280 զինվոր, ոչ շարային 28 զինվոր, 6 զինվորական չինովնիկ⁷³³: Ավելի ուշ, 1919 թ. մարտի 18-ին հաստատվեց նաև Հայկական 4 վաշտանոց միլիցիոն գումարտակի հաստիքակազմը, ըստ որի սպաների և զինվորական չինովնիկների թիվը է լիներ 22, շարային զինվորների թիվը պետք է կազմեր 712, ոչ շարային զինվորներնինը՝ 33 հոգի: Սույն փաստաթղթի տակ կար գեներալ-մայոր Զանկովսկիու ստորագրությունը⁷³⁴: Պետության մեջ միլիցիայի գերբերի ուժեղացման, և երկրի ազգային-պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից կարևոր էր նաև Նախարարների խորհրդի 1920 թ. հունիսի 14-ի նիստը, որում լսվում է Զինվորական նախարարի զեկուցումը սահմանապահ միլիցիոն գնդերի կազմակերպման մասին: Ընդունված որոշման մեջ խնդիր է դրվում հանձնարարել Գրինանսների նախարարին Զինվորական նախարարության հետ համատեղ քննարկել այդ հարցը, և դրան գուգահեռաբար արագացնել այդ գնդերի կազմակերպման աշխատանքները⁷³⁵:

Հայկական միլիցիայի քիչ թե շատ ամբողջական պատմության տեսանկյունից որոշակի արժեք է ներկայացնում նաև զորքերի երեանյան ջոկատի պետ Դրոյի կողմից 1919 թ. մարտի 12-ին հրավիրված խորհրդակցության կողմից ընդունված բանաձեւը (Հրավիրված էին մի շարք զինվորական այրեր, այդ թվում Հայկական գիվիգիայի պետ գեներալ-մայոր Մովսես Սիլիկյանը, գլխավոր շտաբի պետ Միհնայիլ Զինկեիչը և ուրիշներ), որում շոշափվում էր նաև միլիցիայի մասին հարցը. այսպես, դրանում նշվեց, որ Ներքին Գործերի նախարարությանը ենթակա ուեգերվային միլիցիոն գունդը գտնվում է կազմավորման գործընթացների մեջ, և զեռևս ունի ընդամենը

⁷³³ Նույն տեղում, թ. 15-17:

⁷³⁴ Նույն տեղում, թ. 38-39:

⁷³⁵ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 591, թ. 167 հակ.:

300 սկին մարդ, որոնք գտնվում են Խզդիրում⁷³⁶: 1919 թ. մայիսի 24-ի մի այլ ամփոփագրի տվյալներով Հայաստանի զորքերն իրենց կազմում ունեին 1 ռազմամիջիցիոներական գունդ և 2 ռազմամիջիցիոն գումարտակի⁷³⁷: Հստ զինվորական գերատեսչության կողմից Հաստատված Հաստիքացուցակի, որի տակ կա Գլխավոր շտաբի գնդապետ Զինկեիչի ստորագրությունը, 2 գումարտականոց ռազմամիջիցիոն գունդը (Ներառյալ Հրամանատարական, գնդացրային, կապի և հեծյալ-հետափուղական հրամակամերը) ուներ հետևյալ սպայական Հրամակազմը՝ 44 հոգի ռազմական, 36-ը՝ խաղաղ ժամանակաշրջանի Համար: Գնդին պատերազմի ժամանակ սպասարկելու էին 3 բժիշկ, իսկ խաղաղ ժամանակ՝ 1-ը: Համապատասխանաբար զինվորների թիվը խաղաղ ժամանակ կազմելու էր 336, որը մեծանալու էր և ռազմական իրադրության ժամանակ հասնելու էր 1710-ի: Ընդամենը շարային և ոչ շարային զինվորների թիվը խաղաղ ժամանակ կազմելու էր 360 մարդ, իսկ պատերազմի ժամանակ այն հասնելու էր 1846-ի⁷³⁸: Վերջապես, կարևոր նշանակություն տրվեց նաև սահմանային գոտիներում միլիցիայի կազմակերպմանը: Հստ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետի տեղեկությունների, որոնք հենված էին Դիլիջանի պատլամենտական հանձնաժողովի եզրակացությունների վրա, 1920 թ. հունվարի 28-ին Ներքին Գործերի նախարարի կողմից Նախարարների խորհուրդ է մտցվել զեկուցագիր՝ 100 հոգինոց Հրամակազմ ունեցող սահմանապահ միլիցիա կազմակերպելու մասին միջնորդագրով հանդերձ⁷³⁹: Սակայն միաժամանակ, այդ ժամանակաշրջանի մի շարք փաստաթղթերի ուսումնավերությունից ակնհայտ է դառնում, որ երբեմն էլ փորձելով միլիցիայի կազմակերպման բնագավառում կուտակված հիմնավանդիրները լուծել, մասնավորապես որոշ գավառամասերում միլիցիոն զորամասերը լիսթիվ դարձնել, ՆԳՆ և զինվորական իշխանությունները բախվում էին բարդությունների հետ: Այսպես, 4-րդ Առանձին հեծյալ բրիգադի Հրամանատար Մեպուչը Զինվորական նախարարին ուղղված 1920 թ. ապրիլի 1-ի իր դիմումաբրում, նշելով այն մասին, որ Կարսի մարզում Մեքանիկ և հշիանի (Կնյազ) կողմից կազմավորվում է միլիցիա և ամեն մի միլիցիոներ ստանում է 4200 ռ., դեմ չէր արտահայտվում այդ ծրագրերի իրականացմանը, սակայն համդես էր գալիս մի շարք սկզբունքային բնույթի առարկումներով: Ասելով այն մասին, որ ինքը ձեռնամուխ է եղել հեծյալ հարյուրյակի կազմակերպմանը և այդ նպատակով մարդիկ է ուղարկել Ալեքսանդրապոլ, սակայն քանզի իր մոտ Հերթագրված զինվորացուներից շատերը գայթակղվել են միլիցիայում աշխատելու գաղափարով, նրանք լքել են իր կողմից կազմակերպվող հեծյալ զորամասը, միաժամանակ փաստեր բերելով, որ այդ

⁷³⁶ Նույն տեղում, գ. 27, թ. 147:

⁷³⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 79, թ. 48:

⁷³⁸ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 132, թ. 321-322:

⁷³⁹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ.1, գ. 118, մաս II, թ. 136:

միլիցիոն խմբերի մեջ են ընդգրկվել նաև 7-րդ հետևակային գունդը լքած դասավիք զինվորները: Սեպուհը այդ երևույթը արդարացիորեն համարում էր չարիք թե՛ բանակի, և թե՛ միլիցիայի համար: Ասելով, որ ինքը ընդհանուրապես դեմ չէ միլիցիայի կազմավորմանը, Սեպուհը միանգամայն անթույլատրելի էր համարում, որ բանակային զորամասերի, այդ թվում իրեն վատահված 7-րդ հետևակային գնդի զինվորները (թվով մոտ 500 հոգի) մտնեն միլիցիայի կազմի մեջ, գտնելով, որ համապատասխան միջոցներ չձեռնարկելու դեպքում շուտով Հայկական բանակի զորամասերը նկատելիորեն կնորսանան, և այդ նպատակով Զինվորական նախարարից խնդրում էր շուտափույթ կարգադրություն անել նշանակած հարցի լուծման համար: Սույն կարեւոր փաստաթղթի վրա կա Զինվորական նախարարի մակագրությունը՝ Հացեագրված Կարսի նահանգապատ Կարս Սասունուն, որում ուղմական նախարարը կարգադրում էր զինվորական հասակ ունեցողներին արգելել մտնել կազմակերպվող միլիցիայի մեջ⁷⁴⁰:

Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի կարեւորագույն բաղկացուցիչ օղակը Հանդիսացող միլիցիոն զորքերը տեղաբաշխված էին տարածքային-կազմակերպական որոշակի սկզբունքով. 1-ին ռազմամիլիցիոն գունդը գտնվում էր Քարվանսարայում, Դարալազյալյան միլիցիոն գումարտակը՝ Քեշշիքենդում, 2-րդ առանձին հետևակային գումարտակը՝ Ղարանլուզում, և վերջապես՝ Գողթի ռազմամիլիցիոն գումարտակը՝ Դարալազյալյաց ուժ⁷⁴¹:

Առաջին Հանրապետության տարիներին կառավարության, և մասնավորապես ուժային կառույցների, զինվորական գերատեսչության կողմից ջանքեր գործադրվեցին նաև Հաղորդակցության ուղիներում պետական անվտանգության համակարգի անհրաժեշտ ստորաբաժանումներ ունենալու համար, իսկ դա արդեն ենթադրում էր ունենալ միլիցիոն օղակներ այդ բնագավառում ևս, քանզի Հայաստանի Հանրապետության անտեսական-սոցիալական կյանքի բնականոն վիճակը գրեթե լիովին կախված էր Հաղորդակցության ուղիներում տիրող վիճակից: Հայաստանի տարածքում երկաթուղային ճանապարհների, ինչպես նաև ապրանքների պահպանության հարցն էր լրջորեն բարձրացվում ՀՀ Նախարարների խորհրդի նիստում Զինվորական նախարարի 1919 թ. ապրիլի 14-ի զեկույցում: Նշելով այն մասին, որ մի կողմից երկաթգծի կայարանները, որտեղ զորքեր չկան, միանգամայն ապահովագրված չեն ավագակաբարո խմբերի հարձակումներից և կողոպուտներից, իսկ մյուս կողմից՝ նկատի ունենալով ապրանքների օրեցօր ուժեղացող թաղանի աստիճանը (ինչպես պետական, այնպես էլ մասնավոր պատկանելիության), միաժամանակ ասվում էր, որ Հաղորդակցության ուղիների նախարարության կողմից հաստատվել է երկաթուղային ճանապարհագծի միլի-

⁷⁴⁰ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 81, թ. 79, 86:

⁷⁴¹ Նույն տեղում, գ. 51, թ. 162:

ցիակազմ, որը սակայն իր փոքրաթվության և որակապես ոչ ուժեղ կազմի պատճառով լիովին ի վիճակի չեղավ կարգավորելու այդ գործը: Նախարարների խորհրդում ունեցած իր գեկույցում Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Արարատյանը պահանջում էր կամ զգալի չափով ավելացնել երկաթուղային ուղիների միլիցիայի կազմը և վերափոխել այն նոր Հիմքերի վրա, կամ էլ այն Հիմնովին վերացնել, և ողջ գործի կազմակերպումը հանձնել Զինվորական նախարարությանը՝ կազմավորելով 250 հոգիանոց 2 հեծելավաշտ, որոնք և պետք է տեղաբաշխվեն երկաթգծի բոլոր կայարաններում⁷⁴²: Այս մտահղացումներից շատերը, բնականաբար, կյանքում չեն կենսագործվում հասկանապի պատճառներով, և դիսավորապես աշխարհաքաղաքական իրավիճակի փոփոխության հետևանքով, որի շնորհիվ Հայաստանը ներքաշվում է պատերազմի մեջ Հարեւան Թուրքիայի հետ, և այդ հանգամանքը ձախողում է շատ բան. միաժամանակ, դրանք նաև վկայում են այն պետականաստեղծ գործունեության մասին, որ այդ գժվար տարիներին փորձում էր ծավալել Ներքին Գործերի նախարարությունը, որն ամեն մի երկրի համար էլ հանդիսանում է անկյունաքարային նախարարություններից մեկը:

Հայկական միլիցիայի և ՆԳՆ ստեղծման պատճության լիարժեքորեն ըմբռնման տեսանկյունից կարեոր է նաև արձանագրել, որ այդ անորոշ տագնապներով ու բարդություններով լի տարիներին գործի կազմակերպման նկատմամբ անհասկացողության, ոչ բարեխիղճ վերաբերմունքի հետ մեկտեղ եղել են պրզիտիվ բնույթի փորձեր, ինչպես նաև պետականամետ մտածելակերպ ունեցող պետական-քաղաքական, կուսակցական գործիչներ, որոնք լավ էին զգում անվտանգության համակարգի այդ կարեոր մարմինների ստեղծման անհամեմետներությունը, և հենց դրանք էլ դարձան այդ բնագավառի ռահվիրաները, փորձելով հաղթահարել այն ահոելի գժվարությունները և արգելքները, որ Հարուցում էին ժամանակաշրջանը և մարդիկ՝ պետականորեն կարեւորագույն այդ գործընթացների առաջ: Հենց այս տեսանկյունից էլ խիստ բնութագրական է Ա. Գյուղխանդանյանի հետևյալ տեսակետը. «պետության այս օրգանի նկատմամբ այսպիսի վերաբերմունքը իր կողմից լրիվ հասկանապի է, քանի որ բոլոր պետություններում, ուր իշխում է իրավակարգը, միլիցիան հանդիսանում է այն անկյունաքարը, որի վրա նախարարի օգնական Ա. Մանասյանի նախագահությամբ: Ներկա էին երևանի գավառա-

⁷⁴² Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 27, թ. 168:

⁷⁴³ Նույն տեղում, գ. 160, թ. 32:

պետ Լ. Ամբիրիսանյանը, Էջմիածնի՝ Սեղբակ Զալալյանը, Դարալագյազի՝ Ն. Հակոբյանը, Նոր Բայազետի՝ Բենո Նալչաջյանը, Դիլիջանի՝ Մեսրոպ Սարատիկյանը, Ղարաքիլասայի՝ Սիգո Տեր-Սարգսյանը, Ալեքսանդրապոլի՝ Թալյանյանը, Կարսի նահանգից՝ Ստ. Ղորդանյանը, Զանգեզուրից՝ Նիկ. Հովսեփյանը, Սուրբմալուից՝ Հ. Խորհրդի անդամ Յուսուֆ Բեգ Թեմուրյանը (Եղդի): Համագումարին մեջ ընդ մեջ մասնակցեցին նաև Հայ. Խորհրդի ու կառավարության անդամներ, նախարարությանց ներկայացուցիչներ և այլն: Օրակարգի մեջ դրված էին բագմաթիվ հարցեր: Զուտ վարչա-ոստիկանական հարցերից հիշենք. 1. Երկրի վարչական սահմանների սրբագրության հարցը, 2. մասնագետ ոստիկանների պատրաստությունը և ոստիկանական դպրոցի բացումը, 3. պաշտոններության և ոստիկանության տնտեսական վիճակի բարելավումը, 4. ոստիկանների համագետատի խնդիրը»⁷⁴⁴:

Երկրի պետական անվտանգության ընդհանուր Համակարգի ձևակիրման գործընթացների շրջանակներում միլիցիայի և ՆԳՆ ուժային կառույցների կայացման տեսանկյունից կարևոր էր նաև ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. հունիսի 9-ի նիստը, որը լսում է Ներքին Գործերի նախարարի կողմից ներկայացված օրինագիծը՝ քաղաքային միլիցիան Ներքին Գործերի նախարարությանը հանձնելու մասին (զեկ. 7347, հունիսի 7): Դրանից ենելով, որոշվում է ի լրումն 1919 թ. մայիսի 8-ի որոշման, Հաստատել օրինագիծը՝ Համաձայն 1919 թ. հունիսի 5-ի պառլամենտի կողմից հաստատված օրենքի⁷⁴⁵.

Միլիցիայի և Ներքին Գործերի նախարարության ցանկացած օղակի ստեղծման խնդիրներն ամեն մի երկրի ներքին անվտանգության պետական համակարգի կայացման տեսանկյունից կարևորություն են ներկայացնում: Այս իմաստով Հայաստանը բացառություն չէր կազմում, քանզի եթե պետություն էր ուղղում դառնալ, ուշեմն պետք է ձգտեր ունենալ վերջինիս հասուլ պետական անվտանգության անհրաժեշտ կառույցներ և հատկանիշներ, հետևաբար նաև աշխատանքներ տաներ կազմակերպելու միլիցիասահպակույցների ու զանազան ստորաբաժանումների գործունեությունը, և նոր դարամակարդակ սահմանագծերի ձգտեր: 1918-1920 թթ. իրականության տեսանկյունից միլիցիայի աշխատանքների կազմակերպումը մեծ կարևորություն էր ներկայացնում առաջին հերթին մայրաքաղաքի՝ Երևանի Համար, իսկ այդ ճանապարհին կային շատ նոչընդուներ ու դժվարություններ և գլխավորապես տեխնիկական-Փինանսական և կադրային-մարդկային բնույթի:

Այս իմաստով Երևանի քաղաքային միլիցիայի կայացման համար կարևոր էր «Երևանի քաղաքային միլիցիան քաղաքային ինքնավարությունից վերցնելու և Ներքին Գործոց Մինիստրությանը հանձնելու մասին» օրեն-

⁷⁴⁴ Ա. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 372:

⁷⁴⁵ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 23, մաս I, թ. 39: Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 1174, թ. 41:

Քը: Այդ կապակցությամբ ընդունված որոշման մեջ ասվում էր, որ «Երևանի քաղաքային միլիցիան 1919 թ. մայիսի 1-ից վերցնել քաղաքային ինքնավարությունից և հանձնել Ներքին Գործոց Մինիստրությանը»: Այս օրենքը հաստատվել էր ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. մայիսի 8-ի նիստում, ըստ Հայաստանի խորհրդի ապրիլի 27-ին ընդունված օրենքի⁷⁴⁶:

Հարցի հանգուցալուծումն իշարկե, այդքան հարթ չի ընթանում, քանի որ Երևանի քաղաքային խորհուրդը կապված տնտեսական-կազմակերպական բնույթի հիմնախնդիրների հետ, այնքան էլ կամեցողություն չի դրսեղում այդ անցման հարցում: Այս առումով հետաքրքրություն է ներկայացնում Երևանի քաղաքային խորհրդին ներկայացված քաղաքային վարչության զեկուցումը միլիցիան ժամանակավորապես Ներքին Գործոց նախարարությանը հանձնելու մասին (30 մայիսի, 1919 թ.): Այդ գեկուցման մեջ մասնավորապես ասվում էր հետևյալը. «Միլիցիան յանձնելու արթիվ բավարար համարելով և եղած թյուրիմացութիւնը պարզած, վարչութիւնը առաջարկում է խորհրդի կայացնիլ հետևյալ որոշումը. Երևանի քաղաքային միլիցիան ժամանակավորապես հանձնվում է Ներքին Գործոց Նախարարութեան հետևյալ պայմաններով. 1) Միլիցիայի ամբողջ ծախսը վերցնում է իր վրա Ներքին Գործոց նախարարությունը՝ հաշված մայիսի 15-ից, 2) Միլիցիայի մի կոմիսար 30 միլիցիաներներով ամբողջապես դրվում է քաղաքային վարչության ամմիջական տրամադրության տակ նորա ներքին գործերի և կարիքների համար»⁷⁴⁷:

Այսուհետեւ փաստաթղթում ընդգծվում էր, որ Երևանի քաղաքային խորհրդի 1919 թ. հունիսի 4-ի հերթական նիստի որոշումն ընդունված է 28 ձայնային կազմով, որը միաձայն որոշեց Քաղաքային վարչության վերոնշյալ գեկուցումը հաստատել հետևյալ հավելումով. «Միլիցիան Ներքին Գործերի Մինիստրությունից յետ ստանալու ժամանակը որոշում է Քաղաքային խորհուրդը, այն վայրիկանին, եթե մենք կդանինք, որ քաղաքային ինքնավարությունը հնարավորություն ունի միլիցիան իր ձեռքում պահելու կառավարել, միլիցիան անմիջապես պիտի հանձնի քաղաքային ինքնավարությանը»⁷⁴⁸: Այս ամենի տրամարանական ավարտը և արդյունքը հանդիսացած է «Երևանի քաղաքային միլիցիան Ներքին Գործերի Մինիստրությանը հանձնելու մասին» օրենքը, որում մասնավորապես արձանագրվում էր հետևյալը. 1) «Երևանի քաղաքային միլիցիան քաղաքային ինքնավարությունից հանձնել ժամանակավորապես Ներքին Գործերի Մինիստրությանը՝ ցնոր կարգադրություն Հայաստանի կառավարության, 2) Հիշյալ միլիցիայի պահպանության ծախսերը հոգալ Ներքին Գործերի միջոցներից, 3) Ռուսաս-

⁷⁴⁶ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 23, մաս I, թ. 39, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 1174, թ. 41, Հայաստանի Հանրապետության պառամենածի օրենքները, էջ 71:

⁷⁴⁷ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 89, թ. 23:

⁷⁴⁸ Սույն տեղում:

տանի ժամանակավոր կառավարության գործող կանոնադրությունը (*Положение*) համաձայն ընդունին կցած փոփոխությունների և լրացումների փոխել՝ հարմարեցնելով ներքո օրինագծին»: Հավելվածում նաև ասվում էր, որ սույն օրենքը հաստատված է Նախարարների խորհրդի 1919 թ. հունիսի 9-ի նիստում, համաձայն Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. հունիսի 5-ի ընդունված օրենքի: 1919 թ. մայիսի 10-ին Հայաստանի Հանրապետության պառամենտը ընդունում է օրենք՝ Երևանի քաղաքային միլիցիայի 1919 թվականի ուժնամսյա նախահաշիվը (1919 թ. մայիսի 1-ից մինչև 1920 թ. հունվարի 1-ը) հաստատելու մասին⁷⁴⁹:

Հայաստանի երկրորդ քաղաքում՝ Ալեքսանդրապոլում ևս նմանատիպ խնդիրներ առաջացան, որոնք 1920 թ. այլ լուծում ստացան՝ հօգուտ ինքնավարության լուծելով միլիցիայի գործերը տնօրինելու հարցերը: Սակայն այս փաստաթղթերը միաժամանակ բացահայտում են այն հակասությունները և անորոշությունները, որոնք կային այդ ժամանակաշրջանում միլիցիայի և ներքին Գործերի մարմինների գործունեության կազմակերպման խնդրում, առևտ Փինանսական դժվարությունները, որոնք առաջնային նշանակություն ունեին այդ գործերում, և վերջին հաշվով՝ նորաստեղծ պետականության կայացման բարդությունները և ոչ միանշանակ գործընթացները, որոնք ընթանում էին այդ խճճած, քառային, սակայն հերոսական մաքառումներով լի ժամանակաշրջանում: Այս ժամանակաշրջանում ընթացող միլիցիաստեղծ գործընթացների հությունը հասկանալու համար կարեոր է վերջանել ամեն մի մանրամասն՝ կապված կառավարության և պետության գործելակերպի ու ջանքերի հետ: Որոշակիորեն հետաքրքիր է նաև Նախարարների խորհրդի նիստի կրողմից քննարկված ևս մեկ հարց՝ կապված միլիցիան գորացնելու խնդրի հետ: 1919 թ. հուլիսի 17-ին Նախարարների խորհրդի կրողմից լսվում է ներքին Գործերի նախարարի զեկուցումը գավառական միլիցիայի կազմը զինվորականներով ուժեղացնելու մասին, առանց նրանց ոռօճիկ վճարելու, այլ տալով նրանց միմիայն օրապարենի փոխարեն օրապահիկ և պարտավորեցնելով նրանց ծառայել սեփական ձիերով և ձիասրբերով: Նախարարների խորհրդի նիստում ընդունվում է որոշում, ըստ որի հանձնարարվում է ներքին Գործերի և Զինվորական նախարարություններին համատեղ վճռել այս հարցը՝ փոխադարձ համաձայնությամբ⁷⁵⁰:

Ներքին Գործերի նախարարությունը և միլիցիան գործունակ աշխատանքային մարմիններ դարձնելու ուղղությամբ կարևոր նշանակություն ունեցավ ներքին Գործերի նախարարի կողմից 1919 թ. հուլիսի 1-ին հաստատված Օրենքը Հայաստանի Հանրապետության բնակիչների և զինա-

⁷⁴⁹ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 1174, թ. 41, Հայաստանի Հանրապետության պաղամենտի օրենքները, էջ 74:

⁷⁵⁰ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 100 (43), թ. 160, գ. 96ա, թ. 14:

պարտների Հաշվառում մտցնելու, զորքերի զորակոչի կազմակերպման մասին⁷⁵¹:

Ներքին և արտաքին անվտանգության համակարգի տարրեր օդակների, այդ թվում միլիցիայի և ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումների ստեղծման և գործունեության կազմակերպման պատոմության տեսանկյունից կարևոր է ամեն մի նոր մանրամասնի ներկայացումը, որն էլ ավելի ամբողջական է դարձնում այդ գործունեացների իրական նկարագիրը: 1919 թ. հուլիսի 12-ի նիստում Նախարարների խորհուրդը լսում է Ներքին Գործերի նախարարի գեկուցումը միլիցիոներական դասընթացներ բացելու համար 80.640 ռուբ-լու լրացուցիչ վարկ բացելու մասին: Ընդունված որոշման մեջ նախարարների խորհուրդը միաձայն որոշում է՝ Համաձայն 1919 թ. հունիսի 5-ի օրենքի 80.640 ռ. լրացուցիչ վարկ բացել Հայաստանի Հանրապետության գավառներում 8 ամսով միլիցիոներական դասընթացներ կազմակերպելու համար⁷⁵²: Իսկ արգեն արխիվային փաստաթղթերից նեկում էլ արգում է միլիցիոներական դպրոցի անձնակազմի հաստիքացուցակի փաստական վիճակը որոշ թվերի տեսքով: Ըստ դրա, 1920 թ. հուլիսի 1-ից մինչև 1921 թ. հունիսում վարի 1-ը ընկած ժամանակահատվածում այն պետք է ունենար 100 հոգիանոց անձնակազմ որից 8-ը՝ դաստուում⁷⁵³:

Այդ գործունեացների կազմակերպական ավարտունության ապահովման տեսանկյունից շատ կարևոր էր ՀՀ պառլամենտի կողմից 1920 թ. ապրիլի 21-ին Միլիցիայի մասին ժամանակավոր Օրենքի ընդունումը՝ հաստատված ժամանակավոր կառավարության կողմից 1917 թ. ապրիլի 17-ին և փոփոխված Հայաստանի պառլամենտի կողմից 1920 թ. ապրիլի 21-ին: Իսկ 1920 թ. հունիսի 16-ին օրենքը հավելում է ստանում⁷⁵⁴:

Փաստերը վկայում են, որ **1918 -1920 թթ.** Ներքին Գործերի նախարարության և միլիցիայի գործի կազմակերպման կազմակերպիչների գերում են եղել ինչպես Հայաստանի Հանրապետության «Հիմնադրություն» Հռչակված և առաջին Ներքին Գործերի նախարար դարձած **Արամ Մանուկյանը** (Սարգիս Հարությունի Հովհաննիսյան, Արամ Փաշա, 1879 -1919 թթ.), որը ՀՀ մինիստր-նախագահ Հովհաննես Տաթևական ժողովը 1918 թ. հուլիսի 26-ի համանագրով (№ 24) հաջորդում է երևանի Հայոց Ազգային խորհրդի Ներքին Գործերի բաժնի վարիչ **Արամ Դավիթի Թորոսյանին** (1885 -1940 թթ.) արդեն որպես Ներքին Գործերի նախարար⁷⁵⁵, և որպես ՆԳՆ նախարար է աշխատել 1918 թ. Հուլիսի 6-ից մինչև 1919 թ. հունվարի 29-ը, այնպես էլ Ա. Մանուկյանի Հիմնադրության պատճառով 1919 թ. հունվարի 3-ից վերջինիս փոխարինած,

⁷⁵¹ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 28, թ. 133:

⁷⁵² Նոյն տեղում, գ. 100 (43), թ. 155; գ. 221, թ. 38, Ֆ.Պ - 203, գ. 1, գ. 60, թ. 114:

⁷⁵³ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 114, թ. 41:

⁷⁵⁴ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պատվանդնեմություն օրենքները, էջ 262-268, 343:

⁷⁵⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 10, թ. 1; գ. 2, գ. 10, թ. 2:

իսկ փետրվարի 9-ից մինչև 1919 թ. ապրիլի 16-ը նախարարի պարտականությունները ստանձնած **Ալեքսանդր Հովհաննեսի Խատիսյանը (1874 - 1945 թթ.)**⁷⁵⁶, որին այնուհետև հաջորդեց այդ գործի գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը՝ **Սարգիս Մտեփանի Մանասյանը (1875 - 1920 թթ.)**, ինչի մասին վկայում է **Սիմոն Վրացյանը** իր «Հայաստանի Հանրապետություն» գրքում, վերջինիս համարելով պետականորին այդ կարևոր գործի ռահվիրաներից մեկը: Ինչևիցեւ, Սարգիս Մանասյանը այդ պատասխանատու պաշտոնը վարել է 1919 թ. փետրվարի 28-ից մինչև ապրիլի 28-ը ընկած ժամանակաշատվածը, որից հետո 1919 թ. օգոստոսի 10-ից մինչև 1920 թ. մայիսի 5-ը՝ **Արքահամ Իսահակի Գյուղխանդանյանը (1875 - 1946 թթ.)**, այնուհետև այդ պարտականությունները մինչև 1920 թ. սեպտեմբերի 19-ը կատարում է **Ռուբեն Կարապետի Տեր-Միհնասյանը (Ռուբեն փաշա, 1882 - 1951 թթ.)**, որին 1920 թ. սեպտեմբերի 20-ից փոխարինում է **Սարգիս Շահնազարի Արարատյանը (Շահնազարյան)** մինչև նոյեմբերի 23-ը, և վերջապես՝ Առաջին Հանրապետության Ներքին Գործերի վերջին նախարար է դաւում Սիմոն Ղազարի **Վրացյանը (Գյուղինյան, 1882 - 1969 թթ.)**, որն այդ պաշտոնը վարում է նոյեմբերի 24-ից մինչև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ը այսինքն՝ մինչև Հանրապետության անկումը և խորհրդայնացումը⁷⁵⁷:

Ն Գն, միլիցիայի գործի այս կազմակերպիչների գլխավորությամբ փորձեր արվեցին կառարելագործել միլիցիայի մարմինների գործունեությունը, որոց միջոցներ նպատակառուղղվեցին կառբային հիմնախնդիրներ լուծելու ուղղությամբ և այլն: 1920 թ. նոյեմբերի 5-ին նախարարների խորհուրդը լսեց կամավորների հավաքման ու պահպանման գործի համար Ն Գն 20 մլն վարկ բանալու մասին: Ընդունված որոշման մեջ որոշեց բանալ Ներքին Գործոց նախարարության համար 20 միլիոն վարկ՝ կամավորների հավաքման ու պահպանման համար⁷⁵⁸: Ինչպես տեսնում ենք, կառավարության կողմից դա ամենևին էլ անհմատ քայլ չէր, ընդհակառակը, այն դեպի հեռուն նպատակառուղղված քայլ էր, գործողություն, որի նպատակն էր ապահովել անհրաժեշտ կարրուծ միլիցիայի ու Ներքին Գործերի համակարգի համար, որը 1918 - 1920 թվականների դժվարին ֆինանսական իրադրության պայմաններում դյուրին չէր, և պատիվ էր բերում ՀՀ կառավարությանը:

Փաստաթղթերը վկայում են, որ 1918 - 1920 թթ. Ներքին Գործերի նախարարությունը ձգտում էր դառնալ աշխատող և գործուն մարմին, որի արդյունավետ, արգասարեր աշխատանքից էր կախված թե երկրի ներքին քաղաքականության այլևայլ հարցերի ճիշտ լուծումը, թե՛ օրինականության և կարգ ու կանոնի հաստատումը երկրում, թե՛ արդյունավետ պայքարը ներ-

⁷⁵⁶ Տես «Ուրբաթ» (Ղարաբարերը), Երևան, 25.05.1990:

⁷⁵⁷ Տես նույն տեղում; Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 372:

⁷⁵⁸ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 202, գ. 1, գ. 107, մաս III, թ. 63:

քին թշնամու և մահմեղական մութ զանգվածների ընդվզումների դեմ, մի խոսքով՝ անվտանգության հիմնախնդիրներից շատերի հանգուցալուծումը։ Այդ իսկ նպատակադրումով Ներքին Գործերի նախարարությունը ձգտում էր զորեղանալ, ընդունել մի շարք գործուն օրենքներ, որոնք նպատակա-ուղղված էին միլիցիայի և ՆԳՆ աշխատակիցների դրության բարելավմանը, ֆինանսական-տնտեսական կառբային ցավոտ խնդիրների լուծմանը և առ-հասարակ՝ միլիցիայի և Ներքին Գործերի մարմինների դիրքերի ամրապնդ-մանը հասարակության մեջ։ Այսպես 1920 թ. մայիսի 25-ին Ներքին Գործե-րի նախարարությունը ընդունում և հաստատում է օրենք՝ Երևանի, Շիրակի և Գերիուսի (Գորիսի) պահեստի միլիցիայի համար վարկ բացելու, մայիսի 27-ին օրենք է հաստատվում Ներքին Գործերի նախարարության Օլթիի գա-վառի վարչության կազմակերպման համար 4.105.850 ռ. վարկ բանալու մա-սին⁷⁵⁹, Հուլիսի 30-ին՝ Կողբի, Բարձնայի, Շամշադինի և Ղազախի շրջաննե-րում ուժեղացված պահակախմբեր ստեղծելու համար կազմակերպել 1000 հոգուց բարկացած միլիցիա՝ հատկացնելով ավելի քան 52 միլիոն ռուբլի գումար՝ 1920 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1921 թ. հունվարի 1-ը ընկած ժամա-նակահատվածի համար նախօրոք հաստատված հաստիքների համաձայն⁷⁶⁰, օ-գոստոսի 3-ին օրենք է հաստատվում միլիցիոններներին տարեկան երկու ձեռք հագուստի արժեքի չափով վարկ տրամադրելու և Վայոց ձորի պահա-կախումբը ուժեղացնելու մասին, օգոստոսի 6-ին՝ Արալիսի շրջանում 120 անձից բարկացած միլիցիոններական պահակախմբեր կազմակերպելու համար՝ հատկացնելով 7 միլիոն ռուբլուց ավելի գումար⁷⁶¹, սեպտեմբերի 4-ին օրենք է ընդունվում գաղտնի ոստիկանության 1920 թ. Հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ա-միսների ծափակ համար 56.740.000 ռ. վարկ բանալու մասին, իսկ սկզբած թուրք-հայկական աղետալի պատերազմի սկզբին՝ սեպտեմբերի 25-ին օրենք է ընդունվում «Զեղոք» գոտու 1920 թ. օգոստոս-դեկտեմբեր ամիսների ար-տակարգ ծափսերի համար, Հոկտեմբերի 2-ին օրենք է ընդունվում զասա-լքության դեմ կովի մասին, իսկ Հոկտեմբերի 26-ին՝ Երևանի, Վանանդի և Շիրակի նահանգային միլիցիան վերակազմելու համար վարկ բաց թողնելու մասին, և այլն⁷⁶²: Վերջ ի վերջո, ստեղծվեց մի քիչ թե շատ կայուն և ամ-բողջական համակարգ, որի մասին էլ պատերազում է տալիս ներքոհիշյալ աղյուսակը⁷⁶³:

Աղյուսակ № 1.

⁷⁵⁹ Նոյն տեղում, գ. 504, թ. 65-66:

⁷⁶⁰ Նոյն տեղում:

⁷⁶¹ Նոյն տեղում, թ. 111:

⁷⁶²Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 115, մաս I, թ. 1-2:

⁷⁶³ Տե՛ս նոյն տեղում, գ. 115, մաս II, թ. 78:

N	Գավառ	միական	օդական	կախմատ	ալյակ ձիառ-միջնորդներ	կրտսեր ձիառողբ միջնորդներ	կրտսեր ձիառողբ միջնորդներ	Ընդամենը
	1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Երևանի	1	2	7	14	350	60	434
2.	Էջմիածնի	1	2	6	9	160	90	268
3.	Սուրբմալուի	1	2	4	9	150	70	236
4.	Կարաքելիսայի	1	2	4	8	150	70	235
5.	Ալեքսանդրապոլի	2	2	6	14	180	70	273
6.	Կիլիջանի	1	2	5	15	210	20	253
7.	Ն.Բայազետի	1	2	5	9	160	70	247
8.	Դարձագյաղի	1	2	3	6	100	50	162
9.	Վարդվանի	1	2	12	14	250	140	419
10.	Օլթիի	1	2	12	14	250	140	419
11.	Արդահանի	1	2	12	14	350	140	519
12.	Կարսի	1	2	12	14	250	140	419
13.	Գողթնի	1	2	6	9	160	50	228
14.	Նախիչևանի	1	2	6	9	160	50	228
15.	Շարուրի	1	2	3	6	100	50	162
	Ընդամենը	10	30	103	164	2980	1210	4562

Կարծում ենք, որ այս առումով վերը բերված աղյուսակի (N 1) տրամադրանական շարունակությունն են կազմում Ղարաբաղի և Զանգեզորի միլիոնից հաստիքացուցակի մասին տվյալները, քանզի միշտ էլ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կառավարությունը և խորհրդարանը նշված գավառները, անկախ Ադրբեջանի ազգեսիլ մտադրություններից և Հավակնություններից Համարել են Հայաստանի Հանրապետության տարածքի անբաժանելի մաս, ուրեմն բնական էր նաև այդ գավառամասերում ինչպես քաղաքացիական վարչակազմ ունենալը, այնպես էլ միլիոնից և Ներքին Գործերի նախարարության անհրաժեշտ օղակներ և ստորաբաժանումներ ստեղծելու քաղաքականությունը: Դրանք պետք է Հանդիսանային ՀՀ անվտանգության հիմնախնդիրների լուծման կարևոր և անհրաժեշտ ստորաբաժանումներ տեղերում՝ ապահովելով հայ բնակչության օրինական շահերը և իրավունքները Ղարաբաղում և Զանգեզորում:

**Ղարաբաղի և Զանգեզուրի գավառային միլիցիայի
աշխատակիցների կազմը, 1920 թ.⁷⁶⁴**

№	Գավառ	Տիպահան	Օքանտիսի	Վարչական միավոր	Ավագ ձիւներ	Կրտսեր ձիւներ	Կրտսեր ձիւներ	Հնդամենք
1.	Զանգեզուրի	1	2	6	9	160	90	268
2.	Ղարաբաղի	1	2	6	9	160	90	268
Ընդամենը		2	4	12	18	320	180	536

Այդ դժվարին ու անորոշ բարդություններով լի տարիներին պետությունը և կառավարությունը որոշակի ուշադրություն էին դարձնում Հանրապետության երկրորդ քաղաքում՝ Ալեքսանդրապոլում ևս անվտանգության ուժային որոշ կատույցներ, և առաջին Հերթին Ներքին Գործերի նախարարության գործուն ստորաբաժանումներ ունենալու խնդիրն։ Այս տեսանկյունից էլ Ներքին Գործերի նախարարը իր 1920 թ. մայիսի 4-ի գրությունում (№ 1397) նշում էր այն մասին, որ 1920 թ. ապրիլի 7-ի պարլամենտի կողմից Հաստառված օրենքի համաձայն միլիցիան անցնում է ինքնավարությունների իրավասությանը։ Սակայն հաշվի առնելով առկա դժվարությունները, վերջինս խնդրում էր և միջնորդում, որպեսզի Ալեքսանդրապոլի միլիցիայի ծախսերի համար հաշվարկված 8.925.600 ռ. գումարը բայց թողնվի Ներքին գործոց նախարարի անվամբ⁷⁶⁵; Վերջապես խոսքից անցում է կատարվում գործի, և 1920 թ. մայիսի 11-ին կառավարությունը Ալեքսանդրապոլի միլիցիային պահելու համար Ներքին Գործերի նախարարի անունով թույլատրում է վարկ բայցել 8.925.600 ռուբլի չափով՝ Ալեքսանդրապոլի ինքնավարությանը հանձնելով։ Փաստաթղթի տակ կա ՀՀ մինիստր-նախադաշտ Հ. Օհանջանյանի ստորագրությունը⁷⁶⁶:

1920 թ. հուլիսի 30-ին ՀՀ պարլամենտը ընդունում է օրենք՝ Վեղիբասարի շրջանի համար միլիցիաներական հատուկ խումբ կազմակերպելու մասին՝ 120 հոգուց, կարգադրություն անելով բացել վարկ այդ խմբի պահպանման համար՝ սկսած 1920 թ. հուլիսի 15-ից մինչև 1921 թ. հունվարի 1-ը՝ 7.169.287 ռուբլի 70 կոպեկ չափով⁷⁶⁷: Խոկ 1920 թ. օգոստոսի 13-ին ՀՀ -

⁷⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 115, մաս II, թ. 140:

⁷⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 115, մաս I, թ. 15:

⁷⁶⁶ Նույն տեղում:

⁷⁶⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պարլամենտի օրենքները, էջ 394:

պատլամենտը օրենք է ընդունում Ներքին Գործերի նախարարության արտակարգ ծախսերի համար 10 միլիոն ռուբլի վարկ բացելու մասին⁷⁶⁸:

Հայաստանի Հանրապետության միլիցիայի համակարգի մեջ ամեն մի օդակ իր տեղն է զբաղեցնում, և այդ առումով էլ այդ համակարգում կարևոր դեր են խաղացել ՀՀ ՆԳՆ նախարարին կից գործող Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի ու Միլիցիայի կոմիսարիատը, այնուհետև՝ Վարչակազմի և Միլիցիայի բաժինը, ըստ այդմ էլ որոշակի տեղ է հառկացվել այդ հաստատությունների կոմիսարների պաշտոններին, որոնք կարևոր դեր էին կատարում հասարակության մեջ, և կոչված էին ապահովել անդորրն ու պետության ներքին անվտանգության նորմերն ու պահանջները: Այս առումով կարեւոր էր ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. հուլիսի 17-ի որոշումը, համաձայն որի հուլիսի 24-ին Հրամանագիր է արձակվում, որի հիման վրա էլ Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և Միլիցիայի կոմիսարիատը վերանվանվում է Վարչակազմի և Միլիցիայի բաժին՝ սկսած հուլիսի 1-ից⁷⁶⁹:

Արիթիվային վավերագրերը բազմանշանակ վկայում են այն մասին, որ Առաջին Հանրապետության միլիցիան, նրա զանազան օղակները և ՆԳՆ համակարգն առհասարակ ստեղծվեցին և փորձեցին ծավալել իրենց աշխատանքները շատ խճճված և բարդ տնտեսաքաղաքական իրավիճակում, իրենց վրա կրելով ճակատագրի բոլոր այն հարվածները, որոնք պատմության զարգացման անկասելի և անողոք ներքին տրամադրանությամբ պարտադրվում էին: Դժվար էր միլիցիա, և այն էլ օրինապաշտ ու ժողովրդին ծառայող միլիցիա և Ներքին Գործերի մարմիններ ստեղծել այնպիսի մի երկրում, ուր կային հարյուրհազարավոր սովորվուկ գաղթականներ, մաշմեղական գրեթե կես միլիոնանոց մութ և Հայաստանի ու նրա իշխանությունների նկառմամբ ոչ լոյալ տրամադրված զանգված և այլն: Ակնհայտ է, որ տնտեսական աշակոր քայլայվածության և պետական իշխանության մարմինների ստեղծման ոչ միանշանակ գործընթացների պայմաններում դժվար էր գտնել թե՛ անհրաժեշտ կաղըերը, որոնք գրեթե չկային, և թե՛ Փինանսական միջոցներ, որոնք շատ կարևոր գործոններ են գործուն և պետականամետ գործելակերպ ունեցող միլիցիա և առհասարակ Ներքին Գործերի մարմիններ ստեղծելու համար: Ըստ որում, այդ կազմակերպական և այլ բնույթի գործընթացների ընթացքում անհրաժեշտ էր հաղթահարել պետությունից դուրս գտնվող կամ պետության մեջ պետություն դառնալու ու ինքնիշխան լինելու ձգտում զբուրող որոշ ապագետական ուժերի, և մասնավորապես այսպիս կոչված, «խումբերի» ավագակաբարո տրամադրությունները և նպատակաբրումները, որոնց համար Հայաստանի Հանրապետության դժվարությունները անըմբունելի էին, իսկ երկիրը՝ իրենց «Հայրական ոտչինան» էր, ուր կարելի էր անել ամեն ինչ, ինչ խելքներին փչի, ընդհուպ մինչև մոյալ

⁷⁶⁸ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 422:

⁷⁶⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 100 (43), թ. 21:

միջնադարը Հիշեցնող խոշտանգման ինկվիզիցիոն մեթոդների կիրառումը այլախոհության դրսերում ցուցաբերող կամ իրենց բոի, Հոռի ձգտումների ենթարկվելու ցանկություն չունեցող բնակչության խմբերի կամ պարզապես առանձին անհատների վրա։ Առհասարակ, երկրի ներքին խճճված, տնտեսաքաղաքական ծանր վիճակը, որը նաև դրսի ուժերի կողմից խորացվում էր, էլ ավելի էր բարդացնում պետական անվտանգության համակարգի ուժային այս անհրաժեշտ և կարևորագույն պետական կառույցների ստեղծումը։

ԳԼՈՒԽ ՇՈՐՌՈՐԴ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ 1918 - 1920 ԹԹ.:
ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հայկական բանակը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական
անվտանգության համակարգում

Առաջին Հանրապետության բանակը ստեղծվել է աննկարագրելի ծանր սոցիալ-տնտեսական և աշխարհաքաղաքական պայմաններում, ուղեկցվելով երկունքի ծանր ցավերով։ Հայաստանի անկախության հաստատման պահին Հայկական զորքը կազմված էր առանձին Հայկական կորպուսից և կորպուսի իրավունքներ ունեցող Հասուկ ջոկատից։ Ինչպես կորպուսը, այնպես էլ ջոկատը Անդրկովկասի փլուզմամբ դուրս եկան Կովկասյան բանակի հրամանատարության ենթակայությունից, և դարձան ինքնուրույն միավորներ, ընդուռում զեկավարությունն անցավ կորպուսի հրամանատարին՝ Ազգային ժողովի Համաձայնությամբ, որը կառավարության գեր էր կատարում։ Արմիվային փաստաթղթերի վկայությամբ, 1918 թ. մայիսի 15-ին թուրքերի Ալեքսանդրապոլի վրա ուխտադրուժ հարձակումից և Ղարաքիլիսայի ու Սարգարապատի մասուցյաներում մղված ճակատամարտերից, կամ ավելի պատկերավոր կարելի է ասել՝ ճակատամարտարույլից հետո Հայկական զորքերի մեծ մասը հայտնվեց անմիտիքար վիճակում, ինչպես ընդհանուր վիճակի, այնպես էլ մասակարարման առումով, քանի որ բոլոր պահեստները մնացին թուրքերի ձեռքին, մի մասն էլ կենտրոնացավ Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսում, ուր Հետագայում բարդություններ առաջանան, կապված մասնավորապես 1918 թ. վրայ-Հայկական դեկտեմբերյան բախման կամ ավելի տեղին է ասել՝ պատերազմի հետ, ինչի պատճառով վրացիները կամայականորեն արգելափակեցին «եղբայրակից» ժողովրդին Հասանելիք գենք ու զինամթերքի առաքումը Թիֆլիսից Երևան։ Շատ զորամասեր չունեին զինվոր և գույք, որոշ մասը նահանջելու հարավորություն չունեցավ և

կորպուսի Հետ միաժին ետ քաշվեցին դեպի Թիֆլիս, ուր և հավաքվեցին նրանց մնացորդները⁷⁷⁰:

Ռազմական նախարարության կազմավորումը սկսվեց 1918 թ. Հունիսի 15-ին՝ ռազմական նախարարի նշանակմամբ, որին կից դեռևս Թիֆլիսում ձևավորվեց վարչական կարեոր մի մարմն՝ Գլխավոր շտաբն իր 3 բաժիններով՝ գրասենյակով, տեսչական բաժիններով, և շարային ու զորահավաքային բաժանմունքներով⁷⁷¹, և միայն դրանից հետո որոշ ռազմական պատկերացումների իրականացումը սկսեց միս ու արյուն դառնալ. առաջին քայլերն սկսեցին կատարել ամեն մի պետության համար մեծ կարեռություն ներկայացնող ռազմական գերատեսչության համապատասխան կառույցները: ՀՀ անդրանիկ Զինվորական նախարարը դարձավ տաղանդաշատ գորավար գեներալ-ենտենանտ Հովհաննես Բարսեղի Հախվերդյանը (6 Հունիսի, 1918 թ. - 27 մարտի, 1919 թ.), որից հետո կարեռորագույն այդ ռազմաքաղաքական կառույցը զինվորեց Քրիստափոր Գերասիմի Արարատյանը (27 մարտի, 1919 թ. - 3 ապրիլի, 1920 թ.), այնուհետև՝ Ռուբեն Կարապետի Տեր-Մինասյանը (3 ապրիլի, 1920 թ. - 23 նոյեմբերի, 1920 թ.), իսկ ՀՀ վերջին ռազմական նախարարը՝ Հանրապետության հերոսական մայրամուտին, կամ ավելի ճիշտն ասած՝ բոլշևիկյան շրջադարձի պահին Հանդիսացել է Դրոն՝ Դրաստամատ Մարտիրոսի Կանայանը (24 նոյեմբերի, 1920 թ. - 2 դեկտեմբերի, 1920 թ.)⁷⁷²: Այդ ընթացքում ձևավորման գործընթացներ գնացին նաև զինվորական գերատեսչության մի շարք այլ կառույցներ կազմակերպելու ուղղությամբ: Տարբեր վարչությունների և զինվորական հաստատությունների ղեկավար պաշտոններում նշանակվեցին հայկական սպայակույտի բարձրաստիճան զինվորականները: Այսպես, Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետ նշանակվեց գեներալ-մայոր Ա. բանի Դոլուխանովը (Դոլուխանյան), հետանային վարչության պետ՝ գեներալ-մայոր Կ. Գամազովը, համբարձակյան վարչության պետ՝ գեներալ-մայոր Հ. Բ. Զումարովը, Զինվորական նախարարության ռազմատեխնիկական վարչության պետ՝ գեներալ-մայոր Նահբուդաղովը, իսկ ՀՀ զինվորական դասարանի նախագահ դարձավ գեներալ-մայոր Հովսեփ Արտեմի Քիշմիշելը (Քիշմիշյանը), որը 1919 թ. հուլիսից պաշտոնաթող եղավ՝ դառնալով Թիֆլիսում Վրաստանի Հանրապետության կառավարությանը կից ՀՀ դիվանագիտական Հավատարմատարին առընթեր զինվորական վարչության ղեկավար (ռազմական կցորդ), իսկ ՀՀ զինվորական դասարանի նախագահի պաշտոնում նրան փոխարինեց գեներալ-մայոր Մելիք-Շահնազարովը, և այլն: 1919 թ. սեպտեմբերին գեներալ-մայոր Ա. Դոլուխանովի փոխարեն ՀՀ զինվորական շտաբի պետ է նշանակվում Ալեքսանդր Կոնստանտինի Շնեուրը, որին

⁷⁷⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 79, թ. 44-45:

⁷⁷¹ Նույն տեղում:

⁷⁷² Տե՛ս «Ուրբաթ» (շաբաթաթերթ), Երևան, 25. 05. 1990.

Հետապյում փոխարինում է գեներալ-մայոր Թոգդան Բաղդասարովը⁷⁷³: Անվտանգության համակարգի ձեւավորման և բանակաստեղծ գործընթացների ճանապարհին, անշուշտ, կարեոր քայլ էր 1919 թ. սկզբին ՀՀ Զինվորական նախարարությանն առընթեր Ռազմական խորհրդի ստեղծումը, որը կոլեգիալ ձևով պետք է քնննարկեր ռազմական-բանակային շինարարության և մարտական գործողությունների սկզբունքային հարցերը՝ որոշումներ կայացներ դրանց վերաբերյալ: Ռազմական խորհրդի կազմի մեջ մտան Հայկական դիվիզիայի ավագ գորահրամանատարները և զինվորական վարչությունների պետերը: 1919 թ. մարտի 25-ին Ռազմական խորհրդի նախագահ Նշանակվեց Հայկական կորպուսի նախկին հրամանատարը գեներալ-լեյտենանտ Թ. Հ. Նազարբեկյանը, որի վրա ապրիլ 24-ի կառավարության հրամանագրով դրվեց նաև ՀՀ գորքերի գլխավոր հրամանատարի՝ Հայկական բանակի ապարագետի պարտականությունը⁷⁷⁴: Զորքերի ղեկավարումը բոլոր առումներով մնաց առանձին Հայկական կորպուսի հրամանատարի ձեռքին, որն ուներ գլխավոր հրամանատարի իրավունքներ: ՀՀ Ռազմական կազմակերպության ստեղծման ուղղությամբ Հետազա աշխատանքները շարունակվեցին 1918 թ. Հունիսի 20-ից հետո՝ Հայաստանի կառավարության Թիֆլիսից Երևան տեղափոխվելուց անմիջապես հետո:

Հայկական զինվորականությունը, որն անցել էր 1918 թ. մայիսյան Սարդարապատյան Հերոսական ճակատամարտաշարքերի բովով և ձեռք բերել անհրաժեշտ մարտական փորձ, ու կուսակցական-քաղաքական որոշակի շրջաններ ձեռնամուխ եղան ռազմական մեքենայի ձեւավորմանը, և այդ ճանապարհին կատարված ամեն մի քայլ բանակի հիմնախնդիրների տեսանկյունից էական էր: 1918 թ. սեպտեմբերի 9-ին Թ. Նազարբեկյանը հրապարակում է հրամանագիր Հայկական դիվիզիայի գծով, ըստ որի ազգարարվում էր Առանձին Հայկական կորպուսի լուծարման և փոխարենը Հայկական դիվիզիայի կազմավորման մասին, նշելով, որ կառավարության որոշման և կնքված հաշտության պայմանագրի համաձայն կորպուսը արձակվում է՝ դադարեցնելով գործունեությունը՝ գործելով շուրջ 10 ամիս, որից 5 ամիսը՝ մարտական ամիսներ էին: Հրամանագրում ընդգծում էր Հետեւյալը. «Ես Հույս եմ տածում, որ մեր ունեցած անհաջողությունների դասերը անհետք չեն կորչի: Այս պահին իմ մարտական եղբայրակիցներ՝ հրաժեշտ տալով ձեզ, ես իմ սրբազն պարտքն եմ Համարում խորին չնորհակալություն Հայտնել կորպուսի բոլոր ծառայողներին՝ գեներալից մինչև շարքայինի, ով ազնվորեն այն ծանր օրերին կատարել է իր պարտքը»⁷⁷⁵:

⁷⁷³ Տե՛ս Մ. Կարսավեսյան, Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918 - 1920), էջ 30-31:

⁷⁷⁴ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 31:

⁷⁷⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 42, թ. 73:

Բանակաստեղծ և պետական անվտանգության համակարգի ձևավորմանը նպատակառուղղված գործընթացներում իր արժանի ներդրումն ունեցալ ՀՀ կառավարությունը, որի գործունեության հիմքում, այլ հիմնախնդիրների հետ միասին, խոր արմատներ էին գցել նաև պետական անվտանգության գլխավոր երաշխավոր և Հիմք Հանդիսացող ազգային կանոնավոր բանակի շինարարության ցավոտ հարցերը, որոնք առաջնային նշանակություն ունեին Առաջին Հանրապետության ռազմաքաղաքական համակարգի՝ քիչ թե շատ լիարժեք կայացման տեսանկյունից: Հիմք ընդունելով ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1918 թ. օգոստոսի 10-ի որոշումը, Զինվորական նախարար Հ. Հախվերդյանը 1918 թ. օգոստոսի 13-ին մի շատ կարևոր հրամանագիր է ստորագրում զինվորական գերատեսչության գծով, որի նպատակը բանակի առողջացումն էր և նրա շարքերից վնասակար և ոչ օգտակար տարրերի վտարումը՝ Հրամանագրելով ընդունել Հետևյալ միջոցները. 1) զորամասերի պետերին զիվիզիայի շտաբ ներկայացնել բոլոր այն սպաների և զինվորական աստիճանավորների վերաբերյալ հիմնավորված առեստացիաները, որոնց ծառայության մեջ թողնելը կճանաչվի վնասակար և անօգտակար, 2) Առանձին Հայկական զիվիզիայի պետի կարգադրությամբ զիվիզիայի շտաբին կից կազմավորել Որակավորման (Առեստացիոն) Հանձնաժողով՝ բարկացած 7 Հոգուց՝ զիվիզիայի զորամասերի ներկայացուցիչներից՝ նշված առեստացիաները դիտարկելու Համար⁷⁷⁶: Ընդ որում Հանձնաժողովը համակողմանիորեն պետք է վերհաներ այն զինվորականներին վերաբերող գործերը և դրանց կից առեստացիաները, որոնց վերաբերյալ կային զորամասերի հրամանաստարների անհրաժեշտ Հարցումները: Համապատասխանաբար հանձնաժողովը առեստավորումով որակավորման ենթարկված անձերին բաժանում էր երեք կատեգորիաների. ա) անձինք, որոնց վարքագծում կան զինվորական օրենքների համաձայն պատժի ենթակա հանցագործության նախանձաններ, բ) ծառայության համար վնասակար և անօգտակար անձինք, գ) այնպիսիք, որոնց օգտակարությունը կամ ոչ օգտակարությունը ծառայության տեսանկյունից ոչ լիովին էր որոշակիացվել: Օբեր-սպաների նկատմամբ Հանձնաժողովի որոշումները հաստատվում էին զիվիզիայի պետի, իսկ շտաբի սպաներինը՝ զիվիզիայի պետի կողմէց, 3) Համապատասխանաբար Հանձնաժողովի որոշման համաձայն առանձին կատեգորիաների վերաբերող անձինք հանձնվում էին զինվորական դատի. երկրորդ կատեգորիայի անձինք որպես բանակի շարքերին ոչ արժանի վտարվում էին ծառայությունից՝ զրկվելով բոլոր տեսակի լիկվիդացիոն նպաստներից և այդ մասին նշումներ էին կատարվում նրանց ծառայողական ցուցակներում. երրորդ կատեգորիայի անձանց Հարցը Հանձնաժողովի որոշմամբ տեղափոխվում էին փորձառության այլ զորամասեր՝ որոշակի ժամկետով, իսկ զորացրումը կատարվում էր

⁷⁷⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 215, թ. 2:

ռազմական գերատեսչության գծով Հրամանի համաձայն, 4) բայցհայտ դասակիքներին կարգադրվում էր Հանձնել դատի՝ թեկուղե Հեռակա դատապարուման Համար՝ իսկույն և եթ զրկելով բոլոր տեսակի առավելություններից և շնորհներից, 5) բոլոր նրանց, ովքեր ենթարկվել էին պատժի դատարանով, ինչպես նաև ոչ համապատասխանաբար Հեռացվածների մասին զորամասերի պետերի միջոցով հրահանգվում էր Հայտնել գալառական զինվորական պետերին և վարչական իշխանություններին ըստ Հեռացվածների բնակության վայրերի⁷⁷⁷: Այդ աշխատանքներին ակտիվ մասնակցություն ունեցան նաև, կազմակերպական ոչ միանշանակ գործընթացներ ապրող Հայկական բանակի բարձրագույն սպայակույտի ներկայացուցիչները, նրա Գլխավոր շտաբը և կառավարական մարմնները: Հայկական բանակի կազմակերպման, նրա սպայական կրտսեր և բարձրագույն Հրամանատարական կազմի որակական հատկանշների բարեկավման տեսանկյունից կարեւոր նշանակություն ունեցավ նաև Հայկական դիվիզիայի սպաների առեստացիայի ստուգման՝ անվանականչի Համար Հանձնաժողովի ստեղծումը: Այսպես, Հայկական դիվիզիայի գծով 1918 թ. օգոստոսի 26-ի Հրամանագրում (№ 15) դիվիզիայի Հրամանատար գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկյանը հայտարարագրում էր այդ Հանձնաժողովի անդամ-սպաների ցուցակի մասին, միաժամանակ Հրամայելով բոլոր զորամասերի պետերին Հանձնաժողովի անդամներին տրամադրել անհրաժեշտ ամեն կարգի բանակոր և գրավոր տեղեկություններ սպաների ծառայողական և բարոյական հատկությունների մասին, որոնց առեստացիան փաստաթղթերը գտնվում էին Հանձնաժողովի անդամների տրամադրության տակ: Հանձնաժողովի նախագահն էր Գլխավոր շտաբի գնդապետ Մ. Զինկեիչը, անդամակցում էին գնդապետ Արարատյանը, փոխգնդապետ Գողգծիկը, կապիտան Նեստերովսկին, շտաբս-կապիտան Խաչատրյանը⁷⁷⁸: Եվ գերշապես, շուտով պատրաստվում է առեստավորման մասին Համապատասխան փաստաթուղթ: 1919 թ. Հուլիսի 9-ին Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնականար Մ. Զինկեիչը ստորագրում է Հրամանագիր Ռազմական նախարարության սպաների և պաշտոնյաների առեստավորման մասին Կանոնագրությունը, տալով գրանց ընդհանուր գրույթները⁷⁷⁹:

Բանակի՝ պետական անվտանգության Համակարգի այդ անքակտելի բաղկացուցիչ օղակի նկատմամբ կար համակ ուշադրություն, և դա հստակ երևում է կառավարության և քաղաքական-կուսակցական ուժերի գործունեության վերլուծությունից: Հայկական բանակը 1918 -1920 թթ. առեղծվում և ապրում էր կայացման ոչ միանշանակ գործընթացներ: Ռազմական մի տեղեկագրի համաձայն, զինվորական ծառայության մեջ գտնվողների թիվը

⁷⁷⁷ Նույն տեղում:

⁷⁷⁸ Նույն տեղում, գ. 42, թ. 30, 52:

⁷⁷⁹ Նույն տեղում, գ. 132, թ. 77:

1919 թ. գարնանը հասնում էր 16 հազարի⁷⁸⁰, **Հովհաննելի քաղաքնունու հուշագրի** տվյալներով, որը ներկայացվել էր եվրոպական տերությունների ուշադրությանը, 1920 թ. հուլիսի վերջներին գորքերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 18 հազար մարդու: Այստեղ նշվում էր զորքի թվակազմի որոշ բաղադրիչների, հագուստեղենի պակասության մասին⁷⁸¹: Այս պարագայում իրականությունը բացահայտելու համար անհրաժեշտ է համարել մի շարք տվյալներ՝ պարզելու համար փաստացի վիճակի իրական պատկերը, լեզենդն ու ճշմարտությունը:

Կ. Սասունու տվյալներով 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմի նախօրյակին հայկական բանակի թվակազմը հասնում էր 35 հազար մարդու⁷⁸²: Այլ կապակցությամբ Կ. Սասունին ուրիշ տվյալ է բերում, միաժամանակ իր կարծիքն արտահայտելով Հայկական բանակի վերաբերյալ. «Հայատանի Հանրապետութեան կազմութեանէն տարի մը յետոյ՝ ընդհանուրի համար ընդունելի էր 40.000 զինուորի մասին խօսիլը: Հայկական բանակը մնաց բոլորի մտքին մէջ 40.000-նոց բանակ մը: Հայկական մեծափառիկութիւնը «անպարտելի» տիտղոսն ալ տուաւ անոր. իսկ սահման չունեցող երեւակայութիւնը (որ ասիական յատկանիշ մըն է) երբեմն այդ բանակին օգնական կամաւորներ կը զրկեր դեպի Կարս և Թիւր այդ կամաւորներուն կը հացնէր 60,000-ի, ու այդ մասին, մէկը միւրսի բերանէն թուցնելով, արտասահմանի մամուլի մէջ շունդալից լուրեր կը տրապուէին»⁷⁸³: Ժամանակակիցներից **Գ. Զալիխուշյանը** գտնում է, որ բանակի թիվը թղթի վրա հասնում էր 27 հազարի, գտնելով որ իրականում 10 հազարի⁷⁸⁴ էլ չէր հասնում, Հ. Փաստրմածեանը բանակի թվակազմը հացնում էր ընդամենը 30 հազարի⁷⁸⁵, իսկ արդեն 1920 թ. նոյեմբերի վերջներին Զինվորական նախարար **Ռ. Տեր-Մինասյանի** ներկայացրած մի տեղեկագրի համաձայն Հայկական բանակի զինվորների և սպաների քանակը՝ օժանդակ կազմով հանդերձ հասնում էր 34 հազարի, իսկ խմբերի հետ միասին՝ 40 հազարի⁷⁸⁶: Տեղին է նշել, որ ՀՀ ԳԱ կողմից Հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմության» բազմահատորյակի՝ 8 հատորյակի 7-րդ հատորում բերվում է տվյալ 40 հազարանոց բանակի մասին, որն իբր թե եղել է 1920 թ.⁷⁸⁷: Վերջապես մի տվյալ ևս հարկ է մեջ բերել, որից հետո կանցնենք եղրահանգումների: Հայաստանի պառլամենտի անդամ Հ. Տեր-Հակոբյանի տվյալներով Հայաստանի բանակի ընդ-

⁷⁸⁰ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 79, թ. 47:

⁷⁸¹ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 498, թ. 33:

⁷⁸² Կ. Սասունի, Հայ-թուրքական պատերազմը // «Հայրենիք» (Քոստն), 1926, թիվ 11-12, էջ 112:

⁷⁸³ Նոյն տեղում, էջ 104:

⁷⁸⁴ Տե՛ս Գ. Զալիխուշյան, Ի՞նչ էր եթի ի՞նչ պիտի լինի մեր ոտին, Վիեննա, 1923, էջ 20:

⁷⁸⁵ Տե՛ս Հ. Փաստրմածեան, Լեռնային պատրազմ, Փարիզ, Հրատ., Հայ Կամախորն երբ եի մարտիկներու Սիրիական, 1938, էջ 16:

⁷⁸⁶ Տե՛ս Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 514:

⁷⁸⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, ԳԱ հրատ., 1967, հ. 7, էջ 52:

Հանուր թիվը 1920 թ. հոկտեմբերին հասնում էր 55 հազարի⁷⁸⁸: Իսկ այժմ ըստ էռթյան: Փաստերի համարի խոր վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այս թվական տվյալների մի մասը, որ բերվում է ժամանակակիցների և ոչ ժամանակակիցների կողմից, անիրական է, կամ էլ լավագույն դեպքում ենթակա է քննական խոր և անաշառ վերլուծության, ինչն էլ հնարաբորություն կտա իրապես պարզելու ճշմարտությունը Հայկական բանակի, իրոք, մարտունակի թվակազմի մասին, ինչպես նաև նրա մարտական հնարաբորությունների և ունեցած ներդրումի մասին հանրապետության անվտանգության համակարգի առջև ծառացած խնդիրների լուծման տեսանկյունից, ըմբռնելու այդ բանակի հաղթանակների և ցավալի պարտությունների պատճառները, ամփոփելու պատերազմական դասերը: Այս ուռճացված թվական տվյալները առավել ես անընդունելի են, եթե ակնհայտ է դառնում, որ այդ աշուելի Հայկական բանակը գրեթե առանց լուրջ դիմարդության պարտություն է կրել Հայաստանի Հանրապետության համար ճակառագրական նշանակություն ունեցած 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին սկսված պատերազմում՝ իրեն գրեթե ոչնչով, կարծես թե, էապես չգերազանցող թուրքական բանակից, իսկ դա նսեմացնում է մեր ժողովրդի իրավան արժանիքները, նրա հերոսական պատմությունը: 40-50 հազարանոց բանակի մասին պատկերացումը չափազանց վտանգավոր Հայեցակետ է, քանզի այն լավ ծառայություն չի մասուցել մեզ ուազմահայրենակիրական, քաղաքական և աշխարհայացքային գասատիարակության հիմնախնդիրների տեսանկյունից: Այն, որ 1918 -1920 թթ. գոյություն ունեցած Հայկական բանակի ընդհանուր թվաքանակից մարտունակի էր իրապես ընդամենը 16 -18 հազարը, դա մեկ անգամ ևս **Ս. Վրացյանը** հաստատում է ՀՅԴ Ամերիկայի Կենտրոնական Կոմիտեին 1919 թ. մայիսի 18-ին Հայցեադրված նամակում, մասնավորապես ընդգծելով այն մասին, որ «մոտ 16 -17 հազարանոց բանակը կարգապահ է և քաջ»: Այնուհետև նա ավելացնում է, որ «աշխատել են ստեղծել նոր զորամասեր»՝ հենց սա կարելի է տեղափորել 40-50 հազարանոց բանակի ստեղծման երազագանքի ու գոյություն ունեցած լինելու պատկերացումների անիրական շրջանակներում, եղածն ուռճացնել⁷⁸⁹: Սակայն միանգամայն այլ բան է պնդել, որ ինչպես նշվում է մի արխիվային փաստաթղթում, նորին մեծություն «բրիտանական կառավարությունը» ապահովել է Հայկական բանակին՝ 40 հազարանոց զինվորության համար նախատեսված զենքով ու զինամթերքով, որ այն ժամանակվա գներով արժեր 1.200.000 ֆունտ ստենլինտ⁷⁹⁰: Այստեղ տեղին է ավելացնել, որ դա ամենևին էլ բրիտանացիների

⁷⁸⁸ Հ. Տեր-Հակոբյան, Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 88:

⁷⁸⁹ Ս. Վրացյան, Հինքրիկ նոր պատմության համար, Բեյրութ, տպ. «Մշակ», 1962, էջ 88:

⁷⁹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 498, թ. 768, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 146, թ. 96. Ալ. Խառխանան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 183. - հեղինակը նաև այդ

Կողմից բարեգործական վերաբերմունքի դրսերում չէր, կամ էլ ամենևին նպառակ չէր հետապնդում անշահախնդիր օգնություն ցուցաբերել «բարեկամ» հայկական պետությանը իր զինված ուժերի ստեղծման հաջուռմ, և ապելի շատ հիշեցնում է Երրորդ Հանրապետության օրոք Դաշնային Ռուսաստանի կողմից «այսպես կոչված գույք պարտքի դիմաց» ստանալու գործնթացը, քան որևէին այլ բան, առավել ևս այն չի կարելի որակել որպես օգնության դրսերում. ինչպես այդ մասին ուղղակիորեն վկայում է *Ա. Հովհաննիսյանը*, Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նպարարության կողմից 25000 հրացանների և 40000 համազգեստի մատակարարումը պետք է կատարվեր միայն այն բանից հետո, եթե *Ա. Ահարոնյանը* և *Պողոս Նուբար փաշան* ստորագրություն տային տեղափոխման ծախսերի համար և Անգլիական բանկի կողմից պահանջվող գանձապետական պարտամուրհակները որպես ավանդ դնելու, այսինքն՝ տալու անվիճացիներին⁷⁹¹: Անգամ դա բրիտանացիների կողմից «մաքուր» չկատարվեց, քանզի ինչպես ցույց տվեցին հետագա գործնթացները, Հայկական բանակին մատակարարվող հրացանների մի զգալի մասը ոչ պիտանի դուրս եկան, որի համար Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը գանձապետարանի կողմից հառկացրեց 829634 ֆունտ ստեղնագործություն 9 շլինգ և 3 պենս, ինչն է ամենևին էապես չնպաստեց ընթացող բանակաշինության դժվարին գործնթացներին⁷⁹²: Դրան ավելացրած այն հանգամանքը, որ իրականում հայկական բանակի ստորաբաժանումներից ոչ մեկը մարդկանց քանակական առումով համարված չէր ըստ հաստիքով նպաստեավածի: Դրա հիմքում ընկած էին լուրջ պատճառներ, այդ թվում՝ Առաջին Հանրապետության օրոք այդպես էլ անհաղթահարելի մնացած դասալքության հիմնախնդիրը և դա էլ հիմք է տալիս պնդելու, որ զորքի վերաբերյալ մի շարք տվյալներ պետք չէ լուրջ ընդունել, դրանք ուռճացված են և ավելորդ մեկնաբանությունների տեղիք են տալիս: Այդ օրերի արժանահիշատակ ժամանակակից *Ս. Վրացյանը* ավելի է մանրամասնում իր ասելիքը Հայկական բանակի ընդհանուր թվակազմի և որակական հատկանիշների վերաբերյալ: Այսպես, իր «Կեանքի ուղիներով» հուշարձում նա ընդգծում է, որ 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին սկսված թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակին Հայաստանի Հանրապետությունը «հաղիւ 20 հազար կանոնաւոր զօրք ուներ՝ երկրի բոլոր սահմանները պաշտպանելու եւ ներքին կարգ ապահովելու համար: Այդ զօրքի մէկ մասը հին, տասը տարուց աւելի զէնքի տակ էր, յոդնած ու ակարացած, միւս

կապակցությամբ բազմանշական վելում է. «Հայերք կը մեղսողիմ անզիացիները այն քամի մէջ, թէ այդ զենքինասաւ շաս ուշ, թէ զենքը այն տեսակէն չէր, դրան սովոր էին հայ զի մոտորները, եւ այդ մեղապահներն ու դժողովրին գուաղիսեան 1920 թ. աշնան հայտական աղետալի անյաջող ելքի հետ»:

⁷⁹¹Տե՛ս Պ. Գ. Օվանսիսյան Международные отношения Республики Армения 1918-1920 гг., Еր., “Тигран Мец”, 2007, стр. 563:

⁷⁹²Տե՛ս 62ված աշխատությունը. էջ 566:

մասը նորակոչիկներ էին, պատերազմի անվարժ, մի մասն էլ անկանոն գօրամասեր՝ խմբավետների հրամանատարութեան տակ»⁷⁹³: Իսկ արդեն իր հիմնարար աշխատանքում՝ «Հայաստանի Հանրապետություն» գրքում ճշգրտելով տարբեր առիթներով բերված փաստական տվյալները, նշում է, որ թուրք-Հայկական պատերազմի ժամանակահատվածում Հայկական բանակի ընդհանուր թիվը հասնում էր չորս 40 հազարի, որից 25-26 հազարը կանոնավոր բանակի գորամասեր էին, իսկ մոտ 10-12 հազարը՝ կամավոր աշխարհագործայիններ⁷⁹⁴: Ակնհայտ էր, որ ազգային բանակի ստեղծումը դժվարին գործ էր, և արդյունքներն էլ գոհացուցիչ չէին: Ստորև բերվող փաստաթուղթը ևս նպաստում է Հայկական բանակի թվաքանակի վերաբերյալ պատկերացումների ամբողջականացմանը և հնարավորություն է տալիս գալ ավելի ճիշտ եղակացությունների բանակի և անվտանգության համակարգի ստեղծման ուղղությամբ ծավալված գործընթացների վերաբերյալ: Այն հնարավորություն էր տալիս նաև ըմբռներու անվտանգության ամբողջական և քիչ թե շատ ավարտուն համակարգի ստեղծման դժվարությունները, որոնք մեղմ ասած, այնքան էլ գոհացուցիչ չէին: Ալ. Խատիսյանը 1919 թ. մարտի 14-ի Լեոյին ուղղված իր նամակներից մեկում, պատմելով նախօրյակին կայացած կառավարության նիստի մասին, որին մասնակցել են բանակի գլխավոր պաշտոնյաները (գեներալ Մ. Սիլիկյանը, գեներալ Զումարովը, երևանյան ջոկատի հրամանատար Դրոն (Դրաստամատ Կանայանը), և ուրիշներ, այնուամենայնիվ ընդգծում է բանակի անմիտիքը վիճակի մասին: Նա գրում է, որ գինվորները սոված և գգվված են, 4 ամսից ավել լողացած չեն, 50 տոկոսով հյուծված են տիֆից, վերածվել են կիսակմաքրի, վագում են և ընկնում: Դրանց թիվը հասնում է 31-32 հազարի՝ ունենալով մոտ 900 սպա: Ա.Հա դա էր Հայկական բանակը: Զինվորները հագուստ չունեն: Գեներալ Մ. Սիլիկյանը այդ նիստին ելույթ ունենալով, շեշտում է, որ ինքը մինչև ապրիլի 1-ը պետք է իր ձեռքի տակ ունենա 16 հազար գինվոր՝ հակառակ դեպքում՝ Հայաստանը ոչնչացված է: Այդ նպատակով էլ որոշվում է. 1) խնդրել անգիտացիներին իրենց ջոկատները դնել Քարվանսարայում, Ալեքսանդրապոլում, Խոդիրում և Քուլպում, թեկուզեւ փոքրաթիվ ջոկատներ, 2) խնդրել տալ Հայց, Հագուստ և սապոդներ թիֆլիսից, 3) խնդրել Վրաստանին վերաբարձնել իրենց Հայկական կորպուսի ունեցվածքը, 4) խնդրել գեներալ Վ. Հ. Բիչին այստեղ ուղարկել Հայաստանին անհրաժեշտ բոլոր բեռները (ցորեն, Հայց, Թիֆլիսից ապրանքներ): Դրանից ավելին անել հնարավոր չի, եղակակում է իր նամակը Ալ. Խատիսյանը⁷⁹⁵:

⁷⁹³ Ա. Վասցեան, Կեսանիոսլիմերով. Դէպեր, Դէմքեր, Ապրումներ, Հ.Ե., Պէյրութ, տպ. «Համագօյին», 1966, էջ 171:

⁷⁹⁴ Ա. Վասցեան, Հայաստանի հանրապետութիւն, Պէյրութ, 1958, էջ 477:

⁷⁹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 116, թ. 36:

Մասնանշելով այս և այլ նմանատիպ փաստեր՝ հեղինակները միշտ «մոռանում են» նշել, որ դրանք հաճախ թղթային տվյալներ էին, և որ դրանք բոլորը հավաստիացումների և խոստումների մակարդակով պետք է ընկալել, ասենք մոտավորապես այսպես. «այդ գենք ու հանդերձանքը հասել է Փոթի և դրա մի մասն արդեն Երևանում է»: Անշուշտ, անտեսել չի կարելի կամ էլ չի կարելի անտարբեր վերաբերմունք դրսեորել ևս մի կարևոր փաստաթղթի նկատմամբ՝ Փրանսերեն լեզվով, որի հեղինակը Փարիզում ՀՀ աղդային պատվիրակության քարտուղարի օգնական **Ղազարյանն** է: Այսպես, ըստ այդ տվյալների՝ հայկական բանակի ճակատային (այսինքն՝ ռազմաճակատային խնդիրներին պիտանի) զինվորների թիվը 1920 թ. հասնում էր 24.715 մարդու, սպաններին՝ 1515-ի, վարչական սպաններին՝ 309-ի, կամավորներինը՝ 4023 մարդու և այլն: Ընդհանուր առմամբ, ըստ այդ աղբյուրի, դարձյալ ընդհանուր հաշվարկի արդյունքներով ստացվում է այդ նույն 40 հազարից քիչ ավելի թիվը, որն իհարկե, պետք է դիտարկել ստորև բերվող եղրահանգումների շրջանակներում⁷⁹⁶: Մասնանշելով վերը բերված և այլևայլ փաստեր՝ հեղինակները մեծասամբ չեն փորձում խորանալ իրերի խկական էության մեջ, հաճախ կարծես անտեսելով, որ դրանք իրականությանը չհամապատասխանող անիրական և ուռճացված տվյալներ են: Հանրագումարի բերելով փաստական տարաբնույթ տվյալները Հայկական բանակի վերաբերյալ՝ կարելի է գտն հետևողաբար Հայկականապի այն միանգամայն հիմնագույքը է և ոչ մի քննադատության չի դիմանում, չնայած կան նույնիսկ այնպիսի վկայություններ, որ իբր թե 1920 թ. հայկական բանակի թիվը հասած է եղել անգամ 60 հազարի⁷⁹⁷: Իսկ արդեն 40 հազարանոց բանակի մասին փաստարկումները կարելի է ընդունել լուրջ վերապահումներով, խորապես հաշվի առնելով այն հանդամանքը, որ տարբեր հեղինակներ Հայկական բանակի ընդհանուր թվակազմից գործող կանոնավոր բանակի ռազմաճակատային կարիքների համար պիտանի թվակազմը տեղափոխում են 24-25 հազարի շրջանակներում, որից իրապես մարտունակ կարելի էր համարել միայն 16-18 հազարը, ինչի մասին էլ բազմանշանակ վկայում են ՀՀ բարձրագույն սպայակույտի և կառավարության ներկայացուցիչները: Վերջապես, մոտ 40 հազարանոց թվականակ կարող է ստացվել, եթե այդ 20-25 հազարին հավելենք 10-12 հազարից ավելի աշխարհազորայիններին և կամավորներին, որոնց մի մասի «թէեւ արտաքին կերպարանքը գինուորի կը նմանէր, բայց անիկա զինուոր չէր»⁷⁹⁸,

⁷⁹⁶ Տե՛ս նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 2, գ. 160, թ. 2:

⁷⁹⁷ Հ. Կարապետյան, Սլրի պայմանագիրը Հայոց ճակատագրում, Եր., «ՀՀ Ազգային Արխիվ», 2004, էջ 27, ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 290, թ. 36-38:

⁷⁹⁸ Կ. Մատմի, Հայ-բուրբական պատերազմը // «Հայրենիք» (Բոստոն), 1926, թիվ 11 (47), էջ 111:

– դիպուկ նկատել է Կ. Սասունին: Այնպես որ, մի բան ակնհայտ է, որ 1918–1920 թթ., Առաջին Հանրապետության կառավարությունը, կառավարող քաղաքական կուսակցությունը և զինվորականությունը գուցե և ձգտում էին իրականացնել ընդհանուր երազանքը՝ ունենալ մեծ և մարտունակ ուժեղ բանակ, այն տեղափորելով շուրջ 40 հազարանոց և ավելի մեծաթիվ բանակի մասին պատկերացումների շրջանակներում, ընդ որում մշտապես նկատի ունենալով նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ 1919 թ. տվյալներով 961,7 հազար բնակչություն ունեցող երկրի համար դա բավականին դժվար իրագործելի խնդիր էր⁷⁹⁹: Եվ այդ առումով էլ Հայկական բանակի վերաբերյալ շատ թվեր պետք է մնացին և մնացին թղթի վրա, և ստեղծված տնտեսա-քաղաքական ծանրագույն պայմաններում ստիպված էին հաշտվել այն մտքի հետ, որ այդ բանակից մարտունակ կարող էր համարվել ու լինել ընդամենը 16–18 հազարը՝ այն էլ լուրջ վերապահումներով:

1919 թ. գելտեմբերի վերջի տվյալներով Հայաստանի Հանրապետությունում զինակոչից խուսափող նորակոչիկների ու զինապարտների, այսինքն՝ դասավիճների թիվը կազմում էր 17.665 մարդ, իսկ նման իրավիճակում ձեռնամուխ լինել բանակի և անվտանգության համակարգի ստորաբաժնումների՝ հետախուզական ծառայության, ՆԳՆ ուժային օդակների ձևակորմանը, նշանակում էր գնալ մեծ դժվարությունների, և երբեմն էլ պարզապես անհաջողական բարդույթների և դժվարությունների ճանապարհով⁸⁰⁰:

1918–1920 թթ. Հայկական բանակը որոշակի չափով դեռ շարունակում էր մնալ կիսաֆիդայական տիպի բանակ՝ թե իր զեկավար կազմի, և թե զինվորների տեսանկյունից: Իսկ խմբապետական մտայնություն ունեցող զինվորական առաջնորդները, զորահրամանաստարները ետ չկանգնեցին Հայկական զորքի կազմակերպման խմբապետական սկզբունքներից և գաղափարներից, որոնք ունեին Հեղափոխական-ապստամբական լիցք և ազգային ողի, գործնականում անընդունակ գտնվեցին դարամակարդակ զինվորական կազմակերպության եղանակների կիրառմանը: Արտաքուստ Հայկական բանակը նմանվում էր կանոնավոր բանակի, և ուստամբական ազդեցության տակ փորձում էր նմանվել վերջինիւ: Սակայն Հայկական իրականության պայմաններում դժվար էր այդ անցումը կատարել, քանի կանոնավոր բանակի պահանջներն ու ձևականությունները գուր չէին գալիս հայդուկապետներին և կամավորական շրջանի «զորապետներին»: Առաջին Հանրապետության ռազմականացական առաջնորդներին չհաջողվեց վճռականություն ցուցաբերել հաղթահարելու ձևավորվող Հայկական կանոնավոր բանակի պահանջական կազմի և Փիդայա-խմբապետական առաջնորդների մեջ առկա խուլ արհամարհանքը և տարակարծությունները, ինչը խիստ բացասական ազդեցու-

⁷⁹⁹ Հայկական հարց. Հանրագիտարան, Եր., «Հայկ. հանր. հրատ.», 1996, էջ 212:

⁸⁰⁰ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 29_ա, թ. 348:

թյուն ունեցավ զորքի բոլոր գործողությունների վրա: Կամավորական զորամասերից անցումը կանոնավոր գորադների չուղեկցվեց կարգապահության ամրապնդմամբ, քանզի խմբավետական տրամադրությունների ազդեցության տակ գտնվող այսպես կոչված «խմբերի» զինվորները հաճախ սահմարձակ, վնասակար գործեր էին կատարում՝ պաշտպանություն գտնելով իրենց խմբավետների կողմից, ինչն էապես ազդեց կանոնավոր բանակի կազմակերպման գործընթացների վրա, չնայած զուտ անձնական հատկանիշներով հայդուկավետներից շատերը խիզափ մարդիկ էին, ինչը սակայն ամենեւնին էլ չէր ներդաշնակվում կանոնավոր բանակի կողմից առաջադրվող խնդիրներին: 1918 -1920 թթ. Հայկական բանակը հիվանդ էր խմբավետականությամբ, իսկ զինվորական ու քաղաքական առաջնորդները բավարար վճռականություն չէին ցուցաբերում իրոք դարամակարդակ խնդիրներ լուծելու: Դարերով ուղղմական կյանքի կազմակերպումից գրեթե զուրկ մնալով (Հաշվի առնելով նաև Դավիթ-Բելյան բոնկումը և այլն), հայ ժողովուրդը դժվարությամբ էր գնում անհրաժեշտ հեղափեկումների և նոր անցումների ուղղմագիտական ու զինվորական կյանքի կազմակերպման բնագավառում, իսկ Հայկական ուղղմագագագական մտքի և ուղղմական փառակիր ավանդույթների վերականգնումը ընթանում էր կայունացած կաղապարները չափազանց մեծ դժվարությամբ հաղթահարելու ճանապարհով: Առաջին Հանրապետությանը նախորդող ժամանակահատվածում, հայ ժողովորդի մեջ արթնացալ որոշակի ըմբոստ ողի, հեղափոխական եռանդ արդյունքում ստեղծվեցին առաջին զինատար-Փիդյալիան-հաւելիչական բնույթի խմբեր, որոնք դարձան զինվորական կյանքի կազմակերպման նախատիպերը ինչպես 90-ական թվականներին, այնպես էլ 1918-1920 թթ., որոնք չկարողացան դառնալ իրական մարտունակ և կազմակերպված կանոնավոր բանակի թե՛ հիմքը, և թե՛ կորիզը: Պետքադարձական գործընթացները պահանջում էին հնարավորինս սեղմ ժամկետում ստեղծել Հայկական բանակ, որի լուծման համար սկզբնապես հնարավոր ուղին Փիդյալիան-հեղափոխական զինատար խմբերի հիման վրա ուղղմագարության կառուցումն էր, և այդ առումով պատահական չէր, որ Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին Հայկական զորքը արտացոլվեց կամավորական խմբերի գործունեության մեջ:

Այդուհանդեմ, այս ամենին զուգահեռաբար որոշակի քայլեր արվեցին Հայկական բանակի համար անհրաժեշտ և համապատասխան որակական հատկանիշներ ունեցող սպայական կազմ պարուատելու և ուսուցանելու ուղղությամբ, որը կամոնավոր մարտական բանակի կազմակերպման տեսանկյունից էական հանգամանք է: Բոլոր թերություններով և բացթողումներով հանդեմ, տարաբնույթ փաստաթղթերից ակնհայտորեն երևում է, որ 1918-1920 թթ. ընթացել են լուրջ բանակաշինական գործընթացներ, և այդ առումով թե՛ ՀՀ կառավարությունը, թե՛ պառլամենտը և՛ թե զինվորական իշխանությունները տվյալ բնագավառում ծավալել են բաղմարնույթ աշխա-

տանքներ՝ դրանք նպաստակամդելով բանակի կագմակերպմանը և նրա մեծացմանը, վերջինիս սպայական և այլ կագրերի պատրաստմանը: Բերենք ընդամենը մի փաստ. 1920 թ. հունվարի 28-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է Զինվորական նախարարի գեկուցումը «Գեներալնի շտաբի սպայական կուրսեր և նախապատրաստական ուսումնարան բանալու և այդ նպատակով 1.828.412 ոռուբրու վարկ բայց անելով» մասին: Քննարկելով սույն ուշագրավ գեկուցումը, Նախարարների խորհուրդը որոշում է սկզբունքով ընդունել և առաջարկել զինվորական շտաբին մտցնել ընդհանուր նախահաշվի մեջ⁸⁰¹: Այս առումով Հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև այսպես կոչված Հայաստանի Փոքր խորհրդի բանակաշխնության և առհասարակության գործի, անվտանգության համակարգի ձեւավորման խնդիրների հետ այս կամ այն կերպ առնչվող որոշումները: Այսպես, Հայաստանի Փոքր խորհուրդը 1920 թ. մայիսի 24-ի իր նիստում լսում է Զինվորական նախարարի գեկուցումը «Հաստուկ բարձրագույն համանաժողով» կազմելու մասին: Ընդունված բանաձեռում որոշվում է սկզբունքորեն համաձայնվել ներկայացված առաջարկի հետ, նշելով վերջինիս արժեքավորությունը, և ըստ այդմ ի նկատի ունենալով գործի լրջությունը, հարցը լուծելու համար այն մտցնել պատրամենան⁸⁰²: 1920 թ. հունիսի 3-ի նիստում Հայաստանի Փոքր խորհուրդը լսում է ռազմական նախարարի գեկուցումը բարձրագույն շրջանի դասընթացների և սպայի նախապատրաստական դպրոցի նախահաշվին հասուլացումների հաստատման մասին: Ընդունված որոշմամբ այն հաստավում է⁸⁰³: 1920 թ. սեպտեմբերին Ալեքսանդրապոլում սկսվեցին զինվորական գիմնազիայի, իսկ Կարսում՝ մեկամյա ուսուցմամբ զինվորական ուսումնարանի կազմակերպման աշխատանքները, և այդ նպատակաղբման իրականացման համար ՀՀ կառավարության օգոստոսի 16-ի որոշմամբ, գիմնազիայի 3 դասարանների կահավորման համար պետական գանձարանի սուղմիջնադպրոցներից հատկացվեց 24.495.380 ոռուբրի, իսկ ուսումնարանի համար՝ 36.129.513 ռուբրի⁸⁰⁴: Ըստ ՀՀ կառավարության կրողմից նախատեսված ծրագրի, զինվորական գիմնազիայում, որում պետք է սովորեր 350 սան, ընդգրկվելու էին առավելապես զինծառայունների՝ հայկական բանակի սպաների, դասային աստիճաննավորների, զինվորական բժիշկների, ինչպես նաև որբանոցների 10-12 տարեկան ծնողազուրկ երեխաները: Ուսումնական ծրագրի համաձայն, ուսումնական գործընթացը զինվորական գիմնազիայում տևելու էր 7 տարի՝ նպատակ հետապնդելով գիմնազիայի սաներին մտավորապես, բարոյապես և Փիզիկապես նախապատրաստել զինվորական ուսումնարան ընդունվելու համար: Իսկ մեկամյա ժամկետով զինվորական

⁸⁰¹ Նոյս տեղում, Ֆ.Պ. - 199, գ. 1, գ. 146, մաս I, թ. 19:

⁸⁰² Նոյս տեղում, գ. 237, թ. 10:

⁸⁰³ Նոյս տեղում, թ. 26:

⁸⁰⁴ Տե՛ս Մ. Կարապետյան, Հայաստանի Հանրապետության բանակը, էջ 74:

ուսումնարանում պետք է պատրաստվեին անհրաժեշտ սպայական կաղըեր Հետեազորի, Հրետանային գորքերի և Հեծելազորի Համար: Զինվորական ուսումնարանում սովորելու էին 17-28 տարեկան միջնակարգ կրթությամբ և զինվորական գիմնազիան հաջողությամբ ավարտած ընդամենը 145 յունկերներ, ընդ որում շրջանավարտները ավարտելու պահին ստանում էին պողպորուչիկի սպայական աստիճան⁸⁰⁵: Կառավարությունը խորապես զգում էր այդ խնդրի իրադրությամբ կարևորությունը Հայկական բանակի և անվտանգության համակարգի կայացման տեսանկյունից, ինչի մասին նշում էր ՀՀ կառավարության 1920 թ. օգոստոսի 16-ի որոշման մեջ. «Համակողմանի պատրաստականութիւն ունեցող սպայական կազմը ամենալա գրաւականն է բազմակողմանի ռազմական պատրաստութեան:

Ներկայ ժամանակ սպաների կադրը, այսինքն այնպիսի սպաների, որոնք սովորել են կադետական կորպուսներում և զինւորական դպրոցներում, Հայաստանում սաստիկ աննշան տոկոս է կազմում. մնացած սպայութիւնը բարկացած է նախկին վառատարների դպրոցների սաներից, այն է՝ այնպիսի մարդկանցից, որոնք ունեն շատ թեթեւ համացողութիւն Ռազմական գիտութեան մասին և յաճախ իրենց պատրաստակամութեամբ չեն համապատասխանում ժամանակակից բարդ Ռազմական գործին:

Մօտիկ ապագայում բանակը զգալու է Ռազմական պատրաստականութիւն ունեցող սպայական կազմի պակաս:

Հոգ տաներով բանակի մարտունակութիւնը, ինչպէս եւ ապագայ սպայացութեան ընդհանուր եւ ռազմական գիտական պատրաստակամութիւնը բարձրացներու, անհրաժեշտ [են] գտնում շտապ կարգով բանալ Ռազմական գիմնազիոն և ռազմական զարոց:

Հայաստանի ապագա սպայութիւնը եւ ընդհանուր ռազմական պատրաստակամութեամբ չը պետք է ցածր լինի իւր հարեւանների, վրացիների և աղբբէջնացիների սպայութիւնից»⁸⁰⁶:

Եվ այսպիսով, ըստ էլության Հայկական այդ բանակը բոլոր փորձերն անում էր կայանալու համար, ձգտելով դառնալ գործուն համակարգ՝ պատրաստելով անհրաժեշտ սպայական և այլ կադրեր. կառավարությունը զգալի ջանքեր էր գործադրում այդ կարեւոր բնագավառում, և աշխատում էր նմանվել բանակի, կազմավորելով համապատասխան կառույցները, ձեռք բերելով զենք ու հանդերձանք, Հայթայթելով սննդեղեն և այլն, և սպասելիքները բանակի՝ որպես ՀՀ պետական անվտանգության համակարգի կարեւորագույն բարկացուցիչ օլակի կայացման առումով բոլորվին էլ անիրական չէին: Կառավարությունը, Հայկական զինվորականությունը, պառլամենտը և կառավարող կուսակցությունը այլ առողջ ուժերի հետ համատեղ համառորեն ուղիներ էին որոնում այդ բանակի կարիքները զենքի, զինամթերքի և հան-

⁸⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸⁰⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 190, թ. 9:

գերձանքի առումով լուծելու, որպեսզի Հայկական բանակը՝ որպես պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն ստորաբաժանում և երկրի սահմանների պաշտպանվածության գլխավոր երաշխավոր, կայանար և դառնար գործուն, ուժեղ աշխատող մարմին: 1920 թ. հուլիսին վերաբերող մի տեղեկագրում նշվում է Հետևյալը. «Հարավային Ռուսաստանի գլխավածությունը համարելու մեջ 3000000 փամֆուշտ: Կառավարությունն այդ փամֆուշտների կեսը գիշել է Վրաստանին, մնացածը (մեկ ու կես միլիոն) ամսոյ սկզբին ստացել է Երևանը:

Ամսոյ Յ-ին Փոթի է հասել անգլիական նավով Հետևյալ գենք ու ռազմամթերքը 25000 (քսանհինգ հազար) բոչ սիստեմի հրացան, 400 (չորս հարյուր) թեթև մաքսիմ սիստեմի գնդացիր, 58000000 (հիսունութ միլիոն) Վեկիեր սիստեմի փամֆուշտ, 80 (ություն) բիսկվիթ, 40000 (քառասուն հազար) համազգեստ (վերարկու, գլխարկ, կոչիկ և այլն), 500 (հինգ հարյուր) հատ հեռավիտակ, մեծ քանակությամբ գեղորայք և անդամահասության գործիքներ: Այդ ռազմամթերքի մի մասն արդեն տարվել է Երևան:

Վրաստանի Յունաց դիվանագիտական ներկայացուցիչը Թիֆլիսում հայտնել է Բեգզայյանին, որ Յունաստանի կառավարությունը պատրաստ է, ձրիաբար բաց թողնել Հայաստանին 10000 (տասը հազար) Գրա սիստեմի հրացան. 400 (չորս հարյուր) փամֆուշտ ամեն մի հրացանի վրայ, պայմանով, որ մեր կառավարությունը համաձայնվի՝ ստանձնելով այդ գենքը Պիրեյով տեղափոխելու բոլոր ծափսերը»⁸⁰⁷: Եվս մի օրինակ: 1920 թ. մայիսի 1-ից մինչև Հոկտեմբերի 20-ն ընկած ժամանակահատվածում Մեծ Բրիտանիայից ստացվել և Հայկական բանակին էր Հատկացվել 29 հազար լրակազմ հագուստեղեն (վերարկուներ, բաճկոններ, գլխարկներ, կոչիկներ) և զինասարք (փամֆշտակալներ, գոտիներ, ջրամաններ և այլն)⁸⁰⁸, ինչպես նաև 25 հազար միավոր հրազեն⁸⁰⁹: Դրան զուգահեռաբար Հաջող փորձ արվեց տեղում՝ Հայաստանում զենքի և զինամթերքի արտադրություն կազմակերպելու համար, որն անվտանգության համակարգի ձևավորման ապահովի քաղաքականության տեսանկյունից էական էր: Զբարարվելով զենքի ու զինամթերքի, փամֆուշտների ստացումով Անտանտի երկրներից, Վրաստանից, Ղրիմից, Հունաստանից և այլ տեղերից՝ կառավարությունը Քանաքեռում կազմակերպեց փամֆուշտի 75 ուժանոց գործարան, ուր աշխատում էին 171 հոգի, դրան զուգահեռաբար փամֆուշտի 35 ուժանոց գործարան կազմակերպել Ալեքսանդրապոլում: Այդ գործողությունների հետևանքով 1920 թ. մայիսի 1-ից մինչև Հոկտեմբերի 20-ը Քանաքեռի գործարանում

⁸⁰⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 607, թ. 54:

⁸⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 142, թ. 186:

⁸⁰⁹ Տե՛ս Հ. Տեր - Հակոբյան, նշված աշխատությունը, էջ 86:

պատրաստվեց 296.000 փամփուշտ, իսկ Ալեքսանդրապոլի գործարանում՝ 492.000 փամփուշտ, ընդամենը՝ 798.000 փամփուշտ⁸¹⁰:

Որոշակի քայլեր արվեցին նույնիսկ օդուժի կազմակերպման ուղղությամբ, որն այդ ժամանակ ողջ աշխարհում առաջին քայլերն էր անում: 1919 թ. մարտի 1-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լսվեց Զինվորական նախարարի գեկուցումը օդագնաց առողեադի (Ծոկասի) շտատը կրծատելու, ֆրանսիական հրահանգիչներ հրավիրելու և 20-25 զինվորականների օդագնացության արվեստը սովորեցնելու համար Ֆրանսիա ուղարկելու մասին: Նիստում հավանություն է տրվում Զինվորական նախարարի առաջարկին, որի համար նրան երաշխավորում են վարել այդ առթիվ հարկավոր բանակցությունները⁸¹¹: Հստ այդմ էլ արվել են գործնական քայլեր այդ ժամանակի համար արդեն հրատապ դարձող օդուժի կազմակերպման ուղղությամբ: 1919 թ. վերջերին արդեն հավաքվել էին ֆրանսիական արտադրության «Վուազեն Լ.Ա.Խ.» տիպի 3 և «Մորան» տիպի 3 ինքնաթիւներ, սակայն երեսածածկման համար պահանջվող նյութերի բացակայության պատճառով, որոնք Հայաստանում չկային, երկու ինքնաթիւններից (աերոպլան) լիովին պատրաստ էին ընդամենը մեկական նմուշ⁸¹²: Հետաքրքիր է նշել, որ «Վուազեն» տիպի մեկ ինքնաթիւ մասնակցեց վրաց-հայկական պատերազմին, սակայն 1918 թ. վերջին Ալեքսանդրապուտ վառողի պահանջման հետևանքով ոչչայալ: Այլ վկայությամբ, հակառակորդի վրա սավառնակային ջոկատի կողմից 30 անգամ ռումբեր են նետվել: Եվ այսպիս, չնայած առկա դժվարություններին և աշխարհաքաղաքական բարգույթներին, հայկական օդուժը՝ ավիացիան իր առաջին գործնականն քայլերն էր անում⁸¹³: Ավելին, 1920 թ. փետրվարի 2-ին Նախարարների խորհրդի նիստը լառմ է արտասահմանում 12 սպառնակներ գնելու մասին հարցը և հավանություն տալիս նշված խնդրին, դրա համար հատկացնելով 3.5 միլիոն ռուբլի՝ անդրկոլվայան բններով⁸¹⁴: Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք Զինվորական նախարար, գեներալ-մայոր Արարատյանի 1920 թ. փետրվարի 10-ի գրությունից (№ 2019)⁸¹⁵ ուղղված ֆինանսների նախարարության բյուջետագննապետական բաժնին: Կարճ ժամանակ անց, ի լրումն վերը նշված որոշման, հատկացնելով հաստատվում են նաև պատշաճնատի կողմից, սակայն նշված 3.5 միլիոն հատկացնելով կատարելով կառավարության 12 միլիոնանոց ֆոնդի հաշվին, նկատի ունենալով այդ

⁸¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 199, թ. 183:

⁸¹¹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 486, մաս I, թ. 62:

⁸¹² Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 79, թ. 5:

⁸¹³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 119, թ. 186:

⁸¹⁴ Նույն տեղում, գ. 146, մաս I, թ. 21, 23:

խնդրի իրավանացման համար անհրաժեշտ բեռնակիր անասունները, սայլակառքերը և հանդերձանքը⁸¹⁵:

Բանակաստեղծ, և Հետեւաբար նաև անվտանգության համակարգի տարբեր օղակների, ինչպես բանակի, այնպես էլ այլ կառույցների ձևավորման գործընթացները դժվարանում էին և հաճախ էլ անլուծելի դառնում տարբեր օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթի պատճառներով։ Կառավարությունը ի գորու չէր հաղթահարել բոլոր դժվարությունները և բարդույթները, քանզի երկիրը գտնվում էր տնտեսական փլուզման և աշխարհաքաղաքական մեկուսացման, հաղորդակցության ուղիների բացակայության պայմաններում։ Սովոր, տնտեսաքաղաքական փլուզվածությունը և մատուցերիստական անարխիան ծնում էին հիմնախնդիրներ, որոնք հաղթահարելու համար անհրաժեշտ էր դրամ, գեղորայք, իսկ պետական աղքատուկ գանձարանը չէր կարող լուծել այդ խնդիրները, գումարած դրան՝ մատուցերիստական խմբերի և անկանոն զորամասերի սերմանած անարխիան և ավազակարարո գործողությունները, որոնք էլ ավելի էին խճում կառավարության գործունեությունը։ Ավելին, 1918 թ. ամռանից մինչև 1920 թ. հունվարը ընկած ժամանակահատվածում երկիրը ընկալ խոլերայի, տիֆի, մալարիայի, գրիպի և այլ համաճարակների մեջ։ Բոլոր այդ հիվանդությունները հանգեցրին մեծ զոհերի զինվորների մեջ, բժամոր և անդրադարձ տիֆով հիվանդացավ Հայկական բանակի կազմի շուրջ 60 %-ը, ընդ որում մահացածությունը բժամոր տիֆից կազմեց մոտ 6%, մալարիայով հիվանդացան Սուլրմալուի զորամասերը և Երևանի շրջանում տեղաբաշխված զորամասերի գրեթե բոլոր զինվորական աստիճանավորները։ 1918 թ. մայիսի 28-ից մինչև 1920 թ. հունվարի 1-ը հիվանդությունները և մահացածությունը զորքերում արտահայտվեց հետևյալ կերպ. ընդամենը հիվանդացավ 27.443 մարդ, մահացան 2359-ը, և 1920 թ. հունվարի 1-ին բուժական հիմնարկություններում հիվանդ վիճակում գտնվում էր 1164 մարդ։ Այսպիսով, մահացածության %-ը բոլոր հիվանդությունների հետ հարաբերությամբ՝ կազմեց 8,59%, իսկ Հայկական բանակի ընդհանուր թվի համեմատությամբ՝ 8,78%⁸¹⁶։

Բանակի, ռազմական շինարարության հարցերի լուսաբանման տեսանկյունից կարևոր է անդրադառնալ նաև ստորև բերվող մի փաստաթղթի, որը վերաբերում է 1919 թ. մարտի 12-ին Երևանում կայացած խորհրդակցությանը և վերջինիս կողմից ընդունված բանաձևին։ Խորհրդակցությունը, որը վարում էր զորքերի Երևանյան ջոկատի պետ Դիրոն, ներկա են եղել նաև մի շարք կարևոր զինվորական անձինք և մասնավորապես Հայկական զիվիզիայի պետ գեներալ-մայոր Մ. Միլիկյանը (Մովսես Միլիկովը), Զինվորական նախարարության համբարակապետ (ինտենդանտ) գեներալ-մայոր Զումարովը, Հայկական հրետանային բրիգադի հրամանատար գնդապետ Արարա-

⁸¹⁵ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 202, գ. 1, գ. 303, մաս II, թ. 251-252:

⁸¹⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 79, թ. 51:

տոռը, Հայկական դիվիզիայի շտաբի պետ, գնդապետ **Մ. Զինկելիչը**, 2-րդ գնդի Հրամանաստար գնդապետ **Մելիք-Մուրադովիչը**, 3-րդ գնդի Հրամանաստար Հալաբյանցը, Հայկական Հրետանային բրիգադի 1-ին դիվիզիոնի Հրամանաստար, փոխգնդապետ **Բաղդասարովիչը**, զրահագնացքի պետ կապիտան **Սիրունյանցը** և ուրիշներ: Այս կարեւոր խորհրդակցությունում լավում են զրամացած պետերի զեկուցագրերը իրենց վստահված զրամացած իշխող ռեալ իրավիճակի մասին, որի հիման վրա էլ արվում է Համապատասխան եղրահանգում զորքերի ողջ Երևանյան ջոկատի փաստացի վիճակի վերաբերյալ թե՛ ռազմական-մարտունակության և թե՛ բարոյագրադական մթնոլորտի տեսանկյունից: Հստ էության դրանք հանգում էին հետևյալին.

1. ա) Զորքերը հացի, սննդի և անասնակերի զգալի պակասություն ունեն, բ) զգացվում էր զինվորական հանդերձանքի և կոչկեղենի բացակայություն, գ) զգացնել է տալիս կահավորված զրանոցների բացակայությունը, դ) անկողնային պիտույքների բացակայության գործոնը: Խորհրդակցությունում նշվեց, որ այս պատճառները և հանգեցրել են զրամացած տարածված հյուծախտին, որոնք զգալի չափով, այլ պատճառների հետ միասին ուժեղացրել են դասալքությունը բանակում: Խորհրդակցությունում նաև նշվեց. 1) զինվորների և սպաների ծանր նյութական-կենցաղային վիճակի մասին, 2) գումակի բացակայության, 3) կապի միջոցների բացակայության մասին և այլն: Խորհրդակցությունը քննարկեց նաև զորամասերի մարտունակության հարցը և արձանագրեց, օրինակ՝ Գետեյալը. ա) 2-րդ հետեւակային գունդը կարող է մարտաշարք գուրս բերել միայն 482 պին, ունենալով, սակայն, 665 մարդ, բ) ձիերի բացակայության պատճառով այն չի կարող շարք դուրս բերել ոչ շարժական գնդացրային դասակը և երեք գնդացրային Հրամակազմերը⁸¹⁷: Ելնելով վերոնշյալից և այլ հանգամանքներից՝ խորհրդակցության մասնակիցները ընդգծում են, որ զորքերի ծանր վիճակը և գոյության անտանելի պայմանները հաղթահրեթու, զորքերի մարտունակությունը գործնականում պահպանելու համար անհրաժեշտ է. 1) Զորքերին պարեն մատակարարել ոչ պակաս, քան մեկ ամիս առաջվահաշվարկով, 2) զորամասերը ժամանակին ապահովել անհրաժեշտ և բավարար քանակությամբ դրամով, 3) ձեռք բերել անկողնային պիտույքներ, 4) բացել լազարեթներ իգիբրում և Ղամարլուում, 5) պարենային պահեստներ բացել իգիբրում, 6) սպաներին ձրի տրամադրել պետական զինվորական հանդերձանք և կոչիկ՝ առձեռն (թեկուզեւ տեղական արտադրության, եթե ուրիշը չլինի), 7) Զորանոցները կարգի բերել, 8) զորաշոկատի տրամադրության տակ գնել 2 բեռնատար ավտոմոբիլ և գնացք: Սարքին հեռախոսային ապարատներ չունենալու պատճառով դիվիզիոնի Հրամանաստարի կարգադրությամբ Թիֆլիս գործուղել ինժեներ-սպայի՝ անհրաժեշտ ապարատները գնելու

⁸¹⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 27, թ. 147:

նպատակով, 9) Հետախուզական նպատակների և կապի սպահովման համար Հետևակային գների համանատարներին թույլատրել մարտի 20-ից սկսած ունենալ 12 հեծյալ հանձնակատար զինվորներ: Հասողակ զորատեսակների գծով բոլոր պետերին թույլատրել (Հրետանային, «կայծային» (Ծլեկտրական) կայան, զրահագնացքներ, գնդացրային դասակներ) ունենալ վարձու զինվորներ՝ ոչ զինսպարտների թվից, 9 ամսից ոչ ավելի ժամանակամիջոցով, յուրաքանչյուրին տապով ամսական 150-ից 200 ռուբլի աշխատավարձ՝ հրետանային մարտկոցի համար՝ մինչև 22 վարձու գնդացրային հրամկազմերի համար՝ մինչև 24 վարձու գնդացրորդ, զրահագնացքների համար՝ մինչև 45 հոգի, 10) շտապ միջոցներ ձեռնարկել դասակիների դեմ, ընդ որում զանազան հաստատությունների, գյուղական կոմիսարների ենթակելով զրամատուգանքի մինչև 3000 ռ. չափով կամ 1-3 ամիս բանտարկության: Յուրաքանչյուր ծուխը (ընտանիքը) նյութապես պատասխանատու էր համարվում դասալիք զինվորների և պետական համուքերձանքի ու զենքի համար: Խորհրդակցության այս եղանացությունները հաստատվում են խորհրդակցությանը նախագահող զորքերի երևանյան զորաշնորհության վետ Դրոյի, Հայկական դիվիզիայի պետ գեներալ Մ. Միլիկյանի և գեներալ-մայոր Ք. Արարատյանի ստորագրություններով⁸¹⁸:

Հայկական բանակի կայացման և ռազմական շինարարության, հանրապետության անվտանգության համակարգի տարբեր օդակների ձևավորման պատության հիմնահարցերի լուսաբանման տեսանկյունից հետաքրքրություն են ներկայացնում բոլոր այն փաստաթղթերը, որոնցում շոշափվում են բանակաստեղծ գործընթացներին վերաբերող խնդիրները, առավել ևս, երբ դրանց հեղինակները հենց Հայկական բանակի սպայական հրամկազմի լավագույն ներկայացուցիչներն են: Որոշակի փաստեր անհերքելիորեն վկայում են, որ Հայկական բանակի լավագույն զորամասերից մեկը Դրոյի ջոկատն էր, և դա ամենևին էլ պատահականություն չէր, քանզի շատ բան պայմանավորված էր Դրոյի՝ որպես մարդու և զորավարի, պիտաքաղաքական գործչի անձով, նրա բարոյաբաղադրական բարձր հասկանիշներով⁸¹⁹: Այս առումով որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի բարձրաստիճան սպաներից և Հայկական հետախուզական ծառայության հիմնագիրներից մեկի՝ գնդապետ Միխայիլ Զինկեիչի, որի գործունեությունը Հայաստանում չի կարելի միանշանակ, առանց վերապահումների գնահատել, քանզի պետք է լրջորեն և համակողմանիորեն հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ նրա գործունեության հիմքում ընկած են եղել Ռուսաստանի հարավում գործող Ա. Դենիկինի Կամալորական բանակի ռազմաքաղաքական շահերը, որը սակայն խոչընդոտ չի հանդիսացել Հայ-ռուսական հարաբերությունների բարելավ վիճակի, տարա-

⁸¹⁸ Նույն տեղում:

⁸¹⁹Տես Հ. Գևորգյան, Գրո, Եր., Հեղ. իրատ., 2007, էջ 269-535:

բնույթ ռազմաքաղաքական Հիմնավիճակիների լուծման համար, որոնք առնչվում էին Հայաստանի Հանրապետության հետ, ինչը չի կարելի բոլորովին անտեսել, աղավաղված ներկայացնելով **Մ. Զինկելի** որպես բարձրատիման գինվորական սպայի և քաղաքական գործչի դիմանկարը, և գուցե՝ դեռ ավելին: Այս տեսանկյունից ուշադրության է արժանի որպես օրինակ **Մ. Զինկելի** 1918 թ. Հոկտեմբերի 1-ի գեկուցագիրը (№ 140-141)՝ ուղղված Հայկական գինվորայի պետին իր կողմից սեպտեմբերի 29-30-ին կատարված քննագննության մասին: Նշելով այն մասին, որ ինքը սեպտեմբերի 29-30-ը ընկած ժամանակահատվածում եղել է Հայկական հետևակային գնդի զորամասերում, և այդ առիթով դրականորեն է արտահայտվում Դրոյի գնդի մասին: Զեկուցագրում նաև արձանագրվում էր այն փաստը, որ չնայած զորաջոկատի զորանոցային պայմանները լավ չեն, որ դրանք ոչ պիտանի, խարիսխած վիճակում են, զինվորների հանդերձանքն ու կոչիկները մաշված և գոգված են, միաժամանակ ընդգծում է, որ գենքը բավարար քանակի է, և ջոկատի պետ Դրոյն ունի գենքի և զինամթերքի բավարար լրացուցիչ քանակ, իսկ զինվորների նոր զորահավաքի պարագայում կարող է լիարժեքորեն օգտագործվել, սակայն միաժամանակ ընդգծում, որ դրանք պահեստամասերի բացակայության հետևանքով գժվար է սարքին վիճակում պահել⁸²⁰: Այս առումով որոշակի արժեք է ներկայացնում նաև 1919 թ. Հունիսի սկզբի վիճակով Զինվորական նախարարի պարտականությունները ժամանակավորապես կառարող Դրոյի գեկույցը Նախարարների խորհրդում 1919 թ. Հունիսի 9-ին (№ 5755), որում վերջինս իր բարոյական պարտքն էր համարում կառավարությանը ներկայացնել հանրապետության զինված ուժերում տիրող իրավան վիճակը: Նշելով, որ **Արարատովի, Մ. Սիլիկյանի (Սիլիկյովի)** և իր կողմից գլխավորվող զինված ուժերը որոշակի քայլեր են կատարել և ինչ-որ չափով ամրապնդվել, միաժամանակ անելացնում էր, որ իրենց զորքերի վիճակը պետք է ճանաչել որպես բավականին տխուր, քանզի զրեթե լիովին բացակայում է զինվորական հանդերձանքը և կոչկերինը, ժամանակին չի տրվում Հաց և պարեն, և զինվորները գտնվելով մշտական արշավանքների և առաջնաղացումների մեջ, կիսահոգնած են, կեղտոտ, գոգված, իսկ երբեմն էլ, բարձրաբերձ սարերում, ցուրտ պայմաններում (Իգդիրի և Կարսի շրջաններ) մշտապես և անընդհատ գնում են գեպի գժոխսային քայլայում, որի գեպքում ուժեղացել է դասալքությունը, ինչպես նաև դրա հետ կապված հանցավորությունը՝ զենքի և զինվորական հանդերձանքի, պետական ունեցվածքի վաճառքը և այլն: Այնուհետև Դրոյն նշում էր, որ հանդերձանքի բացակայության հետևանքով հուլիս ամսին Խգդիրի լազարեթում Հիվանդ պատկել է մոտ 20 հիվանդ՝ թոքերի բորբոքումով: Սույն գեկույցում Դրոյն փաստում էր ևս մի էական հանգամանք. զինվորների

⁸²⁰ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 42, թ. 96:

կողմից արվել են միանգամայն արդարացի բողոքարկումներ, որ միջոցներ չեն ձեռնարկվում այն գինապարտ քաղաքացիներին զորակոչի ենթարկելու առումով, ովքեր այս կամ այն պատրիարքով տեղափոխել են աշխատանքի և դրանով իսկ խուսափել գինվորական պարտականությունների կատարումից: Վերջապես, Դրոն նպատակահարմար է գտնում վերոնշյալին զուգահեռ նաև արտահայտել իր նկատուումները Հայկական բանակի մարտունակության բարձրացման խնդրում, որոնք հանգում էին հետեւյալին. 1) առանց հապաղման և առաջին հերթին անհրաժեշտ դրամով ապահովել զորամասերին և գինվորական հաստատություններին, 2) առաջին իսկ հնարավորության դեպքում զորքերին ապահովել այլուրի բավարար պաշարով՝ մինչև նոր բերքահայտագր, 3) պարենավորման նախարարությանը հրահանգել դիմելու բոլոր քաղաքային ինքնավարություններին՝ հավաքելու սպիտակեղեն, հանդերձանք և կոչիկ՝ զորքի համար: Միաժամանակ կարգադրություն անել համբարակավետությանը բաց թողնել բավարար չափով գումար՝ այդ նույն նպատակի համար, 4) բոլոր հնարավոր միջոցներ ձեռնարկել դասավլության դեմ անդիջում պայքար ծավալելու և գինապարտ քաղաքացիներին գինվորական ծառայության մեջ ներգրավելու ուղղությամբ⁸²¹:

Հարկ է նաև նշել, որ անարդարացիորեն շատ դեպքերում փորձում են Հայկական բանակի թուլության, դժվարությունների, սայթաքումների և անհաջողությունների ողջ խորքային արմատները որոնել բոլցեկինների գործունեության մեջ, և դա այն պարագայում, եթե Առաջին Հանրապետության վերջին վարչապետ և նրա տարեգիր Ս. Վրացյանն ինքն է խոստովանում, որ 1920 թ. սկզբներին «Հայաստանի ժողովուրդը, իշխանությունը և բանակը հակառակ էին ներկայացնում և անարժեք որակ՝ ընդամենը 500 անդամ, այն էլ՝ չափազանց աղքատ փորձված և պատրաստ ուժով»⁸²²: Այս առումով ավելի խոր վերլուծության ենթարկելով նշված հիմնախնդիրը և Համագրելով մի շարք փաստեր՝ անհրաժեշտ է ավելի լուրջ եզրահանգումների գոյա, փորձելով խոստովանել, որ շատ ավելի կարեօր պատճառներ էին ընկած Հայկական բանակի քայլքայվածության, անմարտունակության, դասավլության և այլ երկույթների հիմքում, որոնց մասին արժե խոսել և լրջորեն վերաբերվել, ջայլամի նման ավագի մեջ մտցնելով գլուխը՝ անտեսելով իսկական իրական փաստերը: Հենց այդ տեսակի վկայակոչումների ու փաստերի կարելի է հանդիպել Ս. Վրացյանի մոտ, որը խոր անդրադարձ կասարելով դեպի Դրոյի՝ որպես զրոահրամանաստարի կերպարին, և վերհանելով Հայկական բանակի դժվարությունները և սայթաքումները 1919-1920 թթ. սովոր տարիներին, Ս. Վրացյանը նշում է մասնավորապես հետեւյալը. «Բոլցեկիններին ճնշելուց

⁸²¹ Տե՛ս նոյն տեղում, թ. 249-250:

⁸²² Տե՛ս Ս. Վրացյան, Հայաստանը բոլցեկիյան Սուրճի և թրքական սահի միջև (Երկրորդ տպագրութիւն), տպարան «Համազգային» ընկերութեան, Պէյրութ, 1953, էջ 53:

Հետոյ, Բիւրօ-կառավարութիւնը որոշեց զսպել եւ զանգիբասարցիներին՝ կանոնաւոր զորամասերի միջոցով⁸²³. Դրօն բուռն կերպով բողոքեց վերջին որոշման դեմ: Զանգիբասարի նուածմանը նա, իհարկէ, հակառակ չէր և համոզուած էր, որ բոլշևիկներին սանձահարելուց յետոյ աւելի դիւրին կը լինի Զանգիբասարի մաքրագործումը, բայց, անընդունելի, վնասակար էր համարում կանոնավոր զօրքի մասնակցութիւնը Զանգիբասարի գրաւման: Նա անվիճելի փաստերով և իրատեսութեամբ աշխատում էր համոզել, որ բանակի մասնակցութիւնը քաղաքացիական կրիսներում, անխուսափելի կերպով կը խախտէ զինուորութեան կարգապահական ոգին, կը բարոյագրէ ու կը տկարացնէ մարտունակութիւնը: Այդպէս էլ պատահեց: Զանգիբասարը նուածեց, ճիշտ է, բայց թրքական գիւղերի մաքրագործման մասնակցող զորամասերն էլ բարոյագրուեցին ու գրեթէ կազմալուծուեցին: Մաքրագործումը անխուսափելի կերպով կապուած էր թաղանի ու հարստահարութիւնների հետ: Դրօն գիտէր այս և թույլ չտուեց, որ իրեն ենթակայ զորամասերը մասնակցէին Զանգիբասարի գործողութեան: Եւ հետագայ դէպքերը ցույց տուին, թէ որքան իրաւացի էր Դրօն, երբ միայն Սուրբմալուի ճակատի վրայ, ուր գործում էին Դրօյի զօրամասերը, հայ բանակը ընդունակ եղավ վճռական հակահարված հացնելու թշնամուն»⁸²⁴: Հարկ է նաև ասել, որ ըստ էության Ս. Վրացյանը այդ հարցում Համակարծիք է եղել Դրօյի հետ, և մի կապակցությամբ էլ զրում է հետևյալը. «Բանակի հոգեբանության վրա մեծապէս ազդել է նրա մասնակցութիւնը ներքին քաղաքացիական կրիսներին, եւ երկրի մաքրագործման՝ հակապետական տարրերից, ինչպէս եւ բոլշևիկյան քարոզությունը: Իր կոչման բարձրության վրա չէր եւ բանակի հրամանաստարութեան կազմը, ինչպէս նաև ղեկավարութիւնը: Գործոն զօրամասերի հրամանաստարական կազմի մեջ մնացել էին հայրենասիրությունից զուրկ, շահամօլ զօրավարներ եւ Զինվորական նախարարութիւնը Հանդուրժում էր նրանց»⁸²⁵:

Հենվերով ժամանակակիցների կողմից արտահայտված որոշ մտքերի և թողած վկայությունների հետ, կարելի է եզրահանգել, որ վարչապետ Հ. Քաջազնունու ժամանակ ուազմաքաղաքական շրջանների որոնումները և պատկերացումները բանակաշինության գործընթացների կազմակերպման բնագավառում գտնվում էին ուսուական ուազմական մտքի ազդեցության տակ, և այդ տեսանկյունից էլ նպատակ էր զրիվում ստեղծել ուսուական ոճի գորք: Դրանից էլ ենթելով, ուսուական բանակի մեջ դաստիարակված, նրա շարքերում թրծված և մարտական բոլով անցած հայ սպայության մի մասը

⁸²³ Տե՛ս Ս. Վրացյան, Կեսնքի ուղիներով, հ. Պ, Պէյրութ, տպ. «Մշակ», 1965, էջ 192-193:

⁸²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 193:

⁸²⁵ Տե՛ս Ս. Վրացյան, Կեսնքի ուղիներով, հ. Ե, Պէյրութ, տպ. «Համագայինի», 1966, էջ

իր համար անընդունելի էր համարում զորքի կազմակերպման Հայաստան-յան կազմակերպման ձևը՝ կիսաժողովրդական, կիսազինվորական ձևը:

Երկրորդ կարևոր խնդիրը, որը փորձ էր արվում այդ ժամանակ լուծել, դա զինվորական ուժը քաղաքականությունից դուրս բերելն էր, և այդ իմաստով հետևողական քայլ էր համարվում ոչ մի քաղաքական հոսանքի չպատկանող Հ. Հախվերդյանի նշանակումը որպես Զինվորական նախարար, որն, ավաղ, շարունակություն չունեցավ, և չլուծվեց այդ ժամանակաշրջանի կուսակցական-քաղաքական մտայնության հետևանքով։ Դա համապատասխանում էր ոռուսական ոգուն և այդ իրականության կողմից առաջարված պահանջներին, իսկ ոռուսական ուղղմական ստամդարտները ամենենին էլ չի կարելի տեղափորել պատության ետնափորչում, քանզի դրանք գտնվում էին դարամակարդակ մասուցյաներում, և հայ ուղղմաքաղաքական ուժերը կլանված էին զրանով, ինչը ըստ էության բացառում էր զորքի կազմակերպման անկանոն եղանակները, փաստացիորեն ժիստելով զորքի կազմակերպման ինչպես կիսաժողովրդական-կիսազինվորական, այնպես էլ պարզապես խմբավետական-հայդուկային համակարգի նպատակահարմարությունը, ինչին տուրք տալն էլ հենց բացասական դեր խաղաց 1920 թ. ուղղմական աղետալի իրադարձությունների ժամանակի։

Եվ քանի որ Հայկական բանակը կազմակերպված լինելով որոշակի զինվորական մասնագիտական տվյալների վրա, ուներ իր արժանիքները ուղղմագիտական տեսանկյունից, բայց ուներ նաև իր թերություններն ինչպես ոգու և կամքի տեսանկյունից, այնպես էլ հենց դարամակարդակ պահանջների հաշվառման, կանոնավոր բանակներին ներկայացվող Հիմնարար պահանջների լույսի ներքո։

Բանակատեղծ քաղաքականությունում կառավարությունը ոչ միշտ էր ճիշտ լուծումներ գտնում, երբեմն էլ ուղղակի պակասում էր շրջահայացությունը և կոնկրետ իրավիճակների օբյեկտիվ վերլուծությունը, հետևաբար էլ որոշ երևույթների տրվում էին անսթափ և հաշտապ լուծումներ, ինչը որոշակիորեն վնասում էր Հանրապետության անվտանգության համակարգի ձևավորմանը նպատակառուղղված կառավարության, պատրամենտի քաղաքականությանը, անտեղի խոչընդուներ հարուցում պետականորեն, ազգային տեսանկյունից կարեւոր այդ գործերի առաջ։ Այսպես, ուղղմական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանի 1920 թ. հունիսի 26-ի № 1073 շրջաբերական Հրամանի հիման վրա ոչ ուշ, քան մինչև օգոստոսի 1-ը գործալարությունը և գրագրությունը բոլոր շտաբներում, ուղղմական Հիմնարկություններում և զրագրությունը պետք է կատարվեր Հայերեն լեզվով, բացի տնտեսական մասի հաշվետվությունից։ Սույն որոշմանը շտապողական, իրադրությանն անհամապատասխան և չհասունացած մոտեցում ցուցաբերեցին նաև Հայաստանյան իրավանության մեջ գործող կուսակցությունները։ Միաժամանակ, իրավանությունը ցույց տվեց, որ դա այնքան էլ հեշտ չէր իրականացնել,

ապելի ճիշտ՝ անհնարին էր և ոչ միայն այն պատճառով, որ Հայերեն տառերով գրամեքենաներ չկային, այլև այն պատճառով, որ Հնարավոր չէր ոռւս պաշտոնյաներին փոխարինել Հայերեն իմացող գինվորական մասնագետներով, չնայած այն Համբամանքին, որ Գիլխավոր շտաբի թարգմանիչ Համձնաժողովը գդալի աշխատանքներ ծալվեց և Հայացրեց բազմաթիվ գրագրության ձևեր, Հրամաններ, մասյանների օրինակներ, կանոնագրքեր և այլն: Մինչև 1920 թ. հունիսի 1-ը Հայկական գորքերում գտնվում էին օտարապետ և օտարապետ 256 սպաններ և աստիճանավորներ, որոնցից 81-ը հուլիսի 1-ից Հայացման առթիվ տրված № 1073 շրջաբերական Հրամանի հիման վրա ազատ արձակվեցին Հայկական բանակում ծառայությունից⁸²⁶: Ավելին, ձգտելով թուլացնել Դենիկինի Կամավորական բանակի ազդեցությունը Հայատանում ընթացող բանակատեղծ գործընթացների վրա, և դրանով իսկ ունենալ Հնարավորինս ոռուսական սպանների գերակշռությունից զերծ բանակային սպայական կազմ, ինչը կարեւոր էր ՀՀ պետական անվտանգության համարդի կայացման տեսանկյունից (քանզի Հայկական բանակի սպանների կեսից ավելին ոռուսներ էին⁸²⁷), 1919 թ. հունիսի 4-ին Հայաստանի պառլամենտի նիստում **Ալ. Խատիսյանը** միանշանակ Հայտարարեց, որ ՀՀ կառավարության որոշմամբ Կամավորական բանակի հետ առնչություն ունեցող կամ նրանց գաղափարախոսությունը կրող սպանները, պաշտոնյանները և զինվորներն ազատ են Ռուսաստանի հարավ գնալու, իսկ նրանք, ովքեր կմնան, պարտավոր են ճանաչել միմիայն ՀՀ իշխանության գերակայությունը⁸²⁸: Հայաստանի Հանրապետության կառավարության Հանձնարարությամբ կազմվեց Հանձնաժողով **Գ. Խատիսյանի** գլխավորությամբ՝ Հայացման օրինագիծ մշակելու համար⁸²⁹: Սակայն զորամասերը, իրապես չկարողացան ժամանակին Հայացնել արձակվելիք սպանների և աստիճանավորների ցուցակը, և այդ տեսանկյունից, փորձելով խուսափել խառնաշփոթ առաջ բերած իրավիճակից, ուզամական գործողություններին չփնտելու Համար, Զինվորական նախարարությունը Հնարավոր գտավ ժամանակավորապես կահեցնել այդ Հրամանի կառարումը գործող զորամասերում՝ մինչև ներքին քաղաքացիական կոիվների և արտաքին այլեւայլ պատերազմների վերջանալը: Դա բացատրվում էր նաև նրանով, որ Հայագգի սպանների մեծագույն մասն ուներ ոռուսական ուզամական կրթություն, և որոշ ժամանակամիջոց էր անհրաժեշտ նրանց Հայացման Համար, ինչը անհնարին էր 1918-1920 թթ. իրականության պայմաններում: Հրամանը համարվեց ժամանակավերեպ և ոչ տեղին, քանզի այն կրծանարար նշանակություն կունենար առանց այն էլ դժվարին պայ-

⁸²⁶ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 119, թ. 190:

⁸²⁷ Տե՛ս **Գ. Պետրոսյան**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918-1920 թթ.), էջ 190:

⁸²⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸²⁹ Տե՛ս «Հայաստանի աշխատավոր» (Երևան), 11 հունիսի, 1919, № 114:

մաններում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության, նրա ռազմաքաղաքացիան իրավիճակի և ընդհանրապես անվտանգության համակարգի ձևավորման ուղղությամբ ընթացող բանակաստեղծ գործընթացների համար, էական ազդեցություն թողնելով Հայկական բանակի մարտունակության և կադրային հիմնահարցերի վրա⁸³⁰:

Այս, որ Հայկական բանակի հիմնախնդիրները առաջնային էին, և առանց այդ բանակի չէր կարող լինել արդյունավետորեն գործող անվտանգության համակարգ, ակնհայտ էր: Ակնհայտ էր նաև այն, որ այդ ժամանակաշրջանում, չնայած ահռելի դժվարություններին, ոչ օբյեկտիվ բնույթի բարդություններին, ՀՀ կառավարությունը, կուսակցությունները և պառլամենտը փորձել են ուղիներ որոնել բանակի հիմնախնդիրները լուծելու համար, և այդ կապակցությամբ արել են առաջարկներ, եզրակացություններ, գործադրել են ջանքեր, որոնք տվել են որոշակի արդյունքներ: Այս առումով հետաքրքրություն է ներկայացնում էջմիածնի և Սուրբալուի գավառները գնացած պառլամենտական հանձնաժողովի գեկույցը, որը ներկայացվել է պառլամենտի 1919 թ. դեկտեմբերի 29-ի նիստում: Նշելով, որ Զինվորական նախարարության հաստատությունների գործերը հասուն վերաքննության չեն ենթարկվել իրենց կողմից, էջմիածնի և Սուրբալուի գավառները գնացած պառլամենտում գեկույց ունեցած *Ս. Թոռոսյանը* ընդգծում էր հետևյալը. «Զորացմափ պետի թույլավորությամբ գնացինք դիրքերը և հիացանք զինվորների պարտաճանաչությամբ և դիմացկունությամբ, սակայն չենք կարող չհիշատակել, որ դեկտեմբերի 21-ին՝ բանակի տօնի օրը, իդգիրում զօրքը հայ չուներ, թեև այսուրն ընկած էր էջմիածնի կայարանում: Ընդհանրապես, զօրքի մթերքների մատակարարման գործը բավարար չէր»⁸³¹:

Այստեղից ակնհայտ են Հայկական բանակի կայացման դժվարությունները, որոնք գլխավորապես պայմանավորված էին այն տնտեսա-քաղաքական ծանրագույն պայմաններով, որոնցում գտնվում էր Հայաստանի Հանրապետությունը: Սակայն անգամ այդ դժվարին պայմաններում բանակաստեղծ գործընթացները և որոնումները համառորեն շարունակվում էին, և կառավարությունը որոշակի ուշադրություն էր դարձնում հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ձևավորմանը և կուտակված հիմնախնդիրների լուծմանը, այն դիտելով որպես կարևոր նախապայման հանրապետության պաշտպանունակության ամրապնդման, երկրի սահմաններն արտաքին վտանգից ապահովագրելու խնդրում: ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար *Մ. Զինկեիչի* զինվորական գերատեսչության գծով 1919 թ. հունիսի 10-ի հրամանագրով հաս-

⁸³⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 119, թ. 189-190:

⁸³¹ Սույն տեղում, Ֆ.Պ - 198, գ. 1, գ. 2, թ. 49:

տառվում է 1-ին Հայկական 1-ին Սահմանապահ բրիգադի հաստիքակազմը, ըստ որի բացի բրիգադի հրամանաստրից և նրա 3 օգնականներից, բրիգադն ունենում է 3 բաժին և 6 ջոկատ՝ 6 շտաբային սպա, 42 օբեր-սպա, 3 բժիշկ, 1 անասնաբույժ, 1 գործակարգավար, 1136 զինվորներ, շարային ձիերի քանակը հասնում էր 294-ի, սայլակառքերին՝ 590-ի: Նշված բրիգադի շտաբն ունենալու էր հրամանաստար՝ 3 օգնականներով, 4 օբեր-սպա, 2 զինվորական աստիճանակալորներ, 30 զինվոր, 7 հոգանոց կազի խումբ, պարետային ծառայություն՝ 25 հոգուց բաղկացած, այսինքն՝ շտաբն ունենալու էր 5 հոգանոց կազմ, իսկ զինվորներ՝ 148-ը, ներառյալ միացյալ գնդացրային հրամակազմը՝ 4 սպայով և 75 զինվորներով⁸³²: 1919 թ. հունիսի 14-ին Զինվորական նախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Դրոն Հրաման է արձակում հատուկ գումարտակ կազմավորելու մասին՝ կարգադրելով՝ Երևանյան ջոկատի հրամանաստարին, որպես այդ գորամասի ձևավորման և կազմահամարման հիմքի նկատի ունենալ Առանձին Կամավորական Հետեակային գումարտակի հաստիքակազմը՝ գորակոչային հասակի զինապարտներից, ավելացրած՝ Հեծյալ-Հետախուզական հրամակազմը: Ընդ որում, 1919 թ. հունիսի 14-ի վիճակով հաստատվում է նաև Հատուկ գումարտակին կից Հեծյալ-Հետախուզական հրամակազմի հաստիքակազմը, որը բարկացած էր 2 սպայից, 53 զինվորից, այդ թվում կային՝ 5 ֆելդշեր, ավագ ունտեր սպա, կրտսեր ունտեր սպա և այլն⁸³³:

Որոշակի քայլեր արվեցին Կարսի միջնաբերդի հրետանային հրամակազմը ուժեղացնելու ուղղությամբ (ինչը Հետագայում արագ քարուքանդ արվեց անզիւցիների միջոցով - Վ. Վ.), որի ժամանակավոր հաստիքակազմը 1919 թ. օգոստոսի 25-ին հաստատվեց, որի տակ կար Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար կապիտան Շումովի ստորագրությունը: Ըստ դրա, Կարսի բերդի հրետանային գունդը և ղեկավար վարչությունը ուներ 35 սպա, 8 զինվորական աստիճանակալորներ, 965 զինվոր, 22 ձի, 16 բեռնակիր անսառուներ և այլն⁸³⁴: 1919 թ. օգոստոսի 31-ին Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Ք. Արարատյանի կողմից հաստատվեց Հայկական սահմանապահ բրիգադի ուսումնական հրամակազմը բաղկացած 7 հոգուց⁸³⁵: 1919 թ. նոյեմբերի 16-ին զորքերի հրամանաստարի Գլխավոր շտաբի պետի պարտականությունները կատարող Հ. Հախվերդյանի ստորագրությամբ հայտնի փաստաթիթի համաձայն Առանձին Հետեակային գումարտակի Հեծյալ Հետախուզույների հրամակազմը բաղկացած էր 1 սպայից, 24 զինվորից ընդ որում՝ 1-ը՝ շտաբային էր, և 25 շարային զինվորներից⁸³⁶:

⁸³² Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 132, թ. 296-297:

⁸³³ Նոյն տեղում, թ. 132:

⁸³⁴ Նոյն տեղում, թ. 372- 373:

⁸³⁵ Նոյն տեղում, թ. 344:

⁸³⁶ Նոյն տեղում, թ. 362:

1919 թ. դեկտեմբերի 19-ին Նախարարների խորհուրդը լուսամ է Փի-նանսների նախարարի զեկուցումը սահմանապահ գումարտակ կազմակերպե-լու համար հասունացումներ կառարելու մասին հարցը: Հիմնահարցը կրկին քննարկվում է ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. դեկտեմբերի 25-ի նիս-տում: Ընդունված որոշման մեջ հավանություն է արվում գումարտակ կազ-մակերպելու խնդրին, և համանարարվում է. ա) այն կազմակերպել զինվորա-կաններից և զինվորակոչից աղաս կամավորներից, բ) ամեն մի զինվորին ամսական նշանակելով 1000-ական ռուբլի ռոճիկ, հագուստ և ուտելիք տա-լով, գ) զինվորներին գլխավոր նշանակել սկսած տասնավետից, այնուհետեւ՝ ջոկատապետ և այլ աստիճանավորներ՝ համապատասխան հավելումներով, ըստ այդմ՝ դ) գորակոչը կազմակերպել ՆԳ նախարարության աջակցութ-յամբ, ե) զինվորական մասին իրավունք վերապահել այդ գումարտակին տալ թնդանոթներ, պատրաստել համապատասխան կարգի զինվորներ, զ) ծախսե-րի համար զինվորական մասին առաջարկել՝ հոգալ իր արածագրության տակ եղած զինվորական կարիքների համար նախատեսված 7 միլիոն ֆոնդից, է) ռոճիկների համար ծախսելու հոգալ Հայաստանի Հանրապետության նախա-րարների խորհրդի 10 մլն. ֆոնդից, ը) կազմակերպման համար նշանակել մեկ ամիս ժամանակ:⁸³⁷ 1920 թ. ապրիլի 10-ին (№ 2100) Զինվորական նա-խարար Ռ. Տեր-Մինասյանը կառավարության նիստին ունեցած զեկուցման մեջ նշում է, որ Հայաստանի սահմաններից հաճախակի չորոշված ձևերով գուրս են բերվում հում նյութեր, թանկարժեք գույք և անսառններ, առեղ-ծված իրադրությունում գուրս բերումը դադարեցնելու համար պահանջում էր վրացական սահմանի վրա՝ Քուռ գետի հովտով դեպի Արդահան, մինչև միացումը, 1-ին սահմանային բրիգադի ուժերով ապահովել սահմանային գիծ, ինչը ՀՀ պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից կա-րեւոր քայլ էր: Կառավարությունը ջանքեր է գործադրում 2-րդ կարսյան սահմանապահ բրիգադի կազմակերպումը արագացնելու համար: **Ռ. Տեր-Մինասյանը** խնդիր էր գնում շուտափույթ քննել բրիգադի կազմակերպման, վարկավորման հարցը, տայ դրական լուծում բոլոր հարցերին, այդ թվում՝ ֆինանսների նախարարի կողմից հաստատել բրիգադի նախահաշիվը՝ պաշ-տոնյանների ամենամյա վարձը և հեծելակազմը: Զինվորական նախարարը ի նկատի ունենալով զինակոչի պիտանի հայ տղամարդկանց թվի պակասու-թյունը, Հանրավոր էր գտնում սահմանապահ պահակները լիաթիվ դարձնե-լու համար, զանազան ազգություններից՝ մահմեղականներից՝ քրդերից ու թուրքերից կամավորներով համարել, պայմանով, որ սակայն ամբողջ կազմի մեկ երրորդը լինելու են հայ զինվորներ, հայ և ոռու կամավորների համար՝ 32 տարեկանից, խակ թուրքերի և քրդերի համար՝ 25 տարեկանից, մնա-ցածների համար՝ 18-ից բարձր տարեկանից՝ 1000-ից մինչև 1400

⁸³⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 100, թ. 270:

Ա. Վարձատրությամբ⁸³⁸: Ընդհանուր առմամբ, 2-րդ Կարսյան սահմանապահ բրիգադը ըստ Հաստիքային տվյալների, պետք է ունենար 3 բաժին, 6 շտաբային սպա, 35 օբեր սպա, 5 բժիշկ, 146 ոչ շարային և 1087 շարային զինվորներ⁸³⁹: Այս գործընթացները ամբողջականորեն ներկայացնելու տեսանկյունից կարևոր է նշել նաև ՀՀ կառավարության որոշումը սահմանապահ գնդերի կազմակերպման մասին, որի վերաբերյալ Զինվորական նախարարը 1920 թ. հունիսի 14-ին գեկուցումով համդես եկալ Նախարարների խորհրդի նիստում, ինչի հիման վրա արվեցին Համապատասխան եզրակացություններ և արվեցին անհրաժեշտ Հանձնարարականներ,⁸⁴⁰ որոնք էլ կարևոր էին պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման, այդ թվում ՀՀ պետական սահմանը թշնամական տարաբնույթ ուժնձգություններից պաշտպանելու: 1920 թ. հունիսի 27-ի մի փաստաթղթից, որի Հեղինակները Փինանսների նախարար Ա. Էնքիաջյանը և Զինվորական նախարար Արարատյանն են, ակնհայտ է դառնում, որ իշխանությունները այդ ժամանակահատվածում ձեռնամուխ են եղել ատեղծել ՀՀ զորքերի հրամանատարին շտաբին կից Սահմանապահ Բաժանմունք (գնդապետ Սկրիպին - նախավայրը՝ Երևան) և հետեւ Կարսի սահմանապահ բրիգադի ձևավորման գործնական աշխատանքներին, որոնք բաղդատված էին ենթակա մասերի. Ղարաքիլիսայի 1-ին սահմանապահ բրիգադ (Հրամանատար՝ գնդապետ Կորոլիկով, նստավայրը՝ Ղարաքիլիսա), որը պետք է բաղկացած լիներ 3 բաժանմունքից (նստավայրերը՝ Համապատասխանաբար Իջևանում, գ. Դսեղում, գ. Զալալ-օղլի), Կարսի 2-րդ սահմանապահ բրիգադ (Հրամանատար՝ գեներալ-մայոր Խանկանալով, նստավայրը՝ Կարս)՝ իր 3 բաժանմունքներով (Համապատասխանաբար՝ նստավայրերը՝ ք. Ալեքսանդրապոլ, ք. Արդաշան, 3-րդի տեղը պետք է հետապայում ճշտվեր), Հատուկ Սահմանապահ բաժանմունք (Հրամանատար՝ շտաբս-կապիտան Հովհաննեսով). այս բոլոր ենթակառույցներով Հանդերձ սահմանապահ պահակազորը (ընդամենը կային 15 շտաբային սպաներ, 96 օբեր-սպաներ, 22 բժիշկներ և չինովնիկներ, 2889 կամավոր զինվորներ) կոչված էր ապահովել պետական սահմանի անվտանգությունը, անխստաբեկությունը արտաքին թշնամական ներթափանցումներից, արգելեր երկրից ապրանքների և տարբեր արժեքների մաքսանենգային արտահանումը Կաղզվամ-Քուլազ գծով դեպի Դիլիջան տանող սահմանահատվածը, ապահովելով նաև Սարիղամիշ-Մեղրի-չայ սահմանագիծը, ինչպես նաև Հայաստանից Վրաստան թանկարժեք գույքերի և անասունների արտահանման կորուկ արգելումը⁸⁴¹: Այս բոլորն անհամեմատ հաջող և նպատակային քայլեր էին երիտասարդ Հանրապետության պետական ան-

⁸³⁸ Նույն տեղում, Ֆ.Պ. - 199, գ. 1, գ. 118, մաս III, թ. 181, 191:

⁸³⁹ Նույն տեղում, թ. 90:

⁸⁴⁰ Նույն տեղում, Ֆ.Պ. - 201, գ. 1, գ. 491, թ. 167:

⁸⁴¹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ. - 202, գ. 1, գ. 141, թ. 8, գ. 98, թ. 10-11 հակ, 61.:

Վտանգության համակարգի ձեւավորման ճանապարհին, քիչ թե շատ կայուն նախահիմք հանդիսանալով երկրի պաշտպանունակության խնդիրների լուծման և պետական սահմանների անվտանգության ապահովման տեսանկյունից: Միաժամանակ, հետաքրքիր է նշել, որ թե՛ Ռուսաստանյան կայսրության տարիներն, թե՛ Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ Հանրապետությունների օրոք Հայաստանում, պատմական հայկական հողի վրա պետական սահմանի ողջ վերահսկողությունն իրականացվում էր ազգությամբ ուսւս սպաների, զինվորների և զինվորական աստիճանավորների միջոցով: Տպավորություն է առաջանում, որ կայսերապաշտական խնդիրները թե՛ ուսւսական ցարի, թե՛ բոլշևիկների օրոք, թե՛ Առաջին և թե՛ Երրորդ Հանրապետությունների ժամանակահատվածում նույնն էին, որ փոխվում էին միայն ռեժիմները, իսկ ուսպանական նպատակադրումներն անփոփոխ էին, ուսւսական զինվորին մնում էր ապահովել Ռուսաստանյան կայսրության ընդհանուր արգելապատճեային օդակման անխափառելիությունը, այսինքն՝ ապահովել ընդհանուր պետական սահմանի ողջ երկայնքի անխափառելիությունը և անձեռնմխելիությունը: Բոլոր տեսակի փոփոխությունները, բարեփոխումները և կայսրության վերանորոգման ու նորացման ծրագրերը կանխորոշված էր իրականացնել ընդհանուր Ռուսաստանյան «արգելոցի» շրջանակներում:

Այդ քայլերը դժվարությամբ էին արվում, և ամեն մի քայլ կատարելու համար կառավարությունը և պառլամենտը զգալի ջանքեր էին գործադրում, հաղթահարելով աշխարհաքաղաքական մեկուսացած իրավիճակից առաջ եկած բոլոր բարդությունները, Հարեւանների թշնամական, լավագույն դեպքում՝ կրավորական դիրքորոշումից բխող դժվարությունները: Այս կապակցությամբ Հարկ է հասուլ ուշաբրություն դարձնել նաև Վրաստանի Հանրապետության դիրքորոշման վայրիվերումներին այդ Հարցում և հասուլ ընդգծել, որ բանակի ստեղծման, պետական սահմանի պաշտպանության ու ամրապնդման գործի դժվարությունները զգալի չափով պայմանավորված էին նաև նրանով, որ Հարեւան պետությունը, նրբորեն հարուցում էր մի շարք դժվարություններ զենք ու զինամթերքի՝ դեպի Հայաստան տեղափոխման առումով: Իսկ ամենածանրն այն էր, որ Հայկական կառավարությանը պարտավորեցրին, Համաձայն կնքված պայմանագրի, Վրաստանին զիշել զենք ու զինամթերքի շուրջ 27 տոկոսը, որն անցկացվում էր Վրաստանով Հայաստան⁸⁴²: Ինչպես երևում է Թիֆլիսի Հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչության փաստաթղթերից և մասնավորապես Հ. Եղանգույշանի, Տեկզագյանի և այլոց Հաղորդագրություններից, Հայկական բանակի կայացման գործում բացասական դեր էր կառարում վրացական կառավարությունը, որը Վրաստանի Հայերի՝ իր անհիմն զորակոչերով, Հայ-վրացական

⁸⁴² Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 498, թ. 768:

սահմանագծում անկայուն վիճակի ու լարվածության, ինչպես նաև զենքի ու զինամթերքի՝ դեպի Հայաստան տեղափոխման վրա իր արհեստական արգելքներով ապակյունացնում էր իրավիճակը⁸⁴³: Իրավիճակը էլ ավելի բարդացավ 1918 թ. դեկտեմբերի 13-ին սկսված վրաց-հայկական պատերազմով, որը Հաղորդագյուղության ուղիների աշխատանքները խափանեց մինչև 1919 թ. մարտ ամիսը, ընդ որում այդ բախման ընթացքում Թիֆլիսում գտնվող Հայկական ռազմական ունեցվածքի մեջ մասը բռնազրավիեց վրացական իշխանությունների կողմից: Վրաստանի կառավարության կողմից արգելվեց ամեն տեսակի պարենամթերքի, մանուժակտությայի արտահանությունը Վրաստանի սահմաններից դուրս, իսկ եթե թույլտվություն տրվում էլ էր, ապա այն ուղեկցվում էր տարաբնույթ ֆինանսավան-քաղաքական բարդություններով, ինչը շարունակվեց մինչև Առաջին Հանրապետության անկումը՝ լարվածության և խուզ առճակատման զոնաներ ստեղծելով Հայ-վրացական սահմանի ողջ երկայնքով՝ Լոռի-Ալիաքբարքի շրջանում՝ այսպես կոչված «Զեզոք գոնայում»: Իսկ Արդարականի հյուսիսային հատվածում ՀՀ կառավարությունը, զինվորական իշխանությունները մի շարք միջոցառումներ ձեռնարկեցին պետական սահմանի պաշտպանվածության ուժեղացման, սահմանային պահակագորի կայունացման ուղղությամբ, որը նպաստակառուղղված էր արգելափակել Հայաստանում մեծ պահանջարկ ունեցող արժեքավոր հումքի, անասունների և այլ թանկարժեք նյութերի արտահանումը դեպի Վրաստան:

Վրաստանի Հանրապետությունը վերոնշյալ և այլ հարցերում ոչ միայն չէր աշխացում դարավոր Հարեւանին, այլև ըստ էության բավարարվում էր միայն զելլարատիվ բնույթի կարգափոսներով և հայտարարություններով, դիմում տարաբնույթ քողածածկված բնույթի գործողությունների: Հարկ է նշել, որ վրացիները դա անում էին խոսքի ու գործի հակասմամբ, խոսքով հալաւատիացնելով իրենց պատրաստականության մասին՝ նպաստելու զրոակոչին, օգնելու իրենց մերձավոր «լավագույն» հարեւանին, իրականում խոչընդոտում այդ ամենին: Այդպիսի տպավորություն է թողնում Վրաստանի ռազմական նախարար *S. Գեղորգածեի* ուղերձը Հայաստանի ռազմական նախարարին, Գլխավոր շտաբի պետ՝ *Ա. Դոլուխանյանին*⁸⁴⁴, որում նա հայցում էր Հայկական կողմի անհապաղ կարգաբորությունը շտապ կազմակերպել Հայկական կորպուսի բոլոր զինվորների Հայաստան ուղարկելու գործը, որոնք գտնվում էին Թիֆլիսում և Վրաստանի Հանրապետության տարածքում առհասարակ: Դրա համար վրացական կողմը խոստանում էր Հասկացնել անհրաժեշտ երկաթուղային շարժակազմեր, սակայն գործնականում այդպես չէր: Դա երևում է 1919 թ. օգոստոսի 9-ի մի փաստաթղթից, ուր նշվում էր, որ վրացական իշխանությունները Վրաստանի տարածքում, մասնավո-

⁸⁴³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 12, թ. 121, գ. 42, թ. 286:

⁸⁴⁴ Նույն տեղում, գ. 43, թ. 31, 74:

բապիս Ախալքալաքի գավառում, որի բնակչության 77 տոկոսը կազմում էին Հայերը (կամ 85 հազար մարդ)՝⁸⁴⁵ գրաղվում էին զորակոչային տարիքի երիտասարդների ցուցակների ստեղծմամբ, ձգտելով նրանցով համարել վրացական բանակը՝ նրա սպասարկման, թիկունքային և այլ օժանդակ բնույթի աշխատանքների կատարման համար՝⁸⁴⁶ Նույնպիսի քաղաքականությունն էին վարում Վրաստանի իշխանությունները Հայկական Լոռու նկատմամբ՝⁸⁴⁷ Ն. Ն. Ժորգանիայի կառավարությունը 1918 թ. սեպտեմբերի վերջերին հրահանգներ էր տվել տեղական իշխանություններին, որի համաձայն զորակոչվող Հայերը պետք է ծառայեին վրացական զորքերում, Հրաժարվելու դեպքում ճնշում գործադրելով գյուղական կոմիսարների և զորակոչի չներկայացողների ծնողների վրա, և այլ Հակառակինական քայլերի էին դիմում, ըստ էության խոչընդոտելով Հայկական բանակի կայացման գործնթացները: Վրացական կողմի վերաբերմունքը երկիրմի էր, խոսքով Հավասարիացումներ բարեկամության և եղբայրության մասին, գործնականում ոչինչ և կայուն հաստատակամության դրաւորումներ սեփական վեհապետական ծրագրերի իրականացման խնդրում: Այս հանգամանքը հրաշալի է հակացել Ալ. Խատիսյանը, որը Հ. Օհանջանյանին ուղղված 1920 թ. ապրիլի 7-ի նամակում ընդգծում է. «Օգնել կարող են վիճակորապես վրացիները և մեր Հզորությունը: Իսկ դա նշանակում է ուազմական հանդերձավորում և վրացիների հետ լրիվ մերձեցում: Իսկ դա նշանակում է գնալ տարածքային զիջումների, քանզի վրացիները բարեկամությունը մեր հետ միայն այդպես են հասկանում»:⁸⁴⁸

Անմակում չէր, անշուշտ, նմանատիպ քաղաքականությունից և մյուս հարեւանը՝ Աղբբեշանը: Բերենք մեկ օրինակ. «Աղբբեշանի իշխանությունները, իրենց հանրապետության անբաժան մաս համարելով Զանգեզուրը, Ղարաբաղը, Նախիջևանը, Շարուրը, Սուրմալուն, Ղագախը, - գրում է ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը Բաբկում 1920 թ. սեպտեմբերի 10-ին, - զորակոչից չեն ապառում նաև Աղբբեշանի զանազան վայրերում ապրող տաճկահայերին, ինչպես օրինակ, Գանձակի շրջանի Զարդախսլու գյուղում ժամանակավոր բնակություն հաստատած տաճկահայ գաղթականներին»⁸⁴⁹: Աղբբեշանական այս և այլ կարգի ուսունական պարզապես հակահայկական ռազմատենչ գործողություններից էլ պատճեշվելու համար դեռ 1918-1919 թթ. ՀՀ կառավարությունը մի շարք քայլեր ձեռնարկեց⁸⁵⁰: Այսպես, դեռ 1918 թ. նոյեմբերի 16-ին Նախարարների խորհրդի նիստում

⁸⁴⁵ Նույն տեղում, գ. 96, թ. 2:

⁸⁴⁶ Նույն տեղում, գ. 62, թ. 84:

⁸⁴⁷ Նույն տեղում, գ. 12, թ. 195, գ. 67, թ. 35:

⁸⁴⁸ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 3 (593), էջ 148:

⁸⁴⁹ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 278, գ. 1, գ. 321, թ. 95:

⁸⁵⁰Տես Հ. Մ. Հարտակյանի հարաբաղը 1918-1921 թթ., Եր., ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1996, էջ 11-235:

լսվում է Զինվորական նախարարի գեկուցագիրը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի Համար զինվորական ուժեր կազմակերպելու մասին: Նիստը հավանություն է տալիս նախագծին: Նկատի ունենալով, որ Ադրբեջանը չսպասելով Ղարաբաղի և Զանգեզուրի սահմանների վիճարկելի հարցերի փոխադարձ Համաձայնությամբ լուծմանը, անցել է գործողությունների, և բռնագրավելով Ղարաբաղի և Զանգեզուրի լեռնային մասերը, ազգաբնակչության վերաբերմամբ գործադրում է բռնություններ՝ կազմակերպել զինված ուժեր վերոհիշյալ հայկական շրջաններում պաշտպանելու համար⁸⁵¹: Հիմք ընդունելով ՀՀ նախարարների խորհրդի 1919 թ. հունիսի 16-ի նիստի որոշումը և հենվելով 1919 թ. հունիսի 5-ի օրենքի վրա՝ կառավարության կողմից ընդունվում է նոր օրենք՝ Ղարաբաղի գորամաս կազմակերպելու համար 1.500 հազար ռուբլի հատկացնելու մասին՝ 8 միլիոնամոց դարաբաղյան ֆոնդից: Ըստ օրենքի՝ Ղարաբաղի գորամասը պետք է բաղկացած լիներ մի հետևակ գումարտակից, երկու լեռնային թնդանոթից և 54 հետախույզներից: Դրա տրամաբանական շարունակությունը հանդիսացող մեկ այլ փաստաթղթում, հենվելով վերը նշված օրենքի վրա, Գյումալոր շտաբի պետ, գնդապետ **Բ. Բաղդասարովից** Զինվորական նախարարության անունից ՀՀ նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչ **Գ. Խոջամիրյանից** խնդրում էր արագացնել և իր տրամադրության տակ դնել նշված գումարը, միաժամանակ նշելով, որ 8 միլիոնամոց գումարից մնացել է 3.238.640 ռուբլի⁸⁵²: Ցավոք, կառավարության կողմից ձեռնարկված այս և այլ գործողությունները էական արդյունքներ չեն տալիս: Հայկական Ղարաբաղի անվտանգությունը շուտով էապես վտանգվում է, և հետևաբար Հայաստանի Հանրապետության ազգային-պետական անվտանգությունն իր երկրի այս ծայրամասում խարխլվում է: Այդ պարագայում **Անդրանիկին ու Դրոյին** ուսագմաքաղաքական իրադարձություններում մասնակցությունից մեկուսացնելուց հետո, մուսավաթական Ադրբեջանը անցնում է ճնշիչ բնույթ ունեցող լայնածավալ գործողությունների Ղարաբաղի հայկական բնակչության, նրա օրինական ազգային-պետական իրավունքների նկատմամբ: Արդյունքում, դոկտոր **Ի. Բեկ-Սուլթանովի** մուսավաթական վարչակազմը կարողանում է 1919 թ. օգոստոսի 22-ի տիրահաջուսակ պայմանագրով Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությանը «Համոզել», իսկ ավելի ճիշտ՝ պարտադրել իր կամքը և ժամանակավորապես ընդունել Ադրբեջանի իշխանությունը Ղարաբաղում՝ մինչև հարցի վերջնական լուծումը «արբիտրաժային» դեր կատարող Փարիզի վեհածողության մասնակից Անտանտյան գծով հայ ժողովրդի բարեկամներ հորջորջվող երկրների (Անգլիա, Ֆրանսիա և այլն) կողմից, և դրանով իսկ արմատապես վտանգում ՀՀ շահերը տարածաշրջանի այդ անկյունում, ինչը

⁸⁵¹ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 6, թ. 9:

⁸⁵² Սույն տեղում, գ. 28, թ. 86-87:

շատ մեծ և կոպիտ քաղաքական սխալ հաշվարկ էր, որն էլ արտացոլվել է Անդրկովկասյան Հանրապետությունների 1920 թ. ապրիլյան վեհաժողովի արդյունքներում⁸⁵³: Հետևազես, կարելի է եզրակացության գալ, որ Հայաստանը չկարողացավ ցանկալի արդյունքների համեմ և ուժեղացնել ՀՀ դիրքերը՝ կանոնավոր բանակի գորամասեր մտցնելով երկրամաս: Հայաստանը ամրապնդվելով Զանգեզուրում, չկարողացավ հաստառվել Ղարաբաղում՝ կրելով ցավալի անհաջողություններ և պարտություններ, ինչին էապես նպաստում են նաև անգլիական իշխանությունները իրենց աղքաղջանամետ քաղաքականությամբ, ինչպես նաև ՀՀ կառավարության ոչ հեռանկարյին ու ոչ հաշվենկառ ռազմավարությունը, որը լիովին խարսխված էր Անտանտի երկների Փարիզյան վեհաժողովից ակնկալվող արդյունքների վրա, որի հետևանքով էլ սկզբում Ղարաբաղից խարեւությամբ Հեռացվում են **Անդրանիկի և Դրոյի** գորամասերը, աղքաղջանցիների դեմ մի շարք Հաղթանակներ տարած **Արսեն Պավելի Շահմազյանը** [Ա. Պ. Շահմազյան, 1883 -1937 թթ.] և այլն, որն էապես թուլացնում է Հայկական բանակի դիրքերը Արցախում⁸⁵⁴: Անհրաժեշտ է ամենայն հստակությամբ կրկին նշել, որ Արցախ-Սյունիքի խնդրի հայանպատճ լուծման խնդրում բավականին բացառական էր Անդրկովկասում գտնվող բրիտանական ռազմաքաղաքական ներկայացուցչության գերակաստարումը, որն իր երկրիմի կիսամիջոցային բնույթի քաղաքական վճիռներով խոչընդոտեց Հայ-աղքաղջանական Հարաբերություններում առկա լարվածության թուլացմանը և ստատուս-քվոյի հաստատմանը, անշուշտ, կրտսելիք «կնճիռների» վերացումից հետո միայն: Պատմաքաղաքական այդ վայրիվերումների ընթացքում եղան նաև վտանգավոր շրջադարձեր, քաղաքական սայթաքումներ և խոտորումներ. այսպես, 1919 թ. օգոստոսի 12-ին կայացած Ղարաբաղի 7-րդ Համագումարը, քնննելով ստեղծված դրությունը և համոզվելով, որ դրսից ոչ մի շոշափելի օգնություն չի կարող ստանալ, անգլիացիներն էլ ըստ էռության պաշտպանում են աղքաղջանցիներին, իր հերթին Հայաստանի կառավարությունն էլ ի վիճակի չէ որևէ լուրջ ռազմաքաղաքական աջակցություն և իրական օգնություն հացնելու, որի գործում Հայաստանի կառավարության և մասնավորական առանձին ռազմական գործիչների կողմից թույլ տրվեցին անուղղելի սխալներ ու քաղաքական սայթաքումներ, ծանր ու թեթև անելով և կշռելով սեփական հնարավորությունները, որոշեց օգոստոսի 15-ին ընդունել Բաքվի հետ Համաձայնությունը, ինչի արդյունքում ստորագրվում է 1919 թ. օգոստոսի 22-ի Հայտնի տիրահռչակ Համաձայնագիրը, «Հուսալով», որ Լեռնային Ղարաբաղի ճակատագիրը իբր թե «անվերապահորեն և արդարացիորեն»

⁸⁵³ Տե՛ս Վ. Վիքարյան, Հայաստանը Անդրկովկասյան Հանրապետությունների 1920 թ. ապրիլյան վեհաժողովում, Երևան, «Ասողիկ», 2004:

⁸⁵⁴ Տե՛ս Հ. Մ. Հարությունյան, Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921 թթ., Ո. Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ. I, էջ 169-215:

լուծվելու է մեծ տերությունների և կրոպական Հաշտության վեհաժողովում։ Ստեղծված իրավիճակում Վ. Մ. Թոմասոնը (1878 - 1963 թթ.)⁸⁵⁵, Դ. Ի. Շատել-փորտը (1876 - 1948 թթ.) բացահայտ սիրաշահում էին Ադրբեջանին, որոնց միջամտությամբ էլ 1918 թ. նոյեմբերին կանխավեց զորավար Անդրանիկի զորաջոկատի մուտքը Շուշի և Արցախ, որից հետո նրանց ակտիվ ջանքերով, բռնությամբ 1919 թ. հունվարի կեսերին արցախցիներին և զանգեզությիներին է պարտադրվում հայտնի հայատյաց, հայության շրջանում դաշճի համբավ ունեցող Խոսրով-բեկ Փաշարեկ օղլի Սուլթանովի (1879 - 1947 թթ.) ոեժիմը։ Բնականաբար Ադրբեջանի քաղաքական գործիչ Սուլթանովը դահամարեց նոր «դարաշրջան» Ղարաբաղի լյանքում։ Եվ ինչպես միանգամայն իրավացիորեն գրում է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանը. «Նոր դարավորուս, դժբախտաբար, չբացվեց, բայց Սուլթանովը իրավունք ուներ Հայաստանալու, որովհետև, թեև ժամանակավոր կերպով, Ղարաբաղը դառնում էր Ադրբեջանի մաս։ «Ժամանակավոր»-ը «մշտական» դարձնելը ապագայի հարց էր, և ազրբեջանցի գործիչները չէին հրաժարվում այդ մտքից»⁸⁵⁶։ Ադրբեջանն էլ ամեն տեսակի որոգայթ լարում էր՝ կոտրելու դարաբաղցիների դիմադրական ողին, օգտագործելով նաև ռազմուժ, որին հայերն, անշուշտ, պատախանում էին, ինչպես կարող էին։ Ինչպես տեսնում ենք, Սուլթան բեկ Սուլթանովին, այդուհանդեռձ, հաջողվում է խարենությամբ և նենդաբար հաղթահարել Արցախի հայության գիմարդությունը և պարտադրել 1919 թ. օգոստոսի 22-ի իրավակարգը, որի համաձայն Արցախը պարտավորվում էր ժամանակավորապես ենթարկվել Ադրբեջանին՝ մինչև Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի որոշումը, որի հայանպատ որոշման մեջ, ցավոք սրտի, Հայաստանի Կառավարությունը ոչ մի կասկած չուներ, ինչն էլ, ըստ էության, հայկական կողմի քաղաքական սխալ հաշվարկների արդյունք էր, կոպիտ քաղաքական սխալ, և վերջին հաշվով՝ պարտություն Ադրբեջանի հետ ռազմագաղաքական հակամարտությունում, որին մեծապես նպաստեց նաև Անդրկովկասում անգիտական գորքերի հրամանաստարության ադրբեջանամետ դիրքորոշումը։ Այդ կապակցությամբ էլ Ռ. Հովհաննիսյանը շատ դիպուկ նկատում է. «Ժամանակավոր կառավարումը մի ազդու և խոշոր քայլ էր դեպի մշտական տիրապետություն։ Ինչ մարտավարություն էլ ընդուներ ապագայում Հայաստանի Հանրապետությունը, նրան այլևս չէր հաջողվելու ստիպել Ադրբեջանին հեռանալու այդ հայաբնակ լեռնաշխարհից։ Բացի իր կազուն համառությունից, Ադրբեջանը օգտվեց բրիտանական հրամանաստարների հովանավորությունից, Փարիզի Հաշտության վեհաժողովի հապաղումներից՝

⁸⁵⁵ Թոման Վիլյամ Մանսհոմերի (1878 - 1963 թթ.) - գիտքական աշխատանք, 1918 թ. նոյեմբերի 17-ից մինչև 1919 թ. արտի 10-ը եղան է 39-րդ դիվիզիայի հրամանատարի գրքում։

⁸⁵⁶ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 341-342։

վիճելի տարածքի նկատմամբ գործնական միջոցներ ձեռք առնելու հարցում և Հայկական կառավարության ընդհանուր անկարողությունից»⁸⁵⁷:

Հայկական բանակը ստեղծվելով ոռուսական շաբլոնով (այլընտրանք կամ այլընտրանքի ժամանակ և Հնարավորություն այդպես էլ չգտնվեց), կոչված էր լուծելու ՀՀ առաջ կանգնած Հիմնախնդիրները անվտանգության համակարգի կայացման տեսանկյունից, ինչը կոչված էր պաշտպանելու երկրի սահմանները, խաղաղությունը և անսորը արտաքին և ներքին բազմաթիվ թշնամիներից, որոնք սակայն նա տարբեր պատճառներով ի զորու չեղավ լիարժեքորեն վճռելու, ահռելի և հաճախ անլուծելի դժվարություններ ունեցավ անգամ մահմեղական շարժումների հանդարտեցման ինդրում, հյուծվեց և փոշիացավ, թուլացավ և որոշակի իմաստով բարոյալքվեց, ոգու աշռելի կորուստ ունեցավ, չկարողացավ իր մեջ բուն դրած չարորակ վախը Հաղթահարել և դրանով իսկ անկարող եղավ դիմագրավել ավելի մեծ փորձություններին՝ Ալբրեժանի հետ մեծածավալ ու տևական, հյուծիչ հակամարտությանը, որն ուղեկցվում էր արյունապի բախումներով, և վերջապես՝ թուրք-Հայկական 1920 թ. աշնան պատերազմին, առավել ևս երբ այդ բանակի մի գագալի զանգված պարզապես անմարտունակ գտնվեց (մի մասն էլ ինչպես դա տեղի ունեցավ Ղարաբաղի պարագայում, խաբեռությամբ դուրս բերվեց ուազմաքաղաքական առճակատման թատերաքենից, որը Հայաստանի Հանրապետության թշնամիների կողմից լավ հաշվարկված ուազմավարության արդյունք էր), և դա այն պարագայում, երբ այդ հայկական զորքը և սպանները լավ արդյունքներ էին ունեցել Սարդարապատյան 1918 թ. հերոսամարտի և Վրաց-Հայկական գեկտեմբերյան երկշաբաթյա պատերազմում: 1918-1920 թթ. ՀՀ կառավարությունը գագալի ջանքեր գործադրեց պետական անվտանգության կարևորագույն բաղկացուցիչ մաս հանդիսացող Հայկական բանակի ձևավորման կազմակերպական-քաղաքական Հիմնախնդիրները ժամանակին և արդյունավետ լուծելու համար: Կարևոր նշանակություն էր տրվում ՀՀ գավառային ծայրամասերում ազգային-պետական անվտանգության հանգուցային խնդիրները լուծելուն, անհրաժեշտ քայլեր արվեցին ՀՀ պետական սահմանի պաշտպանության և սահմանապահ զորաշոկատների կազմակերպման ուղղությամբ, ուր հաջողությունների հետ մեկտեղ կային նաև ցավալի սայթաքումներ և սխալներ, սակայն որոնք ամենևին էլ չեն նսեմացնում ՀՀ կառավարության գործունեության դրական արդյունքները 1918-1920 թթ.:

⁸⁵⁷ Ռ. Գ. Հռվիաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I. Առաջին Տարին, 1918-1919, էջ 205:

**2. Հայկական բանակը, անվտանգության համակարգի ձեռավորման
խնդիրները և կուսակցությունների դիրքորոշումը**
1918 - 1920 թթ.

ՀՀ կառավարությունը, խորհրդարանը որոշակիորեն ձգտում էին ներդաշնակեցնել իրենց գործողությունները ռազմական շինարարության և անվտանգության համակարգի ձևավորմանը նպաստակառողջված գործողությունների ընագավառում՝ փորձելով օպերատիվ կերպով լուծել այդ բնագավառում կուտակված բազմաբնույթ հիմնախնդիրները, հասկանալով, որ ամեն մի լուրջ երկրի համար բանակը և Զինվորական նախարարությունը պետական անվտանգության համակարգի առաջնային կառույցներ են, ուժային լուրջ լծակներ, առանց որոնց հնարավոր չէ լուծել թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականության որևէց լուրջ հարց, այդ թվում՝ ունենալ արդյունավետ գործող պետական անվտանգության համակարգ: Այս առումով Հետաքրքիր է Նախարարների խորհրդի 1918 թ. օգոստոսի 8-ի միացյալ նիստը Խորհրդարանի պատգամավորական խմբի հետ, որին ներկա էին պառլամենտի նախագահ Ս. Սահակյանը և պատգամավորներ Հ. Տեր-Հակոբյանը, Ա. Խոնդկարյանը, Հ. Ազատյանը, Միհիթարյանը, Ա. Խաչատրյանը, ինչպես նաև Ֆինանսների, Զինվորական, Արդարադատության նախարարները: Միացյալ նիստում լսվում է «խորհրդի» (պատլամենտի) անդամների առաջարկը խորհրդի անդամներից հասուլ օրգանի ստեղծման մասին, որը կառավարության հետ համատեղ պետք է ընտրեր և լուծեր գինվորական գերատեսչության և արտաքին քաղաքականության, և առհասարակ ազգային-պետական անվտանգության համակարգի ստեղծմանը և գործունեության ապահովմանը վերաբերող կարևորագույն հարցերը: Միացյալ նիստը որոշում է խորհրդի անդամներից, վերջիններիս ընտրությամբ, կազմել երկու հանձնաժողով՝ կառավարության հետ համատեղ գինվորական և արտաքին քաղաքականության, անվտանգության կարևորագույն հարցերը վճռելու համար: Ընդունված որոշման մեջ կարևորագույն հարցեր են ճանաչվում: 1) Հայաստանի խորհրդի կողմից օրենսդրական ճանապարհով քննարկման ենթակա հարցերը, 2) այն հարցերը, որոնք կարևորագույն կճանաչվեն Զինվորական և Արտաքին Գործերի նախարարությունների կողմից^{858:}

Թե՛ կառավարությունը, թե՛ պառլամենտը բազմիցս անդրադաել են գինվորական, ռազմական բնույթի հարցերին, քանզի միշտ էլ ռազմական շինարարության հարցերը դիտվել են առաջնային՝ երկրի ապագայի և ազգային-պետական անվտանգության տեսանկյունից, որպես լուրջ կովան

⁸⁵⁸ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 202, գ. 1, գ. 13 , թ. 4:

Երկրի ներքին և արտաքին լիարժեք քաղաքականության կենսագործման, ինչպես նաև անվտանգության ապահովման տեսանկյունից: **Աշ. Խառիսյանի** վկայությամբ, ՀՀ պետքյուջերի ծավալի շուրջ 75 %-ը ծախսվում էր բանակի և երկրի պաշտպանության նպատակների վրա⁸⁵⁹:

1918 թ. նոյեմբերի 20-ին զինվորական հանձնաժողովը ներկայացնում է օրինագիծ Հայաստանի ազատագրության պայքարում զոհված զինվորականների զավակներին ճրի դասական (ասել է թե՝ դպրոցական - Վ. Վ.) պիտույքներ մատուկարարելու մասին⁸⁶⁰, ինչի իրականացման համար 1919-1920 ուսումնական տարում վերոհիշյալ կարգախմբի դպրոցական երեխաներին պետության հաշվին անվճար գրենական պիտույք հատկացնելու նպատակով բացվում էր 100 հազար ռուբլու վարկ⁸⁶¹: 1919 թ. հուլիսի 8-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լսում է Զինվորական նախարարի զեկուցումը զինվորների ոռնիկը 33%-ով ավելացնելու մասին: Ընդունված որոշման մեջ ընդգծվում է, որ համաձայն 1919 թ. հունիսի 5-ի օրենքի՝ հուլիսի 1-ից սկսած պետք է ավելացնել զինվորների ոռնիկը 33 %-ով, և այդ նպատակով մինչև 1919 թ. վերջը Զինվորական նախարարության հաշվին պետք է բացել հաշիվ 1.896.840 ռ. չափով⁸⁶²: Իսկ 1919 թ. հոկտեմբերի 21-ին պառլամենտի զինվորական հանձնաժողովը տալիս է իր եզրակացությունը Շարուր-Նախիչևանի շրջանում հայկական գորքերի անհաջողությունների պատճառների վերաբերյալ և առաջարկում ընտրել այդ դեպքերը քննող հանձնաժողովը⁸⁶³: Դեռ 1919 թ. գեկտեմբերի 29-ին Էջմիածնի և Սուրբառուի գավառները գնացած պառլամենտական հանձնաժողովի նախագահ **Ա. Թոռոսյանը** մտահոգություն արտահայտելով զորքի անմիջիթար վիճակի և հացի բացակայության, գավառային կենտրոնի զինապահեստի անտերության, զենքի և զինամթերքի ցուցակների բացակայության մասին, կատավարության ուշադրությունը բևեռում էր թույլ արված կեղծիքների վրա, և դրանով իսկ Հարց բարձրացնում պետականորեն կարևոր այդ գործի նկատմամբ վերահսկորության ուժեղացման, զենքի բաշխման նկատմամբ իխտ հաշվառում մտցնելու և գավառային կոմիսարիատների ղեկավարներին պատասխանատվության ենթարկելու համար⁸⁶⁴: Իսկ 1920 թ. ձմռամը Կարս գործողված պառլամենտական հանձնաժողովը, ամփոփելով իր հունվարի ետքահանգումների, որոնք հանգում էին հետևյալին. 1) անհապաղ

⁸⁵⁹ Տե՛ս «Շնակառամարտ» (Կ. Պոլիս), 3 հուլիսի, 1920 թ., **Վ. Աքծումի**, Հայ-տաճկական պատերազմը. Հայ սպայութիմը, էջ 31, 34:

⁸⁶⁰ Տե՛ս **ՀԱԱ**, Ֆ.Պ - 202, գ. 1, գ. 41, թ. 82:

⁸⁶¹ Տե՛ս նոյն տեղում, գ. 333, թ. 73: «ՀՀ օրենքների հավաքածու», 1920 թ.», էջ 7:

⁸⁶² **ՀԱԱ**, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 96_ա, թ. 7:

⁸⁶³ Նոյն տեղում, գ. 41, թ. 73:

⁸⁶⁴ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 198, գ. 1, գ. 2, թ. 49:

լուծել զինվորականների և շարքային զինվորների հագուստի հացցում եղած առկա թերությունները՝ լրացներով անդրավարտիքների, սպիտակեղենի, ձեռնոցների հարցը, տալ նրանց վերմակներ, 2) գորքի շարքերը համարել քաղաքաբնակ և ոչ մտավորական զինապարտներով՝ վերջ դնել դասալքությանը, 3) օտարապգի քաղաքացիներին ևս մասնակից դարձնել երկրի պաշտպանության գործին, 4) բարելարել սպանների իրավական դրությունը: Հանձնարարական տալ նրանց պետական ջանքերով ձեռք բերելու հագուստի և կոչիկի հաշվեկտորներ, իսկ նրանց ընտանիքների համար՝ հայ և մթերքի ձեռքբերման պայմաններ ստեղծել, 5) գրքեր և լրագրեր հացցնել զրուամասներն, 6) զարկ տալ գրագիտության տարածմանը և բավարարել զինվորների կուլտուրական պահանջները և այլն⁸⁶⁵: Այդ նույն թվականին Նոր Բայագետի և Դարպագյաղի գավառները գնացած պառլամենտական հանձնաժողովը ի գեմմ հանձնաժողովի անդամներ եւ արել Նոր Բայագետում գանվոր հայկական գորքի վիճակի բարելավման վերաբերյալ, մասնավորապես կարեռելով այն հանգամանքը, ըստ որի անհրաժեշտ է կանոնավորել այսպես կոչված զինվորական «օբողի»՝ ասել է թե՝ գումարի հարցը, բնակչությանը պահանջովագրելով զանազան անբարեխիղ և շահամոլ զինվորականների կողմից ձեռնարկվող բռնագրավումների քաղաքականությունից և ըստ այդմ խստորեն պատճել հայկական զորքերի անունը վարկաբեկող զինվորականներին⁸⁶⁶: Իսկ Դիլիջան ուղարկված պառլամենտական հանձնաժողովը կարեռում էր զորակոչի ենթարկված դասավիճակներին հավաքելու և զրուակոչվածներին պետական մյուս հաստատություններից հեռացնելու հարցը⁸⁶⁷:

Երկու տարբեր հարցեր, սակայն երկուսի նկատմամբ էլ ուշադրության գտնում, որը վկայում է, որ այդ ժամանակաշրջանում համենայն գեպս առկա է եղել որոշակի բանակաստեղծ նպատակաբում: Տեղի ունեցած բանակաշինարարական որոշակի գործընթացներ, բանակի կազմակերպման քայլեր և իրական թվեր՝ որոշակի բովանդակությամբ: Արդյունքում՝ բանակի և ազգային-պետական անվտանգության համարդիք կայացման իրական դրսերումներ՝ իր բոլոր բարդություններով և սայթաքումներով հանդերձ:

Ակնհայտ է, որ բանակի ստեղծման գործը ոժվարին էր, և մեր խնդիրն է պարզաբանել նաև Հայաստանի տարածքում գործող կուսակցությունների վերաբերմունքը այդ խնդրի նկատմամբ, ինչը և կարվի ստորև: Փաստաթղթերը վկայում են, որ այսպես թե այնպես Հայաստանում գործող կուսակցությունների մեծամասնությունը 1918-1920 թթ. կանգնած էր ազգային դիրքերում, աշակցում էր ազգային կանոնավոր բանակի ստեղծման գործին: Այսպես, անգամ սոցիալ-դեմոկրատ Հ. Աղատյանը Հայաստանի խորհրդի

⁸⁶⁵ Նույն տեղում, թ. 2:

⁸⁶⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 198, գ. 1, գ. 2, թ. 8:

⁸⁶⁷ Նույն տեղում, թ. 6-7:

1919 թ. հունվարի 17-ի նիստում հանդես է գալիս Հաշմանդամ զինվորների ապահովության մասին օրինագծի քննարկման կապակցությամբ, անելով Հիմնավոր առաջարկներ, որոնք հանդում էին թե՛ զինվորների և թե՛ սպաների համար ապահովագրության հավասար պայմանների ստեղծմանը⁸⁶⁸: Այս առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Հայաստանի խորհրդի (ապահովմենտի) հայ պատգամավորական խմբակցությունների 1919 թ. մարտի 16-ի և 19-ի խորհրդակցությունների նյութերը: Այսպես, Հայաստանի խորհրդի (պատգամենտի) 1919 թ. մարտի 16-ի նիստում «Հայաստանի սահմաններին սպառնացող վտանգի և զորքի անկազմակերպ վիճակի մասին» գելուցումով հանդես է գալիս Նախարարների խորհրդի նախագահի (վարչապետի) պաշտոնակատար Ա.Լ. Խատիսյանը, որին ունկնդրում են խմբակցության ներկայացուցիչները և իրենց կարծիքն արտահայտում երկրին, սահմաններին սպառնացող վտանգի և Հայկական զորքերի անկազմակերպվածության մասին: Նկատի ունենալով, որ Հայաստանի խորհրդի նիստերը կանոնավոր չեն գումարվում, մինչդեռ զորքը վերակազմելու և զորեղացնելու համար կառավարությունը դրամի անմիջական կարիք ուներ, խորհրդակցությունը որոշում է թույլ տալ կառավարությանը զորական նախահաշվի այլ պարագրաֆներից դրամ ծախսել, այն է. 1) զինվորների սնունդը լավացնել՝ սննդպարամը ավելացնելով, 2) զորային գործը կանոնավորելու համար անհրաժեշտ ձիեր և ջորիներ գնել, 3) զորային զանազան մասնագիտության աշխատանքների համար ոռոճիկով մասնագետ-ծառայողներ պահել: Հարկ է ավելացնել, որ սույն առաջարկն անցնում է միաձայն, միաժամանակ որոշելով, որ Հաջորդ խորհրդակցությունը կգումարվի մարտի 18-ին⁸⁶⁹: Խորհրդակցությունը, սակայն, մարտի 18-ին չի գումարվում, այլ մեկ օր ուշ՝ մարտի 19-ին, ուր վարչապետի պաշտոնակատար Ա.Լ. Խատիսյանը, կրկին ելույթ ունենալով, Հիմնավորում է նախորդ ժողովին արված գեկուցումը և առաջարկում կառավարությանը թույլ տալ՝ ա) ընդհանրապես զորային նախահաշվի մի պարագրաֆից մյուսի ծախսերը անել, բ) երկրի սահմաններն ապահովելու համար արտակարգ և համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել, գ) կառավարության համար բանալ տասը միլիոն ոռուբրու վարկ այդ նպատակներով ծախքեր անելու համար: Ավելին, այս սույն խորհրդակցությունում Ա.Լ. Խատիսյանը առաջարկում է առկա բացառիկ հանդամանքներում Նախարարների խորհրդին տալ ավելի լայն իրավունքներ համապատասխան միջոցների դիմելու, վատահեցնելով, որ վերջինս այդ իրավունքներից կօգտվի միայն բացառիկ հանդամանքներում: Ժողովը, քննության առնելով կառավարության կողմից արված առաջարկությունը, ընդունում է Դաշնակցության խմբակցության կողմից ներկայացրած հետևյալ բանաձևը. «Երկրի պաշտպանության և զորքի վերակազմության գործը

⁸⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 17, թ. 27, 77:

⁸⁶⁹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 27, թ. 149, գ. 72, թ. 194:

փութայնելու համար՝ ա) լիազօրել կառավարությանը արտակարգ միջոցներ ձեռք առնել, բ) թույլ տալ կառավարությանը օգտվել զինվորական նախահաշվի գումարներից՝ մի պարագրաՓից մյուսին անցնել, և գ) նոր վարկ բանալ տասն միլիոն ռուբլու (10 մլն ռուբլի) կառավարության անունով նույն նախական համար»: ՀՀ Դաշնակցության խմբակցության այս առաջարկի հետ համերաշխվում է Հայ ժողովրդական կուսակցության խմբակցությունը, իսկ Սոցիալ-Դեմոկրատական խմբակցությունը, պատճառ բերելով խորհրդարանի շենքում փետրվարի 28-ին տեղի ունեցած միջադեպը, կապված տեղական ինքնավարությունների և նրա խորհրդի ընտրությունների նախագծի հետ, առանց լուրջ Հիմնավորման հեռանում է ժողովից, որը կարելի է դիտել որպես սարստաժի նման մի բան, այն էլ երկրի համար կարեւոր զինվորական խնդրում: Սոցիալիստ-Հեղափոխականների խմբակցությունը համաձայնվում է ՀՀԴ կողմից ներկայացրած բանաձևին՝ այն պայմանով, որ կամ Ավագների խորհուրդը, կամ Խորհրդից ընտրված մի նոր հանձնաժողով կհսկի և կվարի արտաքին քաղաքականությունը: Սակայն քանի որ սոցիալիստ-Հեղափոխականների այս առաջարկը ևս չի ընդունվում, վերջինս ևս հեռանում է ժողովից⁸⁷⁰:

Հարկ է նաև ասել, որ ՀՀ պառլամենտը այդ տարիներին ուներ համապատասխան զինվորական հանձնաժողով, որն էլ հենց զբաղվում էր բանակաստեղծ գործընթացների կազմակերպմանը, բանակի ու Զինվորական նախարարության համար ֆինանսական-դրամական միջոցների հայթայթման խնդիրներով: Այդ հանձնաժողովն ուներ ութ անդամ՝ Նիկողայոս Աղբալյանը, Սիմոն Վրացյանը, Արտաշես Բաբայանը, Արշակ Ջամայյանը, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը (նախագահ), Վարոս Բաբայանը, բժիշկ Հ. Տեր-Մելիքյանը (քարտուղար) և Արքահամ Գյուլիսանդանյանը⁸⁷¹:

Կուսակցություններն իրենց յուրահասուկ մոտեցումն ունեին ռազմաքաղական Հարցերին: Սակայն շատ հաճախ գործի մեջ իրատեսողեն խորանալու փոխարեն, նրանք նույնիսկ իրենց առողջ մտադրությունները հաճախ խճողում էին կուսակցական քննադատամոլությամբ՝ առանց լրջորեն խորամուխ լինելու կառավարության ու զինվորականության կողմից թույլ տրված բացթողումների, սայթաքումների և չարաշահումների, այլևայլ բացասական երևոյթների իրական պատճառների վերհանման մեջ՝ հաշվի չառնելով թե՛ իշխող սովոր կադրերի բնագավառում, թե՛ անձուկ աշխարհաքաղաքական միջավայրը, և թե՛ զանազան գործուններ՝ կապված Անտամտի գծով Հայաստանի դաշնակիցների կրավորական, երեխմն էլ ոչ բարեկամական դիրքորոշման հետ, որի պայմաններում արդյունավետորեն գործել և ստեղծել ուժեղ մարտունակ բանակ՝ դժվարագույն խնդիր էր: Եվ այնուամենայնիվ, իրական մտահոգություն Հայկական բանակի կայացման, դրանում իշ-

⁸⁷⁰ Նույն տեղում, գ. 27, թ. 150, գ. 72, թ. 194:

⁸⁷¹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 198, գ. 1, գ. 32, թ. 10, 12:

խող անառողջ տրամադրությունների հաղթահարման առումով, կար: Օրինակ, 1919 թ. հոկտեմբերին Հայկական ռամկավարական և ժողովրդական կուսակցությունների, ՌՍԴԲԿ (մենչեւիկներ), անկախ սոցիալիստների Աշխատավայրության մի ուղերձի նախագծում, ուղղված կառավարությանը, ասվում էր. «Երկրի ինքնապահության գործը՝ ազգայինի ամենապատասխանառու գործը հանձնված է նույնապես կուսակցական, բայց անձեռնհան անհատների, դուրս են ձգված արժանավորները, միմիայն այն պատճառով, որ գործում է կուսակցական խորությունը: Նկատելի է, որ փոխանակ ուժեղացնելու կամունավոր բանակների կազմությունը, ընդհակառակը՝ նորից կենդանանում է խմբագետական կազմերի անկարգ և քայլայող դրությունը»⁸⁷²:

Բանակի, ռազմական քաղաքականության հարցերը կառավարող կուսակցության՝ ՀՀ Դաշնակցության ուշադրության կենտրոնում էին: ՀՅԴ 9-րդ ընդհանուր ժողովը գորքի մասին հատուկ որոշում կայացրեց: Զորքի մասին Դրոյի տված գեկուցման հիման վրա ընդունվեց համապատասխան որոշում Հայաստանի բոլոր քաղաքացիների պարտադիր երկամյա զինվորական ծառայության և կանոնավոր համաժողովրդական բանակի կազմակերպման, բանակը բոլոր առումներով հայացնելու, հրամանատարական կազմի վերակազմության, Հին գինվորական ձևերից հրաժարման, զորքը Հայրենիքին ծառայելու գալախարի իրավանացման և Հայոց աետության պաշտպանությանը և անվտանգությանը ծառայեցնելու հրամայականի մասին: Բանակի հայացման գործում կարենը դեր ունեցան հատկապես թուրքական բանակից հարցուրի չափ հայ սպաների ժամանումը և ծառայության անցնելը: Մարտունակ և որակյալ բանակ ունենալը կուսակցությունը իրավացիորեն տեսնում էր՝ մի կողմից Հզոր տնտեսության, մյուս կողմից՝ ռազմիկների բարոյական կայունության և Հայրենիքին նվիրվածության մեջ⁸⁷³:

Կարենը է անդրադառնալ նաև Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գործող և պառամենտի անդամ հանդիսացող տարբեր քաղաքական կուսակցությունների պատերազմական-բանակային հարցերի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի դրսորման որոշ նրբերանգներին և մի շարք արտահայտություններին: Հատկանշական է, որ ոչ միշտ է իրական, սրտացալ և ըմբռնումով մոտեցում ցուցաբերվել այդ հարցերին: Օրինակ, չնայած այն հանդամանքին, որ հայ իրականության մեջ գոյություն ունեցող բոլոր կուսակցությունները այս կամ այն կերպ վճռորոշ պահերին սատարել են

⁸⁷² Նոյն տեղում, Ֆ.Կ - 4033, գ. 7, գ. 2, թ. 1, Ֆ.Կ - 404, գ. 1, գ. 36, թ. 1:

⁸⁷³ Տե՛ս **Քաղիշամեր Հ. Յ. 9-րդ Ընթամբ Ժողովի դրաշնմերից**, Երևան, «Ուրարդիա» հրատ., 1920, էջ 10-11, Ա. Հակոբյան, Հ. Յ. 9-րդ ժողովը, Եր., «Մ. Վարանդյան» հրատ., 1994, էջ 34, 35, Նոյն Հայաստանի խորհրդարանի բաղադրական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.), Եր., ՀՅԴ հրատ., 2005, էջ 154-155, 266-268:

կառավարությանը, և իրենց մոտեցման այս կամ այն տարբերությամբ հաճախ գերձ, կանգնած էին երկրի ու ազգային պաշտպանության, պետական անվտանգության համակարգի կազմակերպման դիրքերում՝ կողմնակից լինելով ամուր ու կարգապահ բանակի ստեղծման գաղափարին՝ որպես պետական անվտանգության ապահովման հիմնաքարի, սակայն երբեմն ունեցել են նաև ոչ լուրջ, ոչ լիարժեք մոտեցումներ երկրի պաշտպանության, ուղղմական և ներքին շինարարության հարցերին: Հետաքրքիր է այդ առումով Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. հունվարի 10-ի նիստի արձանագրությունը, ուր բանակի և ուղղմական շինարարության, անվտանգության համակարգի այս կամ այն ստորաբաժանման ձևավորման հիմնախնդիրների նկատմամբ անսթափ մոտեցում է ցուցաբերվում սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության կողմից: Վերջինս բոլորովին հաշվի չառնելով այն կարևոր հանգամանքը, որ առհասարակ ուղղմական նախարարությունները ունենում են իրենց կորպորատիվ, ծառայողական բնույթի ներքին գաղտնիքները՝ կապված երկրի անվտանգության հարցերի հետ, պահանջում էին հրապարակայնություն: Այդ պահանջը անհիմն էր: Որպեսզի պարզ դառնա վերոհիշյալ խմբավորման անհիմն մոտեցման ողջ հակասականությունը և որոշակի խմատով նաև վնասակարությունը ազգային-պետական քաղաքականության ընբռնման տեսանկյունից, ստորև մեջբերում ենք նրանց մոտեցումն ամբողջությամբ. «Նկատի ունենալով Զինվորական նախարարության վարած հետաքիմական մեծածախս և կործանիչ քաղաքականությունը, նրա անտարբեր և հաճախ հանցավոր վերաբերմունքը դեպի գորքի նյութական և բարոյական պահանջները՝ մանավանդ մահվան պատճենը վերականգնելուն վերաբերող հակաօրինական կարգադրությունը, ինչպես և այդ նախարարության ամբողջ նախահաշվի գաղտնի հայտարարվելը, Սոցիալ-Դեմոկրատական խմբակցությունն առաջարկում է մերժել այդ նախահաշվիը»⁸⁷⁴: Սակայն սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության առաջարկը Յ ձայնից ավելի չի ստանում, և դա տրամադրանական էր, քանզի տվյալ իրադրությունում նմանատիպ որոշում ընդունելը նշանակում էր վնասել պետության պաշտպանուակությանը, Հայկական բանակի ձևավորման հիմնախնդիրների լուծմանը և վերջին հաշվով՝ անվտանգության համակարգի ձևավորմանը: Բացի այդ, այս դիրքորոշման միակողմանիությունը և կիսասո-պղուատությունն արտահայտվում էր նրանում, որ կաւալպարությանը և, մասնավորապես, Զինվորական նախարարությանն արդարացիորեն քննադատելով ուղղմական քաղաքականության բնագավառում թույլ տված զեղծարարությունների ու հափշտակումների, ինչպես նաև բանակի հիմնախնդիրների նկատմամբ հանցագործ վերաբերմունքի համար, ընդդիմության ներկայացուցիչներն ընկնում էին մի ծայրահեղությունից մյուսի մեջ, զորքերում առկա բացթողումները

⁸⁷⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 198, գ. 1, զ. 15, թ. 58:

փորձելով պայմանավորել միայն ՀՀ կառավարության քաղաքականությամբ և ոչ թե սոցիալ-տնտեսական ու աշխարհաքաղաքական բնույթի ավելի բարդ գործոններով, չփորձելով խորքային ավելի ճշգրիտ վերլուծություններ կատարել, որոնք հնարավորություն կտային առավել ամբողջական և համակողմանի եզրահանգումների գալ, և, ըստ էռթյան, Հայաստանի համար շատ դժվարին 1918-1920 թթ. սոցիալ-տնտեսական և աշխարհաքաղաքական իրադրության պայմաններում ակզբունքային նշանակություն չին տա կառավարության կողմից ռազմական քաղաքականության բնագավառում հրապարակայնության ապահովման ոչ առաջնային գաղափարին և այլ պահանջներին: Այդ իսկ պատճառով էլ բանակում առկա բացառական երևույթների առողջ քննադատությունն ուղեկցվում էր բանակի վերակառուցման ու բանակաշխնության մասին ընդհանուր բնույթի վերացարկումներով, որոնց համար, ցանկության դեպքում, միշտ էլ հարմար փաստարկ կդտնվեր, եթե դրա անհրաժեշտությունը լիներ: Այդ են վկայում նույն սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության առաջարքած մի շարք տեսակետները ևս: Հայաստանի գրեթե բոլոր քաղաքական կուսակցություններն էլ իրենց մոտեցման այս կամ այն տարբերությամբ հանդերձ, կանգնած էին երկրի ազգային պաշտպանության կազմակերպման դիրքերում, կողմնակից էին ամուր ու կարգապահ բանակի ստեղծման գաղափարին: Անգամ շատ քննադատված և շատերի կողմից երեսմն մերժված Ազգային խորհրդարանի Սոցիալ-Դեմոկրատական խմբակցությունն իր ծրագրային փաստաթղթերից մեկում շեշտարում է հետեւյալը. «Զինվորական ու երկրի պաշտպանության խնդիրներում բարձրաստիճան ու հասարակ զինվորականության շարքերից մեծաքանակ ավելորդ բերանների վտարումը, բանակի վերակազմությունն ժողովրդի տնտեսական ու հասարակական ուժերի համեմատ և ժողովրդական ուժեղ միլիցիա քաղաքներում ու մանավանդ գյուղերում»⁸⁷⁵: Այս և այլ տարաբնույթ փաստերի վերլուծությունից ակնհայտ է դառնում, որ ընդհանուր առմամբ, ընդդիմությանը հետաքրքրել են հայկական բանակի հիմնախնդիրները, և այդ տեսանկյունից նրա արտահայտած մտքերն ու տեսակետները, անշուշտ, արժանի են ուշադրության: Եվ առհասարակ, այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանում գործող քաղաքական ուժերի մեծ մասը իր մոտեցման մեջ հաճախ արդարացիորեն դատապարտում էր այն սխալներն ու սայթաքումները, որոնք թույլ էին տրվում ռազմական շինարարության և անվտանգության համակարգի այս կամ այն օգակի կազմակերպման բնագավառում, մերկացվում էին գեղծարարություններն ու հանցագործությունները հայկական բանակի շինարարության բնագավառում, ինչպես նաև շահամոլ զինվորականության որոշ մասի անվայելուչ կեցվածքը բանակի հիմնախնդիրների նկատմամբ: Այնուամենայնիվ, չնայած սոցիալ-դեմոկրատական և այլ

⁸⁷⁵ Նույն տեղում, Ֆ.Կ - 404, գ. 1, զ. 1, թ. 6:

խմբակցությունների կողմից Զինվորական նախարարության և կառավարության Հասցեին ուղղված սուր և անաչափ քննադատությունում կային ռայիշոնալ հատիկներ, սակայն դա հիմք չէր, որ դրանք առհասարակ ժխտական մոտեցում որդեգրեին բանակաշինության ու անվտանգության համակարգի ձևավորման բնագավառում պետական տարբեր մարմինների ձեռնարկած ամեն մի քայլի նկատմամբ: Քաղաքական-կուսակցական այդ ուժերի մոտեցումներում արժեքավոր և օգտակար առաջարկությունների հետ մեկտեղ կային այնպիսիք, որոնք չէին տեղափորվում մեծաթիվ ուժեղ և կարգապահ բանակ ստեղծելու ծրագրային նպատակադրումների շրջանակներում: Դրանք հանգում էին նրան, որ Հայաստանը լինելով փոքր և ոչ մեծաքանակ բնակչությամբ երկիր, չպետք է ունենա մարտունակ ուժեղ բանակ ստեղծելու ռազմավարություն: Հետեւաբար ՀՀ պետք է բախարարի փոքրաքանակ զորքով՝ այդ տեսակեանները քողարկելով որակի բարեկալման մասին միակողմանի և մնամեջ ճամարտակումներով: Քաղաքական-կուսակցական այդ ուժերի մոտեցումներում արժեքավոր և օգտակար առաջարկությունների հետ մեկտեղ կային այնպիսիք, որոնք չէին տեղափորվում մեծաթիվ ուժեղ և կարգապահ բանակ ստեղծելու ծրագրային նպատակադրումների շրջանակներում՝ չցանկանալով և չկարողանալով «զանազանել պետությունը կուսակցական ընդհանուր ժողովից, Հայենիքը՝ սեփականատիրոջ ազգարակից, քաղաքականությունը՝ խմբապետությունից: Ամեն մեկը տեսնում է, թե ինչպես փոտում և ճաջանում է պետական օրդանիզմը, երբ ամեն ինչ, և՛ պատիվ և՛ ամոթ և՛ պարտականություն զոհ է բերվում կուսակցական մոլեգնության: Ինչպես կարող է մի կառավարություն գողեր հալածել, երբ իր մեջ էլ գողեր կան նստած»⁸⁷⁶:

Այդուհանդեմ, կուսակցական-քաղաքական ուժերի մեծ մասը ավելի իրատեսական էին, և ավելի խորն էին ըմբռնում ուժեղ, մարտունակ բանակ ունենալու կամորությունը, և ըստ այդմ էլ տարբեր առումներով արտահայտում էին իրենց վերաբերմունքը բանակաստեղծ գործընթացների նկատմամբ, որոնք սկզբունքորեն կարեւոր էին անվտանգության համակարգի ձևավորման քաղաքականության տեսանկյունից: Այսպես, ՀՀ Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Թ. Արարատյանին Հասցեագրված 1919 թ. սեպտեմբերի 18-ի նամակում Հայկական ժողովրդական կուսակցության 2-րդ Համագումարի նախագահ Ս. Հարությունյանը ողջունելով Հայկական բանակի բարձրագույն և կրտսեր սպայակազմին ու զինվորներին, ընդգծում էր հետևյալը. «Ժողովրդի համար սերտորեն համախմբված, ուժեղ, լավ զինված, հերոսության և ուժեղ կարգապահության մեջ իր ուժը կորզող բանակը հանդիսանում է նրա Փիզիկական գոյության պահպանման և նրա բաղձալի նպատակներին հանելու միակ միջոցը՝ տեսնելու Միացյալ, անկախ Հայաս-

⁸⁷⁶ «Սշակ» (Թիֆլիս), 3 դեկտեմբերի, 1920, № 152:

տանը, որում հայ ժողովուրդը կապրեր հանգիստ կուլտուրական կյանքով ինչպես իր հողի վրա, այնպես էլ իրենց կողք-կողքի ապրող այլ ազգությունների ողջ մնացյալ բնակչության հետ հաշտ և համերաշխ»։ Նամակի վերջնամասում Ս. Հարությունյանը համագումարի մասնակիցների պատրաստակամությունն էր արտահայտում՝ «Ճակցելու բանակի ղեկավարությանը իրենց նվիրական, պետականորեն կարևոր գործում»⁸⁷⁷։

Վերև ապածին հարկ է նաև ավելացնել, որ բանակի ստեղծման, կառավարության ռազմաքաղաքական արդյունավետ գործունեության վրա բացասաբար էր ազդում Հայաստանի անտանտյան դաշնակիցների կողմից հաճախակի դրանորվող երկրիմի քաղաքականությունը, երբեմն նույնիսկ շատ վնասակար և աղետալի հետեւանքներ ունեցող քայլերը, որոնց դեմ բողոքում էին Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գործող գրեթե բոլոր կուսակցություններն անխտիր։ Անգամ 1918 թ., երբ դեռ Հայաստանի Հանրապետության Անտանտի գծով դաշնակիցները կարծես թե չէին էլ «Երազում» այլ բանի մասին, քան փլուզել Օսմանյան կայսրությունը, և հետեւաբար շահագրգոված էին Ազատ, Անկախ, Միացյալ Հայաստանի ստեղծմամբ, և թվում է, թե հետամուտ էին իրենց ռազմավարական ծրագրերի իրագործումը մինչև վերջ հասցնելուն, անգամ այդ իրավիճակում նրանք անկեղծ չէին, և ձգուում էին քողածածկված եզրեր որոնել թուրքերի հետ, որպես պահեստային տարբերակ ունենալով վերջիններիս հետ հնարավոր հարաբերությունների պահպանման հնարավորությունը, ինչի մասին հետաքրքիր վկայակրչման ենք հանդիպում Ս. Վրացյանի մոտ։ «Թուլիսի սկիզբը (Հավանաբար՝ 1918 թ.) անգլիացիք գրաւել էին էրզրումը։ Զինաթափ էին արել քաղաքը եւ սկսել էին դուրս տանել զէնքն ու ռազմամթերքը։ Զէնքի արտաշանութիւնը սկսուել էր յուլիսի վերջերին։ Երբ դուրս եկալ առաջին գնացքը՝ բեռնատորպած մէկ միլիոն փամփուշտներով, 15 թնդանօթներով ու 500 հրացաններով, էրզրումից ոչ հեռու՝ նրա վրա յար ձակուեց մի մեծ զինուած խումբ էրզրումի թուրք զինուորներից, զինաթափ արակ անգլիացի պահակներին եւ գնացքը դարձեց յետ էրզրում։ Անգլիացիք ոչ մի չոցի չդիմեցին զէնքերը ետ առնելու կամ խոռոշարար թուրք զինուորներին պատժելու համար։ Դրանից առաջ, անգլիացիները ստիպեցին յետաձեկ հայերի մուտքը Կարս եւ իրենք գրաւեցին Կարսի ռազմապահեստներում դիզուած ռազմամթերքը՝ թնդանօթներ, հրացաններ եւ փամփուշտ, եւ ուղարկեցին ոռուս Կամավորական բանակին»⁸⁷⁸։

Անգլիացիների այս դիրքորոշումը, վերջին հաշվով, խիստ բացասաբար անդրադապահ նաև 1920 թ. թուրք-Հայկական պատերազմում Կարսի պաշտպանունակության գործը կազմակերպելու առումով և բարոյահոգեբանական ճնշող տպավորություն թողնելով զինվորականության վրա՝ նսեմացնելով

⁸⁷⁷ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 132, թ. 142:

⁸⁷⁸Տե՛ս Ս. Վրացյան, Կենանքի ողիներով, հ. Ե, էջ 60:

նաև Հայկական Հետախուզության ջանքերը, այդ թվում թշնամու մասին ձեռքբերված տեղեկատվության արդյունավետ օգտագործման առումով:

Գլխավոր շտաբի 1919 թ. հունիսի 11-ի Հետախուզական ամփոփագրում (N 3687/N F 0133) փոխգնդապետ Ա. Շնեուրի կողմից դարձյալ նշվում է անգլիացիների Հայկահայկական վարքագծի այդ փաստի մասին, լրացնելով վերն ասվածը. գործակալական տվյալների համաձայն անգլիացիները էրզրումում իր թե զինաթափել են 12 հազար ասկյարների՝ պահանջելով հանձնել էրզրումում գտնվող, սակայն Կարսից դուրս բերված զինհանդերձանքը, ավելի քան 28 հազար հրացան և 4555 գնդացիր՝ թուրք սպա Հայդար ենի ուղեկցությամբ Խորասան-Կարառուրդան ուղարկելու համար՝ իր թե հայերին հանձնելու համար: Սակայն ճանապարհին՝ Խորասանից 18 վերաստ Հեռավորության վրա նրանք վնասելով երկաթուղագիծը, այսինքն՝ արհետավան վթար կազմակերպելով, գողանում են այդ զենք ու զինամթերքի կեսից ավելին⁸⁷⁹ (Հնարավոր Է՝ հենց դա էլ ուզում էին անգլիացիները՝ քողածածկված եղբեր գտնելով թուրքերի հետ - Վ. Վ.)⁸⁸⁰: Սակայն անգլիացիները բոլորովին էլ մտագրություն չունեին ուժեղացնելու հայերին, և ազատ մաներում էին, շահարկելով հայկական կողմի անտեղյակության կամ էլ պարզապես անճար վիճակի վրա, շահարկելով վերջինիս դյուրահավաստությունը և կույր նվիրվածությունը Մեծ Բրիտանիային և Անտանտի մեծ շահերին, կամ էլ հուսալով, որ հայկական հետախուզությունն այդ ամենի մասին բոլորովին չի կարող տեղեկանալ, կամ էլ ամուժ է նման խնդիրներ լուծելու, առավել ևս հակազդել, ինչը հարկ է ասել՝ հերքվում է վերը նշված և հայ Հետախուզների կողմից հայթայթված կարեոր տեղեկատվությամբ, և հետևաբար իրենք կարող են անել այն ամենը, ինչը համապատասխանության մեջ կդանովի Մեծ Բրիտանիայի մեծապետական շահերի հետ: Միան-

⁸⁷⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 155, թ. 62, 67:

⁸⁸⁰ Հնարավոր է, դա հենց այն փաստն է, որի մասին նշում է Ա. Հովհաննեսիայանը. ասելով, որ արտաքնապես համագրծակցելով բրիտանական վախահրահան գիշ Ալֆրեդ Ռատպիհանի հետ, հենց Ջազիմ Կարաքերի փաշան է գաղտնի հրամայել իր մարդկանց քանդել երկարուղագիծը. իսկ իր հրամավավստվերին շնարձակել զենքրդությունը բերդությունը վրա, և անարգել կողապետի զինապահանական երրոր: Հափառակված գենքն ու զինամթերքը պետք է խնամքով բարցվեին և զաղտնի պահետափրկվեին 50 հազարանուն բորբական զինուժի համար, որը Ք. Կարաքերի բանհրածիւ էր համարում Հայաստանի Հանրապետության սահմանին կենտրոն նացենլու և վերջինս հավակնած՝ արեւելան վիլայեթների արյունավետ պաշտպանության համար, հոյս ունենալով, որ Դաշնակիցների խոստումները հայերին կմնան անպատճախան, և դրանում, իրոք, չխալավեց. // Ա. Գ. Հովհաննեսիան, Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, էջ 468-469: Արևելքում, և մասնավորապես Թուրքիայում գործած, և հայ իրականության հետքազնական հայտնի հետախոյզ-սպա Ալֆրեդ Ռատպիհ նսոնի մասին հետաքրքի նյորթի և վլայորյունների կարիքի հանդիպել հենց իր հակ վերջինիս աշխատանքում: A. Rawlinson, C. M. G., C.B.E, D.S.O. Late Lt.-Col. R. G.A. Commander R. N. V. R. Introduction by Admiral Sir Reny Scott, Adventures in the near East, 1918-1922, New York, Dodd, Mead and Company, 1924:

գամայն ճիշտ են նկատում այդ առումով **Գ. Մախմուրյանը** և **Գ. Պետրոսյանը**, նշելով, որ Լոնդոնում (արհեստավարժորեն և մշտապես) ապահովում էին սեփական հասարակական շահերը և ՀՀ ցուցաբերվող օգնությունը բացահայտորեն փոխանակում էին միայն նրա կողմից դրամորվելիք հակառավետիզմի հետ⁸⁸¹: Դաշնակիցները, և, հենց առաջին հերթին անդիմացիները իրենց դանդաղ, անհաստատ ու անվճռական գործունեությամբ նպաստեցին քեմալական շարժման ուժեղացմանը և բոլշևիկների հետ դաշինքի հաստատմանը: Այդ մասին է փաստում նաև **Ալ. Խատիսյանը**. «Դաշնակիցները, գլխաւորապես անդիմացիները, իրենց ժամանման մկրեի շրջանին, միանդամայն անկեղծօրէն կը ցանկանային ամրացնել եւ հաստատել նորակազմ հանրապետութիւններու անկախութիւնը: Բայց անոնք չափազանց դանդաղ կը լուծէին հասունացող Հարցերը: Անոնց տրուած էր շատ թէ քիչ նախաձեռնութիւն եւ իրաւունք՝ ծագող հարցերը տեղւոյն վրա վճռելու համար: Այսաեղէն առաջ կու գար որոշ անվասահութիւն անոնց ընդունակութեան վրայ՝ կեանքը կանոնաւորելու համար: Միւս կողմէ, Փարիզի Վեհաժողովը չափազանց կուշացնէր Թուրքիոյ խնդիրներով զբաղուիլը եւ քեմալականներու ժամանակ տուաւ ուժեղանալու համար: Իսկ հետոյ, երբ Ռուսաստանը վերջացուց իր ներքին քաղաքացիական կոիւները, Դաշնակիցները վախցան բարդութիւններէն եւ հեռացան՝ բախտի բերմունքին ճգելով նորակազմ հանրապետութիւնները»⁸⁸²: Իսկ այդ ընթացքում բոլշևիկյան-թուրքական մերձեցումը գնարով խորանում էր, հանդեցներով 1920 թ. օգոստոսի 24-ի պայմանագրին: Միաժամանակ 1919 թ. օգոստոսից սկսած բրիտանական պետության քաղաքական կուրսը անընդհատ վերախմբագրման էր ենթարկվում: Բրիտանական դիվանագետները և ոպղմաքաղաքական ու հետափուղական շրջանները հետևողականորեն Հայաստանի Հանրապետությանը ետ պահելով բոլշևիկների հետ մերձեցումից, փորձում էին քեմալականների հետ խորբային եղբեր գտնել, և իբր թե իրագործությունը Անդրկովկասովմ չշիկացնելու նպատակաղրումից ենելով, և իբր թե հարևանների նախանձը առաջ չըերելու համար չին թույլատրում երևանի տրամադրության տակ թողնել դուրս բերվող զենքի ու զինամթերքի որոշ անհրաժեշտ մասը, ինչի կարիքը խիստ զգացվում էր: Ավելին, այդ տարիներին Անդրկովկասովմ գտնվող անդիմական ոպղմաքաղաքական ծառայությունների գործունեության մասին վկայող արխիվային փաստաթղթերը թեկուզ անուղղակիորեն վկայում են (չենք կասկածում, որ ապագայում կհայտնաբերվեն այդ գործունեության մասին ուղղակիորեն վկայող ամժամտելի արխիվային և այլ

⁸⁸¹ Տե՛ս **Г. Г. Махмурян**, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг., стр. 170, 210, տե՛ս նաև **Գ. Պետրոսյան**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հարդիրդային պետական կազմավորումների հետ (1918-1920 թթ.), էջ 122-125:

⁸⁸² **Ալ. Խատիսյան**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 193:

վալերագրեր, որոնք քաղաքական նկատառումներով այսօր հրապարակ չեն հանվում, թաքցնելով անգիտացիների և Անտանտի գծով Հայ ժողովրդի մյուս «ընկերների» բազմապահ մեքենայությունները Անդրկովկասում և տարածաշրջանի սահմաններից դուրս - Վ. Վ.), որ անգիտացիները Կովկասում և Հայաստանում իրենց բավականին վստահ են զգացել, իրենց պահելով ինչպես Հայրենի Մեծ Բրիտանիայում, աջ ու ձախ հրամաններ տալով և հաճախ մի անգիտացի սպայի կարծիքն ավելի մեծ կշռու ու նշանակություն է ունեցել, քան նույնիսկ ՀՀ որեւիցե նախարարի, գեներալի, կամ Էլ նույնիսկ վարչապետի:

Այդ հանգամանքը հնարավոր չէր լրիվ քողածածկված վիճակում պահել, ինչոր բաներ միշտ էլ դուրս էին սպրդում գաղտնիության շղարշից, և ակնհայտ դառնում կուսակցական-քաղաքական և զինվորական շրջաններին: Սոցիալիստ-Հեղափոխական խմբակցության ներկայացուցիչ՝ պատգամավոր Վ. Մինասիսրյանը, ելույթ ունենալով Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. հունվարի 25-ի նիստում, ընդգծում է, որ «ոչ միայն Հարեւաններն են ուղղում մեզ ոչնչացնել, այլև նույնն է անում Անգլիան: Կարելի է ասել, որ մեր դժբախտությունների 99 տոկոսի պատասխանատվությունը դաշնակիցների վրա է ընկնում: Այսօր միակ գործնական քայլը մեր պարլամենտի կողմից պիտի լինի այն, որ մենք ցույց տանք, թե դաշնակիցների այդ բոլոր խարենքայինությունները մենք զգում և հասկանում ենք»⁸⁸³: Այդպիսի մի շատ ուշագրավ վկայություն էլ մենք համոզիարում ենք Թիֆլիսի Հայկական դիվանագիտական ներկայացուցին 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ին Հայաստանի պառլամենտի քարտուղար Հ. Տեր-Հակոբյանի կողմից ուղարկված Հաղորդագրությունում, ուր ասվում էր հետևյալը. «Փարիզի մեր պատվիրակության գրություններից պարզվում է, որ անգլիացիք Կովկասում իրենց ներկայության ամբողջ ընթացքում եղել են ոչ անկեղծ դեպի մեզ ու վարել սիստեմատիկար մուսուլմանական քաղաքականություն: Անգլիան ամեն տեղ, ինչպես և Կովկասում, վարում է քօղարկված մուսուլմանական քաղաքականություն»⁸⁸⁴:

Իրավանում շատ բան ավելի մոայլ էր, ինչի մասին մենք վերը որոշ մանրամասներ արգեն ներկայացրել ենք: 1919 թ. ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարի ապրիլի 24-ի հեռագրից՝ ուղղված Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցին, ակնհայտ իրողություն է դառնում այն Համբամանքը, թե ինչ վարքագիծ ունեին անգլիացիները, ինչ շահեր և նպատակադրումներ ունեին տարածաշրջանում և մասնավորապես՝ Հայաստանում, որը փորձում էր որպես պետություն կայանալ՝ գերմարդկային ճիգեր գործադրելով դուրս գալ տնտեսա-քաղաքական մեկուսացումից և սովի ճիրաններից: Այսպես, վերոհիշյալ վաստաթղթում նշվում էր, որ անգլիացինե-

⁸⁸³ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 198, գ. 1, գ. 15, թ. 89:

⁸⁸⁴ Սույն տեղում, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 97, թ. 126:

ըը շարունակում են Կարսից դուրս բերել Հրամանիները, արկերը, եռապիծ փամփուշտները: Արտաքին Գործերի նախարարը նշված հեռագրում վճռականորեն միջնորդում էր Վ. Թոմասոնի առաջ՝ դադարեցնելու այդ ապրանքների դուրսերում՝ խիստ կարիքի պատճառով, և մասնավորապես՝ արկերի: Արտաքին Գործերի նախարարը թիֆլսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարից խնդրում էր եռանդուն միջոցներ ձեռնարկել Հայաստանյան ունեցվածքի դուրսերման դեմ, միաժամանակ փութացնելով բանակի կարիքների համար հագուստի պարագաների ստացման հարցը⁸⁸⁵: Ավելին, մի այլ փաստաթղթում ամելի ընդգծված է ասվում այդ մասին: Դեռ 1919 թ. ապրիլի 30-ին Հայաստանի կառավարության նախագահ Ալ. Խատիսյանը Արևելքում անգլիական գլխավոր Հրամանաստար Զ. Ֆ. Միլնի հետ գրույցի ժամանակ բողոքում է անգլիացիների կողմից Կարսից ուղղմական ունեցվածքի, գենքի, Հազուստների և այլնի դուրսերման դեմ՝ պահանջելով դադարեցնել այն: Դրան Զ. Միլնը շատ բազմիմաստ պատասխանում է, որ նախ 1) իբր թե «պատերազմն ավարտվել է, կարիք չկա ուժեղացնելու բանակը, որ 4 տարի պատերազմել են ոչ թե նրա համար, որ ուժեղացնեն բանակը... բավական է ունենալ ոչ թե զորքեր, այլ լավ ժանդարմերիա. 2) որ Կարսում ամեն ինչից շատ կա, հատկապես հագուստ, որ ոչ բոլոր Փորտերն են այնտեղ նայվել, և եթե անգլիացիները այնտեղից դուրս են բերել Հրետանին և փամփուշտները, ապա այն ուղարկված է գեներալ Դենիկինի բանակը, քանզի Դենիկինը կովում է ընդդեմ բոլշևիկների, իսկ բոլշևիկներին անգլիացիները համարում են լուրջ թշնամիներ նաև Հայաստանի համար, իսկ մնացած 2 միլիոն փամփուշտն իբր թե լիովին կը պարարի Հայաստանի կարիքները⁸⁸⁶, ինչն այդպես չէր և անգլիացիների այդ հակահայ քայլերի դեմ վճռականորեն բողոքեց Ալ. Խատիսյանը, սակայն անարդյունք: Հարկ է ասել, որ անգլիական գեներալի տեսակետը չէր բխում իրական աշխարհաքաղաքական դրության իրատեսական, ոչ Հաշվենկատ և բոլոր գործոնների համակողմանի ու անկաշատ հաշվառումից և սթափ գնահատականից, որում գտնվում էր Հայաստանը այդ ժամանակ՝ շրջապատված թշնամիներով: Նա Հաշվի չէր առնում, որ Հայաստանին իր առջև կանգնած խնդիրները լուծելու համար ոչ թե միայն լավ ոստիկանություն էր անհրաժեշտ ներքին խնդիրների լուծման համար, այլև գլխավորապես լավ զինված և հանդերձավորված բանակ, որը կարողանար հայ ժողովրդին տալ անվտանգության իրական երաշխիքներ: Եվ վերջապես, այս ամենից ալինհայտ էր դատնում, որ ամեն ինչ հարմարեցվում էր Մեծ Բրիտանիայի նեղ վեհապետական շահերին, իսկ դա արդեն կործանարար էր Հայաստանի Հանրապետության ազգային-պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից: Եվ ավելին, արխիվային փաստաթղթերի և գանապան այլ վավերագրերի ուսումնա-

⁸⁸⁵ Նոյեմ տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 211, մաս I, թ. 92:

⁸⁸⁶ Նոյեմ տեղում, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 101, թ. 48, գ. 114, թ. 196:

սիրությունը ակնհայտորեն վկայում է, որ այդ բնագավառում իրավիճակը շատ ավելի լուրջ էր և խճճած, քան կարելի էր պարզապես առաջին հայացքից պատկերացնել: Բրիտանական ռազմական ներկայացուցչունը Հայաստանում գործում էր շատ հաշվենկատ գործելավերպով, քողածածկելով և գաղտնագրելով իր կողմից ձեռնարկված ռազմաքաղաքական բնույթի բոլոր գործողությունները: Այս հակահայկական քաղաքականությունն ավելի որոշակիորեն և ավելի բացահայտ արտահայտվեց հետագայում ևս, և մասնավորպես նրանում, որ անգլիացիները, չնայած հայկական կողմից բողոքարկմանը և գեներալ **Թ.** Նազարբեկյանի կտրուկ դիրքորոշմանը, 1919 թ. կեսերին դեռ շարունակում էին զբաղվել Կարսից հրանոթների (ավելի քան 60 հատ), մեծ քանակությամբ արկերի, փամփուշների, ավտոմոբիլային սարքավորման, բամբակի և այլ գույքի գուրս բերմանք, և այն մուսավաթական թափու տեղափոխնելով⁸⁸⁷: Բրիտանական զինվորական իշխանությունների կողմից Կարսից 60-ից ավելի հրանոթների և մեծ քանակությամբ արկերի ու փամփուշների, ավտոմոբիլային սարքավորման, բամբակի և այլ գույքի գուրսերման փաստը թողնում էր վատ տպագործություն նաև այն առումով, որ այն բացի Դենիկինից, Հասցեազգիւած էր նաև, գուցե և միայն ազբեջանցիներին: Այդ Հարցին անդրադառնում է նաև **Ա.** Պուադեբարը, նշելով անգլիական զորակայանի կողմից Կարսում ռուսների զինանոցից թուրքերի կողմից զենքի առգրավման մասին, և ՀՀ կառավարությանը հանձնելու փոխարքեն 65 հրանոթ, վեց վագոն արկ և մի քանի միլիոն փամփուշտ է ուղարկվել Թիֆլիս, ինչի հետևանքով հայերը գրկել են վերաբնակվող գաղթականներին պաշտպանելու համար խիստ անհրաժեշտ զենք ու զինամթեքից⁸⁸⁸: Դրան հավելենք նաև այն, որ անգլիացիները բացի հանրապետության զինանոցները դատարկելուց՝ թաթումում արգելափակեցին 2 աերոլանների Հայաստան տեղափոխման գործը, որոնք գնվել էին ՀՀ ղեկավարության կողմից Փարիզում, կեղծ պատճառաբանություն բերելով այն մասին, թե անհրաժեշտ է պարզել այդ ինքնաթիռների «ծագումնաբանությունը»⁸⁸⁹: Պետք է նաև ավելացնել, որ գեներալ **Նազարբեկյանը**՝ բողոքարկելով այդ գործողությունների դեմ, գտնում էր, որ բրիգադային գեներալ **Վ. Հ. Բիչի** (ռազմական հետափուլության պետ) կողմից իրականացվող այդ քայլերը լիովին անհասկանալի են, գումարած դրան նաև այն հանգամանքը, որ առանձին անձանց կողմից անգլիական գնացքներով Կարսից գուրս բերվող

⁸⁸⁷ Տե՛ս այդմասին **Գ. Գ. Մահմուրյան**. Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг., стр. 64-65, **Ս. Կարսավառյան**, Հայաստանի Հանրապետության բանակը 1918-1920 թթ., էջ 92-93, **Ա. Գ. Հովհաննիսյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Հատոր I, Առաջին Տարին, 1918-1919, էջ 243-245:

⁸⁸⁸ Տե՛ս **Ա.** Տեր-Մինասյան, Անտոնան Պուադեբարը և Հայաստանը. «Բանքեր Հայաստանի Արխիվների», 2004 թ., № 2, էջ 90:

⁸⁸⁹ Տե՛ս **Գ. Գ. Մահմուրյան**, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг., стр. 211.

ունեցվածքը, հատկապես երկաթուղային գույքը, ընկնում էր Վրաստան՝ վերավաճառքի նպատակով։ Այս կապակցությամբ նաև Հարց էր բարձրացվում **մայոր Զարլզի** միջոցով շտապ խնդրել գեներալ Վ. Թոմանից արգելելու վերը նշված ապրանքների ապօրինի դուրս բերումը⁸⁹⁰։ Սակայն մեկ այլ վարկածի համաձայն, ինչպես այդ մասին պնդում է Ռ. Հովհաննիսյանը, Վ. Թոմանին հաջորդող գեներալ Զ. Ն. Կորիի⁸⁹¹ կողմից վրացական կառավարությանը տված բացարձության համաձայն Կարսի գինամթերքը նախատեսված էր ոչ թե Կամավորական բանակի համար, այլ իր բոլշևիկների գեմ կովող թուրքմենական ուժերի համար⁸⁹²։ Այդ մասին **Մ. Միլիկյանի** գեկուցագրի հիման վրա **Թ. Նազարբեկյանը** և շտարի պետ, գեներալ-մայոր Հ. Հախվերդյանը 1919 թ. մայիսի 2-ին հայտնում են Զինվորական նախարար **Թ. Արարատյանին**. «Այդ բոլորը զորքի և ժողովրդի վրա թողնում են ճնշող տպավորություն, առավել ևս, որ այդ գույքը ուղարկվում է Բաքու, որը կարող է ընկնել Աղրբեկյանի կառավարության ձեռքը»⁸⁹³։

Գործին միջամտում է նաև ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը։ ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը 1919 թ. ապրիլի 24-ին հեռագրով (№ 1327) դիմելով Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարին, շեշտում էր, որ անգլիացիները շարունակում են Կարսից դուրս բերել արկերը, եռագիծ փամփուշտները և այլն։ Միաժամանակ, ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը խնդրում էր միջնորդել գեներալ Թոմանի առաջ՝ դադարեցնելու վերը նշվածի արտահանումը, պատճառաբանելով դրանց մեծ կարիքը, և հատկապես արկերի ու փամփուշտների անհրաժեշտությունը⁸⁹⁴։ Մի շարք փաստաթղթերից էլ պարզ է դատնում, որ անգլիացիների նույնիսկ շարքային սպայական կազմը ոչ շատ հարգալից, երբեմն էլ պարզապես ոչ կոռեկտ վերաբերմունք էր դրաւորում Հայկական բանակի գլխավոր սպայակազմի և Հրամանաստարության նկատմամբ։ Անգլիացիները ոչ միայն Կարսից, այլև Սարիղամիշից ու Ալեքսանդրապոլից դուրս էին բերում վերը նշվածը, ինչպես նաև երկաթուղային ունեցվածքը, դինամոնմեքենաները, շոտեքարշերը, վագոնները և այլն։ Սակայն բավարարվելով այդքանով, նրանք դուրս բերեցին նաև № 3 զրահագնացքը, որը կանգնած էր Կարսում, ինչի մասին հաղորդում է գեներալ-մայոր **Միլիկյանը** ՀՀ գորքերի գլխավոր հրամանատարը Անդրկովկաստմ ընդուակ միջև դրանց հեռացումը անդրկովկասայա և տարածաշրջանից։

⁸⁹⁰ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 158, թ. 4, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 92, թ. 251, գ. 299, թ. 4, 7:

⁸⁹¹ Կորի Զար Նորբան (1874-1968 թթ.) - գեներալ-մայոր, 1919 թ. մայիսի 10-ից մինչև 1919 թ. սևագունդերի 6-ը հանդիսացել է 27-րդ դիվիզիայի և առհասսպասկ ողջ բրիտանական զորքերի հրամանատարը Անդրկովկաստմ ընդուակ միջև դրանց հեռացումը անդրկովկասայա և տարածաշրջանից։

⁸⁹² Տե՛ս Ռ. Գ. Հմիկաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետությունն ։ Հաստոր I, էջ 244։

⁸⁹³ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 158, թ. 4:

⁸⁹⁴ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 92, թ. 208-209։

⁸⁹⁵ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 67 (77), թ. 20։

գրում գեներալ-մայոր **Սիլիկյանը** Ներմորեն և եռանդուն բողոքում էր անգլիական Հրամանատարության կողմից դրսերվող նմանատիպ անբարյացակամ գործողությունների դեմ և գլխավոր Հրամանատարից պահանջում էր միջնորդություն Հարուցել նրանց կողմից տարված ողջ ունեցվածքը ետ բերելու մասին⁸⁹⁶: **Գեներալ Նազարբեկյանը** ստանալով գորքերի Ալեքսանդրապոյան խմբի պետ Մ. Սիլիկյանի վերը նշված գեկուցագիրը, 1919 թ. մայիսի 5-ին համապատասխան գրությամբ (№ 0060 / 0228) գիմում է Զինվորական նախարարին, որում թափանձագիրն ինդրում էր միջնորդել ետ վերադարձնելու տարված գենքն ու զինամթերքը, մնացած ունեցվածքը և դադարեցնել դրանց դուրս բերումը առանց Հայաստանի Հանրապետության կառավարության թույլտվության⁸⁹⁷: Ի վերջո, Զինվորական նախարարն էլ վերոհիշյալ գրությունը իր հերթին ներկայացնում է վարչապետին, ալյուստիկ հարկ եղած կարգադրությունը այդ մասին: Փաստաթղթի տակ ստորագրել էին Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր **Արարատյանը** և Գիլսավոր շտաբի պետի պարտականությունները կատարող և Հայաստանում հետախուզական գործի գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը՝ գնդապետ Զինկելչը (№ 00921): Բացի այդ, համապատասխան կարգադրություն է արգում սույն փաստաթղթի պատճենները ուղարկել Հայաստանի Հանրապետության Փարվեսի պատվիրակությանը (6 մայիսի, 1919 թ., № 1553) և Կոստանդնուպոլսի ՀՀ Դիվանագիտական ներկայացուցչին⁸⁹⁸:

Այս իրողության հաստատումն ակնհայտորեն ցայտուն է երևում Հայաստանում Ադրբեջանի գելվանագիտական ներկայացուցիչ Խան-Թեքինսկու՝ 1919 թ. մայիսի 10-ին կառավարության նախագահ Ֆ. Խան-Խոյսկուն հղած հեռագրից. «Պատրվակով, թե բոլշևիկները սպառնում են Բաքվին, խնդրեք անգլիացիներին Կարսից թնդանօթները տեղափոխել Բաքու»⁸⁹⁹: Եվ շատ հավանական է, որ 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին սկսված թուրք-Հայկական պատերազմի ժամանակահատվածում Հայաստանի Հանրապետության կրած ծանր և աղետալի հետևանքներ ունեցած պարտության, և, մասնավորապես, Կարսի Հոկտեմբերի 30-ի անփառունակ անկման գլխավոր պատճառներից մեկը անգլիացիների Հակահայկական քայլերն են: Անգլիական գեներալ Ջ. Կորիի հետ Հայկական կառավարության 1919 թ. հունիսի 7-ի տեսակցության ժամանակ ԱԼ. Խատիսյանը պահանջում է կարգադրություն անել դադարեցնելու Կարսից զինվորական ունեցվածքը ապօրինի դուրսերումը, քանի որ այն ՀՀ սեփականություն էր: Այդ պատճառով էլ գեներալ **Սիլիկյանը** կասեցրել էր անգլիացիների գնացքի երթևեկությունը, որը գեներալ Թոմսոնը օգտագործեց որպես պատրվակ՝ արդարացնելու համար ուազմական

⁸⁹⁶ Նույն տեղում:

⁸⁹⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 67 (77), թ. 20, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 92, թ. 251:

⁸⁹⁸ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 92, թ. 251- 252:

⁸⁹⁹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 299, թ. 7:

ունեցվածքի դուրս բերումը Կարսի բերդակառույցից⁹⁰⁰: Այդ հիմնախնդրի լուծումը Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանունակության ամրապնդման և առհասարակ ռազմական շինարարության տեսանկյունից ուներ կարևոր նշանակություն, և Հենց այդ հանգամանքը նկատի ունեին ՀՀ վարչապետը և Արտաքին Գործերի նախարարը բրիտանական ռազմական ներկայացուցչին ուղղված 1920 թ. օգոստոսի 11-ի (№ 3155) ճեպագրում. «Այն մոմենտում, երբ Հանրապետության կառավարությունը ստիպված է իր բանակը կազմավորել, որպեսզի ճնշի մի կողմից թափարական ապատամբությունը և մյուս կողմից իր սահմանները պաշտպանի քուրդ և թուրք հրոսակախմբերի հարձակումներից, այն մոմենտում, երբ Հայաստանը ռազմամթերքը է ստանում բրիտանական հրամանատարությունից, Հայաստանը ռազմամթերքը դուրս տանելը մի հարված կլիներ Հայ ժողովրդի ապահովության գործին»:

Բրիտանական ներկայացուցիչները թույլ չեն տալիս, որ Հարսի Հայկական զինվորական իշխանություններն անհրաժեշտ զինվորական միջոցներ ձեռք առնեն և Ղարսի բերդը պաշտպանության ընդունակ դարձնեն»⁹⁰¹:

Նմանատիպ գործողությունների համանման բովանդակություն էր նկատվում մեկ այլ անգլոսաքսոնական պետության քաղաքականությունում Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ: Համանման քաղաքական վարդապետի Հեղինակները Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներն էին, որ այդ տարիներին ոչ միայն զուտ արտաքին-քաղաքական հետաքրքրություններ էր Հետապնդում, այլև ուներ որոշակի տնտեսական նկատառումներ և շահեր, այդ թվում՝ Հայաստանում և առհասարակ՝ տարածաշրջանում, որոնք արտահայտվում էին իրական քաղաքական և տնտեսական գործողություններում: Այսպես, մինչ Հիմնական թեմային անդրադառնալը, Հարկ է նշել, որ երկար ժամանակ պատմագիտական գրականության մեջ մեծասամբ իշխել է այն մտայնությունը, թե իբր Ա.ՄՆ-ի կողմից ցուցաբերվել է պարենային զբաղի օգնություն՝ ներկայացնելով որպես Հայաստանի Հանրապետության ցուցաբերվող անհրաժեշտ և անշահախնդիր օգնություն, մասնավորապես նշելով, թե 1919 թ. երկրորդ կեսից Հետո, կարճ ժամանակամիջոցում, ծովով Բաթումի և այնտեղից էլ երկաթուղով Հայաստան հասցեց 1,3 մլն. փութ (569 վագոն) ալյուր և 257 հազ. փութ ցորեն⁹⁰²: Այնինչ փաստերը նաև ցույց են տալիս, որ դա այնքան էլ այդպես չէ, կա շատ ավելի մեծ ճշմարտություն, արժանահիշառակ պատմական փաստ: Դատելով Ռ. Հռիւնիսյանի կողմից շրջանառության մեջ դրված փաստերից, ամերիկյան այլուրի դիմաց Հայկական կողմը պարտավոր էր պարզապես ներկայացնել

⁹⁰⁰ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 114, թ. 196:

⁹⁰¹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 92, թ. 357:

⁹⁰²Տես Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 255-256:

գանձապետական պարտամուրհակներ⁹⁰³: Ա.ՄՆ-ը, ինչպես և ցանկացած իր իրական շահերն հարգող պետություն, հետամտում էր իր հետաքրքրությունները Անդրկովկասյան տարածաշրջանում և Հայաստանում, և դա էր միակ իրողությունը, ինչն ապացուցելու համար ստորև կբերվեն այլ փաստեր ես:

Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատար Լ. Եվանդույանի՝ Հայաստանի Հանրապետության պարենավորման նպաստարին⁹⁰⁴: 1919 թ. նոյեմբերի 11-ի հեռագրում (№ 3422) պարզուցվում են որոշ կարևոր մանրամասներ, որոնք լույս են սփռում Ա.ՄՆ-ի հետամտած քաղաքականության վրա Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ: Այդ հեռագրում Եվանդույանը հայտնում էր, որ ամերիկյան հյուպատոսը խնդրում է թույլատրել գուրս բերել Երևանից 10 հազար և Ալեքսանդրավոլից՝ 30 հազար կաշվե մորթակտորներ՝ դրանք Ամերիկա ուղարկելու համար՝ պետական հաշվին «Ստուկեն» առևտուրական գրասենյակի միջոցով: Գրության մեջ խնդրվում էր շտապ հայտնել արտահանության պայմանների մասին⁹⁰⁵: 1919 թ. նոյեմբերի 16-ի մի այլ գրությունից, որի հեղինակը Ա.ՄՆ-ի փոխհյուպատոսն էր Անդրկովկասում, ակնհայտ է դատնում, որ ոմն Նիկոլայ Սերգեևիչ Լավրով ամերիկյան հյուպատոսարանի կողմից գործողվում է Ալեքսանդրավոլ՝ բռնագրավելու և ձերբագատումից ազատելու 36 հազար ոչխարի մորթակտոր, որոնք գտնվում էին ոռուսական Տրանսպորտային ապահովագրական ընկերության ներկայացուցիչ Բոգդան Լազարի Հարությունյանի տրամադրության տակ, նրա կողմից դաստաված վիճակում: Այնուհետև տեղեկացվում էր, որ այդ մասին ամերիկյան հյուպատոսի կողմից Վրաստանում ՀՀ ներկայացուցիչ Մ. Թումանովին (իշխան Միքայել Թումանյան, որը նախորդեց Լ. Եվանդույանին դիվանագիտական հավատարմատարի պաշտոնում) գեռ նոյեմբերի 11-ին տեղեկացվել է, որ այդ ապրանքները գնվել են «Ստուկեն և ընկերություն» առևտորի տան կողմից՝ Ամերիկյան հյուպատոսարանի համար, և այդ ապրանքները պետք է ուղարկվեին Ամերիկա: Գրության վերջնամասում ամերիկյան հյուպատոսը ընդգծված պնդում էր, որ ինքը պաշտոնապես դեմ է ամեն տեսակի բռնագրավումներին, և խնդրում էր ձեռնարկել միջոցներ ամերիկյան հյուպատոսարանին պատկանող ապրանքների պահպանության համար⁹⁰⁶: Փաշքչուկները

⁹⁰³ Տե՛ս **Р. Ованнисян**, Международные отношения Республики Армения 1918-1920 гг., стр. 551.

⁹⁰⁴ 1918 թ. նոյեմբերի 4-ից մինչև 1919 թ. հովհան պարենավորման նախարարությունը կար և գործում էր որպես համակարգ, իսկ այնուհետև այն միացվեց հանրային խնամատարության նախարարությանը, որի նախարարը 1919 թ. հոկտեմբերի 31-ից մինչև 1920 թ. մայիսի 5-ը՝ **Արուաշեն Քարպայանն**էր, իսկ դրանից հետո ընկած ժամանակահատվածում՝ ընդիդույնին 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ը՝ **Մարգիս Արուաշենյան**-«Ուրբար» (Երևան), 25. 05.1 990.

⁹⁰⁵ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 106, թ. 4:

⁹⁰⁶ Նոյեմբերի 19 - 20:

այսքանով չեն ավարտվում, և Ա.ՄՆ-ի Հյուպատոսարանը շարունակում է պնդել Հայաստանի Հանրապետության բանակի համար շատ կարևոր նշանակություն ունեցող Հումքի՝ Ա.ՄՆ արտահանելու անհրաժեշտության մասին, ինչի մասին մենք տեղեկանում ենք ՀՀ պարենավորման նախարարի մի գրությունից: Այսպես, 1919 թ. նոյեմբերի 26-ի հեռագրում (№ 7186)՝ ուղղված Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին, պարենավորման նախարարը տեղեկացնում էր, որ ինքը ուղարկում է Երևանում ամերիկյան ներկայացուցչին Հասցեագրված իր նամակների պատճենները, միաժամանակ Հաղորդում, որ մինչև «Ստուկեն և ընկերություն» առևտորի տան կողմից այդ 36 հազար ոչխարի մորթակտորների գնելը, դրանք վաճառված են եղել այլ անձի, ինչն ակնհայտ երևում է կցված փաստաթղթերից: Այնուհանդերձ, պարենավորման նախարարը իր այս հեռագրում, նշում էր, որ չնայած այդ հանդամանքներին, «Ստուկեն և ընկերություն» Առևտորական տունը աշակցության ինսդրանքով դիմել են Թիֆլիսում ամերիկյան Հյուպատոսարանին և նրանից ձեռք բերել վկայագիր այն մասին, որ այդ ապրանքները ձեռք են բերվել ամերիկյան Հյուպատոսարանի կողմից, վերջինիս համար և հետևաբար, դրանք ենթակա են Ամերիկա արտահանման: Պարենավորման նախարարը վկայակոչելով առկա փաստաթղթաշարքը և հենվելով ՀՀ Նախարարների խորհրդի նոյեմբերի 7-ի որոշման վրա, համաձայն որի առկա ողջ կաշին, մորթիները և բուրդը բռնագրավվում են ՀՀ պարենավորման նախարարության կողմից՝ Հայկական բանակի կարիքների համար, տեղեկացնում էր Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին, որ պարենավորման նախարարությունը հնարավոր չի գտնում թույլատրել այդ 36 հազար կտոր ոչխարի մորթեղենի արտահանությունը Ամերիկա⁹⁰⁷: Ակնհայտ է, որ ռազմավարական արժեք ներկայացնող այս Հումքի նկատմամբ Հետաքրքրությունը չի մարում, Ա.ՄՆ-ի Հյուպատոսարանը շարունակում է պնդել իր տեսակետի վրա, և դա այն դեպքում, եթե այդ կաշին ուներ լուրջ արժեք նաև Հայաստանի Հանրապետության Զինվորական նախարարության տարաբնույթ կարիքների համար, և կարող էր ծառայել վերջինիս պահանջների բավարարմանը: 1919 թ. նոյեմբերի 26-ի գրությունում (№ 7187)՝ ուղղված ՀՀ կառավարությանը կից ամերիկյան ներկայացուցչին, պարենավորման նախարարը անդրադառնում էր այդ չարաբատիկ հարցին, և նշում, որ ամերիկյան Հյուպատոսարի կողմից իրեն ուղղված գրություններից եղրակացություն է արվել, որ վիճարկվող և «Ստուկեն և ընկերություն» առևտորական տանը պատկանող և Ա.ՄՆ արտահանության ենթակա 36 հազար կտոր ոչխարի մորթեղենը իրենց կողմից գնվել է առևտորական Միրզոյանից, որ այդ ապրանքը դեռ նոյեմբերի 4-ին է ձեռք բերել: Պարենավորման նախարարը, ի գիտություն ընդունելով վերո-

⁹⁰⁷ Նոյեմբերի 10-11:

Հիշյալը, տեղյակ էր պահում ամերիկյան հյուպատոսին, որ ՀՀ Նախարարների խորհրդի նոյեմբերի 7-ի որոշման հիման վրա Հանրապետության տարածքում առկա ողջ այծի մորթին և ոչսարի մորթեղենը բռնազրավման միջոցով անցնում է Հանրապետության ենթակայության տակ որպես նրա սեփականություն՝ նշված հումքի տերերի հետ ձեռքբերված համաձայնության հիման վրա Հաստատագրված գներով։ Գրության մեջ նաև նշվում էր, որ ապրանքները նախատեսված են բայցառապես Հայաստանի Հանրապետության բանակի կարիքների համար։ Գրության վերջնամասում պարենափորման նախարարը խնդրում էր այդ մասին տեղյակ պահել Թիֆլիսում գտնվող ամերիկյան հյուպատոսին⁹⁰⁸։ Իսկ 1919 թ. դեկտեմբերի 6-ի գրությունում (№ 4076)՝ Հասցեագրված ամերիկյան հյուպատոսին (Թիֆլիս), ՀՀ դիվանագիտական Հավատարմատարը տեղեկացնում էր, որ որպես բանավոր Հարցապնդման հետևանք ինքը ուղարկում է ի գիտություն մորթեղենի բռնագրավման վերաբերյալ ողջ գրագրությունը⁹⁰⁹։ Ամփոփելով, կարելի է գալ եղանակման, որ ոչ միայն անգլիացիները, այլև նրանց անգլոսաքսոնական մյուս եղայրակիցները աշխատում էին նրանցից ետ չմնալ և ամենավեր էլ Անդրկովկաս և Հայաստան չէին եկել Անտանտի գծով իրենց կրտսեր եղայրակցին փրկելու, այլ կոնկրետ քաղաքական-տնտեսական շահերի իրականացման համար, ինչը չափազանց դիպուկ է նկատել Ալ. Խատիսյանը։ «Հաշիւը բերաւ զանոնք մեզ մօտ..., որ Դաշնակիցները եկան Կովկաս ոչ թէ կովկասեան ժողովություններու սիրոյն Համար»⁹¹⁰, ոչ թէ Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության համակարգը ձևալորելու և այն իմաստավորող կատույցները ուժեղացնելու նպատակադրումով, ինչի ցայտուն արտահայտությունն են Հանդիսանում վերը բերված փաստաթղթերը։ Այս և այլ կարգի հականական գործողությունների գեմ Հայաստանի խորհուրդը և նրա կուսակցական խմբավորումները բողոքեցին կառավարությանը, սակայն, էական արդյունքներ ձեռք բերել չհաջողվեց։

Բնակմանը արք, որոշ փաստաթղթերի մանրազնին ուսումնասիրությունից ակնհայտ է դառնում, որ ստեղծված իրավիճակում Հայկական բանակի և ուղղմական շինարարության հարցերը այս կամ այն առումով չէին կարող չհետաքրքրել Հայաստանի խորհրդի ընդդիմությանը։ Հարկ է ընդգծել, որ նրանց արտահայտած մտքերը և տեսակետները բանակի, նրա գործունեության կազմակերպման ու ղեկավարման, պաշտպանական Հիմնախնդիրների վերաբերյալ արժանի են ուշագրության։ Դեռ Հայկական պետության կազմակերպման արշարույսին, երբ կենսական նշանակություն ունեին ազգային բանակի կազմակերպման Հիմնախնդիրները, Հայաստանի խորհրդի 1918 թ. օգոստոսի 5-ի նիստում իրարամերժ տեսակետներ են հնչում բանակի կազ-

⁹⁰⁸ Նույն տեղում, թ. 12-13:

⁹⁰⁹ Նույն տեղում, գ. 106, թ. 4:

⁹¹⁰ Ալ. Խատիսյան, նշված աշխատությունը, էջ 193:

մակերպման վերաբերյալ, որոնց սկզբունքային լուծումից էր Էապես կափ-ված երկրի ապագան: Ծավալված բանավեճի ընթացքում սոցիալ-դեմոկրատ պատգաման ալիր Հ. Աղասյանը առաջարկում էր հայկական զորքի կազմակերպման հիմքից վերացնել միլիցիայի փթած սկզբունքը: Անկուսակցական Ստ. Մամիկոնյանը պահանջում է ավելացնել մշտական զորքի թիվը⁹¹¹: Կառավարությունը, սակայն, չի համաձայնվում այդ երկու իրարամերժ տեսակետների հետ էլ, այլ ենելով երկրի համար ստեղծված իրավիճակից, նպատակահարմար է գտնում ընդամենը գնալ ժամանակավոր կրծառումների, միաժամանակ պահպանելով մշտական զորքի հիմնական կորիզը: Այդուհանդերձ, քննարկումները հետագայում շարունակվում են՝ տեղիք տալով նոր տարակարծությունների: Այսպես, բանավիճելով Զինվորական նախարարության կողմից ներկայացված մասնակի զորացրման նախագծի շուրջ՝ կապված վրաց-հայկական պատերազմի ավարտի, երկրի վիճակի որոշակի կայունացման հետ, սոցիալ-դեմոկրատական խմբացությունը 1919 թ. հունվարի 7-ի Հայաստանի խորհրդի նիստում «ուշագրավ տեսակետ» է (որն անշուշտ, ամենևին էլ զերծ չէ միակողմանիությունից) արտահայտում, որի համաձայն «շատ ավելի լավ է ունենալ 5-6 հազարանոց լավ հագնված ու լավ սնված զորք, քան 16 հազար քաղցած ու տկիր խուժան»⁹¹²: Սա, իհարկե, սոցիալ-դեմոկրատների կողմից ոչ լիովին հաշվարկված, ոչ իմաստուն մոտեցում էր հարցին, չնայած իր որոշ ուացիոնալ հատիկներին: Խորհրդում սոցիալ-դեմոկրատական տեսակետ ներկայացնողը ոչ անհայտ Հ. Աղասյանն էր: Նրանք ռազմական քաղաքականության վերը նշված հարցերի մասին դատում էին՝ անջրաբետվելով այն ուեալ իրականությունից, որը գոյություն ուներ Հայաստանի Հանրապետության շուրջ: Միաժամանակ, նրանք անտեսում էին այն աշխարհաքաղաքական ուեալությունը և ռազմավարական հնարավորությունները, որոնցում գտնվում էր Հայաստանը այդ ժամանակի: Ավելին, նրանք, հիմք ընդունելով այն կեղծ ու փարիսեցիական պատճառաբանությունը, որը հայերը փոքր ու աղքատ ժողովուրդ են, և արտաքին զորեղ թշնամու հանգամանքը, պնդում էին, թե իբր իբրենք չեն կարող 40-50 հազարանոց բանակ ունենալ՝ երկրի պաշտպանունակության, ազգային անվտանգության և ռազմական շինարարության դժվարին և բազմապլան խնդիրները լուծելու համար⁹¹³: Հ. Աղասյանը գրում է. «Ժողովուրդը քաղցած է, զուրկ աշխատավոր ձեռքերից, իսկ նրա պառլամենտը հնարավոր է համարում ինչ-ինչ նպատակների համար 16 հազար մարդուց բաղկացած զորք պահել, ամսական նրա վրա մոտ յոթ միլիոն ուուբլի ծախսելով: Մեր զորքի քանակն ու նրա վրա արված ծախսերը Հայաստանի համար ոչ թե շայլություն պետք է համարել, այլ ժողովրդի շահերի դեմ ուղղված մի անորակելի

⁹¹¹ Տե՛ս «ՎԵՄ» (Փարիզ), Բ. տարի, 1934, թի 6, էջ 101-102:

⁹¹² ՀԱԱ, Ֆ. Պ.-276, գ. 1, գ. 114, թ. 4, «Կայծ» (Երևան), թիվ 24, 30 հունվարի, 1919:

⁹¹³ Նոյն տեղում:

Հանցանք»⁹¹⁴, ավելացնելով, որ միջոցները պետք է ծախսել պարենավորման վրա, այլ ոչ թե զորքի:

Սոցիալ-դեմոկրատները տվյալ դեպքում փոխարեն գործ անելու, ավելի շատ զբաղված էին պարզապես քննադատամոլությամբ կառավարող կուսակցության՝ ՀՀ Դաշնակցության հասցեին, որոնց իշարկե, կարելի էր խստորեն քննադատող, բայց ոչ մերկապարանոց քննադատությամբ զբաղվել, դրա փոխարեն լրջորեն և խորությամբ վեր հանել բոլոր ամոթալի երևույթները ռազմաքաղաքական շինարարության բնագավառում՝ զեղծարարության և կաշառակերության, զանգվածային դասալքության փաստերը Հայկական բանակում և այլն, ինչն, անշուշտ, որոշակի իմաստ ուներ: Եվ որպես արդյունք, սոցիալ-դեմոկրատներն առաջարկում էին այս խնդրում շատ ավելի մի վատ բան, քան անում էր Դաշնակցական կուսակցությունը: Այսպես, նրանք գտնում էին, որ այժմ ևեթ Հարկավոր է Հայաստանում մտցնել ժողովրդական միլիցիայի համակարգը, որն ի գեաւ, վերցված էր զրափց և սկզբունքային առումով միանգումայն Հիմնագուրկ դադախար էր: Ավելին, սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության ներկայացուցիչները առանց լուրջ Հիմնավորման և խորքային բնույթի հաշվարկներ կատարելու պնդում էին, որ զորքը պետք է լինի ժողովրդական միլիցիայի տեսքով, որ մոտ ապագայում իրենց որեկցե թշնամի չի սպառնում, ինչը ևս խիստ մոլորություն էր, իսկ առհասարակ պետական քաղաքականության տեսանկյունից՝ վնասակար և անհեռանուս գերբորոշում էր ռազմաքարտաքական շինարարության հարցերի և, մասնավորապես բանակատեղծ և պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման հարցերի համար անցանկալի հետևանքներով Հղի⁹¹⁵:

Միևնույն ժամանակ հարկ է նշել, որ ինչքան էլ ոչ օբյեկտիվ լինելին Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ընդդիմության ներկայացուցիչները բանակի ու երկրի ինքնապաշտպանության կազմակերպական հարցերում, այնուամենայնիվ, պետք է որոշակի արդարացիության երանգներ տեսնել նրանց քննադատությունում: Սակայն ամեն ինչի մասին կարելի է դատել չափի զգացումով՝ տեսնելով իրականությունը: Առհասարակ կուսակցությունների վերաբերմունքը (թե՛ դրական և թե՛ բացասական առումներով) պատերազմի, ռազմական ծախսերի և այլնի նկատմամբ արժանի է ուշադրության: Այդ առումով հետաքրքրական է նաև Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. հունվարի 10-ի նիստում կազմակերպված քննադրկումը՝ կապված Զինվորական նախարարության նախահաշվի՝ 29 մն. ո. գումարի համար: Այս կապակցությամբ իր ելույթում սոցիալ-դեմոկրատ Հ. Աղասյանը պնդում է, որ նախարարությունը վարել է անպատճախանառու խմբակցությունների քաղաքականություն՝ բերելով փաստական տվյալներ այդ գումա-

⁹¹⁴Տե՛ս «Կայծ», 22 հունիսի, 1919:

⁹¹⁵«Կայծ», թիվ 24, 30 հունվարի, 1919:

թի ամսապատճել և ոչ նպատակահարմաք օգտագործման մասին: Այնուհետև պնդում է, որ կան բազմաթիվ բողոքներ գինվորներից, որոնք ամիսներով ռոճիկ չեն ստանում, վատ են կերակրվում և այլն⁹¹⁶: Սակայն սոցիալ-դեմոկրատների և սոցիալիստ-Հեղափոխականների խմբակցությունների առաջարկը չի անցնում, ձայների մեծամասնությամբ անցնում է Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության բանաձեւը:

Կուսակցությունները հայ ժողովրդի համար ճակատագրական պահերին գորավիդ են եղել Հայրենիքին, պետությանը: 1920 թ. աշնանը թուրք-Հայկական ճակատագրական պատերազմի ժամանակ Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցությունը և մյուս կուսակցությունները միասին հանդես եկան Հայրենիքի պաշտպանության և ոսխին արժանի հակահարված տալու վճռականությամբ: Նրանք պատրաստակամություն հայտնեցին՝ աջակցելու կառավարությանը և ըստ կարելվույն օգնելու ռազմաճակառում կրվող մեր զորամասերին: ՀՄԴԲԿ ԿԿ-ն հրապարակեց առանձին կոչ՝ ուղղված հայ ժողովրդին՝ անարդ թշնամուն հակահարված տալու և Հայրենիքը պաշտպանելու վերաբերյալ⁹¹⁷: Հոկտեմբերի 26-ին Երևանում կայացած միջկուսակցական միտինգում կրակու ճառով հանդես եկավ **Բ. Իշխանյանը**՝ ընդգծելով երկրին սպառնացող վտանգն ու Հայրենիքը պաշտպանելու անհրաժեշտությունը⁹¹⁸: Հայրենիքի համար ծանր պահին բոլոր խմբակցությունները Հայտարարեցին, որ տաճկական վտանգը իրենց էլ է նեղացնում: Ընդունվում է համակրանքի բանաձեւ կառավարության հասցեին, որը լիազորվում է իրավանացնելու լիարժեք զորակոչ:

Քաղաքական կուսակցություններին ընդհանուր առմամբ մտահոգել են ռազմական քաղաքականության, կանոնավոր բանակի կազմակերպման և ազգային-պետական անվտանգության ցավոտ հարցերը, որոնց նրանք երեմն էլ վճռականությամբ պաշտպան են կանգնել՝ սատարելով ՀՀ կառավարությանը, չնայած դա դրությունը չփրկեց և այդ կապակցությամբ որպես հետքություն նշենք ևս մի քանի հանգամանքի մասին. ՀՀ թվով երրորդ Զինվորական նախարարը՝ **Ռ. Տեր-Մինասյանը**, Հայկական բանակի թուրքական գլխավոր պատճառաներից մեկը համարում էր Հայկական բանակում իրար կողքի երկու գինվորական համակարգերի՝ կանոնավոր բանակի կազմակերպման հին ռուսական և խմբական-ֆիդայական, անկանոն զորամասերի կազմակերպական համակարգերի առկայությունը, դրանց հակարվածության հանդամանքը, բոլշևիկյան-մոսկովյան գործոնը և այլն⁹¹⁹:

⁹¹⁶ Նոյեմբերի 13, 18 դեկտեմբերի, 1918: Թիվ 25, 1 փետրվարի, 1919:

⁹¹⁷ «Յառաջ», 3 հոկտեմբերի, 1920:

⁹¹⁸ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 198, գ. 1, գ. 74, թ. 2:

⁹¹⁹ Տես Ուորթեմ, Հայ Յեղափոխականի մը իշատակները, հ. 7 (Ե), Գ. հրատ., Թնհրան, 1982, էջ 326, 329-338:

Հայ ուղղմաքաղաքական միտքն էլ անընդունակ գտնվեց դարամակարդակի պահանջների իրականացման համար, որ ոռուսական բանակում ծառայած և կրթված զինվորականության մի մասի ճգոտումը՝ ուղղմական գործը զինվորական գիտության հիման վրա կազմակերպել, իրավանություն չդարձավ: Բանակում տեղ գտած բացասական երևույթների ընդերքային լուրջ պատճառների շարքում պետք է տեսնել նաև կանոնավոր բանակի և ոչ կանոնավոր ուժերի, կամավորական ու մասովերիստական խմբերի միջև հակադրվածության, և հրամանատարության անկարողության մեջ հաղթահարելու պետության մեջ պետություն դառնալու ճգոտում ունեցող այդ ուժերի տրամադրվածությունները: Կանոնավոր բանակի և խմբապետական-հայդուկային համակարգերի անհամատեղելիությունը ևս կարենոր ազգակ հանդիսացավ դասավքության և բանակը քայլքայող նմանակարգ բացասական երևույթների արմատավորման համար, ինչը հեշտ չէր արմատափիլ անել: Զինվորական գործի կազմակերպման առումով իրար կողքի երկու հակադրի համակարգերի գործունեության պայմաններում զանազան խմբերը, գործելով ՀՀ բանակին կից, չկարողացան և անգամ կամեցողություն չդրսեռեցին տարալուծվել բանակային կառույցների մեջ՝ կուլ գնալով ինքնազնուս գործելու անկազմակերպ բնագդներին: Այդ հանգամանքը լավ է նկատել դաշնակցական «Զանգը» 1918 թ. «խմբապետական սիստեմը, որ խոչոր ծավալ ստացավ մեզանում համաշխարհային պատերազմի հենց առաջին օրից, չնայած իր համեմատաբար լավ կազմակերպման, այնուամենայնիվ չտվեց բավարար Հետեանք»⁹²⁰: Խաղմաքաղաքական հայտնի իրավիճակում հայդուկային ու խմբապետական համակարգը ուղղմավարական հեռանկարների տեսանկյունից անօդապար դարձավ, ինչպես դա պատահեց 1988 թ. իրադարձություններից հետո, երբ ոչ կանոնավոր, երկրապահ ուղղմավական կազմավորումները, որոնք, անկանակած հիշեցնում էին 1918 թ. անկանոն զորախմբերին, միայն որոշակի անհրաժեշտ բռնության կիրառման պայմաններում տարալուծվեցին վերստեղծվող Հայկական բանակի կանոնավոր գորամասերում: Խմբապետականությունը 1918 թ. իրականության պայմաններում հակադրվածություն դրսեռեց հայկական գորքի կազմակերպման առողջ դարակազմիկ և դարամակարդակ բնագդներին: Ավելին, չնայած հայ կամավորներին հատուկ հայդուկային խիզախականությանը, անգամ նրանց լավագույն ներկայացուցիչները փաստորեն ընդդիմացան ու խոչընդոտեցին կանոնավոր բանակի կազմակերպման առկա գործընթացներին, և իրենց անսանձ ու կարգապահության չենթարկվելու անկազմակերպ բնագդի գրսեռումներով դարձան հայկական զորքերի ընդհանուր տկարացման, դասաւլքման պատճառ, որն էլ բնականաբար անընդունակ դարձավ ճակատելու թշնամու դեմ հատկապես Առաջին Համբապետության մայրամուտին: Այդ և

⁹²⁰Տե՛ս «Զանգ» (Երևան), Հ. Յ. Դաշնակցութիւն. Հասարակական, քաղաքական և գրական բերք, 31 հոկտեմբերի, 1918, N 66 (82):

այլ պատճառներով, ուազմական ուժքորմներն այդ բնագավառում կիսատ մնացին, և ըստ էության չուծվեցին Հիրավի արդիական և իրավես կանոնավոր բանակ ունենալու հիմնախնդիրները, կուշ գնալով որոշ փարիսեցիական ու անլուրջ պատկերացումների, և թե հայ ուազմաքաղաքական միտքն ու կարող ուազմաքաղաքական ուժերը պատրաստ չեղան պետական անվտանգության ապահովմանը նպատակուղղված այդ խնդրի լուծմանը, ոչ հիմնավոր պատճառաբանություններ բերելով, որ դրա համար անհրաժեշտ են երկար ու ձիգ տարիներ: Ցավոք սրտի, այդ և այլ մտայնությունները իշխող էին նաև Հայկական զորահրամանառարության մի զգավի մասի մեջ և քաղաքական-կուսակցական որոշակի շրջանակներում, ինչն էլ էապես նպաստեց Հայկական բանակի ոչ լիարժեք կայացմանը ու դարձավ նրա գլխավոր թուլություններից, ինչը նաև նշանակում էր չըմբռնել Հայ ժողովրդի ուազմավարական նպատակադրումների էությունը: Ավելացնենք, որ Հայկական բանակի տկարացմանը նպաստող կարևորագույն պատճառներից պետք է համարել Հայոց զորքի և ժողովրդի շարքերում կովելու կորովի, ոգու, անհրաժեշտ կամքի և վճռականության պակասը, հոգեբանական պարտվողական ընդհանուր տրամադրվածությունը և այլն: Ի հավելումն վերոհիշյալին, կարելի է ավելացնել, որ Հայկական բանակի հիմնախնդիրների լուծման տեսանկյունից Հայ ուազմաքաղաքական շրջաններին պակասում էր նաև կանխառեսելու և ծրագրելու ընդունակությունը, սկսած գործը մինչնէն վերջ հասցնելու նպատակապացությունը և տրամաքանականությունը, և առաջադրված խնդիրներին նորովի մոտենալու կարողականության բացակայությունը, որի հետևանքով էլ 1918-1920 թթ. իրականության պայմաններում կառչում էին զորքի կազմակերպման իր դարն ապրած խմբապետական-Հայդուկային-Փիդայական եղանակածից, ինչպես դա տեղի ունեցավ 1980-ական թթ. վերջերին - 1990-ական թթ. սկզբներին Արցախյան հերոսամարտի օրերին. դա որոշակի իմաստով հիշեցնում է նաև բոլշևիկյան այն իրականությունը, երբ Կարմիր բանակի որոշ բարձրաստիճան զինվորականներ, իրավես կանոնավոր բանակի հիմնախնդիրներով զբաղվելու փոխարեն, նենդափիսում էին ժամանակակից զորքի կազմակերպման սկզբունքները և սխալ ենթադրության եկան հեծելազորի կիրառման մասին ապագա պատրազմում, դառնալով Կարմիր Բանակի ողբերգություններից շատերի պատճառահիմքը:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆ ԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԲ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ 1918 - 1920 Թ.Թ.

1. ՀՀ կառավարության, Ներքին Գործերի նախարարության մարմինների պայքարը դասալքության դեմ հայկական բանակում

Ինչպես ցույց է տալիս համաշխարհային պատմության հարուստ փորձը, դասալքությունը մշտապես եղել է բանակները և զորքերը քայլայող, դրանք ներքուստ ջլատող և անդամալուծող բացասական երեւությներից, որոնց դեմ բոլոր դարերում մղվել է անգիշում, հետևողական պայքար, որն ուղեկցվել է փոփոխական հաջողություններով՝ համարվելով ամեն մի կայացած և կայացման ձգտող պետության ներքին քաղաքականության հիմնախնդիրներից, որը ազգային-պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից մեծ կարևորություն է ներկայացրել: Դասալքություն եղել է Հին աշխարհի բոլոր բանակներում՝ հռոմեական և Հունական կայսրությունների փառապանծ լեգեոններում, Ալեքսանդր Մակերոնացու, Հուլիոս Կեսարի և Տիգրան Մեծի զորքերում, փառափոր տրափեցիաներ ունեցող ռուսական և գերմանական բանակներում, ինչպես նաև թուրքական բանակում⁹²¹. այն դիտվել է որպես զինվորին բարոյալքող և հուսալքող լուրջ զործոն, հանդիսանալով ռազմական պարտությունների գլխավոր դրդապատճառներից, որի դեմ փորձ է արվել անգիշում պայքար մղել Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին, որն ուղեկցվել է որոշ հաջողություններով և ցավալի սայթեքումներով: Առ այսօր չափազանց քիչ է գրվել այն մասին, թե Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, նրա կառավարությունը, մի-

⁹²¹ Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ըստ թուրքական բանակի գնդապետ Սեհմեդ Էմինի կողմից «Աղջան» թերթում (1922 թ. սեպտեմբեր) հրապարակված պաշտոնական տվյալների. 1914 թ. վիճակով, թուրքական բանակ է զորակոչվել 2850000 մարդ, որից 1565000 մարդ արդեն պատերազմի ավարտանատմ զինադարպի կնքման պահին դասարձվել էր թուրքական բանակի շաբթերից, մի մասն էլ անհայտ կորել. - Տե՛ս Մուստաֆա Կեմալ, Պуть новой Турии, 1919-1927. Первые шаги национально-освободительного движения, М., Госуд. Изд-во Литиздат Н. К. И. Д., 1929, стр. XXXI.

լիցիան⁹²² և Ներքին Գործերի նախարարությունը ու վերջինիս բաղկացուցիչ մասը կազմող անհրաժեշտ ուժային ստորաբաժանումները ինչ գործունեություն են ծավալել այդ դժվարին տարիներին Հայկական բանակում տեղ գտած մի այնպիսի արատավոր և քայլայիչ նշանակություն ունեցող երեսույթի դեմ, ինչպիսին հանդիսացել է դասալքությունը, ինչով է ավարտվել իշխանությունների պայքարը դասալքության դեմ, ինչ ձեռքբերումներ են եղել, ինչպիսի դժվարությունների առաջ են կանգնել ՆԳՆ և Նրա կարեւրագույն ստորաբաժանումներից մեկը՝ միլիցիան, որտեղ են սայթագել և ինչու չեն կարողացել Հիմնավորական լուծել այդ չարաբաստիկ Հիմնախնդիրը:

Դասալքությունը եղել է Առաջին Հանրապետության բանակի ամենաակնճուտ խնդիրներից մեկը, որը քարութքանդ էր անում բոլոր բանակյին ռազմաքաղաքական կառուցյաները, անուժ դարձնում դրանք և էապես ազգում զինվորների մարտունակության վրա: Այդ չարաբաստիկ երեսույթը և այն արմատափիլ անելու անհրաժեշտությունը հստակ ներկայացված է «Ժողովուրդ» թերթում տպագրված Ն. Իշխանյանցի «Դասալքումները զորքերում» հոդվածում, որից մեջերում ենք. «Մեր Հայոց գնդերը կարծես Հյուրանոցներ լինեն. այնտեղ ամեն մի զինվոր մտնում է, երբ ցանկություն ունի, և Հեռանում է նմանապես, երբ կամենում է: Հայ զինվորը չունի հրացան, կմտնի յուր ցանկացած գունդը, մի քանի օրից հետո նա չկա, փափնել է հրացանով: Գուցե ասենք, թե դասալքիների ընկերները սովոր են, բայց այդ կարծիքն էլ սիսալ է, փախչում են նրանք, որոնք ամենից հարուստն են, որոնց շտեմարանը լիքն է հացով՝ երեկ մի վաշտից փախան 10 զինվոր իրենց փամփուշաներով Վարմազհար և շրջակա զյուղերից: Եվ վերջապես, մի քանի օր առաջ Թիֆլիսից եկած սպաների մի մասը կռվի դաշտից են փափնել, չէ որ նրանք էլ են դասալքիներ: Ես զարմանում եմ, թե ինչպես բարձր իշխանությունը սուս ու փուս այդպիսի սպաների է ընդունում: Եվ երբ այժմյան խաղաղ ժամերին մեր Հայ զինվորը չի ուզում սովորել, չի ուզում լսել, և փախչում է գնդերից, ապա ինչ պետք է անի քննության ժամանակ, այն է՝ կռվի դաշտում: Պատասխանը պարզ է»⁹²³: Հենց այդ հանգամանքներն էլ պայմանավորեցին Հանրապետության թե՛ քաղաքացիական, և թե՛ զինվորական իշխանությունների չթուլացող ուշադրությունը դասալքության խնդրի նկատմամբ, և ձեռնարկված բոլոր քայլերը և գործողությունները՝ բանակի շարքերից արմատափիլ անելու ուղղությամբ: Այս

⁹²² Առաջացել է լատիներեն *Militia* բառից, որը նշանակում է «զորք». XV դարից սկսած այդան է կոչել աշխարհազորք Եվրոպայի մի շարք երկրներում, ինչը հավաքվում էր պատերազմի ժամանակ: Ուսասաւնում XIX դարի սկզբին այդպն էր անվանվում Զենտվույսկան (այսինքն՝ քաղաքային ինքնավարության) գործը, որը ներկայացվում էր հեծյալ զորքի ձևով. Կովկասում և Անդրկապուտ մարզում այն կազմվում էր բնակչության կողմից. - Տե՛ս Յօհանն Շնուրովուսի հանդիպությանը՝ Մասնակի պատմությունը՝ Հայության պատմությունը, Երևան, 1986, կազմ. 443:

⁹²³ «Ժողովուրդ» (Երևան), 15 նոյեմբերի, 1918, № 32:

դժվարին խնդրի լուծման նպատակագրումով էլ այդ հակասություններով և բարդություններով լի ժամանակաշրջանում հաճախակի ՆԳ և Զինվորական նախարարությունները համագործակցում էին իրար հետ, քանի որ ունեին համատեղ լուծման ենթակա հարցեր ու խնդիրներ, և դրանք վճռելու համար օգտագործվում էին նաև ՀՀ ՆԳՆ մարմինների ու միլիցիայի առկա հնարավորությունները ևս:

Դասագրությունը Առաջին Համբակետության չլուծված և ցավոտ խնդիրներից էր, գուցեև ամենազդվարներից, որը պետությունն ի վիճակի չեղավ հաղթահարել, և այս Հիմնախնդրում ՆԳ մարմինների գործադրած ջանքերը ևս անհրաժեշտ և ակնկալվող արդյունավետությունը չունեցան, և նաև այն պատճառով, որ միլիցիայի աշխատակիցներն իրենք ևս մեծաամբ տեղերում՝ գավառամասերում հովանավորում էին դասավիճներին, վերջիններիս թաքցնում իշխանություններից՝ տեղիք տալով կաշառքների և անհաշիկ գեղձարարությունների, ինչին նպաստում էր նաև այն հանդամանքը, որ ընդհանուր առմամբ, բազմաթիվ գործոնների «չնորհիվ» (հոգեբանական-մարդկային բնույթի, իշխող տնտեսական փլուզման և սովի, այդ թվում կադրային, զինվորական իշխանությունների, ՆԳ մարմինների և խմբավետականնության միջև գոյություն ունեցող հակաբրվածության, և բազմաթիվ այլ պատճառների հետևանքով) «գօրահաւաքի մարմինները եւ դասավորթեան զէմ կոռուող վարչութիւնները թոյլ էին: Դասավորթիւնը արմատացած ափստ մըն էր, որ Հայաստանի Համբակետութիւնը ժառանգած էր ցարական Ռուսաստանէն»⁹²⁴: Այդ տարիներին, անշուշտ, որոշ զինվորական-քաղաքական գործիչների, միլիցիայի և ՆԳՆ մարմինների կողմից փորձեր արվեցին խորանալու դասավորթյան իրական պատճառների մեջ, չբավարարվելով միայն վարչահարամայական եղանակներով լուծել այդ չարաբատիկ հարցը: ՀՀ ՆԳ նախարար Ա. Մանուկյանին ուղղված 1918 թ. օգոստոսի 3-ի դիմումագրում (№ 3946) գորքերի Երևանյան ջոկատի պետ գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկյանը փորձում է բացահայտել այդ չարաբատիկ երևույթն առաջ բերող պատճառները, ընդգծելով, որ Երևանյան զորաջոկատի հաջող դեկալարման համար, որում ուժեղ տարածում է գտել դասավորթյունը, անհրաժեշտ է, որպեսզի իշխանությունները տեղերում օժանդակեն այդ չարեքի դեմ մղվող պայքարում: Մ. Սիլիկյանը նշում էր, որ ինքը հանդիս է եկել միջնորդությամբ՝ Զինվորական նախարարության միջոցով տեղերում՝ ամեն մի տեղամասում ստեղծելու հրամկադրմ սպայի գլխավորությամբ, սակայն առանց տեղամասային տեսուչներին այդ գործի մեջ ներգրավելու: Առավել կարեորդում է նշված գրության վերջնամասը, որում Սիլիկյանն ընդգծում էր, որ դասավորթյունը գլխավորապես զարգանում է թերմնվածության, կոչչիկի և հագուստի բացակայության հետևանքով: Այդ իսկ պատճառով

⁹²⁴ Կ. Սատունի, Հայ-բրբական պատերազմը // «Հայրենիք», 1926, № 5 (41), էջ 79:

վերջինս ՆԳ նախարարից խնդրում էր միջոցներ ձեռնարկել պարենամթերքների պահեատները լրացնելու համար, գասավորելով նաև կոչիկի վերանորոգման կետերը և զերծականոցները, բռնագրավելով առկա ողջ կաշիկի նյութերը, ինչպես երևանում, այնպես էլ հանրապետության ողջ տարածքում: Վերջապես, Սիլիկյանը գտնում էր, որ գասավորելու համար պայքարի խնդիրներին կարելի է ծառայեցնել նաև այն, որ զինվորական ծառայության մեջ գտնվող զինվորների ընտանիքներին տրամադրվի նպաստ⁹²⁵: Իսկ 1918 թ. օգոստոսի 12-ին Մ. Սիլիկյանը ստանում է ՀՀ գորքերի գլխավոր Հրամանը, որում կապված դասավորության սպառնացող չափերի հետ, խստագույնս կարգադրվում էր այդ չափերի մեջ պայքարելու և դասավիքներին կարճագույն ժամկետներում հավաքելու նպաստակով եռամսնդուն սպաների Հրամանաստարությամբ ստեղծել Հասուկ Հրամանագմեր՝ ամենաեռանդուն կերպով իրականացնելով դասավիքների ձերբակալումը, համառ ջանքեր գործադրելով, որ վերջիններիս հետ լինեն իրենց ամրացված գենքերը կամ վաստագույն դեպքում՝ դրանք հայտնաբերվեն, հակառակ դեպքում այդ պլանների ձախողումը կհանդեցնի հայոց գորքի քայլայմանը և կործանմանը⁹²⁶:

1918 թ. օգոստոսի 24-ին Նախարարների խորհուրդը լսեց դասավորության գեմ պայքարի մասին հարցը, ընդունված բանաձեռում որոշում կայացրեց Զինվորական նախարարի հաջվին բայց թողնել 10 հազար ռ.՝ կտավարության 6 միլիոնամոց ֆոնդից՝ դասավորության գեմ պայքարի նպաստակով⁹²⁷: Զորահավաքի և դասավորության խնդիրների լուծման հետ կապված կարելի է նշել Զինվորական նախարար Հովհ. Հախվերդյանի 1918 թ. նոյեմբերի 21-ի դիմումագրի մասին՝ ուղղված Ա. Մանուկյանին, որում մասնավորապես ընդգծվում էր հետևյալը. «Նկատի ունենալով, որ շատ քաղաքացիներ խուսափում են զինվորական ծառայությունից, Հայաստանի խորհրդի Զինվորական Հանձնաժողովը 1918 թ. նոյեմբերի 18-ին որոշել է. բոլոր կառավարական և հասարակական հիմնարկություններում, այդ թվում և միլիցիայում, անմիջապես ծառայությունից ազատ արձակել զորակոչային տարիքի բոլոր երիտասարդ մարդկանց, առաջին հերթին 20-ից մինչև 25 տարեկան»⁹²⁸: Դրան հաջորդում է ՀՀ Զինվորական նախարարի մեկ այլ դիմումագրի. «Զինվորական իրադրությունը պահանջում է գորքերի համարում մարդկանցով: Մինչդեռ կան դասավիքների զանգված ու ծառայությունից խուսափողներ, որոնք ազատ ապրում են քաղաքում և գալառներում: Նրանք, ովքեր նշված ժամանակում չեն ներկայանա հավաքակետեր՝ կձեր-

⁹²⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 84, թ. 17:

⁹²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 43, թ. 27-28:

⁹²⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 484, թ. 17, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 216, թ. 4:

⁹²⁸ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 83, թ. 8, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 86, թ. 55:

բակալվեն Հասուկի զինվորական պետերի կողմից և կհանձնվեն դատարանին՝ պատերազմական դրության ժամանակի օրենքով»⁹²⁹:

Միլիցիան, ՆԳ ու Զինվորական նախարարությունները որոշակի գեր էին կատարում բանակի հետ կապված մի շարք ինսդիրներ լուծելու, և դասաւորության դեմ մղվող պայքարում: Դատելով արխիվային փաստաթղթերից և այդ ժամանակաշրջանի մամուլից, 1918-1920 թթ. այդ ընագավառում կուտակվել էին ածուելի խնդիրներ, քանզի հենց իրենք ՆԳ նախարարության համակարգի աշխատակիցները և միլիցիոնները, ինչպես նաև շահամոլ զինվորական պաշտոնյանները թույլ էին տալիս ամենամեծ ու զագրելի զեղծարարությունները, հաճախ էլ պարզապես չէին օժանդակում զինվորական իշխանություններին իրենց դժվարին աշխատանքում, որի արդյունքում Հայկական բանակն ուներ ուեկորդային թվով դասավիճակներ: Իրավես գործող մարտունակ բանակում ընդգրկված էին այնքան թվով զինվորներ, ինչքան իրականում կազմում էր դասավիճանների թիվը, չնայած որոշ իշխանավորների ջանքերին՝ փորձելու ստեղծել կայուն և օրինապաշտ երկիր՝ լուծելու նաև դասավարության և զինապարտության խնդիրը: Այդ մասին է վկայում ՀՀ ՆԳ նախարարի զեկուցումը Նախարարների խորհրդի 1918 թ. նոյեմբերի 22-ի նիստում դասավելության խնդիրի հանդուցալուծման խնդրում գավառային ու գյուղական կոմիսարների, ինչպես նաև գյուղական ավագանու պատասխանատվության բարձրացման մասին⁹³⁰: Պետությունը և իշխանությունները, առանձին զինվորական այրեր փորձում էին գործնականորեն լուծել կուտակված խնդիրները, բանակը դիտելով որպես կարևոր գործոն հայկական պետականության և անվտանգության համակարգի կայացման գործընթացներում, սուր կերպով դնելով նաև բանակային կառույցները քայլայող դասավելության խնդիրները: 1918 թ. զեկուեմբերի 19-ի գրության մեջ Ա. Մանուկյանը դիմելով գավառային կոմիսարներին, ընդգծում էր, որ պատերազմական իրազրությունը պահանջում է զորքերի անհապաղ համալրում, այն դեպքում, եթե դասավիճները և ծառայությունից խուսափողները ազատ ապրում են գավառներում և քաղաքներում: Ենելով դրանից, ՆԳ նախարարը հրահանգում էր ընակչությանը ամենալայն ձևերով տեղեկացնել, որ ամեն մի զինապարտ, որը ծառայության մեջ չի գտնվում զորքերում, պետք է ծառայողական փաստաթղթերով հանդերձ ներկայանա գորահավակայան, ներկայանա տվյալ «էտապի» պարետին՝ 20-ից 25 տարեկանները ներառյալ, զեկուեմբերի 23-ից ոչ ուշ, իսկ 26-ից 32 տարեկան տարիք ունեցողները՝ զեկուեմբերի 27-ից ոչ ուշ: Գրության վերջնամասում Ա. Մանուկյանը հստակ ընդգծում էր, որ նշված ժամկետներում չներկայացնողները կբռնվեն և կձերբակալվեն հատուկ զորաջոկատների կողմից և կտրվեն դա-

⁹²⁹ Նույն տեղում, թ. 10:

⁹³⁰ Նույն տեղում, գ. 484, թ. 70:

տի՝ ուսմբական ժամանակին համապատասխան⁹³¹: Այսպես, գավառային կոմիսարներին, և մասնավորապես Նոր Բայազետի, Դարավագյալի, Էջմիածնի, Սուրմալուի, Երևանի, Ղարաքիլիսայի գավառային կոմիսարներին և ուսմբական օկրուգների պետերին ուղղված 1918 թ. դեկտեմբերի վերջնամասի մի գրության մեջ Արամը ընդգծում էր, որ մինչև 25 տարեկան միջիցիայի ծառայողները ենթակա են զրակոչի, սակայն մինչև նրանց զրակոչային տարիքի այլ զինապարտներով փոխարինումը Զինվորական նախարարության կողմից նրանց տրվում է երկշաբթյա տարկետում, առաջարկելով ամենուր կազմակերպել շուրջկալներ՝ համաձայն Զինվորական նախարարի 1918 թ. դեկտեմբերի 23-ի հրամանի, որպեսզի զորքերում ծառայությունից խուսափող այդ կարգի մարդկանց ուղեկցեն դեպի զրահավաքակայաններ⁹³²: Եվս մի ուշագրավ փաստաթուղթ վկայում է Ա. Մանուկյանի որպես պետաքանչական գործչի կողմից գործադրած ջանքերի մասին՝ նպաստակառուղղված բանակի Գղորացմանը, զասաքության գեմ մղվող անգիջում պայքարին՝ այն արմատախիլ անելու համար: 1918 թ. վերջի մի գրությամբ վերջինս ընդգծում էր նաև այլազգիների նկատմամբ զրակոչային պարտավորությունների տարածման մասին, մի քիչ այլ շեշտագրմամբ. այսպես, Ա. Մանուկյանը վերոնշյալ գրության մեջ ընդգծում էր, որ զրակոչի ենթակա են նաև Հույները, ինչպես նաև մոլոկանները, վերջիններիս առաջարկելով օգտագործել բանակի թիկունքը սպասարկելու համար⁹³³: Ինչ խոսք, դա էլ էր լուծում, պետական մտածողության հստակ դրակերպում: 1918 թ. դեկտեմբերի 24-ի հեռագրում՝ ուղղված բոլոր գավառական կոմիսարներին, Ա. Մանուկյանը մի շարք այլ պարզաբանումներ էր տալիս, ըստ որոնց զրակոչն իրականացվում է ՆԳ և Զինվորական նախարարությունների միջև գործողությունների լրիվ համաձայնության պայմաններում, զինակոչից ազատվում էին միմիւյն Հաղորդակցության-ուղղմական նշանակություն ունեցող Հաստատությունների ծառայողները՝ ՀՀ փոստային ծառայության և երկաթուղու աշխատակիցները, ինչպես նաև պետական ծառայության մեջ և կառավարության կազմում գտնվողները, միջիցիայի մինչև 25 տարեկան աշխատակիցները, Հույները ենթակա էին զրակոչի ընդհանուր Հիմունքների հիման վրա⁹³⁴: ՆԳ նախարարի սույն հեռագիրն ուղարկվել է բոլոր գավառամասերը. Ա. Մանուկյանի նշված հեռագրում ընդգծվում էր նաև, որ Զինվորական նախարարության միջոցով պարզաբանվել է, որ բոլոր օտարահապատակ հայերը ևս ենթակա են զրակոչի, և կոչ էր արվում վերն ասվածն ընդունել ի տեղեկություն զեկավարության համար⁹³⁵:

⁹³¹ Նոյն տեղում, գ. 75, թ. 35:

⁹³² Նոյն տեղում, գ. 73, թ. 26, գ. 75, թ. 29:

⁹³³ Նոյն տեղում, թ. 73:

⁹³⁴ Նոյն տեղում, թ. 36-37:

⁹³⁵ Նոյն տեղում:

1918 թ. գեկտեմբերի 31-ին դասալքության հարցին է անդրադառնում Նախարարների խորհուրդը, որը լսում է Զինվորական նախարարի գեկուցումը դասալքության դեմ կրվելու մասին: Ընդունված որոշման մեջ առաջարկվում է ներկայացրած նախարարի վերադառնել, և Հանձնարարել Զինվորական նախարարին վերամշակել այն՝ ի նկատի ունենալով նիստում տեղի ունեցած մտքերի փոխանակությունը⁹³⁶: 1919 թ. մարտի 19-ին ՆԳ նախարար **Ա. Մանայյանը**, ենեկով մայրաքաղաքում դասալքությունն արմատափիլ անելու հրատապ անհրաժեշտությունից, Համապատասխան գրությամբ (№ 1464)՝ ուղղված միլիցիայի տեսուչ, գնդապետ Ա.պրեսովին, կարգադրում է քաղաքային միլիցետի, գավառային կոմիսարների և պարետի հետ համատեղ իր նախագահությամբ կազմել Հանձնաժողով, որը պետք է միջոցներ ձեռնարկեր քաղաքում դասալքության դեմ պայքարելու, իսկ բոլոր մինչև 25 տարեկան զինվորացուները պետք է Հանձնվեին զորքերի Երևանյան ջոկատի պետ Դրոյին⁹³⁷: Իսկ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. մարտի 24-ի նիստում որոշում է ընդունվում Նոր Բայազետում գտնվող զորքերում կարգուկանոնը ամրապնդելու, մարտունակությունը և զորամասերի կողմից ձեռնարկվող գործողությունների արդյունավետությունը բարձրացնելու համար ժամանակավորապես հաստատել ուղղմաբաշտային դատարաններ՝ զորամասերը ինքնակամ լքող և փախչող զինվորականների նկատմամբ դատ ու դատաստան իրականացնելու համար, որոնց վերաբերյալ վճիռները մեկ օրվա ընթացքում պետք է հայտնեին Զինվորական նախարարին՝ վերջնական եղանակության համար⁹³⁸: Հենվելով ՆԳ նախարարի 1919 թ. մարտի 22-ի գրության վրա, մարտի 30-ին զինվորական գերատեսչության գծով հրամանագիր է ստորագրվում, ըստ որի դասալքության դեմ հաջող պայքար մղելու, դասալիքների գտնվելու տեղերը չուտ հայտնաբերելու համար Զինվորական նախարարը զորամասերի հրամանատարներին և վարչությունների ու հաստատությունների պետերին հրամայում էր ամեն մի գավառի գծով առանձին դասալիքների ցուցակները, նրանց գտնվելու տեղի մասին տեղեկատվությունը ներկայացնել ՆԳ նախարարության գրասենյակ, որոնք անհապաղ պետք է ուղարկեին զինկոմիսարիատներ՝ անհապաղ միջոցներ ձեռնարկելու համար⁹³⁹:

Հայկական բանակում տեղ գտած չարիքին՝ դասալքության վերացման Հիմնախնդիրներին անդրադառն նաև 1919 թ. մայիսի 11-ին հրամիրված միջգերատեսչական խորհրդակցության մասնակիցները ի դեմս Զինվորական նախարարի օգնական Դրոյի, Երևանի դատաստանական պալատի դատախազ Գ. Մելիքյանի, Դիլիջանի գավառի կոմիսար Մ. Սարատիկյանի, զորահամար

⁹³⁶ Նոյն տեղում, գ. 6, թ. 43:

⁹³⁷ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 85, թ. 20:

⁹³⁸ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 132, թ. 42 հակադարձ երեսը:

⁹³⁹ Նոյն տեղում, գ. 104, թ. 71:

քի գծով Գլխավոր վարչության քարտուղար Գ. Գավլիլովի և ուրիշների: Դրանում որոշվեց, որ բացի ռազմագաշտային դատարաններից, Հարկավոր է միավորել ՆԳ և Զինվորական նախարարությունների ջամքերը, այդ նպատակով երկու գերատեսչությունների համաձայնությամբ նշանակելով հատուկ սպայի, նրան գործուղելով ՆԳ նախարարի տրամադրության տակ, վերջինիս ենթարկելով ինչպես միջիցիան, այնպես էլ պահեստային զորամասերը, անցյացնելով զինապարտների խսապույն հաշվառում՝ դրանց գրանցելով հատուկ մատյաններում⁹⁴⁰: Դասավառության հարցը օրակարգային էր, դրան անդրադառնում էին բոլոր գերատեսչությունները, հատկապես ուժային նախարարությունները և դրանց ղեկավարները. Հայաստանի զորքերի սպարապետ գեներալ-լեյտենանտ Թ. Նազարենյանը ՀՀ վարչապետին ուղղված 1919 թ. մայիսի 23-ի գրության մեջ նշում էր, որ չնայած ձեռնարկված միջոցներին, դասավառության դեմ պայցքարը ցանկալի արդյունքների չի հանդեցրել, ընդհակառակը՝ զորամասերը զգալի չափով կազմակուծվել են և նորացած զորակագմը իրեն վստահված բանակը շատ ծանր վիճակի մեջ է գտնել, առաջարկում էր ստեղծված ծանր վիճակից դուրս գալու և դասավառությունը հաղթահարելու համար կարճ ժամանակամիջոցում ընդունել արտակարգ միջոցներ, այն է՝ 1) ընդունել դասավառությունը խստորեն պատժող օրենք, 2) թույլատրել զորքերում ռազմագաշտային դատարանների ստեղծումը և 3) օրենք ընդունել, որն արգելում է զինապարտներին քաղաքացիական ծառայության ընդունել: Նազարենյանը այդ ամենը համարում էր չափազանց կարևոր, գտնելով, որ Հասարակությունը պետք է խորապես գիտակցի այդ հանգամանքը՝ ունենալու հայրենիքի ծառայության համար պատրաստ բանակ⁹⁴¹:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Նախարարների խորհրդի 1919 թ. հունիսի 25-ի նիստի որոշումը: Նիստում լսվում է Արդարադառնության նախարարի զեկուցումը՝ ՆԳ նախարարության՝ դասավառության դեմ կրկելու վերաբերյալ ներկայացրած օրինագծի մասին. որոշվում է Համաձայն 1919 թ. հունիսի 5-ի կառավարության կողմից ընդունված օրենքի, հաստատել այդ օրինագիծը, հայտարարելով՝ մահվան պատճի վերաբերյալ 10-րդ կետի քննության մասին⁹⁴²: 1919 թ. հուլիսի 8-ին կառավարությունը կրկին քննում է դասավառության խնդիրը: Անդրադառնալով այդ խնդիրն, Նախարարների խորհուրդն իր այս նիստում լսում է ՆԳ նախարարի պաշտոնակատար Ա. Մաքսապետյանի զեկուցումը դասավառության օրենքին մի քանի անհրաժեշտ լրացումներ անելու մասին: Նիստում որոշվում է 1919 թ. հունիսի 5-ի օրենքի համաձայն հաստատել լրացուցիչ հոդվածներ, ըստ դրանց՝ 1) մեկից ավելի անդամ դասավառության մեջ գտնվող-

⁹⁴⁰ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 86, թ. 58-61, 87:

⁹⁴¹ Նույն տեղում, գ. 86, թ. 55:

⁹⁴² Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 96, թ. 141:

Ները հանձնվում էին զինվորական դատի, 2) սույն օրենքը ամենուրեք ուժի մեջ էր մտնում լույս տեսներուց 24 ժամ անց⁹⁴³: 1919 թ. Հուլիսի 23-ին Նախարարների խորհուրդը դարձյալ իր Հերթական նիստում քննարկում է չարաբաստիկ դասալքության խնդիրը՝ լսելով ՆԳ նախարարի պաշտոնակատար **Ա. Մանասյանի** կողմից մտցվող օրինագծի մասին 26, 27 և 28 տարեկան քաղաքացիներին Երևանի, Էջմիածնի և Սուրբալու գավառներում գորակոչ ենթարկելու մասին: Այս օրինագծի կապակցությամբ որոշվում է Համաձայն 1919 թ. Հունիսի 5-ի օրենքի՝ հաստատել ներկայացված օրինագիծը⁹⁴⁴:

Անդրադառնալով դասալքության և զինապարտության խնդիրն, ՆԳ նախարար **Ա. Գյուլիսանդանյանը** 1919 թ. օգոստոսի 21-ին ՀՀ Նախարարների խորհրդին ներկայացրած գեկույցում (№ 2713/Bx 2606) անդրադառնում է Կարսի նահանգապետից ստացված օգոստոսի 10-ի գեկույցագրում (№ 3074) արձարձված հարցերին, որոնք վերաբերում էին զորահավաքի խնդիրներին, վերջինիս դժգոհությանը, որ զորակոչը անհրաժեշտ արդյունքը չի տալիս, որ երիտասարդությունը, գրեթե բոլոր դրանք են և հետագայում զորակոչային տարիքը կարող է անբավարար լինել մեր գնդերի շարքերը համարելու համար: Այսուհետեւ նշվում էր, որ դրա հիման վրա համաձայնվելով 4-րդ բրիգադի պետ Սեպուհի Հետ, ինքը ենթադրում է, որ զինակոչի կարելի է ենթարկել մինչև 32 տարեկաններին ևս: Լիովին համաձայնություն արտահայտելով Կարսի նահանգապետի գեկույցագրում բերված հետևող թիվունների Հետ և Հաշվի առնելով նահանգում տվյալ պահին զորական ուժի իրական պահանջները բավարարելու անհնարինությունը, որպես հետեւանք գլխավորապես Հայկական բնակչության սակավաթվության, և որը էվակուացիայի էր ենթարկել այդ նահանգից թուրք-թաթարական հարձակումների ժամանակ, և ետ չէր եկել, ՆԳ նախարարը Նախարարների խորհրդից խնդրում էր իրականացնել զինապարտների 29, 30, 31 և 32 տարեկանների զորակոչ: Արդյունքների մասին կարգադրություն արվեց Հաղորդել զորահավաքի գծով գլխավոր վարչությանը՝ անհապաղ անհրաժեշտ կարգադրությունների համար⁹⁴⁵:

Սակայն ավելի գժվար էր դասալիքների այն կատեգորիայի հետ գործ ունենալուց, որոնք «զինված էին» պարսկական անձնագրերով, և օրը ցերեկով ազատ շրջում էին Երևանում և այլ քաղաքներում: Դա մեծ չարիք էր, և բարոյալքող ազդեցություն էր թողնում ողջ հասարակության և բոլոր խավերի վրա: Դեռ 1919 թ. օգոստոսին ՀՀ Զորահավաքի և դասալքության դեմ պայքարի գծով հատուկ կոմիսարի պարտականությունները կատարող

⁹⁴³ Նույն տեղում, գ. 96ա, թ. 7:

⁹⁴⁴ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 100 (43), թ. 167; գ. 96ա, թ. 28:

⁹⁴⁵ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 2, թ. 157:

կապիտան Վ. Մուրագյանը⁹⁴⁶, որը նաև ՀՀ Հետախուզական ծառայության լրագրույն սպաներից էր, առիթ է ունենում գործ ունենալ արդեն բավականաչափ ասեկուների ու աղմկոտ խոսակցությունների նյութ դարձած, այսպիս կրչված, պարսկական անձնագրեր ունեցող անձանց հետ, որոնք այդ ճանապարհով ևս խուսափում էին գորակոչից և բարոյալքություն մտցնում առանց այն էլ շատ դժվարությունների ու խնդիրների առաջ կանգնած Հայկական բանակի շարքերում։ Դասալքության դեմ պայքարի պատության տեսանկյունից կարևորվում է Վ. Մուրագյանի 1919 թ. օգոստոսի 7-ի պաշտոնական դիմումագիրը՝ ուղղված Երևանի գորքերի պետին և պարսկահպատակ Հայերի Հայրենակցական Միությանը, որում վերջինս ընդգծում էր ոչ պարսկահպատակ Հայերի կողմից գորակոչից ազատվելու նպատակով ոչ օրինական ճանապարհով պարսկական անձնագրեր ձեռք բերելու փաստերի ու դեպքերի մասին։ Այնուհետև Վ. Մուրագյանը նշում էր, որ իր աշխատանքի ապահովագության և նման դասալքներին բռնելու համար, և վերջապես այդ գորակոչերից խական պարսկահպատակներին ձերբագանելու և տրվող երաշխիքների արդյունավետության համար ինքը խնդրում է Հայրենակցական Միությունից իրենց եղբայրակիցներին լայնորեն տեղյակ պահել Հատուկ Կոմիտեի կամ Հանձնաժողովի ստեղծման մասին, որը պետք է զբաղվեր նշված փաստաթղթերի (անձնագրերի) ստուգմամբ։ Ընդ որում, Վ. Մուրագյանը գրության մեջ շետում էր, որ խական կհամարվեն այն անձնագրերը, որոնք կնապերվեն Հայրենակցական Միության գեկալպարության և ստեղծվելիք հանձնաժողովի կողմից, իսկ այն անձինք, ովքեր կներկայացնեն առանց վերջիններիս կողմից նշումների փաստաթղթեր, իր կողմից կձերբակալվեն՝ որպես զինվորական պարտականություններից խուսափողներ⁹⁴⁷։ Այս նույն մտքերն են շոշափվում նաև ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարար Վ. Տիգրանյանի 1919 թ. նոյեմբերի 22-ի դիմումագրում՝ ուղղված ՆԳ նախարարին, որում վերջինս տեղեկացնում էր վերոնշյալ «պարսկական անձնագրերով զինված» դասալքների մասին, ասելով, որ Զորահավաքի գծով հասուկ կոմիտար Վ. Վալագյանի և զորամասերի հրամանատարների Հաղորդագրություններից իրեն հայտնի է դարձել, որ զորակոչային տարիք ունեցող շատ անձինք իրենց զինվորական ծառայողական պարտականություններից ազատելու նպատակով անհայտ ճանապարհով ձեռք են բերել կեղծ պարսկական անձնագրեր։ Արտաքին Գործերի նախարարը ընդգծում էր, որ ինքը բանակցությունների մեջ է մտել Երևանում գտնվող պարսկական Հյուպատոսի հետ այն անձանց զորակոչելու հարցի հետ կապված, ովքեր ունեին կեղծ պարսկական անձնագրեր՝ չինելով պարսկահպատակներ։ Արտաքին Գործերի նախարարը տեղեկացնում էր ՆԳ նախարարին, որ այդ

⁹⁴⁶ Տե՛ս Վ. Հ. Վիքարյան, Հայկական հետախուզությունը Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.), էջ 64-67։

⁹⁴⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ. - 201, գ. 1, գ. 96, թ. 28, 30։

բանակցությունների արդյունքով ընդունվել են ներքոհիշյալ որոշումները.

- 1) Պարսկական անձնագրեր ունեցող բոլոր անձանց, ովքեր կասկածվում են դրանք ոչ օրինական ճանապարհով ձեռք բերելու մեջ, անհրաժեշտ է ուղարկել պարունական հյուպատոսի մոտ՝ հաղորդելով նրան բոլոր այն տվյալների և փաստաթղթերի մասին, որոնք կապացուցեն նրանց ՀՀ քաղաքացի լինելը: Պարսկական հյուպատոսարանում անցկացվելու է հետաքննություն նրանց պարսկահպատակ լինելու վերաբերյալ՝ արդյունքից կախված կլինի տվյալ գորակոչային տարիքի անձանց գորակոչից ազատելու հարցի հետագա վճռումը,
- 2) Պարսկական հյուպատոսը հանդես է գալիս հայտարարությամբ, համաձայն որի բոլոր պարսկահպատակ հայերը 20 օրվա ընթացքում պետք է իրեն ներկայանան բոլոր փաստաթղթերով, ապացուցելու համար իրենց հպատակությունը և ստանալու հատուկ վկայական, որը կտրվի մանրազնին ստուգումից հետո: Այդպիսի վկայականները պարտադիր են ՀՀ իշխանությունների համար և դրանց կրողները ազատվում են գորակավաքից: Փաստաթղթի վերջնամասում արված է մակարություն, որում ասվում էր, որ այդ տեղեկատվությունը ուղարկվում է ի գիտություն, նկատի ունենալով դրանց անհրաժեշտությունը հյուպատոսի կողմից հարկ եղած կարգաբերությունների տեսանկյունից ելներով⁹⁴⁸: Այս գործն ունեցավ շարունակություն: Այսպես, Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատար պ. Լ. Եվգանդուլյանը սկսեց ստանալ զանազան գանգատներ ու բողոքագրեր, որոնք դիվանագիտական ուղիներով փոխանցվում էին Արտաքին Գործերի նախարարին, ինչպես նաև պարսկական հյուպատոսին, որոնցում հեղինակները փորձում էին պաշտպանվել կարծես թե իրենց նկատմամբ «անարդարացի» վարքագիծ որդեգրած գորակավաքային մարմիններից: Այսպես, դեռ 1919 թ. նոյեմբերի 6-ին Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարի անունից ՀՀ նախարարության դիվանագիտական է ուղարկվում մի հեռագիր (№ 4569). «Սրանց կից ուղարկվում է Զեզ Վրաստանի մեր դիվանագիտական ներկայացուցիչ պ. Եվգանդուլյանի № 212 հեռագրի պատճենը՝ պարսկահպատակ հայերի գինակոչի կանչելու մասին: Խնդրում ենք այս մասին զեկուցել պ. մինիստրին՝ ի տեղեկություն և ի կարգադրություն. դիվանագիտես»⁹⁴⁹: Իսկ բուն գրության մեջ Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարը մինիստր-նախագահին հաղորդում էր հետեւյալ ուշագրավ բովանդակությամբ Հեռագիրը. «Երևանի պարսկական հյուպատոսի հաղորդումը. Ձինվորական պարտականությունների գծով Կառավարական Հատուկ կոմիսարը չնայած բոլորներին, գրանցում է պարսկահպատակ հայերին, ձերբակալում և ենթարկում է տուգանքի չներկայացածներին: Գլխավոր հյուպատոսի միջնորդագրի համաձայն խնդրում եմ արտակարգ

⁹⁴⁸ Նույն տեղում, գ. 71, թ. 171:

⁹⁴⁹ Նույն տեղում, թ. 149:

միջոցներ ձեռնարկել. Դիվանագիտական ներկայացուցիչ՝ Եվանգուլյան»⁹⁵⁰: Ըստ երևույթին, պարսկահպատակներին զինվորագրելու գործում թույլ էին տրվել որոշ սայթաքումներ ու սխալներ, վարկաբեկելով ճիշտ քաղաքական մոտեցումը տվյալ խնդրում, որից էլ օգտվել էին որոշ Հայ քաղաքացիներ, օգտագործելով իրենց Հնարավորությունները, դիմել էին պարսկական Հյուպատոսին, վերջինս էլ դիմել էր Եվանգուլյանին, և նա էլ ձգտելով խուսափել դիվանագիտական սկանդալային իրավիճակների առաջացումից, դիմել էր կառավարությանը, ինչից էլ ենելով Հայկական կողմը փոքրինչ տեղի էր տվել, փորձելով լուծել խնդիրը և լարվածությունը վերացնել⁹⁵¹: Դիբախտաբար, խնդիրը դրանով չի ավարտվում ու չի էլ հանգուցալուծվում, ունենալով ավելի խոր արմատներ՝ կապված լինելով շատ մուժ մեքենայությունների հետ: Լ. Եվանգուլյանին Հասցեագրված 1919 թ. նոյեմբերի 7-ի հեռագրում ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղարը արդեն ինքն էր ինդրում վերջինից պարսկական Հյուպատոսից պարզել, թե ինչ փաստաթթերի հիման վրա են տրվում պարսկական անձնագրեր, քանզի իրենք ունեն պաշտոնական տեղեկություններ, որ շատ հայեր ներկայացնում են կեղծ պարսկական անձնագրեր՝ Հայկական բանակում զինվորական ծառայությունից խուսափելու համար⁹⁵²: Զորահավաքի և պարսկահպատակների գործերը կարգավորելու ու դասալցության դեմ պայքարում անհարկի դիվանագիտական բարգություններից խուսափելու նպատակով 1920 թ. օգոստոսի 24-ին (№ 4910 - Համապատասխան գրություն-շըշագրերական է ուղարկվում ինքնավարություններին՝ ի գիտություն): Արտաքին Գործերի նախարար Հ. Օհանջանյանը հատուկ գրությամբ դիմում է ՀՀ Ներքին Գործերի նախարարին. «Զամապան թյուրիմացութիւնների առաջն առնելու և Պարսից Հիւպատոսի հետ անխարժութիւններ չունենալու համար նախարարութիւնը հետեւեալ համաձայնութեան եկալ Պարսից Հիւպատոսի հետ. 1. Բոլոր Հայ պարսկահպատակները պարտաւոր են իրենց անցագրերը ներկայացնել Արտաքին Գործերի նախարարութեան - Վկաս անելու համար. 2. Այն գէպքում, երբ Հաստատուի որ պարսկական անցագիր կրող անձը ոչ պարսկահպատակ է, նախարարութիւնը անմիջապէս կը յայտնի Հիւպատոսին, որ կը ջնջէ իր տոմարներից այդպիսինի անունը. 3. Հիւպատոսարանը այս մտքով կը յայտարարէ Հայ պարսկահպատակներին: Խնդրում եմ կարգադրել յայտնել այդ մասին Ձեզ ենթակայ Համապատասխան յիմնարկու-

⁹⁵⁰ Նույն տեղում, գ. 77, թ. 150:

⁹⁵¹ Տես նույն տեղում, Ֆ.Պ-200, գ. 1, գ. 403, թ. 22, 25; գ. 234, թ. 159, ՀՀ ՆԳ նախարարի օգնական Ա. Թորոսյանը մի ազդում (1920 թ.) հենց կող էր անում զրահավաքը իրականացող ներին նրանկանա ինեւ պարսկահպատակների նկատմամբ, նրանց նկատմամբ շարաշակումներ շրույլատրել, որպեսզի դրանից շվանավեն և շնաբարվեն հայ-պարսկական հարաբերությունները.- ՀԱԱ, Ֆ.Պ-201, գ. 1, գ. 54, թ. 16:

⁹⁵² Նույն տեղում, Ֆ.Պ-276, գ. 1, գ. 178, թ. 111:

թիւններին»⁹⁵³: Սակայն բարդությունները այդ հարցում չեն վերանում, առաջանում են նորերը, և ընդ որում՝ այլ տեղերից, այլ անհարթություններ առաջ բերելով պարսկահպատակների և առհասարակ օտարահպատակների գորակոչի ենթարկման խնդրում: Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ **Տ. Բեկզադյանի** 1920 թ. սեպտեմբերի 22-ի (№ 4267) հեռագրում՝ ուղղված ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարին, կապված ՀՀ-ում անցկացվող օտարահպատակների գորակոչի հետ, խնդրվում էր հրահանգներ տալ, թե ինչպես վարվել այն իրավիճակներում, եթե որոշ քաղաքացիներ գտնվում են Վրաստանի տարածքում՝ իրենց համարելով այդ երկի հպատակներ⁹⁵⁴: Ելնելով նման փաստերից 1920 թ. հոկտեմբերի 9-ի մի փաստաթղթում ՆԳ նախարարության կողմից խնդրի էր դրվում ստեղծել մի հանձնաժողով, որը կզբաղվեր պարսկահպատակների զինվորական ծառայության խնդիրներով՝ ստուգելու համար փաստաթղթերը և դրանց համապատասխանությունը խականի հետ, թե ովքեր կարող են օրինական կարգով ազատվել գորակոչից⁹⁵⁵: Պարսկական կեղծ անձնագրերը իրենց «գերը» կատարում են, նպաստելով այդ չարաքատիկ հարցի բարդացմանը: Սակայն խական չարեք էր, եթե դասավորթյանը, կարելի է ասել, նպաստում էին նաև Հայկական միլիցիան, ՆԳ մարմինների աշխատավիճները, որոնց շնորհիվ էլ դասավորթյունն աշռելի չափերի էր հասել և դարձել գերթե անգամելի: Դասավորթյուն կոչված չարեքի դեմը չկարողացան առնել, իսկ կյանքը ցույց էր տալիս և ապացուցեց, որ իրավացի էին գեներալ **Ա. Դոլուխանյանի** (**Դոլուխանովի**) նման մարդկան, որոնք իշխանության բոլոր օղակներին, այդ թվում և ՆԳ մարմիններին ու միլիցիային կոչ էին անում պայքարել Հայկական բանակը արատավորող և ջլատող այդ ուժի դեմ, կամ էլ փորձում էին ինչ-որ մի ավելի լավ ելք որոնել, չեն երկնչում խոչընդոտների ու դժվարությունների առաջ, առավել ևս չեն հուսահատվում կարծես թե ոչինչ չխոստացող Հայկական իրավանությունից, և փորձում էին պայքարել այդ չարեքի դեմ: 1919 թ. փետրվարի 20-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լսվեց Զինվորական նախարարի զեկուցումը խական զինվորացուների (20-ից մինչև 25 տարեկան) և զինապարտների (26-ից մինչև 48 տարեկան) ընդհանուր թիվը ստուգելու և նրանց կանոնավոր զինվորակոչի ենթարկելու համար ցուցակագրական մարմին կազմակերպելու և այդ մարմնի ծախսերի համար մոտ 100 հազար ռուբլու ավանս հատկացնելու մասին հարցը: Նախարարների խորհուրդը քննարկում է այդ հարցը, որոշում հետաձել և քննության առնել ՆԳՆ զինվորական առյամների վերաբերյալ ներկայացվելիք օրինագծի հետ միասին⁹⁵⁶:

⁹⁵³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 280, թ. 90:

⁹⁵⁴ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 330, թ. 38:

⁹⁵⁵ Նույն տեղում, թ. 35:

⁹⁵⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 96, թ. 28:

Դասալքությունը իսկական չարիք էր բանակի համար և ժամանակի նման քայլքայում էր այն, և դրանից վրդովված՝ ազնվաբերո զինվորականությունը փորձում էր այն արմատափախիլ անել, անարգանքի սյունին գամելով այդ գործում միլիցիայի և ՆԳՆ մարմինների անբարո կեցվածքը, հաճախակի դրսեորդող հովանավորչության փաստերը։ ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետին ուղղված էր 1919 թ. մարտի 4-ի գեկուցագրում (№ 1439) գեներալ-մայոր Արսենի Սերգեյի Դոլովիսանյան (Դոլովիսանովը) բառացի ընդունում էր հետեւյալը. «Գործուղման ժամանակ շրջադաշտելով Ղարաբիլսա, Քոլագերան և Զալալ-Օղի շրջանի գյուղերով, ես նկատեցի մեծ քանակությամբ դասալիք-զինվորներ, որոնք շրջում էին գյուղում։ Դասալիք առողջ, ջահել տղային կարելի է տեսնել և գյուղի խանություն՝ մանր առևտորով զբաղվելիս։ Ինձ մոտենում էին տեղի միլիցիայի հետ և խսում, բոլորովին չամաշելով ու չվախենալով, որ իրենք հանցագործներ են, և իրենց կարող են ձերբակալել։ Ողջ գյուղը, հազվաբնակ բացառություններով, հաղած է զինվորական հագուստ, հաճախ նույնիսկ ուսադիրներ։ Ըստ երեսությին, տեղական վարչակազմը բոլորովին էլ չի պայքարում այդ չարիքի դեմ և մտադիր չէ ձերբակալել դասալիքներին ու պետական զգեստ գողացողներին՝ այն ժամանակ, երբ Հայկական բանակի շարքերը նորանում են օր-օրի և նա քայլում է համարյա տլլոր»⁹⁵⁷: Ի պատասխան Դոլովիսանովի այս խիստ բնութագրականին, Ղարաբիլսայի գալառային կոմիսար, պորուչիկ Անիկը 1919 թ. ապրիլի 16-ին Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարին ուղղված պատասխան գեկուցագրում (№ 1403), կազմած Դոլովիսանովի գեկուցագրում պարունակված փաստերի հետ գյուղերում լի դասալիքների մասին, և այն մասին, որ նրանց տեղական վարչակազմը սոսկ մատների արանքով է նայում և ոչ մի միջոց չի ձեռնարկում արմատափախիլ անելու այդ չարիքը, գտնում էր, որ վարչակազմի հասցեին Դոլովիսանովի վերոնշյալ մեղադրանքները ուռճացված են և մերկապարանոց։ Ի պատասխան Անիկը փորձում էր արդարանալ՝ և իր թե փորձում դասալքության իրական պատճառները մատնանշել, սակայն դա նրան, մեր կարծիքով, չի հաջողվում, քանզի հակաֆաստարկները շատ թույլ էին։ Եվ այսպես, Անիկը գրում էր, որ զորամասերի պետերի բոլոր պահանջները՝ բռնելու դասալիքներին, անմիջապես տեղական իշխանությունների կողմից կատարվել ու կատարվում են, ինչն, իհարկե, սուտ էր և իրականությանը բոլորովին չէր համապատասխանում, և այս առումով Դոլովիսանովը լիովին իրավացի էր։ Անիկը գրում էր նաև, որ դասալքությունն ունի ավելի խոր արմատներ և այդ չարիքը միայն ուեպրեսիաներով արմատափախիլ անել հնարավոր չէ, ինչում նա մասամբ իրավացի էր, գտնելով՝ որպեսզի զինվորը չփախչի, հարկավոր է նրա համար ստեղծել կյանքի ավելի

⁹⁵⁷ Նույն տեղում, թ. 85:

տանելի պայմաններ զորանցներում և այլն⁹⁵⁸: Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարի տվյալներով, միայն 1919 թ. հունվարի 1-ից մինչև մայիսի 1-ը բռնված և գինվորական զորամասերի տրամադրությանը հանձնված դասավիքների թիվը Սուրբալուի, Նոր Բայազետի, Էջմիածնի, Երևանի, Ալեքսանդրապոլի և Դիլիջանի գավառներում կազմեց 5867 մարդ⁹⁵⁹, բավականին պատկառելի մի թիվ, որ Հայկական իրավես գոյություն ունեցող և գործող բանակի մարտունակ մասի գրեթե 1/4 մասն էր կազմում⁹⁶⁰: Դասավիքության դեմ, անշուշտ, ձեռնարկվում էին քայլեր, սակայն առանց էական արդյունքների: Ընդունվեցին ժամանակավոր և այլ օրենքներ, հետագայում էլ ընդունված «Զորքերի շարքերը զորակուխի մասին» օրենքի համաձայն զորակոչյան տարիքը 25-ից բարձրացվեց մինչև 28-ի⁹⁶¹:

Բողոքում էին բոլոր գավառամասերից, դժգոհում էին դասավիքներից ու դասավիքների կողմից զուևորվող անկարգությունների ու զանազան խժդությունների գեմ: Աղետավի էր վիճակը Նոր Բայազետի գավառում, որտեղ միայն 1919 թ. մայիսի 1-ից մինչև հունիսի 15-ն ընկած ժամանակահատվածում միլիցիայի ու տեղամասային կոմիսարների ջանքերով ձերբակալվել էր 392 դասավիք⁹⁶²: Հենց այդ նկատի ուներ Հայաստանի Տարածքի կոմիսարը, երբ 1919 թ. մարտի 5-ին Նոր Բայազետի գավառային կոմիսարին ուղղված հեռագրում ընդգծում էր հետևյալը. «Ներքին Գործերի նախարարի և զինվորական իշխանությունների մոտ եղած տեղեկություններից երեսում է, որ Զեր գավառում դասավրությունը վիթխարի կերպով աճում է: Վարչակազմը այս հարցում անփործության է մատնվել: Կրկին խստագույն հանձնարարում եմ տեղամասային գյուղական հասարակական, միլիցիայի կոմիսարներին՝ ձեռնարկել բոլոր միջոցները դասավիքներին ձերբակալելու համար՝ հանձնելով զինվորական իշխանությանը: Զգուշացնում եմ՝ այս կարգադրությունը չկատարող պաշտոնակատար անձինք կենթարկվեն խիստ պատժի»⁹⁶³:

Այս խնդիրն այնքան խճճված ու ցալագին էր, որ այդ խնդիրի լուծման համար հաճախ զինվորական և ՆԳ նախարարությունները համագործակցում էին իրար հետ, ինչի մասին ցայտուն վկայում է մշտական, ընդհատվող գրագրությունը այս երկու ուժային գերատեսչությունների միջև: ՆԳ նախարարին ուղղված 1919 թ. մարտի 10-ի գրությունում (№ 1544) Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Հախվերդյանը նշում է, որ ամեն օր ինքը

⁹⁵⁸ Նույն տեղում, թ. 86:

⁹⁵⁹ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 88, թ. 135:

⁹⁶⁰ Տե՛ս Վ. Հ. Վիրաբյան, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. Կառավարության ռազմաքաղաքական գործումները և կուսակցությունները, էջ 36:

⁹⁶¹ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 880, թ. 27:

⁹⁶² Նույն տեղում, գ. 293, մաս II , թ. 473-486:

⁹⁶³ Նույն տեղում, գ. 83, թ. 48:

քաղաքացիներից խնդրագրեր է ստանում ընտանիքի միակ կերպողին զինվորական ծառայությունից ազատելու մասին, որոնց համաձայն ՀՀ պառականական գիննվորական հանձնաժողովի որոշման պարտավոր են զորացրել ծառայությունից, ստուգելով Հեղինակների խնդրագրերի ճշտության խկությունը: Մյուս կողմից, ընդգծում էր ՀՀ Զինվորական նախարարը, դասավգությունը չի կրնառում, քանզի դասավիճակներն ազատորեն ապրում են իրենց գյուղերում և քաղաքներում, և զորքերը համարում չունենալով, «Հալչում են», և ի վիճակի չեն կատարելու իրենց վրա դրված պարտականությունները: Զինվորական նախարարը ՆԳ նախարարին ուղղված դիմումագրում մեկ անգամ ևս համառորեն, վճռապես խնդրում էր ձեռնարկել շտապ և կատեգորիկ հրամաններ, գործողություններ՝ գավառային, տեղամասային, հասարակական և գյուղական կոմիսարներից պահանջելով Հակողություն սահմանել 20-ից 25 տարեկան տղամարդ բնակչության նկառմամբ, և անհապաղ բոլոր զինապարտներին քշել զեափի զորահավաքակայանները՝ զորքերի շարքերը համարելու նպատակով, իրավացիորեն նկատելով, որ գյուղական և քաղաքային տեղամասային կոմիսարները չեն կարող չիմանալ իրենց համագյուղացիներին և համագաղաքացիներին, ընդգծելով, որ դասավիճակների և զինվորացուների նկառմամբ թողտվությունը և թաքցնելը նշված կոմիսարների կողմից հանդիսանում է հանցագործություն, ուստի ինքը խնդրում է այդ մասին իրեն անհապաղ տեղեկացնել⁹⁶⁴:

1919 թ. հուլիսի 6-ին Նախարարների Խորհրդում լավում է Զինվորական նախարար **Թրիստափոր Արարատյանի** զեկուցումը (№ 00152^c), որում քննարկվում են Ներքին քաղաքականության տեսանկյունից կարևոր մի շարք հարցեր, Հենվելով ՆԳ նախարարից և զինվորական հրամանատարությունից ստացված հաղորդագրությունների վրա: Սույն զեկուցման մեջ առանձնահատուկ նշանակություն է տրվում Դիլիջան-Ղազափի շրջանում զինվորների դասավագության տարածմանը, որն ընդունել էր չափազանց մեծ չափեր, ընդ որում ընդունելով Հասարակական կարգ ու կանոնին սպառնացող բնույթ: Զեկուցման մեջ ընդգծվում էր, որ դասավիճակները հավաքվելով զանազան խմբավորումների, ավելի ճիշտ ավագակախմբերի մեջ, նախապարաստում և իրականացնում են հարձակումներ քոչվոր թաթարների վրա, իսկ տեղական վարչակարգի միջամտությունը զեմ էր առնում կազմակերպված զինված դիմաբրության: Զինվորական նախարարը զեկուցագրում նաև նշում էր, որ Նոր Բայազետի գալատում Զողյան օպերացիայի իրականացման ընթացքում օրինականության ապահովման փորձի վրա Հենվելով կարելի է ենթադրության գալ, որ Դիլիջան-Ղազափի շրջանում անհրաժեշտ է զինվորական դրություն հայտարարել, Դիլիջանյան զորաշոկատի պետին իրավունք վերապահելով Հիմնելու ռազմա-դաշտային դատարաններ: Ք.

⁹⁶⁴ Սույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 88, թ. 91:

Արարատյանի զեկուցման վրա Հենվելով, Նախարարների խորհուրդը հունիսի 6-ին հանձնարարեց օրենք կազմել Դիլիջան-Ղազախի շրջանում զինվորական դրություն հայտարարելու մասին, որը հաստատվեց 1919 թ. հունիսի 6-ի նիստում, համաձայն ՀՀ խորհրդարանի 1919 թ. հունիսի 5-ի ընդունած օրենքի: Դրանում ընդգծվում էր հետեւյալը. ա) 1919 թ. հունիսի 6-ից Դիլիջան-Ղազախի շրջանում հայտարարել զինվորական դրություն, և բ) վերապահել Դիլիջանի զորամասի պետին զինվորա-դաշտային դաստիարակությունը հիմնելու իրավունքը⁹⁶⁵: Ավելին, ՆԳ նախարար Ս. Մանասյանը Դիլիջանից ՀՀ վարչապետին ուղղված 1919 թ. հունիսի 8-ի հեռագրում նշում էր, որ դասավագիների հավաքն ավարտվել է, սակայն ընթացքում ձախողումներ են եղել, որոց դասավագիների փախել են, ինը հարկադրել է ձերբակալել դասավագիների 15 առաջնորդների, խնդրելով թույլատրել դրանց դատի տալ:⁹⁶⁶

1919 թ. հունիսի 1-ին Նախարարների խորհուրդը օրենք ընդունեց բնակչության գրանցման, զինապարտների հաշվառման և զորակոչի ենթարկելու մասին⁹⁶⁷, որը նպատակառության, տեղական վարչակազմի և զորահավաքային մարմինների ձեռքին: Դասավագությունը լուրջ խնդիր էր ողջ հանրապետության համար: Դասավագների կենտրոնատոեղի էր դարձել հանրապետության կարեւորագույն քաղաքներից մեկը՝ Ալեքսանդրապոլը, և թվում էր, թե խնդիրները պարզապես անհաղթահարելի են: Այսպես, միայն 1919 թ. հունվարի 1-ից մինչև մարտի 23-ը բռնվել և Ալեքսանդրապոլի գավառային զինվորական պետի ու զանազան զորամասերի հրամանատարներին են հանձնվել 1358 դասավագ, սեպտեմբերի 5-ից մինչև հոկտեմբերի 10-ը՝ 198 դասավագիք⁹⁶⁸, ապրիլի 4-ից մինչև 30-ը՝ 1067 հոգի, որոնցից 635-ը եղել են դասավագիք զինվորներ, իսկ մնացած 432-ը՝ ծառայության գծով չներկայացած զինապարտներ, ընդ որում դրամական տուգանքի են ենթարկել 16-ը՝ 240 հազար ռ. գումարի չափով, որը գանձվել է դասավագներից և զորակոչից խուսափողներից, իսկ տուգանվաճների անտևները հրապարակվել են առանձին թույլատրիներով՝ բնակչությանը ի գիտություն⁹⁶⁹: ՆԳ նախարարի օգնականը Ալեքսանդրապոլի գավառի զինվորական կոմիսարին ուղղված գրությունում կարեւորում էր զորքերում ընդհատվող դասավագության դեմ միջոցառումներ մշակելու անհրաժեշտությունը, արձանագրելով, որ տեղական վարչակազմը բավարարվում է միայն այդ խնդրի վերաբերյալ դաստիարակ գրագրությամբ, առաջարկելով համատեղ ջանքերով ձեռնամուխ լինել միջոցառումների և գրոծողությունների ծրագիր մշակելուն՝ դասավագներին բռնե-

⁹⁶⁵ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 28, թ. 90-91, Ֆ.Պ - 201, գ. 2, գ. 609, թ. 3, 4, 5 և այլն :

⁹⁶⁶ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 25, թ. 25:

⁹⁶⁷ Նոյն տեղում, թ. 133:

⁹⁶⁸ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 88, թ. 100, 260:

⁹⁶⁹ «Թառաջ», 11 մայիսի, 1920, № 96:

լու և գորամաեր հասցնելու համար, հաճախակի կազմակերպելով և անցկացնելով շուրջկապներ⁹⁷⁰:

Սակայն անդրադառնալով դասալքության կանխարգելման ուղղությամբ ՆԳ մարմինների, միլիցիայի և զինվորական իշխանությունների կողմից ձեռնարկված քայլերի պատմությանը, Հարկ է առանձնահասոռուկ նշել, որ նույնիսկ այդ դժվարագույն օրերին Զինվորական և ՆԳ նախարարությունների վերին էշելոններում կային մարդիկ, որոնք ինչ-որ տեղ փորձում էին հեռուն նայել, և սկզբունքորեն դեմ էին ամեն ցանկացած եղանակով դասալքության դեմ պայքարել, կիրառելով նաև անթույլատրելի, հակաօրինական մեթոդներ, ինչպես նաև չէին խրախուսում ինքնակամ ձեռնարկած գործողությունները, այլ ձգտում էին ենել որոշակի օրինականությունից, չվարկաբեկելով պետության գաղափարը: Այսպես, Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Ք. Արարատյանը 1919 թ. նոյեմբերի 21-ի Հրամանագրում ընդգծում է իր կողմից բազմից նշված մի այնպիսի արասավոր երևույթի մասին, երբ մի շարք սպաներ, չունենալով ղեկավարության կողմից տրված թույլտվություն, իրենց զորամասերը լրացնելու նպատակով ինքնակամ զբաղվել են դասավիճակների որով, որով խակական խառնաշփոթ են մտցրել դասալքության դեմ պայքարի խնդրում: Հենց դա էր պատճառը, որ Ք. Արարատյանը նշված վիճակը համարելով անթույլատրելի երևույթ, իր Հրամանագրում կատերողիկ կերպով արգելում էր հայկական բանակի սպաներին ինքնակամ ու միանձնյա, առանց տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչների, և առանց իր ղեկավարության կողմից տրված հասոռուկ վկայականի, որ տվյալ անձինք գործուղման էին մեկնում՝ դասավիճակ բռնելու, այդ նպատակով զյուղերում հետախուզությամբ զբաղվելու համար: Նախարարը զգուշացնում էր, որ Հրամանագրը խախտողները կենթարկվեն խիստ պատժի⁹⁷¹: Պայքարը դասալքության դեմ շարունակվեց: ՆԳ և Զինվորական նախարարությունների Համատեղ ջանքերով 1919 թ. սեպտեմբերի 17-ից մինչև Հոկտեմբերի 5-ը՝ Երևանի գավառային զինվորական պետին ներկայացավ 1078 մարդ, որից 627-ը ընդգրկվեց գործող զորքի կազմում: Նույն տվյալները սեպտեմբերի 17-ից մինչև Հոկտեմբերի 19-ը կազմում են Համապատասխանաբար 1340 և 801 մարդ, իսկ մինչև Հոկտեմբերի 28-ը՝ Երևանի գավառային զինկոմիսարին ներկայացավ 1524 մարդ, որից 923-ին ուղեկցեցին գործող բանակ⁹⁷²:

1919 թ. Հոկտեմբերի 31-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լսվեց ՆԳ նախարարի Հերթական զեկուցումը դասավիճակների դեմ կրվելու միջոցառումների մասին: Որոշվեց Հանձնարարել ՆԳ և Զինվորական նախարարություններին՝ խնդրանքով դիմելու ՀՀ պատլամենտի զինվորական հանձ-

⁹⁷⁰ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 85, թ. 23:

⁹⁷¹Տես նույն տեղում, գ. 88, թ. 301:

⁹⁷² Նույն տեղում, գ. 75, թ. 97, 119, 122, 131:

Նաժողովին, որպեսզի վերջինս կազմակերպի մի այլ հանձնաժողով, որը պիտի ուսումնասիրեր գորքի դրությունը, նրա կարիքները և գործը բարելավելու միջոցները⁹⁷³: Հետաքրքրություն են ներկայացնում ՀՀ Զորահավաքի հարցով արտակարգ կոմիսար Վ. Վաղարշյանի ՆԳ նախարարին հասցեագրված 1919 թ. նոյեմբերի 9-ի գեկուցագրում պարունակվող տեղեկությունները գորահավաքի մասին։ դրանում նշվում էր, որ նոյեմբերի 11-ից մինչև 18-ն իր կարգադրությամբ զինվորապետարան (գորահավաքակայան - Վ. Վ.) է ուղարկվել 231 մարդ, բոլորն էլ զինապարտ։ Դրանցից 227-ը բերվել էր բռնի կերպով և միայն 4-ը հոժարակամ ներկայացել են գորահավաքի գծով կոմիսարին։ Սակայն ՆԳ նախարարին ուղղված այս գեկուցագրում Վաղարշյանը նաև ընդգծում էր մի կարեոր մանրամասնի մասին ևս, ըստ որի իր հավաքած մարդկանց մի խոչըր մասը տեղ չի հասնում, այսինքն, գեռ զորամասերը չմտած, շատերը փախչում էին զինվորապետարանից և հավաքման կայանից, որ առնվազն 40-50%-ը կարողացել են փախչել, ավելացնելով նաև, որ ինքը Հնարավորություն չունի Հսկելու զինվորապետարանի և հավաքման կայանի վարչությունների գործունեության վրա⁹⁷⁴։ Ավելին, ինչպես ակնհայտ է դառնում էջմիածնի և Սուրբալուի գավառները գործուղված պառլամենտական հանձնաժողովի կողմից Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանին ներկայացված նյութերի վերլուծությունից (1919 թ. դեկտեմբերի 29), առանձնապես մեծ դժգոհություններ էին կուտակվել դասալքության պատճառով, որի մեջ, ըստ այդ հանձնաժողովի տվյալների, գործնականում մեղավոր էր Հենց գավառական իշխանությունը, որն ինքն էր իր գործողություններով նպաստում Հայոց զորքը քայլքայող այդ չարաղետ ժանտախտի տարածմանը՝ այսպես կոչված «իսեղներին» Հավաքելով, իսկ ուժեղներին աղատելով նույնիսկ «օրինական» միջոցներով։ Նույն վիճակն էր իշխում Աշտարակում։ պառլամենտական հանձնաժողովը այդ կապակցությամբ բերում էր մի երիտասարդ ձիավորի օրինակը, որն ըստ անօդնական վիճակում հայտնված քաղաքի միջիցիապետի վկայության, զինվորացու չէր, քանզի նա «ոմն Շահը արք Մուշեղն էր», որը ձեռքին ուներ Երևանի պարետից ձեռք բերած «վկայական», ուս Հնարավորություն էր տալիս ազատ ման գալ, և պարզապես խուսապել զինվորական պարտականությունների կատարումից⁹⁷⁵, որն այնքան էլ հազվագեց երևույթ չէր այդ օրերին։ 1920 թ. ՆԳ նախարարության ապրիլի 20-ի շրջաբերականում՝ ուղղված բոլոր գալատային կոմիսարներին, քաղաքային երկաթուղագծային պետերին, և մասնավորապես Կարսի նահանգապետին, կազմված այն բանի հետ, որ որոշ վարչական ներկայացուցիչներ անհետեանք վերադարձնում են զինվորական մասերից ստացված գրությունները, դրանցում պահանջվում

⁹⁷³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 96ա, թ. 93, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 486, մաս II, թ. 375:

⁹⁷⁴ Նույն տեղում, գ. 77, թ. 160:

⁹⁷⁵ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 607, թ. 14:

Էր ձերբակալել զորամասերից փախած զինվորներին, գտնել նրանց կողմից օտարված-վաճառված համագետները և զենքերը, ինչը դարձել է իսկական չարիք, կոչ էր արվում վերացնել նման երևոյթները, ճշտորեն կատարել զորամասերից ստացված պահանջագրերը՝ ձերբակալված դասալիքներին անհապաղ հասցնել իրենց ծառայության վայրերը, գտնելով և առգրավելով զինվորական գույքը, զենքն ու զինամթերքը, հարկ եղած դեպքում նաև պատասխանառվության ենթարկելով զինվորացուների հարազաներին⁹⁷⁶: Եվ չնայած ձեռնարկված միջոցառումներին, 1920 թ. կեսերին ևս դասալքությունը մնում էր և մնաց որպես Առաջին Հանրապետության ցավոտ ու դժվարագույն խնդիրներից մեկը, և զա այն պարագայում, երբ ոչ քչերը հաճախակի նաև օգտվելով ՀՀ միջիցիայի, Ներքին Գործերի նախարարության բազմաթիվ ոչ պատասխանառու, անբարեխիճ աստիճանավորների ու պաշտոնյաների Հովանալորչությունից, երեքման էլ ընկերակցությունից, խուսափում էին բանակում իրենց պարտավանությունները կատարելուց: Դա էր այն հիմնական պատճառներից մեկը, որ Հայաստանի Հանրապետությունում դասալքության դեմ պայքարը 1918-1920 թթ. էական ու գործնական արդյունքներ չէին տալիս, իսկ թիվը պարզապես ահռելի էր մի փոքրիկ երկրի համար. այսպես, 1919 թ. դեկտեմբերի 22-ի վիճակով դասալիքների թիվն ամբողջ Հանրապետությունում կազմում էր 17665 մարդ (այս բեռով էլ երկիրը թևակոխեց 1920 թվականը - Վ. Վ.), իսկ ըստ գալատների պառկերն հետևյալն էր 1919 թ. դեկտեմբերի 22-ի վիճակով⁹⁷⁷:

Աղյուսակ 3

Գավառները	Ինչ Ժամանակամիջոցում	Դասալիքների թիվը
1. Երևանի գավառ	1 հունվարի-15 նոյեմբերի	3474
2. Էջմիածնի գավառ	1 հունվարի-15 նոյեմբերի	1265
3. Սուրբալուի գավառ	1 հունվարի-15 դեկտեմբերի	729
4. Նոր Բայազետի գավառ	1 հունվարի-1 դեկտեմբերի	2840
5. Դարալազիացի գավառ	1 հունվարի-1 դեկտեմբերի	416
6. Ղարաբղիսայի գավառ	1 հունվարի-15 նոյեմբերի	1399
7. Դիլիջանի գավառ	1 հունվարի-15 նոյեմբերի	1208
8. Ալեքսանդրապոլի գա- վառ	1 հունվարի-1 դեկտեմբերի	4516
9. Կարսի գավառ	1 հունվարի-15 նոյեմբերի	1729
10. Կաղզվանի գավառ	1 հունվարի-15 նոյեմբերի	24
11. Արդահանի գավառ	1 հունվարի-15 նոյեմբերի	65
Ընդամենը	-	17665 մարդ

⁹⁷⁶ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 26, թ. 150:

⁹⁷⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 29_ա, թ. 348:

Սույն փաստաթուղթը զինակոչային պարտականությունների գծով Գլխավոր վարչության պետի կողմից ներկայացվել է Նախարարների խորհրդի նախագահին (№ 4304 գրություն), և դա այն գեպքում, երբ Հայկական բանակի իրավան մարտունակ մասի թիվը, որի մասին վերն արդեն ասել ենք, իրավանում չէր գերազանցում 16-18 Հազարի սահմանագիծը: Անշուշտ, այստեղից Հայկանակի է դառնում, որ վերը նշված գործոնները և երևույթները էապես նպաստել են դասալքության ու այլ բացառական երևույթների տարածմանը Հայկական բանակի գորամասերում՝ Հանդիսանալով 1920 թ. թուրք-Հայկական աղետաքեր պատերազմում Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի պարտության գլխավոր պատճառներից մեկը: Անդրբառնալով այդ Հարցին, Հայ Հոգևոր գործիչ Գարեգին արք. Հովսեփիյանը Հայաստանի Հանրապետության կրած ջախջախիչ պարտության գլխավոր պատճառը Համարում էր Հայկական բանակի և ժողովրդի կովելու կորովի, ողու պակասը⁹⁷⁸, ինչի հետ լիովին համակարծիք է նաև Կ. Սասունին, ասելով, որ անհրաժեշտ կամքի և վճռականության պակասը նպաստել են Հայկական զորքի կովելու կորովի և մարտունակության անկմանը⁹⁷⁹: Վերջինս մի այլ կապակցությամբ ավելացնում է. «Հայաստանի Հանրապետության զորքը կը կազմակերպվեր ռուսական մեծ բանակի սիստեմով, ուր արևմտահայ զինվորական ուժերը տեղ չունեն իրենց սանձարձակ ընավորութեան և զինվորական անկանոն անցեալին հետևանքով»⁹⁸⁰: ՀՀ Զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը 1918-1920 թթ. Հայկական բանակի թուլության գլխավոր պատճառներից մեկը համարում էր դասալքություն և անկարգապահություն ծնող գործոնները, ինչպես զորամասերի մասնակցությունը Զանգիբարարի, Վեդիբասարի և այլ վայրերի՝ մահմեդական խռովար բնակչությունից մաքրագործմանը նպատակառողջված ռազմական գործողությունները, այնպես էլ Հայկական բանակում իրար կողքի երկու զինվորական համակարգերի՝ կանոնավոր բանակի կազմակերպման հին ռուսական և խմբակտուական-Փիդայական, անկանոն զորամասերի կազմակերպական համակարգերի առկայությունը, դրանց հակառակածության հանգամանքը, բոլշևիկյան-մուսկովյան գործոնը և այլն⁹⁸¹: Կարսի նահանգապետ Մտ. Ղորդանյանը իր մի գրության մեջ՝ ուղղված ՆԳ նախարարին, ընդգծում էր, որ օրինակ, Սարիղամիշի և Կարսի գորամասերում դասալքության խորացմանը մեծապես նպաստել է Հայ զորքի մասնակցությունը իրենց

⁹⁷⁸ Տե՛ս Գ. արք. Հովսեփիյան, Կարսի անկումը 1920 թ., Օրագրություն // «Բանքեր Հայաստանի Արխիվների», 1989, № 3, էջ 105-160:

⁹⁷⁹ Տե՛ս Կ. Սասունի, Հայ-թուրքական պատերազմը // «Հայունիք» (Բոստոն), 1926, թիվ 11, Սեպտեմբեր, էջ 116:

⁹⁸⁰ Տե՛ս Կ. Մատումի, Մայիսյան խորվությանները բարարական ապստամբ շրջանները: Հայաստանը 1920-ին, Պէյրութ, տպ. «Համազգայինի», 1968, էջ 28:

⁹⁸¹ Տե՛ս Ռուբեն, Հայ Յեղափոխականի մըլիշատակները, հ. 7 (Ե), Գ. հրատ., էջ 326, 329-338:

Հպատակ 36 գյուղերի պահ-թալանին, որն ըստ նահանգապետի «այնքան ուելլամային էր, այնքան հմայիչ, որ այդ բոլոր դասավիքները փախչում էին դեպի Օլթի, գնում էին դեպի այն ավետյաց երկրը, ուր մարդիկ հերոսարար թալանում էին և Հարստանում»⁹⁸², ինչն ամեննեին հեռու չէ մերկապարանոց ճշմարտությունից, քանզի պատմության փորձն այդպիսի օրինակներ քիչ չունի, և այն չի կարելի անտեսել կամ սպազել: **Յ. Իրազեկը (Հ. Տեր-Հակոբյան), Թողհ. Սահակյանը և Վահե Արծրունին դասավրություն ծնող պատճառների մեջ գլխավոր տեղ են Հատկացնում բոլշևիկյան քարոզչությանը, ասելով, թե մեծամասնականները կարողացան պղտորել և քայլքայել Հայկական բանակը, Հատկապես ազդելով Հայոց գորքի անվարժ և շտապով Հավաքված գինվորական զանգվածի վրա, Հնարավորություն տալով, որ փախուստի «ասպարեզ տեսած» դասավիքները Հանգիստ լքեն ուսումնակատը և ուղևորվեն դեպի Թիֆլիս կամ իրենց գյուղերը, կամ էլ Պարսկաստան, ինչը հաստատվում է նաև դեպի Անդրկովկաս և Հայաստան առաջինացող XI Կարմիր բանակի Հրամանատարության մի շարք հետափուզական և այլ բնույթի տեղեկագրերով⁹⁸³: Հենց այդ գործոններն էլ նպաստեցին դասավրության խորացմանը զորքերում, վերջին Հաշվով Հանգեցնելով Հայկական բանակի տկարացմանը: Այնուհանդերձ, դասավրության դեմ հետափա պայքար կար այդ տարիներին, սակայն ոչ ցանկալի արդյունքներով: Այս առումով հետաքրքիր է **Ա. Գյուղիսանդանյանի** 1920 թ. ապրիլի 5-ի «Կառավարության լրաբերում» հայտարարությունը, որում վերջինս փորձում էր ըմբռնել ու բայցահայտել դասավրության խնդիրը և գտնել դրա լուծման հնարավոր ուղիները, գործնական տարբերակները, իր հայտարարության մեջ ընդգծելով. «Զնայած մեր բազմիցս արած կարգադրություններին և ձեռք առած միջոցներին, դասավրությունը ոչ միայն չի պակառում, այլ բազմանում է և այդ ոճագործությունների պարտակման որշերը դժբախտաբար գլխավորապես ներկա պահին մնում են Երևանը և Ալեքսանդրապոլը»: Ի նկատի ունենալով այս ամենը, ՆԳ նախարարը առկա օրենքի 1-ին հոդվածի համաձայն, որը հաստաված էր Նախարարների խորհրդի կողմից դեռևս 1919 թ. հուլիսի 1-ին, պահանջում էր, որ ՀՀ բոլոր արու քաղաքացիները՝ 16-ից մինչև 43 տարեկան, պետք է մշտապես իրենց մոտ ունենան իրենց շրջանի գինվորական ատյանից վերցված վկայականներ⁹⁸⁴: Այսքանով սակայն վերջինս չի բավարարվում, և հետագայում ևս անում է մի շարք այդպիսի հայտարարություններ, որոնք ինչ-որ տեղ հիշեցնում են հուսա-**

⁹⁸² Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 636, թ. 20:

⁹⁸³ Տե՛ս Յ. Իրազեկ. Մօտիկանցեալից, Պատմական Դէպէր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 66-68, 72, 80: Յովիկ. Սահակեան, Երկու տարի Հայկական բանակին մէջ, էջ 130-131: Ա. Արծրունի, Հայ-տաճկական պատերազմը, Հայ սպայութիինը, Շատախ, էջ 10-11, 18-20, 30-34, 34-106, 122, 321 և այլն, «Քանրեր Հայաստանի Արխիվներ», 1983, № 2, էջ 88-89, 103 և այլն:

⁹⁸⁴ «Կառավարության Լրաբեր», 1920, 5 ապրիլի, Երկուշաբթի, № 9:

Հաստ ճիգեր՝ փրկելու դրությունը և «Հաջողությամբ» լուծելու Հայկական բանակի զորահավաքային հիմնախնդիրները: 1920 թ. ապրիլի 17-ին ՆԳ նախարարը կրկին «Կառավարության լրաբերում» հանդես է դադիս կարևոր Հայտարարությամբ, որում նա ընդգծում էր, որ Հակառակ դասալիքների դեմ Կառավարական 1919 թ. հունիսի 5-ի օրենքի 1-ին կետի, մի քանի նախարարությունների հիմնարկություններում ծառայում են զինակոչային հասակի անձինք, 20-ից մինչև 32 տարեկան, որոնք ընդունվել են աշխատանքի առանց Համապատասխան գավառական գիններից առաջանայի գավառական ատյաններից ստացված վկայականների, կամ թեպետև ունեն այդպիսիք, բայց դրանք տրված են այդ ատյաններից մինչև 1919 թ. հունիսի 1-ն ընկած ժամանակահատվածի համար, և այլևս ոչ մի նշանակություն, այսինքն՝ իրավական ուժ չունեն, պահանջելով կարգ ու կանոն Հաստատել այդ բնագավառում, ստուգել գործի նաև փաստաթղթային կողմը: Հայտարարության վերջնամասում ՆԳ նախարարը ընդգծում էր, որ խուսափելով բաժանմունքների պետերին պատասխանատվության ենթարկելուց, որոնք ծառայության են ընդունել մարդկանց, որոնք անհրաժեշտ փաստաթղթեր չունեն, այնուամենայնիվ ինքը հարկ է համարում նախարարությունների լիազորված մարդկանց միջոցով անհապաղ խստորեն պահանջել ստուգելու բոլոր կասկածելի ծառայողների փաստաթղթերը, որոնք հնարավոր է՝ ենթակա են զորակոչի⁹⁸⁵: Կարծես թե որպես արձագանք, տեղերում որոշ տեղաշարժ նկատվեց, և ՆԳՆ մարմինները, միջիցիան փորձեցին դասալքության խնդիրը լուծել, օգտվելով նաև տեղական վարչակազմի աջակցությունից: Այսպես, 1920 թ. ապրիլի 25-ի իր զեկուցագրում՝ ուղղված ՀՀ գորքերի հրամանատարին, 1-ին Առանձին Հայկական հետևակային բրիգադի պետ գեներալ-մայոր Շելկովնիկյանը (Շելկովնիկյանը) արդարացներեն նշելով դասալքների կողմից նկատվող պետական ունեցվածքի գողության ու վերավաճառքի մասին, միաժամանակ պահանջում էր անհապաղ անհետաձգելի միջոցառումներ ձեռնարկել տեղական վարչակազմի հետ միասին, ոչ միայն դասալքներին բռնել, այլև բռնագրավել նրանց ողջ ունեցվածքը⁹⁸⁶: 1920 թ. ապրիլի մի այլ հետաքրքիր գրության մեջ, որի հեղինակը Դիլիջանի գավառային կոմիսարն է, և որի վրա կա մակագրություն ուստիչար Զալբրիկսի անունով, խնդրվում է պարզել, թե գավառային կոմիսարը 1919 թ. հունիսի 1-ից մինչև 1920 թ. հունիսի 1-ը, և 1920 թ. հունիսի 1-ից մինչև նույն թվականի ապրիլի 1-ը ինչ քանի գավառիք է Հասցերել զորահավաքակայանները. «Մեր գավառի ամենացավու Հարցերից մեկը դասալքության հարցն է, որոնք զբաղվում են գողությամբ և թաղանով: Օր չի անցնում, որ տեղից 6-րդ գունդը չուղարկենք դասալիքներ և չստանալով նոր ցուցակ, Լևոն բէգը տեղ է հասցրել 65 դասալիք: Որպեսզի դասալքության դեմ կարելի լինի կովել, պետք է Դիլի-

⁹⁸⁵ Նույն տեղում, 1920, 17 ապրիլի, № 10:

⁹⁸⁶ Տես ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 26, թ. 151:

շանի գավառի գավառիքներին ուժեղ պահակ[այ]ին Հսկողության տակ քշել դեպի Սարիղամիչի կամ Իգիրի զորամասը, որտեղից դժվարությամբ կարող են փախչել: Համաձայն մեր որոշման սահմանապահ և մեր պահեստի միլիցիայից նշանակել Ղալաչյայում՝ 15 մարդ, Զողագում՝ 15 մարդ, Դովելում՝ 5, Բաղանիսում՝ 15 և Կոթի գյուղում՝ 15 մարդ»⁹⁸⁷: Հետաքրքիր է նաև գավառյին կոմիսար Շահինյանի հեռագիրը, որը Քեշիշենդից ուղարկվել էր Հայաստանի վարչակազմի և միլիցիայի բաժնի դիրեկտորի հասցեով: Դրանում ոչ առանց հիմքի նշելով, որ գավառում անցկացվող մսի, վառելիքի, անասնակերի բռնի հավաքները հանգեցրել են զինված բախումների, որի հետևանքով եղել են նաև սպանություններ, այդ թվում նաև գավառյին կոմիսարների, գրության հեղինակը եզրակացնում էր, որ զինված ուժի կիրառումով հարցի լուծումը անօգուտ է, առաջարկելով այլ լուծում գտնել, նշելով, զինվորները բացահայտ լրում են դիրքերը, զասալքությունը հսկայական չափերի է, չարամիտ տարրերը պղտորում են ժողովորին, անպատճքարությունը անելով, որի հետևանքով անարիխան օրեցօր աճում է⁹⁸⁸: Ակնհայտ է, թե ինչ դժվարությունների առաջ էին կանգնում տեղական իշխանավորները և միլիցիան՝ գործելով սովոր ու տնտեսական քայլայիվածության պայմաններում: 1920 թ. այդ օրերին իրավիճակն ավելի դյուրին չէր նաև Շիրակի նահանգում, ինչի մասին տեղեկանում ենք Շիրակի նահանգապետի գրագրությունից նահանգի ներքաղաքական իրավիճակի, զասալքության լուծման հարցի մասին: Դեռ 1920 թ. մայիսի 21-ին Շիրակի նահանգապետ Կ. Սասունին ՆԳ նախարարություն ուղարկված գրության մեջ հասուլ նշում է, որ զասալքության, այդ թվում նաև խոռվարանների, թալանչիների, զանազան անպատասխանառու խմբերի դեմ կրվելու նպատակով ինքը ձեռնամուխ է եղել ուղերքի միլիցիայի կազմակերպմանը՝ նահանգում իրական կարգ ու կանոն հաստատելու համար⁹⁸⁹, ինչն առաջնային էր նաև զասալքությունն արմատափիլ անելու տեսանկյունից: 1920 թ. սեպտեմբերի 30-ին ՆԳ նախարար Թ. Արարատյանին և ուղարկած նախարար Ռ. Տեր-Մինայանին ուղղված հեռագրում (№ 3405) կ. Սասունին նշում էր, որ անհրաժեշտ կարգ պաշտպանելու համար մոտ 100 հոգի մեկ ամիս առաջ պաշտոնից ազատ են արձակվել անհամապատասխան լինելու պատճառով, որ վերջին 3 օրվա ընթացքում հավաքել են մոտ 2000 դասալիք, ընդգելով, որ ինքը հույս ունի մոտ օրերում ևս 2000 հոգի հավաքել, և նահանգային միլիցիայից 60 հոգի պահպան են Աղբարայի շրջանում՝ դասալիքներ հավաքելու նպատակով, միաժամանակ առաջարկելով գավառյին միլիցիոներների թիվը հասցնել 400 մարդու՝ ազգաբնակչության ներքին խաղաղությու-

⁹⁸⁷ Նույն տեղում, գ. 26, թ. 43:

⁹⁸⁸ Նույն տեղում, թ. 71:

⁹⁸⁹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 2, գ. 631, թ. 1 -2;

Նը ապահովելու և առաջարրված խսդիրները լուծելու համար⁹⁹⁰: Չնայած կիրառված խստություններին, Կ. Սասունին, կարծում ենք, նպատակին չկարողացավ հասնել, թեկուզև Կարսի անկման նախօրյակին կարծես թե շատ խիստ մի հրաման արձակեց. «Կարգադրում եմ բոլոր գյուղական կոմիսարներին չորս օրվա ընթացքում գրավոր և իրենց ստորագրությամբ կազմել գյուղի բոլոր դասավիճերի ցուցակը՝ յիշատակելով, թե [որմէ ու՞՞ - որտե՞՞զ] են գտնվում և ներկայացնել ինձ անձամբ: Այն բոլոր կոմիսարները, որոնք չեն կատարի իմ այս կարգադրությունը կամ կտան անձիշտ տեղեկություններ, կենթարկվեն, համաձայն Հայաստանի օրենքների, ամենախիստ պատժի՝ մինչև մահվան պատիժը»⁹⁹¹:

1920 թ. Հոկտեմբերի 2-ին Նախարարների խորհուրդը լսեց ՆԳ նախարարի առաջարկները դասավլքության դեմ կովելու միջոցների մասին, որոնք Հաստատվեցին, լսելով նաև Զինվորական նախարարի ձևական առումով խստաշունչ, բայց ժամանակավիրեալ գեկուցումը դասավիճների համար կախաղանով մահապատիժ գործադրելու մասին ընդունված որոշման մեջ արտոնվեց դասավիճների մահապատիժը գործադրել կախաղանով, որը կարող էր լինել հրապարակային⁹⁹²: Սակայն ապարդյուն. ՀՀ զորքերի 28-ին ՀՀ վարչապետին ուղղված Հեռագրից տեղեկանում ենք, որ Իջևանում «1-ին, 2-րդ և 6-րդ ուղամամիլիցիոն վաշտերը թողել են զիրքերը և գնացել են տները», իսկ 3-րդ և 5-րդ վաշտերը անհայտ ուղղությամբ են գնացել, իսկ Բողանիս գյուղում դասավիճները փորձել են բանտից ազտան իրենց դասավիճ ընկերներին, փորձելով նույնիսկ ձերբակալել իրենց խոչընդունող պորուչիկ Սախումյանին⁹⁹³: Եվ այդինք բազմաթիվ օրինակներ կարելի է բերել: Եվ այդ ամենը Հայաստանի և Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական օրերին: Կարծում ենք՝ ուշացած ուեակցիա էր, քանզի Հոկտեմբերի 30-ին Կարսն անփառունակ ընկալ, և դրանում քիչ զեր չի խաղացել դասավլքությունը, ՆԳ մարմինների, միլիցիայի անձարակությունը, փախչելու-փրկվելու հոգեբանությունը, ամենասպոր վախը և սարսափը թուրքի հանդեպ, պաշտոնյաների և զինվորական գործիչների շահամոլությունը և մորթապաշտությունը, բոլշևիկյան գործոնի բարոյահոգեբանական լիցքը և այլն: Անտեղի չէ նշել ևս մեկ հանգամանքի մասին. մեր կարծիքով, Հայկական բանակի շատ բարձրատիճան սպանների մոտ գրեթե բացակայում էր ինքնասիրությունը, ինքնուրույնությունը կամ ավելի ճիշտ՝ ինքնավատահ կեցվածքը: Ինչպես արտաքինս-քաղաքական խնդիրներում, այնպես էլ այս խնդրում շատ գեազերում Հայ սպանների և ըստ այդմ էլ Հայ զինվորականության և զինվորների վճռա-

⁹⁹⁰ Նույն տեղում, Ֆ.Պ. - 201, գ. 1, գ. 49, թ. 43, 79:

⁹⁹¹ Նույն տեղում, թ. 82:

⁹⁹² Նույն տեղում, Ֆ.Պ. - 202, գ. 1, գ. 107, մաս III, թ. 54:

⁹⁹³Տես «Քաներեք Երևանի Համալսարանի», 1967, № 2, էջ 20-21:

կանությունը կախվածության մեջ էր գտնվում այն հանգամանքից, թե իր կողքին կամ իր թիկունքում կա արդյո՞ք քաջարի բրիտանական կամ ֆրանսիական սպա թե՝ ոչ, որոնք որպես մեծ տերությունների ներկայացուցիչներ իրենց շատ վատահ էին զգում՝ այլ ու ձախ հրամաններ արձակելով։ Հերիք էր, վերջին բրիտանական կամ ֆրանսիական սպան լքեր հայկական հողը (իսկ դա 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակին արդեն փաստ էր, կամ լավագույն գեպքում իրողություն էր), որպեսզի խուճապային տրամադրությունները համակեին հայ գորքին և նախկինում անհամեմատ ավելի ինքնավտահ և վճռական եղած հայ գորքին, հայ սպային և զինվորականին համակեին խուճապն ու վախը, և ըստ այդմ դասալքության անգուստ և քայլայիշ երեւոյթները գերեին հայկական բանակին, անձարդաբնեին թուրք ավագակաբարո զորքի առաջ, ինչին որպես արդյունք հետևեցին իրար հաջորդող պարտությունները ուղղմածակառում։ Կարելի է ասել, որ հենց թուրք-հայկական պատերազմի այդ ճակատագրական օրերին, երբ հայ գորքը խուճապահար փախչում էր, դասալքությունը (այս թեմային հարկավոր է գեռ առանձին և, մանրագնին և հնարավորինս անաշառ անդրադասնալ) անհաղթահարելի խնդիր դարձալ, չնայած ՆԳ և զինվորական իշխանությունների կողմից գործադրված ջանքերին։ արդյունք չտվեցին նաև Հատուկ ջոկատի (չնայած վերջինս էլ առանձնապես չէր փայլում մաքրակենցաղությամբ, նրա գործունեության մեջ տեղ էին գտել կաշառակերության, անհետևողականության և այլ բացասական փաստեր), ՀՀ Դաշնակցության Կենտրոնական կոմիտեի տեղական մարմնի գործողությունները Թիֆլիսում և Վրաստանում կազմակերպելու հայ սպայության, և մասնավորապես դասալիքների գորահավաքը, հակված չինելով բռնություն գործադրել այդ խնդրում, ինչի հետևանքով վրացական իշխանությունների թողտվության, փոխադարձ կաշառատու գործաքների պայմաններում զորակոչի ենթակա հայ սպանները նախընտրում էին կամ դառնալ վրացահապատակներ, ինչը ձեռնոտու էր Վրաստանին, և որն արտաքուստ վկայում էր այդ խնդրում Հայաստանի իշխանությունների հետ համագործակցության պատրաստակամության մասին, ինչը տուրք էր ձեւին, և պարսկահապատակներ, որոշ գեպքերում էլ՝ փախչել Կափսեթիա և Բաթում, ինչը ցայտուն երեւում է գեներալներ Մ. Սիլլիկյանի և Հ. Քիշմիշյանի 1920 թ. նոյեմբեր ամսվա մի շարք զեկուցագրերից՝ ուղղված ՀՀ Զինվորական նախարարին⁹⁹⁴։ Ավելին, գտնվեցին ոչ հիմնավոր, կեղծ պատճառաբանություններ, որոնք խոչընդոտեցին Վրաստանում հայ զինապարտների շրջանում ՀՀ չափագմաց կարեւոր գորակոչային խնդիրների իրագործմանը, ինչը բացասական քաղաքական, ուազմական և հոգեբանական ազդեցություն թողեց թուրք նվաճողի հետ անհավասար գոտեմարտում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության

⁹⁹⁴ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 154, թ. 250, 259, 270, 286:

վրա. այսպես, գեներալ-մայոր Հ. Քիշմիշյանի ՀՀ ռազմական նախարարին հասցեագրված 1920 թ. նոյեմբերի 3-ի գեկուցագրից ակնհայտ է դառնում Հայ սպաներին և զինվորներին բռնի կարգով Հայաստան տեղափոխելու մի նուրբ հանգամանք. գեկուցագրում նշվում է, որ այդ կապակցությամբ Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարի մոտ խորհրդակցություն է Հրավիրել, որին ներկա են եղել *Ստ. Մամիկոնյանը, Ս. Խաչատրյանը, Կ. Գաղաղյանը*, Ազգային խորհրդի անդամներ *Ա. Թոփչյանը, Միանսարյանը* և ուրիշներ. խորհրդակցությունը ամենավճռական կերպով բողոքում է Հայ զինվորներին բռնի կերպով Հայաստան տեղափոխելու կապակցությամբ, կեղծ և ոչ լիովին պատճառաբանված հիմնավորում մեջտեղ բերում, թե իբր այդ միջոցառումը առաջ կրերի Հայ աշխատունակ բնակչության բռնի վերաբնակեցում Թիֆլիսից և ողջ Վրաստանից, որն էլ իբր թե ցանկալի չէ, որ ավելի դեմոկրատական քայլ կլինի քրջերում գտնվող զինվորներին հագուստով և դրամով ապահովել, ավելին, կայուն երաշխիքներ տալ այն բանում, որ պատերազմի ավարտից հետո նրանք պատվեն պարտադիր զինվորական ծառայությունից, որ հետո նրանք նորից իրավունք կունենան վերագանգությունների հարաբեկության գործառնության մեջ կազմակերպություններից: Ասվածից կարելի է եզրակացնության գալ այն մասին, որ անդամ Հայաստանի Համար այդ դժվար օրերին, երբ անհրաժեշտ էր բռունցքվել և թշնամուն վճռական հակահարված տալ, թիֆլիսյան «քաղաքագետները», բառիս բռուն իմաստով վաստորակի դեմոկրատիա էին խաղում, ինչը կեղծ ազգահրություն էր, չէր բխում ՀՀ ռազմաքաղաքական հետաքրքրություններից, ավելին, մեծապես նպաստում էր սպառնացող վտանգի ահագնացմանը, խրախուսում դասալքությունը: Չնայած Վրաստանի իշխանությունները ձևականորեն տվել էին իրենց համաձայնությունը՝ Հատուկ ջոկատի ջանքերով բռնի միջոցներով իրականացնել Հայ զինվորների և սպաների տեղափոխումը «Եղբայրական» Հայաստան⁹⁹⁵, ինչն էլ վերջին հաշվով նպաստեց ՀՀ ռազմաքաղաքական պարտությանը 1920 թ. Թուրք-Հայկական պատերազմում:

Անդրագաւոնալով Հայաստանի Հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.) Հայկական բանակի շարքերում տեղ գտած զանգվածային, համատարած բնույթ կրող, ՀՀ ռազմուժը ներսից քայլքայող դասավագության հիմնախնդիրն, դրա Հաղթահարման գործընթացներում պետության ու կառավարության, և մասնավորապես այդ խնդրի հանգուցալուծման առումով Հայկական միիցիայի ու առահասարակ ՆԳ նախարարության գործադրած ջանքերին և մարտավարությանը, և ըստ այդմ հանրագումարի բերելով արխիվային բազմաբնույթ փաստաթղթերը, այդ մասին ուղղակի և անուղղակի

⁹⁹⁵ Նույն տեղում, թ. 259:

արժեքափոր վկայակուստմներ պարունակող հուշագրությունը, մասնավորապես ականատեսներ և այդ ժամանակաշրջանի պետաքաղաքական, ռազմական, կրոնական և հասարակական գործիչներ հանդիսացող Ա. Վարացյանի, Ռ. Տեր-Մինասյանի, Կ. Սասունու, Ա. Խատիսյանի, Հովհ. Քաջազնունու, Գ.արք. Հովհաննեսիանի, Յովհ. Սահակյանի, Յ. Իրազեկի և այլոց թողած արժեքափոր հուշերն ու տարաբնույթ աշխատանքները, խնդրո առարկայի վերաբերյալ կարելի է գալ մի շարք կարևոր եզրահամագումների. 1) Դասավագության առաջնային առ նրա տարածման գլխավոր գործոններից ամենակարևորները պետք է փնտրել Հայտնի տարածաշրջանում Հայաստանի Հանրապետության ծանրագույն սոցիալ-տնտեսական կացությունում, որը նաև հետևանք էր ՀՀ աշխարհաքաղաքական մեկուսացված վիճակի: Արդյունքում էլ, 1919 թ. վիճակով 961 հազարից⁹⁹⁶ քիչ ավելի բնակչություն ունեցող Հայաստանը 1918-1919 թթ. անցման ժամանակահատվածում, չկարողանալով լրածել սովոր հետևանքով առաջացած Հիմնախնդիրները՝ տվեց 180 հազարից ավելի մարդկային կորուստ, չհաղթահարելով բազմաբնույթ տարափոխիկ Հիվանդություններով Հագեցած իրավիճակի բարդութները, ինչին զոհ գնաց ինքը՝ Ա. Մանուկյանը, ՀՀ փաստացի «դիմումորը», իսկ դա չէր կարող չագույի Հայկական պետականության տկարացման և Հայկական բանակի մարտունակության վրա և առաջ չըերեր զանգվածային դասավագության երևույթներ, 2) դասավագություն և այլեւայլ բացասական երևույթներ առաջ բերած պատճառների մեջ ամենևեխն էլ երկրորդական գեր չի խալացել նաև պետաքաղաքական ու ռազմական գործիչների, միլիոնիցի ՆԳ և Զինվորական նախարարությունների չինովնիկների ու աստիճանավորների զգալի մասի ապիկարությունը, շահամոլությունը, ստորագրաշությունը, ստրկամությունը, կաշառվածությունը, և անշուշտ՝ կադրային մեծ անփորձությունն ու դրանց զգալի պակասը, 3) Հայաստանի կարևորագույն քաղաքներում՝ երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում և գավառային ծայրամասերում իշխանության քաղաքացիական և զինվորական մարմնների ու բաժինների միմյանց հետ աններդաշնակ, երեսմն էլ Հավակնուո, թշանամականի հասնող փոխհարաբերությունները նպաստեցին կարգապահության անկմանը բանակային զորամասերում և նպաստեցին դասավագության տարածմանը, 4) Հայկական բանակում դասավագության և այլ ոչ պատիվ բերող բացասական երևույթներին էապես նպաստեց Հայկական կանոնավոր բանակի զորամասերի մասնակցությունը ՀՀ տարածքի որոշ Հատվածները մահմեդական զանգվածներից մաքրման Զանգիբարարի, Վեղիբասարի, Զողբասարի, Զողբասարգեարի և այլ գործողություններին, որին միանգամայն արդարացիորեն գեմ էին որոշ ռազմաքաղաքական գործիչներ, և Հաստկապես Դրոն, քանզի մասնակցելով այդ բնույթի ռազմական գործողություններին, Հայ զինվորները

⁹⁹⁶Տե՛ս Հայկական Հարց, Հանրագիտարան, Եր., «Հայկ. հանր. գլխ. խմբ.», 1996, էջ 212:

և Հրամանատարական կազմի մի մասը մասնակցեցին մահմեդաբնակ գյուղերի կողոպուտին, թալանին ու Հարստահարություններին, ինչից Հայկական բանակային զորամասերը էտափս անբարոյականացան, կազմալուծվեցին և դարձան շահամոլ, որն էլ վերջին հաշվով միանդամայն «խրախուսեց» դասավագության արմատավորմանը, 5) Դասալքությանը նպաստող պատճառների և գործոնների մեջ պետք է տեսնել նաև 1920 թ. բոլշևիկյան մայիսյան ձափողված խոռվությունը և ծավալած քարոզությունը, որոնք որոշակի խթանիչ դեր կատարեցին, անշուշտ, այդ ամենին զուգընթաց՝ մոսկովյան բոլշևիկների ու Կարմիր բանակի ՀՀ սահմաններին մոտենալուն գուգահեռ քայքայման գործընթացները բանակում խորացան, դասավագությունը ծաղկեց և իր վաստարագույն դրսերումները ունեցավ 1920 թ. թուրք-Հայկական աղետալի պատերազմում, 6) Դասալքություն առաջ բերած երեսույթների ու պատճառների մեջ նշելով բոլշևիկյան գործոնի մասին, Հարկ է նաև ալեւացնել, որ գոյություն ուներ արդեն գդալի չափով արմատափորված համոզմունք, որ Հայ գորքը չի կռվի բոլշևիկյան, սակայն ըստ էության զգեստափոխված ոռուսական Կարմիր զորքերի դեմ, որը պատճառագագական խոր Հիմքեր և պատճառաբանվածություն ուներ, և ըստ այդմ որոշակի շերտերով ամրագրվել էր Հասարակական գիտակցության մեջ, որից էլ Հմտորեն օգտվեց Ք. Կարաբեքիրը 1920 թ. թուրք-Հայկական պատերազմում՝ իր գինվորներին զգեստավորելով Կարմիր բանակի կոմունարկաներով, անվագելով, որ Հայ գինվորը չի կրակի նրանց վրա, ինչպես և տեղի ունեցավ, ինչն էլ մտնում է պատերազմի չգրված օրենքների մեջ, 7) Բանակում տեղ գտած բացասական երեսույթների ընդերքային լուրջ պատճառների շարքում պետք է տեսնել նաև կանոնավոր բանակի և ոչ կանոնավոր ուժերի՝ կամավորական ու մատուցերիստալիք խմբերի միջև առկա խոր հակագրվածության, և Հրամանատարության բացահայտ անհարողունակության՝ պետության մեջ պետություն դառալու ձգոտում ունեցող ուժերի արամադրվածությունները Հաղթահարելու մեջ, 8) Կանոնավոր բանակի և խմբափոտական-Հայդուկային համակարգերի անհամատեղելիությունը ևս կարեւոր ազդակ հանդիսացավ դասավագության և բանակը քայքայող նմանակարգ բացասական երեսույթների արմատավորման համար: Գինվորական գործի կազմակերպման առումով իրար կողքի երկու հակատիր համակարգերի գործունեության պայմաններում զանազան խմբերը գործելով ՀՀ բանակին կից՝ չկարողացան և անդամ կամեցողություն չդրաւորեցին տարալուծվել բանակային կառույցների մեջ՝ կուլ գնարով ինքնապլուխ գործելու անկազմակերպ բնագդներին, 9) Ինչպես այդ մասին կարելի է դատել ժամանակակիցների հուշերից ու զանազան աշխատություններից, դասավագությանը և Հայկական բանակի տկարացմանը նպաստող կարեւոր պատճառներից պետք է համարել Հայոց զորքի և ժողովրդի շարքերում կռվելու կորովի, ոգու, անհրաժեշտ կամքի և վճռականության պակասը, Հոգեբանական պարտվողական

ընդհանուր տրամադրվածությունը, ստրկամիտ ոգին, կամ ինչպես նկատել է ազգային գործիչ Ե. Իշխանյանը՝ ալիսածանքը տաճկական-թուրքական ուժի նկատմամբ և ինքնիւստահության բացակայությունը⁹⁹⁷: Նաո բնութագրական են Հովհ. Քաջազնունու խոսքերը. «Պատերազմը վերջացավ մեր կատարյալ պարտութիւնով: Մեր բանակը, որ կուշտ էր, լաւ զինւած ու լաւ հագնւած, չկուեց. զօրքերը շարունակ նահանջում էին կամ դիրքերը լքում, զենքերը թափում ու ցրւում՝ գիւղերը:

Բանակը բարոյակրւած էր ներքին կոիւների շրջանում, անմիտ աւերումների ու անպատճիժ թալանների շնորհիւ: Բարոյակրւած էր ու յոգնած: Խմբային ու խմբապետական սիստեմը, որ մասնաւորապէս խրախուսւել էր Բիւրո-կառաւարութեան կողմից, քանդել էր զինվորական կազմի ամբողջութիւնը, միութիւնը: Բանակի դաստիարակութիւնը, ուազմական ոգին, կուռ կազմակերպութիւնն ու կարգապահութիւնը - ուրեմն եւ ընդդիմադրական ոյժը - թուլացած էին ծայր աստիճանի ու դա անակնկալ էր կառավարութեան համար. կառավարութիւնը եւ ինքը զինուրական մինիստրը՝ չին ճանաչում բանակը»⁹⁹⁸:

Դասակրությունը դժվարին ու խրթին խնդիր էր, և երբեմն դատելով փաստերից, տպագրություն է առաջանում, որ Առաջին Հանրապետությանը և նրա ղեկավարներին այդպես էլ չհաջողվեց արմատապես լուծել այդ խնդիրը, ինչքան էլ որ ՆԳ և Զինվորական նախարարությունները ջանքեր չգործադրեցին, որը կարևոր նշանակություն ուներ երկրի անվտանգության համակարգում Հայկական բանակի դիրքերի ամրակայման և պաշտպանական խնդիրներում նրա գերի բարձրացման տեսանկյունից:

⁹⁹⁷ Տե՛ս Ե. Իշխանյան, Լեռնային Ղարաբաղ (1917- 1920), Եր., «Հայաստան», 1999, էջ 700-701:

⁹⁹⁸ Յովհ. Քաջազնունի, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլ եւս, Վիեննա, «Սխիրարեան» տպ., 1923, էջ 43:

**2. ՆԳՆ, միլիցիայի գործունեությունը երկրում
օրինականության հաստատման, ներքին անվտանգության
հիմնախնդիրների լուծման ուղղությամբ:
Պայքար անկանոն զորամասերի և խմբերի դեմ**

Առաջին Հանրապետության տարիներին ՀՀ կառավարությունն ու պետությունը որոշակի ջանքեր են գործադրել սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակից բխող և այլ գործոններով պայմանավորված, զինված խմբերի կողմից կատարվող հանցագործությունների դեմն առնելու, հաղթահարելու համար, որոնք կարեւոր էին նաև բանակում կարգ ու կանոն հաստատելու, զինվորների բարոյական կերպարն անդարստ պահելու, բանակաշինական ու պետական անվտանգության համակարգի ձևավորմանը նպատակառդդված գործընթացների իրականացման ապահովման տեսանկյունից. 1918 թ. օգոստոսի 12-ին, ՀՀ նախարարների խորհուրդն իր նիստում լսում է ՆԳ նախարարի առաջարկության մասին՝ զինվորական զորամասերի կողմից խաղաղ բնակչության, նրանց ունեցվածքի նկատմամբ գործադրված ապօրինությունների և քայլայիչ քայլերի դեմ պայքարելու միջոցառումների մասին⁹⁹⁹. ՆԳ նախարարությունը որոշակի ջանքեր էր գործադրում կարգ ու կանոնի, հասարակական անվտանգության տարրական նորմերի հաստատման ուղղությամբ, պետական, պաշտոնական և տնտեսական հանցագործություններով, որոնց վերապահումներով, աջակցում էին նաև քաղաքական կազմակերպությունները և կուսակցությունները: Մեծ չարիք էին այսպես կոչված «մառուզերիստական խմբերը» իրենց գործողություններով, որոնց սանձարձակություններն այնքան էին վրդությունիչ, որ կառավարական մակարդակով հաճախակի, տարբեր առիթներով անդրադառնում էին այդ հիմնախնդիրն և փորձում արդյունավետ լուծումներ գտնել, որը ոչ միշտ էր հաջողվում¹⁰⁰⁰: Այս առողջության համար 1918 թ. սեպտեմբերի 24-ի շրջաբերական հրահանգը՝ ուղղված բոլոր գավառական և գավառամասային կոմիսարներին. «Ամեն օր տեղեկություններ եմ ստանում սպանությունների, կողոպուտների, գողությունների մասին, այն էլ մեծ մասամբ Երևան - Էջմիածին - Աշտարակ - Աբարան, Երևան - Ախտա - Ելենովկա - Դիլիջան - Քարվանսարայ գլխավոր խճողիների վրա: Այժմ, եթե միլիցիայի կազմը բոլոր գավառներում ուժեղացված է և միլիցիոներների վարձատրության չափը ավելացված՝ գավա-

⁹⁹⁹ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 484, թ. 8:

¹⁰⁰⁰ Տե՛ս նաև R. G. Hovannisian, The republic of Armenia, vol. III, Berkeley, Los Angeles, London, Un. of California, 1996, p. 5-10:

ռային և գավառամասային կոմիսարների վրա պարտք է ժամբանում ամենափառ կերպով հետևել, որպեսզի ամենակարծ ժամանակամիջոցում վերջ տրվի բոլոր տեսակի անկարգություններին, հանցագործություններին և անդրություն հաստատվի երկրի մեջ: Այսուհետեւ գավառային իշխանության ներկայացուցիչները, եթե ժամանակին միջոցներ ձեռք չառնեն ճնշելու հասարակությանը վնասող տարրերը և խափանելու ապագա դեպքերը, կենթարկվեն պատասխանառության՝ իրման օրինագնների»¹⁰⁰¹:

Դատելով արխիվային բազմաբնույթ նյութերի վերլուծությունից, հանրապետության համար այդ զանազան գինված «խմբերը» իրոք պարզապես չարիք էին, որից բողոքում էին անգամ դատախազության և ՆԳ նախարարության աշխատակիցները: Երևանի օկրուգային դատարանի դատախազը 1918 թ. դեկտեմբերի 13-ին դիմելով Արդարադատության նախարարին պաշտոնական դիմումագրով, նշում էր, որ իրենք բազմաթիվ բողոքագրեր են ստանում զանազան դրուժինաների պետերի (խմբապետներ) և դրուժինաների հասցեով, վերջիններիս մեղադրելով իրը թե ջոկատների կարիքների համար կատարված, սակայն միանգամայն ինքնազլուխ և ավագակային բռնագրավումների մեջ, քաղաքացիներից խելով ձիերը, անասնակերը, ուտելիքը և այլն, ինչպես նաև ձեռնարկելով այլ անպատախանառու գործողություններ, որոնք իրը թե կապված էին զորամասերի իրավունքների հետ: Ենելով դրանից, Արդարադատության նախարարը դեկտեմբերի 24-ին դիմում է ՆԳ նախարարությանը խնդրանքով՝ հաղորդել, թե ինքն ունի՞ արդյոք իր տրամադրության տակ հաղորդագրության մեջ նշված զորամասերի, խմբապետների և նրանց զինվորների մասին տվյալներ, եթե՝ այո, ապա ինքը խնդրում է միջոցառումներ ձեռնարկել, որպեսզի կանխարգելվի նրանց կողմից որևէ անօրինական գործողություն և նրանց նկատմամբ հարուցվի քրեական գործ¹⁰⁰²:

Ակնհայտ է դառնում, որ այսպես կոչված «խմբերն» այդ ժամանակ պարզապես չին պետության և հասարակայնության համար, իսկ պայքար գրանց դեմ տարվում էր այնքանով, ինչքանով որ դա հաջողվում էր: Կուսակցությունները ևս շատ զգուշավոր ձևերով բողոքում էին ստեղծված իրավիճակից: Այդ մասին շեշտում է Հայ ժողովրդական կուսակցության պատվամենտական խմբակցության ներկայացուցիչ երգ. Հարությունյանը 1919 թ. հունվարի 15-ի Նախարարների խորհրդի նիստում պարենավորման մասին հարցի շուրջ ծավալված բանալեճի ժամանակ. «միևնույն ժամանակ մենք պետք է ստեղծենք մեր ներքին կյանքում իրավակարգ, վերացնենք խմբերը, որոնք երկրի ներսում մի երրորդ իշխանություն են հաստատել¹⁰⁰³:

¹⁰⁰¹ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 15, թ. 118: Տե՛ս նաև «Կառավարության լրաքեր», 27 սեպտեմբերի, 1918, № 8:

¹⁰⁰² ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 504, թ. 4-5:

¹⁰⁰³ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 198, գ. 1, գ. 15, թ. 92:

Այդ միտքն է Հաստատում նաև նիստում ելույթ ունեցած **Ս. Վրացյանը**. «Լիազորները կատարյալ զեղծարարներ էին. ասում էին, որ դրանք բավականին ցորեն, բամբակ ին գնիլ, այնինչ ոչինչ չեն տեղափոխիլ մինչև հիմա Երևան. միջոցներից մեկը (ապրենինդրի լուծման՝ ընդգծումը մերն է - Վ. Վ.) ներքին շուկայի օգտագործումն է, բայց դժբախտաբար ներքին օրդանները այնպես չին կազմված, որպեսի օգտագործին»¹⁰⁰⁴ այդ հնարավորությունները:

Նախարարների խորհրդի 1919 թ. հունվարի 21-ի նիստում լսվում է ՆԳ նախարարի պաշտոնակատար **Ալ. Խատիսյանի** զեկուցումը՝ Դարձագյաղի, Երևանի, Էջմիածնի և Սուրբմալուի գավառներում գոյություն ունեցող անկարգություններին, խմբերի սանձարձակություններին ու ստեղծված անարիխային վերջ տալու համար այդ գավառներում ուժեղացված դրություն և գեներալ-նահանգապատություն հասաւատելու, ու զանազան ոճիրների համար մահվան պատիժ մացնելու մասին: Հավանություն է տրվում ներկայացված նախագծին¹⁰⁰⁵, վերջնական որոշումը սակայն հետաձգելով մինչև հունվարի 22-ի նիստը¹⁰⁰⁶. ինչպես և որոշվել էր, Նախարարների խորհրդի նիստը կրկին անդրադառնում է այդ հարցին: Դրանում մասնավորապես ասվում էր, որ ի լրումն և ի ձևակերպումն հունվարի 21-ի նիստում արված առաջարկության, **Ալ. Խատիսյանը** նոր առաջարկություն է ներկայացնում, որում ասվում էր, որ Դարձագյաղի, Երևանի, Էջմիածնի և Սուրբմալուի գավառներից պետք է կազմվի մի զինվորական շրջան և շրջանի պետ նշանակվի, որին պետք է ենթարկվեն թե՛ տեղական գորքը, և թե՛ միլիցիան, որը իրեւ զինվորական շրջանի պետ իր հերթին պիտի ենթարկվեր ՀՀ ՆԳ նախարարությանը, իսկ իրեւ տեղական գորքերի հրամանաստար՝ Հայկական դիվիզիայի պետին: Ընդունված որոշման մեջ Նախարարների խորհրդն իր համաձայնությունն արտահայտելով այդ առաջարկի հետ, միաձայն համձնարարում է ՆԳ նախարարի պաշտոնակատարին այդ առաջարկը ձևակերպել հասուն կարգադրությամբ և ներկայացնել ՀՀ խորհրդին՝ ի հաստատումն:

Գավառամասերից ստացված հաղորդագրությունների հեղինակները ևս կարեորում էին միլիցիայի և օրինապահ մարմինների գերը նշված երկույթներն արմատախիլ անելու առումով. 1919 թ. մայիսի 27-ի դիմումագրում՝ ուղղված ՆԳ նախարարին, Կարսի նահանգապետը հիշեցնելով իր մայիսի 21-ի հեռագրի մասին, տեղեկացնում էր վրացիների կողմից ողջ Արդաշանի մարզը գրավելու մասին, այս անգամ ավելացնում էր, որ վրացիները շարունակում են հույներին թունավորել քրդերի ու մահմեղականների դեմ, և

¹⁰⁰⁴ Նոյն տեղորամ, թ. 43:

¹⁰⁰⁵ Նոյն տեղորամ, գ. 486, մաս I, թ. 20:

¹⁰⁰⁶ Նոյն տեղորամ, Փ.Պ - 199, գ. 1, գ. 96, թ. 13, գ. 100(43), թ. 15, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 486, մաս I, թ. 20:

ընդհանուր խառնաշփոթի պայմաններում զբաղված են կողոպտառվ և բռնարարքների կիրառմամբ: Եզրակացության մեջ չեշտելով, որ բնակչությունը այնքան ուժեղ է տեսողի ենթարկված զանազան խմբերի կողմից և վախեցած անգուստ «խրախճանքներից», ցոփ գինաբրուքներից, որ ուրախանում է անգամ իրենց ամեն մի միլիցիոների հայտնվելով, նրանում տեսնելով իր իրավունքների և հանգստության գլխավոր գրավականը¹⁰⁰⁷: Հետաքրքիր գիտարկում է, որն արժանի է ուշաբրության, մասնավանդ վկայում է այն հանգամանքի օգտին, թե ի՞նչ արդյունքների կարելի է հասնել, եթե ճիշտ կազմակերպվի ներքին անվտանգության համակարգը, որում իրենց արժանի տեղը կտնեին միլիցիան և ՆԳ մարմինները, և իրենց օրինապահ վերաբերմունքով հասարակության նկատմամբ վայելեին վերջինիս հարգանք, երեմն էլ՝ աշակցությունը:

ՆԳ նախարարության հետաքրքրությունների ոլորտում էին երկրի ներքին կյանքին վերաբերող բոլոր հարցերը և փորձում էր խորամուխ լինել դրանց մեջ, գտնել լուծման հնարավոր ուղիները գաղթավաններով և սովոր հյուծված այդ երկրում, վերահսկել իրադրությանը: Բնականաբար, դրան էին նպատակառողջված այն քայլերը, որոնք ՆԳն ձեռնարկում էր բնակչությունից զենքն ու զինամթերքը առգրավելու համար, ենթադրելով, որ դրանք էլ ավելի են սրում դրությունը, որ խառնաշփոթ և քրեածին իրավճակը ձեռնտու էր զանազան ավագակարարությունն, որոնք հեշտությամբ էին ձեռք բերում հրազեն ու պատուհան դառնում սեփական ազգաբնակչության գիմին: Այդ նպատակով 1918 թ. օգոստոսի 21-ին Ա. Մանուկյանը կառավարության քննարկմանը ներկայացրեց մասնավոր զենք-զինամթերքի պետականացման վերաբերյալ օրինագիծ, որը հավանության արժանանալուց հետո ներկայացվեց ՀՀ պառլամենտի քննարկմանը¹⁰⁰⁸: Հիմնավորելով օրինագիծը, Ա. Մանուկյանը գտնում էր, որ եթե երկրում իր ժամանակին ժողովրդին զինելը անհրաժեշտություն էր և ուներ ինքնապաշտպանական նպատակներ, արդեն պետականության գոյության պայմաններում, երբ կանոնավոր զորք ունենալու խնդիրներ են լուծվում, անձի անձեռնմխերությունը, ունեցվածքի և այլ իրավունքների պաշտպանությունը պետական իշխանության պարտականությունն է¹⁰⁰⁹: Սակայն երկրի ներքին, հետեւաբար նաև պետական անվտանգության տեսանկյունից այս կարևոր մոտեցումը անհրաժեշտ համերաշխ ըմբռնումը չգտավ պառլամենտի օգոստոսի 27-ի նիստում, որտեղ մի շարք կուսակցությունների ներկայացուցիչներ Ա. Մանուկյանի ներկայացրած նախագիծը ըլնրունեցին: Սոցիալ-դեմոկրատ մենչեւիկ թ. Ավդալբեկյանը չհամաձայնվելով ՆԳ նախարարի այն տեսակետի հետ, որ ազգաբնակչության զինվելը մեծապես

¹⁰⁰⁷ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 547, մաս I, թ. 95:

¹⁰⁰⁸ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 105, թ. 2:

¹⁰⁰⁹ «Զանգ» (Երևան), 28 օգոստոսի, 1918, № 49:

Նպաստում է անարխիայի տարածմանը, բերելով մի շարք երկրների օրինակները, պատճառաբանություն էր բերում, որ անարխիային նպաստում է պետական իշխանության ապարատի թուլությունը և բացակայությունը: Հետեւաբար, ըստ վերջինիս կարևորվում էր ուժեղ դատաստանական գործի և միլիցիայի կազմակերպումը երկրում, այն ազատելով կաշառակերներից, և դրանից հետո ձեռնամուխն լինել զինաթափման խնդիրն: ՀԺԿ ներկայացուցիչ Ա. Մալխասյանը որպես անվտանգության պատվար դիտեց ուժեղ իշխանության ստեղծումը, որի դեպքում միայն կարելի է ժողովրդին զինաթափել, գտնելով, լավագույն դեպքում, զինաթափումը պետք է սկսել սահմանային գավառամասերից, աստիճանաբար շարժվելով դեպի մայրաքաղաք, կարծելով, որ միայն այդ պարագայում կարելի է ակնկալել ժողովրդի վստահությունը: Պատասխան երույթով հանդես եկած ՆԳ նախարարը երկրում կարգ ու կանոնի, ամուր իշխանության ստեղծման խնդրի իրազրծման համար պահանջեց աջակցել կառավարությանը, ինչն հակառակեցին գլխավորապես սոցիալ-դեմոկրատները ի դեմս նրանց լիդեր Հ. Ազատյանի, գտնելով, որ ազգարնակչությունը չպետք է զինաթափվի և իր քաղաքացիական իրավունքները պետք է պաշտպանի զենքով: Հ. Ազատյանը քննադատության ենթարկեց Ա. Մանուկյանին և ՀՀ Դաշնակցությանը, ասելով, որ տարիներ շարունակ վերջինս զենքի է կոչել հայ ժողովրդին, սակայն այժմ այդ նպատակին հանելուց հետո, կոչ է անում զինաթափել նրան: Հ. Ազատյանը անդում էր, որ այդ խնդիրը իրապես կլուծվի միայն հաստատելով Հեղափոխական օրենսդրություն, իրականացնելով բարեփոխումներ առողջապահության, աշխատանքի և Հողի բնագավառներում՝ ապրանքների հավասար բաշխմամբ: Դաշնակցական խմբակցության անդամ Ա. Թորոսյանն էլ իր Հերթին պատասխանեց, որ էստեկները դառնալով զենք կրելու ջատագովներ, հանիրավի մոռացել են, որ իր ժամանակին դատապարտել են ՀՀ Դաշնակցությանը այդ ուղղությամբ գործադրած ջանքերի համար: Ա. Թորոսյանը եզրակացնելով, որ սուլթանների և ցարերի դեմ պայքարի ժամանակներն անվերաբարձ անցել են, հետեւաբար, անհրաժեշտություն չկա, որպեսզի բնակչությունը զինվի, քանզի Հայաստանը անկախ պետականություն է, որն էլ կոչված է պաշտպանելու ՀՀ բարեկեցությունը, հետեւաբար նաև՝ անվտանգությունը: Ի վերջո, 15 ձայնով ընդդեմ 7-ի օրինագիծն անցնում է¹⁰¹⁰: 1918 թ. օգոստոսի 21 ին Նախարարների խորհրդի նիստը քննարկեց ՆԳ նախարարի կողմից առաջարկված օրենքի նախագիծը զենքի առգրավման մասին, բացառությամբ սառը և որսորդական զենքի, և Հավանություն տվեց այն պառլամենտ մտցնելու համար¹⁰¹¹: 1918 թ. օգոստոսի 29-ին Հայաստանի խորհրդարանն ընդունեց «Մասնավոր սեփականություն կազմող զենքերի և զինամթերքի պետականացման մասին»

¹⁰¹⁰ «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 11 սեպտեմբերի, 1918, № 182:

¹⁰¹¹ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 202, գ. 1, գ. 13, թ. 18:

օրենք, որը նախատեսում էր պետականացնել մասնավոր Հրազենն ու զինամթերքը, բայցի որպորդականից ու անպահունակավոր տեսակներից: Զենքը կամովին չհանձնելու դեպքում այն առգրավվելու էր Հարկադրաբար, իսկ օրինազանցները ՆԳ նախարարի որոշմամբ ենթարկվելու էին պատժի՝ մինչև 3000 ռ. տուգանքի: ՆԳ նախարարին էին վերապահվում զենք-զինամթերք հավաքագրող հանձնաժողովների կազմակերպման, մասնավոր անձանց ու կազմակերպությունների կողմից զենք-զինամթերք ձեռք բերելու, պահելու, դրանք կրելու արտօնություն տրամադրելու և այլ հարցեր: Վատանգված գյուղերի ինքնապաշտպանությանը չվնասելու նպատակով օրենքը թույլատրում էր գրավված զենքի մի մասը թողնել տեղում՝ հատուկ մարդկանց հակողության և պահպանության ներքո¹⁰¹²: Այս առումով հետաքրքիր է նաև ՀՀ Ներքին Գործերի նախարարի մեկ այլ Հրահանգ, որն այս անգամ մասնավորացված է և վերաբերում է Համբավետության ամենալարված շրջաններից մեկի՝ Նոր Բայազետի գավառին: ՆԳ նախարարի 1918 թ. հոկտեմբերի 14-ի Հրահանգում՝ ուղղված Տիգրան Բաղդասարյանին, ասվում էր Հետեւյալը. «1) Աջակցություն ցույց տալ Նոր Բայազետի գավառում զենքեր գրավող հանձնողին, 2) բոլոր գյուղերից պահանջել գավառում բոլոր զենքերը, ուղղմամթերքը ըստ օրենքի, 3) գրավելու գավառում զանձարան չմտած կապալները, 4) Հալաքել 20 տարեկանից մինչև 26 տարեկան դասավիճակներին և ցուցակներով ներկայացնել Նոր Բայազետի գարնիգոնի պետ, շտ. կապիտան Բուլուգումյանցին և Հրահանգել Նոր Բայազետի գավառում միլիցիայի պետ, պրապ. Թառումյանցին նրանց տեղափոխելու Երևան, միլիցիոներների հակողությամբ՝ Երևանի Զինվորական պետին [Հանձնելու], 5) Հետապնդել, ձերբակալել բոլոր մարդասպաններին և քրեական հանցագործներին, ու Հանձնել դատավանն իշխանությանը, 6) գործողություններ սկսել Նորագուգ գյուղից և վերջ դնել Նորագուգի ու Ղըլաղի կամայականություններին, որոնք հակառակ կառավարության հրահանգներին, որսում են ձուկ Քեալափ գետից և ծովից, վնասելով կապալառուներին, 7) Աշխատի[ե]լ բոլոր խնդիրները վերջացնել խաղաղ միջոցներով, որոնց սպառումից հետո միայն դիմել զենքի ուժի, վերջին դեպքում վարվել վերին աստիճանի կտրուկ կերպով, 8) Գյուղերը շրջել ամեն անգամ շրջանային կոմիտարների ուղեկցությամբ»¹⁰¹³: Այդ նույն նպատակադրումով էլ 1919 թ. հուլիսի 24-ի նիստում ՀՀ նախարարների խորհուրդը լսում է ՆԳն օրինագծի մասին ազգաբնակչությունից զենք ու զինամթերքի հարկադրական միջոցներով հավաքելու և զինային

¹⁰¹² ՀԱՍ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 4, թ. 1, Հայաստանի Հանրապետության պառամենտի օրենքները, էջ 2-3:

¹⁰¹³ ՀԱՍ, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 38, մաս I, թ. 484:

պարտադիր տուրք սահմանելու մասին: Որոշվում է Համաձայն Հունիսի 5-ի օրենքի՝ Հաստատել ներկայացված օրինագիծը¹⁰¹⁴:

ՆԳ նախարարության իրավասության մեջ մտնում էին տարաբնույթ հարցեր, որոնց լուծման համար վերջինս համագործակցում էր այլ նախարարությունների հետ, փորձելով համատեղ ուժերով կանխել անիշխանություն դրսերող երևոյթները երկրում, զինվորական և այլ ընույթի խժդություններն ու հանցագործությունները: Նախարարների խորհրդի 1919 թ. հունվարի 25-ի նիստում լսվում է Արդարադատության նախարարի առաջարկը՝ զինված անպատճախանատու խմբերի ինքնազլուխ գործողություններին վերջ տալու մասին, հանձնարարելով ՆԳ և Զինվորական նախարարություններին համատեղ ծրագիր ներկայացնել ազգաբնակչությանը այդ խմբերի ինքնազլուխ գործողություններից ապահովելու և նրանց զապելու համար¹⁰¹⁵: Իսկ 1919 թ. փետրվարի 3-ի նիստում Նախարարների խորհուրդը լսելով ՆԳ Նախարարի զեկուցումը՝ Դավալուի և Սուլմալուի շրջաններում գտնվող «խմբերը» գորամաերով փոխարինելու մասին հարցը, այն ընդունում է որպես ի գիտություն, ասել է, թե տալիս է իր համաձայնությունը¹⁰¹⁶:

ՆԳՆ և միլիցիան բազմաթիվ բողոքագրեր էին ստանում զինվորականների կողմից կատարվող անօրինականությունների, երբեմն էլ պարզապես հանցագործ գործողությունների մասին: ՀՀ Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարին հասցեադրված Ալեքսանդրապոլի գալառային կոմիսարի 1919 թ. մարտի 20-ի զեկուցագրում նշվում էր, որ գավառի գյուղացիների և փախստականների վիճակը սովոր օրեցօր դառնում է ավելի ու ավելի հուսահատական, նշելով, որ գավառի բնակչությունը փախստականների հետ միասին կազմում է 160.000 չունչ, որից իրենց գոյությունը մինչև նոր բերքահավաքը կարող են պահպանել միայն 12.000-ը, իսկ մնացած 148.000-ը չունեն ոչ հաց, ոչ ցորեն, և մինչև նոր բերքը նրանց պահելու համար անհրաժեշտ է 888.000 փութ ցորեն, յուրաքանչյուր շնչին հաշվելով ամիսը՝ մեկ փութ, իսկ սերմացու 1.170.228 փութ, և այդ պայմաններում գորամաերի անօրինական գործողությունները, մթերքների և սայլակառքերի բռնագրավումները սրում են առանց այն էլ վատ վիճակը՝ հանգեցնելով տարբեր գյուղերի բնակիչների բողոքներին: Գավառական կոմիսարը առաջարկում էր գավառում ունենալ այնպիսի վարչակարգ, որն օգտվեր ինչպես Հայերի, այնպես էլ մահմեդականների հարգանքից՝ վերջիններին հետ մերձենալու համար¹⁰¹⁷: Այդ առումով առավել մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Դիլիջանի գավառային կոմիսար Մ. Մարտիրոսյանի 1919 թ. մարտի

¹⁰¹⁴ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 96ա, թ. 20, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 486, մաս II, թ. 284:

¹⁰¹⁵ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 96, թ. 10, գ. 100 (43), թ. 11:

¹⁰¹⁶ Նոյն տեղում, գ. 100 (43), թ. 21:

¹⁰¹⁷ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 135 , թ. 29:

25-ի զեկույցը՝ ուղղված ՀՀ Տարածքի Վարչակազմի և միջինասրին, որը նաև ներքին քաղաքականության նրբությունների ըմբռնման տեսանկյունից արժանի է ուշադրության զեկուցագրում **Մ. Սարասիկյանը** նկատում էր, որ տնտեսական առումով բնակչությունը գտնվում է հուսահատական վիճակում, Հաջ գավառի շուկաներում գրեթե չկա և ՀՀ մեծ մասը սնվում է Ղազախի գավառի Հաշվին և Դիլիջանի «տրամադրություն» (մեծ ուղի) բերփող Հայով, որը Ղազախից ուղեկցվում է բարդություններով և զանագան խոչընդոտներով: Սարասիկյանը ընդգծում էր, որ տեղական բնակիչներին քիչ նեղություններ չեն տալիս նաև բախտի քմահաճույքին թողնված փափստականները, որոնք թափառում են գյուղերում և զբաղված են մուրացկանությամբ, Հաճախ էլ տեղացիներից բռնաշորթելով վերջին կտոր Հարցը: Իսկ ամենակարենորը, դա այն էր, որ Մ. Սարասիկյանը կենտրոնական իշխանությունների ուշադրությունը բևեռում էր գավառի զորամասերի սպաններից շատերի կողմից դրաւերփող սպային ոչ վայել դիրքի ու կեցվածքի վրա. Հաճախ գիշերները ավելորդ հրացանաձգությամբ զբաղվելը, ինչը տագնապ և վախ էր ներշնչում բնակչությանը: Սարասիկյանը վերջին Հանգամանքից եղրակացնում էր, որ վերջիններս գտնվելով այդ վիճակում, չեն մտածում իրենց զինվորների մասին, որի հետևանքով դասալքությունը վերջ չունի: Այնուհետև Սարասիկյանը ընդգծում էր, որ թաթարական Հին Ակիթեարա, Ակիթեարա, Բուղանիս-Այրում, Կուչչի-Այրում, Մազամլու, Ֆարավիլ, Շինիխ-Այրում, Արաբաշլյար և Յարադուլլա բնակավայրերը՝ թվով մոտ 12 հազար շունչ բնակչությամբ, խոր կերպով մտնում են իրեն վատահված գավառի բնակելի կետերի մեջ և աշխարհագրական նկատուումներով պետք է ընդգրկվեն ՀՀ տարածքի մեջ, սակայն գտնվում են Ադրբեջանի իշխանությունների ղեկավարության ներքո, երեւոյթ, որը բացասաբար էր անդրադառնում դրության վրա, ցանկալի Համարելով Հարցի շուտափույթ լուծումը¹⁰¹⁸:

ՆԳ նախարարությանը չէր կարող չհետաքրքրել երկրի Համար կարևոր նշանակություն ունեցող զանազան խմբերի, ոչ կանոնավոր զորամասերի հետագա ճակատագրի Հարցը, որոնք ավելորդ լարվածության մեջ էին պահում երկիրը և ժողովրդին, քանզի այն ուներ ոպագմալարական կարևորագույն նշանակություն: Հետևաբար, Հարկավոր էր վերջ ի վերջո այդ տեսակի բոլոր զինուժերը, անկանոն զինված խմբերը տարրապուծել կանոնավոր զորամասերի կազմում: Այս առումով ուշագրավ է Նախարարների խորհրդի 1919 թ. սեպտեմբերի 8-ի նիստը, որում լսվում է ՆԳ նախարարի զեկուցումը անկանոն զորամասերի մասին՝ Հանձնարարելով ՆԳ և Զինվորական նախարարություններին մշակել անկանոն զորային միավորների կազմակերպվածության և այդ զորամասերը անհրաժեշտորեն պահելու նպատակի մասին

¹⁰¹⁸ Նույն տեղում, թ. 33:

կանոնադրություն¹⁰¹⁹: Երկրի տարբեր շրջաններում տիրող անկայուն և քառային վիճակի, անարխիայի, անկանոն խմբերի ու զորամասերի կամայականությունների, դրանց դեմ ՆԳ մարմինների պայքարը գործակցի «արդյունավետության» մասին է վկայում 1920 թ. վերջերի մի դիմումափիր՝ հասցեագրված ՀՀ պառլամենտի նախագահին և ՆԳ նախարարին, որում ՆԳ նախարարի ժամանակավոր պաշտոնակառար Ա. Մաքսապետյանը մասնավորապես ընդգծում է. «Երջերով Շամշադինի, Խջևանի, Բարձրանայի շրջանները, հաստատում ենք իշխանության բացարձակ բացակայությունը: Ժողովրդի անտերությունը, հայտնի թալանների, ծանոթ յանցագործների միջոցով, երկրի տնտեսական քայլայությունը, աշխատանքի կազմալուծումը. անցեալի դժբախտություններից ճողովրած այս հարուստ երկիրը փրկելու և ժողովրդին իշխանության գոյությունը ճանաչել տալու համար պահանջում ենք անմիջապես բանակցություններ սկսել՝ արմինիստրացիային ընդուած գնալ ժողովրդի արդարացի պահանջին՝ ապահովելով նրանց կյանքը և տնտեսությունը»¹⁰²⁰:

Սակայն, դժբախտաբար հասարակությունն այդքան ներուժ չուներ ազդելու հակապետական, Հանցավոր տարբերի վրա, և դրանք ծաղկում էին: Լավագույն սպառագինությամբ որոշակի խմբեր զբաղված էին աշաբեկչությամբ, դրամաշորթությամբ և պարզապես կողոպուտով: Հատկապես դժվարին իրավիճակ էր ստեղծված Կարսի նահանգում: ՀՀ ՆԳ նախարարի օգնական Ա. Թողոսյանը 1920 թ. հունիսի 2-ի գելույցում Նախարարների խորհրդում, վկայակոչում է այն փաստը, որ օգտվելով Հանրապետության համար ստեղծված խառնակ իրավիճակից, «խմբերը» ահաբեկչությամբ էին զբաղված նաև այլազգիների, մասնավորապես Կարսի նահանգի ռուսական գյուղերի նկատմամբ, որոնց ներկայացուցիչները հունիսի 29-ին բողոքագրով դիմել են ՆԳ նախարարի օգնականին: Շիրակի նահանգապատճեն այս կապակցությամբ ևս իր բուռն բողոքն էր արտահայտում զինված անձանց կամայական ելույթներից¹⁰²¹: Այս կապակցությամբ «Անիշխանությունը Կարսում» վերտառությամբ հոգված է տպագրվում սոցիալիստ-հեղափոխականների կողմից «Սոցիալիստ-հեղափոխական» թերթում, որում անարդանքի սյունին են գամմում մասուցերիստական «խմբերը» իրենց ծավալած անարդարացի գործողությունների համար և կատավարությունը տեղական վարչակազմին կոչ էր անում արմատափիլ անել այդ ավագակառըները¹⁰²²: Հարկ է ավելացնել, որ վերոնշյալ անձինք անդրադարձնալով այս ցավալի փաստերին, չէին բավարարվում այդ մասին արձանագրելով, այլ երբեմն էլ

¹⁰¹⁹ Նոյն տեղում, ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 100 (43), թ. 200:

¹⁰²⁰ Նոյն տեղում, ֆ.Պ - 198, գ. 1, գ. 31, թ. 6:

¹⁰²¹ Նոյն տեղում, ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 287, թ. 4:

¹⁰²² Նոյն տեղում, գ. 300, թ. 109-110, «Սոցիալիստ-հեղափոխական», 18.09.1919, № 19; 29. 10. 1919, № 30:

փորձում էին ելք որոնել և դրանց դեմն առնելու միջոցներ ցույց տալ: Այսպես **Ս. Թորոսյանը** նշում է, որ միլիցիոներների մի մասը «խեղճ ու կրակ մարդիկ են, որոնք միայն զուր փող են ստանում, իսկ մյուս մասը՝ թալանի տենչով բռնված՝ մասնակից է թե՛ թալաններին և թե՛ գաղտնի ապստամբություններին»¹⁰²³, նաև ընդգծում էր, որ «միլիցիան զինված է պատահական զենքերով, հաճախ չի ունենում փամփուշտ և այլն»: ՆԳ նախարարի օգնականը փորձում էր խորքային զիտարկումներ կատարել և նշել ստեղծված վիճակից դուրս գալու ուղիներ, ընդգծելով հետեւյալը. «Ներքին Գործերի նախարարության ապարատի քայլքայմանը նպաստում են այն հատուկ լիազօրները, որոնք ցրված են զանազան տեղեր, և խառնվում են վարչական գործերին, բանտարկում են, արձակում և այլն»: Այսուհետեւ, **Ս. Թորոսյանն** անցնում էր կրոնկրետ առաջարկների, որոնք հանգում էին հետեւյալին. 1) Բոլոր միլիցիոներների ոռոճիկը կրկնապատկել, 2) տալ ամսական մի փութ այլուր, 3) բոլոր միլիցիոներներին տալ հագուստ, 4) միլիցիան զինել լավ հրացաններով և ապահովել անհրաժեշտ քանակությամբ փամփուշտով, 5) միլիցիան ազատել զինվորական պարտականություններից, 6) 25 տարին լրացած բոլոր տղամարդկանց միլիցիոներական ծառայությունը ճանաչել որպես զինվորական ծառայություն, 7) Դ դասարանը ավարտած ու միջնակարգ կրթություն ստացած միլիցիոներներին հատուկ վարձատրություն տալ՝ միլիցիայի ոռոճիկի 1/2 չափով, 8) կրկնապատկել նահանգապատշի ու վարչակարգի մյուս պաշտոնյաների ոռոճիկը, 9) վերացնել բոլոր արտակարգ կոմիսարների, հատուկ լիազօրների պաշտոնները, 10) ինքնավարությունների աղմինիստրացիայի ու միլիցիայի պաշտոնները հանձնել պետականորեն աշխատող մարդկանց՝ առանց կուտակցական խարության, 11) երկրով մեկ սփոված զինված ուժերը ճանաչել հակապետական, զինաթափել, և նրանց դեմ կոխվ մղել զորքի ու միլիցիայի միջոցով, 12) զինվորական իշխանությանը պարտադրել պահանջված դեպքում օգնության հասնել աղմինիստրացիային, 13) դաստավարության ձևականությունները փոփոխելով՝ պարտադրել նահանգային դաստարաններին շտապ քննել պետական հանցավոր պաշտոնյաների գործերը, 14) զինվորական իշխանություններին արգելել Ներքին Գործերի նախարարության գործերին խառնվել, հատկապես արգելել սայլեր, կենդանիներ, խոտ և այլ նյութերի բռնագրավելը¹⁰²⁴: Սույն հետաքրքիր փաստաթիթի վրա կա ՆԳ նախարար **Ռ. Տեր-Մինասյանի** մակագրությունը՝ պատասխան առաջարկների ու տեսակետների հետաքրքիր փաթեթով՝ Ս. Թորոսյանի կողմց արլիած առաջարկների ամեն մի կետի վերաբերյալ ըստ հերթականության, որոնք հանգում են հետեւյալն. «1) Համաձայն եմ՝ բյուրոյի համաձայնությամբ, 2) համաձայն եմ՝ Խնամատարության մինիստրության միջոցով տալու պայմանով, 3) համաձայն եմ, 4)

¹⁰²³ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 287, թ. 5:

¹⁰²⁴ Նոյն տեղում, թ. 5-6:

իսկ քաղաքներում՝ «Բերդան» և «Մոսին» -ով, իսկ շրջաններում՝ «Մոսին» հրացաններով, զինելով միլիցիան փամփուշտներով, 5) 32-ից բարձր պետք է արդեն ազատել, իսկ մնացածին՝ ազատել՝ կնշանակի քանդել զորքը, 6) եթե նախատեսել 32-ից բարձր հասակ ունեցողներին ազատել զորքի շարքերից, անհրաժեշտ է դրանց պատասխանին չսպասել, մտցնել միլիցիայի շարքերը իբրև պարտադիր՝ միլիցիայի ռոճիկով, 7) համաձայն եմ, 8) համաձայն եմ՝ բյուրոյի համաձայնությամբ, 9) նորմալ վիճակում գտնվող շրջաններում համաձայն եմ, 10) այդ փորձը ճակատագրական նշանակություն կարող է ունենալ, ինչպես երեաց լուսավորության մինիստրության փորձից պետք է ընդունել սկզբունք միմիայն այս կառավարությանը և հայրենիքին սատարող տարրերին, 11) զինված ժողովուրդն է ստեղծել այս երկիրը, և նա է իսկական պաշտպանը Հայրենիքի, ավելի՝ քան միլիցիան, ուստի ժողովրդին պետք է զինել և նրան կազմակերպել, իսկ զորքին և միլիցիային հակառել զինված ժողովուրդը՝ համարել անօրինական և կորատաքեր, 12) համաձայն եմ, բայց խոչոր դեպքերում և միայն ընդհանուր հրամանատարի թույլտվությամբ, բայց առհասարակ կարևոր է զորքը ներքին կյանքից պահել բոլորովին (հեռու), և նրա ուշադրությունը սևեռել դեպի արտաքին թշնամին, 13) համաձայն եմ, 14) համաձայն եմ, 15) զարգացնել ժողովրդական ինքնապաշտպանությունը և ժողովրդի մեջ քաղաքացիական պարտականությունների պարտաճանաչությունը, կազմակերպել քաղաքի և Դաշըռուռունի նման գնդեր, նրանց տալով կոմիտեների, ոստիկանության ու զինվորական գործառնություններ, 16) մտցնել համաձայնական, կոմիտեական պարտականություններ»¹⁰²⁵:

Քննարկվող Հիմնահարցի կապակցությամբ ուշագրավ են նաև Ռնդամալ (Զրառատ) և Վերին-Ալիտա գյուղերի բնակչության ներկայացուցիչների բոլորագրերը՝ ուղղված պառլամենտի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցությանը, որում դժգուում էին կառավարության ներկայացուցիչների և զորամասերի, ինչպես նաև 400-ից ավելի գաղթականների կողմեց իրենց ունեցվածքը թալանելու, գործադրված բռնությունների և այլ անկարգությունների վերաբերյալ, ինդրվում էր քննիչ հանձնաժողով ուղարկել¹⁰²⁶: Դարաշիչագի տեղամասի Ռնդամալ գյուղի կոմիտար Սարդիս Երամովք պառլամենտի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակում հասցեագրված դիմում-բողոքագրում, Վրդովկելով խմբապետ Մեսրոպի և նրա 300 զինվորների ազօրինի գործողություններից, մեղադրելով, որ այդ վախսկոտ խմբապետները դեռ երեկ փախչում էին Երևանկայից մինչև Երևան անամոթաբար փախչում էին պատերազմի դաշտից վախկոտ նապաստակի նման, շատ իիզախ դուրս եկան անպաշտպան գյուղացիների՝ իրենց սեփական հայրենակիցների նկատմամբ, մասնավորապես զինաթափման մասին օրենքի հրապարակումից

¹⁰²⁵ Նոյն տեղում, թ. 6 հակ.:

¹⁰²⁶ Նոյն տեղում, Ֆ.Կ. - 404, գ. 1, գ. 27, թ. 1-3:

Հետո, առանց խարականության իրենց հարվածների նշանակետ ընտրելով շատերին, մասնավորապես՝ քաղաքական հակառակորդներին: Այնուհետեւ դիպուկ նկատում էր. «Ինչ էին անում այդ ենիչերիները այստեղ, նկարագրել հնարավոր չեն, վերցնում էին հացը, ալյուրը, գարին, խոտը, պահանջում էին ոչխար, հավ, բռնություններ էին գործադրում»¹⁰²⁷: Ս. Երամովը նաև ավելացնում էր հետեւալը. «այնտեղ ուղարկեց հրետանի. ինչու՞ մի քանի հարյուր լիազորներ և նրանց աղդականները պետք է հարստանան մեր գյուղացիների հաշվին. այժմ ստուգման փոխարեն ուղարկում են մեզ մոտ մեսրոպների խմբերը. հասարակությունը վճռել է ընդունել մահմեդականություն և դառնալ թուրքիայի հպատակներ (գոնե) գեթ փրկելու սեփական գոյությունը և կազմելով գյուղական որոշումը, լիազորել է ինձ խնդրանքով դիմել այստեղ գտնվող թուրքական ներկայացուցչին, սակայն Հուրախություն ունդամացիների, իրադրությունը փոխվեց և իմ դիմումը թուրքիային օգուտ չի տա, և քանի որ այլ ելք չկա, խնդրում եմ գյուղ գործուղել հատուկ հանձնաժողով և մանրազնին ուսումնասիրել գյուղացիների վիճակը, այնուհետև վարվել՝ ինչպես խիղճը կթելազրի»¹⁰²⁸: Գյուղական կոմիսարը գրում էր, որ այն ինչ կատարվում էր Ռուդամ պլում, այն չի եղել և չէր էլ կարող անկասկած լինել ոչ միայն Ռումանովների կամ Արդուլ Համիդի, այլև Լենկ-Թենմուրի ժամանակ, որը չէր թույլատրում իր հորդաներին անել ինչ խելքներին փչի: Ամփոփելով իր միտքը, նա շեշտում էր, որ Մեսրոպը և նրա կողմանակիցները պարզապես հարստանում են գյուղացիների հաշվին, և եթե կառավարությունը վճռել է ընդունել մահմեդականություն և դառնալ թուրքիայի հպատակներ, գոնե իրենց գոյությունը փրկելու համար, և լիազորել է դիմել թուրքական ներկայացուցչին»¹⁰²⁹:

Բոնագրավումները առավել վաստ անդրադարձ ունեցան այն շրջանների վրա, որոնք մահմեդական ուժեղ հարևանություն ունեին և ճանապարհների խաչմերուկի վրա էին, գումարած դրան գարիմանության և այլ խնդիրներ: 1918 թ. օգոստոսի 2-ի ՀՀ կառավարության պարենավորման բաժնի կառավարիչը ՆԳ և Զինվորական գործերի նախարարներին ուղղված բողոքագրում ընդգծում էր, որ զորամասերը ինքնակամ բռնագրավում են ցորենը գյուղական բնակավայրերում, և չնայած իրենց պահանջներին և բողոքներին, բռնագրավումները ոչ միայն չեն դադարել, այլև ընդունել են սպառնալից չափեր: Պարենային բաժնի կառավարիչը խնդրում էր կարգադրություններ անել բոլոր զորամասերին՝ դաբարեցնելու բռնագրավումները, նշելով, որ հակառակ պարագայում պարենային բաժինը հարկադրված կինի դաբարեցնել հացի մատակարարումը զորամասերին, քանզի նաև

¹⁰²⁷ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 198, գ. 1, գ. 17, թ. 6:

¹⁰²⁸ Նոյն տեղում, գ. 17, թ. 6:

¹⁰²⁹ Նոյն տեղում, Ֆ.Կ - 404, գ. 1, գ. 17, թ. 9-10:

իրենք այլևս ի վիճակի չեն լինի շարունակել իրենց աշխատանքը¹⁰³⁰: Կապված զինվորականների կողմից խաղաղ բնակչության նկատմամբ ինքնակամ գործողությունների, անկարգությունների և նրանց ունեցվածքի (անասնակեր, հավ, ուտենիք և այլն) բռնագրավումների, զանազան զորաշոկատների կողմից ապօրինի գործողությունների հետ, ՆԳ նախարարը 1918 թ. օգոստոսի 17-ին ՀՀ Զինվորական նախարարին հասցեագրված դիմումագրում խնդրում էր վերջինից իրեն չմերժել անհապաղ կարգադրություններ անել ապագայում զորամասերի կողմից նման ինքնակամ գործողությունները, և խաղաղ բնակչության նկատմամբ բռնությունները դադարեցնելու ուղղությամբ և այդ մասին իրեն տեղյակ պահել: Պատասխան հեռագրում Զինվորական նախարարի անունից Գլխավոր շտաբի պետը հավաստիցնում էր, որ արդեն արգել են կարգադրություններ մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկելու մասին, ինչպես նաև ձեռնարկվել են համապատասխան նախազգուշական միջոցառումներ¹⁰³¹:

Հայի խնդիրը շատ կարևոր էր, և այդ հանգամանքից ելնելով կառավարությունը հայտարարեց դրա նկատմամբ մենաշնորհային իրավունքի մասին, որից ենելով էլ խնդիր դրվեց կարգավորել այդ խնդիր զորամասերին վերաբերող խնդիրները՝ կամխելու համար արտառոց երևոյթները բնակչության նկատմամբ, և մասնավորապես գյուղի: Գեներալ-մայոր Դոլուսանյանը (Դոլուսանովը) Հայկական դիվիզիայի գծով իր հրամանում (№ 23, § 38) ենելով ՀՀ կառավարության հայի նկատմամբ մենաշնորհային իրավունքից, հայտարարեց այն մասին, որ ոչ մի զորամաս իրավունք չունի ցորենի գնումներ կատարելու ՀՀ սահմաններում, սպառնալով, որ Հակառակ դեպքում գնված ցորենը կրոնագրավվի¹⁰³²: Զինվորականները օգտագործելով իրենց գիրքը, հաճախ պարենային խնդիրները լուծում էին բռնարարների միջոցով, և բնակչությունը ահռելի թվով բողոքներ էր ուղղում ՆԳ և Զինվորական նախարարությունների զեկավար մարմիններին: Այդպիսի բողոքների հեղինակներ էին դառնում նաև իրենք՝ զինվորականները: Հետաքրքիր է այս առումով Հրետանային վարչության պետ գեներալ-մայոր Գամագովի 1918 թ. հոկտեմբերի 17-ի զեկուցագիրը՝ ուղղված Զինվորական նախարարին, որն էլ իր հերթին ուղարկել է ՆԳ նախարարին, որում ընդգծում էր, որ Բաշ-Ապարանում իր կողմից Հայկական Հրետանային բրիգադի 4-րդ մարտկոցի զննման ժամանակ, այդ մարտկոցի Հրամանատար կապիտան Խողանովսկին իրեն բողոքագիր է ներկայացրել բռնագրավումի գծով զորաշոկատի պետ Արաեն-առայի Հասցեին, որ վերջինս մարտկոցի տնտեսական գծով չինովնիկներին ստիպում է ընթացիկ օգտագործման և ձմռան համար որպես պահուստ գնել մթերքներ (կարտոֆիլ, կաղամբ), ինչպես նաև

¹⁰³⁰ Նոյեմբերի 10-ին, Ֆ. Պ - 201, գ. 1, գ. 101, թ. 1:

¹⁰³¹ Նոյեմբերի 10-ին, գ. 15, թ. 90:

¹⁰³² Նոյեմբերի 10-ին, գ. 102, թ. 56-57:

անսանսակերի համար և այլն: Այս կապակցությամբ ՆԳ նախարարը ընդգծում էր, որ ինքն այն ուղարկում է Զինվորական նախարարին բանաձևի համար՝ խնդրելով անել Հարկ եղած կարգադրությունները, քանի որ Արսեն-աղայի գործողությունների վերաբերյալ առաջին անգամ չէ, որ ստացվում են բողոքներ բնակչության կողմից, որը բացահայտվել է գնդապետ ԱԼ. Պ. Բեյ-Մամիկոնյանի կողմից անցկացված հետաքննությամբ¹⁰³³: Այդ հանգամանքի հաշվառումից էլ ենելով, ՀՀ նախարարը 1918 թ. հոկտեմբերի 31-ին անդրադառնաբով իր գրադրությանը՝ ուղղված Հայաստանի գորքերի զինվորական շտաբի պետին, Հաղորդում էր, որ համաձայն կառավարության ընդհանուր որոշման, բնակչությունից պարենամթերքների բռնագրավումը պետք է իրականացվի միայն համաձայն պարենային բաժնի կարգադրության, և առանձին գորամառերին այդպիսի իրավունք չի տրված, քանզի պարենով նրանք պետք է մատակարարվեն անմիջապես համբարակապեռության կողմից: Իսկ ինչ վերաբերում է գրադրության մեջ հիշված Սրբեն աղայի չարաշահումներին բռնագրավման խնդրում, ավելացնում էր ՆԳ նախարարը, եթե դրանք համապատասխանում են իրականությանը, ապա պետք է նրան ենթարկել օրինական պատասխանառվության դատարանի միջոցով կամ կարգապահական կարգով¹⁰³⁴:

Այդուհանդերձ, որոշ տեղերում վճռական քայլեր ձեռնարկվեցին զորամասերի կողմից բռնագրավումները կարգավորելու խնդրում: Գաղտնիք չէ, որ հայկական զորամասերի մեջ լավագույններից մեկը, որի մասին նույնակ խորհրդային զորահրամանաստարներն են ընդգծել, դա Դրոյի կողմից գլխավորվող զորաջոկասոներն են եղել: Վերոհիշյալ խնդրում ևս այն բացառություն չկազմեց: Հետաքրքիր է այս առումով Դիլիջան-Ղարաբիլիսայի զինվորական օկրուգի պետ Դրոյի 1918 թ. նոյեմբերի 26-ի հրամանը. «Ի նկատի ունենալով Դիլիջանի և մասնավորապես Ղարաբիլիսայի գավառների գյուղական բնակչության ծանր տնտեսական դրությունը մթերքների, անառունի և անսանսակերի բռնագրավումի համակարգը կարգավորելու համար հրամայում եմ բոլոր զորամասերին միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի առանց գավառային և տեղամասային կոմիսարների թույլտվության և գյուղական կոմիսարների գիտության բնակչություն ոչինչ չըռնագրավվի: Ուեկվիզիցիան պետք է իրականացվի գեմստվայի կամ վարչակազմի և գյուղական հասարակության ներկայացուցչի ներկայությամբ: Փողերը պետք է վճարվեն տեղում՝ առանց հապաղման»¹⁰³⁵: Միաժամանակ Դրոն քաղաքացիական իշխանություններից խնդրում էր աշակցություն ցույց տալ զորամասերին իրենց վրա դրված պարտականությունների կատարման տեսանկյունից: ՀՀ Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարին ուղղված իր գեկուցագրում

¹⁰³³ Նոյեմբերի 10:

¹⁰³⁴ Նոյեմբերի 10:

¹⁰³⁵ Նոյեմբերի 10:

Էջմիածնի գավառային կոմիսարը 1919 թ. մարտի 13-ին գրում էր, որ գավառում բառիս ամենալայն իմաստով սով է, 3-րդ և 4-րդ տեղամասերի բնակիչները սնվում են լեշով և խոտով, պոկելով ցանքի կանաչը, գումարած դրան՝ տիֆի վարակը, որը մեծ զոհեր էր խոռում, գտնելով, որ կարգ ու կանոն չկա, սպաները ինքնակամ վերցնում էին բնակիչներից անասունը՝ առանց տեղական իշխանության թույլտվության¹⁰³⁶: 1919 թ. Հոկտեմբերի 29-ին ՆԳ նախարարության վարչակազմի ու միջիցիայի բաժնի պետը շրջաբերական է հղում գավառային բոլոր կոմիսարներին. «Դեպքերի մասին բոլոր գավառային կոմիսարների զեկույցից երևում է, որ կողոպտատներն ու ավագակությունները գավառներում կրում են համաձարակային բնույթ: Դրա համար առաջարկում են կիրառել ամենավճռական միջոցները՝ գավառներում իրական հանգստություն և օրինական կարգ ու կանոնի հաստատման, ինչպես նաև ձեռնարկել բոլոր միջոցները ավագակության և կողոպտատի մեջ մեղավոր անձանց ձերբակալման համար»¹⁰³⁷: Բազմաթիվ բողոքներ էին ստացվում, որոնցում դժգոհություններ էին արտահայտվում մանավորապես գավառային իշխանությունների և միջիցիայի հացեին: Այս առումով շատ բնութագրական է Քարվանսարայի զեմատվոյի վարչության նախագահի դիմումագիրը ՆԳ նախարարին, որում ասվում էր Հետևյալը. «Ամեն օր գյուղացիները մեզ են դիմում բողոքներով՝ հասարակական անվտանգության նկատմամբ հսկողության բացարձակ բացակայության կապակցությամբ, բացահայտ կրոպատաների առիթով, որոնք կատարվում են այն խումբ անձանց միջոցով, որոնց ազգանունները գյուղացիներին լավ հայտնի են: Թաղանը գավառում կրում է զանգվածային բնույթ, գյուղացիների ընկճածությունը հասել է աներևակայելի չափերի: Կան անձինք, որոնք ունեին հինգ-վեց գլուխ եղ, իսկ հիմա չունեն ոչինչ: Թաղանը մեր գավառում ընթանում է կազմակերպված: Այդ գործով գրավված են մի քանի կազմակերպված մեծ խմբեր, որոնք թշնամություն են անում մեկը մյուսի դեմ և որոնցից յուրաքանչյուրը սարսափի մեջ է պահում գավառի բնակչությանը: Վստահություն չկա և իշխանությունների նկատմամբ: Իշխանությունները չեն պաշտպանում աշխատավոր գյուղացիության շահերը: Նրանք հովանափորում են թաղանչիներին: Եվ սպանվելու սարսափը մարդկանց ստիպում է լրել: Գյուղացիները մեզ հարց են տալիս. ի՞նչ է մտածում այս կապակցությամբ կառավարությունը: Մտաղի՞՞ է արդյոք նա բացահայտ կերպով կանգնել աշխատավոր գյուղացու կողմը: Ասում են, չին ոեժիմի օրոք երեք գաշնակցական ահ ու սարսափի մեջ էին պահում և՝ գյուղական վարչակազմը, և վնասակար տարրերին: Այժմ ողջ իշխանությունը ժողովրդի կողմից հանձնված է իրենց ձեռքը: Եվ մի՞թե նրա համար, որպեսզի նրանք հովանափորեն ավագակությունները: Այդ կարծիքը իր հիմքում իրական հող ունի:

¹⁰³⁶ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 135, թ. 15:

¹⁰³⁷ Նոյն տեղում, գ. 299, թ. 30:

Չափազանց սառնորեն դիտելով իրերի վիճակը, մենք պետք է ընդունենք, որ դրությունը բացարձակորեն ծանր է»¹⁰³⁸:

Անշուշտ, հետաքրքիր է ասել, որ փորձեր արվում էին իմաստավորելու այդ ժամանակաշրջանի խնդիրները, ուրվագծվում էին քայլեր այդ գժվարություններից երկիրը դուրս բերելու համար: ՆԳ նախարարը ելույթ ունենալով Նախարարների խորհրդի 1919 թ. փետրվարի 11-ի նիստում, փորձելով վերհանել ներքին գժվարությունների իրական պատճառները և արմատները, հետեւյան է արձանագրում. «որ ներկա անկարգությունները ժամանակավոր բնույթ են կրում և անցողական են: Դրանք գլխավորապես պայմանավորվում են սովոր. բնակչության մի մասը հանդիսատ կերպով մեռնում է, իսկ մյուս ավելի անհանդիսատ մասը անկարգություն է անում: Վերջինս խոչոր չափերի է հասնում բնականաբար գաղթականների մոտ: Գլխավորապես սովոր է պայմանավորվում նաև զինվորների անկարգությունը: Այսաել ամենից առաջ պիտի հիշել զանազան խմբերին: Ես հրահանդիլ իմ դրանց ցըլի»¹⁰³⁹: Իսկ ամենավատթար վիճակը ստեղծվել էր Զանգիբրասարի շրջանում, որը պարզապես ավագակային խմբերի մըցատեղի էր, իսկ մարդկանց մոտ ամրապնդվել էր անպատճելիության զգացումը: Իսկ այդ ամենին Հայաստանի ՆԳ նախարարությունը ուղարկելու ոչինչ չուներ: Ինչպես վկայակոչում է ՆԳ նախարարի օգնականը, միլիցիններների թիվը թղթի վրա հանում էր 5000-ի, իսկ իրականում այդ թվի կեսն էլ չկար: Դա բացարձիւմ էր նրանով, որ պետության տկարության, ֆինանսավան անկարողության հետևանքով շատերը պարզապես չեն էլ ցանկանում միլիցիններ դառնալ, աշխատավարձը մինչև 1920 թ. ապրիլի 1-ը կազմում էր ընդամենը 2500 ռուբլի, իսկ դրանից հետո էլ՝ 5000 ռուբլի: Միլիցիններն իրեն ապահով չեր զգում, իսկ առավել ակտիվները զբաղվում էին ալան-թալանով, աջակցում և հանցակից էին գողերին¹⁰⁴⁰: Բացի այն հանգամանքից, որ պետությունը ի վիճակի չեր լավ զինել և Փինանսավորել միլիցիային, կար ՆԳն աշխատանքին խանգարող ևս մի կարևոր հանգամանք: ՆԳ նախարարության մարմինների աշխատանքին՝ երկրում կարգ ու կանոնի հաստատմանը, էականորեն խոչնդուում էր նաև այն հաստոկ լիազորների համակարգը, որոնք միջամտում էին իրենց չվերաբերող գործերի մեջ, զբաղվում էին մարդկանց բանտարկության և ազատ արձակման գործերի ընթացքին, ինչը բարոյագրում էր միլիցիայի համակարգը, վարկաբեկում միլիցիոների բարոյական դիմագիծը: Եվս մեկ գործոն զգալի չափով խոչնդուում էր միլիցիայի բնականոն աշխատանքին. նշված ժամանակաշրջանում ՆԳ

¹⁰³⁸ Տե՛ս Ռ. Ավագյան, Հանցավորությունը Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունում (1918-1920 թթ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ, 1995, էջ 47-49: Տե՛ս նոյնից Հանցավորությունը Հայաստանում, Եր., «Սոյցան տապան», 1997, էջ 24-25:

¹⁰³⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 198, գ. 1, գ. 15, թ. 135:

¹⁰⁴⁰ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ- 201, գ. 1, գ. 287, թ. 5:

Նախարարությունը հաճախ անհիմն կերպով կազբային համարումներ էր ստանում՝ եղակետ ունենալով կուսակցական պատկանելությունը։ Սա վտանգավոր և անհռուատես մոտեցում էր խնդրին։ Հաջորդ պատճեռը, որը խոչընդոտում էր երկրում ներքին կարգ ու կանոնի հաստատմանը, դա երկրով մեկ սփոված «խմբերի» առկայությունն էր, որոնք ոչ մի իշխանություն չէին ճանաչում և օգտվում էին ամենավողությունից, իսկ դա վերջին հաշվով հայկական պետականության թուլության, անկամության կարերագույն պատճառներից էր։ Դա ցայտուն երեսում է մասնավորապես Արդարադատության և ՆԳ նախարարությունների բազմաթիվ պաշտոնագրերից, որոնցում պահանջվում էր «միջոցներ ձեռք առնել նրանց կողմից ոչ օրինական գործողությունների չժողովարության և դրանցից յուրաքանչյուրի գեպքում քրեական գործի հարուցման մասին», որոնք զբաղվում էին «ձիերի, ֆուրածի և սննդելինի անհարկի բռնագրավումներով»¹⁰⁴¹։

Ե՛կ 1918, և՝ 1919, և՝ 1920 թթ. մշտապես օրակարգի մեջ էր գտնվում «խմբերի» կողմից դրակորպող ինքնակամ, ավագակարարո գործողությունների հիմնահարցը, որը Հնարավորություն կտար ուղիներ որոնելու և արդյունավետ միջոցներ գտնելու՝ ստեղծված անարխիկ վիճակին վերջ դնելու, և զինվորականների կողմից դրակորպող պաշտոնական չարաշահումների դեմն առնելու համար։ ՆԳ նախարարությունը հաճախակի հանդես էր գալիս այդ կնճռուտ խնդրի կարգավորման և լուծման նախաձեռնողի գերում։ 1920 թ. մարտի 22-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է ՆԳ նախարարի զեկուցումը զինվորական մասերի պաշտոնյանների ապօրինի գործողությունների մասին և առաջարկը՝ նշանակել հատուկ հանձնաժողով այդ գործողությունները քննելու համար։ Քննարկելով հարցը, Նախարարների խորհուրդը հավանություն է տալիս ներկայացված զեկուցագրին և հանձնարարում կազմել մի հանձնաժողով ՆԳ, Զինվորական և Արդարադատության նախարարությունների ներկայացուցիչներից՝ այդ բոլոր ապօրինի գործողությունները քննելու համար¹⁰⁴²։ Այն, որ զանազան «մառզերիստական խմբերը», անկանոն զինվորական մասերը իրենցից չարիք էին ներկայացնում և իրենց գոյությամբ իսկ խրախուսում էին բոլոր տեսակի անպատճանապու, ավագակարարո խմբերի սանձարձակ գործողությունները՝ նպաստելով այնպիսի արատավոր երեսույթների տարածմանը, ինչպիսիք էին դասագրությունը, կաշառակերությունը, գողությունները և պաշտոնական ու քրեական բնույթի զանազան գանցանքներն և հանցագործությունները, անհաստատ վիճակի մեջ գնելով ուղմաքաղաքական առումով առանց այն էլ ծանր կացության մեջ գտնվող երկրի ներքաղաքական կյանքը։ Իսկ նրանք, ովքեր կփորձեին կամ նույնիսկ կհամարձակվեին իրենց իսկ վստահված տեղամասերում կարգ ու կանոն հաստատել, հետեւ օրինակա-

¹⁰⁴¹ Նոյն տեղում, գ. 504, թ. 4-5:

¹⁰⁴² Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 146, թ. 49:

նության պահպանմանը, խմբերի կողմից դիմագրության էին Հանդիպում, որոնք հաճախակի ավարտվում էին արյունալի բախումներով։ Կարսի մարդում անիշխանության մասին է վկայում «Սոցիալիստ-Հեղափոխական» թերթը 1919 թ. վերջերին այդ կապակցությամբ գրում էր, որ այն օրից, երբ Կարսի նահանգում զանագան խարդավանքների պատճառով վերացվեցին զինվորական զրությունը ու քաղաքացիական վարչակարգը, նահանգի տերն ու տնօրինը զարձան, այսպես կոչված «մառզերիստները», կենարունատեղի ընտրելով և ամրանալով «Սերբիա» Հյուրանոցում, սկսեցին իրենց «արդյունավետ ու բովանդակակալից գործունեությունը»¹⁰⁴³։ Այնուհետև բառացիորեն ընդգծվում էր. «...այն ժամանակ, երբ որ մերկ ու սոված զորքը Կաղզկան-Կարատւրգան-Մերդենենկ-Արդահան ֆրոնտների սառը սարալան-ջերում գերմարդկային ճիգեր է թափում իր Հայրենիքի պատվի ու պրեստիժի Համար, նույն ժամանակ, նույն զօրքերից փախած ու Հայ ժողովրդի արյամբ մնված այդ հերօսները Կարսում նստած՝ իրենց քեֆերով ականջ են խլացնում»¹⁰⁴⁴։ Քաղաքացիական իշխանությունները, այդ թվում և միլիցիան փորձում էին զսպել «մառզերիստական» խմբերի կամայականությունները. այդ նույն քաղաքի կոմիսար Վարդանեայնը «...Հանուն արդարության և Հայկական կառավարության պրեստիժի գործի անցավ ու իր կյանքը վտանգի ենթարկելով՝ բանտարկել տվեց նրանց մեծերից երկուսին»։ Սակայն վերջինս չկարողացավ նապատակին Համանել՝ վերջնականապես պատժել այդ հանցագործ տարրերին, որոնք հակածարձակման են անցնում, և Հոկտեմբերի 7-ին, քաղաքի Ալեքսանդրյան փողոցի ամենաբանուկ տեղում, օրը ցերեկով, բոլորի աչքի առաջ, ցինիկաբար, արհամարհելով օրինական իշխանություններին՝ ՆԳՆ-ին ու միլիցիային, օրը ցերեկով, հարյուրավոր Հասարակության առաջ, «նամարդորեն»՝ մառզերի 10 գնդակով սպանում են կոմիսար Վարդանեայնին իր պարտքի «գիտակցության» դիրքերում։ Սպանողներից ոչ մեկը չի բանտարկվում, այլ միայն նա, ով ստորագրել ու հաստատել էր սույն մահապատիժը¹⁰⁴⁵։ Այս ամենը վկայում էր իշխանությունների և մասնավորական պետական անվտանգության Համակարգի ներքին թուլության, միլիցիայում ու ՆԳ մարմիններում իշխող տիրահռչակ բարքերի մասին, չնայած այս գործին, դատելով փաստերից, միշտամտել է նաև ՆԳ նախարարը, և Կարսի նահանգապետը։ Սակայն ապարդյուն: Ինչպես նշում էր Կարսի նահանգապետը, մարդկանց այդ հանցագործ մասը սպառազինված լինելով լավագույն զենքերով, նահանգը դարձել էին սարսափելի ահաբեկման օբյեկտ, որի գեմ վաստ զինված և հոգեբանորեն, բարոյապես և տնտեսապես թույլ միլիցիան և ՆԳՆ մարմինները պարզապես ոչինչ չէին կարող անել, և պատրաստ չէին հակագելու այդ խմբերի քայ-

¹⁰⁴³ Նոյեմբերի 20-ին, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 300, թ. 109-110:

¹⁰⁴⁴ Նոյեմբերի 20-ին, «Սոցիալիստ-հեղափոխական», 29. 10. 1919, № 30:

¹⁰⁴⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 300, թ. 110:

քայիչ ու անպատճանատու գործողություններին: Ինչպես նշվում է արևմտահայ գաղթականության ներկայացուցիչների 1919 թ. ապրիլի 25-ի բողոքադրում՝ ուղղված պառլամենտի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցությանը, «ոստիկանությունը դժբախտաբար չի գտնվեր իր կոչման բարձրության վրա և շատ անդամ ինքն ևս նույն անարխիան սաստկացնելու դերին մեջ կը գտնվի»¹⁰⁴⁶: Բողոքադրում արձանագրվում էր պետական ապարատի սանձարձակ կամացականությունների ու երկրում աֆրոզ ոստիկանական ռեժիմի, մայրաքաղաքում տարածված գողությունների և ավագակությունների, անշխանական վիճակի մասին: Նման իրավիճակից զժգում էին Հայաստանի բոլոր գավառամասերում: Կարսի քաղաքացիական նահանգապետը ՆԳ նախարարին ուղղված իր 1919 թ. սեպտեմբերի 23-ի դիմումագրում դժգոհում էր, որ գաղափարական և գործին նվիրված աշխատողներ չկան, ավելացնելով, որ բոլոր պատկերացումները պետականության և Հայրենակիրության մասին պատովում են նյութական բնույթի հասկացությունների և ստացվող ռոճիկի ու նյութականի, Հարստանալու շուրջ, գումարած դրան՝ մարզային բանտը իր 102 կազմավորներով և 65 միլիցիոններով: Իր այս գրության մեջ նահանգապետը ՆԳ նախարարությունից խնդրում էր այս ամենի վրա բեկոնել Նախարարների խորհրդի ուշադրությունը¹⁰⁴⁷:

Ամենը չէ, սակայն, որ Հաջողվում էր. շատ բան հաճախ ավելի վատ էր, և այդ անմիտիքարական վիճակից ելքը անհնարին էր թվում. զրությունն այդ օրերին հասկապես սրված էր մայրաքաղաքում՝ Երևանում, հանրային անդորրը վրդովված էր, օրինականությունը ոտնահարված, ոստիկանությունն էլ անդամ հուսահատ ճիգեր չէր կարողանում գործադրել, հաճախ էլ պարզապես չէր կարողանում ուղիներ որոնել խախտված օրինականությունը վերականգնելու համար, ինչը խորացնում էր ընդհանուր տագնապի զգացողությունը և անորոշությունը մտքերում և գաղափարներում, ինչի մասին չափազանց ցայտունորեն նկատում է «Աշխատանք» օրաթերթը 1919 թ. մարտին. «Անոթիներն ու սովետները չէ, որ կը խռովեն հանրային անդորրութիւնը: Դժբախտաբար անոնք, գառներուն ման վիզներնին ծուած ճաղարանի ապակու փեղկերու առջե և կամ փուռին դիմաց՝ մահվան կսպասեն արտակարգ անդորրութեամբ: Զարիքը կուշտերէն, չափազանց շատ յղիացածներէն կուգայ, չարագործութիւնը արհեստի վերածող և գողութեան ու յափշտակութեան մոլուցքով բռնված ստահակներէն կուգա: Ու դժվար չէ բնավ կառավլարութեան համար այսքան պղտիկքաղաքի մէջ, ուր յուրաքանչյուր ժամին բոլոր բնակիչները քիթ-քթի կուգան, մեկ քանի օրվա ընթացքին կտրել բոլոր շայկաներու արմատը: Կառավարութիւնը պարտավոր է ընել այդ բանը, զապել միլիցիոններական շահատակութիւնները, դատի ենթարկել պատասխանատու կոմիսարները և միլիցիապետները, հեռաց-

¹⁰⁴⁶ Նոյն տեղում, Ֆ.Կ - 404, գ. 1, գ. 18, թ. 1:

¹⁰⁴⁷ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 517, մաս III, թ. 265:

Նել պարտազանցները և դիմել բոլոր միջոցներու հասարակաց կարգ ու կառնոնին համար։ Ամէն առաջ Հանրային անդորրութիւնն է Հարկավոր»¹⁰⁴⁸։ Իսկը և իսկը այսօրվան ուղղված դիմուկ հարցադրումներ, որոնք էլ ավելի մեծ արժեք են Հաղորդում ներկայացված դիմոդություններին, ինչը կարեւոր էր գործերի առկա վիճակը շտկելու, խոտորումները և սայթագումները Հաղթահարելու տեսանկյունից։ Իսկ «Հայաստանի աշխատավոր» թերթը 1919 թ. հունիսի 26-ի խմբագրականում շարունակում է վերն ապածը և Հիմնավորում այդ կապակցությամբ մի արտակարգ քննիչ Հանձնաժողովի և արտակարգ դատարանի Հիմնման անհրաժեշտությունը, որոնք իրավունք և Հնարավորություն ունենան արագ և արդար դատաստանով անդամահատել նեխած անդամները, հեռացնել և պատժել հասարակական ցեցերին և հանգստացնել Հանրային խոռված խիզճը։ «...երեկովայ կիսաքաղց գործակատարը կամ ուսուցիչը այսօր Հարիւր Հազարանոց տներ, գործարան և այդիներ է գնում, ձիեր ու կառքեր պահում, հանապազօրեայ Հազարարժէք խրախճանքներ սարքում, իսկ ի՞նչ միջոցներով, երբ նա առաջ ամսեկան 40-50 ո միայն ստանալով իր չոր գլուխն անգամ պահել չէր կարողանում. որովհետև ոչ ոք չի պատժում կամ երեմն միայն ձու գողացողին կախում են, իսկ ձի գողացողին պատիւ ու դիրք տալիս-ուստի հասարակութիւնն ու ժողովուրդը լքում են, կորցնում ամէն Հաւաստ դէմի արդարութիւնն ու իրաւունքը, և այս յուսահատ անտարբերութեամբ քարշ տալիս իրենց գոյութիւնը, իսկ պաշտօնեան աւելի սանձարձակ դասնում և յայտարարում. «ի՞նչ պարլամենտ կամ կառաւարութիւն, այդ բոլորը ես եմ, ինչ ուզեմ՝ կանեմ»¹⁰⁴⁹։

Միլիցիայում, ՆԳ մարմիններում, բանակային զորամասերում իշխող իրավիճակի պատկերն ավելի ամբողջական դարձնելու համար, Հարկ է ՆԳՆ և միլիցիայի, բանակի գործունեության պատմության ևս մի էջի անդրադառնալ. 1920 թ. փետրվարի 20-ին, ՀՀ խորհրդարանի նիստում լավում է Վ. Մինախորյանի հարցանքումը ՆԳ նախարարին կապված Երևանում և Դիլիջանում ձերբակապված մի քանի բոլշևիկների հետ, որոնք մեղադրվում էին Հակապետական և Հակակառավարական գործերին մասնակցության, օրինականության, կարգ ու կանոնի խախտման մեջ, պահանջելով ազատել դրանց, պատճառաբանելով, որ նրանց մեղսակցությունը ապացուցող փաստեր չկան։ Պատասխան ելույթում ՆԳ նախարարը Հակառակն է պնդում, ասելով, որ իրենք ժամանակին բոլշևիկներին ապաստան են տվել, սակայն ոչ նրա համար, որ վերջիններս այլ գործողությունների դիմեն, որ դեռ հուլիս ամսին՝ Բոյուք-Վեդիի կոիվների ժամանակ նրանք տարածել են մի թռուցիկ, որով կոչ են արել չգնալ կովի, իսկ այնուհետև՝ տեղի են ունեցել

¹⁰⁴⁸ «Աշխատանք» (Երևան), 26 ապրիլի, 1919, N 12: տեսնակ ՀԱԱ, ֆ. Պ - 201, գ. 2, գ. 607, թ. 1:

¹⁰⁴⁹ «Հայաստանի աշխատավոր» (Երևան), 26 յունիսի, 1919, N 81:

մի շարք դեպքեր Սարիլսամիշ-Ալեքսանդրապոլ Երկաթուղագծի վրա և Ալեքսանդրապոլում։ ՆԳ նախարարը տեղեկացնում էր, որ վերջին ժամանակներում Հայաստան եկող մեծամասնականները գալիս են փողի մեծ տոպարակներով՝ քարոզության նպատակով, ինչը պետք է դիտել որպես հանցանք, որի պայմաններում ՆԳ նախարարությունը հարկադրված է միջոցներ ձեռք տունել բոլոր նրանց դեմ, ովքեր ակտիվ քայլեր են անում պետության անվտանգության և կառավարության գենմ¹⁰⁵⁰: Հանրապետության համար աղետալի ժամանակաշրջանում, երբ համարյա Հայկական բանակը անձնատուր էր եղել թուրքերի առաջ, և կնքվել էր ամոթափի զինադադար, 1920 թ. նոյեմբերի 8-ին անգամ ՆԳ նախարարը Երևանի Արտավարդ դատարանին ուղղված գրության մեջ ընդգծում էր, որ քաղաքական բնույթ կրող մի շարք անձինք, և առաջին հերթին որոշ պաշտոնյաներ, թիկունքը քայլայելու համար ենթակա են Արտավարդ դատարանի, քանի որ Ալեքսանդրապոլի անկման ժամանակ եքել են իրենց պաշտոնները, հեռացել են քաղաքից։ ՆԳ նախարարը ավելացնում էր, որ դրանք ձերբակալված են կառավարության կողմից և պետք է դատավեն։ Գրության վերջնամասում ասվում էր, որպեսզի նրանք Երկար ժամանակ չզրկվեն իրենց ազատությունից առանց դատաքննության, ինքը խնդրում է շտապ կարգով նշանակել դատարանի կողմից Երկու քննիչ՝ նրանց Հարցաքններու համար¹⁰⁵¹: Այս հանգամանքը ևս վկայում է, որ ՆԳ մարմինները ձգտում էին լուծել կուտակված Հիմնախնդիրները, այդ թվում փորձելով նաև կանխարգելիչ քայլեր ձեռնարկել՝ բոլշևիկյան աղոթեցությունից պաշտպանվելու համար, որը օրինականության, կարգության կանոնի, անվտանգության ապահովման տեսանկյունից կարևոր էր։ Մեկ այլ ցայտուն օրինակ ևս։ Երևանի շրջանային դատախազ Մալխազյանը իր գեկուցագրում՝ Հասցեագրված Արդարադատության նախարարությանը, գրում էր, որ ոստիկանական աշխատանքը շատ թերի կողմեր ունի, որովհետև «միլիցիայի կազմը պատահական է, նրա պաշտոնատարները կամնանած չեն իրենց կրչման բարձրության վրա»¹⁰⁵² և դաիս արդարացի եզրակացության, որ «ոչ մի հիշատակություն կուսակցական գործունեության մասին չպետք է առիթ ծառայի, որ մարդապահնության (ոչ քաղաքական) և հափշտակության համար դատապարտվածն ազատվի պատժից»¹⁰⁵³: Դատախազը մի կարևոր նկատառում էլ է արտահայտում, կապված այն հանգամանքի հետ, որ որոշ բանտարկյալներ, շահարկելով բանակում ծառայելու հարցը, այն օգտագործում էին պատժից ազատվելու համար. «Բանտում պատիժը կրելու փոխանակ՝ բանակի շարքերում ծառայելու ցանկությունը, որ հաճախ հայտնում են պատժապարտները, չի կարող հարգվել, քանի որ զորաբանակը

¹⁰⁵⁰ «Թառաջ», 25 փետրվարի, 1920, № 41:

¹⁰⁵¹ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 517, մաս III, գ. 122, թ. 1:

¹⁰⁵² Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 198, գ. 1, գ. 56, թ. 3-4:

¹⁰⁵³ Նոյն տեղում, թ. 4:

Հասարակության տականքների տեղը չէ: Եվ քրեական գործերով դատապարտվածների ամեն մի դիմումը պարլամենտին՝ ներում խնդրելու համար ոչ միայն անցանկալի է, այլ ուղղակի՝ անթույլատրելի»¹⁰⁵⁴: Միանգամայն արդարացի գնահատական, որ զուրկ չէ հիմքերից և փաստարկվածությունից: Առաջին Հանրապետության միլիցիայի, ՆԳՆ, բանակային համակարգը ստեղծվում էր երկունքի ծանր ցավերով և կրում իր վրա ճակատագրի այն բոլոր հարվածները, որոնք պատմության զարգացման անկանելի և անողոք ներքին տրամաբանությամբ պարտադրվում էին նրան:

---

¹⁰⁵⁴ Նույն տեղում:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՅՑԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԵՎ ՆԵՐՁԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ
ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ
ՀԱԿԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԴՎՉՈՒՄՆԵՐԻ ԹՆՇՄԱՆ,
ՀՀ ՏԱՐԱԾՔԻ ՈՒ ԱԶԳԱԲԵՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ
ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

1. Մահմեդական բնակչության 1919 թ. Զոդ-բասարգեցարյան
խռովության ճնշումը և ՀՀ ազգային-պետական
անվտանգության ապահովումը

1918-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից առավել կարևորություն էր ներկայացնում այն շրջանների հարցը, ուր կառավարության տեսանկյունից հայկական բնակչության իրավունքների և աղատության ուսնակարման ավելի մեծ հնարավորությունների կային, քանզի այնտեղ ապրում էր մեծ թվով մահմեդական բնակչություն, որը հաճախ բոլորովին էլ օրինապաշտ դիրքորոշում չուներ Հայաստանի Հանրապետության օրինական իշխանությունների նկատմամբ։ Հայ-թաթարական (աղբբեշանական) ընդհարումների ժամանակ Ներքին Գործերի նախարարության և կանոնավոր բանակի զորամասերի կողմից ձեռնարկված համատեղ միջնորդումների չնորհիվ, ինչին ակտիվ մանակցություն են ունեցել նաև միլիցիոններական ջոկատները, Հայաստանից արտաքսվել է զգալի թվով մահմեդական բնակչություն, որոնք կենտրոնանալով գլխավորապես Հայաստանին հարող սահմանամերձ գոտիներում, դառել էին յուրահատուկ պայթուցիկ լիցքի կրողներ, ստեղծելով խռովարարության օջախներ։ Մասամբ հենց դրանով էլ բացատրվում է մահմեդական շարժումների ակտիվացումը ամբողջ 1919 թվականի ընթացքում։ 1918 թվականի երկրորդ կեսում - 1919 թվականի սկզբին տեղի ունեցան մահմեդական բնակչության Հայաստանի տարածքից արտաքսման բոլոր քիչ թե շատ նշանակալից դեպքերը, և ընդհակառակը, Աղբբեշանի հայկական շրջաններից դեպի Հայաստան։ Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարը 1919 թվականի մարտի 11-ին Ներքին Գործերի նախարարին ներկայացրած զեկուցագրում ընդգծում էր, որ հայ-թուրքական բախումների ողջ ժամանակահատվածում Հայաստանի սահմաններից դուրս են

Վտարվել կամ ավելի շուտ արտաքսվել 111560 թաթար, որից 15 հազար քուրդ, որոնցից մինչև այդ պահը ետ էին վերաբարձել Հայաստան 29 հազար թաթար, իսկ արտաքսված քրդերը ետ չեն վերաբարձել: Զեկուցագրի վերջնամասում Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարը հետաքրքիր տվյալներ էր Հաղորդում Ներքին Գործերի նախարարին առհասարակ մահմեղական գյուղերի զբաղվածության մասին, ընդգծելով, որ Հայաստանի տարածքում մահմեղական բնակչությունից աղաս մահմեղական գյուղերի թիվը Հասնում է 248-ի, որոնցից 50-ը ավերված է, իսկ լիովին աղաս 56 գյուղերը զբաղեցվել են փախստական-հայերի կողմից, գլխավորապես Թուրքահայաստանից, Կարսի մարզից եկածներով՝ 142 գյուղ¹⁰⁵⁵: Դրանք պատկերացում են տալիս Հայաստանից դեպի Աղբեջան մահմեղական բնակչության տեղաշարժերի մասին, որոնք հետևանք էին որոշակի արտաքսման քաղաքականության, որն իրականացնում էր ՀՀ կառավարությունը, ձգտելով առաջին հերթին սահմանամերձ գոտիներում համամատաքար միատարր բնակչություն ստեղծել, դրանով իսկ ապահովագրելով իրեն այն վտանգներից, որոնք գալիս էին Աղբեջանից և Թուրքիայից: Համանալի է, որ նման քաղաքականությունը պարզապես բխում էր տարածաշրջանում Հայաստանի աշխարհաքաղաքական շահերից, նրա ազգային-պետական անվտանգության ապահովման խնդիրներից:

Բուն Հայաստանի տարածքում ապրող մահմեղական զգալի զանգվածն էլ բավական էր, որ (ըստ Հովհաննելի Քաջազնունու կողմից ԱՄՆ-ի սենատին 1919 թ. նոյեմբերի 10-ին ներկայացված ՀՀկառավարության հուշագրի մահմեղականների թիվը [թաթար, թուրք, թուրքմեն, կարափափախ] կազմում էր 588.000 մարդ կամ ողջ բնակչության 27%-ը)¹⁰⁵⁶ ՀՀ կառավարությունը մշտապես գտնվեր տագնապալից վիճակի մեջ, մանավանդ, որ գորշ ու մութ բնագդներ ունեցող զանգվածին փորձում էին կազմակերպել Աղբեջանից և Թուրքիայից Հայաստան ժամանած լրտեսները, զանազան էմիսարները՝ կեղծ փողերի հսկայական զանգվածով զինված, և դրույ ապատամբության օրինական իշխանությունների դեմ, սատարելով անջատողական տրամադրությունները: Իսկ այս խնդրում զգալի գործ ունեին անելու բանակային զորամասերը, ՀՀ ներքին Գործերի նախարարությունը, միլիցիան, որոնք պիտք է տեղական իշխանությունների հետ համագործակցելով, ոչ միայն լրջորեն հակագրելին այդ հակահայկական գործողություններին, այլև արմատախիլ անեին դրամք: Առհասարակ մահմեղական շարժումները Հայաստանի Հանրապետության առաջ խնդիրներ էին հարուցում գրեթե ամենուր՝ թե՛ Բասարգեչարում, թե՛ Զանգեզուրում, թե՛ Կարսում և թե՛ առհասարակ:

¹⁰⁵⁵ Տե՛ս նոյն տեղում, Ֆ. Պ - 200, գ. 1, գ. 44, թ. 16:

¹⁰⁵⁶ Տե՛ս Յովի Զաջազնումի, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Մ. Վարան - դեան», 1993, էջ 11:

Մահմեդական ընդվզումներն իրենց զգացնել էին տալիս ամենուր, ուր կար մահմեդական քիչ թե շատ հոծ բնակչություն, որի դեմ Հաճախ Ներքին Գործերի նախարարության և միլիցիայի հնարավորություններով պայքարելը դժվարին էր լինում, և այդ խնդիրները լուծելու համար ներգրավում էին զորուժ, որն էլ դրանից ոչ թե ուժեղանում, այլ թուլանում էր՝ մասնակցելով ներքին կուկուներին: Ինքնին հասկանալի է, որ ներքին Գործերի մարմինները և միլիցիան որոշակի դեր պետք է կատարեին երկրում ներքին կարգ ու կանոնի, օրինականության հաստատման, այն է՝ Հայաստանի տարածքում գտնվող մահմեդական բնակչության ընդվզումների «հանդարտեցման» ուղղությամբ, և օրինական իշխանություն հաստատելու համար: Դա շատ ցայտուն դրաւորվել է Զոդ-բասարգեցարյան խնդրի առաջացման և Հանգուցալուծման ժամանակահատվածում, երբ Աղքաբեջանի Հանրապետությունը օգտվելով որոշակի մահմեդական բնակչության կուտակումներից Սեւանա լճի ավագանում և հայ գաղթականության սովալլուկ վիճակի հետևանքով առաջ եկած հայ-թափարական բախումից, փորձեց հավակնություններ ներկայացնել ՀՀ օրինական տարածքի մի մասի նկատմամբ: Այս մասին **Ռ. Տեր-Մինասյանը** գրում է. «Թաթարները կեղրոն ունենալով Զոդը, Հոն Հաստատած էին Աղքաբեջանի իշխանութիւնը եւ ամուր փակած էին Զիւանչիրի ճանապարհները. Բայազետի շրջանի Բասարգեչարի շրջանում, Սեւանայ լճից հիւսիս մօտ 2000 քառ. վերսա տարածութեան վրայ գտնուող թափար գիւղերը, որ անմիջապէս կապուած էին Զիւանչիրի հետ եւ սահմանակից Աղքաբեջանին, իրենց յայտարարում էին ոչ թե անկախ, այլ մասը Աղքաբեջանի. Հոն նատած էին Աղքաբեջանի գործականներ եւ պաշտօնեաններ, իսկ մէր պաշտօնէութիւնը մուտք չուներ այդ երկրում: Այդ շրջանի կորուսոր խիստ վնասակար էր Հայաստանի համար ոչ թե տնտեսական, այլ ռազմական տեսակետից: Աղքաբեջանը մտած էր լինում դրանով Սեւանայ լճի աւագանը, նա կապ կարող էր պահել Զիւնի վրայով Վեդիբասարի եւ Սաղարակի հետ, ուրեմն եւ Տաճկաստանի հետ: Նրա առաջ բաց էին Հայաստանի բոլոր ճանապարհները եւ ուզած առեն պիտի կարողանար կտրել Դարալագեազի եւ Զանգեզուրի շրջանները, ինչպէս եւ Դիլիջանի եւ Երեւանի շրջանները: Դա մի մուրճ էր բարձրացված Հայկական գաւառների գլխին»: Անշուշտ, դժվար է միանշանակ համակարծիք լինել Հեղինակի այն մտքի հետ, թե մեր պաշտոններությունը բոլորովին մուտք չուներ այդ շրջանները, ինչպես նաև այն տեսակետի հետ, որ «այս գտանգի կարեւորութիւնը հարկ եղած չափով չէր զգացւում կառավարութեան կողմից» և նա իր վիճակը բարելավելու համար այդ գալաւամասում գնաց նաև բանակցությունների, ինչը Ռուբենը կարծես թե աննպատակահարմար տարբերակ էր համարում, և այնուամենայնիվ պետք է նկատել, որ առկա ուղղմագաղաքական ռեսուրսների և հնարավորությունների պայմաններում, թերևս ՀՀ կառավարու-

թյունն ավելի ճիշտ էր՝ գնալով այդ նպատակահարմար տարբերակին և փորձել կնճիռը հանգուցալուծել նման եղանակով¹⁰⁵⁷:

Աղքրեջանաւթուրքական այդ նպատակադրումները քիչ թե շատ ուեալ զգացել են նաև ՀՀ ուժային-զինվորական կառուցյաներում, մասնավորապես հասուկ ծառայություններում՝ հետախուզությունում և հակահետախուզությունում, որի ղեկավարները երբեմն կառավարությանը մասուցում էին անհրաժեշտ տեղեկատվություն հանրապետության տարածքում տեղի ունեցող անց ու դարձի մասին։ Սևանի ավագանի և Հայաստանի շուրջը ստեղծված այդ իրավիճակը լավ է ներկայացնում *S. Դեկոյանցը*. «Հետազայ դէպքերը հետեւանք են մահմեղականների այն ծրագրի գործադրութեան, որով Աղքրեջանը պէտք է միանար թուրքիայի հետ եւ Հայաստանը պէտք է չչօքացուէր, սահմանափակուելով Սեւանայ լճով, Երեւանով ու Ալեքսանդրապոլով։ Միեւնոյն ժամանակ բացարձակ կերպով պարզում է գոյութիւն ունեցող լրիւ կազը Աղքրեջանի եւ Տաճկաստանի գործողութիւնների մէջ ու Աղքրեջանի ղեկավարողի գերը բոլոր այն թշնամական գործողութիւնների մէջ, որ ուղղւած են անմիջականօրեն Հայաստանի դէմ այն միջոցին, երբ թուրքիան ժամանակաւորապես աւելի զբաղւած է իր ներքին գործերով եւ Փարիզի խորհրդադողովի որոշումներին դիմադրելու կազմակերպութեամբ»¹⁰⁵⁸:

Հարկ է այս կապակցությամբ նշել, որ տաղնապալից նախանշանները, դասելով միլիցիակաների, զավառակաների և զինվորական մարմինների միջև եղած գրագրությունից, իրենց զգացնել են տվել դեռևս 1918 թ. դեկտեմբերին - 1919 թ. հունվարին, մի քանի ամիս առաջ՝ մինչև Հայտնի Զոդքասարգեարյան մահմեղական ընդգումները իշխանությունների դեմ, երբ թաթարական բեկերի հրահրմանը բնակչությունը Հայտարարում է, որ միանում է Աղքրեջանին։ Ստեղծված իրավիճակում Երեւանում նստած Հայկական իշխանությունները իրավիճակի նկատմամբ փորձում էին պահպանել վերահսկողությունը, զսպել Հնարավոր Հակահայկական մահմեղական ընդգումները և դա իրագործելու համար էլ պատճիչ գորամասերի ուղարկումը տվյալ շրջան դարձավ ոչ հազվադեպ երեւույթ։ 1918 թ. աշնանը Երևանից եկած պատժիչ զորամասը Հայկական գյուղերում հարկահավաքության խնդիրը լուծելուց հետո մտավ Բասարգեարի շրջան։ Հայտնի է, որ անդրկովկայան Հանրապետությունների ստեղծումից հետո Զոդ գյուղի բնակիչ, շրջանի նախկին գավառական կոմիսար Աբբաս Ալի բեկը, փորձեց Բասարգեարի շրջանը միացնել Աղքրեջանի Հանրապետությանը։ Այդ նպատակի իրագործման նպատակով շարքային ժողովրդից Հավաքելով 60.000 ռ., Աղքրեջանը միաժամանակ մի քանի ազդեցիկ թուրքեր գործուղեց Գանձակ,

¹⁰⁵⁷ Տե՛ս Ռութեն, Հայ Յեղափոխականի մը իշխատակները, Է. հատոր, էջ 210, 326-327։

¹⁰⁵⁸ Տիգրան Դեյնեանց, Կեանքին դրուագներից // «Հայրենիք» (Բոստոն), 1945, № 5 (250), Սեպտ.-Հոկտ., էջ 96։

որպեսզի Հպատակություն արտահայտեն աղբբեջանական իշխանություններին՝ ակնկալով վերջիններիս Հովանավորությունը և անմիջական ռազմական օդնությունը։ Հնարավոր առճակատումը խաղաղ եղանակով Հանգուցալու նպատակով Նոր Բայազետի գավառական կոմիսարը վերջինյալ Արքաս Ալի բեկին կանչում է Նոր Բայազետ, սակայն վերջինս մերժում է, բացահայտ Հայտարարելով, որ ինքը չի ճանաչում գավառային կոմիսարի իշխանությունը։ Այս ամենի հետևանքն այն է լինում, որ Բասարգեչար է ժամանում վերը նշյալ պ. Տիգրան Բաղդասարյանի պատժից զորամասը. վերջինս իր մոտ է կանչում թուրքական գյուղերի ներկայացուցիչներին և Հայտնում Հայկական կառավարության որոշումը՝ զինաթափել ՀՀ տարածքում ապրող ժողովրդին, պահանջելով երեք օրվա ընթացքում Հանձնել ունեցած զենքերը և Հարկերը, Հակառակ զեաքում սպառնալով ոմբակոծել գյուղերը¹⁰⁵⁹: Սակայն անցնում է Յ օր և թուրքերը պարուաստակամություն չեն արտահայտում Հպատակվել Հայկական իշխանություններին, ինչն էլ դրդում է պատժից զորամասին անցնել գործի և ոմբակոծել Մ. Մագրաքյուղը, որից Հետո մահմեդական բնակչությունը, թնդանոթի ձայնից ահաբեկված սպիտակ դրոշով ներկայանում է պ. Տիգրան Բաղդասարյանին, Հանձնելով զենքը և Հարկերը, այդ թվում 20.000 և 400 զենք, խոստանալով տալ նաև պետական Հացահատիկը, որից Հետո պատժից զորամասը, 1918 թ. նոյեմբերի 12-ին ուղեկորդում է դեպի Երևան¹⁰⁶⁰: Այսպես, Հայկական զորքերի Հայտնվելու սպառնալիքի վտանգի տակ տեղական թաթարները Համաձայնվում են Հպատակվել իշխանություններին՝ Հանձնելով 450 հրացան, որին Հետեւում է Հարկերի ավելացումը, ինչը անհետևանք չի անցնում, քանզի Հայկական իշխանությունները չեն Հապաղում դրանից օգտվել ևս մեկ անգամ՝ 1919 թ. փետրվար-մարտյան իրադարձությունների ժամանակ։ Այդ Հանդամանքին ավելանում է նաև սովալուկ և գաղաղած գաղթականության առկայությունը թաթարական բնակավայրերի մոտակայքում¹⁰⁶¹: Այսպիս, 1919 թ. հունվարի 31-ին Նոր Բայազետի գավառական կոմիսար Շահինյանը Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարին ուղղված Հեռագրում Հայտնում էր վերջինիս, որ մոտ 1000 զինված փախստական Հայեր Բասարգեչարի շրջանում, կատարել և շարունակում են Հարձակումներ կատարել մահմեդական գյուղերի վրա, որի պատճառով այնտեղ է ուղարկվել միլիցիայի աետը¹⁰⁶²: Փետրվարի 6-ին Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարից Նոր Բայազետի գավառային կոմիսարը պատասխան հեռագիր է ստանում, որում պահանջվում էր անհապաղ վճռական միջոցներ ձեռնարկել կանխելու համար այն ամենը, ինչ կա-

¹⁰⁵⁹ Տե՛ս «Զանգ»։ N 78, 11 դեկտեմբերի 1918 թ.

¹⁰⁶⁰ Տե՛ս նոյեմբերի 10 տեղում։

¹⁰⁶¹ Տե՛ս “Կավկազու լուսաբառ” (Տիֆլիս), 7 դեկտեմբերի 1918, № 265։

¹⁰⁶² Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 263, թ. 4։

տարվում էր շրջանում և անկարգությունների մեղավորներին ենթարկել դաստիան խատ պատասխանառվության և ձեռնարկված միջոցների մասին Հայտնել¹⁰⁶³: Սակայն դատելով որոշ փաստաթղթերից, իրադարձությունները դուրս են եկել վերահսկողությունից և սկսել են այլ սցենարով զարգանալ: Անվերահսկելի դառնալով, դրանք ստեղծել են նորանոր խնդիրներ, որի ընթացքում էլ, ինչպես ընդգծվում էր ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարի 1919 թ. փետրվարի 18-ի հեռագրում՝ «...տեղական ադմինիստրացիան ցույց է տվել Հանցավոր անփութություն և ապիկարություն»¹⁰⁶⁴: Սակայն իրադարձությունները բացարեկ միայն վարչակազմի անձարակությամբ և այլնով, կինո միակողմանի: Այսուղեա կարևոր է վերհանել այդ իրադարձությունների սոցիալ-տնտեսական շարժակիթները, որոնք լրացրուիչ ազդակ հանդիսացն Հայտնի դեպքերի համար, ինչից էլ օգտվեցին Ազգբեջանի Հավակնութ մահմեղական առաջնորդները, որոնք լարվածություն մտցրին տարածաշրջանում: Որոշակի տվյալներից պարզ է դառնում, որ 1919 թ. Հունվարի վերջերին Բասարգեչարի շրջանում փախստական սովալլուկ հայերի ամբոխը ահավոր սովից Հուսահատված հարձակում է գործում թաթարներով բնակեցված Վերին Զագալու, Ղըզըլ-Վանք և Սուբբուտան բնակավայրերի վրա, որի հետևանքով թաթարները փախչում են Հարեւան գյուղերը: Վարչակազմի կողմից ձեռնարկված միջոցների շնորհիվ, դիվիզիոնի ռոտմիստր Սիլիկյանի եռանդուն աշակեցությամբ փախստականները հանդարտվում են, մասամբ զինաթափում, թաթարական գյուղերը ազատվում են այն գրաված փախստականներից, վարչակազմը սկսում է թաթարներին տեղաբաշխել տեղերում՝ վերադարձնելով կողոպսված ունեցվածքը և ձեռնամուխ է լինում մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկելու գործին: Այդ ընթացքում երկու սպա՝ **ռոտմիստր Միլիկյանը և կռոնեա Խաչատուրովը** թաթարների հետ գնում են գյուղերը՝ բնակիչներին հանդարտեցնելու համար¹⁰⁶⁵: Իրադարձությունները սակայն արդեն դուրս են գալիս Բասարգեչար գյուղի միջավայրից և դառնում ազգամիջյան փոխհարաբերությունների լարվածության լուրջ օբյեկտ: Դրությունը բարդանում էր նաև նրանով, որ ինչպես այդ մասին իր ժամանակին ընդգծել էր դիվիզիոնի հրամանատար ռոտմիստր **Միլիկյանը գեներալ ներ Միլիկյանին և Փիրումյանին** ուղղված հեռագրում, իրադարձությունները սպառնում էին լուրջ բնույթ ընդունել Ազգբեջանի սահմանի մոտիկության հետևանքով¹⁰⁶⁶:

1919 թ. փետրվարի 12-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լսվում է Արտաքին Գործերի նախարարի գեկուցումը Ադրբեջանի սահմանի մոտիկության հետևանքով¹⁰⁶⁷:

¹⁰⁶³ Նոյն տեղորում, թ. 8:

¹⁰⁶⁴ Նոյն տեղորում, թ. 110:

¹⁰⁶⁵ Նոյն տեղորում, թ. 115:

¹⁰⁶⁶ Նոյն տեղորում, թ. 22:

Նախարարից ստացված Հեռագրի մասին, որով վերջինս հաղորդում է, որ իբր թե Հայկական զորամասերը Սևանա լճի մոտակայքում անցնելով Աղբեղ-ջանի սահմանը, հարձակվել են մի քանի թուրքական զյուղերի վրա և կատարել են ճնշումներ ու Հափշտակություններ, ուստի ինքը խնդրում է նման երևոյթների դեմն առնել և մեղավորներին դատի ենթարկել, հակառակ դեպքում, Աղբեղջանի կառավարությունը իրեն պատասխանառու չի համարի բոլոր այն գործողությունների համար, որ կարող են աեղի ունենալ թուրք ազգաբնակչության կողմից: ՀՀ Նախարարների խորհրդի նիստում ընդունված որոշման մեջ ընդգծվում է Հետեւյալը. «Ի նկատի ունենալով Զինվորական նախարարի զեկուցումը, որ հեռագրում մատնաշված շրջանում Հայկական զորամասեր չկան, որ դա կարող է մատնավոր «խումբերի» հարձակում լինել, Ներքին Գործերի նախարարին հանձնարարական է տալիս անհապաղ խիստ քննություն նշանակել՝ Հեռագրի մեջ Հիշված Հարձակումների և ճնշումների խափությունը պարզելու և հանցավորներին պատասխանառության ենթարկելու համար»¹⁰⁶⁷: 1919 թվականի փետրվարի 18-ին Նախարարների խորհուրդը իր Հերթական նիստում լսում է այս խնդրի մասին՝ կապված Բասարգեչարի շրջանում մահմեղական շարժման ակտիվացման հետ և հանձնարարում է ՆԳ Նախարարին քննություն կատարել տեղական վարչակազմի գործունեության մասին¹⁰⁶⁸: Շուտով ավելանում են նոր փաստեր, որոնք հիմք են տալիս կառավարությանը գալ ամելի իրատեսական և ամբողջական պատկերացումների Զոոֆի շրջանում առաջացած խնդրի վերաբերյալ: Դա հստակորեն երևում է Արտաքին Գործերի նախարար *Մ. Տիգրանյանի* 1919 թ. փետրվարի 18-ի պաշտոնագրից (№ 305)` ուղղված մինիստր-նախապահին. «Աղբեղջանի կառավարության միջամտության առիթ դարձած Բասարգեչարի շրջանի անցքերը որոշ չափով արդեն պարզվիլ ին: Բացի մասնավոր անհատներից, որոնք կատարիլ են այդ հանցավործությունը, և կրելու են օրինական պատիժը, ես Հարկ եմ համարում կառավարության հատուկ ուշադրությունը հրավիրել այն հանդամանքի վրա, որ ըստ կարևորության, տեղական ադմինիստրացիան ցույց է տվել հանցավոր անփություն և ապիկարություն: Անհրաժեշտ իմ համարում, որ այդ կառավարիչները խիստ դատի կանչվին, պատժի ենթարկվին, և թերևս հեռացվին պետական պաշտօնեությունից, իսկ դիմիցիոնի հրամանաստար ուստիմիստը Սիլիկանը, որի միջամտությամբ է վերականգնվել կարգն ու խաղաղությունը, արժանացվի կառավարության շնորհակալության: Խնդրում եմ մատակարարիլ ինձ մամրամասն և ստույգ տեղեկություններ անցքի շարժաւելիթիների,

¹⁰⁶⁷ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 96, թ. 25; գ. 100 (43), թ. 26; Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 486, մաս I, թ. 37:

¹⁰⁶⁸ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 100 (43), թ. 28; գ. 96, թ. 27:

բնույթի մասին, որպեսզի կարողանամ իրավեկ առնել թե՛ բրիտանական գլխավոր Հրամանաստարությունը, և թե՛ Ադրբեջանի կառավարությունը»¹⁰⁶⁹:

Արդեն ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարի փետրվարի 18-ի հեռագրից (№ 304)¹⁰⁷⁰ ուղղված Ադրբեջանի Արտաքին Գործերի նախարարին, պարզ է դառնում, որ փետրվարի կեսերին Հայկական զինուժի ձեռնարկված եռանդուն գործողությունների հետևանքով, որին մասնակցել էին նաև տեղական վարչակազմը և Ներքին Գործերի մարմինները, թաթարները հետ էին շարտեր գեպի իրենց բնակավայրերը, նրանց կողմից կողոպտված ունեցվածքը Զողի շրջանում ետ է վերադարձվել, իսկ մեղավորները սկսել են քննվել՝ դատական կարգով պատասխանատվության ենթարկելու համար¹⁰⁷¹: Քիչ անց, Արտաքին Գործերի նախարարության ղեկավարի սույն գրությունը Բասարգեչարի շրջանի ղեպքերի քննություն կատարելու մասին, ուղարկվում է Ներքին Գործերի նախարարին, որի մասին վերջինիս տեղյակ է պահում Նախարարների խորհրդի գործերի կառավարիչը 1919 թ. փետրվարի 20-ի գրությամբ (№ 419)¹⁰⁷¹: Այդ ընթացքում, փետրվարի 24-ին Սիլիկյանը գիվիզիոնի հետ գնում է Մազրա գյուղը, ուր թաթարները ներկայանում են աղ ու հացով, վստահեցնելով, որ իրենք արդեն հանդարտվել են, և որ գիվիզիոնը կարող է գալ իրենց մոտ: Երեկոյան Սիլիկյանը գնում է Բասարգեչար, և փետրվարի 25-ի առավոտյան 1-ին էսկադրոնով և 2-րդ էսկադրոնի կեսով վերադառնում Փօքր Մազրա գյուղը: Իսկ փետրվարի 25-ին, առավոտյան, 1-ին էսկադրոնը ուսումնատր Սիլիկյանի և կոռնետ Խաչատուրովի հետ վերադառնում են Բասարգեչար գյուղը, իսկ գիվիզիոնի Հրամանաստար Սիլիկյանը իր համհարզ Շիմկեիչի հետ և կիսաշսկադրոնով մեկնում են Զող, ուր իջևանում են Ագիլյար Սամանդ Աղա Քեսմանսակի անունով թաթարի մոտ: Այստեղ ուսումնատր Սիլիկյանը գյուղացիներին հայտարարում է, որ գիվիզիոնի համար թաթարները պետական գներով նախապատրաստեն խոտ, ցորեն և գարի: Թաթարները խոստանում են իրար հետ խորհրդակցել և առավոտյան պատասխանել: Փետրվարի 27-ի առավոտյան, Զող գյուղի պատվելիները հայտարարում են ուսումնատր Սիլիկյանին, որ Հրաժարվում են տալ պահանջվող անասնակերը և հացը: Ուսումնատր Սիլիկյանի համառ պահանջները ազգանշան հանդիսացան թաթարների կողմից նախահարձակ լինելու համար: Գյուղի թաթարների տներում տեղաբաշխված զինվորները՝ թվով 11 մարդ սպանվում են: Իսկ փետրվարի 28-ին ՀՀ Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարը Նոր Բայազետի գավառական կոմիսարին հրահանգ է տալիս տեղամասային քննիչի հետ անձամբ գնալ գեպի վայրը, անցկացնել հետաքննություն, պարզել մեղավորներին և տեղամասային տեսուչի, հասարակական գյուղական կոմիսարների, միլիցիոն

¹⁰⁶⁹ Նոյն տեղում, գ. 20, թ. 31:

¹⁰⁷⁰ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, թ. 211, մաս I, թ. 27:

¹⁰⁷¹ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, թ. 20, թ. 35:

Ներների ներկայությամբ ու մասնակցությամբ ձերբակալել նրանց, անհրաժեշտության դեպքում դիմելով նաև զորքի օգնությանը, չթույլատրելով սակայն գործին ներգրավել մահմեղական փախստականներից ներկայացուցիչ՝ խուսափելով նոր խռովության հրահրման վտանգից և բռնություններից: Միաժամանակ ՆԳՆ Հանձնարարությամբ դեպքի վայրն է գործուղվում դատախազի օգնականը՝ Հետաքննությունը ղեկավարելու և կարգ ու կանոնը վերականգնելու համար¹⁰⁷²:

1919 թ. մարտի 1-ին կրկին՝ Նախարարների խորհրդի հերթական նիստում լսվում է Ներքին Գործերի նախարարի գեկուցումը Բասարգեչարի շրջանի Զող գյուղում տեղի ունեցած դեպքերի մասին, որը վերաբերում է Ղարաբաղի Հեծյալ գնդի սպաների և զինվորների սպանությանը: Հանդամանապից քննարկելով ստեղծված իրադրությունը, Նախարարների խորհրդի նիստը որոշում է կազմել մի արտակարգ քննիչ Հանձնաժողով Արդարադատության նախարարության ներկայացուցիչների նախագահությամբ, Զինվորականը և ՆԳ նախարարությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ, Հանձնարարել անմիջապես քննություն կատարել տեղի ունեցած դեպքերի մասին՝ Համաձայն ստորև բերված հրահրանգների. 1) Արտակարգ քննիչ Հանձնաժողովը կազմվում է ՀՀ դատախազի օգնականի նախագահությամբ, Հատուկ գործերի քննիչից և Ներքին Գործերի ու Զինվորական նախարարությունների մեկական ներկայացուցչից, 2) Արտակարգ քննիչ Հանձնաժողովը ուղարկվում է Նոր Բայազետի գավառի Զող գյուղում փետրվարի վերջերին տեղի ունեցած դեպքերի պատճառները քննելու համար, որի հետևանքը եղել է Հեծյալ դիվիզիոնի 4 սպաների և մոտ 80 զինվորների սպանությունը, պարզելու մեղավորների անձնավորությունները և բանտարկելու ու Նոր Բայազետի բանտն ուղարկելու այն անձնանց, ովքեր որևէից առնչություն են ունեցել այդ Հանցագործության հետ, 3) Թուրքերի կողմից՝ Հայերի բռնությունների մասին գանգատաներ լինելու դեպքում Արտակարգ քննիչ Հանձնաժողովը պարտավորվում է միաժամանակ քննել և այդ գանգատաները, պատասխանատովության ենթարկել մեղավորներին, 4) քննության ժամանակ նորմալ պայմաններ ստեղծելու նպատակով Հանձնաժողովի պահանջով քննության տեղը պիտի ուղարկվեն և Հանձնաժողովի տրամադրության տակ դրվեն բավականաչափ միջիցիոներական և զինվորական ուժեր, 5) եթե անհրաժեշտ Համարվի, Հասարակության կամ որևէ կազմակերպված խմբակի կողմից Հանձնաժողովի զբաղմունքները խանգարելու դեպքում՝ արտակարգ միջոցների դիմելու պարագայում Հանձնաժողովը պարտավոր էր Հեռագրով այդ մասին Հայտնել Կառավարությանը՝ նրանից ցուցմունքներ ստանալու համար¹⁰⁷³:

¹⁰⁷² Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1 , գ. 263, թ. 115:

¹⁰⁷³ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 100(43), թ. 34; գ. 96, թ. 33; Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 486, մաս I, թ. 58:

Դատելով գանապան փաստաթղթերից, Հայկական կառավարությունը ջանք չէր խնայում խուսափել թաթարների հետ ուղղմական առճակատումից և օգտագործում էր բոլոր հնարավորությունները։ Այդ մասին շնչտում է շտաբս-ռոտմիստր Կուդրյավցել Նոր Բայազետից 1919 թ. մարտի 5-ին երեան գեներալ-մայոր Սիլիկյանի, գեներալ-մայոր Փիրումյանի և Հայատանի Տարածքի կոմիսարի Հասցեով ուղարկված Հեռագրում, որում նշվում է, որ մարտի 4-ին ժամը 20-ին ինքը՝ գավառային կոմիսարը, քննիչի հետ մեկնում են թաթարներով բնակեցված այդ շրջանը՝ վերջին խաղաղ փորձ անելով՝ միջադեպը հարթելու ուղղությամբ, սակայն դիմավորվում են Հրացանազարկով։ Կուդրյավցել ենելով դրանից, նշված գրությամբ համարում էր խնդրում, ընդգծելով, որ առանց թնդանոթների խնդիրն անլուծելի է, և մեծ կորուստների առաջ կկանգնեցնի։ Կուդրյավցել բողոքում էր նաև պարենամթերքների պակասից, և խնդրում էր Հետազա Հրահանգներ¹⁰⁷⁴:

Այդ տագնապապից վիճակին էր անդրադառնում գավառային կոմիսար Շահնյանը, իր մարտի 5-6-ի հեռագրում՝ ուղղված գեներալ Սիլիկյանին, որում գտնում էր, որ մահմեդականներին օրինական իշխանություններին ենթարկեցնելու համար անհրաժեշտ է այդ շրջանը ուղարկել պատժիչ ջոկատ՝ թնդանոթներով զինված, ավելացնելով նաև, որ Ղարաբաղյան դիվիզիոնում կա ընդամենը 200 սին, իսկ հրետանարկեր բոլորովին չկան¹⁰⁷⁵։ Մարտի 7-ին գավառական կոմիսարի այս գրությունը ուղարկելով մինհատրնախազահին, միաժամանակ անհրաժեշտ գտավ ընդգծելու, որ անհրաժեշտ է Նոր Բայազետ ուղարկել մեկ գումարտակ և երկու թնդանոթ, հաշվի առնելով թաթարների հնարավոր դիմադրությունը։ Զինվորական նախարարը ասվածին նաև ավելացրել էր, որ գնդապետ Կ. Թեմագերլեյը իր հետ ունեցած գրույցում համաձայնվել է այն տեսակետի հետ, որ անհրաժեշտ է զինված ուժ օգտագործել, եթե թաթարները Քննչական Համաձնաժողովին չթույլատրեն մեկնելու դեպքի վայրը¹⁰⁷⁶.

Կառավարության և զինվորական իշխանությունների որդեգրած կուրսի մասին կարելի է հստակորեն դատել նաև մեկ այլ փաստաթղթից, որի հեղինակը գեներալ-մայոր Սիլիկյանն է։ Այսպես, 1919 թ. մարտի 7-ին Հայկական դիվիզիայի պետ Սիլիկյանը շտապ գաղտնի զեկուցագրով (№ 0014) դիմում է ՀՀ Զինվորական նախարարին, որում անդրադառնում է նաև զոդյան խնդրին։ Դրանում Սիլիկյանը ի գիտություն նշելով գնդապետ Ա. Շնեուլի ուղիղ հեռագրաթերով իրեն հարորդած այն տեղեկության մասին, որ Սեմյոնովսկու լեռնանցքը ծածկված է ձյունով, միաժամանակ նշում էր, որ գեներալ Փիրումյանը դեռևս գտնվում է Նոր Բայազետում, սպասելով

¹⁰⁷⁴ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 64, թ. 3:

¹⁰⁷⁵ Նոյն տեղում, գ. 27, թ. 85:

¹⁰⁷⁶ Նոյն տեղում:

Նոր գորաջոկատի ժամանմանը, որպեսզի միանգամից վճռական տոնով խոսի, հակառակ դեպքում տպալորությունը թափաների վրա թույլ կլինի, քանզի թափաները կազմակերպվում են: Սիլիկյանն ընդգծում էր, որ ըստ գեներալ-մայոր Դանիել Բեկ-Փիրումյանի կարծիքի, թափաների հետ բախումն անխուսափելի է: Ըստ վերջինիս, ուստիմիստր Սիլիկյանի սպանության մասին գործը կունենա միայն քաղաքական նշանակություն, և հանձնաժողովն ուժեղացնելու անհրաժեշտությունը կզգացվի, ուղարկելով հատուկ հրահանգավորումով՝ ընտրելով առավել լուրջ հասարակական գործիչներին¹⁰⁷⁷:

Զոդ գործուղված Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովին տրված հրահանգում, որի տակ ստորագրել են Արդարադատության նախարար Հարությունովը, ՆԳ Նախարարի պաշտոնակատար *Մանայյանը* և Զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Հախվերդյանը, ասվում էր, որ հանձնաժողովը գործուղվում է Նոր Բայակետի գավառի Զոդ գյուղը փետրվարի վերջինին այնտեղ տեղի ունեցած իրադարձությունների հանգամանքները հետաքննելու համար, որի հետևանքով սպանվել են Ղարաբաղյան հեծյալ դիվիզիոնի 4 սպա և 30 զինվոր, պարզելով նաև մեղավորների անձնավորությունները և ընդհանրապես այդ հանցագործության հետ առնչվող բոլոր հանգամանքները: Հրահանգում նաև ասվում էր, որ եթե կլինեն հայտարարություններ նաև թափաների կողմից հայերի վերաբերյալ և նրանց կողմից կատարված բռնությունների մասին, ապա քննչական հանձնաժողովը պարտավոր է միաժամանակ հետաքննել այդ բողոքները և մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկել¹⁰⁷⁸: Համապատասխան հրահանգներով զինված, Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովը մարտի 8-ին ժամանում է Բասարգեչար և ձեռնամուխ լինում անմիջական պարտականությունների կատարմանը դեպքի վայրում: Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովը երկու մահմեղականի է ուղարկում Զոդ՝ առաջարկելով մարտի 10-ին ներկայանալ Բասարգեչար՝ տեղի ունեցածի հանգամանքները պարզելու, քննության կարգը մշակելու և գործառույթը վարելու: Բանակցություններն ընթանում են մարտի 11-ին Մագրաք գյուղում: Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովը առաջարկում է հանձնել սպանված սպաների և զինվորների դիերը, ունեցվածքը, գենքերը, ձիերը, փաստաթղթերը, դիվիզիոնի դրոշը և այլն, վերապահություն անելով այն մասին, որ միայն այդ դեպքում Քննչական հանձնաժողովը հհամաձայնվի մտնել Զոդ գյուղը՝ գործի պատճառների, շարժառիթների և հետևանքների անաշառ ու օբյեկտիվ հետաքննությունը անցկացնելու համար: Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովը իր բարոյական պատիվը համարեց նաև ընդգծելու, որ այդ ամենը անհրաժեշտ է, որպեսզի խուսափեն հատուկ միջոցների, և մասնավորապես զինվորական-ուազմական ուժի գործադրումից:

¹⁰⁷⁷ Նոյն տեղում, գ. 64 (48), թ. 2:

¹⁰⁷⁸ Նոյն տեղում, թ. 4:

Այդ ամենին զուգահեռ, ՀՀ կառավարությունը պաշտոնագրով դիմում է Երևանում գտնվող Բրիտանական զինվորական ներկայացուցչությանը, վերջինս մարտի 12-ին իր սպային գործուղում է Բասարգեչար, որպեսզի անձամբ Համոզվի, թե ինչքանով օրինապաշտ են Հայկական իշխանությունները մահմեղական Համայնքի նկատմամբ, և ինչքանով են պատճառաբանված և Հիմնավորված Հայկական իշխանությունների կողմից ձեռնարկված գործողությունները¹⁰⁷⁹: 1919 թ. մարտի 17-ին Նախարարների խորհուրդը դարձյալ անդրադառնում է Բասարգեչար-Զորյան խնդրին, լսելով մինհատր-նախագահի զեկուցումը Զոր գյուղը պատժիչ զորամաս ուղարկելու մասին: Նիստում որոշվում է. 1) Քննիչ Հանձնաժողովը թողնել տեղում, որպեսզի Հնարավորություն ստեղծվելուն պես նա անմիջապես անցնի գործի, 2) Հանձնարարել Զինվորական նախարարին կարգադրություն անելու գեներալ Փիրումյանին, որ նա Հարկ եղած դեպքում անմիջապես իր հայեցողությամբ, որոշակի նախապատրաստություններ տեսնելուց հետո՝ զինվորական ուժը շարժի դեպի ապատամբ վայր¹⁰⁸⁰: Մարտի 17-ին դեպքի վայրը է ժամանում Բրիտանական զինվորականության ներկայացուցիչը և լսելով Արտակարգ քննիչ Հանձնաժողովի զեկույցը, թաթարների միջոցով նամակ է ուղարկում՝ պահանջելով թաթարների ներկայացուցիչներին անհապաղ ներկայանալ իր մոտ՝ Բասարգեչար՝ բանակցությունների Համար, սակայն բանազնացները չեն վերադառնում ետ, և ստիպված բրիտանական սպան ետ է վերադառնում¹⁰⁸¹: Թաթարները Զորի շրջանում կենտրոնացնում են զգալի թվով զինված ուժեր՝ զինված հրացաններով ու գնդացիրներով, նախապատրաստվելով ռազմական լուրջ գործողությունների, այդ լուրջ իրադարձություններից առաջ էվակուացնելով իրենց ընտանիքներին, ունեցվածքը, երեխաններին, դրան զուգահեռ հարեւան գյուղերի երիտասարդությանը կենտրոնացնելով Զորի շրջանում¹⁰⁸²: 1919 թ. մարտի 20-ին քննարկվում է մինհատր-նախագահի զեկուցումը Զորի դեպքերի առթիվ: Ընդունված որոշման մեջ Նախարարների խորհուրդը Հանձնարարում է. ա) Հայտագիր ուղարկել Ադրբեջանի կողմից Հայկական սահմանը զինված խմբեր ուղարկելու և անցնելու առթիվ, բ) Հանձնարարել Զինվորական նախարարին գեներալ Փիրումյանին կարգադրելու, որ վերջինս նոր Բայազետից դուրս գալուց առաջ ուղիղ հեռագրալարով կապվի ու խոսի Երևանի Հետ, գ) Հանձնարարել Արտաքին Գործերի նախարարին՝ Զորի դեպքերի մասին Հրապարակում տալ մամուլում¹⁰⁸³:

¹⁰⁷⁹ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 263, թ. 115:

¹⁰⁸⁰ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 486, մաս I, թ. 69; Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 96, թ. 45:

¹⁰⁸¹ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 263, թ. 115:

¹⁰⁸² Նոյն տեղում:

¹⁰⁸³ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 100 (43), թ. 48:

Հարցի որոշ կարևոր մանրամասներ՝ կապված Զոդի շրջանում մահմեղական շարժման ակտիվացման հետ, ակնհայտ են դառնում նաև ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարի 1919 թ. մարտի 22-ի հեռագրից (№ 794)՝ ուղղված Ադրբեջանի Արտաքին Գործերի նախարարին (պատճենը՝ ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչին՝ Բաքվում): Դրանում ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը շետում էր, որ վերջին ժամանակներում Զոդ գյուղի շրջանում գյուղացիները սպանել են 4 սպայի և Ղարաբաղյան երկրորդ հեծյալ դիվիզիոնի ամելի քան 10 զինվոր, ընդգծելով, որ կառավարության կողմից ուղարկված Քննչական հանձնաժողովին դիմավորել են հրացանային համագործակից, և իշխանություններին հակառակվելը օժանդակվել է Ադրբեջանի տարածքից այդեղ ժամանած զինված անձանց կողմից: ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը գտնելով միանգամայն անթույլատրելի զինված անձանց անցումը Ադրբեջանի տարածքից Հայաստանի տարածք, ընդգծում էր, որ իր կառավարության հանձնարարությամբ ինքը եռանդուն բողոքում է նման գործողությունների դեմ և խնդրում շտապ կարգաբարություններ անելու, որպեսզի տեղական վարչական իշխանությունները Ադրբեջանի քաղաքացիներին ետ պահեն զինված ելույթներից և Հայաստանի տարածքում կարգը խսխատելուց¹⁰⁸⁴:

Զոդյան հանգույցը խնդիրներ է ստեղծում Հայ-ադրբեջանական ողջ սահմանի երկայնքով, վատողալիքը լցնում դիվանագիտական Հարաբերություններում, լարվածություն մտցնում նաև սահմանային շրջանների Ներքին Գործերի մարմինների և միլիցիայի աշխատանքներում, բանակային գործողություններում և այլն: Ինչպես պարզվում է գեներալ Բաղդասարովի Ղարաբիլսայից Երևան՝ հրամանատարին ուղարկված 1919 թվականի մարտի 21-ի հեռագրից (№ 0229), որը հենված էր տեղերից ստացված գործակալական հետախուզական տվյալների վրա, իրավիճակը վատացել էր նաև Բաշքենդի շրջանում՝ կապված Զոդում կառարված սպանությունների հետ: Հեռագրում Հայորդվում էր այն մասին, որ թափարները նախապատրաստվում են, գյուղերում տեղի են ունենում հավաքներ՝ Զոդի իրենց Հայրենակիցներին օգնություն կազմակերպելու նպատակով: Ասվում էր նաև, որ Ադրբեջանի Գեղագենի շրջանից ուղարկվել է 200 մարդ, իսկ Զեբամի կիրճով անցկացվել է երկու թնդանոթ և երկու գնդացիր, չեն կարողացել տեղափոխել մեկ լեռնային թնդանոթ, որը թողել են Շախթալա գյուղում: Դրանում ընդգծվում էր նաև մի հետաքրքիր մանրամասնի մասին, որ նշանառուները ռուսներ և վրացիներ են¹⁰⁸⁵: Մի այլ հեռագրից, որի հեղինակը միլիցիոն գնդի հրամանատար շտաբս-կապիտան Մկրտիչյանն է, Հայտնի են դառնում այդ օրերի այլ նըբերանգներ: Այսպես, 1919 թ. մարտի 24-ին շտաբս-կապիտան Մկրտիչյանը դիվիզիայի հրամանատարին ուղղված հեռա-

¹⁰⁸⁴ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 211, մաս I, թ. 62; Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 73, թ. 45:

¹⁰⁸⁵ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 263, թ. 48:

գրում (պատճենը՝ Քարվանսարայում գտնվող գեներալ Բաղդասարովին) Հայտնում էր, որ ստուգված տվյալների համաձայն թաթարները Շախթալա գյուղն են բերել գաշտային թնդանոթ, իսկ այնուեղ գտնվող լեռնային թնդանոթը Զիր գյուղով տարել են դեպի Զոր: Միլիցիոն գնդի հրամանատար շտաբ-կապիտան Մկրտիչյանը իր հեռագրի վերջնամասում նաև ավելացնում էր, որ առանց թնդանոթների տեղական ուժերը ի վիճակի չեն դիմագրելու և խնդրում էր անհապաղ կարգադրություններ անել՝ ինչպես գործել¹⁰⁸⁶: Հայկական դիվիզիայի հրամանատարին ուղղված 1919 թվականի մարտի 27-ի հեռագրում (№ 329) միլիցիոն գնդի հրամանատար շտաբ-կապիտան Մկրտիչյանը Քարվանսարայից Հայտնում էր, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն թաթարները ցորեն և գարի են տեղափոխում Զորի ուղղությամբ, մարտի 25-ին բերվել է 300 փուժ՝ Դիլիջանով գեպի Զիբուլյան¹⁰⁸⁷: Այս ընթացքում, անշուշտ պարզ է, որ Հայկական թե՛ քաղաքացիական, թե՛ Զինվորական և թե՛ Ներքին Գործերի մարմինները ինչ-որ նախապատրաստություններ էին տեսնում, զբաղվում զորուժի կազմակերպմամբ, Համալրում զենքի ու զինամթերքի պակաս պաշարները, զրակացային խնդիրներ լուծում: Փիրումյանի կողմից 1919 թ. մարտի 18-ին նոր Բայազետից Զինվորական նախարարին ուղարկված Հեռագրում (№ 300) Հայտնվում էր, որ ավարտին է մոտ զորաշոկատի կենտրոնացումը, իսկ Համալրումը կավարտի մարտի 28-ին: Ավելացվում էր, որ ռազմական հետախուզությամբ հաստատվել է, որ Զորի շրջանում կուտակվել են մինչև 6 հազար զինված թաթարներ՝ գնդացիրներով և հեծելակով, ինչի մասին տվյալները գեռ ստուգվում են¹⁰⁸⁸: Նախարարների խորհրդի 1919 թ. մարտի 22-ի նիստում լսվում է Զինվորական նախարարի զեկուցումը նոր Բայազետի գավառում զինվորական գաշտային դատարան հիմնելու մասին: Որոշվում է բացառությամբ մահվան պատժի, օրինագիծը հաստատել և ի կատար ածել¹⁰⁸⁹: 1919 թ. ապրիլի 2-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լսվում է Զինվորական նախարարի զեկուցումը Զոր գյուղի խնդիրների մասին, որի հիման վրա որոշվում է հանձնարարել Զինվորական նախարարին կարգադրություն անելու գեներալ Փիրումյանին, որ նա գործի գնդապետ Կ. Թեմպերլեյի հետ համերաշխությամբ, գործի զնելով բոլոր հնարավոր միջոցները միջամտելով խաղաղ կերպով հարթելու, և քաղաքական, զինվորական ուժի գիմելուց խուսափելով՝ սպասել կառավարության հրահանգներին: Միաժամանակ սույն նիստում հերքվում է Աղրբեջանի կառավարության ստահութ պնդումը Զոր գյուղի աղբեջանական պատկանելիության մասին, հասուկ ընդգծելով, որ այն մտնում է Հայաստանի Հանրապե-

¹⁰⁸⁶ Նոյն տեղում, թ. 55:

¹⁰⁸⁷ Նոյն տեղում, թ. 66:

¹⁰⁸⁸ Նոյն տեղում, ֆ. Պ-199, գ. 1, գ. 64 (48), թ. 5:

¹⁰⁸⁹ Նոյն տեղում, գ. 100 (43), թ. 51:

տության կազմի մեջ¹⁰⁹⁰: Այս ամբողջ նախապատրաստությունների ընթացքում, բնականաբար Հայկական կառավարությունը ձգտում էր բոլոր հնարավոր դիվանագիտական միջոցները օգտագործել միջադեպը խաղաղ վերջացնելու համար, քանզի պատերազմը ձեռնտու չէր Հայաստանին, որը գտնվում էր տնտեսաքաղաքական ծանր իրավիճակում: Միաժամանակ, ձեռնարկվում էին լուրջ ուսամաքաղաքական, ոստիկանական այլեւայլ միջոցառումներ ամրապնդելու Հայաստանի համար սարատեղիական մեծ նշանակություն և արժեք ունեցող Սեանա լճի ավագանը և Նոր Բայազետի գավառը, ուր և գտնվում էր չարաբաստիկ Զողյան հանգույցը: Այդ շրջանում գործելու պատիվը վաստակած Ղարաբաղյան հասուկ գումարտակի ղեկավարությունը վստահվեց գեներալ-մայոր Փիրումյանին և փոխգնդապետ Ա. Շնեուրին, որը Զողյան օպերացիայի ողջ ժամանակահատվածում ղեկավարեց նաև Հետախուզական ծառայությունը: Ք. Արարատյանի դիմումագրում՝ ուղղված Մ. Սիլիկյանին (№ 1966), ասվում էր, որ ըստ կապիտան Մեղվեղեի և փոխգնդապետ Ա. Շնեուրի ծառայողական խոսակցության՝ մինհարցնախագահը կարգադրել է գեներալ Փիրումյանին ապահովել Հետաքննիչ հանձնաժողովի մուտքը Զողյ: Հեռագրում խնդրվում էր նորից ստուգել ամեն ինչ և հրահանգ էր տրվում ի՞նչ անել, եթե ձեռնարկված միջոցառումները Հետաքննիչ հանձնաժողովի մուտքը դեպի Զողյ խաղաղ ճանապարհով չհանդեցնեն դրական արդյունքների: Այդ պարագայում գեներալ Փիրումյանին հրահանգվում էր հրամանատարության միջոցով ուղիղ գծով կապել կառավարության հետ և զինված ուժ չգործադրել՝ մինչև այդ մասին ՀՀ կառավարությունից համապատասխան թույլտվության ստացումը¹⁰⁹¹: Հետաքա քայլերում ՀՀ կառավարությունը նորանոր ճշգրտումներ է մտցնում իր քայլերում, փորձում պատփով դուրս գալ ստեղծված ճգնաժամային իրավիճակից, մորիկազանելով բոլոր ուժերը, այդ թվում նաև գավառային իշխանության մարմինների ներուժը: 1919 թ. ապրիլի 8-ին ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը Աղքաբեջանի Արտաքին Գործերի նախարարից ստանում է Հեռագիր (№ 593), որում Աղքաբեջանի ներկայացուցիչը Զողյ գյուղի շրջանը համարելով Աղքաբեջանի սահմաններում գտնվող տարածք, անթույլատրելի էր համարում Հայկական զինված ուժերի հայտնվելը Աղքաբեջանի տարածքում, և ցավալի թյուրիմացությունից խուսափելու պատասխանատվությունը դնում էր Հայաստանի կառավարության վրա¹⁰⁹²: ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը Աղքաբեջանի Արտաքին Գործերի նախարարին (պատճենը՝ ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչին Աղքաբեջանում՝ Բեկզադյանին) ուղղված ապրիլի 3-ի Հեռագրում (№ 1040) ընդգծում էր, որ

¹⁰⁹⁰ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 486, մաս I, թ. 81, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 100(43), թ. 54, գ. 96, թ. 58, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 26, թ. 58:

¹⁰⁹¹ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 263, թ. 59:

¹⁰⁹² Նոյն տեղում, թ. 64:

Զոդ գյուղում տեղի ունեցած դեպքերը հետաքննելու, մեղավորներին գտնելու և օրինական պատասխանատվության ենթարկելու համար ՀՀ կառավարության կողմից այնտեղ է ուղարկվել Արտակարգ քննիչ հանձնաժողով, որին սպայն չի թույլատրվել դեպքերի վայրը հանել՝ շրջանի զինված թաթարների պատճառով։ ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարը հայտնում էր, որ կառավարությունը զինվորական ջոկատին հրահանգ է տվել սպահովել Արտակարգ հանձնաժողովի մուտքը՝ հետաքննություն անցկացնելու համար։ Մշաժամանակ տեղյակ էր պահպատմ, որ բրիտանական գնդապետ Կ. Թեմպերլեյը գեներալ Վ. Թոմմոնի հանձնարարությամբ մեկնել է Զոդ՝ նպաստելու Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի ներթափանցմանը Զոդ և հետաքննության անցկացմանը։ Հեռագրի վերջնամասում նշվում էր, որ Հայկական կառավարության կողմից հանձնարարված է կոնֆլիկտը հարթել խաղաղ ճանապարհով, իսկ եթե դա չհաջողվի, զենքի ուժի չփմել առանց կառավարության թույլտվությունը հայցելու¹⁰⁹³: Ինչպես ավնհայտ է գառնում գեներալ-մայոր Փիրումյանի հեռագրերից (№ 404, 406), ուղղված դիվիզիայի հրամանատարին, դեպքերի վայր ժամանած գնդապետ Կ. Թեմպերլեյը Զոդից վերադառնալով Բասարգեչար՝ թաթարներին հայտարարել էր, որ ապրիլի 11-ին Հայկական զորքերը պետք է գրավին զյուղերը, որին թաթարները պատասխանում են, որ գյուղերի գրավումը Հայկական զորքերի կողմից հնարավոր է միայն անզինական ներկայացուցչի մասնակցությամբ։ 1-ին հեռագրի վերջնամասում Փիրումյանը զորքերի համարում էր խնդրում, ամելացնելով, որ թաթարները շարունակում են զինվել։ Իսկ երկրորդ լրացուցչի հեռագրով Փիրումյանը հայտնում էր, որ գնդապետ Կ. Թեմպերլեյի հետ պայմանավորվածության համաձայն իրենց զորքերը ապրիլի 13-ին կարող են սկսել միաժամանակ թաթարական մի շարք գյուղերի՝ Տաշքենդ, Զոդ, Մեծ Մազրա և Փոքր Մազրա գյուղերի գրավումը, թաթարների զինաթափումը իրականացնելով խաղաղ ճանապարհով, միայն դիմադրություն ցույց տալու դեպքում՝ զենքով¹⁰⁹⁴:

Մահմեդական շարժման ակտիվացմանը Բասարգեչար - Զոդի շրջանում Նախարարների խորհուրդը հերթական անգամ անդրադառնում է իր 1919 թ. ապրիլի 14-ի նիստում, որտեղ խնդիրներ են դրվում և՛ Զինվորական, և՛ Ներքին Գործերի, և Արտաքին Գործերի նախարարությունների առաջ։ Նիստում լսվում է Զինվորական նախարարի զեկուցումը գեներալ Փիրումյանին Զոդի դեպքերի առթիվ Հրահանգներ տալու մասին։ Նախարարների խորհուրդը որոշում է Հանձնարարել Զինվորական նախարարին հեռագրել Փիրումյանին, որպեսզի՝ 1) նա գործի Կ. Թեմպերլեյի ցուցմունքների համաձայն, 2) եթե անհրաժեշտ լինի զինված ուժի դիմելու, Կ. Թեմպերլեյին դիմել՝ գրավոր առաջարկ ներկայացնելու խնդրանքով, և 3) աշխատել չդիմել՝ գրավոր առաջարկ ներկայացնելու խնդրանքով,

¹⁰⁹³ Նոյն տեղում, թ. 62, 64:

¹⁰⁹⁴ Նոյն տեղում, թ. 76:

մել գրավումների, և ամենակտրուկ միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի ազգա-ընակչության վերաբերմամբ բռնություններ չկիրառվեն, այդ մասին հայ-տարարելով ժողովրդին¹⁰⁹⁵: Այդ նույն օրը ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարա-րության գլխավոր քարտուղարը հատուկ գրությամբ (№ 1220) տեղեկաց-նում է Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին, որ Ադրբեջանի կառավարության բոլորի և Բասարգեչարի շրջանում հայկական գորքերի գտնվելու հետ կապված, իրենք գտնում են, որ այդ տարածքը չի կարող դիտվել իրեւ Ադրբեջանի տարածք: Սույնով նաև հաստատում են, որ Բասարգեչարի շրջանը մտնում է Հայաստանի տարածքի մեջ (նրա անբաժա-նելի մասը լինելով), կրկնելով, որ ՀՀ կառավարությունը բողոքում է ադր-բեջանական իշխանությունների կողմից Ադրբեջանի տարածքից դեպի Հայաստանի սահմանները ուղարկվող զինված թափարական խմբերի անց-ման դեմ, որն այնտեղ խռովություններ են տարածում և բնակչությանը գրգռում Հայաստանի իշխանությունների հետ զինված հակամարտության մեջ մտնելու¹⁰⁹⁶:

Ինչպես պարզվում է, գեներալ Սիլիկյանին ուղղված գեներալ-մայոր Փիրումյանի ապրիլի 14-ի հեռագրից (№ 0019), գնդապետ Կ. Թեմպերլեյի առաջարկի համաձայն, ապրիլի 14-ի առավոտյան ժամը 7-ին Հայկական գորքերի Նոր Բայագետի գորաջնակատը երկու գորաշարքերով սկսում է Հար-ձակում թափարական գյուղերը գրավելու համար: Սակայն Մեծ Մազրայի թափարները հանկարծակի ուժեղ հրացանակրակ են բացում, որին հայկական հետեամբ չի պատասխանում, շարունակելով իր առաջխաղացումը զեպի գյուղ, փոխարենը գյուղի վրա մի քանի հրետանազարկ է տրվում, որը թա-թարներին ստիպում է նաշանջել: Այդ ամենից հետո պարզվում է, որ գյուղը նախօրոք բնակչության կողմից լրկած է եղել՝ իր հետ տանելով ողջ ունեցվածքը, որ հնարավոր էր տեղափոխել, իսկ կրակ արձակողները եղել են գյուղում մնացած թափարական խմբերը: Այս նույն սցենարը կրկնվում է Հուսեյն Ղարաբի, Աղալու, Կոչա Բալաղ, Գալբաշ և Սիրի Աղունի գյու-ղերի գրավման ժամանակ, իսկ Տաշքենդ գյուղի մերձակայքում տեղի են ունենում մարտեր, որից հետո հայկական գորամասը գրավում է գյուղը, իսկ հակառակորդը փափչում է զեպի սարերը: Ապրիլի 14-ի մարտերում Հայերը տալիս են 3 սպանված, վիրավորվում է փոխգնդապետ իշխանովը, որը սա-կայն վիրավորվելուց հետո վերադառնում է մարտաշարք: Սակայն այնու-հետ Հայերը տալիս են 15 սպանված և 8 ձի: Հատկանշական է, որ բոլոր կար-գագրությունները արվել են գնդապետ Կ. Թեմպերլեյի ներկայությամբ և վերջինիս գիտությամբ, որը մարտերի ընթացքում գորքերի կողմից ոչ մի բռնություն և կողոպուտ չտեսավ: Հայկական բանակի առաջապահ զորամա-սերը գրավում են Մեծ Մազրան, Հուսեյն Ղում Աղալուն, Գալբաշին, Տաշ-

¹⁰⁹⁵ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 96, թ. 65; Ֆ.Պ- 201, գ. 1, գ. 486, մաս I, թ. 96:

¹⁰⁹⁶ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 263, թ. 79, 82:

քենդը¹⁰⁹⁷: Իսկ ապրիլի 15-ին ժամը 7-ին Հայկական գորամատերը Զոր գյուղ են ուղարկում բանագնացների՝ սպիտակ գրոշակներով, սակայն թաթարները կրակ են արձակում նրանց վրա, որից Հետո Հայկական կողմը երկրորդ անգամ է բանագնացներ ուղարկում, սրանք ևս չեն կարողանում գյուղ մտնել: Այս ամենից Հետո միայն Ղարաբաղյան գումարտակը անցնում է Հարձակման և առանց կրակոցի գրավում Զորը, որտեղից թաթարները փախել էին: Այդ նույն բանը կատարվում է նաև Սար-Յաղուր, Ղարա-Գոպլի, Աղքիլիսա, Զարգիբիլ գյուղերի գրավման ժամանակ, որոնց բնակիչները նախօրոք լքել էին դրանք, ողջ ունեցվածքը դուրս բերելով: Այդ մարտերի ընթացքում վիրավորվում են 1 սպա, 18 զինվոր և 2 ձի, սպանվում են 3 զինվոր և 3 ձի¹⁰⁹⁸: Ինչպես ակնհայտ է գտանում գեներալ-մայոր Փիրումյանի թասարգեարից 1919 թ. ապրիլի 16-ին գեներալ Սիլիկյանի հասցեով ուղարկված Հեռագրից (№ 00281), ապրիլի 15-ին Հետախույզներ են ուղարկվում Շորժակու գյուղ, սակայն պարզվում է, որ գյուղում խաղաղ տրամադրություններ չեն իշխում, և վերջիններս ենթարկվում են գնդակոծման և ապրիլի 16-ին Թաղի-Քենդ գյուղի մասուցյները զբաղեցնող զորաշոկատները մկան են տեղաշարժվել զեպի Շորժակու, դարձյալ գնդակոծվում են այնտեղ դարանակալած թաթարների կողմից: Գյուղը հրետանակոծման ենթարկելուց հետո Հայկական զորամասը կարողանում է մտնել գյուղ, և գրավել այն, իսկ փախած թաթարները ապաստանում են մոտակա լեռներում¹⁰⁹⁹: Գեներալ-մայոր Փիրումյանի հերթական, ապրիլի 23-ի հեռագրից՝ ուղղված գեներալ-մայոր Սիլիկյանին, մենք տեղեկանում ենք Հաջորդ օրերի մարտական գործողությունների ժամանակագրությանը և մանրամասներին: Ապրիլի 18-ին ժամը 16-ին Նիշկայա գյուղն է ուղարկվում Ղարաբաղյան գումարտակի մի վաշտ և Հանդիպում է թաթարների կրակին: Չնայած թաթարների Համառ դիմագրությանը, գյուղը գրավվում է, որից Հետո պարզվում է, որ այնտեղ զգալի ուժեր են եղել՝ մոտ 1000 հետևակ և հեծելակ: Նախօրոք գյուղից թաթարները դուրս բերած են լինում իրենց ունեցվածքը և ընտանիքները: Այս մարտերի հետևանքով Հայկական կողմը տապիս է 8 զինվոր և 2 ձի վիրավոր, 1 զինվոր սպանվում է, վիրավորվում է նաև պրապորշչիկ Մխիթարյանցը¹¹⁰⁰:

Այս բոլոր գործողությունների ընթացքում Հայ-ադրբեջանական սահմանի ողջ երկայնքով լարվածություն էր իշխում, ադրբեջանցիները անցկացնում էին զորահավաք զորահավաքի ետևից, դիմում էին բազմաբնույթ խարսավանքների, քաղաքական զանազան մեքենայությունների, զորքերի զգալի տեղաշարժերի՝ բոլորն էլ ակնհայտ Հայկահայկական ուղղվածության:

¹⁰⁹⁷ Նոյն տեղում, թ. 86, 86_ա, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 64 (48), թ. 9:

¹⁰⁹⁸ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 263, թ. 89; Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 64 (48), թ. 10:

¹⁰⁹⁹ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 64 (48), թ. 8:

¹¹⁰⁰ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 263, թ. 97:

1919 թ. ապրիլի 29-ին ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղված հեռագրում (№ 0119) Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Զինկեիչը հայտնում էր, որ Միլիցիոն գնդի հրամանաստարից ստացված տեղեկատվության համաձայն ապրիլի 23-ին Յաղությունը Զիլի ուղղությամբ գնացել են ազրբեջանական զորքերի խմբեր, ապրիլի 25-ին սպասվել է ազրբեջանական զորքերի ժամանումը Նովոսրատովկա և Նովոինկանովկա: Զինկեիչը նշում էր, որ միլիցիոն գնդի հրամանաստարին կարգադրություն է արված այդ տեղեկությունները ստուգել և այդ մասին հայտնել իրեն¹¹⁰¹: Սակայն այդ ամենը չեն կարողանում խոչընդոտել ու խանգարել Հայկական բանակին եղրափակելու Զողյան օպերացիան, մի լավ դաս տալու մահմեղական ազրեսիվ տրամադրված ուժերին, որոնք վերջին հաշվով ձգտում էին Բասարգեչարի շրջանը կտրել Հայաստանից և կցել Աղրբեջանին: Հայկական զորամասերը տանում են գեղեցիկ հաղթանակ, ազատագրելով Հայրենի տարածքի մի կարևոր մասը, ընդ որում զբակուելով խական լավ ու մարտունակ զորքին հասուլ կարգ ու կանոն, կարգապահություն, գերծ մնալով հափշտակություններից և կողոպուտներից: Այս կարևոր խնդրի իրագործման մեջ Հայկական զինվորական իշխանությունները որոշակի օժանդակություն և օգնություն են ստանում ոչ միայն իշխանության կենտրոնական քաղաքական մարմիններից, այլև Արդարադատության և Ներքին Գործերի նախարարություններից, իր մասնակցությունն է ունենում նաև Հայկական միլիցիան, որը տեղերում զորքի կողքին նպաստում էր զանազան գալառային բնույթի խնդիրների լուծմանը, նաև անհրաժեշտ տեղեկատվություն ձեռք բերելով թշնամու ուժերի, գյուղերում տիրող վիճակի և այլնի մասին: Եվ այնուամենայնիվ, ՀՀ կառավարության կողմից Զոդի շրջանը գործուղված Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովը բացահայտեց մի շարք խնդիրներ, հնարավորին չափով պարզուշեց այն շարժառիթները, որոնք ընկած էին Զոդ-Բաարգեչարի շրջանի մահմեղականների ապատամբական-խռովարարական գործողությունների հիմքում: Այդ եղրակացություններն արվել են 1919 թ. ապրիլ 27-ի վիճակով, և հանգում են հետևյալին: 1) Մուսուլմանների շրջանում հետաքննության անցկացման անհնարինության հետևանքով հնարավոր չեղավ ճշգրիտ պարզելու մահմեղական ապատամբության շարժառիթները ընդդեմ Հայաստանի իշխանությունների: Ենթադրվում է, որ ոստմխատը Սիլիկյանի չափից աելի մեծ պահանջները՝ իրենց տրամադրելու ցորեն և գարի, ընդամենը առիթ է հանդիսացել տիրուր հանգուցարաւծման համար, իսկ մահմեղականների դժգոհությունը իշխանություններից օրեցօր աճել է և վերածվել բախման: Պատճառների դեր կատարել են ստորև բերված հանդամանքները, 2) 1918 թ. օգոստոսին ողջ Զոդի շրջանը Աղրբեջանի Հանրապետության կառավարության

¹¹⁰¹ Նույն տեղում, թ. 100:

կողմից ճանաչվել է (կամ ընդունվել) որպես Աղբբեջանի սահմանների մեջ մտնող տարածք և Հայտարարվել որպես Ելիզավետպոլի գավառի 9-րդ ուժիկանական տեղամաս, նշանակվել են իրենց կոմիսարները և միլիցիան: Խակ 1919 թ. հոկտեմբերին այդ շրջանը ենթարկվեց Հայաստանին, մահմեղական բնակիչներն էլ, թեկուզ և չկամությամբ, իշխանություններին ենթարկվելու պատրաստակամություն արտօհայտեցին, չկորեկով իրենց կապերը Աղբբեջանի հետ, 3) 1918 թ. վերջին նոր Բայազետի գավառ է գործողվում ոստմխատը Սիլիկյանը՝ Ղարաբաղյան հեծյալ դիվիզիոն կազմավորելու նպատակով, սակայն դրա համար ոչ մի միջոց պետական գանձարանից բաց չի թողնվում: Սիլիկյանին հնարավորություն և իրավունք էր տրվել բռնագրավել ձիերը, հանդերձանքը, զենք և դիվիզիոնը պահելու համար անհրաժեշտ ամենն ինչ: Բռնագրավումներն անցկացվում էին, բացի այդ նպատակով և այդ զեպքերի համար նախատեսված հաստատությունների՝ հանձնաժողովների կողմից, սակայն դրանով սկսեց զբաղվել ամեն ոք, ցանկացած սպա, կոմիսար, ուրյագնիկ, միլիցիոներ և այլն. մեծմասամբ բռնագրաված ունեցվածքի դիմաց տրվում էին ընդամենը ստացականներ, այդ ընթացքում թույլ էին տրվում չարաշահումներ, գլխավորապես մահմեղական գյուղերում ձիերի բռնագրավումների ժամանակ, քանզի ոչ բոլոր բռնագրավման ենթարկված ձիերն էին գնում դիվիզիոնի կարիքներին ծառայելու, ձիերը պետական գներով վաճառվում էին կողմնակի անձանց, դիվիզիոնի հետ ոչ մի առնչություն չունեցող անձանց, կամ էլ վաճառվում էին պարզապես իրենց նախկին տերերին, իհարկե ավելի բարձր գներով, իսկ բռնագրաված անսանակերը վաճառվում էր: Այս բոլոր երեսութները առաջ էին բերում մահմեղական բնակչության դժուհությունը, որին, իհարկե, առիթ էր պետք Հայաստանի օրինական իշխանությունների դեմ ապստամբելու: Եվ վերջապես, 4) 1919 թ. հունվարի վերջերին գաղթական Հայերը ոմն Նիկոլայ Ավետիսովի գլխավորությամբ Հարձակվում են մահմեղական Զապարու-Ղըզըլ-Վանք և Սուբերոս գյուղական բնակավայրերի վրա և թալանում դրանք, իսկ գյուղացիները փախչում են Զոդի շրջանի մյուս գյուղերը. նախասարարաստվոր Հարձակման մասին ժամանակին զգուշացված է լինում մահմեղական տեղամասային կոմիսարը, սակայն նրա կողմից ոչ մի միջոց չի ձեռնարկվում: Ճիշտ է, գործի գծով անցկացվում է նաև հետաքննություն և կողոպտված ունեցվածքի մի մասը վերադարձվում է մահմեղականներին, և առհասարակ՝ բոլոր նրանց, ումից վերցվել է կողոպտված ունեցվածքը, սակայն մեղավորներին, դեռ չեն բացահայտել: Այս կարևոր պատճառներն էլ, ըստ էռության, Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի նախագահ Փարսադանովի եղբակացությամբ, առաջ բերեցին ուժեղ դժուհություն մահմեղականների մեջ, որոնք նույնիսկ բացահայտ հայտարարում էին, որ Հայաստանում ոչ մի իշխանություն էլ չկա և իրենք չեն ցանկանում ոչ մեկի ենթարկվել: Այդ իսկ շարժառիթներով էլ Սիլիկյանների և այլոց սպա-

նությունից մի քանի օր առաջ Զող գյուղից հեռացվել է միլիցիոներների պոստը: Այս եզրակացության է դալիս ՀՀ կառավարության կողմից Զող գործուղված Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովը 1919 թ. ապրիլի 27-ի վիճակով, իսկ մայիսի 2-ին այն հաստատում է նաև Արդարադատության նախարարության գրասենյակի գիրեկտորը¹¹⁰²: Իսկ 1919 թ. մայիսի 5-ին լսելով Արդարադատության նախարարի պաշտոնակատարի գեկուցումը Զողի գեագքերի առթիվ կառավարության կողմից ուղարկված Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի գործունեության մասին (գեկ. 951, մայիսի 2) Նախարարների խորհուրդը հանձնարարում է Արդարադատության և Ներքին Գործերի նախարարներին օրինական պատասխանատվության ենթարկել մեղադրոներին¹¹⁰³:

Ինչպես տեսնում ենք, Հարցն այն աստիճան դիվանագիտական-քաղաքական բարդություններ էր առաջ բերել, որ դրա լուծմանը ներգրավվել էին Հայաստանի Հանրապետության ողջ ներուժը՝ Արտաքին և Ներքին Գործերի, Զինվորական, Արդարադատության և այլ նախարարությունների կազմությունը: 1919 թ. ապրիլի 10-ին Նախարարների խորհրդի նիստը իր օրակարգում ուներ մինիստր-Նախագահի գեկուցումը՝ Զողի գեագքերի առթիվ թեքինսկու հարուցած միջնորդության մասին, Զողի շրջանում գորքերը ետքաշելու և Քննիչ հանձնաժողովի մեջ թուրք ներկայացուցչի մասնակցության մասին: Նիստը մանրազնին քննարկեց Հարցը և Հանձնարարեց Արտաքին Գործերի նախարարին Հայտարարել թեքինսկուն, որ այդ պայմաններում զորքը ետք քաշելը ուազմական պատճառներով անհնարին է, իսկ Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի մեջ թուրք ներկայացուցչի մասնակցության դեմ առարկություն չկա¹¹⁰⁴: Ինչպես, տեսնում ենք, ամեն մի գեագքում էլ կարգ ու կանոն հաստատելով Զող-Բասարգեչարի շրջանում, կիստրոնական Հայկական իշխանությունները ձգտում էին ենել որոշակի օրինականության սկզբունքներից, խուսափելով ավելորդ և անտեղի բարդացումներից ու սրացումներից: 1920 թ. ապրիլի 6-ին լսելով ՆԳ նախարարի գեկուցումը Բասարգեչարի հանձնաժողովի «ապօրինի գործողությունների մասին», Նախարարների խորհուրդը ընդունված որոշման մեջ Քննիչ հանձնաժողովի կարգադրությունը ապօրինի համարեց և այդ կարգադրության հետևանքները պետական շահերի տեսակետից խիստ վնասակար՝ հանձնարարելով ՆԳ նախարարությանը բոլոր փաստաթղթերը և նյութերը հանձնել Զինվորական դատարանի դատավագական եզրակացությանը և առաջարկել նրան գործը վարել ըստ գործով առաջ եկած հանգամանքների¹¹⁰⁵:

¹¹⁰² Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 263, թ. 68-72; Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 64 (48), թ. 11-15:

¹¹⁰³ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 96, թ. 83, գ. 100 (43), թ. 84:

¹¹⁰⁴ Նոյն տեղում, գ. 96, թ. 63:

¹¹⁰⁵ Նոյն տեղում, գ. 146, թ. 56:

Ամեն դեպքում ստեղծված բարդ իրավիճակում հայկական իշխանությունները փորձել են 1918-1920 թթ. ամենևին էլ տեղի չտալ մահմեդական ճնշմանը, և սեփական տարածքներին օրինական եղանակներով տեր կանգնել ապահովելով Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգությունը Սևանի ավագանում և դրա շուրջ Հարևան Աղբբեջանի վտանգավոր տարածքային-քաղաքական հավակնություններից, ինչը դյուրին խնդիր չէր, այդ գործի մեջ ներդրավվելով նաև հայկական միլիցիակազմի և ՆԳ նախարարության համակարգի առկա բոլոր հնարավորությունները և կադրուժը:

**Հակապետական խռովությունների ճնշումը Հայաստանի
Հանրապետության Դավալուի, Զանգիբասարի
և մահմեղաբնակ այլ շրջաններում**

Միլիցիայի և ՆԳՆ մարմինների ամրապնդվելու ձգտումը դրսերրվեց բավականին հակասական եղանակով, դժվար էր հաղթահարել որոշ խնդիրներ, որոնք աշխարհաքաղաքական գործընթացների հետևանք էին: Հայաստանի Հանրապետությունն առավել մեծ դժվարությունների հանդիպում էր Ելիզավետպոլի, Զանգեզուրի և այլ գավառամասերում: Աղբբեշանական գործակալները այդ տարիներին քայլայիշ աշխատանքներ էին ծավալում Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում, հուզելով գյուղացիությանը, որպեսզի հայկական զինուժը զբաղեցնելով՝ կարողանան ընկճել Զանգեզուրը և շարժվեն դեպի Երևան, ինչպես քարոզում էին աղբբեշանական իթթիհագականները: Դրան հաջորդեցին Սելիմի և ուղրչների ավագակալամբերի հաճախակի դարձած հարձակումները հայկական զորամասերի ու միլիցիոնների վրա Աղբաբայում, Զողում, Զարուշատում և այլուր, որտեղ աղբբեշանական գործակալները մշտապես գաղտնի ժողովներ էին գումարում՝ ՀՀ կառավարությանը տապալելու սաղրիչ կոչեր անելով¹¹⁰⁶: Եվ այնուամենայնիվ, կարևորելով ուժային որոշ կառուցյների՝ միլիցիայի և ՆԳՆ մարմինների ստեղծումը՝ ՀՀ կառավարությունը ջանում էր արդյունքների հասնել: Որոշակի քայլեր ձեռնարկվեցին այդ տարածքներում ՀՀ բանակային-միլիցիոն զորամասերն ուժեղացնելու ուղղությամբ: Այդ գործում հատկապես լուրջ նշանակություն էր տրվում Զինվորական նախարարության համակարգին ենթակա միլիցիոն ստորաբաժանումների գործունեությանը: 1919 թ. փետրվարի 5-ին Հայկական դիվիզիայի պետին ուղղված զեկուցագրում (№ 226) Հայկական զորքերի կազմում գտնվող 1-ին ուսումամիլիցիոն գնդի՝ Հրամանաստար կապիտան Մնացականյանը հայտնում էր, որ իրեն վստահված գնդի Քարվանսարայի գումարտակի հրամանատարը հաղորդագրություն է ուղարկել, որում տեղեկացրել է, որ ըստ Զարգախլու գյուղի (Ելիզավետպոլի գավառ) գյուղացիների տվյալների՝ Աղբբեշանում ընթանում է թաթարների ուժեղ զրահավաք, նպաստակ հետապնդելով՝ ստեղծելու բանակ, որպեսզի մաքրեն Լեռնաշխարհը (Գետաշենից մինչև Բաղրամենդ գյուղը) հայերից: Վերջնամասում կապիտան Մնացականյանը տեղեկացնում էր նաև այն մասին, որ թաթարներին զինվորական գործ սովորեցնելու համար Աղբբեշան են եկել մոտ 100 վրացի սպաններ: Հայտնվում էր նաև, որ Բասարգեչարի

¹¹⁰⁶ «Յառաջ», 7 մայիսի, 1920, № 49:

շրջանի թաթարները սկսել են տեղափոխվել Ելիզավետպոլի նահանգ և հայ գյուղացիների հարցերին՝ թե ինչու¹¹⁰⁷ եք հեռանում, պատասխանել են, որ գարնանն այստեղ մարտեր են լինելու¹¹⁰⁷:

Շուտով այս տվյալները հաստատվում են: Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք Ներքին Գործերի նախարարի պաշտոնակատար **Ս. Մանասյանի** գաղտնի Հաղորդագրությունից (№ 29 - № 2158) ուղղված Զինվորական նախարարին, որի վրա կա նաև զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի պետ գեներալ-մայոր Համբերյանի մակագրությունը (№ 545), որով վերջինս Հայտնում էր, որ ինքը նշված փաստաթուղթը համաձայն Զինվորական նախարարի կարգադրության՝ ապրիլի 8-ին ուղարկել է Արտաքին Գործերի նախարարի Հասցեով: Դրանում Մանասյանը Հաղորդում էր այն տեղեկությունների մասին, դրանց Համաձայն անցած մարտ ամսից Ելիզավետպոլի գալաքում սկսվել է ձիերի Հավաք և 20-ից 25 տարեկան հասակի երիտասարդ մարդկանց զորահավաք: Մանասյանը նշում էր, որ Գեղիշյաբեկում, ուր կար պղնձի արտադրության գործարան, որտեղ նախապատրաստվել են գորանոցներ՝ մոտ 2000 մարդու Համար, որ տեղական բեկերն աշխատում են ժողովրդի ուշադրությունը իրենցից շեղել, տեղական թաթարներին թունավորելով և ուղղորդելով Հայերի դեմ: Ա. Մանասյանը նաև ավելացնում է, որ այդ պայմանավտանդ բնակավայրերը սահմանակից են Ղազախի գավառին¹¹⁰⁸:

Ասվածից լիովին ակնհայտ է դառնում, որ Հայաստանի նշված սահմանամերձ տարածքներում փաստորեն նկատվում էին մահմեդական շարժման ակտիվացման երեսութներ, որոնք հետո վերածվեցին ուսումնական բնույթի գործողությունների, և ըստ էության պատերազմի Հայաստանի դեմ: Հայկական կողմը փորձում էր Հակապղել, օգտագործելով՝ ինչպես կանոնավոր բանակի, այնպես էլ Ներքին Գործերի նախարարության և միլիցիայի օրգանների տարածաշրջանում առկա նշված ուժերը:

ՀՀ կառավարությունը, Ներքին Գործերի նախարարությունը ձգուում էին ոչ միայն Երևանում իշխող գիրքեր ունենալ, այլև ծայրամասերում, որտեղ զգալի մահմեդական զանգվածներ և Հայաստանի նկատմամբ բացասական էներգիայի կրողներ կային, իսկ դա հնարավոր կլիներ իրականացնել ոչ միայն վարչական միջոցներով, այլև անհրաժեշտ էին Փինանսական միջոցներ, որոնք սուր էին կամ էլ ծայրահեղ գեպքում կենտրոնացված էին ոչ թե պետության ձեռքին ու պետական գանձարանում, այլև մասնավոր անձանց ձեռքում, որոնք հաճախ իրենց անպատճիանառու գործողություններով լարվածության մեջ էին պահում երկիրը: 1919 թ. հունիսի 3-ին, Նախարարների խորհրդի հերթական նիստում լսվում է Ներքին Գործերի նախարարի գեկուցումը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի ծախսերը Հոգալու մասին: Որոշվում

¹¹⁰⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 158, թ. 90 շրջ.:

¹¹⁰⁸ Նույն տեղում, թ. 99:

Է Հատկացնել 8 միլիոն ռուբլիանոց ֆոնդից՝ Ղարաբաղի և Զանգեզուրի համար յուրաքանչյուրին՝ 400.000-ական ռուբլի ամսական, ընդ որում Ղարաբաղի համար՝ մկանած մայիս ամսից, իսկ Զանգեզուրի համար՝ Հունիսից¹¹⁰⁹:

Մայրամասերը, որոնց նկատմամբ ուժեղ էին մահմեղականների քայլքայիչ գործողությունների դրսերումները ՀՀ կառավարության որոշակի Հոգացողության առարկա էին, իհարկե՛ Հնարավորի շրջանակներում: ՀՀ կառավարությունը գործում էր այնպիսի աշխարհաքաղաքական գործընթացների միջավայրում, որում փորձում էին տեր ու տնօրին լինել անվլուսաբունական քաղաքակրթությունը ներկայացնող երկրները՝ Մեծ Բրիտանիան, ԱՄՆ-ը և այլն: Իսկ այդպիսի պայմաններում գործելը դյուրին չէր, ինչ-որ տեղ դա էապես ազդում էր նաև ՀՀ կառավարության քաղաքականության ինքնուրուցնության դրսերումների վրա: Ինչեւից: 1919 թ. սեպտեմբերի 18-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է Ներքին Գործերի նախարարի առաջարկի մասին Զանգեզուրը ուժեղացնելու վերաբերյալ և այդ կազմակցությամբ ընդունում Համապատասխան որոշում՝ Հավանություն տալով ՆԳ նախարարի կողմից ներկայացված օրինագծին:

1919 թ. սեպտեմբերի 13-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լսվել էր Ներքին Գործերի նախարարի զեկուցումը Գանձակի գավառի Հայ ազգաբնակչության մասին, և որոշվել Զինվորական նախարարության 5 միլիոնանոց ֆոնդից վերջինիս տալ 15 Հազար ռուբլի այդ գործը կազմակերպելու համար¹¹¹⁰:

Բնականաբար, Հայաստանի կառավարությանը չին կարող չմտահոգել նաև «Զեզոք գոտու» խնդիրները ներքին քաղաքականության խնդիրների տեսանկյունից: 1919 թ. նոյեմբերի 11-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լսվում է Ներքին Գործերի նախարարի զեկուցումը «Զեզոք գոնայի» պահպանման համար 750.850 ռ. վարկ բանալու մասին: Որոշվում է Հավանություն տալ և պառակմենտին ներկայացնել ի Հայաստանուն, ինչպես նաև Արտաքին Գործերի նախարարությանը Հանձնարարել այդ առթիվ բանակցություններ վարել Վրաստանի կառավարության հետ՝ ծախսերը հավասար չափով կատարելու համար¹¹¹¹:

Պետք է նկատի ունենալ, որ Հայաստանի համար ոչ միայն Վրաստանն էր խնդիրներ ստեղծում: Մեծմասամբ Հայաստանի կառավարությանը մտահոգում էին մահմեղականները և նրանց կողմից կազմակերպվող շարժումները: Վրաստանը Հայաստանի համար քաղաքական խնդիրներ ստեղծում էր, եթե նույնիսկ դրանք չին լինում, հաճախ նա ներքին ու մոլթ գործարքներով օժանդակում էր այդ նույն մահմեղականներին, ներառյալ և թուրքիան:

¹¹⁰⁹ Նոյեմբերում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 96, թ. 121, գ. 100 (43), թ. 120:

¹¹¹⁰ Նոյեմբերում, գ. 100 (43), թ. 204:

¹¹¹¹ Նոյեմբերում, թ. 244:

Հայկահայկական տրամադրությունների դրամերման համար կային թե՛ ներքին, և թե՛ արտաքին լծակներ, որոնց գեմ փորձում էին պայքարել ՀՀ կառավարությունը, տեղական իշխանությունները, միլիցիան, ՆԳՆ բոլոր ուժային մարմինները: Ինչպես մենք տեղեկանում ենք արխիվային փաստաթղթերից, գեռ 1918 թ. օգոստոսի 19-ին Եջմիածին կայարանից 5 վերստ հեռավորության վրա թաթարների կողմից գազանաբար խոշտանգվում և սպանվում են Հայկական 1-ին միլիցիոն գնդի 4 զինվոր: Ինչպես պարզում է անցկացված Հետաքննությունը, մահմեղական Սարվանլյար գյուղի բնակիչների ցուցմունքների համաձայն, սպանությունը կատարվել էր թաթարական Զորանքյար գյուղի բնակիչների կողմից, որոնք դրանից մի քանի օր առաջ տեղափոխվել էին Քյարիմ-Բեկլու գյուղը, որն Եջմիածնի շրջանի մահմեղականների հավաքատեղիներից մեկն էր: Զորանքարեցիները հայտարարել էին իրենց անհնազանդության մասին Հայաստանի իշխանություններին և կազմել 100 հոգուց բաղկացած ավագակախումբ: Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի տեսուչի հրամանով այստեղ է ուղարկվում խառը հանձնաժողով՝ Հետաքննություն համար այս և այլ անցքերն ու գեպքերը, որոնք տեղի էին ունենում Եջմիածնի գավառում, լսել նաև մահմեղականների բողոքները: Հետաքննության ընթացքում հայտնաբերվեցին թաթարների կողմից Մարգարա գյուղում սպանված մեկ հայ մարդու, մի աղջկա և 4 տարեկան երեխայի դիմակները: Սեպտեմբերի 9-ին կառավարությունը հրաման է տալիս Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի տեսուչին՝ ըստ գյուղերի կազմակերպել թաթար վերաբնակեցված զանգվածի տեղաբաշխումը: Զեննարկված գործողությունների շնորհիվ, որին մասնակցում են նաև գավառային ուժերը, մեղավորները շուտով ձերբակալվում են, որը հաստատվում է թաթարներից և հայերից կազմված խառը հանձնաժողովի ստորագրությամբ և արձանագրություն կազմելով, Հետաքննությունն անցկացվում է ամերելիկան գնդապետ Ֆորդի գլխավորությամբ: Պարզվում է նաև, որ թաթարական բնակչության նկատմամբ բռնության փաստեր չեն եղել, այլ ընդհակառակը, ապստամբությանը և խռովություններին մասնակից բոլոր թաթարներին ՀՀ կառավարության կողմից շնորհած վագագանական սահմաններում¹¹¹²:

Դեռ 1919 թ. հունվարի 30-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լսվում է Զինվորական նախարարի և ՆԳ նախարարի զեկուցումը Ղամարլուի և Դավավուի շրջանում զինված Հարձակումների, թուրքական այն ընդհանուր շարժման մասին, որ նկատվում է ոչ միայն մեր Հանրապետության սահմաններում, այլ նաև Վրաստանի: Նախարարների խորհրդի կողմից ընդունված որոշման մեջ հանձնարարվում է Արտաքին Գործերի նախարարին Հայկական սահմաններում թուրքերի շարժման և մեր զորքերի կողմից

¹¹¹² Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 276, գ. 1, գ. 230, թ.17:

Նրանց վրա հարձակումների մասին տեղեկացնել անգիտական գլխավոր Հրամանատարությանը Անդրկովկասում, և խնդրել մի անգիտացի սպա ուղարկել մեր Զինվորական նախարարի մոտ՝ իբրև անգիտական զորահրամանատարության ներկայացուցիչ¹¹¹³:

Հետաքրքիր է այս առումով նաև ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. փետրվարի 28-ի նիստը, որում լսվեց ՆԳ նախարարի հայտարարությունը, որ Դավալուի շրջանում թուրքերը հրաժարվում են հայկական կառավարության իշխանությունը ճանաչելուց, և որ Դավալուի կոմիսարը հայտնել է երեք հայերի սպանության և գեներալ Լառտտենի կողմից ոմն Գայդարովի մահմեղական ազգարնակչության ղեկավար նշանակելու մասին։ Այս կապակցությամբ ընդունված որոշման մեջ Նախարարների խորհրդը խնդրեց Արտաքին Գործերի նախարարից պարզելու Գայդարովի դերը և գիմել բըիտանական գեներալ Լառտտենին ու մայոր Զարլզին կարգը վերահաստատելու համար միջոցներ ձեռք առնելու մասին։ Միաժամանակ հանձնարարվում է խնդրել մինհատը-նախագահին վերոհիշյալի մասին տեղեկացնել Քաջազնունուն՝ գեներալ Զ. Թորեստյեր-Ռուքերին դիմելու համար¹¹¹⁴:

Դրությունը այդ շրջանում բավականին շիկացած էր, և որ օրի բարդանում էր, 1919 թ. մարտի 3-ին տեղական իշխանության ներկայացուցիչ Մինասյանը Ղամարլուից Ներքին Գործերի նախարարին ուղարկված հեռագրում (№ 229) նշում էր, որ խաները ինչ-որ խարդավանք են հյուսում, որ Վելիբրասարի շրջանի թաթարները Զաթէրպան և Շիրազլու գյուղերի միջև ընկած տարածքում հարձակվել են Ղամարլուից Դավալու գնացող հայերի վրա, 8 հոգու սպանել և մեկին վիրավորել, 11 հոգի էլ փախուստով փրկվել են։ Մինասյանը Ներքին Գործերի նախարարից խնդրում էր գործուն միջոցներ ձեռնարկել բգկտված ժողովրդի կյանքի պահպանության համար¹¹¹⁵:

Այս, որ Դավալուի շրջանում մահմեղական թուրքերն իրենց սանձարձակ էին պահում, չենթարկվելով տեղական իշխանություններին, միլիցիայի և ՀՀ Ներքին Գործերի նախարարությանը, գալառային վարչակամին՝ հաստափում է բազմաթիվ փաստերով։ Այսպես, 1919 թ. մարտի 8-ին ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարությանը հասցեագրված գրության մեջ Ներքին Գործերի նախարարի պաշտոնակատարը շեշտում էր, որ վերջին ժամանակներում Դավալուի շաճախակիցների կողմից Հայաստանի տարածքի խաղաղ բնակիչների վրա կաստարվող մասսայական հարձակումները, որոնք ուղեկցվել են սպանություններով և կողոպտւսներով, որ այդ շրջանի բնակիչները մշտապես գտնվում են խուժավի, վախի մեջ և զրկված են իրենց տնտեսությամբ զբաղվելու հնարավորությունից։ Ներքին

¹¹¹³ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 486, մաս I, թ. 32, գ. 47, թ. Պ - 199, գ. 1, գ. 96, թ. 20:

¹¹¹⁴ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 100 (43), թ. 33, գ. 96, թ. 32:

¹¹¹⁵ Նույն տեղում, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 209, թ. 63:

Գործերի նախարարի պաշտոնակաստարը Արտաքին Գործերի նախարարից խնդրում էր չմերժել և շտապ կարգով՝ Հեռագրակազմով կապվել Թիֆլիսում ու Երևանում գտնվող անգլիական ներկայացուցչի հետ՝ թաթարների վրա աղբեկու, որպեսզի վերջիններս դադարեցնեն թշնամական գործողությունները ՀՀ քաղաքացիների նկատմամբ, Հայկառակ դեպքում անգլիական Միսիայի թույլտվությամբ այդ շրջան կմտցվեն Հայկական գորամասեր՝ ետ մղելու թաթարների հարձակումները զենքի ուժով¹¹¹⁶:

Դրությունը բավականին դժվար էր նաև Ղամարլուում, որտեղ միլիցիան, Ներքին Գործերի մարմինները որոշակի ջանքեր էին գործադրում լարվածությունը մեղմացնելու և տեղական վարչակազմի հետ ուղիներ որոնում մահմեղականներին զապելու համար, կատարելով նաև կինտրոնական իշխանությունների համապատասխան Հրահանգները: 1919 թ. մարտի 3-ին այդ գավառամասի կոմիսար Տեր-Հովհաննիսյանը Հայաստանի Տարածքի Վարչակազմի և միլիցիայի կոմիսարին հայտնում էր, որ շրջանի թուրքերի հանդինությունը օր օրի ավելի ու ավելի համառ բնույթ է ստանում, ամենադաժան և սահմուկեցուցիչ հանդինությունը համարելով փետրվարի 26-ին դասալիքների սպանությունը, մինչ այդ Սադրակ տեղափոխելով իրենց կանանց ու երեխաններին: Գրության հեղինակը նաև տեղեկացնում էր, որ Ավշար, Շիրազու և մի շարք այլ գյուղեր լեփ-լեցուն են զինված տղամարդկանցով, որ թուրքերը կամաց-կամաց իրենց օղակի մեջ խեղդում են տեղայի հայերին: Տեր-Հովհաննիսյանը առանձնահաստուկ ընդգծում էր, որ ամեն օր Ղամարլու տանող խճուղու վրա ճանապարհվողները ծաղր ու ծանակի են ենթարկվում թուրքերի կողմից, որ մեկ-մեկ Ղամարլու անցնելն անհնարին է, և միայն «խմբերն» են գնում գալիս՝ նկատի ունի ըստ երեւութիւն մառզերիստանների հայտնի «խմբերը», որոնք իրենք էլ ըստ էության թուրք ավագակարարութիւններից իրենց վարքագծով չէին տարբերվում, ահ ու սարսափ տարածելով բոլորի վրա: Գավառային այս կոմիսարը իր խոսքն ավարտում է շատ պասկերավոր: «Ճանապարհը ամեն օր սկին է տափս անցնող թուրքերով, բոլորն ել տղամարդիկ և անպայման զինված ընտիր զենքերով: Թեև օրական զինված թուրքերը 100-ով են անցնում անգլիացոց առաջից և թեև անգլիացիք գիտեն թուրքերի այդ սպառնական շարժումը, բայց լուռ ու անտարբեր ականատես էին»¹¹¹⁷: Վերջինը կարեոր է տարածաշրջանում Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը, նրա իսկական շահերը ըմբոնելու տեսանկյունից, ըմբոնելու, թե ինչու էին մնանկ և անհիմք այն հույսերն ու ակնկալիքները, որոնք ուներ հայկական կառավարությունը՝ կապված անգլիացիների ու ազմավարության այս կամ այն դրսեորման հետ:

¹¹¹⁶ Նոյն տեղում, թ. 60:

¹¹¹⁷ Նոյն տեղում, թ. 67:

Մահմեդական շարժումները որոշակի բացասական դեր էին կատարում ամբողջ Վեղիբասարում, ուստի Հնարավոր չէր, որ Ներքին Գործերի մարմինները և միլիցիան այստեղ ևս որոշակի «Հետաքրքրություններ» չունենային: Այդ մասին է վկայում Նախարարների խորհրդի 1919 թ. ապրիլի 1-ի նիստը, որում լսվեց բըտանական գեներալ Լառուտենի հետ կապված Համաձայնության մասին Հարցը՝ Վեղիբասարին վերաբերող պայմանները փոխելու մասին: Նիստում որոշվեց հանձնարարել Արտաքին Գործերի նախարարին Ներքին Գործերի և Զինվորական նախարարների հետ միասին բանակցությունների մեջ մտնել Լառուտենի հետ այդ առթիվ¹¹¹⁸: Արխիվային փաստաթղթերից ակնհայտվում է, որ վիճակն այս շրջանում բավականին խճճված էր, իսկ անզիստովից արմատական լուծումներ չէին առաջարկում, Հաճախ էլ քողածածկված եղբեր էին փնտրում թաթարների հետ, անտեսելով Հայերի ու Հայկական կառավարության իրական շահերը: Դա մասնավորապես դրսերպից նրանում, որ անզիստովիները հետևողական չէին տեղական բնակչությունից զենքի ու զինամթերքի առգրավման խնդրում, Հաճախ էլ խոչընդուներ Հարուցելով Հայկական միլիցիայի առաջ այդ խնդրում, իսկ Վերջինս բավականին շատ էր և օգտագործվում էր թաթարների կողմից կասկածելի նպատակներով: Իսկ իշխանությունների կողմից առգրավված զենքերը և զինամթերքները Զանգիբարարի բնակավայրերում վերն առվածի լավագույն ապացույցն է. այսպես, ինչպես պարզվում է Զանգիբարի շրջանում գործող միլիցիայի հեծելավաշտի Հրամանատարի 1919 թ. հունվարի 21-ի զեկուցագրի՝ ուղղված Հայաստանի Տարածքի միլիցիայի տեսուչին, մինչև այդ պահը Համաձայն Համապատասխան մարմնի կարգադրության, Զանգիբարի շրջանի գյուղերում պահակային միլիցիայի հետևակ վաշտի միջոցով Հավաքվել է 1209 Հրացան, որոնցից 400-ը՝ Հանձնվել է միլիցիայի գավառային կոմիսարին¹¹¹⁹, իսկ 1919 թ. մայիսի 23-ի վիճակով ռեզերվի միլիցիայի 1-ին հեծելակ Հարյուրյակի միջոցով բնակչությունից (գլխավորապես մահմեդական) բռնագրավել և հանձնվել է Հայաստանի Տարածքի միլիցիայի տեսուչի ներկայացուցչին «Նագան» տիպի 762 ռեզերվ, 13124 ժանդարմական Հրացան, 10276 «Բրատոնինգ» տիպի Հրազեն, ինչպես նաև եռագիծ հետևակային 30151 Հրացան՝ մոտ 3.5 միլիոն փամփուշտով¹¹²⁰:

Մահմեդական ընդվզումների տագնապն ամելի զգալի էր նաև մի այնպիսի տարարնույթ շահերի բախման կիզակետ հանդիսացող շրջանում, ինչպիսին է Արգաչանի մարզը, ուր թուրքական գործոնը ռեզալ սպառնալիք էր դարձել Հայաստանի իշխանությունների Համար, որից ծայրահեղ դժգոհում էին տեղական Հայկական իշխանությունները, փորձելով թաթար-թուր-

¹¹¹⁸ ՀԱԱ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 100 (43), թ. 56, գ. 96, թ. 57:

¹¹¹⁹ Նոյն տեղում, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 318, թ. 84:

¹¹²⁰ Նոյն տեղում:

քական, վրացական և այլ նկրտումներին հակաբրել տեղական վարչակազմի, Ներքին Գործերի մարմինների ու միջլեցիայի միանգամայն սահմանափակ հնարավորությունները: Այն ըմբռնելու համար բերենք ընդամենը մեկ օրինակ: Այսպես, 1919 թ. օգոստոսի 16-ին Կարսի նահանգապետին ուղարկված գեկուցագրում (№ 16) Արդահանսի օկրուգի միջլեցիայի պետը Հայտնում էր, որ ընդհանուր քաղաքական դրությունը՝ կապված ազգամիջյան հարաբերությունների հետ գտնվում է ծայրահեղ տագնապալից վիճակում և լուրջ տագնապ է ներշնչում: Գրության հեղինակը Հայտնում էր, որ Արդահան-Օլթիի շրջանում չափազանց սուրբ բախվում են Հայաստանի, Վրաստանի և Թուրքիայի կառավարությունների տարածքային շահերը, որ շրջանում վրացական կառավարության և Օլթիի շրջանի մաշմեղականների կողմից տարվում է ուժեղացված քարոզչություն, միաժամանակ տեղի է ունենում զորքերի համատարած կենտրոնացում սահմանամերձ շրջաններում: Միլապետը տեղեկացնում էր, որ վրացա-աղբեկանական զորքերը տեղակայվելով Ախալքալաքում և Ախալցխայում, ուղարկում են Հեծյալ պարեկամբերը ու ուղեկալներ՝ ուժեղացված հետախուզություն իրականացնելով՝ ընդհուպ մինչև Խանասորի լեռնանցքը: Զեկուցագրում նաև նշվում էր, որ դրա հետ մեկտեղ վերջններիս կողմից դիվանագիտական բանակցություններ են տարվում էրզրումի հետ և թուրքական վիլյայեթների ներկայացուցիչների համագումարում ներկա են եղել նաև ներկայացուցիչներ Աղքեդշանից: Գրության հեղինակը նաև տեղեկացնում էր Կարսի նահանգապետին, որ անընդհատ էրզրումից շարունակում են ժամանել հարձակողական գործողությունների ուժեղացված կերպով նախապատրաստվող զորամասեր, որոնց կողմից զործողություններ ձեռնարկելու սկիզբը վերջիններս կապում էին Հաշտության Վեհաժողովի (Դաշնակիցների, ասել է թե՝ ՀՀ Անտառայան «Քարեկամների» կողմից - Վ. Վ.) ավարտի արդյունքների հետ: Զեկուցագրում նաև նշվում էր, որ էրզրումում գտնվող և սահմանային ծառայություն իրավանացնող Զ-րդ թուրքական դիվիզիայից բացի, տեղաբաշխված են նաև կամավորական զորամասեր՝ մոտ 10.000 սվինից կազմված՝ հրետանիով և հեծելազորով հանդերձ: Զեկուցագրում նշվում էր, որ զորահավաքը ընդգրկում է 20-ից 60 տարեկաններին, որը հնարավորություն է տալիս հասնել առավելագույն արդյունքի: Զեկուցագրուը նաև փաստում էր, որ այդ բոլոր միավորումները գլխավորում է Շեֆթի փաշան, որի շտաբը գտնվում է էրզրումում, իսկ առաջատար ավանդարդային ջոկատի հրամանատարը Օլթիի ճակատում Բիմբաշի Զափար բեկն է, որի շտաբն էլ գտնվում է Օլթիում: Արդահանսի օկրուգի միջլեցիայի պետը իր գեկուցագրին ավարտում էր քաղաքական դրության մասին ամփոփիչ եղբահանգմամբ, ըստ որի տեղական մաշմեղական բնակչության հնարավոր ապատամբությունը կանխելու համար կառավարությունը պետք է վճռական միջոցներ ձեռնարկի ու-

ժեղացնելու համար թիկունքը, Մերդենեկի ուղղությամբ գործող Հայկական գորամասը և վճռական օպերացիա իրականացնի օկրուգում¹¹²¹:

Ինքնին Հասկանալի է, որ բանակային գորամասերը, Ներքին Գործերի մարմինները, միլիցիան որոշակի դեր պետք է կատարեին երկրում ներքին կարգ ու կանոնի, օրինականության հաստատման ուղղությամբ մի շատ կարեոր հիմնախնդրի լուծման առումով, այն է՝ Հայաստանի տարածքում գտնվող մահմեդական բնակչության ընդվզումների «Հանդարտեցման», խռովությունների ճնշման և օրինական իշխանությունների լիազորությունները ամրապնդելու, երբեմն էլ՝ վերահստատելու համար այն՝ ապահովելով Հայաստանի Հանրապետության անվտանգությունը արտաքին և ներքին բազմաթիվ թշնամիններից:

---

¹¹²¹ Նույն տեղում, գ. 62, թ. 63:

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Զափազանց անիրական աշխարհաքաղաքական պայմաններում հռչակվեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը։ Պետականության և այն խորհրդանշող կառույցների կերտումը ընթացավ տնտեսագաղաքական ծանրագույն իրավիճակում։ Պատմաքաղաքական զարգացման փորձը վկայում է, որ ամեն մի պետության անքակտելի բաղկացուցիչն են կազմում այդ պետության գոյության, նրա ազգային-պետական անվտանգության ու նրա կողմից տարաբնույթ գործառնությունների իրականացման ապահովման երաշխավորուների դերում հանդես եկող կինսականորեն անհրաժեշտ այն ռազմաքաղաքական կատույցները, որոնք պետության զարգացման ներքին տրամաբանությամբ պարտադրվում են տվյալ հասարակությանը։ Այստեղ, որտեղ կա պետություն ու քանի դեռ գոյություն ունի այդ կառույցը, կիննեն նաև Հետախուզություն և Հակածետախուզություն, միլիցիա (ռատիկանություն) և Ներքին Գործերի նախարարություն, բանակ և այլեւայլ ուժային ստորաբաժանումներ։ Բնականաբար էլ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետաքաղաքական գործընթացների հիմքում պետք է ընկած լինեն պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման ու գործունեության կազմակերպման գործընթացները։ Այդ գործընթացների հետևանքով ծնվեցին անվտանգության համակարգի այն անհրաժեշտ կառույցները, որոնք ձեռնամուխ եղան Հայաստանի Հանրապետության և նրա պետական անվտանգության ապահովմանը նպատակատղղված զանազան ծրագրերի մշակմանը և համապատասխան գործողությունների ձեռնարկմանը, փորձելով հայ ժողովրդին որոշակի պատմական տարածքի վրա ապահովագրել այն բոլոր վտանգներից, որոնք սպառնում էին Հարեւան ոչ բարեկամ պետությունների կողմից և իրականացնել քայլեր, որոնք կհանդեցնեին Միացյալ, Անկախ Հայաստանի ստեղծման գաղափարների իրականացմանը, որն անհնարին կիններ առանց համար և տեւական ձգտման՝ ունենալու պետական անվտանգության հուսալի ազգային-քաղաքական համակարգ։

Մենագրությունը բերում է այն եզրահանգման, ըստ որի Հնարավոր չէր, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը ձգտեր ունենալ այլեւայլ ուժային-պահատպանական և քաղաքական կառույցներ՝ բանակ, խորհրդարան և այլն, սակայն կարիք չգուար հասուկ ծառայությունների, Ներքին Գործերի նախարարության ուժային ստորաբաժանումների, միլիցիայի, դրանով իսկ արմատապես հերքելով տարիներ շարունակ իշխող այն թյուր պատկերացումները, թե իբր Առաջին Հանրապետությունը կազմակերպված պե-

տություն չի եղել, որ այն կիսասպառատ, անլիմաքեք պետություն է եղել, և առհասարակ այդ ժամանակաշրջանի պետականությունը նսեմացնող բոլոր այն տեսակետները, որոնց հիմքում ընկած են ձևակերպումներ, որոնք առհասարակ պետությունը պատկերացնում են առանց այդ կարեւրագույն հաստատությունների: Մենագրությունը ցույց է տալիս, որ Առաջին Հանրապետության պարագայում հաստատվեց պատմաքաղաքական այն ճշմարտությունը, որ պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման և գործունեության կազմակերպման անհրաժեշտությունը պարտադրվեց պետությանը զարգացման հատուկ օրենքների ներքին անկասելի տրամաբանությամբ: Հետևաբար, նոր ձևավորված Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պիտաքաղաքական և ռազմական համակարգի անբաժան մասերը դարձան ինչպես բանակը, այնպես էլ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և Հակածետախուզական բաժանմունքը կամ առել է թե՝ Հայկական հետախուզական և Հակածետախուզական ծառայությունը, ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումները, միլիցիան և այլն, որոնք ձևավորելիս փորձ առհասարակ չկար, այլ կար ընդամենը ռուսական ցարական բանակի Արևմտահայաստանից ու Հարավային Կովկասից հեռացումից Հետո մնացած սպայական կադրուժ, այդ բանակի բովով անցած և մարտական ուղիներում թրծված հայ գինվորականությունը, որը փորձում էր խարխափելով ու մաքառումների դժվարին ուղի Հաղթահարելով՝ սեփական ոտքերի վրա կանգնել՝ պահպանելով վեհ հերոսականության ու ազգային արժանապատվության ոգին, Հստակ նպատակագրում ունենալով՝ պաշտպանել ՀՀ ազգային-պետական անվտանգությունը նրա թշնամիներից և արտաքին ուժերի ուժնագություններից, ինչպես նաև տարածաշրջանային կատակլիգմներից և նպատել Հանրապետության առաջ կանգնած ազգային-քաղաքական ծրագրերի իրականացմանը:

Հատուկ ծառայությունները՝ Հետախուզությունը և Հակածետախուզությունը այն կարեւրագրույն կառույցներն են, առանց որոնց անհնարին է պատկերացնել անկախ պետականության իրավիճակ, ինքնուրույնություն և լիարժեք արտաքին քաղաքականություն առհասարակ: Հատուկ ծառայությունները կազմել են Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ռազմաքաղաքական և պետական անվտանգության համակարգի անբաժան մասը՝ դրանով էր Հայաստանը համարվում կազմակերպված պետություն: Հետազոտությունից պարզորոշ է դառնում, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները ստիպված էին կազմակերպական գործընթացներ ապրել աշխարհաքաղաքական մեկուսացման պայմաններում՝ Հաղթահարելով ահռելի ֆինանսա-տնտեսական և կադրային-տեխնիկական դժվարություններ, փոխարեն հենվելով անտանտյան մեծ ու հզոր դաշնակիցների՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի օգնության խախուտ հույսի վրա, դեմ առ դեմ կանգնելով աղբբեշանա-վրացական և թուրք-քեմալական-

խորհրդային սինդրոմի առաջ: Առկա արխիվային փաստաթղթերից և այլ վավերագրերից ակնհայտ է, թե ինչպիսի կարգային գերխնդիրների հետ էին բախվում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետափուզությունը և Հակածետափուզությունը, որի ղեկավարներն իրենք խալ անշափ երթասարդ էին և սովորելու շատ բան ունեին: Այստեղից միանգամայն օրինաշափ էր, որ աշխարհաքաղաքական բարդ և խճիված ու ազգաքաղաքական իրադրությունում ինչպիսի խրժին խնդիրների հետ էին բախվում Հայկական Հաստուկ ծառայությունները՝ դեմ դիմայ ելնելով շատ ավելի զորեղ ու կադրային, տնտեսական, ֆինանսական անհամեմատ ավելի մեծ հնարավորություններ ու ռեսուրսներ իր մեջ պարփակող թուրքիայի համաման կառույցների հետ, որն ուներ նաև տեսանելի և անտեսանելի հզոր դաշնակիցներ: Արդյունքում՝ Հայաստանի ջախջախիչ պարտությունը 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ի սկսված թուրք-Հայկական պատերազմում, որում Հայկական Հաստուկ ծառայությունները չկարողացան քիչ թե շատ ռեալ հակառակ թուրքական հաստուկ ծառայություններին, որոնց թիկունքին զգացվում էր մեծ տերությունների ամենեւին էլ ոչ Հայանապատ քայլերի կոպիտ չնչառությունը: Միաժամանակ պետք է հաստուկ նշել, որ Հայկական հետափուզական ծառայությունների գործունեության արդյունքները ոչ միշտ էին իշխանութեն գնահատվում և հաշվի առնվում Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական-կուսակցական ղեկավար շրջանների կողմից, որոնց դիրքորոշումը գետի Սևերյան երկրներն էր, ինչն էլ անշրջելի ազգեցություն թողեց տարածաշրջանում ընթացող աշխարհաքաղաքական գործընթացների և դրանց արդյունքների վրա: Ամփոփելով վերն ասվածը, կարելի է եղրահանգել, որ Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությունն ունի անհամեմատ ավելի մեծ հնարավորություններ (բոլոր առումներով, թեկուզեւ այստեղ էլ կան չլուծված խնդիրներ) ամենաբարձր մակարդակով կազմակերպելու և ուղղություն տալու Հայաստանի հաստուկ ծառայությունների՝ հետափուզության և Հակածետափուզության աշխատանքներին, հենվելով Առաջին, ինչպես նաև Երկրորդ՝ սովետական, սոցիալիստական Հանրապետության ուսանելի պատմաքաղաքական փորձի վրա:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության գոյության տարիներին ՀՀ - Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետափուզական և Հակածետափուզական բաժանմունքը հենվելով տեղերից ստացված գործակալական տվյալների վրա՝ կազմել է տեղեկատվական բնույթի ահռելի հարստություն իր մեջ պարփակող հետափուզական խիստ գաղտնի ծածկագրով (չիֆր) ամփոփագրեր, որոնք հնարավորություն էին տալիս ռազմաքաղաքական առումով հնարավորինս ամենաբազմակողմանի պատկերացումներ կազմելու տարածաշրջանում, Հայաստանի շուրջ գործող Համաշխարհային Հայտնի ու անհայտ ուժերի մասին, ինչպես նաև ռազմաքաղաքական անց ու դարձի, Հակառակորդի գործակալների ծավալած քայլայիչ գործունեության

և այլնի մասին, որոնք հրամցվում էին Հանրապետության ղեկավարությանը ի գիտություն և որպես ուղեցույց՝ Համապատասխան պրակտիկ ու կանխարգելիչ գործողությունների իրականացման Համար՝ Հակազդելով Հակառակորդի ՀՀ պետական անվտանգության խարիմանը նպատակառողջված գործողություններին և ձեռնարկել պատասխան քայլեր։ Իր գոյության երկուս ու կես տարիների ընթացքում ՀՀ Հետափուղական ծառայությունը ունեցել է չորս պետ։ Մենապությունը բերեց այն եղրակացության, որ Առաջին Հանրապետության Հետափուղական ծառայության իրավասությունների և Հնարավորությունների շրջանակները չեն Համապատասխանել դարամակարդակ պահանջներին, ոչ միայն այն պատճառով, որ այն ունենալու համար պետք էին փորձարկման երկար ու ձիգ տարիներ, այլև կարգային-քաղաքական լիցքի և որոշակի փորձի բացակայությամբ։ Այդ ժամանակաշրջանի իշխանությունները, մեր կարծիքով, այնքան մեծ տեղ չեն ցանկացել տալ այդ կառույցներին, կամ էլ չեն հասկացել դրանց կարևորությունը հայկական պետականության կյանքում, կամ էլ չառ խնդիրների լուծումը և իրենց սպասելիքները պայմանավորել են Սերյան երկրներով, Հլու-Հնազանդ աշակերտի կեցվածք ընդունելով, կարծելով, որ դա կնպաստի կուտակված հիմնախնդիրների լուծմանը և մեծ տերությունները ըստ արժանվույն կինահատեն իրենց հավատարմությունը դաշնակիցներին, ըստ այդմ էլ երեմն դազգահի մամլիչի տակ զնելով Փինանսատեսական դժվարին պայմաններում գործող հայկական հետափուղական ծառայության կողմից հայթայթված արժեքավոր տեղեկատվությունը։ Այն, որ ՀՀ իշխանությունները 1918-1920 թթ. կրավորական կեցվածք են ընդունել Հետափուղության, ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումների և այլ կառույցների կազմակերպական խնդիրների լուծման ընդգալառում, այդ ուղղությամբ գգալի Փինանսական Հատկացումներ կատարելու համար Հասուկ ջանքեր չեն գործադրել, այդ մասին են վկայում նաև այն Համեստ գումարները, որոնք Հատկացվել են Հետափուղական գործի, ինչպես նաև անվտանգության համակարգի այլ մարմինների կազմակերպման Համար։ Դատելով արխիվային փաստաթղթերից, տարբեր կառույցների գործունեությունն արտացոլող տնտեսա-Փինանսական հաշվետվություններից և այլեւայլ հաշվարկներից, զանազան ոչ առաջնային խնդիրների՝ տարբեր այցելությունների, ուղևորությունների, միջոցառումների, օտարերկրյա գինվորական-քաղաքական գործիչների և որպես Հայ ժողովրդի «բարեկամներ» Համարված գինվորական-քաղաքական «գործիչների» պարզեատրումների համար Հատկացվել են Համեմատաբար մեծ գումարներ, ավելացրած դրան՝ պետական-պաշտոնական դիրքի չարաշահման հետևանքով կազմակերպվող պետական գանձարանի կողովոտները և ավագակաբարո խմբերի գործողությունները։ Գուցե և Հնարավորություն կար ավելի մեծ գումարային Հատկացումներ կատարելու, եթե, իհարկե, պետության մեջ ավելի մեծ չափի կազմակերպվածություն լիներ, և նրա քա-

դաքական-ռազմական առաջնորդները խորապես ըմբռնեին, որ ամեն մի պետության հիմքը նրա ուժային և հետախուզական կառուցյաներն են, այդ թվում նաև և՛ բանակը, և՛ ՆԳՆ ուժային մարմինները, այլ ոչ թե իրենց ողջ հույսերն ու սպասելիքները պայմանավորվածության, որոշակի կախվածության մեջ պահեին Սևրյան ու Ազգերի Լիգայի երկրների ռազմաքաղաքական ծրագրերի հետ: Ավելին, քանզի 1920 թ. օգոստոսի 10-ից հետո ընկած ժամանակահատվածում, ընդհուպ մինչև նույն թվականի սեպտեմբերի 23-ին սկսված թուրք-Հայկական պատերազմի աղետալի օրերը, իշխում էր Սևրով ծնված խանդավառության ոգին, այդպիսի իրավիճակում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության քաղաքական-կուսակցական ղեկավարությունը և կառավարությունը չկարողացան ունենալ անհրաժեշտ հեռատեսությունը և շրջահայացությունը իրատեսորեն ու ճկունորեն կողմնորոշվելու, օր-օրի փոփոխ աշխարհաքաղաքական իրադարձությունների քառային ընթացակարգում և ընդունել շրջահայաց, ոչ ժամանակավորեալ որոշումներ: Հենց այդ գործոններով էլ պայմանավորված հաճախ վերջիններս անտեսում էին Հետախուզության ղեկավար մարմնի՝ ՀՀ Հետախուզական և Հակածետախուզական բաժնումունքի կողմից ներկայացրած տեղեկատվության մեջ պարունակվող արժեքավոր առաջարկները և հուշող խորհրդատվությունները՝ Սևրից հետո ստեղծված իրադրության մեջ կողմնորոշվելու և ըստ այդմ հնարավոր վտանգներից հայկական պետությունը ձերբագատելու համար: Ամենևին չփորձեցին ըմբռնել, որ տվյալ իրադրությունում ինչպես այլընտրանք չուներ քեմպաշխորհը մերձեցումը, այնպես էլ խորքային իմաստներով իր բացատրությունն ուներ վիլսոնյան բարեկամների հրաժարումն Անտանափ գծով իրենց եղբայրակցից, հետևաբար նաև 1920 թ. թուրք-Հայկական պատերազմում Ազգերի Լիգայի երկրների կողմից ակնկալվող օգնության մերժումը, և վերջապես, միանգամայն ըմբռնելի է դառնում սեփական Հետախուզական ծառայության կարծիքը իրատեսորեն հաշվի առնելու կարողունակության բացակայությունը, ուրեմն Հայաստանի Հանրապետությանը, նրա քաղաքական առաջնորդներին մնում էր գլորվել Սևրի բարձունքներից և ջարդութչուր լինել, ինչը և տեղի ունեցավ: Բնականաբար, 1918-1920 թթ. ՀՀ կուսակցական-քաղաքական ղեկավարների կողմից էապես նսեմացվել է ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և Հակածետախուզական բաժնումունքի գերն ու նշանակությունը, որը զգալի չափով պայմանավորված էր վերը նշված գործուներով: Հետևաբար, Հետախուզական և Հակածետախուզական բաժնումունքի գործուներության դիմագրեկումը և նրա կողմից ներկայացրած արժեքավոր տեղեկատվության հետ լիարժեքորեն հաշվի չնատելը պայմանավորված էին մի կողմից՝ կառավարող կուսակցության՝ ՀՀ Դաշնակցության ներսում իշխող անառողջ տրամադրություններով, իսկ մյուս կողմից՝ պատմաքաղաքական իրադարձությունների այն իրատեսական ու օբյեկտիվ գործընթաց-

ներով, որոնց մեջ Հայտնիքել էր Հայաստանի Հանրապետությունը։ Հետևապես, Հայկական Հետախուզական և Հակածետախուզական ծառայության, ՆԳՆ իրավապահ ուժային մարմինների պատմության հական պատմածանաչողական դասերից մեկն իրավամբ պետք է այն Համարել, որ Հետախուզական ու Հակածետախուզական, ինչպես նաև ՆԳՆ ուժային կառույցների դերի ամեն մի նսեմացում առաջ է բերում պետականության դերի նվազեցման մասին պատկերացումների ներգրանցում՝ դրա բոլոր բացասական հետևանքներով։ Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն օղակների՝ Հետախուզության և Հակածետախուզության, Ներքին Գործերի նախարարության, միլիցիայի փորձի հետևողական ու ամբողջական հետազոտությունը մեզ բերում է այն եղանակման, որ ներկայիս քաղաքական-սահմանադրամական փոփխությունների ընթացքում, որոնք շատ դեպքերում միանգամայն անտեղի դիտվում են որպես վերափոխումներ, նախընտրելի ու նպատակահարմար էր ոչ թե անցումը Ազգային Անվտանգության նախարարությունից դեպի Ազգային Անվտանգության ծառայության, կամ էլ Ներքին Գործերի նախարարությունից Հայաստանի սոստիկանության կառույցին և այլն, որը հանգեցնում է Հայկական պետականության, և առ հասարակ պետության դերի մասին գաղափարի նսեմացմանը, որն էլ իր հերթին տանում է երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքականության ինքնուրույնության անկման և նկատելի որակական ոչ ցանկալի փոփխությունների, պետական անվտանգության համակարգի և նրա դրսեորման գգալի թուլությանը, եթե ոչ՝ գրեթե կործանմանը։ Ասվածից կարելի է եղանակացնել, որ պետական անվտանգության համակարգի այս կամ այն ստորաբաժանման դերի նսեմացումը ներկայիս գործընթացների պայմաններում գգալի չափով թուլացնում է Հայկական պետականության Հիմքերը, քայլայում դրանք, նարխուում նրա դերը հասարակական-քաղաքական արդի գործընթացներում և ազգապահպանիչ քաղաքականությունում։

Այս առումով կարևորվում է նաև Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության մեկ այլ օղակի՝ ՆԳՆ և միլիցիայի դերի նորովի համակողմանի բացահայտումը, որը ևս բացառապես չուսումնասիրված Հիմնախնդիրներից է։ Ակնհայտ է, որ 1918-1920 թվականներին Հայկական միլիցիան և ընդհանրապես Ներքին Գործերի նախարարությունը ատեղծվում էին նույնչափ դժվարին տնտեսական-քաղաքական և սոցիալական լարված պայմաններում, դրան ավելացրած՝ աշխարհաքաղաքական մեկուսացված և խճճված իրավիճակը Հայաստանի շուրջ։ Դժվար էր միլիցիա, և այն էլ օրինապաշտ ու ժողովրդին ծառայող միլիցիա և Ներքին Գործերի մարմիններ ստեղծել այնպիսի մի երկրում, ուր կային Հարյուր հազարավոր սովորվող գաղթականներ, մահմեղական գրեթե կեսմիլիոնանոց մութ և Հայաստանի ու նրա իշխանությունների նկառմամբ ոչ լոյալ տրամադրված զանգված և այլն։ Ակնհայտ է, որ տնտեսական ահավոր քայլայվածության և պետական

իշխանության մարմինների ստեղծման ոչ միանշանակ գործընթացների պայմաններում դժվար էր գտնել թե՛ անհրաժեշտ կադրեր, որոնք գրեթե չկային, և թե՛ Փինանսական միջոցներ, որոնք շատ կարևոր գործոններ են գործուն և պետականամետ գործեակերպ ունեցող միլիոնի և առհասարակ Ներքին Գործերի մարմիններ ստեղծելու համար: Ընդ որում, այդ գործընթացների ընթացքում անհրաժեշտ էր Հաղթահարել պետությունից դուրս գտնվող կամ պետության մեջ պետություն զատնապու ու ինքնուրույն լինելու ձգտում ունեցող որոշ ապագետական ուժերի, մասնավորապես այսպես կոչված «մառւգերիստական խմբերի» ավագակարարո տրամադրությունները, որոնց համար Հայաստանի դժվարությունները անըմբունելի էին, իսկ երկիրը՝ իրենց «Հայրական ոտչինան» էր, ուր կարելի էր ամեն ինչ, ինչ խելքներին փչի, ընդհուպ մինչև մոռայլ միջնադարը հիշեցնող խոշտանգման ինկվիզիցիոն մեթոդների կիրառումը այլափսոհության դրամուրում ցուցաբերող կամ իրենց հոռի ձգտումներին ենթարկվելու ցանկություն չունեցող բնակչության խմբերի, առանձին անհատների վրա: Երկրի ներքին խճճված, տնտեսա-քաղաքական ծանր վիճակը, որը նաև դրսի որոշ «մութ» ուժերի կողմից խորացվում էր, էլ ավելի էր բարդացնում ուժային այս անհրաժեշտ և կարեւորագույն պետական կառույցների ստեղծումը: Անշուշտ, չի կարելի շրջանցել և այնպիսի կարևոր գործոն, ինչպիսին մարդկային գործոնն է, որը Մովսես Խորենացու նշանավոր «Հայոց պատմության» հայտնի «Ողբ»-ի ժամանակներից հետո շատ քիչ էր որպական փոփոխության ենթարկվել, և ըստ էության նաև պետականամետ մտածողության բացակայության պայմաններում, Հնարավորություն էր ձեռք բերել 1918-1920 թթ. իրականությամբ և սովոր սցենարներով պայմանավորված դժվարին պայմաններում դրսերելու նաև իր բոլոր բացառական հատկությունները, ինչպես նաև այն ամենը, որոնք մնացել էին մոնղոլ-թաթարական, չինդիխանական և լենկիմուրյան ժամանակներից որպես ժառանգություն: Կարելի է հանգել այն եզրականգման, որ խորչակարեր ու աղետալիցք այդ ալիքներն անցել էին հայ ժողովրդի վրայով և մարդկանց գիտակցության մեջ արմառներ գցել, որը չէր մնացել միայն որպես հիշողություն, այլև սովորութի, բնավորության գծերի ձևով արմատավորված երևույթ էր դարձել՝ իր բոլոր հետևանքներով հանդերձ: Հետևաբար, և՛ միլիոնին, և՛ Ներքին Գործերի նախարարության ողջ համակարգն այդ տարիներին փորձեցին, սակայն չկարողացան արդյունավետորեն հակառակ զանազան մատուցերիստական և այլ տեսակի խմբերի կամայականություններին և սանձարձակություններին, չկարողացան արմատական լուծում տալ նաև դասալքության խնդիրներին:

Ամփոփելով, կարելի է եզրահանգել, որ Առաջին Հանրապետության Հետափառական և Հակածետափառական բաժանմունքի կամ ծառայության, ինչպես նաև ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումների, միլիոնի բանակի ու առհասարակ պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման նկատ-

մամբ ՀՀ կառավարության ու կուսակցությունների դիրքորոշման փորձի ուսումնասիրությունը մեզ հուշում է, որ անկախ պետականության ներկա գործընթացների ուղին բռնած երրորդ Հանրապետության համար պետք է նախընտրելի դառնան ուժեղ պետականության ասրիբուտները՝ անվտանգության մարմինների դերի ուժեղացումը պետության մեջ, որոնք նրա իրական առաջընթացի և միջազգային ասպարեզում նրա դերի բարձրացումը պայմանավորող կարևոր երաշխիքներից են: Դա ամենևին էլ հակասության մեջ չի գտնվում ներկայիս գլոբալիստական բնույթի փոփոխությունների հետ, երբ որ կեղծ փաստարկումներ են բերվում, որ պետք է ջարդել «Միանական Եվրոպայի» կամ այլ նմանատիպ միասնական կառույցների մեջ չտեղավորվող ազգային անձուկ անջրաբետները, հետևապես կարիք չկա ունենալու ուժեղ անվտանգության համակարգ, կամ էլ ներքին Գործերի նախարարություն, կամ էլ ժամանակակից Հզոր ազգային բանակ, դա փոքր պետությունների փոխարեն կարող են ունենալ մեծ տերությունները: Դա պատմաքաղաքական, պետականության զարգացման գործընթացների բուն էության, մեզմ ասած, կոպիտ աղավաղում է, նենգափոխում, որոնց նպատակն է՝ դիմացինին համոզել երկրորդական պետականություն լինելու գաղափարի հետ: Հետևապես, պետք է վերականգնել պետական անվտանգության մարմինների, ներքին Գործերի նախարարության և այլ կարևոր կառույցների դիրքերը հայկական պետականության ներկա գործընթացներում, այլ ոչ թե ճամարտակել ասենք նախագահի իշխանության սահմանափակման և Ազգային ժողովի լիազորությունների նկատելի ընդարձակման մասին, որը վերն ասված օրինակների հետ միասին, թույլ պետականության օրինակ է, ինչն անհարիր է հայ ժողովրդի իրական ազգային պատմաքաղաքական իղձերի ու ձգտումների հետ:

Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի՝ Հետափառական և հակածնետափառական ծառայության, ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումների, միլիցիայի, ինչպես նաև հայկական ազգային բանակի որպես պետական անվտանգության ամբողջական համակարգի հիմնական օգակների գործունեության պատմաքննական վերլուծությունը ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ դրանք եղել են ոչ թե սոսկ պրիմիտիվ հմաստով հասկանալի սաղմնային վիճակում գտնվող կառույցներ, ինչպես դա երեմն պարզունակ կերպով ընկալում են, այլ Հանդիսացել են բարձր կազմակերպվածության և ուղղմաքաղաքական համակարգում ուժեղ դիրքերի ձգտող անվտանգության համակարգի իրական, զարգացող և գործնական ստորաբաժանումներ: Դրանք, անշուշտ, այնքան էլ շատ բարձր պրոֆեսիոնալներ չեն, քանզի պակասում էր պետականության երկարած գոյությամբ պայմանավորված և ըստ այդմ ձեռք բերվող դարավոր փորձի սակավությունը: Այդ ժամանակաշրջանում պատմական զանազան հանգամանքները, ուղղմաքաղաքական գոյություն ունեցող իրադրությունը, իրադրությունների

ու դեպքերի գլխապուլյատ արագությամբ ընթացող զարգացումները հնարավորություն չտվեցին այդ կարեռագույն ուժային կառույցներին քիչ թե շատ բնականոն, ալելի հարմարավետ ու տանելի պայմաններում ձևալորվելու և դրսերպիկու որպես իսկական ուժեղ պետականությանը հատուկ մարմիններ: ՀՀ կառավարության և խորհրդարանի, ՆԳՆ և ռազմական նախարարությունների կողմից ընդունված որոշումներն ու օրենքները որոշակի խմատով քիչ թե շատ հաջող փորձեր ու ձգտումներ էին ավարտուն և լիարժեք դարձնելու այդ կարեռ պետական կառույցները, ժողովրդի մեջ մեծացնելու վտահությունը և արժանապատիվ հարգանքը անվտանգության մարմինների նկատմամբ: Ա. Կներև է, որ կար պետականության փորձի, պետական մտածողության ու քաղաքական կուլտուրայի գեղալի պակաս ինչպես պետական իշխանությունների, այնպես էլ հասարակության և կուսակցությունների տարբեր շերտերի կողմից: Այդուհանդերձ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության մարմինները՝ հետափական և հակահետափական ծառայությունը, ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումները, միլիցիան և այլ կառույցներ պետականությանը հատուկ դրսերումներ էին, և բոլոր հիմքերը կան պնդելու, որ դրանք որոշակի խմատով կազմակերպված կառույցներ էին, այնքանով՝ ինչքանուր առմամբ Հայաստանի 1918-1920 թվականների Հանրապետությունը հանդիսանում էր կազմակերպված պետականություն:

Ուսումնասիրության արդյունքներով եկել ենք այն եզրակացության, որ իր առանձին թերություններով ու անխուսափելի բացթողումներով հանդերձ, ՀՀ պետական անվտանգության համակարգը (հետափակություն և հակահետափակություն, ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումներ, միլիցիա՝ ոստիկանություն) կայացած համակարգ էր՝ պետականությանը հատուկ անկապտելի բոլոր կարեռ հատկանիշներով: Թե՛ ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետափական և Հակահետափական բաժանմունքն՝ այսինքն՝ հայկական հետափական ծառայությունը, թե՛ ՆԳՆ ուժային կառույցները, միլիցիան, և մի շարք այլ կարեռ կառույցներ կազմակերպական-քաղաքական տեսանկյունից անցան անհրաժեշտ բոլոր գործնթացների հիմնական ուղիներով: Սկզբնական փուլում, որն ընդգրկում է 1918 թ. անկախության հռչակումից մինչև 1919 թ. հունվարին Միացյալ, Ազգա և Անկախ Հայաստանի հռչակումը, այդ կառույցներն անցնում էին կազմակերպական-քաղաքական գործնթացների ամենաբարդագույն էտապը սկսելով զրոյից, անհրաժեշտ փորձի կուտակման ցայտանոտային փուլ ապրելով և հերոսական ջանքերով ձգտելով ՀՀ ազգային-պետական անվտանգության այդ ստորաբաժանումներին հատուկ գործունեություն ծավալել արդեն 1919 թ. սկզբներին: 1919 թ. հունվարից հետո ընկած ժամանակահատվածում՝ մինչև 1920 թ. օգոստոսյան Սևրյան խանդավառության և սեպտեմբերի 23-ին սկսված Հայաստանի Առաջին Հանրապետության համար

աղետալի թուրք-Հայկական պատերազմը այդ ուժային կառույցներն ապրեցին որոշակի հույսերով, վարդագույն ծրագրեր մշակելով և փորձելով դրանք իրականացնել պրակտիկ կյանքում՝ ակնկալիքներով, անշուշտ, իրենց գործունեությունում ստանալու բարեկամ մեծ տերությունների թե՛ բարոյական, թե՛ ուազմաքաղաքական աշխացությունը, վերջավես՝ 1920 թ. վերջնամասը, որտեղ պետական անվտանգության այդ մարմիններին սպասում էին ոչ պատահական անհաջողություններ և փուլումներ, այդ թվում պետականության խորհրդանիշ Հանդիսացող բոլոր տեսակի կառույցների՝ թե՛ բանակի, թե՛ հետախուզական և Հակահետախուզական ծառայության, և թե ՆԳՆ ուժային ստորաբաժանումների ու Հայկական միլիցիայի: Ընդ որում, Հարկ է առանձնահատուկ նաև նշել, որ ՀՀ պետական անվտանգության համակարգի, և առանձին ստորաբաժանումների վիլուզման-լուծարման գլխավոր պատճառները պետք է որոնել առաջին հերթին աշխարհաքաղաքական արտաքին բնույթի գործուների մեջ, և վերջում արդեն՝ ներքին պայմաններում, որոնք ևս կարեոր հանգամանքներ էին, սակայն վճռորոշ չէին: Այդուհանդերձ, Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի, և նրա բաղկացուցիչների՝ թե՛ հետախուզական և Հակահետախուզական ծառայության, թե՛ ՆԳՆ ուժային և այլ կառույցների մաքառումներով ու հերոսականությամբ դասառատ փորձը միանգամայն օգտակար և ուսանելի է հենց այսօրվա պետաքաղաքական, Հայկական պետականության ամրակայման և զարգացման գործընթացների տեսանկյունից:

Հայկական բանակի, այդ թվում նաև Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության պատմության հիմնախնդիրներին գիտնականները դեռ բազմիցս կանդրադառնան, քանզի կան հարցեր, որ դեռ իրենց լուսաբանմանն են սպասում, մի շարք մոտեցումներ էլ հետագա ճշգրտման և լրամշակումների կարիք են զգում, պահպանելով իրենց արդիական հնէնդությունը: Դա է ժամանակի հրամայականը, քանզի այսօրվա պետաքաղաքական գործընթացների տեսանկյունից կարեորվում են նաև այն հարցերը, որոնք առնչվում են Հայկական բանակի նորացման և Հզորացման հիմնախնդիրներին ներկայիս գլոբալիզացման հարափոփոխ գործընթացների պայմաններում:

Հայաստանի Հանրապետության բանակը կարծես թե ապահոված էր տվյալ ժամանակաշրջանի չափանիշներով արդիական զինառեսակրով, զենքու զինամթերքով: Հայտնի է, որ այդ օրերին զենքն ու զինամթերքը Հայաստան էին ներկրվում Մեծ Բրիտանիայից, Հունաստանից և այլ երկրներից, ինչպես նաև Ռուսաստանի Հարավում գործող այսպես կոչված Դենիկինի Կամալորական և այլ սպիտակգվարդիական զորավարների զինապահեստներից: Սեփականը Հայաստանի Հանրապետությունը հնարավորություն չունեցավ կազմակերպելու, ասենք ստեղծված իրավիճակում այնքան էլ դյուրին չէր նման ձեռնարկումներ ունենալ, առավել ևս գործելով թուրք-թա-

թարական և բոլշևիկյան շրջափակման պայմաններում, չնայած որոշ փոքր նախապատրաստություններ այդ բնագավառում իրականացվեցին: Եթե հաշվի առնենք նաև այն կարեղը հանգամանքը, որ, Մեծ Բրիտանիայից Հայաստան ներմուծված հրացանները գործնականում ոչ պիտանի դուրս եկան, ժամանակը էին, ինչից հայ զինվորները իրապես դժոգում էին, մեծմասամբ էլ պարզապես խոտան էին, ապա կարելի է պատկերացնել բանակաշինության համապետական խնդրի առաջ պատմական այդ պահին ծառացած բարդությունները:

Հաջորդ խնդիրը կապված էր սպայակազմի հետ: Հայկական բանակի սպայական-հրամանատարական կազմը հիմնականում ուստական ցարական բանակի ներկայացուցիչներ էին, որը ևս որոշակի առումով հոգեբանական կախվածության մեջ էր դնում Հայաստանին ուստական գործոնից: Եվ չնայած ՀՀ կառավարությունը փորձեց այդ հիմնախնդիրն էլ լուծել, բացելով ռազմական ուստամնաբաններ և զիմնազիմներ, զրանք միշտ չէ, որ լիովին կենսագործվեցին կյանքում, շատ որոշումներ ուղղակի մնացին թղթի վրա կամ էլ դրանց լուծումները չգտնվեցին, մանավանդ, որ դրանք կենսագործելու համար անհրաժեշտ էր հաղթահարել ներքին դժվարությունները՝ ավագակաբարո զինված խմբերի, անկանոն տարբեր զորամասերի և զորախմբերի կողմից հարուցված քառասը, անկազմակերպվածությունը, անիշխանությունը և անօրինականությունը, ինչպես նաև կուսակցական-քաղաքական մտածելակերպի անհարթությունները և կատապարփած գործելակերպի դրսերումները զինվորական գործի, և մասնավորապես Հայկական բանակի կազմակերպման բնագավառում:

Առաջին Հանրապետության բանակի համար լուրջ փորձություն հանդիսացավ Հայդուկապետական անկանոն խմբագետական մտածելակերպի և գործելակերպի բաշխումը և անհաջող դիրքորոշումը կանոնավոր բանակի կազմակերպման գաղափարների, պետական գործելակերպի զրանորոշումների հետ, ինչը գործնականում փոխացրեց առկա ուազմուժը, խաթարեց բանակաշինության ռազմավարական մեծագույն արժեք ունեցող գործը: Տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում առավել նախաձեռնող և անգիշում գտնվեցին Հայդուկային-ֆիդայական մտածելակերպը որոշակի իմաստով Հոգեբանական-բարոյական տեսանկյունից արդարացնող գործելակերպի կողմնակիցները: Բնականաբար, Հենց նրանք էլ աշուելի փորձությունների և խնդիրների առջև կանգնեցրին 1918 թ. մայիսին ծնված Առաջին Հանրապետությանը: Դատելով 1918-1920 թթ. պատմական իրողությունների, և գլխավորապես Նախարարների խորհրդի արձանագրություններից, այդպես էլ ՀՀ կառավարությանը չհաջողվեց այդ ժամանակ հաղթահարել անկանոն զորամասերի, մասուցերիստական զանազան խմբերի, և, անշուշտ, Հայկական զորքի կազմակերպման Հայդուկային մտածելակերպով առաջացած դժվա-

բությունները, թեկուզկ կարծես թե ժամանակին ընդունվեցին տեղին և լուրջ որոշումներ, որոնք սակայն մեռելածին գտնվեցին:

Բնակչության արարար, ստեղծված ուղղմաքաղաքական իրավիճակում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության բանակը, չնայած հաջողությամբ դիմացավ 1918-1919 թվականների և 1920 թ. առաջին կեսի փորձություններին, անցնելով Սարդարապատյան Հերոսական ճակատամարտաշարքի բովով, բախվելով 1918 թ. դեկտեմբերի երկշաբաթյա վրաց-հայկական պատերազմի ալիքներին, որին նոր կազմակերպվող Հայկական բանակը պատվով դիմացավ՝ նշանավոր զրավար Դրոյի գլխավորությամբ տանելով արժմանի հաղթանակ, իսկ այնուհետև թուլանալով, հյուծվելով և բարոյալքվելով 1918-1919 թթ. ներքին կրիվներում՝ նպատակադրում ունենալով զսպել Հայաստանի կեսմիլիոնանոց մաշմեղական զանգվածին, ինչպես նաև գործնականության կանոնավոր բանակի զրավատաշերին մասնակից դարձնելով մայիսյան բոլշևիկյան բռնկման, կամ ավելի ճիշտ տվյալ պահին հակապետական համարվող խոռվության ճնշմանը, ինչի արդյունքում գործնականում Հայկական բանակը իրավես կորցրեց իր մարտունակությունը, և փաստորեն գրեթե լիովին անպատրաստ գտնվեց 1920 թ. աշնան սկզբին սկսված թուրք-հայկական աղետաբեր պատերազմին, այն գործնականում տանուլ տվյաց, որպես արդյունք ունենալով Ալեքսանդրապոլի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հրապի տիրահաջուակ, ստորացուցիչ և չափազանց ծանր ուղղմաքաղաքական հետևանքներով լի պայմանագիրը. զրան ավելացրած նաև այն համբաւանքը, որ թուրք-հայկական պատերազմում Հայկական բանակի տկարացմանը ըստ էության նպաստեց նաև Հայաստանի Անտանտի գծով դաշնակիցների իրական դիրքորոշումը, որի արդյունքում Հայ ժողովուրդը լքվեց դաշնակիցների կողմից, ինչն էլ իր հերթին խթանեց մեն-մենակ վիճակում Հայտնված Հայերի մոտ փախչելու-փրկվելու հոգեբանությունը, գոյություն ունեցող իրավիճակից բնող հուսահությունը հաշագնացրեց, արթնացրեց և զորեղացրեց իրական վախը թուրք բարբարոսի առաջ, իսկ արդյունքում՝ հանգեցրեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ուղղմաքաղաքական տկարացմանը, իրապես մեկուսացմանը տարածաշրջանում և հուսահատ վախճանին, իսկ քաղաքական հեռանկարում՝ նաև խորհրդային իշխանության հաստատմանը:

ԱՐԻՒՎԱՅԻՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1.

Ստորև ներկայացնում ենք ընդամենը մեկ արխիվային փաստաթուղթ **հայկական բանակի** թվակազմի մասին՝ ֆրանսերեն լեզվով, որին ծանոթանալով, ուզմագիտական բնույթի հիմնախնդիրներով գրադարձ համապատասխան մասնագետը կարող է որոշակի և ամբողջական պատկերացում կազմել Առաջին Համբաւապետության զինված ուժերի հիրավի թիւ շատ իրական քանակի, այդ թվում փորձել կարևոր եզրակացության գալ նրա գործնական տեսանկյունից մարտունակ թվի մասին։ Այն կարող է օգտակար լինել հայկական քանակի վերաբերյալ հիմնարար աշխատությունների ստեղծման հիմնախնդրի լուծման գործում։

***RENSEIGNEMENTS GENERAUX
SUR L'ARMEE ARMENIENNE¹¹²²
(1920 թ. ավալներով)***

I. EFFECTIFS DE L'ARMEE ARMENIENNE EN TEMPS DE PAIX¹¹²³

I^o Officiers¹¹²⁴ 1515

Officiers d'Administration¹¹²⁵ 309

Medecins¹¹²⁶ 97

Veterinaires¹¹²⁷ 17

Soldats du front¹¹²⁸ 24715

¹¹²² Ընդհանուր տեղեկություններ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ վերաբերյալ։

¹¹²³ Հայկական բանակի թվակազմը/անձնակազմը/խաղաղ ժամանակաշրջանի համար։

¹¹²⁴ Սպաներ։

¹¹²⁵ Վարչակազմի սպաներ։

¹¹²⁶ Բժիշկներ։

¹¹²⁷ Անասնաբույժներ։

Soldats hors rangs¹¹²⁹ 4795

Volontaires¹¹³⁰ 4023

Ouvriers¹¹³¹ 311

Chevaux¹¹³² 7847

2. EFFECTIFS DES ETATS-MAJORS DE BRIGADES D'INFANTERIE EN TEMPS DE PAIX¹¹³³

Officiers 32

Officiers d'Administration 12

Medecins 4

Veterinaires 4

Soldats du front 452

Soldats hors rangs 116

Chevaux 84

3. EFFECTIFS DE L'INFANTERIE EN TEMPS DE PAIX¹¹³⁴

Bataillons¹¹³⁵ 29

Officiers 666

Officiers d'Administration 57

Medecins 31

Soldats du front 15493

Soldats hors rangs 1359

Chevaux 2111

4. EFFECTIFS DE LA MILICE EN TEMPS DE PAIX¹¹³⁶

Bataillons 6

Officiers 115

Officiers d'Administration 15

Medecins 5

Soldats du front 1129

---

¹¹²⁸ Ուսումնակատային գինվորներ:

¹¹²⁹ Աստիճանակարգից դուրս գինվորներ:

¹¹³⁰ Կամավորականներ:

¹¹³¹ Բանվորներ:

¹¹³² Ջիեր:

¹¹³³ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի հետևակային բրիգադների թվակազմը խաղաղ ժամանակաշրջանում:

¹¹³⁴ Հետևակի արդյունավետությունը խաղաղ ժամանակ:

¹¹³⁵ Գումարտակներ:

¹¹³⁶ Միլիցիայի թվակազմը խաղաղ ժամանակաշրջանում:

Soldats hors rangs 115

Chevaux 466

5. EFFECTIFS DE CAVALERIE EN TEMPS DE PAIX¹¹³⁷

Escadrons¹¹³⁸ 17

Officiers 88

Officiers d'Administration 10

Medecins 3

Veterinaires 2

Soldats du front 2344

Soldats hors rangs 268

Chevaux 2509

6. EFFECTIFS DE L'ARTILLERIE EN TEMPS DE PAIX¹¹³⁹

Batteries¹¹⁴⁰ 16

Bataillons 2

Officiers . 139

Officiers d'Administration 25

Medecins 6

Veterinaires 5

Soldats du front 2751

Soldats hors rangs 388

Chevaux 1435

7. EFFECTIFS DES TRUPES SERVICE AUXILLIAIRE EN TEMPS DE PAIX¹¹⁴¹

Bataillons 3

Compagnies¹¹⁴² 33

Sections¹¹⁴³ 12

Officiers 233

Officiers d'Administration 21

---

¹¹³⁷ Հեծելազորի թվակազմը խաղաղ ժամանակաշրջանում:

¹¹³⁸ Էսկադրոններ:

¹¹³⁹ Հրետանու թվակազմը խաղաղ ժամանակաշրջանում:

¹¹⁴⁰ Մարտկոցներ:

¹¹⁴¹ Ղինվորական նախարարության օժանդակ ծառայության ջոկատների թվակազմը խաղաղ ժամանակաշրջանում:

¹¹⁴² Կարգապահական գումարտակներ, տուգանային վաշտեր:

¹¹⁴³ Ռասակներ:

Medecins 13
Veterinaires 2
Soldats du front 4932
Soldats hors rangs 644
Chevaux 929

8. EFFECTIFS DES UNITES TECHNIQUES EN TEMPS DE PAIX¹¹⁴⁴

Ils comprennent des bataillon du genie, des sections d'aviation, des sections de radiotélégraphie, et des trains blindés¹¹⁴⁵.

9. EFFECTIFS DES ETABLISSEMENTS DEPENDANT DU SERVICE DE L'ARTILLERIE DU MINISTRE DE LA GUERRE¹¹⁴⁶

Il existe des entrepôts de munitions de guerre à Alexandrapol, Erivan, Karaklis, Deilijian, Novo-Bayazet.

Des ateliers pour réparation des fusils et des mitrailleuses, et des ateliers d'artillerie à Alexandrapol.

Des ateliers pour fabrication de cartouches à Erivan et Alexandrapol¹¹⁴⁷.

10. EFFECTIFS DES ETABLISSEMENTS DEPENDANT DU SERVICE SANITAIRE DU MINISTÈRE DE LA GUERRE¹¹⁴⁸

Il existe des hôpitaux à:

Erivan

Alexandrapol

Kars

Sarikamich

Kamarlu

Igdir

Delijan

Djelal Ogli.

---

¹¹⁴⁴ Տեխնիկական միավորումների արդյունավետությունը խաղաղ ժամանակամիջոցում:

¹¹⁴⁵ Տեղեկություններ-նկատառումներ ինժեներական գումար տակների, ավիացիոն դասակի, ռադիոհեռագովային դասակի, զրահազմաքնների վերաբերյալ:

¹¹⁴⁶ Չինվորական նախարարության Հրետանային ծառայության առքնիրեր օժան դաստատությունների արդյունավետությունը:

¹¹⁴⁷ Ռազմամքերքի պահեստների առկայությունը Ալեքսանդրա պոլս, Երևանում, Կարաքիլսայում, Գրիշանում, Նոր-Բայազենում:

Հրացանների և գնդաշիրների վերանորոգման, հրետանային արհետանոցների Ալեքսանդրապոլս:

Փանկուշների պատրաստման արհետանոցները Երևանում և Ալեքսանդրապոլում:

¹¹⁴⁸ Չինվորական նախարարությանը կից սանհիտարական ծառայությունների դեղատնային հաստատությունների արդյունավետությունը:

IL existe également des pharmacies militaires, trains sanitaires et asiles pour convalescents¹¹⁴⁹.

*Ստորագրություն՝ Փարիզում ՀՀ ազգային պատվիրակության քարտուղարի
օգնական Մ. (Միսակ) Դավադյան
ՀԱՀ, Ֆ. Պ - 200, գ. 2, գ. 160, թ. 1 - 5: Պատճեն, մեքենազիր:*

---

¹¹⁴⁹ Հոսպիտալների գոյությունը Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Սարի-ղամիշում, Ղամարլում, Խզդիրում, Գիլիջանում. Ռազմական դեղատների, սանհիտարական գնացքների և առողջացողների համար հաստատությունների գոյությունը:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918 - 1920 ԹԹ.

Առ այսօր թիշ է լուսաբանված այն հարցը, թե ինչպես է Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. ստեղծել անվտանգության իր համակարգը, որի բաղկացուցիչ մասերն էին հետախուզությունը և հակահետախուզությունը:

Հարկ է նշել, որ այս բնագավառում Հայաստանի Հանրապետության առջև ծառացած են եղել մեծ բարդություններ և խոչընդոտներ: Նրան վիճակված էր մաքառել հետախուզական և ռազմական-քաղաքական հզոր ներուժ ունեցող երկրներին, ինչպիսիք էին՝ Թուրքիան, Խորհրդային Ռուսաստանը, մուսավարական, իսկ այնուհետև՝ բոլշևիկյան Ադրբեյջանը, մենշևիկյան Վրաստանին փոխարինած Խորհրդային Վրաստանը և այլն: Եվ չնայած առկա ահոնելի դժբանական դժբանական համարական կառավարական մարմինները հնարավորինս ուշադրության կենտրոնում են պահել հետախուզական և հակահետախուզական գործի կազմակերպման հիմնախնդիրները, մշտապես մտահոգվել են ներքին և արտաքին անվտանգության օլակների կազմակերպման հարցերով: Կառավարությունը կայացրել է համապատասխան որոշումներ, լուծվել են կադրային, ֆինանսական և այլ հարցեր:

Սույն հրատարակությունը նպատակ է հետապնդում մասամբ լրացնելու վերոնշյալ հարցի վերաբերյալ հայ պատմագիտության մեջ գոյություն ունեցող այդ զգալի բացը: Հրատարակվող փաստարդերը հնարավորություն են տալիս մասամբ ներկայացնելու ՀՀ հետախուզական բաժանմունքի 1918-1920 թթ. գործունեությունը:

Հայկական հետախուզական ծառայության կադրային-ֆինանսական հիմնախնդիրների բացահայտման առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև ՀՀ Զինվորական նախարարության, բարձրագույն սպայա-

կազմի, այլևայլ տնտեսական-քաղաքական մարմինների գործունեության արդյունքում ստեղծված մի շարք փաստաթղթեր (գեկուցագրեր, նամակներ, ծանուցագրեր և այլն), որոնք առնչվում են հայկական հետախուզական ծառայության ֆինանսական-տնտեսական և կադրային հիմնախնդիրների հետ: Սույն հրապարակումը նպատակ է հետապնդում մասամբ լրացնել հայ պատմագիտության մեջ գոյություն ունեցող այդ գգալի բացը, ակնկալելով հայկական հետախուզության պատմության ստվերու կողմերի հետագա համակողմանի և ամբողջական պարզաբանման: Սույն հրատարակության մեջ փորձ է արվում մասնակիորեն լրացնել այն բացը, որ կա Առաջին Համարպետության հետախուզական ծառայության վերաբերյալ պատմագրությունում: Փաստաթղթերը միաժամանակ վկայում են, որ Հայաստանի Առաջին Համարպետությանը, նրա պետական իշխանության և անվտանգության մարմիններին ամեն ինչ չէ, որ հաջողվել է: Մեր նպատակն այստեղ այն է, որ ցույց տանք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը որպես կայացման ճգոտող պետություն՝ այդ ծանր տարիներին անգամ զգալի ջանքեր է գործադրել ունենալու ամեն մի պետության համար «աչքի ու ականջի» դեր կատարող այդ մարմինները՝ հետախուզական ծառայությունները: Սառը բերվող զանազան փաստաթղթերը հնարավորություն են տալիս գոնե մասամբ պատկերացնել ՀՀ հետախուզական բաժանմունքի գործունեությունը 1918-1920 թվականներին, որոնք կարծում ենք՝ կհետաքրքրեն ընթերցող գիտական-մտավորական հասարակությանը:

N 1

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԻՎԻԶԻԱՅԻ ՀՐԱՍԱՆԱՏԱՐ ՍԻԼԻԿՈՎԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻՒՆ՝ ՏԻԳՐԱՆ
ԴԵՎՈՅԱՆՑԻՆ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ ԶԵՐԲԱԿԱԼԵԼՈՒ ՍԱՍԻՆ**

*1 մարտի 1919 թ.
Երևան*

По имеющимся сведениям, в Тифлисе агентами контрразведки грузин арестован служивший в Армянских войсках частях и находящийся в настоящее время на службе Добровольческой армии [Тигран] Девоянц с важными документами, передан суду и приговорен к расстрелу. Англичане протестовали против постановления суда, который приведен в исполнение в виду болезни Девоянца сыпным тифом в тюрьме. Полагаю необходимым

принять меры по облегчению участия Девоянца, если сведения эти действительны.

Генерал-майор Силиков

За начальника штаба капитан Гросс

ՀԱՅ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 1, թ. 1: Պատճեն, մեքենագիր:

N 2

ՏԻԳՐԱՆ ԴԵՎՈՅԱՆՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՎՐԱՍՏԱՆԻ

ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀՀ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

25 մարտի 1919 թ.

Թիֆլիս

Девоянц обвиняется в военном шпионаже. Следствие о нем закончено.

В ближайшее время дело будет заслушано на сессии суда.

За товарища Министра иностранных дел Сабахтаришвили

ՀԱՅ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 1, թ. 111-112: Պատճեն, մեքենագիր:

N 3

ՔԱՂՎԱԾՔ

ՀՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄԻՑ

ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ ԵՎ ԲԱՔՎՈՒՄ ՀՀ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ԿԻՑ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ

ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՅՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԻՄՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

8 ապրիլի 1919 թ.

Երևան

Լսեցին. Զինվորական մինիստրի գեկուցումը Թիֆլիսում և Բաքվում մեր դիվանագիտական միսիաներին կից զինվորական ներկայուցուցչություն հիմնելու մասին:

Որոշեցին. Կարևոր համարել Թիֆլիսի միսիային կից զինվորական ներկայացուցչություն հիմնելը: Զինվորական ազենտը նշանակվում է Զինվորական և Արտաքին գործերի մինիստրի փոխադարձ համաձայնությամբ, հաշվվում է Դիվանագիտական միսիայի կազմի մեջ և գործում է Միսիայի գլխավորի ցուցմունքների համաձայն: Ուժիկը ստանում է Զինվորական

մինիստրության վարկից, որպես զինվորական: Յանձնաբարել Արտաքին Գործերի մինիստրին մտցնի նախահաշվի մեջ 9 ամսվա համար՝ 1919 թ. ապրիլի 1-ից մինչև տարվա վերջը 90 հազար ռուբլի Թիֆլիսի գրասենյակային, ներկայացուցական և այլ ծախսերի համար:

ՀԱՍ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 100, թ. 62: Բնագիր, մերենագիր:

N 4

ԶԱՂՎԱԾՔ

**ՀՀ ԳԼԽԱՎՈՐ ՇՏԱԲԻ ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԻ
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ**

*14 ապրիլի 1919 թ.
Երևան*

Генеральный штаб ведает: 1) производством занятий в военно-учебных заведениях войск, 2) борьбой со шпионажем и т.п.

...7) Генеральный штаб состоит из: Разведывательного отделения, которое ведает сбором сведений о противнике и местностях, обработкой этих данных и своевременной рассылкой их в войска, руководит разведкой, ведущей штабами бригад, ведет учет сумм, отпускаемых на разведку, организует борьбу со шпионажем. Штаб генерального штаба Военного министерства:

Штаты

Разведывательное отделение.

Начальник отделения [Генерального штаба, штаб -офицер] - 1

Организация по особому секретному плану.

Помощник [штаб или штаб-офицер] - [2 один из них ведает контрразведкой],

Писарей: старших -1, младших -1.

Примечание: На случай двух летучих, оперативных штабов разрешается сверх указанного числа иметь в оперативном, разведывательном и общем отделениях еще по два помощника, причем в оперативном оба добавляемых должны быть офицерами Генерального штаба. А также для указанной цели разрешается иметь в каждом отделении добавочных писарей по одному старшему и по одному младшему. Число офицеров и писарей, до-

бавленных по настоящему примечанию, разрешается иметь на срок до 1 июля 1919 г.

Штаб Генерального штаба Военного министерства.

ՀԱՅ, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 132, թ. 52 -55: Պատմեմ, մերենազիր:

N 5

**ՀՀ ԳԼԽԱՎՈՐ ԾԱՓԻ ՀԵՏԱԽՈՒԶՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԻ
ԹԵՏԻ ՊԱՀՏՈՆԱԿԱՍՏԻՐԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ԳԼԽԱՎՈՐ
ԾԱՓԻ ԹԵՏԻՆ ԱՐՏԱՍԱՀԱՆՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ՀԵՏԱԽՈՒՅԶ
ՍՊԱՆԵՐԻՆ ԱԶԱՎՃԵԼՈՒ ՍԱՍԻՆ**

*2 մայիսի 1919 թ.
Երևան*

С расширением деятельности Разведывательного отделения и открытием пунктов в соседних государствах необходимо позаботиться о том, чтобы агенты разведки, находящиеся за пределами Армении, имели бы хоть какую-нибудь поддержку от представителей своей страны. Офицер-разведчик в случае “провала” официально не пользуется правом защиты, он работает на своей страх и риск. Между тем существенную поддержку в его работе неофициально, конечно, могли бы оказывать дипломатические миссии, что и имеет место во всех государствах: ни для кого не секрет, что, во главе разведки всегда стоит глава миссии.

К сожалению, у нас этого не наблюдается. Наши дипломатические представители при обращении к ним агентов сразу пугаются и отказывают, поясняя, что боятся возможных “дипломатических осложнений”, и если и оказываются иногда некоторую помощь, то настолько неумело, что ставят агента в самое рискованное положение - это я испытал на себе.

Необходимо войти в сношение с Министерством иностранных дел и просить о посылке распоряжений всем дипломатическим представителям, как в Закавказье, так и в пределах Турции, где указать, что поддержка агентов разведки в их работе есть прямая обязанность миссии. Эта поддержка должна заключаться главным образом в пересылке памяток и содействии для получения необходимых документов при поездке в различные районы.

Кроме того, чины миссии должны принимать все меры, чтобы своими неосторожными действиями не подвести агентов.

Подробные указания, в чем должна выражаться помощь, могут быть даны на месте офицером разведки.

*Br. И. Д. начальника отделения,
поручик по адмиралтейству Ован Хан-Котурский*

ՀԱՀ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 155, թ. 24: Պատճեն, մեքենագիր:

N 6

ՔԱՂՎԱԾՔ

ՀՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄԻՑ
ՀԵՏԱԽՈՒԶՈՒԹՅԱՆՑ ԵՎ ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒԶՈՒԹՅԱՆՑ
ՖԻՆԱՆՍՆԵՐ ՀԱՏԿԱՑՆԵԼՈՒ ԵՎ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ ԴՐԱՆՑ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՑ ՀՀ ԴԵՍՊԱՆՆԵՐԻ
ՀՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆՑ ԵՆԹԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

8 մայիսի 1919 թ.

Երևան

1. Լւեցին. Զինվորական մինիստրի գեկուցումը հետախուզական եվ հակահետախուզական բաժնին բաց թողնել մայիս ամսվա ծախսերի համար 657.000 ռ.:

Որոշեցին. Բաց թողնել Զինվորական նախարարության հետախուզական և հակահետախուզական բաժնի մայիսի ծախսերի համար 657.000 ռ. 40 միլիոն հատուկ ֆոնդից:

2. Լւեցին. Զեկուցում արտասահմանի մեջ հետախուզական և հակահետախուզական գործի մասին:

Որոշեցին. Արտասահմանի մեջ հետախուզական և հակահետախուզական գործունեությունը ենթարկել ՀՀ դեսպանների հսկողությանը:

ՀԱՀ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 146, թ. 82: Բնագիր, մեքենագիր:

N 7

11 мая 1920 г.

Управляющему делами Совета Министров

По приказанию Военного министра прошу указаний ассигновать в распоряжение капитана Девоянца шестьсот пятьдесят семь тысяч руб., так как в назначенных деньгах имеется крайняя необходимость. ВХ 7629, № 7988.

Подпись начальник Генштаба, полковник...

<ЦЦ, ф. № -199, г. 1, к. 118, р. 33: Բնագիր, մեքենագիր:

N 8

12 мая 1920 г. В. М.

**Управляющему делами Совета
Министров**

В. М. хоз. просить ускорить

от пр.-ва на № 7629, от

кредита № 7629, № 2634

В ответ на послания Вашего от 11 мая за 2634 прошу ассигновать на шестьсот пятьдесят семь тысяч рублей. Выписать на имя начальника Разведывательного отделения Штаба командующего войсками капитана Девоянца.

За Военного Министра Ахвердян

Полковник Багдасарян

<ЦЦ, ф. № - 199, г. 1, к. 118 ш, р. 34: Բնագիր, մեքենագիր:

N 9

17 мајիսի, 1920 թ., № 2643

Զինվորական մինիստրությանը, 11/V

Ի հետևումն Ձեր ամսոյս № 3541 գրության, հայտնում ենք Ձեզ, որ Զօրքերի հրամանատարի շտաբի մայիս ամսվա հետախուզության և հակահետախուզության կարիքների համար 657000 ռուբլի բաց բողնուկու առթիվ Ձեր արած դիմումը հարգված է Սինիստրների խորհրդի ամսոյս 8-ի նիստում:

Воен. штаб Армении, канцелария . № 2465, 11/V - 1920 г.

<ЦЦ, ф. № - 199, г. 1, к. 118ш, р. 35: Բնագիր, մեքենագիր:

N 10

18 мая 1920 г.

Военному Министру

17 мая. 2961. Вследствие сношения от 12-го мая с/г за № 7629 по Главному штабу сообщаю, что 657000 руб. на разведку следует выписать из кредита Военного министерства на чрезвычайные и непредвиденные нужды, из старого кредита Военного министерства имеется еще один миллион, и, кроме того, сегодня посыпается предложение об открытии еще 5 млн. руб.

*Управляющий делами Совета Министров
մակագրություն: По открытии 5 млн. кредита доложить. 21/V.
Военный штаб Арм. 18/ V. 1920 г., № 7772. № 2559
ՀԱԱ, Ֆ. Պ - 199, գ. 1, գ. 118ա, թ. 32: Բնագիր, մեքենագիր:*

N 11

20 մայիսի, 1920 թ.

Հաստատել, 26 մայիսի.

Հայաստանի Հանրապետության

Ռազմական նախարարության

Գլխավոր շտար

Դիվան, № 8404

Ձեկուցում ՀՀ Սինհստրների խորհրդին

Սինհստրների խորհրդն իր 1919 թ. ապրիլի 8-ի նիստում որոշել էր հիմնել Վրաստանում զինվորական ներկայացուցչություն՝ դիվանագիտական նիստային կից և այդ նպատակի համար հանձնարարել էր Արտաքին գործոց Սինհստրության 1919 թ. նախահաշվի մեջ մտցնել 90000 ռ. այդ ներկայացուցչության 1919 թ. ապրիլի 1-ից մինչև տարվա վերջ, այն է՝ 9 ամսվա ընթացքում լինելիք դիվանի և այլ ծախսերը հոգալու համար: Այդ գումարը մինչև ներկա ժամանակ բաց չի բողնված և զինվորական ներկայացուցչությունը այդ ծախսերը կատարել է այն ավանսներից, որ Գլխավոր շտարը փոխարինաբար բաց էր բողնում: Զստանալով այս մի տարվա ընթացքում Արտաքին գործոց մինհստրությունից որևէ միջոցներ այդ հիմնարկության ծախսերը հոգալու, զինվորական ներկայացուցչությունը ներկա ժամանակ

գոյություն ունի միմիայն շնորհիվ այն գումարների, որ Գլխավոր շտաբը տալիս է փոխարինաբար այդ ներկայացուցչությանը յուր ազատ գումարներից:

Գլխավոր շտաբի ունեցած տեղեկությունների համաձայն Արտաքին գործոց մինիստրությունը այդ 90000 ռ. չի մտցրել 1919 թ. նախահաշվի մեջ և շնորհիվ դորա այդ գումարի հատկացումը մինչև այսօր հետաձգվում է:

Ընդումին անհրաժեշտ եմ համարում հայտնել, որ ի նկատի ունենալով ընդհանուր թանկությունը և վերոհիշյալ ներկայացուցչության գործունեության լայնացումը ամսենկան 10000 ռ. անբավարար է, ուստի խնդրում եմ.

1. Հատկացնել 90000 ռ. Զինվորական ներկայացուցչի 1919 թ. ծախսերի համար,

2. Ավելացնել ամենամսյա Դիվանի և այլ ծախսերն հոգալու համար բաց թողնվելիք գումարը մինչև 15000 ռ.՝ սկսած 1920 թ. հունվարի 1-ից,

3. Նույն ներկայացուցության 1920 թ. հունվարի 1-ից, մինչև հուլիսի 1-ը կատարած ծախսերը ծածկելու համար հատկացնել 90000 ռ., այն է՝ ամսական 15000 ռ.:

**Ի. Տ. ռազմական նախարարի գեներալ-լեյտենանտ Հայսվերդյան
Գլխավոր շտաբի պետ, գնդապետ Բաղրամյան**

ՀԱՍ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ.112, թ.12: Պատճեն, մեքենագիր:

N 12

ՀՀ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀՀ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐԻՒՆ ՀԱՅ

ՀԵՏԱԽՈՒՅՑՆԵՐԻՆ ԱԶԱԿՑԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

21 մայիսի, 1919 թ.

Երևան

Секретно

Препровождая при сем рапорт начальника Разведывательного отделения Генерального штаба относительно координации действий чинов Министерства иностранных дел и Военного, прошу Вашего распоряжения об

оказании самой интенсивной помощи чинам разведки, обращающимся к представителям Вашего за пределами Армении за содействием.

Подробные данные, в чем должно выражаться содействие, взаимная поддержка и общность действий могут быть выяснены на месте при переговорах высших чинов разведки с представителями миссии.

ՀԱՀ, Ֆ. Պ - 200, գ. 1, գ. 155, թ. 23: Պատճեն, մեքենագիր:

N 13

Հայաստանի Հանրապետության
Զինվորական նախարարություն
Գլխավոր շտաբ, № 8814. Երևան,
21 մայիսի 1920 թ., գեկուցվել է ՀՀ
Մինիստրների խորհրդին, 1/VI.

В Министерство финансов по
докладу
հետախուզային և հակահետախուզային կարիքների համար 657000 ռ. ներ-
կայացված նախահաշվով, որը գտնվում է Մինիստրների խորհրդի գործե-
րում:

Կառավարություն. Մինիստրների
խորհրդի գործերի կառավարիչ
ստացված է 22 մայիսի, 1920 թ.
№ 1674

Միջնորդում եմ արտակարգ մի-
ջոցներից բաց բողնել Զօրքերի հրա-
մանատարի շտաբի հունիս ամսվա

Ի. Տ. Ռազմական նախարար, գեներալ-լեյտենանտ Հայսկերյան
Գլխավոր շտաբի պետ Բաղրամյան

ՀԱՀ, Ֆ. Պ - 199, գ. 1, գ. 118ա, թ. 30: Բնագիր, մեքենագիր:

N 14

Պահանջագիր՝ 657000. 1 / VI. 1920

№ 197 Տալ 1920 թ. նախահաշվի հ. բանկ... առաջարկում եմ
1/VI. 1920 Երևանի գանձարանի ցույց տված աղյուրներից գրել
№ 3585 ծախսի վեց հարյուր հիսուն և յոթ հազար ռ. և տալ սույն

պահանջագրի կտրոնը ներկայացնող զիսավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետ կապիտան S. Դեյյանցին հետախուզության և հակահետախուզության կարիքների համաձայն մինիստրների խորհրդի մայիսի 8-ի որոշման:

№ 3585. Ст. пис. А. Азизян I/VI

<ԱՍ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 118 և, թ. 36: Բնագիր, մեքենագիր:

N 15

Начальнику Генерального штаба

Рапорт

Начальник Развеывательного
отделения Генерального штаба
Военного министерства, 8 июня,
1919 г., № Р 0238 г., Эривань

По имеющимся у меня сведениям, в распоряжении Карского гражданского Губернатора имеются 250 золотых турецких лир, отобранных им у пленных аскеров.

Ввиду крайней необходимости в лирах для разведывательных целей и крайне малого их нахождения на рынке, прошу Вашего ходатайства о передаче этих лир во вверенное мне отделение. Причем привосокупляю, что курс лиры во время их отбора у аскеров был 350 р., по каковой расценке эти лиры внесены в журнал.

*Начальник Генерального штаба, подполковник Шнеур
помощник, поручик Арутюнянц*

<ԱՍ, Ֆ.Պ - 202, գ. 1, գ. 37, թ. 58: Պատմեմ, մեքենագիր:

N 16

Начальник Военного штаба
по канцелярии, 28 июня
1920 г. № 10634

Կառավարություն. առաջված է
29 հոնիսին, 1920 թ., № 2270

**Управляющему делами Совета
Министров**

Для доклада Военному министру прошу сообщить, какое последовало рас-

поряжение по докладу от 19 мая сего года за РО 437 относительно отпуска 657 тыс. рублей на расходы по разведке и контрразведку на июнь месяц с. г.

Полковник Багдасаров

<ЦЦ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 118թ, թ. 126: Բնագիր, մեքենագիր:

*N 17
Военному министру*

Ввиду безусловной необходимости золотых лир для Разведывательного отделения Генерального штаба прошу Вашего ходатайства перед г. министром Внутренних дел для надлежащего распоряжения Карсскому губернатору о передаче названных денег по курсу Разведывательному отделению Генерального штаба.

**Начальник Генерального штаба Военного министерства
Генерального штаба полковник Зинкевич**

**Начальник Разведывательного отделения Генерального штаба
подполковник Шнейр.**

28 июня, 1919 г., № 100239, г. Эреванъ

Փաստաթուղթի վրա կա հետևյալ մակագրությունը. Պросить Министра внутр. дел. ген. м. Ааратова

<ЦЦ, Ֆ.Պ - 202, գ. 1, գ. 37, թ. 85, հակադարձ երեսը: Բնագիր, մեքենագիր:

N 18

**Военный министр
Республики Армения
№ Р 0252, 3 июля 1919 г.
г. Эреванъ**

**Господину Министру
Внутренних дел. вх 57/5**

Ввиду крайней необходимости в турецких деньгах, убедительно ходатайствую сделать распоряжение Карсскому Гражданскому Губернатору о передаче

означенных в прилагаемой переписке турецких лир по курсу разведывательному отделению Генерального Штаба.

Генерал -майор *Аракатов*

Начальник Генерального штаба Военного министерства Генерального штаба полковник *Зинкевич*

Սույն փաստաթղի վրա կա մակագրություն, այն է. դենից նախաձեռնությունը կատարված է առաջարկությունուն է.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՋԻՍՏՐԻ ՍՄԵՐՈՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ Է.

N 19

В Ген. шт. 5/VII

№ 8008

С возвращением настоящей переписки г. Военному министру, сообщаю, что указанные здесь деньги находятся в распоряжении министра Финансов.

5 июля, 1919 г., г. Эревань, и.д. министра Внутренних дел *A. Манасян*

Փաստաթղի վրա կա 2 մակագրություններ, որոնցից մեկը մեր վերծանեցինք, ինչը և մերկայացնում ենք. *Просить министра Финансов.*

Штабс капитан *Девоянц*

Генерального штаба Военного министерства. 5 июля 1919 г. Вх. № 2053

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՋԻՍՏՐԻ ՍՄԵՐՈՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ Է.

N 20

5 июля 1920 г.

№ 5323.

Эревань

Начальнику Главного штаба
Военного Министерства

На отношение № 106343/3552 сообщаю, что Чрезвычайный фонд Правительства не может служить источником постоянных ассигнований для контрразведки. Если раньше и выдавались деньги из этого фонда, то ввиду отсутствия особого кредита, открытием же специального кредита должно

было озабочиться Военное ведомство своевременно. Кроме того, обращаю Ваше внимание на то, что до сих пор не представлены правительству отчеты о получении и израсходовании суммы. Поэтому прошу представить особый законопроект об открытии кредита и распорядиться представлением отчета об израсходованных суммах.

Управляющий делами Совета Министров

ՀԱՅ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 118ա, թ. 140: Բնագիր, մեքենագիր:

N 21

8 հուլիսի, 1920 թ.

№ 11179. թ. Երևան

Հայաստանի Հանրապետություն
Գլխավոր շտաբի պետ
Դիվան Շարային

**Управляющий делами Совета
Министров**
**կառավարությունում ստացվել է
հուլիսի 9-ին**

Ходатайство об ассигновании просимой суммы на июнь месяц 1920 г. из Чрезвычайного фонда Совета Министров было возбуждено на том основании, что Совет Министров по докладу Военного министра от 4 мая за № Рo 354 нашел нужным отпустить просимую сумму за апрель и май месяцы именно из Чрезвычайного фонда.

Главным штабом еще 19 мая 1920 г. за № 0437 было возбуждено ходатайство об ассигновании 657000 р. на июнь месяц на разведку и контрразведку, но так как только сношением Вашим от 5 июля с. г. за № 5323 стало известно, что отпуск денег не может быть произведен из Чрезвычайного фонда, то вместе с ним Военным министерством будет возбуждено ходатайство перед Советом Министров об ассигновании потребной суммы на июнь месяц.

Что же касается вопроса о представлении Правительству отчета о полученных и израсходованных суммах, то об этом в сношении моем от 2 июня за 8899 Управляющим делами Совета Министров было поставлено в известность, что задержка в представлении отчета происходит из-за неизрасходования еще отпущенных денег.

По получении отчета от подведомственных Военному ведомству чинов и учреждений, таковой незамедлительно будет представлен Правительству.

Полковник Багдасаров

ՀԱՅ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 118ա, թ. 154: Բնագիր, մեքենագիր:

N 22

Նախարարների խորհրդի նիստ № 303.

12 հուլիսի 1920 թ.

Լսեցին. Զինվորական նախարարի օրինագիծը սպարապետի շտարին կից հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի սույն թվի հունիս-հուլիս ամիսների կարիքները բավարարելու համար 1.314.000 վարկ բանալու մասին:

Որոշեցին. Ցանձնարարել Զինվորական նախարարությանը տալ իր հասուն փոնդից:

ՀԱՅ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 146ա, թ. 159: Բնագիր, մեքենագիր:

N 23

Начальник Генерального Штаба

Военного Министерства.

8 июля, 1919 г., № RO 0280, г. Эреванъ

*Դիվան Ֆինանսների
նախարարութեան բաժ.*

9 июля 1919 г., № 2193/1599

г. Министру финансов

Прошу сделать зависящее распоряжение о передаче по курсу упомянутых в переписке, прилагаемой при сем, турецких лир Разведывательному отделению Генерального штаба.

*Генерального штаба полковник Зинкевич
И. д. начальника Отделения штабс-капитан Девоянц*

Սույն փաստաթղի վրա կա հետևյալ նակարարյունը. Сообщить М-ву финансов, что золотые лиры крайне необходимы, разведывательному отряду можно снабдить упомянутыми лирами, курс которых достигает до ста рублей. Одновременно

просить *M-ра* внутр. дел о передаче отобранных золотых лир в Карское к-во в распоряжение.

M. Зинкевич, 9/VII.

ՀԱՅ, Ֆ.Պ - 202, գ. 1, գ. 37, թ. 56: Բնագիր, մեքենագիր:

N 24

Ն - 11400

15 հուլիսի 1920 թ.

№ 2506

Ո-ազմական նախարարությանը

№ 11400 գրությունը, սպարապետի շտաբին կից հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի սույն թվի հունիս-հուլիս ամիսների կարիքները բավարարելու համար 1 314 000 ռ. վարկ բանալու մասին. Ելից № 5539: Ո-ազմական նախարարությունից առաջարկելով Ձեր № 11400 գրությունը, դիվանս հայտնեց, որ նախարարների խորհուրդը ս.թ. հուլիսի 12-ի նիստում որոշեց առաջարկել Զինվորական նախարարությանը տալ իր հասուն վարկից:

Կառավարության գործերի կառավարման դիվան

*ՀԱՅ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 118ա, թ. 172: Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 1, թ. 64:
Բնագիր, մեքենագիր:*

N 25

**ՀՀ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԾՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԵ
ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐԻ ՍԱՍԻՆ**

Օգոստոս, 1920 թ.

Երևան

*ՀՀ Սպարապետի շտաբ. Հետախուզական բաժանմունք
Ծրջաբերական*

Համարյա բոլոր սահմանների վրա մեր հաղթական մանուկ բանակը պաշտպանում է իր կրծքով հայրենիքի ազատությունը և անկախությունը:

Սեղ անհասկանալի է, դատապարտելի վերաբերմունքը շատերի կողմից նոյնիսկ պաշտոնական անձանց իրենց ստանձնած պաշտոններին վերաբերվող գաղտնիքները:

Զորակոչային տեղեկությունները նախքան բանակի շտաբին հայտնի լինելը, սկսվում են տարածվել և դատողության առարկա դառնալ զանազան անկյուններում, ճեմելիքներում և սրճարաններում: Ժամանակն է վերջ տալ սրան:

Հայտարարելով այս մասին, հետախուզական բաժանմունքը, համաձայն ոսպամական նախարարի հրամանի, հայտնում է, որ այն ամենքը, որոնք անկախ իրենց հասարակական դիրքից և աստիճանից կնկատվին.

1. Զինվորական գաղտնիքները տարածելու մեջ, տեղափոխությունների, ենթադրությունների և այլն:

2. Քանակի գործողությունների մասին տեղեկություններ տարածելու մեջ, նախքան նրանց պաշտոնական յայտարարնան:

3. Կենծ լուրեր տարածելու մեջ - կծերբակալվեն և կդատվեն արտակարգ կամ զինվորական դատարանի միջոցով, որպես թշնամուն աջակցողների:

**Սպարապետի շտարի պետ, զինավոր շտարի գնդապետ Վերիով
Հետախուզական բաժանմունքի պետ՝ լեյտենանտ Յովիան Խան-Ղորոցի**

ՀԱՀ, Ֆ.Պ - 199, գ. 1, գ. 118 ա, թ. 199 -200: Պատճեն, մեքենազիր:

N 26

ՔԱՂՎԱԾՔ

**ՀՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄԻՑ
ՀԵՏԱԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՖԻՆԱՆՍՆԵՐ ՀԱՏԿԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

**13 օգոստոսի, 1918թ.
Երևան**

Լսեցին. Զինվորական մինիստրության միջնորդությունը իրեն միջոցներ բաց բողնելու մասին՝ ավիացիայի, հետախուզության, հակահետախուզության և ռադիոհեռագրի գծով չնախատեսված ծախսերը ծածկելու համար:

Որոշեցին. Բաց բողնել Զինվորական նախարարությանը՝ կառավարության 6 միլիոնանոց նախագծի հաշվին.

- ա) չնախատեսված ծախսերի համար՝ 20 հազար ռուբլի,
բ) հետախուզության համար՝ 20 հազար ռ.,
գ) հակահետախուզության համար՝ 20 հազար ռ.,
դ) Ավիացիայի տեխնիկական սարքավորման համար՝ 15 հազար ռ.,
ե) Զինվորական մինիստրության օրինագծի հաշվին ռադիոհեռագրի կարիքների համար բաց թողնել 10 հազար ռ.:

<ԱԱ, ֆ. Պ - 201, գ. 1, գ. 484, թ. 9: Պատճեն, մեքենագիր:

N 27

Министру финансов

Начальник Разве́дывательного
отделения Генерального штаба
Военного Министерства.

13 сентября, 1919 г., № РО 500.
г. Эривань

*15 сентября 1919 г.
2663/2308
Секретно*

Разве́дывательное отделение Ге-
нерального штаба, терпя большую
нужду в иностранных деньгах, без ко-
их совершенно невозможно работать, просит сообщить, не имеются ли воз-
можности обменять ему некоторую сумму в турецких лирах и французских
франках (из сумм высланной **Нубар** пашой), которые, вероятно, имеются в
распоряжении министерства, и по какому курсу может быть произведен
обмен.

**Полковник Генерального штаба Шнеур
Помощник, поручик по Адмиралтейству Ован Хан- Котурский**

Արված է մակագրություն, ըստ երևոյթին, Ֆինանսների մինիստրի կողմից, որը
դարձյալ քաշը ըստ առիթ էր ստեղծում, այն է. **Министр: лир и самым нужно
приобрести, подпись.**

<ԱԱ, ֆ. Պ - 202, գ. 1, գ. 37, թ. 116: Բնագիր, մեքենագիր:

ՔԱՂՎԱԾՔ

**ՀՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄԻՑ
ՀԵՏԱԽՈՒԹՅՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒԹՅՅԱՆ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐ
ՀԱՏԿԱՑՆԵԼՈՒ ՍԱՍԻՆ**

*I սեպտեմբերի 1919 թ.
Երևան*

Լսեցին. Զինվորական մինիստրի գեկուցումը հետախուզության և հակահետախուզության ծախսերի համար 535.000 վարկ բանալու մասին:

Որոշեցին. Հավանություն տալ և խնդրել պարլամենտի զինվորական հանձաժողովին բաց թողնել այդ գումարը:

ՀԱՀ, Ֆ. Պ - 199 գ. 1, գ. 100, թ. 194: Պատճեն, մեքենագիր:

**ՀՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ԳՈՐԾԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀՀ ՊԱՌԱՍԵՆՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ
ՀԵՏԱԽՈՒԹՅՅԱՆ ԵՎ ՀԱԿԱՀԵՏԱԽՈՒԹՅՅԱՆ
ՀԱՄԱՐ ՀԱՏԿԱՑՎԱԾ ԳՈՒՄԱՐՆԵՐԸ
ՊԱՌԱՍԵՆՏՈՒՄ ՀԱՍՏԱՏԵԼՈՒ ՍԱՍԻՆ**

*սեպտեմբերի 1919 թ.,
Երևան*

Ներկայացնելով Սինիստրների խորհրդի սեպտեմբերի 1-ի նիստում հավանություն ստացած Զինվորական մինիստրի գեկուցումը հետախուզության և հակահետախուզության ծախսերի համար 535000 ռ. վարկ բանալու մասին, պատիվ ունեմ խնդրել ներկայացնել պարլամենտին ի հաստատումն փակ նիստում:

Մինիստրների խորհրդի գործերի կառավարիչ

ՀԱՀ, Ֆ. Պ - 202, գ. 1, գ. 29, թ. 1: Պատճեն, մեքենագիր:

N 30

*Г-ну министру Иностранных дел
Արտաքին գործերի նինիստրությունից*

ստացված է 27/XII-1919, № 7166

**Военный следователь
Военного суда Армении
по Эриванскому
участку, 26 декабря,
1919 г. № 4382, Эривань**

отделения Генерального штаба золотых лир. О последующем ожидается
уведомление.

Прошу не отказать уведомить представителя Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России полковника Зинкевича о явке капитана Шумова на 2-го января 1920г. в камеру мою для допроса его в качестве свидетеля по делу о краже из Разведывательного

Поручик Лазарев

*Փաստաբանի վրա կա հետևյալ մակարությունը. զբեղ Զեմելվիշին.
27.XII.1919, կատարած 6 / I- № 110*

ՀԱՀ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 412, թ. 3: Պատճեն, մերենագիր:

N 31

*Г. Представителю Главнокомандующего Вооруженными
силами Юга России полковнику Зинкевичу*

**№ 110
6 ноября 1920 г.
Вх. № 71669.
№ 10/2**

Вследствие отношения г. следователя Военного суда Армении от 26 декабря 1919 г. за № 4382 имею честь сообщить Вам, что капитана Шумова просят явиться 2-го января 1920 г. в камеру следователя Военного суда для допроса его в качестве свидетеля по делу о краже из Разведывательного отделения Генерального штаба золотых лир.

Директор канцелярии, Делопроизводитель

ՀԱՀ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 412, թ. 2: Բնագիր, մերենագիր:

**Военный следователь
Военного суда Армении
по Эриванскому участку
26 декабря 1919 г.
№ 4382 Эривань**

Разведывательного отделения Генерального Штаба золотых лир. О последующем ожидается уведомление.

Прошу не отказать уведомить Представителя Главнокомандующего вооруженными силами Юга России полковника Зинкевича о явке капитана Шумова на 2-го января 1920 г. в камеру мою для допроса его в качестве свидетеля по делу о краже из

*Поручик Лазарев
Փաստաթիվ փաս կա հետևյալ մակագրությունը. գրել Զէնկէվիչին
27.XII.1919. լատարած 6/I-№ 110*

ՀԱՅ, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 412, թ. 3: Բնագիր, մեքենագիր:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 3

Ստորև շրջանառության մեջ ենք դնում ևս երկու կարևոր արխիվային փառքերագրեր, որոնք ցայտուն վկայում են հայկական հետախուզության 1920 թ. Գ. Նժդեհի կողմից Աղբբեջանի դեմ տարած հաղթանակում ունեցած ներդրման մասին:

Երկու հետախուզական այդ տեղեկագրերը, որոնք պատկանում են Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական ծառայությանը Վրաստանում ներկայացնող Թիֆլիսում գտնվող ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցությանը առընթեր Զինվորական գերատեսչության դեկանար գեներալ-մայոր Հռվենի Արտեմի Քիշմիշյանի գրչին, և որոշակի առումով կարևորվում են որպես տեղեկատվություն, չնայած տարիներ շարունակ արխիվային գրապահոցներում ստվերում մնացած վիճակում են եղել՝ սպասելով իրենց ապագա հետազոտողներին, սակայն գործնականում էապես արժեքավորվում են միայն այսօր, և պատմաբանին գործնական հնարավորություն են տալիս լույս սփռելու մի շարք «բայցերի» վրա: Մասնավորապես, դա պատմագիտական առումով բացահայտիչ նշանակություն ունի ինչպես այդ տարիների հայկական հետախուզական ծառայության պատմության ստվերու էջերի գաղտնագերծման և ամբողջական լուսաբանման, այնպես էլ նժդեհագիտության առումով: ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժնեմունքի գործունեությանը սերտորեն առնչվող այդ երկու կարևորագույն արխիվային փառքերագրերից ակնհայտ է դառնում, որ Աղբբեջանի բանակի դեմ 1919 թ. վերջին - 1920 թ. սկզբներին տարած հաղթանակներում վճռորոշ դեր է խաղացել նաև հայկական հետախուզությունը, որի ներդրած ջանքերով ձեռք է բերվել Աղբբեջանի այսպես կոչված «դեմոկրատական» Հանրապետության բանակի ծածկագիրը (Չիֆրը), ինչը հնարավորություն է տվել հայկական կողմին հստակ պատկերացումներ ունենալ հակառակորդի գորքերի տեղաբաշխման (դիվոկացիայի), ինչպես նաև քանակի մասին և ջախջախիչ հարվածներ հասցնել նենգ ագրեսորին՝ պահպանելով ՀՀ տարածքային ամբողջականությունը և անվտանգությունը թշնամական ոտնագործյուններից:

Документ N1

Совершенно секретно.

Военному министру

Рапорт

17 / II-20

N^o - 33

Командующему войсками

N° 34

Доношу, что одно заслуживающее полного доверия лицо (*Богдан Давидович Аван-Юзбаша Хан-Сагнахский*), войдя по поручению вверенного мне управления в соглашение с начальником Штаба отряда Азербайджанских войск, имеющих [цель] действовать в пределах Зангезура, - подполковником **кн. Эристовым**, получил от последнего обещание предоставить нам за 200-300 тысяч рублей, *шифр*, всю секретную переписку, дислокацию азербайджанских войск и план предполагаемого наступления на Зангезур, обязуясь составить боевой приказ в желательном для нас смысле и разработать весь план операции согласно нашим указаниям, а равно он будет держать с нами постоянную связь, ставя нас в известность о всех военных мероприятиях Азербайджана.

Хан-Сагнахский ручается за достоверность сведений, которые доставит подполковник кн. **Эристов**, причем деньги будут уплачены лишь по получении документов.

По моему мнению, необходимо немедленно командировать в Тифлис **капитана Мурадова**¹¹⁵⁰ с деньгами, чтобы он вошел в непосредственное сношение с упомянутым полковником **Эристовым** для детального выяснения всех обстоятельств, причем докладываю, что финансент, ввиду отсутствия свободной наличности, не располагает такой большой суммой, потому необходимо энергичнее воздействие на него министра финансов.

---

¹¹⁵⁰ Խոսքը վերաբերում է Հայկական բանակի Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի պետերից մեկին՝ կապիտան Վահագն Գալստյան Սորոտյանին, որը 1927 թ. հանդիսավոր դատավարության իշխանությունների կողմից 10 տարի ազատազրկված:

Я полагаю предварительно командировки капитана **Мурадова**. Запросить начальника штаба командующего Армией о тех вопросах, которые необходимо поставить полковнику **Эристову**:

1. Численный состав войск.
2. Их группировка.
3. Направление боевых действий.
4. Вспомогательные операции.

Капитан Мурадов должен быть снабжен подробной и исчерпывающей инструкцией для своей работы, в каковую войдет и проверка всех сведений.

Для устного доклада Вам о всем вышеизложенном мною командируется в Эривань **поручик Егиазаров**.

Подписан: Генерал-майор Кишмишев
Верно: Офицер для поручений, Поручик

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆ, Ֆ. Պ - 276, գ. 1, գ. 184, թ. 3: Պատմենի, մեքենագիր:

Документ N2

Совершенно секретно.

Командующему войсками Армении

Исх. № 34

17 / II-20

Надпись на рапорте на имя Военного министра от 17-го февраля о/п за № 23 о том, что за 200-300 тысяча руб. можем раздобыть шифр, всю секретную переписку, дислокацию азербайджанских войск.

Дол. для сведения.

Подписан: Генерал-майор Кишмишев
Верно: Офицер для поручений, поручик

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆ, Ֆ. Պ - 276, գ. 1, գ. 184, թ. 4: Պատմենի, մեքենագիր:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 4

Ստորև բերվող ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի կողմից ծավալած գործունեության արտացոլումը հանդիսացող 22 հետախուզական ամփոփագրերը մասամբ լույս են սփռում այն բացի վրա, որ կա Առաջին Հանրապետության պատմության մեջ՝ կապված ՀՀ պետական անվտանգության համակարգի ստեղծման ուղղությամբ ծավալված ոչ միանշանակ գործընթացների բացահայտման հետ: Դրանք հնարավորություն են տալիս խորացիս ըմբռնելու, որ եղած տեղեկատվությունը լիովին բավարար էր, որպեսզի դեկավար և իշխող ռազմաքաղաքական բարձրագույն շրջանները, կուսակցական դեկավար առաջնորդները ոչ թե արհամարհանքով վերաբերվեին սեփական հետախուզական ծառայության կողմից ծավալած գործունեությանը կամ զավառական մակարդակի բերահավատությամբ վերաբերվեին վերջինիս կողմից հայրայրված, թեկուզ երրեմն էլ ոչ խիստ ամբողջական, տեղ-տեղ հակասական փաստերին, այլ գործնական, վճռական և արդյունավետ քայլեր ձեռնարկեին Հայկական բանակը գործնականում կազդուրելու և առողջացնելու, այն էապես զորեղացնելու ուղղությամբ և բանակաշինական գործընթացները հնարավորինս ավարտին հասցնելու, ՀՀ բանակը մշտապես պատրաստ և մարտունակ վիճակում պահելու խնդրում: Հետաքայում հուշագրային-մեմուարային բնույթի գործունեությամբ հանդես եկած Առաջին Հանրապետության դեկավար ռազմաքաղաքական և կուսակցական-զինվորական այրերը, տարրեր գործընթացների շարքային և միջին օդակի մասնակիցներն ու ժամանակակիցները պատմաքաղաքական իրադարձությունների ու ռազմական իրողությունների շուրջ իրենց սեփական սխալներն ու սայրաքումները քողարկելու վեհերու փորձեր արեցին և գործնականում էլ այդպես վարվեցին, այդ տարիների բացքողումների և անհաջողությունների պատճառները ուղղակիորեն փորձել փնտրել և գտնել այլ հարթություններում, կամ ողջ պատասխանատվությունը գցել «գորշ» և «կարծես թե» լիովին «անգործունյա» հայկական հետախուզական ծառայության վրա, այսինքն՝ բավության նոխազներ որոնել

ամենուր, բայց ոչ իրենց շարքերում: Հետևաբար, ստորև մեր կողմից շրջանառության մեջ դրվող **Գլխավորշտարի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի 22 հետախուզական ամփոփագրերը** համեստ, սակայն, մեր կարծիքով, գործնական նպատակ են հետապնդում՝ լրացնելու հայ պատմագրության մեջ առկա բացերը, հնարավորություն տալիս վեր կանգնել անմիտ և խիստ ձևական բնույթի կաղապարադրույթներից և ըստ էության նորովի մոտեցում ցուցաբերել ելակետային նշանակություն ունեցող արդիական պատմագիտական հարցադրումներին¹¹⁵¹:

---

¹¹⁵¹ Սույն հրապարակումը մեր կողմից կատարվող երկրորդ փորձն է զի տական շրջանառության մեջ դնելու արխիվային միանգամայն նորս հայտ և գործնական ու արդիականության տեսանկյունից չափազանց կարևորվող միշտը փաստաթորթեր, որոնք հնարավորություն են տախու իրական պատկերացուներ կազմելու Հայաստանի Առաջին Հանրապետության գոյության կարճամտ երկու ու կես տարուց ավելի պակաս ժամանակամիջոցում Հետախուզական և հակահետախուզական ծառայության ստեղծման, նրանց կողմից ծավալած գործունեության ոչ միանշանակ գործընթացների ու գործառույթների վերաբերյալ, ինչը հնարավորություն կընձեռի ամբողջականութեն և համեմատաբար հստակ լրսաբանելու Հայոց պատմության և մեկ շատ կարևոր «ապիստակ» պատմաեց՝ նվիրված հայ հետախուզմերին և նրանց կողմից ծավալած գործունեության «Ողբականին»: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պատմության, և մասնաւորապես վերջինիս հետախուզական ծառայության պատմության մեջ առկա բացերը լրացնելու նպաստական մեր կողմից դեռևս 2004 թ. կատարվել է առաջին համեստ փորձը՝ «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների» հանդեսում հրապարակել միշտը նորահայտ արխիվային վավերագրեր, դրամբդրամներով՝ պրամտիկ գիտական գործառույթների նյութ. - Տե՛ս **Վամիկ Վրաքյան**՝ Հայաստանի Հանրապետության հետախուզական և հակահետախուզական ծառայություն 1918-1920 թթ.// «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», 2004, N 2 (104), էջ 30-36:

*Сводка
Разведывательного Отделения Генерального
Штаба Военного Министерства
№ 1
К 4 октября 1919 г.*

Турция.

По агентурным сведениям, партия младотурок повсеместно производит тайный учет аскеров в возрасте от 24 до 45 лет, записывая их в “Аскяри-Миллиэ” (“Национальную армию”), чтобы по первому требованию пополнить ряды находящихся под ружьем 50.000 регулярных войск, на основании условий перемирия и начать действия против Союзных войск. Центральное турецкое пр-во, чтобы скрыть причастность к организации “Миллиэ Ташкилат”, рассыпает во все стороны Турции комиссии для увещевания населения прекратить организацию четников. Тем временем из Трапезундской тюрьмы освобождаются все четники и спускается с гор их главарь **Яйя**, и тайное формирование четников продолжается. По тем же сведениям, сыновья **Петри хана** прибыли в Месопотамию и созвали на совещание представителей Параза, Гетхана, Шхана и др. районов. На совещании поставили вопрос образования Курдистана. Они определенно высказываются за раздел 6 армянских вилайетов на 2 (две) равные части между армянами и курдами.

Самсунский вилайет. Турецкая власть фактически подчиняется “Миллие Конгресс” (“Национальный Совет”), который недавно переехал в Сивас. В районе полная анархия. Убийства и грабежи и, главным образом, христиан - обычное явление. Только в Самсуне сравнительный порядок, благодаря присутствию английских войск. Там накопилось до 2000 четников, под видом жандармов, кроме того, 13-й полк 5-й дивизии. Все турецкое население вооружено. Англичане нейтральны и в случае их окончательного ухода, резня христиан неизбежна.

Трапезундский район. По полученным агентурным сведениям, военные действия прекратились. Есть слухи, что будет объявлена мобилизация

от 19 до 21 года. В районе наблюдается наплыв азербайджанских агентов. Цель их - произвести набор желающих переехать к ним на службу офицеров и аскеров. В Эрзурум прибыло 2 офицера. Цель их- приостановить хотя бы временно четническое движение, влияющее весьма отрицательно на ход Парижской конференции.

Ольтинский округ. Благодаря большому приливу беженцев- мусульман из Вериша[е]на, Бардуса и др. сел, в Ольтинском районе паника. Население относится к Эюб-паше и остальным главарям курдских банд с пренебрежением и с нетерпением ждет армян. Главари курдских банд, с награбленным имуществом, ликвидируя свои дела, спешно уходят в глубь Турции. По другим же агентурным сведениям, младотурки из Лазистана и Ольты в Аджарию и Шавшетию для вооружения местного мусульманского населения в большом количестве посыпают оружие.

Коссорский район. Курдские главари потеряли всякое доверие. Отношение курдов к армянам превосходное, ждут с нетерпением армян. Среди аджарцев усиленная мобилизация. Всюду проникают грузинские агенты, возбуждают аджарцев против армян.

Бардусский район. По непроверенным агентурным сведениям, Эюбпаша, после неудачи в Сарыкамышском районе, уехал в Эрзурум и больше не вернется- его отряд разбежался. Ушли также турецкие аскеры с ограбленным имуществом в Турцию, за исключением малочисленных шаков, которые заняты грабежами.

Ардаганский округ. По агентурным сведениям, в районе Ардагана сконцентрировано от 10 до 12 тысяч четников, великолепно вооруженных и готовых выступит в любой момент.

Александровский район. По сведениям, в Агабинском, Шуральском и Зарушадском районах, татары продолжают организовываться и тщательно охраняться от внезапного нападения армян. Эмиссарами из Турции, Азербайджана и Грузии, татарская масса возбуждается против Армянского пр-ва. Пользующийся влиянием среди Агабинских татар *Кялбала Мамед оглы*, жит. с. Ибиш - сторонник мирного сожительства с армянами и советует татарам не поддаваться влиянию различных эмиссаров. При личном свидании с уездным комиссаром, он уверял его, что татары не замышляют восстания, вооружаются в целях самообороны. Отношение

татар к местным армянам удовлетворительное. Отношение же к беженцам - враждебное.

Азербайджан.

По сведениям из Баку, выступила одна дивизия на помощь горцам против Деникинцев. Предполагается, что горское восстание организовано Азербайджаном и Грузией. По достоверным сведениям, все войска из Елизаветполя и Агдама численностью до 6000 чел. и 4 орудия перешли в Зангезур.

Грузия.

По проверенным сведениям из Тифлиса на Баку проследовал грузинский броневой поезд с 400 большевиками, направленный против Добровольческой армии. Грузинами же на Казбекские укрепления отправлено 4 орудия с 800 снарядами и в Гагры командированы саперы для производства работ по укреплению последних.

*Врид. н-ка Разведывательного Отделения, капитан Мурадян
Верно: Помощник, подпоручик Додохян*

Հայաստանի Ազգային Արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 133, թ. 28:

Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բուստմ), թիվ 9/9, պահ.12, դ. 3:
Պատճեն, մեքենագիր:

Копия
Секретно

*Сводка
Разведывательного Отделения Генерального
Штаба Военного Министерства.
№ 2
К 16 октября 1919 года.*

Турция.

Дерсимский район. По проверенным слухам от 8-го октября, дерсимские курды объявили войну Эрзерумскому Пр-ву, вследствие чего турки с наших границ стягивают войска к Дерсими. В Эрзеруме в войсках разлад; аскеры срывают погоны с офицеров. По агентурным сведениям, в пограничных Армении районах начались формирования курдских полков “Гамидиэ”.

Карсская область.

Ольтинский округ. По сведениям от 2-го октября, влияние турок на курдов ослабло. Курдские беки готовы признать власть нашего пр-ва. По агентурным сведениям от 4-го октября, прибывшие из Турции два курда устроили в с. Агдам собрание, на котором заявили, что турки отказываются помогать курдам. 4-й корпус побросал оружие, удаляясь в глубь страны.

Ардаганский округ. По проверенным сведениям от 4-го октября, грузинскими агентами в с. Шадеван был убит Кара-Абдулла (наш сторонник-агент), после чего мусульманское население северной части округа отвернулось от грузин.

Кагызманский район. Курды этого района, по агентурным сведениям от 4-го октября так недавно работавшие в контакте с Сурмалинскими, ныне возвращаются обратно и сдают оружие нашей администрации.

Зангибасар.

По сведениям от 8-го октября в Зангибасар прибыл Халил-бей. Он был приглашен Мамед-беем для оказания давления на жителей в с.с. Хачапарах, в В. Неджерлу и Гаджи Эйласа, которые склонны подчиниться Армянскому пр-ву.

Александровская группа. (4-е октября). Положение в районах Шурагел, Зарушад и Агбаба со сплошным мусульманским населением довольно сложное; в данный момент там происходит раскол: с одной стороны работают шииты, возглавляемые **Кербалай-Мамедом**, который придерживается грузинской ориентации. Во главе другой партии (суннитов), [которая больше или близко к нам] стоит, Морафил-бей. Из агентурного источника, заслуживающего доверия, сообщается, что в селениях Агбабинского района имеются аскеры, ведущие строевые занятия.

Азербайджан.

По сведениям от 4-го октября, отряд, численностью 4000 штыков, под командой русского офицера ожидается в Саратовке, с задачей предъявить армянскому населению Башкенда ультиматум, отказаться от Армении и признать власть Азербайджанского пр-ва. В противном случае, будут покорены силой. Наряду с передвижением войск на границе, среди татар Караколинского ущелья и побережных селениях Севанского озера идут тайные совещания.

Грузия.

По добровольческим сведениям от 4-го октября грузинское пр-во отправило в Азербайджан 5000 3-х дюймовых снарядов, винтовки и патроны. Четническое движение в Аджарии усиливается. Благодаря агитации турецких эмиссаров в Аджарии происходит мобилизация.

Врид. и-ка Разведывательного Отделения, капитан Мурадян

Верно: Помощник подпоручик Додохян

Հայուսութիւն Հանրապետության արխիվ (Բուստմ), թիվ 9/9, պահ. 12, գ. 3:
Պատճեն, մերեմազիր:

Сводка

*Разведывательного Отделения Генерального
Штаба Военного Министерства.*

№ 3

К 20 октября 1919 года.

Турция.

По полученным сведениям, от 18 сентября Совет Пяти в Париже постановил теперь же оккупировать всю Турцию. 18 сентября был бой между англичанами и турками около Кутагии. Взято в плен 20 офицеров и четников, по дополнительным сведениям (от 9 октября) столкновения между Дерсимскими курдами и турками подтверждаются. Курды прогнали турок до Мамахатуна, но войсками Эрзерумского пр-ва были отброшены назад. В пределах шести вилайетов происходят колебания. Нельзя сказать, что все население является противником армянской власти, наоборот, т. к. последнее время слышатся голоса, готовые ее признать, народ устал от постоянного напряжения. По сведениям, Эюб-паша перешел на нашу сторону и примет участие в занятии нами Ольтинского района.

Карсская область.

Кагызманский округ. По имеющимся сведениям (от 10 октября) в округе враждующих курдских рода Джунукцы и Джалалцы. В конце сентября около [Ax]чая между ними был бой с успехом для джалалцев, которые ориентируются на нас и вошли в настоящее время с нами в сношения. По полученным сведениям (от 6 октября) в Армении появились большевики (армяне, евреи), эти лица служили в Совдепии, где занимали крупные должности и располагают крупными средствами. Цель их- широко распространить в стране большевизм.

Зангибасар.

По точным проверенным сведениям (от 12 октября) Халил-паша приказал способным к строевой службе зангибасарцам вооружиться. Нарушители приказа должны покинуть Зангибасар, в противном случае будут расстреляны. Халил-паша потребовал от луханлинцев присоединиться к Занги-

басару. В Зангибасаре турецких аскеров не больше 20, вооруженных повстанцев- около 2000.

Зангезур.

По агентурным донесениям, в последних числах сентября азербайджанскими войсками и местными мусульманскими бандами было предпринято наступление на Зангезур в районе армянских селений Карабаба, Агарак, Егвард, Уджанис. Бои носили ожесточенный характер, и азербайджанские силы были разбиты и отогнаны.

Под влиянием этого поражения в азербайджанских войсках развилось сильное дезертирство. Азербайджанское пр-во объявило мобилизацию в Джебраилском уезде, но население отказалось поступать в войска и видеть дезертиров. Ныне, по показаниям прыбивших из Елизаветполя, азербайджанские войска возвращаются обратно в Елизаветполь.

Батумская область.

По полученным сведениям (от 7 октября) английские войска согласно полученному приказанию, на неопределенное время остаются в Батуме и области. Выяснилось, что Батуми займут во всяком случае не грузины. Среди адкар сильнее всего русская ориентация. Влияние добровольцев в Батумской области все более и более усиливается. В связи с последним успехом Доброармии замечается массовый отъезд офицеров из Тифлиса и Батума в Доброармию. В ставке Доброармии сильное течение за немедленное занятие Баку.

**Врид. н-ка Разведывательного Отделения Ген. штаба, капитан Мурадян
Верно : Помощник, подпоручик Додохян**

*Հայաստանի Հանրապետության պալսիկ (Բուստան), թիվ 9/9, պահ. 12, դ. 3:
Պատճեն, տեքենագիր:*

Копия
Секретно

*Сводка
Разведывательного Отделения Генерального
Штаба Военного Министерства
№ 4
К 9 ноября 1919 года*

Азербайджан.

Вновь начались гонения на армян, которых среди беоаго дня давят, уводят, неизвестно куда, и расстреливают. В Баку и Елизаветполе насилие отчуждение недвижимых имуществ армян в пользу татар приняло систематический характер. Кроме того, армян силой и различными угрозами принуждают продавать все: ковры, мебель и пр. Для них созданы самые невозможные экономические условия: В Арешском, Нухинском и Шемахинском уездах армянское население уменьшилось втрое. Поныне продолжается переселение армян со своих насыщенных мест в татарские села и водворение на их места татар. Этим путем азербайджанское пр-во якобы желает создать компактность однообразных масс в указанных уездах. Баку и окрестности объявлены укрепленными районами и туда стягиваются войска. Это вызвано якобы предъявлением Доброармией ультиматума, что Азербайджан не может иметь своего флота на Каспийском море. Введена строгая военная цензура всей печати.

Зангезур.

Чтобы возможно скорее покончить с Зангезуром, азербайджанское пр-во направило туда большие силы в составе 1 пех. дивизии / 3 полка до 3-5 тыс./, 2-х кавалерийских полков до 800 сабель, 8 легких, 4 гаубичных орудий и 400 военных курдов. Войсками командует **генерал Шихлинский**, конницей- **генерал Едигаров**, курдами брат доктора **Султанова Султан-бек Султанов**. Силы концентрируются в Забугском ущелье и в начале ноября, в случае невыполнения зандезурцами ультиматума о мирном подчинении ожидается начало военных действий, в направлениях Дыгском, Хознаварском и со стороны Нахичевани. Кроме того, в Зандезур направлены еще 2 закатальских пех. б-на, которых думают пополнить на местах.

Число аскеров до 400 человек с 8-мя пулеметами и 2-мя горными орудиями. Командует ими поручик-горец. Экспедицию на Зангезур, повидимому вызвало принятие Азербайджаном особых мер предосторожности на границе Армении и в пределах Елизаветпольского и Казахского уездов. В районе Казаха-Окюзлы и Кедабека спешно командированы офицеры-разведчики, в задачу которых входит: 1) выяснение совместно с представителями администрации, в какой срок и сколько пеших и конных партизанов может дать население. Сборные пункты- Казах-Окюзлы и Кедабек; 2) распределение намеченных к сбору сил по позициям, которые выберут офицеры для защиты подступов к Таузу, Гандже и Казаху, где имеется милиция М.В.Д., рота в 112 чел. при 3-х пулеметах, сотня в 80 всадников и 50 чел. пограничного отряда; 3) выяснение системы организации партизанских отрядов, наиболее подходящей к вышепоставленным задачам; 4) выяснение систем и количества имеющегося у населения оружия и патронов, средства связи /телефон/ в указанных районах для срочной передачи распоряжения о сборе партизанов и установления мер по организации постоянного наблюдения за армянской границей (возможны частые донесения администрацией н-ку Елизаветпольского гарнизона для принятия ими своевременных мер предосторожности и поддержки партизан регулярными войсками). Несмотря на то, что к этому делу привлечена вся администрация и знатные беги и агалары, непосредственно руководящие сбором партизан и выполняющие функции хмбапетов, масса татарская относится к этому не только безразлично, но местами даже и враждебно. Вследствие плохого обмундирования и отсутствия в рядах призываемых сыновей богатого класса, дезертирство приняло большие размеры, и объявленная мобилизация, производство подворной переписи и формирование партизанских отрядов подвигается весьма слабо. Призыв послужил главной причиной недовольства населения пр-вом и татарами, уверенные, что русские не станут призывать их в войска, настроены в пользу прихода последних на Кавказ.

Доктор Султанов, желая мирно завоевать Зангезур, распространяет листки на 3-х языках с призывом соединиться Карабаху. Одновременно он старается всемерно угодить карабахцам. По сведениям, Зангезурской авантюристкой руководят прибывшие в Азербайджан Энвер и Нури-паши. Этому выступлению они придают важное значение в смысле достижения первоначальных целей панисламистского движения, находя необходимым создание

связи между Азербайджаном и Турцией через Персию-Хой-штаб главных турецких войск, откуда в случае наступления Доброармии на Азербайджан будет происходить беспрерывный приток живой силы и снабжение татарских войск.

Грузия.

В связи с отменой чинов, следствием чего явилось занятие молодыми офицерами высших должностей, а старыми- наоборот, наблюдается массовый отъезд грузин-офицеров в Добровольческую армию. Дисциплина в армии слабая. Сильно развито дезертирство, с которым с помощью народногвардейцев пр-во ведет безрезультатную борьбу, ибо дезертиры призываются под именем либо деникенцев, либо большевиков и группируются в районе Нетанеби, совершают разбойничьи налеты на поезда. Грузинский пост у Родника, где Храм впадает в Куру, несколько месяцев тому назад разогнан татарскими аскерами и вместо него, поставлен азербайджанский каравул. По сведениям, в этом районе Азербайджан не допускает выставлять посты, и появляющиеся здесь грузинские солдаты подвергаются обстрелу со стороны местных жителей-татар и даже аскеров.

Турция.

Четническое движение все больше и больше увеличивается. “Милли” вооружает население. грузин-мусульманин Гасан, бывший во время войны в офицерской школе в Германии, организовывает лазов, черкесов и поддерживает связей с Грузией. Приехавшая в Константинополь со стороны “Милли” делегация в своих переговорах с пр-вом требует: 1) сменить некоторых членов кабинета младотурками; 2) арестовать и привлечь к ответственности кабинет **Ферида-паши**; 3) амнистировать всех политических и обвиняемых по делу резни армян. На днях в Константинополе партия “Единение и Прогресс” должна созвать большой митинг для объяснения целей “Милли”.

Ольтинский округ.

По сведениям от 6-го ноября, в округе насчитывается до 150 аскеров-дезертиров, они разбились на мелкие группы и грабят всех. Джадар-бей потерял свою популярность, собирается уехать в Азербайджан. Ольтинским комитетом н-ком вооруженными силами Ольтинского округа назначен отставной полковник турецкой службы Индрис-бей, а помощник отставной полковник турецкой службы Махмут-бей, по происхождению черкес. В

связи с вопросом о занятии нами Ольти, по округу комитетом была объявлена мобилизация, которая не дала желательных результатов. Турция больше не помогает ольтинцам. Эрзерумский комитет предлагает ольтинцам завязать с армянами добрососедские отношения. Грузинская агитация успеха не имела. Ольтинский комитет находится с **Изо-беком**, нашим сторонником, на положении войны, влияние последнего все усиливается. К нему переходят на службу даже турецкие аскеры.

Карсский район.

В округе и Гельском участке готовится восстание молокан при участии греков и курдов. В Зарушадском участке идет усиленное вооружение курдов. Во главе всех организаций стоит Селим-Молла-Бро-оглы, который действует солидарно с татарским руководителем Агбабинского района Кербалаэм Магомет Гаджи Аббас оглы. Они определенно замышляют совершил нападение на армян при поддержке грузин.

Зангибасар.

Настроение у жителей подавленное. По сведениям от 5-го с.м. жители этого района всячески обираются их главарями, а потому с нетерпением ждут момента, когда армянское пр-во активными действиями завоюет этот район. Опрошенный татарин заявил: "Напрасно ждать, что зангибасарцы сдадутся первыми, т.к. этому препятствуют их главари, но достаточно показаться армянским властям и безусловно все сдадутся. "На совещании в Нахичевани, **Халил-бей** советовал часть Зангибасара - 9 деревням по эту сторону ж.д. сдаться Армении, но Аббас Кули-бек- командующий силами у Бююк-Веди упрашивал этого не делать, надеясь вполне и на свои силы для отпора армян.

Начальник Отделения капитан Мурадян

Верно: помощник, подпоручик Додохян

ՀԱՅԻ Ֆ.Դ - 204, գ. 1, գ. 133, թ. 31 - 32: Պալսեն, տեքտակիր:

Копия
Секретно

Сводка

Разведывательного Отделения Генерального Штаба

Военного Министерства Республики Армении.

№ 5

К 13-му ноября 1919 года.

Азербайджан.

На линии сел Бархударлы и Софулы-Лала-Кенд, что к югу от Казаха, сторожевые посты азербайджанцев. Жители указанных селений гонят свой скот в Казах, куда выступили и добровольцы из этих же селений.

В Гандже аскерами 3-го Ганджинского полка в армянской части вырезаны 2 армянские семьи. На расследование выезжала американская комиссия, которая по свидетельским показаниям выяснила, что убийство совершено на почве личной ссоры. Виновные не обнаружены. Неудачи в Зангезуре разжигают дикие страсти татар к массовой резне армян. Настроение последних сильно подавленное. В экспедиционном отряде, направленном на Зангезур, в командном составе, кроме татар, и турок, есть и русские и грузины-офицеры. Грузинское правительство продало Азербайджану $3\frac{1}{2}$ миллиона трехлинейных патронов и 3 вагона трехдюймовых снарядов, часть коих оставлена в Ляках, а часть уже отправлена в Баку. Бакинский патронный завод ежедневнорабатывает одну тысячу винтовочных патронов и 25 артиллерийских снарядов. Военным министром приказано частям войск быть в боевой готовности на случай немедленного выступления. Конское снаряжение артиллерии пришло в негодность. Лошади истощены. Был строгий выговор начальнику артиллерии генералу Тлемасу за ничтожный процент попадания во время практической стрельбы и за небоеспособность многих орудий, вследствие загрязненности и изношенности. В таком же состояний находятся и винтовки. Партизанские отряды и добровольцы продолжают отправляться в Зангезур, куда направлены 2 пулеметные бакинские роты и ожидается приезд Военного министра. По сведениям, на днях Азербайджан вновь отправит ноту нашему Правительству по вопросу о Зангезуре.

Общие сведения.

В Батуми английскими властями арестована группа турецких офицеров, идущих в Баку с важными пакетами, адресованными в панисламистский Генеральный штаб в Баку.

В Анатолии происходят сильные бои между Экспедиционным корпусом английских, французских и греческих войск и национальными войсками “Милли” **Мустафа Кемаль паши**. В Смирнском районе происходят бои между греческими войсками и теми же “Милли”.

Помощником губернатора Батума назначен бывший заместитель представителя английского командования при Республике Армения лейтенант Чарльз.

Батумский представитель Добрагмии генераль **Парохонский** получил новое назначение. Вместо него, по сведениям, будет назначен барон Фогел. Главнокомандующим всеми английскими войсками в Закавказье назначен бывший начальник Британской военной миссии при Главкоме вооруженными силами юга России **генерал Бриг**- большой руссофил и личный друг генерала Деникина.

Начальник Разведывательного Отделения,
капитан Мурадян
Верно: Помощник подпоручик Додохян

ՀԱՅ, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 133, թ. 33-33 հակ.: Պատմեմ, մերենազիր:

Копия
Секретно

*Сводка
Разведывательного Отделения Генерального
Штаба Военного Министерства.
№ 6
К 20 ноября 1919 года.*

Турция.

Из Мердина за подписью председателя Комитета “Защиты прав Анатолии и Румелии” получена телеграмма-протест от имени 25.000 населения- против желания французов занять Диарбекирский вилайет. Боями против греков на Айдынском фронте руководит нач-к 23-й дивизии Омар-Лютви-бей и жандармский полковник Халит-бей, находящиеся в Афион-Карахисаре.

Руководитель движения против “Милли”, бывший шеф департамента полиции Халис-эфенди. Лидер партии “Иттилаф” Зейналаббэддин, добился свидания с Султаном, изложил ему о деятельности Комитета “Защиты прав Анатолии и Румелии”, на что Султан заявил, что доволен, что партия “Иттилаф” бойкотировала парламентские выборы и что силы “Милли” и национальное движение постепенно теряют под собой почву деятельности. По поводу закрытия курдских клубов в Сгерте, Диарбекире, Палу, Харпите и Малатии от имени Центрального Курского клуба в Константинополе, правительству представилась делегация и предъявила следующие требования: 1) разместить 650.000 беженцев курдов; 2) открыть закрытые курдские клубы; 3) освободить арестованных; 4) в курдских районах на административные должности назначить курдов и, наконец; 5) установить границы КурDISTана. Делегация заявила, что пока эти требования не будут удовлетворены, до тех пор курды будут воздерживаться от участия в выборах в парламент. Среди вождей курдов есть стремление к сближению с армянами. Согласно приказания генерала Аллемпи [Аллемби¹¹⁵²], анг-

---

¹¹⁵² Ալեմբի Էդմանդ Հենրի Հիմնան (1861 - 1936 թթ.) - բրիտանական ֆելդմարշալ, մասնակցել է անգլո-ռուսական և Առաջին համաշխարհային պատերազմներին: Առաջին աշխարհական պատերազմունքում առաջատար գործողությունների մասնակիչ է եղել և հեծելազորային դիվիզիայի հրամանատար Արևմտյան ուսա-

лийскими войсками занят Айдын. У англичан в плену имеется 123.000 пленных турок офицеров и аскеров.

Азербайджан.

По сведениям из Казаха, на нашу территорию проехали 4 азербайджанца с **Мансур-агою Делибозовым** с целью вести агитацию в мусульманских селениях нашей территории для восстания против армян, но на возвратном пути нами задержаны. По имеющимся сведениям, количество вооруженных татар в долине Тарса-чая составляет не менее 4.000 человек; в Казахе имеется милиция - 800 чел., конницы - 300 чел. и 1 регулярный батальон. По проверенным сведениям, полученным из Баку, в пр-ве заготовлены и уже отпечатаны за подписью Вонного министра **генерала Мехмандарова и премьера Усуббекова¹¹⁵³** воззвания, в которых обращением к населению объявляется о том, что враг уже перешел границу, а потому нужно выступить против него. В мечетях, по вечерам, правительство собирает всех лавочников и торговцев и обучает их военному делу, причем обучение направлено, главным образом, по обороне. т. к. предполагается, что наступления Добрармии, дадут отпор у г. Баку. На острове Наргене отвезены 4 тяжелых орудия, и установлены на заранее приготовленных бетонных платформах. В Баку прибыло 3 неизвестных лица и остановились в доме Муса-Нагиева, выходящем на улицы Торговую, Мариинскую и Колюбакинскую. Лица эти принадлежат к высшему кругу и, по всем вероятностям, являются представителями турок в панисламистском движении, либо членами Штаба Энвера-паши.

Зангидасар.

Во многих местах происходят тайные собрания по поводу капитуляции и признания власти Армении. Ввиду создавшегося тяжелого экономического положения, настроение это принимает определенную форму недовольства зачинщиками восстания. В Н. Неджерлу, на открытом собрании выступил пользующийся сильным влиянием Джапар Кербалай Али оглы и

մաճակատում, այնուհետև՝ էքսպեդիցիոն կորպուսի հրամանատար Եգիպտոսում, և ի վերջո՝ դաշնակիցների Գերազուն կոմիսար Եգիպտոսում և Սիրիայում: 1926 թ. հանդիսացել է Եղինբորդի համալսարանի ռեկտորը:

¹¹⁵³ **Ուսուցիչների Նախարարի Յուսուֆ օրի (1881 - 1920 թթ.)** - Աղբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության պետական գործիչ, հրապարակախոս, ֆինանսների և լրասավորության նախարար, Սիրիաստորմերի խորհրդի նախագահ և Ներքին Գործերի նախարար (1918-1920 թթ.):

призывал массу признать армянскую власть. Командующий повстанцами Зангибасарского района Асад Гаджи Манаф оглы 15-го ноября поехал в Шарур для привода оттуда повстанческих войск и турецких аскеров, числом 60. В случае возвращения последнего с турецкими офицерами, это настроение вновь может быть подавлено силой, в противном случае зангибасарцы сами изъявят покорность Армении.

Сурмалинский район.

По сведениям, курды совершают нападения на татар и грабят их. За отбитых в первых числах ноября верблюдов, они потребовали от татар в большом количестве рис. Командиром Сурмалинского полка /татарского/ состоит Кербалай Магомет, а командиром батальона того же полка, расположенного в Джаннат-абад Вели Али оглы.

**Начальник Разведывательного Отделения Ген. Штаба Военного
Министерства, капитан Мурадян**
Верно: помощник, подпоручик Додохян

ՀԱՀ, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 133, թ. 34-34 հակ. : Պատճեն, մերեմազիր:

Сводка
Разведывательного отделения Генерального
Штаба Военного Министерства
№ 7
К 23 ноября 1919 года

Турция.

В Турции начинается голод. Эрзурумские газеты печатают возбуждающие статьи против армян. Газеты эти сообщают, что армянами эвакуирован Мерденек, и готовятся к эвакуации Каракурта, Караургана и др. местностей.

В Ванском, Диарбекирском и Битлисском вилайетах все общее курдское восстание. Курды этих вилайетов объявили независимость Курдистана. После сильных боев, в начале которых курды имели успех, последние были побеждены и разоружены.

Карсская область.

В молоканских деревнях идет усиленное обучение военному строю, замечается какое-то лихорадочное приготовление.

Население Ольтинского района терроризировано Ольтинским комитетом. Симпатии населения на стороне **Иззет бека**. В пользу Иззет бека в Таузкертском участке работают его дяди по матери Рамиз бек и Рустам бек Химшиевы. Соляные копи заняты людьми Иззет бека. Ольтинский комитет, нуждающийся в патронах и прочих боевых припасах, командировывает в Турцию людей, где они производят частную закупку патронов. Из Кетака, где стоит турецкий пехотный полк, в Ольтинский округ прибыл турецкий офицер с командой аскеров и арестовывает скрывающихся в округе дезертиров из турецкой же армии офицеров и аскеров. Недовольство и дезертирство среди аскеров усиливается.

По сведениям, 21-го ноября утром, грузинская рота из Ардагана ушла в с. Ханах для следования в Ахалцих. Командир же этой роты- капитан Квиташвили оставлен в Ардагане, как “хороший работник” с новоприбывшей ротой- 80 штыков. Идут какие-то приготовления. Проводится теле-

фон между Ардаганом и Новониколаевкой. В Ханах ожидается пехотный полк и упорно говорят, что с прибытием этого полка, отряд двинется на Ольты.

По полученным сведениям, гаскайские и джемалджинские курды в Нахичеванском участке, за исключением части сел Базарджика и Алима, со всеми своими пожитками, семьями и стадами, покинули свои села и ушли по направлению Чухура и Зарушада. Холода принуждают курдов действовать более решительно и выяснить окончательно свое дальнейшее положение.

Агбабинский район.

В настоящее время наблюдается сосредоточение курдо-татар в Зарушадском и Агбабинском районах.

По полученным сведениям из турецкой Караклисы приехал в Пивик-Суфла и в Ахчай один турецкий офицер, который собирал сходы и предлагал народу жить с армянами мирно и спокойно, но после его отъезда приехал туда же Шамил бек Бахшалибеков с 25-ю всадниками, который уговаривал курдов дать людей в солдаты, обещав со своей стороны прислать 400 обученных.

Азербайджан.

Согласно документальным данным, приказом по В. В. Республики Азербайджан всем начальствующим лицам в пограничных с Арменией областях вменяется в обязанность формировать партизанские отряды на следующих условиях:

а) каждый партизан должен иметь собственную лошадь, трехдневный запас фуражка со дня зачисления его в отряд и по возможности винтовку с патронами; б) отряды партизан подразделяются на сотни под руководством опытных офицеров. Цель отрядов - установить численность и боеспособность наличных сил противника и совершать внезапные набеги на отдельные неприятельские части.

Согласно приказу по В. В. Республики Азербайджан в Карабахе должна была пройти полная мобилизация новобранцев от 20 до 25 лет включительно, причем рассчитывалось набрать до 10000 новобранцев. Мобилизация, однако, дала всего около 2000 новобранцев. По мнению генерал-губернатора Султанова, неудавшаяся мобилизация последовала, благодаря усиленной пропаганде армянского населения среди мусульман Карабаха о не-

обходимости дружного сожительства этих двух народов. Пропаганда армян имеет колоссальный успех. Начальнику Казахского отряда приказано усилить надзор и разведку на армянской границе и следить за передвижением войск и окопными работами армян. Издан приказ о постепенном разоружении Нагорного Карабаха. Военный министр генерал Мехмандаров приглашает командный состав обратить строгое внимание на обучение аскеров, ввиду того, что аскеры в большинстве пехотных частей совершили неподготовлены к походной боевой жизни и даже иногда не умеют обращаться с винтовками. Военный министр требует от всех начальников частей обратить самое строгое внимание на агитацию большевизма в частях приезжими агентами из Тифлиса и городов России.

По достоверным сведениям, аскерами Кубанского полка, стоящими в Хачмаз и Ялам, собран сход, на котором решили обратиться к Военному министру с указанием на то, что: “С начала формирования полка офицерами состояли русские, которые не обучали нас ничему и кроме того, оскорбляли нашу честь и веру. Теперь русских офицеров заменили грузины, которые не только оскорбляют нашу честь и веру: избивают нас и кутят все время с женщинами, привезенными ими из Тифлиса. Мы обратились к командиру полка по олковнику Кугушиеву с просьбой ходатайствовать перед начальством об удалении из полка беспечных офицеров грузин, но полковник Кугушиев не только не принял каких-либо мер, но и сам, по их примеру, по сие время увлекается этими женщинами. Просим Ваше Высокопревосходительство принять решительные меры к удалению грузинских офицеров. Если же наша просьба будет оставлена без последствий, большинство из нас перебежит в Деникинскую армию”.

**Врид. Начальника Отделения подпоручик Хачатурян
Помощник, подпоручик Додохян**

*Հայաստանի Ազգային Արխիվ, Ֆ.Պ - 204, գ. 1, գ. 36, թ. 35 - 36:
Պատճեն, մերեմազիր:*

*Сводка
Разведывательного отделения Генерального
Штаба Военного Министерства
№ 8
К 11 декабря 1919 года*

Турция.

Курды разделились на две части: на сторонников “Милли” и на не-примкнувших к ним. Обе стороны ведут между собой борьбу. Турция, по условиям перемирия не вправе иметь более 57.000 войск; Совет Министров командировал бывшего советника Военмина **Фейзи-пашу** в провинцию, где он должен переформировать, усилить и привести в более боеспособный вид национальные силы “Милли”. В районе Трапезунда местное турецкое население в большинстве случаев пришло к такому заключению, что движение “Милли” спасло Родину от губительного расчленения, и только меньшинство населения смотрит пессимистично на исход этого движения. Гонения против греков в селениях продолжаются: количество эмигрирующих греков из Трапезундского вилайета довольно велико. По сведениям представитель Азербайджана **Юсуф Визиров** ведет переговоры с турецким пр-вом о том, чтобы Азербайджан составил федеративную часть Турции. Командир 15-го корпуса **Кязим-паша** от 20-го октября из Эрзрума телеграфировал Военмину следующее: “Азербайджан, перейдя в наступление против Армении и притесня ее, заставит армянское пр-во прийти к соглашению с Турцией относительно армянского вопроса. “С другой стороны, Военмин телеграфировал Кязим паше, что “турецкое пр-во через Азербайджан хочет прийти к соглашению с партией “Дашнакцутюн” относительно армянского вопроса.”

Партия “Единение и Прогресс” стремится, чтобы парламент собрался не в Константинополе, а в Брюсселе, чтобы быть дальше от внешних влияний. Повсюду в Турции /к армянской границе меньше/, включая туда и крупные центры, как Сивас, началось движение против Ташкилада Миллиэ. Из Сиваса и других центров стали поступать на имя Султана протесты против

“Миллиэз”. Основанием [для] недовольства служит насильственный сбор с населения денег и четников. С другой стороны, существует разногласие между **Карабекир-Кязим пашой и Реуфа беем** - с одной стороны и Мустафа Кемалем - с другой. Первые предлагают теперь же сконцентрировать большие силы и занять Смирну и границу до Арпа-чая до рассмотрения вопроса о Турции Парижской Конференцией, чтобы поставить Европу перед совершившимся фактом. Мустафа Кемал-паша придерживается взгляда необходимости подготовиться и перейти к решительным действиям после решения Парижской Конференцией судьбы Турции. В вилайете Конии идут крупные бои между силами Милли и иттилафистами: во главе последних стоит черкес Сулейман-паша (в провинции Босгир).

Карсская область.

По полученным сведениям, в с. Зараб-хана, Кагыzmanского округа образовалась Милли-шура, под председательством Али. Подобные Милли-шура образовались в Зарушадском и Агбабинском участках. Все Шуры имеют между собой тесную связь и работают под руководством Эрзерумского комитета. Один из шейхов (Усни) объясняет образование этих Милли шура тем, что, видимо, союзниками Армения не признается за самостоятельную Республику и не присыпает войска, а пр-во Армении не в состоянии бороться с мусульманами.

Сурмалинский район.

По непроверенным сведениям, в Нахичеванском и Кульпинском районах действовали агенты Азербайджана, но никакого успеха у курдов не имели, т.к. победа зангерурцев подорвала всякое доверие к Азербайджану и его представителям. Настроение курдо-татар подавленное. В Кульпах полновластным хозяином является Шамиль-бей из с. Парнаута, он имеет трех помощников, и все они живут в с. Агдаш. В распоряжение Шамиль-беля имеется 400 всадников, из коих 80 чел. турецких аскеров, живущих все время при нем, а остальные же всадники живут в своих домах, как в Кульпах, так и в окрестных селах и собираются в случае тревоги. Насильственно отбирая у жителей одну пятую их добра и сильно притесняя их, Шамиль-бей вызвал у последних ропот и недовольство.

Джалалинские, госканские и часть зейланских курдов, во главе с Али Калаш-агой находятся в кровавой вражде с роксанскими курдами, сторон-

никами Шамиль-бея. На днях у Парнаутского моста произошло между ними сражение, в результате чего с обеих сторон были убитые и раненые.

Зангибасар.

По полученным агентурным сведениям в Енгиджу прибыли через Маку части 11-й ферги (турецкой дивизии) 1800 чел. аскеров с офицерами под командой Халил-паши. В Енгидже находится 6 орудий- одно полевое, пять горных. Количество пулеметов не известно.

В Нахичевани 12 орудий - 6 полевых и 6 горных. Халил-пашой назначены аскеры с офицерами, которые обезжают села, производят починки и приводят в надлежащий порядок орудия, пулеметы и винтовки. По слухам, на днях другие части 11-й ферги (дивизии) направляются в Карскую область, которую предполагают занять.

По проверенным сведениям, к Шамиль-беку Ардлинскому (Парнаут) приехали из Азербайджана до 50 аскеров с офицером. Оно привезли крупную сумму денег для агитации и организации отрядов, задача коих препятствовать занятию Кульпы.

В Ильхи-Коруги прибыл один офицер с 17-ю аскерами и с пулеметами на 16-ти выручных катерах, одновременно с ними прибыли 2 полковника Генерального штаба турецкой службы для выбора позиций на случай обороны.

По слухам, план наступления (если таковое будет) следующий: занятие Карса, наступление на Зангезур (нахичеванские войска) занятие Гарни-басара войсками Ведибасара и Милистана под командой Аббас бека и занятие Сурмалинского уезда. Из Зангибасара на 40 верблюдах вывезен рис для обмена на патроны и оружие, оттуда же в Зангибасар на 20 верблюдах привезены патроны.

Азербайджан.

Пр-во перестало проявлять агрессивные меры в отношении армян и если еще производятся кое-какие аресты, то все это в незначительной мере. Азербайджанское пр-во при помощи турецких офицеров и своих агентов продолжает командовать народами Дагестана и Чечни. В ноябре месяце был приказ собрать добровольцев во всем Казахском районе с каждых 20 дымов по 1 всаднику с винтовкой, но после этого добровольный сбор принял принудительный характер, т. к. крестьяне отказывались добровольно поступать в ряды войск.

Жители с.Джуджанбеглы исключительно помещики, настроены против войны с башкендцами, т. к. последние оказывали им большое содействие в 1917 году, жители отказываются давать фураж и довольствие. Всем начальникам пограничного района приказано воспрепятствовать вывозу продовольственных хлебных продуктов, вследствие неудовлетворительно-го урожая зерновых хлебов, отмеченного в некоторых частях Азербайджана, и вследствие огромного наплыва беженцев.

По последним сведениям, флот Добрармии на Каспийском море пришел в негодность и требует капитального ремонта, доков же, кроме Баку, в других портах не имеется, почему генералом Деникиным была послана нота Азербайджану для починки судов разрешить пользоваться доками Баку, не претендуя на окончательное занятие их Азербайджанско-е пр-во в разрешении этого вопроса разбилось на два лагеря: Военмин был за, а другие- против разрешения пользоваться доками Деникиным, и последним послан уже ультиматум о том, что в случае неблагоприятного разрешения поставленного им вопроса, он принужден будет открыть военные действия и занять Баку силой. Ответ еще не последовало, но татарами предприняты шаги по самообороне и в то же время высрана к Деникину делегация для ведения переговоров по этому вопросу. Исход неизвестен. Грузией на помощь Азербайджану выслан один батальон при 8 пулеметах и, кроме того, 48 офицеров.

**Начальник Отделения капитан Мурадян
Верно: помощник, подпоручик Додохян**

<ЦИА, ф. № - 204, г. 1, к. 133, р. 37- 38: Պատմեմ, մերենազիր:

*Сводка
Разведывательного Отделения Генерального
Штаба Военного Министерства.
№ 9
К 2 января 1920 года*

Турция.

Из достоверных сведений в последних числах ноября в Эрзеруме должен был состояться съезд всех командиров корпусов с участием представителей курдов, аджарцев, военных представителей Азербайджана и русских большевиков с целью выработать программу действий против образования Армении и вообще для оказания противодействия союзникам в случае движения их на турецкую территорию. Второй такой же съезд должен состояться в Сивасе для обсуждения вопроса защиты турецких границ в большом масштабе, наконец, принимаются все меры к усилению войсковых частей, о чем свидетельствует телеграмма командира 15-го корпуса из Эрзерума в Константинополь Военмину, гласящая о том, что по поводу “надвигающихся событий” на армянской границе принимаются подготовительные меры. Организация Милли наибольший успех имеет в Тортумском районе, откуда добровольцы направляются в Ольтинскую, Пассинскую и Алашкертскую долины и далее по направлению: Сарыкамыш, Кагыzman, Кульпы, Игдыр и Нахичевань. В Ванском районе стычки между курдами и сторонниками Милли продолжаются. Дерсимские курды, возглавляемые курдом Мустафа-пашой и получающие денежную помощь от Союзников, требуют независимости. Представитель Азербайджана в Константинополе Ризаев продолжает вербовать офицеров “иттилалистов”, преданных идеям панисламизма, и отправляет их в Азербайджан. По последним сведениям, войсковые части Эрзерумского района спешно оттягиваются на юг. Необходимость временного отвлечения внимания турок от армянской границы вызвана наступлением французских войск на Сивас и предположаемой высадкой греческого десанта в Трапезунде.

По агентурным сведениям от 26-го декабря, население в шести вилаятках Турции отправило петицию на Всемирную конференцию от имени

представителей “18-ти миллионного населения”. Вся цель этой петиции заключается в том, что население в 6-ти вилайетах желает признать власть Турции и принимает только подданство Султана, тогда как по сведениям, в упомянутых вилайетах население не превышает 2-3 миллионов. Дорога от Алашкера к Эрзеруму закрыта снегом. В Эрзеруме можно попасть через Пассинскую долину (Сарыкамыш). Беженцы-курды, из района Кагызмана расквартированы от Алашкера до самого Эрзерума. Между беженцами свирепствует эпидемия, смертность большая.

Карсская область.

В последних числах декабря, по инициативе местной шуры было создано совещание для обсуждения вопроса выступления против армян; на совещание был приглашен Изо-бек- наш сторонник, который вероломно был арестован. Население Коскорского и Таузкертского районов, возмущенное этим поступком ольтинцев, в Коскоре сгруппировало большие силы с пулеметами и в ночь на 23-е декабря двинулось на Ольты. Взяв город, оно выручило Изо Бека, разогнало местную шуру и захватило трофеи. Агент Азербайджана со своими сторонниками скрылся в Турцию. Изо-бек сейчас принимает весь округ и организовывает администрацию.

Агабинские и зарушадские татары признали власть Армении; торговые сношения и непосредственная связь с указанными районами возобновились.

Зангебасар.

По сведениям, в Ильхи-Коруги 24-го декабря состоялось совещание у Мамед-бея, на котором присутствовали представители всех селений Зангебасара, а также курдские представители. Из Сурмалинского уезда - Кярим-бек Шамшатдинов, жит. с. Оргов и Али Мирзо - жит. с. Хидырлу. Последним Мамед-бей предложил присоединиться к ним с таким условием, чтобы все военнослужащие курды перешли в Зангебасар, будут получать жалованье и пищу. Курдские представители заявили, что курды прибудут в Зангебасар в случае открытия военных действий при условиях, если последние, живя у себя, будут получать жалованье, провизию и патроны. На такие условия Мамед бей не согласился, после чего курдские представители разъехались, и после отъезда последних совещание занялось вопросом о сдаче армянам, и пришло к заключению; сдаться на таких условиях: 1) участковый и уездный комиссары, а также и милиционеры должны быть

выбраны из мусульман; 2) аскеров не распускать, оружия не сдавать; 3) армян с оружием не впускать; 4) платить подати и в случае надобности, в подводах собирать деньги и в Эривани же нанять требуемое количество подвод. Тем не менее турецкие офицеры продолжают их убеждать, что из Баязета 11-я турецкая дивизия в скором времени прибудет в Зангигасар. В связи с требованием армянского пр-ва подчинения зангибасарцев, последние отправили в Нахичевань Халилу-паше 3-х представителей с просьбой о помощи. Халил-паша в помощи отказал и направил представителей в Азербайджан. С другой стороны, Зангигасар получив широкое местное самоуправление окончательно признал нашу власть.

Азербайджан.

Большевики продолжают прибывать в Азербайджан, где организовываются и ведут усиленную агитацию. Азарбайджанским пр-вом сделано распоряжение о выставлении достаточного количества рабочих для разборки путей от ст. Яламы до ст. Хачмаз, в случае вторжения в пределы Республики Добровольческой армии. На тот же случай пр-вом предпринимаются спешные и энергичные меры по организации партизанских отрядов, а также укомплектовывается народная милиция из лиц непризывающего возраста.

Батум.

За последние недели в Батуми и области усилилась панисламистская пропаганда турецких агентов. Снова выплыл старый план образования из областей: Батумской, Ардаганской и Карской объединенной мусульманской Республики под протекторатом Турции. В местной мусульманской прессе ведется соответствующая агитация. Английские власти в Батуме, не предпринимая никаких мер против такой пропаганды, видимо, встревожены и усилили наблюдение за турками. В Батуми получены сведения, что ввиду движения мусульман в Индии и в Египте демобилизация английской армии временно приостановлена.

**Начальник Разве́дыва́тельного Отде́лени́я капитан Мура́дян
Верно: помощник, подпоручик Додохян**

Копия
Секретно

Сводка

*Разведывательного Отделения Генерального
Штаба Военного Министерства.*

№ 10

К 22 января 1920 г.

Турция.

По непроверенным слухам, в связи с движением большевиков с одной стороны и изменением отношения Антанты к разрешению Турецкого вопроса с другой стороны вообще заметно некоторое примирение внутренних элементов Турции, ведущих между собой борьбу. Приступлено к организации единой власти, возглавляемой иттилафистами. По непроверенным сведениям, руководящие круги, сильно заинтересованные вопросом создания непосредственной и постоянной связи с Азербайджаном, приступили к работам по проведению железной дороги от Эрзерума к Баку, для чего производится ремонт имеющихся уже линий между Эрзерумом-Хорасан, Каракилиса-Шахгахты и прокладывается новая между Баку-Алякь-Джульфа и Каракилиса-Хорасан. Наряду с этим анархия в стране не прекращается. В последнее время против Мустафы Кемаль-паши выступил Принц Сабах-Эддинь, сторонниками которого, по слухам, Мустафа Кемаль паша был ранен и ныне находится в Эрзеруме.

Карсская область.

По агентурным сведениям:

Халил паша, находящийся ныне в Азербайджане, с наступлением весны думает собрать сочувствующих турок и мусульман и двинуться на Карскую область. В Кагызманском районе азербайджанские агенты, располагающие большими деньгами, усилили свою пропаганду, но жители этого района, находясь вблизи нашей границы, одинаково боятся как нас, так и их, угрожающих им турками. Все села находятся в продовольственном смысле в тяжелом положении. Турки переходящим границу и желающим переселиться в Турцию мусульманам советуют не покидать своих мест и жить с армянами мирно. Организатор враждебных нам курдских

банд Селим с 1000 всадниками в Хорошевке потребовал от курдо-татар представить в его распоряжение всех конных, кроме того, предъявил требование к русским соединиться с ним, но последние отказались. Здесь идет лихорадочная подготовка и проявляется вновь сильное анти-армянское движение. В Зарушадском районе происходят столкновения между двумя враждующими партиями курдов. Имеются с двух сторон жертвы.

Ввиду несостоявшегося соглашения между населением Ольтинского округа и Изо-беком по вопросу содержания первыми местной администрации и жандармерии, благодаря крупным суммам, которыми располагает Назаралиев (агент Азербайджана), и успешной пропаганде его, положение Изо-бека вновь пошатнулось.

Главарь враждебной нам партии Зия бек Гашимбеков, взяв на себя содержание местной администрации и жандармерии, стал у власти. На означенную надобность Назаралиевым ежемесячно отпускается 100000 рублей Кавказскими бонами. После удаления нашей администрации из Зарушада, татары выставили свои посты и конные пикеты в районах Новопокровка, Хорошевка, Гренадерская. Решено русских молокан- духоборов выгнать из своих сел, если последние не примут участия в их работе против армян. Татары обвиняют их в том, что они ведут переговоры с армянским правительством.

Настроение агабинских татар остается враждебным к нам и поддерживается особенно беженцами татарами из Эреванского района.

Кульпинский район.

Военная и административная власти соединены и во главе управления стоит назначенный Азербайджаном Шамиль-бек. Все курдские села по левому берегу Арпа-чая разрушены и население перешло в Турцию; на левом берегу 7 курдских сел, будучи недовольными администрацией Шамиль-бека, перешли на нашу сторону. Курды Эчмиадзинского округа из Кульпинского округа перешли в Баязет.

Зангигасар.

Начальник Зангигасарского района, назначенный нашим правительством находится в Улуханлу, но присутствие его никакой перемены во внутреннюю жизнь Зангигасара, а также в отношении населения к армянскому пр-ву не внесло, наоборот, как будто этим самым мы улучшили условия работ азербайджанских эмиссаров, располагающих крупными суммами, под

шумок только формального признания зангибасарцами нашей власти, делающих свое дело. Губернатором Зангибасара, Халилом-пашой, по ходатайству Аббас-Кули-бека, назначен Фарамарз-бек (бывш. учитель Эриванского мусульманского пансиона). Резиндеция его Ильхи-Коруги. Фарамарз-бек уже предпринял активные шаги по управлению вверенного ему края-составляет списки населения для сбора податей и налогов Азербайджану.

По случаю признания Верховным Советом независимости Азербайджана во всех селениях были устроены пиршества, сопровождающиеся продолжительными выстрелами. Известие это было привезено Машади-Али-Мискаровым, жит. с. Гаджи Эйлас, за что он от собравшихся в Ильхи-Коруги представителей всех селений Зангибасара в награду за радостную весть получил несколько десятков тысяч рублей.

Азербайджан.

Азербайджанское правительство тайно отправляет в Зангезур турецких офицеров и аскеров для организации местных жителей мусульман, чтобы в случае нужды в тылу наших войск поднять восстание. Приказано также принять меры к очистке южной части Нахичеванского уезда от армянского элемента. Последствием исполнения предначертанного плана является истребление всего мирного населения В. и Н. Акулисы татарами Ордубата и Нахичевани.

Правительством освобождаются от военного налога курдские сельские общества, взамен чего они обязаны выставлять стрелка в исправном обмундировании, вооружении и снаряжении и всадника на хорошем коне, т.к. предполагается формирование курдских частей, во главе коих станет, на правах наказного атамана Султанов (Карабахский генерал-губернатор). Азербайджан, так же, как и Грузия, ведет переговоры с Советской Россией.

По достоверным сведениям, оборона Дагестана на случай наступления Добровольческой армии организована денежными субсидиями Азербайджана под руководством турецких и грузинских офицеров. Начальником Дербентского боевого участка-миралай Руфат-бей; штаб его в Куларе: при нем 3 роты русских большевиков, 3 орудия, 8 пулеметов и один батальон Дагестанцев: имеются также и грузинские части. Командует вооруженными силами Дагестана Нури-паша и находится в дерев. Леваши. Все местное население усиленно обучается военному строю и боевым действиям. Инструкторы-офицеры турецкой службы систематически призывающие из

Константинополя через Батуми-Баку. Общее количество вооруженных насчитывается около 25000 человек, в том числе до 1000 турецких аскеров при 7 орудиях и 20 пулеметах.

Грузия.

По сведениям, Военмином назначен член Учредительного собрания Лордкипанидзе. В связи с назначением последнего, помощником его генералом Гедевановым подано прошение об отставке, вызванное со стороны последнего расхождением взглядов на армию. Ген. Лордкипанидзе предлагает присоединить армию к народной гвардии, состоящей из представителей с.д. партии, тогда, как генерал Гедеванов не находит возможным включение партийного элемента в ряды армии. Грузинское пр-во решило в случае окончательной победы большевиков сохранять нейтралитет, ноказать противодействие большевикам в случае их движения к границам Грузии. В то же время, в Советскую Россию ими уже выслана делегация с особым меморандумом.

**Начальник Отделения, капитан Мурадян,
Помощник, подпоручик Додоян.**

ՀԱՌ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 441, թ. 31 - 32: Պատճեն, մերենազիր:

*Сводка
Разведывательного Отделения Генерального
Штаба Военного Министерства.
№ 11
К 7 февраля 1920 г.*

гор. Эривань

Турция.

В связи с успехами большевиков, панисламистская пропаганда принимает широкие размеры и идеями ее возбуждаются все мусульманские племена Турции, Индии и всего Востока. Основаны новые тайные партии „Муаэттинъ Джамааетти”, на совещании которых присутствуют представители татар. По слухам, между турками и большевиками состоялось новое соглашение, согласно которого до Арпачая отводится туркам, за что последние обязуются совместно с Азербайджаном выставить силы для борьбы с добровольцами. Большевики снабжают оружием, как Турцию, так и Азербайджан. Национальным силам приказано быть наготове для начала действий совместно с регулярными войсками против французов и англичан; 15-й корпус, расхитивший арсеналы расформированной 4-й армии готовится к выступлению на армянскую границу. В то же время усиливаются 12-й, 13-й, 14-й и 20-й корпуса. С действиями этих корпусов армия Азербайджана должна координировать свои действия, и для выработки плана совместных действий в Эрзеруме ожидаются представители Азербайджана, куда продолжают прибывать из Турции турецкие офицеры и пропагандисты.

Отношение курдов к армянам с созданием идеи "независимого Курдистана" улучшается. Главари их советуют не поддаваться провокации турецких и азербайджанских агентов, указывая на общность интересов этих двух народов и необходимость дружбы.

Карсская область.

По агентурным сведениям:

Жители с.с. Бердик и Каланджик во главе с Раса-беком решили обратиться к Армянскому пр-ву с изъявлением покорности, но этому воспреп-

ятствовал организатор банд - противник нашего пр-ва Селим. На помощь Назаралиеву из Азербайджана продолжают прибывать эмиссары с крупными суммами денег для организации восстания по всей области, но работа их среди коренного населения области успеха пока не имеет. Греки и русские относятся к ним недоброжелательно, а молокане безразлично. В пограничных турецких селениях стоят по 50-60 человек- аскеров.

По слухам, Эюб-паша умер в Эрзеруме от ран. В Артакале образовалась Милли-шура с Кагызманским туркменом Ибрагим беком.

Между членами Шуры идут прения на почве армянского вопроса. Из Сарыкамышского района через Чухур мусульмане отправляют в Турцию свой лишний скот, и на полученные деньги скапывают в большом количестве оружие. По просьбе представителя Милли-шуры Али-бека, с нашей стороны была отправлена делегация с капитаном американской службы. В с. Казыкая американцу были оказаны большие почести, где Али - бек высказал ему, что курды желают жить с армянами мирно.

Камарлю-Зангебасарский район.

В последних числах января, Башнорашенские татары имели военное совещание, на котором участвовали Зангебасарские татары, а также представители Азербайджана. Зангебасарцы всячески стараются вопрос фактического признания нашей власти оттянуть до весны. Алахяр беку Султанову за оказание содействия им в этом перед Армянским пр-вом обещано 100000 рублей. Как татары, так и курды Аралыхского района находится в полном подчинении курда - генерала Шамшатдинова. В с. Рамазань способных носить оружие курдов до 400 человек под предводительством курда джалалинца Фата-бека, который в свою очередь, подчиняется Шамшатдинову. В Аралых-Башкенде незначительное количество аскеров-татар с одним турецким орудием, несущих пограничную службу под начальством курда Мусо-бека. Отношения между курдами и татарами натянутые на почве строгого запрета последними вывоза каких-бы то ни было продуктов в ближайшие к нам села для продажи. Настроение курдов дружелюбное к армянам и главари их заинтересованы в скорейшем заключении не только соглашения, но даже союза с нами, считая татар и турков общими врагами.

Шаруро-Нахичеванский районы (по агентурным сведениям).

Главные силы татар сосредоточены в Боюк-Веди. Боевых припасов много. На высотах у Боюк-Веди имеются укрепленные позиции с 2-мя ору-

диями и 12-ю пулеметами. Жители вооружены разными ружьями. За неимением аскеров-артиллеристов орудия бездействуют. С уходом из Нахичевани американцев и прекращением оказания ими продовольственной помощи беженцам положение стало катастрофическим. В районе полнейшая анархия и отсутствие какой-бы то ни было сильной власти. Предложение Джамалинского передать власть по управлению краем ответственному лицу, назначенному Азербайджанским пр-вом, вызвало большие трения, даже открытую вражду между пришлыми из Турции правителями, во главе с Халил-беем и ставленником Азербайджана губернатором этого района Самедь-беем Джамалинским, т. к. у первых все больше и больше стали проявляться грабительские инстинкты и они безбожно обирают население, а последний уже на располагает деньгами и надежными людьми, а также поддержкой местных «самостийников» с Аббас Кули - беком во главе, чтобы организовать власть.

После акулисских событий положение ханухлярских армян ухудшилось еще больше: им ничего не продают, молодых уводят на работу, за что им не платят, и все они обречены на голодную смерть. Среди них, так же, как и среди татар свирепствует эпидемия при большой смертности. Медикаменты и медицинская помощь совершенно отсутствуют.

Азербайджан.

Одним из очередных вопросов внешней политики Азербайджана является установление тесной связи с курдами и привлечение их на свою сторону, ввиду состоявшегося соглашения между армянскими и курдскими представителями в Париже. Для осуществления этого, как я сообщал в предыдущей сводке, Хосров беку Султанову на правах наказного атамана поручено в районе Карабаха сформировать курдский стрелковый батальон и конный дивизион. Кадры для этих частей выделяются из состава армии при 6-ти лучших офицерах под личной ответственностью ком-ров полков. Кроме того, курдам будут даны особые права и преимущества по службе. Внутреннее положение Азербайджана не совсем благоприятное; в армии сильно распространяется пропаганда большевизма, которая приняла настолько угрожающий для существующего строя характер, что премьеру - **Усуббекову** и другим высшим военным чинам пришлось ходить по казармам и увершевать аскеров не поддаваться никакой пропаганде и слушаться своих начальников, дабы не компрометировать уже свободную и самостоя-

тельную Родину перед великими державами. Наряду с этим, по поводу состоявшегося - секретного объявления всеобщей мобилизации среди крестьян, ввиду массового заболевания среди аскеров с 75 % смертных случаев и неотбывания ими вообщей воинской повинности, началось сильное брожение, благодаря чему мобилизация временно была отменена.

Из трех политических течений иттихадистов, гумметистов и муссаватистов верх взяли первых два, стоящие за безусловно турецкую ориентацию и желающие видеть Азербайджан в числе вилайетов Турции, между тем, как муссаватисты были лишь за союз с Оттоманской империей на правах независимого Азербайджана. Это обстоятельство вызвало отставку Военного министра Мехмандарова, и иттихадисты этот пост предлагают Халилу -паше, находящемуся ныне в Баку. По последним сведениям, этот политический переворот, в случае полного перехода власти к иттихадистам, безусловно, вызовет соглашение с большевиками и Германией для совместных действий против союзников, о чем как бы свидетельствует факт предъявления Соврессией ноты Грузии с выражением недоумения по поводу отказа ее вступить в союз и отсутствие каких-либо заявлений или предложений по адресу Азербайджана, несмотря на то, что первая нота большевиков с предложением о совместном выступлении против Доброармии и Азербайджану и Грузии была послана одновременно.

**Начальник Отделения, капитан Мурадян,
Помощник, подпоручик Додохян.**

ՀԱՍ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, զ. 441, թ. 33 - 34: Դալանի, մերեմազիր:

Копия
Секретно

*Сводка
Разведывательного Отделения Генерального
Штаба Военного Министерства.
№ 12
К 23 февраля 1920 г.*

гор. Эривань

Турция.

По достоверным сведениям, движение против национальных сил в Баликесирском вилайете, в частности, в районах Михалиджа, Кирмасы и Кенэ после сильных боев может считаться ликвидированным. Подкупами, подарками пр-ву удалось привлечь на свою сторону главного вождя черкесов Эдем-бэя (выступил со своим отрядом против греков на Смирнский фронт) и таким образом нейтрализовать черкесов во главе с повстанцами Анзавур-Шах-Исмаилом (Конийский вилайет Босгир).

Председатель Контрольной Комиссии Анатолии Хуршид-паша, обещая помилование, обратился к лидерам повстанцев против Милли с предложением подчиниться пр-ву, но успеха не имел.

Пр-ву и Милли, убедившись в бесполезности своих уверений, решили подавить восстание черкесов при помощи регулярных войск. Войска, под командой принца Джемалэтдина-паши нанесли при Манэсе решительное поражение черкесам, 12 главарей которых, во главе с Кара Гасаном, Шах Исмаилом-Анзавуром бежали в Смирнском направлении для присоединения к Греческому отряду.

„Милли“ усиленно продолжает явно организовываться. Национальные силы повсюду, в селениях и городах создали комитеты, имеющие под командой офицеров вооруженные отряды, организованные по образцу регулярных частей и состоящие из дезертиров и уголовных преступников, занимающиеся грабежами. Эти отряды содержатся на собираемые силой от населения средства и таможенными пошлинами, установленными национальными силами на ввозимые и вывозимые товары и продукты (кроме Константинополя). Кроме того, все население Турции поголовно вооружено. Четники (Милли) вооружены правительственными винтовками и получают

в месяц по 35 бумажных лир жалованья. Мустафа-Кемаль-паша со своим штабом находится в Ангоре. Местом ставки Мустафи Кемаля избран город Эскишехир. Восстание в район Байбурта во главе с Араби-шейхом против национальных сил. С убийством последнего окончательно подавлено.

Карсская область.

По агентурным сведениям:

В с. Сигноть Гельского участка состоялось совещание курдских главарей, по вопросу признания или свержения Армянского пр-ва, на котором, после долгих споров, пришли к решению признать власть Армянского пр-ва. Несмотря на это, противники этого постановления продолжают свою агитацию и организацию восстания против нас, но широкая масса мусульманства, особенно бедный класс, который открыто изъявляет свою готовность признать власть армянского пр-ва, не поддается агитации. Турецкие офицеры не советуют кавказским мусульманам на территории Армении производить восстания, чтобы не быть вырезанными. Одновременно они заявляют, что турки ни в коем случае не позволят армянам ввести войска в Турцию, а если армяне-беженцы пожелают вернуться на свои места, они не будут препятствовать. Мусульмане Сарыкамышского, Кагызманского, Мерденекского и Ардаганского районов с напряженным вниманием следят за событиями в Зарушадском участке. В случае неудачи Зарушадцев все мусульманство области окончательно признает власть Армении, а если будет обратное, т. е. зарушадцы будут иметь успех, то возможно, что они выступят активно против Армянского пр-ва во всех районах.

Зангибасар.

На днях в с. Н. Неджерлу состоялось тайное совещание главарей повстанческого движения по вопросу о подчинении Зангибасара; сознавая затруднительное положение в тылу Зангибасара, вследствие неурядиц и разногласия Шарурского пр-ва с курдами джалалинцами, решено было фиктивно подчинить Зангибасарский район власти армянского пр-ва и при голосовании единогласно были выбраны Общественный комиссар с помощником. Курды-джалалинцы, недовольные татарами, организовали шайки, во главе с сыном генерала Шамшатдинова, производить нападения на караваны с целью грабежа. Несколько дней тому наза на левом берегу Аракса происходили кровавые столкновения. Несмотря на это, Шарурское пр-во

идет на уступки курдам и всячески старается переговорами заключить с ними союз.

Азербайджан.

Положение в Карабахе считается серьезным; там царить анархия; Азербайджан решил его обезоружить. Лидер иттихадистов в Шуше Карабеков призывает мусульман бороться против Армении.

По непроверенным агентурным сведениям в Шушу прибыл Нури-паша с турецкими офицерами и генерал с несколько тысячным отрядом. На днях Азербайджан предполагает перейти в наступление в широком масштабе с целью занять Зангезур по следующему плану:

1. Наступление со стороны Нахичевани турецкой дивизии на Джуль-Султан-бек и Чиву (Даралагя[е]з).

2. Наступление по Шушинскому шоссе на Авдаляр, Мин-кенд, Караплис и далее на Базар-чай.

3. Наступление со стороны Джебраила на Бургушер и Кафан. 30-го января джеванширским армянам Азербайджаном приказано очистить долину р. Тертер. Предполагается движение татар большими силами из Барды через Тертер в армянский Джеваншир.

Общее командование этими операциями будут возложено либо на ген. Новрузова, либо на ген. Шихлинского.

По достоверным сведениям, железная дорога Баку-Джульфа до Зангелана почти закончена. От Зангелана же до Яйджи по топографии местности участок трудно доступный, и работа эта в лучшем случае может быть закончена в течение нескольких лет. Материалы, шпалы и рельсы сняты со всех запасных путей существующей линии железной дороги и используются для означенной дороги.

Персия.

По сведениям, заслуживающим безусловного доверия, в январе месяце сего года в Урмийском районе шла борьба между курдским отрядом под командой Симко и Персидской казачьей бригадой, в результате чего Симко вырезал семь персидских селений и, ограбив много других, очистил занятую им Урмию, Салмас и отступил в направлении Хой-Котур. Нач-к персидской казачьей бригады русской службы серб-полковник Ме[и]шетич. Желез. дорога Джульфа-Тавриз находится не в руках Персидского пр-ва, а эксплуатируется обществом русских инженеров, во главе с инженером

Грекинским, строившим эту дорогу, но за отсутствием топлива-постоянного движения нет.

После резни в Акулисах - в Тавризе образовался по инициативе армянзоков Комитет по оказанию помощи пострадавшим. До настоящего времени многое осталось в плену у татар Ордубатского района молодых женщин-армянок. На Тавризском базаре после резни полвилось колоссальное количество драгоценностей акулисцев, особенно, книг, которые продавались в качестве оберточной бумаги - батманами (батман -12 ф. персид. смета).

Начальник Отделения капитан Мурадян.
Помощник, капитан Девоянц.

ՀԱՅ, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 441, թ. 71- 72: Պատմեմ, մերեմազիր:

Копия.
Секретно.

*Сводка
Разведывательного Отделения Штаба
Командующего войсками.
№ 13
К 20 марта 1920 года.*

Карта 5 верст в дюймах.

Карсская область.

По агентурным сведениям:

Сервет бек Агабеков - главный вдохновитель пресловутой идеи создания “Юго Западного Азербайджана” и руководитель прошлогоднего восстания в Карской области в последних числах февраля с 300 аскерами из Эрзериума прибыл в Ольты, но вскоре местным населением был изгнан и ныне со своей шайкой находится в этом районе. В Зарушаде после неоднократных, надменных отказов в письменной форме на наши долгие и терпеливые уговоры татарам не поддаваться провокации турецко-азербайджанских эмиссаров, а признать законную власть Армянского пр-ва, нами, как крайняя мера, была применена сила оружия, и после нашей экспедиции татары означенного района изъявили полную покорность, вносить подати и приступили к сдаче оружия и боевых припасов. Население окончательно убедилось в необходимости мирного сожительства с нами и осуждает бывшего своего главаря разбойника Селима, как виновника их разорения и не- нужных жертв. По имеющимся сведениям Кербалай Мамед Агабинский “премьер” “Юго-Западного Азербайджана”, **Мамед Бек Коджаев**, главный зачинщик Зарушадского восстания, **Асад бек Гаджиев**, бывший председатель созданного англичанами в Карсе Совета девяти - ныне находятся в Баку и в Тифлисе и за большие суммы, получаемые от Азербайджана, провоцируют против Армении, указывая на заведомо ложные сведения о продолжающихся якобы резне и притеснении мусульман на территории Армении.

Зангидасар.

По последним сведениям, в означененный район из Баязета прибыл турецкий офицер Эксам - паша, принявший командование Зангидасарскими

вооруженными силами. По его заявлению, на собрании в Шорлу-Демурчи вместе с ним прибыло в Баязет 1000 турецких аскеров, преданных ему и готовых двинуться для защиты Зангибасара. На собрании была избрана делегация, которая отправилась в Баязет для переговоров с аскерами относительно условий их службы, в результате чего до наступления весны, открытия дорог и полного обеспечения продовольствием, обмундированием и жалованьем их, турки отказываются выступать куда бы то ни было. Делегация вернулась через Аралых-Башкенд, откуда для поднятия настроения массы пустила слухи, что аскеры моль идут, между тем в Зангибасаре из Баязета прибыло лишь 4 мула с двумя ручными пулеметами и несколькими турецкими пулеметчиками. Следует отметить, что с приближением весны наряду с формальным признанием нашей власти, агресивность татар этого района постепенно увеличивается. Появление здесь армян-торговцев вновь связано с опасностью для жизни. Замечается лихорадочная подготовка населения к противодействию армянским войскам в случае их движения в указанный район. Усилиями и средствами азербайджанских эмиссаров установлена постоянная связь между всеми повстанцами Боюк-Веди-Шаруро-Нахичевани и Зангибасара для своевременного оказания взаимной помощи и на случай войны с Азербайджаном. Зангибасар для нас явится весьма серьезной угрозой.

Шаруро-Нахичеванский район.

По сведениям, заслуживающим доверия, в первых числах марта по железной дороге из Шахгахты в Давалу прибыло 300 аскеров по заявлению их для наступления на Эривань. По агентурным сведениям, у татар установлен строгий порядок. Настроение во всех селениях воинственное; турецкими и азербайджанскими офицерами производится учет всех вооруженных и способных носить оружие, при этом каждый дым обязуется иметь винтовку с соответствующим количеством патронов. Неисполнение карается, и кроме того, на виновных налагается штраф в 10000 руб. Татары, заинтересованные в дружбе с курдами, идут на все уступки. Главарей последних щедро награждают крупными суммами и подарками, кроме того, Фатти беку Шамшатдинову они прислали 60000 р. для раздачи курдам-караульным жалованья за февраль месяц. Ими же для пересылки в Баку у курдов в большом количестве закупается медная посуда, необходимая для изготовления патронов и снарядов. Главнокомандующим нахичеванскими

силами, после отъезда Халил-бэя в Карабах для организации курдских стрелков, бат-нов и партизанских отрядов, стал Карбалай Хан Нахичеванский. В Нахичеван из Азербайджана ожидается конница в 500-600 чел., много офицеров-инструкторов и крупная сумма денег на нужды организации. В городе, кроме местной жандармерии, имеется около 300 турецких аскеров под начальством Али-Бея, турецкого же офицера. В конце марта ожидается подход (со стороны Баязета) пятитысячного турецкого отряда, для движения на Эривань, при этом на Зангабасарцев будет возложена задача - отрезать шоссе Эривань-Игдыр.

Сурмалинский район.

По агентурным сведениям, в Кульпах у Шамиль бека Айрумлинского, кроме местных банд имеется еще 200 турецких аскеров-дезертиров и 2 орудия. Из Баязета в Кульпы на 7 верблюдах присланы боевые припасы. В Кархунском отряде до 500 вооруженных татар.

Азербайджан.

Наряду с красивыми лозунгами руководителей внешней политики Азербайджана о необходимости в интересах и блага соседних народов все возникающие между ними спорные вопросы разрешать мирным путем. Првом и руководящей партией, как внешней, так и внутренней политики "Иттихад" проводится определенная антиармянская политика, политика непременного воссоединения Азербайджана с Турцией, во имя чего решено обезоружить нагорную полосу Елизаветпольской губернии, населенную армянами (Джеваншир), затем Карабах и, наконец, завоевав Зангезур, выйти на долину Аракса. В этой работе деятельное участие принимают Халил и Нури-паша. Положение армян, очутившихся вновь вне закона, с каждым днем все больше ухудшается. Насильственное отчуждение не только у богатых, но и средних обывателей домов, имущества, стало опять обычным явлением. Весной, с выдвижением вопроса о кочевках, такого сильного аргумента для погромной агитации против армян, таковая примет особенно резкий характер и выльется в определенную форму вооруженного столкновения, ныне же ввиду тяжелых условий зимнего похода и небоеспособности частей, намерения азербайджанского командования дальше активной обороны фактическим занимаемой ими территории Карабаха не распространяется. Тем не менее лихорадочная подготовка к предстоящим операциям идет и в Карабахе под начальством генерала Новрузова послан Зан-

гезурский Экспедиционный отряд, из трех родов оружия в составе 5000 чел. при 6 полевых и 8 горных орудиях. Операции эти будут строго координированы с предполагаемым движением турок со стороны Баязета- в этом главные шансы азербайджанцев на окончательный успех. Одновременно провокационная деятельность турецко-азербайджанских агентов среди мусульман Армянской Республики усиливается и они призываются к поголовному единовременному восстанию на случай войны с нами.

Грузия.

На основании соглашения между Грузией и Азербайджаном на помощь дагестанцам в борьбе против Доброармии первым был выслан отряд Кереселидзе в составе около 600-700 человек (инструкторов) при 120 офицерах. Кроме того, 16 вагонов оружия, патронов, снарядов, 1 вагон кол. пров. и 4 орудия.

Довольствие и снабжение этого отряда с прибытием его в Баку должен был взять на себя Азербайджан. Однако, отряд прибыв на станцию Яламу, от Нури-паша получил фиктивное приказание, якобы исходящее от Грузинского правительства, о сдаче всего оружия, боевых припасов и немедленном возвращении отряда в Грузию, ввиду признания независимости та-ковой союзниками. Офицеры, почувствовав неладное, сразу отказались от исполнении этого требования, на что Нури-паша заявил, что они окружены и в случае неисполнения приказания, все ими будут обезоружены. Вышеперечисленные вагоны с оружием и боевыми припасами были сданы Нури паше, и отряд вернувшись в Тифлис, распался. Несмотря на неоднократные ноты Грузии, Азербайджаном означенное оружие не возвращено и на этой почве между двумя республиками возникли трения, особенно усилившиеся в связи с отношением Азербайджана к Батумскому вопросу.

**Начальник Разведывательного Отделения капитан Мурадян.
Помощник капитан Девоянц.**

<ИИ, ф.7 - 200, г. 1, к. 441, р. 93 - 93ш: Պատճեն, մերեմագիր:

Копия
Секретно

*Сводка
Разведывательного Отделения Штаба
Командующего Войсками
№ 14
К 5 апреля 1920 года.*

Карта 5 верст в дюймах

Турция.

В связи с заключенным договором между турками, татарами и большевиками множество турецких докторов, офицеров, учителей, полицейских комиссаров и чиновников выехали из Константинополя в Азербайджан.

Большевики предложили туркам немедленно начат военные действия на Кавказе против армян, в Килиции - против французов. По агентурным сведениям, сформированная в Дагестане Зеленая армия, руководимая Нури и Халилом-пашами, после фиктивного сопротивления со стороны Азербайджана (чтобы оправдаться перед Союзниками), войдет в Баку. Тогда Азербайджан с Зеленою армией, создав повод для конфликта с Арменией, совместно с 15-им турецким корпусом должен начат военные действия против Армении. Командир 15-го корпуса Казим-паша (Эрзерум) ведет переговоры с большевиками вокруг этого и других важных вопросов. Штаб Мустафы Кемаля в Ангоре. Вождь курдов северных провинций Ванского озера **Кер Гуссейн паша** в Сивасе занят формированием добровольческих банд из курдов-беженцев и отправлением их по направлению Килиции и Эрзерума (границе Армении).

В Турецкой армии ныне 51.476 человек, в 15-м корпусе (Эрзерум)-всего 13.338 человек. Из частей 15-го корпуса штаб 12-й дивизии в Хорасан; 35-й полк в Кеприке; штаб 36-го полка в Зивине; в Гасан-Кале батарея при 4-х орудиях. В ротах 15-го корпуса от 40 до 70 штыков. По другим агентурным сведениям, 15-й корпус готовится к действиям на армянской границе с целью вытеснить армян из Карской области и восстановить Юго-Западную республику, создать связь с Азербайджаном. Константинопольское пр-во предложило командиру корпуса Кязим-паше, впред, до раз-

решения турецкого вопроса, воздержаться от выступлений, дабы не помешать благоприятному решению его для Турции. По рассмотрении вопроса возможно, что корпус перейдет к активным действиям. В этом направлении усиленно работают в Эрзеруме представители Азербайджана, которые всячески стараются создать Юго-Западную Республику. Части корпуса имеют определенные задачи. Дивизия Халил-бея должна действовать против района Мерденек-Ардаган для захвата Ардаганского и Карсского округов, другие дивизии должны действовать против Сарыкамыша. Турция выдала Зараб-Ханской Шуре 700 берданок и по 400 патронов.

Карсская область.

По агентурным сведениям, в начале Чалдырского восстания один турецкий полк (700 чел.) был отправлен в Каладугас для действий против Мерденека. 300 аскеров этого полка пришли даже в Ольты, но внезапно усилившееся движение в Дерсиме заставило их перебросить в Эрзинджан.

Изо Беку (нашему стороннику) из Эрзерума пишет друг его офицер о том, что вопрос о наступлении 15-го корпуса окончательно решен, и начало наступления - вопрос времени. Он же сообщает Изо-Беку, что последнего в Турции считают изменником и предлагают ему до начала действий 15-го корпуса набрать шайку, вытеснить армян из Мерденека, вырезать греческое население, дабы этим реабилитировать себя перед Турцией. Изо-бек, в беседе с некоторыми азербайджанскими и турецкими агентами выяснил, что независимо от преподлагаемого общего восстания, которое ранней весной должно вспыхнуть, движение в Чалдыре, Агбабе и Зарушаде вызвано нарочно накануне решения армянского вопроса на Конференции, дабы заставить армян применять строгие меры к подавлению восстания, скомпрометировав этим Армянское пр-во в глазах Конференции, и тем, помешать решению вопроса о вилайетах в пользу Армении. Накануне Чалдырского восстания Эюб-паша был вызван в Эрзерум. Здесь ему предложили набрать четников и действовать против Сарыкамышского отряда, обещая пулеметы, орудия, инструкторов и денежную помощь.

По агентурным сведениям, бывший начальник 3-й Кавказской стрелковой дивизии Халил-бей с несколькими турецкими офицерами и аскерами производит мобилизацию в Ольтинском округе (от 18 до 40 лет), которая протекает успешно. Мобилизованных спешно обучают и отправляют в пограничные нам деревни. В связи с распространившимися слухами в Ольтах

относительно прихода туда армян поднялась тревога среди турецкого населения; туркмены и курды рады приходу армян. Отношения между курдами и туркменами - с одной стороны и турками с другой- ухудшаются. Турки грозят курдам и туркменам поголовной резней на случай наступления 15-го корпуса. Курдам Ардаганского округа разосланы переводы с соглашения, состоявшагося между Нубар пашой и Шериф пашой. Соглашение встретило население сочувственно.

Сурмалинский район.

По достоверным сведениям, господином Кульпинского района является **Шамил бей Айрумлинский**, который со своим штабом находится в Кульпах. Им получены из Караклисы Алашкертской: 2 орудия, 4 пулемета и на 13 верблюдах патроны. Склад оружия в Парнауте. По агентурным данным, военными силами руководит, помимо Шамил бея Айрумлинского также бывший турецкий офицер Али бек. У обоих насчитывается до 600 аскеров. В Зараб-Хане шайка вооруженных в 100 человек. В Абас-Геле (Усуб бек) до 200 всадников и 300 аскеров. В Гаджи-Байраме, Шахваруде и у моста на Арпа-чае (Хдо бек) - всего до 50 аскеров. В Алиханлу (Авдо Гель) -до 100 всадников и до 300 аскеров. В Ага-бек (Асадреш) -50 всадников и 100 аскеров. За парнаутским мостом имеется питательный пункт (содержится Азербайджаном). Идет мобилизация от 18 до 40 лет. Им выдается оружие, патроны, привозимые из Каракишли Алашкертской (винтовки 3-х линейные русского образца). По слухам, Шамил бей отправил брата своего в Турцию просить помощи на случай боевых действий с армянами. С этой же целью татарами района Кульпы и Кагызмана отправлена делегация к родоначальникам курдских племен. Если бы не агенты Азербайджана и Турции и подкупленные родоначальники - курдское население Кагызманского района склонно к подчинению Армянскому пр-ву.

Местное население поголовно вооружено.

Зангигасар.

По агентурным сведениям, между Нахичеванью и Башкенды имеется телефонная связь. Проводятся линии и устанавливаются столбы между Донгузианом, Чобан-Кяром и Шоркендом. Орудий в Зангигасаре нет; кавалерии 300 человек, которая вооружена винтовками и пистолетами. В с. В. Неджерлу аскеров 30 чел., чаушей - 6 чел.; настроение у татар повышенное. Посты выставляются в сторону ж. д. ветки Улуханлу-Эривань (против Та-

закенда). Правый берег Занги, начиная от Сарванляра до Мухтарабада, усеян окопами и бдительно охраняется. 23-го марта из Шарура в Садарак прибыл Халил-бек и мобилизовывает население. Одновременно им был послан приказ в Аралых немедленно выставить для отправки в Боюк-Веди вооруженных, как татар, так и курдов. Главарь курдов Кязым бек Шамшатдинов выставил 300 курдов, а татары - 400 конницы и пехоты. Курдо-татарский отряд разбросан по селениям Джектулуг, Гетаклу и Аратан. По достоверным сведениям, в боях под Бозбуруном ранен в полости живота главарь вединских вооруженных сил **Абас Кули бек Султанов**. В Зангигасарском районе замечается движение со стороны татар. Караваны верблюдов и гурты скота, нагруженные домашним скарбом, проходят со стороны В. и Н. Неджерлу в с. Сарванляр и далее.

Нахичеванский район.

По агентурным сведениям, в Нахичеване последнее время из Баязетского санджака прибывают турецкие аскеры. Командующий Нахичеванскими силами Джафар Кули хан и, заменяющий во время отсутствия, сын его **Кербалай-хан Нахичеванский**. Во всех селениях Нахичеванского района жители поголовно вооружены. Город Нахичевань разбит на участки, жители которых, в определенный день выходят на строевые занятия и стрельбу, причем патронов не жалеют. Из Баку получены пулеметы. Формируются пулеметные команды и кавалерийские части. С кавалеристами занимается Штаб-ротмистр Кербалай хан, проходя с ними верховую езду, рубку и полное строевое обучение.

Азербайджан.

Из достоверных источников сообщают, что 11-го и 12-го марта отправлены из Баку 90 груженых вагонов с войсками и снаряжением. Войска всех видов оружия и добровольцы отправляются в сторону Карабаха, Тертера и Казаха. По всей вероятности Азербайджан свои операции в Карабахе и Зангезуре будет согласовывать с действиями 15-го корпуса.

По непроверенным сведениям, в Казахском районе, в пограничных к нам татарских селениях сконцентрировано от 3 до 5 тысяч аскеров и партизан и на ст. Тауз - бронепоезд. В Азербайджане притеснения армян продолжаются. По непроверенным сведениям, Азербайджанским пр-вом получена из Турции телерамма, в которой говорится, что Турция, благодаря создавшемуся политическому положению, в случае открытия военных действий

Азербайджаном против Армении, никакой помощи оказать не может. По этому поводу на состоявшемся совещании Совета Министров, Военный министр Мехмандаров выяснив нынешнее положение, заявил, что он на войско не надеется и в случае военных действий, безусловно потерпить поражение.

**Начальник Разве́дыва́тельного Отде́лени́я, капитан Девоянц
Помощник, подпоручик Додохян**

ՀԱՀ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 427, մաս II, թ. 249 - 250: Պատմեն, մերենազիր:

Копия
Секретно

*Сводка
Разведывательного Отделения Штаба
Командующего Войсками
№ 15
К 23 апреля 1920 г.*

Карта 5 верст в дюймах

Турция.

По агентурным сведениям, полученным из Константинополя от 3 апреля, после занятия Союзными войсками Константинополя национальные организации, повсюду, где нет английских войск, арестовали представителей английского командования в Эрзруме - Роуленсона, в Малатии двух английских офицеров со своими служащими. Чтобы избежать ареста, представители английского командования из Трапезунда (капитан Крофорд) и Самсона (капитан Феринг) уехали в Константинополь.

Штаб 3-й Кавказской пехотной дивизии из Трапезунда перешел в с. Хамсикей (район Мачка), где расположились 7,8 и 11 полки дивизии и роют окопы для оказания сопротивления на случай высадки в Трапезунде Союзных войск. Из всего побережья Черного моря, под видом лекарств и др. вещей Красного Полумесяца перевозят в глубь страны боевые припасы, оружие и снаряжение.

В Приморском районе среди турецких офицеров упорно циркулирует слух о том, что Карабекир Кязим паша, вместе с Азербайджаном предъявил ультиматум Армении о прекращении притеснения магометан, угрожая в противном случае объявлением войны Армении.

По занятии Союзными войсками Константинополя были арестованы видные деятели партии "Единение и Прогресс", руководители национального движения "Милли"; в связи с этим, по приказанию Мустафа Кемаля паши, повсеместно производится лихорадочная мобилизация прослуживших во время войны в армии, т. е. знающих строй, беря на учет, отпускают по домам с приказанием явиться при первом требовании на сборные пункты, а неслуживших, в возрасте до 45 лет, забирают и ведут с ними правиль-

ные занятия. Также производится мобилизация офицеров запаса, докторов и фармацевтов.

В последнее время на шхунах получается откуда-то (предполагают из Одессы) в Самсун в большом количестве оружие и боевые припасы, которые переправляются в Сивас, Малатию, а оттуда распределяются на греческий и армянский фронты.

В первых числах апреля с. г. в г. Ангоре были назначена Конференция представителей всех комитетов "Защиты прав Анатолии и Румелии", где должны обсуждаться вопросы, связанные с занятием Союзниками Константинополя и защитой целостности Османской империи.

По непроверенным агентурным сведениям, с разрешения нового Ангорского пр-ва Мустафой Кемал пашой формируется армейский корпус призывом до 30 лет. Командиром корпуса назначен Кязим паша.

Карсская область.

По агентурным сведениям, в Ольтинский округ прибыли Джадар бек, Махмуд эфенди и Али-ага Шамшатдинов (последний в форме азербайджанского поручика) и с ними 400 бывших аскеров и 100 четников.

Идет усиленная мобилизация. По тем же сведениям, туда прибыл Сервет бек Атабеков (аджарец) с целью организовать мусульманские банды для агрессивных действий против северных частей Ардаганского округа.

Нахичеванский район.

По агентурным сведениям, в Нахичевани находится 300 турецких аскеров, ждут прибытия туда 550 азербайджанских аскеров с 15 офицерами, которые везут в Нахичевань 17.000.000 рублей для организационных целей.

Зангидасар.

По показанию перебежчика, в Гаджи-Эйласе находятся в качестве инструкторов 9 турецких аскеров, в Хачапарахе - 6, в Каракишилаге - 8, в Шорлу-Демурчи - 10, в Шорлу-Мехмандаре -8, в Донгузиане -8, в В. и Н. Неджерлу по 7 турецких аскеров. В с. Шорлу-Демурчи около тысячи местных татар во дворе мечети производят учение под руководством турецкого офицера Эксана-паши. Во всем Зангидасаре производится насильственная запись в аскеры. Из местных, во главе зангибасарцев стоит Хаджи Али (владелец рисоочистительной мельницы). Всех обучающихся аскеров пока 1000 человек, но количество это будет увеличено за счет записывающихся.

У всех жителей имеется оружее. Из Эривани отправляется в Зангибасар в большом количестве белый хлеб, который продается там по 30 р. фунт бонами. В Гаджи-Эйласе находятся 3 пулемета и склад боевых припасов и оружия. 13 апреля из Баязета в Гаджи-Эйлас, в сопровождении 2-х турецких аскеров были отправлены на двух верблюдах боевые припасы. Ввиду поднятия уровня воды в р. Аракс, по всем селениям Зангибасара идет сбор бревен и досок для устройства мостов и плотов.

Ведибасар.

По показанию перебежчика, раненого Абас Кули (командующий мусульманскими силами в Боюк-Веди) заменил турецкий офицер Наджи бей. Прибывшие из Шарура 1200 человек вооруженных татар, после смерти Аббас Кули бека, не желая подчиняться турецкому офицеру, вернулись обратно в Шарур, взяв с собой одно орудие и 2 пулемета. В Боюк-Веди, за мечетью в кирпичном здании живет Наджи бей, а во дворе находятся 3 орудия. Прислуга у орудий - турецкие аскеры. Из 200 турецких аскеров в Боюк-Веди осталось 42. Остальные разбрелись по селениям Шарура для мобилизации населения и обучения завербованных татар. В Норашене 150 азербайджанских аскеров, в Боюк-Веди последних нет. В районе Боюк-Веди всего вооруженных 1200 человек и 500 призванных, неимеющих винтовок. Из 7-ми пулеметов в Боюк-Веди осталось 5, два пулемета вывезены в Шарур. В Шаруре, в с. Енгиджа находится Халил бей.

По проверенным агентурным сведениям, из Боюк-Веди эвакуированы часть женщин, детей и имущества богачей в Давалу. Часть аскеров и банд спешно направляется в Ордубатский район.

Карабах.

С 3-го апреля положение армян в Карабахе сильно изменилось. Азербайджанские войска после взятия Аскерана заняли Ханкенды и Шушу. Азербайджанскими войсками бомбардируются и предаются огню деревни близь татарского района. Разграблено свыше 30 армянских деревен. Жители с. Дизак сопротивляются, хотя татары нападают с 3-х сторон. В народе стоит деморализация, отчаяние.

Азербайджан.

По агентурным сведениям из Баку, в городе и по всему Азербайджану, в связи с раскрытием большевистского заговора идут крупные аресты. Пользуясь этим, чины полиции арестовывают и ни в чем неповинных ар-

мян. По сведениям, к юго-востоку и западу от Елизаветполя идет организованное и систематическое истребление армян; в этих районах действуют 5-й Бакинский пехотный и 3-й Шекинский конный полки. В Елизаветпольском уезде разгромлены, сожжены с.с. Карабинар, Эркеч-Борисы, В. и Н. Агджакенд, Чайлу. В районе Чайкенда продолжаются упорные бои. С. Азат сдало оружие, после чего мужчины были перебиты, женщины уведены в татарскую часть г. Елизаветполя. Татары стремятся отрезать Чардахлу от Барсума и Бадакенда. Чардахлинцам предъявлен ультиматум о полном разоружении.

По сведениям, на ст.ст. Тауз и Дзегам прибыло 1200 аскеров, в Казахедо 600 аскеров. В 40 верстах от Башкенда (Северная часть Хейлиханского ущелья -Дзегам-чай) сосредоточены 2 батальона пехоты при 2-х горных орудиях. Близлежащие к с. Башкенд северные высоты заняты татарами, роющими окопы. Местность освещается неприятельскими разъездами. Ожидается прибытие войсковых частей в Кедабек, Новоивановку, а в район В.Куши - двух горных орудий. В пограничных селах наблюдается усиленная мобилизация населения до 40 лет и их лихорадочное обучение.

Начальник Отделения, капитан Девоянц
Помощник, подпоручик Додохян

ՀԱՍ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, զ. 427, մաս II, թ. 262- 263: Պալոմեն, մեքենագիր:

Копия
Секретно

*Сводка
Разведывательного Отделения Штаба
Командующего Войсками
№ 16
К 7 мая 1920 года.*

Карта 5 верст в дюймах

Турция.

По агентурным сведениям, от Алашкера до Баязета расположено 1000 регулярных аскеров 11-й дивизии.

В Эрзерумском вилайете состоялось в марте месяце многолодное заседание Комитета “Защиты прав Анатолии и Румелии”, где было выслушано донесение ком-ра 15-го корпуса о том, что формировавшаяся в Туркестан “Зеленая армия” готова к выступлению, что с согласия большевиков она направляется в Баку, имея задачей раздавить Армению и очистить от христианского элемента восточные провинции Турции.

По агентурным сведениям от 13 апреля, недовольство против “Милли” возрастает не только в Константинополе, но и в провинциях. Пр-во постановило в мае начать перемещение в восточные вилайеты 321.000 анатолийских беженцев. 5-я дивизия, стоящая в Дарданеллах, выразила готовность выступить на защиту пр-ва против “Милли”.

Азербайджан.

По вполне достоверным данным, Азербайджан получил от Каспийской флотилии Добровольческой армии 6 горных орудий, 40 пулеметов (из коих 10 малопригодных), 1.200.000 патронов, 1000 винтовок; 1 броневой автомобиль, 3 грузовых и 7 легковых автомобилей; 2 аэроплана, требующих ремонта, 3 гидроплана (из коих 2 негодных), 1000 штук аэроплановых бомб (без детонаторов); 15 тюков английского белья; до 100 пудов кожи; 25.000 пудов муки; в большом количестве ж. д. имущество.

На последнем частном совещании в Баку, выдвинуто требование о передаче им Карабаха (без Зангезура), Нахичевани, часть Эриванского уезда, весь Сурмалинский уездъ, а также часть Кагызманского округа.

В полном согласии с постановлениями от 6 и 7 марта с. г. съезда в Эрзеруме (см. сводку Разота № 14) и установленного там соглашения с турками, в Азербайджане произошла фиктивная смена Кабинета. В ночь с 27-го на 28-е апреля, в то время, как главные воинские силы Азербайджана, усиленные и укомплектованные до состава военного времени, были сосредоточены, по заранее составленному плану в Карабахе, за исключением одного конного полка, стоявшего в Казахе, а северная граница защищалась ничтожной сторожевой охраной из нескольких десятков аскеров, муссаватистский кабинет Хана-Хойского, с согласия парламента ушел, уступив всю полноту власти “коммунистическому” Комитету, возглавляемому Гуссейновым. По сведениям, все члены новоизбранного Азербайджанского “Совнаркома”, кроме Наримана Нариманова, неприбывшего еще в Баку, являются ставленниками Нури и Халила пашей. Программой нового Кабинета является проведение в жизнь постановлений Эрзерумского съезда о соединении с войсками Мустафы Кемаля. Осуществление этой программы новый Кабинет начал с предъявления ультиматума Армении, имея заранее гарантии из Москвы о невмешательстве во “внутренние дела” Закавказских Республик.

После предъявления Армении ультиматума, Нури паша с 500 аскерами прибыл в Джебраиль.

По последним сведениям, Москва отказалась Азербайджану в присылке красных войск, что кажется правдоподобным вследствие чувствительного нажима со стороны поляков на Западном фронте Советской России.

Грузия.

По агентурным сведениям, отряд генерала Эрдели передал Грузии: 2 танка среднего размера (2500 пудов каждый). Танки вооружены одним скорострельным орудием мелкого калибра и 5-ю пулеметами; предельная скорость их 18 верст, нормальная - 8-9 верст в час). Полевых орудий 16 (из них испорченных - 7); горных орудий - 8 (испорченных - 5), снарядов очень мало. 142 пулемета различных систем (без запасных частей), из коих кавалерийских 1450, испорченных - приблизительно 1500). Патронов всего сдано 500.000 штук. Лошадей кавалерийских 1700, обозных и упряженных - 2100. Автомобилей грузовых - марки “Альбион” - 12, легковых - 4, мотоциклов - 8. Аэропланов системы “Сафочь” - 4. Снаряжения и обмундирования не получено.

Грузинское пр-во обратилось к представителю Англии с просьбой прийти Грузии на помощь и снабдить ее для самозащиты предметами снаряжения и боевыми припасами. Одновременно для своевременного предупреждения нападения со стороны "красных" войск "Советского" Азербайджана, Грузинское пр-во распорядилось занять Пойлинский мост и разобрать ж.д. путь на расстоянии нескольких верст. По слухам, грузинские части продвигаются в Батумскую область - Ардвин, Борчху и др. пункты области. Ожидается занятие Батума грузинами. В Батуми в связи с нарастающими событиями царит паническое настроение. Азербайджан усиленно концентрирует свои ударные силы против Грузии у Закатал.

Стремление пантюркского и панисламистского Азербайджана объединиться с Турцией - вызвало сильное брожение среди населения в Грузии. Настроение в грузинских правящих сферах приподнятое и бодрое. Замечается большая спайка среди народа, если не считать отдельных вспышек большевизма в разных углах Грузии. Мобилизация в Грузии проходит успешно.

Карская область.

В период Чалдыро-Зарушадо-Шорагельских событий всевозможные местные азербайджанские агенты доносили в Эрзерум о тех ужасах, которые чинили, якобы, армянские войска над мусульманским населением. Слухи эти взволновали Эрзерумское население. Пошло брожение. Эрзерумский Комитет командировал своих агентов в Чалдыр с поручением следить за поведением армянских войск. Одновременно в Ольты был командирован Халит-бей со 150 аскерами и разными башибузуками с приказанием, в случае подтверждения слухов об армянских зверствах, организовать местных мусульман, начать военные действия в Мерденекском направлении, и тем обратить на себя внимание армянских войск. Халит-бею в этом случае была обещана войсковая помощь. По приезду в Ольты Халит-бей приступил к мобилизации, каковая не удалась. Особенно упорствовали туркмены, по отношению к которым применялись репрессии до расстрела включительно. Близкое знакомство Халит-бея с событиями в Чалдыре убедило его во вздорности слухов, которыми питали Эрзерум, почему он и держался пассивно. Все население убеждено в том, что вилайеты будут переданы армянам. В Ольтинском районе два орудия и пять пулеметов раз-

ных систем. В район Мерденека постепенно прибывают аскеры и добро-
вольцы-курды.

Кульпинский район.

По агентурным сведениям, народная масса Кульпинского района жаж-
деть твердой власти, чья бы она ни была. Она готова признать власть Арме-
нии, если будет уверена в своей неприкосновенности. Сам Шамил-бек, об-
ладающий твердой волей, природным умом и дальновидностью не раз вы-
ражал желание присоединиться к Армении на “федеративных началах”,
обещая поддержать всеми мерами, как престиж власти, так и авторитет Ар-
мении.

Шаруро-Нахичеванский район.

По агентурным сведениям, в Башнорашене штаб шарурских сил. Ими
командует турецкий офицер Осман-паша. Местными силами командует
Машади Алекпер Заманханов. 260 человек азербайджанских аскеров про-
живают в особых казармах. Во дворе школы 42 турецких аскера производят
обучение местных татар. Имеется 2 орудие: одно - горное другое - полевое,
и три арбы со снарядами. В Енгидже воинских сил нет. Поезда ходят от
Давалу до Нахичевани и далее. Отопление - дровяное. У с. Али-Мамед на
переправах работают 5 лодок только ночью, т.к. днем их обстреливают.
Аралых-Башкенды и пять окружных селений держать нейтралитет и нико-
му своих сил не дают. Между Нахичеванью и позицией проводится теле-
фонная сеть; сеть эта продолжена и соединена со всеми большими селе-
ниями Зангебасара.

Ведибасарский район.

По агентурным сведениям в Боюк-Веди находятся 350 вооруженных
местных татар. 50 турецких аскеров, по приказанию Нахичеванского ко-
мандования ушли в Нахичевань подъ командой Нури-эфенди. Абась Кули
бек письменно просил помочи у Халил бея, но последний отказал, якобы
из-за неспокойствия в Ордубатском районе. Единственная надежда на жи-
телей Чаманкенда, которые обещали оказать вединцам содействие в случае
наступления армян.

Зангебасар.

По агентурным сведениям, в Зангебасар прибыло из Нахичевани 10
турецких аскеров из 11-й дивизии. Упорно говорят о предполагаемом напа-
дении на Игдыр и об изгнании армян из Сурмалинского уезда.

За последние дни среди жителей Зангибасара усиливается течение в пользу нас. Это течение вызвано блокадой и запрещением обсеменять неджерлинцам свои поля в полосе отчуждения (близ ст. Улуханлу). Зангибасарцы осведомлены и о “движении” большевиков на Баку, почему во главе нового течения стали исключительно состоятельные люди, как Алиевы и духовенство во главе с Молла Касумом.

**Начальник Отделения, капитан Девоянц
Помощник, подпоручик Додохян**

ՀԱՅ, Ֆ.Պ - 200, գ. 1, գ. 427, մաս II, թ. 278 - 279, 351: Պատմեն, մերենազիր:

Копия
Секретно

*Сводка
Разведывательного Отделения Штаба
Командующего войсками.
№ 17
К 23 мая 1920 г.*

Карта 5 верст в дюймах

Турция.

По агентурным сведениям, из Константинополя от 23 апреля национальные силы Мустафы Кемаля паши ("Миллие -Ташкилат"), после ничтожного сопротивления со стороны французов, занимают в Килиции город за городом, нанося немало жертв христианскому населению. Так, французы уступили национальным силам города: Аджин, Сис и целый ряд других важных пунктов. Французы спешно звакириуют Мерсин и отходят к Адану. На киликийском и греческом фронтах командует всеми национальными силами турок, Генерального штаба полковник **Демирчи Эфе**, который имеет в своем распоряжении до 50.000 бойцов. Успехи национальных войск против французов сильно воодушевили местное мусульманское население и, как телеграфирует Кязим Карабекир паша, Национальные силы, сформированные в Диарбекире под руководством командира 13 турецкого корпуса, уже имели столкновение с англичанами в районе Сулейманиэ (Мосульское направление). С другой стороны, согласно телеграмме Кязим Карабекира паша, в Эрзеруме делаютспешные приготовления, чтобы быть готовыми к началу операций на армянской границе. В ближайших к Константинополю вилайетах движение против национальных сил усиливается и распространяется с такой быстротой, что "Миллие-Ташкилат" принужден был перевести свой штаб из Ангоры в Сивас.

По агентурным сведениям, в Константинополе образована под председательством бывш. Харпукского губернатора **Али-Калиб бей** комиссия, которая при помощи курдов стремится, во первых, ослабить Национальные силы "Милли" и, во вторых, воспрепятствовать силой образованию независимой Армении. Хотя и было решено, что Али Калиб бей, вместе с членами

курдского клуба, выедет в Трапезунд, однако есть больше вероятности, что он направится в Харпрут и оттуда будет руководить курдским движением.

Во всех приходящих один на смену другого турецких пр-вах, явно, в согласии с Национальными силами, существовали при Военном министерстве "Тешкилет Махсусиэ" (Особый Отдел), имеющие назначение выселять и истреблять армян таким способом, чтобы официальные сферы не приняли бы на себя какой либо ответственности.

После занятия Константинополя Союзниками "Тешкилет Махсусиэ", под председательством полковника Исмет-бэя, переехал в Эрзерум.

По вновь полученным сведениям, в Айнтах произошла резня армян. Для занятия Ангоры из Константинополя и Кастамонии идут экспедиционные правительственные отряды. Руководители "Милли" Мустафа Кемаль паша, **Али Фуат- бей и Бекир Сами-бей** переехали в Сивас и объявили мобилизацию всех способных к ношению оружия.

По агентурным сведениям, в Баязете находятся 360 турецких аскеров с 2-мя орудиями и 3-мя пулеметами (из 11-й дивизии) и патронный склад. В Карабулахе 200 курдов "Гамидиэ" (пехих). Аскеры плохо одеты, большинство их босы. Оргов совершенно пуст. Все жители ушли в горы.

По агентурным сведениям, в районе Трапезунда расположены части 3-й Кавказской дивизии. В Оффе - один батальон, в Ризе полк небольшого состава, в Хамсикее один батальон, в Соук-су один полк, в Хопе - около одного батальона. В приморском районе всего 8 полевых и 6 горных орудий. Командующий вооруженными силами во всем этом районе - Али Риза-бей. Поддерживается связь с Аджарией. В Лазистане организуются вооруженные банды. Командующий этими бандами Нури бей.

Турецкие войска концентрируются в районе Эрзерума и между Байбуртом, Мамахатуном и Калькитом. Между Гасан-Кале и Кепrikeem три батальона (в батальоне от 500 до 600 аскеров), повидимому из 9-й дивизии - командир отряда Решеф-бей. В этом же районе находятся 600 кавалеристов из банды Эюб-паши. В Кепrikeе склады провианта и снаряжения. В Гасан Кале до 700 четников. Всего от Трапезунда до Караклиса по прямой линии около 15000 аскеров и четников. В Трапезундском и Эрзерумском вилайетах насильственная мобилизация от 18 до 32 лет.

Азербайджан.

По агентурным сведениям, между последовательными сторонниками коммунизма и азербайджано-татарскими "коммунистами" в Баку возникли крупные разногласия в связи с вопросом о ближайшей деятельности. Среди татарских "коммунистов" царит паника. В Баку с момента переворота не-прерывно отягиваются т отряды турецких аскеров, которые оперировали в Дагестан под руководством Нури паши и Кязим бея в контакте с повстанческими войсками Совета Обороны Северного Кавказа. В Баку находится Кязим-бей, а также, по слухам, Нури-паша и Халил-паша. Карабахские войска Азербайджана снимаются с фронта, часть расходится по домам, заявляя, что они большевики и не желают воевать, другая группируется вокруг генерала Шихлинского с лозунгом "Идем прогнать большевиков из Баку". В Казахском районе сконцентрировано до 4-х полков противника с артиллерией и конницей.

Азербайджанское пр-во сделало распоряжение о разборке второго пути от ст. Акстафа до ст. Сагиры. Весь строительный материал перевозится на строящуюся Баку-Джульфинскую железнодорожную линию, где постройка моста подходит к концу, а укладка пути приближается к этому мосту.

Грузия.

По агентурным сведениям, в "Совете Обороны Грузии" вносится проект координирования военных действий с Арменией. В районе Ашага-Серала (Борчалинского уезда), при разоружении мусульманских сел частями войск и гвардии произошли столкновения. Много убитых, как с той, так и с другой стороны. В разоружении мусульманских сел Борчалинского уезда на ряду с войсками принимали участие и добровольцы армяне из окрестных сел. 8-го мая нач-к штаба Народной Гвардии Джугели с большим отрядом войск, при артиллерии, выехал в Борчалинский уезд. В районе Казбека "Советом Обороны Грузии" концентрируются новые войсковые части. Издан приказ о занятии Кобулет военной силой. В Кобулетах стоять уже грузинский броневик.

Карсская область.

По агентурным сведениям, в Бардусский район прибыла турецкая дивизия. В Караурганском и Меджин-Гертском районах передвижений не замечено. В Ольтинском округе, по непроверенным сведениям, регулярных турецких войсковых частей нет. Имеются четники и запасные аскеры, кото-

рые являются инструкторами. Организация носит чисто местный характер, а цель - не допускать армян в Ольтинский округ.

Регулярные турецкие войска сосредоточены на границе 14-го года и ждут распоряжения двинуться вперед на соединение с большевиками. Мобилизация в Ольтинском округе дала 1.200 человек, кроме четников и аскеров из Турции, коих насчитывается до 500 человек. Сосредоточены они, главным образом, в Коскоре, Пеняке, Мушеге и Агундире, где и идут строевые занятия. Войска питаются от населения, что вызывает среди последнего неудовольствие. Военная часть подчинена Халил-бею, гражданская - Шуре.

Границы Ольтинского округа охраняются до 500-600 вооруженными четниками. У них имеются два горных орудия русского образца. Прислуга к орудиям турецкая. Снарядов много, склад которых находится в Ольтинской церкви (армянской), орудия стоят в Коскоре. Пулеметов - 7; 4 пулемета "Люиса", 3 "Максима" (пулеметы "Максима" в Коскоре, а "Люиса" в Агундире).

Зангибасар.

По агентурным сведениям, женщины и дети Зангибасара перекочевывают в Турцию. В Кяримбеклу прибыли из Турции турецкий офицер с 6-ю турецкими аскерами и мобилизовывают подводы для перевозки боевых припасов в Маку. На днях готовится выступление Зангибасарцев, которые намерены отрезать Гарнибасар от Эривани, причем, якобы ударная группа должна сконцентрироваться в Тазакендском направлении и выйти к шоссе. При успехе Тазакендской группы должны выступить Боюк-вединцы, которым поставлена задача - занять Камарлю.

Против Джадибарада и Паракара в окопах 400-500 вооруженных татар. Татары вооружены винтовками разных систем и распределены по боевым участкам на позициях по системам винтовок. Имеются переправы через реку у Рамазанкенда, Сейд-кенда (на лодках), Кяримбеклю, (на новом выстроенном пароме) и близ Ранчпара.

Шаруро-Нахичеванский район.

По агентурным сведениям в этом районе ощущается сильный недостаток в патронах. Все свободные земли засеяны пшеницей, ячменем, чалтыком. Деньги и патроны получаются в Нахичевани из Азербайджана через Персию (контрабандным путем).

Батумская область.

Грузинские войска медленно продвигаются к Батуму. По всей вероятности, они вплотную подойдут к Батуму, оставив небольшую контрольную зону, с городом. Батуми с районом (радиусом в 9 верст) будет находиться в руках англичан.

Начальник Разве́дыва́тельного Отде́ления Штаба

Команду́щего войсками, капитан Девоянц.

Помощник, подпоручик Назарбеков.

ՀԱՅ, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 441, թ. 122 - 122ա: Պատմեմ, մերեմազիր:

Копия
Секретно

*Сводка
Разведывательного Отделения Штаба
Командующего войсками.
№ 18
К 3 июня 1920 года.*

Карта 5 верст в дюймах

Турция.

По агентурным сведениям, из Константинополя, турки организовали там Разведывательное Бюро, агенты которого должны работать на границах Грузии и следить за действиями и с движениями Армении. С этой целью завербовано много грузин и русских, владеющим армянским языком, которые в скором времени должны прибыть в Армению.

По достоверным сведениям, в Германии отпечатаны на один миллион фальшивых турецких бумажных лир, каковые будут отправлены на Кавказ. На этих бумажных знаках простираются номера и серии настоящих бумажных лир, отпечатанных в тех же красках, почему очень трудно отличить их от настоящих. Отправка этих денег делается с целью помочь работе Азербайджана и, главным образом, деньги эти должны расходоваться в Армении, преследуя цель - окончательно уронить курс армянских чеков. Среди агентов этого „Разведывательного Бюро” есть и армяне, которые должны принимать участие в распространении означенных денег в Армении и, главным образом, в Эривани.

По полученным сведениям, **Али Калиб бей**, по соглашению с Константинопольским Курдским Клубом захотел сорганизовать дерсимских и кайсарийских курдов против „Национальных сил”, но т. к. его шифрованная телеграмма, направленная правительству, попала в руки партии „Милли”, выполнить ему это не удалось. Он - же в настоящее время назначен губернатором в Трапезунде, где создал курдо-туркскую организацию для уничтожения национальных сил „Милли”. По сведениям, Али Калиб бей имеет намерение обратиться к армянской республике, дабы последняя приняла бы участие в борьбе и в боях, направленных против сторонников

Мустафы Кемаля. Он преследует две цели: во-первых, ослабить национальные силы "Милли" и, во-вторых, уничтожит армянские силы. Этой программе сочувствуют и курды, т. к. этим способом приближается к осуществлению своей цели, ибо известно, что турки стремятся дать автономию курдам, для воспрепятствования усилению Армении.

По агентурным сведениям, в районе Хопы (на Черном море) высажен небольшой десант красных войск. Баязет, по сведениям, постепенно превращается турками в базу военных формирований, припасов и агитации панисламизма, в специальных целях противодействия армянским начинаниям, как в пределах Закавказья, так и в Турции.

Азербайджан.

По агентурным сведениям, в пределах Азербайджана находится 11-я Советская Армия, штаб которой - в Баку. Командующий армией -Левандовский. К 22-му мая в районе Елизаветполя стояла 66-я дивизия, в состав которой входили; 6-й, 8-й, 2-й и 27-й пехотные полки, количеством около 3.600 штыков. В районе Акстафы - Отдельная Таманская бригада (штаб бригады в Казахе), в состав которой входят два Таманских конных полка. Штабы полков в Казахе: командиры полков: 1-го - Лагода, 2-го Погодин. Военный комиссар бригады - Кочетков. Таманская бригада входит в состав 32-й кавалерийской дивизии, штаб коей стоит около Акстафы в сел. Елизаветино. Из обоих Таманских конных полков до 22-го мая находилось в районе Карадаш, Чахмахлы, Кошкотан и Каравансарай до 1800 сабель, после чего они были оттянуты в Казах. В Казахе стояли 2 горные батареи, в Акстафе - одна легкая. В районе Казах-Акстафа находилось шесть отдельных пулеметных команд и три бронепоезда. Общее количество советских войск от шести до восьми тысяч. По непроверенным сведениям с 22-го по 24-е мая войска постепенно отправлялись в Баку для переброски их на Польский фронт. Последний эшелон, якобы, отправлен из Акстафы на Баку 24 мая. Задача этих войск заключалась в продвижении к Тифлису и Батуму, для действий против англичан.

По агентурным сведениям, азербайджанцы продолжают стягивать к позициям против Зангезура и Карабаха силы и укрепляться. В Дизакском направлении против нас стоят три отряда при 6 орудиях следующим образом: в Карягине - 2 орудия, 2 рогулярные сотни, 1 регулярная рота пехоты и местные вооруженные силы; в Гадрутском направлении 2 орудия, 1

эскадрон, незначительное количество регулярной пехоты и местные вооруженные силы. От Джебраиля до района Тумаслу 2 орудия, до 1000 регулярной пехоты и конницы. В Ханкендах и Малибеклу стоит 1 пехотный полк, невыясненное количество конницы и 2 орудия. В Шуше 1 пехотный полк, 2 гаубицы и 2 орудия. В Аскеране 1 батальон и 1 орудие. По агентурным сведениям, в Агдаме 1 пехотный полк и конный дивизион. В Зангезуре от Мусульманляра до района Лачи[на] 1 пехотный полк, не более эскадрона конницы и одна батарея. Против Джеваншира установлено незначительное количество пехоты и 2 орудия. В полках до 1600 штыков.

Грузия.

По агентурным сведениям, англичане предъявили ультиматум Грузии о предоставлении им железнодорожной линии Батуми-Тифлис. Грузины в свою очередь предъявили контр-ультиматум об очистке Батумской области, но были принуждены уступить. По непроверенным сведениям, аналогичный ультиматум о предоставлении линии Баку-Батуми был предъявлен Грузии и Советской Россией. Ультиматум произвел удручающее впечатление на грузинские руководящие круги.

Во время боев в Батумской области грузины встретили энергичное сопротивление со стороны адкарцер. По требованию англичан, там образовалась Нейтральная Зона, которую грузины обязались очистить в 2-х дневный срок.

По сведениям, Центральный Комитет большевиков в Грузии ведет с Правительством переговоры о легализации партии. Ряд видных большевиков Грузии получили предложение о занятии ими ответственных постов. В договоре, заключенном между Грузией и Советской Россией имеются, между прочим, следующие пункты: 1) легализация партии коммунистов и 2) издание ими своего органа.

Объявление генерал губернатора Тифлиса о высылке беженцев и лиц неимеющих определенных занятий, исключительно направлено против русских и большевиков.

По сведениям, из Тифлиса возбуждение среди местных татар все еще продолжается. В Борчалу, во время армяно-грузинской войны грузинским пр-вом была организована Народная Гвардия из татар от 1000 до 1500 человек, каковая в настоящее время большую частью влилась в азербайджанские войска.

Карсская область.

По непроверенным сведениям, турецкие офицеры с командами аскеров проникают на нашу территорию, населенную мусульманами и молоканами, организуют их, как авангард турецких войск. Молокане и местные мусульмане вступили в полный контакт с армей Кямил-паши и намерены согласовать свои действия с турками. 4 турецких офицера и 15 аскеров прибыли в Башкей и Беккей. Эти офицеры были в Н. Селиме, где имели совещание с представителями молокан Карской области.

Сурмалинский район.

По агентурным сведениям, в Аралыхе Башкендского района покинуты жителями селения Гедаклу, Эминджя и верх Карабеглю, они переселились все в Турцию.

Курды района за Араксом в скором времени намереваются подняться на кочевку. Курды района Дашибуруна - в горы Синака, что между Кульпом и Кагызманом; преобладающая часть курдов во главе с генералом Шамшатдиновым - на Аракате, а остальная часть, с Гамид-беком в горы над Орговом. В конце апреля, распоряжением властей, отправлено из Башкендского района 150 татарских верблюдов в Караклису Алашкерскую, для доставки в Баязет всего запаса военных припасов, находящихся там. Для той же цели затребовано из того же района еще 200 верблюдов для большей поспешности и интенсивности доставки.

Отношение курдов и татар изо дня в день портятся; татары усиленно агитируют и интригуют против армян.

Зангидасар.

По агентурным сведениям, из Турции еженедельно прибывают 5-8 турецких аскеров-дезертиров, которые нанимаются к татарам на службу.

Батумский район.

Бои грузин с аджарцами начались по линии горы Даалах и долины Унгхамур. Первоначальный успех был на стороне грузин, но аджарцы, собравши силы, повели контратаку и перебросили грузинские части на старые линии. Во время боев грузины потеряли до 100 человек убитыми и ранеными, в числе которых убито три офицера. Оставили 2 пулемета и от 40 до 50 тысяч патронов. 12-го мая было заключено перемирие.

По словам "Садан Миллет", сторонники независимой Аджарии (турецкая ориентация) увеличиваются в ущерб грузинской ориентации, в свя-

зи с неудачами грузин на фронте. Английское командование предложило батумским нефтепромышленникам до 1-го июня очистить все цистерны, в противном случае - будут произведены реквизиции.

**Начальник Разве́дыва́тельного Отде́ления Штаба Команду́щего
войсками, капитан Девоянц
Помощник, подпоручик Назарбеков.**

<ЦИА, ф. № - 200, г. 1, к. 441, п. 123-124: Պատմեն, մերենազիր:

Копия
Секретно

Сводка

Разведывательного отделения штаба

Командующего войсками

№ 19

К 17 июня 1920 г.

гор. Эривань

Карта 5 верст в дюймах

Турция.

По сведениям вполне достоверным, в связи с представлением Турции мирных условий ожидается падение кабинета **Ферида паши**. В Константинополе все время устраиваются на площадях и улицах митинги, на которых горячо обсуждаются текущие события. Действия против Кемаля паши и его сторонников развиваются очень медленно. Посланные из Константино-поля добровольческие части против национальных сил частью примкнули к ним. Мустафа Кемаль паша образовал новый кабинет, куда входят: Мустафа Теми эфенди - Шейх Ул Исламом; Чами- бей (председатель "Федани Ватана") - комиссаром Внутренних Дел: Бекир Сами бей - Комиссаром Иностранных Дел: Джелалэддин-Ариф - комиссаром Юстиции; Гагти Бели - Комиссаром Просвещения; Доктор Атнаф - по общественному здравоохранению; Юсуф Кемаль - Комиссаром по экономическому вопросу; быв. Военный министр Тевки паша - Комиссаром Обороны (комис. по Военным делам); Исмаиль Тагев паша - Комиссаром Общественных работ и Исмет-бей - нач-ком Штаба. Распоряжением этого пр-ва приступлено к мобилизации, обещая каждому добровольцу 50 турецких лир в месяц. Сторонниками Кемаль паши ведется сильная пропаганда против христиан. Во главе этой пропаганды стоит известная писательница **Халитэддин ханум**. По агентурным сведениям, телеграф из Кетака турками пренесен в Хорасан. 34-й турецкий полк квартирует в с. Тарсе. Ком-р этого полка - Семин бей. В Кетаке постройку новых зданий турки приостановили. Имеющиеся бараки разрушают и жгут. Богатое население звакуируется.

Грузия.

По сведениям, согласно договору, заключенному между Грузией и Советской Россией в Тифлисе, стала функционировать Грузинская Коммунистическая партия, возглавляемая Закавказским Ц.К. коммунистов, членов которого насчитывается до 5000 человек. Из этого числа 3000 человек собираются выехать на Польский фронт; 200 чел. уже выехало, а остальные ожидают получения денег из Советской России, за каковыми уже выехал на Север. Кавказ некий Фигатнер. В Тифлисе образована комиссия для отправления амнистированных большевиков в Советскую Россию. По последним сведениям, восстание осетин в Южной Осетии против грузин ликвидировано.

Азербайджан.

По имеющимся агентурным сведениям, в Баку последнее время вновь прибывают советские войска. Отношения между пришлыми большевиками и татарской Коммунистической организацией весьма натянутые. Отношение к армянам хорошее. По сведениям, 10 грузин-офицеров, служивших в Азербайджанской армии расстреляны. Карабахский генерал-губернатор Султанов арестован и предается суду.

Карсская область.

По агентурным сведениям, в Орта-кала (Кагызманского округа) стоит сформированный из турецких аскеров и дильхеранских и джемалинских курдов отряд приблизительно в 600 человек, при 2-х орудиях и 4-х пулеметах под командой полков. Ази-Шафи-бека и курда Гасан Аги Джамалинского. По сведениям, в с. Казнахсарче (юго-западнее Ардагана) состоялось совещание ольтинцев, в лице Джалал-бека, Заки бека и Ибрагим бека, и грузин в лице нач-ка Мусульманского дивизиона Бахши-бека, помощника нач-ка милиции - Сеид-бека и дадыгульского старшины. Цель грузин – подкупом склонить видных деятелей Ольтинского района на свою сторону. Последние ответили, что в случае, если Турция откажет им в помощи, они назначат грузинам свидание для переговоров о передаче этого округа Грузии. Азербайджано-турецкие аскеры усиленно распространяют слухи о начале боев с армянами, после Рамазана.

Камарлинский район.

По сведениям, среди вооруженных банд Ведибасара замечаются уныние и растерянность на почве замкнутости их от внешнего мира. Старое об-

мундирование превратилось в тряпье, а новых получить неоткуда. Холят в лохмотьях и завидуют нашим солдатам, которые хорошо одеты. Не менее озлобление вызывают среди татар слухи об отпуске нашим солдатам какао, сгущенного молока, тем более что в последнее время их почти лишили пайка, отпуская лишь хлебный рацион и полфунта риса в день. Вся надежда Боюк-вединцев возложена на Турцию, куда отправляются почти беспрерывно верблюжьи транспорты за снаряжением, но ни один из них по настоящему время не вернулся. По агентурным сведениям, с. Буганлу в последнее время превратилось в базу открытых и дерзких интриг правобережных повстанцев. Агитаторы почти ежечасно переправляются на нашу сторону с целью возбуждения мусульманских масс и нападения на армянские села. Немаловажную роль играет в этом деле турецкий офицер Нураги-эфенди, который систематически возбуждает население против наших властей. В том же духе работает житель с. Буганлу Сеид Мир-Садых, который имеет постоянную связь с Аралых-Башкеном и Боюк-Веди. Пользуясь громадным влиянием на своих односельчан, он на религиозной почве возбуждает фанатически настроенные массы против армян.

По сведениям, приехавшие недавно из Турции агитаторы хотели пробиться к джелалинским курдам, но они пропущены не были, по этому 1-го июня команда турецких аскеров, во главе с офицером и несколько сот вооруженных татар местного населения пытались усмирить их силой и вернуть все ограбленное курдами; кроме того, турки хотели заставить курдов организоваться и подчиниться местным властям. Отряду этому курды нанесли поражение, причем во время столкновения местные вооруженные татары, оставив турок на поле сражения, рассеялись по своим селам. Турки приняли по отношению панически бежавших татар самые суровые меры. Власть во всем неподчиняющемуся нам районе переходить в руки турок, которые воспретили ааратским курдам подняться на кочевки. Приказано всем оставаться на местах, впредь до окончательного выяснения вопроса с Зангибасаром. Скрытое брожение курдов против турок и местных татар все усиливается. Попытка уговорить турок на оставлять скот без кочевок -не увенчалась успехом. По агентурным сведениям, вооруженные нападения ааратских курдов на татар между Аралых-Сурп-Оганом - Гасан-ханом систематически продолжаются. Ими ограблено почти все имущество зангибасарцев, звакуированное в Аралых - Башкенде и далее. Попытки ара-

лыжских, ведибасарских и зангибасарских главарей уговорить курдов и привлечь их на свою сторону не увенчались успехом. По сведениям, в Бююк-Веди одно горное орудие, специалистов артиллеристов нет. Пулеметов 4, из коих 3 ручных и 1 системы Максима; пулеметчики-турки, 9 человек, которые усиленно обучаются местных татар пулеметному делу. В районе Бююк-Веди - Садарак около 500 вооруженных татар при 1 роте аскеров. На каждом вооруженном по 2 и 3 патронташа по 50 патронов в каждом. По требованию турецких властей, перед с. Рамазан-кенд, на правом берегу Аракса строится большая лодка, грузоподъемность которой должна достигнуть до 100-150 пудов. Лодка эта должна обслуживать Зангибасар, Башкенд и Ведибасар.

Зангибасар.

По вновь полученным сведениям, в Ильхи-Коруги находится 1 орудие. По спискам Зангибасарского Национального Совета, числится 467 аскеров, которые получают продовольствие от зангибасарцев. Телефонная линия проходит через Нахичеван-Давалу-Ташкенд-Ильхи-Коруги -Кяримбеклу, другая -между Донгузианом, Гаджи-Эйласом и Хачапарахом. 9-го июня из Булаги-бashi прибыло 100 местных вооруженных татар с 6-ю турецкими офицерами, из коих 20 человек при одном офицере остались в Сарванляре, а остальные проследовали в Шорлу-Демурчи, в распоряжение Национального Совета. Сообщают, что ожидается еще 800 человек, которые, якобы, должны занять селение и станцию Улуханлу, со стороны Мухтарабада и Гюлиджана. По сведениям, вполне достоверным, за последние дни в Зангибасаре замечается большое оживление, так в 3 часа дня 10 июня татары Джаджарбадского фронта открыли сильную перестрелку. Они все время укрепляют свои позиции бревнами в виде блинаджей. Под руководством турецкого офицера установлена телефонная связь между позициями Агаджа-Кишляг и Ильхи-Коруги. На Джаджарбадском и Паракарском фронтах дней 10-15 тому назад насчитывалось вооруженных сил около 200-300 человек, а теперь число их значительно увеличилось. Обратить серьезное внимание на эти районы необходимо уже по одному тому, что дней через 10-12 начнется жатва пшеницы, чему татары помешают, тем более, что этому им сильно способствуют их позиции. По вполне достоверным сведениям, состоятель-

ные татары звакуируют из пределов Зангибасара в сторону Нахичеван – Персия свои семьи и домашний скарб.¹¹⁵⁴

**За Начальника Разведывательного Отделения поручик по
адмиралтейству Ован Хан -Котурский.
Помощник, подпоручик Назарбеков**

ՀԱՅ, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 33, թ. 48 - 49: Պատճեն, մեքնագիր:

:

---

¹¹⁵⁴ Հարկ է նշել որ, Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի № 19-20 ամփոփագրերը առաջին անգամ հրատարակվել են Ս. Միրզյանի կողմից, սակայն մեր այս ձեռնարկումը իրավամբ գործնականում առաջին փորձն է մի ամբողջության մեջ, բնագիր Վիճակով ներկայաց նել բոլոր ամփոփագրերը. Տե՛ս Ս. Միրզյան, Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան հետախուզութեան պատմութիւնից //«Դրոշակ», թիւ 2 (1574), ապրիլ, 2002, էջ 110-117:

Копия
Секретно

*Сводка
Разведывательного Отделение Штаба
Командующего войсками
№ 20
К 6 июля 1920 года*

Карта 5 верст в дюймах

Турция.

По сообщению из Константинополя, Чрезвычайный Военный Суд заочно приговорил к смертной казни **Мустафа Кемаля** и его сотрудников: командира 20 армейского корпуса **Али Фуада**, бывш. посла в Вашингтоне **Ахмет Русте[а]ма**, доктора Адана, его жену и полковника **Кара Валифа**. С другой стороны, делегация Тевфик паши получила совет со стороны дружественных кругов в Париже, отложить подписание договора, дабы прийти в соглашение с французами и итальянцами, на счет внесения некоторых изменений в мирный договор в пользу Турции. Кабинет Ферида паши, по совету делегации Тевфика Паши и по требованию Султана, вошел в тайное соглашение с силами “Милли” для прекращения с ними борьбы и для заключения блока мусульман против мирного договора. Естественно, что сторонники “Милли” используют это соглашение для расширения своих рядов и усиления своего влияния. Форты Трапезунда взорваны англичанами. Командующий нахичеванскими силами получил от командира 11 корпуса предписание о немедленном отъезде в Турцию для формирования отдельной части, входящей в состав Милли.

Недавно была получена и прочитана в “Боюк-Миллет-Меджлис” (Большой Национальный Совет) телеграмма, направленная мусульманам большевиками. В телеграмме говорится, что великая революция по свержению царизма принесла свободу всем народам, в частности, туркам для защиты своих прав и интересов против ига Союзников. Турки прилагают все усилия и средства к тому, чтобы помешать разделу Турции и в частности, помешать выделению армянам земель из своей территории. В курдских сферах образовалось новое течение, которое не сочувствует условиям Мирного договора и не желает признавать турецкой власти, требуя полной

независимости Курдистана. Эта группа относится весьма благосклонно к сотрудничеству с Арменией и готова сговориться с нами для координации своих выступлений, для полного изгнания турок из Армении и Курдистана.

Персия.

В пределы Карагинского уезда, в Джебраил и далее в Азербайджан ежедневно через Персию, по берегу Аракса, при содействии персидских ханов, прибывают из Нахичевани как отдельные политические деятели, так и группы турецких офицеров. Цели их приезда различны. Большинство же взыскивает к Азербайджану о помощи и поддержке. До начала марта месяца с. г. Персия систематически поддерживала торговые сношения с армянами. Центром товарообмена служила деревня Мегри. К концу марта, нахичеванские ханы и ордубадцы в коллективной жалобе сообщили персидским пограничным властям, что персияне снабжают кафанских и занげзурских армян, якобы враждебно настроенных к персам, предметами продовольствия и провозят оружие. Персидские ханы, будучи связанны узами родства с ордубатцами и нахичеванцами, оказали последним свое содействие. После этого торговля с армянами была прекращена на два месяца. За это время в Тавризе шла определенная антиармянская агитация агентами Азербайджана, имевшая целью вызвать резню армян. Атмосфера в городе была настолько сгущена, что тавризский Муштейд принужден был обратиться с возванием к народу, призываю не доверяться врагам и быть лояльным по отношению к верным армянам, не вмешиваясь в споры других. При содействии английских властей, находящихся в Тавризе, персидское правительство и пограничные власти сумели проявить но отношению к армянам добрососедские чувства и, благодаря своевременно принятым мерам, сумели прекратить провокационную работу темных элементов. С 10го мая торговые сношения Персии с Мегринским районом возобновились.

Гохтан.

Из Маку в конце прошлого месяца прибыло в Яйджи и В. Аза, что в 10 верстах восточнее ст. Джульфа, по реке Аракс, сувари 125 человек, при двух турецких офицерах. Сувари вооружены кавалерийскими карабинами Маузера малого калибра. Обмундирование разнообразное, головным убором служат башлыки защитного цвета.

Г. Ордубат живет лихорадочной жизнью. Состоятельный класс покинул город, армяне ремесленники остаются на местах. Гора Хашли-Даг, что

в 5-ти верстах от Ордубата, укреплена татарами, расставлены пулеметы. В последние дни Эдиф-бей готовится нападение на Цгнах (Чананаб) и Гохтан. На двух русских офицеров, находящихся в его отряде, возложена организация пограничной охраны, комплектуемый из пеших и конных партизанов.

Советрессия (Азербайджан).

По агентурным сведениям, в Шушу прибыла рота 281 стрелкового Советского полка (32-й дивизии, 11-й армии) и конница в 122 человека. Наскочившие в Авдалларе и в Каладарасе два пехотных азербайджанских батальона поспешно уведены в тыл. В Варанде продолжаются частичные перестрелки армян с татарами.

15-го апреля с. г. между Турцией и Азербайджаном была подписана новая секретная конвенция во изменение военного договора, подписанный в ноябре месяце прошлого года. Наиболее интересными пунктами этой конвенции следующие: Ст. 5. Республиканское правительство обещает продолжать оказывать содействие в достижении военного сближения между Советским правительством и "Комитетом защиты прав Анатолии и Румелии". В случае необходимости, оно войдет само в это сближение (Союз). Ст. 6 "Комитет защиты прав Анатолии и Румелии" будет иметь одного представителя при республиканском правительстве Азербайджана. Этот представитель будет облечены всеми полномочиями для ведения дел и разрешения всех вопросов военного, финансового и пр. характера, существующих между договоривающимися сторонами. Ст. 7. Представительство "Комитета защиты прав Анатолии и Румелии" категорически обещает, что в случае нападения Армении на Азербайджан и, Азербайджан категорически обещает, что в случае, если восточные провинции будут отданы и присоединены к Армении, обе договаривающиеся стороны будут защищать друг друга и действовать, как одна соединенная армия. Ст. 16. В случае если мирная конференция уступит восточные провинции Турции - Армении, следующие решения (одобренные делегатами и касающиеся мер, которые должно будет принять правительство) будут приведены в исполнение.

а) Достигнуть полного соглашения относительно завершения очистки Азербайджана через посредство курдских племен, живущих на территории Азербайджана согласно соглашения заключенного с этими племенами. Республиканское п-во соглашается разрешить организовать этапы на терри-

тории Азербайджана, дабы облегчить свободу действий и сотрудничество в очистке, сил Нури-Паши, участие которых в операции очистки (избиении)-решено. (§ 16 по прик. Военмина разъяснить офицерам и солдатам).

Батумская область.

С разрешения английских властей грузинские войска двигаются без выстрела на Батуми, занятие коего ожидается в первых числах июля месяца. Население не оказывает сопротивления.

Кульпинский район.

По агентурным сведениям, в Кульпинском пограничном с Турцией районе, разгорается старая вражда между курдскими племенами (зиланцами, касканцами и др.). В связи с этим, анархия в Кульпинском районе усиливается и глава организации Шамиль-бек Айрумлинский теряет под собою почву. Состоящие при нем турецкие аскеры, врач и др. оставят его в первую благоприятную минуту.

Ведибасар.

По сведениям, в районе Аралых-Башкенда большое накопление беженцев из Зангебасара. Местными властями срочно приняты меры к очистке района от беженцев и концентрации крупных сил для обороны. В Аралыхском районе полная растерянность, т. к. Ведибасар и Шарур в помощи им отказали, мотивируя тем, что самим грозит явная опасность со стороны, как Камарлу, так и Даралагяза и Зангезура. Ведибасарцы в приеме и помощи беженцам из Зангебасара окончательно отказали ввиду незначительного количества продовольствия. Во всех районах, от Нахичевани до Ведибасара полное замешательство и растерянность. Весь состоятельный класс эвакуируется в Персию, что действует удручающе на бедное население. В Ведибасаре происходит усиленная перегруппировка. По приказанию Абас Кули бека, все офицеры и руководители вооруженных банд откомандированы в окопы, где должны оставаться круглые сутки, ввиду заметного брожения среди вооруженных масс, явного недоверия к туркам и массового дезертирства по случаю полевых работ. Все посты спешно усиливаются, на каждом посту до 50-70 татар. В настоящее время в Ведибасарском районе зарегистрированы следующие силы:

В Боюк-Веди вооруженных . . . 700 человек (по 200 патронов на каждом).

Орудий горных 2

Количество конных доходит до трехсот человек, из коих до ста человек с саблями, и остальные с револьверами системы “Маузер”. При коннице 6 офицеров, из коих 4 турка..

Среди татар Ведибасарского и других, прилегающих районов, замечается сильное разочарование в турках и азербайджанцах.

Дезорганизация с каждым днем увеличивается. В массе полная уверенность, что главари повстанческого движения и турки в последнюю минуту изменили народу и предались армянам. Слово "измена" висит в воздухе и как яд отравляет и убивает дух, даже наиболее сильных и бодрых. С другой стороны, действия курдов, открыто выступивших против татар, в дни Зангигасаракского мятежа, совершенно озадачили одураченную своими вождями массу, большая фантазия которой создала новую версию о союзе армян с курдами и координации их действий против татар.

Вриод. начальника Разведывательного Отделения Штаба Командующего Войсками, Поручик по адмиралтейству Ован. Хан-Котурский.

Помощник, Подпоручик Додохян.

Секретно.

Приложение к сводке № 20

Дислокация Советских войск в:

Азербайджан -11-я Советская Армия. Штаб в Баку. Командует Левандовский.

20-я пех. Дивизия - Штаб в Гандже. Командует Великанов №№ полков от 175 до 178

16 легких орудий

4 гаубицы Гянджа и Акстафа.

32-48 пулеметов

6-7 тысяч штыков

28-я пех. дивизия - Штаб в Баку. Командует Нестеровский

8 легких орудий

4 гаубицы

32 пулеметов Баку, Баладжары, Ялама и по деревням

6 тысяч штыков в районе Баку

(По последним сведениям, 28-я дивизия переброшена на Польский фронт)

32-я пех. дивизия - Штаб в Агдаме. Командует матрос №.

№№ полков от 280 до 288

12 легких орудий

4 гаубицы Карабах

28 пулеметов

6-7 тысяч штыков.

Кавалерийский корпус - Штаб в Евлахе. Командир неизвестен.

В состав корпуса входят:

Одна дивизия и одна бригада

8 орудий

24 пулемета Евлах Нуха[ы]. Закатала. Казах

3000-3500 сабел

(В состав кавалерийской бригады входит 2-й Таманский конный полк, оперировавший в Казахо-Деликанском районе)

4 бронированных поезда ("Третий Интернационал", "Красный Дагестан", "Красная Астрахан", "Тимофей Ульянов")

4 легких орудия на броневиках, по одному на каждом.

Всего на территории Азербайджана русских войск:

18-20 тысяч штыков.

3000-3500 сабел.

120-150 пулеметов.

42 легких орудия.

12 (по меньшей мере) гаубиц.

Примечание: Экипировка советских войск в Азербайджане плохая.

Многие красноармейцы босы и в лохмотьях. Преобладают юнцы. Многие без оружия. Состояние оружия отвратительное. Винтовки в ржавчинах,

штыки погнуты, а часто совсем отсутствуют. Приклады расщеплены. Мушки сбиты.

В кавалерии аммуниция и кони также в плохом состоянии. В частях замечаются обилие телефонных аппаратов и проводов. Все советские пехотные полки - 2-х батальонного состава.

Район Черноморского побережья - 9-я советская Армия. Штаб в Екатеринодаре.

Новороссийск - 9-й и 22-й пех. полки (22 дивизии)

Новороссийск - Туапсе 191 и 192 пех. полки

Джубга - 194 пех. полк.

Южнее Джубги - 7-й артиллерийский полк (3 полевые батареи)

Адлер - 298 пех. полк и Штаб 1-й бригады (Комиссар Савченко).

Сочи - 34-я стрелковая дивизия (12 батальонов по 300 человек в каждом).

Полковник Василенко бывший офицер для поручений при адмирале Колчак.

6-й пех. полк (3-й пех. бригады)

34 -артиллерийский полк (3 батареи по 4 орудия в каждой)

Район Дагестана и Владикавказа.

Темир -хан -Шура - Штаб 1-й армии (Генерал Смирнов, дивизия Кураи]шкина).

Владикавказ - Штаб 10-ой Армии (Терской)

38-й пех. дивизия

Район Кавказского хребта:

Мамисонский перевал - Отряд осетин - керменистов

Рокский перевал

Ларс - Отряды чечевцев и ингушей.

Казбек - Части 38-й дивизии (10-й армии).

Дислокация турецких сил группирующихся на границе Армении:

15 турецкий корпус - Кязим Карабекир паша.

Эрзерум - Штаб 9-й дивизии- Рушти бей.

„ „ 17-й пех. полк.

Гасан-Кала - 28 пех. полк (Штаб): одна батарея 4 горных орудия.

Тортум - Два батальона 28-го полка.

Бардус - Один батальон 28-го и части 29 пех. полка.

Хорасан - Штаб 12-й дивизии - Халил бей.

Зивин - 4-й пех. полк.

Кеприкей -35-й пех. полк.

Караклиса (Алашкертская) -36-й пех. полк.

Примечание: Части 36-го пех. полка замечены в Ольтинском районе.

В поход в сторону Ольты - 3-я дивизия -Халиль бей.

7-й, 8-й и 11-й пех. полки.

Всего в дивизии от 1100 до 1500 штыков.

Аскеры одеты скверно, но хорошо вооружены.

Между Трапезундом и Эрзерумом замечены части 31-й дивизии, двигающиеся по направлению к Баязету.

11-я пех. дивизия - Штаб в Баязете.

Баязет -18-й пех. полк.

Ван - 32-й пех. полк.

Баязет- Арча -33-й пех. полк.

Примечание: В полках, группирующихся на границе, количество штыков редко превышает четыреста.

Иррегулярные части.

Мерденекское направление -1200 человек.

Ольты - Батальон Эрзерумской жандармерии в количестве 350 чел.

К северу от Ольты - Банда в 1500 человек.

Между Ольтами и Трапезундом - (главным образом в Гасан-Кале)- 1600 человек иррегулярной конницы.

В Трапезунде –Батальон жандармерии -300 человек.

Примечание: В случае надобности, Лазистан может выставить до 15.000 лазов.

**Врид. Начальника Разведывательного Отделения Штаба Командующего
Войсками, Поручик по адмиралтейству Ован Хан-Котурский.
Помощник, Подпоручик Казарбеков.**

ՀԱՅ, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 33, թ. 40 - 43: Պատմեմ, մերեմազիր:

*Не подлежит оглашению
С приложением*

*Сводка
Разведывательного Отделения Штаба
Командующего войсками*

Карта 5 верстка

N 21

К 3 сентября 1920 года

Турция.

По достоверным сведениям, Чичерин послал Фериду паше телеграмму с предложением примкнуть к Мустафа-Кемалю паше, обещая денежную помощь, в помощи же войсками Чичерин отказывает, мотивируя свой отказ событиями на Польском фронте.

В Эрзеруме и Ангore определенно поняли, что от русских большевиков помочь им не будет. Для укрепления Каракея из Энкюры в Эрзерум доставлено 3 скорострельные пушки.

Начальник Штаба корпуса полковник Мустафа бей отправился на Сарыкамышский фронт. Согласно телеграммы из Энкюры, Великое Национальное Собрание потребовало от Османа Аги, находящегося в Керасунде, 200 милиционеров, которые отправляются в Энкюру. Для них отправлено 25 ящиков военных припасов. Из Трапезунда прибыло в Эрзерум 30 офицеров для национальной организации, но вряд ли они достигнут цели, ввиду плохого отношения населения к военным.

Занятие греками Эдирнея произвело на население Анатолийского побережья большое впечатление, стали понимать, что Милли потеряла свое значение. В Эрзеруме в последнее время спокойно.

Организующийся в районе Хопа милиционный отряд именуется “Отряд мусульманского населения Батума”. Начальник отряда - Осман бей из Хопа. Большинство в отряде грузины - мусульмане. Правительство снабжает их оружием, припасами и продовольствием.

Кязим Карабекир паша находится на фронте, где часто видится с большевиками и их командирами. Его заменяет в Эрзеруме Кязим-бей. От Кязим Карабекира паши на имя ком-ра 3 отряда получена спешная, секретная телеграмма следующего содержания: “Ввиду того, что находящиеся в Тра-

пезунде склады нашими врагами - англичанами могут быть реквизированы или уничтожены, назначить к охране весь батальон". Отряд, находящийся в Трапезунде и в с. Мачка-Ханс - 2 полка, числом до 600 человек. Из Эрзерума для этого отряда прибыло 2 тяжелых орудия. Настроение трапезундского населения неопределенное. Ездившие в Крым офицеры вернулись. Они сообщают, что Крымские мусульмане помочь им не могут, что большевики ведут упорные бои на Польском фронте и придут на помощь Турции лишь по окончании этих боев.

Организованные в Ване 2 запасных полка названы "зелеными". В Каракойне и в районе идет обучение милиционного батальона, числом в 400 человек. В Трапезундском районе недостаток продовольствия, почему войска жалуются и постепенно дезертируют. В Трапезунде имеется 350 ящиков военных припасов.

По приказанию Кязима Карабекира паша сформированы 2 добровольческих батальона - Тортумский и Парпманский.

Из Эрзерума прибыл в район Цертуса конный полк в составе 400 всадников.

В Тазакертском участке около 2000 человек регулярных войск с 2-мя пулеметами под командой капитана Мундис эфенди. Ввиду предстоящей жатвы, замечается среди мобилизованных сильное дезертирство.

Эюб паша в Эрзеруме просил у Кязим-Карабекира оружия и разрешения формировать курдский отряд, но Кязим Карабекир отказал ему, говоря, что курды изменники и союзники Армении.

В последние дни отмечено просачивание отдельных воинских групп - большевиков из Азербайджана в Турцию. В Ольтинском районе отмечено присутствие 400 красных - русских, в рядах турецких войск и до 300 человек в Хорасане - главным образом пропагандистов.

Ардаган - Ахалкалаки - Борчалу.

Среди мусульманского населения Ардаганского округа ходят слухи, что, якобы, в скором времени округ перейдет к Грузии. Замечается пропаганда в пользу Грузии.

2-я легкая батарея, в составе 4-х орудий расположилась в северной части Ардагана.

От Ардагана до Ардина расположены 9-й и 12-й батальоны, конный мусульманский дивизион и 2 батареи, 2 роты 12-го батальона стоят в Ни-

колаевке, 1 рота - в Кипзотамале. В Ардагане стоят 1 рота 12-го батальона и рота 9-го батальона. В южной части команда пеших разведчиков 12-го батальона в составе 80 штыков.

В Ардагане из Ахалкалаки отправлена 3-я горная батарея и 2-й пехотный полк, в составе 400-500 всадников. В Ахалкалаки стоит пешая Народная гвардия до 200 человек. Там же 12-й батальон в составе 531 солдат. Ком-р батальона - капитан Габичевадзе. Из Ахалцихы в Ахалкалаки прибывает новый отряд в составе 7-ми офицеров и 800 солдат. Нач-к отряда - ген. Арджеванадзе. Нач - к гарнизона Ахалцихы и всей группы войск - Лагидзе. Пограничные посты расположены следующим образом:

1-й пост в с. Троицкое - 30 солдат. Нач-к - лейтенант Магалашвили.

2-й пост в с. Орловка 12 солдат. Нач-к - поручик Киквадзе.

3-й пост в с. Гореловка - 8 солдат. Нач-к - капитан Константинов.

4-й пост в с. Богдановка - 8 солдат. Нач -к поста, он же к таможни - Сараджев.

5-й пост в с. Кури- дадеш - 8 солдат, 1 офицер.

6-й пост в с. Карзах - 18 солдат, 1 офицер.

На шоссе в двух верстах от нашего пограничного поста - сел. Баримеется в землянках скрытый пост из 6-ти солдат, без офицера.

В Ахалкалаках в патронном складе имеется от 180 до 200 ящиков патрон и 1000 винтовок, сильно попорченных.

По точным сведениям, на ст. Садахло сосредотачиваются грузинские войска с целью противодействия большевикам Азербайджана.

Молокане сильно вооружены. Воронцовка имеет пулеметы и 2 горных орудия и может выставить от 1000 до 1500 вооруженных.

В Екатеринфельде и во всем районе стоять Народная Гвардия. Штаб в Екатеринфельде. Там же ружейные и артиллерийские склады. Число гвардейцев в Екатеринфельде не превышает 200 и в Д[ж]агет-Хачене 150 человек. Имеются сведения, что большевики двигаются по нейтральной зоне, дабы после ее занятия открыть военные действия против Грузии. Татарское население Борчалу выказывает сочувствие своим азербайджанским сородичам и готово помочь им, ударив в тыл грузинским войскам. Поэтому грузины помещают в татарские села свои гарнизоны от 15 до 25 человек. Грузинский бронированный поезд № 4 "Смерть или победа", стоявший на ст.

Ашага-Сараль, ушел в районе Пойлы. Алавердский завод работает в зависимости от запаса каменного угля.

Советский Азербайджан.

По имеющимся сведениям, большая часть красных войск расположена на грузино-азербайджанской границе. Русские имеют в татарском Татлу 2 орудия и в начале Аксибаринского ущелья, в полуверсте от д. Алпаут 4 орудия и 8 пулеметов. На границе татарской Аксибара на постах стоят красноармейцы, а татары убирают и вывозят хлеб. Среди населения распространяется большевистская литература.

В Азербайджане большевики вербуют татар-добровольцев для отправки их в Россию. В Карамураде ожидаются советские войска для разоружения татар от Елизаветполя до р. Тауз. Татары в панике бегут в горы. В Азербайджане муссаватисты готовятся к нападению на большевиков. Больше-шевики отняли посты с Казахо-Шамшадинской границы.

По агентурным сведениям, в районе Казаха сосредоточено около 8 батальонов пехоты при 5 батареях и 4 эскадронах Кура[и]шкина, из них 3 батальона и 2 батареи получили направление на Узунталу. В резерве у них 2 конных полка по 600 сабель, и в районе Ганджи - части 20-й 28-й дивизии.

По агентурным сведениям, в Чахмахлы стоит 1 рота пехотного полка, 1 сотня конных красноармейцев. В этом направлении 2 горных, 2 полевых орудия.

Большевики посылают войска к Красному Мосту на грузинскую границу. Часть их с 4-мя орудиями находится в Салохлу. В районе ст. Тауз стоит батальон красноармейцев. Между Таузом и Акстафой 2 батальона смешанных красноармейцев, большинство - татар. 20-ю дивизия из Елизаветполя отправили в Баку.

Зангезур.

Положение населения плачевное. Большевики зангезурцев и сисианцев обезоружили. У крестьян забирают скот, лошадей, хлеб и конфисковывают имущество. Крестьяне после 8 часов вечера не имеют права выходить из домов и без разрешения Ревкома не имеют праваходить в другие села. Около 300 человек пехоты расположены в Сисиане, в Базар-чае - 60 чел. пехоты и конницы и 4 пулемета. В Каладжике - 20 человек и 4 пулемета, Ангелауте - 150 чел. пехоты и одно орудие. В Караклисе 20 чел. пехоты. 2-

й конный полк красных в Нахичевани, солдаты полка болеют, там же находится 200 человек конницы, из татар, под командой 6 турецких офицеров.

Армения и Европа.

Отсутствие связи с европейскими центрами, отсутствие информации об армянских дела, порождает массу слухов, самых невероятных.

За границей, особенно во Франции, считают Армению бесповоротно вошедшей в орбиту Советского влияния.

В Англии смотрят на положение более оптимистически. С усилением влияния клерикальной партии, значение которой весьма велико в Лондоне и правительственные кругах, вопрос об Армении продолжает интересовать многих и дебатируется в различных сферах.

Особенно большое значение имела для нас поездка в Лондоне представителей армянского духовенства, к голосу которого за границей прислушиваются. Эта поездка, помимо усиления общего интереса к армянскому вопросу, создала также почву для клерикальной партии, которая усилила свою агитацию в пользу Армении и вопрос с чисто материальной и практической платформы перенесла на почву религиозную, на почву отставания прав старого христианского народа и его культурной роли на Востоке.

Приложение к сводке № 21.

Перевод с турецкого.

Копия документа, посланного Национальным Правительством Турции Комкору Карабекиру паше.

1 августа 1336 г. (1920)

Национальное Правительство

В Энкюры

Кабинет Шефа Ген. Штаба

Его Превосходительству Командиру

15-го корпуса и Командующему

Армянским фронтом Кязиму Карабекиру паше

Ваше Превосходительство.

Представительное Собрание под председательством Мустафы паша, ознакомившись с мотивами, представленными Вами, а также **Селяздин беем** Великому Национальному Собранию и находя вне всяких подозрений чувства Вашего патриотизма, доказанные Вами на деле, поручило мне передать еще раз следующее.

Представительное Собрание, несмотря на слабость нашего положения, а также на внезапное нападение Греции, сохранив веру и хладнокровие, не падает духом, т. к. такое положение вещей имелось ввиду еще со времени Эрзерумского конгресса, и соответствующие к тому меры были приняты.

Вы видите из тайной переписки между нами и Высшим Командованием, что действия, которые решат судьбу нашего народа и даже всего мусульманского мира и Ислама, будут иметь европейское, а также центрально-азиатское значение. В этих странах кровь продолжает литься и теперь. Турецкая армия ценою жертв должна обеспечить за нашим народом свободу, которую она ему обещала.

При таком положении дел, все любящие родину, узнав о стремлениях Ваших к сепаратным действиям, впадают в уныние.

Вы находитесь во главе двух корпусов, заслуживающих по всему нашего уважения и доверия.

Между тем враги наши, с их проклятыми друзьями, ждут расчленения наших сил, и нарушения нашего единства; они рады каждому явлению в этом направлении.

В надежде, что Вы, присягнув личной и служебной честью быть верным “Комитету Защиты прав Анатолии и Румелии” и Национальному Собранию, которое ни что иное, как соединение сих двух учреждений, не допустите, чтобы положение это продолжалось в дальнейшем.

Мало вероятия, чтобы Армения, будучи занята нашим союзником Азербайджаном, была способна произвести нападение на Ваш район.

Халил паша, находящийся в составе командования турецко-азербайджано-русских сил, нас успокаивает письмом из Москвы указанием, что Армения, в случае нападения на наши границы, встретить себя в тылу угрожающую силу.

Следовательно, нужно, чтобы корпуса, находящиеся под Вашим командованием и являющиеся как резервные части турецкой армии, до 1 августа выступили, за исключением, одной дивизии на случай возможных осложнений, против греческих сил и сосредоточились бы в известных Вам районах.

Неповинование Ваше этому приказанию должно оказать очень нежелательное действие на солдат, готовящихся к решительному выступлению против греческих сил.

Соображения, которыми Вы мотивируете сепаратные Ваши стремления, Великим Национальным Собранием принятые во внимание. Ваше предложение о необходимости введения в определенные военные рамки дела организаций разбойников, не поддающихся никакой дисциплине. Собранием одобрено, и нужные в этом направлений распоряжения сделаны 16 июля.

Великое Национальное Собрание решило также сохранить за Селяэддин беем командование Сивасским корпусом.

В этот исторический момент, когда мы окружены готовыми к мести врагами, на Вас лежит ответственность за тяжесть положения.

Тяжесть эта беспримерна в истории и в этом мы полагаемся на чувство самосохранения народа.

Отстаиванием своих сепаратных стремлений Вы расчлените наши силы, чем вызовете на себя проклятие будущих поколений.

Ввиду того, что данные Вами объяснения приняты Собранием в соображение и указанные меры проводятся, уверен, что Вы не должны отказаться действовать в согласии с нами. В противном случае, сепаратные Ваши действия, которым нет никаких оправданий, будут рассматриваться как измена.

Ставлю Вас в известность, что Главное командование ожидает от Вас телеграфного ответа в течение двух дней.

Генерального Штаба Полковник Исмет".

С подлинным верно: Начразот Шт. Ком. Войсками, Поручик по Адмиралтейству **Ован Хан-Котурский**.

P. S. Судя по поступающим сведениям, а также по ходу действий, возможно допустить, что от Карабекира паши последовал положительный, но запоздалый ответ.

Х. К. Врид. Н-ка Разведывательного Отделения Штаба Командующего войсками, Поручик по Адмиралтейству Ован Хан-Котурский.
Помощник, Подпоручик Додохян

*Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Քուսող), թիվ 25/25:
Պատճեն, մերենազիր:*

*Не подлежит оглашению
С приложением*

*Сводка
Разведывательного Отделения Штаба
Командующего Войсками
№ 22.
К 25 сентября 1920 года*

Турция.

Через Маку в Ангору проследовали: 1-й секретарь Полномочного представителя Российской С. Ф. Республики при Национальном Правительстве Турции (Мустафа-Кемаля паши) Утман-Ангорский и 2-й секретарь Багиров (мусульманин, народный учитель). Полномочным представителем Р. С. Ф. Республики при Пр-ве Мустафа Кемаля паши назначен Элиава.

Советский Азербайджан.

Халил паша, возвратившись из Москвы, был торжественно принят и назначен н-ком Экспедиционной армии. Армия эта должна комплектоваться из всех мусульман, населяющих Сюдепию и Красный Азербайджан. Цель отряда - связь с Анатолией.

В первых числах августа прибывшие мусульмане отправлялись в м. Курясы, где их снабжали вооружением, снаряжением и обмундированием. Команда на русском языке. Кадры взяты из 11-ой советской армии. Пока формируются 2 кавалерийских дивизии, и конно-горная артиллерия (12 орудий) и конно-пулеметные команды (бронированные двухколки). 3-я кавалерийская дивизия будет формироваться в Темир-Хан-Шуре, начальником которой будет лицо влиятельное и популярное среди горцев. **Халил паша**, после трехдневного пребывания в Баку, выехал в Карабах в сопровождении 6 офицеров и 20 аскеров с 2-мя легковыми автомобилями и одним грузовиком, а оттуда через Маку в Турцию.

Движение отряда предположено начать в конце сентября или в начале октября. Части красной Армии, оперирующей в Азербайджане, прекрасно вооружены пулеметами Максима и Льюиса, но винтовки в очень плачевном состоянии; 60% негодных.

На ст. Евлах и в районе войсковых частей нет. Станции охраняются 10-15 красными. На ст. Акстафа стоит 1 взвод большевиков, а на линии ж. дороги - 1 эшелон солдат, состоящий из армян и русских и направляющийся в Ростов. На линии Елизаветполь-Акстафа имеется 1 бронированный поезд. В Казахе и в районе расположено 800 большевиков. В городе Казахе стоит 1 рота и 1 орудие, и по слухам 8 орудий отправлены на грузинский фронт. Находящихся в Баку русских войск насчитывается до 7-8 тысяч.

Муссаватисты припрятанное ими оружие из центральных пунктов отправляют в темные уголки, заселенные мусульманами, и ожидают благоприятных условий для восстания. Русские относятся ко всем с подозрением. В Казахе все учреждения в рука татар. Приказом за № 352 решено призванных мусульман старше 25 лет немедленно освободить от службы, взамен освобожденных составить наряд по набору мусульман справедливой жеребьевкой лиц возраста от 19 до 33 лет включительно. Этим же приказом объявляется, что мусульмане, вступившие в ряды армии, вместо других за взятку или путем подкупа, в возрасте от 19 до 33 лет, возвращению из армии не подлежат.

Баку по многим вопросам чрезвычайного характера не считается с Москвой, проявляя инициативу и особенную активность в отношении армян и партии "Дашнакцутун". В Баку прибыли в большом количестве раненые. По одним слухам, они прибыли из Персии, с английского фронта, по другим, с фронта восставшего против большевиков Кучук хана. Эти бои павели большой страх и ужас на большевиков, т.к. англичане употребляют в бою танки, аэропланы и удущливые газы. Нападение татар в Аксабаринском направлении в половине августа объясняется желанием последних воспользоваться посевами этого района, для чего они обратились за помощью к большевикам, но последние в этом отказали, ввиду перемирия.

В районе Елизаветпольской губернии сформирован красный Арешский армянский полк, на который советский командарм не надеется, боясь перехода армян на сторону армянских правительенных войск. Мусульмане Казахского района, расположенные на территории Азербайджана, удивлены решительными боями армянских правительенных войск с большевиками. Армянское пр-во, охраняющее свой народ от вторжения большевиков, стало чрезвычайно популярным.

Русские большевики Баку считают воротами на Восток. Видя, что от армян мало пользы, они переменили свою политику в сторону татар. Ответственные посты дают татарам, которые в свою очередь, армян-большевиков предводителей отправляют в Россию, так напр., **Микоян** отправлен в Москву. Отношение к армянам ухудшилось.

В городе Баку продуктов нет. Рабочие, получая 1 фунт хлеба и 6000 р. жалованья, ввиду ужасной дороговизны ничего приобретать. Армяне-рабочие в большинстве отправляются в Карабах; недовольство большевиками возрастает.

50 % русских - большевиков-солдат болеет малярией.

Мобилизация татар в Азербайджане проходит без успеха. Молодежь поднимается в горы.

В районе Башкенда муссаватисты вытеснили татар большевиков, последние угрожают возвратиться и наказать виновных.

Грузия.

В районе Закаталы формируется отряд Особого назначения под командой Воронова, для вторжения в Грузию с целью захватить власть. Движение отряда предположено приурочить к выступлению грузинских большевиков. Ожидают, что в Телави, Гори и Ахалцихи население притесняемое грузинскими властями, пойдет навстречу красной армии, которая будет расти по пути через Ахалцихи, пострелившиесь с восставшими адкарцами, превратит Черное море в Красное.

Персия.

В Тегеране произошел переворот. Кабинет **Восук-Доуле** свергнут, у власти демократы. Тавриз в руках демократов, объявивших независимость этой провинции, ныне именуемой "Азатастан". В Тегеране ныне демократический кабинет **Мушира-Доуле**. Хотя правительство и демократическое (антибританское), но также, повидимому, находится под влиянием англичан. Части казачьей бригады до 1000 всадников в Тавризе участия в перевороте не принимали. Около 300 всадников отправлено в экспедицию против **Кучук-хана**, который в свою очередь не сошелся с большевиками.

Персидские войска заняли Решт и Энзели, в первом уничтожено 5000 русских.

Нахичеванский район.

Почти половина красных войск небоеспособна (лежат больные, ввиду сильной эпидемической малярии), остальная масса красных войск не представляет из себя особенно боеспособного элемента. Командует большевистской бригадой в Нахичевани русский, бывш. офицер Нижегородского драгунского полка, а **генерал Салимов** занимает одну из второстепенных должностей. Из ханов в Нахичевани остался лишь **Рагим-хан**. Нахичеванские ханы бежали частью в Маку, частью в Тавриз, часть увезена в Баку.

Большевистских гражданских управлений и учреждений пока нет. Вся власть сосредоточена в руках военных. Комиссаром русской 28-й кавалерийской бригады, части которой стоят в Нахичевани, назначен **Гершович**. Комендантом Нахичевани - **Штоль**. В Нахичевани издается газета "Красный авангард". По последним данным, красные оставляют Нахичевань.

Армия Врангеля.

За последнее время были высажены **ген. Врангелем** следующие десанты:

1-й - Приморско-Ахтарский, достаточной силы, командует **полковник Назаров**.

2-й - на косу, севернее Ейска, большой силы, чем первый, командует **полковник Корольков**.

3-й - десант небольшой, усиленный иногородними и казаками, между Мариуполем и Таганрогом.

4-й - Ачуевская коса, ст. Гривенская (устье притока Кубани). Командует **полковник Будаков**. Усиленно пополняется иногородними и казаками, ушедшими от большевистской мобилизации в камыши.

5-й - Нет сведений о десанте около Темрюка.

6-й - Абрау-Дюрсо. Есть донесение, что из под Тоннельной занято под командой **полковника Лебедева**, который соединился с зелеными, прекрасно вооруженными и организованными. (Зеленые состоят из старых "зеленых" и остатков Кубанской и Добровольческой армии).

7-й - Анапа - главный десант. Командует **генерал Улагай**. Нач-к Штаба **генерал Драценко**. Ком-р корпуса **Шифнер Маркевич**, нач-к дивизии **генерал Бабиев**. Предположение, что заняты Новороссийск, Тоннельная, Крымская Георгиевская, Н.Троицкая, Славянская, Петровская (Томский отдел).

8-й - Броневой дивизион - 70 броневиков в одном из десантов. 2 кубанских пулеметных полка по 240 пулеметов и 3 кубанских военных училища (юнкера). Приблизительно общие десантные силы до 20.000 человек, исключительно кубанцев. В Крыму кубанцев нет.

9-й - Часть Баталпашинского отряда и Баталпашинск заняты. Работает генерал **Хвостиков** с повстанцами. Связан с Феодосией. (Куб. пр-во).

По последним сведениям, десант носил характер налета и возвращен обратно почти без потерь.

*Врио. Н- ка Отделения, Поручик по Адмирал. Ован Хан-Котурский
Помощник, подпоручик Додохян*

Приложение к сводке № 22

Копия договора между Персией и Турцией.

§1. Границы довоенного времени между Турцией и Персией уважаются обоими государствами.

Примечание: Пограничная линия между Урмией и Керманшахом должна быть утверждена смешанной комиссией от представителей 2-х государств.

2. Турция и Персия согласны поддерживать друг друга при всяких случайностях и содействовать экономическому и военному их развитию.

3. Турция соглашается подписать аналогичный договор также с русскими большевиками.

4. Турция и Персия связываются вооруженной силой защищать свою независимость, не допустив вторжения врагов в свои пределы и вмешательства во внутренние дела.

5. Турция и Персия, как магометанские государства, обязаны разрешать спорные вопросы между другими магометанскими государствами. Они согласны образовать смешанный Совет, существующий определять обязанности каждого из государств и общее направление их деятельности. Подписавшиеся стороны согласны содействовать проведению в жизнь принятых решений.

6. Турция и Персия признают магометанское правительство в Азербайджане и его территорию.

7. Персия признает и объявляет договор, подписанный в Англии, аннулированным.

8. Пограничная линия между Турцией и Азербайджаном должна быть утверждена комиссией от представителей Турции, Персии и Азербайджана.

9. Настоящее соглашение входит в силу со дня его подписания.

Подписали: Кучук хан, Мустафа Кемаль.

Измет. 18 июля 1920 г.

16 августа 1920 г.

Казим Карабекир паша объявляет.

Судя по общему ходу событий, начатая нами борьба рано или поздно должна иметь успех. Большевистская армия, борющаяся против европейских государств, поставила польскую армию в затруднительное положение: 20 корпусов войска собрано на польскую границу: 5 союзников, вместе с Францией не могут отправлять войска против большевиков, т. к. войска, не желая бороться, переходят к большевикам. Из европейских государств лишь Англия и Греция активно выступают против большевиков.

Большевистская армия в период разложения и уничтожения своих врагов. Нашему народу предстоит быть свидетелем разгрома также и греческой армии. Кроме того, 11-я мусульманская армия (большевистская) прибыла к нам на помощь; она перешла кавказскую нашу границу.

Союзники наши - большевики, постоянно снабжают нас оружием и военными припасами. Мы можем быть уверены, что печальные для нас дни прошли.

16 августа 1920 года Кязим Карабекир

Копия Соглашения между Правителем и Главнокомандующим и Атаманами и Правительствами Дона, Кубани, Терека и Астрахани

Ввиду совместно предпринятой борьбы за освобождение России от большевиков, Правитель и Главнокомандующий Вооруженными Силами на Юге России и Атаманы и Правительства Дона, Кубани, Терека и Астрахани, в развитие соглашения от 2-15 апреля сего года, единодушно заключили настоящее соглашение.

1) Государственным образованиям Дона, Кубани, Терека и Астрахани обеспечивается полная независимость в их внутреннем устройстве и управлении,

2) В Совете Начальников Управлений при Правителе и Главнокомандующем участвуют, с правом решающего голоса по всем вопросам, Пред-

седатели Правительств Государственных Образований Дона, Кубани, Терека и Астрахани, или заменяющие их Члены сих Правительств.

3) Главнокомандующему присваивается полнота над всеми вооруженными силами Государственных образований Дона, Кубани, Терека и Астрахани как в оперативном отношении, так и по принципиальным вопросам организации армии. Государственные образования Дона, Кубани, Терека и Астрахани, обязуются производить, по указанию Главнокомандующего, мобилизацию лиц не менее сроков и категорий, какие устанавливаются на территории Вооруженных Сил Юга России.

4) Все необходимые для снабжения борющихся с большевиками вооруженных сил Юга России, продовольственные и иные средства предоставляются по требованию Главнокомандующего, территориями Вооруженных сил и Государственными образованиями Дона, Кубани, Терека и Астрахани, по особой разверстке.

5) Управление железнодорожными путями и магистральными телеграфными линиями предоставляется власти Главнокомандующего.

6) Соглашения и переговоры с иностранными представительствами как в области политической, так и в области торговой политики осуществляются Правителем и Главнокомандующим. Если переговоры эти касаются интересов одного из Государственных образований Дона, Кубани, Терека и Астрахани, Правитель и Главнокомандующий предварительно входят в соглашение с подлежащим Атаманом.

7) Устанавливается общая таможенная черта и единое косвенное обложение; отменяются всякие таможенные заставы и досмотры отдельными территориями, участвующими в настоящем соглашении.

8) На территориях договаривающихся сторон устанавливается единая денежная система. Эмиссионное право осуществляется Правителем и Главнокомандующим. Установление денежной системы и распределение денежных средств, получаемых от эмиссий, составляют предмет дополнительных соглашений. Размеры эмиссий определяются постановлениями Совета начальников управлений при Правителе и Главнокомандующем, при непременном участии представителей Государственных образований Дона, Кубани, Терека и Астрахани, и утверждаются Правителем и Главнокомандующим.

9) По освобождении территории Государственных образований Дона, Кубани, Терека и Астрахани, настоящее соглашение имеет быть внесено на утверждение Больших Войсковых Кругов и Красной Рады, но приемльть силу тот час по его подписании.

10) Настоящее соглашение устанавливается впредь до полного окончания гражданской войны.

Учинено в пяти экземплярах в Севастополе, июля 22-го дня августа 4-го дня тысяча девятьсот двадцатого года.

Генерал Врангел.

Александр Кривошеин, Генерал-лейтенант Шатилов, Донской Атаман генерал-лейтенант Богаевский, И. об. председателя Совета Управляющего отделами правительстве Всевиликого Войска Донского Корженецкий, И. д. Кубанского Войскового Атамана инженер В. Иванис, За председателя Кубанского правительства, член правительства по Министерству Внутренних дел, генерал-майор Захаров, Терский Атаман, генерал-лейтенант Вдовенко, Председатель Терского Войскового правительства Е.Н. Букановский, Астраханский Атаман Николай Васильевич Лхов, Председатель Войскового правительства Санжи Ваннов.

**Врид. Начальника Разве́дывательного Отделения, Поручик по Адмирал.
Ован Хан-Котурский.**

Помощник, подпоручик Додохян

ՀԱՅ, Ֆ.Պ - 200, ց. 1, գ. 427, մաս II, թ. 382 - 383: Պատմեմ, մեքենազիր:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 5

**Կ.ՊՈԼՍՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԽՄԲԻ ՂԵԿԱՎԱՐ
ՏԻԳՐԱՆ ԴԵՎՈՅԱՆՑԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳՐԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ ԵՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ
ՌԱԶՍԱՔԱՋԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

1918 թ. մայիսի 28-ին ծնված Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կառավարության կարևոր քայլերից մեկը եղավ ոչ միայն Զինվորական նախարարության, այլև Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի ստեղծումը, որին իրողություն դարձավ 1919 թ. ապրիլի 14-ին՝ կառույցի կանոնադրության հաստատմանը, որի գործունեության համար պետական բյուջեից հատկացվեցին միանգամայն սույն միջոցներ։ Հետախուզական ծառայության աշքի ընկնող դեմքերից մեկը դարձավ Դրոյի դպրոցական դասընկեր *Տիգրան Թաղեռոսի Դեվոյանցը*։ Նա ՀՅԴ անդամ էր և նույնական հայտնվում է այն հայրենանվեր մարդկանց շարքում, որոնք Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին (1905 -1907 թթ.) վճռականորեն փորձեցին սատար կանգնել հայ ազգաբնակչությանը Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում ցարական իշխանությունների կազմակերպած ազգամիջյան արյունոտ բախտմների ժամանակ։ Այդ նպատակով Դեվոյանցը Թիֆլիսի մեջ կազմակերպում է մասունքներով զինված 12 հոգիանոց բռուցիկ մի խումբ՝ Շեյքան բազարի շրջանում գործելով Ռուսություն (Չորյան Ստեփան) հրահանգներով։ 1908 թ. Դեվոյանցը ձերբակալվում է «Դաշնակցության գործի» կապակցությամբ։ Հետագայում, անցնելով բազմաթիվ փորձություններով, մասնակցել է Առաջին աշխարհամարտին, կամավորական շարժմանը և ի վերջո հայտնվել ուսական գործող բանակի հետախուզական ծառայության համակարգում։ Շուտով նա դառնում է ռուսական բանակի հետախուզական ծառայության աշքի ընկնող դեմքերից մեկը։ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Տիգրան Դեվոյանցը ռուսական բանակի գեներալ Պ. Օգանովսկու գլխավորությամբ գործող 4-րդ բա-

նակային կորպուսի հետախուզական բաժնի վարիչն էր: Պատմաքաղաքական մի շարք անցութարձերից հետո, մասնավորապես այն բանից հետո, երբ կազմվում է գորավար Օգանովսկու **(գեներալ Օգանովսկի Պյուտը Իվանովիչ)** գլխավորությամբ գործող գորամասը, որի սպայակազմը հաստատվում է Իգդիրում, Ազգային բյուրոյի կողմից ընտրվում է մի «Կարգադրիչ մարմին», որը պետք է գրաղվեր կամավորական ջոկատների կազմակերպման և ուղղորդման գործերով: Այդ մարմնի կարգադրությամբ էլ Իգդիրում ստեղծվում է «Հայկական շտաբ», որտեղ Տ.Դեվոյանցը հանդիսանում էր ոռուսական զինվորական իշխանությունների հետ հարաբերությունները կարգավորողը, կամ ավելի ճիշտ՝ ոռուսական Չորրորդ կորպուսի սպայակույտի հետ հարաբերությունների ապահովման պատասխանատուն: Զեռքբերված տեղեկությունները, պայմանավորվածության համաձայն, ուղարկվում էին Ռուսական, որը Կամավորական խմբերի Կարգադրիչ մարմնի անդամ էր:

1919 թ. երկրորդ կեսին հայ հետախույզ **S. Դեվոյանցի** կողմից՝ գեներալ **Գարբիել Նորդանյանին** Փարիզ ուղարկված և ստորև բերվող հետախուզական բնույթի գեկուցագրերը առաջին անգամ են ներկայացվում պատմաբանների և ընթերցողի ուշադրությանը՝ մասամբ լրացնելով այն բացը, որ կա հայկական հետախուզության պատմության ուսումնասիրման բնագավառում: Այս չափազանց ուշագրավ փաստաթղթաշարը հնարավորություն է տալիս ավելի ամբողջական և լիարժեք դարձնելու Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության պատմությունը: Այն մեզ բերում է նաև մի կարևոր պատմաքաղաքական և գիտատեսական եզրահանգման, որ անգամ այդ օրերին պետական անվտանգության համակարգի տարրեր օղակների ձևավորման խնդիրը եղել է առաջնային, որ ամեն մի պետականության կայացման կարևորագույն գործառույթներից է: Նաև վճռաբար և համոզիչ ժխոտում է այն ստահող ու հակագիտական տեսակետները, համաձայն որոնց հայկական պետականությունը 1918-1920 թթ. ոչ միայն չի հասցրել կայանալ, այլև բոլորովին էլ չի հանդիսացել կազմակերպված պետություն, հետևաբար չի ունեցել **«աչքի ու ականջի»** դեր կատարող հետախուզական և հակահետախուզական ծառայության համակարգ:

Առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվող այս փաստաթղթերով էլ հենց հնարավոր է դառնում պարզել, թե ինչ գործունեություն է ծավալել 1919 թ. երկրորդ կեսին ՀՀ Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժնեմունքի կողմից Արևմտահայաստանի խոր-

քերը գործուղված հայ հետախույզ Տիգրան Դեփոյանցը, որին առաջադրանք էր տրպել ամրապնդվել Թուրքիայի սրտում՝ Կ.Պոլսում, և հայքայթել ու Երևան ուղարկել Հայաստանի Հանրապետության համար անհրաժեշտ տեղեկատվություն հայկական սահմանի ողջ երկայնքով թուրքական ռազմութիւն ընթացող տեղաշարժերի, տարածաշրջանում տեղ գտած ռազմաքաղաքական այլայլ իրադարձությունների մասին, ինչն իրականացվում էր մասամբ օգտագործելով շրջանցիկ ուղիները: Կարևորագույն այդ տեղեկատվությունը հետախուզական գեկուցագրերի ձևով կամ ուղարկվում էին Փարիզ՝ գեներալ Գարրիել Պորդամյանին, կամ էլ Երևանյան հասցեատերին հասցվում ժամանակ առ ժամանակ Կ.Պոլսում Դեփոյանցին այցելության զնացած բանագնացների ու հատուկ թղթատարների, կամ էլ պարզաբես այլայլ նպատակներով Կ.Պոլիս ժամանած ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտարի սպաների (որանց թվում պետք է նշել առաջին հերթին փոխգնդապետ Ալ. Վ. Շնորհիկ¹¹⁵⁵, որը հայկական հետախուզական ծառայության հիմնադիրներից է, նրա առաջին պետք, ինչպես նաև փորձառու հակահետախույզ Հռվաճ Խան-Կոտուրսկով) միջոցով: Կարծ ժամանակ անց կապիտան Դեփոյանցը գեներալ Պորդամյանին է ուղարկում մեծ թվով հետախուզական բնույթի գեկուցագրեր, որոնք այնուհետև ուղղվում էին Երևան՝ գինվորական գերատեսչության ղեկավարներին՝ հակառակորդի դեմ անհրաժեշտ հակաբայլերին ավելի լավ նախապատրաստվելու ակնկալիքրով: Ծակատագրի բերումով կամ դառը հեգնանքով այդ գեկուցագրերից շատերը, որոնցում կարևոր տեղեկություններ կային Թուրքիայում և Արևմտահայաստանում տեղի ունեցող ռազմաքաղաքական իրադարձությունների, հայկական սահմանի երկայնքով թուրքական զորութիւն նախապատրաստությունների և սադրանքների մասին, հարկ եղած ընկալումը և գնահատումը զգտան գինվորական-քաղաքական այրերի մոտ, պատշաճ գնահատականի շարժանացան, պարզապես իին իրերի, ավելի ճիշտ բոլորովին աճապետք հնոտու նման ընդամենը դասդասվեցին զգրոցներում: Եվ քանզի այդ ժամանակ շատերը գտնվում էին Սկրի պայ-

¹¹⁵⁵ Ծնեուք - Ավելասնոյ Կոմսոսնոյին Շնորհ, ծնննոյն Էլզա-Լոքարին գիւյից - Ծնեուքը հանդիսանում 1918թ. մայիսին տեղի ունեցած Սարդարապատի ճակատամարտի հերոսներից և ոգեկոչողներից մեկը, որը աւելի մասնակցություն է ցուցաբերել Առաջին Հանրապետության Զինվորական նախարարության, նրա Գլխավոր շտարի, բանակի կայացման և ՀՀ հետախուզական ծառայության ծևավորման գործում: Հարկ է նաև նշել, որ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտարի հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի պետք նրա ստեղծման առաջին իսկ օրից եղել է գնդապետ Ա. Ծնեուքը:

մանագրի հիպնոսացնող, շլացնող և ոգերիչ խանդավառության վիճակում, ինչը բացրեց հայ քաղաքական-զինվորական գործիչների զգնությունը, - ապա այդ ամենի հետևանքով էլ վերջիններիս կողմից չկայացվեցին քավականաչափ զգաստամիտ և հեռատես վճռներ, ինչը նաև բնականարար էապես խոչընդունեց անհրաժեշտ և իրեն քաղաքականապես արդարացնող ռազմավարության ուղղաձության ընտրությունը։ Այս կարևոր վավերագրերը, հետախուզական բնույթի գեկուցագրերի խիստ ուշագրավ ֆաստարդերը հանգանանքների բերումով իրենց վերջին հանգրվանը գտնան Բուտոնի Հայաստանի Հանրապետության արխիվում, սպասելով իրենց նորորյա հետազոտողներին։

Ваник Вирабян - Разведывательные рапорты руководителя армянской разведывательной группы Тиграна Девоянца в Константинополе о военно-политических событиях в Турции и вокруг Республики Армения.

- Одним из первых шагов Правительства Первой Республики Армения, рожденной в итоге Сардарапатской битвы в конце мая 1918 года, было создание не только Военного министерства, но и Разведывательного и Контрразведывательного отделения Главного штаба. Это стало действительностью 14 апреля 1919 г. Утвержден Устав этого Военного института, для организации работ которой из госбюджета были выделены весьма скучные средства. Одной из видных личностей разведывательной организации стал школьный друг самого *Дро Тигран Девоянц*, который являлся членом партии “Дашнакцутюн”. Т. Девоянц также оказался среди тех патриотов, которые во время Первой русской революции (1905 -1907 гг.) без колебаний стали на защиту армянского населения в различных городах Закавказья, в которых царскими властями были спровоцированы кровавые межнациональные столкновения. С этой целью Девоянц в самом Тифлисе, в районе так называемого Шейтан-базара организовывает вооруженными маузерами летучую группу из 12 человек, действуя по инструкциям **Ростома (Зоряն Степан)**. В 1908 г. Т. Девоянц был арестован по знаменитому делу “Дашнакцутюн” и провел немало лет в царских тюрьмах. Впоследствии, пройдя через многочисленные испытания, Девоянц принимает деятельное участие в Первой мировой войне и, в частности в добровольческом движении, и в конце концов оказывается в разведывательной структуре действующей Кавказской Российской армии. Скоро он становится одним из нестандартных лиц этой разведки. В 1915-1917 гг. **Т. Девоянц** был заве-

дующим разведывательного отдела действующего под началом генерала П. И. Огановского 4-го армейского корпуса русской армии, штаб которого размещается в Игдире. Здесь же Национальным бюро избирается “Исполнительный комитет”, который должен был заниматься созданием и координированием деятельности армянских национальных добровольческих боевых групп. Прямыми указаниями этого же исполнительного органа в Игдире создается “**Армянский штаб**”, где Т. Девоянц являлся связующим звеном с русскими военными властями, а на самом деле ответственным лицом упорядочивания и обеспечения развития взаимных связей с 4-м русским армейским корпусом. Добытые важные сведения, в том числе разведывательные данные, по взаимной договоренности с Т. Девоянцем сообщались Росому, который являлся членом Исполнительного комитета добровольческих групп.

Отправленные армянским разведчиком Т. Девоянцем во второй половине 1919 г. в Париж генералу Габриелу Корганяну нижеприведенные разведывательные рапорты публикуются впервые и представляются обозрению историков, тем самым восполняя тот пробел, который существовал до сих пор в исторической литературе, и в частности в области более подробного и основательного изучения истории армянской разведки. Эти важные историко-разведывательные документы дают возможность сделать более целостной историю армянской разведки, вместе с тем выяснив, какая деятельность была развернута командированным в первой половине 1919 г. в Западную Армению и в конечном итоге в Константинополь армянским разведчиком Тиграном Девоянцем. Это вместе с тем позволяет ознакомиться с имеющимися важное значение для безопасности Республики Армения разведывательными рапортами, отправленные Девоянцом в Ереван, используя различные обходные пути. Эти документы или отправлялись в Париж генералу Габриелу Корганяну, или же по ереванским адресатам через время от времени скрытно посетивших в К.-Поле Девоянца различных курьеров, или офицеров Главного штаба Военного министерства Армении (в частности, через подполковника *А. К. Шнеура*, поручика *Ована Хан-Котурского* и др.). Эти рапорты отправлялись в Ереван руководителям военного ведомства - для внимательного ознакомления, учета приведенных в них фактов и принятия важных военно-политических решений с целью обеспечения безопасности и территориальной целостности Республики Армения

от вражеских происков, в частности, со стороны Турции и ее кемалистских лидеров. Однако, как показывает историко-политический анализ событий тех времен, в Ереване эти документы не получили должного отклика, военно-политические круги особого значения не придавали приведенным в этих и иных источниках сведениям о происходящих в Турции и регионе военных событиях и, тем более, приготовлениям турецких войск по всей армянской границе и не приняли необходимых и должных мер, чтобы обезопасить Армянскую Республику от вражеских происков. В результате бездействия и близорукости ереванских политиков и военных кругов, эти важные документы, не удостоились необходимого внимания, были глубоко спрятаны в темных углах министерских шкафов чиновников, и незначительная часть вновь появилась в свет много лет спустя, удостоившись внимания историков. Они показывают, что в 1918 - 1920 годах руководители Республики Армения находились в состоянии эйфории, гипнотического воздействия Северских исторических решений, ошеломляющих военно-политических лидеров тогдашней Армении, в результате чего они оказались не готовыми к трезвым дальновидящим политическим оценкам и эффективным действиям, способным играть важную роль в исторических судьбах Родины, обезопасить ее от внешней угрозы и, прежде всего, со стороны Турции. Роковой оказалась и выбранная им стратегия в области политической ориентации, в результате чего 2 декабря 1920 г. Республика Армения сошла с исторической сцены, а документы, свидетельствующие об этом, нашли свое последнее пристанище в архивах Республики Армения, находящихся в Бостоне.

Vanik Virabyan - Reports of the Head of the Armenian Intelligence Group Tigran Devoyants in K. Polis about Military-Political Events in Turkey and in the Republic of Armenia - As a result of the battle of Sardarapat in May 28, in 1918 the first Republic of Armenia was formed. The first step of the government was not only the formation of the Military Ministry, but also the formation of the Intelligence Section and the counter Intelligence section which was a great event in April 14, 1919. With the establishment of the Regulations of this section the state budget included scanty means for this organization. One of the most prominent members of the Intelligence Section became Dro's classmate **Tigran Devoyants**, who was a member of Dashnaksutjun Party. Devoyants was one of those patriots who supported Armenians in the parts of the Under

Caucasus, during the years of the first Russian Revolution in 1905-1907, where the Tsar government realized armed bloody conflicts and clashes. With this intention Devoyants gathers a group of 12 well-trained; mouser-gun armed soldiers in Tbilisi, in the District of Sheitan bazar, and acted with the instructions of **Rostom** (Zoryan Stepan).

In 1908 Devoyants was arrested in connection with the “Case of Dashnaktsutjun” and was sentenced to Tsar’s imprisonment. Later Devoyants passed through many temptations, taking part in World War One, in voluntary movements and finally appeared in the system of the Intelligence Section of the Russian Army. Soon he became one of the most notable intelligence officers in the Russian Army Intelligence Service. Devoyants was the head of the Intelligence department of the 4th army corps with the leadership of General **P. Oganowski** during World War I. After the formation of the Military Unit lead by **P. Oganovski**, a “manager body” was elected by the National Burro, which should concern himself with the organizations of voluntary units and their amendments. This body arranged the formation of ‘Armenian headquarters’ in Igdir where Devoyants was responsible for the relations with military officers of Russian 4th corps. The achieved information according to the agreement was sent to Rostom, who was a member of the manager body of Voluntary groups.

During the formation of Armenian first Republic in 1918 and in 1919 Armenian intelligence officer Tigran Devoyants sent reports to General Gabriel Ghorghonyan in Paris and the under mentioned Intelligence reports are introduced for the first time to the historians and the readers, partly covering the gap which existed in the sphere of Armenian Intelligence history. These rather noteworthy documents give opportunity to have thorough and complete imagination about the history of intelligence section of the first Republic. It also brings us to a very important historical and scientific conclusion, that even in those days the problem of the formation of different units of the system of state security was the main problem, which is the most important function in the fulfillment of any State. It also negates the anti-scientific points of view, according to which in 1918-1920 Armenian state government not only didn’t manage to be, but also wasn’t an organized state, thus it didn’t even spread any positive activity, and it didn’t urge to have a powerful intelligence and counter intelligence system, it was a week body which was not able or didn’t even want to counteract special services of Turkey and other countries. For the first time it becomes possible to

find out in scientific ranks what activities were spread in the second half of 1919 by Armenian Intelligence officer Tigran Devoyats, who sent to Western Armenia by the command of Intelligence and counterintelligence Service Headquarters of the Republic of Armenia. He was given a command to settle in the Heart of Turkey, in Polis to obtain and send to Yerevan important information of the Republic of Armenia in Turkey concerning military and other events on the border. This vitally important information was either sent to ***General Gabriel Ghorghonyan*** in Paris in form of Intelligence reports, or they were sent to Armenian addressees with the help of special messengers on visit to Devoyants in Polis, or simply with the help of officers of the Military Ministry Headquarters of the Republic of Armenia. Among them we should first of all mention lieutenant-colonel ***Al. K. Shneurin*** who was one of the founders of the Armenian Intelligence section, its first chief as well as experienced counter intelligence officer ***Hovan Khan Koturski***.

In a short period of time captain Devoyants sends a great number of intelligence reports to general Ghorghonyan, which later were sent to Yerevan. These steps were taken to plan necessary better attacks against the enemy. Ironically or fatally most of the reports which had important information about military events in Turkey and Western Armenia weren't correctly accepted by military servers and politicians, they were merely put among old useless papers. And as many of the politicians were under the inspiration of the Sevr agreement, they didn't take proper steps and decisions for later foreseeing choices. After the fall of the Republic of Armenia this important documents, intelligence reports were sheltered in Boston, in the Archives of the Republic of Armenia waiting for their contemporary researcher.

N I

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

По достоверным сведениям, образовавшееся в Эрзеруме правительство во главе **Махмуда Кемаля** паши и бывшего морского министра **Рауфа бея¹¹⁵⁶** с участием Карабекира Кязима паши действует по инструкциям, по-

¹¹⁵⁶ Ռաբելիք թի - Հռատեյն Ռեմֆ թի (1881 - 1964 թթ.) - նախկին ծովային գործեր նախարար, ազգությանը չերպեց - 1912-1913 թթ. մասնակցել է Բալկանյան պատերազմներին և Սովհն աշխարհամարտին, աշխ ընկել քաջությամբ, եղել է Սվագի կոնգրեսի ներկայացուցիչը.

лучаемым из Константинополя от центрального правительства, что известно англичанам. 7 августа кончил свои занятия собранный в Эрзеруме из всех мест младотурецкий съезд, на котором Эрзерумская Турция пришла к окончательному соглашению с азербайджанскими представителями на-пасть на Армению. Решено привлечь к этому нападению главарей ашире-тов Северной Мессопотамии Ибн-Рашида и Ибн-Суата. Представители союзных миссий из Эрзерума поставили в известность союзное командование об этом с просьбой применить военную силу для предотвращения ка-тастрофы. Рауф бей в своем обращении к населению призывает население примкнуть к добровольческому движению для защиты родины. В прокла-мации своей Рауф бей сообщает, что турецкое население губернаторствах Ангоры, Конии, Кастанунии изъявило свое согласие примкнуть к Рауф бею. После союза Рауф бей выехал в Мардин, чтобы прийти к соглашению с главарями аширатов северной Мессопотамии **Аджеман пашой и шейхом Махмудом** для операции против армян и союзников. Эрзерумское прави-тельство решило не подчиняться постановлениям Парижской конференции, с каковой целью сформировало 5-6 дивизий, расположенных фронтом про-тив Армении, причем главной их задачей является действовать против Карса и в Батумском направлении. Эти дивизии: 3-я - в Ольтинском нап-равлении (3, 7, 11 полки), 9+36 сводная дивизия - в Эрзерум-Гасанкалинс-ком районе, 12-я - Карасаю-Кетаке, 11-я - Ван-Баязетской долине (33, 126, 127 полки), входят в состав 15-го корпуса под командой Кязима паши. Передовые части этих регулярных частей - отряды четников¹¹⁵⁷ - находятся

չական կոմիտեի անդամ, 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրել է Մուտքոսի գինադադարը: Ա. Քեմալի հետ միավիճակավար դեռ է խաղացի ազգային շարժման կազմակերպման գործում, 1919 թ. վերջին Էրզրումի բնարվել է Կ. Պոլսան մեջիսի անդամ, և որի 1920 թ. տեղի ունեցած կազմացրումից հետո անգիացիների կորողից ծերպակալի է և արտրվել Մայրա կրդի: Սա-կայն, քաղաքական-լուսական գործունեության որոշակի վայրիկերումներից հետո, 1922 թ. ընտրվում է մեջիսի անդամ, 1926 թ. հայտնված է միջազգային գործունեության ուժությամբ առաջարկում ու հակա-քեմայիստական օպոզիցիան, ձգտելով միշնորդի դեր խաղաղ ազգային-հեղափոխական ուժե-րի և աջ կուրական ընդդիմադիմերի միջև, միաժամանակ արտաքինքանական կողմնորո-շումներում հանդիսանալով անգոնիր, գտնելով, որ անհրաժեշտ է ամեն գնով հաշտության եզ-րեր գտնել Բրիտանական կայսրության հետ:

¹¹⁵⁷ XV-XIX դարերում Բայկանյան թերությունում տեղ գտած սերբերի, բողոքաների և այլ ժողովորդների կողմց ազգային-ազստագրական, ահաբեկչա-կան շարժման մասնակիցներ, որոնք կամավոր միավորներով առանձին գինված ջոկատներով, և 160 հոգով բաղկացած գինյալների խումբը կոչվում էր «**«Երե»**. Հենց այդ անվանումն էլ հե-տագայում, և մասնավորապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին փո-խառնվեց քրդական ավազակարարության մեջ կողմից, բայց բան իմաստն էլենագագույնեց

в постоянных стычках с нашими войсками. В Ольтах находится отряд Джадар бека в 3000 чел. при 7-8 орудиях при 12 пулеметах, в Мерденекском направлении - отряд Дурсуна эфенди, в Бардусе - Эюба паши в 3000 чел. при 3 орудиях.

В Эрзерумской области, кроме того, раздано населению около 60.000 винтовок и формируются отряды четников ("Милли"). Главные штабы по формированию четнических отрядов находятся в Конии, Ангоре, Кастанеции, Брусе, Баликесире, Пандерме. В регулярных частях частях осталось очень мало аскеров. Сильно развито дезертирство. Добровольческое движение в Турции все расширяется, захватывая все новые районы. Так, четниками 7-8 августа занят Эскишехир. В Брусе стоит 56-я дивизия в составе 400 человек. В районе Конии 12-й корпус в составе 20 и 23 дивизий. Нач-к штаба 12 корпуса бинбаши Мустафа бей. Нач-к 20 дивизии каймакам Бэзэддин бей.

Повсеместно наблюдается одна и та же картина: склады боевых припасов и оружия открываются, и все раздается населению. Везде ведутся записи добровольцев и формируются четнические отряды. Против них, по-видимому, со стороны англичан будут приняты меры, только стремятся все это сделать мирным путем (не вмешиваться в эрзерумские дела). В Константинополе и окрестностях стоит 10-й корпус. 32-я дивизия стоит в городе Константинополе, 94, 95, 96 полки 30 дивизии в Зонгулдаке. 65 офицеров 51 полка 12-го корпуса в Килиции поступили в жандармский полк. 150 же офицеров 12-ю корпуса и % других частей в разных городах Килиции, поступив на гражданскую службу, ведут тайную организацию отрядов. 4 пулемета, 15 орудий 7-12-17 см калибра и 3500 винтовок 12 корпуса спрятаны в Адане у турок.

Расформированная в Килиции 48-я дивизия распределила свое оружие следующим образом среди начальников четников: Курдскому начальнику четников Хуршид Ага - 2 пулемета и 600 винтовок, Гаджи Аге - 2 орудия, 800 винтовок, Дерсимскому и Ерзинскому Тиврим Ходже - 2 орудия, 1200 винтовок, району Джиана и Косана - 800 винтовок. В Сисе, Гаджине, Мерсине, Тарсоне раздано населению находящееся в складах все оружие. В

այլ՝ բացասական իմաստ ծեռքքերեց, որոիք մահմեդականնոլեռանդրնակչության շրջանում խոր արմատներ գցեցին:

пределах Киликии до 200 турецких офицеров тайно формируют отряды для действий против армян и союзников.

N 3

13 августа 1919 года

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայուսութիւն Հանրապետության արխիվ (Բուստի),
թիվ 9/9, պահ. 12, դ. 3 : Ձեռագիր:*

N 2

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

По достоверным сведениям, Султан написал в Эрзерум младотурецкому съезду личное письмо с предписанием вырезать всех христиан на случай вынесения Парижской конференцией решения, не соответствующего чаяниям Турции, и начать активные действия против союзников.

Бывший командующий VI армией **Халил паша**¹¹⁵⁸ и **Кючук Талеат** бежали из тюрьмы, откуда поедут в Эрзерум для руководства добровольческим движением. Демобилизация VI армии произошла в Урфе и в Диарбекире. Главные же силы VI армии направились в Битлис, где распустили аскеров свыше 25 -летнего возраста. Остальные аскеры призывающего возраста остались в Битлисе, где и ныне находятся.

До 120 орудий VI армии отправлено частью в Диарбекир, Алеппо и Конию, а частью в Битлис. Часть демобилизованных аскеров VI армии в Конии записались в отряды четников. В Зонгулдаке стоит 32-я дивизия (94, 95, 96 полки), в Стамбуле - 30-я дивизия X корпуса. Все офицеры 51 полка 12 корпуса поступили в Киликии в жандармейские полки. 150 же офицеров 12 корпуса поступили в Адане на гражданскую службу. Пулеметы и 15 орудий 7-12-17 см калибра и 3500 винтовок 12 корпуса спрятаны в Адане у турок. Находившаяся в Джебел Берекяте (Киликия) 48-я дивизия раздала при расформировании свое оружие населению следующим образом: начальнику четников курду Хуршид аге - 2 пулемета, 600 винтовок, Гаджи аге из Ислагии - 2 орудия и 800 винтовок, Девриму Ходже (Дерибей) - 2 орудия, 1200 винтовок. В Джиганском и Козакском районах населению -

---

¹¹⁵⁸ **Խալիլ Փաշա** - VI բուրքական բանակային կորպուսի նախկին հրաման նատար:

800 винтовок. Все оружие складов в Сисе, Аджине, Мерсине и Тарсоне роздано мусульманскому населению.

В последнее время в Константинополе была организована партия "Иттиад Мугамеддин", которая имеет в Киликии 6000 членов. Цель этой партии - притеснять армян Киликии, чтобы они эмигрировали. В районе Киликии хорошо вооружены (турки), и там тайно работают до 200 офицеров по формированию отрядов четников. В Киликии - 30 четников. В Эскишехире - 800 четников. В Ушаке образовалось правительство четников (по железнодор. пути Смирна - Афион Каракисар). Это четническое правительство телеграфировало в Константинополь и Кетак мютесарифу с требованием выслать ему денег и припасы.

Положение армян в провинциях изо дня в день становится более тяжелым. В Сивасе до 10.000 армян. В Новой Малатии за последнюю неделю были частичные убийства армян. По непроверенным данным, из Эрзрума председатель Совета министров получил сведение о больших успехах турок в Карском направлении, где будто ими взято в плен 200 армян солдат и милиционеров. В столице циркулируют упорные слухи о взятии турками Карса.

N 4

14 августа 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

P. S. Подробности посылаю в Эривань, а краткие сводки вашему превосходительству.

Հայուսանի Հայրապետության արխիվ (Բանառ),
թիվ 9/9, պահ. 12, գ. 3: Զետագիր:

N 3

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

По достоверным сведениям, **Падносский Кер Гуссейн паша** в Конии, откуда отправляет в Эрзрум - Баязетский район беженцев. Он ведет переговоры о предоставлении ему денег для восстановления своих гамидских полков и формирования отрядов четников. Правительство отпустило Гуссейн паше крупную сумму денег и постановило передать ему на месте ору-

жие и боевые припасы. Кер Гуссейн паша в Конии имеет штаб из гамидийских и регулярных офицеров.

Штаб 11-й дивизии с 4 батареями (1- тяжелее) в Ване. В Сарае и в Башкале склады оружия, боевых припасов и 5.000.000 килогр. пшеницы (Сарай). В Ване 2-3 склада боевых припасов и до 2000 турецкого населения. Начальник 11 дивизии каймакам **Джавид бей** в Ване. Турки продали в Хойе представителям Азербайджана 2 орудия 7 1/2 см. калибра за 20000 рублей, находившиеся в Урмии. Дильмане - русские патроны, снаряды и до 20000 винтовок. Припасы из Саая и Котура турки за неимением обоза не в состоянии вывезти. Охраняет эти склады жандармский батальон в 500 человек с пулеметами и 7-8 испорченными орудиями (Сарай).

В районах Дильмана и Урмии оперирует Симко и Исмаил ага, имеющие до 1500 вооруженных курдов. В Урмии около 500 армянок роздали турки курдам. В Хойе и в Дильмане армян нет. В Ване 800 армян. В Ардчише, Адильджевазкале и Ахлате очень мало населения. В Арнис прибили морские офицеры, чтобы пустить в ход русскую флотилию (“Али Ийсан паша”, “5-ая фрка”, “Решад бей”). Вся флотилия в исправном состоянии. В Берг[к]ри 2-3 двора курдов. В Дадване населения и домов нет, там строятся бараки для 500 аскеров. В Битлисе несколько сот населения. 1 полк жандармов рассеян в Харзане, Сгерте, Муше и Битлисе. 6-ая дивизия находится в Мосульском направлении. В Муше 1500 курдов и турок. В Мушской долине в каждом селении 2-3 двора курдов и Гаджи Муса бек с 1000 вооруженными курдами. В Харзане и Сильване племена ршкотан и джемиль враждебны к курдам. В Мардине до 1500 армян и б[атальон] диарбакирского жандармского полка. В Харпуте и Мезре до 2000 армян, жандармский полк (1-б[атальон] в Хозате). Дерсимским бекам предоставлены должности. Штаб XI корпуса и [командир] корпуса Миралай Вейли бей, а также 18 дивизия (н[ачальник] Муиттин бей) в Харпуте. В дивизии несколько сот аскеров. В сел. Гусейнике и в Харпуте несколько складов оружия и боевых припасов. Бывший комкор 4 -го Топал Салаэттин в Эрзерум. 8 -я дивизия (17, 22, 23 полки), входившая в состав “Илдъдрм орду”, расформирована в Шамском направлении. 13, 14, 15 полки 5 дивизии вошли в состав 11 дивизии за малочисленность аскеров. 16, 17, 18 полки 6 дивизии в составе всего 1500 аскеров в Мосульском направлении. 36 дивизия входит в состав 15 корпуса в Эрзеруме.

Из Эскишехира пишут: “прыбили сюда 2 офицера, учредили бюро и объявили местному населению, что должны подчиняться их распоряжениям и порвать связи с центральным правительством. Из Ангоры в Эскишехир прыбило до 2000 четников”.

Из Аджина пишут: ”В районе Азизие объявлена мобилизация и формируются отряды четников. Тайно раздается населению оружие. Среди турок распространены слухи, что объявлена мобилизация и что турки вместе с французами должны бороться против армян”. Из Аратазара пишут: “Правительство не хочет принять меры против четнического движения и видных разбойников записывает в жандармами”.

Энвер паша в Агдабие [Шушинский уезд].

Выехала в Эрзерум делегация для пропаганды против Мустафы Кемаль паши во главе бывшего командира 9 корпуса Февзи паши. Вместо Мустафы Кемаля контролером 3 армии назначен Абдулла паша, выехал в Эрзерум.

Нури паша бежал из Батума и стал во главе формирующихся отрядов аджаарцев и лазов. Он намерен перейти в Азербайджан.

Из Кайсарии и Токата получено известие о тяжелом положении армян и вообще христиан. 44-я дивизия входит в состав 12 корпуса [Кония].

N 5

18 августа 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայուսութիւն Համբարձեալության արխիվ (Բուստի),
թիւ 9 / 9, պահ. 12, դ. 3 : Զեռագիր:

N 4

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

16-17 августа из Эскишехирского района по приказанию Кемаля паши около 1½ дивизии аскеров и четников смешанно выступили по направлению Манисы-Смирны против греческих войск. В Афион Каракисаре формируется дивизия. Офицер запаса младотурок Гюсни бек (часто бывает в магазине античных предметов напротив Пера-Паласа) вербует аскеров добровольцев, отправляет их в Кады-кей, где, снабжая деньгами, отправляет их в распоряжение отрядов Кемаля паши.

В Брусе власть постепенно передается младотуркам, которые тайно формируют там отряды четников. Из младотурок в Брусе особенно вредны для союзников юрист Осман Нури, оператор Эмин бей, редактор газеты “Эртогрул” Зия Шакир. Видный четник Тавуд в Брусе совместно с египетским революционером Абдул-Кадыром стремится создать движение против англичан. Последний открыто заявляет, что Мустафа Кемаль паша¹¹⁵⁹ поручил ему организацию аширатов и даже персидский шах обещал помочь им, и что его последнее путешествие (шаха) находится в связи с последним четническим движением, организованным Кемаль пашой. Он также заявляет, что Азербайджан действует совместно с ними и младотурками и что турецкие и арабские революционеры находят приют в Азербайджане.

Кер Гуссейн паша, курдский бек, выставивший во время войны 3 полка гамидцев, получив от младотурок крупную сумму денег, выступил в Ван-Алашкерт из Конии со своим штабом для формирования отрядов четников в целях действий против армян и союзников. На месте Гуссейн паша должен получить оружие и боевые припасы.

¹¹⁵⁹ **Սուստաֆիք Քեմալ փաշա (Արարյուր, 1881-1938 թթ.)** - 1918 թ. նյեմբերի վերջին - 1919 թ. սկզբին Քեմալ Արարյուրը հայտնվում է Արևելյան Անատոլիայում՝ կապված 9-րդ բանակի (հետո այն ճնականորեն վերածեց 3-րդ բանակի) տեսչական ստուգումների հետ: 1919 թ. մայիսին ժամանակամաս է Սամսուն կարգավիրելով հարաբերությունները զինվորականների և բաղադրական իշխանությունների միջև, ինչպես նաև լուծելով ծածկագրի խնդիրը: 1919 թ. հունիսի 8-ին պաշտոնարողության դիմում է ներկայացնում, որից հետո եռանդուն կերպով ձեռնամսով է լինում «հակամամբերի ախտական պայքարին»: 1919 թ. սեպտեմբերին նրա ակտիվ մասնակցությամբ և դեկավարությամբ տեղի է ունենում Սվագի «Իրավունքների պահպանության ընկերության» համարդրական կոնքինը, որին ընտրում է ներկայացուցական կոմիտեն Քեմալի նախագահությամբ՝ ձեռք բերելով Անատոլիայում գործելու իրավունք ունեցող միակ իրավասու իշխանությունը, այսինքն՝ կատավարություն դառնալով: Այն հիմքում ուներ այսպիսս կոչված «ազգային սուվերենիտեություն» գաղափարադրույթը: Մ. Քեմալի ճնշման տակ 1919 թ. աշնանը մեծ վեճիր Դամակ Ֆեղիդ փաշայի կարինեալը իրավական է տախի: 1920 թ. մարտի 16-ին Անտանտի երկրների կամ այսպես կոչված Դաշնակիցների կողմից, և մասնավորապես անգլիացիների ջանքերով գրավվում է Ստամբուլը և պաշտոնապես անցնում է դաշնակցային ուղղագրական տիրապետության տակ: Ի հակակշիռ դրան, ազգայնական ուժերը ան պիտանի և անօրինական համարելով գործուն պատղամեն տի գործունեությունը, որը շուտով պարզապես կազմարվում է, Մ. Քեմալի գլխավորությամբ ձևանամոխին են լինում նոր պատղամենի իրավիրաններ Անկարայում, ինչը նշանակում էր անատոլիական ազգային ուժերի լիակատար հաղթանակ: Դրան հաջորդում է 1920 թ. ապրիլի 23-ին Անկարայում Ազգային մեծ ժողովի իրավիրումը: 1923 թ. հոչվագում է Թուրքիայի հանրապետությունը, իսկ **Սուստաֆիք Քեմալ Արարյուրը** դառնում է նրա առաջին նախագահը:

N 8

19 августа 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայուստամի Հանրապետության արխիվ (Բուստի),
թիվ 9/9, պահ. 12, գ. 3: Զետագիր:

N 5

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

По вполне достоверным агентурным сведениям, в Константинополе находится 25-й корпус в составе 10-й и 1-ой дивизий под командованием Миралая Шевкет бея¹¹⁶⁰. Начальник 10-й дивизии Генштаба - каймакам Вейсел бей.

В Эрзеруме штаб 15 корпуса Кязим паша. В состав 15-го корпуса входят 3, 12, 9 и 11 дивизии. В Сivasе 3-й корпус под командованием мидалая Салаэддин бея в составе 5 и 15 дивизий. В Диарбекире 13-й корпус под командой мидалая Джевдет бея в составе 2 и N дивизий. На днях N будет установлен. В Адрианополе 1-ый корпус под командованием мидалая Джифара Тeyer бея в составе 60 и 49 дивизии. В Родосте 14-й корпус под командой мидалая Кязим бея в составе 55 и 61 дивизий. В Конии 12-й корпус под командованием мидалая Селаэтдина бея в составе 23 и 24 дивизий. Подробности будут выражены постепенно.

N 9

19 августа 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայուստամի Հանրապետության արխիվ (Բուստի),
թիվ 9/9, պահ. 12, գ. 3: Զետագիր:

¹¹⁶⁰ Սիրալայ Շևկետ թիվ – հեծելազորի գնդապետ, կրթություն ստացել է Գերմանիայում: Սուլեյման Շեֆիկ փաշայի ռազմական նախարար եղած ժամանակ հանդիսացել է Կ.Պոլսում գտնվող XXV բանակային կորպուսի հրամանատար:

N 6

*Его превосходительству генералу Корганову
Ваше превосходительство*

Рапорт

Командированный в Константинополь со стороны генштаба Армении, принимая во внимание опыт прошлого и то обстоятельство, что Армения еще не признана союзными державами, чтобы обеспечить себя от разных случайностей (в особенности со стороны турок), убедительно прошу Ваше превосходительство, если только будет возможно, выслать мне какое-либо удостоверение от представителей союзного командования (английского, французского, итальянского, греческого), дабы я мог бы легально здесь жить. Я установил хорошие отношения с английской разведкой, капитаном Нэу¹¹⁶¹ и даю ему сводки своих сведений, но этого недостаточно. Необходимо мне иметь что-либо от них. Было бы хорошо, если одновременно вышлете удостоверение и от делегации нашей, что я командирован в Константинополь хотя бы для связи.

N 9

19 августа 1919 г. С уважением: Ваш Т. Девоянц

г. Константинополь Адрес - редакции "Джакатамарт"

*Հայուստամի Հանրապետության արխիվ (Բուստի),
թիվ 9/9, պահ. 12, դ. 3: Ձեռագիր:*

N 7

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Бывший каймакам Брусы, полицмейстер Эрзерума, сотрудник Кемалия паши в деле организации добровольческого движения в Анатолии сын **Махмуд Хедим бея Азиз бей** прибыл в Константинополь и выставил свою кандидатуру на должность начальника внутреннего политического отдела Министерства внутренних дел. Младотурки имеют задачу систематически

¹¹⁶¹ Կապիտան Նելի - Նոէլ, Էդվարդ Վիլյամ Չափլզ - մայոր, անգլիական քաղաքական գործակալ բուրգական և պարսկական քուրդիստանում, Սուսանի վիճայերում: Ավարտել է Վուվիչի ռազմական և պարսկական ակադեմիան: Սուլուսի գինադապարից հետո գրադիվ է ակադիմիակարուղական քարոզությանը քրդական ցեղերի մեջ Դիարբերիում և Մալաթիայում՝ դառնալով Մալաթիայում 1919 թ. տեղի ունեցած քրդական ապստամբության կազմակերպիչ: Մշտապես կապերի մեջ է եղել Ֆեյսալ թագավորի հետ Թաղդադում, նրա հետ համագործակցել:

занимать в центральном правительстве все ответственные места. Из разных местностей Малой Азии - Смирны, Айдына, Конии, Брусы- сотни турок, курдов, черкесов с разными протекциями от турецких властей получают удостоверения и кормовые деньги и идут в Азербайджан для “службы родине”.

Каймакам Плазаны вооружил всех местных крестьян, способных носить оружие.

Представитель Грузии в Константинополе Рихцладзе (Пера-палас) часто встречается с кобулетским **Чурук Сули Махмуд пашой** и ведет переговоры с младотурками о совместных действиях против армян, добровольческой русской армии и союзников.

В районе Айдина в горах собралось около 50000 турок, из коих младотурки забирают четников и отправляют частью в Эрзерум.

Все турецкие партии в Трапезундском вилайете объединились и действуют по инструкции партии “Движение и прогресс”¹¹⁶². После Эрзерумского съезда постановили оказать сопротивление всем попыткам к занятию турецких территорий. В Трапезунде, Ризе, Унии, и вообще, в Лазистане до Эрзерума население великодушно организовано и поддерживается связь с Аджарией и Азербайджаном. По непроверенным сведениям, к 14 августа Энвер¹¹⁶³, поступив в Эрзерум через несколько дней вернулся в Азербайд-

---

¹¹⁶² «ՍՄԻՐՋՄԻ և ԱՊԱԶՈՂԻՄՆԹՐՅՄԻ» ԿՈՎԱԿԳԵՐՄՐՅԱՆ, ԽՐԲԻՒԱՊ - Հիմնադրվել է 1889 թ., որի նպատակն է եղել Մուրժիայի սահմանադրական վերակառուցումը և նորոգումը: 1908 թ. կովակգորյան գործունեության հետևանքով զահենկեց է արվել սուլթան Աբդուլ Համիդ II -ը, և վերականգնվել է 1876 թ. վերացված Սահմանադրությունը: Սակայն հայերի աջակցությանը իշխանության գլուխ եկած իրքիւհայրականները 1915 թ. իրավործել են հայոց Սեծ եղեննը, որին զոհ են գնացել 1,5 միլիոն հայեր: 1919 թ. Վերջին - 1920 թ. սկզբին տեղի ունեցած դատավարությանը ուազմական դատարանը կուտակցության պարագումներին դատապարտեց հեռակա մահապատճի, որը սակայն, իրավործվեց «Նեմեսիս» ծրագիրն իրավործողների՝ հայ վլիժառուների կողմից:

¹¹⁶³ Ե ԱՎԵՐ ՓԱՇԱ (1881 - 1922 թ.) - 1906 թ. մտնում է «ՍՄԻՐՋՄԻ և ԱՊԱԶՈՂԻՄՆԹՐՅՈՒՆ» կովակգորյան մեջ: Հանդիսանալով Հուսեյն Հիլմի փաշայի համհարզը, դեկավար մաս նակցություն է ունենում 1908 թ. Երիտրոպրական պետական հետաշրջման մեջ: Այնուհետև որպես ուազմական կցորդկարծ ժամանակով հայտնվում է Բեռլինում, որտեղ սերտ կասերէ հաստատում գերմանական ուազմական շրջանների հետ: Մասնակցել է իտալա-թուրքական պատերազմին: 1913 թ. որպես գնդապետ Ենվեր թէյր նշանակվում է Հքանակային կորպուսի շտաբի պետ, որի փաստացի ղեկավարն էր: Բալկանյան երկրորդ պատերազմի ավարտամասում, խաղաղ բանակցությունների ժամանակ, երբ մեծ վեգիր Քյամի փաշան կողմնորոշվում է դեպ Անգլիան, Ենվեր թէյր իր համախոհների հետ 1913 թ. հունվարի 23-ին իրավործում է պետական հեղաշրջում, սպանում է ուազմական նախարար Նազիմ փաշային և հարկադրում Քյամի փաշային պաշտոնարող լինել: Այդ պահից սկսած մաս դասնում է հայտնի տրիումվրատի անդամներից մեկը՝ **Թայխար Սեհմեր փաշայի և Զեմազ փաշայի** հետ: Խաչ 1914 թ. Ենվեր թէյր

жан. Под видом Красного Полумесяца в Трапезунд прибывают четники в головных уборах "Энверие". В Трапезунд вернулся и известный четник - младотурок Нешад. Правительство мобилизовало всех 19- летних. Христианское население вследствие угроз со стороны турок покидает Сивасский вилайет и прибывает в Константинополь.

Столицей Эрзерумского правительства предполагается объявить Мамурет-уль-Азиз (Харпут). Часть дерсимских курдов - Кер Мустафа паша, Ганго заде - выразили покорность Мустафе Кемалю. При Кемаль паше находятся несколько индусов-офицеров, которым представлены ответственные места. При столкновениях с союзниками Энвер должен приехать в Эрзерум.

На основании просьбы населения, чтобы образовать абсолютное большинство для препятствования образования Армении, правительство постановило находящихся в районе Конии 50000 и Ангоры 40000 беженцев турок и курдов переселить в Ванский, Мушский и Битлисский районы. Сторонники Кязима паши "арестовали" отправленного в Баликесир, Ушак командующего бандой жандармерии Али Кемаля пашу, который под этой маской ареста привел к Мустафе Кемалю паше.

Части 11 дивизии, находящиеся в Ване, стянуты в Баязетскую долину (33, 126, 127 полки), 50, 51, 34 полки 9 дивизии в составе 2000 -2500 штыков в возрасте 20-24 лет находятся в районе Эрзерум - Гасан-Кала. 3-я дивизия в Ольтинском направлении. До 500 аскеров 3-й дивизии в Трапезунде. 106, 107, 108 полки 36 дивизии не входят в состав 36 корпуса. 36 дивизия в конце апреля прошла через Эрзерум на Сивас и дальше. Во всех дивизиях 15 корпуса насчитывается от 2000 до 2500 штыков, но пополняются новобранцами 19 -летнего возраста.

Из Эскишехира от 22 августа сообщают следующее: младотурки выпустили в город длинное возвывание, в котором, обрисовав угрожающую Турции опасность, подробно описывая события в Смирне, действуя на пат-

---

նշանակվում է Թուրքիայի ռազմական նախարար: Նա «Սիրտյուն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարներից էր: 1919 թ. հունվարի 1-ին դաշնակցների պնդումով օսմանյան կառավարության կարգադրագործ հեռացվում է բանակի անձնակազմից ցուցակից և հովհաննելու մասին պահանջմանը՝ բարեհաջող դառնություն հաստատվում է: 1922 թ. հովհաննելու մասին պահանջմանը՝ բարեհաջող դառնություն հաստատվում է: Հակոբ Մելքոնյանի կողմից:

риотическое чувство, призывают турок усилить четническое движение для формирования народной армии. Они нуждаются в людях и в деньгах. Центры формирования Народной армии - Ангора, Ушак и Алашкерт. После выпуска воззвания сразу же младотурки перешли к делу. Ныне весь правительственный механизм находится в руках прибывшего из Ангоры каймакама Атифа, который утвердился в здании "Штаба дивизии" и отдает распоряжения. По его распоряжению из Ангоры прибыли в селение Гаршепир 200 аскеров. Находившиеся в высылке младотурки вернулись и с местными деятелями партии "Единение и прогресс" имели постоянно совещания. Они вызвали к себе богачей и потребовали от них денег для потребностей Народной армии. В Кетаки также приступили к мобилизации и сбору денег. Положению христиан в этих районах грозит опасность. Из Бильджа сообщают, что деятельность и формирование четнических отрядов там продолжается.

N 9

23 августа 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայուսութիւն Հայոց պետության արխիվ (Բուստի),
թիվ 9/9, պահ. 12, գ. 3: Ձեռագիր:*

N 8

Его превосходительству генералу Корганову

Ваше превосходительство

Рапорт

Организаторами Народной армии "Миллие Ташкилат" в Диарбекире, Сертсе, Харзане и Битлисе являются делегат **Пелерджия Атар Гакки бей**, Шевки бей, бывший командующий жандармами в Смирне, ныне находящийся в Диарбекире полковник в отставке **Азиз Пиранджи Ситки** и диарбекирские **Кер Юсуф и Джемил паша Верси заде**. Они принудительно собирают от населения деньги для препятствования образования Армении. В Сертском и Битлисском районах набирает четников курдский вождь Бишарэ Чато. Находящиеся в этих районах вооруженные курды примыкают к Народной армии. Мушский вождь курдов Гаджи Муса бек назначен Мустафой Кемаль пашой командующим всеми курдскими силами Мушской долины.

Харпутский вилайет также примкнул к добровольческому движению. Инициатором этого движения в Харпуте был местный богач Ахмед бей, который и управляет областями.

В распоряжении партии “Единение и прогресс” поступило много денег. Везде в Турции образованы комиссии по сбору денег. Несогласных с этим национальным движением и не платящих установленного комиссией взноса убивают. Во главе формирования Народной армии в районе Хозана (близ Арабкира), Теврига, Педорики стоят Деп ага и дерсимский Эрзе. По слухам, в Харпутской области уже записалось в Народную армию до 50000 турок и курдов (преувеличено). К четническому движению примкнули из четников племя “Гошма” и “Гомог”. Во главе четников черкесов стали Гош заде Муса бек, Канболат бей заде, Осман бей и Гошма Гасан бей. Они обещали выставить до 2500 сабель конницы.

Бежавший из Батума Нури паша прибыл в Эрзерум. Родственник Энвера бывший командующий 6 армией Халил паша находится в районе Баликесира, откуда он намерен выехать в Азербайджан.

Штаб 11-й Кавказской дивизии и 34 полк - в Баязете, 33 полк - в Ардчише, 18 полк - в Ване. В роте 11-й дивизии 60-70 аскеров. Штаб 5-й дивизии (III корпуса) в Амасии. 5-я дивизия расположена в районе Амасии. Штаб 15-го корпуса решено перевести из Эрзерума в Эрзинджан. 9-я дивизия в Эрзеруме. Штаб 3-й дивизии и 7-й полк (15-го корпуса) - в Трапезунде, 8-й полк - в Байбурте. Предполагается штаб 3-й дивизии перевести в Гюмуш-хане. 12-я дивизия (штаб) в Хорасане. 30 и 31 полки 10-й дивизии - в Константинополе, а 32-й полк в Зонгулдаке. 1-я дивизия в Измирском районе.

N 10

24 августа 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայուսութիւն Համբարձելության արխիվ (Բուստի),
թիվ 9/9, պահ. 12, դ. 3: Զեռագիր:*

N 9

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Командир 20-го корпуса Али Фуад паша¹¹⁶⁴ из Ангоры со 150 всадниками поехал в Сиври Хисар и, согласно постановлению Сивасского конгресса, прогнал со службы сторонников Константинопольского правительства, назначил своих и объявил мобилизацию.

Из Амасии в Чорум прибыл из Народной армии бинбashi, арестовал мютесарифа и объявил мобилизацию. Каймакам Эскишехира и Афион Каракисара примкнул к “Милли”.

В Гонии (в Конии - В. В.) четники захватили телеграф.

В Ангоре четники заняли почту, телеграф. В Миллет-бахчеси в Ангоре состоялся большой митинг, где младотурки объявили себя большевиками и нашли одобрение населения. Все население Ангоры вооружено, и вооруженные хозяинчили по городу. Из Хозката христиане, думая, что в Ангоре безопасно, бегут туда. Состоявший мютесарифом Скутари, а потом Синопа Масар Тифик примкнули к “Милли”. Энвер паша находится в сношениях с Мустафой Кемаль пашой и подписывается как фельдмаршал Энвер.

В селениях Конии четники приглашают мухтаров и имамов, объясняют им положение Турции и центрального правительства и приказывают не платить податей и налогов центральному правительству. Одновременно с этим четники облагают население взносами в пользу “Ташкилата Миллие”. Командующий четниками в Алашенде Сулейман бей сделал циркулярное предписание всем правительственным чиновникам оказать содействие всем чинам “Милли”. Иначе идут угрозы. По предписанию Мустафы Кемаля

---

¹¹⁶⁴ **Ալի Ֆուադ փաշա** - բրիգադի գեներալ, Անգորայում տեղաբաշխված XX բանկային կորպուսի հրամանատար: Առաջին աշխարհամարտի սկզբին գործուղվում է Սիրիա, իսկ 1916 թ. գարնանը՝ հյուսիսարևելյան ռազմաճակատ, որտեղ հունիս-օգոստոսին մասնակցում է ռուսների դեմ Երգրումի ուղղությամբ թիքացող ռազմական գործողություններին: Սպազի կոնգրեսից (1919 թ. սեպտեմբերի 4-12) հետո դառնում է Արևմտյան Անատոլիայի ազգայնական բոլոր զինված ուժերի դեկավարը: 1920 թ. Ալի Ֆուադ փաշան ստանձնում է Սուլեյման պարակ վրա արտակարգ հանձնաժողովի նախագահի պաշտոնը, 1921 թ. նարսիմ նշանակվում է Թուրքիայի դեսպան ՌԽՖՍՀ-ում, իսկ 1922 թ. հունիսին ընտրվում է մեջիսի անդամ և Իրավունքների պաշտպանության ընկերության Կա-Հ նախագահ, 1924 թ. դառնում է առաջադիմականների կուսակցության գլխավոր քարտուղարը:

паши, все курдские шейхи объединились. Участились нападения курдских банд на сирийцев.

N 18

17 сентября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայուսամի Հայրապետության արխիվ (Բուստի)
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Ձեռագիր:*

N 10

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Из Эскишехира сообщают следующее: “В начале августа из Ангоры прибыл в Эскишехир каймакам **Атиф бей**, который, заняв здание штаба дивизии, прогнал начальника дивизии и сам занял его пост. Правительство для предупреждения этого движения или не имеет силы, или, скорее всего, действует с Милли сообща, о чем сообщу особо. В последнее время в город Эскишехир прибыл террорист партии “Единение и прогресс” гюмуджинский **Гафиз Реджаб**, который за все время войны служил на железной дороге шпионом. После перемирия он скрывался. На днях он стал уже явно работать. Атиф бей и Гафиз Реджаб часто имеют совещания со следующими младотурками-руководителями народного движения “Милли”: 1) кебрислийский Халил ага (разбогател во время войны), 2) Хусрев, бывший депутат парламента из Алеппо, делегат Ангоры или Сиваса в конгрессе “Милли” в Сивасе, 3) бывший муаджир Мемури Эскишехира - Атиф, 4) в Мерхезе - Исмаил, 5) Орман Мемури, 6) купец эскишехирский Иаги заде Абрахман - делегат конгресса в Сивасе из Ангоры или Сиваса, 7) Сын Гаджи Велиа - Гуссейн - делегат в конгрессе Сиваса. Отец -городской голова и лидер “Иттиляфа” в Эскишехире, 8) бывший мютесариф Биледжика Гакки.

Большой частью имеет почву “Ташкилата Миллие” среди бежавших из Румелии татар. Что же касается местного турецкого крестьянства, то они по психологии барана, склоняются во все стороны. Богатый же класс как будто настроен против “Ташкилата Миллие”, так как это касается их кармана. Из вполне достоверных источников узнал, что местные турки – бо-

гачи под давлением губернатора дали “Миллие” крупную сумму денег. Ныне, хотя это движение находится в подполье, однако во всякий момент можно ждать вспышки. В Ангоре почту и телеграф заняли “Милли”, и все население, вооруженное с ног до головы, высыпало на улицу и объявило: “Мы признали большевизм”. Многие христиане из Гезката бегут в Ангору, а из Ангоры в Эскишехир.

Из Кетакии сообщают следующее от 14 сентября: “Месяц тому назад из Алашеира и Ушака городской голова получил телеграмму с предложением подчиниться “Милли”. Горожане, принимая во внимание бессилие центра, постановили пойти навстречу “Милли” и подчиниться ее распоряжениям. Руководителями “Ташкилата Миллие” в Кетакии являются: 1) алаширский Сулейман Сирури, 2) Ушакский юзбаши Тиксин, 3) Бывший директор учительской семинарии Джевдет (видный младотурок), 4) Мустафа чауш, начальник местных жандармов. В Афион Каракисаре работа “Милли” ныне ведется тайно.

Из Амасии сообщают следующее: “Мустафа Кемаль паша после Сивасского конгресса всю территорию от Кавказской границы до города Амасии, включая и Амасию, объявил Турецкой республикой. На дверях домов в Амасии расклеены объявления, в которых говорится, что население само должно управлять собой, не слушаясь Константинополя. Из Амасии послали в Марзиван делегацию с предложением присоединиться к правительству Мустафы Кемаля паши. Четники заняли все дороги, ведущие в Амасию, и даже не пропустили идущих из Марзивана в Амасию английских солдат. Из Марзивана христиане стали бежать в Самсун”.

Штаб 20-го корпуса установился в Эскишехире с новым командиром корпуса Гамди пашой. Сам 20-й корпус находится в Ангоре со своим командиром Фуад пашой, перешедшим на сторону Мустафы Кемаля паши. Военный министр приказал “20-й корпус Гамди паши назвать 5-ым корпусом. В 5 верстах от Афион Каракисара находится штаб 23-й дивизии. В Брусском вилайете усиливается четническое движение. Начальник четников арнаут Аслан действует на горах Тавшанджылы (в районе Эскишехира). 6000 четников из Миалиджа (между Брусой и Киданией) 15 сентября прошли по направлению Эскишехира. Правительство в Константинополе стало собирать офицеров запаса и посыпать для “пополнения регулярных

частей в Анатолии”, т. е. для усиления четников. 15 дней тому назад отдан приказ всем офицерам 15 корпуса вернуться в свои части.

Мустафа Кемаль паша за неподчинение своей власти повесил каймакама Токата. 17 сентября Сенат в Константинополе имел экстренное заседание о четническом движении. Эрзерумское правительство в Амасии открыло национальный банк с основным капиталом в 5.000.000 лир. Начальник 2-го мобилизационного отдела 1-го корпуса в Эскишехире – бинбashi Гюски (младотурок). Этот отдел охватывает районы Биледжика, Сеюда, Сейдинази, Кетаки, Тавшанджылы, Каражисара, Половатна, Агшеира, Илкна, Эмеда, Сиври Хисара. Назначенный со стороны конгресса Ангоры месяц тому назад Акиф находится с 400 регулярными аскерами в 20 верстах от Эскишехира в селении Кара-Шехир с 6-ю офицерами.

N 19

18 сентября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայուսումի Հանրապետության արխիվ (Բուստի),
թիվ 17/17, պահ. 12, գ. 3: Զետագիր:

N 11

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

В Малатию прибыл видный член партии “Единение и прогресс” **Аю заде Абдурахман эфенди**, который стал по инструкциям от Мустафы Кемаля паши собирать четников и формировать отряды “Милли”.

По агентурным сведениям, в Эрзеруме находятся штабы 15-го корпуса, 9-й дивизии и “Милли”. Формированием отрядов четников заняты офицеры 15-го корпуса под наблюдением командира 15-го корпуса Карабекира Кязима паши¹¹⁶⁵. Только надежные четники и младотурки - члены партии

¹¹⁶⁵ Կարաբերի Սուսա Ջյազիմ Փաշա (1882 թ. - 26 հունվարի, 1948 թ.) - Երգրումունտեղաքաջուկած XV բանակային կորպուսի հրամանատար, գեներալ, պրոֆեսոր: Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ, 1915 թ. գլխավորել է բոլորական բանակային XIV կորպուսը, եղել է I և VI բանակների շտաբի պետ: 1918 թ. դեկտեմբերի 22-ին նշանակվել է Կովկասյան Ի բանակային կորպուսի հրամանատար, 1919 թ. մարտի 2-ին՝ XV բանակային կորպուսի հրամանատար: Թուրքական «Սլյոյ» ազգայնական շարժման ժամանակահատվածում Արևելյան (Կովկասյան) ուազնաճակատի գլխավոր հրամանատար եղաւ 1920 թ. աշնանը գործուն մասնակցություն ցուցաբերել Հայաստանի Հանրապետության ուազնաբաղադրական շախչախման

“Единение и прогресс” - получают в месяц по 30-35 лир жалованья. В последнее время в селениях принимают под четники всех, способных к ношению оружия, и их определяют в отряды четников. Большинство таковых жалованья не получают и дезертируют. Четники в селениях налагают контрибуции, отбирают продовольствие и скот у крестьян. В Эрзеруме находится 150 армян и 50 греков. В районах Хиги, Гасан-Кале и Кепри-Кея курдские четники, вооруженные Мустафа Кемаль пашой, грабят самых турок. Из Трапезунда через Эрзинджан в Эрзерум заняты четниками Мустафа Кемала.

Партии в Константинополе: 1) сторонники Хиналэддина, состоящие из молодежи, имея своим органом “Алемдар”, и 2) сторонники полковника Садык бея, которые заявляют, что они составляют фундамент партии.

Губернатор Сиваса Решид бей был вызван в Константинополь. Решид бей при выезде из Сиваса по пути получил распоряжение министра внутренних дел вернуться на свое место. Сторонники Мустафа Кемаля при возвращении Решида в Сивас устроили ему, как признак победы над константинопольским правительством, торжественную встречу. 17 сентября члены правительства на заседании Сената, сделав подробный доклад о развитии в стране четнического движения, сообщили также, какими путями и сколько союзнических войск должны быть отправлены внутрь страны для оккупации части Анатолии. Правительство отпустило в распоряжение депутатов парламента Смирны (турок) крупную сумму денег для пропаганды против оккупации греками Смирнского района. По полученным Портой сведениям, происходит концентрация четников в Ангоре. Мустафа Кемаль паша телеграммой на имя Султана, заявляя о своей покорности Султану, объявляет, что он не признает Константинополь за правительство и что он является диктатором самостоятельной Анатолии. В Родосте имеется один полк аскеров. В последнее время по сообщению из Родосты, адрианопольский губернатор лично записал в четники 500 человек.

գործում, գործուն դերակատարություն է ունեցել 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Հայաստանի Հանրապետության համար աղետայի ռազմարարական հետևանքներ ունեցած Ավերանդրապոլի տիրահեշտակ պայմանագիրը կնքելու հարցում: 1921 թ. հոկտեմբերին, Կարսի կոնֆերանսում գլխավորել է բոլորական պատվիրակությունը, ՈԽՖՍՀ-ի, Անդրկովկասյան հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև կնքելով պայմանագիր: 1923 թ. ընտրվել է մեջլիսի պատգամավոր, դարձել առաջադիմական հանրապետական կուսակցության անդամ: Մ. Թեմալից հետո գլխավորել է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը:

Из Эрегли от 14 сентября сообщают следующее: “Мютесариф Нигдз арестовал в Эрегли сторонников константинопольского правительства и отправил в Сивас. Имамом в Эрегли четникам отдан приказ для очистки молитвенных домов и мечетей для 8000 войск”. Четники, обобрав население в Афион Каракисаре, собирались со стороны Эрегли и Афион Каракисар наступать на Конию, которая считается центром итиллалистов.

Со стороны Мустафы Кемаля паши в Константинополь прибыла делегация из 4-х лиц и вместе с докладом Эсад паши¹¹⁶⁶ и командующим жандармами Кязим пашой представилась Султану. Правительство постановило отправить видного деятеля партии “Единение и прогресс” Эсад пашу и Кямиль пашу с делегацией в Анатолии для переговоров с лидерами “Ташкилата Миллие”.

Командиром 12-го корпуса назначен бывший командующий в Йемени Кара Сайд паша. Назначенный правительством на должность командира 20-го корпуса Гамди паша командиром 20 корпуса Сеид пашою взят в плен. Мост близ Биледжика взорвали четники местечка Гава. В Бруссском вилайете близ селения Гараджа бей идут стычки между арнаутами и черкесами из-за назначения каймакамом Гараджа бея вместо черкеса Осман бея - арнаута.

N 49

22 сентября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայուսութիւն Հանրապետության արխիվ (Բուստի),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Ձեռագիր:

N 12

Его превосходительству генералу Корганову

Raport

Фаик бей, служащий в банке Чифтчи в Эскишехире, сообщил посланному к нему агенту на заданные вопросы следующее: “Через несколько дней по пути Гайдар паши в Эскишехир мосты должны быть взорваны. Мусульманское население всей Турции примкнуло к национальным силам. Центр национальных сил - Сивас - прервал свои сношения с Константино-

¹¹⁶⁶ Եսաղ Փաշա - բուրքական քաղաքական գործիչ, 1920 թ. առաջարկել է նախարար:

полем. Во главе движения стал Энвер паша, который ныне находится в Сивасе. Мы имели до 150.000 сил, вооруженных итальянскими винтовками. Имеем в достаточном количестве оружие и боевые припасы. В нашем главном штабе имеются итальянские офицеры. Итальянский маузер покупают за 50 пиастров. Наша цель - спасти страну, мы ни под каким видом не примем английского покровительства. Мы будем более довольны американским протекторатом. Вильсон дал слово нам осуществить 12-й пункт перемирия. Если придут американцы, т. к. они не наши соседи, мы через 4-5 лет сумеем очень легко их выгнать, объявляя им, что мы в состоянии теперь править собою. Но если мы примем английский протекторат, тогда выгнать их из нашей страны будет невозможно. Мы требуем, между прочим, отставки нынешнего кабинета и ведущего бразды правления Иззедду пашу¹¹⁶⁷, который подписал условия перемирия и постановил условие, чтобы в Константинополе осталось 8 английских офицеров. Однако с заседанием его нынешний кабинет, который подкуплен англичанами, а также Султан, который также подкуплен англичанами, разрешили, чтобы Константинополь заполнился офицерами, солдатами и орудиями. Весь Константинополь подкуплен англичанами.

В Ушаке греки собрали для наших 15000 лир, но наши (т. е. "Милли"-В. В.) отказались принять, заявив, что не нуждаются в их деньгах "Деньги мы берем из государственных и земельных банков. Когда же у Сиври Хисарского земельного банка потребовали деньги, чиновники захотели узнатъ, на каком основании выдать деньги. Офицеры, показав револьверы, ответили - вот приказ. Взяв все деньги, чтобы в будущем не обвинили банковского чиновника, офицеры выдали расписку на имя "Сивасского конгресса". Все покупается в селениях за деньги. От мухтаров и имамов селе-

---

¹¹⁶⁷ **Իզգեր փաշ** - թուրքական բանակի մարշալ, սովորանի գեներալ-համհարզ, սենատոր: 1908 թ. երիտրուրքական պետական հեղաշրջումից հետո նշանակվել է Գլխավոր շտարի պետ, այլ պաշտոնում էլ մասնակցել թուրքական բանակի վերակառուցմանը ուղղված՝ Ֆոն դեր - Հոլցի գերմանական առաքելության աշխատանքներին: 1913 թ. Բալկանյան պատերազմի ժամանակ գրանցեցրել է օսմանյան բանակի փոխ-գեներալիսիմոսի պաշտոնը, իսկ պատերազմի ավարտից հետո դառնում է ուսազմական նախարար: Նրան այդ պաշտոնում 1914 թ. փոխարինում է Էնվեր փաշան: Առաջին աշխարհանարիտարիներին Կովկասյան ճակատում գլխավորել է Ի թուրքական բանակը: 1918 թ. թուրքական պատվիրակության կազմում մասնակցել է Բրտան-Լիոնվակի բանակցություններին: Իզգեր փաշան 1918 թ. հոկտեմբերի 13-ից մինչև 1918 թ. նոյեմբերի 9-ը գրադեցրել է նախարարական մի շարք պաշտոնները: Նաև եղել է մեծ վեզիր:

ний берутся подписки о том, что они обязаны в нужный момент выставить 100-200 человек. Английские солдаты - индусы-магометане - объявили, что не поедут против турок, т.к. они нам ничего не сделали. Ведь индусы - магометане молятся в наших мечетях. По происхождению же англичане-солдаты не вступят в нашу территорию, т. к. для англичан война кончилась. Все англичане - солдаты сбросили винтовки и заявили, что мы больше не пойдем воевать, т. к. война кончилась. С этой точки зрения наш вопрос находится в самом благоприятном для нас положении. В Гахатии объявлена мобилизация христиан и мусульман. Неподчиняющиеся будут расстреляны”.

В Гахатии арестовывают 8-10 армян и греков и спрашивают их - кого признаете: Константинопольское правительство или “Милли”? Армяне отвечают, что признают Сивас, а греки - Константинополь. Армян освобождают, а греки продолжают сидеть в тюрьме. В Сиври Хисаре Али Фуад паша зовет 175 видных турок и, объявив им, что “образовалось Сивасское правительство, имеем большую армию, которая вскоре прибудет в Сиври Хисар, посему все местное население должно примкнуть к нам”, поэтому требуется от них подпись в признании населением Сивасского правительства. На это ему отвечают: “Вопрос серьезный, и т.к. относится к самому населению, поэтому следует спросить мнение самого населения”. “В ответ на это Фуад паша требует от присутствующих подписать приговоры, но, получив отказ, приказывает арестовать их. На это собираются турчанки, бьют камнями окна Фуада паши. Последний освобождает 132-х, а 43-х отправляет из города в неизвестном направлении.

В N номере газеты “Иттидал” от 21 сентября, выходящей в Эскишехире, есть приказ, в котором говорится, что штаб 20-го корпуса утвердился в Эскишехире, и приказывает офицерам 20 корпуса в течение 15 дней прибыть в Эскишехир, иначе грозя наказаниями. Из Кара-Базара (в 20 километрах от Эскишехира), арестовав национальные силы, отправили в неизвестном направлении 15 видных турок. Турецкое население в провинциях в страхе, и свои семьи богачи перевозят в Константинополь. Мютесариф Карабисара перешел на сторону “Милли”.

№ 22

23 сентября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայուսութիւն Համբարձեալության արկուիլ (Բուստի),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Զեռագիր:

N 13

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

По постановлению Сивасского конгресса, конгресс обратился к союзным державам с нотой, в которой жалуется на то, что центральное правительство, обязанное созвать в течение 4 месяцев парламент, не созывает парламент и восстанавливает мусульман друг против друга. Почему они решили прервать свои связи с центральным правительством. Мир может заключить только пользующийся доверием нации - кабинета. В конце заявляя, что конгресс представителей Анатолии и Румелии, обеспечивая спокойствие страны, просит от великих держав нравственного содействия.

Сивасский конгресс обратился к командиру 20-го корпуса с письмом, в котором говорится о том, что "народное движение возникло вследствие угроз со стороны внешних врагов, стремящихся разделить Турцию. Правительство же остается в роли зрителя, и игнорирование им национальных прав заставило, чтобы нация сама заботилась о себе, и, таким образом возникло национальное движение. Константинопольское правительство не довольствуется этим, выставив все законные движения как повстанческое движение. Оно приказывало арестовать сторонников национального движения как изменников. Хотя нация сделала попытки ознакомить Султана с этим положением, однако правительство не допустило. Перехваченные на ми две телеграммы от центрального правительства (на имя харпутского вали Галим бея) показывают, из каких изменников в Османской истории невиданно плохих лиц состоит оно. Это правительство выставило против защищающих честь наций таких лиц, как харпутского губернатора изменника Али Галиба, мютесаррифа Малады Бедрхани Халила, бедрханского Камирана Джеладите, Диарбекирского Джемил паша задэ Экрема, Миллан задэ Рифата и тому подобных лиц, которые вместо совести несут золото (т.

е., подкупленные). И чтобы образовать Курдистан, не стесняются отправить для разрушения страны чужестранца полковника Неовиля. Министр внутренних дел и председатель комитета англофилов Адил выпустил приказ для ареста членов национального движения и Сивасского конгресса, отравив для этой цели ряд негодяев, чтобы таким образом произошел раскол между нацией. Тем временем пролилась бы кровь и враги заняли бы страну. Нация, когда узнала действительность, издала приказ об аресте этих негодяев, но они бежали. Однако они преследуются и будут наказаны как изменники”.

Подпись - президиум Сивасского конгресса.

В Ангоре богачи, правительственные чиновники и духовенство единогласно постановили подчиняться постановлениям Сивасского конгресса и порвать связи с Константинопольским правительством. Городской голова муфтий, муллы и видные горожане Ангоры письмом на имя Султана, выражая ему верноподданныческие чувства (из Ангоры), просят его своим авторитетным словом разогнать раскол между населением.

Президиум Сивасского конгресса послал следующий приказ всем командующим частями и высшим должностным лицам: “Принимая во внимание, что нынешний кабинет министров порвал связь между Султаном и нацией и, что доказано, кабинет продолжает действовать по изменническому направлению. Нация же до тех пор, пока во главе правления не станет законная правительственная власть, постановила: порвать с центральным правительством всякие сношения, а также прервать телеграфное и почтовое сообщения. Местные административные и военные власти должны соединиться и осуществить этот пункт и результат сообщить президиуму Сивасского конгресса”.

Подпись - президиум Сивасского конгресса.

Городской голова Ангоры Гаджи бек бежал из Ангоры в Эскишехир. Бывший же губернатор Ангоры арестован в Чоруме четниками. В штабе 20-го корпуса офицеры штаба, собрав видных представителей города и представителей духовенства, заставили подписать приговор о своем признании постановлений Сивасского конгресса. Руководитель четников в Ангоре Осман бей послал каймакаму в местечко Бала телеграмму о производстве вали мобилизации и доставлении в Ангору для их отправления против

греков. Припасы четников в Ангоре хранятся под госпиталем. “Прятались за городом и в горах Эльмадаги”.

В Ангоре все преступники четниками освобождены из тюрем. Играют роль в четническом движении в Ангоре младотурки: 1) Лалейди Гуссейн, 2) Пириджли Гаджи Омар, 3) юрист Кемаль бей “Сулфь во селамех фрка реиси”, 4) доктор Низамедтин, 5) доктор Гамид Шюкри, 6) доктор Миралай Наил бей, 7) Булгурлу задэ, 8) Ганефи задэ, 9) Кара Биберэ задэ, 10) Чингяна Гаски и другие. В селении Аяшли - начальник четников Кара паша. Житель Эозката Али эфенди из Константинополя постоянно привозит в Ангору оружие. Из Эозкатской тюрьмы выпустили всех арестованных. Оружия в Эозкатах много. Рыночная цена винтовки -15 лир с 200 патронами. 18 сентября начался съезд всех четников района Сиври Хисара в селении Агдаш. Из Конии в Чангр прибыло 12 фургонов оружия. В Ангорском вилайете штабом 20-го корпуса раздано населению оружие. Четники получают 35- 40 лир в месяц. Офицеры получили сразу годовое жалованье. Во всей губернии Ангоры готовы к выступлению 6000 четников. Губернатор Ангоры Муэттин паша, выехав 10 сентября из Ангоры, посетил Кескин, Кршеир, Меджур, Гаджи Бекташ, Богазман, Эозкат. 16 сентября он выехал в Чорум.

N 24

24 сентября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայուսութիւն Համբարձեալության արկածիվ (Բուստան),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Ձեռագիր:*

N 14

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

24 сентября не состоялось заседание Совета министров. После обеда некоторые из министров были у премьера и совещались об отставке министров. Отсутствовали министры юстиции Мустафа, общественных работ Абуг паша и военный министр Сулейман Шефиг паша. Относительно них говорится, что вышли в отставку, мотивируя тем, что Ферид паша вместе с министром внутренних дел составляет согласительную программу с “Таш-

килатом Миллие". С этой целью выехали в Анатолию черкез Сеид паша и Окулис Эсад паша. Должен был ехать и Али Кемаль паша, но не разрешил ему это военный министр, который был против соглашения с Мустафа Кемаль пашою и настаивал, что с содействия союзников войск будет возможно подавить восстание.

24-го вечером кабинет непременно должен был выйти в отставку, при этом если Ферид паша на этот раз не примет премьерство, тогда министр внутренних дел Адил бей будет премьером. В последний момент выяснился, что премьерство предложено бывшему военному министру Ферид паше, министерство внутренних дел - атташе Хедифа, вернувшимся недавно из Швейцарии Решид бею. Жена Энвера паши дочь Султана Наджлие с 23 сентября из острова (?) уехала в провинцию для следования к Энверу, который в Эрзеруме.

После вывоза из Кетакии 50 вагонов боевых припасов, чтобы не сумели вывести оставшиеся там 20 -25 вагонов боевых припасов англичанами, четники взорвали мост между Кетакией и Эскишехиром. Четники, напав на Афион Карагисар, Кета[к]гию, Сиври Хисар, собрали от населения деньги, произвели мобилизацию и с мобилизованными ушли в местечко Сеиди Гази, где находится их штаб. Из Сиври Хисара четники арестовали 40 видных граждан и взяли их с собою.

Туннели близ Конии между Алаюнд -Чокларол четники собираются взорвать. Четники напали на станцию "Вичери" (Ангорское направление). Четники действуют отрядами в 300 человек, имея на каждого 8 человек с собой офицера. В распоряжение Али Фуада паши в Ангору прибыло 4500 четников, предполагается из Сиваса, и которые расположились лагерем в горах и за городом. Четники в Ангоре арестовали 6 греков и доктора Алевридиса. Представители англичан выехали из Ангоры, а французский представитель Буасон остался в Ангоре. В Сиври Хисаре 3-400 четников. Четниками занят Мигалджиг. По приказу Султана в Эскишехире утверждается вместо 20-го 5-й корпус под командованием мирадая Гамди паши. Али Фуад паша из Сиври Хисара вернулся в Ангору. В Кетакии 500-600 четников, Мустафа Кемаль паша после усиления своих позиций намерен двигаться в Константинополь. Из Беледжика от 18/ix сообщают следующее: "Регулярных турецких войск здесь нет, но ждут в ближайшем будущем прибытия. В селениях Инджилги, Илась бей и в окрестностях Эскишехира

появилось 200 четников. 8 сентября между жандармами и четниками произошла перестрелка, во время которой убито 4-5 и ранено несколько турок. После этого в районе усилились разбои. Руководителями четнического движения в Беледжике являются: 1) городской голова Мустафа, 2) купец Мустафа бей заде Али, 3) Тором заде Али, 4) Ханджи Сарадпо Мустафа, 5) Назин- сын юзбashi Гаджия, 6) сын Назир хаджи Тайсин, 7) из Абасли мулла Махмед. Они, между прочим, содействовали побегу из Ерусы в Эскишехир и дальше “бежавших из Константинопольской тюрьмы Кючук Талеата и Халила пашу со своими 43 товарищами”.

12 сентября Мустафа Кемаль паша послал телеграммы в Беледжик городскому голове и муфте следующего содержания: “Не должен подчиняться центральному правительству. Если окажете нам сопротивление при прибытии к нам, вас ждет виселица”. По получении этой телеграммы мютесариф совещался с видными горожанами и по вызову выехал в Константинополь. После съезда в Ангору месяц тому назад из Алашеира и Умага Сулейман Сирури и Назив послали мютесарифу Кетакии такую же телеграмму, после чего опять созвали граждан и решили, что так как центр не имеет сил, подчиняться Мустафе Кемалию”. После этого опять мютесарифа вызвали в Константинополь. Из Гейве от 22/IX сообщают следующее: “Четнические и разбойниччьи шайки в зачатке формирования. Видными руководителями младотурок и четнических организаций в Гейве являются: 1) Нуфус Мемури - Гафиз Фуад, 2) помощник Бекир, 3) помощник Али, 4) командир жандармов Эсад, 5) Кадыр Пайлеван (на станции Гейве).

№ 27

25 сентября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայութակի Հանրապետության արխիվ (Բուստան)
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Զեռազիր:

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Доношу сводку сведений, поступивших за последнюю неделю.

В Брусе штабы 17-го корпуса и 56-й дивизии. Имеются отряды четников партий "Иттиад" и "Иттилаф". Циркулируют в городе слухи о предстоящем занятии города четниками. В Ангоре 2000 аскеров 20-го корпуса, а в вилайетах до 6000 готовых к выступлению четников. В Ангорском вылайете мобилизация. Четники получают в месяц 35-40 лир. Повсеместно после Сивасского конгресса четники собирают горожан, представителей духовенства и требуют от них подписки о признании ими Сивасского правительства. Сивасский конгресс обратился к представителям держав с нотой, в которой, обвиняя Константинопольское правительство в монархизации, сообщают, что принуждены порвать свои связи с центральным правительством, пока им не будут создан парламент и не произойдет смена кабинета. Такого же содержания письмо отправлено командиру 20-го корпуса.

Из Конии в Ангору тайно перевозятся боевые припасы в Анлиз, Токат... Все преступники освобождены из тюрем. Сулейман не принял отставку министров и приказал кабинету временно продолжать работу. Почти весь Кастемонийский вилайет перешел на сторону Мустафа Кемаля паши. Там производится сбор денег в пользу "Милли" и местами мобилизация. Зонгuldak также перешел на сторону "Милли". Четники намерены со стороны Болу занять и Атабазар. Улу-Кишла (300 четников), Эрегли, Караман, Акшеир в руках четников.

Мустафа Кемаль паша со своим штабом находится в Сивасе, где находятся около 5000 аскеров. Мустафа Кемаль принял меры для привлечения на свою сторону курдов кизильбашев Куригая и Дерсима. В окрестностях Сиваса роются окопы. Армянам в Сивасе объявили, что если они потребуют независимость Армении, то будут вырезаны. Близ приюта поставлен часовой. Автомобили Американского благотворительного общества тщательно контролируются близ Сиваса. Кайсерия в руках четников. Они объявляют себя большевиками. В Кайсерии мобилизация.

N 24

26 сентября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Քուսոմ),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Զեռազիր:

N 16

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Получил Вашу записку. При сем прилагаю ключ от составленного мною шифра, получение какового прошу не отказать в любезности сообщить. По получении ответа сумею сообщать Вашему превосходительству многое, о чем нельзя писать без шифра. От генерала Кишишева¹¹⁶⁸ (из Тифлиса) получил бумагу, в котором предписывает Гуляну (капитан, который приехал в Париж за аэропланами) немедленно вернуться в Тифлис из Батума в его распоряжение.

Положение здесь изо дня на день делается более угрожающим. В руках Константинопольского правительства остались лишь 4 города, остальная часть страны занята Мустафа Кемаль пашою. Жизни армян везде в Турции угрожает опасность. В Сивасе армяне до 60 -летнего возраста мобилизованы. Энвер направлен в Азербайджан, но в скором времени станет во главе четнического движения, которое все усиливается. Если оккупацию Турецкой Армении отложить до весны, будет очень трудно справиться. В Конии арестовали, и здесь сдали русским, приехавшего из Советской России делегатом на Сивасский конгресс русского капитана, большевика, по словам которого на конгрессе участвовал и представитель Азербайджана.

Приехавший со мною из Эривани полковник Шнеур давно вернулся в Эривань, откуда я уже 2 месяца не имею ни писем, ни денег. Если бы скоро мне не вышлют денег, тогда вся работа рассстроится. За август и сентябрь я от полк[овника] Шнеура на жительство мое и на работу получил 60.000 руб. кавк[азскими] бонами, что составляет 450 турецких бумажных лир, т.

¹¹⁶⁸ Թիշմիշն - Հովսեփ Արտեմի Թիշմիշյան (1881 թ. -1921 թ. հեռող) - Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ռազմական դատարանի նախակին նախագահ, ՀՀ դիվանագիտական միսիային առընթեր գիննորական վարչության դեկանար Թիֆլիսում, ռազմական կոորդ:

е. 225 лир в месяц!.... На эту сумму содержу 2-х помощников, 1 переводчика англ., франц. и турец. языков и людей.

N 26

29 сентября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայուսութիւն Հայրապետության արխիվ (Բուստի),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3 : Զետագիր:*

N 17

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Составился новый кабинет во главе с **Фериз Али Риза пашою**. Портфели расположены так: Шейх -Уль Ислам, Гайдар заде Ибрагим эфенди, военный министр - **Кючук Джемаль паша**, иностранных дел - **Решид паша**, внутренних дел - **Дамад Шериф паша**, морской - **Салых паша**, финансов - **Тевфик бей**, просвещения и духовных дел товарищем министра **Сеид бей**, государственных дел - **Мустафа бей**, общественных дел - **Апуг паша**, земледелия - **Гаджи паша**, и председателем государственного совета - **Абдурахман Шериф бей**.

Военный министр - видный младотурок сейчас же послал повсюду в части приказ о своем назначении. Телеграф восстановился с провинцией. По слухам, Мустафа Кемаль паша прыбил в Брюссель. Начальник 5-й дивизии XIII корпуса Кенам бей, командир же 24 полка бинбashi Сеффи бей. 24-й полк 5-й дивизии в Мидиате, что северо-восточнее Мардина.

Повсюду в Эрзрумской, Диарбекирской и Ванской губерниях формируются отряды четников, при этом, по официальным достоверным данным, турки, боясь пробуждения национального самосознания курдов в будущем, выдают курдам винтовки старых систем, а также старых систем пулеметы и орудия. Вследствие плохого вооружения, отсутствия дисциплины и организованности при стычках с армянами курды дают большие потери. Против армян избегают посыпать турок, а посыпают курдов, и то преимущественно из таких, каковые склонны к сближению с армянами, например, дерсимских курдов, которые легко поддаются пропаганде, и при описывании

ими о чрезмерных зверствах армян, разжигается их фанатизм, и это дает возможность увеличить количество курдов на фронте.

С внешней стороны курды показывают себя дружественными с англичанами, но на самом деле, несмотря на израсходование англичанами крупных сумм для привлечения курдов Диарбекирского вилайета на свою сторону, они успеха не имели.

Нахичеванские татары, согласно полученной инструкции, послали командиру 15-го корпуса Кязиму паше просьбу, в котором, жалуясь на отсутствие безопасности от армян, отсутствие съестных припасов, просят о помощи. По приказанию свыше нахичеванцы подали такую же просьбу и англичанам.

Для организации четнических и курдских отрядов из Константино-поля начальника Генштаба военмина послал командиру 15 корпуса Карабекиру Кязиму паше 8000 лир денег (для действий против армян). Последний свои эти расходы выводит в расходах 15-го корпуса... Деньги эти посланы приблизительно к 1 сентября. Для доклада о "нетвердом военном положении и увеличении кадров 15-го корпуса из Эрзерума в Константинополь послан к военному министру 30 сентября специальный офицер: "К 30 сентября армянский бронированный поезд в Шарурском районе обстрелял татарские селения. По попавшим в наши руки официальным документам и приказам видно, что армяне получили приказ отбросить всех мусульман за реку Аракс". 30 сентября 15 артиллерийских снарядов армян попали на турецкую территорию.

Месяц тому назад из Военного министерства послано распоряжение комкору 15 [корпуса] Кязиму паше, чтобы он регулярно доносил о мнимых зверствах армян над турками и татарами: "На юго-востоке Каракурта (к 30 сентября) 100 чел. армян напали на татарское селение, заняли его и открыли огонь по отходящим сельчанам. Татары из Эриванского, Карского и Кагызманского районов бегут на турецкую территорию. 15 сентября трое конных и 1 пеший армян в Диадинском направлении перешли Амадаги-Керпулиах и вернулись обратно. 35 конных и 30 пеших армян прибыли к Сарыбулаг зарезали 1 турка и вернулись обратно. Со стороны сел Зор в Мусульском направлении перешли 20 армян и после 1 $\frac{1}{2}$ часовой перестрелки вернулись обратно."

15 сентября. “Начальник дивизии Аршак (Себух)¹¹⁶⁹ написал Эюб паше письмо, в котором сознается о совершенных армянами над турками зверствах. В письме своем Аршак говорит, что армяне отвечают за преступления турок, что турецкое правительство несет кару за совершенные им дела”.

23 сентября из военмина послано 23-й дивизии 10000 лир денег.

“30 сентября армяне у Кепри паши подашли к окопам “Милли” на 600 километров и открыли огонь на многие татарские селения. Армяне сжигают селения и тех из сельчан, которые не успевают бежать и остаются в своих селениях, армяне убивают. Армяне сожгли 2 селения”.

Надеюсь, что посланный мною ключ получен. Я здесь более двух месяцев и послал 0707 более 60-ти писем, и ни на одно из них не получил ответа.

Взятые в долг 300 лир я обещал вернуть до 20 октября. Если к тому времени не вышлют их, принужден бросить работу и выехать в Севастополь к родным, т.к. через Грузию теперь вернуться не сумею, а меня послали сюда с тем, чтобы остаться здесь до апреля, когда возможно будет выехать через перевал (Батуми-Ардаган). При этом на ассигнованные мне деньги 30000 р. кавк. бонами, что по курсу составляет около 210 лир, жить и работать так, как я работал до сих пор, дальше нельзя. Именно одного переводчика и 2 помощников кроме 75750, 50200, которым в 1-ый месяц платил (было отпущено тогда больше на организацию работы). Здесь эту же работу исполняют несколько русских полковников генштаба, и каждый тратит в месяц более 20000 франков и не получает $\frac{1}{1000}$ доли того, что я добивался до сих пор за гроши. Для местной работы, по крайней мере необходимо 200-250 лир на жительство и *minimum* 400 лир на работу в месяц, а у нас на [чистую работу месяц в раз и на командировку] ассигновано в месяц 189.000 руб., из коих на меня еле падает 30.000 р.!

---

¹¹⁶⁹ *Արշակ Ներսիսյան (1872-1940 թթ.)* - Հայունի Փիդայի, հեղափոխական գործունեությունը ծավալել է «Դաշնակցություն» կոսակցության շարքում, մասնակցել է Կովկասյան ռազմաճակատի գրձորություններին, եղել է Անդրամիլի զինավորության գործող հայ կական առաջին Կամավորական ջոկատի հրամանատարի տեղակալ: Այնուհետև մասնակցել է Զանգեզուրի համար մարտերին 1918 թ., ինչպես նաև գործուն մասնակցություն ունեցել 1920 թ. մայիսյան բոլշևիկյան ապստամբության մշշմանը:

№ 30

4 октября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայուսութիւն Հանրապետության արկիվ (Բուստան),
թիվ 17/17, պահ. 12, գ. 3 : Ձեռագիր:

N 18

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

В Конии полицмейстер лично подписывает четников. Желающих поступить в отряды четников-преступников освобождают из тюрем. В Конии разгуливают группами записанные четники - курды и турки, которые тайно уходят в Эрегли и вступают в отряды четников. В окрестностях Афион-Карахисара находятся до 3000 четников. Их начальник Аргиф. Его люди в Афион-Карахисаре арестовали мютесарифа Махмуд Маджид бея и взяли его в горы. В Карамане находится 129 полк. В Конии всех бывших солдат записывают в жандармы.

Постановление Сивасского конгресса: 1) выразить верноподданические чувства Султану, 2) произвести выборы в парламент, 3) составить кабинет из младотурок, 4) сопротивляться нападениям извне, 5) занять вновь обратно занятые территории.

Младотуры ныне заняты распространением этих постановлений в провинциях и привлечением населения в воисковые части на свою сторону. 21 сентября приехали в Караман офицеры Мустафы Кемаля паши для привлечения на свою сторону 129 полка и 41-й дивизии. 129-й полк входит в состав 41-й дивизии (Караман). В Конии под видом организации борьбы против четников правительство вооружило население и выпущенных из тюрем преступников. Центральное правительство отзвало со службы в Константинополь 37-й штаб - офицеров армии, которые подозревались в сношениях с Мустафа Кемаль пашой. Четники взорвали мосты между Беизирханом, Измиром и Беледжиком.

Г. Болу занят четниками. Из Болу в Константинополь прибыл для доклада о четническом движении Рифат бей. Из Айдына в Константинополь

для доклада правительству о положении дел на фронтах прибыла делегация из 3-х человек. По постановлению Сивасского конгресса повсюду отправлены агенты Мустафы Кемаля для объявления цели четнического движения и привлечения населения на свою сторону.

В районе Афион-Карахисара до 3000 четников. Правительство получило разрешение довести количество жандармов 40.000 человек. В районах Самсун-Денизли-Назилли с одной стороны и в районах Акшеира, Афион-Карахисара, Кайсария - с другой усиливаются четники. Повсюду руководят четниками начальники дивизии. Союз 60.000 офицеров запаса постановил послать в Анатолию своих пропагандистов для оправдания совершенных младотурками во время войны погромов и преступлений, а также добиться освобождения привлеченных к ответственности таких преступников. Принц Меджид 16 июля представил правительству доклад, в котором оправдывает движение "Милли", и добавляет: "Милли" создается для законных действий и будет продолжать свои действия до очищения Смирны.

N 1 - 6

4 октября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայութակի Հանրապետության արխիվ (Բուստմ),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3 : Զետագիր:*

N 19

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

В Афион-Карахисаре турки захватывают постепенно всю торговлю в свои руки. В окрестностях города из находившихся там 15000 курдов, половину с вооружением и отправили к Кавказской границе. В Атабазаре в складах имеется 5000 сундуков пороха и 50000 снарядов. Винтовки все разданы населению, и на каждого турка следует считать 2-3 винтовки с ~~տիպին~~ 300 патронами. Из Алашеира отправляется в Болу в большом количестве оружие. В районах Болу и Дуждже четническое движение усиливается. В районах селений Феризли и Хендек (Атабазарский округ) из беженцев-черкесов образовались шайки разбойников. Бывший Измитский вали вошел с ними в сношение для включения их в "Милли", но успеха не

имел. Бывший мюдир Союдли милазим Эмин разъезжает по Атабазарскому округу и создает отряды “Милли”.

Грузин Гасан, бывший во время войны в офицерской школе в Германии, в Измитском районе организовывает лазов, черкезов и турок, поддерживает связь с Грузией.

Приехавшая со стороны “Милли” делегация в своих переговорах с правительством требует: 1) сменить некоторых членов кабинета младотурками, 2) арестовать и привлечь к ответственности кабинет **Ферида паши**, 3) амнистировать всех политических и обвиняемых по делу резни армян. Командующий четниками в Бейшлире Эмин бей приказал арестовать каймакама города Ильчина Шюокри, Тефик бея и городского голова Шюокри.

Мустафа Кемаль паша приказал 20-му корпусу занять Эскишехир, причем в этой телеграмме сообщает, что англичане не должны вмешиваться. Турки Кастануни требуют удаления со службы всех правительенных чиновников, которые были против ‘Милли’. Француз-полковник вился с Мустафой Кемалем и поздравил его с успехом.

Каймакам Кемаль бей назначен начальником 10-й кавказской дивизии.

Членами “Комитета защиты прав Анатолии и Румелии” в Сивасе есть-
1) Мустафа Кемаль паша, 2) Бывший морской министр Реуф бей, 3) Бекир Сами бей¹¹⁷⁰, 4) бывший посол в Вашингтоне Рустем бей, 5) бывший член парламента Масгар Магайд бей. Они требуют смены 7-ми губернаторов Анатолии. На днях в Константинополе партия “Единение и Прогресс” должна созвать большой митинг для объединения целей “Милли”. Начальник 56-й дивизии 17-го корпуса Бекир Сами, который объявил Бруссийский вилайет на осадном положении, удалил со службы губернатора Брусы “за неуважение к “Милли”. В Эскишехире четники убили мютесарифа.

---

¹¹⁷⁰ **Բերիք Սամի բեյ** (1865 լայլ տվյալների համաձայն՝ 1866 թ.- 1933 թթ.) - Թեյրության վայի, ծագումը՝ Հյուսիսային Կովկասից, օսմբ, Սուսա փաշայի որդին: 1908 թ. երիտրուրբական հեղարջութիւնը գտնվել է Տրպոլիելու գտնվող թուրբական զորքերի հրամանառորդության մեջ: Ապուի մասնակցությունն է ցուցաբերել թուրբական ազգայնական շարժմանը, մասնակցել է Մվագի կոմգրութիւն, մնտրվելով Գործադիր կոմիտեի կազմում: 1920 թ. սկզբին դարձել է 1-ին և 2-րդ զումարման թուրբական մեջլիսների անդամ: 1920 թ. մայիսին ընտրվեց Արտաքին Գործերի կոմիտար և շուտով արտակարգ առաքելությամբ գործուղեց Սուսկա, 1921 թ. փետրվարին մասնակցել է Լոնդոնի կոնֆերանսին և այլն:

N 33

7 октября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բուստմ),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3 : Ձեռագիր:

N 20

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Прилагаю при сем добиться из Военного министерства дислокации войск и целый ряд телеграмм, которыми обменивались в зашифрованном виде командир 15-го корпуса **Карабекир Кязим паша** и Военный министр.

Я по сие время не получил из Эривани денег, принужден был занять 300 лир для рассылки с людьми, который дали эти прилагаемые при сем данные.

N 31

6 октября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բուստմ),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3 : Ձեռագիր:

N 21

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Именем Энвера в Константинополе набирают добровольцев. Клубы партии “Единение и Прогресс” раздают своим членам оружие. С другой стороны, партии “Иттихад”, “англофилов”, “Никирпол” - военный союз и другие разные союзы, не согласные с господством партии “Единение и Прогресс”, соединились и готовятся оказать вооруженное сопротивление младотуркам на случай окончательного занятия ими кабинета министров и власти. Только они сильно нуждаются в деньгах. При оказании последним должной помощи извне возможны были эксцессы в самой столице.

Военный министр сделал распоряжение, чтобы имеющиеся в городах у побережья моря или близ побережья орудия взяли бы во внутренние губернии, дальше от взоров союзников. Четники заняли Адрианополь, губернатор бежал. Младотурки напали там на клубы иттиллафистов.

Англичане распустили имевшуюся при В.Порте “Ишкан” оккупационную комиссию. Союзники решили не вмешиваться в дела “Ташкилата Миллие” до тех пор, пока они не вредят им. Мютесарифы Нигдэ, Дерсима, Чорума, Бартура, Кастамуни приглашены Кемаль пашой в Сивас для получения инструкции о формировании национальной армии.

Султан, не доверяя нынешнему военному министру, учредил у себя при дворе штаб, который непосредственно сносится с командованием корпусов, как это было при Абдул Гамиде.

В Кастамуйском округе производится мобилизация. Мобилизованные отправляются в Кастемонию, куда из Сиваса и Ангоры прибыли офицеры и принялись за приведение в порядок прибывших в город до 1500 мобилизованных аскеров. Эти аскеры составили два батальона, из коих 1 батальон должен быть отправлен в Сивас, другой - в Ангору. Говорят, для пополнения кадров 20-го и 3-го корпусов. Командующим национальными силами в Кастамунии **Али Руад пашой** назначен бинбashi **Осман бей**. Осман бей, вызвав представителей греков и армян, объяснил им цель национального движения - “образовать союз для противодействия отторжения из турецкой территории даже пяди земли в пользу Армении и Греции”. Предложено им подписать заранее составленную Осман беем бумагу о своем согласии. Представители армян и греков отказались подписать. Мобилизация в губернии продолжается. Христиан пока не мобилизуют, но имеющим призывной возраст воспретили выезд из губернии.

В 30 верстах от Эскишехира по направлению Ангоры в районе Сеиди Хазила сконцентрировано около 20-25000 сил “Милли”, которые не подчиняются Али Фуад паше. Партия “аграриев” вместе с “Милли” предъявили ноту союзникам. Мустафа Кемаль паша выставил следующие требования от центрального правительства: 1. Признать законность организации “Милли” и принять постановления Эрзерумского и Сивасского конгрессов, 2. До созыва парламента турецкое правительство не имеет право заключать какие-либо обязательства, 3. Делегаты на мирный конгресс должны быть избраны от “Милли”.

По поводу ухода из Марзивана английских войск турки в городе устроили манифестации, приступили к производству мобилизации. Силы “Милли” районов Самсона, Марзивана, Амасии подчиняются командиру 3-го корпуса (Сивас). Миралай Али Сайд паша назначен командующим войсками Константинопольского военного округа и командиром 25-го корпуса. В Сивасе Мустафа Кемаль паша держит под стражей 400 своих сподвижников.

Лидерами, руководителями движения “Милли”, являются: 1) Карабекир Кязим паша - командир 15-го корпуса в Эрзеруме, уроженец Константинополя. В 1915 г. в Мушской долине сформирован “батальон резников” и вырезано 150.000 армянское население Мушской долины. За отличие получил 36 дивизию, а за занятие им Эрзерума получил корпус, 2) Миралай Рифат бей, бывший командующий всеми жандармами, командовал 3-им корпусом, 3) Миралай Васиф - член Сивасского правительства, командовал на Кавказском и Палестинском фронтах дивизией. После занятия греками Смирны по обвинению формирования “Милли” он дважды был арестован в Константинополе и два раза тоже бежал из тюрьмы: 1) Рамид бей - мютесариф Самсона, уроженец Родосты, бывший советник Министерства внутренних дел, 2) Али Фуад паша - командир 20-го корпуса (Ангора), школьный друг Мустафа Кемаль паши, 3) Кязим - в Баликесире (Караси) - член генштаба, 4) Сивасский губернатор Решид, бывший служащий Министерства народного просвещения, депутат парламента и мютесариф, 5) Омэр Лютфи - начальник 23-й дивизии (Афион Карагисар), 6) Каймакам Ариф - командующий национальными силами в Афион Карагисаре, 7) Селаэтдин - командир 3-го корпуса (в Сивасе), 8) Гаджи Шюокри - командующий национальными силами против греков в Айдынском направлении, 9) Демурчи Эфэ - в Айдыне - командующий “Милли” в Айдынском направлении,10) Назим бей - командир конного полка 12-го корпуса, одновременно начальник национальных сил в Бей Шейре. Он прогнал из Конии губернатора и подчинил вилайет национальным силам, 11) Бекир Сами бей в Брусе, 12) в Сивасе - черкез.

№ 34

10 октября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայուսութիւն Հանրապետության արխիվ (Քուսանք),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Զեռագիր:

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

После долгих колебаний решил обратиться к Вам и прежде Вашему превосходительству о моем положении. Командированный сюда, мне было ассигновано в месяц первоначально 30000, а после - 50000 р. в месяц казацкими бонами на жительство и на работу. От полк. Шнеура я получил аванс за 1 октября. Перед своим отъездом полк. Шнеур, видя дороговизну и широкое поприще для работы, обещал похлопотать об увеличении бюджета до 500 лир в месяц (5000 р.) и выслать мне 2-3-месячный аванс. От 9 сентября я от полк. Шнеура получил письмо, в котором говорилось, что "на днях вышлет мне 100.000 р. на расходы за октябрь и ноябрь месяцы, что по курсу того времени составило бы 1000 лир. К 1 октября я денег не получил, и, как увидите из донесений, они становятся все более содержательными, чего достиг я благодаря деньгам. Т.к. у меня установились связи, потерять каковые я не желал, принужден был из разных мест взять в долг деньги и продолжить работу. Не делать этого я не мог, т. к. представленные случаи могут не повториться. И у меня образовался по сей день долг в 470 лир, которые я обещал вернуть до 20 октября. Сегодня уже 26 октября, и из Эривани я не получил тех 100.000 руб., которые в случае получения по сегодняшнему курсу, обратите, не в 21000 лир, а в 400... Курс новых керенок 1000 рублей стоит здесь: 1 лира = 230-240 рублей. С другой стороны, 12 октября от он нашего военного представителя капитана Аниева из Батума получил письмо, в котором говорил, что денег для меня не получен. Деньги мои кончились, и больше их неоткуда взять. Я принужден был отказаться от нанятой конспиративной комнаты, вызвал обратно человека из Ангоры, находящиеся в других городах мои люди просят денег, и по получении денег командирование их вновь обойдется еще дороже. Потому я решил изложить вам все это и попросить совета, что мне предпринять. В Эривань я писал об этом десятки раз и никакого ответа не получил. С другой стороны, не состояния больше жить здесь. Сегодня последние свои 50 лир заплатил за прилагаемую при сем дислокаций. Остается один исход - бросить Константинополь и бежать в Севастополь к родным... С другой стороны, как мог я не купить хотя бы эти дислокации за 50 лир. Установил чудные связи с военным министерством и имею возможность постоянно получать за-

шифрованные телеграммы за 500 лир в месяц, что составляет номинально 4500 лир в месяц. Я знаю, что Эревань не в состоянии будет посыпать 500 лир в месяц, т.к. курс рубля сильно падает, а на разведку всего в месяц отпускается 189.400 рублей. На эту сумму имеем организации в соседних Армении государствах, [а также] отпускается на штабы бригад и на контрразведку в пределах Армении. Я в состоянии был бы продолжить работу хотя бы за 400 лир, более притесняя свою личную жизнь. Мне по характеру работы необходимо иметь и штатное платье, хожу в форме.

Установил чудные взаимоотношения с англичанами, от которых получил бумагу, что служу в их верховном комиссариате. Сведения в проинциях и моим именем, и моими людьми сдаются английскому представителю, который по сем грифу сообщают в Константинополь штабу их, откуда копии донесений передаются мне. Жаль мне всю эту организацию бросать.

N 44

25 октября, 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայութաբի Հանրապետության արխիվ (Բուստի),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Զետագիր:

N 23

Его превосходительству генералу Корганову

Panorm

Из телеграмм, посланных командиром 15-го корпуса Карабекир Кязим пашою военному министру, видно, что Карабекир Кязим паша со стороны Эрзерумского и Сивасского конгрессов уполномочен вести политическую пропаганду по всей старой Турции, а также руководить националистическим движением магометан во всех пределах Турции.

Так как со дня перемирия вожди аширатов в Иемени не получают жалованья, по указанию Кязима паши, Имам Яйя возбуждает местное население против Шерифа в пользу турок. Из телеграмм видно, что шейх Решид перешел на сторону англичан, в то время как шейх Ибн Сууд действует против англичан в пользу турок. По инструкциям же Карабекира Кязима паши, комиссия, требующая независимости Ливаны, ныне требует независимости и без какого-либо протектората, дабы в будущем опять присое-

диниться к Турции. Об этом существует тайное соглашение между этой комиссией и турками. На средства, отпущенные Кязим пашой, в Ливане, местное население ведет активно борьбу против французов. Есть с обеих сторон сотни убитых. Партия “Единение и прогресс” стремится, чтобы парламент собрался не в Константинополе, а в Брусе, дабы быть дальше от внешних влияний.

Повсюду в провинциях, включая туда и крупные центры, как Сивас, началось движение против “Ташкилата Миллие”. Из Сиваса и других центров стали поступать на имя Султана протесты против “Милли”. Основанием недовольства служит насильственный сбор с населения денег и четников. С другой стороны, существует разногласие между Карабекир Кязим пашой и Ревуф беем с одной стороны и Мустафа Кемалем с другой. Первые предлагают теперь же сконцентрировать большие силы и занять Смирну и границу до Арпа-чая до рассмотрения вопроса о Турции Парижской конференцией, чтобы поставить Европу перед свершившимся фактом. Мустафа Кемаль паша придерживается взгляда - о необходимости подготовиться и перейти к решительным действиям после решения Парижской конференции судьбы Турции. В вилайете Конии идут крупные бои между силами “Милли” и иттилалистами, во главе последних стоит черкез Сулейман паша (в провинции Босгир). Предполагается, что при содействии англичан произойдет смена кабинета в пользу иттилалистов.

N 45

26 октября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայուսութիւն Հանրապետության արխիվ (Բուստմ),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Զետագիր:*

N 24

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Из Ангоры сообщают, что в Ангкоре на площади перед правительственным зданием комитет “Милли” разбил палатку и записывает четников для национальной армии с обещанием выгнать греков из Смирны и англичан из Турции. После образования отрядов в 20-30 человек каждый отправляют их “в горы”. Отсутствие железнодорожного сообщения между

Эскишехиром и Ангорой вызвало в Ангоре и окрестностях сильную дороживизну. Окка сыра стоит в Ангоре 170 пиастров. Из Ангоры части и турецкое население партиями выезжают в Эскишехир и дальше. Путь от Ангоры до Эскишехира с человека стоит 90 лир. В Ангору товар из-за этого не отправляется. Железнодорожное общество требует возмещения убытков (от турецкого правительства) за каждый километр испорченного пути в день 600 лир. “Милли” хотя и восстановила мосты, но ж-д общество находит их неустойчивыми и не удовлетворяется этим.

Во главе организации “Милли” в губернии стоит Али Фуад паша. Он объехал все крупные пункты губернии, произвел насильственный сбор денег с людей, тех же, которые находили, что это движение есть восстание против Султана, таковых (направляют в Сиври Хисар Кязим агу) и др., 40 чел. Арестовал и передал военному суду. В районе Ангоры работают отряды четников под председательством Кель Эмина.

В Ангоре руководителями национального движения являются ходжа Атиф, Карабиберин Мемед, Суфтий, Шемседин, Гаджи Байрам Шейхоглы и ряд военных: чтобы провести в жизнь свои постановления, они под рукой имеют грубую силу. Младотурок дефтердер Яя Галиб бей действует вместе с “Милли”. Все эти лица принимали активное участие в резне и выселении армян.

Под председательством доктора Сейфеддина Алашеира 29 октября из Константинополя отправлен санитарский отряд для обслуживания национальным силам. Из Сиваса доносят, что недовольство со стороны населения против национального движения растет. Представители части населения послали в Константинополь военному министру и министру внутренних дел из 17 пунктов следующий протест против деятельности национального движения ‘Милли’: 1) Магометанско население всей Анатолии представляет неделимую единицу, 2) все преданы Султану, 3) “Комитет Защиты прав Анатолии и Румелии”¹¹⁷¹ ничего общего не имеет с населением и не

---

¹¹⁷¹ Անատոլիայի և Օսմանլիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտե - Այս կոմիտեն ստեղծվել է 1919 թ. հունիսի 23 -ից մինչև օգոստոսի 6-ը բոլոր ազգայնականների Երգրիմում իրավիրաված կոնգրեսի կողմից ընդունված որոշման համաձայն, որում նախագահել է Մուստաֆա Քենաչը: Կոմիտեն էլ պարզորդվեցին բոլոր ազգայնական շարժման նախատեսադրությունները և գործելավերպն: Ընդունված քանակությունը հոչակվեց արևելյան վիլայեթների ամբողջականության ամփակառության, բոլոր ազգային «ազգային սովորենության» սկզբունքը, որն ամբակալվեց 1919 թ. սեպտեմբերի 4-ից 12-ը տեղի ունեցած Սպափի կոնգրեսում: Այս կոնգրես-

уполномочен говорить именем населения, 4) Мустафа Кемаль и его товарищи суть видные имена проклятой партии “Единение и Прогресс”. Организованное ими движение и есть младотурецкое движение, 5) Мустафа Кемаль и его товарищи лишение чинов и увольнение со службы Мустафа Кемаля скрыли от населения, 6) Они уничтожили пользовавшихся доверием Султана правительенных чиновников, 7) Они заняли почту и телеграф, порвали телеграфные провода с центром. Часть мютесаррифов убили, часть томится в ссылке, удалили со службы, арестовали служащих в правительенных учреждениях, с населения насильственным образом собрали деньги, терроризировали среднее сословие и ограбили их, захватили военные склады, без приказа Султана произвели мобилизацию солдат и стали угрожать смертью не являющихся на призыв в течении трех дней, 8) Ложными телеграммами обманули население, которое удостоилось внимания Султана и с участием незначительного количества людей, постарались захватить центральную власть в свои руки, и угрожая смертью губернатора Сиваса Решид пашу превратили в свое орудие и игрушку, 9) На собранные от населения деньги сорганизовали разбойничье шайки, а остальные - скушали, 200 выдных граждан Сиваса исчезли (тайно убили), 10) разъезжая по селениям, угрозами заставили население подать свои голоса в выборах за них, 11) Мютесаррифов Эскишехира - Гильми бея, Тохата - Кадри бея - убили, 12) Для выслеживания нас и расследования незаконных действий просим прибыть в Сивас, (этот протест подан морскому министру **Салыху** паше в Амасии), 15) Все мы поклялись содействовать правительству, принятые меры против них (“Милли”), 16) Просить от правительства, чтобы они - руководители “Милли” в нашу губернию не приезжали, 17) Если эти просьбы не будут удовлетворены, мы сами позаботимся о себе, снимая с себя ответственность за последствия”. г. **Сивас, 15 октября**

В Константинополе приехали из Алеппо руководители курдского движения полковник (англ.) Ноэвиль и Камиран Турхан (курд, который в первый период войны находился в штабе генерала Абациева и полковника Лебединского).

Աերը Անատոլիայի և Ուսմելիայի իրավունքների պաշտպանության խնդիրը համարեցին որպես անխափեկի և վերանայման ոչ ենթակա սկզբունք, իսկ դրա դեմք հանդիս եկող ներին դավաճաններ, միաժամանակ պահանջելով սովորանի հեռացումը քաղաքական ասպարեզից և Դամադ Ֆերիդ փաշայի կարինետի հրաժարականը:

2 -го октября Карабекир Кязим паша из Эрзерума телеграфирует, что им расстрелян армянин, который украл шифр, и просит переменить шифр. Военмином 29 октября отправлен комкорам новый более сложный шифр.

По агентурным сведениям, между Аджином и Сивасом в Азизи находятся 18000 хорошо организованных четников, а к югу от Мараша в полянке Базарджик находятся 2-300- регулярных аскеров и четников, которые высылают повсюду кавалерийские разряды и организовывают население, собирают деньги и пр. В Киликии усиливается четническое движение. В Конии находятся 444 офицера и 124 аскера 12-го корпуса. В районе между Атабазаром и Беледжиком происходит формирование отрядов черкесов для активной борьбы с силами “Милли” под руководством черкеса Бекир бея и Сулаймана паши. Из Конии сообщают, что большинство населения настроено против национальных сил [партии] “Милли”, которая в действительности не располагает той силой, которую предполагали. Между Ангорой и Эскишехиром нахождение 25000 -30000 “Милли”, не подтвердились. В Ангорском вилайете все население вооружено и находится в своих селениях. Земледельческий людь, среднее сословие и богатый класс показывают себя сторонниками “Милли” из боязни. Только безработные искатели приключений, входят в “Милли”.

N 47

28 октября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայուսութիւն Հայրականության արխիվ (Բուստի),
թիվ 17/17, պահ. 12, գ. 3 : Ձեռագիր:

N 25

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Курды разделились на две части - на сторонников англичан (Перрхан и сторонники Кер Гуссейна), которые не примкнули к силам “Милли”, и на сторонников “Милли” и ведут между собой борьбу. Английское командование выпустило к курдам воззвание с предложением прекратить борьбу между аширеями и грабежи.

Английское командование (верховный комиссар) сделало распоряжение о сопровождении эмигрирующих из внутренних губерний Анатолии армян в Адану английским конвоем.

Выборы в парламент в провинции происходят под сильным давлением “Ташкилата Миллие”. Младотурецкий комитет повсюду в Турции устраивает митинги, на которых разжигает страсти мусульман для участия населения в борьбе против греков и армян.

Военным министром отдано распоряжение всем мобилизационным отделам телеграммы о мобилизации посыпать в зашифрованном виде. Бывший советник военного министра Фейзи паша выехал в провинцию для реформирования национальной армии в более правильной форме (как регулярные части), т. к. Турция не в состоянии содержать в необходимом для себя количестве регулярных войск. После окончания формирования силы “Милли” должны перейти к активным действиям против греков с целью занятия Смирны. На основании состоявшегося соглашения между правительством и силами “Милли” хозяином страны должен стать “Милли”. В официальном постановлении Совета министров сам премьер собственоручно написал: “Ташкилат Миллие” должен заняться заботами защиты родины. После этой резолюции Совет министров постановил:

1) Беспрерывно продолжать свои формирования (“Милли”), ждать постановления о Смирне со стороны смешанной комиссии и 2) если это решение будет не в пользу Турции, перейти в наступление и занять Смирну. Эту силу наступающую должен создать, соорганизовать **Фейзи паша**¹¹⁷² по полученным инструкциям от правительства.

“Комитет защиты прав Анатолии и Румелии” в Сивасе постановил потребовать от центрального правительства обратиться к союзникам с усиленной просьбой разрешить правительству мобилизовать 10000 аскеров и ими пополнить кадры корпусов. Дождавшись окончательного разрешения вопроса, отдано распоряжение повсюду в Турции по производству мобилизации родившихся в 1894, 1895, 1896 и 1897 гг. В Смирнском направлении

---

¹¹⁷² **Ֆեյզի փաշա - Կավակի Սուստաֆա - շտաբի պետ, իսկ այնուհետև Ալ ՈՒիզա փաշայի ստամբուլյան կարինետում ուսազմական նախարար: Համագրծակցել է քենաչական-ների հետ և 1920թ. մարտի 16-ին Ստամբուլի օկուպացիայից հետո փախչում է Անկարա: Իսկ հույների դիմ վերջնական հաղթանակից հետո նրան շնորհվում է մարշալի կոչում, և տարիներ շարունակ եղել է Գլխավոր շտաբի անփոփոխ պետը:**

силы от 22000 до 30-35000 национальных сил. Из Трапезунда сообщают следующее: “Местное турецкое население в большинстве, по-видимому, пришло к такому заключению, что движение “Милли” спасло родину от губительного расчленения. Только меньшинство населения смотрит пессимистично на исход этого движения. Гонения против греков в селениях продолжаются с новой силой, турки угрозами принуждают греков уходить из их пределов, т. к. не осуществились их грезы о Понтосской республике. Количество эмигрирующих греков из Трапезундского вилайета довольно велико. Греки разочарованы более, чем армяне. В селениях убийства христиан продолжаются. В Ардасы штаб 3-й Кавказской дивизии 15 корпуса.

Командир 1-го корпуса из Адрианополя по телеграфу просит военмина отдать распоряжение об отправлении в 1-й корпус для пополнения всех прибывших в столицу больных и по другим причинам находящихся аскеров других частей, на что военмин ответил, что будут посыпаться в 1 и 14 корпуса (Пандерма) только прибывшие из дальних внутренних губерний.

Командир 15-го корпуса Карабекир Кязим паша телеграфирует военмину, что им в Эрзеруме расстрелян армянин, который украл ключ от шифра. Военмином послан корпусам новый более сложный шифр.

Представитель Азербайджана Юсуф Везиров ведет переговоры с турецким правительством о том, чтобы Азербайджан составил федеративную часть Турции.

Карабекир Кязим паша, командир 15-го корпуса, от 20 октября 1919 г. из Эрзерума телеграфирует военному министру: “Азербайджан, перейдя в наступление против Армении и притесняя ее, заставит Армянское правительство прийти к соглашению с Турцией относительно Армянского правительства”. С другой стороны военмин телеграфирует Кязиму паше, что “турецкое правительство через Азербайджан хочет прийти к соглашению с партией “Дашнакцутюн” относительно Армянского вопроса”.

Видный вождь курдов района Сулеймание Аджеми паша после Эрзрумского конгресса вел переговоры с Мустафа Кемаль пашой относительно выдачи его курдам оружия, денег для присоединения к движению “Милли”. Ныне Аджеми паша пришел к соглашению с Карабекир Кязим пашой, который от 20 октября телеграфирует военному министру следующее: “С Аджеми пашой пришел к соглашению и послал ему денег и мемуров (чиновников) для поддержания с ним связи. В Сулеймание прибыло пять офи-

церов со стороны англичан, которые через людей Сеида Таги хотели сорганизовать курдов для убийства Аджеми паша. Сеид Тага раскрыл план этих офицеров, которые были арестованы и расстреляны”. Подпись: Кара-бекир Кязим.

Черкес Бекир Сами бей, находящийся с 1000 вооруженными черкесами в районе Артазара, письмом на имя бывшего мютесаррифа Эскишехира Сами бея - лидера партии “Итилаф” сообщает, что на предложение сил “Милли” прекратить борьбу с ними, черкесы выставили требования общегосударственного характера против “Милли” и объявили, [что] до тех пор, пока их требования не будут удовлетворены, черкесы не сложат оружия. В районах Баликесира, Болу, г. Артазара черкесы продолжают организовываться для выступления против сил “Милли”. Из Артабазарского района черкес Фаик бей в состоянии выставить против “Милли” 4-5000 человек черкесов. Изыскиваются средства для этой организации. Курдский шейх Абдул Кадыр заявил посланному к нему человеку (в Константинополе), что достаточно получить маленький намек от англичан, [как и я] “выеду в Ван, соберу всех курдов и разобью все силы “Милли”.

P. S. От полковника Шнеура от 26 сентября получил сегодня письмо, в котором он сообщает, что “на днях выплат 150.000 руб.” Я взял из русской миссии 4000 франков, чтобы работа не о[становилась].

N 48

3 ноября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայութաբի Հայրակեռոյթաբ արխիվ (Բուստի),
թիվ 17/17, պահ. 12, գ. 3 : Զետագիր:

N 26

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

В правительстенных кругах циркулирует слух о том, что Энвер со своими многочисленными последователями прибыл в Эрзерум. Правительство запросило об этом Эрзерумского губернатора.

Вождь курдов Кер Гуссейн паша, месяц тому назад получив от Адил бея 5000 лир, с 4000-5000 курдами-беженцами выехал в район Мелазкерда

для формирования “Милли”. Ныне Кер Гуссейн паша требует денег, заявляя, что его люди умрут от голода.

Англичане потребовали удаления Синопского мютесаррифа Мазгар Тиффика, который там является руководителем “Милли”, но Тиффик не послушался. Правительство обратилось к “Ташкилату Миллие”. 3 ноября утром в окрестностях здания В. Порты были наклеены прокламации с надписями “ферелд вэ физан” за подписью Кизил Килидж, в которых требуется от правительства или “разогнать “Ташкилату Миллие”, или уйти с кабинета. Если даже придется пролить кровь, они не должны останавливаться ни перед чем, чтобы спасти родину от угрожаемой опасности.

В Атабазаре идут аресты противников “Милли”. Лидерам партии “Иттихад” было предложено правительством (Садык и Зсааббедин бею) помириться с “Милли”, на что был получен отклик. Кроме Февзи паши, для реформирования сил “Милли” в район Кайсарии и Сивасского вилайета на днях выедет комиссия под председательством Фериг Хуршида паши.

Мустафа Кемаль паша выпустил объявление, в котором заявляет, что Айдын, Кония, Адана, Мосул не должны отделяться от Турции.

Из Мардина за подписью председателя “Комитета защиты прав Анатолии и Румелии” получена телеграмма от имени 25000 населения - протесты против желания французов занять Диарбекирский вилайет. Курдские клубы в Сгерте, Диарбекире, Палу, Харпите и Малатии закрыты.

Боями против греков на Айдынском фронте руководят начальник 23 дивизии Омер Лутфи бей и жандармский полковник Халид бей, находящиеся в Афион Каракисаре. Они арестовали мютесаррифа Махмуд Мамра и отправили его в Назилли.

В районе Агверана бои между силами “Милли” и их противниками продолжаются. Из Афион Каракисара посланы конные и пешие части 23-й дивизии на помощь силам “Милли”. Противники “Милли” арестовали каймакама Босгира и мюдиров селений. Руководитель движения против “Милли” бывший шеф департамента полиции Халис эфенди с 1500 вооруженными людьми занял нагие (участок) - уезд Хатун-Сарай, что в 35 километрах от Конии. Отправленная из Конии примирительная комиссия арестована противниками “Милли”. Противники “Милли” объявили, что они борются против тех, у кого нет бороды и [кто] носит пенсне. Из 12-го корпуса также

отправлена (из Конии) в район Босгира сила для подавления восстания против “Милли”.

Согласно приказанию генерала Алемни, гор. Айдын занят английскими войсками. У англичан в плену имеются 123000 пленных офицеров и аскеров (турецких).

N 49

4 ноября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բուստոն),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Ձեռագիր:*

Մեկ կարևոր պատմագիտական ստուգարանում

Ստորև բերվող կարևոր վավերագրի՝ հետախուզական գեկուցագրի գիտական շրջանառմամբ, որի հեղինակը հայ հետախույզ **Տիգրան Թադևոսի Գեվոյանցն** է, մենք ցանկանում ենք որոշ չափով արդեն հայտնի մի շարք հարցերում որոշակի շտկումներ և հավելումներ կատարել: Մեր կողմից դեռ 2009 թ. հրապարակված մենագրության մեջ ՀՀ Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժնունքի 1920 թ. ապրիլի 5-ի հետախուզական ամփոփագրի¹¹⁷³ մանրագնին զննումը ցույց է տալիս, որ նրանում բերված թվական տվյալները բուրքական բանակի թվակազմի վերաբերյալ լսատ էության վերցված են Տիգրան Գեվոյանցի կողմից 1919 թ. նոյեմբերի 7-ին Փարիզ՝ գեներալ Գաբրիել Նորդանյանին ուղարկված թիվ 51 գեկուցագրից¹¹⁷⁴, որն արդեն ինչ-ինչ պատճառներով հայտնվել էր Հայաստանի Հանրապետության Բուստոնում պահ տրված Կենտրոնական արխիվի պահոցներում: Ու. Սահակյանի հրապարակումի նյութը որոշակի կտրվածքով արտահայտում է հենց վերը բերված փաստարդերի բովանդակությունը¹¹⁷⁵: Հեղինակի կատարած օգտաշատ աշխատանքի հետևանքով հրապարակված արխիվային վավերագիրը, որում բերված են հետաքրքիր տվյալներ բուրքական բանակի

¹¹⁷³ Տե՛ս **Վ. Վիրաքյան** Հայաստանի Հանրապետության հետախուզությունը և բանակը 1918-1920 թթ., Եր., «Լուսակն», 2009, էջ 332-333:

¹¹⁷⁴ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության արխիվ (Բուստոն), թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3:

¹¹⁷⁵ Ու. Սահակյան, Հայկական բանակի հետախուզական բաժնունքի պետ Տիգրան Դևյանը գեկուցագրի բուրքական բանակի մարտակազմի վերաբերյալ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1-2, 2010, էջ 470-480, 481-483:

թվակազմի մասին, որը թվագրված է 1921 թ. հունվարի 10-ով, և գործնականում արտացոլում է ավելի վաղ շրջանի վավերագրերը, ինչպես նաև 1920 թ. ապրիլի 5-ի թիվ 14 հետախուզական ամփոփագիրը, այդ թվում գեներալ **Գ.** **Գորդանյանին** հասցեագրված 1919 թ. նոյեմբերի 7-ի գեկուցագիրը, որ նախկինում բոլորովին հրապարակված չեն եղել, ինչպես և **Ռ. Սահակյանի** կողմից շրջանառված արժեքավոր փաստաթուղթը, գործնականում լրացնում են մեկը մյուսին: Դրանք մեզ օգնում են որոշակի վերանայումներ կատարել և փաստերը դնել ամեն մեկն իր տեղում՝ անհրաժեշտ կարգ ու կանոն հաստատելով պատմաքաղաքական բնույթի վավերագրերի ժամանակագրության մեջ:

N 27

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Согласно постановлению Сивасского правительства, из Сиваса и Эрзрума отправлены пропагандисты в занятые англичанами территории для возбуждения местного населения против англичан, в особенности в районах Ниссибина, Мосула и Дезира.

Движение в этих местностях создалось с сентября месяца. Задача командиров “Милли” - в первую очередь вооружить курдских аширатов на горных местностей, а также аширатов, проживающих на более возвышенных местах Месопотамии, которых “Милли” возбуждают для активного выступления против англичан. Руководителем этого движения является шейх Махмуд, предводитель Карабекира Кязима паши.

По вновь состоявшему соглашению между Турцией и союзниками, в Турции должно быть 9 корпусов = 54503 человека. Каждая дивизия должна иметь 2020 человек. Кроме этого числа, в состав каждого корпуса войдут 1567 человек.

20 дивизий по 2020 чел. = 40400 чел.

При 9 корпусах по 1567 чел. = 14103

Итого 54503 чел.

Так как 12-я и 9-я дивизии имеют больше установленной нормы 2296 человек, а имеется сейчас под оружием 39947 чел. (не хватает 14556 чел.), то союзники разрешили мобилизовать 12260 человек, к чemu приступлено.

В докладах военного министра по этому поводу говорится, что из 15-го корпуса (Эрзерума) за месяц дезертировало 1000 аскеров, что аскеры 15 корпуса несут службу в крепости.

30 октября на фронте Сомы разведывательные отряды сил “Милли” вошли в соприкосновение с передовыми греческими отрядами. 31 октября со стороны селения Паша кей полк пехоты и полк кавалерии с двумя батареями вступили в бой с национальными силами, но под натиском превосходящих сил турок вынуждены были отойти.

Бывший каймакам Измира Ахмед Энзювар бей в районе Мангры, собрав вокруг себя достаточное количество черкесов, начал действовать против “Ташкилата Миллие”. Из Мангры Ахмед бей перешел в селение Шамли, что в 35 километрах от Баликесира. Здесь к нему присоединились 16 начальников четников со своими маленькими отрядами, во время боя в районе Шамли адъютанта командира 5-го корпуса (ныне 20-ый корпус) Гамди паши - юзбashi Кемаля бея, национальные силы берут в плен и отправляют в штаб “Миллие” для предания военному суду. Ныне, чтобы скомпрометировать это движение, штаб “Миллие” выпустил прокламацию, в которой говорится, что при пленных найдены английские деньги и возмущающие население прокламации, которые вручены представителям Франции, Италии и Америки. В высших сферах циркулируют слухи о предстоящей отставке премьер-министра, которого сменит Зехи паши.

Командир 20-го корпуса Али Фуад паша отречен от командования корпусом. Врид. комкора назначен начальник 24-й дивизии.

Адъютант военного министра Абид бей должен сопровождать идущего в провинции для переформирования национальных сил Хуршида паши.

Сивасское правительство приказало своим подотделам арестовывать тех, кто будет посыпать телеграммы на имя Константинопольского правительства с протестом против деятельности национальных сил.

№ 51

7 ноября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայուսութիւն Համբարձութեալ արխիվ (Բուստի),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Զեռագիր:

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Доношу, что письмо Ваше от 28 октября получил. Относительно состава 90900, 67009, 21363, 39389, 97260 высланная в самый последний раз более подробная 10641, 97931, 26498, 22128 с указанием количества 38151, 06864, 02108, 93321, 29018, 90000 и мест расположения 20137, 90951, 33455 совершенно разная, проверенная и не подлежит совершенно сомнению. Также не подлежит сомнению указанное донесение от 6 ноября: общее количество 02052, 11909, как результат создавшегося соглашения, что 32291, 31138, 21315, 58898, 64292, 13639, 22499, 91100, это подтвердил находящийся в 02310, 60462, 51659, 49804, 21195, 50613, 19553, 36875, 75450.

98981, 16535, 65061, 30126, 35047, 04994, 64133, 21997, 09216, 50000 дан только то, что выгодно для нас. 19595, 92649, 65890 не имею никаких связей, хотя я очень желал бы установить это, т. к. наши интересы с ними общие. Я не делаю в этом направлении шагов, т. к. у меня имеется только одна бумага от военмина, и то составлена так, что неудобно показывать – в ней говорится, что “командируюсь в Константинополь к дипломатическому представителю и в Киликию к главнокомандующему армянскими войсками в Киликии ...” (?). Вот почему я просил от нашего представительства бумагу от имени делегации или же от Вашего имени. 0707 со мною поддерживает связь очень плохо. До сих пор я послал 105 писем и получил от них только 3- от 9, 20 и 26 сентября. В первом письме полк. Шнеур пишет: “На днях выпшло 100.000 руб.” В двух же последних: “На днях выпшло 150.000 руб.”, “все очень ценят нашу работу”. С другой стороны, т. к. работу эту прерывать нельзя, иначе потеряются ценные связи, я обращался куда только можно с просьбой дать взаимообразно 300-400 лир и все 60600, 60000 отказали... Принужден был обратиться к 98981, 16500, всего 300 лир на 20 дней, по истечении срока взял от генерала Агапеева, представителя Добрармии, и 4000 франков и уплатил первый долг. Завтра мне обещали выдать еще 3000 франков сроком до 1 декабря, так что до 1 декабря работа моя будет продолжаться, а к тому времени, надеюсь, получу и уплачу долги. Я давно оставил бы и уехал, только мне совестно перед чужими с одной стороны, а с другой, видя работы других, которые тратят безумные деньги и не получают 1/1000 доли того, что я получаю грошами, мне становится жутко

и стыдно, а потому я тешил, насколько возможно держать, и если к 1 декабря не получу деньги, возьму откуда-нибудь еще деньги и уплачу долги... и буду продолжать работу. Я уверен, что вышлют, и если не высылают, я объясняю дело, что нет денег, т. к. в каждом письме говорится: "На днях получу и вышлю вам 150.000 руб.". Я не раз писал начальнику отделения с просьбой ускорить высылку денег. Очень было бы желательно установить здесь мне связь съ 40130, 61217, 19090, 15564, 20716, 81097, 22350, 22155, 68384, 39489, и если можете, сообщите там в Париж их представителю. Пусть телеграфирует в Константинополь, что сами повидались бы со мною. Для них могу получать много ценного. Пусть спросят мой адрес в редакции газеты "Джакатамарт", или же пусть оставят в редакции на мое имя письмо с сообщением, куда и к кому обратиться. Имею возможность получать от каждого, любого 65010, 42119, 22061, 31955, 0296 любую 61326, 54940, 53201, 32126, 49295, 40000. Дам им нити, пусть, по крайней мере, они воспользуются. Я не в состоянии этого сделать из-за денег.

N 53

7 ноября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայուսութիւն Հանրապետության արխիվ (Բուռող)՝
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Ձեռագիր:*

N 29

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Представитель Сивасского правительства в Константинополе в здании Военного министерства (миралай Гара Васиф бей) открывает особый отдел "Ташкилат Миллие". В Адрианополе были нападения со стороны сил "Милли" на армян и греков. Есть убитые. Производится расследование.

Назначенные со стороны центрального правительства на должности губернаторов и мютесарифов в Анатолии не принимаются со стороны Сивасского правительства. Мобилизационный отдел II корпуса упразднен, и его функции будет выполнять мобилизационный отдел 33-й дивизии, что в Ване. Командиром жандармского полка в Ангоре назначен бывший командующий жандармского полка в Кастамунии Осман Нури. Рефет бей назначен командиром жандармского полка в Кастамунии. Командиром

жандармского батальона в Нигдэ назначен бывший командир жандармского батальона в Кайсери бинбashi Хайри бей. Из Конии командр 12-го корпуса Рефет бей с частями своего корпуса выступил в Босфор для подавления антиташкилатского восстания.

В Константинополе правительство открыло комитет уничтожения изменников родины “Имхай таики джамиети”, которым предполагается, что суть исполнительный комитет военного союза “Никшпан (против национальных сил). Правительство постановило непосредственно обратиться к Парижской конференции с просьбой ускорить мир с Турцией. Порта в своей просьбе должна подчеркнуть то, что в Турции ныне не все спокойно вследствие неопределенности ее судьбы и что затягивание разрешения вопроса еще более затруднит дело правительства. Правительство письменно обратилось к “Ташкилату Миллие” с предложением не оказывать давления на ход выборов, несмотря на значимость назначаемых правительством должностных лиц, т.к. это роняет престиж правительства. “Ташкилат Миллие”, говорится в этом письме, должно заняться только защитой родины, в противном случае, кабинет выйдет в отставку.

Командиры 15-го корпуса Карабекир Кязим паша и 20-го корпуса, мотивируя болезнью, подали в отставку. Это они сделали согласно постановлению Сивасского правительства, чтобы всецело отаться делу организации национальных сил, обратив их в регулярные воинские единицы. Из Ангоры и Афион Каракисара доносят следующее: “На собрании, где присутствовали весь состав комитета “Защиты прав Анатолии и Румелии”, представители воинских частей и сил Милли, а также граждане, постановили следующее: “Смирна занята греками по постановлению союзников, следовательно, перед нами мы имеем не только греков, но и союзников. Посему бесполезны напряжения с целью занятия нами Смирны. Должны примириться с совершившимся фактом и обратить наше внимание в другую сторону, откуда ожидается такая же опасность. Мы должны все свое внимание и силы сосредоточить в восточных вилайетах и воспрепятствовать продвижению вперед армян. Железная дорога между Аданой и Конией стоит, что “объясняют” отсутствием угля, между тем как железные дороги заняты перевозкой войск, т.к. англичаны сдают французам район Между Конией и Сирией. Говорят, что от Конии до Аданы ж.-дорога будет передана итальянцам, а от Афион Каракисара до Измита - грекам. В 4-х кило-

метрах от Кетакии в местечке Чамлджа 200 четников. Мусульманское население Конии (купечество и крестьяне) не сочувствует национальному движению, т. к. от них требуются большие материальные жертвы, и вообще население не интересуется партийными вопросами и выборами в парламент, слушая только силе. Руководители национального движения в селениях ведут пропаганду против христиан, требуя объявления им экономического бойкота, что приводится в исполнение. Из Вана, Сиваса, Ангоры получены правительством протесты против насилий "Милли" и во время выборов в парламент. Содержание телеграмм, полученных военным министром в период от 25 октября по 6 ноября от командиров корпусов:

Айнтаф. Французские войска заняли Айнтаф, Кюрин, Мараш и Дирендэ. Невыносимы переносимые притеснения населения. В занятых местах войска притесняют население, которое бежит и соединяется с национальными силами. Французы стараются восстановить порядок.

Диарбекир. Английский агент шейх племени Каракечи Халил бей за-де Абдулах со своими 40 людьми бежал от турок в Урфу и начал совершать набеги на курдские племена, которые сочувствуют туркам в районе Сиверека. Ваши уверещания оказались бесполезными. Наконец, Абдулах напал на ашират Махмуд бея. Мы послали воинскую силу. Во время боя раненый Абдуллах попал к нам в плен, откуда его взяли в Сиверек. При нем найдены важные документы.

Сивас. Занимающиеся в районе Амасии разгоняли Дэли Абдуллах и Ходжа, со своими людьми соединились с "Милли".

Ван. В боях в районе Башкала мы потеряли несколько орудий и массу винтовок. Ныне нам удалось отбить часть орудий и 2000 винтовок, которые раздали подчиняющимся 15-му корпусу силам "Милли". Приняты меры по возвращению остальных винтовок. (Здесь речь идет о тех винтовках и орудиях, которые были брошены на персидской границе русскими войсками и турецкими - после перемирия).

Эрзерум. В местечке Путлар, где происходило собрание об увеличении и расширении деятельности сил "Милли", арестован английский агент араб Эбука.

В Никкэ, в доме брата Алибадия - Сулаймана, курдские и арабские шейхи устроили собрание, чтобы войти в сношение с англичанами для действий против турецкого правительства. Из 5-й дивизии отправленные

войнские части окружили место заседания, но курды с тыла по войскам открыли огонь, вследствие чего части 5-й дивизии вынуждены были отойти. Бывший шеф полиции при Энвере Азми бей, один из руководителей всеобщей резни в Турции, через Анталию прибыл в Бордун и присоединился к национальным силам. При Азим бее имеются документы от Талеата паша.

По сведению военного министерства, в Смирне высаживаются английские войска, а в Самсуне - французские.

N 52

8 ноября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայուստաճի Համբարձության արխիվ (Բուստի),
թիվ 17/17, պահ. 12, գ. 3: Զեռագիր:*

N 30

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Доношу, что после вторичной встречи с помощником полковника Шнеура - поручиком Хан-Котурским¹¹⁷⁶ я выяснил, что посыпаемый мною в Эривань материал не разрабатывается, не сообщается министру иностранных дел, а берутся только №№ частей в сводку и в неделю раз сообщаются частям. Это происходит от того, что нет людей там, понимающих все это. Безусловно, после всего этого не может быть и должная оценка работы. Я продолжаю нищенствовать и боюсь от долгов показываться среди людей. За октябрь и ноябрь израсходовано всего на жительство и на работу 735 лир, оправдательные документы коих с удостоверениями партии "Дашнакцутюн" и с подтверждением каждого и подписями под каждой распиской в достоверности таковой 15 ноября выслал в Эривань. Но полк.

¹¹⁷⁶ **Խան-Կոտուրսկի - Արտեմի Նիկիտայի Հովհաննեսով՝ Հռվան Խան-Կոտուրսկի** (զինվորական շրջաններում հայտնի որպես Խան-Նորուրի անունով) – 1918 թ. օգոստոսի 7-ի հրամանագրով Նորի Սեծության Ռումինական ռազմաճակատի զորակայանին կից Սևովյան նավաստորմի հրամանատարի շտաբի Հետպատճական և հակահետախուզական բաժնի նախկին պետ, ծովակադրության գծով պարուչիլ Խան-Կոտուրսկին (Հովհաննեսով) գործողվում է Գյումարի շտաբ՝ ուժիքը համար նախանձելով հաստիքավոմի մեջ ընդգրկվելով: Հանդիսացել է Զինվորական նախարարության Գյումարի շտաբի Հետախուզական և հակահետախուզական բաժնանությունից հակահետախուզության գծով գործեքի կորդինատոր, մի շաբթ հաջող գործողություններ է ձեռնարկել Նախիջևանում և այլուր:

Шнеур мне пишет от 28 октября, что “еле выхлопотал нам денег за один месяц, т.е. за октябрь”, и что “нас решили отзвать”. Но я предписания по сей день не получил, а расходы по делу 1а произвел и за ноябрь. Всего израсходовано за октябрь и ноябрь месяцы 735 лир, из коих, по-видимому, выслано только 370 лир, а у меня уже около 700 лир долга... Не знаю прямо, что делать. Я неуклонно решил откуда-нибудь, по получении высланных за октябрь денег, достать еще денег в долг, уплатить раньше сделанные долги и выехать к 1-5 декабря в Батуми, чтобы не быть поставленным в такие условия - чтобы оплатить новые долги..., а там выхлопотать высылки денег для уплаты долгов, после чего, т. к. через Грузию не сумею выехать в Армению, а дорога на Ардаган через Аджарию закрыта, то остается один исход - чтобы не умереть от голода, подать рапорт об увольнении в запас и выехать в Севастополь к родным.

Пока же буду посыпать Вам поступающие сведения.

Мой адрес будет (постоянный)
Севастополь. Базарная площадь № 1. Мне
№ 55
17 ноября 1919 г.
г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայուստանի Հանրապետության արքին (Քուստան),
թիվ 17/17, պահ. 12, դ. 3: Զետագիր:*

*N 31
Его превосходительству генералу Корганову*

Рапорт

Из зашифрованных телеграмм, посланных от 13 по 20 ноября командиром 15-го корпуса Карабекир Кязим пашой из Эрзерума военному министру, видно, что в Эрзеруме в 20-ых числах ноября состоится съезд всех командиров корпусов с участием выехавших из Азербайджана азербайджанских (военных) представителей. В Эрзерум уже прибыли командир 3-го корпуса Селаэтдин паша, командир 13-го корпуса из Диарбекира Джевдет бей, Мустафа Кемаль паша, представители арабов и курдов. Командир же 20-го корпуса Али Фуад паша к 18 ноября из Ангоры на автомобиле

выехал в Эрзерум. Цель съезда - выработать программу действий против Армении и препятствовать ее образованию.

В одной же из своих телеграмм военному министру Карабекир Кязим паша сообщает, что “по поводу случившихся событий на армянской границе принимаем подготовительные меры”. После съезда в Эрзеруме состоится другой съезд в Сивасе, где будут обсуждаться вопросы, касающиеся защиты турецких границ в большом масштабе.

Англичане из Мосульского участка взяли 2 полка и предполагается, что с Кязим пашой отправлены к армянской границе: “Готовимся к встрече их с оружием в руках и принимаем меры”, - телеграфирует Кязим Карабекир паша военмину. Карабекир Кязим телеграфирует военмину, что армяне во внутренних губерниях распределяют все свое имущество и под предлогом торговли эмигрируют в Адану. Кязим паша просит распоряжений - как поступать с ними.

В Военном министерстве составляется проект увольнения в отставку имеющих 42 года милазимов и 46 лет юзбashi.

Из Ниссибина шейх Муса от имени “Комитета защиты прав Анатолии и Румелии” телеграфирует Мустафе Кемалю паше, что 20000 курдов вместе с ним являются сторонниками организации “Милли” и будут бороться против тех курдов, которые требуют образования независимого Курдистана.

Бывший начальник 16 дивизии Миралай Рушти, который участвовал в операциях на Палестинском фронте и в Дарданеллах, назначен начальником 1-й дивизии.

По данным из Военного министерства, в турецкой армии сейчас имеются 16000 офицеров, из коих 4500 - штабные офицеры.

Энвер паша послал Мустафе Кемалю денег золотыми. Движение “Милли” руководится младотурками и из Швейцарии. С младотурками работает германский полковник генерального штаба Рабшартз.

Бежавшие из Константинополя Мемед Джемал и Халил находятся в Табгандсаре. Министр внутренних дел запросил мнение Мустафы Кемаля паши о назначении в Диарбекире и Битлисе губернаторов.

Командующий силами Милли против греков генерального штаба полковник Демирчи Эдэ от 12 ноября телеграммой на имя военного министра сообщает, что он не признает никаких ограничений и требует немедлен-

ного очищения греками Смирны, или же "Милли" готова объявить войну Греции. Из Мидиата (Диарбекирская губерния) вожди курдских аширатов Иззетских, Джема, Чино, вождь аширата "Папо-Исмаил Тандзут бей, сгердские вожди Али и Этраф телеграфом обратились к Мустафе Кемалю паше с извещением о признании ими "Ташкилата Миллие", о нежелании своем отделиться от Турции. По турецким источникам, Чанаккал очистили {от} французов и англичан.

В Алеппо устанавливается арабская администрация под контролем французов.

От 15 ноября из Баликесира пишут следующее: "Черкез Ахмед Азнаур, Сефер Оглу, Гатер вместе с четниками Шах-Исмаила напали на уезд Сусурлук, захватили принадлежащие "Милли" 1000 золотых лир, 2 орудия и боевые припасы (движение это против "Милли"). Отряд Гашера 14 ноября напал на уезд Келкют. Из Пандермы, Баликесира и Хирмасра отправлены части 14-го корпуса для подавления восстания. 15 ноября начались бои между войсками и повстанцами.

Командир 14 корпуса Юсуф Иззет паша выехал на место восстания для произведения расследования. Им арестован офицер-юзбashi, при котором найдены документы против "Милли". Арестованные в Диарбекирской, Ванской, Харпутской губерниях противники "Ташкилата Миллие" отправляются партиями в Ангору, где они будут преданы военному суду.

Адъютантами Мустафы Кемала паши состоят Музаффер и Джевар бей.

P. S. От полковника Шнеура от 11 ноября получил письмо, в котором он сообщает, что уезжает окончательно в Добрармию, относительно же денег для меня ни слова... Но в письме своем упоминал, что Военное министерство решило упразднить Константинопольский пункт и довольствоваться "дипломатической разведкой". Официального предписания не получил и не знаю, что предпринять. У меня до 700 лир долга. Выслал в Эривань отчет за октябрь и ноябрь месяцы, приложены все оправдательные документы расходов, которые заверили армянский местный офицерский союз и партия "Дашнакцутон". Это сделал, дабы не подумали чего-нибудь плохого. Итого израсходовано будет за октябрь и ноябрь вместе с моей отправкой дорогой 735 лир. Нечего сказать, что 2 дня я форменно голодал,

снова обращался к Тахгаджяну¹¹⁷⁷ и к другим армянским учреждениям, и никто не одолжил ни копейки.

После такого отношения со стороны Эривани с одной стороны и т.к. через Грузию я вернуться не сумею, а Ардаганская дорога закрыта (меня же отправили в Константинополь, определенно заявив, что должен оставаться там до мая месяца, когда возможно будет через Аджарию -Ардаган вернуться обратно), я принужден к 10-15 декабря как-нибудь добраться до Батума, получить деньги и уплатить долги, а потом, послав рапорт об увольнении в запас, уехать в Севастополь к родным. Мой постоянный адрес будет Севастополь, Базарная площадь № 1, мне. Во всякое время, Ваше Превосходительство, можете распоряжаться мною, как хотите. Я не забуду того теплого отношения, которое произвели Вы в трагичные для меня дни.

№ 57

23 ноября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

Հայուսութիւն Հանրապետության արխիվ (Բուստին),
թիւ 17/17, պահ. 12, գ. 3: Զետագիր:

№ 32

Его превосходительству генералу Корганову

Рапорт

Находящийся в Константинополе азербайджанский представитель Ри-заев за период от 5 по 20 ноября отправил из Константинополя в Азер-байджан через Батуми и Батуми-Эрзерум до 30 турецких офицеров-младотуров и на днях сам собирается выехать в Азербайджан. Приняты меры к аресту его при выезде из Константинополя.

Бывший полицмейстер города Баку при Нури паше младотуров Бейия приглашается Азербайджанским правительством в Баку на должность жандармского контролера Министерства внутренних дел.

По официальным данным, состоялось полное соглашение между Мустафой Кемаль пашой и правительством. Мустафа Кемаль по телеграфу сообщает правительству, что он впредь не будет вмешиваться во внутренние

¹¹⁷⁷Թախարաջյան - Ֆեռնանդ Թահիքաջյան - ՀՀ ղիվանագիտական ներկայացուցիչ Կ.Պոլսում:

дела правительства. На основании этого соглашения парламент будет создан в Константинополь.

Жандармерия в Анатолии должна быть передана под командование союзных офицеров.

В Шилле национальное движение усиливается. Джемаль Нури избран членом парламента из Галлиполи. Правительство просило разрешения Мустафа Кемаля о назначении губернаторами Битлиса - Али Фагика и Диарбекира - Маэхара.

Реуф бей объявляет, что его отец из Кавказа эмигрировал и оставил завещание - занять Кавказ, почему ценою жизни необходимо осуществить это завещание.

Организация “Милли” для воодушевления населения циркулярными прокламациями, распространяет ложные сведения о союзниках, а для разжигания страстей - [сведения о том], что армяне [якобы] вырезывают мусульман Ардаганского и Карсского округов.

Курды, по инструкциям Карабекира Кязима паши, требуют очищения армянами Сурмалинского уезда до реки Аракса.

В Константинополе принимает деятельное участие в организации “Милли” военный министр при кабинете Ферида паши Кязим паша.

В Этемиле, Беркаме и Ментересе установлены штабы национальных сил.

Организация “Милли” ведет пропаганду, чтобы арабы восточной Аравии, Ирака и Иджаса не принимали правительство эмира Фейзала.

Комиссия, ведущая сношение с Мустафа Кемаль пашой, состоит из шейх-уль-ислама, министров внутренних и иностранных дел. Из Сиваса Мустафа Кемаль паша отдал распоряжение подотделам “Милли” высказаться о месте созыва парламента.

Губернатор Аданы Джемаль бей, пока не получил разрешения генерала Куро, не выедет на место своего назначения.

Баликесир сделался центром национальной организации и движения против греков. Ежедневно из всех сторон туда прибывают мобилизованные четники, которые распределяются по национальным частям. Назилли, Салихли, Афион Каражисар (Аф-Гисасома, Айвалик) - места расположения штабов национальных сил. В Баликесире же расположен штаб национальной армии. Борющийся против национальных сил со своими 1000-1700

вооруженными людьми Энзавур бей ведет в селениях против “Милли” пропаганду, говоря, что силы “Милли” оскверняют религию, не принимают шариат и действуют против шариата.

По словам объехавшего греческий фронт национальных сил Джами бея, сообщается, что позиции полны добровольцами под общим командованием Мемеда эфе (Демирчи) - 35 лет, которому подчиняется Кеорче эфе, на участке Айдына находятся силы “Милли”, а на участке Назилли - “корпус эфе”.

По приказанию генерала Мильна¹¹⁷⁸ греки захотели занять Айдын, Эодемили и высоты Бохча-дага. Мемед эфе не принял приказание генерала Мильна и заявил, что греки должны очистить Смирну, что их войска имеют дисциплину и, что если опоздает заключение мира, еще тогда, выйдя из терпения, силы эфе должны перейти в наступление.

Курдский представитель в Константинополе не признает турецкой власти. Курдская печать заявляет: “Курды - соседи армян. Обязанность каждого курда спасать из рук четника-турка армянина. “Милли” всегда опасна для нас, почему курды всегда должны быть готовы для нападения на штаб Мустафа Кемаля. Мосул, Урфа, Керкук должны быть переданы курдам. Младотурецкое сильное правительство только открыло могилу для курдов. Турецкое правительство обязано вернуть на свои места курдских беженцев и уплатить их убытки. Курды с турками не должны иметь связей, т.к. турки 1½ миллиона курдов отправили в ссылку и 60.000 перебили. Турки должны признать национальные требования курдов и их политическое существование. А до того курды не должны давать аскеров”.

Руководителями сил “Милли” в Сивасе являются - Мустафа Кемаль, Бекир Сами, Ахмед Рустем, кади - Гаспи, Хусрев Сами, Мазгар бей, Араб-шайх, бывший губернатор Миорет бей, бывший мютесарриф Сюрел бей и бывший член парламента Мюмтаз бей. Адъютанты Мустафа Кемаля – Музaffer и Джевад бей. “Милли” порвал телеграфную связь Смирны с

---

¹¹⁷⁸ **Սիլի - գեներալ Ջորջ Միլլի Ֆրեմփս (1866 - 1948 թթ.)** - 1915 թ. հոկտեմբերից զիսավորել է Սայոնիլի Երասթեղիոն կորպուսը, ինչ 1916 թ. մայիսին նշանակվել է Սակերնիայում, իսկ զինադադարից հետո նաև Սերձափոր Արևելքում ու Սև ծովի շրջանում գտնվող անզիսական գորքերի զիսավոր հրամանատար: 1920 թ. մարտի 16-ին Զ. Միլինի զիսավորությանը գործող անզիսական գորքերը օկուպացնում են Կ. Պոլիսը՝ այնուղեք մացնելով ուազմական դրույթն, պաղամենուր ցրկում: 1920 թ. Զ. Միլինը Սերձափոր Արևելքից ետք կանչելու, և 1926 թ. փետրվարից գրադադարում է կայսերական զիսավոր շտաբի պաշտոնը:

Константинополем. В Назилли находится представитель национальных сил Ак-Гиссара Бахи бей.

Из Ангоры доносят следующее: “В Ангоре и окрестностях находится до 5000 записанных национальных сил, большая часть коих находится в своих домах. Регулярные аскеры 20 корпуса ходят отдельными командами по селениям и приводят с собой в Ангору партиями “добровольцев”, которых после 2-3 недельного обучения в казарме “Сувари” отправляют главным образом по направлению Эскишхира, против греков. Из них очень немногие по своему желанию отправляются на “Армянский фронт”.

К 1 ноября из Амасии в Ангору прибыли 500 хорошо обмундированных и обученных четников, которых 4 ноября отправили на греческий фронт. К тому же времени 500 четников из Амасии отправлены в Сивас для подавления вспыхнувшегося в губернии восстания части курдов-кизилбашов и турок. Во главе национального движения в Ангоре стоят Али Фуад паша, начальник дивизии - Булгурлу заде, муфти Дефтердер. Они выпустили официальное взвывание к населению, в котором призывают население вступить в ряды национальных сил за 35 лир в месяц в разбитой на правительской площади большой палатке. Из Ангоры в Аяш отправлено 2000 винтовок. В Аяше населению роздано всего 4000 винтовок. Халил Нури паша из Сиваса прыбил в Ангору, а оттуда выехал в Эрзерум для участия в Эрзерумском конгрессе и организации национальных сил.

В Ангоре к 15 ноября состоялось в Городской думе собрание с участием военных и гражданских представителей губернии, где вынесли резолюции: 1) потребовать восстановления железнодорожного сообщения между Ангорой и Эскишхиром, 2) протестовать против занятия греками Смирны, 3) против греков из старой Турции, 4) не уступать армянам ни пяди земли. В Ангоре имеется около 10.000 винтовок без зарядов, но затворы получаются из Эрзерума и из других городов. В городах и окрестностях организация “Милли” потеряла свой авторитет благодаря насилиям. В военной тюрьме города содержится до 30 видных турок и курдов, которые обвиняются в англофильстве или в шпионаже. В неделю 2 раза в городе устраиваются бесплатные спектакли, где представляются пьесы вроде “Заняты греками Смирны”, где описывается насилие со стороны христиан над турками и их религией, и, таким образом, разжигается религиозный фанатизм турок. Национальные силы, кроме получаемых субсидий от русских

большевиков, из Азербайджана и Германии налогов, податей и контрибуций, пользуются и доходами министерства Эфгафа (духовных) и муарирэ (просвещения).

Из официальных источников сообщают следующее: 13-й корпус не зависит от военного министерства, 8 остальных турецких корпусов составляют 3 инспекции - 1, 2 -ую инспекции.

Границы, связующие с военным министерством корпуса со своими войсками, находятся в пределах 2-й инспекции. Эти инспекции суть: I-я инспекция, в состав которой входят 25, 1 и 10 корпуса, занимающие район Румелии с Европейской Турцией, Скутари, Измира, мютесарифство Бому (лива), Худавендикяри (Бруса, Караси, Чанах-калэ, временно города Измитского вилайета и северная часть железнодорожной линии Измит-Карахисара.

II-я инспекция - в состав которой входят 12, 20 и 14 корпуса с границами - Смирнский вилайет, независимые мютесарифства Ментешэ, Анталии и Афион Карабахисара, губернии Ангоры, Кастамунии и порты Смирнской губернии и со стороны южной стороны, оставшаяся часть железнодорожной линии - Афион Карабахисара- Измира.

III-я инспекция - в состав которой входят 15 и 3 корпуса, имея границами Сивасскую, Трапезундскую, Эрзерумскую, Вансскую губернии и мютесарифство Джаника (Самсона). Границы 13-го корпуса - Битлисский, Диарбекирский, Харпутский вилайеты и независимые мютесарифства Урфы, Мараша, Албистана, Айнтаба.

P. S. Из Батума получил извещение - для меня из Эривани послано 100.000 руб. донскими, что составляет по курсу 270 лир. По получении этих денег выеду в Батуми, там получу дополнительную сумму и приму все меры к тому, чтобы выехать в Эривань. Только в случае невозможности пробраться в Эривань, уеду в Севастополь, если проберусь в Эривань, буду поддерживать связь с нашим представительством.

N 58

26 ноября 1919 г.

г. Константинополь. Капитан Девоянц

*Հայութաբի Հանրապետության արխիվ (Բուլղար),
թիվ 17/17, պահ. 12, գ. 3: Զեռազիր:*

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 6

Առ այսօր չափազանց քիչ է գրվել այն մասին, թե Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, նրա կառավարությունը, միլիցիան և Ներքին Գործերի նախարարությունը, վերջինիս բաղկացուցիչ մասը կազմող անհրաժեշտ ուժային ստորաբաժանումները ինչ գործունեություն են ծավալել Հայկական բանակում տեղ գտած մի այնպիսի արտավոր և քայլայիշ նշանակություն ունեցող երևոյթի դեմ, ինչպիսին հանդիսացել է դասալքությունը, ինչով է ավարտվել իշխանությունների պայքարը դասալքության դեմ, ինչ ձեռքբերումներ են եղել, ինչպիսի դժվարությունների առաջ են կանգնել ՆԳՆ և նրա կարևորագույն ստորաբաժանումներից մեկը՝ միլիցիան այդ բնագավառում, որտեղ են սայրաքել և ինչու չեն կարողացել հիմնավորապես լուծել այդ չարաբաստիկ հիմնախնդիրը:

Կան հարցեր, որոնք սակայն ցայսօր գրեթե չեն լուսաբանվել պատմաբանների և այլ հետազոտողների կողմից, և ըստ այդմ չեն տպագրվել համապատասխան փաստաթղթեր, արխիվային փակերագրեր: Խոսքն այն մասին է, թե Հայաստանի Հանրապետությունը, նրա պետական իշխանությունները ինչպես են վերաբերվել ներքին և արտաքին անվտանգության համակարգի համապատասխան մարմինների ստեղծմանը, որոնք կարևոր դեր պետք է խաղային Հայկական բանակի կայացմանը խանգարող այնպիսի կարևոր այնպիսի բացասական երևոյթների հաղթահարման հիմնախնդրում, ինչպիսին հանդիսանում էր դասալքությունը: Փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ այս բնագավառում Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնած է եղել մեծ քարոզությունների առաջ, քանզի վերջինս ստիպված էր այդ կարևորագույն կառույցների ձևավորման և դրանց աշխատանքների ուղղորդման, ինչպես նաև, Հայկական բանակային ստորաբաժանումները ներսից քայլայող չարաբաստիկ դասալքության դեմն առնելու և այլ դժվարություններ հաղթահարելու աշխարհաքաղաքական դժվարագույն կացության պայմաններում, երբ բուրք նվաճողները, մուսավարականները և վրաց մենշևիկները, ինչպես նաև բոլշևիկները ամեն կերպ ձգտում էին իրենց քաղաքական կամքը և գործելակերպը պարտադրել

տարածաշրջանի ժողովուրդներին, և առաջին հերթին՝ հայերին, մանավանդ որ գույություն ունեին այսպես կոչված «վիճելի» տարածքների» հիմնախնդիրներ (այսպես կոչված Ղարաբաղյան-Զանգեզուրյան, Նախիջևանյան, Լռու - Ախալքալաքի և այլնի), որոնց շուրջ էլ բախվում էին աշխարհաքաղաքական տարաբնույթ ուժերի շահերը, առաջին հերթին՝ Անդրկովկասյան ժողովուրդների ազգային-քաղաքական շահերը:

Սույն հրապարակման մեջ ներառված արխիվային փաստաթղթերը վավերացված պատճեններուն են, սակայն դրանց մի մասը գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ՝ նախատակ հետապնդելով լրացնելու պատմագիտության մեջ առկա բացը տվյալ հիմնախնդրի վերաբերյալ, և ամենին էլ չի հավակնում լուծել բոլոր խնդիրները: Ստորև բերվում են զանազան փաստաթղթեր՝ դիմումներ, գեկույցներ և այլն, որոնք հնարավորություն են տալիս ավելի ամբողջական և լիարժեք պատկերացումներ ունենալու բանակային, ՆԳՆ մարմինների, միլիցիայի ծավալած գործունեության մասին դասաւորության դեմ մղվող պայքարում, ինչը և ստորև ներկայացնում ենք, ամենին էլ չհավակնելով տալու բոլոր հիմնախնդրների լուսաբանման բանալիները, այլ ընդամենը համեստ փորձ կատարելով՝ ևս մեկ «սպիտակ» էջ բացահայտել:

№1

**Начальник Эриванского
отряда
3 августа 1918 г.
№ 3496
г. Эривань
Министру Внутренних Дел
Вх № 2378**

Для успешного управления частями отряда, в которых развивается сильно дезертирство, необходимо, чтобы власти на местах содействовали борьбе с этим злом. С этой целью я вошел с ходатайством через военного министра об учреждении на местах в каждом участке команды с офицером во главе, помимо участковых и прочих комиссаров.

Дезертирство развивается главным образом вследствие недоедания, отсутствия обуви, одежды. Поэтому прошу Вас принять меры к пополнении продовольственных складов, к устройству сапожных и портняжных мастерских, к реквизиции всей кожи не только в г. Эривани, но и по всей территории республики. Ко всему этому одной из мер для успокоения солдат и прекращения дезертирства признаю выдачу пособия семьям солдат, находящихся на военной службе.

Полагаю, что этими мерами можно будет повлиять на войска и оздоровить части, поддерживая строгую дисциплину.

Генерал-майор Силиков

Начальник Штаба Генерального Штаба, Подполковник...

<ИИ, ф.Ф - 201, г. 1, к. 84, р. 17: Պատճեն, մերենազիր:

N 2

Военная. 19. XII

Уездным комиссарам.

Новобаязет, копия Даралягезскому Уездкомуиссару.

Дилижан

Караклис

Александровль.

Эчмиадзин, копию передать Сурмалинскому Уездкомуиссару.

Эривань

Военная обстановка требует немедленного укомплектования войск, между тем дезертиры и уклоняющиеся [от] службы свободно проживают городах и уездах.

Предписываю самым широким образом, оповестить население, что каждый военнообязанный, не состоящий на службе в войсках, должен явиться на сборный пункт местного этапного коменданта с документами прохождения службы в следующие сроки: имеющие возраст от 20 до 25 лет включительно - не позже 23 сего декабря, а имеющие возраста от 26-32 лет включительно - не позже 27 дек. На сборных пунктах будут проверять-

ся документы, и законно освобожденные от службы будут отпущены, а военнонбязанные в зависимости потребности укомплектованиях, приняты войска.

Не явившиеся к указанным срокам будут задержаны и арестованы специальными воинскими командами и передаваться суду законом военного времени. Вам же вменяю обязанность следить за исполнением приведенного требования, задерживая уклоняющихся и передавая их распоряжение этапного коменданта. 7136.

Подлинную подпись: Министр Внутренних Дел: Арам

Верно: Правитель Канцелярии

Копия

Военная

Караклис

Начальнику военного округа

0422/а. Греки подлежат призыву в ряды войск. Молокан также, призывать для обслуживания тыла армии.

Подпись: Министр Внутренних Дел: Арам

Верно: Правитель Канцелярии

ՀԱՅ, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 75, թ. 35, 37: Պատճեն, մերենազիր:

N 3

Декабрь, 1918 г.

Военная

Копия

Уездным комиссарам

Новобаязет. Копия Даралагя[е]зскому Узкомиссару. Эчмиадзин

Копия Сурмалинскому узкомиссару

Эревань.

Призыв молодых людей производиться в полном контакте военными властями. Освободить [от] призыва всех лиц, состоящих [в] службе почтовых учреждениях и железной дороге. Освобождаются [от] призыва также

лица, состоящие [на] службе правительственные учреждениях и милиции в возрасте свыше 25 лет. Греки подлежать призыву [на] общем основании. Молокан также призывают для обслуживания тыла армии. № 7210.

Подпись: Министр Внутренних Дел: Арам
Верно: Правитель Канцелярии

<ИИ, З. № - 201, г. 1, к. 75, р. 37: Պատմեմ, մերենազիր:

N 4

24 декабря, 1918 г.

Копия телеграммы Министра внутренних дел от 24-го декабря 1918 года на имя всех уездных комиссаров за № 7257.

Военное Министерство разъяснило, что все иностранноподданные армяне подлежат призыву по мобилизации. Изложенное предлагаю принять сведению руководству.

Подлинную подпись: Министр Внутренних Дел: Арам
С подлинной верно: Правитель Канцелярии

<ИИ, З. № - 201, г. 1, к. 75, р. 36: Պատմեմ, մերենազիր:

N 5

Военная

Копия

26 декабря, 1918 г.

Уездным комиссарам

Новобаязет. Копия Даралягезскому

Узкомиссару. Эчмиадзинскому, Сурмалинскому узкомиссару

Эривань

Караклис

Начальнику Военного округа

Сообщаю, что служащие милиции до 25- летнего возраста подлежат призыву войска, но до замены их непризывными возрастами Военным Ми-

нистерством им предоставлена двухнедельная отсрочка. Согласно приказу Военного министра, 23 декабря 196 предлагаю организовать повсюду облавы для поимки уклоняющихся [от] поступления в войска, которых препровождать в сборные пункты. 7228

Подпись: Министерство: Арам
Верно: Правитель Канцелярии

ՀԱՍ, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 75, թ. 29: Պատճեն, մերժագիր:

N 6

Հայաստանի Հանրապետության
Զորահավաքի յատուկ կոմիսար

N 215

19 նոյ. 1919 թ.

Երևան

Ներքին գործոց

պ. Մինիստրին

BN 7572

Զեկուցագիր Զօրահաւաքի յատուկ կօմիսարի

Նոյեմբերի 11-ից մինչև 18-ը (մէկ շաբաթ) իմ կարգադրութեամբ զինութապիտարան է ուղարկվիլ 231^х հոգի՝ բոլորն էլ զինապարտ: Սրանցից 227-ը թէրած ին բռնի կէրպով, և միայն չորս հոգի յոժարակամ նէրկայացիլ ին ինձ:

Ըստ ծննդավայրի, այդ 231 հոգուց 18-ը բնիկ էրևանցի ին, 24-ը վանեցի և այլն:

Ինչպէս արդէն զեկուցիլ իմ N 139 գրութեամբ, հոկտ. 27-ից մինչև նոյեմբերի 5-ը (տասն օր) զինութապիտարան իմ ուղարկած թու 143 մարդ: Այս թիւն ու վերոյիշեալ թիւն (231) համեմատէլուց՝ պիտի հետևացնիլ, որ վերջին մէկ շաբաթայ ընթացքում (նոյ. 11-18) գործի արդիւնքն աւելի զգալի է, քան առաջին տասն օրուայ ընթացքում (հոկտ. 27-ից մինչև նոյ. 5): Յետագայ շաբաթներէն գործն, անշուշտ, աւելի է զարգանալու:

Սակայն պէտք է ասիլ, որ իմ հաւաքած մարդկանց մի խոշոր մասը տէղ չի հասնում. այսինքն՝ դէռ զօրամասերը չնտած՝ շատէրը փախչում էին յէտ՝ զինութապիտարանից և բեր-հաւաքման կայանից (сборный пункт):

Ենթադրում եմ, որ առնվազն 40-50% կարողացիլ ին փախչիլ: Ես հնարատ-րինս և իրաւունք չունիմ հսկելու գինուրապիտարանի և հաւաքման կայանի վարչութիւններին գործունեութեամ վրայ:

Այս հանգամանքը նկատի առնիլով, գտնում եմ, որ աշխատանքս ի վերջոյ զուր և անհորդ պիտի համարիլ՝ եթէ որ իմ հաւաքածներն ու ուղարկածները շարունակ պիտի փախչիմ ինձանից անկախ պատճառներով: Զեր ուշադրութիւնն իմ դարձնում այս հանգամանքի վրայ:

Զօրահավաքի յատուկ կօմիսար՝ Վ. Վայադեն

Խ/ Այս 231-ց յէտ ին պահանջւիլ յոր հոգի, որոնք բիւրիմացութեամբ էին ուղարկւած ...

ՀԱՀ, Ֆ. Պ - 201, գ. 1, գ. 77, թ. 160: Պատճեն, մեքենազիր:

N 7

Երեւան

22 նոյեմբեր, 1919 թ.

№ 5016

Արտաքին Գործերի

Սինիստրություն

Вх № 7677.

մակար. Особому Комиссару

По мобилизации для руководства

Главному Управлению Воинской

Повинности для циркул. Сообщения

27/XI

Господину Министру Внутренних Дел

г. персидскому консулу

Относительно мобилизации армян, выдающих себя за персидских подданных, имею честь сообщить следующее положение, принятое Правительством Армении по этому вопросу.

Из сообщений Особого Комиссара по мобилизации г. Валадяна и командиров воинских частей выяснилось, что многие лица призывающего возраста в целях избавления себя от воинской повинности приобрели неизвестным путем фиктивные персидские паспорта.

Министерство иностранных дел вошло в переговоры с Персидским консулом в Эривани по вопросу о мобилизации этих лиц, имеющих фиктивные персидские паспорта, не будучи таковыми. В результате этих переговоров приняты следующие решения:

1. Всех лиц, с персидскими паспортами, кои подозреваются в приобретении таковых незаконными путями для избежания военной службы, необходимо направлять к г. Персидскому консулу с сообщением ему всех данных и документов, доказывающих принадлежность их к гражданам Армении. В Персидском консульстве будет произведено расследование о принадлежности их к персидскому подданству, от результата которого будет зависеть дальнейшее решение вопроса об освобождении от мобилизации или о призывае данного лица.

2. Персидский консул выпускает объявление, согласно которого все персидско-подданные армяне должны явиться в течение 20 дней к нему со всеми документами, доказать свое подданство и получить специальное удостоверение, которое будет выдаваться после тщательной проверки. Таковые удостоверения являются обязательными для властей Армении и освободят держателей их от мобилизации.

Настоящее положение преподовождается Вам для сведения и зависящих распоряжений.

Вместе с тем сообщаю, что соответствующая бумага препровождена и г. Персидскому консулу Мирза Гусейн-хану.

Такая же информация имеется в послании Генерального секретаря Тер-Акопяна в Совет Министров от 28 ноября 1919 г.

Министр Иностранных Дел: С. Аракян

Генеральный секретарь: А. Тер-Акопян

Исх. № 11231, Копия настоящего отношения препровождена в Главное управление по делам воинской повинности и Особому Комиссару по мобилизации для руководства.

Ноября 27.19.

ՀԱՀ, Ֆ.Պ - 201, գ. 1, գ. 77, թ. 171: Պատմեմ, մերենազիր:

№ 1062

11 марта, 1920 г.

РА, Министр Внутренних Дел

Главному управлению по делам

воинской повинности. Эревань

В Совет Министров

Для успешной борьбы с прогрессирующими дезертирством для правильной постановки этого дела по воинской повинности и по настоятельству ныне требованию Военного Ведомства надлежит безотлагательно ввести по всей Республике Армения учет запасных солдат и ополченцев первого и второго разрядов, для чего необходимо ныне же для всех участковых комиссаров и начальников городских Милиции заказать книги отрядов, алфавитов к ним, квитанционные книги и бланки удостоверений. Всего в Республике Армения, считая уезда и Нахичеванский-Гохгани, Шаурский, Зангезурский 60 участковых комиссаров и 15 начальников городских Милиций, что составляет 75 учетных учреждений. Представляя при сем составленную мною смету по заготовлению означенных книг и бланков всего по всей республике составляет 75 учетных учреждений... на сумму 1.454.850 р. Я покорнейшее прошу Совет Министров не отказать в срочном порядке и исходатайствовать мне в парламенте просимую сумму, открыв этот кредит в мое распоряжение теперь-же, ибо цены на бумагу и печать растут с каждым днем, и промедление в отпуске может дать в результате необходимость возбуждения нового ходатайства о дополнительном доассигновании на означенный предмет.

О последующем прошу почтить мне своим уведомлением по Главному управлению по делам воинской повинности - для сделания по сему последних экстренных надлежащих распоряжений.

За Министра Внутренних Дел

Начальник Главного Управления по делам воинской повинности.

«ИИ, ф. № - 199, г. 1, л. 160 (115), р. 116: Պատճեն, մերենալիք:

Ապրիլ, 1920 թ.

**ՀՀ Ներքին գործոց Մինիստր
Երեւան**

Քաջատրագիր

Դասալբութեան բազմանալու դեմ կուելու յաջող զինորական պարտականութեան վերաբերեալ բոլոր գործերը կանոնաւորելու համար և զինվորական իհմնարկութեանց այժմեան կտրուկ պահանջների համաձայն հարկ է անհապաղ մտցնել Հայաստանի ամբողջ հանրապետութեան մեջ պահեստի եւ 1-ին եւ 2-րդ կարգի երկրապահ զինորների հաշիվ, որի համար անհրաժեշտ է այժմեան իսկ պատրաստել բոլոր գալառամասերի կօմիսարների և քաղաքային Սիլիցիապետերի համար կտրոնագրքեր, ալֆայիտներ, անդրուագրքեր եւ վկայականների բլանկներ:

Այսու ներկայացնելով իմ կազմած նախահաշիր վերոյիշեալ գրքերը եւ բլանկները պատրաստելու համար ընդամենը 1.454.850 ռուբ., խնդրում եմ խոնարհաբար Սինիստրների խորհրդիդ չմերժել միջնորդութիւն Պառլամենտում խնդրած գումարի համար այժմ իսկ բացել վարկ ի կարգադրության իմ, որովհետեւ թղթի եւ տպագրութեան արժողութիւնը բարձրանում է ամեն օր եւ վարկի հապաղումն կարող է յետագայում ծագեցնել նոր յաւելման անհրաժեշտութիւն յիշեալ առարկաների համար: Հայաստանի Հանրապետութեան մեջ ի թիւ եւ Նախիջենանի, Գողթանի, Շարուրի եւ Զանգեզուրի գաւառներում՝ ընդամենն 60 գաւառամասային կօմիսարներ եւ 15 քաղաքային միլիցիապետեր կան, որոնք կազմում են 75 հաշվետութեան հիմնարկութիւններ:

Այս գործի անհրաժեշտ եւ շուտափույթ կարգադրութեան համար խնդրում եմ հետեւանքի մասին չմերժեք յայտնել ինձ՝ Գլխավոր զինորական ատեամ:

**Ստորագրություն՝ Ի. Տ. Ներքին գործոց նախարար՝ Ս. Մանասյան:
Գլխ. զինվոր. ատենապետ՝ Առաքելյան և զրասենյակի կառավարիչ՝
Գավրիլով:**

ՀԱՀ, Ֆ. Պ - 199, գ. 1, գ. 160 (115), թ. 114: Պատճեն, մերենագիր:

Ներքին Գործոց
Նախարար
8 նոյեմբերի, 1920 թ.
Երևան

Երևանի Արտակարգ Դատարանին

Քաղաքական բնույթ կրող մի շարք յանցանքներ, որպիսին են ներկա պարագայում պաշտօնը լրելը, թիկունքը քայրայելը և այլն, և այլն, ենթակայ են արտակարգ դատարանին: Այդ օրինական յանցանքի մեջ մեղադրել մի շարք պաշտօնյաներ, որոնք Ալէքսանդրապոլի անկման ժամանակ լրել են իրենց պաշտօնները, քողել եւ հեռացել են քաղաքից, այժմ ձերբակալած են Կառավարության կողմից և պետք է դատին: Որպեսզի նորա երկար ժամանակ չը զրկվեն իրենց ազատութիւնից առանց հարցաքննութեան, խնդրում եմ շտապ կերպով նշանակել դատարանիդ կողմից երկու քննիչ նրանց յանցանքները քննելու համար:

Ներքին Գործերի նախարարի կարգադրութեամբ. ստորագր.
Վար. Դեպ. տեսուչ՝ Սելիք-Հովսեփյան:
Ել. № 10063
15 / XI 20 թ.

ՀԱՅ, Ֆ. Պ - 201, գ. 1, գ. 122, թ. 1: Պատճեն, մեքնազիր:

ВАНИК ГРАНТОВИЧ ВИРАБЯН

**СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
В 1918 - 1920 ГГ.**

РЕЗЮМЕ

Спецслужбы составляли неотъемлемую часть государственной системы безопасности Первой Республики Армения. Еще в августе 1918 г. Правительство выделило первые скромные финансовые средства для организации разведывательной и контрразведывательной службы Первой Республики Армения, которая завершилась созданием в апреле 1919 г. в Главном штабе Военного Министерства отдельного Разведывательного и контрразведывательного отделения. В результате в 1918 -1920 гг. разведывательная служба РА Главного Штаба Военного Министерства предприняло немало усилий в деле приостановления вражеских происксов против армянского государства. Из существующих архивных и иных документов очевидно, с какими трудностями сталкивалась молодая и неопытная разведывательная служба РА в деле приобретения необходимой информации с целью приостановления происксов спецслужб противников. Необходимо отметить, что результаты деятельности служб армянской разведки не всегда реально оценивались и учитывались руководящими политико-партийными правительственными и военными кругами Армении, которая все свои надежды связывала с великими державами - со своими антантовскими союзниками.

Разведывательная служба Республики Армения первые шаги сделала еще в августе 1918 г. Организационно эта важная государственная структура национальной-государственной безопасности сформировалась в апреле 1919 г., когда Военное Министерство, его Главный Штаб приняли Устав деятельности Разведывательного и Контрразведыва-

тельного отделения. В основном в качестве кадровых ресурсов являлись бывшие офицеры-армяне, служившие в царской армии. В деле организации и направления действий разведывательной службы РА важную роль играли такие люди, как активный участник Сардарапатской битвы, полковник **А. К. Шнеур**, один из начальников разведывательной службы РА капитан **В. Г. Мурадянц**, знаменитый разведчик **Т. Т. Девоянц**, который в конце 1919 г. - в начале 1920 г. в Константинополе, в самом сердце Турции, организовал разведывательную группу, добывая нужную для обеспечения безопасности Армении важную информацию. Нельзя не отметить о плодотворной работе тифлисской группы разведчиков под началом генерала **О. А. Кишишянца**. Немалую роль в деле становления разведывательной службы играли также контрразведчик **Ован Шан-Котурский**, старший сын знаменитого художника Г. Башинджагяна **Левон Башинджагян**, впоследствии один из организаторов контрразведывательного дела в Армении, а также **М. Додохян**, **Г. Хачатуров [Хачатурян]**, **А. Саргсян** и другие, которые посвятили свою жизнь делу организации, становления и направления ответных действий против вражеских сил, добывая важную информацию о дислокации, намерениях и приготовлениях военных сил противника, имевшего цель уничтожить молодую Армянскую Республику, и в частности, прилагая немало усердий с целью приобрести нужную информацию о Турции, Азербайджане.

В период формирования дипломатических и военных составляющих разведывательной и контрразведывательной службы в Первой Республике Армения жизненно важную роль для обеспечения внешней безопасности новосозданного государства имела структура военных организаций и, в частности, **военных атташе** при дипломатических представительствах РА. Автор рассматривает некоторые детали этого процесса, отслеживает историю создания и развития соответствующих структур на основе новых архивных материалов, в прошлом малоизвестных, а иногда и недоступных нашему читателю. Несмотря на все сложности, характерные для этого времени, создавались военная структура и ее составляющие компоненты, а также разведывательная и контрразведывательная служба Первой Республики. Пройдя сложный организационно-политический путь, военная спецслужба и иные военные формирования превращались в эффективные органы, преследующие цель обеспечения внешней безопасности новоиспеченной республики.

ченного, во многом еще слабого государства. Деятельность военных организаций была направлена на становление системы обеспечения внешней безопасности и ее интенсивное развитие. К сожалению, в связи с отсутствием средств руководство республики в начале 1920 года приняло решение упразднить данную систему, подорвав этим недальновидным шагом те основы, на которые могло опереться государство в последующих бурных событиях.

Еще в годы Первой мировой войны на Кавказском фронте в составе 4-го корпуса русской армии в разведывательном отделе служил известный разведчик **Тигран Девоянц**, в отношении которого был возбужден судебный процесс. Однако на Всеобщем 9-ом собрании партии Дашиакцутон **Дро (Драстамат Канаян)** выступил в защиту Тиграна Девоянца, заявив, что он не повинен в отступлении русской армии в июле 1915 г. в направлении Ван-Маназкерт, что имело пагубные последствия для армян. Тем самым Девоянцом отвергаются обвинения, предъявленные **К. Сасуни, В. Папазяном (Комс) и др.**

В начале 1918 г. Девоянц внезапно на пути через Самтредию в Ереван арестовывается грузинскими спецслужбами и переправляется Метехскую тюрьму, но оттуда он приложив большие усилия и опираясь на помощь дипломатического представителя Армении в Тифлисе **Л. Евангеляна**, а также при посредничестве высших военных чинов РА генерала **Мовсеса Силикяна** и других своих друзей осуществляет дерзкий побег и оказывается в Ереване. В годы Первой Республики сотрудник армянской разведывательной службы Тигран Девоянц возглавлял отдел разведки и контрразведки Генерального штаба Военного министерства. В целях разведки он был отправлен в Ван, Муш, Битлис, далее - в Константинополь, где им была организована разведывательная группа, собирающая необходимую для Республики Армения информацию о возможной дислокации турецких войск на армянской границе, военной мощи и т.д.

В мае 1919 г. Военным Министерством Республики Армения командаируется в **Константинополь** капитан армянской разведывательной службы Тигран Девоянц. Там Девоянц организовывает работу разведывательной группы с целью приобретения необходимой важной информации о планах враждебно настроенной Турции в отношении Армении, дислокации на армяно-турецкой границе турецких военных формирований, турецкой армии

в целом, а также других важных военно-политических мероприятий, про-исходящих в регионе (данная проблема совсем не подвергалась историко-аналитическому исследованию и составляет одну из “белых” страниц истории Первой Республики Армении, и в частности становления армянской разведки на государственной почве). В своей важной работе по мере необходимости, Т. Девоянц вынужден был также сотрудничать с английской разведкой, как представителя союзнических сил - Антанты. Т. Девоянцом были отправлены посредством находящейся в К.-Поле редакции дашнакской газеты “Чакатамарт” и в Париже военным советником РА генералом Габриелом Корганином в Ереван адресованному Военному Министерству важные сведения, сводки о военных мероприятиях Турции, информация о дислокации турецких вооруженных сил на армянской границе, а также действиях так называемого движения “Милли” во главе Мустафа Кемаля паша и даже некоторые очень важные сведения о возможно конкретных сроках нападения турецких войск на Республику Армения, которые, к соожалению, не имели необходимого воздействия на военные и партийно-правительственные круги Армении, находящиеся под влиянием Севрского политического гипноза. Добытые армянской разведывательной группой интересующие Армению важные сведения о происходящих в самой Турции политических событиях, возможной и реальной дислокации турецких войск на армянской границе и иные сведения могли бы сыграть некоторую оздоровляющую и отрезвляющую роль в деле налаживания порядка и необходимой дисциплины в армянской армии, удаления ее слабых звен, преодоления пагубных явлений дезертирства и т. п. Успешное сотрудничество разведывательной группы Т. Девоянца с находящимся в Париже генералом Г. Г. Корганином одна из интересных страниц истории организации разведывательного дела в Республике Армения, результатом которой было налаживание работы армянской разведывательной группы в самом сердце Турции - в К.-Поле. В конце концов, в результате важных военно-политических обстоятельств по приказу Военного Министерства в начале 1920 г. Т. Девоянца отзывают в Ереван из К.-Поля, где он едва наладил разведывательные дела, столь важные для Армении.

В 1918 - 1920 гг. Разведывательная служба РА Главного Штаба Военного Министерства предприняла немало усилий в деле приостановления вражеских происков и интриг против армянского государства, в том числе

азербайджано-грузинских и иных сил в Боюк-Веди, Зангибасаре и Ведибасаре, в Ардагаском, Карсском и Сурмалинском (в частности, в Араплыхе) районах, в Нахичеванском и в Зангезурском уездах, Зод-Басаргечарском районе и т. п. Из существующих архивных и иных документов очевидно, с какими трудностями сталкивалась молодая и неопытная разведывательная служба РА в деле приобретения необходимой информации с целью приостановления происксов азербайджано-грузинских, турецких и других спецслужб на территории Армении. Необходимо отметить, что в результате деятельности служб армянской разведки подрывные действия врагов были пресечены не только в Ереване, но и в разных регионах республики. Вместе с тем необходимо отметить, что добытые разведкой данные не всегда реально оценивались и учитывались руководящими политико-партийными, правительственныеими и военными кругами Армении, которые все свои надежды связывали со странами Антанты.

В годы Первой Республики Армения началась успешная деятельность армянской разведывательной службы, ее маленькой группы, которая привела к конкретным и ощутимым результатам в деле разоблачения явно антиармянских происксов и шпионской деятельности гнездившегося в самом сердце Армении, в Ереване дипломатического представителя Азербайджана **Хана Текинского**, пытавшего подорвать основы армянской государственности и путем прямого подкупа местных азербайджанских лидеров вызывать антиармянские мятежи в Зангибасаре, Боюк-Веди, в Зодском районе и в других районах Армении, с целью отторжения исконно-армянских территорий от Республики Армения. Показаны согласованные действия армянской разведывательной службы и правительства, в частности МВД РА, в борьбе за установление устойчивой системы безопасности армянской республики. Представлены материалы судебного процесса по этому делу, что наглядно свидетельствует об одной удавшийся попытке Разведывательного и Контрразведывательного отдела Генерального Штаба Военного Министерства РА в деле пересечения враждебных действий Азербайджана, его специальных служб против Армении, которые в своей антиармянской деятельности опирались на финансовую и военную поддержку Турции.

Едва состоявшееся в апреле 1919 г. для координации всех работ с целью приостановления вражеских происксов против Республики Армения при Главном штабе Военного министерства было создано разведыватель-

ное и контрразведывательное отделение, молодая армянская разведка прилагала немало усилий для пресечения враждебной деятельности иностранных агентов на территории Республики Армения. Усилиями сотрудников армянской разведки и Министерства внутренних дел в декабре 1919 г. в Ереване был задержан прибывший из Грузии австрийский офицер **Антон Марокутти**, с целью отправления в армию Халила паши с определенными намерениями, у которого нашли не только грузинский паспорт, но и доверительное письмо представителя Азербайджана в Грузии Векилова, а также важные карты, касающиеся Армении и региона. По делу Антона Марокутти в Ереване состоялся шумный суд, он был приговорен к 15 годам тюремного заключения. Та же участь постигла и **Ивана Тараканова**, которого разоблачили в подрывной деятельности против Армении. Состоявшийся по этому делу суд приговорил его к 10 годам тюремного заключения. И в итоге, обоих подозреваемых во враждебных провокационно-шпионских действиях в отношении Армении задержали и посадили на скамью подсудимых, однако их не захотела высвободить из центральной тюрьмы Еревана даже большевистская власть, которая протестовала против решения Центральной ликвидационно-следственной комиссии Советской Армении, за которым стоял министр правосудия республики **Сулейман Нури**. Это свидетельствовало о стремлении Разведывательного отделения при Генштабе Военного Министерства молодой республики обеспечить безопасность республики от происков вражеских агентов, проникших на территорию РА, стремившихся подорвать основы армянской государственности в 1918 - 1920 гг.

В монографии детально показана конкретная практическая работа армянских разведывательной и контрразведывательной служб в деле разоблачения и приостановления вражеских происков на территории Армении, а также рассматриваются попытки организации разведывательных групп в соседних государствах: Азербайджане, Грузии и, в частности, Турции, где в конце 1919 - в начале 1920 гг. действовала группа капитана Т.Девоянца. Показано стремление разведывательной и контрразведывательной служб РА в деле противостояния более опытным и сильным службам противника, получения необходимой и нужной информации. Предприняты шаги по обеспечению разрешения вопросов государственной безопасности РА. В частности, впервые в армянской исторической науке показана деятельность

и роль армянской разведывательной и контрразведывательной службы в деле победы армянских войск под руководством *Г. Нжде* в противостоянии агрессивным действиям азербайджанских войск в районе Зангезура в конце 1919 - в начале 1920 года, что обеспечило национально-территориальную целостность и разрешение вопросов государственной безопасности в этом стратегически важном крае республики.

Аргументированно обосновано, что, являясь составной частью государственной системы безопасности РА, Разведывательное и контрразведывательное отделения Главного штаба МО РА, предприняли немало усилий в разрешении различных вопросов, касающихся национальной безопасности страны (так называемое дело представителя Азбайджана в Ереване Хана-Текинского и т.п.), восстановления правопорядка в различных частях Республики Армения путем подавления мятежных стремлений магометанского населения (Бююк-Веди, Зангибасар, Карская область и т.п.).

В годы Первой Республики правительство, местные органы власти, милиция и все структуры Министерства внутренних дел сделали немало попыток, хотя и без ощутимых результатов, для выявления основных причин выкоренившихся в молодой армянской армии различных форм дезертирства, предложив некоторые меры для противостояния дезертирству и бесчинству различных маузеристских и иных групп, нерегулярных воинских частей. Однако они не смогли коренным образом решить проблемы дезертирства и призыва новых сил военнообязанных в ряды Армянской армии. Более того, борьба властей Армении, милиции и органов МВД против дезертирства не дала желаемых ощутимых результатов, она обескровила армейские структуры, отрицательно сказываясь на пытающейся состояться системе государственной безопасности Республики Армения, как основы независимого государства, и, в конечном счете, особенно, пагубно сказывалось на военно-политических результатах армяно-турецкой войны 1920 года, влияющих на Республику Армения и судьбы армянского народа, заключающуюся в кабальном для армянского народа Александровском договоре 2 декабря.

В годы Первой Республики армянская милиция и органы внутренних дел, только состоявшиеся, предприняли немало усилий, хотя и не таких эффективных, для преодоления сопротивления беззаконных действий различных несанкционированных военных групп, так называемых “хумбов”,

которые нагнетали социально-политическую напряженность в республике. Милиция и военные власти с ведома правительства предприняли ряд шагов в деле приостановления происков различных воинских командиров относительно реквизиции у населения продуктов питания, фуражи и т. д., а также преступлений разбойничих групп во всех уездах Республики Армения, их незаконных действий, грабежей против мирного населения, тем самым способствуя стабилизации обстановки в обществе и преодолению состояния безвластия в городах и селах РА, хотя эффективность от этих усилий была невелика.

Спецслужбы - разведка и контрразведка, а также армия и органы милиции и вообще МВД - это те важнейшие структуры, без которых невозможно представить независимую государственность, самостоятельность и всеобъемлющую внешнюю политику вообще. Спецслужбы составляли неотъемлемую часть военно-политической и государственной системы безопасности Первой Республики Армения. Тем самым объясняется, что Армения являлся состоявшимся государством. В 1918 -1920 гг. Разведывательная служба РА Главного Штаба Военного Министерства предприняла немало усилий в деле приостановления вражеских проiskов против армянского государства, его национальной безопасности.

Из анализа исследованного материала становится ясно, что спецслужбы Первой Республики Армении вынуждены были пройти организационный процесс в условиях geopolитического изолирования, преодолевая огромные финансово-экономические и кадрово-технические трудности и сложности, взамен "опираясь" на шаткую надежду помоши со стороны антигентовских великих и могучих союзников в лице Великобритании, Франции, США, стоя перед синдромом азербайджано-грузинского и кемалотурецко-советского альянса.

Подытоживая вышесказанное, можно прийти к конкретным и определенным заключениям. Очевидно, что в 1918 -1920 годы армянская милиция и вообще Министерство Внутренних Дел создавались в таких же сложных экономико-политических и социально-напряженных условиях, как и Армянская армия со всеми ее вспомогательными частями, разведывательная служба РА и другие государственные структуры, плюс к этому –изолированное и запутанное geopolитическое состояние вокруг Армении. Сложно было создавать милицию, причем ту законопослушную, законопреданную

и служившую народу милицию и органы внутренних дел в такой стране, где было сотни тысяч голодных беженцев, темную и не лояльную в отношении Армении и ее властей почти полумиллионную магометанскую «лавину». Очевидно, что в условиях страшной экономической разрухи и неоднозначности процессов создания государственной системы безопасности сложно было найти нужные кадры, которые почти что не существовали, и те финансовые средства, которые очень важны для создания государственным образом мыслящей милиции, и, вообще, органов внутренних дел. При этом во время этих процессов необходимо было преодолеть некоторые огосударственные силы, стремившиеся стоять во вне государства или стать государством в государстве, самостоятельной силой, и в частности, разбойничьи настроения так называемых «хумбов», для которых трудности Армении были не понимаемы, а сама страна была их собственной «отцовской вотчиной», где можно все делать, что в голову придет, вплоть до применения напоминающего мрачное средневековье инквизиционных методов пыток в отношении проявляющихся инокомыслие или не хотевших подчиняться им групп населения, или просто отдельных личностей. Запутанное внутреннее и тяжелое экономическое состояние страны, которое усугублялось действиями сил извне, еще более осложняло создание этих нужных и очень важных государственных силовых структур, национально-государственной системы безопасности. Очевидно, что нельзя форсировать и такой фактор, как человеческий, который после времен знаменитого *«Вохба» известной «Истории Армении» М. Хоренаци* мало подвергался качественным изменениям и, по сути дела, в условиях отсутствия государства и государственного мышления и поведения, приобрел возможность в сложных условиях того времени и обусловленные сценариями голода и разрухи 1918 -1920 гг. выражать также свои все негативные качества и все то, что остались нам в наследство с чингизхановских и ленктимуровских времен, поскольку эти несущие беду волны прошли над армянским народом и пустили корни в сознании людей, оставшись как слой памяти, как форма привычек, черты ставшие окрепнувшим явлением со всеми своими последствиями.

В результате различные армейские структуры и милиция, и все система Министерства Внутренних Дел в эти годы сделали попытку, но не смогли эффективно, с ощутимыми результатами противостоять своевольничеству и бесчинству различных маузеристских и иных групп, не смогли

дать коренное решение проблемам дезертирства с точки зрения проблем, касающихся их компетенции относительно разрешения вопросов государственной безопасности.

Из существующих архивных и иных документов очевидно, с какими кадровыми сверхзадачами сталкивались разведка и контрразведка Первой Республики Армения, чьи руководители были очень молодыми, им было чему научиться. Отсюда совершенно закономерно, с какими трудностями сталкивались армянские спецслужбы в сложной геополитической и запутанной военно-наполитической ситуации, находясь лицом к лицу с Турцией, имевшей большие кадровые, экономические, финансовые возможности и ресурсы, а также здимых и незримых сильных союзников. В результате имело место катастрофическое поражение Армении в турецко-армянской войне в сентябре-декабре 1920 года, в которой армянские спецслужбы не смогли (да и не имели более или менее реальных возможностей) противостоять турецким спецслужбам, за спинами которых чувствовалось грубое дыхание на самом деле не так уж и проармянских действий великих "союзников". Одновременно, необходимо отметить, что результаты деятельности служб армянской разведки не всегда в действительности реально оценивались и учитывались руководящими политико-партийными правительственными кругами Армении, позиция которых была сориентирована в сторону Северских стран, что оставило необратимое воздействие на все идущие в регионе геополитические процессы и на их результаты. Подытоживая вышесказанное, можно заключить, что Третья Армянская Республика имеет несравненно более весомые возможности (во всех аспектах, хотя и здесь есть свои нерешенные проблемы) в деле организации и выбора пути на самом высоком уровне работ армянских спецслужб - разведки и контрразведки, опираясь при этом на поучительный опыт как Первой, а также Второй социалистической (советской) Республики.

VANIK HRANT VIRABYAN

***THE CREATION AND ACTIVITY OF THE STATE SECURITY
SYSTEM OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA
(1918 - 1920)***

RESUME

Special services were considered to be an inseparable part of the State security system of the First Republic of Armenia. Special Facilities - Investigation and Contra - investigation are those principal structures without which it is impossible to imagine an independent nation condition, independence itself and complete external policy at all. Special Facilities appeared to be an integral part of military and political, State Security system of the First Republic of Armenia. And by means of that Armenia was also considered an organized country.

In August, 1918, the Government ear-marked the first modest financial means for organizing the Intelligence and Counter-intelligence Service in the first Republic of Armenia, which was over formation in April 1919, in the Main Headquarters of the Military Ministry of a separate Intelligence and Counter-intelligence Section. As a result, in 1918-1920 the RA Intelligence Service of the Headquarters of the Military Ministry made numerous efforts to halt the hostile intrigues against the Armenian State.

A vitally important role in the safeguard of the outer defense in the newly created government, during the development of diplomatic and military intelligence and counter intelligence service in the First Republic of Armenia, had institutions of *military sub-units*, particularly *military attaches* of diplomatic representatives of R. A.

The author refers to some components of that process introducing the history of the development and formation of corresponding institutions on the

basis of new-found archival materials, which were less known in the past and most part of them were even completely secret for the reader.

The military unit, sub-units, as well as the intelligence and counter intelligence services kept their existence though all the difficulties characteristic of that time. On its way of passing difficult organizational-political development, special military services and other military sub-units changed into efficient bodies for the outer defense of the newly made and weak government.

The activities of military organization were for the formation of security system in its outer defense and were directed to its intensive development.

Unfortunately, in the beginning of 1920 the government of the republic decided to liquidate that system, because of the absence of urgent means, and with this improvidences ruined the base on what the government could rely on during the further rapid development of events.

The staff members were former Armenian officers who served in the imperial army. The important role in the organization and planning the activities of the RA intelligence service was played by *colonel A. K. Shneur*, *captain V. G. Muradyants*, *the well-known scout T. T. Devoyants*, *general O. A. Kishmishyan*. The considerable role in the formation of the intelligence service was played also by counterspy *Ovan Khan-Koturski*, *Levon G. Bashinjagyan* (the eldest son of the well-known painter *G. Bashinjagyan*), who was subsequently one of the organizers of counterprospecting service in Armenia, and also *M. Dodokhyan*, *G. Khachaturov*, *A. Sargsyan* and others.

One of the most prominent members of the Intelligence and Counter-Intelligence Section of the **Military Ministry** of RA became Dro's classmate Tigran Devoyants, who was a member of Dashnaktsutjun Party. Devoyants was one of those patriots who supported Armenians in the parts of the Under Caucasus, during the years of the first Russian Revolution in 1905-1907, where the Tsar government realized armed bloody conflicts and clashes. With this intention Devoyants gathers a group of 12 well-trained; mouser-gun armed soldiers in Tiflis [Tbilisi], in the District of Sheitan bazar, and acted with the instructions of **Rostom** (Zoryan Stepan).

In 1908 Devoyants was arrested in connection with the "*Case of Dashnaktsutjun*" and was sentenced to Tsar's imprisonment. Later Devoyants passed through many temptations, taking part in World War One, in voluntary movements and finally appeared in the system of the Intelligence Section of the

Russian Army. Soon he became one of the most notable intelligence officers in the Russian Army Intelligence Service. A famous intelligence officer captain **Tigran Devoyants** served in the intelligence section during the First World War in the Caucasian front in the group of the 4th subunit of the Russian Front. Devoyants was the head of the Intelligence department of the 4th army corps with the leadership of General **Petr Oganowski** during World War 1. After the formation of the Military Unit lead by **P. Oganovski**, a “manager body” was elected by the National Burro, which should concern himself with the organizations of voluntary units and their amendments. This body arranged the formation of ‘Armenian headquarters’ in Igdır where Devoyants was responsible for the relations with military officers of Russian 4th corps.

The achieved information according to the agreement was sent to **Rostom (Stepan Zoryan)**, who was a member of the manager body of Voluntary groups.

Under some suspicious reasons he was condemned to court, but the proofless accusations of the 9th convention of Dashnakcutjun Party, which were put forward by **K. Sasuni, V. Papazyan (Koms)** and others, were not proved. The accusation mainly referred to the part of the guilt connected with the destructive withdrawal of the Russian Army in 1915 in the direction of Van Manazkert.

In the beginning of 1918 on his way from Samtredy to Yerevan, **Devoyants** was unexpectedly imprisoned by Georgian Special Services and was sentenced to prison of Metechi. But **Devoyants** organized his escape from prison with the diplomatic support of Armenian representative in Tbilisi **L. Evangulyan** and also with the support of high rank military officials of the Republic of Armenia **Mosses Silikyan**. Then already in the beginning of the First Republic Devoyants led the intelligence and counter intelligence sections of the General Staff of the Military Ministry. Then by the Military Ministry Tigran Devoyants was sent to the Van, Mush, Bitlis, then to the Constantinople, where he organized the intelligence group which gathered all the important information for the Republic of Armenia, which included any kind of information about Turkey, the possible dislocation of the Turkish army, its strength and its political readiness.

Captain of Armenian Intelligence service Tigran Devoyants was sent to Constantinopol in May 1919 by the Military Ministry of Republic of Armenia. There Tigran Devoyants organized activities of Intelligence group which were directed to find out hostily inclined expectations about Turkish army of Turkey

and military formations of the enemy in Armenian-Turkish borders, as well as to find out information about the most important military political events, taking place in that region. These primary problems have never been a subject of historical analyses and have been considered to be one of the white pages, not investigated facts in the history of the First Republic of Armenia. During the realization of one of the most important activities Tigran Devoyants had to cooperate with the British Intelligence as a representative of Antanta countries. Tigran Devoyants sent very important information to the Military Ministry of Republic of Armenia, which the help of the editorial staff of "*Chakatamart*" newspaper in Constantinopol and *General Gabriel Korghanyan* - military councillor of Republic of Armenia in Paris. This information was connected with military events of Turkish military formations, as well as it included information about "*Milli*" movement led by **Mustafa Qemal Pasha**, and information about approximate dates of Turkish attacks. Unfortunately information obtained by Tigran Devoyants had no influence on Armenian Military, governing and party scales, which still were under the political hypnosis obligated by the Agreement of Sevre. Information obtained by the Armenian Intelligence group could be a turning point in bringing order to the weak links of the army of the First Republic of Armenia and to prevent evils like desertion. Tigran Devoyants activities in Konstantinopol had a great roll in the history of formation Armenian Intelligence school, and all these were due to active investigations in Paris. Finally, Tigran Devoyants was called back from Konstantinopol to Yerevan in 1920, by order of Military Ministry, where he had just committed himself to stimulates Intelligence activities, so important for Armenia. Later on again, the life of the intelligence officer was connected with his mother land, where he returned after Constantinopolitan Epopee. He hoped to continue his service career, which to his great disappointment was interrupted with the fall of the Republic of Armenia.

Inseparable parts of the system of the first government were the Special Services. Still in 1918 in August, the government of the republic of Armenia gave its first modest means for the development of the intelligence and counter-intelligence services.

This brought to the formation of intelligence and counter intelligence departments in the main headquarters of the ministry of the Republic of Armenia, in April 1919.

As a result, during 1918-1920s the intelligence services of the military ministry of the Republic of Armenia made huge efforts in preventing hostile forces and intrigues especially in the regions of *Surmalu, Kars, Aralich, Zangibasar, Vedibasar, Boyuk Vedi, Nachijevan, Zangezur, Zod Basargechar and in other areas*. From the existing archives and other documents it follows what difficulties dealt the inexperienced Armenian intelligence service with for preventing special activities of Azerbaijan-Georgian and Turkish services.

It is also important to mention that during the activities of special intelligence activities were prevented not only investigator activities in Yerevan, but in other parts of the republic.

In the days of the First Republic of Armenia, the successful activity of the newly-forming Armenian Intelligence Service - its small group, had considerable results in the cause of revealing the evident anti-Armenian intrigues and espionage activity of the Azerbaijan diplomatic representative *Khan-Tekinski* nested in the very heart of Armenia - in Yerevan to undermine the bases of Armenian Statehood and bring about anti-Armenian revolts in Zangibasar, Boyuk-Vedi as well as in Zod and other Armenian districts by directly bribing the local Azerbaijanians for the purpose of tearing away the primordial Armenian territories. The coordinated operations of the Armenian Intelligence Service and the Government, in particular the Ministry of Home Affairs of RA in the struggle to establish a stable safety system in the Armenian republic are introduced.

The book investigates the formation and activity directions of the Intelligence Service of the Republic of Armenia, Ministry of Defense General Headquarters in 1918-1920. It shows concrete practical activity of the Armenian intelligence and Counterintelligence services in disclosing and suspending of hostile schemes of Armenian territories. It also considers the attempts of the formation of intelligence groups in such neighboring countries as Azerbaijan, Georgia and particularly in Turkey, where from the end of 1919 till the beginning of 1920s captain Devoyants's group was operating. The monography shows persistence of the intelligence and counterintelligence services of the republic of Armenia in confrontation to enemies' more experienced and strong forces, and in obtaining necessary information. Many steps were undertaken to settle the State security of the Republic of Armenia.

In particular for the first time in Armenian historical science the activity of Armenian intelligence Service is revealed. This also includes the role of Intelligence Service from the end of 1919 till the beginning of 1920 in the region of Zangezur, where under the leadership of **G. Njdeh** a decisive and deserving victory was gained against the Azerbaijani army, which created secure conditions for the inseparability of Zangezur. This was of a great value from the point of the State Security of the country.

Facts prove, that being a constituent part of state security system of the Republic of Armenia, the Intelligence Service of the RA the Ministry of Defense General headquarters undertook efforts to settle some issues in national Security Sphere (the so-called case of Azerbaijani representative **Khan-Tekinski** in Yerevan), to restore law and order in some parts of the republic of Armenia through the suppression of rebellious aspirations of Mahometian population (Boyuk-Vedi, Zangibasar, Kars District and so on).

The materials concerning the trial of that cause being a visual evidence of a successful attempt of the Intelligence and Counterintelligence Department of the General Staff of the RA Military Ministry in the cause of intersecting the hostile operations of Azerbaijan - its Special Services having Turkey's financial and military support in their anti-Armenian activity are presented.

The newly formulated Armenian Intelligence, which was formed in April 1919, attached to the Main Unit of the Military Ministry, spared no effort to prevent the activities of foreign spies in the territory of the Republic of Armenia.

So, in December 1919, in Yerevan, with the efforts of the workers of Armenian intelligence and the Ministry of Internal Affairs an Austrian officer, **Anton Marokutti**, was arrested. He had arrived from Georgia and had been sent to the Army of Halil pasha for achieving some purposes. Among his things was found not only a Georgian passport, but also some important maps referring to the region and to Armenia, as well as a letter of recommendation from Veqilov, the representative of Azerbaijan in Georgia. An action was filed about Anton Marokutti, and as a result he was condemned to fifteen years' imprisonment. **Ivan Tarakanov** suffered the same fate. He was accused in realizing provocations against Armenia, and thus he, too, was sentenced to fifteen years' imprisonment. The two above mentioned suspects, trying to realize spy activities in Armenia, were arrested and sentenced to imprisonment.

It should be mentioned, that even the Bolshevik Government, which was against the decisions of the Soviet Armenia and protested the decisions of Committee of Inquiry, and behind which stood the minister of Justice *Suleiman Nuri*, didn't release them from Yerevan Central Prison.

This confirms the strive of the Intelligence Department of the Main Unit of Military Ministry, with which he tried to make the territory of the R.A. secure against enemy spies who were trying to ruin the state system of Armenia from 1918 to 1920.

Considering the above mentioned, it's possible to draw concrete and certain conclusions. It's evident, that throughout 1918 -1920 the Armenian Police and, generally the Ministry of Internal Affairs [*MIA*], Special Facilities were being created in as difficult economic-politically and socially stressed conditions, as the Armenian army was-along with its all auxiliary parts and other state institutions, as well as the separate and complicated geographic-political situation round Armenia. It was difficult to form police, and especially legal and nation-serving police and organs of Internal Affairs in such a country, where there were hundreds of thousands poverty-stricken migrants, a dark mass of over a half a million Mahometans, who were disloyally disposed to Armenia and its authorities and so on. Apparently it was difficult to find both the necessary staff which almost didn't exist, and financial means, which are very important factors to create active police and generally organs of Internal Affairs with state-trending functions in conditions of terribly destroyed economic and improper processes for forming organs of state authorities. By the way, during those processes it was necessary to surmount certain non-state forces and particularly the bandit disposals of so-called "groups" being located away from the state or having ambitions to become a state within a state and to be self-reliable for which Armenia's difficulties were incomprehensible, and the country was their "native-resistance" where everything was possible to do, including the appliance of the inquisition methods of beating, reminding of the gloomy Middle Ages, in relation to population groups or simply separate individuals, having other thoughts or not being willing to obey their vulgar ambitions. The internal complicated, economic-political complex situation, which was also deepened by the other forces, made the creation of these necessary and important state institutions more complex. Certainly, we may not pass by such an important factor, as the human factor is, which had been changed a little in quality after the

times of the famous "*Grief from the remarkable Armenian history*" by M. *Khorenatsy*, and in fact, had also gained an opportunity by the reality of 1918-1920 ss in absence of the state-trending looks, to express all its negative attributes in difficult conditions reasoned by the scenes of hunger, as well as everything that had remained as an inheritance from the Mongol-Tartarian, Chingizkhanian and Lenktemourian times because those disastrous waves had passed away on the Armenian nation and drown roots into the consciousness of the people, which had remained not only as a remembrance but it had also become a phenomenon featured in the form of customs and characters, with all of its consequences.

Therefore, both the police and the whole system of the Ministry of Internal Affairs tried in those years, but they couldn't resist effectively the derangements and disorders of various "mouseristic" and other groups, give a rooted solution to the problems of army leaving concerning their authority on the point of performance as well.

The archive and other documents come to prove what difficulties the young and inexperienced Intelligence Service of RA had to cope with in acquiring the required information to stop the intrigues plotted by the Special services of enemies. It should also be mentioned that the activities of the Armenian Intelligence Services were not always really evaluated and taken into account in the political, governmental and military circles of Armenia, who reposed their hopes on the Great Powers - on their Entente allies.

After the research, it becomes clear that the Special Facilities of the First Republic of Armenia had to pass through the reformation period in the condition of geo- and political isolation, overcoming tremendous financial, economic, staff and technical difficulties, instead of the passive hope for the assistance of such great and powerful federations of Ant-Anta as Great Britain, France, The USA, facing Azerbaijan, Georgian and Turkish Kemal-Soviet syndrome. According to the grand archival documentation and other sources, it is abvious, what kind of super problematic staff problems faced the Investigation and contra-investigation Facilities of the First Republic of Armenia being too young itself and having a lot of things to learn. As a matter of fact, being in compound political and tangled military situation Armenian Special Facilities faced Turkey which was more powerful, had an incomparable advanced staff, economic and financial possibilities and, in addition was supported by visible and invisible powerful

allies. As a result, a complete defeat of Armenia in 1920 (September-December) in the Turkish-Armenian war, when Armenian Special Facilities weren't able to oppose, more or less really, to Turkish Special Facilities, as behind them there was a rude breath of authority none-promoted to the Armenian side. At the same time, it should be mentioned that the activity of Armenian Investigation Facilities was not really appreciated and taken into consideration by the political party authorities of the Republic of Armenia, as their course was to the Sevr's countries and that position influenced on the geopolitical actions taking place in the region and their results.

Summarizing all above-mentioned we can come to conclusion that the Third Republic of Armenia has got already incomparably more capacities (in all the features, although there are also unsolved issues) to arrange and direct the workshop of investigation and contra-investigation Facilities of Armenia putting into practice the historical and political experience of the First as well as the Second Socialist (Soviet) Republic.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աբաշիձե Սանդղակ Ասլան քեյ
զաղե - 104, 106
Աբբաս Ալի քեկ - 426-427
Աբբաս Ղուլի քեյ - 126, 142
Աբրուլան [Աբրուլլա օղլի] - 256
Աբրուլ Կաղիր - 230
Աբրուլ Համիդ - 412, 608
Աբրուլ Քերիմ փաշա - 91
Աբուլյանց - 283
Ագիլյար Սամանդ աղա
Քեսմանսկի - 430
Ազատյան Հայկ - 345, 347, 366-
367, 405
Ազիզ Փիրինջի Միթքի,
գնդապետ - 232
Աթաբեկով Սերվեյ քեյ - 260,
279
Աթան - 66
Աթար Հաքքի քեյ - 232
Ալի Ալահվերդի [Քուրդ] - 115
Ալլենբի Է. Հ. Հ., գեներալ - 510
Ալի խան Մակինսկի, կոռնետ -
171
Ալի Միրզո - 139
Ալի Միզա փաշա - 116, 642
Ահարոնյան Ալ. - 33, 181

Ահարոնով Ա. Ն. - 72, 70
Աղանեան Ն. - 20
Աղբայան Նիկողայոս - 349
Ամբարդանով - 244
Ամիրխանյան Լ. - 300
Ամիր Բաբա Խալիլ օղլի - 221
Ամուրեան Ա. - 79
Այրումլինսկի Շամիլ քեյ - 129,
142
Անդրանիկ [Օզանյան] - 91-93,
181, 341-343, 629
Անիլս Տիգրան - 53, 268, 384
Ապտեկար Վ. Բ. - 72
Ապրեսով, գնդապետ - 377
Ասադ Հաջի Մանաֆ - 138
Ասիա - 100
Ասլան քեյ, գնդապետ - 104, 106
Ասկեր քեկ - 123
Ավագյան Ռոբերտ - 416
Ավլալբեկյան Թ. - 404
Ավետիսով Նիկոլայ - 442
Արամ [Արամ Մանուկյան] - 89,
289, 290, 303, 374, 376, 404-405
Արարատյան Ք. Գ., գեներալ-
մայոր - 28, 35-38, 44, 56, 61, 66,
80, 82, 105, 107-108, 227, 267,
299, 311, 325, 328, 335, 337, 353,
360-361, 386-388, 394, 437
Արարատյան, գնդապետ - 314
Արարատյան Մարգիս- 304, 363

Արսեն աղա – 413-414
Արծրունի Վ. – 13, 177, 181-182,
191, 346, 392
Արշակունիներ- 19

Բ

Բաբայան Արտ. – 340
Բաբայան Վարոս – 349
Բագրամ խան – 126
Բագրատունիներ - 19
Բագրատունի Հ., գեներալ – 72
Բագրամ խան Նախիջևանսկի -
126
Բադալյանց, պորուչիկ - 125
Բալաջանով [Ստեփանյան
Ստ.-Նորքեցի Ծերուկ] – 85
Բախչի բեկ – 125, 259
Բախչին Մ. Ա., պորուչիկ – 275,
280-281
Բաղդասարյան Բոգդան,
գեներալ – 143, 220, 281, 435-436
Բաղդասարով Բ.[Բաղդասար-
յան], գնդապետ – 48, 215, 260,
312, 327, 341, 347, 391, 435-436
Բաղդասարով, սպա - 283
Բաղդասարյան Տիգրան – 148,
406, 427, 479-480
Բաշինջառյան Գ. Զ. - 67-68
Բաշինջառյան Լ. Գ. – 67-69, 70-
72, 126, 130, 143

Բեկզայյան Պ., [Բեկզադով],
պողպորուչիկ - 73-74, 144-145,
222, 263-264, 271-272, 275-276,
281-282, 287
Բեկզայյան Ալ. - 108
Բեկզայյան Տ. – 51, 338, 383, 437
Բեկզադով, պորուչիկ – 282, 287
Բեհրութ բեկ Զիվանշիր – 169
Բեյ-Մամիկոնյան Ալ.,
գնդապետ – 414
Բեկ-Փիրումյան Դ., գեներալ –
80, 433
Բիգա բեյ - 136
Բիկովսկի Ս. Գ. – 72
Բինբաշի Զաֆար բեկ,
գնդապետ – 217, 452
Բիշ Վ. Հ., գեներալ – 318, 359
Բուռնուսուլյան - 244

Գ

Գազազյան Կ. - 397
Գամազով Կ., գեներալ-մայոր -
34, 413
Գամզան Մեշադի Ալեսկեր –
128
Գայդարով - 449
Գասըմ Ռուբեն - 170
Գասպարյանց - 283
Գավրիլով Գ. – 378, 671
Գեղեչկորի Եվկ. - 99

- Գեղևանով Ա.Կ.
[Գեղևանիշվիլի] – 259-260
Գեղրգած Տ., Վրաստանի
ռազմական նախարար - 339
Գերման Դրեյեր - 244
Գյուլսանդանյան Աբր. – 13,
157,173,179,185, 222,290,299,
304,349,379,392
Գողձին - 314
Գոշ Մխիթար - 19
Գրեյսի Ջ. Գ., կապիտան - 74,
222
Գրիգորյան Գ. - 73
Գևորգյան Հ. Մ. - 83, 148
- Դ**
Դադայանց Ալ. – 76
Դարիգովսկի ավագ - 125
Դամադ Ֆերիդ փաշա - 605,640
Դավիդով - 283
Դավուդ, չեթնիկ - 230
Դելի Տ., մայոր - 218
Դենիկին Ա. – 36,60-61,63,74 -
76,78,132-133,145,184-186,189
Դեվոյանց Տ. Թ. , կապիտան -
10,12-14,24, 33,45-47,52-56,
67,78,83- 91,93-99,101-103,
118-119,123,128-129,131,136-
137,140,151-153,155-156,168,
186-188,190,203,206,208,210-
- 212, 217, 226-233, 236-238, 255,
257, 259, 264-269, 271-273, 426,
591-593, 646, 726
Դը Կորբեյլ Էմիլ
փոխգնդապետ – 273
Դյուրիեմ – 262
Դոբրովլեանսկի – 253
Դոդովյան Մ. Ն. – 59, 67, 85,
108-111,120,123,125,127,129,
131,138,140,203-204,209,213,
217,259,266,272,284-286
Դոլուսանյան Ա. , գեներալ – 37,
82, 101, 143, 205, 311, 339, 383-
384, 419
Դվերնիցկի Մ. Դ. – 66
Դրացենկո Դ. Պ., գեներալ – 62,
87-89, 94
Դրեյեր – 243-245, 249-250
Դրո [Դրաստամատ
Կանայան] – 67, 82-83, 85-87, 91,
93, 115, 127, 148, 150, 169, 193,
254, 258, 286, 296, 311, 318, 321,
325-326, 328-331, 335, 338, 341-
342, 350, 377, 398, 414, 428, 449-
450, 465, 591
Դուլաս Ա. Ս. Ջ.,
գնդապետ – 221
Դուման Նիկոլ – 85
Դևո, Տիգրան – տե՛ս Դեվոյանց
Տ. Թ. , կապիտան - 24

Ե

- Եղիզարով, գեներալ - 136
 Եղիզարով Ե. - 38, 65, 153,
 253, 276-278
 Երամով Գրիգորի - 59, 72, 109-
 111
 Երամով Սարգիս - 412
 Երվանդունիներ - 19
 Եվանգուլով Լ. Գ.
 [Եվանգուլյան] - 36-38, 41-42,
 49, 69, 98-99, 243-245, 267, 338,
 363, 381
 Եփրեմ խան [Դավթյան Ե. Դ.] -
 85

Զ

- Զախարիաձե, գեներալ - 269,
 278
 Զավթիկ Հ. [Զավթյան Հ.] - 260
 Զավթիկ, գավառ. կոմիսար -
 393
 Զաքի - 125
 Զեմյակ [Նանումյան
 Հարություն] - 87
 Զիա Շաքիր - 230
 Զինգուն Կարա Վա[ս]գիֆ - 136
 Զիխնի բեյ - 136
 Զինկեիչ Մ. Մ., [Զէնկէվիչ],
 զնդապետ - 56-58, 60-53, 82, 99,
 102, 105, 127, 134, 1195-197, 221,

- 253, 262, 296-297, 314, 327-329,
 334, 361, 441, 490-491
 Զոհրաբյան Էդ. - 167, 174, 179,
 219
 Զորյան Ստ. [Ոնստոս] - 83, 88,
 591-592
 Զվերև - 286

Է

- Էլման - 240-241
 Էկարտ - 240-241
 Էկսամ փաշա - 139
 Էյուբ փաշա - 131, 185-196, 201
 Էնվեր փաշա - 104, 136, 169,
 188, 203-204, 224, 608, 618
 Էնֆիաջյան Արտաշես - 337
 Էսադ փաշա - 617
 Էրիստով - 152-153
 Էրիվանսկի Քերիմ խան - 221

Թ

- Թալանյան - 300
 Թալեաթ փաշա - 608
 Թախաջյան Ֆ. - 229, 234, 657
 Թեմպերլեյ Կ. Է. - 73, 80, 102,
 132-133, 432, 436, 438-439
 Թեմուրյան Յուսուֆ բեկ - 300
 Թերինսկի Մամեդ խան - 155-
 161, 163-164, 166-167, 200

Թոմսոն Վ. – 343, 358, 360-361,
438

Թոռլաքյան Մ. – 168-170

Թորոսյան Սահակ – 303, 334,
346, 382, 405, 409-410
Թոփչյան Ա. – 397
Թումանյան Միքայել Գ.,
իշխան – 38, 253, 363

Ճ

Ժմենով Գ. Ս. – 71
Ժորդանիա Նոյ Ն. – 340

Ի

Իբրահիմ բեկ – 125
Իշխան [Հովսեփ Արորության] –
86, 169, 297
Իշխանյան Բ. – 368
Իշխանյանց Ե. – 400
Իշխանյան Ն. – 372
Իշխանով, փոխգնդապետ – 439
Իովանովիչ – 249-250
Իսմայիլ աղա – 230
Իրազեկ Յ. [Տեր-Հակոբյան
Հակոբ] – 13, 176, 392, 398
Իրզա Ալի օղլի – 113

Լ

Լազարև, պրապորչիկ – 244
Լազյան Գ. – 90

Լանգ Դ. Մ. – 184, 186-187
Լավոնվ Ն. Ս. – 363
Լաստեն, գեներալ – 449, 451
Լենին Վ. Ի. – 105, 145, 189
Լեպի Գ. Դ. , գնդապետ – 75,
132-133, 184
Լիժին – 84, 86-87
Լլոյդ Ջ. – 183
Լորդկիպանիձե Գ. Ս. – 278
Լևանդովսկի Ս. Վ. – 144

Խ

Խաժակ [Չազալյան Գարեգին] –
86
Խալիլ բեյ – 121-126, 131, 138,
140
Խալիլ փաշա – 128, 135, 128,
138, 191, 208, 227, 601
Խալիլ բեյ – 218
Խալիտ բեյ – 212, 214, 223
Խան-Թերինսկի – տե՛ս
Թերինսկի Մամեդ խան
Խանկամալյան, գեներալ – 337
Խան-Կոտուրսկի Հովհ. [Խան-
Ղոթուրի] – 27-28, 37, 57, 73,
101-106, 114, 118, 122, 125, 144,
213, 215, 227, 233, 259, 275, 280,
487, 653

- Խան-Սագնախսկի Բոգդան
 Դավիդովիշ Ավան Յուլքաշի -
 152
 Խաչատուրյան Ա. - 120, 128,
 272, 345
 Խաչատրյան Ստ. - 397
 Խաչատրյանց , շտաբս-
 կապիտան - 314
 Խաչատուրով, կոռնետ - 428,
 430
 Խաչատուրով Գ.
 [Խաչատուրյան Գ.] - 101, 110-
 111
 Խաչատուրով Կ. Ա. - 67-68
 Խատիսյան Ալ. - 12-13, 26, 33,
 49-50, 61-52, 69, 138, 154-155,
 160, 167-168, 182-183, 186, 189,
 191, 227, 293, 304, 318, 333, 340,
 346, 348, 356, 358, 361, 365, 398,
 403
 Խատիսյան Գ. - 333
 Խնձորյան, կապիտան - 247
 Խոնդկարյան Ա. - 345
 Խոջամիլյան Մ. - 46, 341
 Խոսրով - 83
 Խոսրոն - 115
- Կ**
- Կաղիմով, գնդապետ - 121, 178,
 279
- Կալաբեկ Թափրով - 126
 Կալիտին, գեներալ - 83
 Կանայան Դ. [Դրոն] - 83, 91, 169,
 311, 318
 Կասյան Ս. - 70, 251
 Կարապետյան Ս. - 14, 147, 179,
 312, 319, 322, 359
 Կարա Բարա [տէ՛ս Տիգրան
 Դեվոյանց] - 86
 Կարաբերիր Քյազիմ Փաշա -
 28, 176, 180-181, 192, 206, 211,
 214, 218-219, 224, 237, 257, 399,
 615
 Կարալով, գեներալ - 43
 Կեգամով - 244
 Կեկելիձե - 99
 Կոլչակ Ա. - 106, 145, 184, 186,
 189
 Կորի Ջ. Ն., գեներալ - 360-361
 Կորոկով, գնդապետ - 337
 Կվիտաշվիլի - 120
 Կրասնով-Լիտվին Ա. - 71
 Կուլյակցի,
 շտաբս-ռոտմիստր - 432
 Կուկոնյան Ա. - 85
 Կուրիշկին - 144, 277
 Կուրտ Գ. Դ. [Կորդ],
 կապիտան - 218, 222, 236, 246-
 247

Հ

- Հալաբյանց - 327
Հախվերդով Արդուռախման
բեկ - 167-168, 171, 174, 239, 246
Հախվերդյան Հովհ. [Հախ-
վերդով], գեներալ - 34, 37, 44-
46, 47, 61, 79, 99, 102-103, 134,
141, 198, 208, 282, 295, 332, 335,
360, 374, 385, 432-433, 446, 479-
480
Հակոբյան Ա. - 350
Հակոբյան Համբարձում - 173
Հակոբյան Հակոբ - 85-86
Հակոբյան Ն. - 300
Հայ Գնդունի [Թոփհան
Համբարձում] - 149
Համիդ բեկ - 142
Հայդար բեյ - 355
Հաշիմբեկով Զիյա բեկ - 123
Հաջիև Հուսեյն - 76, 259, 266
Հաջի Ռիզա Քատամբեկով -
126, 171
Հաջիև, դոկտոր - 259, 266
Հասկել Վ. - 121, 131, 164, 208,
240, 263-264
Հարությունյան, կապիտան -
137
Հարությունյան Ա. - 93
Հարությունյան Ավո - 76
Հարությունյան Բ. Լ. - 363

- Հարությունյան Երվ. - 402
Հարությունյան Կլ. - 160
Հարությունյան Հ. Մ. - 340, 342
Հարությունյան Կլ. - 169
Հարությունյան Մ. - 62, 256
Հարությունյան Մ. - 353-354
Հովհակիմյան Բ. Մ. - 24
Հովհաննեսով, շտաբս-
կապիտան - 353-354
Հովհաննիայան Աշոտ - 70
Հովհաննիայան Ռիչարդ Գ. - 14,
36, 125, 148, 157, 180-181, 185,
237, 290, 317, 342-344, 355, 360,
362
Հովսեփյան Աշոտ - 85
Հովսեփյան Գարեգին արք. -
391, 398
Հովսեփյան Նիկ. - 300
Հովսեփյան Մեմյոն - 72
Հովսեփյան, պրապորշիկ - 116,
120, 198
Հովսեփյանց, գեներալ-մայոր -
121, 131, 266
Հովիսոս Կեսար - 371
Հուսեյն Ռազմիք բեյ - 205-206
Հուսեյն Հիլմի փաշա - 608
Հուսեյն Վալի օղլի - 173

Ղ

- Ղազախեցյան Վլ. Ն. - 11, 91

- Ղազարյան - 319
 Ղազարյան Գար. - 28, 72
 Ղազարյան Հայկագ - 228
 Ղազարյան Մ.- 470
 Ղարիբյան - 83
 Ղորդանյան Գաբրիել Գ.,
     գեներալ - 32-37, 42, 49, 52-54,
     78, 81, 117, 136, 178, 184, 187,
     190, 203, 205-206, 211, 228, 230-
     235, 237, 253, 257, 263, 293, 592-
     593, 646-647
 Ղորդանյան Ստ. - 117, 178, 391
- Մ**
- Մազմանով - 121
 Մալխազյան, դատախազ - 421
 Մալխայան Մ. - 405
 Մախարաձե - 117
 Մախմուրյան Գ. - 356
 Մակեղնացի Ալեքսանդր - 371
 Մակինսկի [Գանիգանէ]
 Թեմուր բեկ - 159, 167, 173
 Մամեդ բեյ - 138-139, 142
 Մասիկոնյան, սպա - 215
 Մամիկոնյան բեյ Աթաբեկ - 414
 Մամիկոնյան Ստ. - 366, 397
 Մանասյան Ա. - 299, 304, 377,
     379, 387, 433, 446, 671
 Մանուկյան Արմենակ - 59-60
- Մանուկյան Արամ [Արամ] - 89,
     169, 289-290, 303, 373-376, 398,
     404-405
 Մաշաղի Ալեքպէր
 Զամանիսանով - 212
 Մառ Ն. Կ. - 671
 Մարթարյան Հակոբ - 227
 Մարոկուտտի Անտոն
     [Մորոկուտտի] - 12, 238-252,
     726
 Մարտիրոսյան - 277
 Մարտիրոսով, շտաբս-
     ոռումիստը - 123
 Մաքս - 264, 269
 Մաքսապետյան Ա. - 378, 409
 Մաքսիմով - 86-87
 Մեղմեղև, պրապորշչիկ - 79,
     199, 201-202, 265
 Մեղմեղև Մ. Ռ., կապիտան - 4,
     61, 66, 82, 199-202, 269, 437
 Մելիքյան Գ., դատախազ - 377
 Մելիք-Հովսեփյան - 672
 Մելիք-Մուրադով, գնդապետ -
     143, 327
 Մելիք-Շահնազարյան Պ.,
     ոազմական կցորդ
 Աղբեջանում - 41
 Մելիք-Շահնազարով, գեներալ-
     մայոր - 243, 311
 Մելիք-Քարամյան Ա. - 194

- Մելքոնյան Ա. – 150
 Մելքոնով Հակոբ - 608
 Մեհմանդարով Սաղիկ բեկ
 օղլի, գեներալ – 123, 150
 Մեհմեդ Էմին - 371
 Մեշադի Ալեսկեր Գամզան -
 128
 Մեսրոպ, խմբապետ – 411-412
 Միանսարյան Կ. - 397
 Միլն Ջ. Ֆ., գեներալ – 358, 659
 Մինախորյան Վահան- 357, 420
 Մինայան – 449
 Միրալայ Ռիզա բեյ - 208
 Միրալայ Շելքեթ բեյ - 606
 Միրբարձ - 165, 246
 Միրզաբահրուլ - 76
 Միրզոյան – 364
 Միրզոյան Ս. - 567
 Միփթարյան – 345
 Միփթարյանց, պրապորշչիկ -
 440
 Մկրտիչյան, Չտարս-
 կապիտան – 435-436
 Մյասնիկյան Ալեքսանդր - 28
 Մնացականյան, կապիտան -
 445
 Մովկավեևա Ել. – 76
 Մուշեղ Շահրյարցի - 389
 Մուշտակ բեյ – 106
 Մուստաֆա բեյ - 106
- Մուստաֆա Քեմալ փաշչա
 [Աթաթյուրք] – 33, 187-190, 199,
 210-211, 223, 227, 230, 232, 273,
 605
 Մուսաև - 165
 Մուրադյան Վ. Գ., կապիտան –
 59, 67, 75, 78, 82, 101, 107-111,
 119, 123, 128-129, 136, 138, 152-
 153, 203-205, 207-209, 235-236,
 239-242, 255, 262, 380, 498
 Մուսա բեկ - 232
 Մուֆտի զարկ Շաքիր բեյ - 106
- Ց**
 Ցարլոկով, պրապորշչիկ - 218
 Ցալուլով - 239
 Ցաղուլյան Հ. – 277
 Ցաղոն [Պարոնյան Հովհ.] – 76,
 84-85, 125
 Ցուղենիչ Ն. Ն. – 92
 Ցուսուպ բեկ – 142
 Ցուսուֆ Քեմալ - 192
 Ցուսուֆ Վեզիրով - 136
 Ցուսուֆ Բեգ Թեմուրյան - 300
- Ն**
 Նաղիրով Ն. – 276
 Նազարբեկով, պողպորուշիկ –
 122, 144, 215, 273
 Նազարբեկով Մ. – 72, 101

Նազարբեկով Թ.,
[Նազարբեկյան Թ.], գեներալ -
81-82, 135, 144, 169, 172, 233,
254, 312, 359-361, 378, 395
Նազարին - 123
Նազի[ը]մ փաշա - 608
Նախլ քեյ - 104
Նալշաջյան Բեն - 300
Նակաշիձե Զեմալ քեյ - 272-273
Նանասով, պորուչիկ - 65, 144,
283
Նանումյան Հարություն
[Գեմյակ] - 87
Նապոլեոն - 85
Նեռ-Նոել Է. Վ., կապիտան -
607
Նժդիկ [Տեր-Հարությունյան
Գարեգին Եղիշեի] - 150-151,
153, 169, 492
Նեստերովսկի - 314
Ներսեսով Վ. Շ. - 72
Նիկոլ Դուման - 85
Նուրիջանյան Ավ. - 277
Նուրի փաշա - 135, 150, 227,
136, 180, 188, 191, 203, 208, 227

Ծ

Ծահամիրյան Ծ.
[Ծահամիրեանց] - 19-20
Ծահբաթով, գնդապետ - 37

Ծահբուղաղով, գեներալ-մայոր
- 34
Ծահբուլաթով - 121
Ծահինյան, կոմիսար - 394, 427,
432
Ծահիսաթունի Ա. - 107
Ծահմազյան Արտեն Պ. - 150, 342
Ծամշատդինով Քյարիմ քեկ -
139-140
Ծամիլ քեկ-Այրումլինսկի - 129,
142, 211
Ծամիլ քեյ Արդլինսկի - 127
Ծամշատդինսկի Ֆաթթի քեկ -
129
Ծապոշնիկով Մինաս - 260-263
Ծատելվորտ Դ. - 343
Չարլզ - 360
Ծեկովնիկով [Ծեկովնիկյան]
Գրիգորի Արտեմի, գեներալ -
103, 393
Ծեկըեթ քեյ - 606
Ծեկըի քեյ - 232
Ծեֆթի փաշա - 452
Ծիխինսկի Ալի ազա Խամայիլ
Աղա օղլի, գեներալ - 136, 150
Ծիմկեիչ - 430
Ծմագայլով - 98
Ծնեուր Ալ. Կ, գնդապետ - 28,
31, 53-55, 57, 61, 65, 67, 77-82,
107, 110, 114-116, 127, 137, 195-

202, 227-228, 232-234, 253-254,
311, 355, 432, 437, 593
Ծնեուր Ն. Ն. - 77
Ծնեուր Վ. Կ. - 77
Շումակիչ - 85
Շումով Ն. Ա. - 57-58, 61, 66, 79,
82, 114, 335
Շումովսի Ա. - 71

Զ

Չալխուշյան Գ. - 315
Չալխուշյան Ռ. - 29-30
Չարլզ Էռվարդ Վիլյամ, մայոր -
607
Չիկվահձե, գեներալ - 279
Չիչերին Գ. - 186
Չյենկելի Ա. - 96
Չումարով Հ. Բ.,
գեներալ-մայոր - 311, 318, 326
Չուրուկ Սուլի
Մահմուդ աղա - 231

Պ

Պալիս Պ. - 74, 113, 143
Պայոտոն, մայոր - 120
Պապաջանյան Միքայել - 33, 87
Պարոնյան Հովհաննես
[Սարգիսանյան Համբարձում -
Յապոնացի Սաքը] - 84
Պարոնյան Հովհ. [Յապոն] - 76

Պետրոս - 20
Պետրոսյան Գ. Հ. - 9, 60, 75, 88,
124, 132, 184, 333, 356
Պետրոսյան [Հայազն]
Տիգրան - 28
Պետրոսյան Հր. - 83
Պետրոսյան Պ. Ա. - 9-10
Պիդատոս - 183
Պլաուլեն Ջ. Չ., գեներալ - 127
Պողոս Նուբար փաշա - 57, 317
Պրիտումանով Վլ. Ժ., գնդապետ
- 65-66, 144, 278, 285
Պրեստոն Ջ. - 73
Պրոսեր Գ. - 73
Պուադեբար Ա. - 116, 235, 263,
359

Ջ

Ջալալ բեկ Մաշաբեկա - 279
Ջալալյան Ա. - 83, 300
Ջամալ բեկ - 125
Ջամալյան Արշակ - 349
Ջավադ բեյ - 223
Ջաֆար բեյ - 201, 217
Ջաֆար Ղուլի բեկ - 126, 129
Ջաֆարով - 160, 163, 166
Ջեմալ-բեյ Նակաշիձե - 272-273
Ջոնս Ստ - 14

Ո

- Ուամիշվիլի Ն. Վ. – 279
Ուառլինսոն Ալֆրեդ – 355
Ուառլիք բեյ – 205-206
Ուեշիդ բեկ – 264
Ուիզան – 209
Ուիլսոն Հուգլաձե – 231
Ուողենքերգ – 169
Ուուտոն [Զորյան Ստեփան] – 53, 88, 591-582
Ուուշտի բեյ – 214, 218
Ուուսա – 16

Ս

- Սաբախտարաշվիլի Կ. Բ. – 79
Սալիհ փաշա – 204
Սախարով – 85
Սամոյենկո – 256
Սամսոն Տեր-Պողոսյան
[Վարդան-Սամփսոն] – 84
Սանդերս, մայոր – 221
Սահակյան Յովի. – 147-148,
220, 392, 398
Սահակյան Ռ. – 646
Սարատիկյան Մ. – 300, 377, 407
Սարգսն Ի- 16
Սարգսյան Արշակ
[Սարգիսյան] – 72
Սարգսյան Ա. Ե. – 22-67
Սարգսյան Ե. – 347

- Սարգիսյան Մ. Ս. – 72
Սարգիսյան, պրապորչիկ – 79
Սարգիսով, պոդպորուչիկ – 110
Սարդարյան Կ. – 179, 192
Սասոնի Կարռ – 13, 89-90, 94,
168, 176-177, 182, 186, 191, 270,
315, 319-320, 373, 391, 394-395
Սաֆարյան, պորուչիկ – 276
Սաֆարեան Ռուբէն- 170
Սաֆո Ալի բեկ – 142
Սեբաստացի Մուրադ – 83
Սելիմ, քուրդ – 119, 445
Սելիմ մոլլա Բրո-օղլի – 120
Սելիդ բեկ – 125
Սեպուհ [Ներսիսյան Արշակ] – 149, 297-298, 379, 629
Սերվեր բեկ-Աթաքեկով – 260,
279
Սիլիկյան, ռոտմիստր – 428-430,
433, 441
Սիլիկյան Մ. [Սիլիկով],
գեներալ – 262, 296, 314, 318,
326, 328-329, 360-361, 373-374,
396, 428, 430, 432-433, 437, 439-
441
Սիմոնյան Հր. Ռ. – 91
Սիրունյանց, կապիտան – 327
Սկրիպին, գնդապետ – 317
Սմկո [Սիմկո] – 161, 230
Ստեփանյան Արտ. – 222

- Ստեփանյան Ստեփան - 85
 Սովորանով Սովորան-բեկ
 Փաշարեկ օղլի - 122, 128, 135-
 136, 341, 343,
 Սովորյան բեկ - 142
 Սովորյան Նուրի - 251
 Սովորյան Շեֆիկ փաշա - 606
- Վ**
 Վալայյան Վ. - 330, 380
 Վարանյան Միքայել - 13, 350
 Վարանտվսկի, Լեյտենանտ -
 103
 Վարդանյան Ա. - 277
 Վարդանյան Գ. - 21
 Վեզիրով Յուսուֆ - 136
 Վեյսալ Յուսուպ օղլի - 131
 Վերմիջև Քր. - 85
 Վերիյան Ի. Դ., (Վերիլով),
 գնդապետ - 79, 239, 277, 487
 Վիլսոն Վ. - 183
 Վիրաբյան Վ. Հ. - 8, 12, 91, 101,
 148, 178-179, 220, 342, 380, 385,
 496, 646
 Վոդեցլա, սպա - 244
 Վրանգել Պ. Ն., գեներալ -
 լեյտենանտ - 132, 145, 186, 189
 Վրացյան Ս. - 13, 156, 159, 180,
 191, 197-198, 248, 299-300, 304,
- 315, 317, 330-331, 343, 354, 398,
 403,
- Տ**
 Տառե Ե. Վ. - 71
 Տարականով Ի. Ա.
 [Տարականովիչ] - 12, 241, 243,
 248-251
 Տեր-Աբրամով - 244
 Տեր-Ղուկասով Ա. - 84
 Տեր-Հակոբյան Հ. - 50, 58, 62,
 3-227, 239, 241, 315-316, 324,
 345, 347, 357, 392, 450
 Տեր-Հովհաննիսյան,
 գավկոմիսար - 450
 Տեր-Մելիքյան Հ., բժիշկ - 349
 Տեր-Մինասյան - 116
 Տեր-Մինասյան Ո. [Ոնոքեն] -
 12, 89, 92-93, 116, 156, 163, 168,
 225, 289-290, 304, 311, 315, 332,
 336, 349, 359, 368, 391, 394, 398,
 410, 425-426
 Տեր-Պողոսյան Ս. [Վարդան -
 Մաֆիի <Խենթ>] - 84
 Տեր-Սարգսյան Սիզոն - 300
 Տեր-Օգանեզով - 244
 Տիգրան Մեծ - 371
 Տիգրանյան Ս. - 99, 132, 184,
 380, 429

Տրոցկի [Բրոնշտեյն Լ. Դ.] – 77,
186

Ղ

Ղաֆֆի - 84

Ու

Ումիլյան, պողպորուչիկ – 265,
267-268, 271-272, 283

Ուռքըր Ք. Զ. – 184, 187

Ուսուբբեկով Նասիր

թեկ օղլի – 167, 511

Ուսուբով, սպա - 120

Փ

Փահլավունի – 283

Փարսադանով - 442

Փաստրմաճեան Հ. - 315

Փափազյան Վահան [Կոմս] –
89-90, 93

Փիրումյան Դանիել թեկ,
գեներալ – 198, 428, 432-434,
436-40

Ք

Քալանթարով Լևոն - 110

Քաջազնունի Հովհ. – 13, 95,
118, 220, 400

Քասումբեկով Խալիլ թեկ – 14,
171

Քասումբեկով Հաջի Ռիզա - 126

Քերբալայ Մահմեդ Հաջի Աբաս
օղլի- 119-120

Քեմալ Մուստաֆա

[Աթաթուրք] – տե՛ս

Մուստաֆա Քեմալ փաշա

Քերբալայ Ալի խան

Նախիջևանսկի – 126, 129

Քերբալայ Մահմեդ

Հաջի Աբբաս օղլի – 120

Քերբալայ Ալի խան-

Նախիջևանսկի – 121, 129, 159

Քերբալայ Զաքար Ղուկի խան -
126

Քերիմ խան Էրիվանսկի - 221

Քիշմիշյան Հովսեսի Արտեմի

[Քիշմիշև], գեներալ – 37-39, 41-
42, 50-52, 65, 68-69, 72, 96-97,
114, 151-153, 198, 216-216, 218,
223, 225, 258-267, 269-278, 279-
287, 311, 396-397, 492, 626

Քյազիմ թէյ – 223-224

Քյամիլ փաշա - 132, 608

Քյամիլ Աբրուլլա օղլի – 131, 256

Քյալբալայ Ասկյար Հաջի

Աքփյար օղլի – 137

Քյարիմ թեկ Շամշատյանով –
139-140

- Քուշարյանց Միխայիլ [Միխոն] – Ֆոն դեր Հոլց - 618
 98 Ֆորդ, գնդապետ – 418
- Օ** Ֆորեստյեր-Ուոքեր [Ուոքըր] Զ.
 Օգանովսկի Պ. Ի. գեներալ – 87, Տ., գեներալ – 292, 449
 90-93, 592 Ֆունդիկյան Երվանդ – 169
- Օղիշելիձե Ի. Զ. - 96
- Օզոլ Վլադիմիր, գնդապետ – 88
- Օկոն [Ակոն] – 272
- Օհանջանյան Հ. – 26, 307, 340,
 382
- Օհանջանյան Ս. – 86
- Օմար աղա - 142
- Օմար Էֆենդի - 279
- Օռլով - 257
- Օրջոնիկիձե Ս. Կ. – 192,
- Օսման փաշ - 129, 212
- Օսման բեյ - 125
- Օսման Նուրի - 230
- Ֆ**
- Ֆաթթի բեկ-Շամշատյանսկի - Ֆաթթի բեկ-Շամշատյանսկի -
 129 129
- Ֆարմարզ բեկ - 139
- Ֆեթա բեկ - 142
- Ֆեյզի փաշա [Կավակի]
- Մուստաֆա] – 642
- Ֆեյսալ, թագավոր - 607
- Ֆերիզ Ոհիզա փաշ - 188

ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ

А

Абад Вели Али оглы – 512
Абациев, генерал – 640
Абас Кули бек Султанов – 542
Аббас Кули бек – 507, 518, 525, 529, 542, 546, 571
Абдул Кадыр – 605, 644
Абдулла паша - 604
Абдурахман Шериф бей – 627
Абид бей - 648
Абуг паша - 622
Авдо-Гель – 541
Аветисян Гр.- 33
Ага бек [Асадрэш] – 541
Агаппев, ген. - 649
Агабабинский Кербалай Мамед – 535
Аджеми [Аджеман] паша – 643-644
Адил бей – 621, 623, 644
Ази Шафи бек – 564
Азиз Пиринджи Ситки, полк. – 610
Азиз бей - 607
Азиз Шевки-бек - 610
Азизян А. - 481
Азми [Азим] бей - 653
Айрумлинский Шамил бей – 541, 571
Алахяр бек Султан - 528

Алевридис - 623
Александров Е. А.- 79
Аллемпии [Аллемби], генерал – 510
Али Ага Шамшатдинов – 545
Алибади – 652
Али Калаш ага - 517
Али Калиб бей – 553, 558
Али Кемаль паша - 623
Али-Мирзо – 521
Али Руад паша – 634
Али Фагик - 658
Али Фуад паша – 554, 568, 812, 619, 823, 634-635, 639, 548, 654, 660
Анзавур Ахмед - 656
Анзавур шейх Исмаил – 531
Аниев Тигран- 636
Апуг паша – 627
Араби шейх – 532
Арам [Манукян Арам] – 665-667
Аракатян С. – 669
Аракатов Хр. [Аракатян] – 482-483
Арджеванадзе, ген. – 578
Арутюнянц, поручик - 481
Асад Бек Гаджиев - 535
Асад Гаджи Манаф оглы – 512
Атабеков Сервет-бек - 545
Атиф – 610, 613, 639
Атнаф, доктор – 563
Аттар Гакки бей – 610, 613
Ахвердян Ог., генерал – 14, 477
Ахмед бей – 611, 648
Ахмед Энзювар бей - 648

Ахмет Рустем – 632, 658-659
Аю заде Абдурахман эфенди - 615

Б

Бабиев, генерал – 586
Багдасарян, полковник - 477
Багиров – 192, 583
Бахшалибеков Шамил бек – 514
Бахши бек – 564
Башинджагян Левон- 674
Башинджагян Геворг - 673
Будаков, полковник – 586
Бекир Сами бей – 563, 632, 635, 541, 644,
Бишарэ Чато - 610
Богаевский, генерал – 590
Богдан Давидович Аван
Юзбashi Хан-Сагнахский - 493
Бриг, генерал – 509
Буаасон - 623
Будаков, полк.- 586
Буканвоский Е. Н. – 590
Бәаәддин бей - 600

В

Ваннов С. - 590
Василенко, полк. - 574
Вдовенко, генерал - 590
Везиров Юсуф – 643
Вейсел бей - 606
Вели Али оглы - 512
Великанов – 572
Вильсон Вудро - 618
Воронов - 585

Восук-Доуле – 585
Врангел П. Н.- 586, 590

Г

Габичевадзе, кап. - 578
Гагги Белли – 563
Гаджи Ага – 600-601
Гаджи Байрам Шейхоглы - 639
Гаджи Бекташ - 622
Гаджи Гуссейн - 613
Гаджи паша – 627
Гаджи Шюоки - 635
Гаджиев Асад бек – 535
Гаджи Байрам Шейхоглы - 639
Гаджи Велиа- 613
Гаджи Муса бек – 603, 610, 611
Гаджи Омар - 622
Гайдар заде Ибрагим эфенди – 627
Гакки - 613
Гамид Абдул, Султан – 634
Гамид Шюокри - 622, 635
Гамди паша – 614, 617, 623, 648
Гамишбеков Зия бек – 524
Ганефи задә - 622
Ганин А. В.- 36, 56, 62, 78, 132
Ганго заде - 609
Гара Васиф бей – 650
Гасан ага Джамалинский - 564
Гасан хан – 565, 611
Гасан, грузин – 632
Гашер - 656
Гафиз Фуад - 624
Гафиз Реджаб - 613

Гедеванов [Гедеванишвили],
генерал – 526
Гершович – 586
Гильми бей - 640
Гошма Гасан бей - 611
Грекинский, инженер – 534
Гросс - 473
Гуссейнов – 549
Гулян, капитан - 626

Д

Дамад Шериф паша – 627
Девоянц Т. Т., капитан - 472-473, 477, 483, 485, 534, 538, 543, 547, 552, 557, 562, 594-595, 604, 606-607, 610-611, 613, 615, 617, 620, 622, 624, 626-627, 630-631, 633, 635, 637-638, 641, 644, 646, 648, 650, 653-654, 657, 661, 674-676
Дево, Тигр - см.: Девоянц Т. Т., капитан - 24
Деврим Ходжа - 601
Делибозов Мансур ага – 511
Демирчи Эдэ - 655
Демирчи Эфе, полк. - 553
Деникин А.- 499, 509, 515, 519
Джавид бей - 603
Джалал бек – 564
Джамалинский Гасан ага - 564
Джамалинский Самед бей – 529
Джапар Кербалай Али оглы – 511
Джафар бек – 506, 546, 600
Джафар Кули хан – 542
Джевар бей - 656

Джевдет бей – 606, 614
Джелалэддин Ариф – 563
Джемаль бей- 658
Джемаль Нури - 658
Джемалэтдин паша – 531
Джемил паша Верси заде - 610
Джефарь Теяр бей – 606
Додохян М. – 501, 503, 507, 512, 515, 519, 522, 526, 530, 543, 547, 552, 572, 582, 587, 590, 673-674
Джугели В. К. - 555
Драценко Д. П. – 586
Дро [Драстамат Канаян] - 594, 675
Дурсун эфенди - 600

Е

Евангулян Левон [Евангулов] - 675
Егиазаров, поручик - 494
Едигаров, генерал – 504

З

Заки бек - 564
Захаров, генерал - 590
Зейналабэддин – 510
Зия Шакир – 605
Зинкевич М. М., полковник – 482, 485-486, 490-491
Зсаабедтин бей - 645

И

Иаги заде Абдурахман - 613
Ибн Рашид – 599
Ибн Суат – 599, 637

Ибрагим эфенди - 627
Ибрагим бек - 528, 564
Ибрагимов Д. - 150
Иванис В. - 590
Иззет бек - 456, 513
Иzzед паша - 618
Иззет Юсуф паша - 656
Изо бек - 521, 540
Ильчин Шюокри - 632
Индрис бей - 506
Исмаил ага - 603, 613
Исмаил Тандзут бей- 656
Исмаиль Тагев паша - 563
Исмет бей, полковник - 554, 563,
583

К

Кадри бей - 640
Кадыр Пайлеван - 624
Канболат бей заде - 611
Кара Абдулла - 500
Карабекир Кязи[ы]м паша - См.
Кязи[ы]м Карабекир паша
Кара Гасан - 531
Карабеков - 533
Кара Биберэ задэ - 622
Карабиберин Мамед - 639
Кара Валиф, полковник - 568
Кара Гасан - 531
Кара Сайд паша - 617
Каракечи Халил - 652
Квиташвили, капитан - 513
Кемаль Музффер - 659
Кемаль Юсуфъ - 563

Кемаль Ататюрк. - см.: Мустафа
Кемаль паша
Кепри паша - 629
Кербалай Магомет - 512
Кербалай Магомет Гаджи Аббас
оглы - 507
Кербалай Мамед Агбабинский -
501, 535
Кербалай хан - 542
Кербалай Хан-Нахичеванский -
542
Кер Гуссейн паша - 539, 603,
605, 641-645
Кереселидзе - 53
Кер Юсуф - 610
Киквадзе, поруч. - 578
Кишишев [Кишишян] О. А.,
ген.- 494, 626, 673-674
Коджаев Махмед бек - 535
Колчак - 574
Константинов, кап. - 79, 578
Корганян Г. [Корганов] генерал
- 33, 595, 598, 601-602, 604, 606-
607, 610, 612-613, 615, 617, 620,
622, 626-628, 630-631, 633, 63-
638, 641, 644, 647, 649-650, 653-
654, 657, 676
Корженецкий - 590
Корольков, полк. - 586
Кочетков - 559
Кривошеин Ал. - 590
Крофорд, капитан - 544
Кугушиев - 515
Курашкин [Куришкин] П. - 574
Кучук хан - 584-585, 588

Кючук Джемаль паша - 627
Кючук Талеат – 601, 624
Кязи[ы]м Карабекир паша – 517, 544, 553, 574, 576-577, 580, 582, 588, 598, 615, 628, 633, 635, 637-638, 641, 643-644, 647, 651, 654-655, 658
Кязым бек Шамшатдинов - 542
Кялбала Мамед оглы – 498
Кямирин Турхан – 640

Л

Лагидзе - 578
Лагода – 559
Лазарев, поручик – 490-491
Лалейди Гуссейн - 622
Левандовский М. К.- 559, 572
Лебедев, полковник - 586
Лордкипанидзе, генерал – 526
Лхов Н. В. – 590
Лютви бей - 510

М

Магалашвили, лейтен. – 578
Магомет Гаджи Аббас оглы – 597
Мамед Бек Коджаев - 535
Манасян А. – 483
Мансур ага Делибозов - 511
Маркевич Шифнер – 586
Масгар Магайд бей - 632
Махмуд Кемаль – 598
Махмуд Кемаль паша – 598
Махмуд Мамр - 645
Махмуд Меджид бей - 630
Махмуд Хедим бей - 607

Махмуд эфенди – 545
Махмут[д] бей, полковник - 652
Махмут [д], шейх 545, 599, 547 –
Машади Алекпер Заманханов - 551
Маэхар - 658
Меджид, принц – 631
Мемед Эфэ [Демирчи] - 553, 655, 659
Мемури, муаджир - 613
Меружанян Армен - 28, 33
Мехмандаров Самрд бек, генерал - 511, 515, 530, 543
Микоян А. И.- 585
Миллан задэ Рифат - 620
Мильн Дж. – 659
Миралай Али Саид - 635
Миралай Васиф - 635, 650
Мирза Гуссейн хан - 669
Мискаров Мешади Али – 525
Ме[и]шетичь, полковник – 533
Морафил бей – 501
Музaffer бей – 656, 659
Муиттин бей - 603
Мундис эфенди – 577
Мурадян В, капитан - 499, 501, 503, 507, 509, 512, 519, 522, 526, 530, 534, 538, 674
Муса бек – 603
Муса-Нагиев - 511
Мусо бек – 528
Мустафа бей – 576, 600, 627
Мустафа Кемаль паша [Ататюрк] - 183, 187, 509, 523, 532, 588, 604, 609-610, 605, 612, 614-616, 622,

623-625, 627, 630, 634-635, 638, 640, 643-645, 654, 658-659
Мустафа бей заде Али - 624
Мустафа Теми эфенди - 563
Мушир Доуле - 585
Мюрет бей - 659
Мюмтаз бей - 659

Н

Нагиев Муса - 511
Наджи бей - 546
Наджлие, дочь Султана - 623
Назаров, полк.- 586
Назарбеков Ф, ген. - 557, 562, 567
Назияр Хаджи Тайсин - 624
Назарлиев - 524, 528
Назиев- 624
Назив - 624
Наил бей - 622
Нариманов Нариман - 549
Нахичеванский Кербалай хан - 537
Нестеровский - 573
Низаметдин, доктор - 622
Новрузов, генерал - 533, 537
606, Ноэвиль [Нэвиль Э. В.],
полковник - 640
Нубар паша - 488, 541
Нурали эфенди - 565
Нури паша - 565
Нэу, капитан - 607

О

Ованисян Р. Г. - 317, 363
Окулис Эсад паша - 623

Омар Лютвин бей - 510
Омар Лютфи бей - 635
Осман ага - 576
Осман бей - 576, 611, 617, 621,
634
Осман Мемури - 613
Осман Нури - 605, 650
Осман паша - 551

П

Папазян [Комс] - 675
Парохонский, генерал - 509
Петри хан - 497
Пиоторовский Б. Б.- 72
Погодин - 559
Пиринджи Гаджи Омар - 622
Подносский Кер Гуссейн - 602

Р

Рабшартз, полковник - 655
Рагим хан - 586
Рамиз бек Химшиев- 513
Раса бек - 527
Рауф бей - 598-599
Реыф бей - 632
Решид бей - 616, 623, 635, 637
Решид паша - 627, 646
Рихцладзе - 608
Рустем бей - 632
Рушти бей - 574
Рустем бек Химшиев - 513
Руфат бей - 525

С

Сабахгарашивили К. Б - 473

Сабах-Эддинь – 523
Савченко – 574
Садык бей - 616, 645
Салимов, генерал – 586
Санжи Ваннов - 590
Сараджев – 578
Саргсян А. - 674
Сасуни Каро - 675
Салых паша – 627, 640
Сеид бек – 564-565
Сеид Гази - 623
Сеид Мир-Садых – 565
Сеид паша - 617, 623
Сеиди Хазала - 634
Сеид Тага - 644
Селим бек – 524, 535
Селяэддин бей – 580, 582
Селаэтдин паша, к-р турецкой армии – 606, 635, 654
Селим молла Бро-оглы - 507
Семин бей – 563
Сеффи бей - 627
Силиков М. [Силикян Мовсес], генерал - 664, 675
Симко – 533, 603
Смирнов – 574
Сулейман бей – 612
Сулейман Нури - 678
Сулейман паша - 625, 638, 641
Сулейман Сирури – 614, 624
Сулейман Шефиг паша, Военный министр Турции – 622
Султан бек - 533
Султанов – 525, 528-529, 564
Султанов Абас Кули бек - 542

Султанов Алахэр бек – 528
Султанов Султан бек - 504
Султанов Хосров бек – 529
Суфтий - 639

Т

Тайсин - 624
Талеат паша - 653
Тахтаджян Ф. – 657
Тевки паша - 563
Тевфик паша – 568, 621
Тер-Акопян А. – 669
Тефик бей - 632
Тиврим Ходжа - 600
Тлехас, генерал – 508
Топал Салаэттин - 603

У

Улагай, генерал - 586
Усуб бек – 541
Усуббеков Насиб бек
Юсуф оглы – 511, 529
Утман-Ангорский - 583

Ф

Фармарз бек - 525
Фата бек – 528
Февзи паша – 504, 645
Фейзи паша [Кавакли Мустафа] - 642
Фериг Хуршид паша - 645
Ферид паша – 623, 638, 506, 563, 568, 675, 622-623, 632, 638
Фериз Али Риза паша - 627
Феринг, капитан – 544

Фигатнер - 564

Фогел – 590

X

Хаджи Али – 545

Халил бей – 546, 575, 652

Халил паша - 523, 581, 583, 601, 611

Халил бей заде Абдулах - 652

Халис эфенди – 510, 645

Халит бей – 510, 550, 575

Халитэддин ханум – 563

Хамшиев Рамиз бек - 513

Хамшиев Рустам бек – 513

Хан-Котурски Ован – 475, 572, 575, 582, 587, 590

Хан-Сагнахский Богдан

Давидович Аван-Юзбashi – 493

Хаджи Али - 545

Хаджи Сарадпо Мустафа - 624

Хан-Хойски - 549

Хедифа, атташе – 623

Халит ага - 613

Хачатуров Г [Хачатурян] - 674

Хвостиков, генерал - 587

Хдо бек – 541

Хиналэддин- 616

Хуршид Ага – 600-601

Хуршид паша – 645, 648

Хусрев Сами – 613, 659

Ч

Чами бей – 563

Чингяна Гаски - 622

Чичерин Г. – 576

Чурук Сули Махмуд паша - 608

Ш

Шамиль [бей] бек – 517, 518, 524

Шамиль бек Ардлинский - 518

Шамиль бек Айрумлинский – 537, 571

Шамшатдинов Али ага – 545

Шамшатдинов Кязим бек – 542

Шамшатдинов Кярим бек - 421

Шамшатдинов Фатти бек – 576

Шамшатдинов, генерал – 528, 532, 561

Шериф паша – 541, 637

Шатилов, генерал – 590

Шах Исмаил - 656

Шевкет бей - 606

Шевки бей - 610

Шейх Ул-Ислам – 563

Шифнер Маркевич - 586

Шнеур Ал. К., полковник – 79, 481-482, 484, 595, 626, 636, 644,

649, 653-654, 656, 674

Штоль – 586

Шумов Н., капитан – 71, 490-491

Шумовский - 71

Э

Эдем бей – 531

Эдиф бей – 570

Эксам бей - 632

Эксам паша – 535

Элиава - 583

Энвер паша – 505, 511, 604, 608-609, 611-612, 618, 623, 626, 633, 644, 653, 655

Эрдели, генерал – 549

Эристов, подполковник – 493-484

Эюб паша – 498, 502, 528, 540, 554, 577, 600, 629

Ю

Юсуф Иззет паша – 656

Юсуф Везиров – 516

Юсуф Кемаль - 563

Я

Яйя, имам – 497, 637, 639

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Ազուլիս - 255

Աղբքեզան - 30-31, 34, 40-41, 45, 49, 62-63, 73, 105, 112-116, 119-120, 122-124, 126-128, 130, 134-137, 141, 144, 159-154, 157-174, 180, 190-191, 194, 197, 199-200, 202, 206, 208-210, 213-214, 218-219, 221, 223, 226-227, 230-231, 239-243, 246-248, 252, 254-256, 260, 262, 264, 267-269, 271, 274, 276, 283-285, 340-341, 343-344, 360-361, 408, 423-4426, 428-430, 434-437, 441-442, 444-445, 452, 471, 492, 511,

Ալաշկերտ - 82, 142, 179-180, 196-200, 203-204, 207, 211, 214, 230

Ալաշկերտ Ղարաքիլխասյի - 203

Ալեքսանդրապոլ - 101-102, 116, 143, 162, 185, 195, 219, 239, 254, 266, 270, 286, 291-294, 297, 300, 302, 306-307, 310, 318, 322, 324-325, 337, 350, 360-361, 363, 385,

387, 390, 392, 398, 407, 421, 426,

465, 469-470, 616,

Ալի-Մամեդ, գ. - 127

Ախալքալակ[ք] - 116-118, 120, 266, 268, 279-280, 339-340, 452, 663

Ախալցիս - 113, 117, 120, 260, 279, 452

Ախտա - 401, 411

Ակսիքարա - 408

Աղքարա - 116, 119-121, 141, 191, 227, 279, 394, 445

Աղքամ - 284

Աղստաֆա - 271, 274, 277, 284-285,

Արքիլիսա - 440

Ալաշկերտ - 82, 142, 179-180, 196-200, 204, 207, 211, 214, 230

Այրարատ նահանգ - 21

Այրում - 408

ԱՄՆ - 72, 78-79, 183, 225, 362-364, 424, 447, 424, 447, 455

Անատոլիա - 190, 192, 226, 605, 612, 639-640,

Անգլիա - 73, 159, 163, 184, 186, 188, 216, 225, 267, 317, 341, 354, 357, 360-361, 608,

Անգորա - տե՛ս Անկարա - 53, 182, 195, 231, 605, 612, 642

Անդրկովկաս – 13, 36, 56, 60, 62, 124, 157, 169, 179, 196, 198, 203, 208-209, 220, 222, 225, 235, 246, 258, 273, 276, 278, 288, 292, 310, 342, 356-357, 360, 363, 365, 392, 449, 591, 616, 663
Աշտարակ – 389, 401
Աջարիա – 103, 105, 118, 199, 234-235, 254, 266
Ապարան [Աբարան] – 28, 169, 401, 413
Ապշերոնի թերակղզի - 284
Արաբաշխար – 408
Արալը[ի]ն – 113, 118, 130, 140, 142-143, 254, 305
Արարատյան բարձրավանդակ - 142
Արարատյան քագավորություն – 15-18
Արարատ լեռ – 180, 197-198
Արդահան – 77, 103, 115-118, 120-121, 125, 177-180, 196-198, 209-210, 224-225, 236, 254, 258-259, 264, 270, 275, 277, 279, 282, 306, 336-337, 339, 390, 403, 418, 451-452
Արեգ – 135
Արու – 223
Արցախ – 150, 284, 342-343, 370

Արևելյան Անատոլիա – 190, 226, 605
Արևմտյան Անատոլիա – 612
Արևմտյան Հայաստան – 105, 185
Ասորեստան – 16-17
Ավրալար [Լաշին] - 150
Ավշար, զյուղ – 450
Արաբաշխար - 408
Արգոս – 254
Արդվին – 108, 117-118, 259, 276
Արդվինի մարզ - 118
Արտաշատ [գավառ] - 20-21

Բ
Բաղարենդ - 445
Բաթումի – 33, 40, 49, 86-87, 103, 114, 116, 118, 125, 172, 209, 224-225, 234-235, 264, 267-268, 272, 280-281, 286, 362,
Բալախիլ, գ. - 121
Բաղանիս, զյուղ – 394
Բաղդադ – 203, 222, 607
Բայազետ – 84-87, 89, 114-115, 127, 129, 135-136, 139-141, 145, 164, 198, 203-205, 211, 215, 218, 223, 231, 300, 306, 347, 376-377, 385-386, 390, 406, 425-427, 430, 432-434, 436-437, 442, 469
Բայազետ-Արչա – 215

- Բաշ-Ապարան – 28, 169, 413
 Բաշ-Նորաշեն – 129, 212
 Բաշքեյ - 132
 Բաշքենդ – 130, 140, 143, 435
 Բարձանա - 305
 Բարդա - 284
 Բարդուս -Պարտուս – 180, 195-
 196, 198, 214
 Բարդուսի շրջան – 180, 196, 198
 Բասարգեչար – 114-115, 123,
 135, 159, 164-165, 398, 429-431,
 433-434, 438-441, 443, 445, 398,
 424-428,
 Բասարգեչարի շրջան –
 169, 425-431, 439, 441, 443, 445
 Բարձր Հայք - 21
 Բարու – 101, 110, 116, 124, 126,
 144, 158, 160, 165, 174, 208, 269,
 343, 359-361
 Բեղլի-Սհմել - 282
 Բեղիա - 24
 Բեյրութ – 13, 168, 632
 Բյութ-Վեդի – 113, 128, 136-137,
 139-142, 154-155, 166, 200, 420
 Բեղլին – 608
 Բեսարաբիա – 186
 Բեքքեյ - 132
 Բիթլիս – 88-89, 93, 101, 205,
 231-232,
 Բորժոմի - 280
- Բորչալու – 69, 124, 268
 Բոստոն – 13, 46, 53, 78, 82-83,
 85, 87-90, 96-101, 117-120, 124-
 125, 129, 136-137, 145, 151, 154-
 157, 176, 179, 185-188, 190, 203,
 205, 207-208, 211, 219, 226, 228-
 230, 235-238, 257, 315, 319, 390-
 391, 426, 501, 503, 582, 594, 601-
 602, 604, 606-607, 610-611, 613,
 615, 617, 620, 622, 624, 626, 630-
 631, 633, 635, 637-638, 641, 644,
 646, 648, 650, 653-654, 657, 661
 Բրեստ-Լիտովսկ – 33, 96, 618
 Բրուս [Պրուս-Բուրսա] – 203,
 230
 Բուլար-Բաշի – 140
 Բուլանուխ – 88
 Բուխարա - 609
 Բուղանիս, զյուլ - 408
 Բուկովինա – 186
 Բուղանլու - 122
- Գ**
- Գալքաշի – 439
 Գայլի Դրունք [Դուռք] - 160
 Գանձակ [Գանջա, Գյանջա] –
 135, 340, 426, 447
 Գեղիրչին - 119
 Գետ[η]աբել – 115, 134, 435
 Գետաշեն – 445

Գերմանիա – 31, 203, 213, 606
Գողերձական - 103
Գողթն – 161, 306
Գողթան – 130, 671
Գորիս [Գերյուտի] – 85, 150, 278, 284, 305
Գորլովկա – 116
Գրենադերնայա – 120-121, 123
Գրոզնի – 284
Գուլուշա-Մուլամախար - 142

Դ

Դալլար - 115
Դաշբուռուն – 142, 411
Դարալազյազ – 114, 298, 300, 306
Դարալազյազի գավառ – 347, 376, 390, 403
Դավալու – 125, 129, 137, 160, 407, 445, 448-449, 727
Դատվան – 89
Դարաշիչազ – 411
Դերսիմ - 131
Դիլիջան – 135, 143, 1145, 159, 162, 164, 171, 291, 297, 300, 306, 337, 385-387, 390, 393-394, 401, 407-408, 414, 420, 425, 436, 469-470
Դիլման – 86, 230
Դիարբեքիր – 185, 232, 607

Դովել - 394
Դսեղ - 337

Ե

Ելենորֆ- 284
Ելենովկա - 401
Ելիզավետպոլ – 442, 445-446, 114-115, 126, 134-135, 284, 442, 445-446
Եղվարդ - 135
Ենգիջա - 128, 138
Ենի-քեյ - 170
Եվլախ – 144, 276, 288, 283-284
Եվրոպա – 161, 188-189, 193, 248, 372, 486
Երգնկա – 83, 89, 96-97, 105-106, 131, 199, 207, 411
Երևան – 12, 28, 37-38, 43, 47, 51, 53-54, 57, 60, 70-71, 75, 80, 83-85, 94, 97, 100, 102-103, 107-108, 114, 117, 123-127, 133, 136, 139, 141, 150, 153-155, 156-162, 164-166, 169, 171=174, 178-80, 184-185, 188, 198-199, 213, 215, 222-223, 225, 227, 229, 230-231, 233-237, 239, 243-246, 248-249, 251, 253-256, 263, 266-268, 272, 274-278, 280-282, 284-286, 291, 294-296, 299-306, 310-315, 319, 324, 326-328, 333, 335, 337, 342, 350, 356,

363-366, 368-369, 371-381, 385,
388-390, 392, 395, 398, 401-404,
406, 411, 416, 419-421, 426-427,
432, 434-435, 445-446, 450, 469-
470, 472-476, 479-480, 484, 486-
487, 489, 593, 672

Զ

Զագալու - 442
Զանգիբասար՝ այժմ Մասիս -
113, 115, 128-129, 136-141,
154, 156, 165, 158, 172-173, 200,
207-208, 331, 390-391, 416, 445,
451, 728
Զանգեզուր - 76, 85, 113, 123,
127-128, 134-136, 150-153, 161-
162, 164, 191-192, 202, 214, 227,
277-278, 285-286, 295, 300, 306-
307, 340-342, 424-425, 445-447,
629, 663, 671
Զարգիրիլ - 440
Զարուշատ - 120, 445
Զեգամ, զյուղ - 435
Զիվին [Զիվինի շրջան] - 180,
196-197, 210, 214, 254
Զմյուռնիա [Իզմիր,
Սմիռնա] - 206, 208
Զող [Զողի շրջան] - 80, 115, 159,
165, 386, 398, 423, 425-426, 429-
431, 433-438, 440-443, 445

Զուռնաբաղ - 284
Զուրզունա - 121

Է

Էդիբնե - 49
Էջմիածին - 84, 401 448
Էրզրում [Կարին] - 73, 81-82, 84,
86, 89, 92, 95, 105-106, 116, 123,
130-131, 169, 192, 195-196, 198-
199, 201, 203-207, 210, 214-215,
217-219, 223-224, 227, 231, 236-
237, 267, 264, 354-355, 452, 599,
612, 615, 639,
Էստոնիա - 186

Թ

Թագակերտ - 219
Թագաքնդ - 114
Թաղի-Քենդ - 440
Թավրիզ - 70, 85-87, 108, 122,
126-127, 214, 24—241, 244-245,
265
Թեհրան - 13, 85, 127, 265, 365
Թիֆլիս - տե՛ս Թբիլիսի - 13, 20,
29-31, 35-44, 49-52, 60, 65-70, 72-
73, 76, 81, 83, 87, 91-93, 96, 98-
100, 108, 110, 114, 116-117, 121,
126, 145, 151-153, 155-156,
158, 161, 154-165, 168-170, 172,
184, 194, 196, 198, 215, 218, 220,

222-223, 225, 235, 249-240, 242-
247, 249, 253, 258-265, 267-269,
271-277, 279-282, 284-285, 287-
288, 310-312, 318, 324, 327, 338-
339, 350-360, 363-365, 372, 381,
392, 396-397, 405, 450, 473-474,
492, 591, 627,
Թուլուզ – 144, 276
Թուրքեստան – 76, 163, 242, 283
Թուրքիա – 12, 27-28, 31, 33, 45,
53, 56, 75, 94, 104, 107-108, 112,
119, 122, 128, 135-136, 137, 140-
141, 149, 169, 175-176, 178, 180-
181, 183-185, 189-194, 196-198,
202, 204-207, 208-214, 216, 219,
221, 223, 225-228, 231, 233, 235-
237, 248, 257, 264, 267, 270, 273,
299, 355, 371, 412, 424, 426, 447,
452, 456, 471, 593, 605, 608-609,
612, 616, 727

Ի

Իգդիր – 87-88, 127, 139, 142, 196,
198, 200, 209, 215, 223, 236, 297,
318, 327, 329, 334, 394, 470, 592
Իդ - 217
Իլսի-Կորուղի
[Իլսի-Կորուղի] - 138-139, 197
Իջևան – 337, 395, 409

Լ

Լազպ [Լազիստան]-Կողքիս –
103-105, 199, 203, 215, 231, 653
Լատվիա – 186
Լեռնային Ղարաբաղ –
Լենինգրադ - 70-71
Լիտվա – 186
Լյակ - 124
Լոնդոն – 72, 172, 356, 632
Լոռի - 168, 339, 663

Խ

Խանախ - 120
Խանասոր, լեռնանցք – 452
Խանքենդ – 284
Խաչափարախ - 113
Խիդիրլու, գ. – 139
Խնուս- 89
Խնուսի շրջան - 92
Խնուսի հովիտ - 82
Խորասան – 180, 197-198, 210,
214, 218, 254, 355
Խորասանի շրջան – 196, 204
Խորոշևկա - 123
Խոփ - 125

Ծ

Ծաթեր - 258

Կ

Կալվիջար -123
 Կախեթիա - 396
 Կաղնախարչ - 125
 Կաղզվան – 82, 105, 117, 125,
 130, 142-143, 180, 195, 197, 201,
 207, 209, 215, 306, 337, 390, 418
 Կանարվել, գ. - 120
 Կարաբախ - 135
 Կարաբաղյարսկ
 [Կարաբաղլիյար] - 137
 Կարակյալ, գ. - 121
 Կարառորդան – 199, 355, 418
 Կարս - 46, 55-56, 73, 82, 88, 96,
 102, 107, 113, 115-123, 126, 128,
 130-133, 141-142, 148-149, 160-
 162, 165-166, 169, 176-178, 180,
 197, 199-202, 205, 209-210, 223.
 225, 235-236, 253-254, 282, 286,
 292-294, 297-298, 306, 315, 322,
 329, 335, 337, 346, 354-355, 358-
 362, 379, 389-391, 395, 398, 403,
 409, 418-419, 424, 452, 470, 616,
 Կիզիլ-Չախչախ [Ղրղըլ-Չախչի]
 - 130
 Կիլիկիա – 105, 187, 212, 228,
 233
 Վ.Պոլիս [Կոստանդնուպոլիս] –
 33, 78, 86-87, 97, 106, 136, 169,

194, 207, 227-228, 231-233, 236-
 237, 257, 316, 346, 593, 659
 Կոթի-Շավարշավան – 394
 Կողբ - 305
 Կոշա Բալաղ – 439
 Կոչարուր- 121
 Կոստր – 217
 Կրամնովորսկ -283
 Կուշի- 408
 Կուշի-Այրում – 408

Հ

Հայաստան [Հայաստանի
 Հանրապետություն] – 3-6, 8-15,
 20-21, 23-33, 36, 39-41, 43-45, 49-
 50, 54, 57-63, 68, 72- 82, 85, 89-
 93, 96-99-103, 105-114, 116-117,
 120-122, 124-126, 128, 132-134,
 136-138, 141, 143, 145, 147-148,
 150-168, 170-171, 173-180, 182-
 194, 198-200, 202-203, 205, 208 -
 209, 211, 213-221, 223, 227-230,
 235, 237, 257, 290-293, 295, 300-
 307, 312, 315-316, 318, 322, 330,
 333, 342-344, 355-356, 359-360,
 362, 385, 391-392, 400, 406, 414,
 416, 419-421, 423-427, 432, 435-
 437, 439, 441-456, 458-460, 462-
 465, 472, 478, 480, 484, 492, 496,
 499, 501, 503, 515, 567, 582, 591,

593-594, 601-602, 604, 606-607,
610-611, 615-617, 620, 622, 624,
626-627, 630-631, 633, 635, 637-
638, 641, 644, 646, 648, 650, 653-
654, 657, 661-662, 667, 671, 727-
728
Հաջի Բայրամ - 143
Հասան-Կալա - 204-205, 210,
214-215, 218, 231, 264, 293
Հարավային Կովկաս - 455
Հարավային Զանգեզուր - 197
Հարավային Ռուսաստան - 31,
62, 324
Հին Ակսիբարա - 408
Հյուսիսային Կովկաս - 193
Հարավային Ստիրիա - 239
Հունաստան - 42, 324, 463
Հուսեյն Ղարալի - 439
Հուսեյն Ղում Աղալու - 439

Ղամարլու - 72, 114, 122, 136,
142, 164, 254, 280, 327, 448-450,
470
Ղարաբաղ - 11, 80, 113-116,
122-123, 135, 144, 158, 161-162,
185, 197, 276, 294-295, 306, 340-
344, 400, 431-433, 435, 437, 440,
446-447, 663
Ղարա-Գոպլի - 440
Ղարանլուղ - 298
Ղարաքիլսա - 127, 135, 143,
203, 211, 214, 220, 254, 256, 293,
300, 306, 310, 337, 376, 384, 390,
414, 435, 469,
Ղըզըլ Վանք, գյուղ - 428, 442
Ղըզըլ Չախչախ - 121, 130
Ղըզըլ-Քիլիսայ - 120, 195
Ղըշլաղ, գյուղ - 406
Ղոնջալի, գ. - 121
Ղրիմ - 109, 271, 324

Ղ

Ղազախ - 134-135, 144-145, 272,
277-278, 284-285, 287, 305, 340,
386-387, 408, 446
Ղազախստան - 71
Ղազախ-Օքյուզլի - 134
Ղալաչա - 394
Ղալաքենդ - 115

Մ

Մազամլու - 408
Մազրա - 430, 433
Մալաթիա - 89, 190, 203, 607
Մալայան կղզիներ - 163
Մալթա, կղզի - 599
Մակու - 87, 127, 197
Մամախաթռուն - 264
Մանազկերտ - 88-89, 91-95,

- Մարգարա, զյուղ - 448
- Մեծ Բրիտանիա – 22, 60, 98, 183, 216, 317, 324, 355, 357-358, 417, 450, 455, 463-464
- Մեծ Սազրա – 427, 438-439
- Մեղրի – 213-214
- Մեղրի-չայ – 397
- Մերդենեկ – 114, 117, 131, 145, 198, 201, 212, 215, 218, 224, 285, 453
- Միջազնը – 187
- Միջին Ասիա – 609
- Միլիստան- 128
- Մոսկվա – 108, 192, 219, 612, 632
- Մուղանի դաշտ – 197
- Մուլյոս – 594, 607
- Մոսուլ – 607
- Մուշ – 82, 88-89, 93, 101, 227, 231-232, 237, 389
- Ց**
- Ցաղութի – 134, 441
- Ցաջի – 130
- Ցարադրության – 408
- Ն**
- Նախիջևան – 11, 20, 83, 102-103, 113, 119, 125-131, 137-142, 157, 159-163, 165, 167-168, 174, 176, 191, 197-200, 202, 207-209, 214, 216, 218, 221, 224, 240-241, 243, 247, 265-266, 278, 306, 310, 340, 346, 653, 663, 674,
- Նախիջևան-Արազդայան Հանրապետություն – 125-126, 221
- Նարգան – 232
- Ն. Նեցերլու – 140
- Նինվե – 17
- Նիկոլաևկա – 259
- Նորադրություն – 406
- Նորաշեն – 255
- Նոր Բայազետ – 114-115, 135, 145, 164, 300, 306, 347, 376-377, 385-386, 390, 406, 425, 427, 430-434, 436-437, 439, 442, 469
- Նոր Սելիմ – 132, 282
- Նովոհիվանովկա – 134, 441
- Նովոպոկրովկա – 121, 123
- Նովոսարատովկա – 134
- Նուխի – 284
- Նուբրեղդին, գ. – 93
- Շ**
- Շախթալա, զյուղ – 435-436
- Շախեր – 130
- Շահիկուրդ – 143
- Շահալի (Զամալու) – 282
- Շահթախթ – 127, 129-130, 141, 161, 163, 265

Շամշադին - 305
Շայսալյար - 141
Շարուր - 119, 125, 125, 128, 131, 136, 138, 140-142, 160-164, 168, 197, 208, 212, 215, 240, 306, 310, 671
Շարուր-Նախիջևան - 11, 103, 128, 155-157, 160-164, 199-200, 202, 207, 346, 449-450,
Շիշկայա - 115, 440
Շիրազլու, գյուղ - 449-450
Շիրակ - 305, 350, 394, 409
Շինիլս [Շընըլս] - 408
Շինիլս-Գարահիսար - 207
Շիրակ - 305, 350, 394, 409
Շորագյալ - 119-120
Շորժալու [Շորժա] - 440
Շորլու-Դեմուրչի - 138
Շուշի - 85, 284, 343

Չ

Չըլդըր [Չալդիր] - 120, 131, 266, 279, 182, 259, 266, 279,
Չախմախի, գ. - 176
Չախմախչի, գ. - 145
Չանանաբ - 130
Չարդախլու - 115, 340, 445
Չերմուկ [Չերմուկ] - 195
Չիրուխլու - 436
Չիլխերես, գ. - 196

Չոքանքյարա - 448

Պ

Պառնառւտ - 127, 142-143
Պարսկաստան - 36, 85, 108-111, 125-127, 130, 140, 163, 185, 213-214, 241-242, 244, 249, 392,
Պիրեյ - 324
Պոյինսկ - 272

Զ

Զալալ-օղլի - 337
Զաֆարաբադ [Արգավանդ] - 140, 173, 256
Զիլ, գյուղ - 134, 436, 441
Զիվանշիրի 2րշան - 425
Զոլին - 425
Զողագ - 394
Զուլֆա - 130, 161, 163-164, 244

Ո

Ոիզիե - 87, 105, 231,
Ոնդամալ [Զրառատ] - 411
Ոուսաստան - 23, 31, 36, 57-58, 60, 62, 70, 74-75, 77-78, 83, 87, 112, 124, 132-133, 154, 160, 181-186, 188-190, 193, 208, 211, 225-226, 248-250, 268, 301, 317, 324, 328, 333, 338, 356, 372-373, 463, 471

Ս

Սագայլու, գ. - 266
Սադարակ - 128, 140, 425, 450
Սալոնիկ - 659
Սամսոն - 86-87, 104, 106, 605
Սամտրեղիա - 97
Սանահին - 168
Սան-Ֆրանցիսկո - 78
Սարդարապատ - 28, 79, 228, 310, 312, 344, 465, 593
Սարիլամիշ - 93, 131, 179-180, 195-199, 201, 207, 209-211, 236, 282, 337, 360, 391, 394, 421, 470, 593
Սար-Յաղուր - 440
Սարվանլյար, զյուլ - 140, 448
Սասուն - 13, 89
Սիմֆերոպոլ - 109
Սիրիա - 511, 612
Սիրի Աղունի, զյուլ - 439
Սիսիան - 145
Սղեր[դ]թ - 196, 232
Սմիռնա - 206, 232
Սյունիք - 76, 342
Սոչի - 269
Սվագ [Սեբաստիա] - 190, 195, 206, 231, 598, 605, 612, 632, 639
Ստամբուլ - 169, 605, 642
Սուլքուտան - 428

Սուրմալու - 113, 119, 128-129, 139, 142-143, 162, 200, 211, 222, 254, 300, 306, 326, 331, 334, 340, 346, 376, 379, 385, 389, 390, 403, 407
Սևաստոպոլ - 53, 234-235
Սկը - 7, 33, 105, 175, 183-184, 192, 216-217, 220, 226, 270, 279, 319, 456-458, 462, 593,

Վ

Վան - 231, 237
Վանա լիճ - 86, 89, 196
Վանանդ - 305
Վայոց ձոր - 305
Վաշինգտոն - 172
Վարմագիար - 372
Վերիքասար [Վերի Բասար]
այժմ Արարատ - 128, 161-162, 191, 200, 208, 227, 307, 391, 398, 425, 449, 451
Վերին Ազա - 130
Վերին Ախտա - 411
Վերին Զագալու - 428
Վ. Նեջերլու - 140
Վերիտան - 195
Վիրք - 103
Վրաստան - 25, 31, 34, 39-43, 45, 49, 58, 67-68, 70, 72-73, 75, 96-100, 105, 110, 112, 117, 119, 122,

124, 126, 131, 134, 144, 149, 170,
199, 203, 213, 223-224, 226, 231,
235, 239, 242-245, 248, 254, 257-
262, 266-270, 274, 276-280, 285,
287-288, 310-311, 318, 324, 337-
340, 360, 363-364, 381, 383, 396-
397, 447, -448, 452, 471, 478, 492,
727

S

Տաճկաստան – 119, 170, 186,
188, 285, 425-426
Տաշքենդ, գյուղ Բասարգեչարի
շրջանում – 137, 438-440
Տերտեր, գ. - 284
Տոմսկ – 24, 84
Տրապիզոն – 87, 169, 199, 202,
204, 207, 215, 218, 223, 231, 264,
270,
Տրիպոլիս – 632
Տրոիցկ – 116
Տփղիս [Թիֆլիս] - 49

Ց

Ցգնախ [Չանանաբ] - 130

Ու

Ուգունթալա [Օձուն] - 114, 277
Ուլուխանլու – 139
Ուջանիս – 135

Ունիա – 231
Ուրմիա - 230

Փ

Փարիզ – 13, 24, 33, 37, 52, 67, 78,
81, 87, 94-95, 99, 136, 147, 149,
172, 178, 181, 183-184, 188-189,
192, 196, 203-206, 208, 210, 217,
228, 230, 315, 366, 232-233, 319,
341-343, 356-357, 361, 426, 470,
592-693, 646
Փոքի – 272, 319, 324
Փոքը Ասիա - 216
Փոքը Մազրա – 430, 438

Ք

Քանաքեռ – 88, 280, 324
Քարվանսարա[յ]՝ այժմ Իջևան-
401, 415, 436, 445
Քեթակ - 205
Քեշիշքենդ՝ այժմ Եղեգնաձոր-
298, 394
Քեփրի-Քեյ [Քեփրիքեյ,
Քյոփրիքոյ] – 210, 214, 264
Քյարիմ-Քեհլու – 448
Քոքեր [Քոքայր] - 168
Քոլագերան – 384
Քոնիա [Գոնիա]- 195
Քութայիս - 103

Քուլպ [Կուլպ] – 127, 129, 198,
200, 207, 209, 211, 318, 337
Քուռ - 336

O

Օլքի - 105, 116, 123, 131, 179-
180, 196-198, 201, 203, 205, 207,
209, 212, 214-215, 217-219, 223,
231, 236, 259, 264, 269-270, 277,
279, 305-306, 392, 452,
Օլքի-Բանբա - 215
Օպայի շրջան - 264, 270
Օրգով - 139
Օրդուրադ - 119, 125, 160-161,
214
Օրթաքենդ - 130
Օքուզիլ - 134

S

Ֆարախիլ - 408
Ֆինլանդիա - 186
Ֆրանսիա - 33, 36, 65, 77-78, 98,
184, 187-188, 216, 225, 273, 325,
341, 455
Ֆրեզն - 79

УКАЗАТЕЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ

А

Абас-гель – 541
Абрау-Дюрсо - 586
Авдалла[я]р – 533, 570
Агаджа-Кишлияг - 566
Агарак – 503
Агверан - 645
Агбаба - 501
Агбабинский район – 501, 507, 560, 573
Агдам, с. – 499-500, 560, 573
А[к]гулис – 534
Агундир – 556
Аг[а]шепир - 615
Адана – 645
Аджария – 608, 654, 657
Аджин – 553, 602, 604, 641
Адиль - 603
Адильджевазкаля - 603
Адлер - 574
Адрианаполь – 616, 634
Адрианапольский вилайет - 616
Азербайджан – 136, 443-444, 498-499, 501, 503-506, 508, 511, 514, 516-525, 527-530, 533, 535-546, 548-551, 556, 558-560, 564, 569-573, 577-579, 581, 583-585, 587-588, 599, 603-605, 608-609, 611,

626, 643, 654, 657, 661, 674, 677-680
Азизия – 601, 641
Айвалик - 658
Айдын [Гюзель-Хисар] – 511, 608, 630, 635, 645-646, 659
Айдынский вилайет - 518
Айнаб – 554, 652, 661
Аксебара – 579, 584
Акстафа – 555, 559, 572, 584
Акше[х]ир - 625, 631
Алаше[х]ир – 614, 624, 631, 639
Алашенд - 612
Алашкерт – 520-521, 541, 548, 561, 575, 605, 610
Алаюнд – 623
Албистан - 661
Александровполь – 498, 664, 679
Алеппо – 601, 613, 640, 656
Алим, с. - 514
Али-Мамед – 551
Алиханлу – 541
Алпаут - 579
Алякъ - 523
Анапа - 586
Анатолия – 509-510, 531, 545, 548, 570, 576, 581, 583, 607, 615-617, 620, 623, 631-632, 642, 645, 651, 655, 658,
Ангелаут - 579
Ангора (см. Анкара) – 610, 635
Арабкир - 611
Аралых – 542, 670
Аралыхский район – 528, 571

Аралых-Башкенд – 528, 536, 551, 561, 565, 571
Аратазар - 604
Аратан - 542
Ардаса – 643
Ардаган – 498, 513-514, 540, 564, 577-578, 629, 654, 657
Ардаганский район [округ] – 498, 500, 522, 532, 540, 545, 577, 658
Ардчиш – 603, 611
Ареш [Арешский район] – 504, 584
Армения – 11, 37, 73-74, 317, 356, 359, 363, 482, 509, 517, 580-581, 594-596, 599, 607, 609-610, 625-626, 634, 637, 643, 654-655, 668-670, 673, 675- 682,
Арнис – 603
Арпа-чай - 517, 524, 527, 541, 638
Артакал - 528
Ардин – 550, 577
Аскеран – 546, 560
Асадрепш - 541
Астрахан – 573, 586-590
Атабазар – 625, 631, 641, 645
Атабазарский район – 631-632
Аф-Гисасома - 659
Афион Карахисар
[Афион Кара Хисар] – 602, 604, 612, 614, 617, 623, 631-632, 635, 645, 651, 659, 661
Ахалкалак – 578
Ахалцых – 513, 578, 585
Ахлат - 603

Ахчай – 514
Ачуевская коса - 586
Ашага-Сараль – 579
Аяш – 660
Аяшли - 622

Б

Бадакенд - 547
Базарджик – 514, 641
Базар-чай – 533, 579
Байбурт – 532, 554, 611
Баку – 150, 192, 199, 503-504, 508-511, 519, 523, 526, 530, 533, 535-536, 538-539, 542, 546, 548-549, 552, 555, 559-560, 564, 572-573, 579, 583-586, 657
Баладжары - 573
Баликесир – 600, 609, 611, 635, 644, 648, 656
Барда - 533
Бардус – 498, 574, 600
Бардусский район – 498, 555
Бари, село - 578
Барсум – 547
Бартур - 634
Бархударлы – 508
Баталпашинск - 587
Батуми – 503, 509, 522, 526, 538, 550, 557, 559-562, 571, 576, 599, 604, 611, 626, 629, 636, 654, 657, 661
Башкала - 652
Башкенд – 501, 528, 536, 541, 547, 551, 561, 566, 571
Башкендский район – 565, 585

Башкей - 561
Башнорашен - 528, 551
Баязет – 522, 524, 535-538, 542, 546, 548, 554, 559, 561, 575, 599, 602, 609, 611
Баязет-Арча - 575
Беккей – 561
Бел Шейр, район - 635
Берг[к]ри - 603
Бердик-Каланджик – 527, 579
Би[е]леджик – 610, 613, 615, 617
Битлис – 610, 655, 658, 675
Битлисский вилайет – 610, 661
Богазман - 622
Богдановка - 578
Болу – 625, 630-631, 644
Бозбурун - 542
Бому - 661
Борчало[у] – 560, 577-578
Борчалинский уезд - 555
Борчху - 550
Босгир [Бозгир] – 517, 531, 638, 645-646, 651
Бююк-Веди – 507, 528, 536, 542, 546, 551, 556, 565-566, 571, 677, 679
Бруса – 516, 600, 605, 607-608, 614, 624-625, 627, 632, 635, 638, 661
Брусский вилайет – 617, 632
Брюссель - 79
Буганлу, с. - 565
Булаги Бashi - 566
Бургушер - 533

В
Ван – 652
Варанда - 570
В. Агджакенд – 547
В. Аза - 569
В. Акулисы - 525
Ведибасар - 518, 546, 551, 564, 566, 571-572, 677
Ведибасарский район - 551, 564, 566, 571-572, 677
Вериша[е]н – 498
В. Кущи – 547
Владикавказ - 574
В. Ниджерлу – 500, 511, 532, 541-542, 545
Воронцовка - 578

Г
Гаджи Байрам – 639
Гаджи Бекташ - 622
Гаджи Эйлас – 525
Гаджин – 600
Гадрут [Гадрутский район] – 550
Галлиполи - 658
Ганджа – 505, 508, 572, 579
Гарнибасар - 556
Гаршеир - 610
Гасан -Кала – 539, 554, 574-575, 599, 609, 616
Гезкат - 614
Гельский район – 507, 532
Германия – 506, 530, 558, 632, 661
Гет[д]аклу – 542, 561
Гореловка – 578

Гори - 585
Горловка – 578
Горован – 572
Гохтан – 569, 570
Гренадерская – 524
Греция – 588, 634, 656
Грузия – 98, 259, 472, 488, 498, 501, 506, 525-526, 538, 549-550, 555, 558, 560-561, 564, 577-578, 585, 608, 629, 632, 654, 657, 678
Гусейник, с. - 603
Гюлиджан - 566
Гюмуш-ханэ – 611

Д
Давалу – 536, 546, 551, 566
Дагестан – 518, 525, 539, 555, 573-574
Дагет-Хачен – 578
Дадван - 603
Даралагя[е]з – 533, 571, 665
Даралагя[е]зский район – 664, 666
Дарданеллы – 548, 655
Даш-Бурун – 561
Даш-Бурунский район – 561
Денизли – 631
Дербент [Дербентский район] – 525
Дерсим – 500, 540, 625, 634
Дерсимский район – 500
Джаник, с. - 661
Джаннат, с. - 512
Джафараабад – 556, 566

Джебраил – 503, 533, 549, 560, 569
Джебраильский район – 549, 560, 569
Джебел-Берекят – 601
Джеутлуг - 542
Джи[е]ваншир – 533, 537, 560
Джиганский район - 601
Джуджанбеглы – 519
Джуль – 533, 569
Джульфа – 523, 533, 555
Дзегам – 547
Диадин - 628
Диарбекир – 553, 601, 606, 610, 628, 652, 654-655
Диарбекирская губерния – 610, 620, 627-628, 656, 659, 661
Дизак – 546
Дизакский район - 559
Диликан – 664
Дилман [Дилманский район] - 603
Дирендэ – 652
Дыгский район - 504
Дон – 588-590
Донгузиан – 541, 545, 566

Е
Евлах – 573, 584
Егвард – 503
Екатеринодар - 574
Екатеринфельд - 578
Елизаветполь – 503, 505, 537, 547, 584
Елизаветино - 559

Ейск - 586
Енгиджа – 546

З

Закатала – 573
Закавказье – 73-74, 108, 356, 359, 475, 509, 549, 559, 561, 594
Зангелан – 533
Зангезур – 493, 499, 503-505, 508, 517-518, 525, 533, 537-538, 542, 548, 559-560, 569, 571, 579, 670, 677, 679
Зангезурский уезд - 677
Зангебасар – 500, 502-503, 507, 511-512, 518, 521-522, 524-525, 528, 532, 535-537, 545-547, 551-552, 556, 561, 565-567, 571-572, 677, 679
Зангебасарский район – 512, 528, 532, 542
Зараб-хан – 532, 535, 540-541, 550
Зарушад[т] – 501, 514, 521, 524, 550
Зарушад[т]ский район - 498, 507, 514, 517, 524, 532
Зивин – 539, 575
Зонгулдак – 600-601, 611, 625
Зод – 677
Зодский район - 677

И

Ибиш, с. – 498
Игдыр – 520, 551
Иджас [Хиджас- Саудовская

Аравия] - 658
Измир[д] – 631, 651, 661
Измир[д]ский санджак [вилайет] – 631, 661
Измир - 611, 661, 630, 648
Ильхи-Коруги – 518, 521, 525, 566
Ирак – 659
Ислагия - 601
Италия - 648

Й

Йемен – 617

К

Кавказ - 33, 96, 98, 427, 505, 539-540, 544, 554, 558, 594, 631, 635, 658
Кагыzman – 500, 520-521, 541, 561
Кагыzmanский район – 500, 502, 517, 523, 528, 532, 541, 548, 564, 628
Кады-кей - 604
Казах - 505, 508, 511, 542, 547, 549, 559, 573, 579, 584
Казахский район – 505, 515, 518, 542, 555, 584
Казах-Окюзлы - 505
Казбек – 499, 555, 574
Казнахсарч - 564
Казыкай - 528
Кайсари [я] – 558, 604, 631, 635
Каладарас - 570

- Каладжик - 579
Каладугас - 540
Калькит - 554
Камарлю - 528, 556
Карабаба - 503
Кара-Базар - 619
Карабах - 505, 514, 533, 537, 542, 546, 548-549, 559, 564, 573, 583, 585
Карабахский район - 525, 529, 555
Карабеглю - 561
Карабулах - 554
Каравансарай - 559
Карадаш - 559
Каракей - 576
Каракишилаг - 545
Караклис [Караклисский район] - 514, 533, 541, 554, 579, 664-666
Караклис Алашкертский - 541, 561, 575
Каракойн - 577
Каракурт - 513, 628
Караман - 625, 630
Карамурад - 579
Караси [у] - 599, 635, 661
Караурган - 513, 555
Карачинар - 547
Карахисар - 615, 619
Кара-Шехир - 615
Карзах, с. - 578
Карс [Карский район] - 481-482, 486, 500, 502, 507, 513-517, 518, 521-523, 527, 532, 535, 539-540, 545, 550, 555, 561, 564, 599, 599, 602, 628, 638, 659, 677, 679
Карягино - 559
Карягинский район - 569
Кастамуни - 554, 599, 632, 634, 650, 661
Кастамунийский вилайет - 632, 634, 650, 661
Кафсан - 533
Кедабек [Гетабек] - 505, 547
Келькут - 656
Кенэ - 531
Кеприкей - 575
Керасунд - 576
Керкук - 659
Кескин - 622
Кетак - 513, 563, 599, 623-624, 602, 610, 614-615, 623-624, 652
Киликия - 601
Кипзотамал - 578
Кирмасы - 531
Кобулеты - 555
Козакский район - 601
Кония [Гония] - 517, 599, 600-605, 609-609, 612, 617, 622-623, 625-626, 630, 635, 641, 645-646, 651-652
Конийский район [вилайет] - 638
Константинополь - 506, 520, 539, 544, 558, 595, 601, 604, 606-607, 609-613, 615-628, 630-633, 635-639, 641, 644, 646, 648-650, 653-654, 656-658, 661, 675
Косан - 600
Коскор - 521, 556

Коссорский район – 498, 521
Котур – 533, 603
Кошкотан – 559
Кршеир [Кыршеир] - 622
Крым – 577, 586-587
Кубань – 586, 588-590
Кульпы – 517-518, 520, 537, 541, 561
Кульпинский район – 517, 524, 541, 551, 571
Кури-дадеш, с. - 578
Курдистан – 487, 510, 513, 527, 569, 621, 655
Курясы - 583
Кутагия - 502
Кущи - 547
Кюрин – 652
Кяримбеклу – 556, 566

Л

Лаизстан – 498, 575, 608
Лачин - 560
Ливан - 637-638
Ларс - 574
Лондон – 580
Ляк - 508

М

Маку – 518, 556, 569, 583, 586
Малатия – 510, 544-545, 615, 645
Малибеклу - 560
Мамахатун – 502, 554
Мамурет-Уль-Азиз [Харпут] - 609
Мараш – 641, 652, 661

Мардин – 599, 603, 627, 645
Марзиван – 614, 635
Мачка – 544
Мачка-Ханс – 577
Маэхар - 658
Мегри – 569
Мегринский район - 569
Меджин – Гертский район – 555
Меджур – 622
Мезр - 603
Мерденек – 513, 532, 540, 550-551, 575, 600
Мерсина – 553, 600, 602
Мессопотамия – 599, 647
Мидиат – 627, 656
Милистан – 518
Мин-кенд – 533
Москва – 24, 549
Мосул – 553, 603, 628, 645, 647, 659,
Мосульский вилайет – 553, 655
Мухтарабад – 542, 566
Муш – 693, 675
Мушская долина – 603, 60-610, 635
Мушег - 556

Н

Нагорный Карабах - 515
Н. Агджакенд – 547
Н. Акулисы – 525
Назилли – 631, 645, 658-660
Натанебы - 506
Нахичевань – 504, 507, 514, 518, 520, 525, 529, 536-537, 541-542,

545, 548, 551, 556, 566-567, 569, 571, 580, 586
Нахичеванский район [уезд] – 514, 517, 525, 542, 545, 670, 677
Неджерлу – 511
Нигдэ – 634, 651
Николаевка – 514, 577-578
Ниссибин – 647, 655
Новобаязет – 664-666
Новоивановка – 547
Новониколаевка - 514
Новая Малатия - 602
Н. Ниджерлу – 511, 532, 542, 545
Н. Селим - 561
Новороссийск – 574, 586
Норашен - 546
Нухи – 573
Нухинский район - 504

О

Одесса – 545
Окюзлы - 505
Ольты – 498, 507, 514, 521, 535, 540, 550, 575, 600
Ольгинский район – 498, 500, 502, 506-507, 513, 520, 524, 540, 545, 550, 555-556, 564, 575, 594, 609
Оргов, с. – 521, 554, 561
Ордубат[д], Ордубат[д]ский район – 525, 534, 546, 551, 569-570
Орловка – 578
Орта-Кала - 564
Офф [Офф] – 554

П

Палу - 645
Пандерма – 643
Параз - 497
Паракар – 556
Паракарский район – 566
Парпманский район - 577
Париж – 71, 595, 599, 601, 626, 638, 650-651, 676
Парнаут – 517-518, 541
Пассинская долина - 521
Педорика - 611
Пеняк - 556
Персия – 506, 533, 556, 567, 569, 571, 584- 585, 587-588
Пивик-Суфла – 514
Плазана – 608
Половатна - 615
Пойлы - 579

Р

Рамазанкенд – 556
Реганлу - 572
Решт – 585
Ризе – 554, 608
Родоста[о] – 606, 616, 635
Россия - 79, 490-491, 509, 515, 549, 626, 588-589
Румелия – 510, 545, 548, 570, 581, 613, 620, 632, 639, 642, 645, 651, 655, 661

С

Садарак – 542, 566
Садахло - 578

Салихли – 658
Салмас – 533
Салоники - 658
Салохлу - 579
Самсун – 544-545, 614, 631, 635, 653, 661
Самсунский район – 497
Сан-Франциско - 79
Сарай - 603
Саратовка – 501
Сарванляр - 542
Сарыбулаг - 628
Сарыкамыш – 520-521, 540
Сарыкамышский район – 498, 528, 532, 540, 576
Серт – 510, 603, 610, 645
Севан Севанский [район] – 501
Севастополь – 629, 636, 654, 657, 661
Северная Месопотамия - 599
Северный Кавказ – 555, 564
Севр – 596, 676, 682
Сейд-кенд - 556
Сейдинази - 615
Сеюд – 615
Сивас - см Сваз – 497, 516, 520, 539, 545, 553-554, 582, 602, 606, 609, 612-614, 616-619, 621, 623, 625-626, 630-632, 634=635, 637-642, 645, 647-648, 650-652, 655, 658-661
Сивасский вилайет - 609
Сиверек – 652
Сиври Хисар – 612, 615, 618-619, 622-623, 639

Сигнат, с. – 532
Сильван - 603
Сирия – 651
Сис – 553, 600, 602
Сисиан – 579
Скутари [Скутарский санджак] – 612, 661
Смирна – См. Измир - 602
Соединные Штаты – см. США - 79, 639, 680
СоветРоссия – 549, 564, 570
Соук-Су – 554
Сочи – 574
Софулы-Лала-кенд – 508
Стамбул - 601
Сулеймание – 553, 643
Сурмалу [Сурмалинский уезд] – 500, 512, 517-518, 521, 537, 541, 548, 551, 561, 658, 664-666, 677
Сурп-Оган - 565

Т

Табгандсар - 655
Тавриз – 533- 534, 569, 585-586
Тавшанджылы – 614-615
Тазакенд – 541-542, 556
Тазакерт – 577
Тайтан, с. - 572
Тарс – 563
Тарса-чай - 511
Тарсон – 600, 602
Тауз – 505, 542, 547, 579
Таузкертский район – 513, 521
Ташкенд, село – 566
Тевриг – 611

Телави - 585
Темир -Хан -Шура – 574
Темрюк - 586
Терек – 588-590
Тертер – 533, 542
Тифлис – 24, 96, 98, 167, 259, 427, 472, 493, 499, 503, 515, 535, 538, 559-560, 564, 594, 626, 675
Токат – 604, 615, 625
Тортум - 574, 577
Тортумский район – 520, 577
Трапезунд [Траб[и]зон] – 520, 544, 554, 558, 568, 575-577, 608-609, 611, 616, 643, 661
Трапезундский вилайет – 497, 516, 554, 577, 608, 643, 661
Троицкое, с. - 578
Тумаслу - 560
Турция – 183, 371, 475, 497-498, 500, 502, 506-507, 510, 513, 516-517, 520-523, 527, 529-531, 539-542, 544, 548, 553, 556, 558-559, 561, 563-565, 568, 570, 576-577, 580, 587-588, 596, 599, 600-601, 609, 611-612, 617, 626, 637-638, 642-643, 645, 647, 651, 653, 656, 660, 674-678
Туапсе - 574

Y

Уджанис – 503
Узунтала - 579
Улуханлу – 524, 541, 552, 566
Уния - 608
Урмия – 533, 587, 603

Урфа – 659
Ушак – 602, 609-610, 614, 618

Ф

Феризли, р-он – 631
Феодосия - 587
Франция – 648, 680

X

Халиса - 572
Хамсикей - 544
Ханкенд – 546, 560
Хан-Котур – 533
Харзан – 603, 610
Харпут [Харпутский вилайет] – 510, 553-554, 603, 611, 620
Хатун-сарай - 645
Хачапарах – 500, 545, 566
Хачмаз – 515, 522
Хендек [Хендекский р-он] - 631
Хиг - 616
Хидырлу – 521
Хозан – 611
Хозкат - 612
Хознавар - 504
Хой – 506, 603
Хоп – 554, 559
Хорасан – 523, 539, 563, 575, 611
Хорошевка – 524

Ц

Цгнах –Чананаб - 570
Цертус - 577

Ч

Чайкенд – 547
Чайлу – 547
Чалдыр [Чалдырский район] – 540, 550
Чаманкенд – 551
Чананааб - 570
Чанах-Калэ - 661
Чангр - 622
Чардахлу [Шамхорский район] – 547
Чахмахлы – 559, 579
Чечня – 518
Чиву – 533
Чобан-Кярь – 541
Чокларол – 623
Чорум – 612, 621-622, 634
Чухур – 514, 528

Ш

Шавшетия – 498
Шадеван, с. – 500
Шамшадин - 579
Шарур – 512, 528, 532, 536, 542, 546, 551, 556, 571, 628, 670
Шарур-Нахичеванский район – 528, 536, 551, 556
Шахваруд - 541
Шахгахты - 523
Шеки – 547
Шемахинский район - 504
Ширазлу - 572
Шорагель [Шорагельский район] - 550
Шорлу-Демурчи – 536, 544, 566

Шоркенд – 541

Шорлу-Мехмандар - 545
Шуши [Шушинский уезд] – 533, 604
Шхан - 497

Э

Эчмиадзин [Эчмиадзинский район] – 524, 664-665
Эдирнэ – 576
Эмед - 615
Эминджа - 561
Энзели – 585
Энкюры – 576, 580
Эоделшли – 659
Эозкат - 622
Эргегли – 617, 625, 630
Эрзерум – 498, 500, 502, 507, 513, 516-517, 520-521, 523, 527-528, 535, 539-540, 548-550, 553-554, 674-577, 581, 598-604, 606-609, 611, 615-516, 623, 628, 634-635, 637, 641, 643=644, 647-648, 652, 654-655, 657, 660-661
Эрзинджан – 540, 611, 616
Эривань [Ереван] – 481-483, 494, 522, 524-525, 527, 531, 53-537, 541, 546, 548, 556, 558, 563, 602, 626, 628, 633, 636, 637, 653, 656-657, 661, 663, 664-666, 669, 679
Эриванский уезд – 524, 497, 491, 548, 628
Эркеч [дж]-Борисы - 547
Эскишехир [Эски Шехир] – 532, 600, 602, 604, 609, 612-615, 617,

619, 621, 623-624, 632, 634, 639-
641, 644, 660

Ю

Южная Осетия – 564, 574

Я

Яйджи – 533, 569
Ялам – 515, 538, 573

A-Z

Alexsandrapol – 469
Aralich - 687
Basargechar – 687
Boyuk Vedi - 687
Delijan - 469
Djelal oglı - 469
Erivan – 469
Igdir – 469
Kars – 469, 687-688
Nachijevan - 687
Sarikamich – 469
Surmalu - 687
Vedibasar – 687-688
Zangezur – 687-688
Zangibasar – 687-688
Zod - 687

Hovan Khan Koturski – 598, 684
Evangulyan Levon - 685
Khachaturov G. – 684
Kishmishyan O. A., general – 684
Korghanyan G., general – 686
Marokutti Anton - 688
Muradyants V., captain – 684
Mustafa Kemal Pasha – 686
Njdeh G. - 688
Oganovski Petr, general – 597, 685
Papasyan V. (Koms) - 685
Rawlinson A. – 355
Rostom (Stepan Zoryan) – 597,
684-685
Sargsyan A. – 684
Sasuni Karo - 685
Shneurin A. K. – 77, 598, 684
Silikyan M. - 685
Suleiman Nuri – 689
Tarakanov Ivan – 688
Tekinski Khan – 687-688

Bashinjagyan L. G. - 684
Devoyants T. T., captain - 684-687
Dodokhyan M. – 596, 684
Hovannessian R. G. - 14, 36-37, 60,
83, 185, 237, 290, 401

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Հայկական հետախուզությունը գործողության մեջ
(1918 - 1920 թթ.): Պատմական փաստեր և իրողություններ 3

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԵՏԱԿԱՆ
ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ
1918 - 1920 թթ.

1. Հետախուզական ծառայության կայացման ուղղությամբ գործընթացները: ՀՀ կառավարության, զինվորական գերատեսչության և Արտաքին Գործերի նախարարության համագործակցությունը Հետախուզական և Հակածետախուզական բաժանմունքի ստեղծման ու գործունեության ուղղորդման բնագավառում 15
2. ՀՀ կառավարության ֆինանսա-տնտեսական միջոցաւումները Զինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հետախուզական և Հակածետախուզական բաժանմունքի աշխատանքների կազմակերպման բնագավառում 44
3. Հայկական հետախուզական ծառայության կազմերը: ՀՀ կառավարության գործունեությունը կադրային հիմնախնդիրների լուծման ուղղությամբ 59

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ՇԱՌԱՑՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
1918 - 1920 թթ.

1. ՀՀ հետախուզական ծառայության գործունեությունը Հանրապետության տարածքում աղբեկանա-վրացական և թշնամական այլ ուժերի քայլացությունը բացահայտման ուղղությամբ 1918 - 1920 թթ. 112
2. Հետախուզական և Հակածետախուզական բաժանմունքի գործունեությունը աղբեկանական գործակալների սաղբանքների կանխման ուղղությամբ Հայաստանում: Խան-Թէքինսկու դավադրության

մերկացումը	147
3. Հետափուզական բաժանմունքի ձեռնարկած միջոցառումները թուրքիայի և այլ երկրների կողմից Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ սաղթիչ գործողությունների կանխարգելման ուղղությամբ	175
4. Տիգրան Դեվոյանցի խմբի հետափուզական գործունեությունը Կ.Պլոսում	226
5. Օտարերկրյա գործակալների ծավալած հակահայկական գործունեության կամացումը: Անտոն Մարոկուտտի գործը (1919 -1920 թթ.)	238
6. Հետափուզական և հակահետափուզական բաժանմունքի գործունեությունը թշնամական գործակալների ներթափառացումը ՀՀ տարածք կանխարգելու ուղղությամբ	253
7. Հայկական հետափուզության ծավալած գործունեությունը Վրաստանում	258
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆ ԳՈՒԹՑԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ: ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՑԱՆ ԶԵՌՆԱՐԿԱԾ ՔԱՅԼԵՐԸ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՑԱՆ, ՄԻԼԻՑԻԱՑԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՑԱՄՔ 1918 - 1920 ԹԹ.	
ՀՀ միլիցիայի, Ներքին Գործերի նախարարության ուժային ստորագրաժողումների ստեղծումը	289

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ	
ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆ ԳՈՒԹՑԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՀԻՄՆԱԿՆԴԻՐՆԵՐԸ 1918 -1920 ԹԹ.: ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՑԱՆ ԵՎ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՑՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՑՈՒՆԸ	
1. Հայկական բանակը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգում	310
2. Հայկական բանակը, անվտանգության համակարգի ձևավորման խնդիրները և կուսակցությունների դիրքորոշումը 1918-1920 թթ.	345

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ	
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ԱՆՎՏԱՆ ԳՈՒԹՑԱՆ ՀԻՄՆԱԿՆԴԻՐՆԵՐԸ 1918 - 1920 ԹԹ.	
1. ՀՀ կառավարության, Ներքին Գործերի նախարարության մարմինների պայքարը դասավլության դեմ Հայկական բանակում	371

2. ՆԳՆ, միլիցիայի գործունեությունը երկրում օրինականության հաստատման, ներքին անվտանգության հիմնախնդիրների լուծման ուղղությամբ: Պայքար անկանոն զորամասերի և խմբերի դեմ 401

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՀԱԿԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՀԱԿԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԴՎՉՈՒՄՆԵՐԻ ՃՆՇՄԱՆ, ՀՀ ՏԱՐԱԾՔԻ ՈՒ ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎԱՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

1. Մահմեդական բնակչության 1919 թ. Զոդ-բասարգեչարյան խռովության ճնշումը և ՀՀ ազգային-պետական անվտանգության ապահովումը 423
 2. Հակապետական խռովությունների ճնշումը Հայաստանի Հանրապետության Դավալուի, Զանգիբրասարի և մահմեդաբնակայլ շրջաններում 445

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ	454
ԱՐԻՒՎԱՑԻՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ	466
Հավելված 1	466
Հավելված 2	471
Հավելված 3	492
Հավելված 4	495
Հավելված 5	591
Հավելված 6	662
Резюме	673
Resumе	683
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	692
ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ	707
ՏԵՂԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	716
УКАЗАТЕЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ	729

ՎԻՐԱԲՅԱՆ ՎԱՆԻԿ ՀՐԱՆՏԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՍՏԵՂՑՈՒՄԸ
ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
1918 - 1920 թթ.
(ՀԵՏԱԽՈՒԶՈՒԹՅՈՒՆ, ԲԱՆԱԿ, ՆԳՆ)

ВАНИК ГРАНТОВИЧ ВИРАБЯН
СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
В 1918 - 1920 ГГ.
(РАЗВЕДКА, АРМИЯ, МВД)

VANIK HRANT VIRABYAN
THE CREATION AND ACTIVITY OF THE STATE SECURITY
SYSTEM OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA
(1918 - 1920)
(INVESTIGATION, ARMY, MIA)

ՎԱՆԻԿ ՎԻՐԱԲՅԱՆ

Պատմական Գիտությունների դրկտոր, պրոֆեսոր Վանիկ Հրանտի Վիրաբյանը ծնվել է Հայոց Ուտիք աշխարհի Գարդմանք գավառի Չարդախովու գյուղում: 1988 թ. պաշտպանել է թեկնածուական, 2008 թ.` դրկտորական թեզը: Գիտական նախասիրությունների ոլորտում են գտնվում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հետախուզական ծառայության, և առհասարակ Պետական անվտանգության համակարգի ճնապրման ու գործունեության, 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմի և 1918-1921 թթ. հայ-վրացական հարաբերությունների պատմությունը: Վանիկ Վիրաբյանի մենագրություններն են.

1. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները 1918-1920 թթ., Եր., «ՀՊՃՀ» հրատ., 1999:
2. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. Կառավարության ռազմա-քաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները.- Եր., «ՀՊՃՀ» հրատ., 1999:
3. Հայկական հետախուզությունը Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918 -1920 թթ.), Եր., «Ասողիկ» հրատ., 2003:
4. 1918թ. վրաց-հայկական պատերազմը, ՀՀ կառավարության ռազմաքա-դարական գործունեությունը և կուսակցությունները, Եր., «Ասողիկ» հրատ., 2003:
5. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության միլիշիան և Ներքին Գործերի նախարարությունը (1918 - 1920 թթ.), Եր., «Ասողիկ» հրատ., 2003:
6. Հայաստանը Անդրկովկասյան հանրապետությունների 1920 թ. ապրիլյան վեհաժողովում, Եր., «Ասողիկ» հրատ., 2004:
7. Պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և հայկական բանակի հիմնախնդիրները 1918 -1920 թթ. Կառավարության և կուսակցությունների մարտավարությունը, Եր., «ՀՊՃՀ» հրատ., 2006:
8. Հայաստանի Հանրապետության Պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918 -1920 թթ., Եր., «Լուսակն» հրատ., 2006:

9. Հայոց պատմության իխմնահարցերի շուրջ.- Եր., «Լուսակն» հրատ., 2007:
10. Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը (1918 - 1920 թթ), Եր., «Ծարտարագետ» 2008:
11. Հայաստանի Հանրապետության հետախուզությունը և բանակը 1918 -1920 թթ., Եր., Լուսակն, 2009:
12. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 -1920 թթ., Եր. ԵՊՀ հրատ., 2011:
13. Հայոց Պատմություն. Ուսումնական ձեռնարկ, Եր., «Ծարտարագետ», 2013: